

निर्णयसागरस्थविक्रेयसंस्कृतपुस्तकानि ।

	मू० डा. व
१. आर्यासप्तशती—गोवर्धनाचार्यकृता, अनन्तपण्डितकृतया व्यङ्ग्यार्थदीपनया टीकया सहिता. १॥ ८=	१॥ ८=
२. काव्यालंकारः—रुद्रकृतः, नमिमाधुकृतटीकया सहितः १॥ ८=	१॥ ८=
३. श्रीकण्ठचरितकाव्यम्—श्रीमङ्ककविकृतम्, जोन- राजकृतया टीकया सहितम्, अस्य २५ सर्गाः सन्ति, अस्मिन् सज्जनदुर्जनलोकानां वर्णनं, वसन्तवर्णनं, कैला- सपर्वतवर्णनम्, शिववर्णनं च इत्यादीनि वर्णनान्यतीव मनोरञ्जाणि सन्ति. २॥ ८=	२॥ ८=
४. कर्पूरमञ्जरीसदृकं—श्रीराजशेखरकृतं, वासुदेवकृतया टीकया सहितं, बालभारतनाटकं च १ ८	१ ८
५. अनर्घराघवं नाटकम्—श्रीमुरारिकृतं, रुचिपत्युपाध्याय- कृतया टीकया सहितम्. २ ८	२ ८
६. कंसवधनाटकम्—महाकविश्रीशेषकृष्णकृतम्, ... १॥ ८	१॥ ८
७. कर्णसुन्दरी नाटिका—महाकविश्रीबिह्णकृता. ... १॥ ८	१॥ ८
८. धर्मशर्माभ्युदयकाव्यम्—महाकविश्रीहरिचन्द्रविर- चितम्, अस्य २१ सर्गाः सन्ति, अस्मिन् धर्मेनाथा- भिधः कश्चिद्राजा नृत्यकत्वेनाधिकृतः, अस्योत्पत्तिमार- भ्यैवास्मिन् काव्ये सरसं वर्णनं दृश्यते । १	१
९. सुभद्राहरणं श्रीगदितम्—श्रीमाधवभट्टप्रणीतम्. ... १ ८	१ ८
१०. समयमातृकाकाव्यम्—महाकविश्रीक्षेमेन्द्रविरचितम्. १॥ ८	१॥ ८
११. कादम्बरीकथासारकाव्यम्—श्रीमदभिनन्दकृतम्. १॥ ८	१॥ ८
१२. रसगङ्गाधरः—(अलंकारः) महाकविश्रीजगन्नाथप- ण्डितरायविरचितः, महामहोपाध्यायनागेशभट्ट- कृतया टीकया समेतः. ३॥	३॥
१३. साम्बपञ्चाशिका—साम्बकविप्रणीता, क्षेमराजकृतया टीकया सहिता. १॥	१॥
१४. फारेजानहरणचरम्पूः—महाकविश्रीशेषकृष्णविरचिता. १॥ ८	१॥ ८
१५. काव्यालंकारसूत्राणि (वृत्तिसहितानि)—अयं पञ्चा- धिकरणात्मकः अलंकारशास्त्रस्य मूलभूतो ग्रन्थः. ... १॥ ८	१॥ ८
१६. मुकुन्दानन्दभागम्—श्रीकाशीपतिविरचितम्. ... १॥ ८	१॥ ८
१७. उन्मत्तराघवप्रेक्षाणकम्—श्रीभास्करकविविरचितम्. ८=	८=

१८. अमरुशतकम्—श्रीअमरकविरचितं, अर्जुनवर्मदेवश-
र्मेप्रणीतया रसिकसंजीविन्या टीकया सहितम्. ... ॥= ८
१९. सूर्यशतकं काव्यम्—श्रीमयूरकविप्रणीतं, त्रिभुवनपाल-
विरचितया टीकया सहितम्.... ॥= ८
२०. लटकमेलकप्रहसनम्—श्रीशङ्करविरचितम्. ॥ ८॥
१९. गाथासप्तशती—श्रीसातवाहनविरचिता, गङ्गा-
धरभट्टकृतटीकया सहिता. अस्मिन् पृथक्पृथक्वर्ण-
नपराः प्राकृत (मागधीत्यादि) भाषात्मकाः ७००
श्लोकाः सन्ति. १॥ ८
२२. हरविजयमहाकाव्यम्—राजानकरत्नाकरविर-
चितं, राजानकालककृतटीकया सहितम्, पञ्चा-
शत् ५० सर्गात्मकेऽस्मिन् काव्ये भगवता श्रीशंकरे-
णान्धकासुरं निहृत्य देवानां मुखमुदपादि इत्यादि क-
थानकं वर्तते, समयानुसारतोऽन्यदपि स्थलादिवर्णनं
मनोहरतयाऽकारि ग्रन्थकृता. ... ५ ॥=
- स्तुतिकुसुमाञ्जलिकाव्यम्—श्रीजगद्धरभट्टविरचितं,
राजानकरत्नाकठविरचितटीकया सहितं च. ... ३ ८=
२३. काव्यप्रदीपः—(अलंकारग्रन्थः) महामहोपाध्यायश्री-
गोविन्दविरचितः.... ३॥ ८=
२५. ध्वन्यालोकः—(अलंकारग्रन्थः) श्रीमदानन्दवर्धनाचा-
र्यकृतः. १॥ ८=
२६. दशावतारचरितकाव्यम्—श्रीक्षेमेन्द्रविरचितम्. ... १ ८=
२७. जीवनानन्दनाटकम्—आनन्दरायमल्लिककृतम्, षड-
ङ्गात्मकेऽस्मिन्नाटके रोगादिविधिसंकटेभ्य ईश्वरानुक-
म्पया जीवस्य मुक्तिः कथं भवतीति सुव्यक्तीकृतम्. ॥= ८
२८. दूताङ्गदनाटकम्—श्रीसुभट्टकविविरचितम्, एका-
ङ्गात्मके स्वल्पतरेऽस्मिन्नाटके रावणपुरतोऽङ्गदकृतस्य
दौत्यस्य सम्यक्तया रमणीयतया च विवेचनं कृतम्. ८= ८॥
२९. भर्तृहरिनिर्वेदनाटकम्—श्रीहरिहरोपाध्यायकृतं,
पञ्चाङ्गात्मकमिदं नाटकमतीव रसभरितं विद्यते.
अस्मिन् स्त्रीविरहिणो भर्तृहरेर्निर्वेदस्यातीव हृदयद्रावक-
तया वर्णनं कृतम्. ... ८=॥ ८॥
३०. चन्द्रप्रभचरितकाव्यम्—श्रीवीरनन्दिविरचितम्,
अष्टादशसर्गात्मकेऽस्मिन्काव्ये जिनमतवृत्तान्तः समग्र

३१. विष्णुभक्तिकल्पलताकाव्यम्—पुरुषोत्तमविरचितं,
महीधरविरचितया टीकया सहितम्. ॥= ४॥
३२. सुहृदयानन्दकाव्यम्—कृष्णानन्दविरचितम्,
पञ्चदशसर्गात्मकसिद्धं काव्यं गीर्वाणगहनप्रविविक्षणां
मार्गसौलभ्यकरं सुहृदयानां मनोरञ्जकं च विद्यते. ॥= ४॥
३३. श्रीनिवासविलासचम्पूः—वेङ्कटेशकविप्रणीता, धर-
णीधरकृतटीकया सहिता. ॥= ४॥
३४. प्राचीनलेखमाला—(प्रथमो भागः) ११ ४=
३५. अलंकारसर्वस्वम्—राजानकुर्य्यककृतं, जयर-
थकृतटीकासहितम् । अस्मिन् शब्दाथाभवविधालंका-
राणां महीहरतया वर्णनं विद्यते, तत एवायं ग्रन्थः
केवलं (रसादिज्ञानं विना) अलंकारजिज्ञासूनामतीवो-
पयुज्यते. ११ ४=
३६. वृत्तिवार्तिकम्—श्रीमदप्पयदीक्षितप्रणीतम्. ४= ४॥
३७. रससदनभागम्—युवराजकविविरचितम्. ४= ४॥
३८. चित्रमीमांसा—श्रीमदप्पयदीक्षितप्रणीता, चित्रमी-
मांसाखण्डनम्—पण्डितराजजगन्नाथविरचितं. ४॥= ४॥
३९. विद्यापरिणयः—आनन्दरायमखिविरचितः. ४॥ ४॥
४०. रुक्मिणीपरिणयं नाटकम्—श्रीरामवर्मवच्चियुवराज-
विरचितम्. ४॥ ४॥
४१. प्राकृतपिङ्गलसूत्राणि—श्रीमद्वाग्भटविरचितानि,
लक्ष्मीनाथभट्टकृतटीकासहितानि, अस्य ग्रन्थस्य २
परिच्छेदौ वर्तते संस्कृतनाटकादिग्रन्थेषु स्थलविशेषे प्रा-
कृतैव भाषा दृश्यते. परंतु तद्भाषायां वृत्तादिज्ञानं बहुषु
जनेषु नैवोपलभ्यते नाटकादिपरिशीलिनां च तस्यातीवा-
वश्यकता वर्तते. तस्मात् एतादृशमितरेषां च जना-
नामतीवोपयुज्यते प्राकृतग्रन्थः. १॥ ४=
४२. नाट्यशास्त्रम्—श्रीभरतमुनिप्रणीतम्. ३ ४॥
४३. काव्यानुशासनम्—श्रीमद्वाग्भटविरचितं, स्वकृतटीका-
सहितम्. ४॥ ४॥
४४. शृङ्गेरितिलकभाणम्—श्रीरामभट्टदीक्षितविरचितम्. ४॥ ४॥
४५. बालभारतम्—श्रीमदमरचन्द्रसूरिविरचितम्. ... ३१ ४=
४६. वृषभानुजा नाटिका—श्रीमथुरीदासविरचिता. ... ४॥ ४॥
४७. सेतुबन्धमहाकाव्यम्—श्रीप्रवरसेनविरचितं, श्रीराम-
दासभण्णिप्रणीतया टीकया सहितम् ३१ ४=

श्रीः ।

श्रीमद्योगीश्वरमहर्षियाज्ञवल्क्यप्रणीता

याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

ानेश्वरप्रणीतमिताक्षराव्याख्यासंवलिता ।

इयं च

ाणशीकरोपाह्वलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा

स्मृत्यादिप्राचीनधर्मशास्त्रग्रन्थालोचनेन टिप्पण्यादिभिः

वर्णक्रमकोशेन च सनाधीकृता ।

मुम्बय्यां

तुकाराम जावजीनां कृते

तेषामेव निर्णयभागमुद्रणयन्त्रादये बाळकृष्ण रामचन्द्र घाणेकर

इत्यनेन मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीता ।

शकाब्दाः १८३१, सनाब्दाः १९०९.

मूल्यं २ रूप्यद्वयम् ।

ई० श० १८७६ वत्सरे प्रणीतपञ्चविंशतितमाङ्गस्थराजकीय-
नियमानुसारेण प्रकाशकर्त्रा स्वायत्तीकृतोऽयं ग्रन्थः ।

किञ्चित्प्रास्ताविकम् ।

इह जगदारम्भात्प्राग्जगतो विचारणायां 'नासदासीन्नो सदासीत्' 'तम आसीत्तमसा गूहुमग्नेप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदं' 'अग््नमः किमासीत्' प्रादिश्रुतिवचोभ्यस्तर्कागोचरमेवाखिलं प्रतीयते । ततश्च 'को अद्वा वेद य इह वोचत्कुत आ जाता कुत इयं विसृष्टिः ।' इत्यादिविमर्शनोत्तरं 'यो स्याध्यक्षः परमेव्योमन् सो अद्वा वेद यदि वा न वेद' इत्येवंरीत्या र्णयश्च निगममूलक एवेति मानुषप्राणिदुस्तर्क्यमेव कृत्वा खलु । अथापि जगदन्तःपा-भिर्निजप्ररोहमूलगवेषणं स्वमतिपरिणामावध्यनुमेयमेव । निर्दिष्टरूपजगदभावदशा-च 'स ईक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इति श्रुतेः सर्गादावतर्क्यैन्द्रजालिकेन सिस्सृष्टुणा गवता स्थावरं जंगमं जगत् धर्माधर्मौ च सृष्ट्वाखिलव्यवहाराय तत्तच्छब्दानां तेज गार्थेन संबन्धं कल्पयित्वा धर्माधर्मप्रतिपादकपदे वेदान्कल्पयित्वा द्विरण्यगर्भादिभ्यः-तेपादितास्तरन्येभ्य इत्येवमुत्तरोत्तरं शब्दार्थप्रतिपत्तिः । एवं परंपरासादितश्रु-भागा मन्त्रद्वयार्थ ईशसृष्टजनतार्थ विशेषतश्च दुःप्रमानुभावेनापचीयमानमेधायुर्वलादि-गानामैदंयुगीनमानुषप्राणिनां निःश्रेयसकाङ्क्षिणः पारिकाङ्क्षिणोऽखिलव्यवहाराय केवल-गमानामाचारितार्थ्यं मन्वाना नानासूत्रस्मृतीतिहासादीन्धर्मशास्त्रप्रतिपादकान्निब-न्परिकल्पयांबभूवुः ।

तथाच 'भारतं पञ्चमो वेदः' इति पञ्चमवेदत्वेन सुप्रतिष्ठितेऽखिलधर्म-स्तरि महाभारते युधिष्ठिरं प्रति भीमसेनवचः—'धर्ममर्थं च कामं च यथा-द्भृतांवर । विभज्य काले कालज्ञः सर्वान्सेवेत पण्डितः ॥' इति । अन्तरेऽपि—'धर्ममर्थं च कामं च यथाशक्ति न हापयेत् ।' इति । या—'न पूर्वाह्ममध्यदिनापराह्मनफलान्कुर्याद्यथाशक्ति धर्मार्थका-भ्यः' इति । तत्र निरतिशयानन्दलक्षणस्यात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिलक्षणस्य वा मो-क्षैव निरुपधीच्छाविषयत्वात्पुरुषेणाभ्यर्थ्यमानतया मुख्यं पुरुषार्थत्वम् । धर्मादीनां तत्साधनमात्रेण । तत्रापि धर्ममात्रं यथायोगं सर्वेषां साधनम् । अतएव प्रवृ-त्तिवृत्त्यात्मकतया द्विविधस्यापि धर्मस्य पुरुषार्थसाधनतोक्ता वृद्धेः—'प्रवृत्ति-क्षणे धर्मे फलमभ्युदयो मतः । निवृत्तिसंज्ञके धर्मे फलं निःश्रेयसं तम् ॥' इति । स्कान्देपि—'धर्मात्सुखं च ज्ञानं च यस्मादुभयमाप्नु-त् । तस्मात्सर्वं परित्यज्य विद्वान्धर्मं समाचरेत् ॥' इत्यादि परःशतप्र-णवचोनिचयैर्धर्मगणान्त्रिलिख्यनिहृत्त्वेन राद्धान्तितो दरीदृश्यते ॥ तथाच धर्मशब्दं णिनीषुः सुगृहीतनामा भगवान् जैमिनिरसुसूत्रत् "चोद्नालक्षणार्थो धर्मः" । अनेन सूत्रेण धर्मस्वरूपं तत्प्रमाणं चोच्यते । न तावथागापूर्वोभयनिष्ठा धर्मत्वं-तिः । यागस्य क्रियेच्छान्यतररूपतया क्रियात्वेनेच्छात्वेन च संकरात् । अतोऽपूर्व-व सुखकारणतावच्छेदिका धर्मत्वं जातिरिति नैयायिकाः । अपूर्वमजानतामपि

यागादिकर्तरि धार्मिक इति प्रयोगाद्देवोभितेष्टसाधनत्वरूपो यागापूर्वोभयनिष्ठं धर्मत्वमिति केचित् । वस्तुतस्तु अलौकिकश्रेयःसाधनत्वेन विहितक्रियात्वं विं धर्मत्वमिति स्फुटं निरणायि विद्वद्बलात्मेन गामाभट्टेन ॥ मिताक्षराका धर्मशब्दः षड्विधस्मार्तधर्मविषयः । तद्यथा—वर्णधर्म आश्रमधर्मो वण गुणधर्मो निमित्तधर्मः साधारणधर्मश्चेति । तत्र वर्णधर्मो नित्यं मद्यं वर्जयेत् आश्रमधर्मोऽग्नीन्धनभैक्षचर्यादिः । वर्णाश्रमधर्मः पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्येत्ये गुणधर्मः शास्त्रीयाभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनादिः । निमित्तधर्मो करणप्रतिषिद्धसेवननिमित्तं प्रायश्चित्तम् । साधारणधर्मोऽहिंसादिः 'न । भूतानीत्याचाण्डालं साधारणो धर्मः' इति । एवं गुणविशिष्टधर्मप्रतिपादकं धर्मशास्त्रमिति जेगीयते । आस्तां दुरूहविषयमीमांसाविस्तरेण । प्रकृतमनुस्

अखिलधर्माणामाचार-व्यवहार-प्रायश्चित्ताख्यकोटित्रयपर्यवसानात्तद्विवे दुर्ज्ञेयैव धर्मशास्त्रसिद्धिरिति विचार्य सर्वमानवप्राण्युद्दिष्टिषुः परमकारुणिक वल्क्ययोगीन्द्रो निजनामधेयोद्विक्लितां याज्ञवल्क्यस्मृतिमचीकृपत् वाचंयमवचोगुम्फस्य सूत्रवदल्पाक्षरत्वेन दुरूहस्य यथावदवबोधयिपुर स्मृतिशास्त्राब्धिपारदृश्या सर्वतन्त्रस्वतन्त्रो विज्ञानेश्वरो विपुलार्थवतीम ताक्षरां मिताक्षरानार्त्नी याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्यामरीरचत् ।

यद्यपि याज्ञवल्क्यस्थितिकालः पुरुषायुषेण मतिमदग्नेसरेणापि निश्चेतुमश्व श्रीमद्भागवतद्वादशास्कन्धे—'ते परंपरया प्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतै युगेष्वथ व्यस्ता द्वापरादौ महर्षिभिः ॥' अस्यार्थः—एवं चतुर्युगं द्वापरादौ द्वापरमादिर्यस्य तदयनांशलक्षणस्य कालस्य तस्मिन्द्रापरान्ते वेदविः शांतनुकालसमकालं व्यासावतारप्रसिद्धेश्च । व्यस्ता विभक्ताः । 'अस्मिन् ब्रह्मन्भगवाँल्लोकभावनः । ब्रह्मेशाद्यैल्लोकपालैर्याचितो धर्मगुप्त राशरात्सत्यवत्यामंशांशकलया विभुः । अवतीर्णो महाभाग । चतुर्विधम् ॥' इति । अतो द्वापरस्यान्तिमकाले कलियुगारम्भात्पूर्वं व्यास स च तदानीमेव ऋगादिसंहिताश्चतस्रो विभज्यैकैकस्मै शिष्यायैकैकां संहि तत्र च यजुर्वेदसंहितां वैशंपायनायादात् । तस्यैवान्तेवासी याज्ञवल्क्ये निश्चीयते ।

एकदा विदेहत्वेन सुप्रसिद्धस्य जनकस्य सदस्येव ब्रह्मवादचर्चाप्रसङ्गे कर्हो ह्यर्षिवरै राज्ञा विदेहेन च याज्ञवल्क्यामे ब्रह्मविद्योपनिबन्दास्तत्रतत्र नैकसः कृतास्तदानीं याज्ञवल्क्यो निजातर्क्यमतिवैभवेन सर्वेषां पूर्वपक्षाणां य रूपेण सर्वान्समादधे । तच्छ्रुत्वा ससभास्तारो राजा दानमानादिसत्त्वरैरु प्रशस्य सएवानुवानतम इति निश्चित्य साष्टाङ्गं प्रणनामेति ।

अथ श्रीमद्याज्ञवल्क्यमहर्षेरितिवृत्तं किमप्यत्र निर्दिश्यते । तिशिरोभागवृहदारण्यकोपनिषद्दि तृतीयाध्याये एवं निर्दिष्टमासीत्— विदेहानां सम्राट् जनकराजः धृतिशास्त्रोदितवैदिककर्मण्यभिरतो बहुदधि नायजत् । तत्र कुरुपाञ्चालवासिनो येनानिब.न.मंनिष्ठाः । राज्ञा विमन्त्रिता

वन यद्ददित्क्षवन्नाभिसंगता बभूवुः । अथ मिलितं विद्वत्समाजमाहोच्य इयक्षमाणस्व
नकस्य जिज्ञासा बभूव किल कोनु खल्वत्रानूचानतमो ब्रह्मिष्ठ इति । सद्यु गवां सहस्रं
द्वोवाच हे भगवन्तः, यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उत्कालयन् स्वयहं प्रतीति । तद्वैते ज्ञा-
गा न दधुषुः । अथ याज्ञवल्क्यो निजमन्तेवासिनमुवाच हे सौम्य, उत्कालयेमा गा
स्मद्गृहान्प्रतीति । एतच्छ्रुत्वा गचोत्कालितवानाचार्यगृहं प्रतीत्याख्यायिकायामखिल-
प्रसमाजोपमाननमभवत् ।

अथ कदाचन वैशंपायनस्य ब्रह्महत्यादोष, उदभूत् । तदंहोनिबर्हणाय वैशंपायनः
च्छात्रान् ब्रह्महत्यामार्जनक्षमं व्रतमादिदेश । तदानीं याज्ञवल्क्यः प्रोवाच भगवन्,
मदुक्तं व्रतं मुदुश्चरमायहमेवाचरिष्ये किमल्पसाराणामेतेषामादेशेनेति । तदिदं विप्रा-
तानकारकं याज्ञवल्क्योक्तं श्रुत्वा वैशंपायनधुक्रोध । आह च याज्ञवल्क्यं ब्राह्मणावम-
। ल्वमसि अतो मत्तो यदधीतं तत्सर्वं त्यक्त्वा याहीति । तदसदिष्णुर्याज्ञवल्क्यो-
पितं यजुर्वेदगणं छर्दित्वा गुरुमुत्सृज्यागच्छन् । आरराध च भगवन्तं सूर्यनारायण-
ान्तभावेन । निःसीमनिजपरिचरणपरितुष्टो भगवानादित्योऽ यातयामानि यज्ञेषु
मै प्रायच्छत् । तैर्याज्ञवल्क्यो वाजसनीसंज्ञाः शाखा अकरोत् इति श्रीभागवते ।

विज्ञानेश्वरविषये मिताक्षरोपसंहारे—

‘नासीदस्ति भविष्यति क्षितितले कल्याणकल्पं पुरं

नो दृष्टः श्रुतएव वा क्षितिपतिः श्रीविक्रमाकर्षोपमः ।

विज्ञानेश्वरपण्डितो न भजते किचान्यदन्योपम-

श्चाकल्पं स्थिरमस्तु कल्पलतिकाकल्पं तदेतन्नयम् ॥

स्रष्टा वाचां मधुरवपुषां विद्वदाश्चर्यसीम्नां

दातार्थानामतिशयजुषामर्थिसार्थार्थनामा ।

आ च प्राचः समुद्राभतनृपतिशिरोरत्नभाभासुरांघ्रिः

पायादाचन्द्रतारं जगदिदमखिलं विक्रमादित्यदेवः ॥’

त्यादिलेखादस्य नृपविक्रमादित्यकालीनत्वं स्फुटं भवति । तत्र कल्याणपुरमिति नाम्ना
द्वं नगरमस्त्यधुना हैद्राबादराज्ये कल्याणक्रीर्तिनाम्ना प्रथितम् । तत्रत्या राजानश्रौलु-
चवायाः । तेषां वंशावलिर्दक्षिणेतिहासाख्यकोशे भाण्डारकरोपाह्वं रामकृष्ण गो-
संज्ञया प्रथितैः सविस्तरं प्रकाशितास्ति । १०१ । विक्रमादित्यगजा गमन्ति गत
। तस्य च राज्यकालो धूनसहस्रशाकमारभ्य धूनपञ्चाशदधिकमहस्वमितश-
न्तं पञ्चाशदब्दमित एवासीत् । एवंसति गुर्जराङ्कितयाज्ञवल्क्यस्मृतिप्रस्तावे वापू-
मोषे इत्येतैः ‘विक्रमादित्यकालीनोयं विज्ञानेश्वरः तद्वन्धस्य मिताक्षराम्यस्य संवद-
ः। कप्रवर्तकविक्रमादित्यदेवकालिकतावसीयते’ इत्यादिप्रकटितं परास्तम् ।

शप्ययं ग्रन्थो बहुभिर्बहुवारमङ्कनादिना प्रकाशितएवासीत्तथापि तेष्वनवधाना-
श्रुत्पत्त्यादिमूलका नैकशो मूले व्याख्यायां च तत्रतत्रानवसरविराम-विरामस्थ-

लसंयोजना-संबद्धाक्षरप्रथन-मूलव्याख्याविसंवादादिजन्मानोऽर्थानवबोधेन
 रावहाः प्रमादा बहवोऽस्मिन्प्रन्थे सन्त्येव । अतस्तन्मार्जनपूर्वं सम्यक्परिशोध्य
 महानिबन्धो भूयादखिललोकोपकारक इति बहुभिर्गावाणवाङ्मयपरायणैर्धर्मं
 वैदिकगृहस्थोभयसरणिभिः श्रेष्ठिवरश्रीमत् तुकाराम जावजीसविधे नि
 सूचितं तैरादृत्य परिशोधने नियोजितेन मया सूक्ष्मैषिकया यथामति परिष्कृ
 इति सुधियो विदांकुर्वन्तु ।

एतच्छोधने संगृहीतहस्तलिखितप्राचीनादर्शपुस्तकानीत्थम्—

१ वे. शा. सं. बाळशास्त्री पुराणिक नागांव इत्येतैर्दत्तं भिन्नपाठान्तरप्र
 शुद्धम् ।

१ वे. शा. सं. नीलकंठशास्त्री (नानाशास्त्री) देवस्थळी सावंतवाडी
 पाक्तं सामान्यतः शुद्धम् ।

१ वे. रा. रा. मोरेश्वरभट्ट खरे मालवण इत्येतैर्दत्तं व्यवहाराध्यायरहितम्

१ रा. रा. जनार्दन महादेव गुर्जर मुंबई इत्येतैर्मुद्रितं च ।

एतेषां संकलनेन यावन्मनीषं पाठान्तरादिसंयोजनेनच संस्कृतमिदं पुस्तकम्
 हाराध्याये दुरूहत्वमार्जनाय बालभट्टीव्याख्याधारेण टिप्पणमप्ययोजि । सर्वेषां
 स्थित्यै याज्ञवल्क्यस्मृतिस्थपद्यानां मातृकाक्रमकोशोप्यन्ते योजितः । अत्र
 पंडित जीवरामशास्त्रिभिः कचन साधकसूचनादिभिस्तथा शोधनकाले वे.
 महादेवशास्त्री बाके इत्येतैश्च बहूपकृतं तन्नामनिर्देशहृतेऽन्यत्र साधनमुत्तर्तुं मन्ये
 रूढविषयसंस्करणसाहसमुररीकृत्यायासबाहुल्येन यथामति शोधितेऽप्यस्मिन्मह
 मानुषशोमुषीसुलभमव्युत्पत्त्यनवधानदृक्चापलाक्षरयोजकादिनियतं स्वलितं :
 महाशायाः शोधयेयुरहमपि पुनर्मुद्रणावसरे शोधयेयेति विज्ञापयति—

पणशीकरोपाहो
 वासुदेवशर्म

याज्ञवल्क्यस्मृतिस्थविषयानुक्रमणी ।

अथाचाराध्यायः १

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
उपोद्धातप्रकरणम् १		ब्रह्मचारिणो वर्ज्यानि ...	९
इलाचरणम्	१	गुर्वाचार्यादिलक्षणम् ...	१०
नीनां प्रश्नः ...	१	उपाध्यायत्वलक्षणम् ...	१०
द्वेषस्मार्तधर्मविचारः ...	२	ब्रह्मचर्यावधिः ...	१०
मस्य चतुर्दश स्थानानि ...	२	उपनयनकालस्य परमावधिः ...	१०
मैशास्त्रप्रयोजका ऋषयः ...	३	द्विजत्वहेतुकथनम् ...	११
मस्य कारकहेतवः ...	३	वेदग्रहणाध्ययनफलम् ...	११
मस्य ज्ञापकहेतवः ...	३	काम्यब्रह्मयज्ञाध्ययनफलम् ...	११
शादिकारकहेतूनामपवादः ...	४	पंचमहायज्ञफलम् ...	१२
कारकहेतुषु ज्ञापकहेतुषु वा संदेहे निर्णयः ...	४	नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्माः ...	१२
ब्रह्मचारिप्रकरणम् २		विवाहप्रकरणम् ३	
पार्थनां निर्णयः ...	४	गुरुदक्षिणादानपूर्वं ज्ञानम्	१३
सार्धानादिसंस्काराः ...	४	कन्यालक्षणानि ...	१३
स्कारकरणे फलम् ...	५	कन्याया बाह्यलक्षणानि ...	१४
संस्कारेषु विशेषः ...	५	कन्याया आभ्यन्तरलक्षणानि ...	१४
उपनयनकालः ...	५	सापिण्ड्यविचारः ...	१५
रुधर्माः ...	६	कन्यावरणे नियमः...	१५
गौचाचाराः ...	६	कन्यादाने वरनियमः ...	१६
प्राजापत्यादितीर्थानि ...	६	द्विजातीनां शूद्रापरिणयने निषेधः	१६
प्राचमनविधिः ...	७	वर्णक्रमेण भार्याकरणेऽधिकारः	१६
प्राणायामविचारः ...	७	ब्राह्मविवाहलक्षणम्...	१७
सवित्री जपप्रकारः ...	७	दैवार्थविवाहयोर्लक्षणम् ...	१७
श्रमिकार्यम् ...	८	प्राजापत्यविवाहलक्षणम् ...	१७
		आसुरगान्धर्वादेविवाहलक्षणानि	१७
		सवर्णापरिणयने विशेषः ...	१७

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
सपणविवादस्थले निर्णयप्रकारः	१२९	शिरोमुण्डनादिदण्डाः	... १३९
छलानिरसनप्रकारः १२९	अङ्कने च व्यवस्था १३९
छलानुसारिव्यवहारलक्षणम् ...	१३०	चक्षुर्निरोधशब्दार्थः	... १३९
निङ्गनैरङ्गैर्भावने निर्णयप्रकारः	१३०	कीदृशो भोगः प्रमाणम्	... १३९
न्यायाधिगमे तर्कः १३०	आगमनिरपेक्षस्य भोगस्य प्रामाण्यं	१४०
अनेकार्थाभियोगे निर्णयः	... १३१	अनागमोपभोगे दण्डः	... १४०
स्मृत्योर्विरोधे निर्णयप्रकारः	... १३१	आगमसापेक्षभोगविषये	... १४०
धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विप्रतिपत्तौ		त्रिविधः स्वीकारः १४१
निर्णयः १३२	स्वीकारे नियमः १४१
धर्मशास्त्रार्थशास्त्रोदाहरणम्	... १३२	पुरुषव्यवस्थया प्रामाण्यव्यवस्थया	
आनर्ताग्रहनननिषये निर्णयः ...	१३२	च आगमविषये दण्डव्यवस्था	१४१
द्विजातीनां शस्त्रग्रहणे	... १३२	अभियुक्ते मृते निर्णयः	... १४२
आततायिनः १३३	व्यवहारसिद्धये व्यवहारदर्शिनां	
अन्योदाहरणम् १३३	बलाबलम् १४२
अन्यथा करणे प्रायश्चित्तम्	... १३३	प्रबलदृष्टव्यवहारविषये	... १४३
प्रमाणचतुष्टयम् १३३	मत्तोन्मत्तादिभिर्निर्णीतव्यवहार-	
प्रमाणभेदाः १३३	विषये १४३
मानुषदिव्यप्रमाणग्रहणे निर्णयः	१३४	गुरुश्लिष्यपितृपुत्रादीनां व्यवहार-	
तत्रोदाहरणम् १३४	विषये १४३
दिव्यप्रमाणग्रहणे निषेधः	... १३४	स्त्रीभर्तृव्यवहारविषये	... १४३
तदपवादः १३५	स्वामिदासव्यवहारविषये	... १४४
लेख्यादीनामापि क्वचिन्नियमः	... १३५	अनादेयबादविषये १४४
प्रमाणबलाबलविचारः	... १३५	गोपशौण्डिकादिस्त्रीणां व्यवहारे	१४४
आध्यादिषु पूर्वोत्तरक्रियानिर्णयः	१३६	परावर्त्यद्रव्यविषये निर्णयप्रकारः	१४४
दशविंशतिवर्षोपभोगे निर्णयः	... १३६	तत्र कालावधिः १४४
अनागमोपभुक्तौ दण्डः	... १३७	तत्र नृपतिभागः १४४
अस्वत्वस्य दाने दण्डः	... १३७	स्वाम्यनागमविषये १४४
दशविंशतिवर्षोपभोगे हानेरपवादः	१३७	निधिप्राप्तौ निर्णयप्रकारः	... १४५
उपनिक्षेपलक्षणम् १३७	ब्राह्मणस्य निधौ प्राप्ते निर्णयः ...	१४५
आध्यादीनां हर्तुर्दण्डः	... १३८	ब्राह्मणभिन्नस्य निधौ लब्धे निर्णयः	१४५
दण्डपरिमाणम् १३८	अनिवेदितनिधिष्विषये निर्णयः	१४५
दण्डप्रकाराः १३८	धनिस्वामिन्यागते निर्णयः	... १४५

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	• पृष्ठं
चौरहतोपेक्षाकरणे १४६	पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यस्यापवादः	१५०
चौरहतदानविषये १४६	न पतिः स्त्रीकृतमित्यस्यापवादः...	१५१
ऋणादानप्रकरणम् ३		पतिकृतमृणं भार्या न दद्यादित्य-	
ऋणादानं सप्तविधम् ...	१४६	स्यापवादः ...	१५१
अधमर्णविषये पञ्चविधम् ...	१४६	भार्यादीनामधनत्वम् ...	१५१
उत्तमर्णविषये द्विविधम् ...	१४६	पुनरपि यदृणं दातव्यं येन च यत्र	
मासि मासि वृद्धिदानद्विषये ...	१४६	दातव्यं तन्नितये निर्णयः ...	१५१
वर्णक्रमाद्बृद्धिनिर्णयः ...	१४६	कालविशेषे ऋणदानविषये ...	१५२
वक्रवृद्धिकायिकादिबृद्धिप्रकाराः	१४७	प्राप्तव्यवहारविषये निर्णयः ...	१५२
महीतृविशेषेण प्रकारान्तरवृद्धिः	१४७	प्राप्तव्यवहारेपि ऋणदाननिषेधः	१५२
कारितवृद्धिः ...	१४७	आसेधाह्वाननिषेधः ...	१५२
अकृतवृद्धिः ...	१४७	ऋणात्पितृमोचनविषये ...	१५२
याचितकविषये निर्णयः ...	१४७	श्राद्धे बालस्याप्यधिकारः ...	१५२
याचितकाऽदाने निर्णयः ...	१४७	विभक्तविषये निर्णयः ...	१५२
अनाकारितवृद्धेरपवादः ...	१४७	अविभक्तविषये निर्णयः ...	१५२
द्रव्यविशेषेण वृद्धिविशेषः ...	१४८	पुत्रविषये ऋणदाने विशेषः ...	१५२
प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य चिरकालावस्थि-		पौत्रविषये ऋणदाने विशेषः ...	१५२
तस्य वृद्धिः ...	१४८	ऋणापाकरणे ऋणी तत्पुत्रः पौत्र	
वस्त्रधान्यादीनां वृद्धिः ...	१४८	इति त्रयः कर्तारस्तेषां सम-	
पुरुषान्तरे संक्रमणेन प्रयोगान्त-		वाये क्रमः ...	१५२
रकरणविषये ...	१४८	परपूर्वाः स्त्रियः ...	१५३
सकृतप्रयोगविषये ...	१४८	पुनर्भूस्वैरिणीस्त्रीणां लक्षणम् ...	१५३
प्रयुक्तस्य धनस्य ग्रहणप्रकाराः...	१४८	योषिद्वाह ऋणापाकरणेऽधिकारी	१५४
धर्मादयश्चोपायाः ...	१४९	रिक्थग्रहणाभावे पुत्रपौत्रैर्ऋणदा-	
राज्ञा दापने च प्रकाराः ...		नविषये ...	१५४
बहुभूतमर्णिकेषु युगपत्प्राप्तेषु केन		योषिद्वाहिविषये ...	१५४
क्रमेणाधमर्णिको दाप्य इत्यपे-		प्रातिभाव्यादीनां निषेधः ...	१५५
क्षितविषये क्रमः ...	१४९	दम्पत्योर्विभागाभावे ...	१५५
उत्तमर्णं दुर्बले प्रतिपन्नार्थदापने		पूर्तेषु कर्मसु जायापत्योः पृथग-	
निर्णयप्रकारः ...	१४९	धिकारः ...	१५५
न्यायार्थं व्ययदानम् ...	१४९	प्रातिभाव्यनिरूपणम् ...	१५५
निर्धनाधमर्णिकविषये ...	१४९	प्रातिभाव्यं त्रिविधम् ...	१५५

विषयाः	पृष्ठं
दानप्रतिभूपौत्रविषये ...	१५६
प्रातिभाव्यातिरिक्तपैतामहर्णदाने	
पौत्राधिकारः ...	१५६
वृद्धिदाने निषेधः ...	१५६
बन्धकप्रतिभूविषये ऋणदाने	
निर्णयः ...	१५६
प्रतिभुवामनेकत्वे ऋणदानप्रकारः	१५७
प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिः ...	१५७
प्रीतिदत्तस्यावृद्धिः ...	१५७
प्रतिभूदत्तस्य सर्वत्र द्वैगुण्ये प्राप्ते-	
ऽपवादः ...	१५७
स्त्रीपशूनां वृद्धिविषये ...	१५७
धान्यवृद्धिविषये ...	१५८
वस्त्ररसविषये ...	१५८
लभकविशेषनिषेधः ...	१५८
आधिविधिः ...	१५८
आधिलक्षणम् ...	१५८
सच द्विविधः ...	१५८
चतुर्विधस्याधेर्विशेषः ...	१५८
गोप्याधिभोगे वृद्धिनिषेधः ...	१५८
आधिनाशे निर्णयः ...	१५९
आधिसिद्धिविषये निर्णयः ...	१५९
जङ्गमस्थावरभेदेन द्विविध आधिः	१६०
आधिनाशविषये धनदाने विशेषः	१६०
आधिमोक्षणविषये निर्णयः ...	१६०
असन्निहिते प्रयोक्तुरि कर्तव्यता	१६१
असंनिहितेऽधमर्णे कर्तव्यता ...	१६१
भोग्याधौ विषये ...	१६१
फलभोग्याधिविषये ...	१६२
उपनिधिप्रकरणम् ४	
उपनिधिद्रव्यलक्षणम् ...	१६२
उपनिधिदानेऽपवादः ...	१६३

विषयाः	पृष्ठं
साक्षिप्रकरणम् ५	
साक्षिस्वरूपनिरूपणम् ...	१६४
साक्षिभेदाः ...	१६४
कृतसाक्षिणः ...	१६४
अकृतसाक्षिणः ...	१६४
लिखितादिसाक्षिणां भेदाः ...	१६४
तेपि साक्षिणः कीदृशाः कियन्तश्च	
भवन्तीत्येतद्विषये ...	१६४
दोषादसाक्षिणः ...	१६५
भेदादसाक्षिणां स्वरूपम् ...	१६५
मामन्तिम्यम् ...	१६५
असाक्षिणः स्वरूपम् ...	१६५
एकसाक्षिविषये ...	१६६
चौर्यादिषु वर्ज्यसाक्षिणोपि ग्राह्याः	१६६
साक्षिश्रावणम् ...	१६६
ब्राह्मणादिषु श्रावणे नियमाः ...	१६७
तदपवादः ...	१६७
साक्षिदृग्णदाने स्थलम् ...	१६७
साक्षिश्रावणप्रकारः ...	१६७
साक्षिसंत्रासने ...	१६७
साक्षिणामकथने कर्तव्यता ...	१६८
साक्ष्यानङ्गीकारविषये ...	१६८
कूटसाक्षिणां दण्डः ...	१६८
साक्षिद्वैधे निर्णयप्रकारः ...	१६८
जयपराजयावधारणविषये ...	१६८
साक्षिणां स्वभावोक्तवचनग्रहणे	१६९
साक्षिभाषितपरीक्षा ...	१७०
क्रियाबलाबलावलम्बे ...	१७०
साक्षिणां दोषावधारणे ...	१७०
अथ मतम् ...	१७०
कूटसाक्षिणां दण्डः ...	१७१
ब्राह्मणकूटसाक्षिविषये ...	१७१

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
जानतः साक्ष्यानङ्गीकारे ...	१७२	धटदिव्यप्रयोगः ...	१८३
वर्णिनां वधे अनृतानुज्ञा ...	१७३	अग्निदिव्यविधिः ...	१८७
अनृतवचने प्रायश्चित्तम् ...	१७३	कर्तुरन्याभिमन्त्रणम् ...	१८७
लेख्यप्रकरणम् ६		उदकदिव्यविधिः ...	१९०
लेख्यद्वैविध्यम् ...	१७४	विषदिव्यविधिः ...	१९२
अन्यकृतलेख्ये विशेषः ...	१७४	कोशदिव्यविधिः ...	१९४
लेख्ये संवत्सरादीनां निवेशः ...	१७४	तण्डुलदिव्यविधिः ...	१९५
लेख्यसमाप्तौ अधमर्णस्य संमतिः	१७४	तप्तमात्रविधिः ...	१९५
लेख्ये साक्षिणां विशेषः ...	१७५	धर्माधर्माख्यविधिः ...	१९६
लेखकसंमतिः ...	१७५	यक्षान्तरेण विधिः ...	१९६
स्वकृतलेख्ये विशेषः ...	१७५	अन्ये शपथाः ...	१९६
लेख्यारूढर्णविषये विशेषः ...	१७५	शुद्धिबिभावना ...	१९६
बलाकारकृतलेख्ये विशेषः ...	१७६	दायविभागप्रकरणम् ८	
तदपवादः ...	१७६	दायशब्दार्थः ...	१९७
जीर्णादिपत्रविषये ...	१७६	दायो द्विविधः ...	१९७
देशान्तरस्थपत्रानयनाय का-		अप्रतिबन्धदायलक्षणम् ...	१९७
लावधिः ...	१७६	मप्रतिबन्धदायलक्षणम् ...	१९७
राजकीयपत्रविषये ...	१७७	विभागलक्षणम् ...	१९७
राजकीयजयपत्रविषये ...	१७७	स्वल्पनिरूपणम् ...	१९७
सभासदां पत्रविषये ...	१७७	स्तेनातिदेशः ...	१९७
पञ्चविधहीनविषये ...	१७७	लौकिकीसत्ताविषये विचारः ...	१९७
लेख्यसंदेहे निर्णयोपायाः ...	१७७	यत्र काले येन च यथा विभागः	२००
लेख्यस्य पृष्ठे लेखनप्रकारः ...	१७८	पितुरिच्छया विभागप्रकारः ...	२०१
कृत्स्ने ऋणे दत्ते कर्तव्यता ...	१७८	विषमविभागनियमः ...	२०१
ससाक्षिके ऋणे कृत्स्ने दातव्ये		ज्येष्ठपुत्रविषये उद्धारविभागः ...	२०२
कर्तव्यता ...	१७८	विभागकालाः ...	२०२
दिव्यप्रकरणम् ७		समविभागे पत्नीनां विशेषः ...	२०२
दिव्यमातृका ...	१७८	पुत्रस्य दायजिघृक्षाभावे विशेषः	२०२
शपथाः ...	१७८	विषमविभागनिषेधः ...	२०३
महाभियोगेषु शक्तित्वपवादः ...	१७९	पितृमरणानन्तरं समविभागः ...	२०३
हातोर्यां लेख्येति		विशोद्धारादिः ...	२०३

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
अविभाज्यधनम् २०४	पौनर्भवपुत्रलक्षणम् २१३
पितृश्रुतवत्त्वादिविषये २०५	दत्तकपुत्रलक्षणम् २१३
स्त्रीणामलङ्कारविषये २०५	एकपुत्रदाने निषेधः २१३
योगक्षेमशब्दार्थः २०५	अनेकपुत्रसद्भावेपि ज्येष्ठदाने नि-	
वैतामहे द्रव्ये पौत्राणां विभागे		षेधः २१३
विशेषः २०६	पुत्रप्रतिग्रहप्रकारः २१४
पितामहोपात्तधने पितुः पुत्रस्य च		क्रीतपुत्रलक्षणम् २१४
सत्ताविषये २०६	कृत्रिमपुत्रलक्षणम् २१४
दिवागोत्तरमुत्पन्नपुत्रस्य विभाग-		स्वयंदत्तपुत्रलक्षणम् २१५
विषये २०७	सहोदजपुत्रलक्षणम् २१४
पितृदत्तधनविषये निर्णयः २०८	अपविद्धपुत्रलक्षणम् २१४
पितुरुर्ध्वं विभागो मातुः स्वपुत्र-		पुत्राणां दायग्रहणे क्रमः २१४
समाशिल २०८	औरसपौत्रिकेयसमवाये निर्णयः	... २१४
असंस्कृतभ्रातृसंस्कारकरणविषये	... २०८	पूर्वपूर्वसत्वे उत्तरेषां चतुर्थीशिलम्	... २१४
असंस्कृतभगिनीसंस्कारकरण-		दत्तकानन्तरं औरसे जाते निर्णयः	... २१५
विषये २०९	असवर्णपुत्रविषये २१५
भगिनीनां विभागः २०९	क्षेत्रजस्य विशेषः २१५
भिन्नजातीयानां पुत्राणां विभागः	... २१०	द्वाद्वापुत्राणां मध्ये षट्शयादाः	
आत्रादिवचननया स्थापितस्य समु-		षट् अदायादाः २१५
दायद्रव्यस्य विभागः २१०	दत्तकस्य जनकरिकथगोत्रनिवृत्तिः	... २१५
समुदायद्रव्यापहारे दौषः २११	पूर्वपूर्वाभावे सर्वेषां पितृधनाधि-	
धामुध्यायणपुत्रलक्षणम् २११	कारः २१५
धामुध्यायणाधिकारविषये २११	भ्रातृपुत्रसत्वे अन्यपुत्रग्रहणनि-	
नियोगप्रकारः २११	षेधः २१५
नियोषनिन्दा २१२	शूद्रापुत्रविषये २१६
विधवासंयमः २१२	शूद्रधनविभागे विशेषः २१६
धर्मनियोगप्रशंसा २१२	विभक्तस्यापुत्रस्यासंस्त्रिणे धने-	
मुख्यगौणपुत्राणां दायग्रहणव्यव-		ऽधिकारिणः २१६
स्था तेषां स्वरूपं च २१३	पत्नी २१६
औरसपुत्रलक्षणम् २१३	दुहिता २२१
पुत्रिकापुत्रलक्षणम् २१३	दौहित्रः २२१
		माता २२१

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
भ्रातृपुत्राः ...	२२२	ऊढानूढासमवाये अधिकारनिर्णयः	२२९
गोत्रजाः ...	२२२	प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितासमवाये अधि- कारनिर्णयः ...	२२९
पितामही ...	२२२	वाग्दत्ताविषये निर्णयः ...	२३०
पितामहादेयः ...	२२३	वाग्दत्ताकन्यामरणे निर्णयः ...	२३०
समानोदकाः ...	२२३	दुर्भिक्षादिसंकटे स्त्रीधनग्रहणे भ- तुरधिकारः ...	२३०
बन्धवः ...	२२३	आधिवेदनिकाख्यस्त्रीधनलक्षणम्	२३१
आत्मबन्धवः ...	२२३	विभागसंदेहे हेतवः ...	२३१
पितृबन्धवः ...	२२३	सीमाविवादप्रकरणम् ९	
मातृबन्धवः ...	२२३	सीमाविवादनिर्णयः ...	२३२
आचार्यः ...	२२३	सीमाविवादे तन्निर्णयसाधनानि	२३२
शिष्यः ...	२२३	सीमायाश्चातुर्विध्यम् ...	२३२
सब्रह्मचारी ...	२२३	ग्रामसामन्तादयः ...	२३२
श्रोत्रियः ...	२२३	शृङ्गादिलक्षणम् ...	२३२
राजा ...	२२४	मौललक्षणम् ...	२३३
वीरमित्रोदयकारमतम् ...	२२४	उद्धृतलक्षणम् ...	२३३
वानप्रस्थादीनां धनेऽधिकारिणः	२२४	वनचारिलक्षणम् ...	२३३
संसृष्टिधनविषये निर्णयः ...	२२५	सीमावृक्षाः ...	२३३
सोदरस्य संसृष्टिधनेऽधिकारिनि- र्णयः ...	२२५	सीमालिङ्गानि ...	२३३
सोदरासोदरसंसर्गे निर्णयः ...	२२६	सीमानिर्णयोपायः ...	२३३
संसृष्टिधनविभागे ...	२२६	सीमानिर्णये साक्षिणः ...	२३३
तस्योद्धृतस्य विनियोगः ...	२२६	निर्णीतसीमापत्रकरणप्रकारः ...	२३४
भ्रनंशाः ...	२२७	साक्षिणामनृतवचने दण्डः ...	२३५
तेषां भरणम् ...	२२७	ज्ञानूचिद्वाभावे राज्ञा निर्णयः क- तैव्यः ...	२३५
भ्रनंशानां पुत्रविषये विभागनि- र्णयः ...	२२७	सीमानिर्णयग्रन्थागमादिपु- ननिदेग	२३६
पैवादिदुहितृणां विशेषः ...	२२७	सीमानिर्णयप्रसंगेन मर्यादाभेदादौ दण्डाः ...	२३६
पैवादिपत्नीनां विशेषः ...	२२८	स्वीयभ्रान्त्या क्षेत्रादिहरणे दण्डः	२३६
य स्त्रीधनम् ...	२२८	उत्तमयाह्नदण्डलक्षणम् ...	२३६
धनस्वरूपनिरूपणम् ...	२२९		
धनभेदाः ...	२२९		
यथादिस्त्रीधनस्वरूपम् ...	२२९		

विषयाः	पृष्ठं
फालाहतक्षेत्रविषये ...	२३७
स्वामिपालविवादप्रकरणम् १०	
गवादिभिः परसस्यादिभक्षणे	
दण्डः ...	२३७
माषप्रमाणम् ...	२३८
अपराधातिशये द्विगुणदण्डः ...	२३८
क्षेत्रान्तरे पश्चन्तरे चातिदेशः...	२३८
क्षेत्रस्वामिने फलदापनाये निर्णयः	२३८
क्षेत्रविशेषे अपवादः ...	२३९
वृत्तिकरणप्रकारः ...	२३९
पशुविशेषे दण्डाभावः ...	२३९
अदण्ड्याः पशवः ...	२३९
गोपविषये निर्णयः...	२४०
गोपविषये वेतनकल्पना	२४०
प्रमादनाशे निर्णयः...	२४०
पशूनां कर्णादिचिह्नदर्शने	२४०
पालदोषेण पशुविनाशे पाले दण्डः	२४०
गोप्रसंगाद्गोप्रचारः ...	२४०
गवादिप्रचारार्थंक्षेत्रपरिमाणम् ...	२४१
स्वामिविक्रयप्रकरणम् ११	
अस्वामिविक्रयलक्षणम् ...	२४१
रहस्यत्वेन क्रयनिषेधः ...	२४१
स्वाम्यभियुक्तक्रेतुः कर्तव्यता ...	२४२
प्राहिते हर्तरि कर्तव्यतानिर्णयः...	२४२
देशान्तरगते योजनसंख्ययानय- नार्थं कालो देयः ...	२४२
मूलस्थानयने ...	२४२
अविज्ञातदेशविषये ...	२४२
साक्ष्यादिभिः क्रयस्याशौधने दण्डः	२४२
नष्टवस्तुनिष्कयोपायाः ...	२४२
नष्टवस्तुभाविने दण्डः ...	२४३
तस्करस्य प्रच्छादकविषये ...	२४३

विषयाः	पृष्ठं
रक्षणनिमित्तं राजभागः ...	२४३
मनूक्तषड्भागादिग्रहणस्य द्रव्य- विशेषेऽपवादः ...	२४३
दत्ताप्रदानिकप्रकरणम् १२	
दत्ताप्रदानिकस्वरूपम् ...	२४४
दत्तानपाकर्मस्वरूपम् ...	२४४
तच्चतुर्विधम् ...	२४४
कुटुम्बाविरोधेन देयविषये ...	२४४
भर्तव्यगणः ...	२४४
अदेयमष्टविधम् ...	२४४
सर्वस्वदाने निषेधः ...	२४५
हिरण्यादिकमन्यस्मै प्रतिभृतमन्य- स्मै न देयम् ...	२४५
देयधनस्य प्रतिग्रहप्रकाशविषये	
प्रतिभृतमन्यधर्मिणु न देयम् ...	२४५
अदत्तप्रकारः ...	२४५
दत्तादत्तस्वरूपम् ...	२४५
क्रीतानुशयप्रकरणम् १३	
क्रीतानुशयः ...	२४६
क्रीतानुशयस्वरूपम् ...	२४६
प्रत्यर्पणीयनिर्णयः ...	२४६
द्वितीयादिदिने प्रत्यर्पणीयनिर्णयः	२४७
बीजादिक्रये परीक्षाकालः ...	२४७
स्वर्णादिपरीक्षा ...	२४७
कम्बलादौ वृद्धिः ...	२४७
द्रव्यान्तरे विशेषः ...	२४७
हासवृद्धिज्ञानोपायः...	२४८
अभ्युपेत्याशुश्रूषाप्रकरणम् १४	
अभ्युपेत्याशुश्रूषास्वरूपम् ...	२४८
शुश्रूषकः पञ्चविधः...	२४८
कर्मकरश्चतुर्विधः ...	२४८

विषयाः	पृष्ठं
बलाद्दासीकृतविषये २४९
दासमोक्षविषये २५०
प्रव्रज्यावसितस्य मोक्षविषये २५०
वर्णापेक्षया दास्यव्यवस्था २५०
अन्तेवासिधर्माः २५०

संविद्यतिक्रमप्रकरणम् १५

संविद्यतिक्रमलक्षणम् २५१
धर्मरक्षणाय ब्राह्मणस्थापना २५१
नियुक्तकर्तव्यकर्म २५१
तदतिक्रमादौ दण्डः २५१
गणिषु राज्ञो वर्तनप्रकारः २५२
समूहदत्तापहारिणो दण्डः २५२
कार्यचिन्तकलक्षणम् २५२
त्रैविद्यधर्मस्य श्रेण्यादिध्वतिदेशः	२५३

वेतनादानप्रकरणम् १६

वेतनादानस्वरूपम् २५३
एहीतवेतनविषये २५३
वृत्तिमपरिच्छिद्यकर्मकारयितुर्दण्डः	२५३
अनाज्ञप्तकारिविषये २५४
वृत्तिदानप्रकारः २५४
भ्रायुधीयभारवाहकविषये २५४
याजकविषये २५५
अपगतव्याधिविषये २५५

द्यूतसमाह्वयप्रकरणम् १७

द्यूतसमाह्वयस्वरूपम् २५५
द्यूतसमाधिकारणो वृत्तिः २५५
सद्वृत्तेः समिकस्य कर्तव्यम् २५६
भिकेनादत्ते राज्ञा दानम् २५६
भ्रष्टराज्यप्रतिपत्तौ निर्णयो- पायः २५६

विषयाः	पृष्ठं
--------	--------

वाक्पारुष्यप्रकरणम् १८

वाक्पारुष्यलक्षणम् २५७
तस्य त्रैविध्यम् २५७
निष्ठुराक्रोशे सवर्णविषये दण्डः...	... २५७
अश्लीलाक्षेपे दण्डः...	... २५८
विषमगुणदण्डः २५८
परस्पराक्षेपे दण्डः २५८
प्रतिलोमानुलोमाक्षेपे दण्डः २५९
निष्ठुराक्षेपे दण्डः २५९
अशक्तविषये २५९
तीव्राक्रोशे दण्डः २६०
त्रैविद्यादीनां क्षेपे २६०

दण्डपारुष्यप्रकरणम् १९

दण्डपारुष्यस्य प्रकरणम् २६०
तस्य त्रैविध्यम् २६०
तत्र पञ्चविधयः २६१
दण्डप्रणयनार्थं तत्स्वरूपसंदेहे नि- र्णयहेतुः २६१
साधनविशेषेण दण्डविशेषः २६१
पुरीषादिस्पर्शे दण्डः २६१
प्रातिलोम्यापराधे दण्डः २६२
सजातीयविषये हस्तपादे उद्गूर्णे दण्डः २६२
केशादिलुम्बने दण्डः २६२
काष्ठादिभिन्नाङ्गे दण्डः २६२
लोहितदर्शने दण्डः...	... २६२
करपादादित्रोटने दण्डः २६३
चेष्टादिरोधने दण्डः २६३
कन्धरादिभङ्गे दण्डः २६३
बहुभिरेकस्याङ्गभङ्गादिकरणे दण्डः	२६३
त्रणरोपणादौ औषधार्थं पथ्यार्थं	

विषयाः	पृष्ठं
पशुभिद्रोहे दण्डः २६४
लिङ्गच्छेदने दण्डः २६४
महापशुविषये दण्डः २६४
स्थावराभिद्रोहे दण्डः २६४
नृक्षविशेषच्छेदने दण्डः २६५
गुल्मादीनां छेदने दण्डः २६५
साहसप्रकरणम् २०	
साहसलक्षणम् २६५
साहसस्य त्रैविध्यम् २६६
प्रथमसाहसम् २६६
मध्यमसाहसम् २६६
उत्तमसाहसम् २६६
परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डः	२६६
साहसस्य प्रयोजयितुर्दण्डः २६६
साहसिकविशेषं प्रति दण्डः २६६
भ्रातृभार्याताडने दण्डः २६७
संदिष्टस्याप्रदातुर्दण्डः २६७
समुद्रगृहभेदकृदादीनां दण्डः २६७
स्वच्छन्दविधवागम्यादीनां दण्डः	२६७
अयुक्तशपथकरणे दण्डः २६७
पुंस्त्वप्रतिघातने दण्डः २६७
दासीगर्भविनाशने दण्डः २६७
पितापुत्रादीनामन्योन्यत्यागे दण्डः	२६७
नेजकस्य दण्डः २६७
पितापुत्रविरोधे साक्षिणां दण्डः	२६८
तुलानाणककूटकरणे दण्डः २६८
नाणकपरीक्षकविषये दण्डः २६८
चिकित्सकविषये दण्डः २६८
अबध्यबन्धनादौ दण्डः २६९
कूटतुलापहारे दण्डः २६९
भेषजादावसारद्रव्यसिध्रणे दण्डः	२६९
अजातौ जातिकरणे २६९

विषयाः	पृष्ठं
स्वदेशपण्यविषये लाभनिर्णयः	२७०
परदेशपण्यविषयेऽर्धनिरूपणप्रकारः	२७१
विक्रीयासंप्रदानप्रकरणम् २१	
विक्रीयासंप्रदानस्वरूपम् २७१
तस्य द्वैविध्यम् २७१
विक्रीयासंप्रयच्छतो दण्डः २७१
अर्धहानिविषये निर्णयः २७२
राजद्वैवोपघातेन पण्यदोषे २७२
एकत्र विक्रीयान्यत्र विक्रये २७२
निर्दोषं दर्शयित्वा सदोपदाने २७२
तदुभयसाधारणधर्माः २७३
अनुशयकालावधिः २७३

संभूयसमुत्थानप्रकरणम् २२

संभूयसमुत्थानविषये लाभालाभौ	२७३
प्रतिषिद्धादिविषये निर्णयः २७३
राजनिरूपितार्थे राजभागः २७३
व्यासिद्धादिविषये निर्णयः २७४
शुल्कवध्नार्थं पण्यपरिमाणनिह्वये	
दण्डः २७४
तरिकस्य शुल्कविषये २७४
देशान्तरस्मृतवणिग्धननिर्णयः २७५
वणिग्धर्मस्य ऋत्विगादिध्वतिदेशः	२७५

स्तेयप्रकरणम् २३

स्तेयलक्षणम् २७६
स्तेयग्रहणस्य ज्ञानोपायाः २७६
लोप्यपरीक्षणम् २७६
शङ्कया ग्राह्यविषये २७७
चौर्यशङ्कया गृहीतविषये निर्णयः	२७७
चौरे दण्डः २७७
चौरविशेषेऽपवादः २७८
श्वपदाकारमङ्कनम् २७८

विषयाः	पृष्ठं
कोशागारादिभेदकादिवधः ...	२७९
उत्क्षेपकादीनां करादिच्छेदः ...	२७९
उत्क्षेपकादीनां द्वितीयतृतीयापराधे दण्डः ...	२७९
दण्डकल्पनोपायः ...	२७९
धुद्रादिद्रव्यस्वरूपम् ...	२८०
तद्विषये दण्डनियमः ...	२८०
यान्यापहारे दण्डः ...	२८०
पुवर्णाद्यपहारे दण्डः ...	२८०
व्यविशेषाद्दण्डः ...	२८०
भ्रुकुलीनानां तु दण्डान्तरम् ...	२८०
धुद्रद्रव्यापहारे दण्डः ...	२८१
अपराधगुरुत्वादपि दण्डगुरुत्वम्	२८१
अधिकानां अल्पापराधे निर्णयः	२८१
चौरस्यापि चौरापकारिणो दण्डः	२८१
स्त्रावपातनादिषु दण्डः ...	२८१
अप्रदुष्टादिस्त्रीणां दण्डः ...	२८१
विज्ञातकर्तृकेहननेहन्तृज्ञानोपायः	२८२
अभिचारिप्रश्नविषये ...	२८२
त्रादीनां दाहकस्य राजपह्यभि- गामिनश्च दण्डः ...	२८२
स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् २४	
संग्रहणस्य त्रैविध्यम् ...	२८३
संग्रहणोपायः ...	२८३
निषिद्धस्त्रीपुंसयोः पुनः संहापा- दिकरणे दण्डः ...	२८३
रणदारेषु दण्डाभावः ...	२८४
ग्रहणे दण्डः ...	२८४
त्रादिगमने दण्डः ...	२८४
तिलोम्येव स्त्रीगमने क्षत्रियादी- नां दण्डः ...	२८४
जातिभिः शस्त्रधारणे ...	२८४

विषयाः	
उत्तमवर्णकन्यासेवने दण्डः ...	२८५
स्त्रीदूषणे दण्डः ...	२८६
मिथ्याभिज्ञंसने दण्डः ...	२८६
पशुगमने दण्डः ...	२८६
साधारणस्त्रीगमने दण्डः ...	२८६
वेद्याख्यानादिजातिनिरूपणम् ...	२८६
पञ्चचूडाख्या अप्सरसः ...	२८७
दास्यभिगमने दण्डः ...	२८७
बलात्कारेण एकस्यां मुहुर्गमने दण्डः ...	२८७
व्याधिताया अदण्डः ...	२८७
शुल्कं गृहीत्वा नेच्छन्त्या दण्डः	२८८
गत्वा शुल्कमददद्दण्डः ...	२८८
अयोनी गच्छतो दण्डः ...	२८८
अन्यस्यार्यागमने वधः ...	२८८
प्रायश्चित्तानभिमुखस्य निर्वासनम्	२८८
प्रकीर्णकप्रकरणम् २५	
स्त्रीपुंयोगाख्यव्यवहारः ...	२८८
तल्लक्षणम् ...	२८८
स्त्रीपुंसयोः स्वमार्गे स्थापनम् ...	२८९
प्रकीर्णकलक्षणम् ...	२८९
अपराधविशेषे दण्डः ...	२८९
अभक्ष्येण द्विजदूषणे दण्डः ...	२८९
कूटस्वर्णव्यवहारादौ दण्डः ...	२८९
विषयविशेषे दण्डः ...	२९०
काष्ठलोष्टाद्युन्क्षेपणे दण्डः ...	२९०
छिन्ननस्ययानेन मारणविषये ...	२९०
उपेक्षायां स्वामिनो दण्डः ...	२९०
प्रवीणप्राजकस्थलविषये निर्णयः	२९०
प्राणिविशेषाद्दण्डविशेषः ...	२९०
धुद्रपशुहिंसायां विशेषः ...	२९०
जारं चौरैति वदतो दण्डः	२९०

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
ब्राह्मणस्य शारीरदण्डनिषेधः ...	२९१	राजानुमत्या व्यवहारस्य दुर्दृष्टत्वे	
मृतवस्तुविक्रेयगुरुताडनविषये ...	२९१	दण्डः ...	२९२
राजासनारोहणे दण्डः ...	२९१	निर्णीतव्यवहारप्रत्यावर्तने दण्डः	२९२
परनेत्रभेदनादौ दण्डः ...	२९१	तीरितादिस्थलविषये ...	२९२
ब्राह्मणवेषधारणे दण्डः ...	२९१	न्यायापेतस्य पुनर्न्याये विशेषः...	२९२
रागलोभादिनाऽन्यथाव्यवहार- दर्शने दण्डः ...	२९१	अन्यायगृहीतदण्डधनस्य गति- विषये ...	२९३
साक्षिदोषेण दुर्दृष्टतायां साक्षिणां दण्डः ...	२९२	इति व्यवहाराध्यायस्यचीपत्रम्	

प्रायश्चित्ताध्यायः ३

आशौचप्रकरणम् १

आशौचशब्दार्थः ...	२९४	उदकदानोत्तरं कर्तव्यता ...	३००
नृतविषये खननदाहादिनिर्णयः	२९४	शोकनिरसनेतिहासस्वरूपम् ...	३००
अनुगमनम् ...	२९५	रोदननिषेधः ...	३०१
चाण्डालाद्यभिनिषेधः ...	२९५	प्रेतदहनोत्तरं गृहप्रवेशविधिः ...	३०१
उदकदाने निर्णयः ...	२९५	अतिदेशः ...	३०२
आहिताग्निमरणे विशेषः ...	२९५	धर्मार्थप्रेतनिर्हरणे फलम् ...	३०२
शूद्राहतामिकाष्टविषये ...	२९५	ब्रह्मचारिविषये निर्णयः ...	३०२
प्रेतस्नानम् ...	२९६	आशौचिनां नियमाः ...	३०२
प्रेतनिर्हरणे विशेषः...	२९६	प्रेतपिण्डदाने निर्णयः ...	३०३
प्रेतनयने द्वारनिर्णयः ...	२९६	कर्तृनियमाः ...	३०३
पर्णशरदाहादि ...	२९६	द्रव्यनियमः ...	३०३
अग्नि संस्कारोत्तरं कर्तव्यता ...	२९६	पिण्डदानाधिकारिणः ...	३०३
उदकदाने गुणविधिः ...	२९७	पिण्डसंख्याकालादिनिर्णयः ...	३०४
सपिण्डानां मध्ये केषांचिदुदक- दानप्रतिषेधः ...	२९७	शिक्यादौ जलदानम् ...	३०४
पाखण्ड्यादीनां मरणे आशौचा- दिनिर्णयः ...	२९७	अस्थिसंचनयकालः...	३०६
मृत्युविशेषादाशौचादिनिषेधः ...	२९८	वपनम् ...	३०६
पतितादीनां दाहाशुपातनिषेधः		अग्निहोत्रविषये निर्णयः ...	३०४
आत्महननविषये ...	२९८	सूतके संध्योपासननिर्णयः ...	३०५
		स्मार्तकर्मविषये निर्णयः ...	३०५
		सूतकान्नभोजनादिनिषेधः ...	३०५
		आशौचनिमित्तानि कालनियमाश्च	३०६

विषयाः	पृष्ठं
प्रसूतिकालशौचम् ...	३०७
पुत्रजननदिने दानाद्यधिकारः ...	३०७
षष्ठीपूजने निर्णयः...	३०८
आशौचसंपाते निर्णयः ...	३०८
जननमरणाशौचसंपाते निर्णयः	३०८
पित्रोराशौचसंकरे निर्णयः ...	३०८
गर्भस्रावे आशौचनिर्णयः ...	३०९
सप्तममासादौ गर्भस्रावे निर्णयः	३०९
जातमृते मृतजाते वा आशौचम्	३०९
त्र व्यवस्था ...	३१०
रजस्वलाशुद्धिविषये निर्णयः ...	३११
रजस्वलावस्थायां नियमाः ...	३११
ज्वरादिपीडितरजस्वलाविषये शुद्धिनिर्णयः ...	३११
रजस्वलायाः मृत्कृत्वाश्च मरणे निर्णयः ...	३११
आहिताग्निमरणे विशेषः ...	३१२
गृह्यविशेषेणाशौचापवादः ...	३१२
बुद्धमरणे निर्णयः ...	३१२
देशस्थाशौचे विशेषः ...	३१२
वैदेशस्थमृताशौचे विशेषः ...	३१२
शाहादूर्ध्वजाते निर्णयः ...	३१३
नेत्रपत्नीविषये विशेषः ...	३१३
शान्तरलक्षणम् ...	३१३
विशेषत आशौचदिनसंख्या	३१३
वस्थाविशेषादपि दशाहाद्या- शौचस्यापवादः ...	३१४
योवस्थाविशेषतः स्त्रीणामाशौ- चम् ...	३१२
ह्मानुलादिमरणे आशौचम् ...	३१७
शोभने विवाहितकन्याविषये आशौचम्	

विषयाः	पृष्ठं
अन्याध्रितभार्यामरणे आशौच- निर्णयः ...	३१८
अनुगमनाशौचनिर्णयः ...	३१८
राजादीनां सपिण्डाशौचापवादः	३१९
दासादीनामाशौचविषये निर्णयः	३२०
ऋत्विगादीनां आशौचापवादः...	३२०
ब्रह्मचारिसंन्यासविषये निर्णयः	३२०
आशौचान्ते स्नानम्...	३२१
रजस्वलादीनां स्पर्शे निर्णयः ...	३२२
दुःस्वप्नादिविषये निर्णयः ...	३२२
श्लादिस्पर्शविषये निर्णयः ...	३२३
श्वपाकविषये निर्णयः ...	३२३
पक्षिस्पर्शे निर्णयः ...	३२३
शुद्धिहेतूनां कथनम्...	३२४
अकार्यकारिणां नद्यादीनां च शुद्धि- विषये निर्णयः ...	३२५
आपद्धर्मप्रकरणम् २	
आपदि वृत्त्यन्तरजीवननिर्णयः...	३२६
वैश्यवृत्त्या जीवतो ब्राह्मणस्याप- णनीयविषये ...	३२७
निषिद्धे प्रतिप्रसवः...	३२८
निषिद्धातिक्रमे दोषः ...	३२८
आपद्यसत्प्रतिग्रहेऽदोषः ...	३२८
आपत्काले जीवनानि ...	३२८
कृष्यादीनां जीवनहेतूनामभेदे जीवनम् ...	३२९
राज्ञो वृत्तिविषये कर्तव्यता ...	३२९
वानप्रस्थधर्मप्रकरणम् ३	
वानप्रस्थधर्माः ...	३३०
अग्निपरिचर्याक्षमविषये निर्णयः	३३१
पूर्वोक्तद्रव्यसंचयनियमः ...	३३२

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
यतिधर्मप्रकरणम् ४		गीतज्ञस्य फलान्तरम्	... ३५१
यतिधर्मनिरूपणम् ३३५	पुनरात्मस्वरूपम्...	... ३५१
यतिधर्माः ३३६	ऋषिप्रश्नः ३५१
भिक्षाटने कर्तव्यता ३३७	प्रत्युत्तरम् ३५१
यतिपात्राणि तेषां शुद्धिश्च ३३७	कर्मानुरूपशरीरग्रहणम्	... ३५४
यतेरात्मोपासनाङ्गनियमविषये		सत्त्वादिगुणपरिपाकः	... ३५४
आशयशुद्धिविषये ३३८	जन्मान्तरज्ञानविषये	... ३५५
इन्द्रियनिरोधोपायतया संसारनि- रूपणम् ३३८	अन्यदुःखज्ञानविषये	... ३५६
अनन्तरं कर्तव्यविषयः ३३९	भेदप्रत्ययः ३५६
जीवपरमात्मनोरभेदनिरूपणम्...	... ३४०	आत्मनो जगदुत्पत्तिः	... ३५७
शरीरग्रहणप्रकारः ३४१	आत्मनि प्रमाणनिरूपणम्	... ३५७
पृथिव्यादीनां शरीरारम्भकत्व- विषये ३४१	संसारस्वरूपम् ३५७
संयुक्तशुक्रशोणितस्य कायरूपपरि- णतौ क्रमः ३४२	शरीरग्रहणद्वारेण पुनस्तस्य विस्मम्भः ३५८
गर्भिण्यै दोहददानम् ३४३	अमृतत्वप्राप्त्युपायाः	... ३५९
गर्भस्थैर्यादिकथनम्...	... ३४३	जातिस्मरत्वविषये ३५९
प्रसवकालः ३४४	कालकर्मादीनां कारणत्वम्	... ३५९
कायस्वरूपकथनम् ३४४	मोक्षमार्गनिरूपणम् ३६०
अस्थिसंख्या ३४४	स्वर्गमार्गनिरूपणम् ३६०
सविषयाणि ज्ञानोन्द्रयाणि ३४५	संसरणमार्गनिरूपणम्	... ३६१
कर्मेन्द्रियाणि ३४६	भूतचैतन्यवादिपक्षखण्डनम्	... ३६१
प्राणायतनानि ३४६	क्षेत्रज्ञस्वरूपम् ३६२
प्राणायतनानां विस्तारः ३४६	बुद्ध्यादेरुत्पत्तिः ३६३
नवच्छिद्राणि ३४७	गुणस्वरूपम् ३६३
नाडीसंख्या ३४७	स्वर्गिमार्गनिरूपणम्...	... ३६३
शिरासंख्या ३४७	धर्मप्रवर्तकाः ३६४
केशमर्मसंधिसंख्या ३४८	वेदादीनामनादित्वनिरूपणम्	... ३६४
सकलशरीरच्छिद्रसंख्या	... ३४८	आत्मदर्शनावश्यकता	... ३६५
शरीररसादिपरिमाणम्	... ३४७	प्राप्तिमार्गदेवयानमार्गौ	... ३६५
उपासनीयात्मस्वरूपम्	... ३४९	पितृयानमार्गः ३६५
		उपासनाप्रकारनिरूपणम्	... ३६६
		धारणात्मकयोगाभ्यासप्रयो-	

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५		सुरापानप्रायश्चित्तम्	... ३९६
कर्मविपाकिनरूपणम्	... ३६७	सुराविषये विचारः...	... ३९७
पूर्वकर्मानुरोधेन जन्मानि	... ३६८	एकादशमद्यानि	... ३९७
पापानुरोधेन रोगिणो भवन्ति	... ३६८	प्रायश्चित्तान्तरम्	... ३९९
कर्मविपाकं दर्शयितुमाह	... ३७०	सुरासंसृष्टशुष्करसान्नभक्षणे प्राय-	...
शङ्केन क्वचिद्विशेषो दर्शितः	... ३७०	श्चित्तम्	... ४००
प्रायश्चित्ताभिप्रायिनिर्माणम्	... ३७२	शुष्कसुराभाण्डस्थोदकपानविषये	
प्रायश्चित्ताकरणे दोषः	... ३७३	प्रायश्चित्तम्	... ४००
तामिस्रादिनरकाः	... ३७४	मद्यपाने प्रायश्चित्तम्	... ४०१
प्रायश्चित्तफलम्	... ३७४	द्विजातिभार्याविषये सुरापानप्रा-	
महापातकिनः	... ३७६	यश्चित्तम्	... ४०२
ब्रह्महत्याममानि पापानि	... ३७८	सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	... ४०२
सुरापानसमानि	... ३७८	शङ्कोक्तो विशेषः	... ४०२
सुवर्णस्तेयसमानि	... ३७९	सुवर्णशब्दस्यार्थः	... ४०५
गुरुतल्पसमानि	... ३७९	सुवर्णस्तेये प्रायश्चित्तान्तरम्	... ४०६
गुरुतल्पातिदेशः	... ३८०	गुरुतल्पगमनप्रायश्चित्तम्	... ४०६
गुरुतल्पपापे प्रायश्चित्तम्	... ३८०	गुरुशब्दस्यार्थः	... ४०७
पपातकानि	... ३८१	गुरुतल्पगमने प्रायश्चित्तान्तरम्	... ४०७
पातिभ्रंशकराणि	... ३८३	ब्रह्महादिमहापातकिसंसर्गिप्राय-	
करीकराणि	... ३८३	श्चित्तम्	... ४१२
प्राचीकराणि	... ३८३	पतितसंसर्गप्रतिषेधेन प्रतिषिद्धस्य	
लावहप्रकीर्णकानि	... ३८४	यौनसंबन्धस्य क्वचित्प्रतिप्रसवः	४१५
अवधप्रायश्चित्तम्	... ३८४	निषिद्धसंसर्गोत्पन्नप्रतिलोमवधे	
सुम्राहकादिप्रायश्चित्तम्	... ३८५	प्रायश्चित्तम्	... ४१६
प्रवधे विशेषः	... ३८६	शूद्रादीनां विषये प्रायश्चित्तम्	... ४१६
सुम्राहकादीनामपि दण्डप्रायश्चि-		गोवधप्रायश्चित्तम्	... ४१७
त्तनिरूपणम्	... ३८६	तथा वयोविशेषादपि प्रायश्चित्त-	
शूद्रादीनां साक्षात्कर्तृविषये		विशेषः	... ४२०
अर्धे प्रायश्चित्तम्	... ३८९	पालनाकरणादिनोपेक्षायां क्वचि-	
हत्यादिप्रायश्चित्तस्य नैमित्ति-		त्प्रायश्चित्तविषये विशेषः	... ४२१
कसमान्यवधिः	... ३८९	स्त्रीणां प्रायश्चित्तविषये विशेषः	४२३
श्चित्तान्तरम्	... ३९१	परुषे च विशेषः	

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
ईषद्भ्यभिचरितब्राह्मण्यादिवधे		जातिदुष्टसंधिन्यादिक्षीरपाने प्राय-	
विशेषः	४३३	श्चित्तम्	४५२
अनुपपातकप्राणिवधे प्रायश्चित्तम्	४३४	स्वभावदुष्टमांसादिभक्षणे प्राय-	
भार्जारादिवधे प्रायश्चित्तम् ...	४३४	श्चित्तम्	४५३
वृक्षगुल्मलतादिछेदने प्रायश्चित्तम्	४३७	अशुचिस्पृष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम्...	४५४
पुंश्वलीवानरादिवधप्रायश्चित्तप्रसं-		अशुचिद्रव्यसंस्पृष्टभक्षणे प्रायश्चि-	
गात्तद्दृशनिमित्तं प्रायश्चित्तम्	४३७	त्तम्... ..	४५५
शारीरचरमधातुविच्छेदकस्कन्दने		भावदुष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम् ...	४५७
प्रायश्चित्तम्	४३८	कालदुष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम् ...	४५७
ब्रह्मचारिणा योषिद्वमर्ने कृते प्राय-		गुणदुष्टशुक्तादिभक्षणे प्रायश्चित्तम्	४५८
श्चित्तम्	४३९	हस्तदानादिक्रियादुष्टाभोज्यभक्ष-	
स्वप्ने रेतःपाते प्रायश्चित्तम् ...	४४०	णे प्रायश्चित्तम्	४५८
गार्हस्थ्यपरिग्रहेण संन्यासात्प्रच्यु-		एकादशाहादिश्राद्धभोजने प्राय-	
तौ प्रायश्चित्तम्... ..	४४१	श्चित्तम्	४५९
ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तप्रसंगादन्यदप्य-		परिग्रहाभोज्यभोजने प्रायश्चित्तम्	४६०
नुपातकप्रायश्चित्तम् ...	४४२	आशौचिपरिग्रहीतान्नभोजने प्रा-	
ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तप्रसंगान्द्रुगेऽपि		यश्चित्तम्	४६१
प्रायश्चित्तम्	४४३	ब्रह्मचार्याद्यन्नभोजने प्रायश्चित्तम्	४६१
सकलहिंसाप्रायश्चित्तापवादः ...	४४३	जातिभ्रंशकरपापे प्रायश्चित्तम् ...	४६२
मिथ्याभिर्शंसे प्रायश्चित्तम् ...	४४४	प्रकीर्णकप्रायश्चित्तानि ...	४६२
अभिशास्तप्रायश्चित्तम् ...	४४५	गुरुनिर्भर्त्सनप्रायश्चित्तम् ...	४६२
भानुभार्यागमने प्रायश्चित्तम् ...	४४५	विप्रदण्डोद्यमे प्रायश्चित्तम् ...	४६३
रजस्वलाभार्यागमने प्रायश्चित्तम्	४४५	पादग्रहारे प्रायश्चित्तम् ...	४६३
रजस्वलायास्तु रजस्वलादिस्पर्शे		मनुप्रोक्तप्रकीर्णकप्रायश्चित्तम् ...	४६४
प्रायश्चित्तम्	४४६	नित्यश्रौतादिकर्मलोपे प्रायश्चित्तम्	४६४
अयाज्ययाजने प्रायश्चित्तम् ...	४४७	इन्द्रधनुर्दर्शनादौ प्रायश्चित्तम् ...	४६३
वेदविज्ञाने प्रायश्चित्तम् ...	४४९	पत्निनादिमंभापणे प्रायश्चित्तम् ...	४६३
स्वाध्यायत्यागे प्रायश्चित्तम् ...	४४९	ब्रह्ममूत्रं विना विष्णुत्रोत्सर्गादौ प्रा-	
अग्नित्यागे प्रायश्चित्तम् ...	४४९	यश्चित्तम्	४६४
अनाश्रमवासप्रायश्चित्तम् ...	४४९	स्तेनपतितादिपङ्क्तिभोजने प्रायश्चि-	
समुद्रयानादौ प्रायश्चित्तम् ...	४५०	त्तम्... ..	४६४
		नीलीबिषये प्रायश्चित्तम्	

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
पतितस्य घटस्फोटविधिः ...	४६५	तप्तकृच्छ्रव्रतम् ...	४८०
पतितस्य प्रायश्चित्तानन्तरं ग्रहण- विधिः ...	४६६	पादकृच्छ्रम् ...	४८०
पूर्वोक्तस्य पतितपरिल्यागादिविधे- रतिदेशः ...	४६८	प्राजापत्यकृच्छ्रम् ...	४८१
स्त्रीणां विशेषपातित्यम् ...	४६८	अतिकृच्छ्रः ...	४८२
चरितव्रतविधौ विशेषः ...	४६९	कृच्छ्रातिकृच्छ्रः ...	४८२
सकलव्रतसाधारणधर्माः ...	४६९	पराकृच्छ्रः ...	४८३
रहस्यप्रायश्चित्तानि ...	४७०	सौम्यकृच्छ्रः ...	४८३
प्रायश्चित्तान्तरम् ...	४७२	तुलापुरुषकृच्छ्रः ...	४८३
पुरापानप्रायश्चित्तम् ...	४७२	चान्द्रायणव्रतम् ...	४८३
पुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम् ...	४७२	चान्द्रायणान्तरम् ...	४८४
ऋतल्पगप्रायश्चित्तम् ...	४७३	कृच्छ्रचान्द्रायणसाधारणीतिकर्त- व्यता ...	४८५
गोवधादिषट्पञ्चाशदुपपातकप्राय- श्चित्तम् ...	४७४	प्रायश्चित्ते वपननिर्णयः ...	४८७
पपातकसामान्यप्राप्तस्य प्राणाया- मशतस्यापवादः ...	४७५	अनादिष्टपापे प्रायश्चित्तम् ...	४८७
ज्ञानकृतप्रायश्चित्तम् ...	४७५	व्रताशक्तौ गोदानादिकाद्योनु- कल्पाः ...	४८८
कलसाधारणपवित्रमन्त्राः ...	४७५	महापातकादौ गवादिसंख्या ...	४८८
मनियमाः ...	४७८	चान्द्रायणादौ धेनुसंख्या ...	४८९
न्तपनाख्यव्रतम् ...	४७८	अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः ...	४९०
शासान्तपनाख्यव्रतम् ...	४७९	व्रताशक्तस्य गण्यभोजनम् ...	४९०
कृच्छ्राख्यव्रतम् ...	४७९	कृच्छ्रचान्द्रायणादिफलम् ...	४९१
		एतच्छास्त्राध्ययने फलश्रुतिः ...	४९१
		इति प्रायश्चित्ताध्यायसूचीपत्रम् ।	

समाप्तेयं याज्ञवल्क्यस्मृतिविषयसूची ।

याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

मिताक्षरासंवलिता ।

उपोद्घातप्रकरणम् १

श्रीगणेशाय नमः ।

धर्माधर्मौ तद्विपाकास्त्रयोऽपि क्लेशाः पञ्च प्राणिनामायतन्ते ।
यस्मिन्नेतैर्नो परामृष्ट ईशो यस्तं वन्दे विष्णुमोकारवाच्यम् ॥ १ ॥
याज्ञवल्क्यमुनिभाषितं मुहुर्विश्वरूपविकटोक्तिविस्तृतम् ।
धर्मशास्त्रमृगुभिर्मिताक्षरैर्बालबोधविधये विविच्यते ॥ २ ॥

याज्ञवल्क्यशिष्यः कश्चिप्रश्नोत्तररूपं याज्ञवल्क्यमुनिप्रणीतं धर्मशास्त्रं संक्षिप्य
प्रथयामास । यथा मनुप्रणीतं भृगुः । तस्य चायमाद्यः श्लोकः—

योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं संपूज्य मुनयोऽब्रुवन् ।

वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः ॥ १ ॥

योगिनां सनकादीनामीश्वरः श्रेष्ठैस्तं याज्ञवल्क्यं संपूज्य मनोवाक्कायकर्मभिः
पूजयित्वा मुनयः सामंश्रवःप्रभृतयः श्रवणधारणयोग्या अब्रुवन् उक्तवन्तः
धर्मान्नोऽस्मभ्यं ब्रूहीति । कथम् । अशेषतः कास्कर्येन । केषाम् । वर्णाश्रमेतराणाम् ।
वर्णा ब्राह्मणादयः, आश्रमा ब्रह्मचारिप्रभृतयः, इतरेऽनुलोमप्रतिलोमजाता
मूर्धावसिक्तादयः । इतरशब्दस्य 'द्वन्द्वे च' इति सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः । अत्रच
धर्मशब्दः षड्विधस्मार्तधर्मविषयः । तद्यथा—वर्णधर्म आश्रमधर्मो वर्णाश्रमधर्मो
गुणधर्मो निमित्तधर्मः साधारणधर्मश्चेति । तत्र वर्णधर्मो ब्राह्मणो नित्यं मद्यं
श्रेदिर्त्यादिः । आश्रमधर्मोऽग्नीन्धनभैक्षचर्यादिः । वर्णाश्रमधर्मः पालाशो

आत्मानुभोगा विपाकाः । २ अविद्याऽसितारागद्वेषाभिवेशाख्याः क्लेशाः । तत्र
आत्मविद्भिर्दशितार्थं विपरीतं ज्ञानमविद्या । अहमसि इदिशिष्टः कोपि नास्तीत्यभि-
विद्याऽसिता । विषयेष्वासक्ती रागः । दुःखेष्वप्रीतिर्द्वेषः । अननुभूतादपि मरणादेस्वा-

द्रष्टो ब्राह्मणस्येवमादिः । गुणधर्मः श्लाघीयाभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रज
परिपालनादिः । निमित्तधर्मो विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवननिमित्तं प्रायश्चित्तम
साधारणधर्मोऽहिंसादिः । न हिंस्यात्सर्वभूतानीत्याचण्डालं साधारणो धर्म
शांताचारंश्च शिक्षयेदित्याचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वाद्धर्मशास्त्राध्ययनस्य प्रयो
नादिकथनं नातीवोपयुज्यते । तत्र चायं क्रमः । प्रागुपनयनात्कामचारकाम
दुकामभक्षाः । ऊर्ध्वमुपनयनात्प्राग्वेदाध्ययनोपक्रमाद्धर्मशास्त्राध्ययनं, त
धर्मशास्त्रविहितयमनियमोपेतस्य वेदाध्ययनं, ततस्तदर्थजिज्ञासा, ततस्तदः
नुष्ठानमिति । तत्र यद्यपि धर्मार्थकाममोक्षाः शास्त्रेणानेन प्रतिपाद्यन्ते तथा
धर्मस्य प्राधान्याद्धर्मग्रहणम् । प्राधान्यं च धर्ममूलत्वादितरेषाम् । नच वक्त
धर्ममूलोऽर्थोऽर्थमूलो धर्म इत्यविशेष इति । यतोऽर्थमन्तरेणापि जैपनपस्तीर्थ
त्रादिना धर्मनिष्पत्तिरर्थलेशोऽपि न धर्ममन्तरेणेति । एवं काममोक्षावपीति ॥

एवं पृष्ठः किमुवाचेत्याह—

मिथिलानाम् स योगीन्द्रः क्षणं ध्यात्वाब्रवीन्मुनीन् ।
यस्मिन्देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन्धर्मान्निबोधत ॥ २ ॥

मिथिलानाम नगरी तत्रावस्थितः स याज्ञवल्क्यो योगीश्वरः क्षणं ध्या
कञ्चित्कालं मनः समाधाय एते श्रवणाधिकारिणो विनयेन पृच्छन्तीति
कमेतेभ्यो वक्तुमित्युक्तवान्मुनीन् । किम् । यस्मिन्देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन्ध
न्निबोधतेति । कृष्णसरो मृगो यस्मिन्देशे स्थच्छन्दं विहरति तस्मिन्देशे व
माणलक्षणा धर्मान् अनुष्ठेया नान्यत्रेत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

शांताचारंश्च शिक्षयेदित्याचार्यस्य धर्मनाम्ना पापनशिविः । शिष्येण
ध्ययनं कर्तव्यमिति कुतोऽवगम्यत इत्यत आह—

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ ३ ॥

पुराणं ब्राह्मदि । न्यायस्तर्कविद्या । मीमांसा वेदवाक्यविचारः । धर्मस्य
मानवादि । अङ्गानि व्याकरणादीनि षट् । एतैरुपेताश्चत्वारो वेदाः । हि
पुराणार्थसाधनानि । तासां स्थानानि च चतुर्दश । धर्मस्य च चतुर्दश स्थान
हेतवः । एतानि च त्रैवर्णिकैरुच्येनच्यानि तदन्तर्भूतत्वाद्धर्मशास्त्रमप्यध
व्यम् । तत्रैतानि ब्राह्मणेन विद्याप्राप्तये धर्मानुष्ठानाय चाधिगन्तव्यानि
त्रियवैश्याभ्यां धर्मानुष्ठानाय । तथाच शङ्केन विद्यास्थानान्युपक्रम्योक्त
एतानि ब्राह्मणोऽधिकुरुते सच वृत्तिं दर्शयतीतरेषाम् इति । मनुरपि हि

१ अयमेतथाष्टौ युक्तानि धर्ममूलानि इति ख. पाठः. २ अन्वुक्तमौचाचारान् ख. ३
निषेधात्ता क. ख. ४ पुराणन्यायानि क. पुराणन्यायन्यायानि ख. ५ तदन्तर्गतत्वात्
६ तत्र भाषणेनेतानि क.

तीनां धर्मशास्त्राध्ययनेऽधिकारो ब्राह्मणस्य प्रवचने नान्यस्येति दर्शयति (२११६)—‘निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः । तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्नेयो नान्यस्य कर्हिचित् ॥ विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः । शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ्नान्येन केनचित् ॥’ इति ॥ ३ ॥

अस्तु धर्मशास्त्रमध्येतव्यं, याज्ञवल्क्यप्रणीतस्यास्य शास्त्रस्य किमायातमित्यत आह—

मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोज्जिराः ।

यमापस्तम्बसंवर्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥ ४ ॥

पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ ।

शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥ ५ ॥

उशनःशब्दपर्यन्तो द्वन्द्वैकवद्भावः । याज्ञवल्क्यप्रणीतमिदं धर्मशास्त्रमध्येतव्यमित्यभिप्रायः । नेयं परिसंख्यां किंतु प्रदर्शनार्थमेतत् । अतो बौधायनादेरपि धर्मशास्त्रत्वमविरुद्धम् । एतेषां प्रत्येकं प्रामाण्येऽपि साक्षाद्भाषाणामाकाङ्क्षापरिपूर्णमन्यतः क्रियते विरोधे विकल्पः ॥ ४ ॥ ५ ॥

इदानीं धर्मस्य कारकहेतूनाह—

देशे काल उपायेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् ।

पात्रे प्रदीयते यत्तत्सुकलं धर्मलक्षणम् ॥ ६ ॥

देशो यस्मिन्देशे मृगः कृष्ण इत्युक्तलक्षणः । कालः संक्रान्त्यादिः । उपायः शास्त्रोक्तेतिकर्तव्यताकलापः । द्रव्यं प्रतिग्रहादिलब्धं गवादि । श्रद्धा आश्रित्य बुद्धिस्तदन्वितं यथा भवति तथा । पात्रं न विद्ययेत्येवमादिवक्ष्यमाणलक्षणम् । प्रदीयते यथा न प्रत्यावर्तते तथा परस्वत्वापत्यवसानं त्यज्यते । एतद्धर्मस्योत्पादकम् । किमेतावदेव नेत्याह—सकलमिति । अन्यदपि शास्त्रोक्ते जातिगुणहोमयागादि तत्सकलं धर्मस्य कारकं, जातिगुणः एतत्सकलं चतुर्विधं धर्मस्य कारकमित्युक्तं भवति । तच्च समस्तं व्यस्तं वा यथाशास्त्रं द्रष्टव्यम् । श्रद्धा सर्वत्रानुवर्तते एव ॥ ६ ॥

इदानीं धर्मस्य ज्ञापकहेतूनाह—

श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥ ७ ॥

श्रुतिर्वेदः । स्मृतिर्धर्मशास्त्रम् । तथाच मनुः (२११०) ‘श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः’ इति । सदाचारः सतां शिष्टानामाचारोऽनुष्ठानम् । स्वस्य

१ कस्यचित् क. स्व. २ प्रवर्तकाः इति क. पाठः. ३ परिसंख्यानाम् एकस्यानेकत्र प्राप्तस्यान्यतो निवृत्त्यर्थमेकत्र पुनर्वचनम् । एतद्विस्तरोऽप्ये ८१ किमिताक्षरायां द्रष्टव्यः. ४ विरोधे तु ख. ५ नुष्ठानं नाशिष्टानाम् ख.

चात्मनः प्रियं, वैकल्पिके विषये यथा 'गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे' इत्यादावात्मेच्छैव
नियामिका । सम्यक्संकल्पजातः कामः शास्त्राविरुद्धो यथा 'मया भोजनव्यतिरेके-
णोदकं न पातव्यम्' इति । एते धर्मस्य मूलं प्रमाणम् । एतेषां विरोधे पूर्वपूर्वस्य
यत्नीयस्त्वम् ॥ ७ ॥

देशादिकारकहेतूनामपवादमाह—

इज्याचारदमाहिसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।

अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥ ८ ॥

इज्यादीनां कर्मणामयमेव परमो धर्मः यद्योगेन ब्राह्मचित्तवृत्तिनिरोधेना-
त्मनो दर्शनं याथातथ्यज्ञानम् । योगेनात्मज्ञाने देशादिनियमो नास्तीत्यर्थः ।
तदुक्तं 'यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्' इति पातञ्जलैः ॥ ८ ॥

कारकहेतुषु जापकहेतुषु वा संदेहे निर्णयहेतूनाह—

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्षत्रैविद्यमेव वा ।

सा ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः ॥ ९ ॥

चत्वारो ब्राह्मणाः वेदधर्मशास्त्रज्ञाः पर्षत् । तिस्रो विद्या अधीयन्त इति
त्रैविद्यास्तेषां समूहश्चैविद्यम् । धर्मशास्त्रज्ञत्वमप्यनुवर्तते तद्वा पर्षत् । सा पूर्वोक्ता
पर्षत् यं ब्रूते स धर्मः । अध्यात्मज्ञानेषु निपुणतमो धर्मशास्त्रज्ञश्च एकोऽपि वा यं
ब्रूते सोऽपि धर्म एव ॥ ९ ॥

इत्युपोद्घातप्रकरणम् ।

अथ ब्रह्मचारिप्रकरणम् २

एतर्नवभिः श्लोकैः सकलशास्त्रोपोद्घातमुक्त्वा इदानीं वर्णादीनां धर्मवस्तु-
प्रथमं तावद्दर्शनाह—

ब्रह्मक्षत्रियविद्वद्वा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः ।

निषेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥ १० ॥

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राश्चत्वारो वर्णा वक्ष्यमाणलक्षणास्तेषामाद्यास्त्रयो ब्राह्म-
णक्षत्रियवैश्या द्विजाः द्विर्जायन्त इति द्विजाः तेषां द्विजानां वै एव न शूद्रस्य ।
निषेकाद्याः निषेको गर्भाधानमाद्यो यासां तास्तथोक्ताः । श्मशानं पितृव्र-
तसंबन्धि कर्म अन्ते यासां ताः क्रिया मन्त्रैर्भवन्ति ॥ १० ॥

इदानीं ताः क्रिया अनुक्रामति—

गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्यन्दनात्पुरा ।

१ इत्यत्रात्मेच्छैव, इत्यादिष्वात्मेच्छैव ख. २ शास्त्राविरुद्धः कामो यथा ख. ३ वेदशास्त्र-
धर्मज्ञाः ख. ४ वेदधर्मशास्त्रज्ञश्च ख. ५ सोऽपि धर्मः ख. ६ न शूद्राणां क. ७ अन्तो क.

षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मास्येते जातकर्म च ॥ ११ ॥

अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥ १२ ॥

गर्भाधानमित्यनुगतार्थं कर्मनामधेयम् । एवं वक्ष्यमाणान्यपि । तद्गर्भाधान-
मृतौ ऋतुकाले वक्ष्यमाणलक्षणे । पुंसवनार्यं कर्म गर्भचलनात्पूर्वम् । षष्ठेऽष्टमे
वा मासि सीमन्तोन्नयनम् । एतेच पुंसवनसीमन्तोन्नयने क्षेत्रसंस्कारकर्मत्वा-
त्सकृदेव कार्यं न प्रतिगर्भम् । यथाह देवलः—‘सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु
संस्कृता । यं यं गर्भं प्रसूयेत् स सर्वः संस्कृतो भवेत्’ इति । यद्वा एते आ इते आगते
गर्भकोशाजाते कुमारं जातकर्म । एकादशेऽहनि नाम । तच्च पितामहमातामहा-
दिसंबद्धं कुलदेवतासंबद्धं वा । यथाह शाङ्खः—‘कुलदेवतासंबद्धं पिता नाम
कुर्यात्’ इति । चतुर्थे मासि निष्क्रमलक्षणं सूर्यावेक्षणं कर्म । षष्ठे मास्यन्नप्रा-
शनं कर्म । चूडाकरणं तु यथाकुलं । कार्यमिति प्रत्येकं संबध्यते ॥ ११ ॥ १२ ॥

एतेषां नित्यत्वेऽप्यानुपङ्गिकं फलमाह—

एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ।

एवमुक्तेन प्रकारेण गर्भाधानादिभिः संस्कारकर्मभिः कृतैरेनः पापं शमं
याति । किंभूतम् । बीजगर्भसमुद्भवं शुक्रशोणितसंबद्धं गात्रव्याधिसंक्रान्तिनि-
मित्तं वा ननु पतितोत्पन्नत्वादि ॥

स्त्रीणां विशेषमाह—

तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्नकः ॥ १३ ॥

एता जातकर्मादिकाः क्रियाः स्त्रीणां तूष्णीं विनैव मन्त्रैर्यथाकालं कार्याः ।
विवाहः पुनः समन्नकः कार्यः ॥ १३ ॥

उपनयनकालमाह—

गर्भाष्टमेऽन्त्रे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम् ॥ १४ ॥

गर्भाधानमौदिकं कृत्वा जननं वाष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनायनं उपनयनमेवोप-
नायनम् । स्वार्थे अण् वृत्तानुसारात् छन्दोभङ्गात् आर्षं वा दीर्घत्वम् । अत्रेच्छया
विहल्पः । राज्ञामेकादशे । विशां वैश्यानां सैके एकादशे । द्वादश इत्यर्थः ।
गर्भग्रहणं सर्वत्रानुवर्तते । समासे गुणभूतस्यापि गर्भशब्दस्य बुद्ध्या विभज्योभ-
यत्राप्यनुवर्तते कार्यम् । ‘गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भाद्धि द्वादशे विशः’ इति स्मृ-
त्यन्तरदर्शनात् । यथा अथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानां लौकिकानां वैदिका-
नामिति । अत्रापि कार्यमित्यनुवर्तते । कुलस्थित्या केचिदुपनयनमिच्छन्ति ॥ १४ ॥

१ कुमारे जाते ख. २ नामकरणम् ख. ३ अर्वाधि कृत्वा जन्मनो ख. ४ प्रकरणानुसारात्
क. ५ वचनात् ख. ६ शब्दानामिति क.

गुरुधर्मानाह—

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।
वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥ १५ ॥

स्वगृहोक्तविधिनोपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकं वेदमध्यापयेत् । महाव्याहृतयश्च भूरादिसत्यान्ताः सप्त । पञ्च वा गौतमाभिप्रायेण । किञ्च शौचाचारांश्च वक्ष्यमाणलक्षणान् शिक्षयेत् । उपनीय शौचाचारांश्च शिक्षयेदित्यनेन प्रागुपनयनात्कामचारो दर्शितः । वर्णधर्मान्वर्जयित्वा स्त्रीणामप्येतत्समानं विवाहादुर्वाक्, उपनयनस्थानीयत्वाद्विवाहस्य ॥ १५ ॥

शौचाचारानाह—

दिवा संध्यासु कर्णस्यब्रह्ममूत्र उदञ्जुखः ।
कुर्यान्मूत्रपुरीषे च रात्रौ चेदक्षिणामुखः ॥ १६ ॥

कर्णस्यं ब्रह्ममूत्रं यस्य स तथोक्तः । कर्णश्च दक्षिणः । 'पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विण्मूत्रमुत्सृजेत्' इति लिङ्गात् । असावहनि संधयश्च उदञ्जुखो मूत्रपुरीषे कुर्यात् । चकाराद्भस्मादिरहिते देशे । रात्रौ तु दक्षिणामुखः ॥ १६ ॥

गृहीतशिश्रश्चोत्थाय मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः ।
गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥ १७ ॥

इदं अनन्तरं शिश्रं गृहीत्वोत्थायोद्धृताभिरद्भिर्वक्ष्यमाणलक्षणाभिर्मुद्भिरिति गन्धलेपयोः क्षयकरं शौचं कुर्यात् । अतन्द्रितोऽनलसः । उद्धृताभिरद्भिरिति जलान्तः शौचनिषेधः । अत्र गन्धलेपक्षयकरमिति सर्वाश्रमिणां साधारणमिदं शौचम् । मृत्संख्यानियमस्त्वदृष्टार्थः ॥ १७ ॥

अन्तर्जानुः शुचौ देश उपविष्ट उदञ्जुखः ।
प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥ १८ ॥

शुचौ अशुचिद्रव्यासंसृष्टे । देश इत्युपादानादुपानच्छयनासनादिनिषेधः उपविष्टो न स्थितः शयानः प्रह्वो गच्छन्वा । उदञ्जुखः प्राञ्जुखो वेति दिगन्तरनिवृत्तिः । शुचौ देश इत्येतस्मात्प्राग्वाक्षालनप्राप्तिः । ब्राह्मेण तीर्थेन वक्ष्यमाणलक्षणेन । द्विजो न शूद्रादिः । नित्यं सर्वकालमाश्रमान्तरगतोऽपि । उपस्पृशेदाचामेत् । कथम् । अन्तर्जानुः जानुनोर्मध्ये हस्तौ कृत्वा दक्षिणेन हस्तेनेति ॥ १८ ॥

प्राजापत्यादित्तीर्थान्याह—

कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।
प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥ १९ ॥

१ शिष्यं गुरुः ख. २ शौचमिदं ख. ३ इत्युपानत् क.

कनिष्ठायास्तर्ज्या अङ्गुष्ठस्य च मूलानि करस्याग्रं च प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थानि यथाक्रमं वेदितव्यानि ॥ १९ ॥

आचमनप्रकारः—

त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य खान्यद्भिः समुपस्पृशेत् ।

अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः ॥ २० ॥

वारत्रयमपः पीत्वा मुखमङ्गुष्ठमूलेन द्विरुन्मृज्य खानि छिद्राणि ऊर्ध्वकायगतानि घ्राणादीनि अद्भिरुपस्पृशेत् । अद्भिर्द्रव्यान्तरासंस्पृष्टाभिः । पुनरद्भिरित्यब्रह्महणं प्रतिच्छिद्रमुदकस्पर्शनार्थम् स्मृत्यन्तरात्—‘अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं चैव मुखं स्पृशेत् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां च चक्षुःश्रोत्रं पुनः पुनः ॥ कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयं तु तलेन वै । सर्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्बाहू चाग्नेण संस्पृशेत् ॥’ इति । पुनस्ता एव विशिनष्टि । प्रकृतिस्थाभिः गन्धरूपरसस्पर्शान्तरमप्राप्ताभिः । फेनबुद्बुदरहिताभिः । तुशब्दाद्वर्षधारागतानां शूद्राद्यावर्जितानां च निषेधः ॥ २० ॥

हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ।

शुध्येरंस्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ २१ ॥

हृत्कण्ठतालुगाभिरद्भिर्यथाक्रमेण द्विजायतः शुध्यन्ति । स्त्री च शूद्रश्च अन्ततः अन्तर्गतेन तालुना स्पृष्टाभिरपि । सकृदिति वैश्याद्विशेषः । चशब्दादनुपनीतोऽपि ॥ २१ ॥

स्नानमन्दैवतैर्मन्त्रैर्माज्जनं प्राणसंयमः ।

सूर्यस्य चाप्युपस्थानं गायत्र्याः प्रत्यहं जपः ॥ २२ ॥

प्रातःस्नानं यथाशास्त्रमन्दैवतैर्मन्त्रैरापोहिष्टेलेवमादिभिर्माज्जनम् । प्राणसंयमः प्राणायामो वक्ष्यमाणलक्षणः । ततः सूर्यस्योपस्थानं सौरमन्त्रेण । गायत्र्यास्तत्सवितुर्वरेण्यमित्याद्यायाः प्रतिदिवसं जपः । कार्यशब्दो यथालिङ्गं प्रत्येकमभिसंबध्यते ॥ २२ ॥

प्राणायामविचारः—

गायत्रीं शिरसा सार्धं जपेद्ब्रह्माहृतिपूर्विकाम् ।

प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः ॥ २३ ॥

गायत्रीं पूर्वोक्तामापोज्योतिरित्यादिना शिरसा संयुक्तां उक्तव्याहृतिपूर्विकां प्रतिब्रह्माहृति प्रणवेन संयुक्तां ॐभूः ॐभुवः ॐस्वरिति त्रीन्वारान्मुखनासिकासंचारिद्वायुं निरुन्धन् मनसा जपेदित्यर्थं सर्वत्र प्राणायामः ॥ २३ ॥

सावित्रीजपप्रकारः—

प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य तृचेनाब्दैवतेन तु ।

जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ॥ २४ ॥

१ संस्पृष्टाभिः क. ग. २ पुनरब्रह्महणं क. ३ अन्तेन ख. ४ मित्यादिः ख. ५ जपः कार्यः ख.

संध्यां प्राक्प्रातरेवं हि तिष्ठेदामूर्यदर्शनात् ।

प्राणायामं पूर्वोक्तं कृत्वा तृचेनावर्द्धतेन पूर्वोक्तेनात्मानमग्निः संप्रोक्ष्य सा-
वित्रीं जपन्प्रत्यक्संध्यामेसीत् । अर्थात्प्रत्यङ्मुख इति लभ्यते । आतारकोदयात्
तारकोदयावधि । प्राक्संध्यां प्रातःसमये । एवं पूर्वोक्तविधिमाचरन्प्राङ्मुखः सूर्यो-
दयावधि तिष्ठेत् । अहोरात्रयोः संबौ या क्रिया विधीयते सा संध्या । तत्र अहः
सैपूर्णादित्यमण्डलदर्शनयोग्यः कालः । तद्विपरीता रात्रिः । यस्मिन्काले खण्ड-
मण्डलस्योपलब्धिः स संधिः ॥ २४ ॥

अग्निकार्यं ततः कुर्यात्संध्ययोरुभयोरपि ॥ २५ ॥

ततः संध्योपासनानन्तरं द्वयोः संध्योरग्निकार्यं अग्नौ कार्यं समित्प्रक्षेपा
यत्तः कुर्यात् स्वगृहोक्तेन विधिना ॥ २५ ॥

ततोऽभिवादयेद्बृहन्नानसावहमिति ब्रुवन् ।

तदनन्तरं बृहन्नगुरुप्रभृतीनाभिवादयेत् । कथम् । असौ देवदत्तशर्माहमिति
स्वं नाम कीर्तयन् ॥

गुरुं चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ॥ २६ ॥

आहूतश्चाप्यधीयीत लब्धं चासौ निवेदयेत् ।

हितं तस्याचरेन्नित्यं मनोवाकायकर्मभिः ॥ २७ ॥

तथा गुरुं वक्ष्यमाणलक्षणमुपासीत तत्परिचर्यापरस्तदधीनस्तिष्ठेत् । स्वाध्या-
यार्थमध्ययनसिद्धये समाहितोऽविक्षिप्तचित्तो भवेत् । आहूतश्चाप्यधीयीत गुर्वा-
हूत एवाधीयीत न स्वयं गुरुं प्रेरयेत् । यच्च लब्धं तत्सर्वं गुरवे निवेदयेत् ।
तथा तस्य गुरोर्हितमाचरेत् नित्यं सदा । मनोवाकायकर्मभिः न प्रतिकूलं
कुर्यात् । अपिशब्दाद्गुरुदर्शने गौतमोक्तं कण्ठप्रावृतादि वर्जयेत् ॥ २६ ॥ २७ ॥
अध्याप्यानाह—

कृतज्ञाद्रोहिमेधाविशुचिकल्पानसूयकाः ।

अध्याप्या धर्मतः साधुशक्तात्तज्ञानवित्तदाः ॥ २८ ॥

कृतमुपकारं न विस्मरतीति कृतज्ञः । अद्रोही दयावान् । मेधावी ग्रन्थग्रह-
णधारणशक्तः । शुचिर्बाह्याभ्यन्तरशौचवान् । कल्प आधिभ्याधिरहितः । अनसू-
यको दोषानावित्कारैरेण गुणाविकरणशीलः । साधुर्वृत्तवान् । शक्तः शुश्रूषायाम् ।
आप्तो बन्धुः । ज्ञानदो विद्याप्रदः । वित्तदोऽर्पणपूर्वकमर्थप्रदाता । एते गुणाः
समस्ता व्यस्ताश्च यथासंभवं द्रष्टव्याः । एते च धर्मतः शास्त्रानुसारेणाध्याप्याः ॥ २८ ॥
दण्डादिधारणमाह—

दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेत् ।

१. मुपासीत. ग. २. लब्धं तस्मै इति ख. ३. नावित्करणेन ख. ४. पणो वेतनभाषावन्त्यन्त-
द्रहितं. अर्पणपूर्वकं ख. ग.

तथा स्मृत्यन्तरप्रसिद्धं पालाशादिदण्डं, अजिनं कौर्ण्णादि, उपवीतं कार्पासा-
दिनिर्मितं, मेखलां च मुञ्जादिनिर्मितां ब्राह्मणादिर्ब्रह्मचारी धारयेत् ॥

भैक्षचर्याप्रकारः—

ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्षमनिन्द्येष्वात्मवृत्तये ॥ २९ ॥

आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्षचर्या यथाक्रमम् ॥ ३० ॥

पूर्वोक्तदण्डादियुक्तो ब्रह्मचारी ब्राह्मणेष्वनिन्द्येषु अभिशस्तादिव्यतिरिक्तेषु स्व-
कर्मनिरतेषु भैक्षं चरेत् । आत्मवृत्तये आत्मनो जीवनाय न परार्थं आचार्यतद्भा-
र्यापुत्रव्यतिरेकेण । निवेद्य गुरवे तदनुज्ञातो भुञ्जीत । तदभावे तत्पुत्रादा-
विति नियमात् । अत्रच ब्राह्मणग्रहणं संभवे सति नियमार्थम् । यत्तु सार्ववर्णिकं
भैक्षचरणमिति तत्रैवर्णिकविषयम् । यच्च चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्षमिति तदापद्विषयम् ।
कथं भैक्षचर्यां कार्या । आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता । भवति भिक्षां
देहि । भिक्षां भवति देहि । भिक्षां देहि भवति इत्येवं वर्णक्रमेण भैक्षचर्यां
कार्या ॥ २९ ॥ ३० ॥

भोजनप्रकारः—

कृताग्निकार्यो भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुज्ञया ।

अपोशनक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन् ॥ ३१ ॥

पूर्वोक्तेन विधिना भिक्षामाहृत्य गुरवे निवेद्य तदनुज्ञया कृताग्निकार्यो वा-
ग्यतो मौनी अन्नं सत्कृत्य संपूज्य अकुत्सयन्ननिन्दन् अपोशनक्रियां अमृतो-
पस्तरणमसीत्यादिकां पूर्वं कृत्वा भुञ्जीत । अत्र पुनरग्निकार्यग्रहणं संध्याकाले
कथंचिदकृताग्निकार्यस्य कालान्तरविधानार्थं न पुनस्तृतीयप्राप्त्यर्थम् ॥ ३१ ॥

ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि ।

ब्राह्मणः काममश्रीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडयन् ॥ ३२ ॥

ब्रह्मचर्ये स्थित एकांशं नाद्यादनापदि व्याध्याद्यभावे । ब्राह्मणः पुनः श्राद्धे-
ऽभ्यर्थितः सन्न काममश्रीयात् । व्रतमपीडयन् मधुमांसपरिहारेण । अत्र ब्राह्मण-
ग्रहणं क्षत्रियादेः श्राद्धभोजनव्युदासार्थम् । 'राजन्यवैश्ययोश्चैव नैतत्कर्म
प्रचक्षते' इति स्मरणात् ॥ ३२ ॥

मधुमांसादिवर्ज्यान्त्याह—

मधुमांसाञ्जनोच्छिष्टशुक्तस्त्रीप्राणिर्हिसनम् ।

भास्करालोकनाश्लीलपरिवादादि वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

१ कौर्ण्णाजिनादि ख. २ दिदोपरहितेषु ख. ३ सति । न नियमार्थं ख. ४ त्रैवर्णिकप्राप्त्य-
र्थम् ख. ५ कालान्तरं मध्याह्नादि. ६ एकांशमेकस्वामिकम्. ७ कामं यथेष्टम्.

मधु क्षौद्रं न मद्यम् । तस्य 'नित्यं मद्यं ब्राह्मणो वर्जयेत्' इति निषेधात् । मांसं छागादेरपि । अज्वनं घृतादिना गात्रस्य, कजलादिना चाक्ष्णोः । उच्छिष्टमगुरोः । शुक्रं निष्ठुरवाक्यं नास्तरसः, तस्याभक्ष्यप्रकरणे निषेधात् । स्त्रियमुपभोगे । प्राणि-
हिसनं जीववधः । भारिकरस्योदयास्तमयावलोकनम् । अश्लीलमसैत्यभाषणम् ।
परिवादः सदसद्रूपस्य परदोषस्य ल्यापनम् । आदिशब्दात्स्मृत्यन्तरोक्तं गन्ध-
माल्यादि गृह्यते । एतानि ब्रह्मचारी वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

गुर्वाचार्यादिलक्षणमाह—

स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।

उपनीय ददद्देदमाचार्यः स उदाहृतः ॥ ३४ ॥

योसौ गर्भाधानाद्या उपनयनपर्यन्ताः क्रिया यथाविधि कृत्वा वेदमस्मै ब्रह्म-
चारिणे प्रयच्छति स गुरुः । यः पुनरुपनयनमात्रं कृत्वा वेदं प्रयच्छति स
आचार्यः ॥ ३४ ॥

उपाध्यायत्विग्लक्षणम्—

एकदेशमुपाध्याय ऋत्विग्यज्ञकृदुच्यते ।

एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी ॥ ३५ ॥

वेदस्यैकदेशं मन्त्रब्राह्मणयोरेकं अङ्गानि वा योऽध्यापयति स उपाध्याय
यः पुनः पाकयज्ञादिकं कृतः करोति स ऋत्विक् । एते च गुर्वाचार्योपाध्या-
यत्विजो यथापूर्वं यथाक्रमेण मान्याः पूज्याः । एभ्यः सर्वेभ्यो माता गरी-
यत्यतमा ॥ ३५ ॥

वेदग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यावधिमाह—

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ।

ग्रहणान्तिकमित्येके केशान्तश्चैव षोडशे ॥ ३६ ॥

यदा विवाहासंभवे वेदानधीत्य वेदा वा वेदं वेति प्रवर्तते तदा प्रतिवेदं
वेदवेदे प्रति ब्रह्मचर्यं पूर्वोक्तं द्वादशवर्षाणि कार्यम् । अशक्तो पञ्च । ग्रहणान्त-
कमित्येके वर्णयन्ति । केशान्तः पुनर्गौर्दानाख्यं कर्म गर्भादारभ्य षोडशे वर्षे ब्रा-
ह्मणस्य कार्यम् । एतच्च द्वादशवर्षिके वेदग्रते बोद्धव्यं इतरस्मिन्पक्षे यथासंभवं
द्रष्टव्यम् । राजन्यवैश्ययोस्तूपनयनकालवद्द्वाविंशो चतुर्विंशो वा द्रष्टव्यम् ॥ ३६ ॥

उपनयनकालस्य परमावधिमाह—

आपोऽशादाद्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात् ।

ब्रह्मक्षत्रविंशां काल औपनायनिकः परः ॥ ३७ ॥

१ न रसादि क. २ भास्करस्य चालोकनं क. ३ गुह्यभाषणं ख. ४ ददाति ख. ५ गावः
केशा दीयन्ते सग्लयन्ते यस्मिन्. ६ वा यथासंभवं ख.

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मबहिष्कृताः ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्या ब्राह्म्यस्तोमादृते क्रतोः ॥ ३८ ॥

आषोडशाद्द्वर्षोडशवर्षं यावत् आद्वाविंशदाचतुर्विंशद्द्वर्षाद्ब्रह्मक्षत्रविशां औपनायनिकः उपनयनसंबन्धी परः कालः । नातःपरमुपनयनकालोऽस्ति किंतु अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मबहिष्कृताः सर्वधर्मेष्वनधिकारिणो भवन्ति । सावित्रीपतिताः पतितसावित्रीका भवन्ति । सावित्रीदानयोग्या न भवन्ति । ब्राह्म्याः संस्कारहीनाश्च ब्राह्म्यस्तोमात्क्रतोर्विना । कृते तु तस्मिन्नुपनयनाधिकारिणो भवन्ति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

आद्यास्त्रयो द्विजा इत्युक्तं तत्र हेतुमाह—

मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः ॥ ३९ ॥

मातुः सकाशात्प्रथमं जायन्ते, मौञ्जिबन्धनाच्च द्वितीयं जन्म यस्मात्तस्मादेते ब्राह्मणक्षत्रियवैद्या द्विजा उच्यन्ते ॥ ३९ ॥

वेदग्रहणाध्ययनफलमाह—

यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् ।

वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ॥ ४० ॥

यज्ञानां श्रौतस्मार्तानां, तपसां कायसंतापरूपाणां चान्द्रायणादीनां, शुभानां च कर्मणां उपनयनादिसंस्काराणां अंबबोधकत्वेन वेद एव द्विजातीनां परो निःश्रेयसकरो नान्यः । वेद एवेति तन्मूलकत्वेन स्मृतेरप्युपलक्षणार्थम् ॥ ४० ॥

ग्रहणाध्ययनफलमुक्त्वेदानीं काम्यब्रह्मयज्ञाध्ययनफलमाह—

मधुना पयसा चैव स देवांस्तर्पयेद्विजः ।

पितृन्मधुघृताभ्यां च ऋचोऽधीते हि योऽन्वहम् ॥ ४१ ॥

यजूंषि शक्तितोऽधीते योऽन्वहं स घृतामृतैः ।

प्रीणाति देवानाज्येन मधुना च पितृस्तथा ॥ ४२ ॥

स तु सोमघृतैर्देवांस्तर्पयेद्योऽन्वहं पठेत् ।

सामानि तृप्तिं कुर्याच्च पितृणां मधुसर्पिषा ॥ ४३ ॥

योऽन्वहमृचोऽधीते स मधुना पयसा च देवान्पितृंश्च मधुघृताभ्यां तर्पयति । यः पुनः शक्तितोऽन्वहं यजूंष्यधीते स घृतामृतैर्देवान्पितृंश्च मधुघृताभ्यां तर्पयति । यस्तु सामान्यन्वहमधीते स सोमघृतैर्देवान्पितृंश्च मधुसर्पिभ्यां प्रीणाति । ऋगादिग्रहणं सामान्येन ऋगादिर्मात्रप्राप्त्यर्थम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

१ यथाकालमसंस्कृताः इति अपरा. पाठः. २ ब्राह्मणक्षत्रियविशां ख. ३ ब्राह्म्यस्तोमो नाम ब्राह्म्यानां प्रायश्चित्तक्रतुः । तेन चोद्दालकव्रतादिप्रायश्चित्तान्तन्मध्युपलक्ष्यते. अपराकः. ४ करो मोक्षकरो ख. ५ काम्यव्रत ख. ६ च यो ख. ७ प्रीणयति क. ८ मन्त्रप्राप्त्यर्थं ख.

मेदमा तर्पयेद्देवानथर्वाङ्गिरसः पठन् ।
 पितृंश्च मधुसर्पिर्भ्यामन्वहं शक्तितो द्विजः ॥ ४४ ॥
 वाकोवाक्यं पुराणं च नाराशंसीश्च गाथिकाः ।
 इतिहामांस्तथा विद्याः शक्त्याधीते हि योऽन्वहम् ॥४५॥
 मांसक्षीरौदनमधुतर्पणं स दिवोकसाम् ।
 करोति तृप्तिं कुर्याच्च पितृणां मधुसर्पिषा ॥ ४६ ॥
 ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः ।

यः पुनः शक्तितोऽन्वहं अथर्वाङ्गिरसोऽधीते स देवान्मेदसा पितृंश्च मधुस-
 र्पिर्भ्यां तर्पयति । यस्तु वाकोवाक्यं प्रश्नोत्तररूपं वेदवाक्यम् । पुराणं ब्रा-
 ह्मिदि । चकारान्मानवादिधर्मशास्त्रम् । नाराशंसीश्च रुद्रदेवत्वान्मन्त्रान् ।
 गाथा यज्ञगाथेन्द्रगाथाद्याः । इतिहासान्महाभारतादीन् । विद्याश्च वारुण्याद्याः
 शक्तितोऽन्वहमधीते स मांसक्षीरौदनमधुसर्पिर्भिर्देवान् पितृंश्च मधुसर्पिर्भ्यां
 तर्पयति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ते पुनस्तृप्ताः सन्तो देवाः पितरश्च पुनं
 स्वाध्यायकारिणं सर्वकामफलैः शुभैरनन्योपचातलक्षणैस्तर्पयन्ति ॥

प्रशंसार्थमाह—

यं यं ऋतुमधीते^१ च तस्य तस्यामुयात्फलम् ॥ ४७ ॥

त्रिविक्तपूर्णपृथिवीदानस्य फलमधुते ।

तैपसश्च परस्येह नित्यस्वाध्यायवान्द्विजः ॥ ४८ ॥

यस्य यस्य ऋतोः प्रतिपादकं वेदैकदेशमन्वहमधीते तस्य तस्य ऋतोः फलम-
 वाप्नोति । तथा विक्तपूर्णायाः पृथिव्याः त्रिः त्रिवारं दानस्य यत्फलं परस्य तप-
 सश्चान्द्रायणादर्थैःफलं तदपि नित्यस्वाध्यायवानाम्प्रोति । नित्यग्रहणं काम्यस्यापि
 सन्नो नित्यवज्रापनार्थम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

एवं सामान्येन ब्रह्मचारिधर्मानभिधायानुना नैष्टिकस्य विशेषमाह—

नैष्टिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसंनिधौ ।

तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा ॥ ४९ ॥

अनेन विधिना देहं साधयन्निजिनेन्द्रियः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेह जायते पुनः ॥ ५० ॥

उक्तैः प्रकारेणात्मानं निष्ठां उत्क्रान्तिकालं नयतीति नैष्टिकः स यावज्जीवमा-
 चार्यसमीपे वसन् । न वेदग्रहणोत्तरकालं स्वतन्त्रो भवेत् । तदभावे तत्पुत्रसमीपे
 तदभावे तद्भ्रातृसमीपे तदभावे वैश्वानरेपि । अनेनोक्तविधिना देहं साधयन्

१ यथा— पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः इति प्रश्नः, इयं वेदिः परो अन्तः इत्युत्तरम् ।
 २ यवमन्यदपि वाकोवाक्यं हेतुम् । ३ मधीतेऽमी ख । ४ तपसो यत्परस्य ख । ५ अनेनोक्तप्रका-
 रेण ख । ६ ग्रहणकालोत्तरं ख । ७ स्वीयान्नाग्निमंनिधौ ख ।

क्षपयन् विजितेन्द्रियः इन्द्रियजये विशेषप्रयत्नवान्ब्रह्मचारी ब्रह्मलोकममृतत्व-
माप्नोति । न कदाचिदिह पुनर्जायते ॥ ४९ ॥ ५० ॥

इति ब्रह्मचारिप्रकरणम् ।

अथ विवाहप्रकरणम् ३

यः पुनर्विवाहस्तस्य विवाहार्थं स्नानमाह—

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नानीत तदनुज्ञया ।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥ ५१ ॥

पूर्वोक्तेन न्यानेन वेदं मन्त्रब्राह्मणात्मकम् । व्रतानि ब्रह्मचारिधर्माननुक्रान्ता-
नुभयं वा पारं नीत्वा समाप्य गुरवे पूर्वोक्ताय वरमभिलषितं यथाशक्ति दत्त्वा
स्नायात् । अशक्तौ तदनुज्ञया अदत्तवरोऽपि । एषां च पक्षाणां शक्तिकालाद्यपे-
क्षया व्यवस्था ॥ ५१ ॥

स्नानानन्तरं किं कुर्यादित्यत आह—

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्रहेत् ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥ ५२ ॥

अविप्लुतब्रह्मचर्योऽस्खलितब्रह्मचर्यः । लक्षण्यां बाह्याभ्यन्तरलक्षणैर्युक्ताम् ।
बाह्यानि 'तनुलोमकेशदशनाम्' इत्यादीनि (३।१०) मनुनोक्तानि । आभ्य-
न्तराणि 'अष्टौ पिण्डान्कृत्वा' इत्याद्याश्वलायनोक्तविधिना ज्ञातव्यानि ।
स्त्रियं नपुंसकत्वनिवृत्तये स्त्रीत्वेन परीक्षिताम् । अनन्यपूर्विकां दानेनोपभोगेन
वा पुरुषान्तरपरिगृहीताम् । कान्तां कमनीयां वोढुर्मनोनयनानन्दकारिणीम् ।
'यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृद्धिः' इत्यापस्तम्बस्मरणान् । एतच्च न्यूना-
धिककाङ्गादिबाह्यदोषाभावे । असपिण्डां समान एकः पिण्डो देहो यस्याः सा
सपिण्डा न सपिण्डा असपिण्डा ताम् । सपिण्डता च एकशरीरावयवान्वयेन
भवति । तथाहि पुत्रस्य पितृशरीरावयवान्वयेन पित्रोसह । एवं पितामहा-
दिभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । एवं मातृशरीरावयवान्वयेन
मात्रा । तथा मातामहादिभिरपि मातृद्वारेण । तथा मातृत्वसृमातुलादि-
भिरप्येकशरीरावयवान्वयात् । तथा पितृव्यपितृत्वस्त्रादिभिरपि । तथा पत्यासह
पत्न्या एकशरीरारम्भकतया । एवं आतृभार्याणामपि परस्परमेकशरीरारम्भैः

१ केशादीनि मनुप्रोक्तानि क. २ तानिच—पूर्वस्यां रात्रौ गोष्ठवल्मीककितवस्था-
हृदेरिणक्षेत्रचतुष्पथदमशानेभ्यो मृत्तिकां गृहीत्वा पिण्डाष्टकं कर्तव्यम् । तत्रानुक्रमेण प्रथमे
पिण्डे सृष्टे धान्यवती भवेत् । द्वितीये सृष्टे पशुमती भवेत् । तृतीयेऽग्निहोत्रशुश्रूषणपरा भव-
ती । चतुर्थे विवेकिनी चतुरा सर्वजनार्जनपरा भवति । पञ्चमे रोगिणी । षष्ठे बन्ध्या । सप्तमे
व्यभिचारिणी । अष्टमे विधवा भवेदित्याश्वलायनोक्तानि. ३ सह सापिण्ड्यं ख. ४ एक-
शरीरारम्भैः क.

या० स्मृ० २

सहैकशरीरारम्भकत्वेन । एवं यत्र यत्र सपिण्डशब्दस्तत्र तत्र साक्षात्परम्परया एकशरीरात्रयवान्वयो वेदितव्यः । यद्येवं मातामहादीनामपि 'दशाहं शावक शौचं सपिण्डेषु विधीयते' इत्यविशेषेण प्राप्नोति । स्यादेतत् यदि तत्र 'पर नामितरे कुर्युः' इत्यादिविशेषवचनं न स्यात् । अतश्च सपिण्डेषु यत्र विशेषवचनास्ति तत्र 'दशाहं शावमाशौचम्' इत्येतद्वचनमवतिष्ठते । अवश्यं चैकशरीराववान्वयेन सापिण्ड्यं वर्णनीयम् । 'आत्मा हि जज्ञ आत्मनः' इत्यादिश्रुतेः । त 'प्रजामनु प्रजायसे' इति च । 'स एवायं विरूढः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते' इत्यपस्तम्बवचनाच्च । तथा गर्भोपनिषद्—'एतत् पादकौशिकं शरीरं त्रीणि पितृतस्त्रीणि मातृनोऽस्थिस्रायुमज्जानः पितृतस्त्वङ्मांसहृदिराणि मातृत इति तत्रतत्रावयवान्वयप्रतिपादनान् । निर्वाप्यपिण्डान्वयेन तु सापिण्ड्यं (ऽङ्गीक्रियमाणे) मातृसंताने भ्रातृपितृव्यादिषु च सापिण्ड्यं न स्यात् । समुदायशक्त्यङ्गीकारेण रूढिपरिग्रहेऽवयवशक्तिस्तत्रतत्रावगम्यमाना परित्यक्ता स्यात् (सैस्त्ववयवार्थेषु योन्यत्रार्थे प्रयुज्यते तत्रानन्यगतित्वेन समुदायः प्रसिद्ध्यति परम्परयैकशरीरावयवान्वयेन तु सापिण्ड्ये यथा नातिप्रसङ्गस्तथा वक्ष्यामः यवीयसीं वयसा प्रमाणतश्च न्यूनं उद्ग्रहेत्परिणयेत्स्वगृह्योक्तविधिना ॥ ५२ ॥

विशेषान्तराण्याह—

अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् ।

अरोगिणीं अचिकित्सनीयव्याध्यनुपसृष्टाम् । भ्रातृमतीं पुत्रिकाकरणशङ्काविवृत्तये । अनेनापरिभाषितापि पुत्रिका भवतीति गम्यते । असमानार्षगोत्रजऋषेरिदम्, षं नाम प्रवर इत्यर्थः । गोत्रं वंशपरम्पराप्रसिद्धं । आर्षं च गोत्रं आर्षगोत्रे । समाने आर्षगोत्रे यस्यासौ समानार्षगोत्रस्तस्माज्जाता समानार्षगोत्रजान् समानार्षगोत्रजा असमानार्षगोत्रजा ताम् । गोत्रप्रवरो च पृथक्पृथक्पुत्रदासनिमित्तम् । तेनासमानार्षजामसमानगोत्रजामिति । तथाच 'असम आर्षं विवाहः' इति गौतमः । तथा 'असपिण्डा च या मातृरसपिण्डा च या पितुः सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि नैशुने ॥' इति (३५) मनुः । तथा मनुगोत्रामप्यपरिणेषां केचिद्विच्छन्ति । 'मातुलस्य सुतामूढा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति प्रायश्चित्तस्मरणान् अत्र चाऽसपिण्डामित्यनेन पितृत्वसृमातृत्वसादिदुहितृनिषेधः । तथा असगोत्रामित्यनेनासपिण्डाया अपि भिन्नसन्तानजायाः समानगोत्राया निषेधः । तथा असमानप्रवरामित्यनेनाप्यसपिण्डाया असगोत्राया अपि समानप्रवराया निषेधः तथाच असपिण्डामित्यनेनासपिण्डिकम् । सर्वत्र सापिण्ड्यसद्भावात् । असमाना

१ पिण्डनिर्वापणशुक्त्या । निर्वाप्यसपिण्डा. ख. २ भ्रातृपुत्रादिषु ख. भ्रातृव्यपितृव्या ग. ३ क. पुस्तकेऽधिकमादं. ४ प्रमाणेन च क. ५ असमानगोत्रजां असमानार्षजामित्यर्थः ख. ६ असगोत्रा च ख. ग. ७ अत्र क. पुस्तके 'सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्तुदाहकर्मणि । जन्मनाज्ञोरविज्ञाने ऽऽहेद्विशान्तिः ॥' इति व्यासः. इति विशेषः. ८ त्यक्त्वा ख.

वैगोत्रजामित्येतन्नैवार्णिकविषयम् । यद्यपि राजन्यविशां प्रातिस्विकगोत्राभावात्प्रवराभावस्तथापि पुरोहितगोत्रप्रवरौ वेदितव्यौ । तथाच 'यजमानस्यार्षेयान्प्रवृणीत' इत्युक्त्वा 'पौरोहित्यान्नाजन्यविशां प्रवृणीते' इत्याहाश्वलायनः । सपिण्डासमानगोत्रासमानप्रवरासु भार्यात्वमेव नोत्पद्यते । रोगिण्यादिषु तु भार्यात्वे उत्पन्नेऽपि दृष्टैर्विरोध एव ॥

असपिण्डामित्यत्रैकशरीरावयवान्वयद्वारेण साक्षात्परम्परया वा सापिण्ड्यमुक्तं तच्च सर्वत्र सर्वस्य यथाकथंचिदनादौ संसारे संभवतीत्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह—

पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥ ५३ ॥

मातृतो मातुः संताने पञ्चमादूर्ध्वं पितृतः पितुः संताने सप्तमादूर्ध्वं सापिण्ड्यं निवर्तत इति शेषः । अतश्चायं सपिण्डज्ञानदोऽवयवशक्त्यां सर्वत्र वर्तमानोऽपि निर्मन्ध्यपङ्कजादिशब्दवन्नियतविषय एव । तथाच पित्रादयः षट् सपिण्डाः पुत्रादयश्च षट् आत्मा च सप्तमः संतानभेदेपि यतः संतानभेदस्तमादाय गणयेद्यावत्सप्तम इति सर्वत्र योजनीयम् । तथाच मातरमारभ्य तत्पितृपितामहादिगणनायां पञ्चमसंतानवर्तिनी मातृतः पञ्चमीत्युपचर्यते । एवं पितरमारभ्य तत्पित्रादिगणनायां सप्तमपुरुषसंतानवर्तिनी पितृतः सप्तमीति । तथाच 'भगिन्योर्भगिनीभ्रात्रोर्भ्रातृपुत्रीपितृव्ययोः विवाहे ऽर्थादिभूतत्वाच्छास्त्राभेदोऽवगण्यते ॥' यदपि वसिष्ठेनोक्तं—'पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा' इति । 'त्रीनतीत्यमातृतः पञ्चातीत्य च पितृतः' इति च पैठीनसिना तदप्यर्वाङ्गिषेधार्थं न पुनस्तत्प्राप्त्यर्थमिति सर्वस्मृतीनामविरोधः । एतच्च समानजातीये द्रष्टव्यम् । विजातीये तु विशेषः । यथाह शङ्खः—'यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथक्जनाः । एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्तते त्रिपु ॥' एकस्मात् ब्राह्मणादेर्जाताः एकजाताः । पृथक्क्षेत्राः भिन्नजातीयासु भिन्नासु स्त्रीषु जाताः । पृथक्जनाः समानजातीयासु भिन्नासु स्त्रीषु जातास्ते एकपिण्डाः किंतु पृथक्शौचाः । पृथक्शौचमाशौचप्रकरणे वक्ष्यामः । पिण्डस्त्वावर्तते त्रिपु त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यमिति ॥ ५३ ॥

दशपूरुषविरख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ।

पुरुषा एव पूरुषाः दशभिः पुरुषैः मातृतः पञ्चभिः पितृतः पञ्चभिर्विरख्यातं यत्कुलं तस्मात् । श्रोत्रियाणामधीतवेदानाम् । अध्ययनमुपलक्षणं श्रुताध्ययनसंपन्नानाम् । महच्च तत्कुलं च महाकुलं पुत्रपौत्रपशुदासीप्रामादिसमृद्धं तस्मात्कन्या आहर्तव्येति नियम्यते ॥

एवं सर्वतः प्राप्तौ सत्यामपवादमाह—

स्फीतादपि न संचारिरोगदोषसमन्वितात् ॥ ५४ ॥

१ गोत्रप्रवर्तककृष्यपत्यत्वप्रयुक्तत्वमत्र प्रातिस्विकत्वम् । प्रातिस्विकगोत्राभावस्तथापि ख. २ दृष्टदोषविरोधः क. ३ शब्दो योगोऽवयव. क. ४ वयवशक्त्या प्रवर्तते. क. ५ पञ्चमपुरुषवर्तिनी ख. ६ ब्यादि ख. ७ वगम्यते क. ८ एकपिण्डाः सपिण्डाः ख. ९ पौरुष क.

स्फीतादिति । संचारिणो रोगाः श्वित्रकुष्ठापस्मारप्रभृतयः शुक्रशोणितद्वारेणानु-
प्रविशन्तो दोषाः । पुनः हीनक्रियनिःपौरुषत्वादयो मनुनोक्ताः । एतैः समन्विता-
स्फीतादपि पूर्वोक्तान्महाकुलादपि नाहर्तव्या ॥ ५४ ॥

एवं कन्याग्रहणनियममुक्त्वा कन्यादाने वरनियममाह—

एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः ।

यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान्जनप्रियः ॥ ५५ ॥

एतैरेव पूर्वोक्तगुणैर्युक्तो दोषैश्च वर्जितो वरो भवति । तस्यायमपरो विशेषः ।
सवर्णं उक्कृष्टो वा न हीनवर्णः । श्रोत्रियः स्वयं च श्रुताध्ययनसंपन्नः । यत्नात्प्रय-
त्नेन पुंस्त्वे परीक्षितः । परीक्षोपायश्च नारदेन दर्शितः—‘यस्याप्सु प्लवते बीजं
हादि मूत्रं च फेनिलम् । पुमान्स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतैस्तु पण्डकः ॥ (हादिफेनिल-
मूत्रश्च गुरुशुक्रपंभस्वरः । पुमान्स्यादन्यथा पाण्डुदुश्चिकित्सो मुखेभगः ॥ शुभ-
बीजवति क्षेत्रे पुत्राः संतानवर्धनाः । निष्ठा विवाहमन्त्राणां तासां स्यात्ससमे पदे ॥)’
इति । युवा न वृद्धः । धीमान् लौकिकवैदिकव्यवहारेषु निपुणमतिः । जनप्रियः
स्मितपूर्वमृद्भभिभाषणादिभिरनुरक्तजनः ॥ ५५ ॥

रति-पुत्र-धर्मार्थत्वेन विवाहस्त्रिविधः । तत्र पुत्रार्थो द्विविधः नित्यः काम्यश्च ।
तत्र नित्ये प्रजार्थे ‘सवर्णः श्रोत्रियो वरः’ इत्यनेन सवर्णां मुख्या दर्शिता । इदानीं
काम्ये नित्यसंयोगे चानुकल्पो वक्तव्य इत्यत आह—

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः ।

नैतन्मत्र मतं यस्मात्तत्रायं जायते स्वयम् ॥ ५६ ॥

यदुच्यते ‘सवर्णांग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि । कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः
स्युः क्रमशोऽवराः ॥’ इत्युपक्रम्य ब्राह्मणस्य चतस्रो भार्याः क्षत्रियस्य तिस्रो वैश्यस्य द्वे
इति द्विजातीनां शूद्रावेदनमिति । नैतद्याज्ञवल्क्यस्य मतम् । यस्मादयं द्विजाति-
स्तत्र स्वयं जायते । ‘तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः’ इति श्रुतेः । अत्र
च तत्रायं जायते स्वयमिति हेतुं वदता नैत्यकपुत्रोत्पादनाय काम्यपुत्रोत्पादनाय
वा प्रवृत्तस्य शूद्रापरिणयननिषेधं कुर्वता नैत्यकपुत्रोत्पादानुकल्पे काम्ये
च पुत्रोत्पादने ब्राह्मणस्य क्षत्रियावैश्ये क्षत्रियस्य च वैश्याभार्याभ्यनुज्ञाता
भवति ॥ ५६ ॥

इदानीं रतिकामस्योत्पन्नपुत्रस्य वा त्रिनष्टभार्यस्याश्रमान्तरानधिकारिणो
गृहस्थाश्रमावस्थामात्राभिकाङ्क्षिणः परिणयनक्रममाह—

तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्या स्वा शूद्रजन्मनः ॥ ५७ ॥

वर्णक्रमेण ब्राह्मणस्य तिस्रो भार्याः । क्षत्रियस्य द्वे । वैश्यस्यैका । शूद्रस्य ह-

सैव भार्या भवति । सवर्णा पुनः सर्वेषां मुख्या स्थितैव । पूर्वस्याः पूर्वस्या अभावे उत्तरोत्तरा भवति । अयमेव च क्रमो नैत्यकानुकल्पे काम्ये च पुत्रोत्पादनविधौ । अतश्च यच्छूद्रापुत्रस्य पुत्रमध्ये परिगणनं विभागसंकीर्तनं च, तथा 'विप्रान्मूर्धा-वसिक्तो हि' इत्युपक्रम्य 'विभ्रास्त्रेष विधिः स्मृतः' इति च तद्रतिकामस्याश्रम-मात्राभिकाङ्क्षिणो वा नान्तरीयकतयोत्पन्नस्य ॥ ५७ ॥

विवाहानाह—

ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलंकृता ।

तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥ ५८ ॥

स ब्राह्माभिधानो विवाहः यस्मिन्नुक्तलक्षणाय वरायाहूय यथाशक्त्यलंकृता कन्या दीयते उदकपूर्वकं, तस्यां जातः पुत्र उभयतः पित्रादीन्दश पुत्रादींश्च दश आत्मानं चैकविंशं पुनाति सद्वृत्तश्चेत् ॥ ५८ ॥

दैवार्पणविवाहौ—

यज्ञस्थऋत्विजे दैव आदायार्पस्तु गोद्वयम् ।

चतुर्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च षट् ॥ ५९ ॥

स दैवो विवाहो यस्मिन् यज्ञानुष्ठाने वितते ऋत्विजे शक्त्यलंकृता कन्या दी-यते । यत्र पुनर्गोमिथुनमादाय कन्या दीयते स आर्पणः । प्रथमजो दैवविवाहज-श्चतुर्दश पुनाति सप्तवरान् सप्तपरान् । उत्तरज आर्पणविवाहजः षट् पुनाति त्रीन्पूर्वान् त्रीन्परान् ॥ ५९ ॥

प्राजापत्यविवाहलक्षणम्—

इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने ।

स कायः पावयेत्तज्जः षट् षट् वंश्यान्सहात्मना ॥ ६० ॥

सह धर्मं चरतामिति परिभाष्य कन्यादानं स प्राजापत्यः । तज्जः षट् पूर्वान् षट् परान् आत्मना सहेत्येवं त्रयोदश पुनाति ॥ ६० ॥

आसुरगान्धर्वादिविवाहलक्षणानि—

आसुरो द्रविणादानाद्गान्धर्वः समयान्मिथः ।

राक्षसो युद्धहरणात्पैशाचः कन्यकाञ्चलात् ॥ ६१ ॥

आसुरः पुनर्द्रविणादानात् । गान्धर्वस्तु परस्परानुरागेण भवति । राक्षसो युद्धेनापहरणात् । पैशाचस्तु कन्यकाञ्चलात् छलेन छान्ना स्वापाद्यवस्थास्वपैह-रणात् ॥ ६१ ॥

सवर्णादिपरिणयने विशेषमाह—

पाणिग्राह्यः सवर्णासु गृह्णीयात्क्षत्रिया शरम् ।

वैश्या प्रतोदमादद्याद्वेदने त्वग्रजन्मनः ॥ ६२ ॥

१ अन्योद्देश्यकन्यापारनिर्वर्त्यत्वं; यमन्तरा नोद्देश्यसिद्धिस्तत्वं वा नान्तरीयकत्वम्. २ स-वस्थासु हरणात्. क.

सवर्णासु विवाहे स्वगृह्योक्तविधिना पाण्डिरेव ग्राह्यः । क्षत्रियकन्या तु शरं
गृह्णीयान् । वैश्या प्रतोदमादद्यात् । उक्लृष्टवेदने शूद्रा पुनर्वसनस्य दशमं व-
थाह मनुः (३।४४)—'वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोक्लृष्टवेदने' इति ॥ ६२ ॥

कन्यादातृक्रममाह—

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥ ६३ ॥
अप्रयच्छन्समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ ।
गम्यं त्वभावे दातृणां कन्या कुर्यात्स्वयंवरम् ॥ ६४ ॥

एतेषां पित्रादीनां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे परः परः कन्याप्रदः प्रकृतिस्थश्चेत् यद्यु-
न्मादादिदोषवाज्ज भवति । अतो यस्याधिकारः सोऽप्रयच्छन् भ्रूणहत्यामृतावृता-
वाप्नोति । एतच्चोक्तलक्षणवरसंभवे वेदितव्यम् । यदा पुनर्दातृणामभावस्तदा क-
न्यैव गम्यं गमनार्हमुक्तलक्षणं वरं स्वयमेव वरयेत् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

कन्याहरणे दण्डः—

सकृत्प्रदीयते कन्या हरंस्तां चौरदण्डभाक् ।
सकृदेव कन्या प्रदीयत इति शास्त्रनियमः । अतस्तां दात्वा अपहरन् कन्यां
चौरवदण्ड्यः ॥

एवं सर्वत्र प्रतिषेधे प्राप्तेऽपवादमाह—

दत्तामपि हरेत्पूर्वाच्छ्रेयाश्चैद्धर आत्रजेत् ॥ ६५ ॥
यदि पूर्वस्माद्द्वाराच्छ्रेयान्विद्याभिजनाद्यतिशययुक्तो वर आगच्छति पूर्वस्य
च पातकयोगो दुर्बृत्तत्वं वा तदा दत्तामपि हरेत् । एतच्च सप्तमपदाप्रा-
ग्दृष्टव्यम् ॥ ६५ ॥

अनाख्याय ददद्दोषं दण्ड्य उत्तमसाहसम् ।

अदुष्टां तु त्यजन्दण्ड्यो दूषयंस्तु मृषा शतम् ॥ ६६ ॥

यः पुनश्चक्षुर्प्रांक्षं दोषमनाख्याय कन्यां प्रयच्छति असावुत्तमसाहसं दण्ड्यः ।
उत्तमसाहसं च वैश्यते । अदुष्टां तु प्रतिगृह्य त्यजन्नुत्तमसाहसमेव दण्ड्यः ।
यः पुनर्बिवाहात्प्रागेव द्वेषादिना असन्निर्दोषैर्दीर्घरोगादिभिः कन्यां दूषयति
स पणानां वैश्यमाणलक्षणानां शतं दण्ड्यः ॥ ६६ ॥

अनन्यपूर्विकामित्यत्रानन्यपूर्वा परिणयोक्ता तत्रान्यपूर्वा कीदृशीत्याह—

अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः ।

स्वैरिणी या पतिं हित्वा सवर्णं कामतः श्रयेत् ॥ ६७ ॥

अन्यपूर्वा द्विविधा पुनर्भूः स्वैरिणी चेति । पुनर्भूरपि द्विविधा क्षता चाक्षता

च । तत्र क्षता संस्कारात्प्रागेव पुरुषसंबन्धवृत्तिता । अक्षता पुनः संस्कारवृत्तिता । या पुनः कौमारे पतिं त्यक्त्वा कामतः सवर्णमाश्रयति सा स्वैरिणीति ६७ एवं सर्वप्रकारेणान्यपूर्वोपर्युदासे प्राप्ते विशेषमाह—

अपुत्रां गुर्वनुज्जातो देवरः पुत्रकाम्यया ।

सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात् ॥६८॥

आगर्भसंभवाद्गच्छेत्पतितस्त्वन्यथा भवेत् ।

अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत्सुतः ॥ ६९ ॥

अपुत्रामलव्यपुत्रां पित्रादिभिः पुत्रार्थमनुज्जातो देवरो भर्तुः कनीयान् आताः सपिण्डो वा उक्तलक्षणेः सगोत्रो वा । एतेषां पूर्वस्य पूर्वस्थाभावे परः परः घृताभ्यक्तसर्वाङ्गः ऋतावेव वक्ष्यमाणलक्षणे ह्याद्गच्छेत् आगर्भोत्पत्तेः । ऊर्ध्वं पुनर्गच्छन् अन्येन वा प्रकारेण तदा पतितो भवति । अनेन विधिनेत्पन्नः पूर्वपरिणेतुः क्षेत्रजः पुत्रो भवेत् । एतच्च वाग्दत्ताविषयमित्याचार्याः । 'यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥' इति (१।६९) मनुस्मरणात् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

व्यभिचारिणीं प्रत्याह—

हृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ।

परिभूतामधःशय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीम् ॥ ७० ॥

या व्यभिचरति तां हृताधिकारां भृत्यभरणाद्यधिकाररहिताम् । मलिनां अज्जनाभ्यञ्जनशुभ्रवस्त्राभरणशून्याम् । पिण्डमात्रोपजीविनीं प्राणयात्रामात्रभोजनाम् । धिक्कारादिभिः परिभूतां भूतलशायिनीं स्ववेदमन्येव वासयेत् । वैराग्यजननार्थं न पुनः शुद्ध्यर्थम् । 'यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्व्रतम्' इति पृथगायश्चित्तोपदेशात् ॥ ७० ॥

तस्या अल्पप्रायश्चित्तार्थमर्थवादमाह—

सोमः शौचं ददावासां गन्धर्वश्च शुभां गिरम् ।

पावकः सर्वमेध्यत्वं मेध्या वै योषितो ह्यतः ॥ ७१ ॥

परिणयनात्पूर्वं सोमगन्धर्ववह्नयः स्त्रीभुङ्क्त्वा यथाक्रमं तासां शौचमधुरवचनसर्वमेध्यत्वानि दत्तवन्तः । तस्मात्स्त्रियः सर्वत्र स्पर्शनालिङ्गनादिषु मेध्याः शुद्धाः स्मृताः ॥ ७१ ॥

नच तस्यास्तर्हि दोषो नास्तीत्याशङ्कनीयमित्याह—

व्यभिचारादतौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते ।

गर्भभर्तृवधादौ च तथा महति पातके ॥ ७२ ॥

अप्रकाशितान्मनोव्यभिचारात्पुरुषान्तरसंभोगसंकल्पाद्यदपुण्यं तस्य ऋतौ र-
जोदर्शने शुद्धिः । शूद्रकृते तु गर्भे त्यागः । (मनुः ९।१५५) 'ब्राह्मणक्षत्रियविशां
भार्याः शूद्रेण संगताः । अप्रजाता विशुद्धयन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥' इति स्मर-
णात् । तथा गर्भवधे भर्तृवधे महापातके च ब्रह्महत्यादौ आदिग्रहणाच्छ्रद्ध्यादिगमने
च त्यागः । 'चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या । पतिप्री च विशेषेण
गुह्यनोपगता च या ॥' इति व्यासस्मरणात् । उज्जितः प्रतिलोमज्जन्तु-
कारादिः । त्यागश्चोपभोगधर्मकार्ययोः ननु निष्कासनं गृहात्तस्याः । 'नित्यं प्रादे-
कवेभ्रमनि' इति नियमात् ॥ ७२ ॥

द्वितीयपरिणयने हेतूनाह—

सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्यार्थेऽप्यप्रियंवदा ।

स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥ ७३ ॥

सुरां पिबतीति सुरापी शूद्रापि । 'पतत्यर्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत्'
इति सामान्येन प्रतिषेधात् । व्याधिता दीर्घरोगग्रस्ता । धूर्ता विसंवादिनी ।
वन्ध्या निष्फला । अर्थप्री अर्थनाशिनी । अप्रियंवदा निष्ठुरभाषिणी । स्त्रीप्रसूः
स्त्रीजननी । पुरुषद्वेषिणी सर्वत्राहितकारिणी । अधिवेत्तव्येति प्रत्येकमभिसंब-
ध्यते । अधिवेदनं भार्यान्तरपरिग्रहः ॥ ७३ ॥

अधिविन्ना तु भर्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत् ।

यत्रानुकूल्यं दंपत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्धते ॥ ७४ ॥

किंच । सा अधिविन्ना पूर्ववदेव दानमानसत्कारैर्भर्तव्या । अन्यथाऽभरणे
महदपुण्यं वक्ष्यमाणो दण्डश्च । नच भरणे सति केवलमपुण्यपरिहारः । यतः
यत्र दंपत्योगानुत्पन्नं चित्तम्यं तत्र धर्मार्थकामानां प्रतिदिनमभिवृद्धिः ॥ ७४ ॥

स्त्रियं प्रत्याह—

मृते जीवति वा पत्यौ या नान्यमुपगच्छति ।

सेह कीर्तिमवाप्नोति मोदते चोमया सह ॥ ७५ ॥

भर्तरि जीवति मृते वा या चापत्यादन्यं पुरुषं नोपगच्छति सेह लोके वि-
पुलां कीर्तिमवाप्नोति । उमया च सह क्रीडति पुण्यप्रभावात् ॥ ७५ ॥

अधिवेदनकारणाभावे अधिवेत्तारंप्रत्याह—

आज्ञासंपादिनीं दक्षां वीरसुं प्रियवादिनीम् ।

त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः ॥ ७६ ॥

आज्ञासंपादिनीमादेशकारिणीम्, दक्षां शीघ्रकारिणीम्, वीरसुं पुत्रवतीम्,
प्रियवादिनीं मधुरभाषिणीं यस्यजति अधिविन्दति स राज्ञा स्वधनस्य तृतीयांशं
दाप्यः । निर्धनस्तु भरणं प्रासाच्छादनादि दाप्यः ॥ ७६ ॥

१ सर्वत्र संरक्ष्यते क. २ नैवोपगच्छति क. ३ आदेशसंपादिनीं ख.

स्त्रीधर्मानाह—

स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेष धर्मः परः स्त्रियाः ।

आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः ॥ ७७ ॥

स्त्रीभिः सदा भर्तृवचनं कार्यम् । यस्मादयमेव पर उत्कृष्टो धर्मः स्त्रीणां स्वर्गहेतुत्वात् । यदा तु महापातकदूषितस्तदा आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यः । न तत्पार-
तत्रयम् । उत्तरकालं तु पूर्ववदेव तत्पारतन्त्रयम् ॥ ७७ ॥

शास्त्रीयदारसंग्रहस्य फलमाह—

लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः ।

यस्मात्तस्मात्स्त्रियः सेव्याः कर्तव्याश्च सुरक्षिताः ॥ ७८ ॥

लोके आनन्त्यं वंशस्याविच्छेदः दिवः प्राप्तिश्च दारसंग्रहस्य प्रयोजनम् । कथ-
मित्याह । पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैर्लोकानन्त्यम्, अग्निहोत्रादिभिश्च स्वर्गप्राप्तिरित्यन्वयः ।
यस्मात्स्त्रीभ्य एतद्भ्य भवति तस्मात् स्त्रियः सेव्या उपभोग्याः प्रजार्थम् । रक्षि-
तव्याश्च धर्मार्थम् । तथाचापस्तम्बेन धर्मप्रजासंपत्तिः प्रयोजनं दारसंग्रहस्योक्तं
'धर्मप्रजासंपन्नेषु दारेषु नान्यां कुर्वीत' इति वदता । रतिफलं तु लौकिकमेव ॥७८॥

पुत्रोत्पत्त्यर्थं स्त्रियः सेव्या इत्युक्तं तत्र विशेषमाह—

षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्यांश्चतस्रस्तु वर्जयेत् ॥ ७९ ॥

स्त्रीणां गर्भधारणयोग्यावस्थोपलक्षितः काल ऋतुः । सच रजोदर्शनदिवसादा-
रभ्य षोडशाहोरात्रस्तस्मिन् ऋतौ युग्मासु समासु रात्रिषु । रात्रिग्रहणादिवसप्रति-
षेधः । संविशेत् गच्छेत्पुत्रार्थम् । युग्मास्त्विति बहुवचनं समुच्चयार्थं । अतश्चैक-
स्मिन्नपि ऋतौ अप्रतिषिद्धासु युग्मासु सर्वासु रात्रिषु गच्छेत् । एवं गच्छन्ब्रह्म-
चार्येव भवति । अतो यत्र ब्रह्मचार्यं श्राद्धादौ चोदितं तत्र गच्छतोपि न ब्रह्मच-
र्यं स्वलनदोषोऽस्ति । किंच पर्वाण्याद्यांश्चतस्रस्तु वर्जयेत् । पर्वाणीति बहुवच-
नं दाद्यार्थावगमादष्टमीचतुर्दशयोर्ग्रहणम् । यथाह मनुः(४।१।५५)—'अमावास्या-
पष्टमी च पौर्णमासी चतुर्दशीम् । ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः' ।
इति । अतोऽमावास्यादीनि रजोदर्शनादारभ्य चतस्रो रात्रीश्च वर्जयेत् ॥ ७९ ॥

एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलं च वर्जयेत् ।

सुख इन्दौ सकृत्पुत्रं लक्षण्यं जनयेत्पुमान् ॥ ८० ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण स्त्रियं गच्छन् क्षामां गच्छेत् । क्षामता च तस्मिन्काले
गुणस्वलाग्रतेनैव भवति । अथ चेन्न भवति तदा कर्तव्या क्षामता पुत्रोत्पत्त्यर्थ-
भस्पास्त्रिगंधभोजनादिना । 'पुमान्पुंसोऽधिके शुके स्त्री भवत्यधिके स्त्रियः' इति

वचनात् । यदा युग्मायामपि रात्रौ शोणिताधिक्यं तदा रुयेव भवति । पुरुषा-
कृतिः । अयुग्मायामपि शुक्राधिक्ये पुमानेव भवति रुयाकृतिः । अश्वस्य निमि-
त्तत्वात् । पुत्रशोणितपोषोपादानकारणत्वेन प्रात्रलयात् । तस्मात्क्षामः कर्तव्या ।
मधामूलनक्षत्रे वर्जयेत् । चन्द्रे चैकादशादिशुभस्थानगते चकारात्पुनक्षत्रशुभयो-
गलप्रादिसंपत्तौ सकृदेकस्यां रात्रौ न द्विस्त्रिवा । ततो लक्षणैर्युक्तं पुत्रं जनयति ।
पुमानप्रतिहतपुंस्त्वः ॥ ८० ॥

एवमृती नियममुक्त्वा इदानीमनृती नियममाह—

यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुसरन् ।

स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः ॥ ८१ ॥

भार्याया इच्छानतिक्रमेण प्रवृत्तिरस्यास्तीति यथाकामी भवेत् । अस्माद्धो नि-
यमान्तरपरिग्रहार्थं न पूर्वनियमनिवृत्त्यर्थः । स्त्रीणां वरमिन्द्रदत्तमनुसरन् 'भव-
तीनां कामविहन्ता पातकी स्यात्' इति । यथा 'ता अनुवन् वरं वृणीत' इति क-
त्विव्यात्प्रजां विन्दामहे काममाविजनितोः संभवामेति तस्माद्विव्यात्स्त्रिणां
विन्दन्ते काममाविजनितोः संभवन्ति वारे वृत्तं ह्यासाम्' इति । अपिच स्वयमेव
एव निरतः नितरां रतस्तन्मनस्को भवेदित्यनुपज्यते । एवकारेण रुयन्तरागमने
वर्तयति, प्रायश्चित्तस्मरणात् । उभयत्रापि दृष्टप्रयोजनमाह—स्त्रियो रक्ष्या
स्मृता इति । यस्मात्स्त्रियो रक्ष्याः स्मृती उक्ताः 'कर्तव्याश्च सुरक्षिताः'
इति । तत्र सुरक्षितत्वं यथाकामित्वेन रुयन्तरागमनेन च भवतीति । उ-
क्तं ह । तस्मिन् युग्मासु संविशेदिति किमयं विधिर्नियमः परिसंख्या वा । उच्यते
न तावद्विधिः, प्राप्तिर्हेत्वात् । नापि परिसंख्या, दोषत्रयसमासक्तेः । अतो
प्रतिपेदिरे न्यायविदः । कः पुनरेषां भेदः । अत्यन्ताप्राप्तप्रापणं विधिः । यथा 'अ-
ग्निहोत्रं जुहुयात्' 'अष्टकाः कर्तव्याः' इति ॥ पक्षे प्राप्तस्याप्राप्तपक्षान्तरप्रापणं
नियमः । यथा 'समे देशे यजेत' 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति गायः कर्त-
व्यतया विहितः । सच देशमन्तरेण कर्तुमशक्य इत्यर्थाद्देशः प्राप्तः । सच द्विविधः
समो विपमश्चेति । यदा यजमानः समे यियक्षते तदा समे यजेतेति वचनमुदास्ते,
स्वार्थस्य प्राप्तत्वात् । यदा तु विपमे देशे यियक्षते तदा समे यजेतेति स्वार्थ
विधत्ते, स्वार्थस्य तदानीमप्राप्तत्वात् । विपमदेशनिवृत्तिस्वार्थिकी । चोदितदे-
शेनैव गानानिपत्नेरयोगित्वाद्देशोपादानेन यथाशास्त्रं यागो नानुष्ठितः स्यादिति ।
तथा 'प्राक्कुखोऽन्नानि भुञ्जीत' इति । इदमपि स्मार्तमुदाहरणं पूर्वेण व्याख्यातम् ॥
एकस्यानेकत्र प्राप्तस्यान्यतो निवृत्त्यर्थमेकत्र पुनर्वचनं परिसंख्या । तद्यथा

१ कालस्यानियतत्वात् क. २ वृणीतहे स. ३ वरं वृत्तं तासां ख. ४ उक्ताः पूर्वं ७८ श्लोके.
५ विध्यादयश्च—विधिरन्तमप्रापे नियमः पाक्षिके विधिः । तत्र चान्यत्र वा प्राप्तौ परिसंख्या
निगद्यते इति. ६ दोषत्रयसंक्तेः क. ७ प्राप्तार्थत्वात् क. ८ स्वार्थसिद्धा क.

‘इमामगृह्णन्नशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते’ इत्ययं मन्त्रः स्वसामर्थ्यादश्वाभिधान्या गर्दभाभिधान्याश्च रशनाया ग्रहणे विनियुक्तः पुनरश्वाभिधानीमादत्त इत्यनेनाश्वाभिधान्यां विनियुज्यमानो गर्दभाभिधान्याः निवर्तते । यथा ‘पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः’ इत्यत्र हि यहच्छया शशादिषु श्वादिषु च भक्षणं प्राप्तं पुनः शशादिषु श्रूयमाणं श्वादिभ्यो निवर्तते इति किंपुनरत्र युक्तं । परिसंख्येत्याह । तथाहि कृतदारसंप्रहस्य स्वेच्छयैवतौ गमनं प्राप्तमिति न विधेरयं विषयः । नापि नियमस्य । गृह्यस्मृतिविरोधात् । एवंहि स्मरन्ति गृह्यकाराः—‘दारसंप्रहानन्तरं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ब्रह्मचारी स्यात्’ इति । तत्र द्वादशरात्रात्संवत्सराद्वा पूर्वमेवतुंसंभवे ऋतौ गच्छेदेवेति नियमाद्ब्रह्मचर्यस्मरणं बाध्येत । अपिच प्राप्ते भावार्थे वचनं विशेषणपरं युक्तं, प्राप्तं चतौ भार्यागमनमिच्छयैव, अतो यदि गच्छेदतावेवेति वचनव्यक्तिर्युक्ता । किंच नैयमिकात्पुत्रोत्पत्तिविधेरेव ऋतौ गमनं नित्यप्राप्तमेवेति ऋतौ गच्छेदेवेति नियमोऽनर्थकः स्यात् । नियमे चादृष्टं कल्पनीयम् । किंच ऋतौ गन्तव्यमेवेति नियमे असङ्गिहितस्य व्याध्यादिना असमर्थस्यानिच्छोश्वाशक्योऽर्थ उपदिष्टः स्यात् । विध्यनुवादविरोधश्च नियमे । तथाहि एकः शब्दः सकृदुच्चरितस्तमेवार्थं पक्षेऽनुवदति पक्षेऽनुविधत्ते चेति । तस्मादतावेव गच्छेन्नान्यत्रेति परिसंख्यैव युक्ता । तदिदं भौरुचिविश्वरूपादयो जानुमन्यन्ते । अतो नियम एव युक्तः । पक्षे स्वार्थविधिसंभवात् अगमने दोषश्रवणाच्च । ‘ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥’ इति । नच विध्यनुवादविरोधः, अनुवादाभावाद्विध्यर्थत्वाच्च वचनस्य । तत्रहि विध्यनुवादविरोधो यत्र विधेयावधितया तदेवाऽनुवदितव्यं, अप्राप्ततयान्योद्देशेन विधातव्यं च । यथा वाजपेयाधिकरणपूर्वपक्षे वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति वाजपेयलक्षणगुणविधानावधित्वेन यागोऽनुवदितव्यः । सएव स्वाराज्यलक्षणफलोद्देशेन विधातव्यश्चेति । नचानुवादेनेह कृत्यमस्ति । यत्तु नियमेऽदृष्टं कल्प्यमित्युक्तं तत्परिसंख्यायामपि समानम् । अनृतौ गच्छतो दोषकल्पनात् । यत्तु नैयमिकपुत्रोत्पादनविध्याक्षेपेणैव ऋतौ नित्यगमनप्राप्तेर्नियम इति । तदसत् । स एवायं नैयमिकपुत्रोत्पादनविधिः । स्थान्तमम् एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां लक्षण्यं पुत्रं जनयेत्’ इति ऋयभिगमनातिरिक्तः पुत्रोत्पादनविधिरिति । तन्न । गमनकरणिकाया भावनाया एव पुत्रोत्पत्तिकर्मता प्रदृश्यते । एवं गच्छन् लक्षण्यं पुत्रं जनयेदित्यनेन यथाग्निहोत्रं जुह्वन् स्वर्गं भावयेदिति । नचासंनिहितादेरशक्यार्थविधिप्रसंगः । सङ्गिहितशक्योरेवोपदेशात् ‘ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति’ इति । ‘यः स्वदारानृतुस्नातान्स्वस्थः सन्नोपगच्छति’ इति विशेषोपादानात् । अनिच्छानिवृत्तिस्तु नियमविधानाद्देव । नच विशेषणपरतापि । पक्षे भावार्थविधिसंभवात् । नापि गृह्यस्मृतिविरोधः । संव-

१ निवर्तयति ख. २ भार्येच्छयैव क. ३ भागुरि क. ४ तथा फलोद्देशेन क. ५ तदसदिति क. नास्ति. ६ यतस्तच्च गमन. क.

त्सरात्पूर्वमेवर्तुदर्शने संविशतो न ब्रह्मचर्यस्खलनदोषो यथा श्राद्धादिषु । त-
स्मात्स्वार्थहानि-परार्थकल्पना-प्राप्तबाधलक्षणदोषत्रयवती परिसंख्या न युक्ता ।
एवं पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यत्र यद्यपि शशादिषु भक्षणस्य पक्षे प्राप्तेर्नियमः
शशादिषु, आदिषु च प्राप्तेः परिसंख्येत्युभयसंभवस्तापि नियमपक्षे शशाद्यभक्षणे
दोषप्रसंगः, आदिभक्षणे चादोषप्रसंगेन प्रायश्चित्तस्मृतिविरोध इति परिसंख्यै-
वाश्रिता । एतेन 'सायंप्रातर्द्विजातीनामशनं स्मृतिनोदितम्' इत्यत्रापि नियमो
व्याख्यातः । 'नान्तरा भोजनं कुर्यात्' इति च पुनरुक्तं स्यात्परिसंख्यायाम् । एवं च
नियमे सति ऋतावृत्ताविति वीप्सा लभ्यते, 'निमित्तावृत्तौ नैमित्तिकमप्यावर्तते'
इति न्यायात् । यथाकामी भवेदित्ययमपि नियम एव । अनृतावपि स्त्रीकाम-
नायां सत्यां स्त्रियमभिरमयेदेवेति । 'ऋतावुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिपिद्भवर्जम्' इत्ये-
तदपि गौतमीयं सूत्रद्वयं नियमपरमेव । ऋतावुपेयादनृतावपि स्त्रीकामनायां
सत्यां प्रतिपिद्भवर्जमुपेयादेवेत्यलमतिप्रसंगेन ॥ ८१ ॥

भर्तृभ्रातृपितृजातिश्वश्रुश्वशुरदेवरैः ।

वन्धुभिश्च स्त्रियः पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ॥ ८२ ॥

किंच । भर्तृप्रभृतिभिः पूर्वोक्ताः साध्यः स्त्रियो यथाशक्त्यलंकारवसनभोज-
नपुष्पादिभिः संमाननीयाः । यस्मात्ताः पूजिता धर्मार्थकामानसंबर्धयन्ति ॥ ८२ ॥

तया पुनः समर्पितगृहव्यःपरया किंभूतया भवितव्यमित्यत आह—

संयतोपस्करा दक्षा हृष्टा व्यथपराञ्जुखी ।

कुर्याच्छशुरयोः पादवन्दनं भर्तृतत्परा ॥ ८३ ॥

संयतः स्वस्थाननिवेशितः उपस्करो गृहोपकरणवर्गो यथा सा तथोक्ता । यथो-
ल्लखलमुसलशूपादेः कण्डनस्थाने, दृषदुपलयोरवियोगेन पेयणस्थान इत्यादि ।
दक्षा गृहव्यापारकुशला । हृष्टा सदैव प्रहसितानना । व्यथपराञ्जुखी न व्यथशील
स्यादिति सर्वत्र शेषः । किंच । श्वश्रुश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ । 'श्वशुरः श्वशवा'इत्यं-
शेषः । तयोः पादवन्दनं नित्यं कुर्यात् । श्वशुरग्रहणं मान्यान्तरोपलक्षणार्थम् ।
भर्तृतत्परा भर्तृवशवर्तिनी सती पूर्वोक्तं कुर्यात् ॥ ८३ ॥

भर्तृसन्निपावुक्तं, प्रोषिते भर्तरि तया किं कर्तव्यमित्यत आह—

क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् ।

हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्प्रोषितभर्तृका ॥ ८४ ॥

देशान्तरगतभर्तृका क्रीडां कन्दुकादिभिः, शरीरसंस्कारमुद्धर्तनादिभिः, स-
माजो जनसमूहः उत्सवो विवाहादिः तयोर्दर्शनं, हास्यं विजृम्भणं, परगृहग-
मनं । त्यजेदिति प्रत्येकं संबध्यते ॥ ८४ ॥

१ प्रायश्चित्तविरोधः क. २ श्रुतिनोदितं क. ३ परिसंख्यायां । तस्मान्नियमपरमेवेति ग.
४ उपेयादेवानृतावपि क.

रक्षेत्कन्यां पिता विना पतिः पुत्राश्च वार्धके ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं क्वचित्स्त्रियाः ॥ ८५ ॥

किंच । पाणिग्रहणात्प्राक् पिता कन्यामकार्यकरणाद्रक्षेत् । तत ऊर्ध्वं भर्ता । तदभावे पुत्राः वृद्धभावे । तेषामुक्तानामभावे ज्ञातयः । ज्ञातीनामभावे राजा । 'पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता प्रभुः स्त्रियाः' इति वचनात् । अतः क्वचिदपि स्त्रीणां नैव स्वातन्त्र्यम् ॥ ८५ ॥

पितृमातृसुतभ्रातृश्वश्रुश्वशुरमातुलैः ।

हीना न स्याद्विना भर्त्रा गर्हणीयान्यथा भवेत् ॥ ८६ ॥

किंच । भर्त्रा विना भर्तृरहिता पित्रादिरहिता वा न स्यात् । यस्मात्तद्गृहिता गर्हणीया निन्द्या भवेत् । एतच्च ब्रह्मचर्यपक्षे ।—'भर्तरि प्रेते ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा' इति त्रिष्णुस्मरणात् । अन्वारोहणे महानभ्युदयः । तथाच व्यासः कपोतिकाल्यानव्याजेन दर्शितवान्—'पतिव्रता संप्रदीप्तं प्रविवेश हुताशनम् । तत्र चित्राङ्गदधरं भर्तारं सान्त्वयत् ॥ ततः स्वर्गं गतः पक्षी भार्यया सह संगतः । कर्मणा पूजि स्तत्र रेमे च सह भार्यया ॥' इति । तथाच शङ्खाङ्गिरसौ—'तिष्ठः कोट्योऽर्धकोटी च यानि लोमानि मानुषे । तावकालं वसेत्स्वर्गे भर्तारं यानुगच्छति ॥' इति प्रतिपाद्य तयोरवियोगं दर्शयतः ।—'व्यालग्राही यथा सर्पं बलादुद्धरते झिलात् । तद्वदुद्धृत्य सा नारी सह तेनैव मोदते ॥ तत्र सा भर्तृपरमा स्तूयमानाप्सरोगणैः । क्रीडते पतिना सार्धं यावद्विन्द्राश्चतुर्दश ॥' इति । तथा—'ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वा भवेत्पतिः । पुनात्यविधवा नारी तमादाय मृता तु या ॥ मृते भर्तरी या नारी समारोहेद्हुताशनम् । सारुन्धतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥ यावच्चाग्नौ मृते पत्यौ स्त्री नात्मानं प्रदाहयेत् । तावन्न मुच्यते सा हि स्त्रीशरीरात्कथंचन ॥' इति । हारीतोपि—'मातृकं पैतृकं चापि यत्र चैव प्रदीयते । कुलत्रयं पुनात्येषा भर्तारं यानुगच्छति ॥' इति । तथा—'आर्तातं मुदिते हृष्टा प्रोपिते मलिना कृशा । मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥' इति । अयं च सकल एव सर्वासां स्त्रीणामगर्भिणीनामवालापत्यानामाचण्डालं साधारणो धर्मः । भर्तारं यानुगच्छतीत्यविशेषोपादानात् । यानि च ब्राह्मण्यनुगमननिषेधपराणि वाक्यानि—'मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात् । इतरेषु तु वर्णेषु तपः परममुच्यते ॥ जीवन्ती तद्धितं कुर्यान्मरणादात्मघातिनी । या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुब्रजेत् ॥ सा स्वर्गमात्मघातेन नात्मानं न पतिं नयेत् ॥' इत्येवमादीनि तानि पृथक्चित्त्यधिरोहणविषयाणि ।—'पृथक्-

१ परिणीतां. २ पतिः स्त्रियाः क. ३ तद्रहिता पित्रादिरहिता क. ४ पूजितस्तेन. ५ रोमाणि. ख. ६ वाथ मित्रघ्नः कृतघ्नो वा ख. ब्रह्मघ्नो वा सुरापो वा ग. ७ अयं सर्वासां ख. ८ माचाण्डालानां ख. ९ चित्स्वन्वारोहण क.

धितिं समारूढं न विप्रा गन्तुमर्हति' इति विशेषेस्मरणात् । अनेन क्षत्रिया-
दिस्त्रीणां पृथक्चित्यः यनुज्ञा गम्यते । यत्तु कैश्चिदुक्तं पुरुषाणामिव स्त्रीणाम-
प्यात्महननस्य प्रतिषिद्धत्वादिति प्रवृद्धस्वर्गाभिलाषायाः प्रतिषेधशास्त्रमतिक्रा-
मन्त्या अयमनुगमनोपदेशः श्येनवत् । यथा 'श्येनेनाभिचरन्त्यजेत' इति तीव्रक्रो-
धाक्रान्तस्वान्तस्य प्रतिषेधशास्त्रमतिक्रामतः श्येनोपदेश इति । तदयुक्तम् । ये
तावन् श्येनकरणिकायां भावनायां भाव्यभूतहिंसायां विधिसंस्पर्शाभावेन प्रति-
षेधसंस्पर्शाफलद्वारेण श्येनस्यानर्थतां वर्णयन्ति तेषां मते हिंसाया एव स्वर्गा-
र्थतया अनुगमनशास्त्रेण विधीयमानत्वात्प्रतिषेधसंस्पर्शाभावादस्त्रीषोमीयवत्सप-
ष्टमेवानुगमनस्य श्येनवैषम्यम् । यत्तु मतं हिंसानाम मरणानुकूलो व्यापारः,
श्येनश्चपरमरणानुकूलव्यापाररूपत्वाद्धिसैव, कामाधिकारे च करणांशे रागतः
प्रवृत्तिसंभवेन विधेरप्रवर्तकत्वात् । रागप्रयुक्तहिंसारूपत्वात् श्येनः प्रतिषिद्धः स्व-
रूपेणानर्थकर इति, तत्राप्यनुगमनशास्त्रेण मरणस्यैव स्वर्गसाधनतया विधाना-
न्मरणे यद्यपि रागतः प्रवृत्तिस्तथापि मरणानुकूले व्यापारेऽग्निप्रवेशादावितिकैत-
न्यतारूपे विधित एव प्रवृत्तिरिति न निषेधस्यावकाशः, 'वायव्यं श्वेतमालभेत
भूतिकामः' इतिवत् । तस्मात्सपष्टमेवानुगमनस्य श्येनवैषम्यम् । यत्तु 'तस्मादुह
न पुरायुषः स्वःकामी प्रेयान्' इति श्रुतिविरोधादनुगमनयुक्तमिति । यच्च
'तदुह न स्वःकाम्यायुषः प्राह न प्रेयान्' इति स्वर्गफलोद्देशेनायुषः प्रागायुर्व्ययो न
कर्तव्यो मोक्षार्थिना, यस्मादायुषः शेषे सति नित्यनैमित्तिककर्मोत्पन्नक्षपितान्तः-
करणकलङ्कस्य श्रवणमनननिदिध्यासनसंपत्तौ, सत्यामात्मज्ञानेन नित्यनिरतिश-
यानन्दब्रह्मप्राप्तिलक्षणमोक्षसंभवः । तस्मादनित्याल्पसुखरूपस्वर्गार्थमायुर्व्ययो
न कर्तव्य इत्यर्थः । अतश्च मोक्षमनिच्छन्त्या अनित्याल्पसुखरूपस्वर्गार्थिन्या अ-
नुगमनं युक्तमितरकाम्यानुष्ठानवदिति सर्वमनवद्यम् ॥ ८६ ॥

पतिप्रियहिते युक्ता स्वाचारा विजितेन्द्रिया ।

सेह कीर्तिमयाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमां गतिम् ॥ ८७ ॥

किंच । प्रियमनवद्यत्वेन मनसोऽनुकूलम्, आयत्यां यच्छ्रेयस्करं तद्विद्वत् । प्रियं
च तद्धितं च प्रियहितं । पत्युः प्रियहितं पतिप्रियहितं तस्मिन् युक्ता निरता ।
स्वाचारा शोभन आचारो यस्याः सा तथोक्ता । शोभनश्चाचारो दर्शितः
शङ्केन—'नानुक्त्वा गृहान्निगच्छेन्नानुत्तरीया न त्वरितं ब्रजेन्न परपुरुषमभिभाषे-
तान्यत्र वणिक्प्रव्रजितवृद्धवैद्येभ्यो न नाभिं दर्शयेदागुल्फाद्वासः परिदध्यान्न
स्तनौ विवृतां कुर्यान्न हसेदप्रावृता भर्तारं तद्वन्धृत्वा न द्विष्यान्न गणिकाधूर्ता-
भिसारिणीप्रव्रजिताप्रेक्षिकामायामूलकुहककारिकादुःशीलादिभिः सहैकत्र ति-
ष्ठेत्संसर्गेण हि कुलस्त्रीणां चारित्रं दुष्यति' इति । विजितेन्द्रिया विजितानि
संयमितानि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि वागादीनि च मनःसहितानि यथा सा इह

१ विशेषोपादानात्. क. २ प्रतिषिद्धशास्त्र. ग. ३ कर्तव्यतानुरूपं. ख. ४ स्वर्गकामः.
५ प्रेयादिति ख. ६ श्रुतिवन्तःकरण. ख. ७ हि चरित्रं क. ८ सा तथोक्ता इह क.

लोके कीर्तिं प्रख्यातिं परलोके चोत्तमां गतिं प्राप्नोति । अयंच सकल एव स्त्रीधर्मो विवाहादूर्ध्वं वेदितव्यः । 'प्रागुपनयनात्कामचारकामवादकामभक्षाः' इति स्मरणात् । 'वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः' इति च ॥ ८७ ॥

अनेकभार्यं प्रत्याह—

सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् ।

सवर्णासु विधौ धर्म्ये ज्येष्ठया न विनेतरा ॥ ८८ ॥

सवर्णायां सत्यामन्यामसवर्णां नैव धर्मकार्यं कारयेत् । सवर्णांस्वपि बह्वीषु धर्म्ये विधौ धर्मानुष्ठाने ज्येष्ठया विना ज्येष्ठां मुक्त्वा इतरा मध्यमा कनिष्ठा वा न नियोक्तव्या ॥ ८८ ॥

प्रमीतृपतिकाया विधिमुक्त्वा इदानीं प्रमीतृभार्यं प्रत्याह—

दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ।

आहरेद्विधिवद्वारानग्नींश्चैवाविलम्बयन् ॥ ८९ ॥

पूर्वोक्तवृत्तवतीं आचारवतीं विपश्चां स्त्रियमग्निहोत्रेण श्रौतेनाग्निना तदभावे स्मार्तेन दाहयित्वा पतिः भर्ता अनुत्पादितपुत्रोऽनिष्टयज्ञो वा आश्रमान्तरेष्वनधिकृतो वा रुच्यन्तराभावे पुनर्दारान् अग्नींश्च विधिवदाहरेत् । अविलम्बयन् शीघ्रमेव ।—'अनाश्रमी न तिष्ठेत् दिनमेकमपि द्विजः' इति दक्षस्मरणात् । एतच्चाधानेन सहाधिकृताया एव नान्यस्याः । यन्तु—'द्वितीयां चैव यो भार्यां दहेद्वैतानिकाग्निभिः । जीवन्त्यां प्रथमायां हि सुरापानसमं हि तत् ॥' इति । तथा—'मृतायां तु द्वितीयायां योऽग्निहोत्रं समुत्सृजेत् । ब्रह्मघ्नं तं विजानीयाद्यश्च कामात्समुत्सृजेत् ॥' इत्येवमादि, तदाधानेन सहानधिकृताया अग्निदाने वेदितव्यम् ॥ ८९ ॥

इति विवाहप्रकरणम् ।

अथ वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ४

ब्राह्मणस्य चतस्रो भार्या भवन्ति क्षत्रियस्य तिस्रो वैश्यस्य द्वे शूद्रस्यैकेत्युक्त्वा, तासु च पुत्रा उत्पादयितव्या इत्युक्तं । इदानीं कस्यां कस्मात् कः पुत्रो भवतीति विवेकमाह—

सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ।

अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः संतानवर्धनाः ॥ ९० ॥

सवर्णेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यः सवर्णासु ब्राह्मण्यादिषु सजातयो मातृपितृसमानजातीयाः पुत्रा भवन्ति । 'विज्ञास्त्रेषु विधिः स्मृतः' इति सर्वशेषत्वेनोपसंहारा-

द्विजासु सवर्णास्विति संबध्यते । विज्ञाशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वाद्देर्त्तुभ्यः सवर्णेभ्य इति लभ्यते । एकः सवर्णशब्दः स्पष्टार्थः । अतश्चायमर्थः संज्ञायां उक्तं विधिनोदायां सवर्णायां बोद्धुः सवर्णादुत्पन्नात्मन्समानजातीया भवन्ति । अतश्च कुण्डगोलककानीनसहोदादीनामसवर्णत्वमुक्तं भवति । ते च सवर्णेभ्योऽनुलोमप्रतिलोमेभ्यश्च भिद्यमानाः साधारणधर्मैः हिंसादिभिरधिक्रियन्ते । — 'शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपधर्मज्ञाः स्मृताः' इति स्मरणात् । अपधर्मसजा व्यभिचारजाताः शूद्रधर्मैरपि विज्ञानुत्पन्नादिभिरधिक्रियन्ते । ननु कुण्डगोलकयोरब्राह्मणत्वात् श्राद्धे प्रतिषेधोऽनुपपन्नः न्यायविशेषश्च । यो यज्जातीययोरब्राह्मणत्वात् श्राद्धे प्रतिषेधोऽनुपपन्नः स तज्जातीय एव भवति—यथा गोगर्वा गौः अश्वाद्गडवायाद्यज्जातीययामुत्पन्नः स तज्जातीय एव भवति—यथा गोगर्वा गौः अश्वाद्गडवायाद्यज्जातीययामुत्पन्नो ब्राह्मण इति न विरुद्धम् । तथा कानीनमश्वः । तस्माद्ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यामुत्पन्नो ब्राह्मण इति न विरुद्धम् । तथा कानीनपौनर्भवादीननुक्रम्य—'मजानीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः' इति वक्ष्यमाणवचनविरोधश्च । नैतत्सारं ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्नो ब्राह्मण इति भ्रमनिवृत्त्यर्थः श्राद्धे प्रतिषेधः । यथाऽत्यन्तमप्राप्तस्य पतितस्य श्राद्धे प्रतिषेधः । न च न्यायविरोधः । यत्र प्रत्यक्षग्रम्या जातिर्भवति तत्र तथा । ब्राह्मणादिजातिस्तु स्मृतिलक्षणा यथास्मरणं भवति । यथा समानेऽपि ब्राह्मण्ये कुण्डिनो वैसिष्ठोन्निर्गौतम इति स्मरणलक्षणं गोत्रम्, तथा मनुष्यत्वे समानेऽपि ब्राह्मण्यादिजातिः स्मरणलक्षणा । मातापित्रोश्चतदेव जातिलक्षणम् । नचानवस्था । अनादि-त्वासंसारस्य शब्दार्थव्यवहारवत् । 'सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः' इति नृकानुषः वाचधामंभयं व्याख्यास्यते । क्षेत्रजस्तु मानुसमानजातीयो नियोगस्मरणात् शिष्टसमाचाराच्च । यथा घृतराष्ट्रपाण्डुविदुराः क्षेत्रजाः सन्तो मानुसमानजातीया इत्यलमतिप्रसङ्गेन । किंचानिन्धेयं ब्राह्मणद्विवाहोपु पुत्राः सन्तानवर्धना अरोगिणो दीर्घायुषो धर्मप्रजासंपन्ना भवन्ति ॥ ९० ॥

सवर्णानुक्त्वा इदानीमनुलोमानाह—

विप्रान्भूर्धापिनो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम् ।

अम्बष्ठः शूद्रां निषादो जातः पारशवोऽपि वा ॥ ९१ ॥

ब्राह्मणारक्षत्रियायां विज्ञायामुत्पन्नो सूर्धावसिकोनाम पुत्रो भवति । वैश्यकन्यायां विज्ञायामुत्पन्नोऽम्बष्ठो नाम भवति । शूद्रायां विज्ञायां निषादो नाम पुत्रो भवति । निषादो नाम कश्चिन्मत्स्यघातजीवी प्रतिलोमजः स माभूदिति पारशवोऽयं निषाद इति संज्ञाविकल्पः । विप्रादिति सर्वत्रानुवर्तते । यत्तु 'ब्राह्मणेन क्षत्रियायामुत्पन्नोऽक्षत्रिय एव भवति । क्षत्रियेण वैश्यायामुत्पन्नो वैश्य एव भवति । वैश्येण शूद्रायामुत्पन्नो शूद्र एव भवति' इति शङ्क

१ नोदृश्यः क. २ सहोदादीनां क. ३ अत्राहणत्वे ख. ४ इति वचन. ख. ५ वसिष्ठो नाम. ख. ६ विज्ञायामम्बष्ठो ख. ७ शूद्रायां निषादो ख. ८ शूद्र इति क.

स्मरणं तत्क्षत्रियादिधर्मप्राप्त्यर्थं न पुनर्मूर्धावसिक्तादिजातिनिराकरणार्थं क्षत्रियादिजातिप्राप्त्यर्थं वा । अतश्च मूर्धावसिक्तादीनां क्षत्रियादेरुक्तैरेव दण्डाजिनोपवीतादिभिरुपनयनादिकं कार्यम् । प्रागुपनयनात्कामचारादि पूर्ववदेव वेदितव्यम् ॥ ९१ ॥

वैश्याशूद्रयोस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ ।

वैश्यात्तु करणः शूद्रां विन्नास्वेष विधिः स्मृतः ॥ ९२ ॥

वैश्यायां शूद्रायां च विन्नायां राजन्यान्माहिष्योग्रौ यथाक्रमं पुत्रौ भवतः । वैश्येन शूद्रायां विन्नायां करणो नाम पुत्रो भवति । एष सवर्णमूर्धावसिक्तादिसंज्ञाविधिः विन्नासूढासु स्मृत उक्तो वेदितव्यः । एते च मूर्धावसिक्ताम्बष्टनिषाद-माहिष्यो-ग्र-करणाः षडनुलोमजाः पुत्रा वेदितव्याः ॥ ९२ ॥

प्रतिलोमजानाह—

ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वैदेहिकस्तथा ।

शूद्राज्जातस्तु चण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ ९३ ॥

ब्राह्मण्यां क्षत्रियवैश्यशूद्रैरूपादिता यथाक्रमं सूत-वैदेहिक-चण्डालाख्याः पुत्रा भवन्ति । तत्र चण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ ९३ ॥

क्षत्रिया मागधं वैश्याच्छूद्रात्क्षत्तारमेव च ।

शूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम् ॥ ९४ ॥

किंच । क्षत्रिया योषित् वैश्यान्मागधं नाम पुत्रं जनयति । सैव शूद्रात्क्षत्तारं पुत्रं जनयति । वैश्योषित्च्छूद्रादायोगवं पुत्रं जनयति । एते च सूत-वैदेहिक-चण्डाल-मागध-क्षत्रा-ऽयोगवाः षट् प्रतिलोमजाः । एतेषां च वृत्तयश्चौशनसे मानवे च द्रष्टव्याः ॥ ९४ ॥

संकीर्णसंकरजात्यन्तरमाह—

माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते ।

असत्सन्तस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः ॥ ९५ ॥

क्षत्रियेण वैश्यायामुत्पादितो माहिष्यः । वैश्येन शूद्रायामुत्पादिता करणी तस्यां माहिष्येणोत्पादितो रथकारो नाम जात्या भवति । तस्य चोपनयनादि सर्वे कार्ये वचनात् । यथाह शङ्खः—‘क्षत्रियवैश्यानुलोमानन्तरोत्पन्नो यो रथकारस्तस्येज्यादानोपनयनसंस्कारक्रिया अश्वप्रतिष्ठारथसूत्रवास्तुविद्याध्ययनवृत्तित्वा च’ इति । एवं ब्राह्मणक्षत्रियोत्पन्नमूर्धावसिक्तमाहिष्याणुलोमसंकरे जात्यन्तरता उपनयनादिप्राप्तिश्च वेदितव्या, तयोर्द्विजातित्वात् । संज्ञास्तु स्मृत्यन्तरोक्ता द्रष्टव्याः । एतच्च प्रदर्शनमात्रमुक्तम् । संकीर्णसंकरजातीनामानन्त्याद्वकु-

मशक्यत्वात् । अत एतावदत्र विवक्षितं—असन्तः प्रतिलोमजाः सन्तश्चानुलो-
मजा ज्ञानव्या इति ॥ ९५ ॥

सवर्णभ्यः सवर्णांस्तु जायन्त इत्यादिना वर्णप्राप्तौ कारणमुक्तम् । इदानीं कार-
णान्तरमाह—

जान्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमेऽपि वा ।

व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरम् ॥ ९६ ॥

जान्यो मूर्धावसिक्ताद्यास्तासामुत्कर्षो ब्राह्मणत्वादिजातिप्राप्तिर्जात्युत्कर्षो
युगे जन्मनि सप्तमे पञ्चमे अपिशब्दात्पठे वा बोद्धव्यः । व्यवस्थितश्चायं वि-
कल्पः । व्यवस्था च—ब्राह्मणेन शूद्रायामुत्पादिता निषादी, सा ब्राह्मणेनोद-
रुहितरं काचिजनयति, सापि ब्राह्मणेनोढान्यां जनयतीत्यनेन प्रकारेण पृष्टी
सप्तमं ब्राह्मणं जनयति । ब्राह्मणेन वैश्यायामुत्पादिता अम्बष्टा । साप्यनेन प्रका-
रेण पञ्चमी पृष्टं ब्राह्मणं जनयति । मूर्धावसिक्ताप्यनेन प्रकारेण चतुर्थी पञ्चमं
ब्राह्मणमेव जनयति । एवमुग्रा क्षत्रियेणोढा माहिष्या च यथाक्रमं पृष्टं पञ्चमं
च क्षत्रियं जनयति । तथा करणी वैश्योढा पञ्चमं वैश्यमित्येवमन्यत्राप्युहनी-
यम् । किंच कर्मणां व्यत्यये वृत्त्यर्थानां कर्मणां विपर्यासे यथा ब्राह्मणो मुख्यवैश्या
वृत्त्या अजीवन् क्षत्रियेण कर्मणा जीवेदित्यनुकल्पः । तेनाप्यजीवन् वैश्यवृत्त्या । तथा-
प्यजीवन् शूद्रवृत्त्या । क्षत्रियोऽपि स्वकर्मणा जीवनाथेनाजीवन् वैश्यवृत्त्या शूद्र-
वृत्त्या वा । वैश्योपि स्ववृत्त्या अजीवन् शूद्रवृत्त्येति कर्मणां व्यत्ययः । तस्मिन्व्यत्यये
सति यथापद्विमोक्षेऽपि तां वृत्तिं न परित्यजति तदा सप्तमे पृष्टे पञ्चमे वा
न्मनि साम्यं, यस्य हीनवर्णस्य कर्मणा जीवति तत्समानजातित्वं भवति ।
तद्यथा । ब्राह्मणः शूद्रवृत्त्या जीवंस्तामपरित्यजन् यदि पुत्रमुत्पादयति सोपि
तथैव वृत्त्या जीवन्पुत्रान्तरमित्येवं परम्परया सप्तमे जन्मनि शूद्रमेव जनयति ।
वैश्यवृत्त्या जीवन् पृष्टे वैश्यम् । क्षत्रियवृत्त्या जीवन् पञ्चमं क्षत्रियम् । क्ष-
योऽपि शूद्रवृत्त्या जीवन् पृष्टे शूद्रम् । वैश्यवृत्त्या जीवन् पञ्चमे वैश्यम् । वै-
श्योऽपि शूद्रवृत्त्या जीवंस्तामपरित्यजन्पुत्रपरम्परया पञ्चमे जन्मनि शूद्रं जन-
यतीति । पूर्ववच्चाधरोत्तरम् । अस्यार्थः—वर्णसंकरे अनुलोमजाः प्रतिलोम-
जाश्च दर्शिताः । संकीर्णसंकरजाताश्च रथकारनिदर्शनेन दर्शिताः । इदानीं
वर्णसंकीर्णसंकरजाताः प्रदर्श्यन्ते । अधरे च उत्तरे च अधरोत्तरं यथा
मूर्धावसिक्तायां क्षत्रियवैश्यशूद्रैरुत्पादितास्तथाऽम्बष्टायां वैश्यशूद्राभ्यां निषाद्यां
शूद्रेणोत्पादिता अधराः प्रतिलोमजास्तथा मूर्धावसिक्ताम्बष्टानिषादीषु ब्राह्मणे-
नोत्पादिताः, माहिष्योग्रयोर्ब्राह्मणेन क्षत्रियेण चोत्पादिताः, करण्यां ब्राह्मणेन

१ पृष्टे सप्तमेपि ख. २ सप्तमं क. ३ ब्राह्मणवृत्त्या ग. ४ पञ्चमे पृष्टे सप्तमे ख. ५ पुनरप्येवं
ख. ६ वर्णसंकरजाताः ख.

अत्रियेण वैश्येन चोत्पादिताः उत्तरे अनुलोमजाः । एवमन्यत्राप्यूहनीयम् ।
एतदधरोत्तरं पूर्ववदसत्सदिति बोद्धव्यम् ॥ ९६ ॥

इति वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ।

अथ गृहस्थधर्मप्रकरणम् ५

श्रौतस्मार्तानि कर्माणि अग्निसाध्यानि दर्शयिष्यन् कस्मिन्नग्नौ किं कर्तव्य-
मित्याह—

कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।

दायकालाहृते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु ॥ ९७ ॥

स्मृत्युक्तं वैश्वदेवादिकं कर्म लौकिकं च यत्प्रतिदिनं पाकलक्षणं तदपि गृ-
हस्थो विवाहाग्नौ विवाहसंस्कृते कुर्वीत । दायकाले विभागकाल आहृते वा ।
'वैश्यकुलादग्निमानीय' इत्यादिनोक्तसंस्कारसंस्कृते । अपिशब्दात्प्रते वा गृहपता-
वाहृते संस्कृते एव । ततश्च कालत्रयातिक्रमे प्रायश्चित्तीयते । श्रुत्युक्तमग्निहो-
त्रादिकं कर्म वैतानिकाग्निषु आहवनीयादिषु कुर्वीत ॥ ९७ ॥

गृहस्थधर्मानाह—

शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिर्द्विजः ।

प्रातःसंध्यामुपासीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥ ९८ ॥

शरीरचिन्तामावश्यैकादिकां 'दिवासंध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदब्युखः' इत्या-
द्युक्तविधिना निर्वर्त्य 'गन्धलेपक्षयकरम्' इत्यादिनोक्तेन विधिना कृतशौचविधि-
र्द्विजः दन्तधावनपूर्वकं प्रातःसंध्यामुपासीत । दन्तधावनविधिश्च—'कण्ट-
कक्षीरवृक्षोत्थं द्वादशशङ्कुलसंमितम् । कनिष्ठिकाग्रवत्स्थूलं पर्वार्धकृतकूर्चकम् ॥
दन्तधावनमुद्दिष्टं जिह्वोल्लेखनिका तथा ॥' इति । अत्र वृक्षोत्थमित्यनेन तृणलोष्टा-
ङ्गुल्यादिनिषेधः । पलाशाश्वत्थादिनिषेधश्च स्मृत्यन्तरोक्तो द्रष्टव्यः । दन्तधाव-
नमन्त्रश्च—'आयुर्वलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च । ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां
च त्वं नो देहि वनस्पते ॥' इति । ब्रह्मचारिप्रकरणोक्तस्यापि संध्यावन्दनस्य पुन-
र्वचनं दन्तधावनपूर्वकत्वप्रतिपादनार्थम्, दन्तधावननृत्यगीतादि ब्रह्मचारी वर्ज-
येदिति तन्निषेधात् ॥ ९८ ॥

हुत्वाग्नीन्सूर्यदैवत्यान्जपेन्मन्त्रान्समाहितः ।

वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च ॥ ९९ ॥

प्रातःसंध्यावन्दनानन्तरं अग्नीनाहवनीयादीन् यथोक्तेन विधिना हुत्वा औ-

पासनाग्निं वा । तदनन्तरं सूर्यदेवत्यान् 'उदुत्यं जातवेदसम्' इत्यादीन्मघ्नान्जपेत् । समाहितोऽविक्षिप्तचित्तः । तदनन्तरं वेदार्थाञ्जिरुक्तव्याकरणादींश्च श्रवणेनाधिगच्छेज्जानीयात् । चकारादधीतं चाभ्यसेत् । विविधानि च शास्त्राणि मीमांसाप्रभृतीनि धर्माथारोग्यप्रतिपादकान्यधिगच्छेत् ॥ ९९ ॥

उपेयादीश्वरं चैव योगक्षेमार्थसिद्धये ।

स्नात्वा देवान्पितृंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा ॥ १०० ॥

तदनन्तरमीश्वरमभिषेकादिगुणयुक्तमन्यं वा श्रीमन्तमकुत्सितं योगक्षेमार्थमिदृशे । अलङ्घ्यलाभो योगः लङ्घपरिपालनं क्षेमं तदर्थमुपेयादुपासीत । उपेयादित्यनेन सेवां प्रतिषेधति । वेतनग्रहणेनाज्ञाकरणं सेवा । तस्याः श्रवृत्तित्वेन निषेधात्, ('सैवाश्रवृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत्' इति मनुस्मरणात्) । ततो मध्याह्ने शास्त्रोक्तविधिना नद्यादिषु स्नात्वा देवान्स्वगृह्योक्तान् पितृंश्च चकारादधींश्च देवादितीर्थेन तर्पयेत् । तदनन्तरं गन्धधुप्पाक्षतैः हरिहरहिरण्यगर्भप्रभृतीनामन्यतमं यथावासनसूत्रेण मानसं वैश्वप्रकाशकैः स्वनामभिर्वा चतुर्थ्यन्तर्नमस्कारयुक्तैराराधयेद्यथोक्तविधिना ॥ १०० ॥

वेदार्थवपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः ।

जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत् ॥ १०१ ॥

तदनन्तरं वेदार्थवैनिहासपुराणानि सम्मन्तानि व्यस्तानि वा । आध्यात्मिकीं च विद्यां जपयज्ञसिद्ध्यर्थं यथोक्तेन विधिना यथाशक्ति जपेत् ॥ १०१ ॥

बलिकर्मस्वधाहोमस्वाध्यायातिथिसत्क्रियाः ।

भूतपित्रमरब्रह्ममनुष्याणां महामखाः ॥ १०२ ॥

बलिकर्म भूतयज्ञः । स्वधा पितृयज्ञः । होमो देवयज्ञः । स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः । अतिथिसत्क्रिया मनुष्ययज्ञः । एते पञ्च महायज्ञा अहरहः कर्तव्याः नित्यत्वात् । यत्पुनरेषां फलश्रवणं तदेषां पावनत्वख्यापनार्थं न काम्यत्वप्रतिपादनाय ॥ १०२ ॥

देवेभ्यश्च हुतादन्नाच्छेपाद्भूतबलिं हरेत् ।

अन्नं भूमौ श्वचाण्डालवायसेभ्यश्च निक्षिपेत् ॥ १०३ ॥

स्वगृह्योक्तविधिना वैश्वदेवैर्होमं कृत्वा तदवशिष्टेनाद्येन भूतेभ्यो बलिं हरेत् । अन्नग्रहणमपक्वपुदासार्थम् । तदनन्तरं यथाशक्ति भूमावन्नं श्वचाण्डालवायसेभ्यो निक्षिपेत् । चशब्दात्कृमिपापरोगिपतितेभ्यः । यथाह मनुः (३।९२)—'शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् । वायसानां कृ-

१ करणादि श्रवणेनाधि. ख. २ क्षेमस्तदर्थं ग. ३ सेवेत्याद्यधिकं क. ग. पुस्तकयोः. ४ यवपुराणेनिहासादीनि कृत्वा क. ५ वैश्वदेवं कृत्वा क.

मीणां च शनकैर्निक्षिपेद्भुवि ॥' इति । एतच्च सायंप्रातः कर्तव्यम् । 'अथ सायंप्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहयात्' इत्याश्वलायनस्मरणात् । इह केचिद्वैश्वदेवाख्यस्य कर्मणः पुरुषार्थत्वमन्नसंस्कारकर्मत्वं चेच्छन्ति—'अथ सायंप्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादित्यन्नसंस्कारकर्मता प्रतीयते । अथातः पञ्च महायज्ञा इत्युपक्रम्य तानेतान्यज्ञानहरहः कुर्वन्ति ति नित्यत्वाभिधानात्पुरुषार्थत्वं चावगम्यत' इति । तदयुक्तम् । पुरुषार्थत्वेऽन्नसंस्कारकर्मत्वानुपपत्तेः । तथाहि । द्रव्यसंस्कारकर्मत्वपक्षेऽन्नार्थता वैश्वदेवकर्मणः, पुरुषार्थत्वे वैश्वदेवकर्माथता द्रव्यस्येति परस्परविरोधात्पुरुषार्थत्वमेव युक्तम् ।—'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः' इति । तथा—'वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यदन्योऽतिथिरात्रजेत् । तस्मा अन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत् ॥' इति (३।१०८) मनुस्मरणात् । पुरुषार्थत्वे वैश्वदेवाख्यं कर्म न प्रतिपाकमावर्तनीयम् । तस्मादथ सायंप्रातरित्यादिनोत्पत्तप्रयोगौ दर्शितौ, तानेतान्यज्ञानहरहः कुर्वन्तित्यधिकारविधिरिति सर्वमनवद्यम् ॥ १०३ ॥

अन्नं पितृमनुष्येभ्यो देयमप्यन्वहं जलम् ।

स्वाध्यायं सततं कुर्यान्न पचेदन्नमात्मने ॥ १०४ ॥

प्रत्यहमन्नं पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्च यथाशक्ति देयम् । अन्नाभावे कन्दमूलफलादि । तस्याप्यभावे जलं देयं अपिशब्दात् । स्वाध्यायं सततं कुर्याद्विस्मरणार्थम् । न पचेदन्नमात्मार्थम् । अन्नग्रहणं सकलादनीयद्रव्यप्रदर्शनार्थम् । कथं तर्हि । देवताद्युद्देशेनैव ॥ १०४ ॥ *

बालस्ववासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः ।

संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥ १०५ ॥

परिणीता पितृगृहे स्थिता स्ववासिनी । शेषाः प्रसिद्धाः । बालादीनतिथिभृत्यांश्च संभोज्य भोजयित्वा दम्पत्योः शेषभोजनं कर्तव्यम् । प्रौणाग्निहोत्रविधिनाश्रीयादन्नमनापदि । मतं विपकं विहितं भक्षणं प्रीतिपूर्वकम् ॥ १०५ ॥

आपोशनेनोपरिष्ठादधस्तादश्रता तथा ।

अनग्रममृतं चैव कार्यमन्नं द्विजन्मना ॥ १०६ ॥

भुजानेन द्विजन्मना उपरिष्ठादधस्ताच्चापोशनाख्येन कर्मणाअनग्रममृतं च कार्यम् । द्विजन्मग्रहणमुपनयनप्रभृति सर्वाश्रमसाधारणार्थम् ॥ १०६ ॥

अतिथित्वेन वर्णानां देयं शक्त्यानुपूर्वशः ।

अग्रणोद्योऽतिथिः सायमपि वाग्भूतणोदकैः ॥ १०७ ॥

वैश्वदेवानन्तरं वर्णानां ब्राह्मणादीनामतिथित्वेन युगपत्प्राप्तानां ब्राह्मणाद्यानुपूर्व्येण यथाशक्ति देयम् । सायंकालेऽपि यद्यतिथिरागच्छति तदासावग्रणोद्यो-

१ एतेन काम्यत्वमपि प्रतिपादितं भवति. २ चान्वहं कुर्यात् ख. ३ प्राणेत्यापधिकं क. पुस्तके.

प्रत्याख्येय एव । यद्यप्यदनीयं किमपि नास्ति तथापि वाग्भूतृणोदकैरपि सत्कारं कुर्यात् । यथाह मनुः (४।१०१) — 'तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनुता एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥' इति ॥ १०७ ॥

सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षा दातव्या सुव्रताय च ।

भोजयेच्चागतान्काले सखिसंबन्धिवान्धवान् ॥ १०८ ॥

भिक्षवे सामान्येन भिक्षा दातव्या । सुव्रताय ब्रह्मचारिणे यतये च सत्कृत्य स्वस्तिवाच्य भिक्षादानमपूर्वमित्यनेन विधिना भिक्षा दातव्या । भिक्षा च प्राससंमिता । प्रासश्च मयूराण्डपरिमाणः । — 'प्रासमात्रा भवेद्भिक्षा पुष्कलं तच्चतुर्गुणम् । हंतस्तु तैश्चतुर्भिः स्यादग्रं तद्विगुणं भवेत् ॥' इति शातातपस्वर्णात् । भोजनकाले चागतान्सखिसंबन्धिवान्धवान्भोजयेत् । सखायो मित्राणि । संबन्धिनो येभ्यः कन्या गृहीता दत्ता वा । मातृपितृसंबन्धिवान्धवाः ॥ १०८ ॥

महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत् ।

सत्क्रियान्वासनं स्वादु भोजनं मृनुतं वचः ॥ १०९ ॥

महान्तमुक्षाणं धौरेयं महाजं वा श्रोत्रियायोक्तलक्षणयोपकल्पयेत् भवदर्थमयमस्माभिः परिकल्पित इति तत्प्रीत्यर्थं ननु दानाय व्यापादनाय वा । यथा सर्वमेतद्भवदीयमिति । प्रतिश्रोत्रियमुक्षासंभवात् । 'अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्नतु' इति निषेधाच्च । तस्मात्सत्क्रियौद्धेय कर्तव्या । सत्क्रिया स्वागतवचनासनपाद्यार्थाचमनादिदानम् । तस्मिन्नुपविष्टे पश्चादुपवेशनमन्वासनम् । स्वादु भोजनं मिष्टमशनम् । मृनुतं वचः धन्या वयमद्य भवदागमनादित्येवमादि । अश्रोत्रिये पुनः 'अश्रोत्रियस्योदकासने' इति गौतमोक्तं वेदितव्यम् ॥ १०९ ॥

प्रतिसंवत्सरं तर्ध्याः स्नातकाचार्यपार्थिवाः ।

प्रियो विवाहश्च तथा यज्ञं प्रत्यृत्विजः पुनः ॥ ११० ॥

स्नातको विद्यास्नातकः व्रतस्नातकः विद्याव्रतस्नातक इति । (समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं यः समावर्तते स विद्यास्नातकः । समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं यः समावर्तते स व्रतस्नातकः । उभयं समाप्य यः समावर्तते स विद्याव्रतस्नातकः ।) आचार्य उक्तलक्षणः । पार्थिवो वक्ष्यमाणलक्षणः । प्रियो मित्रं । विवाहो जामाता । चकाराच्छुरपितृव्यमातुलादीनां ग्रहणम् । 'ऋत्विजो वृत्वा मधुपर्कमाहरेत्स्नातकायोपस्थिताय राज्ञे चाचार्याय च श्वशुरपितृव्यमातुलानां च' इत्याश्वलायनस्मरणात् । एते स्नातकादयः प्रतिसंवत्सरं गृहमागता अर्ध्याः मधुपर्केण

१ यथाहत्यादि मनुवचनं क. ग. नैवास्ति. २ संबद्धा बान्धवाः क. ३ याचेव कर्तव्यं ग. ४ धनुश्चिह्नो भागः क. ग. नास्ति.

संपूज्या वन्दितव्याः । अर्घशब्दो मधुपर्कं लक्षयति । ऋत्विजश्चोक्तलक्षणाः
संवत्सरादर्वांगपि प्रतियज्ञं मधुपर्केण संपूज्याः ॥ ११० ॥

अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः श्रोत्रियो वेदपारगः ।

मान्यावेतौ गृहस्थस्य ब्रह्मलोकमभीप्सतः ॥ १११ ॥

अध्वनि वर्तमानोऽतिथिर्वेदितव्यः । श्रोत्रियवेदपारगावध्वनि वर्तमानौ ब्र-
ह्मलोकमभीप्सतो गृहस्थस्य मान्यावतिथी वेदितव्यौ । यदुप्यध्ययनमात्रेण
श्रोत्रियस्तथापि श्रुताध्ययनसंपन्नोऽत्र श्रोत्रियोऽभिधीयते । एकज्ञांस्वाध्यापन-
क्षमो वेदपारगः ॥ १११ ॥

परपाकरुचिर्न स्यादनिन्द्यामन्नणादृते ।

वाक्पाणिपादचापल्यं वर्जयेच्चातिभोजनम् ॥ ११२ ॥

परपाके रुचिर्यस्यासौ तथोक्तः परपाकरुचिः । नैव परपाकरुचिः स्यात् । अनि-
न्द्येनामन्नंविना । 'अनिन्द्येनामन्नितो नापक्रामेत्' इति स्मरणात् । वाक्पाणि-
पादचापल्यं वाक् च पाणी च पादौ च वाक्पाणिपादं तस्य चापल्यं वर्जयेत् ।
वाक्चापल्यमसभ्यानुतादिभाषणम् । पाणिचापल्यं बल्लानास्फोटनादि । पादचा-
पल्यं लङ्घनोत्प्लवनानि । चकारान्नेत्रादिचापल्यं च वर्जयेत् ।—'न शिक्षोदरपा-
णिपादचक्षुर्वाक्चापलानि कुर्यात्' इति गौतमस्मरणात् । तथा अतिभोजनं च
वर्जयेत् । अनारोग्यहेतुत्वात् ॥ ११२ ॥

अतिथिं श्रोत्रियं तृप्तमासीमान्तमनुव्रजेत् ।

अहःशेषं समासीत शिष्टैरिष्टैश्च बन्धुभिः ॥ ११३ ॥

पूर्वोक्तं श्रोत्रियातिथिं वेदपारगातिथिं च भोजनादिना तृप्तं सीमान्तं याव-
दनुव्रजेत् । ततो भोजनानन्तरमहःशेषं शिष्टैरितिहासपुराणादिवेदिभिः, इष्टैः
व्यक्त्याप्रपञ्चचतुरैः, बन्धुभिश्चानुकूलालापकुशलैः सहासीत ॥ ११३ ॥

उपास्य पश्चिमां संध्यां हुत्वाग्नीस्तानुपास्य च ।

भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातितृप्याथ संविशेत् ॥ ११४ ॥

तः पूर्वोक्तेन विधिना पश्चिमां संध्यामुपास्य आहूवनीयादीनग्नीन्निम्नि वा हुत्वा
तानुपास्योपस्थाय भृत्यैः पूर्वोक्तैः स्ववासिन्यादिभिः परिवृतो नातितृप्य भुक्त्वा
चकारादायव्ययादिगृहचिन्तां निर्वर्त्यानन्तरं संविशेत्स्वप्यात् ॥ ११४ ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् ।

धर्मार्थकामान्स्वे काले यथाशक्ति न हापयेत् ॥ ११५ ॥

ततो ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय पश्चिमेऽर्धप्रहरे प्रबुध्यात्मनो हितं कृतं करिष्य-
णं च वेदार्थसंशयांश्च चिन्तयेत् । तदानीं चित्तस्थान्याकुलत्वेन तत्स्वप्रतिभा-

नयोग्यत्वात् । ततो धर्मार्थकामान्स्त्रोचितकाले यथाशक्ति न परित्यजेत् । यथासंभवं सेवेतेत्यर्थः । पुरुषार्थत्वात् । यथाह गौतमः—'न पूर्वाह्नमाभ्यास-
पराह्णानफलान्कुर्यात् धर्मार्थकामेभ्यस्तेषु धर्मोत्तरः स्यात्' इति । अत्र यथासंभवेत्तं
सामान्येन सेवनमुक्तं तथापि कामार्थयोर्धर्माविरोधेनानुष्ठानं तयोर्द्वयस्यैव
देवं प्रतिदिनमनुष्ठेयम् ॥ ११५ ॥

विद्याकर्मवयोबन्धुवित्तैर्मान्या यथाक्रमम् ।

एतैः प्रभूतैः शूद्रोऽपि वार्धके मानमर्हति ॥ ११६ ॥

विद्या पूर्वोक्ता, कर्म श्रौतं स्मार्तं च, वयः आत्मनोऽतिरिक्तं, न्याया वा
उर्ध्वं, बन्धुः स्वजनसंपत्तिः, वित्तं ग्रामरत्नादिकं एतैर्युक्ताः क्रमेण मान्याः प्रभू-
नीयाः । एतैर्विद्याकर्मबन्धुवित्तैः प्रभूतैः प्रवृद्धैः समस्तैर्व्यस्तैर्वा युक्तः शूद्रोऽपि
वार्धके अशीतेरुर्ध्वं मानमर्हति । 'शूद्रोऽप्यशीतिको वरः' इति गौतमस्य
णत् ॥ ११६ ॥

वृद्धभारिनृपस्नातस्त्रीरोगिवरचक्रिणाम् ।

पन्था देयो नृपस्तेषां मान्यः स्नातश्च भूपतेः ॥ ११७ ॥

वृद्धः पैककेशः प्रसिद्धः । भारी भारकान्तः । नृपो भूपतिः न क्षत्रियमात्रः
स्नातो विद्याव्रतोभयस्नातकः । स्त्री प्रसिद्धा । रोगी व्याधितः । वरो विवाह-
घतः । चक्री शाकटिकः । चकारान्मत्तोन्मत्तादीनां ग्रहणम् ।—'बालवृद्धम-
न्मत्तोपहतदेहभारकान्तस्त्रीस्नातकप्रव्रजितेभ्यः' इति शाङ्गस्मरणात् । एते
पन्था देयः । एतेष्वभिमुखायानेषु स्वयं पथोपक्रामेत् । वृद्धादीनां राज्ञा
पथि समवाये राजा मान्य इति तस्मै पन्था देयः । भूपतेरपि स्नातको म-
स्नातकग्रहणं स्नातकमात्रप्राप्त्यर्थं न ब्राह्मणाभिप्रायेण । तस्य सदैव गुरुत्वात्
यथाह शाङ्गः—'अथ ब्राह्मणायाम्ने पन्था देयो राज्ञ इत्येके । तच्चानिष्टं गु-
र्व्येष्टश्च ब्राह्मणो राजानमतिशते तस्मै पन्था' इति । वृद्धादीनां पथि परस्व-
समवाये वृद्धतराद्यपेक्षया विद्यादिभिर्वा विशेषो द्रष्टव्यः ॥ ११७ ॥

इज्याध्ययनदानानि वैश्यस्य क्षत्रियस्य च ।

प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजनाध्यापने तथा ॥ ११८ ॥

वैश्यस्य क्षत्रियस्य च चकाराब्राह्मणस्य द्विजानुलोमानां च यागाध्ययनदा-
नानि साधारणानि कर्माणि । ब्राह्मणस्याधिकानि प्रतिग्रहयाजनाध्यापनानि ।
तथेति स्मृत्यन्तरोक्तवृत्त्युपसंग्रहः । यथाह गौतमः—'कृषिवाणिज्ये वा स्वयं
कृते कुसीदं च' इति । अध्यापनं तु क्षत्रियवैश्ययोर्ब्राह्मणप्रेरितयोर्भवंति न
स्वेच्छया ।—'आपत्काले ब्राह्मणस्याब्राह्मणाद्विद्योपयोगोऽनुगमनं शुश्रूषा, समाप्त-
ब्राह्मणो गुरुः' इति गौतमस्मरणात् । एतान्यनापदि ब्राह्मणस्य षट् कर्माणि

१. बन्धुर्दुस्वजन. ग. २. पैकशरीरः ख. ३. नृपो राजा न क. ४. ष्वाभिमुखायानेषु ख.

हिंसा प्राणिपीडा तस्या अकरणमहिंसा । सत्यमप्राणिपीडाकरं यथाश्ववचनम् । अन्त्यमदत्तानुपादानम् । दौर्घं ब्राह्ममाभ्यन्तरं च । बुद्धिकर्मेन्द्रियाणां नियन्त्रियत्यवृत्तिनेन्द्रियनिग्रहः । यथाशक्ति ज्ञाननामशोदिति । दानेनानिग्रिहारो दानम् । अन्तःकरणसंयमो दमः । आपन्नरक्षणं दया । अपकारेऽपि चित्तस्याधिकारः क्षान्तिः । एते सर्वेषां पुरुषाणां ब्राह्मणाद्यार्चण्डालं धर्मसाधनम् ॥ १२२ ॥

वयोवृद्धयर्थवाग्बेपश्रुताभिजनकर्मणाम् ।

आचरेन्मदृशीं वृत्तिमजिह्वामशटां तथा ॥ १२३ ॥

वयो बाल्यव्योवनानादि । बुद्धिर्नैरागिकी लौकिकवैदिकव्यवहारेषु । अर्थो विनाशहर्षेणादि । वाक् कथनम् । वेपो वस्त्रमाल्यादिविन्ध्यायः । श्रुतं पुरुषार्थशास्त्रश्रवणम् । अभिजनः कुलम् । कर्म वृत्त्यर्थं प्रतिग्रहादि । एतेषां वयःप्रवर्तिनां सदृशीमुचितां वृत्तिराचरणं आचरेन्स्वीकुर्यात् । यथा वृद्धः स्वीचितां वयोनोचिताम् । एवं वृद्धादिष्वपि योज्यम् । अजिह्वामवक्राम् । अशटामसमसाम् ॥ १२३ ॥

एवं स्मृतानि कर्माण्यनुकम्पेदानीं श्रौतानि कर्माण्यनुकामति—

त्रैवापिकाधिकान्नो यः स हि सोमं पिवेद्विजः ।

प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्यान्नं वापिकं भवेत् ॥ १२४ ॥

त्रिवर्षजीवनपर्याप्तं त्रैवापिकं अधिकं वा अन्नं यस्य स एव सोमपानं कर्त्वान्नततोऽनुपधनः । (मनुः १११८) — 'अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये यः सोमं पिवति द्विजः । स पीतसोमप्रायेऽपि न तस्याप्नोति तत्फलम् ॥' इति दोषश्रवणात् । एतच्च काम्याभिप्रायेण । नित्यस्य चावश्यकर्तव्यत्वाच्च नियमः । यस्य वर्षजीवनपर्याप्तमन्नं भवति स प्राक्सौमिकीः सोमात्प्राक् प्राक्सोमं प्राक्सोमंभवाः प्राक्मिष्यः । काम्नाः । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासांप्रयणपशुचातुर्मास्यानि कर्माणि त काराश्रिताः क्रियाः कुर्यात् ॥ १२४ ॥

एवं काम्यानि श्रौतानि कर्माण्यभिधापेदानीं नित्यान्त्याह—

प्रतिसंवत्सरं सोमः पशुः प्रत्ययनं तथा ।

कर्तव्याग्रयणेष्टिश्च चातुर्मास्यानि चैव हि ॥ १२५ ॥

संवत्सरे संवत्सरे सोमयागः कार्यः । पशुः प्रत्ययनं अयने अयने दक्षिणोत्तरसंज्ञिते निरूढपशुयागः कार्यः । तथा प्रतिसंवत्सरं वा ।—'पशुना संवत्सरे संवत्सरे भजेत् पदसु पदसु वा मासेष्वित्येके' इति श्रवणात् । आग्रयणेष्टिश्च सस्योत्पत्त्या कर्तव्या । चातुर्मास्यानि च प्रतिसंवत्सरं कर्तव्यानि ॥ १२५ ॥

एषामसंभवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजः ।

१. आत्मापडात्प्रायेः क. २. व्यवहारेषु ज्ञानं क. ३. वचनम् ग. ४. सोमयागं क. ग. ५. पूर्णमासपशु ख. पूर्णमासपशुमास्यानि ग. ६. काम्यानि क.

हिंसा प्राणिपीडा तस्या अकरणमहिंसा । सत्यमप्राणिपीडाकरं यथाथैवच-
नम् । अस्तेयमदत्तानुपादानम् । शौचं बाल्यमाभ्यन्तरं च । बुद्धिकर्मेन्द्रियाणां
नियतविषयवृत्तितेन्द्रियनिग्रहः । यथाशक्ति प्राणिनामन्नोदकादिदानेनानिपि-
हारो दानम् । अन्तःकरणसंयमो दमः । आपन्नरक्षणं दया । अपकारेऽपि
चित्तस्वाविकारः क्षान्तिः । एते सर्वेषां पुरुषाणां ब्राह्मणाद्याचण्डालं धर्मसा-
धनम् ॥ १२२ ॥

वयोजुह्वयार्थवाग्बेपश्रुताभिजनकर्मणाम् ।

आचरेत्सदृशीं वृत्तिमजिह्वामशटां तथा ॥ १२३ ॥

वयो बाल्ययौवनानि । बुद्धिर्नैयागिकी लौकिकवैदिकव्यवहारेषु । अर्थो वि-
गृहक्षेत्रादि । वाक् कथनम् । वेपो वस्त्रमाल्यादिविन्यासः । श्रुतं पुरुषार्थशा-
स्त्रध्वजम् । अभिजनः कुलम् । कर्म वृत्त्यर्थं प्रतिग्रहादि । एतेषां वयःप्र-
तीनां सदृशीमुचितां वृत्तिनाचरणं आचरेत्स्वीकुर्यात् । यथा वृद्धः स्वोचितां न
यौवनोचिताम् । एवं बुद्ध्यादिविषयं योज्यम् । अजिह्वामवक्राम् । अशटामम-
त्सराम् ॥ १२३ ॥

एवं स्मार्तानि कर्माण्यनुक्रमेदानीं श्रौतानि कर्माण्यनुक्रामति—

त्रैवापिकाधिकान्नो यः स हि सोमं पिबेद्विजः ।

प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्यान्नं वापिकं भवेत् ॥ १२४ ॥

त्रिवर्षजीवनपर्याप्तं त्रैवापिकं अधिकं वा अन्नं यस्य स एव सोमपानं कुर्यान्न
ततोऽल्पधनः । (मनुः १११८) — 'अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः ।
स पीतसोमपूर्वाऽपि न तस्याप्नोति तत्फलम् ॥' इति दोषश्रवणात् । एतन्न
काम्याभिप्रायेण । नित्यस्य चावश्यकतव्यन्वाच्च नियमः । यस्य वर्षजीवनपर्या-
प्तमन्नं भवति स प्राक्सौमिकीः सोमात्प्राक् प्राक्सोमं प्राक्सोमंभवाः प्राक्
मिषयः । काम्नाः । अग्निहोत्रार्थपर्यमायैः प्रथमपशुचातुर्मास्यानि कर्माणि ।
काराश्रिताः क्रियाः कुर्यात् ॥ १२४ ॥

एवं काम्यानि श्रौतानि कर्माण्यभिधायेदानीं नित्यान्याह—

प्रतिसंवत्सरं सोमः पशुः प्रत्ययनं तथा ।

कर्तव्याग्रयणेष्टिश्च चातुर्मास्यानि चैव हि ॥ १२५ ॥

संवत्सरं संवत्सरे सोमयागः कार्यः । पशुः प्रत्ययनं अयने अयने दक्षिणो-
त्तरसंज्ञिते निरुद्धपशुयागः कार्यः । तथा प्रतिसंवत्सरं वा ।—'पशुना संवत्सरे
संवत्सरे यजेत पदसु पदसु वा मासेष्विवलेके' इति श्रवणात् । आग्रयणेष्टिश्च
सस्योत्पत्ती कर्तव्या । चातुर्मास्यानि च प्रतिसंवत्सरं कर्तव्यानि ॥ १२५ ॥

एषामसंभवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजः ।

१ आचण्डालान्तं ख. २ व्यवहारेषु ज्ञानं क. ३ वचनम् ग. ४ सोमयागं क. ग. ५ पूर्ण
मासपशु ख. पूर्णमासचातुर्मास्यानि ग. ६ काम्यानि क.

हीनकल्पं न कुर्वीत सति द्रव्ये फलप्रदम् ॥ १२६ ॥

एषां सोमप्रभृतीनां पूर्वोक्तानां नित्यानां कथंचिदसंभवे तत्काले वैश्वानरी-
मेष्टिं कुर्यात् । किंच योयं हीनकल्प उक्तः सति द्रव्येऽसौ न कर्तव्यः । यच्च
फलप्रदं काम्यं तद्धीनकल्पं न कुर्वीत न कर्तव्यमेव ॥ १२६ ॥

चण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रभिक्षितात् ।

यज्ञार्थं लब्धमदद्भासः काकोऽपि वा भवेत् ॥ १२७ ॥

यज्ञार्थं शूद्रधनयाचनेन जन्मान्तरे चण्डालो जायते । यः पुनर्यज्ञार्थं या-
चितं न सर्वं प्रयच्छति न त्यजति स भासः काकोपि वा वर्षशतं भवेत् ।
) यथाह मनुः (११२५) — 'यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा यः सर्वं न प्रयच्छति । स
ति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः ॥' इति । भासः शकुन्तः । काकः
प्रसिद्धः ॥ १२७ ॥

कुशूलकुम्भीधान्यो वा त्र्याहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा ।

कुशूलं कोष्ठकं, कुम्भी उष्ट्रिका, कुशूलं च कुम्भी च कुशूलकुम्भौ ताभ्यां
परिमितं धान्यं यस्य स तथोक्तः कुशूलधान्यः स्यात्कुम्भीधान्यो वा । तत्र स्व-
कुटुम्बपोषणे द्वादशाहमात्रपर्याप्तं धान्यं यस्मात्सि स कुशूलधान्यः । कुम्भीधा-
न्यस्तु स्वकुटुम्बपोषणे षडहमात्रपर्याप्तधान्यः । त्र्यहपर्याप्तं धान्यमस्यास्तीति त्र्या-
हिकः । श्वोभवं धान्यमस्यास्तीति श्वस्तनः । न विद्यते श्वस्तनं यस्य सोऽश्वस्तनः ॥

कुशूलधान्यादिसंचयोपायमाह—

जीवेद्वापि शिलोञ्छेन श्रेयानेषां परः परः ॥ १२८ ॥

शाल्यादिनिपतितपरित्यक्तवल्लरीग्रहणं शिलम् । एकैकस्य परित्यक्तस्य कणस्यो-
पादानमुञ्चः, शिलं चोञ्छश्च शिलोञ्छं तेन शिलेनोञ्छेन वा । कुशूलधान्या-
श्चतुर्विधो गृहस्थो जीवेत् । एषां कुशूलधान्यादीनां ब्राह्मणानां गृहस्थानां
श्रेयां परः परः पश्चात्पश्चात्पठितः श्रेयान्प्रशस्यतरः । एतच्च यद्यपि द्विजः
प्र तस्तथापि ब्राह्मणस्यैव भवितुमर्हति विद्योपशमादियोगात् । तथाच मनुना
(४.१) — 'अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः । या वृत्तिस्तां समास्थाय
विप्रो जीवेदनापदि ॥' इति विप्रमेव प्रस्तुत्य (मनुः ४।७) — 'कुशूलधान्यको वा
स्यात्कुम्भीधान्यक एव वा' इत्याद्यभिहितत्वात् । एतच्चानतिसंयतं याया-
वरं प्रत्युच्यते न विप्रमात्राभिप्रायेण । तथा सति — 'त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः स
हि सोमं पिबेद्विजः' इत्यनेन न विरोधः । तथाच गृहस्थानां द्वैविध्यं तत्र तत्रो-
क्तम् । यथाह देवलः — 'द्विविधो गृहस्थो यायावरः शालीनश्च । तथोर्थाया-
रः प्रवरो याजनाध्यापनप्रतिग्रहरिकथसंचयवर्जनात् । षट्कर्माधिष्ठितः प्रेष्य-

न परित्यजति क. २ शाल्यादेर्निपतित. क. ३ ब्राह्मणानां श्रेयाणां ख. ४ श्रेयानुल्लेखतमः
५ प्रकृतः प्रकरणप्राप्तः. प्राकृतः ख. ६ पुरस्कृत क. ७ नतिसंपन्नसंयतं क.

चतुष्पदगृहग्रामधनधान्ययुक्तो लोकानुवर्ती शालीनः' इति । शालीनीऽपि चतु-
विधः । याजनाध्यापनप्रतिग्रहकृपिवाणिज्यपाशुपाल्यैः पञ्चिर्गो वैश्वः । याजना-
दिभिस्त्रिभिरन्यः । याजनाध्यापनाभ्यामपरः । चतुर्थस्वध्यापनेनैव । तथाह
मनुः (४१९) — 'पटकर्मैको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते । इत्यध्यामेकश्चतुर्थस्तु
ग्रहाम्यत्रेण जीवति ॥' इति । अत्र च 'प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे' इत्यादिना शाली-
नस्य वृत्तयो दर्शिताः । यायावरस्य जीवेद्वापि शिलोच्छेदेति ॥ १२८ ॥

इति गृहस्थधर्मप्रकरणम् ।

अथ स्नातकधर्मप्रकरणम् ६

एवं श्रौतस्मार्तानि कर्माण्यभिधायेदानीं गृहस्थस्य स्नानादारभ्य ब्राह्मण-
वश्यकर्तव्यानि विधिप्रतिषेधात्मकानि मानससंकल्परूपाणि स्नातकव्रतान्येव ।

न स्वाध्यायविरोध्यर्थमीहेत न यतस्ततः ।

न विरुद्धप्रसङ्गेन संतोषी च भवेत्सदा ॥ १२९ ॥

ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादयोऽर्थप्राप्त्युपाया दर्शितास्तत्र विशेष उच्यते । स्वाध्या-
यविरोधिनमर्थमप्रतिषिद्धमपि नेहेत नान्विच्छेद् । न यतस्ततः न यतःकुत-
श्चिद्विदिताचारान् । न विरुद्धप्रसंगेन विरुद्धमयाज्ययाजनादि, प्रसंगो नृत्वा-
गीतादिः । विरुद्धं च प्रसंगश्च विरुद्धप्रसंगं तुतेन । नार्थमीहेतेति संबध्यते । न
आवृत्तिः प्रत्येकं पर्युदासार्था । सर्वत्राप्यस्मिन्स्नातकप्रकरणे तद्वशाद्दः प्र-
पर्युदासार्थ एव । किंच अर्थालाभेऽपि संतोषी परितृप्तो भवेत् चकारात्संय-
'संतोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत्' इति (४१२) मनुस्मरणात् ।

कुतस्तर्हि धनमन्विच्छेदित्याह—

राजान्तेवासियाज्येभ्यः सीदन्निच्छेद्भूतं क्षुधा ।

दम्भिर्हेतुकपागण्डितभक्तवृत्तींश्च वर्जयेत् ॥ १३० ॥

क्षुधा सीदन्पीड्यमानः स्नातकः राज्ञो विदितवृत्तान्तात्, अन्तेवासिनो व-
क्ष्यमाणलक्षणान्, याज्यान् याजनाहार्च्च धनमाद्दीत । क्षुधा सीदन्नित्यनेन
विभागादिप्राप्तकृतुस्वपोषणपर्याप्तवधो न कुतश्चिदर्थमन्विच्छेदिति गम्यते ।
किंच दम्भिर्हेतुनाशौचवर्ज्यायेषु लौकिकवैदिकशास्त्रीयेषु वर्जयेत् । चकाराद्वि-
कर्मस्थवैडालवृत्तिकान्शठान् वर्जयेत् । यथाह मनुः (४३०) — 'पाखण्डिनो वि-
कर्मस्थान्यैडालवृत्तिकान्शठान् । हेतुकान्बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥'
इति । लोकरत्नार्थमेव कर्मानुष्ठायी दम्भी । युक्तिबलेन सर्वत्र संशयकारी
हेतुकः । त्रैविध्यविरुद्धपरिगृहीताश्रमिणः पाखण्डिनः । बकवदस्य वर्तनमिति
बकवृत्तिः । यथाह मनुः — 'अधोदृष्टिर्नैकैतिकः स्वार्थसाधनतत्परः । शठो मि-

१ कुतश्चिद्वनमन्वि. क. २ वृत्तिकशठान् क. ग. ३ नैकैतिकः ख.

ध्याविनीतश्च वकवृत्तिरुदाहृतः ॥' इति । प्रतिषिद्धसेविनो विकर्मस्थाः । बि-
डालो मार्जारस्तस्य व्रतं स्वभावो यस्यासौ बैडालव्रतिकः । तस्य लक्षणमाह
मनुः (४।१९५)—'धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छात्रिको लोकदम्भकः । बैडालव्र-
तिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसंधकः ॥' इति । शठः सर्वत्र वक्रः । एतैः संसर्गनि-
षेधादेव स्वयमेवंभूतो न भवेदिति गम्यते ॥ १३० ॥

शुक्लाम्बरधरो नीचकेशश्मश्रुनखः शुचिः ।

न भार्यादर्शनेऽश्रीयान्नैकवासा न संस्थितः ॥ १३१ ॥

किंच । शुक्ले धौते अम्बरे वाससी धरतीति शुक्लाम्बरधरः । केशाश्च श्म-
श्रुणि च नखाश्च केशश्मश्रुनखं नीचं निकृत्तं केशश्मश्रुनखं यस्यासौ तथोक्तः ।
अचिरन्तर्बहिश्च स्नानानुलेपनधूपस्नगादिभिः सुगन्धी च भवेत् । यथाह गौ-
तमः—'स्नातको नित्यं शुचिः सुगन्धिः स्नानशीलः' इति । सुगन्धित्वविधा-
नादेव निर्गन्धमाल्यस्य निषेधः । तथाच गोभिलः—'नागन्धां स्रजं धारयेद-
न्यत्र हिरण्यरत्नस्रजः' इति । सदा स्नातक एवभूतो भवेत् । एतच्च सति सं-
भवे—'न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति' इति स्मरणात् । नच भार्या-
दर्शने तस्यां पुरतोऽवस्थितायामश्रीयात् । अवीर्यवदपत्योत्पत्तिभयात् । तथाच
श्रुतिः—'जायाया अन्ते नाश्रीयादवीर्यवदपत्यं भवति' इति । अतस्तया सह
भोजनं दूरादेव निरस्तम् । न चैकवासाः न संस्थितः उस्थितः अश्रीयादिति
संबध्यते ॥ १३१ ॥

न संशयं प्रपद्येत नाकस्मादप्रियं वदेत् ।

नाहितं नानृतं चैव न स्तेनः स्यान्न वार्धुषी ॥ १३२ ॥

किंच । कदाचिदपि संशयं प्राणविपत्तिसंशयावहं कर्म न प्रपद्येत न कुर्यात् ।
यथा व्याघ्रचौराद्युपहतदेशाक्रमणादि । अकस्मान्निष्कारणं कंचिदपि पुरुषं स्त्रियं
अप्रियमुद्देशकरं वाक्यं न वदेत् । न चाहितं नानृतं वा प्रियमपि । चकाराद-
पिलमसभ्यं बीभत्सकरं चाकस्मान्न वदेदिति संबध्यते । एतच्च परिहासादिव्य-
थैकेण ।—'गुरुणापि समं हास्यं कर्तव्यं कुटिलं विना' इति स्मरणात् । नच
स्तेः अन्यदीयस्यादत्तस्य ग्रहीता न स्यात् । न वार्धुषी स्यात् । प्रतिषिद्धवृद्धु-
पजीवी वार्धुषी ॥ १३२ ॥

दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री वेणुमान्सकमण्डलः ।

कुर्यात्प्रदक्षिणं देवमृद्भोविप्रवनस्पतीन् ॥ १३३ ॥

किंच दाक्षायणं सुवर्णं तैदस्यास्तीति दाक्षायणी । ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतं तद-
स्यास्तीति ब्रह्मसूत्री । वैणवयष्टिमान् । कमण्डलुमान् । स्यादिति सर्वत्र संबन्ध-
ः । अत्रच ब्रह्मचारिप्रकरणोक्तस्यापि यज्ञोपवीतस्य पुनर्वचनं द्वितीयप्रा-

स्यथम् । यथाह वसिष्ठः—स्नानकानां नृ नित्यं स्यादन्तर्वासस्तथोत्तरम् । यज्ञो-
पवीते द्वे यष्टिः सोदकश्च कमण्डलुः ॥' इति । अत्रच दाक्षायणीति सामान्याभि-
धानेऽपि कुण्डलधारणमेव कार्यम् ।—विणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् ।
यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥' इति (४१३६) मनुस्मरणात् ।
तथा देवं देवताचीं, मृदं तीर्थादुद्धृतां, गां, ब्राह्मणं, वनस्पतींश्चाश्वत्थादीन्प्रद-
क्षिणं कुर्यात् । एतान्प्रक्षिणतः कृत्वा प्रजोदित्यर्थः । एवं चतुष्पथादीनपि ।
—'मृदं गां देवतां विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् । प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च
वनस्पतीन् ॥' इति (४१३९) मनुस्मरणात् ॥ १३३ ॥

न तु मेहेन्नदीलायावर्त्मगोष्ठाम्नुभस्समु ।

न प्रत्यस्मर्कगोमोमसंध्याम्बुस्त्रीद्विजन्मनः ॥ १३४ ॥

नद्यादिषु न मेहेत् न मूत्रपुरीषोन्सर्गं कुर्यात् । एवं श्मशानादावपि । यथा
शङ्खः—'न गोमयमृष्टोप्रजाः प्रक्षिणतः मजानतः मोक्षयैर्मण्डलगोष्ठयित्पयैर्नपु
लिनेषु मेहेत भूताधारणवात्' इति । तथाश्यादीन्प्रति अश्यादीनामभिमुखं न
मेहेत् । नाप्येतापश्यन् । यथाह गौतमः—'न वायव्यविप्रादिश्यापोदेवतागाश्च
प्रतिपश्यन्वा मूत्रपुरीषोमेध्यान्मुदस्यंज्ञेतांन्प्रति पादां प्रसारयेत्' इति । एतद्देशव्य-
तिरेकेण भूमिमयजियेस्तृणैरन्तर्धाय मूत्रपुरीषे कुर्यादिति । यथाह वसिष्ठः—
'परिवेष्टिताशिरा भूमिमयजियेस्तृणैरन्तर्धाय मूत्रपुरीषे कुर्यात्' इति ॥ १३४ ॥

नेक्षेताकं न नग्नां स्त्रीं न च संसृष्टमैधुनाम् ।

न च मूत्रं पुगीषं वा नाशुचीं राहुतारकाः ॥ १३५ ॥

नेवाकमीक्षेतेति यद्यप्यत्र सामान्येनाक्तं तथाप्युदयास्तमयराहुप्रस्तोदकप्र-
तिषिद्धमपादरतिन एवादित्यस्यावेक्षणं निषिध्यते न सर्वदा । यथोक्तं मनुना
(४१३७)—'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन । नोपसृष्टं न वारिम्
मध्यं न भसो गतम् ॥' इति । उपभोगादन्यत्र नग्नां स्त्रियं नेक्षेत् । 'न नग्नां हि
क्षेतान्यत्र मैधुनात्' इत्याश्वलायनः । संसृष्टमैधुनां कृतोपभोगाम् । उपभो-
गानामपि नेक्षेत् । चकाराद्गोजनादिकमाचरन्तीम् । तथाच मनुः (४१३३)—
'नाश्रीयाद्धार्यया सार्धं नैनामीक्षेत् चाश्वतीम् । क्षुवतीं जृम्भमाणां च न चासीनां
यथासुखम् ॥ नाज्यन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृताम् । न पश्येत्प्रसवन्तीं
न श्रेयस्कामो द्विजोत्तमः ॥' इति । मूत्रपुरीषे च न पश्येत् । तथा अशुचिः
सन् राहुतारकाश्च न पश्येत् । चकाराद्दुदके स्वप्रतिबिम्बं न पश्येत्—'न चोदके
निरीक्षेत् स्वं रूपमिति धारणा' इति वचनात् ॥ १३५ ॥

अयं मे वज्र इत्येवं सर्वं मन्त्रमुदीरयेत् ।

वर्षत्यप्रावृत्तो गच्छेत्स्वपेत्प्रत्यक्शिरा न च ॥ १३६ ॥

१ एवं देवं क. २ प्रदक्षिणतः ख. ३ प्रत्यक्शिरा क. ४ श्मशानवल्मीक क. ५ नैत-
देवताः प्रति ख. ६ मेहेतं कार्यं क. ग.

वर्षति सति 'अयं मे वज्रः पाप्मानमपहन्तु' इति मन्त्रमुच्चारयेत् । वर्षति अप्रावृतोऽनाच्छादितो न गच्छेन्न धावेत् । 'न प्रधावेच्च वर्षति' इति प्रतिषेधात् । नच प्रत्यक्शिराः स्वप्यात् । चकारान्नग्नौ न शयीत । एकश्च शून्यगृहे नच नम्रः शयीतेति । 'नैकः स्वपेच्छून्यगृहे' इति च (४१५७) मनुस्मरणान् ॥ १३६ ॥

घृविनासृक्शकृन्मूत्रेतांस्यप्सु न निक्षिपेत् ।

पादौ प्रतापयेन्नाग्नौ न चैनमभिलङ्घयेत् ॥ १३७ ॥

घृविनमुद्गिरणं, असृग्मूत्रं, शकृत् पुरीषं, शेषं प्रसिद्धं एतान्यप्सु न निक्षिपेत् । एवं तुपादीनपि । यथाह शङ्खः—'तुपकेशपुरीषभस्मास्थिलेऽप्यनखलोमान्यप्सु न निक्षिपेन्न पादेन पाणिना वा जलमभिहन्यात्' इति । अग्नौ च पादौ न प्रतापयेत् । नाप्यग्निं लङ्घयेत् । चकारात् घृविनादीन्यग्नौ न निक्षिपेत् । मुखोपधमनादि चाग्नेन कुर्यात् । तथाच मनुः (४१५३)—'नाग्निं मुखेनोपधमेद.ग्नां नेक्षेत च स्त्रियम् । नामेधं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ॥ अधस्तात्प्रोपदध्याच्च न चैनमभिलङ्घयेत् । न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणिवधमाचरेत् ॥' इति ॥ १३७ ॥

जलं पिबेन्नाञ्जलिना न शयानं प्रबोधयेत् ।

नाक्षैः क्रीडेन्न धर्मघ्नैर्व्याधितैर्वा न संविशेत् ॥ १३८ ॥

जलमञ्जलिना संहताभ्यां हस्ताभ्यां न पिबेत् । जलग्रहणं पेयमात्रोपलक्षणम् । विद्यादिभिरात्मनोभिरकं शयानं न प्रबोधयेन्नोत्थापयेत् । 'श्रेयांसं न प्रबोधयेत्' इति विशेषस्मरणान् । अक्षादिभिर्न क्रीडेत् । धर्मघ्नैः पशुलम्भनादिभिर्न क्रीडेत् । व्याधितैर्ज्वराद्यभिभूतैरेकत्र न संविशेन्न शयीत ॥ १३८ ॥

विरुद्धं वर्जयेत्कर्म प्रेतधूमं नदीतरम् ।

केशभस्मतुपाङ्गारकपालेषु च संस्थितिम् ॥ १३९ ॥

जनपदग्रामकुलाचारविरुद्धं कर्म वर्जयेत् । प्रेतधूमं बाहुभ्यां नदीतरणं च वर्जयेदिति संबध्यते । केशादिषु संस्थितिं वर्जयेत् । चकारादस्थिकापांसामध्येषु च ॥ १३९ ॥

नाचक्षीत धयन्तीं गां नाद्वारेण विशेत्कच्चित् ।

न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात्सुबन्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः ॥ १४० ॥

परस्य क्षीरादिपिबेन्तीं गां परस्मै नाचक्षीत नच निवर्तयेत् । अद्वारेण कापथेन कच्चिदपि नगरे ग्रामे मन्दिरे वा न प्रविशेत् । नच कृपणस्य शास्त्रातिक्रमकारिणो राज्ञः सकाशात्प्रतिगृह्णीयात् ॥ १४० ॥

१ च्छादितो न इयात् क. २ मनुलंघयेत् ग. ३ मति-लंघयेत् ग. ४ प्राणाबाध. न. ५ क्षीरादिधयन्तीं गां क.

प्रतिग्रहे मृनिचक्रिध्वजिवेद्यानराधिपाः ।

दृश दशगुणं पूर्वात्पूर्वादिने यथः कर्मम् ॥ १४१ ॥

प्रतिग्रहे साध्ये मृन्यादयः पञ्च पूर्वस्मान्पूर्वस्मात्परः परो दशगुणं दुष्टः ।
मृना प्राणिहिंसा सास्यास्तीति मृनी प्राणिहिंसापरः । चक्री तैलिकः । ध्वजी
मुराविक्रयी । वेदया पण्यस्त्री । नराधिपोऽनन्तरोक्तः ॥ १४१ ॥

अथाध्ययनधर्मानाह—

अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रावणेन वा ।

हस्तेनौपधिभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥ १४२ ॥

अधीयन्त इत्यध्याया वेदान्तेषामुपाकर्म उपक्रममोपधीनां प्रादुर्भावे सति ।
श्रावणमासस्य पौर्णमास्यां, श्रावणनक्षत्रयुते वा दिने, हस्तेन युतायां पञ्चम्यां वक्ष्य-
स्वगृह्योक्तविधिना कुर्यात् । यदा तु श्रावणमासि औपधयो न प्रादुर्भवन्ति तदा
नाद्रपदे मासि श्रावणनक्षत्रे कुर्यात् । तत ऊर्ध्वं मार्गचतुरो मासान्वेदानधीयीत ।
तत्र च मनुः (४।१५)—‘श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि । युक्तश्च-
न्दांस्यधीयीत मामान्विप्रोऽर्धपञ्चमान् ॥’ इति ॥ १४२ ॥

उत्सर्जनकालः—

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्ब्रूहिः ॥ १४३ ॥

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायां वा आमाहृहिजलसमीपे छन्दसां वेदानां
स्वगृह्योक्तविधिनोत्सर्गं कुर्यात् । यदा पुनर्भाद्रपदे मासि उपाकर्म तदा माघशुक्ल-
प्रथमदिवसे उत्सर्गं कुर्यात् । यथोक्तं मनुना (४।१६)—‘पुष्ये तु छन्दसां कु-
याद्दहिरुत्सर्जनं द्विजः । माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनि ॥’ इति । तदन-
न्तरं पक्षिणीमहोरात्रं वा विरम्य शुक्लपक्षेषु वेदान् कृष्णपक्षेष्वज्ञान्यधीयीत ।
यथाह मनुः (४।१७)—‘यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः । वि-
पक्षिणीं रात्रिं यद्वाप्येकमहर्निशम् ॥ अत ऊर्ध्वं तु छन्दसां शुक्लेषु नियतः
पठेत् । वेदाज्ञानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेत् ॥’ इति ॥ १४३ ॥

अध्यायानाह—

इहं प्रतेष्वनध्यायः शिष्यनिर्गमुरनुपु ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशास्त्रोत्रिये तथा ॥ १४४ ॥

उक्तेन मार्गेणाधीयानस्य द्विजस्य शिष्यनिर्गमुरनुपु प्रतेषु स्मृत्युषु इहमन-
ध्यायस्त्रीनहोरात्रः अध्ययनं वर्जयेत् । उपाकर्मणि उत्सर्गाख्ये च कर्मणि कृते
इहमनध्यायः । उत्सर्गे तु मनुक्तपक्षिण्यहोरात्राभ्यां सहास्य विकल्पः । स्वश-
स्त्रोत्रिये स्वशास्त्रध्यायिनि प्रते च इहमनध्यायः ॥ १४४ ॥

१ तन्निमित्तं च साध्येत तत् ।

संध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने ।

समाप्य वेदं युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥ १४५ ॥

संध्यायां मेघध्वनौ, निर्घाते आकाशे उत्पातध्वनौ, भूमिचलने, उल्कापतने, मन्त्रस्य ब्राह्मणस्य वा समाप्तौ आरण्यकाध्ययने च युनिशमहोरात्रमनध्यायः १४५

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुमृतके ।

ऋतुसंधिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥ १४६ ॥

पञ्चदश्याममावास्यायां पौर्णमास्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुमृतके चन्द्रमूर्यो-
परागे च युनिशमनध्यायः । यत्तु—‘व्यहं न कीर्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके’
इति तद्ब्रह्मास्तमयविषयम् । ऋतुसंधिषु च प्रतिपत्सु श्राद्धिकभोजने
ऋतुप्रतिग्रहे च युनिशमनध्यायः । एतच्चैकोद्दिष्टव्यतिरिक्तविषयम् । तत्र तु
त्रिरात्रम् (मनुः ४।१।१०)—‘प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् । व्यहं न
कीर्तयेद्ब्रह्म’ इति स्मरणात् ॥ १४६ ॥

पशुमण्डकनकुलश्वाहिमार्जारमूपकैः ।

कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये ॥ १४७ ॥

अध्येतृणां पश्चादिभिरन्तरागमने कृते शक्रध्वजस्यावरोपणदिवसे उच्छ्रायदि-
वसे चाहोरात्रमनध्यायः । युनिशमिति प्रकृते पुनरहोरात्रग्रहणं संध्यागर्जित-
निर्घातभूकम्पोल्कानिपातनेष्वाकालिकत्वज्ञापनार्थम् ।—‘आकालिकनिर्घातभूक-
म्पराहुदर्शनेोल्काः’ इति गौतमवचानात् । निमित्तकालादारभ्यापरेद्युर्थावत्स
एव कालस्तावत्कालः आकालः तत्र भव आकालिकोऽनध्यायः । एतच्च प्रातःसं-
ध्यास्तनिते । सायंसंध्यास्तनिते तु रात्रिमेव ।—‘सायंसंध्यास्तनिते तु रात्रिं प्रातः-
संध्यास्तनितेऽहोरात्रम्’ इति हारीतस्मरणात् । यत्पुनर्गौतमेनोक्तं ‘श्वनकुलस-
मण्डकमार्जाराणौमन्तरागमने व्यहमुपवासो विप्रवासश्चेति तत्प्रथमाध्यर्थेन
व ॥ १४७ ॥

श्वक्रोष्टृगर्दभोलूकसामवाणार्तनिःस्वने ।

अमेध्यश्वशूद्रान्त्यश्मशानपतितान्तिके ॥ १४८ ॥

श्व क्रोडुरः । क्रोष्टा सुगालः । गर्दभो रासभः । उलूको वृकः । साम सामा-
न । वाणो वंशः । आर्तो दुःखितः । एषां श्वादीनां निःस्वने तावत्कालमन-
यायः । एवं वीणादिनिस्वनेऽपि ।—‘वेणुवीणाभेरीमृदङ्गगण्ड्यार्तशब्देषु’ इति गौ-
तमवचानात् । गन्त्री शकटम् । अमेध्यादीनां संनिधाने तावत्कालिकोऽन-
ध्यायः ॥ १४८ ॥

देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसंप्रवे ।

भुक्त्वाद्र्रपाणिरम्भोन्तरर्धरात्रेऽतिमारुते ॥ १४९ ॥

अशुचौ देशेऽशुचावात्मनि च । तथा विद्युत्संप्लवे पुनःपुनर्विद्योतमानायां
विद्युति, स्नानितसंप्लवे प्रहरद्वयं पुनःपुनर्मैघघोषे तावत्कालिकोऽनध्यायः । भु-
क्त्वाद्रपाणिनाधीयीत । जलमध्ये च । अधरात्रे महानिशाख्ये मध्यमप्रहरद्वये अ-
तिमात्नेऽहन्यणि तावत्कालं नाधीयीत ॥ १४९ ॥

पांसुप्रवर्षे दिग्दाहे संध्यानीहारभीतिषु ।

धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥ १५० ॥

आत्पान्तिके रजोवर्षे । दिग्दाहे यत्र ज्वलिता इव दिशो दृश्यन्ते । संधयोः,
नीहारे भूमिकायां, भीतिषु चौरराजादिकृतासु तावत्कालमनध्यायः । धावत-
स्वरितं गच्छतोऽनध्यायः । पूतिगन्धे अमध्यमद्यादिगन्धे । शिष्टे च श्रोत्रिया
गृहं प्राप्ते तदनुज्ञावधिरनध्यायः ॥ १५० ॥

खरोप्रयानहस्त्यश्वनौवृक्षेरिणरोहणे ।

सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान्विदुः ॥ १५१ ॥

यानं रथादि । हरिणमूर्परं मरुभूमिर्वा । खरादीनामारोहणे तावत्कालमन-
ध्यायः । एवं धक्रोष्टृपदभेद्यस्मादारभ्य सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिका-
न्निमित्तमकालान्विदुरनध्यायविधिज्ञाः । विदुरित्यनेन स्मृत्यन्तरोक्तानन्यानिपि
संगृह्णाति । यथाह मनुः (४।५२) —‘शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवापस-
न्धिकाम् । नाधीयीतामिपं जग्ध्वा मृतकान्नाथमेव च ॥’ इत्यादि ॥ १५१ ॥

एवमनध्यायानुक्त्वा प्रकृतानि • स्नातकव्रतान्याह—

देवत्विवस्नातकाचार्यराज्ञां छायां परस्त्रियाः ।

नाक्रामेद्रक्तविष्मृत्रप्लीवनोद्वर्तनादि च ॥ १५२ ॥

देवानां देवार्चानामृत्विक्स्नातकाचार्यराज्ञां परस्त्रियाश्च छायां नाक्रामेद्वादि
तिष्ठेन्न लक्ष्येद्दुर्दिग्मम् । यथाह मनुः (४।१३०)—‘देवतानां गुरोराज्ञः स्ना-
काचार्ययोस्तथा । नाक्रामेत्कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च ॥’ इति । बहु-
नकुलवर्णस्य यस्य कर्मविद्वोरन्यस्य वा रयामादेः । बभ्रुण इति दुरुरकलि-
निर्देशात् । रक्ताशोनि च नाधितिष्ठेत् । आदिग्रन्थान्स्नानादकदिग्रहेणम् ।
(मनुः४।१३२)—‘उद्वर्तेनमपस्नानं विष्मृत्रं रक्तमेव च । श्लेष्मनिष्ठृतवान्तानि
नाधितिष्ठेत् कामतः ॥’ इति ॥ १५२ ॥

विप्राहिक्षत्रियात्मानो नावज्ञेयाः कदाचन ।

आमृत्योः श्रियमाकालेन कंचिन्मर्मणि स्पृशेत् ॥ १५३ ॥

विप्रो बहुधुतो ब्राह्मणः, अहिः सर्पः, क्षत्रियो नृपतिः एते कदाचिदपि ना-
मन्तव्यः । आत्मा च स्वयं नावमन्तव्यः । आमृत्योर्यावज्जीवं श्रियमिच्छेत्
न कंचिदपि पुरुषं मर्मणि स्पृशेत् तस्यचिदपि मर्मं दुश्चरितं न प्रकाशयेत् ॥ १५३ ॥

१ पांसुवर्षे दिशां वाहि क. पांसुवर्षे च दिग्दाहे ग. २ गृहमागते क. ३ ऊत्तरं व
४ लक्ष्ययन क. रथागत ग. ५ कृतावसन्धिक ऊत्तर्यामवनिगतः. ६ सोमादेः ग.

दूरादुच्छिष्टविष्मूत्रपादाम्भांसि समुत्सजेत् ।

श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ्ङित्यमाचारमाचरेत् ॥ १५४ ॥

भोजनाद्युच्छिष्टं विष्मूत्रे पादप्रक्षालनोदकं च गृहादूरात्समुत्सजेत् । श्रौतं स्मार्तं चाचारं नित्यं सम्यगनुतिष्ठेत् ॥ १५४ ॥

गोब्राह्मणानलान्नानि नोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत् ।

न निन्दाताडने कुर्यात्पुत्रं शिष्यं च ताडयेत् ॥ १५५ ॥

गां ब्राह्मणमग्निं अन्नमदनीयं विशेषतः पक्कमशुचिर्न स्पृशेत् । पादेन त्वनुच्छिष्टोऽपि । यदा पुनः प्रमादात्स्पृशति तदा आचमनोत्तरकालम्—‘स्पृष्ट्वैतानशुचिर्नित्यमग्निः प्राणानुपस्पृशेत् । गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ॥’ इति (४११४३) मनूक्तं कार्यम् । एवं प्राणादीनुपस्पृशेत् । कस्यचिदपि निन्दाताडने न कुर्यात् । एतच्चानपकारिणि । (मनुः ४११६७)—‘अयुष्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगङ्गतः । दुःखं सुमहदाप्नोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः ॥’ इति । पुत्रशिष्यौ शिक्षार्थमेव ताडयेत् । चकाराद्वासादीनपि । ताडनं च रज्ज्वादिनोत्तमाङ्गव्यतिरेकेण कार्यम् ।—‘शिष्यशिष्टिरवधेनाशक्तौ रज्जुवेणुविदलाभ्यां तनुभ्यामन्येन घ्नन् राज्ञा शास्यते’ इति गौतमवचनात् ।—‘पृष्टतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथंचन’ इति (८१३००) मनुवचनात् ॥ १५५ ॥

कर्मणा मनसा वाचा यत्नाद्धर्मं समाचरेत् ।

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु ॥ १५६ ॥

कर्मणा कायेन यथाशक्ति धर्ममनुतिष्ठेत् तमेव मनसा ध्यायेत् वाचा च वदेत् । धर्म्यं विहितमपि लोकविद्विष्टं लोकाभिशास्त्रिजननं मधुपर्कं गोवधादिकं नाचरेत् । अस्मादस्वर्ग्यमग्नीषोमीयवत्स्वर्गसाधनं न भवति ॥ १५६ ॥

मातृपित्रतिथिभ्रातृजामिसंबन्धिमातुलैः ।

वृद्धवालातुराचार्यवैद्यसंश्रितवान्धवैः ॥ १५७ ॥

ऋत्विक्पुरोहितापत्यभार्यादाससनाभिभिः ।

विवादं वर्जयित्वा तु सर्वाँल्लोकान्जयेद्गृही ॥ १५८ ॥

माता जननी । पिता जनकः । अतिथिरध्वनीनः । आतरो भिन्नोदरा अपि । जामयो विद्यमानभर्तृकाः स्त्रियः । संबन्धिनो वैवाह्याः । मातुलो मातुर्भ्राता । वृद्धः सप्तत्युत्तरवयस्कः । बाल आपोडशाद्धर्पात् । आतुरो रोगी । आचार्य उपनेता । वैद्यो विद्वान् भिषग्वा । संश्रितः उपजीवी । बान्धवाः पितृपक्ष्या मातृपक्ष्याश्च । मातुलस्य पृथगुपादानमादरार्थम् । ऋत्विग्याजकः । पुरोहितः शान्त्यादेः शान्तः । अपत्यं पुत्रादि । भार्या सहधर्मचारिणी । दासः कर्मकरः । सनाभयः

सोदराः । भ्रातृभ्यः पृथगुपादानमजामिभगिनीप्राप्त्यर्थम् । एतैर्मात्रादिभिः सह वाक्कलहं परित्यज्य सर्वान्प्राजापत्यादीन् लोकान्प्राप्नोति ॥ १५७ ॥ १५८ ॥

पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिषु ।

स्नायान्नदीदेवखातहृदप्रसवणेषु च ॥ १५९ ॥

परवारिषु परसंबन्धिषु सर्वसत्वोद्देशेनात्यक्तेषु तडागादिषु पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात् । अनेनात्मियोत्सृष्टाभ्यनुज्ञातेषु पिण्डोद्धारमन्तराणि स्नानमभ्यनुज्ञातम् । नद्यादिषु कथं तर्हीत्याह—स्नायान्नदीति । साक्षात्परम्परया वा सप्तवर्गाः स्ववन्त्यो नद्यः । देवखातं देवनिर्मितं पुष्करादि । उदकप्रवाहाभिधातव्यं तद्वत्तुलो महानिम्नप्रदेशो हृदः । पर्वताद्युच्चप्रदेशान्प्रसृतमुदकं प्रसवणम् । पञ्चपिण्डानुद्धरणेनैव स्नायात् । एतच्च नित्यस्नानविषयं सति संभवे । (मनुः ४।२०३) —‘नदीषु देवखातेषु तडागेषु स्मरःमु च स्नानं समाचरेन्नित्यं गतेप्रसवणेषु च ॥’ इति नित्यग्रहणात् । शौचाद्यर्थं तु यथासंभवं परवारिषु पञ्च पिण्डानुद्धरणेऽपि सर्वस्य न निषेधः ॥ १५९ ॥

परशर्यामनोद्यानगृह्यानानि वर्जयेत् ।

अदत्तान्यग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदि ॥ १६० ॥

शर्या कशिपुः । आसनं पीठादि । उद्यानमात्रादिवनम् । गृहं प्रसिद्धम् । यानं रथादि । परसंबन्धीन्येतान्यदत्तान्यननुज्ञातानि वर्जयेत् नोपभुञ्जीत । अमो-ज्यान्नाभ्याह—अग्निहीनस्येति । अग्निहीनस्य श्रौतस्मार्तद्वयधिकाररहितस्य गृहस्य प्रतिलोमजस्य च अधिकारप्रनोऽप्यग्निगतान्यान्नमनायाः न भुञ्जीत न प्रतिगृह्णीयाच्च । ‘तस्यात्प्रशस्तानां स्वकर्मणा शुद्धजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत प्रति-गृह्णीयाच्च’ इति गौतमवचनात् ॥ १६० ॥

कदर्यवद्धचौराणां वीत्रद्वान्नारिणाम् ।

वैणाभिग्रन्तार्धुप्यगणिकागणदीक्षिणाम् ॥ १६१ ॥

कदर्यो लुब्धः—‘आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारान्श्च पीडयेत् । लोभाद्यः पितरौ श्रुत्यान्स कदर्य इति स्मृतः ॥’ इत्युक्तः । बद्धो निगडादिना वाचा संनिरुद्धश्च । चौरो ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तपरस्वापहारी । क्लीबो नपुंसकः । रङ्गावतारी नटचारणमह्लादिः । वेणुछेदजीवी वेणुः । अभिशस्तः पतनीयैः कर्मभिरयुक्तः । वार्धुप्यो निषिद्धवृद्धैर्गुपजीवी । गणिका पण्यस्त्री । गणदीक्षी बहुयाजकः । एतेषामन्नं नाभीयादित्यनुवर्तते ॥ १६१ ॥

चिकित्सकातुरक्कुद्धपुंश्चलीमनाधिष्ठिपाम् ।

वृगोग्रयानिनव्रात्यदाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम् ॥ १६२ ॥

चिकित्सको भिषग्वृत्त्युपजीवी । आतुरो महारोगोपसृष्टः—‘वातव्याध्यश्मरः ३

ष्टमेहोदरभगन्दराः । अशंसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः प्रकीर्तिताः ॥' इति । कुडुः
कुपितः । पुंश्रली व्यभिचारिणी । मत्तो विद्यादिना गर्वितः । विद्विद् शत्रुः । कूरो
दटाभयन्तरकोपः । वाक्पायव्यापारेणोद्वेजक उग्रः । पतितो ब्रह्महादिः । ब्रात्यः
पतितसावित्रीकः । दाम्भिको वञ्चकः । उच्छिष्टभोजी परभुक्तोऽग्निसताशी । एतेषां
चिकित्सकादीनामन्नं नाश्नीयात् ॥ १६२ ॥

अवीरास्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम् ।

शस्त्रविक्रयिकर्मारतन्तुवायश्ववृत्तिनाम् ॥ १६३ ॥

अवीरा स्त्री स्वतन्त्रा व्यभिचारमन्तरेणापि । पतिपुत्ररहितेत्यन्ये । स्वर्णकारः
सुवर्णस्य विकारान्तरकृत् । स्त्रीजितः सर्वत्र स्त्रीवशवर्ती । ग्रामयाजी ग्रामस्य शा-
न्यादिकर्ता बहूनामुपनेता वा । शस्त्रविक्रयी शस्त्रविक्रयोपजीवी । कर्मारो लो-
हकारः तक्षादिश्च । तन्तुवायः सूचीशिल्पोपजीवी । श्वभिवृत्तिवर्तनं जीवनमस्या-
स्तीति श्ववृत्ति । एतेषामन्नं नाश्नीयात् ॥ १६३ ॥

नृशंसराजरजककृतप्रवधजीविनाम् ।

चैलधावसुराजीवसहोपपतिवेश्मनाम् ॥ १६४ ॥

पिशुनानृत्तिनोश्चैव तथा चाक्रिकवन्दिनाम् ।

एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ॥ १६५ ॥

नृशंसो निर्दयः । राजा भूपतिः । तत्साहचर्यात्पुरोहितश्च । यथाह शङ्खः—
भीतावगीतरुदिताक्रन्दितावघुष्टक्षुधितपरिभुक्तविस्मितोन्मत्तावधूतराजपुरोहि-
तान्नानि वर्जयेत्' इति । रजको वस्त्रादीनां नीलादिरागकारकः । कृतघ्न उपकृतस्य
हन्ता । वधजीवी प्राणिनां वधेन वर्तकः । चैलधावो वखनिर्णेज्जनकृत् । सुरा-
जीवो मद्यविक्रयजीवी । उपपतिर्जारः । सहोपपतिना वेश्म यस्यासौ सहोपपति-
कृत् । पिशुनः परदोषस्य ख्यापकः । अनृती मिथ्यावादी । चाक्रिकसैलिकः ।
ऋटिकश्चेत्येके । अभिशस्तः पतितश्चाक्रिकसैलिक इति भेदेनाभिधानात् । ब-
द्धनः स्तावकाः । सोमविक्रयी सोमलतायाः विक्रेता । एतेषामन्नं न भोक्त-
म् । सर्वे चैते कदर्यादयो द्विजा एव कदर्यत्वादिदोषदुष्टा अभोज्यान्नाः । इ-
त्थां प्राहयभावात्प्राप्तिपूर्वकत्वाच्च निषेधस्य ॥ १६४ ॥ १६५ ॥

अग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदीत्यत्र शूद्रस्याभोज्यान्नत्वमुक्तं तत्र प्रति-
सवमाह—

शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्धसीरिणः ।

भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ १६६ ॥

दासा गर्भदासादयः । गोपालो गवां पालनेन यो जीवति । कुलमित्रं पितृ-

१ नीत्यादिरागकरः क. २ प्रतिषेधस्य क. ३ गवां पालकः गवां पालनेन ख.
या० म्म० ५

पितामहादिक्रमायातः । अर्धसीरी हलपर्यायसीरोपलक्षितकृषिफलभागग्राही । नापितो गृहव्यापारकौरयिता नापितश्च । यश्च वाङ्मनःकायकर्मभिः जानं निवेदयति तवाहमिति । एते दासादयः शूद्राणां मध्ये भोज्याश्चाः । चकारात्कुम्भकारश्च ।—‘गोपनापिनकुम्भकारकुलमित्रार्थिकनिवेदितामानो भोज्याश्चाः’ इति वचनान् ॥ १६६ ॥

इति स्नातकव्रतप्रकरणम् ।

अथ भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ७

न स्वाध्यायविरोध्यर्थमित्यत आरभ्य ब्राह्मणस्य स्नातकव्रतान्यभिधायेदानीं द्विजातिधर्मानाह—

अनचितं वृथामांसं केशकीटममन्वि १म् ।
शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम् ॥ १६७ ॥
उदक्यास्पृष्टसंप्लुष्टं पर्यायान्नं च वर्जयेत् ।
गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं पदा स्पृष्टं च कामतः ॥ १६८ ॥

अनचितं अर्चाहाय यदवज्ञया दीयते । वृथामांसं वक्ष्यमाणप्राणाल्यादिव्यतिरेकेण, देवाद्यचनावशिष्टं च यन्न भवति आत्मार्थमेव यन्माधिनम् । केशकीटादिभिश्च समन्वितं संयुक्तम् । यस्वयमनम्लं केवलं कालपरिवासेन द्रव्यान्तरसंसर्गकालपरिवासाभ्यां वाम्लीभवति तच्छुक्तद्रव्यादिव्यतिरेकेण ।—‘न पापीयसोऽन्नमक्षीयान्न द्विःपकं न शुक्तं न पर्युषितं अन्यत्र रागात्वाण्डवचुकदधिगुडगोधूमयवपिष्टविकारेभ्यः’ इति शङ्खस्मरणात् । पर्युषितं रात्र्यन्तरितम् । उच्छिष्टं भुक्तोज्जितम् । श्वस्पृष्टं शुना स्पृष्टम् । पतितेक्षितं पतितदिभिरीक्षितम् । उदक्या रजस्वला तथा स्पृष्टम् । उदक्याग्रहणं चण्डालाद्युपलक्षणार्थम् ।—‘अयमनिनचण्डालपुण्ड्रमृगजम्बलासनपिकृष्टिसंस्पृष्टासं वर्जयेत्’ इति शङ्खस्मरणात् । को भुङ्क्ते इति यदाद्युष्य दीयते तत्संप्लुष्टान्नम् । अन्यसंबन्ध्यव्यपदेशेन यदीयते तत्पर्यायान्नम्, यथा—‘ब्राह्मणान्नं ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणो ददत् । उभायेतावभोज्यान्नौ भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥’ इति । पर्यायान्तमिति पाठे परिगतमाचान्तं गण्डूपग्रहणं यस्मिन् तत्पर्यायान्तं तन्न भोक्तव्यम् । एतदुक्तं भवति—‘गण्डूपग्रहणादूर्ध्वं आचमनात्प्राक् न भोक्तव्यमिति । पार्श्वान्तमिति पाठे एकस्यां पक्षौ पार्श्वस्थे आचान्ते न भोक्तव्यं भस्मोदकादिविच्छेदेन विना वर्जयेदिति प्रत्येकं संबन्ध्यते । तथा गोघ्रातं गवा आघ्रातम् । शकुनोच्छिष्टं शकुनेन काकादिना युक्तमास्वादितम् । पदा स्पृष्टं बुद्धिपूर्वं पादेन स्पृष्टं वर्जयेत् ॥ १६७ ॥ १६८ ॥

पर्युषितस्य प्रतिप्रसवमाह—

अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् ।

अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥ १६९ ॥

अन्नमदनीयं पर्युषितं घृतादिस्नेहसंयुक्तं चिरकालसंस्थितमपि भोज्यम् । गो-
धूमयवगोरसविक्रियाः मण्डकसक्तुकिलाटकृचिकाद्या अस्नेहा अपि चिरकालसं-
स्थिता भोज्याः, यदि विकारान्तरमनापन्नाः ।—‘अपूपधानाकरम्भसक्तुर्वायवक-
पुलायसशाकानि शुक्तानि वर्जयेत्’ इति वसिष्ठस्मरणात् ॥ १६९ ॥

संधिन्त्यनिर्दशावत्सागोपयः परिवर्जयेत् ।

औष्ट्रमैकशफं स्त्रैणमारण्यकमश्राविकम् ॥ १७० ॥

गौः या वृषेण संधीयते सा संधिनी । ‘वशां वध्यां विजानीयाद्दृषाकान्तां
च संधिनीम्’ इति त्रिकाण्डीस्मरणात् । या चैकां वेलांमतिक्रम्य दुह्यते, या च
वत्सान्तरेण संधीयते सापि संधिनी । प्रसूता अनतिक्रान्तदशाहा अनिर्दशा ।
मृतवत्सा अवत्सा । संधिनी च अनिर्दशा च अवत्सा च संधिन्त्यनिर्दशावत्सा-
स्ताश्च गावश्च तासां पयः क्षीरं परिवर्जयेत् । संधिनीग्रहणं संधिनीयमलसुवोरु-
पलक्षणार्थम् । यथाह गौतमः—‘स्यन्दिनीयमलसूसंधिनीनां च’ इति । स्वल्प-
यस्तनी स्यन्दिनी । यमलसूर्यमलप्रसविनी । एवमजामहिष्योश्चानिर्दशयोः पयो
वर्जयेत् ।—‘गोमहिष्यजानामनिर्दशानाम्’ इति वसिष्ठस्मरणात् । पयोग्रहणात्त-
द्विकाराणामपि दध्यादीनां निषेधः । नहि मांसनिषेधे तद्विकाराणामनिषेधो युक्तः ।
विकारनिषेधे तु प्रकृतेरनिषेधः । पयोनिषेधाच्छकृन्मूत्रादेरनिषेधः । उष्ट्राजा-
तमौष्ट्रं पयोमूत्रादि । एकशफा वडवाद्यः तत्प्रभवमैकशफम् । स्त्रीभवं स्त्रैणम् ।
स्त्रीग्रहणमजाव्यतिरिक्तसकलद्विस्तनीनामुपलक्षणार्थम् ।—‘सर्वासां द्विस्तनीनां
गोरमभोज्यमजावर्जम्’ इति शङ्खस्मरणात् । अरण्ये भवा आरण्यकास्तदीय-
रण्यकं क्षीरं माहिषव्यतिरेकेण ।—‘आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां माहिषं
वना’ इति वचनात् । अवर्जातमाविकं । वर्जयेदिति प्रत्येकमभिसंबध्यते । औष्ट्र-
व्यादिविकारप्रत्ययनिर्देशाद्विकारमात्रस्य पयोमूत्रादेः सर्वदा निषेधः ।—‘नित्य-
विक्रमपेयमौष्ट्रमैकशफं च’ इति गौतमस्मरणात् ॥ १७० ॥

देवतार्थं हविः शिग्रुं लोहितान्ब्रश्चनांस्तथा ।

अनुपाकृतमांसानि विद्जानि कवकानि च ॥ १७१ ॥

देवतार्थं बलयुपहारनिमित्तं साधितम् । हविः हवनार्थं सिद्धं प्राक्होमात् ।
शिग्रुः सौर्भोजनः । लोहितान् वृक्षनिर्यासान् । ब्रश्चनप्रभवान् वृक्षच्छेदनजाता-
लोहितानपि । यथाह मनुः—‘लोहितान् वृक्षनिर्यासान् ब्रश्चनप्रभवांस्तथा’ इति ।
लोहितग्रहणात् हिङ्गुकर्पूरादीनामनिषेधः । अनुपाकृतमांसानि यज्ञेऽहुतस्य पशो-

मांसानि । विड्जानि मनुष्यादिजग्धवीजपुरीषोपज्ञानि तन्दुलीयकप्रभृतीनि च । कवकानि छत्राकाणि । वर्जयेदिति प्रत्येकमभिसंबध्यते ॥ १७१ ॥

ऋष्यादपक्षिदात्यूहशुकप्रतुदटिट्टिमान् ।

सारसैकशफान्हंसान्सर्वाश्च ग्रामवासिनः ॥ १७२ ॥

ऋष्यादा आममांसादनशीलाः । पक्षिणो गृध्रादयः । दात्यूहश्चातकः । शुकः कीरः । चह्रवा प्रतुथ भक्षयन्तीति प्रतुदाः श्येनादयः । टिट्टिभस्तच्छब्दानुकारी । सारसो लक्ष्मणः । एकशफा अश्वादयः । हंसाः प्रसिद्धाः । ग्रामवासिनः पारावत-प्रभृतयः । एतान्ऋष्यादादीन्वर्जयेत् ॥ १७२ ॥

कोयष्टिका च कौञ्चः । पृथो जलकुक्कुटः । चक्राह्वश्रकवाकः । बलाकायः । स-
दी । नखैर्विकीर्य भक्षयन्तीति विष्टिकराश्चकोरादय एव गृह्यन्ते । नयू-
रादीनां भक्षयत्वान्, ग्रामकुक्कुटस्य ग्रामवासित्वादेव निषेधाच्च । ए-
दीन्वर्जयेत् । वृथा देवताद्युद्देशमन्तरेण साधिताः कृसरसंयावप-
कुलीवर्जयेत् । कृसरं तिलमुद्गसिद्धे ओदनः । संयावः क्षीरमु-
उत्करिकाख्यः पाकविशेषः । पायसं पयसा शृतमन्नम् । अपूपो-
मविकारः । शङ्कुली ग्रहपको गोधूमविकारः । 'न एचेदन्नमात्मने' इति कृस-
रादीनां निषेधे सिद्धे पुनरभिधानं प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ १७३ ॥

वृथाकृसरसंयावपायसांस्पूपशङ्कुलीः ॥ १७३ ॥

कोयष्टिकः कौञ्चः । पृथो जलकुक्कुटः । चक्राह्वश्रकवाकः । बलाकायः । स-
दी । नखैर्विकीर्य भक्षयन्तीति विष्टिकराश्चकोरादय एव गृह्यन्ते । नयू-
रादीनां भक्षयत्वान्, ग्रामकुक्कुटस्य ग्रामवासित्वादेव निषेधाच्च । ए-
दीन्वर्जयेत् । वृथा देवताद्युद्देशमन्तरेण साधिताः कृसरसंयावप-
कुलीवर्जयेत् । कृसरं तिलमुद्गसिद्धे ओदनः । संयावः क्षीरमु-
उत्करिकाख्यः पाकविशेषः । पायसं पयसा शृतमन्नम् । अपूपो-
मविकारः । शङ्कुली ग्रहपको गोधूमविकारः । 'न एचेदन्नमात्मने' इति कृस-
रादीनां निषेधे सिद्धे पुनरभिधानं प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ १७३ ॥

कलविड्को सकाकोलं कुररं रज्जुदालकम् ।

जालपादान्खञ्जरीटानज्जातांश्च मृगद्विजान् ॥ १७४ ॥

कलविड्को ग्रामचटकः । ग्रामनिवासित्वेन प्रतिषेधे सिद्धे स-
पुनर्वचनम् । काकोलो द्रोणकाकः । कुरर उत्कोशः । रज्जुदालको वृक्षकु-
जालपादो जालाकारपादः । अजालपादा अपि हंसाः सन्तीति हंसानां पु-
नम् । खञ्जरीटः खज्जनः । जातितो ये अज्ञाता मृगाः पक्षिणश्च । एतान्कलवि-
डादीन्वर्जयेत् ॥ १७४ ॥

चापांश्च रक्तपादांश्च सौनं वह्लूरमेव च ।

मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासरुयहं वसेत् ॥ १७५ ॥

चापाः किकीदिवयः । रक्तपादाः कादम्बप्रभृतयः । सूनिना त्यक्तं सौनं घात-
स्थानभवं मांसं भक्ष्याणामपि । वह्लूरं शुष्कमांसम् । मत्स्या मीनाः । एतांश्चाप-
दीन्वर्जयेत् । चकारान्नालिकाशय-
सुम्भालाबुविड्जवान् । कृष्भीकन्दु-
'नालिकाशयणत्राक-
' इति 'त-

१ पुरीषस्थाने उत्पन्नानि क. २ तिलमुद्गमिश्रओदनः क. ३ उभयपरत्वात् स
कम्बुक क.

ऽकालप्ररूढानि पुष्पाणि च फलानि च । विकारवच्च यत्किञ्चित्प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ 'तथा चरुः प्राश्वन्धकैः पिन्धनीपमानुलिङ्गफलानि वर्जयेत्' इति स्मरणात् । एतान्संधिनीक्षीरप्रभृतीननुकान्तान्कामतो भक्षयित्वा त्रिरात्रमुपवसेत् । अकामतस्त्वहोरात्रम् । 'शेषेपूपवसेदहः' इति मनुस्मरणात् । यत्पुनः शङ्खेनोक्तम्— 'वकवलाकाहंसप्लवचक्रवाककारण्डवगृहचटककपोतपारावतपाण्डुशुकसारिकासारमट्टिभोल्कृत्वा कृत्वा पादचापभामत्रायसकौकिलशाटुन्निक्कुटहारीनभक्षणे द्वादशरात्रमनाहारः पिबेद्भोमूत्रयावकम्' इति तद्बहुकालाभ्यासे मतिपूर्वं समस्तभक्षणे वा वेदितव्यम् ॥ १०५ ॥

पलाण्डुं विडूराहं च छत्राकं ग्रामकुक्कुटम् ।

लशुनं गृञ्जनं चैव जग्ध्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १७६ ॥

पलाण्डुः स्थूलकन्दनालो लशुनानुकारी । विडूराहो ग्रामसुकरः । छत्राकं सर्पछत्रम् । ग्रामकुक्कुटः प्रसिद्धः । लशुनं रसेन सूक्ष्मधेतकन्दनालम् । गृञ्जनं लशुनानुकारिलोहितसूक्ष्मकन्दम् । एतानि पट् सकृत्कामतो जग्ध्वा भक्षयित्वा चान्द्रायणं वक्ष्यमाणलक्षणं चरेत् । ग्रामकुक्कुटछत्राकयोः पूर्वप्रतिषेधितयोरिहाभिधानं पलाण्डुदिसमानप्रायश्चित्तार्थम् । मतिपूर्वं चिरतराभ्यासे तु 'छत्राकं विडूराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् । पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्विजः ॥' इति (५।१९) मनुक्तम् । अमतिपूर्वाभ्यासे— 'अमत्यैतानि पट् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् । तृतीयाध्याये वक्ष्यमाणं यतिचान्द्रायणं वापि' इति द्रष्टव्यम् । अमतिपूर्वाभ्यासे तु शङ्खोक्तं— 'लशुनपलाण्डुगृञ्जनविडूराहग्रामकुक्कुटकुम्भीकभक्षणे द्वादशरात्रं पः पिबेत्' इति ॥ १७६ ॥

भक्ष्याः पञ्चनखाः सेधागोधाकच्छपशङ्खैः ।

शशश्च मत्स्येष्वपि हि सिंहतुण्डकरोहिताः ॥ १७७ ॥

तथा पाठीनराजीवसशलकाश्च द्विजानिभिः ।

सेधा श्वावित् । गोधा कृकलासानुकारिणी महती । कच्छपः कूर्मः । शलकः शङ्खैः । शशः प्रसिद्धः । पञ्चनखादीनां श्वमार्जारवानरादीनां मध्ये एते सेधाद्यो भक्ष्याः । चकारास्वङ्गोऽपि । यथाह गौतमः— 'पञ्चनखाः शशशलकश्चाविद्रोधाखङ्गकच्छपाः' इति । यथाह मनुः— 'श्वाविधं शङ्खैकं गोधां खङ्गकूर्मशशांस्तथा । भक्ष्यान्पञ्चनखेष्वानुरनुष्टांश्चैकतोदतः ॥' इति । यत्पुनर्वसिष्टेन 'खङ्गे तु विवदन्ते' इत्यभक्ष्यत्वमुक्तं तच्छ्राद्धादन्यत्र । 'खङ्गमांसैर्भवेदत्तभक्ष्यं पितृकर्मणि' इति श्राद्धे फलश्रुतिदर्शनात् । तथा मत्स्यानां मध्ये सिंहतुण्डादयो भक्ष्याः । सिंहतुण्डः सिंहमुखः । रोहितो लोहितवर्णः । पाठीनश्चन्द्रकाश्यः । राजीवः पद्मवर्णः । सह शलकैः शुक्तयाकारैर्वर्तत इति सशलकः । एते च सिंह-

तुण्डाद्यो नियुक्ता एव भक्ष्याः ।—‘पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः । राजीवाः मिहनुण्डाश्च सशल्काश्चैव सर्वशः ॥’ इति (५१६) मनुस्मरणात् । द्विजातिग्रहणं शूद्रव्युदासार्थम् ॥ १७७ ॥

अनचितं वृथामांसमित्यारभ्य द्विजातिधर्मानुक्त्वेदानीं चानुर्वर्ण्यधर्मानाह—

अतः शृणुध्वं मांसस्य विधिं भक्षणवर्जने ॥ १७८ ॥

मांसस्य प्रोक्षितादेर्भक्षणे तद्व्यतिरिक्तस्य च निषिद्धस्य वर्जने प्रोक्षितादिव्यतिरेकेण मांसं न भक्षयामीत्येवं संकल्परूपेण विधिं नामध्रवः प्रत्ययः हे सुनयः, शृणुध्वम् ॥ १७८ ॥

तत्र भक्षणे विधिं दर्शयति—

प्राणाल्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ।

देवान्पितृन्समभ्यर्च्य स्वादन्मांसं न दोषभाक् ॥ १७९ ॥

अन्नाभावेन व्याध्यभिभावेन वा मांसभक्षणमन्तरेण यदा प्राणब्राधा भवति तदा मांसं नियमेन भक्षयेत् । ‘सर्वत एवात्मानं गोपायेत्’ इत्यात्मरक्षणविधानान् । ‘तस्माद्गृहं न पुराशुपः स्वःकामी प्रेषात्’ इति मरणनिषेधाच्च । तथा श्राद्धे मांसं निमज्जितो नियमेन भक्षयेत् । अभक्षणे दोषश्रवणात् ।—‘यथावि नियुक्तस्तु यो मांसं नात्ति मानवः । स प्रेत्य पशुतां याति संभवानेकविंशत् ॥’ इति मनुस्मरणात् । प्रोक्षणाख्यश्रौतस्कारसंस्कृतस्य पशोर्यागार्थं पोमीयादेर्दुतावशिष्टं मांसं प्रोक्षितं तद्भक्षयेत् । अभक्षणे यागानिष्पत्तेः । काम्या ब्राह्मणभोजनार्थं देवपित्रर्थं च यत्साधितं तेन तानभ्यर्च्यावशि यन्न दोषभागभवति । एवं श्रुत्यभरणावशिष्टमपि ।—‘यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वंध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः । श्रुत्यानां चैव तस्यर्थंमरास्त्यो ह्याचरन्पुरा ॥’ इति (५२२) मनुस्मरणात् । न दोषभागिति दोषाभावमात्रं वदता अतिध्यायचर्चनत्वात् श्राद्धस्याज्ज्ञामात्रं न प्रोक्षितादिवन्नियम इति दर्शितम् । एवमप्रतिषिद्धानामपि दीनां प्राणाल्यव्यतिरेकेणाभक्ष्यत्वावगमात् शूद्रस्यापि मांसप्रतिबद्धः सर्वविधिनियेधाधिकारोऽवगम्यते ॥ १७९ ॥

इदानीं प्रोक्षितादिव्यतिरिक्तस्य वृथामांसमित्यनेन प्रतिषिद्धस्य भक्षणे निन्दार्थवादमाह—

वसेत्स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः ।

संमितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून् ॥ १८० ॥

अविधिना देवतासुदेशमन्तरेण यः पशून्हन्ति स तस्य पशोर्यावन्ति रोमाणि तावन्ति दिनानि घोरे नरके वसेत् । हन्तीत्यष्टविधोऽपि घातको गृह्यते १

१ नियुक्तस्यैव क. २ चानुर्वर्ण्य प्रत्याह क. ३ तस्मादिह ख. ४ अभक्षणाद्यगा. ख ५ ह्याचरत्तथा ख.

यथाह मनुः (५।५१)—‘अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी । सं-
स्कर्ता चोपहता च खादकश्चेति वातकाः ॥’ इति ॥ १८० ॥

इदानीं वर्जने विधिमाह—

सर्वान्कामानवाप्नोति ह्यमेधफलं तथा ।

गृहेऽपि निवसन्विप्रो मुनिर्मांसविवर्जनात् ॥ १८१ ॥

यः प्रोक्षितादिव्यतिरेकेण मया मांसं न भक्षितव्यमिति सत्यसंकल्पो भवति
स सर्वान्कामान् तत्साधने प्रवृत्तो निर्विघ्नं प्राप्नोति । विशुद्धाशयत्वात् । यथाह
मनुः (५।४७)—‘यज्ज्वायते यत्कुरुते रतिं बध्नाति यत्र च । तद्वाप्नोत्यवि-
न यो हिनस्ति न किंचन ॥’ इति । एतच्चानुपपन्नं फलम् । मुख्यं फलमाह—
यमेधफलं तथेति । एतच्च सांख्यसरिकसंकल्पस्य ।—‘वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत
यतं समाः । मांसानि च न खादद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥’ इति (५।५३)
मनुस्मरणात् । तथा गृहेऽपि निवसन्ब्राह्मणादिश्चातुर्वर्णिको मुनिवन्माननीयो
भवति मांसत्यागात् । एतच्च न प्रतिपिद्धमांसविषयं नापि प्रोक्षितादिविषयम् ।
किन्तु पारिशेष्यादतिथ्याद्यर्चनावशिष्टाभ्यनुज्ञातविषयमिति ॥ १८१ ॥

इति भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ।

अथ द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ८

इदानीं द्रव्यशुद्धिमाह—

सौवर्णराजताज्जानामूर्ध्वपात्रग्रहाश्मनाम् ।

शाकरज्जुमूलफलवासोविदलचर्मणाम् ॥ १८२ ॥

पात्राणां चमसानां च वारिणा शुद्धिरिष्यते ।

चरुचुवसुवसस्नेहपात्राण्युष्णेन वारिणा ॥ १८३ ॥

सौवर्णं सुवर्णकृतम् । राजतं रजतकृतम् । अजं मुक्ताफलशङ्खशुक्तयादि ।
ध्वपात्रं यज्ञियोलूखलादि ग्रहादिसाहचर्यात् । ग्रहाः षोडशप्रभृतयः । अश्मा
उपदादिः । शाकं वास्तुकादि । रज्जुः बल्वजादिनिर्मिता । मूलमार्दकादि । फल-
मात्रादि । वासो वस्त्रम् । विदलं वेणवादि । चर्म अजादीनाम् । विदलचर्मणो-
र्ग्रहणं तद्विकाराणां छत्रवरत्रादीनामुपलक्षणार्थम् । पात्राणि प्रोक्षणीपात्रप्रभृती-
नि । चमसा होतृचमसादयः । एतेषां सौवर्णादीनां लेपरहितानामुच्छिष्टस्पर्शमात्रे
वारिणा प्रक्षालनेन शुद्धिः । चरुश्चरुस्थाली । सुक्लुवौ प्रसिद्धौ । स्नेहानि पा-
त्राणि प्राशित्रहरणादीनि । एतानि च लेपरहितान्युष्णेन वारिणा शुद्ध्यन्ति ।
निलेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुद्ध्यति । अजमज्जमयं चैव राजतं चानुप-

स्कृतम् ॥' इति (५।११२) मनुस्मरणात् । अनुपस्कृतमखातपूरितम् । सलेपानां तु—'तैजसानां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च । भस्मानाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥' इति (५।१११) मनुक्तं द्रष्टव्यम् । मृद्भस्मानोरेककार्यत्वाद्विकल्पः । आपस्तु समुद्धीयन्ते । काकादिमुखोपघाते तु 'कृष्णशकुनिमुखौवमृष्टं पात्रं निर्लिखेत् । श्वापदमुखावमृष्टं पात्रं न प्रयुञ्जीत' इति द्रष्टव्यम् । एतच्च मार्जारान्दन्त्यत्र ।—'मार्जारश्चैव दुर्वी च मारुतश्च सदा शुचिः ।' इति मनुस्मरणात् ॥ १८२ ॥ १८३ ॥

यज्ञपात्रादीनां प्रोक्षणेन शुद्धिः—

स्फयशूर्पाऽजिनधान्यानां मुसलोलूखलाऽनसाम् ।

प्रोक्षणं संहतानां च बहूनां धान्यवाससाम् ॥ १८४ ॥

स्फयो बज्रो यज्ञाङ्गम् । अनः शकटम् । शेषं प्रसिद्धम् । एतेषामुष्णेन वारिणां शुद्धिः । पुनरजिनग्रहणं यज्ञाङ्गाजिनप्राप्त्यर्थम् । संहतानामशुद्धिद्रव्यारूपावयवविनां बहूनां धान्यानां वाससां च । वासोग्रहणमुक्तशुद्धीनामुपलक्षणार्थम् । उक्तशुद्धीनां धान्यवासःप्रभृतीनां बहूनां च राशीकृतानां प्रोक्षणेनैव शुद्धिः । बहुत्वं च स्पृष्टापेक्षया । एतदुक्तं भवति—यदा धान्यानि वस्त्रादीनि वा राशीकृतानि तत्र चण्डालादिस्पृष्टान्यल्पानि बहूनि चास्पृष्टानि तत्र स्पृष्टानामुक्तैव शुद्धिरितरेषां प्रोक्षणमिति । तथाच स्मृत्यन्तरम्—'वस्त्रधान्यादिराशीनामेकदेशस्य दूषणे । तावन्मात्रं समुद्धृत्य शेषं प्रोक्षणमर्हति ॥' इति । यदा पुनः स्पृष्टानां बहुत्वं अस्पृष्टानां चाल्पत्वं तदा सर्वेषामेव क्षालनम् । यथाह मनुः (५।११८) 'अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् । प्रक्षालनेन त्वल्पानामग्निः विधीयते ॥' इति । स्पृष्टानामस्पृष्टानां च समत्वेऽपि प्रोक्षणमेव । बहूनां विधानेनाल्पानां क्षालने सिद्धे पुनरल्पानां क्षालनवचनस्य समेषु क्षालनान्वृत्त्यर्थत्वात् । इयत्स्पृष्टमित्यदस्पृष्टमित्यविवेके तु क्षालनमेव । पात्रिकस्यापि दोषपरिहर्तव्यत्वात् । अनेकपुरुषैर्धार्यमाणानां तु धान्यवासःप्रभृतीनां स्पृष्टानां च प्रोक्षणमेवेति निबन्धकृतः ॥ १८४ ॥

निर्लेपानां स्पर्शमात्रदुष्टानां शुद्धिमुक्त्वेदानीं सलेपानां शुद्धिमाह—

तक्षणं दारुशृङ्गाश्चां गोवालैः फलसंभ्रुवाम् ।

मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ॥ १८५ ॥

दारुणां मेपमहिपादिशृङ्गाणां करिवाराहशृङ्गाद्यस्त्राम् । अस्थिग्रहणेन दन्तानामपि ग्रहणम् । उच्छिष्टस्त्रेहादिभिलिप्तानां मृद्भस्मोदकादिभिरनपगतलेपानाम् । (मनुः ५।१२६)—'यादन्नापैव्यमेध्यानाद्दन्धो लेपश्च तत्कृतः । तावन्मृद्वादिचादेयं सर्वानु द्वापशुद्धिषु ॥' इति सामान्यतः शुद्धिविधानात् । तक्षणं तावन्त्राययवापनयनं शुद्धिः । फलसंभ्रुवां बिल्वालावुनालिकेरादिफलसंभृतानां प्रो

त्राणां गोवालैरुर्ध्वपाण्डुद्धिः । यज्ञपात्राणां सुक्खुवादीनां यज्ञकर्मणि प्रयुज्य-
मानानां दक्षिणेन हस्तेन दर्भैर्दशापवित्रेण वा यथाशास्त्रं कर्माङ्गतया मार्जनं क-
र्तव्यम् । एतच्च श्रौतमुदाहरणमन्येषामपि सौवर्णादीनां पात्राणां स्मार्तलौकिक-
कर्मसु कृतशौचानामेवाङ्गत्वमिति दर्शयितुम् । यज्ञाङ्गानां पुनः कृतशौचानामिदं
दशापवित्रादिभिर्माजनं संस्कारार्थमिति शेषः ॥ १८५ ॥

हृदानीं सलेपानामेव केषांचिलेपापकर्षणे विशेषहेतूनाह—

सोषैरुदकगोमूत्रैः शुद्धयत्याविककौशिकम् ।

सश्रीफलैरंशुपट्टं सारिष्टैः कुतपं तथा ॥ १८६ ॥

उपरसृत्तिकासहितेन गोमूत्रेणोदकेन वा लेपापेक्षया । आविकमूर्णामयम् । कौ-
शिकं कोशप्रभवं तसरीपट्टादि प्रक्षालितं शुच्यति । उदकगोमूत्रैरिति बहुवचनं
श्राद्धप्युदकप्रा- र्थम् । अंशुपट्टं बल्कलतन्तुकृतम् । सश्रीफलैर्विल्वफलसहितैः ।
कुतपः पार्वतीय्यङ्गारोमनिर्मितकम्बलः । अरिष्टसहितैरुदकगोमूत्रैः शुच्यतीत्यनु-
वर्तते । एतच्चोच्छिष्टस्नेहादियोगे सति वेदितव्यम् । अल्पोपघाते तु प्रोक्षणादि ।
क्षालनासहत्वात् । सर्वत्र द्रव्याविनाशेनैव शुद्धेरिष्टत्वात् । तथाच देवलः—
'ऊर्णाकौशेयकुतपपट्टक्षौमदुकूलजाः॥ अल्पशौचा भवन्त्येते शोषणप्रोक्षणादिभिः॥'
इत्यभिधायह—'तान्येवामध्ययुक्तानि क्षालयेच्छोधनैः स्वकैः । धान्यकल्कैस्तु
फलजै रसैः क्षारानुगैरपि ॥' इति । क्षौमवदेव शाणस्य समानयोनित्वात् । ऊर्णादि-
ग्रहणं तदारब्धतुलिकादिप्राप्त्यर्थम् । अतस्तस्याल्पोपघाते नैव क्षालनं कार्यम् ।
अमेध्यलेपादन्यत्र —'तूलिकामुपधानं च पुष्परक्ताम्बरं तथा । शोषयित्वातपे
किञ्चित्करैः संमार्जयेन्मुहुः ॥ पश्चाच्च वारिणा प्रोक्ष्य विनियुज्जीत कर्मणि । तान्य-
प्यतिमलिष्ठानि यथावत्परिशोधयेत्॥' इति देवलस्मरणात् । पुष्परक्तानि कुङ्कुम-
कुसुम्भादिरक्तानि । पुष्परक्तग्रहणमन्यस्यापि हरिद्रादिरक्तस्य क्षालनासहस्य
प्यर्थम् । न मज्जिष्ठादेः । तस्य क्षालनसहत्वात् । शङ्खेनाप्युक्तम्—'रागद्र-
णि प्रोक्षितानि शुचीनि' इति ॥ १८६ ॥

सगौरसर्पपैः क्षौमं पुनःपाकान्महीमयम् ।

कारुहस्तः शुचिः पण्यं भैक्षं योपिन्मुखं तथा ॥ १८७ ॥

गौरसर्पसहितैरुदकगोमूत्रैः क्षौमं क्षुमा अतसी तत्सूत्रनिर्मितं क्षौमं शु-
द्धयति । पुनःपाकेन मृन्मयं घटादि । एतच्चोच्छिष्टस्नेहलेपे वेदितव्यम् । मनुः
(५।१२३)—'भैक्षैर्मूत्रैः पुरीषैर्वा ष्ठीवनेः पूयशोणितैः । संस्पृष्टं नैव शुद्ध्येत पुनः-
पाकेन मृन्मयम् ॥' इति स्मरणात् । चण्डालाद्युपघाते तु त्याग एव । यथाह प-
ञ्चाशरः—'चण्डालाद्यैस्तु संस्पृष्टं धान्यं वस्त्रमथापि वा । प्रक्षालनेन शुद्ध्येत
पित्यागान्महीमयम् ॥' इति । कारवो रजकचैलधावकसूपकाराद्यास्तेषां हस्तः

१ हेतुलक्षणेनाह क. २ अरिष्टफलसहितैः ख. अरिष्टसहितैः तनकसहितैः क. ३ योग-
त्वात् ख. ४ मधमूत्रपुरीषैश्च श्लेष्मपूयाशुशोणितैः क.

सदा शुचिः । शुचित्वं तत्साध्ये कर्मणि । वस्त्रधावनादौ सूतकादियंभवेऽपि । तथाच स्मृत्यन्तरम्—‘कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च । राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः ॥’ इति । पण्यं पणार्हं वि-
क्रेयं यवव्रीह्यादि । अनेकक्रेतृजनकरपरिघटितमप्यप्रयतं न भवति । सूतकादि-
निमित्तेन च वणिजाम् । भिक्षाणां समूहो भैक्षं तद्ब्रह्मचार्यादिहस्तगतं अना-
चान्तस्त्रीप्रदानाऽऽशुचिरध्याक्रमणादिना निमित्तेनापि न दुष्यति । तथा योषि-
न्मुखं संभोगकाले शुचिः । ‘स्त्रियश्च रतिसंसर्गं’ इति स्मरणात् ॥ १८७ ॥

इदानीं भृशुद्धिमाह—

भृशुद्धिर्माज्जनादाहकालात्प्रोक्रमणान्ध्या ।

मेहादुर्गमनापेयादुर्गं मार्जनलेपनात् ॥ १८८ ॥

मार्जन्या पांसुवृणादीनां प्रोत्सारणं मार्जनम् । दाहस्तृणकाष्ठैः । कालौ
यावता कालेन लेपादिक्षयो भवति तावान् । गोक्रमणं गवां पादपरिवहनम् ।
सेकः क्षीरगोमूत्रगोमयवारिभिः प्रवर्षणं वा । उल्लेखनं तक्षणं स्वननं वा । लेपो
गोमयादिभिः । एतैर्मार्जनादिभिः समस्मैर्व्यस्तेर्वा अमेध्यादिदुष्टा मलिना च
भूमिः शुद्ध्यति । तथाच देवलः—‘यत्र प्रसूयते नारी त्रियते दह्यतेऽपि वा ।
चण्डालाभ्युपिनं यत्र यत्र विष्टादिसंहतिः ॥ एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्या प्र-
कीर्तिता । श्वसूकरखरोष्ट्रादिसंस्पृष्टा दुष्टतां व्रजेत् ॥ अङ्गारतुपकेशादिभिः स्ना-
द्यैर्मलिना भवेत् ॥’ इत्यमेध्या दुष्टा मलिनैति गोप्यभूमैर्नित्यमभिधाय शु-
द्धिविभागं दर्शयति—‘पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्यापि शुद्ध्यति । दुष्टा-
न्विता त्रिधा द्वेषा शुद्ध्यते मलिनैकधा ॥’ इति । यत्र मनुष्या दह्यन्ते यत्र
चण्डालेभ्युपिनं तत्र पञ्चभिर्दहनकालगोक्रमणसेकोल्लेखनैः शुद्धिः । यत्र मनुष्या
जायन्ते यत्र त्रियन्ते यत्र चाल्यन्ते विष्टादिसंहतिः तासां दाहवर्जितैस्त्वेव
तुभिः । श्वसूकरखरैश्चिरकालमभ्युपितायाः गोक्रमणसेकोल्लेखनैश्चिभिः ।
मनुष्यादिभिश्चिरकालमभ्युपितायाः सेकोल्लेखनाभ्यां शुद्धिः । अङ्गार-
नादिभिश्चिरकालमभ्युपिताया उल्लेखनेन शुद्धिः । मार्जनानुल्लेखे तु सर्वत्र
समुच्चीयेते । एवं गृहं मार्जनलेपनाभ्यां शुद्ध्यति । गृहस्य पृथगुपादानं संमार्ज-
नलेपनयोः प्रतिदिवसं प्राह्यर्थम् ॥ १८८ ॥

गोघ्रातेऽन्ने तथा केशमक्षिकाः कीटदृपिते ।

सलिलं भस्म मृदापि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्धये ॥ १८९ ॥

गोघ्राते गोनिःश्वासोपहतेऽन्ने अदनीयमात्रे । तथा केशमक्षिकाः कीटदृपिते ।
केशग्रहणं लोमादिप्राह्यर्थम् । कीटाः पिपीलिकादयः । उदकं भस्म मृदा यथ
संभवं प्रक्षेप्तव्यं शुद्ध्यर्थम् । यत्तु गौतमेनोक्तम्—‘नित्यमभोज्यं केशकी
कम्’ इति तत्केशकीटादिभिः सह यत्पक्वं तद्विषयम् ॥ १८९ ॥

१ संगतिः ख. २ विशुध्यति क. ३ तस्याः पत्र क. तयोः पत्र ख.

त्रपुसीसकताप्राणां क्षाराम्लोदकवारिभिः ।

भस्माद्भिः कांस्यलोहानां शुद्धिः प्लावो द्रवस्य तु ॥१९०॥

त्रपुप्रभृतीनि प्रसिद्धानि तेषां क्षारोदकेनाम्लोदकेन वारिणा बोपघातापेक्षया समस्तैर्ध्वंस्तैर्वा शुद्धिः कार्या । कांस्यलोहानां भस्मोदकेन । ताम्रग्रहणाद्रीतिकापित्तलयोर्ग्रहणम् । एकयोनित्वात् । एतच्च ताम्रादीनामम्लोदकादिभिः शुद्ध्यभिधानं न नियमार्थम् ।—‘मलसंयोगजं तज्जं यस्य येनोपहन्यते । तस्य तच्छोधनं प्रोक्तं सामान्यं द्रव्यशुद्धिकृत् ॥’ इत्यविशेषेण स्मरणात् । अतो न ताम्रादेरुच्छिष्टोदकादिलेपस्यान्येनापगमसंभवे नियमेनाम्लोदकादिना शुद्धिः कार्या । अतएव मनुना सामान्येनोक्तम्—‘ताम्रायःकांस्यरैत्यानां त्रपुणः सीसकस्य च । शौचं यथाहं कर्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिः ॥’ इति । यत्तु—‘भस्मना शुद्धयते कांस्यं ताम्रमम्लेन शुद्धयति’ इति, तताम्रादेः शौचस्य परां काष्ठां प्रतिपादयितुं नान्यस्य निषेधाय । यदा तृपघातातिशयस्तदाम्लोदकादीनामावृत्तिः ।—‘गवाप्रातानि कांस्यानि शूद्रोच्छिष्टानि यानि च । शुद्धयन्ति दशभिः क्षारैः शकाकोपहतानि च ॥’ इति स्मरणात् । दशक्षारानाह—‘तिलमुक्ककशिङ्गणां कोकिलाक्षपलाशयोः । काकजङ्गा तथावज्जिञ्जाश्वत्थवटस्य च ॥ एभिस्तु दशभिः क्षारैः शुद्धिर्भवति कांस्यके ॥’ शुद्धिः प्लावो द्रवस्य त्विति । द्रवस्य द्रवद्रव्यस्य घृतादेः प्रस्थप्रमाणाधिकस्य शकाकाद्युपहतस्य अमेध्यसंसृष्टस्य च प्लावः प्लावनं समानजातीयेन द्रवद्रव्येण भाण्डस्यातिपूरणं यावज्जिसरणम् । शुद्धिरित्यनुवर्तते । ततोऽल्पस्य त्यागः । बह्वल्पत्वं च देशकालाद्यपेक्षयापि वेदितव्यम् । यथाह वौधायनः—‘देशं कालं तथा मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥’ इति । कीटाद्युपहतस्य तृपवनम् । यथाह मनुः—‘द्रवाणां चैव सर्वेषां शुद्धिरूपवनं स्मृतम्’ इति । उत्पवनं चात्र वस्त्रान्तरिते पात्रे प्रक्षेपः । अन्यथा कीटाद्यपगमस्यासंभवात् । शूद्रभाण्डस्थितस्य मधुदकादेः पात्रान्तरानयनाच्छुद्धिः ।—‘मधुदके पयस्त्रिकाराश्च पात्रात्पात्रान्तरानयने शुद्धाः’ इति वौधायनस्मरणात् । मधुघृत्दिर्वर्णांपसदहस्तात्प्राप्तस्य पात्रान्तरानयनं पुनः पवनं च कार्यम् । यथाह आङ्गः—‘अभयवहायार्णां घृतेनाभिघारितानां पुनः पवनमेवं स्नेहानां स्नेहवद्रसानाम्’ इति ॥ १९० ॥

एवं सौवर्णराजतादीनां एतत्प्रकरणप्रतिपादितानां सर्वेषामुच्छिष्टस्नेहाद्युपघाते शुद्धिमुक्त्वेदानीं तेषामेवामेध्योपहतानां शुद्धिमाह—

अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैः शुद्धिर्गन्धादिकर्षणात् ।

वाक्शस्तमम्बुनिर्णिक्तमज्ञातं च सदा शुचि ॥ १९१ ॥

अमेध्याः शरीरजा मला वसाशुक्रादयः ।—‘वसा शुक्रमसृञ्जामृत्रविट्कर्ण-

१ दकवारिणा क. २ दकादिभिः क. ३ इदं क. एतकेऽधिकम्. ४ अमेध्यद्रव्य क. ५ तथात्मानं ख. ६ घृतादेर्हीनवर्णा क. ७ पचनं कार्यं ख.

विष्णुनखाः । श्लेष्माशुद्धूपिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥' तथा—'मानु-
प्यास्थि शवं विष्टा रेतो मूत्रार्तवं वसा । स्वेदाशुद्धूपिका श्लेष्म मद्यं चामेध्य-
मुच्यते ॥' इति अमेध्यादयो मला मनुदेवलादिभिः प्रतिपादिताः तैर्वसादिभि-
रक्तं लिप्तममेध्याक्तं तस्य सृदा तोयेन च शुद्धिः कर्तव्या गन्धापकर्षणेन । आ-
दिग्रहणाद्येपस्यापि ग्रहणम् । यथाह गौतमः—'लेपगन्धापकर्षणैः शौचममे-
ध्यलिप्तस्य' इति । सर्वशुद्धिषु च प्रथमं मृत्योरैरेव लेपगन्धापकर्षणं कार्यम् ।
यदि गन्धादि मृत्योरैरेव गच्छति तदान्येन ।—'अशक्तावन्येन सृदद्भिः पूर्वं सृदा
च' इति गौतमस्मरणान् । वसादिग्रहणं च सर्वेषाममेध्यत्वं प्रतिपादयितुं न
समानोपघाताय—'मशेमंत्रपुरीषैश्च श्लेष्मपूयाशुशोणितैः । संस्पृष्टं नैव शुद्धेत
पुनःपाकेन मुन्यम् ॥' इत्युपघाते विशेषाभिधानात्—'अमेध्यत्वं चैवमेपां
देहाच्चैव मलाश्रयुताः' इति वचनाद्देहच्युतानामेव न स्वस्थानावस्थितानाम् ।
पुरुषस्य नाभेरुर्ध्वं करव्यतिरिक्ताङ्गानामन्यामेध्यस्पर्शे स्नानम् । यथाह देवलः—
'मानुपास्थि वसां विष्टामार्तवं मूत्ररेतसी । मज्जानं शोणितं स्पृष्ट्वा परस्य
स्नानमाचरेत् ॥' इति—'तान्येव स्वानि संस्पृश्य प्रक्षाल्याचम्य शुद्धयति'
इति । तथा—'ऊर्ध्वं नाभेः करी मुक्त्वा यदङ्गमुपहन्यते । तत्र स्नानमधस्तात्
प्रक्षाल्याचम्य शुद्धयति ॥' इति । कृतेऽपि यथोक्तशौचे मनसोऽपरितोपाद्यत्र
शुद्धिसंदेहो भवति तद्वाक्यमन् शुचि । शुद्धमेतदस्त्विति ब्राह्मणवचनेन शुद्धं
भवतीत्यर्थः । अम्बुनिर्णिकं यत्र प्रतिपदोक्ता शुद्धिर्नास्ति तस्य प्रक्षालनेन
शुद्धिः । प्रक्षालनायहस्य प्रोक्षणेन । अज्ञानं च सदा यत्काकाद्युपहतमुपशुक्तं
न कदाचिदपि ज्ञायते तच्छुचि । तदुपयोगाददृष्टदोषो नास्तीत्यर्थः । नन्वेतद्वि-
रुध्यते—'संवत्सरस्यैकमपि चरेत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः । अज्ञातभुक्तशुद्धयर्थं ज्ञातस्य
तु विशेषतः ॥' इत्यदृष्टदोषेऽपि प्रायश्चित्तप्रतिपादनात् । नैतत् । प्रायश्चित्तस्य
विधिविषयत्वात् दोषाभावेऽस्य चाऽनेनोक्तिविषयत्वात् ॥ १९१ ॥

शुचि गोतृप्तिकृत्तोर्यं प्रकृतिसंयं महीगतम् ।

तथा मांसं च चण्डालकव्यादादिनिपातितम् ॥ १९२ ॥

महीगतं भूमिस्यमुदकं एकगदीनृत्तिजननसमर्थं चण्डालादिभिरस्पृष्टं प्रकृ-
तिसंयं परस्मन्धरप्रतीनरमनापन्ने शुचि आचमनाद्युद्योग्यं भवति । महीग-
तमित्युक्तिजननस्य शुचिबन्धिपेधार्थं नत्वान्तरिक्षोदकस्य शुद्धत्वव्यावृत्त्यर्थं ।
नाप्युद्धृतस्य—'उद्धृताश्चापि शुद्धयन्ति शुद्धैः पात्रैः समुद्धृताः । एकरात्रोपिता
आपस्याऽप्याः शुद्धा अपि स्वयम् ॥' इति देवलवचनात् । तथा चण्डाल-
कृते तडागादी न दोषः—'अन्यैरपि कृते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा । त-
स्मात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥' इति शातातपस्मरणात् । तथा

१ गंधापकर्षणात् क. २ ज्ञानं मला क. ३ उपशुक्तं ख. ४ ननु तद्वि ख. ५ भावस्य
वान्यप्रयोग क.

मांसं श्वचण्डालकव्यादादिभिर्निपातितं शुचि । आदिग्रहणात्पुलकसादेरपि ग्रह-
णम् । निपातितग्रहणं भक्षितस्य निराकरणार्थम् ॥ १९२ ॥

रश्मिर्ग्री रजश्छाया गौरश्चो वसुधानिलः ।

विग्रुषो मक्षिकाः स्पर्शे वत्सः प्रस्रवने शुचिः ॥ १९३ ॥

रश्मयः सूर्यादेः प्रकाशकद्रव्यस्य । अग्निः प्रसिद्धः । रजः अजादिसंबन्धव्य-
तिरेकेण । तत्र—‘श्वकाकोद्भ्रखरोलकसूकरग्राम्यपक्षिणाम् । अजाविरेणुसंस्पर्शा-
दायुर्लक्ष्मीश्च हीयते ॥’ इति दोषश्रवणात्तत्स्पर्शे संमार्जनादि कार्यम् । छाया वृ-
क्षादेः । गौः । अश्वः । वसुधा भूमिः । अनिलो वायुः । विग्रुषोऽवश्यायवि-
न्दवः । मुखजानां वक्ष्यमाणत्वात् । मक्षिकाश्च । एते चण्डालादिस्पृष्टा अपि
स्पर्शे शुचयः । वत्सः प्रस्रवने उधोगतदुग्धापकर्षणे शुचिः । वत्सग्रहणं बाल-
स्योपलक्षणार्थम्—‘बालैरनुपरिक्रान्तं स्त्रीभिराचरितं च यत् । अविज्ञातं च य-
त्किञ्चित्त्रित्वं मेध्यमिति स्थितिः ॥’ इति वचनात् ॥ १९३ ॥

। ॥ । गोर्मुगं मेध्यं न गोर्न नरजा मलाः ।

पन्थानश्च विशुध्यन्ति सोममूर्यांशुमारुतैः ॥ १९४ ॥

अजाश्वयोर्मुखं मेध्यं । न गोः । न नरजा मलाः । नरशब्दो लक्षणया देह-
मभिधत्ते । तजा मला वसादयो मेध्या न भवन्ति । पन्थानो मार्गाः श्वचण्डाला-
दिभिः स्पृष्टा अपि रात्रौ सोमांशुभिर्मारुतेन च शुध्यन्ति । दिवा तु सूर्यांशुभि-
र्मारुतेन च ॥ १९४ ॥

मुखजा विग्रुषो मेध्यास्तथाचमनविन्दवः ।

इमथु चास्यगतं दन्तसक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥ १९५ ॥

मुखे जाता मुखजाः श्लेष्मविग्रुषो मेध्याः नोच्छिष्टं कुर्वन्ति अनिपतिताश्चे-
दङ्गे । ‘न मुखविग्रुप उच्छिष्टं कुर्वन्ति न चेदङ्गे निपतन्ति’ इति गौतमव-
चानात् । तथाच ये आचमनतोयविन्दवः पादौ स्पृशन्ति ते मेध्याः । इमथु चा-
स्यगतं मुग्ग्रविग्रुमुत्तिष्ठं न करोति । दन्तसक्तं चान्नादिकं स्वयमेव च्युतं त्यक्त्वा
शुचिर्भवति । अच्युतं दन्तसमैम् । तथाच गौतमः—‘दन्तच्छिष्टं तु दन्तवदन्यत्र
जिह्वाभिमर्शनात्प्राक् च्युतेरित्येके च्युतेष्वास्त्रावचद्विद्यान्निगिरैश्चैव तच्छुचि’ इति ।
निगिरणं पुनरनेन याज्ञवल्क्योक्तेन त्यागेन विकल्प्यते । निगिरन्नेवेत्येवकारः—
‘चर्वणे त्वाचमेद्विलं मुखत्वा ताम्बूलचर्वणम् । ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा वासो
विपरिधाय च ॥’ इति विष्णुक्ताचमननिषेधार्थः । नारद उवाच—‘फलद्युपलक्षणा-
त् । यथाह शातातपः—‘ताम्बूले च फले चैव भुक्ते स्नेहावशिष्टके । दन्त-
प्रस्य संस्पर्शे नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥’ इति ॥ १९५ ॥

१ अजाश्वं मुखतो मेध्यं ग. २ दन्तेभ्यः पतितं लाजति मिलति वा एतावता शुध्यति विना
आचमनं इति ग. पु. विशेषः. ३ निगिरन्नेव क. निगिरन्नेव क्ष.

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ॥ १९६ ॥

स्नानपानक्षुतस्त्रभोजनरथ्योपसर्पणवासोविपरिधानेषु कृतेष्वाचान्तः पुन-
राचामेत् । द्विराचामेदित्यर्थः । चकाराद्रोदनाध्ययनारम्भचौपल्यानृतोक्त्यादिषु ।
तथाच त्रसिष्टः—‘सुप्त्वा भुक्त्वा क्षुत्वा स्नात्वा पीत्वा रुदित्वा चाचान्तः पु-
नराचामेत्’ इति । मनुरपि—‘सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च छीवित्त्वोक्त्वानृतं
त्रचः । पीत्वापोऽध्येयमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन् ॥’ इति । भोजने स्वा-
दावपि द्विराचमनम्—‘भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचामेत्’ इत्याप-
स्मरणात् । स्नानपानयोरादौ सकृत् । अध्ययने त्वारम्भे द्विः । शेषेषु त्रय-
यथोक्तं द्विराचमनम् ॥ १९६ ॥

रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्यश्चवायसैः ।

मारुतेनैव शुद्ध्यन्ति पकेष्टकंचिनानि च ॥ १९७ ॥

रथ्या मार्गमात्रम् । कर्दमः पङ्कः । तोयमुदकम् । रथ्यास्थितानि मतो-
यानि अन्यैश्चण्डालादिभिः श्चभिर्वायसैश्च स्पृष्टानि मारुतेनैव शु- शुद्धि-
मुपयान्ति । बहुवचनं तद्गतगोमयशर्करादिप्राश्यर्थम् । पकेष्टकां यतानि
प्रासादेष्वलगृहादीनि चण्डालादिस्पृष्टानि मारुतेनैव शुद्ध्यन्ति एतच्च
प्रोक्षणं ‘संहतानाम्’ इत्युक्तप्रोक्षणनिर्णयार्थम् । तृणकाष्ठपर्णां तां तु
प्रोक्षणमेवेति ॥ १९७ ॥

इति ब्रह्मसूक्तिप्रकरणम् ।

अथ दानप्रकरणम् ९

द्विदानीं दानधर्मं परिचयाऽपि पंचमः प्रवृत्तपात्रप्रतिपाद्यार्थं तत्राशंसाहाह—

तपस्तप्त्वासृजद्ब्रह्मा ब्राह्मणान्वेदगुप्तये ।

तृप्त्यर्थं पितृदेवानां धर्मसंरक्षणाय च ॥ १९८ ॥

ब्रह्मा हिरण्यगर्भः कल्पपादौ तपस्तप्त्वा ध्यायन् कृत्वा कान्तिसृजामीति पूर्वं
ब्राह्मणान्सृष्टवान् । किमर्थम् । वेदगुप्तये वेदरक्षणार्थम् । पितृणां देवतानां च
तृप्त्यर्थम् । अनुष्ठानोपदेशद्वारेण धर्मसंरक्षणार्थं च । अतस्तेभ्यो दत्तमक्षयफलं
भवतीत्यभिप्रायः ॥ १९८ ॥

सर्वस्य प्रभवो विप्राः श्रुताध्ययनशीलिनः ।

तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः ॥ १९९ ॥

सर्वस्य क्षत्रियादेर्विप्राः प्रभवः श्रेष्ठाः जात्या कर्मणा च । ब्राह्मणेष्वपि श्रुताः

ध्ययनशीलिनः श्रुताध्ययनसंपन्ना उत्कृष्टाः । तेभ्योऽपि क्रियापरा विहितानु-
ष्ठानशीलाः । तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः वक्ष्यमाणमार्गेण शमदमादियोगेनात्म-
तत्त्वज्ञाननिरताः श्रेष्ठा इत्यनुपज्यते ॥ १९९ ॥

एवं जातिविद्यानुष्ठानतपसां प्रशंसामुखेनैकैकयोगेन पात्रतामभिधायाधुना
तेषां समुच्चये संपूर्णपात्रतामाह—

न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता ।

यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥ २०० ॥

केवलया विद्यया श्रुताध्ययनसंपत्त्या नैव संपूर्णपात्रत्वम् । नापि केवलेन
तपसा शमदमादिना । अपिशब्दात्केवलानुष्ठानेन केवलया जात्या वा नैव
संपूर्णपात्रता । कथं तर्हि । यत्र पुरुषे वृत्तमनुष्ठानं इमे चोभे विद्यातपसी स्तः
चशब्दाद्ब्राह्मणजातिश्च तदेव मन्वादिभिः संपूर्णपात्रं प्रकीर्तितम् । हि यस्मादतः
परमुत्कृष्टं पात्रं नास्ति । अत्र जातिविद्यानुष्ठानतपःसमुच्चयानामुत्तरोत्तरप्राशस्त्येन
फलतारतम्यं द्रष्टव्यम् ॥ २०० ॥

सत्पात्रे गवादिदानं देयम्—

गोभूतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ।

नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता ॥ २०१ ॥

पूर्वोक्ते पात्रे गवादिकमर्चितं शास्त्रोक्तोदकदानादीतिकर्तव्यतासहितं देयम् ।
अपात्रे क्षत्रियादौ ब्राह्मणे च पतितादौ विदुषा पात्रविशेषेण फलविशेषं जानता
श्रेयः संपूर्णफलमिच्छता किञ्चिदल्पमपि न दातव्यम् । श्रेयोग्रहणादपात्रदा-
नेऽपि किमपि तामसं फलमस्तीति सूचितम् । यथाह कृष्णद्वैपायनः—‘अदेश-
काले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥’ इति ।
॥ पात्रे न दातव्यमिति वदता विशिष्टदेशकालद्रव्यसन्निधौ पात्रस्यासन्निधाने
द्रव्यस्य वा तदुद्देशेन त्यागं तस्मै प्रतिश्रवणं वा कृत्वा समर्पयेत् नत्वापात्रे दात-
व्यमिति सूचितम् । तथा प्रतिश्रुतमपि पश्चात्पातकादिसंयोगे ज्ञाते न देयम्—
‘तिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात्’ इति निषेधात् ॥ २०१ ॥

अपात्रे दातुनिषेधमुक्त्वा प्रतिग्रहीतारं प्रत्याह—

विद्यातपोभ्यां हीनेन नतु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।

गृह्णन्प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥ २०२ ॥

विद्यातपोभ्यां हीनेन प्रतिग्रहः सुवर्णादिर्न ग्राह्यः । यस्माद्विद्यादिहीनः
प्रतिगृह्णन् दातारमात्मानं चाधो नरकं नयति प्रापयतीति ॥ २०२ ॥

गवादि पात्रे दातव्यमित्युक्तं तत्र विशेषमाह—

दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।

याचिनेनापि दातव्यं श्रद्धापूर्तं स्वशक्तिः ॥ २०३ ॥

प्रतिदिवसं शक्त्यनुसारेण यथोक्तविधिना पात्रे गवादिकं स्वकुटुम्बाविरोधेन दातव्यम् । निमित्तेषु चन्द्रोपरागादिषु विशेषतोऽधिकं यत्नेन दातव्यम् । याचिनेनापि श्रद्धापूर्तमनमूपापित्रीणां शक्त्या दातव्यम् । याचितेनापि दातव्यमिति वदता यथोक्तः पात्रं स्वयमेव गत्वा आहूय वा यद्दानं तन्महाफलमुक्तम् । तथाच स्मरणम्—‘गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् । सहस्रगुणमाहूय याचिते तु तदर्थकम् ॥’ इति ॥ २०३ ॥

गवादिकं देयमित्युक्तं तत्र गोदानं विशेषमाह—

हेमशुद्धी शफै रौष्यैः सुशीला वस्त्रसंयुता ।

सकांस्यपात्रा दातव्या क्षीरिणी गौः सदक्षिणा ॥ २०४ ॥

हेममये शुद्धे यस्याः सा हेमशुद्धी । शफैः रौष्यैः राजतैः सुवैः संयुता वक्षेण च संयुता कांस्यपात्रसहिता बहुक्षीरा सुशीला गौर्यथाशक्तिदक्षिणासहिता दातव्या ॥ २०४ ॥

गोदानफलमाह—

दातास्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरात्रोमसंमितान् ।

कपिला चेत्तारयति भूयश्चासप्तमं कुलम् ॥ २०५ ॥

अस्या गोः रोमसंमितान् रोमसंख्याकान्वत्सरात्रोमसंमितान् दाता । यथा यदि कपिला तदा न केवलं दातारं तारयति किंतु कुलमपि आसप्तमं सप्तमिष्यन्व्याप्य पित्रादीन्पुत्र आत्मानं च सप्तमम् । अन्यर्थे भूयःशब्दः ॥ २०५ ॥

उभयतोमुखीदानफलम्—

सवत्सारोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखीम् ।

दातास्याः स्वर्गमाप्नोति पूर्वेण विधिना ददन् ॥ २०६ ॥

सवत्सारोमतुल्यानि वत्सेन सह वर्तत इति सवत्सरास्या रोमतुल्यानि वत्सस्य गोश्च यावन्ति रोमाणि तावत्संख्याकानि युगानि कृतत्रेतादीनि उभयतोमुखीं ददत्स्वर्गमाप्नोत्यनुभवति पूर्वेण विधिना दाता चेत् ॥ २०६ ॥

का पुनरुभयतोमुखी कथं तावत्तद्दानं महाफलमित्यत आह—

यावद्वत्सस्य पादौ द्वौ मुखं योन्यां च दृश्यते ।

तावद्द्वौः पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति ॥ २०७ ॥

गर्भान्निर्गच्छतो वत्सस्य द्वौ पादौ मुखं च यावत्कालं योन्यां दृश्यते तावत्कालं उभयतोमुखमस्या अस्मीत्युभयतोमुखी । यावत्कालं गर्भं न मुञ्चति तवत्सा गौः पृथिवीयमा ज्ञेया । अतः फलातिशयो युक्तः ॥ २०७ ॥

१. सुवैः रौष्यैः सा. २. बहुक्षीरा गौर्यथा. क. स्व.

सामान्यगोदाने फलम्—

यथाकथंचिद्देमशृङ्गाद्यभावेऽपि यथासंभवं पूर्वोक्तेन विधिना धेनुं दोग्ध्रीं अ-

नुं वा अवन्ध्यां अरोगां रोगरहितां अपरिक्लिष्टां अत्यन्तादुर्बलां गां दत्त्वा

ता स्वर्गे महीयते पूज्यते ॥ २०८ ॥

गोदानसामान्याह—

श्रान्तसंवाहनं रोगिपरिचर्या सुरार्चनम् ।

पादशौचं द्विजोच्छिष्टमार्जनं गोप्रदानवत् ॥ २०९ ॥

श्रान्तस्थासनशयनादिदानेन श्रमापनयनं श्रान्तसंवाहनम् । रोगिणां परि-
चर्या यथाशक्त्यर्थपधादिदानेन । सुरार्चनं हरिहरहिरण्यगर्भादीनां गन्धमाल्या-
दिभिराराधनम् । पादशौचं द्विजानां समानामधिकानां च । तेषामेवोच्छि-
ष्टस्य मार्जनम् । एतान्यनन्तरोक्तेन गोदानेन समानि ॥ २०९ ॥

भूदीपाश्चान्नवस्त्राम्भस्तिलसर्पिःप्रतिश्रयान् ।

नैवेशिकं स्वर्णधुर्यं दत्त्वा स्वर्गे महीयते ॥ २१० ॥

भूः फलप्रदा । दीपा देवायतनाद्रिसु । प्रतिश्रयः प्रवासिनामाश्रयः । निवे-
शनार्थं गार्हस्थ्यार्थं यत्कन्या दीयते तन्नैवेशिकम् । स्वर्णं सुवर्णम् । धुर्यो भार-
सहो बलीवर्दः । शेषं प्रसिद्धम् । एतान्भूदीपादीन्दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते पू-
ज्यते । स्वर्गफलं च भूमिदानाद्रीनां न फलान्तरव्युदासार्थम् । मनुः(४।२२९)
—‘यत्किंचित्कुरुते पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदा-
नेन शुद्ध्यति ॥’ तथा—‘वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमश्रद्धः । तिलप्रदः
पत्रामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥ वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः । अन-
श्रद्धः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रह्मस्य विष्टपम् ॥’ इत्यादिफलान्तरश्रवणात् । गोचर्म-
रक्षणं च बृहस्पतिना दर्शितम्—‘सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डं निवर्तनम् ।
दश तान्येव गोचर्मं दत्त्वा स्वर्गे महीयते ॥’ इति ॥ २१० ॥

गृहधान्याभयोपानच्छत्रमाल्यानुलेपनम् ।

यानं वृक्षं प्रियं शय्यां दत्त्वात्यन्तं सुखी भवेत् ॥ २११ ॥

गृहं प्रसिद्धम् । धान्यानि च शालिगोधूमादीनि । अभयं भीतत्राणम् । उपा-
नम् । छत्रम् । माल्यं मल्लिकादेः । अनुलेपनं कुङ्कुमचन्दनादि । यानं रथादि ।
मुपजीव्यमात्रादिकम् । प्रियं यद्यस्य प्रियं धर्मादिकम् । शय्यां च दत्त्वात्य-
न्तं प्रतिशयेन सुखी भवति । नच हिरण्यादिवद्धस्ते दानुमशक्यैत्वाद्धर्मस्य दाना-

१ भूः कृषिकलप्रदा ग. २ भारवाहो ग. ३ दर्मादीनामसंभवः ख.

संभवः । भूमिदानादावपि समानत्वात् । स्मृत्यन्तरेऽपि धर्मदानश्रवणात्—
 'देवतानां गुरुणां च मातापित्रोस्तथैव च । पुण्यं देयं प्रयत्नेन नापुण्यं चोदितं
 क्वचित् ॥' अपुण्यदानेन तदेव वर्धते प्रतिग्रहीतुरपि लोभादिना प्रवृत्तस्य—'यः
 पापमबले ज्ञात्वा प्रतिगृह्णाति दुर्मतिः । गहिंताचरणात्तस्य पापं तत्रैव प्राश्र-
 येत् ॥ समद्विगुणसाहस्रमानन्त्यं च प्रदानृपु ॥' इति स्मरणात् । अथ सर्वत्र
 देशकालपात्रविशेषाद्देयविशेषाद्दानविशेषान्—'दाने फलं मया प्रोक्तं हिंसायां
 न देव हि' इति प्रतिग्रहीतृवृत्तिविशेषात् । दानृप्रतिग्रहीत्रोः फलतारतम्यं
 इष्टव्यम् ॥ २११ ॥

दानात्फलमुक्तमिदानीं दानव्यतिरेकेणापि दानफलावाप्तिहेतुमाह—

सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ।

तद्दत्समवाप्नोति ब्रह्मलोकमविच्युतम् ॥ २१२ ॥

यस्मान्मयं धर्ममयं ब्रह्म अवबोधकत्वेन तस्मात्तद्दानं सर्वदानेभ्योऽप्यधिकं
 प्रदानेन तद्दत्समवाप्नोति । अविच्युतं विच्युतिर्यथा न भव-
 ति । आभूतमंशुत्रं ब्रह्मलोकेऽवतिष्ठत इत्यर्थः । अत्रच ब्रह्मदाने परस्वत्वापा-
 दनमात्रं दानं, स्वन्वनिवृत्तेः कर्तुमशक्यत्वात् ॥ २१२ ॥

दानुः फलमुक्तं । इदानीं दानव्यतिरेकेणापि दानफलावाप्तिहेतुमाह—

प्रतिग्रहमर्थोऽपि नादत्ते न्यः प्रतिग्रहम् ।

ये लोका दानशीलानां स तानाप्नोति पुष्कलान् ॥ २१३ ॥

यः पात्रभूतोऽपि प्राप्तं प्रतिग्रहं सुवर्णादिकं नादत्ते न स्वीकरोति असौ यद्य-
 प्राप्तं नोपादत्ते तत्तद्दानशीलानां ये लोकाः तान्नाममग्नानाप्नोति ॥ २१३ ॥

इदानीं सर्वप्रतिग्रहनिवृत्तिहेतुमाह—

कुशाः शाकं पयो मन्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः ।

मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥ २१४ ॥

धानाः प्रैष्टयवाः । क्षितिर्मृत्तिका । शेषं प्रसिद्धम् । एतच्च कुशादिकं स्वयमुपा-
 नीतं न प्रत्याख्येयम् । चकाराद्गृहादि । (मनुः ४।२५०)—'शय्यां गृहान्कुशा-
 न्गन्धानपः पुष्पं मणीन्दधि । धाना मन्स्यान्पयो मांसं शाकं चैव न निर्णुदेत् ॥'
 तथा—'पृथोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत् । सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मर्ध्वधा-
 नयदक्षिणाम् ॥' इति (४।२४७) मनुस्मरणात् ॥ २१४ ॥

किमिति न प्रत्याख्येयमित्याह—

अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ।

अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥ २१५ ॥

१ दानेन क. २ प्रबले ज्ञात्वा ग. ३ अष्टतन्दुलाः क. ग. ४ मध्वाज्याभय ग.

यस्मादयाचिताहृतमेतत्कुशादि दुष्कृतकारिणोऽपि संबन्धि ग्राह्यं किमुत यथोक्तकारिणः । तस्मान्न प्रत्याख्येयम् । अन्यत्र कुलटापण्डपतितेभ्यः शत्रोश्च । कुलाकुलमटतीति कुलटा स्वैरिण्यादिका । पण्डस्तृतीयाप्रकृतिः ॥ २१५ ॥

प्रतिग्रहनिवृत्तेरपवादान्तरमाह—

देवातिथ्यर्चनकृते गुरुभृत्यार्थमेव वा ।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयादात्मवृत्त्यर्थमेव च ॥ २१६ ॥

देवातिथ्यर्चनादेरावश्यकत्वात्तदर्थमनैःस्मकारणात् पतितताद्यन्तकुत्सितवर्जं सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् । गुरवो मातापित्रादयः । श्रुत्याः भरणीया भार्यापुत्रादयः ॥ २१६ ॥

इति दानप्रकरणम् ।

अथ श्राद्धप्रकरणम् १०

इदानीं श्राद्धप्रकरणमारभ्यते । श्राद्धं नामादनीयस्य तत्स्थानीयस्य वा द्रव्यस्य प्रेतोद्देशेन श्रद्धया त्यागः । तच्च द्विविधं पार्वणमेकोद्दिष्टमिति । तत्र त्रिपुरूपोद्देशेन यत्क्रियते तत्पार्वणम् । एकपुरूपोद्देशेन क्रियमाणमेकोद्दिष्टम् । पुनश्च त्रिविधं नित्यं नैमित्तिकं काम्यं चेति । तत्र नित्यं नियतनिमित्तोपाधौ चोदित-सहरहरमावास्याष्टकादिषु । अनियतनिमित्तोपाधौ चोदितं नैमित्तिकं यथा पुत्रजन्मादिषु । फलकामनोपाधौ विहितं काम्यं यथा स्वर्गादिकामनायां कृत्तिकादिनक्षत्रेषु तिथिषु च । पुनश्च पञ्चविधं—अहरहःश्राद्धं पार्वणं वृद्धिश्राद्धमेकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणं चेति । तत्राहरहःश्राद्धं—‘अन्नं पितृमनुष्येभ्यः’ इत्यादिनोक्तम् । तथाच मनुः—‘दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा । पयोमूलफलैर्वापि पंतृभ्यः प्रीतिमक्षयाम् ॥’ इति ॥

अधुना पार्वणं वृद्धिश्राद्धं च दर्शयिष्यंस्तयोः कालानाह—

अमावास्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ।

द्रव्यं ब्राह्मणसंपत्तिर्विषुवत्सूर्यसंक्रमः ॥ २१७ ॥

व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः ॥ २१८ ॥

यत्र दिने चन्द्रमा न दृश्यते सा अमावास्या तस्यामहर्द्धयव्यापिन्यामपराह्णस्यापिनी ग्राह्या ।—‘अपराह्णः पितृणाम्’ इति वचनात् । अपराह्णश्च पञ्चधाविभक्तः । इने चतुर्थो भागस्त्रिमुहूर्तः । अष्टकाश्चतस्रः ‘हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणां अष्टमीष्वष्टकाः’ इत्याश्वलायनोक्ताः । वृद्धिः पुत्रजन्मादिः । कृष्णपक्षोऽपरपक्षः ।

अयनद्वयं दक्षिणोत्तरसंज्ञकम् । द्वयं कृसरमांसादिकम् । ब्राह्मणसंपत्तिर्वक्ष्यमाणा । विपुवद्वयं मेपतुलयोः सूर्यगमनम् । सूर्यसंक्रम आदित्यस्य राशे राश्यन्तरगमनम् । अयनविपुवतोः संक्रान्तिवत्वे सिद्धेऽपि पृथगुपादानं फलातिशयप्रतिपादनार्थम् । व्यतीपातो योगविशेषः । गजच्छाया—‘यदेन्दुः तिष्ठति तस्ये हंसश्रव करं स्थितः । यस्यां तिथिर्भवेत्सा हि गजच्छाया प्रकीर्तिः । इति परिभाषिता । हन्तिच्छायेति केचित् । सेह न गृह्यते कालप्रक्रमान् । ग्रहणं सोमभ्युदयोपरारागः । यदा च कर्तुं श्राद्धं प्रति रुचिर्भवति तदापि । चशब्दाद्युगादिप्रभृतयः एते श्राद्धकालाः । यद्यपि—‘चन्द्रसूर्यग्रहे साद्यात्’ इति ग्रहणे भोजननिषेधस्तथापि भोक्तुर्दोषो दातुरभ्युदयः ॥ २१७ ॥ २१८ ॥

अहरहःश्राद्धव्यतिरिक्तवक्ष्यमाणचतुर्विधश्राद्धेषु ब्राह्मणसंपत्तिमाह—

अध्याः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवा ।

वेदार्थविज्येष्टसामा त्रिमधुस्त्रिमुपर्णिकः ॥ २१९ ॥

सर्वेषु वेदेषु ऋग्वेदादिषु अन्यमनस्कृतयाप्यजन्नास्वलित्वाध्ययनक्षमा अध्याः । श्रोत्रियः श्रुताध्ययनसंपन्नः । वक्ष्यमाणं ब्रह्म यो वेत्ति असौ ब्रह्मवित् । युवा मध्यमवयस्कः । सर्वस्येदं विशेषणम् । मन्त्रब्राह्मणयोरर्थं वेत्तीति वेदार्थवित् । ज्येष्ठसाम सामविशेषस्तदध्ययनाङ्गव्रतं च तद्गताचरणेन यस्तदधीते स ज्येष्ठसामा । त्रिमधुः ऋग्वेदैकदेशस्तद्गतं च तद्गताचरणेन तैदधीते इति त्रिमधुः । त्रिमुपर्णं ऋग्यजुषोरेकदेशस्तद्गतं च तद्गताचरणेन यस्तदधीते स त्रिमुपर्णिकः । एते ब्राह्मणाः श्राद्धसंपद इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ २१९ ॥

स्वस्वीयऋत्विग्जामातृयाज्यश्चशुरमातुलाः ।

त्रिणाचिकेतदौहित्रशिष्यसंबन्धिवान्धवाः ॥ २२० ॥

स्वस्वीयो भागिनेयः । ऋत्विगुकलक्षणः । जामाता दुहितुर्भर्ता । त्रिणाचिकेतं यजुर्वेदैकदेशः तद्गतं च तद्गताचरणेन यस्तदध्यायी स त्रिणाचिकेतः । अन्यत्प्रसिद्धम् । एते च पूर्वोक्ताइयश्रोत्रियाद्यभावे वेदितव्याः—‘एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः । अनुकल्पस्त्वयं प्रोक्तः सदा सद्भिरगर्हितः ॥’ इत्यभिधाय (३११४७) मनुना स्वस्वीयादीनामभिहितत्वात् ॥ २२० ॥

कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चाग्निर्ब्रह्मचारिणः ।

पितृमातृपराश्रैव ब्राह्मणाः श्राद्धसंपदः ॥ २२१ ॥

कर्मनिष्ठा विहितानुष्ठानतत्पराः । नरेणियान्तपःशीलाः । सभ्यावसथ्यौ त्रेताप्रयश्च यस्य सन्ति स पञ्चाग्निः पञ्चाग्निविद्याध्यायी च । ब्रह्मचारी उपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च । पितृमातृपरास्तत्पूजापराः । चक्रात् ज्ञाननिष्ठादयः । ब्राह्मणाः न श्रोत्रियादयः । श्राद्धसंपदः श्राद्धेष्वक्षय्यफलसंपत्तिहेतवः ॥ २२१ ॥

१ कृणुमांसादि ख. २ यान्या तिथिः ख. ग. ३ तदध्यायी क. ग. ४ वक्ष्यमाणक्रियासंबन्धः ख. ग. ५ श्राद्धसंपदे क. ग.

वर्ज्यानाह—

रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा ।

अवकीर्णी कुण्डगोलौ कुनखी श्यावदन्तकः ॥ २२२ ॥

रोगी महारोगोपसृष्टः । हीनमतिरिक्तं वाङ्गं यस्यासौ हीनातिरिक्ताङ्गः । एकेनाक्षणा यः पश्यति स काणः । एतस्मादेवान्धबधिरविद्वैप्रजननखेलतिदुश्चर्म-प्रभृतयो निरस्ताः । पुनर्भूरुक्तलक्षणा तस्यां जातः पौनर्भवः । अवकीर्णी ब्रह्म-चर्य एव स्थलितब्रह्मचर्यः । कुण्डगोलौ—‘परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगो-लकौ । पत्न्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्तरि गोलकः ॥’ (मनुः ३।१७४) इत्येव-मुक्तलक्षणकौ । कुनखी कुंठिसतनखः । श्यावदन्तकः स्वभावात्कृष्णदशनः । एते श्राद्धे निन्दिता इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ २२२ ॥

भृतकाध्यापकः क्लीवः कन्यादूप्यभिशस्तकः ।

मित्रधुक् पिशुनः सोमविक्रयी परिविन्दकः ॥ २२३ ॥

वेतनग्रहणेन योऽध्यापयति स भृतकाध्यापकः । वेतनदानेन च योऽधीते सोऽपि । क्लीवो नपुंसकः । असद्भिः सद्भिर्वा दोषैर्यः कन्यां दूपयति स कन्या-दूपी । असता सता वा ब्रह्महत्यादिनाभियुक्तोऽभिशस्तः । मित्रधुक् मित्रद्रोही । परद्रोपसंकीर्तनशीलः पिशुनः । सोमविक्रयी यज्ञे सोमस्य विक्रेता । परिविन्दकः परिवेत्ता । ज्येष्टेऽकृतदारोऽकृताग्निपरिग्रहं वा यः कनीयान्दारपरिग्रहमग्निपरिग्रहं वा कुर्यात्स परिवेत्ता । ज्येष्ठस्तु परिवित्तिः । यथाह मनुः (३।१७१)—‘दाराग्नि-होत्रसंयोगं र्यः करोत्यग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥’ इति । एवं दानृत्याजकावपि—‘परिवित्तिः परिवेत्ता यथा च परिविद्यते । सर्वे ते नरकं यान्ति दानृत्याजकपञ्चमाः ॥’ इति (३।१७२) मनुर्वचनात् ॥ २२३ ॥

मातापितृगुरुत्यागी कुण्डाशी वृषलात्मजः ।

परपूर्वापतिः स्तेनः कर्मदुष्टाश्च निन्दिताः ॥ २२४ ॥

विना कारणेन मातापितृगुरून्त्यस्यजति स मातापितृगुरुत्यागी । एवं भार्यापुत्र-त्याग्यपि—‘वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः । अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरन्नवीत् ॥’ इति समाननिर्देशात् । कुण्डस्यान्नं योऽश्रात्यसौ कुण्डाशी । एवं गोकलस्यापि—‘यस्तयोरन्नमश्राति स कुण्डाशी प्रकीर्तितः’ इति वचनात् । वृषलो निर्धर्मस्तसुतो वृषलात्मजः । परपूर्वा पुनर्भूः तस्याः पतिः । अदत्तादायी स्तेनः । कर्मदुष्टाः शास्त्रविरुद्धकारिणः । चकारात्कृतवदेव-कप्रभृतयः । एते श्राद्धे निन्दिताः प्रतिपिद्धाः । अग्र्याः सर्वेषु वेदेष्वित्यादिना श्राद्धयोग्यब्राह्मणप्रतिपादनेनैव तद्यतिरिक्तानामयोग्यत्वे सिद्धेऽपि पुनः कृपां-

१ वृद्धप्रजानन ख. २ खलतिनिष्केशशिराः खल्वाटः. ३ संकुचितनखः ख. ४ कुण्डे योऽग्रजे स्थिते क. ५ इति समानद्रोपश्रवणात् ग. ६ मातृपितृ ग.

चित्रोग्यादीनां प्रतिपेधवचनमुक्तलक्षणब्राह्मणासंभवे प्रतिपेधरहितानां प्रा-
स्यर्थम् ॥ २२४ ॥

एवं श्राद्धकालान्ब्राह्मणांशोक्त्वाधुना पार्वणप्रयोगमाह—

निमन्त्रयेत पूर्वेषुब्राह्मणानात्मवान्शुचिः ।

तैश्चापि संयतैर्भाव्यं मनोवाकायकर्मभिः ॥ २२५ ॥

पूर्वोक्तान्ब्राह्मणान् श्राद्धे क्षर्णः क्रियतामिति पुर्वेषुनिमन्त्रयेत प्रार्थनया क्ष-
णमभ्युपगमयेत् । अपरेशुर्वा । 'पुर्वेशुपरेशुर्वा श्राद्धकर्मण्यवस्थिते । निमन्त्र-
येत त्र्यवरान्सम्यग्विप्रान्यथोदितान् ॥' इति (३।१८७) मनुस्मरणात् । आत्मवान्
शोकोन्मादादिरहितः सन् दोषवान् भवति । यद्वा आत्मवान्त्रियतेन्द्रियो भवेत् ।
शुचिः प्रयतश्च । तैरपि निमन्त्रितैर्ब्राह्मणैर्मनोवाकायव्यापारैः संयतैर्नियतैर्भ-
वितव्यम् ॥ २२५ ॥

अपराह्णे समभ्यर्च्य स्वागतेनागतांस्तु तान् ।

पवित्रपाणिशचान्तानासनेषूपवेशयेत् ॥ २२६ ॥

अपराह्णे उक्तलक्षणे समभ्यर्च्य तान्निमन्त्रितान्ब्राह्मणानाहूय स्वागतवचनेन
पूजयित्वा कृतपादधावनानाचान्तान् कृत्स्नेष्वामनेषु पवित्रपाणिः पवित्रपाणीनु-
पवेशयेत् । यद्यप्यत्र सामान्येनापराह्णे इत्युक्तं तथापि कुतपे प्रारभ्य तदादि-
पञ्चमु सुहूर्तेषु परिसमापनं श्रेयस्करम् ।—'अहो सुहूर्ता विख्याता दश पञ्च-
च सर्वदा । तत्राष्टमो सुहूर्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः ॥ मध्याह्ने सर्वद-
यस्मान्मन्दीभवति भास्करः । तस्मादनन्तफलदस्तत्रारम्भो विशिष्यते ॥ ऊर्ध्वं सु-
तांकुतपाद्यन्सुहूर्तचतुष्टयम् । सुहूर्तपञ्चकं ह्येतत्स्वधाभवनमिष्यते ॥' इति
वचनात् । तथान्यदपि श्राद्धोपयोगि कुतपसंज्ञकमुक्तम्—'मध्याह्नः खड्गपात्र-
च तथा नेपालकम्बलः । रौप्यं दुर्भानिला गावो द्वाहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥ पापं
कुत्सितमित्याहुस्तस्य संतापकारिणः । अष्टाद्येते अतस्तस्मात्कुतपा त्ति विदुःशास्त्र-
इति ॥ २२६ ॥

युग्मान्देवे यथाशक्ति पित्र्येऽयुग्मांस्तथैव च ।

परिस्तृते शुचां देशे दक्षिणाप्रवणे तथा ॥ २२७ ॥

देवे आशुदुदयिके श्राद्धे युग्मान्समान्ब्राह्मणानुपवेशयेत् । कथं यथाशक्ति-
शक्तिमनतिक्रम्य । तत्र वैश्वदेवे द्वौ मात्रादीनां तिसृणामेकैकस्या द्वौद्वौ तिसृणां
वा द्वौ एवं पित्रादीनामेकैकस्य द्वौद्वौ त्रयाणां वा द्वौ । एवं मातामहादीनां च
वर्गत्रयेऽपि वैश्वदेवे पृथक् तत्रैव वा । पित्र्ये पार्वणश्राद्धे आयुग्माः पितृमनुष्याणां
दिति संबध्यते । एतच्च परिस्तृते सर्वतः प्रच्छादिते शुचां गोमयादिनोपलि-
दक्षिणाप्रवणे दक्षिणतोऽवनते देशे कार्यम् ॥ २२७ ॥

अयुग्मान्पित्र्य इति पार्वणश्राद्धाङ्गभूते वैश्वदेवेप्ययुग्मप्रसंगे इदमारभ्यते—

द्वौ देवे प्राक् त्रयः पित्र्य उदगेकैकमेव वा ।

मातामहानामप्येवं तत्रं वा वैश्वदेविकम् ॥ २२८ ॥

द्वौ देव इति । देवे वैश्वदेवे द्वौ ब्राह्मणो प्राङ्मुखानुपवेश्यौ । पित्र्ये अयुग्मान्-
नित्यविशेषप्रसंगे विशेष उच्यते त्रयः पित्र्ये इति । पित्र्ये पित्रादिस्थाने त्रय
उदङ्मुखान् उपवेश्याः । पक्षान्तरमाह—एकैकमेव वा । वैश्वदेवे पित्र्ये च एकमेक-
मुपवेशयेत् । संभवतो विकल्पः । मातामहानामप्येवं श्राद्धे निमज्जणादि द्वौ
देवे प्राक् त्रयः पित्र्ये उदगेकैकमेव वेत्येव मतं पितृश्राद्धवत्कर्तव्यम् । पितृश्राद्धे
मातामहश्राद्धे च वैश्वदेविकं पृथक् तन्नेत्रेण वा कर्तव्यम् । तन्नशब्दः समुदायवाचकः ।
यदा तु द्वावेव ब्राह्मणौ लब्धौ तदा वैश्वदेवे पात्रं प्रकल्प्य उभयत्रैकैकं ब्राह्मणं
नियुञ्ज्यात् । यथाह वसिष्ठः—‘यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे देवं तत्र कथं भवेत् ।
अन्नं पात्रे समुद्भूत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ॥ देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं प्रव-
र्तयेत् । प्रास्येदन्नं तदग्नौ तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥’ इति ॥ २२८ ॥

पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्युच्चा ॥ २२९ ॥

तदनन्तरं वैश्वदेवार्थंब्राह्मणहस्ते जलं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशांश्च युग्मान् द्विगु-
णितानासने दक्षिणतो दत्त्वा विश्वान्देवानावाहयिष्ये इति ब्राह्मणान् पृष्ट्वा
नेरःनाह येन्यनुज्ञातो ‘विश्वेदेवास आगत’ इत्यनयर्चा ‘आगच्छन्तु महाभागा’ इत्य-
नेन च स्मार्तेन मन्त्रेण तानावाहयेत् । एतच्च यज्ञोपवीतिनां प्रदक्षिणं च
कार्यम्—‘अपव्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणम्’ इति पित्र्ये विशेषस्मरणात् ॥

यवैरन्ववकीर्याथ भाजने सपवित्रके ।

शंनोदेव्या पयः क्षिप्वा यवोसीति यवांस्तथा ॥ २३० ॥

या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत् ।

ततो वैश्वदेवार्थंब्राह्मणसमीपे भूमिं प्रादक्षिण्येन यवैरन्ववकीर्यं अनन्तरं
तैजसादिभाजने सपवित्रके कुशयुग्मान्तर्हिते ‘शंनोदेवीरभिष्टय’ इत्यनयर्चापः
क्षिप्वा ‘यवोसि धान्यराजो वा’ इत्यादिना मन्त्रेण यवान् ततो गन्धपुष्पाणि च
क्षिप्वाऽनन्तरं अर्घ्यपात्रपवित्रान्तर्हितेषु ब्राह्मणहस्तेषु ‘या दिव्या आपः पयसा’
इत्यादिना मन्त्रेण विश्वेदेवा इदं वोऽर्घ्यं इत्यर्घ्यौदकं विनिक्षिपेत् ॥ २३० ॥

दत्त्वौदकं गन्धमाल्यं धूपदानं सदीपकम् ॥ २३१ ॥

तथाच्छादनदानं च करसौचार्थमम्बु च ।

अथ करसौचार्थमुदकं दत्त्वा यथाक्रमं गन्धपुष्पधूपदीपदानं कुर्यात् तथा-

च्छादनदानं च । गन्धादीनां स्मृत्यन्तरोक्तो विशेषो द्रष्टव्यः—‘चन्दनकुङ्कुमक-
पूरागरूपन्नकान्युपलेपनार्थम्’ इति त्रिष्णुनोक्तम् । पुष्पाणि च—‘श्राद्धे जात्यः
प्रशस्ताः स्युर्मलिका श्वेतयूथिका । जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च
चम्पकम् ॥’ इत्युक्तानि । वर्ज्यानि च—‘उग्रगन्धीन्यगन्धीनि चैत्यवृक्षोद्भवानि
च । पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च ॥’ न कण्टकिजं । कण्टकिजमपि
भुक्तं सुगन्धि यत्तद्दद्यात् । न रक्तं दद्यात् । रक्तमपि कुङ्कुमजं जलजं च दद्या-
त्’ इत्यादीनि द्रष्टव्यानि । धूपे च विशेषो त्रिष्णुनोक्तः—‘प्राण्यङ्गं सर्वं धूपार्थं
न दद्यात् । घृतमधुसंयुक्तं गुग्गुलुश्रीखण्डागरुदेवदारुसरलादि दद्यात्’ इति ।
दीपे च विशेषः शङ्खनोक्तः—‘घृतेन दीपो दातव्यस्तिलतैलेन वा पुनः । वसा-
मेदोद्भवं दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥’ आच्छादनं च शुभ्रं नवमहतं सदशं दद्यादिति ।
एतच्च सर्वं वैश्वदेवानुष्ठानकाण्डमुद्बुधः कुर्यात् । पित्र्यं काण्डं दक्षिणामुखः ।
यथाह वृद्धशातातपः—‘उदङ्मुखस्तु देवानां पितॄणां दक्षिणामुखः । प्रदद्या-
त्पार्वणे सर्वं देवपूर्वं विधानतः ॥’ इति ॥ २३१ ॥

अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणम् ॥ २३२ ॥

द्विगुणांस्तु कुशान्दत्त्वा ह्युशन्तस्त्वेत्यृचा पितॄन् ।

आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायन्तुनस्ततः ॥ २३३ ॥

ततो वैश्वदेवकाण्डानन्तरमपसव्यं यज्ञोपवीतं प्राचीनावीतं कृत्वा । अत्र
तत इति वदता काण्डानुसमयो दर्शितः । पित्रादीनां त्रयाणामयुग्मान्कुशान्द्र-
गुणभुजान् अप्रदक्षिणं वामतो दिष्टरार्थमासनेपूदकपूर्वकं दत्त्वा पुनरुदकं द-
द्यात् । ‘अपः प्रदाय दर्भोन्निद्विगुणभुजानासनं प्रदायापः प्रदाय’ इत्याश्वलायनस्मर-
णात् । एतच्चाद्यन्तयोरुदकदानं वैश्वदेवे पित्र्ये च प्रतिपदार्थं प्रतिपादनार्थं द्रष्ट-
व्यम् । अथ पितॄन् पितामहान् प्रपितामहानावाहयिष्य इति ब्राह्मणान्पृष्ट्वा
आवाहयेति तैरनुज्ञातः ‘उशन्तस्त्वा निधीमहि’ इत्यनयर्चा पित्रादीनावाह्य
‘आयन्तुनः पितरः’ इत्यादिना मन्त्रेणोपतिष्ठेत् ॥ २३२ ॥ २३३ ॥

अपहता इति तिलान्विकीर्य च समन्ततः ।

यवार्थास्तु तिलैः कार्याः कुर्यादर्घ्यादि पूर्ववत् ॥ २३४ ॥

दत्त्वादर्घ्यं संस्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ।

पितृभ्यः स्थानमसीति न्युजं पात्रं करोत्यधः ॥ २३५ ॥

यवार्थाः यवसाध्यानि कार्याण्यवकिरणादीनि तिलैः कर्तव्यानि । ततोऽ
र्घ्यपात्रासादनाच्छादनान्तं पूर्ववत्कुर्यात् । तत्रायं विशेषः—‘तिलान्’ ‘अपहता असु-
रारक्षांसि’ इत्यादिना मन्त्रेण ताम्रपात्रेणोपतिष्ठेत् । प्रदक्षिणमन्त्रवर्तीयं राजतादिषु पा-
त्रेषु त्रिष्वयुग्मकुशानिर्नितकृत्वाऽन्तर्हितेषु ‘शनोदेवी’ इति मन्त्रेणापः क्षिप्त्वा

‘तिलोसिसोमदैवत्य’ इत्यादिमन्त्रेण तिलान् गन्धान्पुष्पाणि च क्षिप्त्वा स्वधार्घ्या
[ति ब्राह्मणानां पुरतोऽर्घ्यपात्राणि स्थापयित्वा ‘यादिव्या’ इति मन्त्रान्ते पितरिदं
तेऽर्घ्यं पितामहेदं तेऽर्घ्यं प्रपितामहेदं तेऽर्घ्यमिति ब्राह्मणानां हस्तेष्वर्घ्यं दद्यात् ।
एकैकमुभयत्र वेत्यस्मिन्नपि पक्षे पात्रत्रयं कार्यम् । एवमर्घ्यं दत्त्वा तेषामर्घ्याणां
संस्त्वान्ब्राह्मणहस्तगलितार्घोदकानि पितृपात्रे गृहीत्वा दक्षिणाग्रं कुशस्तम्बं
भूमौ निधाय तस्योपरि ‘पितृभ्यः स्थानमसि’ इत्यनेन मन्त्रेण तत्पात्रं न्युद्धमधो-
मुखं कुर्यात् । तस्योपरि अर्घ्यपात्रपवित्राणि निदध्यात् । अनन्तरं गन्धपुष्पधूप-
दीपाच्छादनानि पितरयं ते गन्धः पितरिदं ते पुष्पमित्यादिना प्रयोगेण
दद्यात् ॥ २३४ ॥ २३५ ॥

अग्नौकरणमाह द्वाभ्याम्—

अग्नौ करिष्यन्नादाय पृच्छत्यन्नं घृतशुतम् ।

कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो हुत्वाग्नौ पितृयज्ञवत् ॥ २३६ ॥

हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।

यथालाभोपपन्नेषु रौप्येषु च विशेषतः ॥ २३७ ॥

अनन्तरमग्नौ करिष्यन्घृतशुतं घृताक्तमन्नमादाय ब्राह्मणान् पृच्छेदग्नौ करिष्ये
इति । घृतग्रहणं सूयशाकादिनिवृत्त्यर्थम् । ततस्तैः कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातः प्राची-
नावीती शुद्धमन्नमुपसमाधाय मेक्षणेनादायावदानसंपदा जुहुयात् । ‘सोमायपि-
तृमते स्वधानमः । अग्नये कव्यवाहनाय स्वधानमः’ इति पिण्डपितृयज्ञकल्पेनाग्नौ
हुत्वा मेक्षणमनुग्रह्य हुतशेषं मृन्मयवर्जं यथालाभोपपन्नेषु विशेषतो रौप्येषु
पित्रादिभाजनेषु दद्यात् न वैश्वदेवभाजनेषु । समाहितोऽनन्यमनस्कः । अत्र
यद्यप्यग्नावित्यविशेषेणोक्तं तथाप्याहिताग्नेः सर्वाधानपक्षे औपासनाग्नेरभावात्
पिण्डपितृयज्ञानन्तरभाविनि पार्षणश्राद्धे विहितदक्षिणाग्नेः संनिधानाद्दक्षिणाग्नौ

होमः—‘कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ’ इत्यस्यापवाददर्शनात् । यथाह मार्कण्डेयः—
‘आहिताग्निस्तु जुहुयाद्दक्षिणाग्नौ समाहितः । अनाहिताग्निस्त्वौपासदेऽभ्यभावे
नेऽप्सु वा ॥’ इति । अर्धाधानपक्षे त्वौपासनाग्निस्त्वावादाहिताग्नेरनाहिता-
ग्नेरौपासनाग्नावेवाग्नौकरणहोमः । एवमन्वष्टकादिषु त्रिष्वपि पिण्डपितृयज्ञक-
ल्पान्तिदेशात् । काम्यादिषु चतुर्षु ब्राह्मणपाणावेव होमः । यथाहुर्गृह्यकाराः—
‘आन्वष्टक्यं च पूर्वेषुर्मासिमास्यथ पार्वणम् । काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्दिष्ट-
मथाष्टमम् ॥ चतुर्ष्वार्षेषु साक्षीनां वह्नौ होमो विधीयते । पित्र्यब्राह्मणहस्ते
स्यादुत्तरेषु चतुर्ष्वपि ॥’ अस्यार्थः—हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णांमरपक्षपाणामष्टमी-
पष्टका इत्यष्टका विहिताः । तत्र नवम्यां यत्क्रियते तदन्वष्टक्यम् । सप्तम्यां
द्वयमाणं पूर्वेषुः । मासिमासि कृष्णपक्षे पञ्चमीप्रभृतिषु यस्यां कस्यांचित्ति-

१ पात्रे प्रथमे गृहीत्वा ग. २ वीतीधमसुप क. वीत्यग्निः ३ विहित ख. ४ त्वौपास-
नेऽभ्यभावे ग. ५ अरेष्वौपासना ख. ग. ६ कल्पेनेतिनिर्देशात् क.

थावन्वष्टक्यातिदेशेन यद्विहितम् । अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञानन्तरं यद्विहितं तत्पार्वणम् । स्वर्गादिकामनायां कृत्तिकादिनक्षत्रेषु यद्विहितं तत्काम्यम् । अभ्युदये पुत्रोत्पत्त्यादिषु तद्भागारामदेवताप्रतिष्ठादिषु च यद्विहितं तदाभ्युदयम् । अष्टम्यां अष्टका विहिताः । एकोद्दिष्टम् । अत्रैकोद्दिष्टशब्देन सपिण्डीकरणं लक्षयति, तत्रैकोद्दिष्टस्यापि सद्भावात्, साक्षादेकोद्दिष्टे तदभावात् । अथवा गृह्यभाष्यकारमते साक्षादेकोद्दिष्टेऽपि पाणिहोमस्य सद्भावोत्साक्षादेकोद्दिष्टमेव । एतेषामष्टानामाद्येषु चतुर्षु साम्निकस्याग्नौ होमः । उत्तरेषु चतुर्षु पित्र्य-ब्राह्मणहस्ते । निरग्निकस्यापि प्रमीतपितृकस्य द्विजस्य पार्वणं नित्यमिति तस्यापि पाणावेव होमः—‘न निर्वपति यः श्राद्धं प्रमीतपितृको द्विजः । इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्तीयते तु सः ॥’ इति वचनात् । एवं काम्याः पुत्रपिण्डाद्यैकोद्दिष्टेषु पाणावेव होमः—‘अभ्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत्’ इति मन्त्र-रणात् । पाणिदत्तस्य पृथग्प्रासप्रतिषेधे उच्यते । यथाहुर्गृह्यकाराः—‘पाणितले दत्तं पृथगश्नन्यबुद्धयः । पितरस्तेन तृप्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति । यच्च पाणितले दत्तं पृथगश्नन्यबुद्धयः । एकीभावेन भोक्तव्यं पृथगश्नन्यबुद्धयः ।’ इति ॥ २३६ ॥ २३७ ॥

अन्ननिवेदनम्—

दत्त्वान्नं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम् ।

कृत्वेदंविष्णुरित्यन्ने द्विजाङ्गुष्ठं निवेदयेत् ॥ २३८

अन्नमोदनसूपपायसपृथादिकं भाजनेषु दत्त्वां पृथिवीते पात्रमित्यन्ना मन्त्रेण पात्राभिमन्त्रणं कृत्वा ‘हृदं विष्णुर्विचक्रमे’ इत्यनयर्चा अन्ने द्विजाङ्गुष्ठं निवेदयेत् । तत्रच वैश्वदेवे यज्ञोपवीती विष्णो हव्यं रक्षेति । पित्र्ये प्राचीनावीती विष्णो कव्यं रक्षेति ।—‘विष्णो हव्यं च कव्यं च ब्रूयाद्रक्षेति वै कर्मात्’ इति मनुस्मरणान् ॥ २३८ ॥

सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति त्वम् ।

जघ्ना यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः ॥ २३९ ॥

अनन्तरं विश्वेभ्योदेवेभ्य इदमन्नं परिविष्टं परिविध्यमाणं चातृप्तेरिति यवो-
दकेन देवे निवेद्य, तथा पित्रे अमुकगोत्रायाःसुकशर्मणे इदमन्नं परिविष्टं परिवि-
ध्यमाणं चातृप्तेरिति तिलोदकप्रदानेन पित्रे निवेद्य, एवं पितामहाय प्रपिताम-
हाय च निवेदानन्तरमापोदानं दत्त्वा पूर्वोक्तःसिध्याहृतिभिः सहितां गायत्रीं
‘मधुवाता’ इति त्वं मधुमधुमध्विति त्रिवारं जह्वा यथासुखं जुषध्वमिति ब्रू-
यात् ।—‘संकल्प्य पितृदेवेभ्यः सावित्रीं मधुमज्जपः । श्राद्धं निवेद्यापोशानं जुष-
प्रैपोऽथ भोजनम् ॥’ तथा—‘गायत्रीं त्रिः सकृद्वापि जपेद्याहृतिपूर्विकाम् । स-

१ लक्षयते. ख. २ सद्भावादेको क. ३ प्रतिषेधश्च दृश्यते. ग. ४ पूर्वमश्नन्यबु. ग.
५ कृत्वा ग.

धुवाता इति तृचं मध्वित्येतन्निकं तथा ॥' इति पारस्करादिवचनात् । भुञ्जी-
रंस्तेऽपि वाग्यताः । तेऽपि ब्राह्मणा वाग्यता मौनिनो भुञ्जीरन् ॥ २३९ ॥

अन्नमिष्टं हविष्यं च दद्यादक्रोधनोऽत्वरः ।

आतृप्तेस्तु पवित्राणि जप्त्वा पूर्वजपं तथा ॥ २४० ॥

अन्नं भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यपेयात्मकं पञ्चविधं इष्टं यद्ब्राह्मणाय प्रेताय कर्त्रे वा
रोचते । हविष्यं श्राद्धहविर्योग्यं व्रीहिशालियवगोधूममुद्गमापनुन्यन्नकालशाक-
महाशकैकालशुण्ठीमरीचहिङ्गुडशर्कराकर्पूरसैन्धवसांभरपनसनालिकेरकदलीब-
दरगन्धपयोदधिघृतपायसमधुमांसप्रभृति स्मृत्यन्तरप्रसिद्धं वेदितव्यम् । हविष्य-
मित्यनेनैवायोग्यस्य स्मृत्यन्तरप्रतिषिद्धस्य कोद्रवमसूरचणककुलित्यपुलाकनिष्पा-
वराजमापकूष्माण्डवार्ताकितृहतीद्रयोपोदकीवंशाङ्कुरपिप्पलीवचाशतपुष्पोपध्वि-
डलवणमाहिषचामरक्षीरदधिघृतपायसादीनां निवृत्तिः । अक्रोधनः क्रोधहेतुसं-
भवेऽपि । अत्वरोऽव्यग्रः । आतृप्तेर्दद्यादिति संबन्धः । तुशब्दाद्यथा किञ्चिदुच्छिष्यते
तथा दद्यात् । उच्छेषणस्य दासवर्गभागधेयत्वात् ।—'उच्छेषणं भूमिगतमजि-
ह्वास्ताशठस्य च । दासवर्गस्य तत्पिष्ये भागधेयं प्रचक्षते ॥' इति (३१२४६) मनु-
स्मरणात् । तथा आतृप्तेः पवित्राणि पुरुषसूक्तपात्रमानीप्रभृतीनि जप्त्वा तृप्तान्
ज्ञात्वा पूर्वोक्तं जपं च सव्याहृतिकामित्युक्तं जपेत् ॥ २४० ॥

अन्नमादाय तृप्ताः स्य शेषं चैवानुमान्य च ।

तदन्नं विकिरेद्भूमौ दद्याच्चापः सकृत्सकृत् ॥ २४१ ॥

अनन्तरं सर्वमन्नमादाय तृप्ताः स्थिति तान्पृष्ट्वा तृप्ताः स्य इति तैरुक्तः शेष-
मप्यस्ति किंक्रियतामिति पृष्ट्वा इष्टैः सहोपभुज्यतामित्यभ्युपगम्य तदन्नं पितृ-
स्थानब्राह्मणस्य पुरस्तादुच्छिष्टसंनिधौ दक्षिणाग्रदर्भान्तरितायां भूमौ तिलोदक-
प्रक्षेपपूर्वकं—'ये अग्निदग्धा' इत्यनयर्चा निक्षिप्य पुनस्तिलोदकं निक्षिपेत् ।
तदनन्तरं ब्राह्मणहस्तेषु गण्डूपार्थं सकृत्सकृदपो दद्यात् ॥ २४१ ॥

पिण्डप्रदानम्—

सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः ।

उच्छिष्टसंनिधौ पिण्डान्दद्याद्वै पितृयज्ञवत् ॥ २४२ ॥

पिण्डपितृयज्ञकल्पातिदेशेन चरुश्रपणसद्भावे अग्नौकरणशिष्टचरुशेषेण सह
सर्वमन्नमुपादायाग्निसंनिधौ पिण्डान्दद्यात् । तदभावे ब्राह्मणार्थं कृतमन्नं सर्व-
मुपादाय सतिलं तिलमिष्टं दक्षिणामुख उच्छिष्टसंनिधौ पिण्डपितृयज्ञकल्पेन
पिण्डान्दद्यात् ॥ २४२ ॥

१ वृताकवृहती क. २ पुष्पोषधिविड क. पुष्पोपरविड. ख ३ प्रकिरेत् क. ४ सार्वव-
र्णिकमन्न क. ग. ५ सार्ववर्णिकमन्नमुपादाय क.

अक्षय्योदकदानम्—

मातामहानामप्येवं दद्यादाचमनं ततः ।

स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च ॥ २४३ ॥

मातामहानामपि विश्वेदेवावाहनादिपिण्डप्रदानपर्यन्तं कर्मैवमेव कर्तव्यम् । अनन्तरं ब्राह्मणानामाचमनं दद्यात् । स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यात् स्वस्ति ब्रूतेति ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयेत् । तैश्च स्वस्तीत्युक्ते अक्षय्यमस्त्विति ब्रूतेति ब्राह्मणहस्ते-
पूदकदानं कुर्यात् । तैश्चाक्षय्यमस्त्विति वक्तव्यम् ॥ २४३ ॥

स्वधावाचनम्—

दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत् ।

वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यताम् ॥ २४४ ॥

अनन्तरं यथाशक्ति हिरण्यरजतादिदक्षिणां दत्त्वा स्वधां वाचयिष्य इत्युक्त्वा तैर्ब्राह्मणैर्वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः पित्रादिभ्यो मातामहादिभ्यश्च स्वधो-
च्यतामिति स्वधाकारमुदाहरेत् ॥ २४४ ॥

ब्रूयस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम् ।

विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां विप्रैश्चोक्त इदं जपेत् ॥ २४५ ॥

ते च ब्राह्मणा अस्तु स्वधेति ब्रूयुः । तैरेवमुक्ते अनन्तरं कमण्डलुना उदकं भूमौ सिञ्चेत् । ततो विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति ब्रूयात् । ब्राह्मणैश्च प्रीयन्तां वि-
श्वेदेवा इत्युक्ते इदमनन्तरोच्यमानं जपेत् ॥ २४५ ॥

ब्राह्मणप्रार्थना—

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः संततिरेव च ।

श्रद्धा च नो माविगमद्बहु देयं च नोऽस्त्विति ॥ २४६ ॥

दातारो हिरण्यादेः नोऽस्माकं कुलेऽभिवर्धन्तां बहवो भवन्तु । वेदाश्च व-
र्धन्तां न परनाशयन्तः । तानानुष्ठानं प्रेय । संततिश्च पुत्रपौत्रादिपरम्प-
रया । श्रद्धा च पित्र्ये कर्मण्यास्था नोऽस्माकं माविगमत् मा गच्छतु । 'न माङ्ग-
योगे' इत्यडभावः । देयं च हिरण्यादि बहु अपर्धन्तं अस्माकं भवत्विति जपे-
दित्यर्थः ॥ २४६ ॥

इत्युक्त्वोक्त्वा प्रिया वाचः प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।

वाजेवाज इति प्रीतः पितृपूर्वं विसर्जनम् ॥ २४७ ॥

एवं पूर्वोक्तं प्रार्थनामन्त्रं जप्त्वा, उक्त्वा च प्रिया वाचः धन्या वयं भवच्चरण-
युगलरजःपवित्रीकृतमस्मन्मन्दिरं शाकाद्यशनकेशमविगणय्य भवद्भिरनुगृहीता
वयमित्येवंरूपाः । प्रणिपत्य प्रदक्षिणापूर्वं नमस्कृत्य विसर्जयेत् । कथं विसर्जये-

दित्याह—‘वाजे वाजेवतवाजिनोनः’ इत्यनयर्चा पितृपूर्वं प्रपितामहादि विश्वे-
देवान्तं दर्भान्वारम्भेण उत्तिष्ठन्त पितर इति प्रीतः सुप्रीतमना विसर्जनं कुर्यात् ॥

यस्मिंस्तु संस्रवाः पूर्वमर्घ्यपात्रे निवेशिताः ।

पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान्विसर्जयेत् ॥ २४८ ॥

यस्मिन्नर्घ्यपात्रे पूर्वमर्घ्यदानान्ते संस्रवा ब्राह्मणहस्तगलितार्घ्योदकानि निवे-
शिताः स्थापितास्तदर्घ्यपात्रं न्युञ्जं तदुत्तानमूर्ध्वमुखं कृत्वा विप्रान्विसर्जयेत् ।
एतच्चाशीर्भञ्जपादूर्ध्वं वाजेवाजे इत्यतः प्राग्दृष्टव्यम् । कृत्वा विसर्जयेदिति
कृत्वाप्रत्ययश्रवणात् ॥ २४८ ॥

प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम् ।

ब्रह्मचारी भवेत्तां तु रजनीं ब्राह्मणैः सह ॥ २४९ ॥

अनन्तरमासीमान्तं ब्राह्मणाननुव्रज्य तैरास्यतामित्यनुज्ञातस्तान्प्रदक्षिणीकृत्य
प्रतिनिवृत्तः पितृसेवितं श्राद्धशिष्टमिष्टैः सह भुञ्जीत । नियम एवायं न परि-
संख्या । मांसे तु यथारुचीति द्विजकाम्यथेत्यत्रोक्तम् । यस्मिन्दिने श्राद्धं कृतं
तत्संबन्धिनीं रात्रिं भोक्तृभिर्ब्राह्मणैः सह कर्ता ब्रह्मचारी भवेत् । तुशब्दात्पुन-
र्भोजनादिरहितोपि भवेत् । ‘दन्तधावनताम्बूलं खिग्धस्नानमभोजनम् । रत्यौ-
पधपरात्रानि श्राद्धकृत्सस वर्जयेत् ॥ पुनर्भोजनमध्वानं भाराध्ययनमैथुनम् ।
दानं प्रतिग्रहं होमं श्राद्धभुक्त्वष्ट वर्जयेत् ॥’ इति वचनात् ॥ २४९ ॥

एवं पार्वणश्राद्धमुक्त्वेदानीं वृद्धिश्राद्धमाह—

एवं प्रदक्षिणावृत्को वृद्धौ नान्दीमुखान्पितृन् ।

यजेत दधिकर्कन्धूमिश्रान्पिण्डान्यवैः क्रियाः ॥ २५० ॥

वृद्धौ पुत्रजन्मादिनिमित्ते श्राद्धे एवमुक्तेन प्रकारेण पितृन्यजेत पूजयेत् ।
तेत्र विशेषमाह—प्रदक्षिणावृत्क इति । प्रदक्षिणा आवृत् अनुष्ठानपद्धतिर्य-
सौ प्रदक्षिणावृत्कः । प्रदक्षिणप्रचार इति यावत् । नान्दीमुखानिति पितृणां
शेषणम् । अतश्चावाहनादौ नान्दीमुखान्पितृनावाहयिष्ये नान्दीमुखान्पिता-
नित्यादिप्रयोगो द्रष्टव्यः । कथं यजेतेत्याह—दधिकर्कन्धूमिश्रान् । कर्कन्धू-
र्बदरीफलम् । दध्ना बदरीफलैश्च मिश्रान्पिण्डान्दत्त्वा यजेतेति संबध्यते । तिल-
साध्याः सर्वाः क्रिया यवैः कर्तव्याः । अत्रच ब्राह्मणसंख्या दर्शितैव—‘युग्मान्दैवे
यथाशक्ति’ इत्यत्र । प्रदक्षिणावृत्कत्वादिपरिगणनमन्येषामपि स्मृत्यन्तरोक्तानां
विशेषधर्माणां प्रदर्शनार्थम् । यथाहाश्वलायनः—‘अथाभ्युदधिके युग्मा ब्रा-
ह्मणा अमूला दर्भाः प्राञ्चुखो यज्ञोपवीती स्यात्प्रदक्षिणमुपचारो यवैस्त्रिलार्थो
गन्धादिदानं द्विद्विः ऋजुदर्भानासने दद्यात् । ‘यवोसि सोमदेवत्यो गोसवे दे-
वनिर्मितः । प्रत्नवद्भिः प्रत्तः पुष्ट्या नान्दीमुखान्पितृनिर्माँल्लोकान्प्रीणयाहि नः

स्वाहा' इति यथावपनम् । विश्वेदेवा इदं बोध्वं, नान्दीसुखाः पितर इदं बोध्वं-
मिति यथालिङ्गमर्घ्यदानम् । पाणौ होमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय
पितृमते स्वाहेति । 'मधुवाता ऋतायत' इति तृचस्थाने 'उपासौ गायत' इति पञ्च
मधुमतीः श्रावयेत् । 'अक्षन्नमीमदन्त' इति षष्ठीम् । आचान्तेषु मुक्ताशयान्गोम-
येनोपलिप्य प्राचीनाप्रान्दभान्संस्तीर्य तेषु पृषदाज्यमिश्रेण मुक्तशोषेणकैकस्य
द्वौ द्वौ पिण्डौ दद्यादित्यादि । यद्यपि पितृव्यजतेति सामान्येनोक्तं तथापि श्राद्ध-
त्रयं क्रमश्च स्मृत्यन्तरादवगन्तव्यः । यथाह ज्ञातातपः—'मातुः श्राद्धं तु पूर्वं
स्यात्पितृणां तदनन्तरम् । ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥'
इति ॥ २५० ॥

एकोद्दिष्टमाह—

एकोद्दिष्टं देवहीनमेकार्घ्यैकपवित्रकम् ।

आवाहनाग्नौकरणरहितं ह्यपसव्यवत् ॥ २५१ ॥

एकोद्दिष्टं एक उद्दिष्टो यस्मिन् श्राद्धे तदेकोद्दिष्टमिति कर्मनामधेयम् । शेषं
पूर्ववदाचरेदित्युपसंहारान् । पार्वणसकलधर्मप्राप्तौ विशेषोऽभिधीयते । देवहीनं
विश्वेदेवरहितं एकार्घ्यपात्रमेकदर्भपवित्रकं च आवाहनेनाग्नौकरणहोमेन च रहि-
तम् । अपसव्यवत् प्राचीनावीतब्रह्मसूत्रवत् । अनेनानन्तरोक्ताभ्युदयिते यज्ञो-
पवीतित्वं सूचयति ॥ २५१ ॥

उपतिष्ठतामक्षयस्थाने विप्रविसर्जने ।

अभिरम्यतामिति वदेद्द्वयुक्तेऽभिरताः स ह ॥ २५२ ॥

किंच । यदुक्तं—'स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च' इति तत्र
यस्थाने उपतिष्ठतामिति वदेत् । विप्रविसर्जने कर्तव्ये 'वाजेवाजे' इति उक्तं त-
दर्भान्वारम्भेणाभिरम्यतामिति व्र्यात् । ते चाभिरताः स इति व्र्युः । ह प्र-
सिद्धम् । शेषं पूर्ववदिति यावत् । एतच्च मध्याह्ने कर्तव्यम् । यथाह देवलः—
'पूर्वाह्णे दैविकं कर्म अपराह्णे तु पितृकम् । एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमि-
त्तकम् ॥' इति । भुञ्जीत पितृसेवितमित्यस्यैकोद्दिष्टविशेषे निषेधो दृश्यते—
'नवश्राद्धेषु यच्छिष्टं गृहे पर्युषितं च यत् । दंपत्योर्भुक्तगृष्टं च न भुञ्जीत कदा-
चन ॥' इति । नवश्राद्धं च दर्शितम्—'प्रथमेऽह्नि तृतीयेऽह्नि पञ्चमे सप्तमे
तथा । नवमेकादशे चैव तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥' इति ॥ २५२ ॥

सपिण्डीकरणमाह—

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रैसेचयेत् ॥ २५३ ॥

ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् ।

एतत्सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥ २५४ ॥

गन्धोदकतिलैर्युक्तं पात्रचतुष्टयं अर्घ्यसिद्धयर्थं पूर्वोक्तविधिना कुर्यात् । तिलैर्युक्तं पात्रचतुष्टयमिति वदता पितृवर्गे चत्वारो ब्राह्मणा दर्शिताः । वैश्वदेवे द्वौ स्थितावेव । अत्र प्रेतपात्रोदकं किञ्चिद्वशेषं त्रिधा विभज्य पितृपात्रेषु सेचयेत् 'ये समानाः समनसः' इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्याम् । शेषं विश्वेदेवावाहनादिविसर्जानन्तं पूर्ववत्पार्वणवदाचरेत् । प्रेतार्घ्यपात्रावशिष्टोदकेन प्रेतस्थानब्राह्मणहस्तेऽर्घ्यं दत्त्वा शेषमेकोद्दिष्टवत्समापयेत् । पित्र्येषु त्रिषु पार्वणवत् । एतत्सपिण्डीकरणमनन्तरोक्तमेकोद्दिष्टं च ततः प्रागुक्तं स्त्रिया अपि मातुरपि कर्तव्यं । एवं वदता पार्वणे मातृश्राद्धं पृथक्कर्तव्यमित्युक्तं भवति । अत्र प्रेतशब्दं पितुः प्रपितामहविषयं केचिद्दर्शयन्ति । तस्य त्रिष्वन्तर्भावेन सपिण्डीकरणोत्तरकालं पिण्डदानादिनिवृत्त्युपपत्तेः । समनन्तरमृतस्योत्तरत्र पिण्डोदकदानानानुवृत्तेरन्तर्भावो न युक्तः । अतएवाह यमः—'यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डे नियोजयेत् । विधिग्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते ॥' इति । प्रकर्षेण इतः प्रेत इति चतुर्थेऽपि प्रेतशब्दोपपत्तेः । 'प्रेतेभ्य एव निष्पृणीयात्' इति च प्रयोगदर्शनात् । अपिच—'सपिण्डीकरणं श्राद्धं देवपूर्वं नियोजयेत् । पितृनेवाशयेत्तत्र पुनः प्रेतं न निर्दिशेत् ॥' इति सपिण्डीकरणोत्तरकालं प्रेतस्य श्राद्धादिप्रतिषेधो दृश्यते स चानन्तरमृतस्य न संभवति । समावास्यादौ श्राद्धविधानात् । 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते' इत्येतदपि वचनं चतुर्थस्य त्रिष्वन्तर्भाव एव घटते 'चतुर्थस्य पिण्डत्रयव्यापित्वं पञ्चमस्य पिण्डद्वयव्यापित्वं षष्ठस्यैकपिण्डव्यापित्वं सप्तमे विनिवृत्तिः' इति । पितृपात्रेष्वित्येतदपि पितृमुख्यत्वादस्मिन्नेव पक्षे घटते नान्यथा, प्रपितामहप्रमुखत्वात् । तस्मात्पितृपात्रेषु तत्प्रेतपात्रं प्रसेचयेदिति, पितुः प्रपितामहपात्रं पिपात्रेषु प्रसेचयेदिति तदयुक्तम् । नह्यत्र पिण्डसंयोजनमुत्तरत्र पिण्डदानादिनिवृत्तिप्रयोजनम्, अपितु पितुः प्रेतत्वनिवृत्त्या पितृत्वप्राप्त्यर्थम् । प्रेतत्वं च शुच्युत्पणोपजनितात्यन्तदुःखानुभवावस्था । यथाह मार्कण्डेयः—'प्रेतलोके तु सतिर्गुणां वर्षं प्रकीर्तिता । क्षुच्युत्पणे प्रत्यहं तत्र भवेतां भृगुनन्दन ॥' इति । पितृत्वप्राप्तिश्च वस्वादिश्राद्धदेवतासंबन्धः । प्राक्तनैकोद्दिष्टसहितेन सपिण्डीकरणेन प्रेतत्वनिवृत्त्या पितृत्वं प्राप्नोतीत्यवगम्यते—'यस्यैतानि न दत्तानि प्रेतश्राद्धानि षोडश । प्रेतत्वं सुस्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि ॥' इति । तथा—'चतुरो निर्वपेत्पिण्डानपूर्वं तेषु समावपेत् । ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमभ्रुते ॥' इत्यादिवचनात् । 'यः सपिण्डीकृतं प्रेतम्' इत्यनेनापि पृथगेकोद्दिष्टविधानेन पिण्डदाननिषेधात्पार्वणविधानेन सहपिण्डदानमवगम्यते । तच्च सांवत्सरिकपाक्षिकैकोद्दिष्टविधानेनापोद्यते । यदपि पुनः प्रेतं न निर्दिशेदिति, तदपि प्रेतशब्दं

१ मृतस्य पिण्डोदक क. २ समानयेत् क. समापयेत् ख. ३ एतच्च ख. ४ विधानेनोपपद्यते क. विधानायोपपद्यते ख.

नोच्चारयेत् अपितु पितृशब्दमेवेत्येवमर्थम् । नच प्रकर्षगमनात्तत्रैव प्रेतशब्दः । यतो विशिष्टदुःखानुभवावस्था प्रेतशब्देन रूढ्याभिधीयत इत्युक्तम् । योऽपि प्रमीतमात्रे प्रेतशब्दप्रयोगः सोऽपि भूतपूर्वगत्या । 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते' इति च प्रथमस्य पिण्डस्य चतुर्थव्यापित्वात् द्वितीयस्य पञ्चमव्यापित्वात् तृतीयस्य षष्ठव्यापित्वात् सप्तमे विनिवर्तत इत्येवमपि घटते । अपिच निर्वाप्यपिण्डान्वयेन न सापिण्ड्यं अव्यापकत्वात् अपित्वेकशरीरावयवान्वयेनेत्युक्तम् । पितृशब्दश्च प्रेतत्वनिवृत्त्या श्राद्धदेवताभूयं गतेषु वर्तत इति पितृपात्रेष्वित्यविरुद्धम् । तस्मादनन्तराचार्येण पूर्वपक्षद्वारेण परमतं दर्शितमित्यर्थः । स्मृतपात्रोदकस्य तत्पिण्डस्य च पितृपात्रेषु तत्पिण्डेषु च संसर्जनमिति स्थितम् । आचार्यस्तु परमतमेवोपन्यस्तवान् । एतच्च पितुः सपिण्डीकरणं पितामहादिषु त्रिषु प्रमीतेषु वेदितव्यम् । पितरि प्रेते पितामहे वा जीवति सपिण्डीकरणं नास्त्येव । 'व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डता' इति वचनात् । यत्तु मनुवचनं (३।२२९) — 'पिता यस्य निवृत्तः स्याज्जीवेचापि पितामहः । पितुः स नाम संकीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम् ॥' इति, तदपि पितृशब्दप्रयोगनियमाय न पिण्डद्वयद्वयार्थम् । कथम् — 'ध्रियमाणे तु पितरि पूर्वपामेव निर्वपेत् । पिता यस्य तु स्याज्जीवेचापि पितामहः ॥' सोऽपि पूर्वपामेव निर्वपेदित्यन्वयः । पक्षद्वयं कथं निर्वपेदित्याह — 'पितुः स नाम संकीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम्' इत्यन्वयः ग्रहणेन सर्वत्र पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इत्येवं प्रयोगो न पुनः । अत्र चिदपि पितामहस्य प्रपितामहस्य वाऽऽदित्वं वृद्धप्रपितामहस्य तत्पितुर्वचनं । अतश्च पित्रादिशब्दानां संबन्धवचनत्वात् ध्रियमाणेऽपि पितरि पितुः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इति । पितामहे ध्रियमाणे पितामहस्य पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इति । अतश्च पिण्डपितृयज्ञे शुन्धन्तां पितर इत्यादि-मन्त्राणामूहो न भवति । यदा चिदपि विष्णुवचनं — 'यस्य पिता प्रेतः स्यात्स पितृपिण्डं निधाय पितामहात्पराभ्यां द्वाभ्यां दद्यात्' इति । तस्यायं अर्थः । पितामहे ध्रियमाणे प्रेते च पितरि पितुरेकं पिण्डमेकोद्दिष्टविधानेन निधाय पितुर्यः पितामहस्ततः पराभ्यां द्वाभ्यां दद्यात् । पितामहस्त्वात्मनः प्रपितामहः संप्रदानभूतः स्थित एवेति । प्रपितामहाय ततः पराभ्यां द्वाभ्यां च दद्यादिति । शब्दप्रयोगनियमस्तु पूर्वोक्त एव । एवं गोब्राह्मणादिहतस्यापि सपिण्डीकरणाभावो वेदितव्यः । यथाह कात्यायनः — 'ब्राह्मणादिहते ताते पतिते संगवर्जिते । व्युत्क्रमाच्च स्मृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ ॥' इति । गोब्राह्मणहतस्य पितुः सपिण्डीकरणसंभवे तमुल्लंघ्य पितामहादिभ्यः पार्वणविधानमनुपपन्नमिति सपिण्डीकरणाभावोऽवगम्यते । स्मृत्यन्तरेऽपि — 'ये नराः संततिच्छिन्ना नास्ति तेषां सपिण्डता । न चैतैः सह कर्तव्यान्धेकोद्दिष्टानि षोडश ॥' इति । स्मृत्यन्तरेऽपि पिण्डदानादौ गोत्रे विप्रतिपत्तिः । भर्तृगोत्रेण पितृगोत्रेण वा दातव्यमिति उभ-

यत्र वचनदर्शनात्—‘स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे । स्वामिगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥’ इत्यादिभर्तृगोत्रविषयं वचनम् ।—‘पितृगोत्रं समुत्सृज्य न कुर्याद्भर्तृगोत्रतः । जन्मन्येव विपत्तौ च नारीणां पैतृकं कुलम् ॥’ इत्यादिपितृगोत्रविषयम् । एवं विप्रतिपत्तावासुरादिविवाहेषु पुत्रिकाकरणे च पितृगोत्रमेव । तत्र तत्र विशेषवचनात् दानस्यानिर्वृत्तेश्च । ब्राह्मादिविवाहेषु व्रीहियववत् बृहद्रथन्तरसामवत् विकल्प एव । तत्रच—‘येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः । तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति ॥’ इति वचनात् वंशपरम्परायातसमाचरणेन व्यवस्था । एवंविधविषयव्यतिरेकेणास्य वचनस्य विषयान्तराभावात् । यत्र पुनः शास्त्रतो न व्यवस्था नाप्याचारतस्तत्र ‘आत्मनस्तुष्टिरेव वा’ इति वचनादात्मनस्तुष्टिरेव व्यवस्थापिका, यथा—‘गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे’ इति । मातुः सपिण्डीकरणेऽपि विरुद्धानि वाक्यानि दृश्यन्ते तत्र—‘पितामह्यादिभिः साधं सपिण्डीकरणं स्मृतम्’ । तथा भर्त्रापि भार्यायाः स्वमात्रादिभिः सह सपिण्डीकरणं कर्तव्यमिति पैठीनसिराह—‘अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डताम् । श्वश्वादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ॥’ इति । पत्या सह सपिण्डीकरणं यम आह—‘पत्या चैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । सा मृतौपि हि तेनैक्यं गता मन्नाहुतिव्रतैः ॥’ इति । उदानसा तु मातामहेन सह सपिण्डीकरणमुक्तम्—‘पितुः पितामहे तद्वत्पूर्णे संवत्सरे सुतैः । मातुर्मतामहे तद्वत्पूर्णे कार्या सपिण्डता ॥’ तथा—‘पिता पितामहे योज्यः पूर्णे संवत्सरे सुतैः । माता मातामहे तद्वदित्याह भगवाञ्छिवः ॥’ इत्येवंविधेषु वचनेषु सत्सु अपुत्रायां भार्यायां प्रमीतायां भर्ता स्वमात्रैव सापिण्ड्यं कुर्यात् । अन्वारोहणे तु पुत्रः स्वपित्रैव मातुः सापिण्ड्यं कुर्यात् । आसुरादिविवाहोत्पन्नः पुत्रिकासुतश्च मातामहेनैव । ब्राह्मादिविवाहोत्पन्नः पित्रा मातामहेन पितामह्या वा विकल्पेन कुर्यात् । अत्रापि यदि नियतो वंशसमाचारस्तदानीं तथैव कुर्यात् । वंशसमाचारोऽप्यनियतश्चेत्तदा ‘आत्मनस्तुष्टिरेव वा’ इति यथारुचि कुर्यात् । तत्र च येन केनापि मातुः सापिण्ड्येऽपि यत्रान्वष्टकादिषु मातृश्राद्धं पृथग्विहितं—‘अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च क्षयेऽहनि । तुः श्राद्धं पृथक्कुर्यादन्यत्र पतिना सह ॥’ इति, तत्र पितामह्यादिभिरेव पार्वणश्राद्धं कर्तव्यम् । अन्यत्र पतिना सहेति पतिसापिण्ड्ये तदंशभागित्वात् । मातामहसापिण्ड्ये तदंशभागित्वात्तेनैव सह । यथाह शातातपः—‘एकमूर्तित्वमायाति सपिण्डीकरणे कृते । पत्नी पतिपितृणां च तस्मादंशेन भागिनी ॥’ इति । एवं सति मातामहेन मातुः सापिण्ड्ये मातामहश्राद्धं पितृश्राद्धवन्नित्यमेव । पत्या पितामह्या वा मातुः सापिण्ड्ये मातामहश्राद्धं न नित्यम् । कृते अभ्युदयः ‘अकृते न प्रत्यवाय इति निर्णयः ॥ २५३ ॥ २५४ ॥

भर्वाक्यमपिण्डीकरणं यस्य संवत्सराद्भवेत् ।

तस्याप्यथै सोदकुम्भं दद्यात्संवत्सरं द्विजे ॥ २५५ ॥

संवत्सरादर्वाक्सपिण्डीकरणं यस्य कृतं तस्य तदुद्देशेन प्रतिदिवसं प्रतिमासं वा यावत्संवत्सरं शक्त्यनुसारेणान्नमुदकुम्भसहितं ब्राह्मणाय दद्यात् । भर्वाक्संवत्सरादिति वदता सपिण्डीकरणं संवत्सरे पूर्णं प्राग्वेति दर्शितम् । यथाहाश्वलायनः—‘अथ सपिण्डीकरणं संवत्सरान्ते द्वादशाहे वा’ इति । कात्यायनोऽप्याह—‘ततः संवत्सरे पूर्णं सपिण्डीकरणं त्रिपक्षे वा यदाचार्यावृद्धिरापद्यते’ इति द्वादशाहे त्रिपक्षे वृद्धिप्रामां संवत्सरे वेति चत्वारः पक्षा दर्शिताः । तत्र द्वादशाहे पितुः सपिण्डीकरणं साग्निकेन कार्यम् । सपिण्डीकरणं विना पिण्डपितृयज्ञासिद्धेः—‘साग्निकस्तु यदा कर्ता प्रेतो वाप्यग्निमान्भवेत् । द्वादशाहे च कार्यं सपिण्डीकरणं पितुः ॥’ इति वचनात् । निरग्निकस्तु त्रिपक्षे वृद्धिर्वा संवत्सरे वा कुर्यात् । यदा प्राक्संवत्सरात्सपिण्डीकरणं तदा षोडशश्राद्धान् कृत्वा सपिण्डीकरणं कार्यम्, उत सपिण्डीकरणं कृत्वा षोडशश्राद्धानि कर्तव्यानीति संशयः । उभयथा वचनदर्शनात् ।—‘श्राद्धानि षोडशादत्त्वा नैव कुर्यात्सपिण्डताम् । श्राद्धानि षोडशापाद्य विदधीत सपिण्डीकरणम् ॥’ इति । षोडशश्राद्धानि च—‘द्वादशाहे त्रिपक्षे च पण्मासे मासि वाविदिके । श्राद्धानि षोडशैतानि संस्मृतानि मनीषिभिः ॥’ इति दर्शितानि । तथा—‘यस्यापि वत्सरादर्वाक्सपिण्डीकरणं भवेत् ऋमांसिकं चोदकुम्भं च देयं तस्यापि वत्सरम् ॥’ इति । अथ सपिण्डीकरणं कृत्वा स्वकाल एवेतानि कर्तव्यानीति प्रथमः कल्पः । अत्रापि ऋग्नेन प्रागनग्निकारान् । यद्यपि वचनं ‘षोडशश्राद्धानि कृत्वैव सपिण्डीकरणं संवत्सरात्प्रागपि कर्तव्यम्’ इति सोयमापत्कल्पः । यदा त्वापत्कल्पत्वेन प्राग्मपिण्डीकरणान् प्रेतश्राद्धानि करोति तदैकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात् । यदा तु मुख्यकल्पेन स्वकाल एव करोति तदाविदिकं श्राद्धं यो यथा करोति पार्वणमेकोद्दिष्टं वा तथा मासिकानि कुर्यात् ।—‘सपिण्डीकरणादर्वाकुर्वन् श्राद्धानि षोडश । एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥ सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः । प्रत्यहं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्स तान्यपि ॥’ इति स्मरणान् । एतच्च प्रेतश्राद्धसहितं सपिण्डीकरणं संविभक्तधनेषु बहुषु आतुषु सत्स्वप्येकैव कृतेनालं न सर्वैः कर्तव्यम् ।—‘नवश्राद्धं सपिण्डत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश । एकैर्नैव तु कार्याणि संविभक्तधनेष्वपि ॥’ इति स्मरणात् । इदं च प्रेतश्राद्धसहितं सपिण्डीकरणं असंन्यासिनां पुत्रादिभिर्नियमेन कर्तव्यम् । प्रेतत्वविमोक्षार्थत्वात् । संन्यासिनां तु न कर्तव्यम् । यथाहोशाना—‘एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनां चैव सर्वदा । अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते ॥ सपिण्डीकरणं तेषां न कर्तव्यं पुत्रादिभिः । त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते ॥’ इति ।

पुत्रासंनिधाने येन सगोत्रादिना दाहसंस्कारः कृतस्तेनैवाद्दशाहान्तं तत्प्रेतकर्म कर्तव्यम्—‘असगोत्रः सगोत्रो वा स्त्री दद्याद्यदि वा पुमाश्च । प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स दशाहं समापयेत् ॥’ इति स्मरणात् । शूद्राणामप्येतत्कर्तव्यममन्नकं द्वादशेऽह्नि—‘एवं सपिण्डीकरणं मन्त्रवर्ज्यं शूद्राणां द्वादशेऽह्नि’ इति विष्णुस्मरणात् । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं सांवत्सरिकपार्वणादीनि पुत्रस्य नियमेनैव कार्याणि अन्येषामनियतानि ॥ २५५ ॥

एकोद्दिष्टकालानाह—

मृतेऽहनि प्रकर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥ २५६ ॥

मृतेऽहनि प्रतिमासं संवत्सरं यावदेकोद्दिष्टं कार्यम् । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरमेकोद्दिष्टमेव कर्तव्यम् । आद्यं सर्वेकोद्दिष्टप्रकृतिभूतमेकोद्दिष्टमेकादशेऽहनि । मृतदिवसापरिज्ञाने तच्छ्रवणदिवसे अमावास्यायां वा कार्यम्—‘अपरिज्ञाते मृतेऽहनि अमावास्यायां श्रवणदिवसे वा’ इति स्मरणात् । अमावास्यायामिति गमनमाससंबन्धिन्याममावास्यायाम्—‘प्रवासदिवसे देयं तन्मासेन्दुक्षयेऽपि वा’ इति स्मरणात् । मृतेऽहनीत्यत्राहिताग्नेविशेषो जातृकरणेनोक्तः—‘ऊर्ध्वं त्रिपक्षाद्यच्छ्राद्धं मृतेऽहन्येव तद्भवेत् । अधस्तु कारयेद्दाहादाहिताग्नेद्विजन्मनः ॥’ इति । तत्र त्रिपक्षादूर्ध्वं तद्दाहदिवसादारभ्याहिताग्नेः कार्यम् । त्रिपक्षादूर्ध्वं यच्छ्राद्धं तन्मरणदिवस एवेत्यर्थः । अनाहिताग्नेस्तु सर्वं गताह एव । आद्यमेकादशेऽहनीत्याशौचोपलक्षणमिति केचित्—‘शुचिना कर्म कर्तव्यं’ इति शुद्धेरङ्गत्वात्, अथाशौचापगम इति सामान्येन सर्वेषां वर्णानामुपक्रम्येकोद्दिष्टस्य विष्णुना विहितत्वाच्च । तदयुक्तम्—‘एकादशेऽह्नि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् । चतुर्णामपि वर्णानां सूतकं च पृथक्पृथक् ॥’ इति पैठीनसिस्मरणविरोधात्—‘आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि । कुन्नुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥’ इति शङ्खवचनविरोधाच्च । सामान्योपक्रमं विष्णुवचनं दशाहाशौचविषयमपि घटते इति । प्रतिसंवत्सरं चैव ॥ इति प्रतिसंवत्सरं मृतेऽहन्येकोद्दिष्टमुपदिष्टं योगीश्वरेण । तथाच स्मृत्यन्तरम्—‘वर्षे वर्षे तु कर्तव्या मातापित्रोस्तु सत्क्रिया । अर्द्धेवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकं च निर्वपेत् ॥’ इति । यमोऽप्याह—‘सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं सुतैः । मातापित्रोः पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं मृतेऽहनि ॥’ इति । व्यासस्तु पार्वणं प्रतिषेधयति—‘एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते नरः । अकृतं तद्विजानीयात्स भवेत्पितृघातकः ॥’ इति । जमदग्निस्तु पार्वणमाह—‘आपाद्य च सपिण्डत्वमौरसो विधिवत्सुतः । कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धं मातापित्रोः क्षयेऽहनि ॥’ इति । शातातपोऽप्याह—‘सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्वणवत्सदा । प्रतिसंवत्सरं

विद्वांस्यष्टागलेयोद्दिनो विधिः ॥’ इत्येवंवचनविप्रतिपत्तौ दाक्षिणात्या ह्येवं व्यवस्थानाद्दुः—‘औरसक्षेत्रजाभ्यां मातापित्रोः क्षयाहे पार्वणमेव कर्तव्यं दत्तकादिभिरेकोद्दिष्टम्’ इति जातृकर्ण्यवचनात्,—‘प्रत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना क्षेत्रजौरसौ । कुर्यातामितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश ॥’ इति । तदसत् । नह्यत्र क्षयाहवचनमस्ति अपितु प्रत्यब्दमिति । सन्ति च क्षयाहव्यतिरिक्तानि प्रत्यब्दश्राद्धान्यक्षयवृत्तीयामाधीवैशाखीप्रभृतिषु । अतो न क्षयाहविषयपार्वणैकोद्दिष्टव्यवस्थापनयालम् । यत्तु पराशरवचनम्—‘पितुर्गतस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुपम् । सर्वत्रानेकगोत्राणामेकस्यैव मृतेऽहनि ॥’ इति । तदपि न व्यवस्थापकम् । यस्यादस्यायमर्थः । देवावं गतस्य सपिण्डीकृतस्य पितुः सर्वत्रौपौरुपं पार्वणं कार्यम् । अनेकगोत्राणां भिन्नगोत्राणां मातुलादीनां मृतेऽहनि यच्छ्राद्धं तदेकस्यैवेकोद्दिष्टमेवेति । किंच—‘सपिण्डीकरणादूर्ध्वं मृतेऽहमेव कर्तव्यमौरसेनापि’ इत्युक्तं पैठीनसिना—‘एकोद्दिष्टं हि कर्तव्यमौरसेन मृतेऽहनि । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं मातापित्रोर्न पार्वणम् ॥’ इति ॥ उदीच्याः पुनरेवं व्यवस्थापयन्ति—अमावास्यायां भाद्रपदकृष्णपक्षे वा मृताहे पार्वणमन्यत्र मृताह एकोद्दिष्टमेवेति—‘अमावास्याक्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः । पार्वणं तत्र कर्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन ॥’ इति स्मरणात् । तदपि नाद्रियन्ते वृद्धाः । अनिश्रितमूलेनानेन वचनेन निश्चिनमूलाणां बहूनां क्षयाहमात्रपार्वणविषयाणां रचनानाममावासेन पत्रप्रभृत्तद्विषयधेनानिसंश्लेषोक्तं युक्तं पत् । सामान्यवचनानर्थक्याच्च । तत्रहि सामान्यवचनस्य विशेषवचनेनोपसंहारो यत्र सामान्यविशेषसंबन्धज्ञानेन वचनद्वयमर्थवत् । यथा सप्तदशवामिधेनीरनुक्याद्विनारभ्याधीतस्य विकृतिमात्रविषयस्य सप्तदशवाक्यस्य सामिधेनीलक्षणद्वारसंबन्धयोधेनार्थवतो मित्रविन्दादिप्रकरणपठितेव सप्तदशवाक्येन मित्रविन्दाद्यधिकारापूर्वसंबन्धयोधेनार्थवता उपसंहारः । इह तु द्वयोर्मृताहमात्रविषयत्वान्नार्थवत्तेति । अतोऽत्र पाक्षिकैकोद्दिष्टनिवृत्तिफलकतया पार्वणनियमविधानं युक्तम् । नचैकोद्दिष्टवचनानां मातापितृक्षयाहविषयत्वेन पार्वणवचनानां च तदन्यक्षयाहविषयत्वेन व्यवस्था युक्ता । उभयत्रापि मातापितृसुतग्रहणस्य विद्यमानत्वात्—‘सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिबंधत्सरं सुतैः । मातापित्रोः पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं मृतेऽहनि ॥’ इति । तथा—‘आपाद्य सहपिण्डत्वमौरसो विधिवत्सुतः । कुर्वीत दशवच्छ्राद्धं मातापित्रोः क्षयेऽहनि ॥’ इति । यदपि कैश्चिदुच्यते—मातापित्रोः क्षयाहे साग्निः पार्वणं कुर्यान्निरग्निरेकोद्दिष्टमिति—‘वपं वपं सुतः कुर्यात्पार्वणं योऽग्निमान्द्विजः । पित्रोरनग्निमान्धीर एकोद्दिष्टं मृतेऽहनि ॥’ इति सुमन्तुस्मरणादिति । तदपि सत्प्रतिपक्षत्वादुपेक्षणीयम्—‘बह्वप्रयस्तु ये विप्रा ये चैकाग्र्य एव च । तेषां सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥’ इति स्मरणात् । तत्रैव निर्णयः—संन्यासिनां क्षयाहे,

सुतेन पार्वणमेव कर्तव्यम्—‘एकोद्दिष्टं यतेर्नास्ति त्रिदण्डग्रहणादिह । सपिण्डी-
करणाभावात्पार्वणं तस्य सर्वदा ॥’ इति प्रचेतःस्मरणात् । अमावास्याक्षयाहे
प्रेतपक्षक्षयाहे च पार्वणमेव—‘अमावास्या क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः’ इत्या-
दिवचनस्योक्तरीत्या नियमपरत्वात् । अन्यत्र क्षयाहे पार्वणकोद्दिष्टयोर्ब्रह्मिह्यव-
वद्विकल्प एव । तथापि वंशसमाचारव्यवस्थायां सत्यां व्यवस्थितो विकल्पो-
ऽसत्यामैच्छिक इत्यलमतिप्रसंगेन ॥ २५६ ॥

नित्यश्राद्धव्यतिरिक्तसर्वश्राद्धशेषमिदमभिधीयते—

पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ।

प्रक्षिपेत्सत्सु विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत् ॥ २५७ ॥

पूर्वदत्तानां पिण्डानां पिण्डस्य वा प्रतिपत्तिरियं गवे अजाय ब्राह्मणाय वा
तदर्थिने पिण्डान्दद्यात् । अग्नावगाधे जलेऽपि वा प्रक्षिपेत् । किंच सत्सु विप्रेषु
भोजनदेशावस्थितेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेन्नोद्वासयेत् ॥ २५७ ॥

भोज्यविशेषेण फलविशेषमाह—

हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन तु वत्सरम् ।

मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतैः ॥ २५८ ॥

ऐणरौरववाराहशाशैर्मासैर्यथाक्रमम् ।

मासवृद्ध्याभितृप्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः ॥ २५९ ॥

हविष्यं हविर्योग्यं तिलव्रीह्यादि । यथाह मनुः (३१२६७)—‘तिलैर्ब्रीहि-
यवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा । दत्तेन मासं तृप्यन्ति विधिवत्पितरो नृणाम् ॥’
इति । तदन्नं हविष्यान्नं तेन मासं पितरस्तृप्यन्तीत्यनौगतेनान्वयः । पायसेन
न्यपयःसिद्धेन संवत्सरम्—‘संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन वा’ इति
(मनुः ३१२७१) स्मरणात् । मत्स्यो भक्ष्यः पाठीनादिस्तस्येदं मात्स्यम् । हरिण-
ताम्रमृगः । एणः कृष्णः ।—‘एणः कृष्णमृगो ज्ञेयस्ताम्रो हरिण उच्यते’ इत्यायु-
दं स्मरणात् । तस्येदं हारिणकम् । अविरुरभ्रस्तत्संबन्धि औरभ्रम् । शाकुनिस्ति-
त्तिरिस्तत्संबन्धि शाकुनं । छागोऽजस्तदीयं छागम् । पृषच्चित्रमृगस्तन्मासं पार्षतम् ।
एणः कृष्णमृगस्तत्पिशितमैणम् । रुरुः शंबरस्तत्प्रभवं रौरवम् । वराह आरण्यसू-
करस्तज्जं वाराहम् । शाशयेदं शाशम् । एभिर्मासैः पितृभ्यो दत्तैर्हविष्यान्नेन वै मास-
मित्युक्तत्वात्तत्त जध्वं यथाक्रममेकैकमासवृद्ध्या पितरस्तृप्यन्ति ॥ २५८ ॥ २५९ ॥

खड्गामिषं महाशलकं मधु मुन्यन्नमेव वा ।

लौहामिषं महाशाकं मांसं वाध्रीणसस्य च ॥ २६० ॥

१ फलेस्तथा ग. २ मासं प्रीयन्ते ख. ३ अनागतत्वेना ग. ४ शाकुनं भक्ष्यपक्षिसंबन्धि क.
ख. ५ वाध्रीणसस्य क. ग.

यद्दाति गयास्थश्च सर्वमानन्त्यमश्नुते ।

तथा वर्षात्रयोदश्यां मघासु च विशेषतः ॥ २६१ ॥

किंच । खड्गो गण्डकस्तस्य मांसम् । महाशल्को मत्स्यभेदः । मधु माक्षिकम् । मुन्यन्नं सर्वमारण्यं नीवारादि । लोहो रक्तश्लोकास्तदामिषं लौहामिषम् । महाशाकं कालशाकम् । वार्ध्वाणसो वृद्धः श्वेतच्छागः—‘त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं वृद्धं श्वेतमजापतिम् । वार्ध्वाणसं तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः श्राद्धकर्मणि ॥’ इति याज्ञिकप्रसिद्धः । त्रिपिबः पिबतः कर्णौ जिह्वा च यस्य जलं स्पृशन्ति सः त्रिभिः पिबतीति त्रिपिबः तस्य वार्ध्वाणसस्य मांसम् । यद्दाति गयास्थश्च यत्किञ्चिच्छाकादिकमपि गयास्थो ददाति । चशब्दाद्ब्रह्माद्वारादिषु च—‘गङ्गाहारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करेऽर्बुदे । संनिहत्यां गयायां च श्राद्धमक्षयतां ब्रजे ॥’ आनन्त्यमश्नुते इति आनन्तफलहेतुत्वं प्राप्नोति । आनन्त्यमश्नुत इति प्रसिद्धमभिसंबध्यते । तथा वर्षात्रयोदश्यां भाद्रपदकृष्णत्रयोदश्यां विशेषतोऽप्युक्तायां यत्किञ्चिदीयते तत्सर्वमानन्त्यमश्नुत इति गतेन संबन्धः ॥—यद्यपि मुन्यन्नमांसमध्वादीनि सर्ववर्णानां सामान्येन श्राद्धे योग्यानि सन्ति तथापि पुलस्त्योक्ता व्यवस्थादरणीया ।—‘मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं त्रियवैश्ययोः । मधुप्रदानं शूद्रस्य सर्वेषां चाविरोधि यत् ॥’ इति । २६०—मुन्यन्नं नीवारादि यच्छ्राद्धयोग्यमुक्तं तद्ब्राह्मणस्य प्रधानं समग्रफलदं यच्च मांसमुक्तं तत्क्षत्रियवैश्ययोः प्रधानम् । ऋक्षौद्रमुक्तं तच्छूद्रस्य । एतत्प्रत्ययव्यतिरिक्तं यदविरोधि यदप्रतिपिद्धं वास्तुकादि, यच्च विहितं हविष्यं कालशाकादि तत्सर्वेषां समग्रफलदमिति ॥ २६० ॥ २६१ ॥

तिथिविशेषात्फलविशेषमाह—

कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून्वै सत्सुतानपि ।

द्यूतं कृषिं वणिज्यां च द्विशफैकशफांस्तथा ॥ २६२ ॥

ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान्स्वर्णरूप्ये सकुप्यके ।

ज्ञातिश्रैष्ठ्यं सर्वकामानाम्प्रोति श्राद्धदः सदा ॥ २६३ ॥

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ॥ २६४ ॥

कन्यां रूपलक्षणशीलवतीम् । कन्यावेदिनो जामातरो बुद्धिरूपलक्षणसंपन्नाः । पशवः भुद्रा अजादयः । सत्सुताः सन्मार्गवर्तिनः । द्यूतं द्यूतविजयः । कृषिः कृषिफलम् । वणिज्या वाणिज्यलाभः । द्विशफा गवादयः । एकशफा अश्वदयः । ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्राः वेदाध्ययनतदर्थानुष्ठानजनितं तेजो ब्रह्मवर्चसं

१ श्वेतं वृद्धमजापतिं ख. २ आनन्त्यफलं ख. ३ कृषिं च वाणिज्यं द्विशफैकशफं तथा ख. ४ सन्मार्गगाः ग.

तद्वन्तः । स्वर्णरूप्ये हेमरजते । तद्व्यतिरिक्तं त्रपुसीसकादि कुप्यकम् । ज्ञातिश्रेष्ठं ज्ञातिपूत्कृष्टत्वम् । सर्वकामाः काम्यन्त इति कामाः स्वर्गपुत्रपश्चादयः । एतानि कन्यादीनि चतुर्दशफलानि कृष्णपक्षप्रतिपत्प्रभृतिष्वभावाव्याप्यन्तासु चतुर्दशी-वर्जितासु चतुर्दशसु तिथिषु श्राद्धदो यथाक्रममाप्नोति । ये केचन शस्त्रहतास्तेभ्यः कृष्णचतुर्दश्यामेकोद्दिष्टविधिना श्राद्धं दद्याद्यदि ब्राह्मणादिहता न भवन्ति— 'समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य वै । एकोद्दिष्टं सुतैः कार्यं चतुर्दश्यां महा-लयः ॥' इति स्मरणात् । समत्वमागतस्य सपिण्डीकृतस्य महालये भाद्रपदकृष्णचतुर्दश्यां शस्त्रहतस्यैव श्राद्धं नान्यस्येति नियम्यते न पुनः शस्त्रहतस्य चतु-र्दश्यामेवेति । अतश्च क्षयाहादौ शस्त्रहतस्यापि यथाप्राप्तमेव श्राद्धम् । नच भाद्रपदकृष्णपक्ष एवायं श्राद्धविधिरिति मन्तव्यम्—'प्रौष्ठपद्यामपरपक्षे मासि मासि चैवम्' इति शौनकस्मरणात् ॥ २६२ ॥ २६३ ॥ २६४ ॥

नक्षत्रविशेषात्फलविशेषमाह—

स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्यं क्षेत्रं बलं तथा ।

पुत्रं श्रेष्ठ्यं च सौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभाम् ॥२६५॥

प्रवृत्तचक्रतां चैव वाणिज्यप्रभृतीनपि ।

अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमां गतिम् ॥ २६६ ॥

धनं वेदान्भिषक्सिद्धिं कुप्यं गा अप्यजाविकम् ।

अश्वानायुश्च विधिवद्यः श्राद्धं संप्रयच्छति ॥ २६७ ॥

कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामानामुयादिमान् ।

आस्तिकः श्रद्धधानश्च व्यपेतमदमत्सरः ॥ २६८ ॥

कृत्तिकामादिं कृत्वा भरण्यन्तं प्रतिनक्षत्रं यः श्राद्धं ददाति स यथाक्रमं स्व-र्गादीनायुःपर्यन्तान्कामानवाप्नोति, यथास्तिकः श्रद्धधानो व्यपेतमदमत्सरश्च भवति । आस्तिको विश्वासवान् । श्रद्धधान आदरातिशययुक्तः । व्यपेतमदम-त्सरः मदो गर्वः मत्सर ईर्ष्या ताभ्यां रहितः । स्वर्गं निरतिशयसुखम् । अप-त्यमविशेषेण । ओज आत्मशक्त्यतिशयः । शौर्यं निर्भयत्वम् । क्षेत्रं फलवत् । बलं शारीरम् । पुत्रो गुणवान् । श्रेष्ठं ज्ञातिषु । सौभाग्यं जनप्रियता । समृ-द्धिर्धनादेः । मुख्यता अग्र्यता । शुभं सामान्येन । प्रवृत्तचक्रता अप्रतिहता-ज्ञता । वाणिज्यप्रभृतयो वाणिज्यकुसीदकृषिगोरक्षाः । अरोगित्वं अर्नामययो-गित्वम् । यशः प्रख्यातिः । वीतशोकता इष्टवियोगादिजनितदुःखाभावः । परमा गतिर्ब्रह्मलोकप्राप्तिः । धनं सुवर्णादि । वेदा ऋग्वेदादयः । भिषक्सि-द्धिरीषधकलावासिः । कुप्यं सुवर्णरजतव्यतिरिक्तं ताम्रादि । गावः प्रसिद्धाः । अजाश्च अवयश्च अश्वश्च । आयुर्दीर्घजीवनम् ॥ २६५ ॥ २६६ ॥ २६७ ॥ २६८ ॥

१ सौभाग्यं क. २ श्रद्धधानश्चेत् ख. ३ स्वर्गोऽतिशयसुखं क. ४ अनामयित्वं ग.

‘भासवृद्धाभिनृष्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः’ इत्यनेन पितृणां श्राद्धेन तृप्ति-
र्भवतीत्युक्तं तदनुपपन्नम् । प्रातिस्विकशुभशुभकर्मवशेन स्वर्गनरकादिगतानां
मनुष्याणां पुत्रादिभिर्दत्तैरन्नपानादिभिस्तृप्त्यसंभवात् । संभवेऽपि स्वयमात्मना-
प्यनीशाः कथं स्वर्गादिफलं प्रयच्छन्तीत्यत आह—

वसुरुद्रादितिमुताः पितरः श्राद्धदेवताः ।

प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितृन्श्राद्धेन तर्पिताः ॥ २६९ ॥

आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ।

प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः ॥ २७० ॥

नद्यत्र देवदत्तादय एव श्राद्धकर्मणि संप्रदानभूताः पित्रादिशब्दैरुच्यन्ते कि-
न्वधिष्ठातृवस्वादिदेवतासहिता एव । यथा देवदत्तादिशब्दैर्न शरीरमात्रं ना-
प्यात्ममात्रं किंतु शरीरविशिष्टा आत्मान उच्यन्ते । एवमधिष्ठातृदेवतासहिता
एव देवदत्तादयः पित्रादिशब्दैरुच्यन्ते । अतश्चाधिष्ठातृदेवता वस्वादयः पुत्रा-
दिभिर्दत्तेनान्नपानादिना तृप्ताः सन्तस्तानपि देवदत्तादींस्तर्पयन्ति कर्तुंश्च पुत्रा-
दीन्फलेन संयोजयन्ति । यथा माता गर्भपोषणायान्यदत्तेन दोहदान्नपानादिना
स्वयमुपभुक्तेन तृप्ता सती स्वजठरगतमप्यपत्यं तर्पयति दोहदान्नादिप्रदायिनश्च
प्रत्युपकारफलेन संयोजयति तद्ब्रह्मसवो रुद्रा अग्निमुना आदित्या एव ये
पितरः पितृपितामहप्रपितामहशब्दवाच्याः केवलं देवदत्तादय एव श्राद्धदे-
वताः श्राद्धकर्मणि संप्रदानभूताः । किंतु मनुष्याणां पितृन्देवदत्तादीन्स्वयं
श्राद्धेन तर्पितास्तर्पयन्ति ज्ञानशक्त्यतिशययोगेन । किंच न केवलं पितृस्तर्प-
यन्ति अपितु श्राद्धकारिभ्यः आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि राज्यं
चकारात्तत्र तत्र शास्त्रोक्तमन्यदपि फलं स्वयं प्रीताः पितामहा वत्तादयः
प्रयच्छन्तीति ॥ २६९ ॥ २७० ॥

इति श्राद्धप्रकरणम् ।

अथ गणपतिकल्पप्रकरणम् ११

दृष्टादृष्टफलसाधनानि कर्माण्यभिहितान्यप्यभिधास्यन्ते च तेषां स्वरूपनि-
ष्पत्तिः फलसाधनत्वं चाविघ्नं भवतीत्यविघ्नार्थं कर्म विधास्यन् विघ्नस्य कारक-
ज्ञापकहेतुनाह—

विनायकः कर्मविघ्नसिद्धयर्थं विनियोजितः ।

गणानामाधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा ॥ २७१ ॥

विनायकः कर्मविघ्नसिद्धयर्थमित्यादिनोभयविधहेतुपरिज्ञानाद्विघ्नस्य प्राग्भाव-
परिपालनाद्योपस्थितस्य प्रध्वंसाय वा प्रेक्षापूर्वकारिणः प्रवर्तन्ते । रोगस्वेदोभ-

१ शुभानुभक्तकर्मविशेषेण ग. २ ननुपानगर्भपोषणाय ग.

यविधहेतुपरिज्ञानात् । विनायको विघ्नेश्वरः पुरुषार्थसाधनानां कर्मणां विघ्नसिद्धयर्थं स्वरूपफलसाधनत्वविधातसिद्धये विनियोजितः नियुक्तः रुद्रेण ब्रह्मणा चकाराद्विष्णुना च गणानां पुष्पदन्तप्रभृतीनामाधिपत्ये स्वाम्ये ॥ २७१ ॥

एवं विघ्नस्य कारकहेतुमुक्त्वा ज्ञापकहेतुप्रदर्शनार्थमाह—

तेनोपसृष्टो यस्तस्य लक्षणानि निबोधत ।

स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थं जलं मुण्डांश्च पश्यति ॥ २७२ ॥

काषायवाससश्चैव क्रव्यादांश्चाधिरोहति ।

अन्त्यजैर्गर्दभैरुष्टैः सहैकत्रावतिष्ठते ॥ २७३ ॥

ब्रजन्नपि तथात्मानं मन्यतेऽनुगतं परैः ।

तेन विनायकेनोपसृष्टो गृहीतो यस्तस्य लक्षणानि ज्ञापकानि निबोधत जानीध्वं हे मुनयः । पुनर्मुनीनां प्रत्यवमर्शः शान्तिप्रकरणप्रारम्भार्थः । स्वप्ने स्वप्नावस्थायाम् जलमत्यर्थमवगाहते स्रोतसा हियते निमज्जति वा । मुण्डितशिरसः पुरुषान्पश्यति । काषायवाससो रक्तनीलादिवस्त्रावरणांश्च । क्रव्यादा नाम मांसाशिनः पक्षिणः गुग्गादीन्मृगांश्च व्याघ्रादीनधिमरोहति । तथान्यजैश्चण्डालादिभिः गर्दभैः खरैरुष्टैः क्रमेलकैः सह परिवृतस्तिष्ठति । ब्रजन्गच्छन्नात्मानं परैः शत्रुभिः पृष्ठतो धावन्निरनुगतमभिभूयमानं मन्यते ॥ २७२ ॥ २७३ ॥

एवं स्वप्नदर्शनान्युक्त्वा प्रत्यक्षलिङ्गान्याह—

विमना विफलारम्भः संसीदत्यनिमित्ततः ॥ २७४ ॥

तेनोपसृष्टो लभते न राज्यं राजनन्दनः ।

कुमारी च न भर्तारमपत्यं गर्भमङ्गना ॥ २७५ ॥

आचार्यत्वं श्रोत्रियश्च न शिष्योऽध्ययनं तथा ।

वणिग्ग्लानं न चाप्नोति कृषिं चापि कृषीवलः ॥ २७६ ॥

विमना विक्षिप्तचित्तः । विफलारम्भः विफला आरम्भा यस्य स तथोक्तः न क्वचित्फलमाप्नोति । संसीदत्यनिमित्ततः विना कारणेन दीनमनस्को भवति । राजनन्दनो राजकुले जातः श्रुतशौर्यधैर्यादिगुणयुक्तोऽपि राज्यं न लभते । कुमारी रूपलक्षणाभिजनादिसंपन्नापीप्सितं भर्तारम् । अङ्गना गर्भिण्यपत्यं । ऋतुमती गर्भम् । अध्ययनतदर्थज्ञाने सत्यपि आचार्यत्वं श्रोत्रियः । विनयाचारादियुक्तोऽपि शिष्योऽध्ययनं श्रवणं वा । न लभत इति सर्वत्र संबध्यते । वणिक् वाणिज्योपजीवी तत्र कुशलोऽपि धान्यादिक्रयविक्रयादिषु लाभम् । कृषीवलः कर्षकस्तत्राभियुक्तोऽपि कृषिफलं नाप्नोति । एवं यो यथा वृत्रया जीवति स तत्र निष्फलारम्भश्चेत्तेनोपसृष्टो वेदितव्यः ॥ २७४ ॥ २७५ ॥ २७६ ॥

एवं कारकज्ञापकहेतून्भिधाय विघ्नोपशान्त्यर्थं कर्मविधानमाह—

स्नपनं तस्य कर्तव्यं पुण्येऽह्नि विधिपूर्वकम् ।

तस्य विनायकोपसृष्टस्याऽनागतविनायकोपसर्गपरिहारार्थिनो वा स्नपनमभि-
पेचनं कर्तव्यम् । पुण्ये स्वानुकूलनक्षत्रादियुक्ते । अह्नि दिवसे न रात्रौ । विधिपूर्वकं
शास्त्रोक्तैकतन्त्र्यतासहितम् ॥

स्नपनविधिमाह—

गौरसर्पपकल्केन साज्येनोत्सादितस्य च ॥ २७७ ॥

सर्वौषधैः सर्वगन्धैर्विलिप्तशिरसस्तथा ।

भद्रासनोपविष्टस्य स्वस्तिवाच्या द्विजाः शुभाः ॥ २७८ ॥

गौरसर्पपकल्केन सिद्धार्थपिष्टेन साज्येन घृतलोलीकृतेनोत्सादितस्योद्वर्तिता-
द्भस्य तथा सर्वौषधैः प्रियङ्गुनागकेसरादिभिः सर्वगन्धैश्चन्दनागुरुकस्तूरिकादि-
भिविलिप्तशिरसो वक्ष्यमाणभद्रासनोपविष्टस्य पुरुषस्य द्विजा ब्राह्मणाः शुभाः
भुताप्ययनवृत्तसंपन्नाः शोभनाकृतयश्चवारोऽस्य स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति
वाच्याः । अस्मिन्समये गृह्योक्तमार्गेण पुण्याहवाचनं कुर्यादित्यर्थः ॥२७७॥२७८॥

अश्वस्थानाद्गजस्थानाद्वल्मीकात्संगमाद्भद्रादात् ।

मृत्तिकां रोचनां गन्धान्गुग्गुलं चाऽप्सु निक्षिपेत् ॥२७९॥

या आहता ह्येकवर्णेश्चतुर्भिः कलशैर्हदात् ।

चर्मण्यानडुहे रक्ते स्थाप्यं भद्रासनं ततः ॥ २८० ॥

किंच । अश्वस्थानगजस्थानवल्मीकसरित्संगमाशोप्यहर्देभ्य आहतां पञ्च-
विधां मृदं गोरोचनं गन्धान् चन्दनकुङ्कुमागुरुप्रभृतीन् गुग्गुलं च तास्वप्सु
विनिक्षिपेत् । या आप आहता एकवर्णैः समानवर्णेश्चतुर्भिः तु भैरवणास्फुटिताकाल-
कैः हृदादशोप्यात् संगमाद्ग । ततश्चानडुहे चर्मणि रक्ते लोहितवर्णे उत्तरलोमनि
प्राचीनग्रीवे भद्रं मनोरममासनं श्रीपर्णीनिर्मितं स्थाप्यम् । तत उत्कोदकमृत्तिका-
गन्धादिसहितांश्रुतादिपल्लवोपशोभितानानास्रगदामवेष्टितकण्ठांश्चन्दनचर्चितान्ना-
वाहतवस्त्रविभूषितांश्चतस्रसु पूर्वादिदिक्षु स्थापयित्वा शुचौ सुलिप्ते स्थण्डिले
रचितपञ्चवर्णस्वस्तिके लोहितमानडुहं चर्मोत्तरलोम प्राचीनग्रीवमास्तीर्य तस्यो-
परि श्वेतवस्त्रप्रच्छादितमासनं स्थापयेदित्येतद्भद्रासनम् । तस्मिन्नुपविष्टस्य
स्वस्तिवाच्याः द्विजाः ॥ २७९ ॥ २८० ॥

सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनं कृतम् ।

तेन नामानिगिमाभिः पावमान्यः पुनन्तु ते ॥ २८१ ॥

१ घृतमिश्रेण. २ कुम्भैः शुभैरव्रणा. ख. ३ शोभितान नानास्रगदाम. ख. ४ ताननाहन न

किंच । स्वस्तिवाचनानन्तरं जीवत्पतिपुत्राभिः रूपगुणशालिनीभिः सुवेषाभिः कृतमङ्गलं पूर्वदिग्देशावस्थितं कलशमादायानेन मन्त्रेणाभिषिञ्चेद्गुरुः । सहस्वाक्षमनेकशक्तिकं शतधारं बहुप्रवाहमृषिभिर्मन्वादिभिर्यदुदकं पावनं पवित्रं कृतं उत्पादितं तेनोदकेन त्वां विनायकोपसृष्टं विनायकोपसर्गशान्तये अभिषिञ्चामि । पावमान्यश्चैता आपस्त्वां पुनन्तु ॥ २८१ ॥

भगं ते वरुणो राजा भगं सूर्यो बृहस्पतिः ।

भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः ॥ २८२ ॥

तदनन्तरं दक्षिणदेशावस्थितं द्वितीयं कलशमादायानेन मन्त्रेणाभिषिञ्चेत् । भगं कल्याणं ते तुभ्यं वरुणो राजा भगं सूर्यो भगं बृहस्पतिः भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयश्च ददुरिति ॥ २८२ ॥

यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्धनि ।

ललाटे कर्णयोरक्ष्णोरापस्तद् घ्नन्तु सर्वदा ॥ २८३ ॥

ततस्तृतीयं कलशमादायानेन मन्त्रेणाभिषिञ्चेत् । ते तव केशेषु यद्दौर्भाग्यमकल्याणं सीमन्ते मूर्धनि च ललाटे कर्णयोरक्ष्णोश्च तत्सर्वमापोदेव्यो घ्नन्तु उपशमयन्तु सर्वदेति ॥ २८३ ॥

स्नातस्य सार्षपं तैलं सुवेत्रणौदुम्बरेण तु ।

जुहुयान्मूर्धनि कुशान्मैथ्येन परिगृह्य च ॥ २८४ ॥

ततश्चतुर्थं कलशमादाय पूर्वोक्तैस्त्रिभिर्मन्त्रैरभिषिञ्चेत् । 'सर्वमन्त्रैश्चतुर्थम्' इति मन्त्रलिङ्गात् । उक्तेन प्रकारेण कृताभिषेकस्य मूर्धनि सव्यपाणिगृहीतकुशान्तर्हिते सार्षपं तैलं उदुम्बरवृक्षोद्भवेन सुवेत्रेण वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्जुहुयादाचार्यः ॥ २८४ ॥

मितश्च संमितश्चैव तथा शालकटङ्कटौ ।

कूष्माण्डो राजपुत्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः ॥ २८५ ॥

नामभिर्बलिमन्त्रैश्च नमस्कारसमन्वितैः ।

मितसंमितादिभिर्विनायकस्य नामभिः स्वाहाकारान्तैः प्रणवादिभिर्जुहुयादिति गतेन संबन्धः । स्वाहाकारयोगाच्चतुर्थी विभक्तिः । अतश्च ॐमितायस्वाहा ॐसंमितायस्वाहा ॐशालायस्वाहा ॐकटङ्कटायस्वाहा ॐकूष्माण्डायस्वाहा ॐराजपुत्रायस्वाहेति पद मन्त्रा भवन्ति । अनन्तरं लौकिकेऽग्नौ स्थालीपाकविधिना चरुं श्रपयित्वा एतैरेव पद्भिर्मन्त्रैस्तस्मिन्नेवाग्नौ हुत्वा तच्छेषं बलिमन्त्रैरिन्द्राग्निमनिक्रतित्वरुणवायुसोमेशानब्रह्मानन्तानां नामभिश्चतुर्थ्यन्तैर्नमोन्वितैः श्लोभ्यो बलिं दद्यात् ॥ २८५ ॥

अनन्तरं किं कुर्यादित्याह—

दद्याच्चतुष्पथे शूर्पे कुशानास्तीर्थं सर्वतः ॥ २८६ ॥

कृताकृतास्तन्दुलाश्च पललौदनमेव च ।
 मत्स्यान्पक्वांस्तथैवामान्मांसमेतावदेव तु ॥ २८७ ॥
 पुष्पं चित्रं सुगन्धं च सुरां च त्रिविधामपि ।
 मूलकं पूरिकांपूपांस्तथैवोण्डेरकस्रजः ॥ २८८ ॥
 दध्यन्नं पायसं चैव गुडपिष्टं समोदकम् ।
 एतान्सर्वान्समाहृत्य भूमौ कृत्वा ततः शिरः ॥ २८९ ॥
 विनायकस्य जननीमुपतिष्ठेत्ततोऽम्बिकाम् ।

कृताकृताद्युपहारद्रव्यजातं विनायकस्योपाहृत्य संनिधानात्तज्जनन्याश्च शिरसा
 भूमिं गत्वा—‘तत्पुरुषाय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि । तन्नो दन्ती प्रचोदयात्’
 इत्यनेन मन्त्रेण विनायकं,—‘सुभगायै विद्महे काममालिन्यै धीमहि । तन्नो
 गौरी प्रचोदयात्’ इत्यनेनाम्बिकां च नमस्कुर्यात् । तत उपहारशेषमास्तीर्णकुशे
 शूर्पे निधाय चतुष्पथे निदध्यात्—‘बलिं गृह्णन्त्विमं देवा आदित्या वसव-
 स्तथा । मरुतश्चाश्विनौ रुद्रा सुपर्णाः पन्नगा प्रहाः ॥ असुरा यानुधानाश्च
 पिशाचोरगमातरः । शाकिन्यो यक्षवेताला योगिन्यः पूतनाः शिवाः ॥ जृम्भकाः
 भद्रगन्धर्वा मार्याविद्याधरा नराः । दिक्पाला लोकपालाश्च ये च विघ्नवि-
 नायकाः ॥ जगतां शान्तिकर्तारो ब्रह्माद्याश्च महर्षयः । मा विघ्नो मा च मे पापं
 मा सन्तु परिपन्थिनः ॥ सौम्या भवन्तु नृताश्च भूतप्रेताः सुखावहाः ॥’ इत्येतैर्मन्त्रैः ॥
 कृताकृताः सकृदवहतास्तन्दुलाः । पललं तिलपिष्टं तन्मिश्र ओदनः पललौदनः
 मत्स्याः पक्वा अपक्वाश्च । मांसमेतावदेव पक्वमपक्वं च । पुष्पं चित्रं रक्तपी
 दिनानावर्णम् । चन्दनादि सुगन्धिद्रव्यम् । सुरा त्रिविधा गौडी माध्वी पैर्षी ।
 मूलकं मूलकः कन्दुाकारो भक्ष्यविशेषः । पूरिका प्रसिद्धा । अपूपोऽस्त्रेहपा गो-
 धूमविकारः । उण्डेरकस्रजः उण्डेरकाः पिष्टादिमध्यस्ता प्रोताः स्रजः । दध्यन्नं दधि-
 मिश्रमन्नं । पायसं क्षैरेयी । गुडपिष्टं गुडमिश्रं शाल्यादिपिष्टम् । मोदकः लड्डुकाः ।
 अनन्तरं विनायकं तज्जननीमम्बिकां वक्ष्यमाणमन्त्रेणोपतिष्ठेत् ॥ २८६—२८९ ॥
 किं कृष्वेत्याह—

दूर्वासर्पपुष्पाणां दत्त्वार्घ्यं पूर्णमञ्जलिम् ॥ २९० ॥

सकुसुमोदकेनार्घ्यं दत्त्वा दूर्वासर्पपुष्पाणां पूर्णमञ्जलिं दत्त्वोपतिष्ठेदिति
 गतेन संबन्धः ॥ २९० ॥

उपस्थानमन्त्रमाह—

रूपं देहि यंशो देहि भगं भगवन् देहि मे ।

पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वकामांश्च देहि मे ॥ २९१ ॥

१ पूषं तथैव. ख. २ पिशाचा मातरोरगाः क. ३ माला विद्या. क. ४ पललं पिष्टं क.
 ५ जयं देहि ग. ६ भगवति ल.

ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः ।

ब्राह्मणान्भोजयेद्दद्याद्वस्त्रयुग्मं गुरोरपि ॥ २९२ ॥

अम्बिकोपस्थाने भगवतीत्यूहः । ततोऽभिषेकानन्तरं यजमानः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनो ब्राह्मणान्भोजयेद्यथाशक्तिः । गुरवे श्रुताध्ययनवृत्तसंपन्नाय विनायकस्त्रपनविधिज्ञाय वस्त्रयुग्मं दद्यात् । अपिशब्दाद्यथाशक्तिः दक्षिणां विनायकोद्देशेन ब्राह्मणेभ्यश्च । तत्रायं प्रयोगक्रमः—चतुर्भिर्ब्राह्मणैः सार्धमुक्तलक्षणो गुरुर्मन्त्रज्ञो भद्रासनरचनानन्तरं तत्संनिधौ विनायकं तज्जननीं चोक्तमन्त्राभ्यां गन्धपुष्पादिभिः समभ्यर्च्य चरुं श्रपयित्वा भद्रासनोपविष्टस्य यजमानस्य पुण्याहवाचनं कृत्वा चतुर्भिः कलशैरभिषिच्य सार्धं तैलं शिरसि हुत्वा चरुहोमं विधायाम्बिकशालायां चतुर्दिक्षु इन्द्रादिलोकपालेभ्यो बलिं दद्यात् । यजमानस्तु स्नानानन्तरं शुक्लमाल्याम्बरधरो गुरुणा सहितो विनायकाम्बिकाभ्यामुपहारं दत्त्वा शिरसा भूमिं गत्वा कुसुमोदकेनार्घ्यं दत्त्वा दूर्वासर्षपपुष्पाञ्जलिं च दत्त्वा विनायकमम्बिकां चोपतिष्ठेत् । गुरुरुपहारशेषं शूर्पं कृत्वा चत्वरे निदध्यात् । अनन्तरं वस्त्रयुग्मं दक्षिणां ब्राह्मणभोजनं च दद्यादिति । इति विनायकस्त्रपनविधिः ॥ १९१ ॥ २९२ ॥

अस्यैव विनायकस्त्रपनस्योक्तोपसंहारेण संयोगान्तरं दर्शयितुमाह—

एवं विनायकं पूज्यं गृह्णांश्चैव विधानतः ।

कर्मणां फलमाप्नोति श्रियं चाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ २९३ ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण विनायकं संपूज्य कर्मणां फलमविघ्नेनाप्नोतीत्युक्तोपसंहारः । संयोगान्तरमाह—श्रियं चोत्कृष्टतमामाप्नोतीति । श्रीकामश्चानेनैव विधानेन विनायकं पूजयेदित्यर्थः । आदित्यादिग्रहपीडाशान्तिकामस्य लक्ष्म्यादिकामस्य च ग्रहपूजा देकल्पं विधास्यन् ग्रहपूजामुपक्षिपति—ग्रहंश्चैव विधानत इति । ग्रहनादित्यान्वक्ष्यमाणेन विधिना संपूज्य कर्मणां सिद्धिमाप्नोति श्रियं चाप्नोति ॥ २९३ ॥

नित्यकाम्यसंयोगानाह—

आदित्यस्य सदा पूजां तिलकं स्वामिनस्तथा ।

महागणपतेश्चैव कुर्वन्सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २९४ ॥

आदित्यस्य भगवतः सदा प्रतिदिवसं रक्तचन्दनकुङ्कुमकुसुमादिभिः पूजां कुर्वन् स्कन्दस्य महागणपतेश्च नित्यं पूजां कुर्वन् सिद्धिं मोक्षमात्मज्ञानद्वारेण प्राप्नोतीति नित्यसंयोगः । आदित्यस्कन्दगणपतीनामन्यतमस्य सर्वेषां वा तिलकं स्वर्णादिनिर्मितं रूप्यनिर्मितं वा कुर्वन् सिद्धिमभिलषितामाप्नोति । तथा चक्षुषी चेति काम्यसंयोगः ॥ २९४ ॥

इति महागणपतिकल्पः ।

अथ ग्रहशान्तिप्रकरणम् १२

‘ग्रहांश्चैव विधानतः । कर्मणां फलमाप्नोति श्रियं चाप्नोत्यनुत्तमाम्’ इत्यनेन ग्रहपूजया कर्मणामविघ्नेन फलसिद्धिः श्रीश्च फलमित्युक्तम् । इदानीं फलान्तराण्याह—

श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ।

वृष्ट्यायुःपुष्टिकामो वा तथैवाऽभिचरन्नपि ॥ २९५ ॥

श्रीकाम इति पूर्वोक्तस्यानुवादः । शान्तिकाम आपदुपशान्तिकामः । सस्यादिवृक्षार्थं प्रवर्षणं वृष्टिः । आयुरपमृत्युजयेन दीर्घकालजीवनम् । पुष्टिरनवद्यशरीरत्वं एताः कामयत इति वृष्ट्यायुःपुष्टिकामः । एते श्रीकामादयो ग्रहयज्ञं ग्रहपूजां समाचरेयुः । तथाभिचरन्नपि अदृष्टोपायेन परपीडा अभिचारस्तत्कामश्च ग्रहयज्ञं समाचरेत् ॥ २९५ ॥

ग्रहानाह—

सूर्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रो बृहस्पतिः ।

शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः ॥ २९६ ॥

एते सूर्यादयो नवग्रहाः ॥ २९६ ॥

ग्रहाः पूज्या इत्युक्तं, किं कृत्वेत्याह—

ताम्रकात्स्फटिकाद्रक्तचन्दनात्स्वर्णकादुर्भा ।

राजतादयसः मीसात्कांस्यात्कार्या ग्रहाः क्रमान् ॥ २९७ ॥

स्ववर्णैर्वा पटे लेख्या गन्धैर्मण्डलकेषु वा ।

सूर्यादीनां मूर्तयस्ताम्रादिभिर्यथाक्रमं कार्याः । तदलाभे स्ववर्णैर्वर्णकैः पटे लेख्याः । गन्धैर्मण्डलकेषु वा । गन्धैः रक्तचन्दनादिभिर्यथावर्णं लेख्या इत्यन्वयः । द्विभुजत्वादिविशेषस्तु मत्स्यपुराणोक्तो द्रष्टव्यः । यथा—‘पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः । सप्ताश्वरथसंस्थश्च द्विभुजः स्यात्सदा रविः ॥ श्वेतः श्वेताम्बरधरो दशाश्वः श्वेतभूषणः । गदापाणिर्द्विबाहुश्च कर्तव्यो वरदः शशी ॥ रक्तमाल्याम्बरधरः शक्तिशूलगदाधरः । चतुर्भुजो मेघगमो वरदः स्याद्धरासुतः ॥ पीतमाल्याम्बरधरः कर्णिकारसमद्युतिः । खड्गचर्मगदापाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः ॥ देवदैत्यगुरु तद्वत्पीतश्वेतौ चतुर्भुजौ । दण्डिनौ वरदौ कार्या साक्षसूत्रकमण्डल ॥ इन्द्रनीलद्युतिः शूली वरदो गृध्रवाहनः । बाणबाणासनधरः कर्तव्योऽर्कसुतः यदा ॥ करालवदनः खड्गचर्मशूली वरप्रदः । नीलः सिंहासनस्थश्च राहुश्च प्रशस्यत ॥ भृशः द्विबाहवः सर्वे गदिनो विकृताननाः । गृध्रासनगतश्च

१ सप्ताश्वः सप्तरजुश्च क. २ नीलसिंहासनः क. ग.

नित्यं केतवः स्युर्वरप्रदाः ॥ सर्वे किरीटिनः कार्या ग्रहा लोकहितावहाः । स्वा-
ङ्गुलेनोच्छ्रिताः सर्वे शतमष्टोत्तरं सदेति ॥ एतेषां स्थापनदेशश्च तत्रैवोक्तः—
'मध्ये तु भास्करं विद्यालोहितं दक्षिणेन तु । उत्तरेण गुरुं विद्याद्बुधं पूर्वोत्तरेण
तु ॥ पूर्वेण भार्गवं विद्यात्सोमं दक्षिणपूर्वके । पश्चिमेन शनिं विद्याद्ब्राह्मं पश्चिम-
दक्षिणे ॥ पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थाप्या वै शुक्रतण्डुलैः ॥' इति ॥ २९७ ॥

ग्रहपूजाविधिमाह—

यथावर्णं प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ॥ २९८ ॥

गन्धश्च बलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः ।

कर्तव्या मन्त्रवन्तश्च चरवः प्रतिदैवतम् ॥ २९९ ॥

यथावर्णं यस्य ग्रहस्य वो वर्णस्तद्गर्णानि वस्त्रगन्धपुष्पाणि देयानि । बलयश्च
धूपश्च सर्वेभ्यो गुग्गुलुर्देयः । चरवश्च प्रतिदैवतमग्निप्रतिष्ठापनान्वाधानादिपूर्वकं
चतुरश्रतुरो मुष्टीभिर्वपत्यमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यादिविधिना कार्याः । अन-
न्तरं सुसमिद्धेऽग्निविधमाधानाद्याधारान्तं कर्म कृत्वा आदित्याद्युद्देशेन यथाक्रमं
वक्ष्यमाणमन्त्रैर्वक्ष्यमाणाः समिधो वक्ष्यमाणप्रकारेण हुत्वा चरवो होतव्याः २९९

ग्रहमन्त्रानाह—

आकृष्णेन इमं देवा अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् ।

उद्बुध्यस्वेति च ऋचो यथामंग्यं प्रकीर्तिताः ॥ ३०० ॥

बृहस्पते अतियदर्यस्तथैवान्नात्परिस्तुतः ।

शंनो देवीस्तथा काण्डात्केतुं कृण्वन्निमांस्तथा ॥ ३०१ ॥

आकृष्णेन रजसा वर्तमान इत्यादयो नव मन्त्राः यथाक्रममादित्यादीनां वे-
दि तव्याः ॥ ३०० ॥ ३०१ ॥

हृदानां समिध आह—

अर्कः पलाशः खदिर अपामार्गोऽथ पिप्पलः ।

उदुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥ ३०२ ॥

अर्कपलाशादयो यथाक्रमं सूर्यादीनां समिधो भवन्ति । ताश्चार्द्रा अभग्नाः
सत्त्वचः प्रादेशमात्राः कर्तव्याः ॥ ३०२ ॥

एकैकस्यात्राष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा ।

होतव्या मधुसर्पिर्भ्यां दध्ना क्षीरेण वा युताः ॥ ३०३ ॥

किंच । आदित्यादीनामेकैकस्याष्टशतसंख्या अष्टाविंशतिसंख्या वा यथासंभवं
मधुना सपिषा दध्ना क्षीरेण वा युता अक्ता अर्कादिसमिधो होतव्याः ॥ ३०३ ॥

इदानीं भोजनान्याह—

गुडौदनं पायसं च हविष्यं क्षीरपाष्टिकम् ।

दध्योदनं हविश्चूर्णं मांसं चित्रान्नमेव च ॥ ३०४ ॥

दद्याद्ब्रह्मक्रमादेवं द्विजेभ्यो भोजनं बुधः ।

शक्तितो वा यथालाभं सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ३०५ ॥

गुडमिश्र ओदनो गुडौदनः । पायसम् । हविष्यं मुन्यन्नादि । क्षीरपाष्टिकं क्षीरमिश्रः पाष्टिकौदनः । दध्ना मिश्र ओदनो दध्योदनः । हविर्घृतौदनः । चूर्णं तिलचूर्णमिश्र ओदनः । मांसं भक्ष्यमांसमिश्र ओदनः । चित्रौदनो नानावर्णो-
दनः । एतानि गुडौदनादीनि यथाक्रममादित्याद्युद्देशेन भोजनार्थं द्विजेभ्यो ब्राह्मणे-
भ्यो दद्यात् । ब्राह्मणसंख्या यथाविंशत् द्रष्टव्या । गुडौदनाद्यभावे तु यथालाभमो-
दनादि पादप्रक्षालनादिविधिपूर्वकं सत्कृत्य संमानपुरःसरं दद्यात् ॥ ३०४ ॥ ३०५ ॥

दक्षिणामाह—

धेनुः शङ्खस्तथानह्नान्हेम वासो हयः क्रमात् ।

कृष्णा गौरायसं छाग एता वै दक्षिणाः स्मृताः ॥ ३०६ ॥

धेनुर्दोग्ध्री । शङ्खः प्रसिद्धः । अनङ्गान्भारसहो बलीवर्दः । हेम सुवर्णं । वासः पीतम् । हयः पाण्डुरः । कृष्णा गौः । आयसं शस्त्रादि । छागः प्रसिद्धः । एता धेन्वादयो यथाक्रममादित्याद्युद्देशेन ब्राह्मणैर्वा दक्षिणाः स्मृताः उक्ता म-
दिभिः । एतच्च संभवे सति । असंभवे तु यथालाभं शक्तितोऽन्यदेव य-
द्वेयम् ॥ ३०६ ॥

शान्तिकामेनाविशेषेण सर्वे ग्रहाः पूजयितव्या इत्युक्तं तत्र विशेषम् ॥—

यस्य यस्य यदा दुःस्थः स तं यत्नेन पूजयेत् ।

ब्रह्मणैषां वरो दत्तः पूजिताः पूजयिष्यथ ॥ ३०७ ॥

यस्य पुरुषस्य यो ग्रहो यदा दुःस्थोऽष्टमादिद्विष्टस्थानस्थितः स तं ग्रहं तद्द-
यत्नेन विशेषेण पूजयेत् । यस्मादेषां ग्रहाणां ब्रह्मणा पूर्वं वरो दत्तः पूजिताः
सन्तो यूयमिष्टप्रापणेनानिष्टनिरसनेन च पूजयितारं पूजयिष्यथेति ॥ ३०७ ॥

अविशेषेण द्विजानधिकृत्य शान्तिकर्षादिकादीनि कर्माण्यनुक्रान्तानि तत्रा-
भिषेकगुणयुक्तस्य राज्ञो विशेषेणाधिकार इत्याह—

ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुच्छ्रायाः पतनानि च ।

भावाभावौ च जगतस्तस्मात्पूज्यतमा ग्रहाः ॥ ३०८ ॥

[ग्रहाणामिदमातिथ्यं कुर्यात्संवत्सरादपि ।

आरोग्यबलसंपन्नो जीवेत्स शरदः शतम् ॥]

नरेन्द्राणामभिषिक्तक्षत्रियाणां ग्रहाः पूज्यतमाः । अनेनान्येषामपि पूज्या इति गम्यते । उभयत्र कारणमाह—प्राणिनामभ्युदयविनिपाता ग्रहाधीनाः यस्मात्तस्मादधिकारिभिः पूज्याः । किंच । जगतः स्थावरजङ्गमात्मकस्य भावाभावानुत्पत्तिनिरोधौ ग्रहाधीनौ । तत्र यद्येते पूजितास्तदा स्वकाल एवोत्पत्तिनिरोधौ भवतः । अन्यथा उत्पत्तिसमये नोत्पादः अकाले निरोधश्च । जगदीश्वरत्वाच्च नरेन्द्राणां तद्योगक्षेमकारिणां पूज्यतमा ग्रहा इति तेषां विशेषेण शान्तिकादिष्वधिकारः । तथाच गौतमेन—‘राजा सर्वस्थेष्टे ब्राह्मणवर्ज्यम्’ इति राजानमधिकृत्य वर्णानाश्रमांश्च न्यायतोऽभिरक्षेच्च ततश्चैतान्स्वधर्मे स्थापयेत्’ इत्यादीन्कांश्चिद्धर्मानुक्त्वा—‘यानि च दैवोत्पातचिन्तकाः प्रभूयुस्तान्याद्भियेत तदधीनमपि ह्येके योगक्षेमं प्रतिजानते’ इति । शान्तिकपौष्टिकाद्यनुष्ठा-
नहेतुमभिधाय शान्तिकपुण्याहस्वस्त्ययनायुष्यमङ्गलसंयुक्तान्याभ्युदधिकानि विद्वेषिणः स्तम्भनाभिचारद्विपट्टद्वियुक्तानि च शालाघ्नौ कुर्यादिति शान्तिकादीनि दर्शितानि ॥ ३०८ ॥

इति ग्रहशान्तिप्रकरणम् ।

अथ राजधर्मप्रकरणम् १३

साधारणान्गृहस्थधर्मानुक्त्वेदानीं राज्याभिषेकादिगुणयुक्तस्य गृहस्थस्य विशेषधर्मानाह—

महोत्साहः स्थूललक्षः कृतज्ञो वृद्धसेवकः ।

विनीतः सत्वसंपन्नः कुलीनः सत्यवाक्शुचिः ॥ ३०९ ॥

अदीर्घसूत्रः स्मृतिमानक्षुद्रोऽपरुपस्तथा ।

धार्मिकोऽव्यसनश्चैव प्राज्ञः शूरो रहस्यवित् ॥ ३१० ॥

स्वर्नभ्रगोप्ताऽऽस्वीक्षिक्यां दण्डनीत्यां तथैव च ।

विनीतस्त्वथ वार्तायां त्रय्यां चैव नराधिपः ॥ ३११ ॥

पुरुषार्थसाधनकर्मारम्भाध्यवसाय उत्साहः महानुत्साहो यस्यासौ महोत्साहः । बहुदेयार्थदर्शी स्थूललक्षः । परकृतोपकारापकारौ न विस्मरतीति कृतज्ञः । तपोज्ञानादिबुद्धानां सेवकः । विनयेन युक्तो विनीतः । विनयशब्देनाविरुद्धः पूर्वोक्तस्नातकधर्मकलाप उच्यते—‘न संशयं प्रपद्येत नाकस्मादप्रियं वदेत्’ इत्यादिनोक्तः । सत्यसंपन्नः संपदापदोर्हर्षविषादरहितः । मातृतः पितृत-
श्चाभिजनवान्कुलीनः । सत्यवाक्सर्ववचनशीलः । शुचिर्बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः । अवश्यकार्याणां कर्मणामारम्भे प्रारब्धानां च समापने यो न विलम्बतेऽसावदीर्घसूत्रः । अधिगतार्थोऽविस्मरणशीलः स्मृतिमान् । अक्षुद्रोऽसदुण्ड्वेषी ।

१ अथ चान्येषामपि ख. २ म्वकालानुत्पत्ति ग. ३ तस्य नोत्प. ते न काले क. ४ संवननाभिचार ग. ५ अदीर्घसूत्री ग. ६ सत्यवादन ग.

अपरुपः परदोषाकीर्तनः । धार्मिको वर्णाश्रमधर्मान्वितः । न विद्यन्ते व्यसनानि यस्यासावव्यसनः । व्यसनानि चाष्टादश । यथाह मनुः (७।४७-४८) — 'सृग्-याऽक्षा दिवा स्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः । तीर्थत्रिकं वृथाव्या च कामजो द-शको गणः ॥ पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥' इति । तत्र च सप्त कष्टतमानि । यथाह (मनुः ७।५०-५१) — 'पानमक्ष्णाः स्त्रियश्चैव सृग्या च यथाक्रमम् । एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥ दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे । क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतन्निकं सदा ॥' इति । प्राज्ञो गम्भीरार्थावधारणक्षमः । शूरो निर्भयः । रहस्यवित् गोपनीयार्थगोपनचतुरः । स्वरन्ध्रगोप्ता स्वस्य सप्त राज्या-ङ्गेषु । परगणोऽपि । तत्स्वरन्ध्रं तस्य गोप्ता प्रच्छादयित्वा आन्वीक्षि-क्यामात्मविद्यायां, दण्डनीत्यामर्थयोगक्षेमोपयोगिन्यां, वार्तायां कृषिवाणिज्य-पशुपालनरूपायां धनोपचयहेतुभूतायां, व्रथां ऋग्यजुःसामाख्यायां च विनीत-स्तत्तदभिज्ञैः प्रावीण्यं नीतः । यथाह मनुः (७।४३) — 'त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतं च शाश्वतीम् । आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यो वार्तारम्भांश्च लोकतः ॥' इति । नराधिपो राज्याभिषिक्तः स्यादिति सर्वत्र संबन्धः ॥३०९॥३१०॥३११॥

एवमभिषेकयुक्तस्यान्तरङ्गान्धर्मानभिधायेदानीं बहिरङ्गानाह—

स मन्त्रिणः प्रकुर्वीत प्राज्ञान्मौल्यान्मिथराञ्शुचीन् ।

तैः सार्धं चिन्तयेद्राज्यं विप्रेणाथ ततः स्वयम् ॥ ३१२ ॥

मनोसाहायिगणैर्गुणैः राजा मन्त्रिणः कुर्वीत । कथंभूतान् । प्राज्ञान्निताहित-त्रिवेककुशलान् । मौल्यान्स्ववंशपरम्परायातान् । स्थिरान्महत्सुपि ईर्षविषाद-स्थाने विकाररहितान् । शुचीन्धर्मार्थकामभयोपधाशुद्धान् । ते च सप्ताष्टौ वा कार्याः । यथाह मनुः (७।५४) — 'मौल्यांश्शास्त्रविदः शूरान्लक्ष्मणान्कुलोद्भवान् । सचिवान्सप्त चाष्टौ वा कुर्वीत सुपरीक्षितान् ॥' इति । एवं मन्त्रिणः पूर्वं कृत्वा तैः सार्धं राज्यं संधिविग्रहादिलक्षणं कार्यं चिन्तयेत् समस्तैर्व्यस्तैश्च । अनन्तरं तेषामभिप्रायं ज्ञात्वा सकलशास्त्रार्थविचारकुशलेन ब्राह्मणेन पुरोहितेन सह कार्यं विचिन्त्य ततः स्वयं बुद्ध्या कार्यं चिन्तयेत् ॥ ३१२ ॥

१ आखेटकारस्यो सृग्बधो सृग्या, अक्षादिक्रीडा, दिवान्दिवा, परदोषकथनं, स्त्रीभोगः, गणपानव्रतनिरो मदः, नृत्यगीतवादित्राणि त्रीणि, वृथाभ्रमणं, इति दश. २ पैशुन्यमविशान-दोषविश्रम्भः. साहसं साधोर्बन्धनिग्रहः, द्रोहदण्डबन्धः, ईर्ष्याविगुणागहिष्णुता असूया परगुणेषु दोषाधिकरणं, पैशुन्यमार्थनाशवदेषु देयानामदानं च, वाक्पारुष्यमाक्रोशादि-दण्डकार्यं तात्पर्यं, इत्यर्थः. ३ सामन्यार्थं स्व. ४ च तद्विदः स्व. ५ ततः परम् स्व. ६ ईर्ष्याविश्रम्भे विषादरहितान् क. ७ मौल्यान्पितृपितामहक्रमेण सेवकान्. ८ लक्ष-लक्षान् लक्ष्यादभ्युपगम्यन्तीन्.

कीदृशं पुरोहितं कुर्यादित्याह—

पुरोहितं प्रकुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितम् ।

दण्डनीत्यां च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥ ३१३ ॥

पुरोहितं च सर्वेषु दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु पुरतो हितं दानमानसत्कारैरात्मसंबद्धं कुर्यात् । कथंभूतम् । दैवज्ञं ग्रहोत्पाततच्छमनादेवैर्दितारम् । उदितोदितं विद्या-भिजनानुष्ठानादिभिरुदितैः शास्त्रोक्तैरुदितं समृद्धम् । दण्डनीत्यामर्थशास्त्रे कुशलम् । अथर्वाङ्गिरसे च शान्त्यादिकर्मणि ॥ ३१३ ॥

श्रौतस्मार्तक्रियाहेतोर्वृणुयादेव चत्विजः ।

यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत विधिवद्भूरिदक्षिणान् ॥ ३१४ ॥

श्रौताग्निहोत्रादि-स्मार्तोपासनादिक्रियानुष्ठानसिद्ध्यर्थं ऋत्विजो वृणुयात् । यज्ञांश्च राजसूयादीन्विधिवद्यथाविधानं भूरिदक्षिणान्बहुदक्षिणानेव कुर्यात् ३१४

भोगांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च ।

अक्षयोऽयं निधी राज्ञां यद्विप्रेषूपपादितम् ॥ ३१५ ॥

किंच । ब्राह्मणेभ्यो भोगान् सुखानि तत्साधनदानद्वारेण दद्यात् । वसूनि च सुवर्णरूप्यभूषणभृतीनि विविधानि नानाप्रकाराणि । यस्मादेव राज्ञामक्षयो निधिः शेषधिर्यद्ब्राह्मणेभ्यो दीयते + साधारणधर्मत्वेन दानप्राप्तौ सत्यां राज्ञां दानप्राधान्यप्रतिपादनार्थं पुनर्वचनम् ॥ ३१५ ॥

अस्कन्नमव्ययं चैव प्रायश्चित्तैरदूषितम् ।

अग्नेः सकाशाद्विप्राप्तौ हुतं श्रेष्ठमिहोच्यते ॥ ३१६ ॥

किंच । अग्नेः सकाशादग्निसाध्याद्भूरिदक्षिणाद्राजसूयादेरपि विप्राप्तौ हुतं श्रेष्ठमिहोच्यते । एतदस्कन्नं क्षरणरहितं अव्ययं पशुहिंसारहितं प्रायश्चित्तैरदूषितं प्रायश्चित्तरहितम् ॥ ३१६ ॥

वसूनि विप्रेभ्यो दद्यादित्युक्तं, कया परिपाठ्या दद्यादित्याह—

अलब्धमीहेद्धर्मेण लब्धं यत्नेन पालयेत् ।

पालितं वर्धयेन्नीत्या वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ ३१७ ॥

अलब्धलाभाय धर्मशास्त्रानुसारेण यत्नेन । यत्नेन लब्धं तत्परिपालयेत् स्वयमवेक्षया रक्षेत् । पालितं तत्परतया रक्षितं नीत्या वर्णिकपथादिकया वृद्धिं नयेत् । वृद्धं च पात्रेषु त्रिविधेषु धर्मार्थकामपात्रेषु निक्षिपेद्दद्यात् ॥ ३१७ ॥

१ कर्मसु पुरो निहितं क. २ दत्त्वा विप्रेभ्यो ख. ३ अव्ययं ख. ४ प्रायश्चित्ता सरहितं ख.
५ वाणिज्यादिकया ग.

पात्रे निक्षिप्य किं कुर्यादित्याह—

दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यं तु कारयेत् ।

आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः ॥ ३१८ ॥

यथोक्तविधिना भूमिं दत्त्वा स्वत्वनिवृत्तिं कृत्वा निबन्धं वा एकस्मिन् पर्वण्ये भद्र-
रकस्येयन्तो रूपकाः, एकस्य पर्वण्ये भद्रकस्येयन्ति पर्णानीति वा निबन्धं वा लेख्यं
कारयेत् । किमर्थम् । आगामिनः एष्यन्तो ये भद्राः साधवो नृपतेः भूपाले-
पामनेन दत्तमनेन प्रतिगृहीतमिति परिज्ञानाय । पार्थिवो भूपतेः । अनेन
भूपतेरेव भूमिदाने निबन्धदाने वाऽधिकारो न भोगपतेरिति दक्षिणम् ॥३१८॥

लेख्यं कारयेदित्युक्तं कथं कारयेदित्याह—

पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम् ।

अभिलेख्यात्मनो वंश्यानात्मानं च महीपतिः ॥ ३१९ ॥

प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनम् ।

स्वहस्तकालसंपन्नं शासनं कारयेत्स्थिरम् ॥ ३२० ॥

कार्पासिके पटे ताम्रपट्टे फलके वा आत्मनो वंश्यान्प्रपितामहं महपि-
तृन् । बह्व्यचनस्यार्थवत्त्वाय वंशधीर्यथ्युतादिगुणोपवर्णनपूर्वकमभिलेख्यं आत्मानं
चशब्दात्प्रतिग्रहीतारं प्रतिग्रहपरिमाणं दानच्छेदोपवर्णनं चाभिलेख्यं प्रतिगु-
ह्यत इति प्रतिग्रहो निबन्धस्तस्य रूपकादिप्रमाणम् । दीयत इति दानेऽत्रादि-
तस्य छेदः छिद्यतेऽनेनेति छेदः नैथावाटौ निर्वर्तनं तत्परिमाणं च त-
नोपवर्णनं, अमुकनद्या दक्षिणतोऽयं ग्रामः क्षेत्रं वा, पूर्वतोऽमुकग्रामस्यैतावन्नियममित्या-
दिनिर्वर्तनपरिमाणं च लेख्यम् । एवं आवाटस्य नदीनगरवर्मादेः सवारिवेन
भूमेन्त्युनाधिकभावसंभवात्तन्निवृत्त्यर्थम्, स्वहस्तेन स्वहस्तलिखितेन मतं मे अ-
मुकनाम्नः अमुकपुत्रस्य यद्ग्रीपेरि लेखितमित्यनेन संपन्नं युक्तं, कालेन च द्वि-
विधेन शकनृपातीतरूपेण संवत्सररूपेण च कालेन चन्द्रसूर्योपरादिना संपन्नं
स्वमुद्रया गरुडवाराहदिरूपयोपरि यद्विधिद्विनमपि न स्थिरं दृढं शासनं लि-
ष्यन्ते भविष्यन्तो नृपतयोऽनेन दानाच्छेदोऽनुपालनमिति शासनं कारयेत् ।
महीपतिर्न भोगपतिः । संधिविग्रहादिकारिणा न येन केनचित् ।—‘संधिविग्रह-
कारी तु भवेद्यस्तस्य लेखकः । स्वयं राज्ञा समादिष्टः स लिखेद्राजशासनम् ॥’
इति स्मरणात् । दानमात्रेणैव दानफले सिद्धे शासनकरणं भोगाभिवृद्ध्या फ-
लातिशयार्थम् ॥ ३१९ ॥ ३२० ॥

इदानीं राज्ञो निवासस्थानमाह—

रम्यं पशुव्यमाजीव्यं जाङ्गलं देशमावसेत् ।

तत्र दुर्गाणि कुर्वीत जनकोशात्मगुप्तये ॥ ३२१ ॥

१ अस्मिन्नामे प्रतिक्षेत्रं जेयन्, तामिनेत जननमे प्रत्यब्दं प्रतिमासं वा देवमित्येवमादिनियमो
निबन्धः अपराकाः २ ताम्रफलके वा. ग. ३ नथावाटौ ग. ४ निर्वर्तनपरिमाणं च क. ५ शा-
स्यन्ते ग. ६ नान्येन ग.

रम्यं रमणीयं अशोकचम्पकादिभिः । पशव्यं पशुभ्यो हितं पशुवृद्धि-
करम् । आजीव्यमुपजीव्यं कन्दमूलपुष्पफलादिभिः । जाङ्गलं यद्यप्यल्पोद-
कररूपवर्तते देशो जाङ्गलस्तथाप्यत्र सैजलतरुपर्वतो देशो जाङ्गलशब्देनाभिधीयते
तं देशमावसेदधिवसेत् । तत्रैवंविधे देशे जनानां कोशस्य सुवर्णादेरात्मनश्च
रक्षणार्थं दुर्गं कुर्वीत । तच्च पङ्क्तिधम् । यथाह मनुः (७।७०)—धन्वदुर्गं मही-
दुर्गमद्दुर्गं वार्क्षमेव वा । नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम् ॥ इति ३२१

तत्र तत्र च निष्णातानध्यक्षान्कुशलाञ्शुचीन् ।

प्रकुर्यादायकर्मान्तव्ययकर्मसु चोद्यतान् ॥ ३२२ ॥

किञ्च । तत्र तत्र धैर्मार्थकामादिषु अध्यक्षान् योग्यानधिकारिणः प्रकुर्यान्नि-
युञ्जीत । यथाहुः—‘धर्मकृत्येषु धर्मज्ञानार्थकृत्येषु पण्डितान् । स्त्रीषु क्लीबाग्नि-
युञ्जीत नीचान्निन्देषु कर्मसु ॥’ इति । कीदृशान् । निष्णाताननन्यव्यापारान् । कु-
शलान् तत्तज्यापारचतुरान् । शुचीन् चतुर्विधोपधाशुद्धान् । आयकर्मसु सुवर्णा-
द्युत्पत्तिस्थानेषु व्ययकर्मसु सुवर्णादिदानस्थानेषु च उद्यताननलसान् । चशब्दा-
त्प्राज्ञत्वादिगुणयुक्तान् । उक्तञ्च—‘गण गणु गणु गिरिप्रमादोऽभियुक्तता ।
कार्येषु व्यसनाभावः स्वामिभक्तिश्च योग्यता ॥’ इति ॥ ३२२ ॥

‘भोगांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च’ इति सामान्येन स्वस्वदान-
मुक्तं, इदानीं नृपाणां विक्रमाजितस्य दाने फलातिशयमाह—

नातः परतरो धर्मो नृपाणां यद्रणार्जितम् ।

विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं प्रजाभ्यश्चाभयं सदा ॥ ३२३ ॥

अस्मादुत्कृष्टतमो धर्मो नृपाणां न विद्यते यद्रणार्जितं द्रव्यं विप्रेभ्यो दीयते ।
३। प्रजाभ्योऽभयदानम् ॥ ३२३ ॥

रणार्जितं देयमित्युक्तं, द्रव्यार्जनाय रणे प्रवृत्तस्य विपत्तिरपि संभवतीति न
र्मो नाप्यर्थ इति ततो निवृत्तिरेव श्रेयसीत्यत आह—

य आहवेषु वध्यन्ते भूम्यर्थमपराञ्जुखाः ।

अकूटैरायुधैर्यान्ति ते स्वर्गं योगिनो यथा ॥ ३२४ ॥

ये भूम्याद्यर्थमाहवेषु प्रवृत्ता अपराञ्जुखा अभिमुखा वध्यन्ते मार्गन्ते ते

१ समजल क. २ धन्वदुर्गं अनेवेष्टितं चतुर्दिशं पञ्चयोजनमनुदकम् । महीदुर्गं पापाणि-
शान्तुत्वाद्दशहस्तोच्छ्रितेन युद्धार्थमुपरिभ्रमणयोग्येन सावरणगवाक्षादियुक्तेन प्राकरेण
समन्तदिष्टितं सदारम् । जलदुर्गमगाधोदकेन समन्ततो वेष्टितम् । वार्क्षे वहिःसर्वतो योजनमात्रं
व्याप्य तिष्ठन्महावृक्षकण्टकिगुल्मलताद्याचितम् । नृदुर्गं चतुर्दिगवस्थाधिहस्त्यश्चरथयुक्तबहु-
पादातरक्षितम् । गिरिदुर्गं सर्वतःपृष्ठमतिदुरारोहं संकोचेकमार्गोपतं अन्तर्नदीप्रवणायुदक-
सक्तं बहुस्योत्पन्नक्षेत्रवञ्चान्वितम्. ३ धर्मोदिक्यादिषु ग. ४ ज्यायसी. ग.

स्वर्गं यान्ति । योगाभ्यासरता यथा । यद्यकूटैरविषदिग्धादिभिरायुधैर्योद्धारो
भवन्ति ॥ ३२४ ॥

पदानि ऋतुतुल्यानि भग्नेष्वविनिवर्तिनाम् ।

राजा मुकृतमादत्ते हतानां विपलायिनाम् ॥ ३२५ ॥

किंच । स्वबलेषु करितुरगरथपदातिषु भग्नेष्वविनिवर्तिनां परबलाभिमुखया-
यिनां पदानि ऋतुतुल्यान्यश्वमेधतुल्यानि । विपर्यये दोषमाह—विपलायिनां
पराङ्मुखानां हतानां राजा मुकृतमादत्ते ॥ ३२५ ॥

तवाहंवादिनं क्लीबं निर्हेति परसंगतम् ।

न हन्याद्विनिवृत्तं च युद्धप्रेक्षणकादिकम् ॥ ३२६ ॥

अपिच । तवाहमिति यो वदति तं क्लीबं नपुंसकं निर्हेति निरायुधं पर-
नमन्येन सह युध्यमानं विनिवृत्तं युद्धाद्विनिवृत्तं युद्धप्रेक्षणकं युद्धदर्शिनं च
हन्यादिति सर्वत्र संबन्धः । आदिग्रहणादश्वसारध्यादीनां ग्रहणम् । अहं
नौतमः—‘न दोषो हिंसायामाहवेऽन्यत्र व्यश्वसारध्यानायुधकृताङ्ग-
प्रेक्षितपराङ्मुखोपविष्टस्थलवृक्षारूढोन्मत्तदूतगोब्राह्मणादिभ्यः’ इति । अ-
प्याह—‘न पानीयं पिबन्तं न भुञ्जानं नोपानहौ मुञ्चन्तं नावर्माणं न
स्त्रियं न करेणुं न वाजिनं न सारथिनं न सूते न दूतं न ब्राह्मणं न राज-
हन्त्यान्’ इति ॥ ३२६ ॥

कृतरक्षः समुत्थाय पश्येदायव्ययौ स्वयम् ।

व्यवहारांस्ततो दृष्ट्वा स्नात्वा भुञ्जीत कामतः ॥ ३२७ ॥

कृतरक्षः पुरस्यात्मनश्च रक्षां विधाय प्रतिदिनं प्रातःकाले स्वयमेवा-
यव्ययौ पश्येत् । ततो व्यवहारान् दृष्ट्वा मध्याह्नकाले स्नात्वा कामतो यथाकालं
भुञ्जीत् ॥ ३२७ ॥

हिरण्यं व्यापृतानीतं भाण्डागारेषु निक्षिपेत् ।

पश्येच्चारांस्ततो दूतान्प्रेषयेन्मन्त्रिसंगतः ॥ ३२८ ॥

तदनन्तरं हिरण्यं व्यापृतैर्हिरण्याद्यानयननियुक्तरानीतं स्वयमेव नि-
रीक्ष्य भाण्डागारेषु निक्षिपेत् । ततश्चारान्स्पशान्प्रत्यागतान्पश्येत् । ये परराज्ये
वृत्तान्तपरिज्ञानाय परिवाजकतापसादिरूपेण गृहचारिणः प्रेषितास्तांश्चारान्दृष्ट्वा
कविस्त्रिवेशयेत् । तदनन्तरं दूतांश्च पश्येत् । दूताश्च ये प्रकटमेव राजान्तरं प्रनि-
गतागतमाचरन्ति । ते च त्रिविधाः निस्पृष्टार्थाः संदिष्टार्थाः शासनहराश्चेति ।
तत्र निस्पृष्टार्था राजकार्याणि देशकालोचितानि स्वयमेव कथयितुं क्षमाः । उक्त-
मात्रं ये परस्मै निवेदयन्ति ते संदिष्टार्थाः । शासनहरास्तु राजलेखहारिणः ता-

न्पूर्वप्रेषितानागतान्मन्त्रिसंगतः पश्येत् । दृष्ट्वा तद्द्वारतांमाकलय्य पुनः पुनः प्रेषयेत् ॥ ३२८ ॥

ततः स्वैरविहारी स्यान्मन्त्रिभिर्वा समागतः ।

बलानां दर्शनं कृत्वा सेनान्या सह चिन्तयेत् ॥ ३२९ ॥

तदनन्तरमपराद्धे स्वैरं यथेष्टमेकोऽन्तःपुरविहारी स्यात् । मन्त्रिभिर्वा विश्वासिभिः कलाकुशलैः परिहासवेदिभिः परिवृतः स्त्रीभिश्च रूपयोवनवैदग्ध्यशालिनीभिः—‘भुक्तवान्विहारेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह । विहृत्य तु यथाकामं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥’ इति (७।२२१) मनुस्मरणात् । ततो विशिष्टैर्वस्त्रकुसुमविलेपनालंकारैरलंकृतः हस्त्यश्वरथपदातिबलानि दृष्ट्वा सेनान्या सेनापतिना सह तद्रक्षणादि देशकालोचितं चिन्तयेत् ॥ ३२९ ॥

संध्यामुपास्य शृणुयाच्चारानां गूढभाषितम् ।

गीतनृत्यैश्च भुञ्जीत पठेत्स्वाध्यायमेव च ॥ ३३० ॥

ततः सायंकाले संध्यामुपास्य । सामान्येन प्राप्तस्यापि पुनर्वचनं कार्याकुलत्वाद्विस्मरणार्थम् । अनन्तरं ये पूर्वदृष्टाः कचित्स्थाने निवेशितास्तेषां चारानां गूढभाषितमन्तर्वेशमनि शस्त्रपाणिः शृणुयात् । उक्तं च मनुना (८।२२३)—‘संध्यां चोपास्य शृणुयादन्तर्वेशमनि शस्त्रभृत् । रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥’ इति । ततो नृत्यगीतादिभिः कंचित्कालं क्रीडित्वा कक्षान्तरं प्रविश्य भुञ्जीत—‘गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत्समनुज्ञाप्य तं जनम् । प्रविशेद्भोजनार्थं च स्त्रीभिरन्तःपुरं सह ॥’ इति (मनुः ८।२२४) स्मरणात् । ततोऽविस्मरणार्थं यथाशक्ति स्वाध्यायं पठेत् ॥ ३३० ॥

संविशेत्तूर्यघोषेण प्रतिबुद्धेत्तथैव च ।

शास्त्राणि चिन्तयेद्बुद्ध्या सर्वकर्तव्यतास्तथा ॥ ३३१ ॥

तदनन्तरं तूर्यशङ्खघोषेण संविशेत्स्वप्यात् । तथैव तूर्यादिघोषेण प्रतिबुद्धेत् । प्रतिबुद्ध्य च शास्त्रविद्भिर्विश्वासिभिः सह एकाकी वा पश्चिमे यामे शास्त्राणि चिन्तयेत् सर्वकर्तव्यताश्च सर्वकार्याणि च । एतच्च स्वस्थं प्रत्युच्यते । अस्वस्थः पुनः सर्वकार्येष्वन्यं नियोजयेत् । यथाह मनुः—‘एतद्वृत्तं समातिष्ठेद्दोषः पृथिवीपतिः । अस्वस्थः सर्वमेवैतन्मन्त्रिमुख्ये निवेशयेत् ॥’ इति ॥ ३३१ ॥

प्रेषयेच्च ततश्चारान्स्वेष्वन्येषु च सादरान् ।

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैराशीर्भिरभिनन्दितः ॥ ३३२ ॥

दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वैद्यान्दद्याद्वां काञ्चनं महीम् ।

नैवेशिकानि च ततः श्रोत्रियेभ्यो गृहाणि च ॥ ३३३ ॥

अनन्तरं तत्रस्थ एव विश्वस्तान्स्वान् चारान् दानमानसत्कारैः पूजितान्स्वेतु

सामन्ताद्यधिकारिषु अन्येषु च महीपतिषु प्रेषयेत्तच्चिकीर्षितपरिज्ञानाय । ततः प्रातःसंध्यामुपास्याग्निहोत्रं हुत्वा पुरोहितत्विगाचार्यादिभिराग्नीभिरभिनन्दितो ज्योतिर्विदो दृष्ट्वा तेभ्यश्च प्रहादिस्थितिं विदित्वा शान्तिकादीनि च पुरोहिता-नादिश्य वैद्यांश्च दृष्ट्वा तेभ्यश्च स्वशरीरस्थितिं निवेद्य प्रतिविधानं चादिश्य गां दोग्ध्रीं काञ्चनं महीं च नैवेशिकानि विवाहोपयोगीनि कन्यालंकारादीनि गृ-हाणि च सुधाधवलितादीनि श्रोत्रियेभ्योऽधीतवेदेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः । दद्यादिति प्रत्येकं संबध्यते ॥ ३३२ ॥ ३३३ ॥

ब्राह्मणेपु क्षमी स्निग्धेष्वजिह्वः क्रोधनोऽरिषु ।

स्याद्राजा भृत्यवर्गेषु प्रजासु च यथा पिता ॥ ३३४ ॥

किंच । ब्राह्मणेष्वधिक्षिपत्स्वपि क्षमी क्षमावान् । स्निग्धेषु स्नेहवत्सु मित्रा-दिष्वजिह्वः अवक्रः । अरिषु क्रोधनः । भृत्यवर्गेषु प्रजासु च हिताचरणेनाति-निवर्तनेन च पितेव दयावान् । स्यादिति प्रत्येकं संबध्यते ॥ ३३४ ॥

प्रजापालनफलमाह—

पुण्यात्पद्मागमादत्ते न्यायेन परिपालयन् ।

सर्वदानाधिकं यस्मात्प्रजानां परिपालनम् ॥ ३३५ ॥

यस्माद्ययायेन शौखोक्तमार्गेण प्रजाः परिपालयन् परिपालितप्रजोपनि-ष्यात् पद्मागं पटं भागमादत्ते । यस्माच्च सर्वेभ्यो भृत्यादिदानेभ्यः प्रजा-रिपालनमधिकफलम् । तस्मात्प्रजासु यथा पिता तथैव स्यादिति गर्-बन्धः ॥ ३३५ ॥

चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः ।

पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत्कायस्थैश्च विशेषतः ॥ ३३६ ॥

चाटाः प्रतारकाः विश्वास्य ये परधनमपहरन्ति । प्रच्छजापहारि तस्कराः । दुर्वृत्ता इन्द्रजालिककितवाद्यः । सहो बलं सहसा बलेन कृतं साहसं महच्च-त्साहसं च महासाहसं तेन वर्तन्त इति महासाहसिकाः प्रसह्यापहारिणः । आदिशब्दान्मौलिककुहकदुर्वृत्तयः । एतैः पीड्यमाना वाध्यमानाः प्रजा रक्षेत् । कायस्था लेखका गणकाश्च तैः पीड्यमाना विशेषतो रक्षेत् । तेषां राजवल्लभ-तयातिमायावित्वाच्च दुर्निवारत्वात् ॥ ३३६ ॥

अरक्ष्यमाणाः कुर्वन्ति यत्किञ्चित्किल्बिषं प्रजाः ।

तस्मात् नृपतेरर्थं यस्माद्गृह्णात्यसौ करान् ॥ ३३७ ॥

अरक्ष्यमाणाः प्रजाः यत्किञ्चित्किल्बिषं चौर्यपरदारगमनादि कुर्वन्ति । तस्मात्पापादर्थं नृपतेर्भवति । यस्मादसौ राजा रक्षणार्थं प्रजाभ्यः करान्-गृह्णाति ॥ ३३७ ॥

ये राष्ट्राधिकृतास्तेषां चरैर्ज्ञात्वा विचेष्टितम् ।
साधून्संमानयेद्राजा विपरीतांश्च घातयेत् ॥ ३३८ ॥
उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान्कृत्वा विवासयेत् ।
सदानमानसत्काराञ्श्रोत्रियान्वासयेत्सदा ॥ ३३९ ॥

राष्ट्रे राष्ट्राधिकारेषु ये नियुक्तास्तेषां विचेष्टितं चरितं चरैरुक्तलक्षणेः सम्यक्
ज्ञात्वा साधून्सुचरितान् संमानयेत् दानमानसत्कारैः पूजयेत् । विपरीतान्दुष्ट-
चरित्रान्सम्यग्विदित्वा घातयेत् अपराधानुसारेण । ये पुनरुत्कोचजीविनस्तान्द्र-
व्यरहितान्कृत्वा स्वराष्ट्रात्प्रवासयेत् । श्रोत्रियान्सदानमानसत्कारैः सहितान्कृत्वा
स्वराष्ट्रे स्वदेशे सदैव वासयेत् ॥ ३३८ ॥ ३३९ ॥

अन्यायेन नृपो राष्ट्रान्म्यकोशं योऽभिवर्धयेत् ।
सोऽचिराद्विगतश्रीको नाशमेति सवान्धवः ॥ ३४० ॥

योऽसौ राजा स्वराष्ट्रादन्यायेन द्रव्यमादाय स्वकोशं विवर्धयेत् सोऽचिरा-
च्छीघ्रमेव विगतश्रीको विनष्टलक्ष्मीको बन्धुभिः सह नाशं प्राप्नोति ॥ ३४० ॥

प्रजापीडनसंतापात्समुद्भूतो हुताशनः ।

राज्ञः कुलं श्रियं प्राणांश्चादग्ध्वा न निवर्तते ॥ ३४१ ॥

प्रजानां तस्करादिकृतपीडनेन यः संतापस्तस्मादुद्भूतो हुताशन इव । संताप-
कारित्वादपुण्यराशिर्हुताशनशब्देनोच्यते । स राज्ञः कुलं श्रियं प्राणांश्चादग्ध्वा
नाशमनीत्वा न निवर्तते नोपशाम्यति ॥ ३४१ ॥

य एव नृपतेर्धर्मः स्वराष्ट्रपरिपालने ।

तमेव कृत्स्नमाप्नोति परराष्ट्रं वशं नयन् ॥ ३४२ ॥

न्यायतः स्वराष्ट्रपरिपालने राज्ञो यो धर्मस्तं सकलं वक्ष्यमाणन्यायेन परराष्ट्रं
वशं नयन् आत्मसात्कुर्वन्नाप्नोति धर्मपङ्कगं च ॥ ३४२ ॥

यस्मिन्देशे य आचारो व्यवहारः कुलस्थितिः ।

तथैव परिपाल्योऽसौ यदा वशमुपागतः ॥ ३४३ ॥

किंच यदा परदेशो वशमुपागतस्तदा न स्वदेशाचारादिसंकरः कार्यः किंतु य-
स्मिन्देशे य आचारः कुलस्थितिव्यवहारो वा यथैव प्रागासीत्तथैवासौ परिपाल-
नीयो यदि शास्त्रविरुद्धो न भवति । यदा वशमुपागत इत्यनेन वशोपगमना-
प्रागनियम इति दर्शितम् । यथोक्तम् (मनुः ७।१९५)—‘उपरुध्यारिमासीत्
राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् । दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥’ इति ॥ ३४३ ॥

मन्त्रमूलं यतो राज्यं तस्मान्मन्त्रं सुरक्षितम् ।

कुर्याद्यथास्य न विदुः कर्मणामाफलोदयात् ॥ ३४४ ॥

यस्मान्नैः सार्धं चिन्तयेद्राज्यमित्याद्युक्तं मन्त्रमूलं राज्यं तस्मान्मन्त्रं यत्नेन तथा सुरक्षितं कुर्यात् । यथास्य राज्ञः कर्मणां संधिविग्रहादीनामाफलोदयात् फलनिष्पत्तेः प्रागन्ये मन्त्रं न जानन्ति ॥ ३४४ ॥

अरिर्मित्रमुदासीनोऽनन्तरस्तत्परः परः ।

क्रमशो मण्डलं चिन्त्यं सामादिभिरुपक्रमैः ॥ ३४५ ॥

किंच । अरिः शत्रुः । मित्रं सुहृत् । उभयविलक्षण उदासीनश्च । तत्र च त्रय-
स्त्रिविधाः सहजाः कृत्रिमाः प्राकृताश्चेति । तत्र सहजोऽरिः सापक्षपितृव्यतत्पु-
त्रादिः । कृत्रिमोऽरिः यस्यापकृतं येन चापकृतम् । प्राकृतस्त्वन्तरदेशाधि-
पतिः । सहजं मित्रं भागिनेयपैतृत्वस्त्रीयमातृत्वस्त्रीयादि । कृत्रिमं मित्रं येनो-
पकृतं यस्य चोपकृतम् । प्राकृतमित्रमेकान्तरितदेशाधिपतिः । सहजकृत्रिममि-
त्रशत्रुलक्षणरहितौ सहजकृत्रिमोदासीनौ । प्राकृतोदासीनो ह्यन्तर्देशाधि-
पतिः । अरिः पुनश्चतुर्विधः यातव्योच्छेत्तव्यपीडनीयकर्शनीयभेदेन । तत्र या-
तव्योऽनन्तरभूमिपतिर्व्यसनी हीनबलो विरक्तप्रकृतिः । विदुर्गो मित्रोऽनो दुर्ब-
लश्चोच्छेत्तव्यः । पीडनीयो मन्त्रबलहीनः । प्रबलमन्त्रबलयुक्तः कर्शनीयः ।—
'निर्मूलनात्मसुच्छेदं पीडनं बलनिग्रहम् । कर्शनं तु पुनः प्राहुः कोशबलापक-
र्शनात् ॥' इति । मित्रं द्विविधं बृंहणीयं कर्शनीयमिति । कोशबलान्नं बृंह-
णीम् । कोशबलाधिकं कर्शनीयम् । अनन्तरस्तत्परः पर इति प्राकृतमित्रो-
दासीनानाह । अनन्तरः प्राकृतोऽरिः, तत्परः प्राकृतं मित्रं तस्मात्परः प्राकृत
उदासीनः, शोषाः पुनः प्रसिद्धत्वाज्ज्ञोक्ताः । एतद्राजमण्डलं क्रमशः पूर्वादिदि-
क्कमेण चिन्त्यं तेषां चेष्टितं ज्ञातव्यम् । ज्ञात्वा च सामादिभिः पञ्चैश्वर्यमणैर-
नुसंधेयम् । एवं पुरतः पृष्ठतः पार्श्वतश्च त्रयस्त्रय आत्मा इति त्रयोदशरा-
जकमिदं राजमण्डलं पञ्चाकारम् । पार्ष्णिग्राहाक्रन्दासारादयस्त्वरिमित्रोदासीने-
ष्वेवान्तर्भवन्ति । संज्ञाभेदमात्रं ग्रन्थान्तरे दर्शितमिति योगीश्वरेण न पृथ-
गुक्ताः ॥ ३४५ ॥

सामादिभिरुपक्रमैरित्युक्तं, इदानीं तानुपायानाह—

उपायाः साम दानं च भेदो दण्डस्तथैव च ।

सम्यक्प्रयुक्ताः सिध्येयुर्दण्डस्त्वगतिका गतिः ॥ ३४६ ॥

साम प्रियभाषणम् । दानं सुवर्णादिः । भेदो भेदकरणं तत्सामन्तादीनां पर-
स्परतो वैरस्योत्पादनेन । दण्ड उपांशुप्रकाशाभ्यां धनापहारादिविध्वंसपर्यन्तो-

१ राज्यमतो मन्त्रं क. ग. २ प्राग्यावदन्ये स्व. ३ ह्यनन्तरदेशा क. मध्यन्तरदेशा ग.
४ व्योच्छेदनीय क. ५ पर्यन्तात् स्व. ६ रमिसंधेयं क. ७ न पृथगुक्तम् स्व. ८ स्यो-
त्पादनम् स्व.

ऽपकारः । एते सामादयः परिपन्थ्यादिसाधनोपायाः । एते च देशकालाद्यनुसारेण नन्यत्रप्रयुक्ताः सिद्धेभ्युः । तेषां च मध्ये दण्डस्त्वगतिका गतिः, उपायान्तरसंभवे सति न प्रयोक्तव्यः । एतच्च पीडनीयकर्शनीयाभिप्रायेण । यातव्योच्छेत्तव्ययोस्तु दण्ड एव मुख्यः । एते सामादयो न केवलं राज्यव्यवहारविषयाः अपितु सकललोकव्यवहारविषयाः । यथा—‘अधीष्व पुत्रकाधीष्व दास्यामि तव मोदकान् । यद्दान्यस्यै प्रदास्यामि कर्णमुत्पाटयामि ते ॥’ इति ॥ ३४६ ॥

संधिं च विग्रहं यानमासनं संश्रयं तथा ।

द्वैधीभावं गुणानेतान्यथावत्परिकल्पयेत् ॥ ३४७ ॥

किंच । संधिर्व्यवस्थाकरणम् । विग्रहोऽपकारः । यानं परंप्रति यात्रा । आसनमुपेक्षा । संश्रयो बलवदाश्रयणम् । द्वैधीभावः स्वबलस्य द्विधाकरणम् । एतान्संधिप्रभृतीन्गुणान्यथावद्देशकालशक्तिमित्रादिवशेन कल्पयेत् ॥ ३४७ ॥

यानकालानाह—

यदा सस्यगुणोपेतं परराष्ट्रं तदा व्रजेत् ।

परश्च हीन आत्मा च हृष्टवाहनपूरुषः ॥ ३४८ ॥

यदा परराष्ट्रं सस्यैर्ब्राह्मिदिभिर्गुणैश्च समजलेन्धनतृणादिभिरुपेतं संपन्नं, शत्रुश्च हीनो बलादिभिः, आत्मा च हृष्टवाहनपूरुषः वाहनानि हस्त्यश्वादीनि तानि च पूरुषाश्च वाहनपूरुषाः हृष्टा वाहनपूरुषा यस्य स तथोक्तः । तदा परराष्ट्रमात्मसात्कर्तुं व्रजेत् ॥ ३४८ ॥

प्राणिनामभ्युद्यविनिपातानां देवायत्तत्वाद्यदि देवमस्ति तदा स्वयमेव परराष्ट्रादि वशीभविष्यति अथ नास्ति कृतेऽपि पौरुषे न भविष्यति अतो व्यर्थं एवायं यात्राप्रयास इत्यत आह—

दैवे पुरुषकारे च कर्मसिद्धिर्व्यवस्थिता ।

तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषं पौर्वदेहिकम् ॥ ३४९ ॥

कर्मसिद्धिः फलप्राप्तिः इष्टानिष्टलक्षणा । सा न केवलं दैवे व्यवस्थिता । अपितु पुरुषकारेऽपि । लोके तथादर्शनात्, चिकित्सकादिशास्त्रवैयर्थ्याच्च । अपिच पुरुषकाराभावे दैवमेव नास्तीत्याह—तत्र दैवमिति । यतः पूर्वदेहार्जितं पौरुषमेव दैवमुच्यते । अल्पपुरुषकारानन्तरं महाफलोदयाभिव्यक्तं पौरुषं पौर्वदेहिकं कर्म । तस्मात्पुरुषकाराभावे न दैवमस्तीति पुरुषकारे यत्नो विधातव्यः ॥ ३४९ ॥

इदानीं मतान्तराण्याह—

केचिद्देवात्स्वभावाद्वा कालात्पुरुषकारतः ।

संयोगे केचिदिच्छन्ति फलं कुशलबुद्धयः ॥ ३५० ॥

केचिदिष्टानिष्टलक्षणं फलं देवादेवेच्छन्ति । केचित्स्वभावात्स्वयमेव भवति न कारणमपेक्षत इति । केचित्कालान् केचित्पुरुषकारत एवेति । स्वमतमाह—
देवादीनां संयोगे समुच्चये फलं भवतीति कुशलबुद्धयो मन्वाद्यो मन्यन्ते ३५०
एकैकस्मात्फलं न भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह—

यथा ह्येकेन चक्रेण रथस्य न गतिर्भवेत् ।

एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति ॥ ३५१ ॥

नात्र तिरोहितमस्ति ॥ ३५१ ॥

लाभाय परराष्ट्रं गन्तव्यमित्युक्तं । लाभश्च त्रिविधः हिरण्यलाभो मूललाभो मित्रलाभश्चेति । तेषु मित्रलाभो ज्यायान् । तत्सत्प्राप्तुमाये यत्नो विधातव्यः । तत्प्राप्त्युपायश्च सत्यवचनमित्याह—

हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा यतः ।

अतो यतेत तत्प्राप्त्यै रक्षेत्सत्यं समाहितः ॥ ३५२ ॥

यस्मात् हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा उत्कृष्टा तस्मात्तत्प्राप्त्यै यतेत यत्नं कुर्यात् सामादिभिः । सत्यं च रक्षेत् । समाहितः सावधानः । सत्यमूलत्वा-
न्मित्रलाभस्य ॥ ३५२ ॥

इदानीं राज्याङ्गान्याह—

स्वाम्यमात्या जनो दुर्गं कोशो दण्डस्तथैव च ।

मित्राण्येताः प्रकृतयो राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते ॥ ३५३ ॥

महोत्साह इत्याद्युक्तलक्षणो महीपतिः स्वामी । अमात्या मन्त्रिपुरोहितादयः । जनो ब्राह्मणादिप्रजाः । दुर्गं धन्वंदुर्गादि । कोशः सुवर्णादिधनराशिः । दण्डो हस्त्यश्वरथपत्तिलक्षणं चतुरङ्गबलम् । मित्राणि सहजकृत्रिमप्राकृतानि । एताः
स्वाम्याद्याः राज्यस्य प्रकृतयो मूलकारणानि । एवं राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते ॥३५३॥

तद्वाप्य नृपो दण्डं दुर्वृत्तेषु निपातयेत् ।

धर्मो हि दण्डरूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ॥ ३५४ ॥

तदेवंविधं राज्यं प्राप्य दुर्वृत्तेषु यद्दमनशर्त्तुर्नपरदारपरद्रव्यापहारिर्हिसका-
दिषु नृपो दण्डं पातयेत्प्रयोजयेत् । हि यस्माद्धर्म एव दण्डरूपेण पूर्वं ब्रह्मणा
निर्मितः । तस्य च दण्ड इति यौगिकी संज्ञा—‘दण्डो दमनादित्याहुस्तेनादान्ता-
न्दमयेत्’ इत्यादिगौतमस्मरणात् ॥ ३५४ ॥

स नेतुं न्यायतोऽशक्यो लुब्धेनाकृतबुद्धिना ।

सत्यसंधेन शुचिना सुसहायेन धीमता ॥ ३५५ ॥

स पूर्वोक्तो दण्डो लुब्धेन कृपणेनाकृतबुद्धिना चञ्चलबुद्धिना न्यायतो न्या-
यानुसारेण नेतुं प्रयोक्तुं शक्यो न भवति । कीदृशेन तर्हि शक्य इत्याह—स-
त्यसंधेनाप्रतारकेण । शुचिना जितारिषद्गुणेण । सुसहायेन पूर्वोक्तसहायसहि-
तेन । धीमता नयानयकुशलेन स दण्डो न्यायतो धर्मानुसारेण नेतुं शक्यः ३५५

यथाशास्त्रं प्रयुक्तः सन् सदेवासुरमानवम् ।

जगदानन्दयेत्सर्वमन्यथा तत्प्रकोपयेत् ॥ ३५६ ॥

स दण्डः शास्त्रोक्तमार्गेण प्रयुज्यमानः सन् देवासुरमानवैः सहितं इदं सर्वं
जगदानन्दयेत् हर्षयेत् । अन्यथा शास्त्रातिक्रमेण प्रयुक्तश्चेजगत्प्रकोपयेत् ॥ ३५६ ॥

न केवलमधर्मदण्डेन जगत्प्रकोपः अपितु प्रयोक्तुं दृष्टादृष्टहानिरपीत्याह—

अधर्मदण्डनं स्वर्गकीर्तिलोकविनाशनम् ।

सम्यक्तु दण्डनं राज्ञः स्वर्गकीर्तिजयावहम् ॥ ३५७ ॥

यः पुनः शास्त्रातिक्रमेण लोभादिना दण्डः कृतः स पापहेतुत्वात्स्वर्गं कीर्तिं
लोकान्श्च विनाशयति । शास्त्रोक्तमार्गेण तु कृतो धर्महेतुत्वात्स्वर्गकीर्तिजयानां
हेतुर्भवति ॥ ३५७ ॥

अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा ।

नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्विचलितः स्वकात् ॥ ३५८ ॥

अर्घ्योऽर्घाहं आचार्यादिः । शेषः प्रसिद्धः । एते भ्रातृसुतादयोऽपि स्वधर्मा-
च्चलिता दण्ड्याः किमुतान्ये । यतः स्वधर्माच्चलितः अदण्ड्यो नाम राज्ञः कोपि
नास्ति । एतच्च मातापित्रादिव्यतिरेकेण । तथाच स्मृत्यन्तरम्—‘अदण्ड्यो
मातापितरौ स्नातकंपुरोहितपरिव्राजकवानप्रस्थाः श्रुतशीलशौचाचारवन्तस्ते हि
धर्माधिकारिणः’ इति ॥ ३५८ ॥

यो दण्ड्यान्दण्डयेद्राजा सम्यग्वध्यांश्च घातयेत् ।

इष्टं स्यात्क्रतुभिस्तेन समाप्तवरदक्षिणैः ॥ ३५९ ॥

किंच । यस्तु दण्ड्यान्स्वधर्मचलनादिना दण्डयोग्यान्सम्यक् शास्त्रदृष्टेन मा-
र्गेण धिग्धनदण्डादिना दण्डयति, वध्यान्वधाहान्घातयति तेन राज्ञा भूरिद-
क्षिणैः क्रतुभिरिष्टं भवति । बहुदक्षिणक्रतुफलं प्राप्नोतीत्यर्थः । नच फलश्रवणा-
दण्डप्रणयनं काम्यमिति मन्तव्यम् । अकरणे प्रायश्चित्तस्मरणात् । यथाह
वसिष्ठः—‘दण्डोत्सर्गो राजैकरात्रमुपवसेन्निरात्रं पुरोहितः कृच्छ्रमदण्ड्यदण्डने
पुरोहितस्त्रिरात्रं राजा’ इति ॥ ३५९ ॥

दुष्टे सम्यगदण्डः प्रयोक्तव्य इत्युक्तं, दुष्टपरिज्ञानं च व्यवहारदर्शनमन्तरेण
न भवतीति तत्परिज्ञानाय व्यवहारदर्शनमहरहः स्वयं कर्तव्यमित्याह—

इति संचिन्त्य नृपतिः क्रतुतुल्यफलं पृथक् ।

१ सुसमानुषम् क. २ प्रकोपनमपितु क. ३ स्वर्गं कीर्तिं लोकांश्च नाशयेत् क. ४ कृतः
सोऽपापहेतुत्वात् क. ग. ५ परिव्राजकपुरोहित ख.

व्यवहारान्स्वयं पश्येत्सभ्यैः परिवृतोऽन्वहम् ॥ ३६० ॥

इत्येवमुक्तप्रकारेण क्रतुतुल्यं फलं दण्ड्यदण्डेन, स्वर्गादिनाशं चादण्ड्य-
दण्डेन सम्यग्विचिन्त्य पृथक्पृथक्वर्णादिक्रमेण सभ्यैर्वक्ष्यमाणलक्षणैः परिवृतः
प्रतिदिनं व्यवहारान्वक्ष्यमाणमार्गेण दुष्टादुष्टपरिज्ञानार्थं राजा स्वयं पश्येत् ॥ ३६० ॥

कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणान्जानपदानपि ।

स्वधर्माच्चलितात्राजा विनीय स्थापयेत्पथि ॥ ३६१ ॥

कुलानि ब्राह्मणादीनाम् । जातयो मूर्धावसिक्तप्रभृतयः । श्रेणयस्ताम्बूलिका-
दीनाम् । गणा हेलावुक्तादीनाम् । जानपदाः कारुकादयः । एतान्स्वधर्माच्चलि-
तान्प्रच्युतान् राजा यथापराधं विनीय दण्डयित्वा पथि स्वधर्मे स्थापयेत् ।
दण्डं दुष्टेषु निपातयेदित्युक्तं सच दण्डो द्विविधः शारीरोऽर्थदण्डश्चेति
थाह नारदः—‘शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्डो हि द्विविधः स्मृतः । शारीर-
दिस्तु मरणान्तः प्रकीर्तितः ॥ काकिण्यादिस्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्त्वर्थ-
इति । द्विविधोऽप्यपराधानुसारेणानेकधा भवति । आह स्म—‘शारीरो-
प्रोक्तो ह्यर्थदण्डस्त्वनेकधा’ इति ॥ ३६१ ॥

तत्र कृष्णलमापसुवर्णपलादिशब्दैर्यदण्डा वक्तव्यास्ते च प्रतिदेशं
रिमाणार्था इत्येकरूपापराधेऽपि देशभेदेन न्यूनाधिकदण्डो माभूदिति
दिशब्दानां नियतपरिमाणविषयत्वं दण्डव्यवहारे दर्शयितुमाह—

जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणू रजः स्मृतम् ।

तेऽष्टौ लिक्षा तु तास्त्रिस्रो राजसर्प उच्यते ॥ ३ ॥

गौरस्तु ते त्रयः पट् ते यवो मध्यस्तु ते त्रयः ।

कृष्णलः पञ्च ते मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥ ३६३ ॥

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम् ।

जालकान्तरप्रविष्टादित्यरदिमस्थितं यद्गजस्तत् त्रसरेणू रित्युक्तं योगीश्व
भिस्तत्त्वदर्शिभिः । तेच त्रसरेणवोऽष्टौ लिक्षा स्वेदजयूकाण्डम् । ता लिक्षा-
स्त्रिस्रो राजसर्पयो राजिका । ते राजसर्पपाश्र्वयो गौरसर्पः सिद्धार्थः । गौरस-
र्पपाः षट् यवो मध्यः मध्यमो न स्थूलो न सूक्ष्मः । एतेन गौरसर्पपा अपि
अध्यमा इति गम्यते । तथा राजसर्पपा अपि मध्यमशब्दादेव सर्पपादिशब्दाः
न केवलमुन्मानवचनाः किंतु तदुन्मितद्रव्यवचना इति गम्यते । यथा प्रस्थप-
रिमिता यवाः प्रस्थ उच्यते । एवं सर्पपाद्युन्मितं द्रव्यं सर्पपादिशब्दैः । सर्प-
पादिशब्दानां च केवलमुन्मानवचनत्वे त्रसरेणूनुपसंहृत्योन्मातुमशक्यत्वात्तद्द्वारा-
रेण कृष्णलादिव्यवहारो न स्यात् । तत्र स्थूलस्थूलतरस्थूलतमसूक्ष्मसूक्ष्मतर-
सूक्ष्मतममध्यसर्पपाद्युन्मानभेदेन प्रतिदेशं व्यवहारभेदे स्थिते दण्डव्यवहारे
मध्य इति नियम्यते । ते मध्यमा यवाश्चैव एकः कृष्णलः । ते कृष्णलाः

पञ्चैको माषः । ते माषाः षोडशैकः सुवर्णः । ते सुवर्णाश्चत्वारः पलमिति संज्ञाः कथिता इति । पञ्च वापि पलं प्रकीर्तितं नारदादिभिः । तत्र स्थूलैस्त्रिभिर्यवैः कृष्णलपरिकल्पनायां व्यावहारिकनिष्कस्य षोडशांशः कृष्णलो भवति । तैः पञ्चभिर्माषः । माषैः षोडशभिः सुवर्णः । स च व्यावहारिकैः पञ्चभिर्निष्कैरेकः सुवर्णो भवति । ते चत्वारः पलमिति । निष्काणां विंशतिः पलम् । यदा तु सूक्ष्मैस्त्रिभिर्यवैः कृष्णलः परिकल्प्यते तदा व्यावहारिकनिष्कस्य द्वात्रिंशत्तमो भागः कृष्णलो भवति । तस्मिन्पक्षे सुवर्णः सार्धं निष्कद्वयं भवति । पलं च दशनिष्कम् । यदा तु मध्यमयवैः कृष्णलपरिकल्पना तदा निष्कस्य विंशति-तमो भागः कृष्णलः, सुवर्णश्चतुर्निष्कः, षोडशनिष्कं पलम् । एवं पञ्चसुवर्णं पल-मिति । पक्षे विंशतिनिष्कं पलम् । एवमन्यदपि निष्कस्य चत्वारिंशो भागः कृष्णलः द्विनिष्कः सुवर्णोऽष्टनिष्कं पलमित्यादिलोकव्यवहारानुसारेणास्मादेव सूत्रादूहनीयम् ॥ ३६२ ॥ ३६३ ॥

एवं सुवर्णस्योन्मानं प्रतिपाद्येदानीं रजतस्याह—

द्वे कृष्णले रूप्यमाषो धरणं षोडशैव ते ॥ ३६४ ॥

शतमानं तु दशभिर्धरणैः पलमेव तु ।

निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः

द्वे कृष्णले पूर्वोक्ते रूप्यमाषो रूप्यसंबन्धी माषः । ते रूप्यमाषाः षोडश ध-रणम् । पुराण इत्यस्यैव संज्ञान्तरम् ।—‘ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः’ इति (८।१३६) मनुस्मरणात् । दशभिर्धरणैः शतमानं पलमिति चाभिधीयते । पूर्वोक्ताश्चत्वारः सुवर्णा एको राजतो निष्को भवति ॥ ३६४ ॥

इदानीं ताम्रस्योन्मानमाह—

कार्षिकस्ताम्रिकः पणः ॥ ३६५ ॥

पलस्य चतुर्थोऽंशः कर्ष इति लोकप्रसिद्धः । कर्षेणोन्मितः कार्षिकः । ताम्रस्य विकारस्ताम्रिकः । कर्षसंमितस्ताम्रविकारः पणसंज्ञो भवति कार्षापणसंज्ञकश्च— ‘कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः’ इति (८।१३६) मनुवचनात् । प-ञ्चसुवर्णपलपक्षे विंशतिमाषः पणो भवति । तथा सति—‘माषो विंशतितमो भागः पणस्य परिकीर्तितः’ इत्यादिव्यवहारः सिद्धो भवति । चतुःसुवर्णपलपक्षे तु षोडशमाषः पणो भवति । अस्मिन्पक्षे सुवर्णकार्षापणपणशब्दानां समा-नार्थत्वेऽपि पणकार्षापणशब्दौ ताम्रविषयावेव । एवं तावद्धेरूप्यताम्राणामु-न्मानमुक्तम् । दण्डव्यवहारोपयोगित्वात् । कांस्यरीतिकादीनामपि लोकव्यव-हाराद्भूतानामेवोन्मानं द्रष्टव्यम् ॥ ३६५ ॥

स्वशास्त्रपरिभाषामाह—

साशीतिपणसाहस्रो दण्ड उत्तमसाहसः ।

तदर्धं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्धमधमः स्मृतः ॥ ३६६ ॥

पणानां सहस्रं पणसहस्रं तत्परिमाणमस्येति पणसाहस्रः । अत्रोक्त्या सह व-

संत इति साशीतिः । अशीत्यधिकपणसहस्रपरिमितो यो दण्डः स उत्तमसाहससंज्ञो वेदितव्यः । तदर्धं मध्यमः तस्य साशीतिपणसहस्रस्यार्धं चत्वारिंशदधिकपणपञ्चशतपरिमितो दण्डो मध्यमसाहससंज्ञः । तदर्धमधमः तस्य चत्वारिंशदधिकपणपञ्चशतपणस्यार्धं सप्तत्यधिकपणशतद्वयपरिमितो दण्डोऽधमसाहससंज्ञः स्मृत उक्तो मन्वादिभिः । यत्तु—‘पणानां द्वे शते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः । मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः’ इति (८।३८) मनुनाक्तत्पक्षान्तरममतिपूर्वापराधविषयं द्रष्टव्यम् ॥ ३६६ ॥

दण्डभेदानाह—

धिग्दण्डस्तथ वाग्दण्डो धनदण्डो वधस्तथा ।

योज्या व्यस्ताः समस्ता वा ह्यपराधवशादिमे ॥ ३६७ ॥

धिग्दण्डो धिक्धिगिति कुत्सनम् । वाग्दण्डस्तु परुषशापवचनात्तस्य धनदण्डो धनापहाराम्भकः । वधदण्डः शारीरोऽवरोधादिजीवितान्तः । चतुर्विधा दण्डाः व्यस्ता एकैकशः समस्ताः द्वित्राः त्रिचतुरो वाऽपराधाः । येषां प्रयोक्तव्याः । उक्तक्रमेण पूर्वपूर्वासाध्ये उत्तर उत्तरः प्रयोक्तव्यः । यथा—‘धिग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्वाग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डं तु वधपरम् ॥’ इति ॥ ३६७ ॥

दण्डव्यवस्थानिमित्तान्याह—

ज्ञात्वाऽपराधं देशं च कालं बलमथापि वा ।

वयः कर्म च वित्तं च दण्डं दण्डेषु पातयेत् ॥ ३६८ ॥

यथापराधं ज्ञात्वा तदनुसारेण दण्डप्रणयनमेवं देशकालवयःकर्मवित्तानि ज्ञात्वा तदनुसारेण दण्डेषु दण्डार्हेषु दण्डप्रणयनं कुर्यात् । तथा बुद्धिपूर्वावुद्धिपूर्वमद्भुदावृत्त्यनुसारेण च । यद्यपि राजानमधिकृत्यायं राजधर्मकलाप उक्तस्तथापि वर्णान्तरस्यापि विषयमण्डलादिपरिपालनां कृतस्यायं धर्मो वेदितव्यः । ‘राजधर्मान्निर्वक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृपः’ इत्यत्र पृथक्नृपग्रहणात्करग्रहणस्य रक्षार्थत्वाच्च रक्षणस्य दण्डप्रणयनायत्त्वादिति ॥ ३६८ ॥

इति श्रीपद्मनाभभट्टोपाध्यायात्मजस्य श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकविज्ञानेश्वरभट्टारकस्य कृतौ ऋजुमिताक्षरायां याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रविवृतौ सदाचारः प्रथमाध्यायः उत्तमोपपदस्येयं शिष्यस्य कृतिरात्मनः । धर्मशास्त्रस्य विवृतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः । अस्मिन्नाध्याये प्रकरणानि । १ उपोद्घातप्रकरणम् । २ ब्रह्मचारिप्रकरणम् । ३ विवाहप्रकरणम् । ४ जातिविवेकप्रकरणम् । ५ गृहस्थधर्मप्रकरणम् । ६ स्नातकप्रकरणम् । ७ भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् । ८ द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् । ९ दानधर्मप्रकरणम् । १० श्राद्धप्रकरणम् । ११ गणपतिकल्पप्रकरणम् । १२ ग्रहशान्तिप्रकरणम् । १३ राजधर्मप्रकरणम् । एवं त्रयोदश प्रकरणानि ॥

याज्ञवल्क्यमुनिशास्त्रगतेयं विवृतिर्न कस्य विहिता विदुषः ।

प्रमिताक्षरापि विपलाभं क्री गणितविति यज्ञागोपयत् ॥ १ ॥

व्यवहाराध्यायः ।

साधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् १

अभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनं परमो धर्मः । तच्च दुष्टनिग्रहमन्तरेण न संभवति । दुष्टपरिज्ञानं च न व्यवहारदर्शनमन्तरेण संभवति । तद्यहारदर्शनमहरहः कर्तव्यमित्युक्तं—‘व्यवहारान्स्वयं पश्येत्सभ्यैः परिवृतोऽन्वहम्’ इति । सच व्यवहारः कीदृशः कतिविधः कथं चेतीतिकर्तव्यताकलापो नाभिहितस्तदभिधानाय द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते—

व्यवहारानृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।

धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः ॥ १ ॥

व्यवहारानिति । अन्यविरोधेन स्वात्मसंबन्धितया कथनं वैयवहारः । यथा कश्चिद्विदं क्षेत्रादि मदीयमिति कथयति, अन्योऽपि तद्विरोधेन मदीयमिति । तस्यानेकविधत्वं दर्शयति बहुवचनेन । नृप इति न क्षत्रियमात्रस्यायं धर्मः किंतु प्रजापालनाधिकृतस्यान्यस्यापीति दर्शयति । पश्येदिति पूर्वोक्तस्यानुवादो धर्मविशेषविधानार्थः । विद्वद्भिर्वेदव्याकरणादिधर्मशास्त्राभिज्ञैर्ब्राह्मणैर्न क्षत्रियादिभिः । ब्राह्मणैः सहेति तृतीयानिर्देशादेशामप्रधान्यम् । ‘सहयुक्तेऽप्रधाने’ इति स्मरणात् । अतश्चादर्शनेऽन्यथादर्शने वा राज्ञो दोषो न ब्राह्मणानाम् । तथाह मनुः (८।१२८)—‘अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् । यशो महदामोति नरकं चैवं गच्छति॥’ इति । कथम् । धर्मशास्त्रानुसारेण नार्थशास्त्रानुसारेण । देशादिसमयधर्मस्यापि धर्मशास्त्राविरुद्धस्य धर्मशास्त्रविषयत्वात् पृथगुपादानम् । तथाच वर्क्ष्यति—‘निजधर्माविरोधेन यस्तु साम्यिको भवेत् । सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः ॥’ इति । क्रोधलोभविवर्जित इति । धर्मशास्त्रानुसारेणेति सिद्धे क्रोधलोभविवर्जित इति वचनमादरार्थम् । क्रोधोऽमर्षः । लोभो लिप्सातिशयः ॥ १ ॥

१ दर्शनेन विनेति व्यवहारदर्शनं ग. २ ‘विप्रतिपद्यमाननरान्तरगतज्ञाताधर्मशापनानुकूलो व्यापारो व्यवहारः । वादिप्रतिवादिकर्तृकः संभवद्भोगसाक्षिप्रमाणको विरोधकोटिव्यवशापनानुकूलो व्यापारो वा सः । संप्रतिपद्युत्तरे तु व्यवहारपदप्रयोगो भाक्त इति मदनरत्ने’ इति व्य.म.—‘वि नानार्थेऽव संदेहे हरणं हार उच्यते । नाना संदेहहरणाद्यवहार इति स्मृतः ॥’ इति कातीयम्. ३ चाधिगच्छति ख. ४ अर्थशास्त्रं नीतिशास्त्रं औशनसादिकम्. ५ देशेति । आदिना देवगृहादिपरिग्रहः । पारिभाषिकधर्मेण । वस्थानं समयः. ६ वर्क्ष्यति-अग्रे संबिध्यात्तिक्रममकरणे. (श्लो. १८६) ७ साम्यिको धर्मो यावत्पथिकं भोजनं देयमसदरातिमण्डकं नरकात्तयो = नरकात्तयो = नरकात्तयो = नरकात्तयो

सभ्यांश्चाह—

श्रुताध्ययनसंपन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।

राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः ॥ १ ॥

किंच श्रुताध्ययनसंपन्नाः श्रुतेन मीमांसाव्याकरणादिश्रवणेन ध्यानेन च वेदाध्ययनेन संपन्नाः । धर्मज्ञाः धर्मशास्त्रज्ञाः । सत्यवादिनः सत्यवचनशीलाः । रिपौ मित्रे च ये समाः रागद्वेषादिरहिताः । एवंभूताः सभासदः सभायां संसदि यथा सीदन्त्युपविशन्ति तथा दानमानसत्कारं राज्ञा कर्तव्याः । यद्यपि श्रुताध्ययनसंपन्ना इत्यविशेषणोक्तं तथापि ब्राह्मणा एव । यथाह कात्यायनः—
‘स तु सभ्यैः स्थिरैर्युक्तः प्राज्ञैर्मौलैर्द्विजोत्तमैः । धर्मशास्त्रार्थकुशलैरर्थशास्त्रविशारदैः ॥’ इति । ते च त्रयः कर्तव्याः बहुवचनस्यार्थवत्वात्,—‘यस्मिन्देशे निर्पादन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः’ इति (८।११) मनुस्मरणाच्च । बृहस्पतिस्तु सप्त पञ्च त्रयो वा सभासदो भवन्तीत्याह—‘लोकवेदज्ञधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा । यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभा ॥’ इति । नच ब्राह्मणैः सहेति पूर्वश्लोकोक्तानां ब्राह्मणानां श्रुताध्ययनसंपन्ना इत्यादि विशेषणमिति मन्तव्यम् । तृतीयाप्रथमान्तनिर्दिष्टानां विशेषणविशेष्यभावासंभवात् । विद्वद्भिरित्यनेन पुनरुक्तिप्रसंगाच्च । तथाच कात्यायनेन ब्राह्मणानां सभासदां च स्पष्टं भेदो दर्शितः—‘सप्राङ्गिवाकः सामात्यः सप्राङ्गणपुरोहितः । ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गं तिष्ठति धर्मतः ॥’ इति । तत्र ब्राह्मणा अनियुक्ताः सभासदस्तु नियुक्ता इति भेदः । अतएवोक्तम्—‘नियुक्तो वाऽनियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हति’ इति । तत्र नियुक्तानां यथावस्थितार्थकथनेऽपि यदि राजाऽन्यथा करोति तदाऽसौ निवारणीयोऽन्यथा दोषः । उक्तंच कात्यायनेन—‘अन्यायेनापि तं यान्तं येऽनुयान्ति सभासदः । तेऽपि तद्भागिनस्तस्माद्बोधनीयः स तैर्युतः ॥’ इति । अनियुक्तानां पुनरन्यथाभिधानेऽनभिधाने वा दोषो नतु राज्ञोऽनिवारणे—‘सैभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् । अनुवन्निबुवन्वर्षिं नरो भवति क्लिबर्षी ॥’ इति (८।१३) मनुस्मरणात् । रिपौ मित्रे चेति चकारालोकरजनार्थं कतिपयैर्वणिगिभरप्यधिष्ठितं सद्ः कर्तव्यम् । यथाह कात्यायनः—‘कुलशीलवयोवृत्तवित्तवद्भिरमत्सरैः । वणिगिभः स्यात्कतिपर्यैः कुलभूतैरधिष्ठितम् ॥’ इति ॥ २ ॥

व्यवहाराभृपः पश्येदित्युक्तं तत्रानुकल्पमाह—

अपश्यता कार्यवशाद्भवहाराभृपेण तु ।

सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित् ॥ ३ ॥

१ मौलैः सेवकत्वेन रिगिनामदाः परंपरा । २ च भेदः स्पष्टो ग. ३ सभां वा न

कार्यान्तरव्याकुलतया व्यवहारानपश्यता नृपेण पूर्वोक्तैः सभ्यैः सह सर्वधर्म-
वित् सर्वान्धर्मशास्त्रोक्तान्सामयिकांश्च धर्मान्वेत्ति विचारयतीति सर्वधर्मवित्
ब्राह्मणे न क्षत्रियादिर्नियोक्तव्यो व्यवहारदर्शने । तं च कात्यायनोक्तगुणवि-
शिष्टं कुर्यात् । यथाह—‘दान्तं कुलीनं मध्यस्थमनुद्वेगकरं स्थिरम् । परत्र
भीरुं धर्मिष्ठमुद्युक्तं क्रोधवर्जितम् ॥’ इति । एवंभूतब्राह्मणासंभवे क्षत्रियं वैश्यं
वा नियुञ्जीत न शूद्रम् । यथाह कात्यायनः—‘ब्राह्मणे यत्र न स्यात्तु क्ष-
त्रियं तत्र योजयेत् । वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥’ इति । नार-
देन त्वैयमेव मुख्यो दर्शितः—‘धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राड्विवाकमते स्थितः ।
समाहितमतिः पश्येद्यवहाराननुक्रमात् ॥’ इति । प्राड्विवाकमते स्थितो न स्व-
भ्रते स्थितः । राजा चारचक्षुषा परसैन्यं पश्यतीतिवत् । तस्य चेयं यौगिकी
संज्ञा । अर्थिप्रत्यर्थिनौ पृच्छतीति प्रादृ तयोर्वचनं विरुद्धमविरुद्धं च सभ्यैः सह
विविनक्ति विवेचयति वेति विवाकः । प्रादृ चासौ विवाकश्च प्राड्विवाकः ।
उक्तंच—‘विवादानुगतं पृष्ठा ससभ्यस्तत्प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ प्राड्वि-
वाकस्ततः स्मृतः ॥’ इति ॥ ३ ॥

प्राड्विवाकादयः सभ्या यदि रागादिना स्मृत्यपेतं व्यवहारं विचारयन्ति तदा
राज्ञा किं कर्तव्यमित्यत आह—

रागाहोभाद्भयाद्वापि स्मृत्यपेतादिकारिणः ।

सभ्याः पृथक्पृथग्दण्ड्या विवादाद्विगुणं दमम् ॥ ४ ॥

अपिच । पूर्वोक्ताः सभ्या रजसो निरङ्कुशत्वेन तदभिभूता रागात्त्रेहातिश-
याहोभाह्लिप्सतिशयाद्भयात्संत्रासात्स्मृत्यपेतं स्मृतिविरुद्धं आदिशब्दादाचारा-
पतं कुर्वन्तः पृथक्पृथगैकैकशो विवादाद्विवादपराजयनिमित्ताहमाद्विगुणं दमं
पृष्ठाः न पुनर्विवादास्पदीभूताद्रव्यात् । तथा सति स्त्रीसंग्रहणादिषु दण्डा-
भाबप्रसंगः । रागलोभभयानामुपादानं रागादिष्वेव द्विगुणो दमो नाज्ञानमो-
हादिष्विति नियमार्थम् ॥ नच ‘राजा सर्वस्वेषु ब्राह्मणवर्जम्’ इति गौतमव-
चनान्न ब्राह्मणादण्ड्या इति मन्तव्यम् । तस्य प्रशंसार्थत्वात् ॥ यत्तु षड्वि-
परिहार्यो राज्ञाऽवध्यश्चावध्यश्चादण्ड्यश्चाबहिष्कार्यश्चापरिवाद्यश्चापरिहार्यश्चेति
तदपि स एष बहुश्रुतो भवति लोकेवेदवेदाङ्गविद्वाङ्कोवाक्येतिहासपुराणकु-
शलस्तदपेक्षस्तद्वृत्तिश्चाष्टचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृतस्त्रिषु कर्मस्वभिरतः षट्सु वा
समयाचारिकेष्वभिधीनत इति प्रतिपादितबहुश्रुतविषयं न ब्राह्मणमात्रविषयम् ४

१ व्यग्रतया ख. ग. २ धर्मान् शास्त्रोक्तान् ग. ३ ब्राह्मण एव. ४ विवर्त्तीति वा ग. ५ बृह-
रपतिस्तु—‘विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च । नयपूर्वं प्राग्बदति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥’
इति व्य. म. ६ न ब्राह्मणे दण्ड्य इति क. ग. ७ राजा अवध्यश्चावध्यश्च. ग. ८ वेदाङ्गविदा-
क्येतिहास ग. ९ वाकोवाक्यं उक्तिप्रत्युक्तिमद्राक्यम्.

व्यवहारविषयमाह—

स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।

आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत् ॥ ५ ॥

धर्मशास्त्रसमयाचारविरुद्धेन मार्गेण परैराधर्षितोऽभिभूतो यद्वाज्ञे प्राड्विवा-
काय वा आवेदयति विज्ञापयति चेद्यदि तदावेद्यमानं व्यवहारपदं प्रतिज्ञोक्त-
रसंशयहेतुपरामर्शप्रमाणनिर्णयप्रयोजनात्मको व्यवहारस्तस्य पदं विषयस्तस्य
चेदं सामान्यलक्षणम् । स च द्विविधः शङ्काभियोगस्तत्त्वाभियोगश्चेति । यथाह
नारदः—‘अभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः । शङ्काऽसतां तु संसर्गा-
त्त्वं होडाऽभिदर्शनात् ॥’ इति । होडा लोप्लं । लिङ्गमिति यावत् । तेन दर्शनं,
साक्षाद्वा दर्शनं होडाभिदर्शनं तस्मात् । तत्त्वाभियोगोऽपि द्विविधः । प्रतिषेधा-
त्मको विध्यात्मकश्चेति । यथा मत्तो हिरण्यादिकं गृहीत्वा न प्रयच्छति । क्षे-
त्रादिकं ममायमपहरतीति च । उक्तं च कात्यायनेन—‘न्याय्यं स्वं नेच्छते
कर्तुमन्याय्यं वा करोति यः’ इति । स पुनश्चाष्टादशधा भिद्यते । यथाह मनुः
(८१४-७)—‘तेषामाद्यैर्मृणाणां निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः । संभूय च समुत्थानं
दत्तस्थानपकर्म च ॥ वर्तेतस्यैव चाऽदानं संविदश्च व्यतिक्रमः । क्रयविक्रयानु-
शयो विवादः स्वामिपालयोः ॥ सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके । स्तेयं
च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥ स्त्रीपुंधर्मो विभागश्च घृतमाह्वय एव च ।
पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥’ इति ॥ एतान्यपि साध्यभेदेन पुनर्ब-
हुर्यं गतानि । यथाह नारदः—‘एषामेव प्रभेदोऽन्यः शतमष्टोत्तरं भवेत् ।
क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यते ॥’ इति ॥ आवेदयति चेद्राज्ञे इत्यनेन
स्वयमेवागत्यावेदयति न राजप्रेरितस्तत्पुरुषप्रेरितो वेति दर्शयति । यथा
मनुः (८१४३)—‘नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पुरुषः । नच प्राप्त-
मन्येन प्रसेतार्थं कथंचन ॥’ इति ॥ परेरिति परेण पराभ्यां परेरित्येकस्यैकेन
द्वाभ्यां बहुभिर्वा व्यवहारो भवतीति दर्शयति ॥ यत्पुनः—‘एकस्य बहुभिः
सार्धं स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च । अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्भिर्रुदाहृतः ॥’ इति
नारदवचनं तद्भिन्नसाध्यद्वयविषयम् । आवेदयति चेद्राज्ञे इत्यनेनैव राज्ञा पृष्टो

१ उप्यत इति लोप्लं चौर्धनम् । २ लिङ्गं अव्यभिचरितं चिह्नमित्यर्थः । ३ ऋणादानं
ऋणस्य न दानमदानम्, निक्षेपः स्वधनस्यान्यस्मिन्नर्पणम्, अस्वामिना कृतो विक्रयः, संभूय
समुत्थानं अनेकैर्मिलित्वा यत्र धनार्थं वाणिज्याद्युद्यमः क्रियते, दत्तस्थानपकर्म अपत्यर्पणम्,
४ कर्मकरणस्य भूतेरदानम्, संविदः कृतव्यवस्थाया अतिक्रमः, अनुशयोः क्रयविक्रये च कृते
पश्चात्तापादिप्रतिपत्तिः, स्वामिपशुपालयोर्विवादः, ५ ग्रामसीमाविप्रतिपत्तिः, वाक्यपारुष्यमा-
क्रोशनादि दण्डपारुष्यं ताडनादि, स्तेयं निह्वेन धनसंग्रहणम्, साहसं प्रसङ्गधनहरणादि
स्त्रिवश परपुरुषसंपर्कः, ६ स्त्रीसहितस्य पुंसो धर्मं व्यवस्था, विभागः पैतृकादिधनस्य, घृतं
अक्षादिभ्योऽपि घृतं घृतपानपूर्वकं, पक्षिमेषादिप्राणियोधनं, समाह्वयस्य प्राणिवृत्तरूपत्वेन घृता-
वान्तरविशेषतवाष्टादशसंख्योपपत्तिः, ७ स्मृतम घ.

विनीतवेष आवेदयेत् । आवेदितं च युक्तं चेन्मुद्रादिना प्रत्यर्थाह्वानमकल्पेदीनां चानाह्वानमित्याद्यर्थसिद्धमिति नोक्तम् । स्मृत्यन्तरे तु स्पष्टार्थमुक्तम् । यथा—
 'काले कार्यार्थिनं पृच्छेद्गणन्तं पुरतः स्थितम् । किं कार्यं का च ते पीडा मा भैषीर्ब्रूहि मानव ॥ केन कस्मिन्कदा कस्मात्पृच्छेदेवं सभागतम् । एवं पृष्टः स यद्भूयात्ससभ्यैर्ब्राह्मणैः सह ॥ विमृश्य कार्यं न्याय्यं चेदाह्वानार्थमतः परम् । मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन्पुरुषं वा समादिशेत् ॥ अकल्पबालस्यविरविषमस्थकियाकुलान् । कार्यातिपातिव्यसननृपकार्योत्सवाकुलान् । मत्तोर्मत्तप्रमत्तार्तान्मृत्यान्नाह्वानयेन्नृपः ॥ न हीनपक्षां युवतिं कुले जातां प्रसूतिकाम् । सर्ववर्णोत्तमां कन्यां ता ज्ञातिप्रभुकाः स्मृताः ॥ तदधीनकुटुम्बिन्यः स्वैरिण्यो गणिकाश्च याः । निष्कुला याश्च पतितास्तासामाह्वानमिष्यते ॥ कालं देशं च विज्ञाय कार्याणां च बलाबले । अकल्पादीनपि शनैर्यानैराह्वानयेन्नृपः ॥ ज्ञार्वाभियोगं येऽपि स्युर्वने प्रव्रजितादयः । तानप्याह्वानयेद्राजा गुरुकार्येष्वकोपयन् ॥' इति । आसेधव्यवस्थाप्यर्थसिद्धैव नारदेनोक्ता—'वक्तव्येऽर्थे ह्यतिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं च तद्वचः । आसेधयेद्विवादाथी यावदाह्वानदर्शनम् ॥ स्थानासेधः कालकृतः प्रवासाकर्माणस्तथा । चतुर्विधः स्यादासेधो नासिद्धस्तं विलङ्घयेत् ॥ आसेधकाल आसेधं योऽतिवर्तते । स विनेयोऽन्यथाकुर्वन्नासेद्धा दण्डभागभवेत् ॥ नदीसन्तारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु । आसिद्धस्तं परासेधमुत्क्रामन्नापराप्नुयात् ॥ निर्वेष्टुकामो रोगार्तो विर्यैक्षुर्व्यसने स्थितः । अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्योद्यतस्तथा ॥ गवां प्रचारे गोपालाः सस्यावापे कृषीवलाः । शिल्पिनश्चापि तत्कालमायुधीर्यैश्च विग्रहे ॥' इति । आसेधो राजाज्ञयाऽवरोधः । अकल्पादयः पुत्रादिकमन्यं वा सुहृदं प्रेषयेयुः नच ते परार्थवादिनः ।—'यो न भ्राता नच पिता न पुत्रो न नियोगकृत् । परार्थवादी दण्ड्यः स्याद्ब्रवहारेषु विवृण्वन् ॥' इति नाद्वचनावत् ॥ ५ ॥

१ 'शिका' परपर्यायगरुडादिचिह्नेन. २ आधिपत्याधिसहितादीनाम्. ३ पृच्छेत्प्रणतं इति पाठः. ४ अकल्पो व्याध्याद्यभिभूतः, विषमस्थ उत्पन्नसंकटः. ५ कार्यातिपाती कार्योत्सवी. ६ मत्तो मादकद्रव्येण, उन्मत्तः उन्मादेन पञ्चविधेन वातपित्तश्लेष्मसंनिपातग्रहसंभवेनोपसृष्टः, प्रमत्तः सर्वदावधानहीनः. ७ ता हीनपक्षादयः ज्ञातिस्वामिका इत्यर्थः. ८ निष्कुलाः कुलहीनाः. ९ एतत्प्रसङ्गादकल्पाद्याह्वाने पूर्वनिषिद्धेपि प्रतिप्रसवमाह कालमिति । तत्र प्रकारद्वयं शनैर्यानैरिति. १० अभियोगोऽभिग्रहः आरोपस्तम्. ११ आसेधो राजाधिकारिभिर्निरोधः. १२ विवादाथी वादी, आसेधयेत्प्रत्यर्थिनं निरोधयेत्. १३ आसेध इति । स चतुर्विधः—१ प्रकृते असाप्प्रदेशात्त गन्तव्यमिति स्थानासेधः, २ आसन्ध्यं न गन्तव्यमिति कालासेधः, ३ देशान्तरं प्रति न गन्तव्यमिति प्रवासासेधः, ४ असौ व्यापारो न कर्तव्य इति कर्मासेधः. १४ आसिद्धो निरुद्धः. १५ विनेयः शिक्षणीयः. १६ अन्यथा कुर्वन् अनासेधकाले आसेधं कुर्वन्. १७ आसेद्धा असेधकर्ता राजाधिकारी. १८ नासिद्धं विलङ्घयेदित्यस्य प्रतिप्रसवमाह नदीति. १९ निर्वेष्टुकाम आश्रमान्तरं गन्तुकामः, विवाहादाद्युद्यत इति यावत्. २० यियक्षुर्वष्टुमिच्छुः. २१ अभियुक्तो नियोजितः. २२ तत्कालं शिल्पकाले. २३ आयुधीया आयुधजीविनो योद्धारः. विग्रहे संग्रामे. २४ प्रेषयन्ति ख. २५ नियोगकृदाज्ञाकारी. २६ विवृण्वन् व्यवहारेषु विवृण्वन् विविधे विविधेण वा ब्रुवन.

प्रत्यर्थिनि मुद्रालेख्यपुरुषाणामन्यतमेनानीते किं कुर्यादित्यत आह—

प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना ।
समामासतदर्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम् ॥ ६ ॥

अर्धंते इत्यर्थः साध्यः सोऽस्यास्तीत्यर्थी तत्प्रतिपक्षः प्रत्यर्थी तस्याग्रतः पु-
रतो लेख्यं लेखनीयम् । यथा येन प्रकारेण पूर्वमावेदनकाले आवेदितं ॥ ५ ॥
न पुनरन्यथा । अन्यथावादित्वेन व्यवहारस्य भङ्गप्रसङ्गात् ।—‘अन्यथावादे कुर्या-
द्वेपी नोपस्थाता निरुत्तरः । औद्भूतः प्रपलायी च हीनः पञ्चविधः प्रवृत्तः ॥’
इति । आवेदनकाल एवार्थिवचनस्य लिखितत्वात्पुनर्लेखनमनर्थकं इति आह
—समामासेत्यादि । संवत्सरमासपक्षतिथिवारादिना—अर्थिप्रत्यासन्नान्ब्राह्म-
णजात्यादिचिह्नितम् । आदिशब्देन द्रव्यतत्संख्यास्थानवेलाक्षमालिङ्गीनि गृ-
ह्यन्ते ॥ यथोक्तम्—‘अर्थवैद्धर्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् । साध्यवत्साध्यचक्रपदं
प्रकृतार्थानुबन्धि च ॥ प्रसिद्धमविरुद्धं च निश्चितं साधनक्षमम् । निश्चितं नि-
खिलार्थं च देशकालाविरोधि च ॥ वर्षर्तुमासपक्षाहोवेलादेशप्रदेशात् । स्था-
नावसथसाध्याख्याजात्याकारवयोर्युतम् ॥ साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिना-
मवत् । परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरङ्कितम् ॥ क्षमालिङ्गात्प्रपीडाः कथिताह-
र्तुदायकम् । यदावेद्यते राजे तद्भाषेत्यभिधीयते ॥’ इति । भाषा प्रतिज्ञा पक्ष
इति नार्थान्तरम् । आवेदनसमये कार्यमात्रं लिखितं प्रत्यर्थिनोऽग्रतः समामा-
सादिविशिष्टं लिख्यत इति विशेषः । संवत्सरविशेषणं यद्यपि सर्वव्यवहारेषु
नोपयुज्यते तथाप्याधिप्रतिग्रहक्येषु निर्णयार्थमुपयुज्यते ।—‘आधौ प्रतिग्रहे
कृते पूर्वा तु बलवत्तरा’ इति वचनान् । अर्थव्यवहारेऽपि एकस्मिन्संवत्सरे य-
त्संख्याकं यद्द्रव्यं यतो येन गृहीतं प्रत्यर्पितं च पुनरन्यस्मिन्संवत्सरे तद्द्रव्यं त-
त्संख्याकं ततस्तेन गृहीतं याच्यमानो यदि द्र्यात्सत्यं गृहीतं प्रत्यर्पितं चेति ।
वत्सरान्तरे गृहीतं प्रत्यर्पितं नास्मिन्संवत्सरे इत्युपयुज्यते । एवं मासाद्यपि यो-
ज्यम् । देशस्थानादयः पुनः स्थावरेष्वेवोपयुज्यन्ते—‘देशश्चैव तथा स्थानं सं-
निवेशस्तथैव च । जातिः संज्ञाऽधिवासश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च ॥ पितृ पैतामहं
चैव पूर्वराजानुकीर्तनम् । स्थावरेषु विवादेषु दशैतानि निवेशयेत् ॥’ इति
स्मरणात् । देशो मध्यदेशादिः । स्थानं वाराणस्यादि । संनिवेशस्तत्रैव पूर्वाप-
रदिग्विभागपरिच्छिन्नः सम्यङ्निविष्टो गृहक्षेत्रादिः । जातिरर्थिप्रत्यर्थिनोर्ब्राह्मण-

१. क्रियादीनि कार्यदेवी. २. नोपस्थाता समीपे न तिष्ठन्. ३. आद्भुतव्यपलापी ग. ४. वेलेति
दिनमध्येपि प्राग्जातिमुहूर्तयोगो वा कालविशेष इत्यर्थः. ५. अर्थवदिति । अर्थवत्प्रयोजनवत्,
धर्मसंयुक्तं धर्मो गुणः साध्याद्यत्र प्रभूतार्थवत्साधिकमेतन्न युक्तं, परिपूर्णमध्याहारानपेक्षं,
अनाकुलमसंदिग्धाशरं, साध्यवत् निष्पत्तिविधायकमित्यन्, वाचकपरं बहुव्रीहिगीणलाक्षण-
कादिपदरहितं, पठनाद्यनुबन्धवत्पौत्रेति नानुगोचि. ६. साधने क्षमम् ख. ७. नियतार्थं च
ग. ८. इदमग्रे गृहीतमत्रियेयमन्वयान्त्वयत्परमात्कृत्वाप्रयत्नो. ९. पितृ इति लुप्तपट्टीकं पृथ-

त्वादिः । संज्ञा च देवदत्तादिः । अधिवासः समीपदेशनिवासी जनः । प्रमाणं निवर्तनादि भूपरिमाणम् । क्षेत्रनाम शालिक्षेत्रं क्रमुकक्षेत्रं कृष्णभूमः पाण्डुभूमः इति । पितुः पितामहस्य च नामार्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्वेषां त्रयाणाम् । राज्ञां नामकीर्तनं चेति । समामासादीनां यस्मिन्व्यवहारे यावदुपयुज्यते तत्र तावद्व्यवहारीयमिति तात्पर्यार्थः ॥ एवं पक्षलक्षणे स्थिते पक्षलक्षणरहितानां पक्षवद्व्यवहारमानानां पक्षाभासत्वं सिद्धमेवेति योगीश्वरेण न पृथक्पक्षाभासा उक्ताः । अन्यैस्तु विस्पष्टार्थमुक्ताः ।—‘अप्रसिद्धं निरौबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम् । असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत् ॥’ इति । अप्रसिद्धं मदीयं शशविषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यादि । निरौबाधं अस्मद्गृहीतपक्षेणाशेनायं स्वगृहे व्यवहरतीत्यादि । निरर्थं अभिधेयरहितं कचटतपजडगबेत्यादि । निष्प्रयोजनं यथायं देवदत्तोऽस्मद्गृहसंनिधौ सुस्वरमधीत इत्यादि । असाध्यं यथाहं देवदत्तेन सभ्रभङ्गमुपहसित इत्यादि । एतत्साधनासंभवादसाध्यम् । अल्पकालत्वाच्च साक्षिसंभवो लिखितं दूरतोऽल्पत्वाच्च दिव्यमिति । विरुद्धं यथाहं मूकेन शस इत्यादि । पुरुराष्ट्रादिविरुद्धं वा—‘राज्ञा विवर्जितो यश्च यश्च पौरविरोधकृत् । राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतीनां तथैव च ॥ अन्ये वा थे पुरग्राममहाजनविरोधकाः । अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्तिताः ॥’ इति ॥ यैस्तु—‘अनेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षो न सिद्ध्यति’ इति, तत्र यद्यनेकवस्तुसंकीर्ण इत्युच्यते तदा न दोषः । मदीयमनेन हिरण्यं वासो रूपकादि वापहतमित्येवंविधस्यादुष्टत्वात् । ऋणादानादिपदसंकरे पक्षाभास इति चेत्तदपि न । मदीयारूपका अनेन वृद्ध्या गृहीताः सुवर्णं चास्य हस्ते निक्षिप्तम् । मदीयं क्षेत्रमयमपहरतीत्यादीनां पक्षत्वमिष्यत एव । किंतु क्रियाभेदात्क्रमेण व्यवहारो न युगपदित्येतावत् ॥ यथाह कात्यायनः—‘बहुप्रतिज्ञं यत्कार्यं व्यवहारे सुनिश्चितम् । कामं तदपि गृह्णीयाद्राजा तत्त्वबुभुत्सया ॥’ इति । तस्मादनेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षो युगपत्र सिद्ध्यतीति तस्यार्थः । अर्थिग्रहणोत्पन्नपित्रादिग्रहणं तेषामेकार्थत्वात् । नियुक्तस्यापि नियोगेनैव तदेकार्थत्वाक्षेपात् ॥—‘अर्थिना संनियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा । यो यस्यार्थं विवदते तयोर्जयपराजयौ ॥’ इति स्मरणात् नियुक्तजयपराजयौ मूलस्वामिनोरेव । एतच्च भूमौ फलके वा

१ कृष्णोदक्पाण्डुल्य=प्रत्ययो बहुव्रीहेः. २ अत्र अप्रसिद्धोदः साधयितुमशक्यत्वादनिराकरणम् इति ख. पुस्तके विशेषः. ३ पीडारहितमित्यर्थः. ४ विनिगमनाभावादाह पुरेति. ५ अत्र ‘एतेषां स्वभावेनैव निराकरणमिति न निराक्रियते। तत्र च अप्रसिद्धादीनां व्युत्पत्त्यर्थमुपादानं तदप्यनेकपदसंकीर्णस्य निराकरणं न क्रियते’ इति ख. पुस्तके विशेषः. ६ प्रकृतीनां जनानां नगरस्थानाम्. ७ अप्रसिद्धादीनां पक्षाभासत्वमिवानेकपदसंकीर्णपूर्वपक्षस्यापि तत्त्वमेव । अनेकेः पदेः संकीर्णो यः पूर्वपक्षः प्रतिज्ञा सा न सिध्यति आभासरूपा भवतीति तदर्थप्रतीतेस्तन्निराकरोति यस्त्वत्यादिना । < तत्र पदशब्दः पथते ज्ञायते इति व्युत्पत्त्या किं वस्तुपर उत ऋणादानादिरूपव्यवहारविषयपरः । तत्र न तत्राद्ये पक्षाभासत्वमित्याह तत्रेति. ९ बहुप्रतिज्ञं बहुपदपक्षम्. १० पत्रपीत्रादीनां क. ११ अर्थिवेदितमित्यर्थः.

पाण्डुलेखेन लिखित्वा आवापोद्दारेण विशोधितं पश्चात्पत्रे निवेशयेत् ।—‘पूर्व-
पक्षं स्वभावोक्तं प्राङ्निवाकोऽभिलेखयेत् । पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे विशोधि-
तम् ॥’ इति कात्यायनस्मरणात् । शोधनं च यावदुत्तरदर्शनं कर्तव्यं नातः
परमनवस्थाप्रसङ्गात् । अतएव नारदेनोक्तम्—‘शोधयेत्पूर्ववाद् तु यावन्नो-
त्तरदर्शनम् । अथैवधस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत् ॥’ इति । पूर्वपक्षमशो-
धयित्वैव यदोत्तरं दापयन्ति सध्यास्तदा रागाहोभादित्युक्तदण्डेन सध्यान्दण्ड-
यित्वा पुनः प्रतिज्ञापूर्वकं व्यवहारः प्रवर्तनीयो राज्ञेति ॥ ६ ॥

एवं शोधितपत्रारूढे पूर्वपक्षे किं कर्तव्यमित्यत आह—

श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसंनिधौ ।

श्रुतो भाषार्थो येन प्रत्यर्थिनाऽसौ श्रुतार्थः तस्योत्तरं पूर्वपक्षादुत्तरं भवती-
त्युत्तरं लेख्यं लेखनीयम् । पूर्वावेदकस्यार्थिनः संनिधौ समीपे उत्तरं च यत्पूर्वो-
क्तस्य निराकरणं तदुच्यते । यथाह—‘पक्षस्य व्यापकं सारमसंदिग्धमनाकु-
लम् । अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरं तद्विदो विदुः ॥’ इति । पक्षस्य व्यापकं नि-
राकरणसमर्थम् । सारं न्याय्यं न्यायादनपेतम् । असंदिग्धं संदेहरहितम् ।
अनाकुलं पूर्वापराविरुद्धम् । अव्याख्यागम्यं अप्रसिद्धपदप्रयोगेण दुःश्लिष्टवि-
भक्तिसमाससाध्याहाराभिधानेन वा अन्यदेशभाषाभिधानेन वा यत् व्याख्ये-
यार्थं न भवति तत्सदुत्तरम् ॥ तच्च चतुर्विधम्—संप्रतिपत्तिमिथ्या प्रत्यव-
स्कन्दनं पूर्वन्यायश्चेति । यथाह कात्यायनः—‘सत्यं मिथ्योत्तरं चैव प्रत्यव-
स्कन्दनं तथा । पूर्वन्यायविधिश्चैवमुत्तरं स्याच्चतुर्विधम् ॥’ इति । तत्र सत्योत्तरं
यथा । रूपकशतं मह्यं धारयतीत्युक्ते सत्यं धारयामीति । यथाह—‘साध्याः
सत्यवचनं प्रतिपत्तिर्ह्येदाहता’ इति । मिथ्योत्तरं तु नाहं धारयामीति ।
कात्यायनः—‘अभियुक्तोऽभियोगीस्य यदि कुर्यादपहवम् । मिथ्या तत्तु वि-
जानीयादुत्तरं व्यवहारतः ॥’ इति ॥ तच्च मिथ्योत्तरं चतुर्विधम्—‘मिथ्यै-
तन्नाभिजानामि तदा तत्र न संनिधिः । अजातश्चास्मि तत्काल इति मिथ्या
चतुर्विधम् ॥’ इति । प्रत्यवस्कन्दनं नाम सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं प्रतिग्रहेण ल-
ब्धमिति वा । यथाह नारदः—‘अर्थिना लिखितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं
संधान-प्रपद्य कारणं न्यायप्रत्यवस्कन्दनं स्मृतम् ॥’ इति । प्राङ्न्यायोत्तरं
तु यत्राभियुक्त एव न्यायदस्मिन्नर्थेऽनेनाहमभियुक्तस्तत्र चायं व्यवहारमार्गो

१ पाण्डुलेखिते खडीति भाषाप्रसिद्धः । २ आवापेति न्यूनाधिक्यपरिहाराय प्रक्षेपनिष्कासना-
भ्यामित्यर्थः ३ सहजोक्तं न तु छलादिना । ४ उत्तरेणावष्टब्धस्य प्रतिबद्धस्य पूर्ववादस्य शोधनं
भवेदित्यर्थः ५ उत्तरत्र अत्रे । ६ दुःश्लिष्टमसंबद्धम्, अश्लिष्टमिति पाठः । ७ अध्याहारेण सद्धि-
साध्याहारम् । ८ अदेशभाषेति पाठः । ९ प्रत्यवस्कन्दनं कारणोत्तरम् । १० प्रतिपत्तिः संप्र-
तिपत्तिः सत्योत्तरमित्यन्तर्धानम् । ११ अभियुक्तस्य ग । १२ प्यन्तस्येदं रूपम् । १३ तथ

पराजित इति । उक्तं च कात्यायनेन—‘आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लैख्यते यदि । सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्गन्यायस्तु स उच्यते ॥’ इति । एवमुत्तरलक्षणे स्थिते उत्तरलक्षणरहितानामुत्तरवदवभासमानानामुत्तराभासत्वमर्थसिद्धिमास्पृष्टीकृतं च स्मृत्यन्तरे—‘संदिग्धमन्यत्प्रकृतादत्यल्पमतिभूरि च । पक्षैकदेशव्याप्यन्यत्तथा नैवोत्तरं भवेत् ॥ यद्द्वस्तपदमव्यापि निगूढार्थं तथाकुलम् । व्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं स्वार्थसिद्धये ॥’ इति । तत्र संदिग्धं—सुवर्णशतमनेन गृहीतमित्युक्ते सत्यं गृहीतं सुवर्णशतं माषशतं वेति । प्रकृतादन्यत्—यथा सुवर्णशताभियोगे पणशतं धारयामीति । अत्यल्पं—सुवर्णशताभियोगे पैञ्चाशतं धारयामीति । अतिभूरि—सुवर्णशताभियोगे द्विशतं धारयामीति । पक्षैकदेशव्यापि—हिरण्यवस्त्राद्यभियोगे हिरण्यं गृहीतं नान्यदिति । व्यस्तपदं—ऋणादानाभियोगे पदान्तरेणोत्तरम्, यथा सुवर्णशताभियोगे अनेनाहं ताडित इति । अव्यापि—देशस्थानादिविशेषणाव्यापि, यथा मध्यदेशे वाराणस्यां पूर्वस्यां दिशि क्षेत्रमनेनापहतमिति पूर्वपक्षे लिखिते, क्षेत्रमपहतमिति । निगूढार्थं—यथा सुवर्णशताभियोगे किमहमेवास्मै धारयामीत्यत्र ध्वनिना प्राड्विवाकः सभ्यो वा अर्थी वा अन्यस्मै धारयतीति सूचयतीति निगूढार्थम् । आकुलं पूर्वापरविरुद्धम्—यथा सुवर्णशताभियोगे कृते सत्यं गृहीतं न धारयामीति । व्याख्यागम्यं—दुःश्छिष्टविभक्तिसमाससाध्याहाराभिधानेन व्याख्यागम्यम्, अदेशभाषाभिधानेन वा । यथा सुवर्णशतविषये पितृऋणाभियोगे गृहीतशतवचनात् सुवर्णानां पितुर्न जानामीति । अत्र गृहीतशतस्य पितुर्बचनानुसुवर्णानां शतं गृहीतमिति न जानामीति । असारं—न्यायविरुद्धम्, यथा सुवर्णशतमनेन वृद्ध्या गृहीतं वृद्धिरेव दत्ता न मूलमित्यभियोगे सत्यं वृद्धिर्दत्ता न मूलं गृहीतमिति । उत्तरमित्येकवचननिर्देशादुत्तराणां संकरो निरस्तः । यथाह कात्यायनः—‘पक्षैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणम् । मिथ्यापक्षैकदेशे च संकरात्तदनुत्तरम् ॥’ इति । अनुत्तरत्वे च कारणं तेनैवोक्तम्—‘पक्षैकस्मिन्निवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोः । न चार्थसिद्धिरुभयोर्न चैकत्र क्रियाद्वयम् ॥’ इति । मिथ्याकारणोत्तरयोः संकरे अर्थप्रत्यर्थिनोर्द्वयोरपि क्रिया प्राप्नोति—‘मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि’ इति स्मरणात् । तदुभयमेकस्मिन्व्यवहारे विरुद्धम् । यथा सुवर्णं रूपकशतं चानेन गृहीतमित्यभियोगे सुवर्णं न गृहीतं रूपकशतं गृहीतं प्रतिदत्तं चेति । कारणप्राङ्गन्यायसंकरे तु प्रत्यर्थिन एव क्रियाद्वयम्—‘प्राङ्गन्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम्’

१ व्यवहारेण पराजितोऽपि । २ अर्थन्यूनतयात्यल्पत्वमस्य । ३ अन्यत् पक्षैकदेशव्यापि चेत्यर्थः ।

४ व्यस्तपदं असंबद्धपदकम् । ५ विन्ध्यहिमाचलयोर्मध्यं मध्यदेशः । ६ अन्तर्भावितव्यर्थमिदम् ।

७ ध्वनिना किमादिबोधेन । ८ न वादिद्वयपरत्वमितिसूचयितुं मिथ्येति । मिथ्योत्तरे इत्यर्थः ।

९ पूर्ववादिनीत्यर्थः । १० कारणे कारणोत्तरे । ११ योर्मिथः संकरे त्वित्यर्थः । १२

स्योरुक्तावित्यर्थः । नेदं प्रत्येकपरम् । कारणांशे ‘कारणे प्रतिवादिनि’ इत्यनेन सिद्धत्वात् ।

तस्मात्साकार्यपरमेवेदन । अतएव समासनिर्देशसंगतिरपि ।

इति । यथा सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपके व्यवहारमार्गेण पराजित इति । अत्र च प्राङ्गन्याये जयपत्रेण वा प्राङ्गन्यायदर्शिभिर्वा भावयितव्यम् । कारणोक्तौ तु साक्षिलेख्यादिभिर्भावयितव्यमिति विरोधः । एवमुत्तरत्रयसंकरेऽपि द्रष्टव्यम् । यथानेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानीत्यभियोगे सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपकशतं न गृहीतं वस्त्रविषये तु पूर्वन्यायेन पराजित इति । एवं चतुःसंकरेऽपि । एतेषां चानुत्तरत्वं योगपद्येन तस्यांशस्य तेन तेन विनाऽसिद्धेः । क्रमेणोत्तरत्वमेव । क्रमश्चार्थिनः प्रत्यर्थिनः सभ्यानां चेच्छया भवति ॥ यत्र पुनर्हभयोः संकरस्तत्र यस्य प्रभूतार्थविषयत्वं तत्क्रियोपादानेन पूर्वं व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः पश्चादल्पविषयोत्तरोपादानेन च व्यवहारो द्रष्टव्यः । यत्र च संप्रतिपत्तेरुत्तरान्तरस्य च संकरस्तत्रोत्तरान्तरोपादानेन व्यवहारो द्रष्टव्यः । संप्रतिपत्तौ क्रियाभावात् ॥ यथा ह्यारीनेन—‘मिथ्योत्तरं कारणं च स्यातामेकत्र चेदुभे । सत्यं वापि सहान्येन तत्र प्राह्यं किमुत्तरम् ॥’ इत्युक्त्वोक्तम्—‘यत्र भूतार्थविषयं यत्र वा स्यात्क्रियाफलम् । उत्तरं तत्र तज्ज्ञेयमसंकीर्णमतोऽन्यथा ॥’ संकीर्णं भवतीति शेषः । शेषोपेक्षया ऐच्छिकक्रमं भवतीत्यर्थः । तत्र प्रभूतार्थं—यथा अनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानीत्यभियोगे सुवर्णं रूपकशतं च न गृहीतं वस्त्राणि तु गृहीतानि प्रतिदत्तानि चेति । अत्र मिथ्योत्तरस्य प्रभूतविषयत्वादर्थिनः क्रियामादाय प्रथमं व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः पश्चादल्पविषयो व्यवहारः । एवं मिथ्याप्राङ्गन्यायसंकरे कारणप्राङ्गन्यायसंकरे च योजनीयम् । तथा तस्मिन्नेवाभियोगे सत्यं सुवर्णं रूपकशतं च गृहीतं प्रति दास्यामि वस्त्राणि तु न गृहीतानि गृहीतानि प्रतिदत्तानीति वा वस्त्रविषये पूर्वं पराजित इति चोत्तरे संप्रतिपत्तेर्भूरिविषयत्वेऽपि तत्र क्रियाभावान्मिथ्याद्युत्तरक्रियामादाय व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः । यत्र तु मिथ्याकारणोत्तरयोः कृत्वपक्षव्यापित्वम् यथा—शुद्धं प्राहिकया कश्चिद्ददति इयं गौर्मदीया अमुकस्मिन्काले नष्टा अद्यास्य गृहे दृष्टेति । अन्येस्तु मिथ्यैतत्, प्रदेसितकालात्पूर्वमेवास्मद्गृहे स्थिता मम गृहे ज्वलति । इदं तावत्पक्षनिराकरणसमर्थत्वान्नानुत्तरम् । नापि कारणोपन्यासात् । नापि कारणम्, एकदेशस्याप्यभ्युपगमाभावात् । तस्मात्संका-

१ रूपकशते ग. २ द्वितीयसंकरेत्वित्यर्थः. ३ साधयितव्यमेतैः कृत्वा. ४ कारणोत्तरे तु ग. ५ आदिना दिव्यपरिग्रहः. ६ उत्तरत्रयेति मिथ्या-कारण-प्राङ्गन्यायरूपे. ७ प्रतिदास्यामि ग. ८ चतुःसंकरेति । यथा अनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि धान्यं च गृहीतमित्यभियोगे-सुवर्णं धारयामि रूपकशतं न गृहीतं वस्त्राणि प्रतिग्रहेण लब्धानि धान्यविषये पूर्वन्यायेन पराजित इति । एवं मिथ्याप्राङ्गन्यायसंकरेऽपि द्रष्टव्यम्. ९ क्रमेणत्वित्यर्थः. १० चेन प्राड्विवाकादेः समुच्चयः. ११ यत्रत्वित्यर्थः. १२ मिथ्याकारणोत्तरयोः. १३ तत्साधकक्रियाग्रहणेन. १४ सत्योत्तरसंकरस्य पूर्वमनुपन्यासे बीजं ध्वनयन् तत्र नियामकान्तरमाह यत्रचेति. १५ यत् उत्तरम्. १६ अपेक्षाक्रमं भवतीत्यर्थः ग. १७ ऐच्छिकः क्रमो भवतीत्यर्थः. १८ संकीर्णोत्तरस्य योगपद्येन सर्वथाऽनुत्तरत्वे प्राप्ते कश्चित्प्रतिप्रसवमाह यत्रत्विति. १९ न्यायेनेत्यर्थः. २० कश्चित्वादी. २१ अन्यः प्रतिवादी. २२ एतत्प्रदर्शितं ख. २३ अत्र कारणस्याप्राधान्यं मिथ्योत्तरस्य प्राधान्यं तस्य तदुपपादकस्यापि संभवात् । अतएव तत्र सहयोगे तृतीया कृता.

रणं मिथ्योत्तरमिदम्—अत्रच प्रतिवादिनः क्रिया, 'कारणे प्रतिवादिनि' इति वचनात् ॥ ननु 'मिथ्या क्रिया पूर्ववादे' इति पूर्ववादिनः कस्मात्क्रिया न भवति । तस्य शुद्धमिथ्याविषयत्वात् । कारणे प्रतिवादिनीत्येतदपि कस्माच्छुद्धकारणविषयं न भवति । नैतत् । सर्वस्यापि कारणोत्तरस्य मिथ्यासहचरितरूपत्वाच्छुद्धकारणोत्तरस्याभावात् ॥ प्रसिद्धकारणोत्तरे प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याभ्युपगमेनैकदेशस्य मिथ्यात्वम्—यथा सत्यं रूपकशतं गृहीतं न धारयामि प्रतिदत्तत्वादिति । प्रकृतोदाहरणे तु प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याभ्युपगमो नास्तीति विशेषः ॥ एतच्च हारीतेन स्पष्टमुक्तम्—'मिथ्याकारणयोर्वापि प्राङ्कारणमुत्तरम्' इति । यत्र मिथ्याप्राङ्न्याययोः पक्षव्यापित्वम्—यथा रूपकशतं धारयतीत्यभियोगे मिथ्यैतदस्मिन्नर्थे पूर्वमयं पराजित इति । अत्रापि प्रतिवादिन एव क्रिया—'प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम्' इति वचनात्, शुद्धस्य प्राङ्न्यायस्याभावादनुत्तरत्वप्रसङ्गात्, संप्रतिपत्तरेपि साध्यत्वेनोपदिष्टस्य पक्षस्य सिद्धत्वोपन्यासेन साध्यत्वनिराकरणत्वादेवोत्तरत्वम् । यदा तु कारणप्राङ्न्यायसंकरः—यथा शतमनेन गृहीतमित्यभियुक्तः प्रतिवदति सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं चेत्स्मिन्नेवार्थे प्राङ्न्यायेनायं पराजित इति । तत्र प्रतिवादिनो यथारूचीति न क्वचिद्वादिप्रतिवादिनोरेकस्मिन्व्यवहारे क्रियाद्वयप्रसङ्ग इति निर्णयः ॥

एवमुत्तरे पत्रे निवेशिते साध्यसिद्धेः साधनायत्तत्वात्साधननिर्देशं कः कुर्यादित्यपेक्षित आह—

ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ॥ ७ ॥

तत उत्तरानन्तरमर्थी साध्यवान् सद्यएवानन्तरमेव लेखयेत् । प्रतिज्ञातः सा यः स चासावर्थश्चेति प्रतिज्ञातार्थः तस्य साधनं साध्यतेऽनेनेति साधनं प्रमाणम् । अत्र सद्यो लेखयेदिति वदतोत्तराभिधाने कालविलम्बनमप्यङ्गीकृतं गम्यते । तच्चोत्तरत्र विवेचयिष्यते । अर्थी प्रतिज्ञातार्थसाधनं लेखयेदिति वदता यस्य साध्यमस्ति स प्रतिज्ञातार्थसाधनं लेखयेदित्युक्तं, अतश्च प्राङ्न्यायोत्तरे प्राङ्न्यायस्यैव साध्यत्वात्प्रत्यर्थ्येवार्थी जात इति सएव साधनं लेखयेत् । कारणोत्तरेऽपि कारणस्यैव साध्यत्वात्कारणवाद्येवार्थीति सएव लेखयेत् । मिथ्योत्तरे तु पूर्ववाद्येवार्थी सएव साधनं निर्दिशेत् । ततोऽर्थी लेखयेदिति वदता अर्थ्येव लेखयेन्नान्य इत्युक्तम् । अतश्च संप्रतिपत्युत्तरे साध्याभावेन भापोत्तरवादिनोर्द्वयोरप्यार्थित्वाभावात्साधननिर्देश एव नास्तीति तावतैव व्यवहारः परिसमाप्यत इति गम्यते । एतदेव हारीतेन स्पष्टमुक्तम्—'प्राङ्न्यायकारणोक्तौ

१ प्रतिवादिना तस्यैवोक्तत्वमभिप्रेत्य प्राधान्यादरेण शङ्कते नन्विति. २ सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं चेत्येवंरूपे प्रायुक्ते. ३ सत्यस्यापि. ४ निवेशिते लेखिते. ५ अर्थ्यत इत्यर्थः साध्यं स यस्यास्तीत्यर्थी. ६ प्रमाणं लिखितादि वक्ष्यमाणम्. ७ निर्दिशेत् लेखयेत्. ८ अर्थ्येवेति आक्षेपादेव कर्तृलाभे तदुक्तिर्भियमार्थेति भावः. ९ तादृशोत्तरदानेनेव.

तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम् । मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न स्या
भवेत् ॥' इति ॥ ७ ॥

ततः किमित्यत आह—

तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा ।

तस्य साधनस्य प्रमाणस्य वक्ष्यमाणलिखितसाक्ष्यादिलक्षणस्य सिद्धौ निर्वृत्तौ
सिद्धिं साध्यस्य जयलक्षणां प्राप्नोति । अतोऽस्मात्प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरेण
साधनासिद्धौ विपरीतं साध्यस्यासिद्धिं पराजयलक्षणामाप्नोतीति संबन्धः ॥

एवं व्यवहाररूपमभिधायोपसंहरति—

चतुष्पाद्व्यवहारोऽयं विवादेषूपदर्शितः ॥ ८ ॥

व्यवहारान्नृपः पश्येदित्युक्तो व्यवहारः सोऽयमित्थं चतुष्पादतुरंशकल्पनया
विवादेषु ऋणादानादिषूपदर्शितो वर्णितः । तत्र प्रत्यर्थिनोऽप्रती लेख्यं इति
भाषापादः प्रथमः । श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यमित्युत्तरपादो द्वितीयः । ततोऽर्थी
लेखयेत्सद्य इति क्रियापादस्तृतीयः । तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोतीति साध्यसि
द्धिपादश्चतुर्थः । यथोक्तम्—‘परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु । वाक्यन्या
याद्यवस्थानं व्यवहार उदाहृतः ॥ भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः
आक्षिप्तं चतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयते ॥’ इति । संप्रतिपत्त्युत्तरे तु साधनानिर्देशाद्भा
षार्थस्यासाध्यत्वाच्च न साध्यसिद्धिलक्षणः पादोऽस्तीति द्विपात्त्वमेव । उत्तरा
भिधानानन्तरं सभ्यानामर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया स्यादिति परामर्शलक्षणस्य
प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वेनानभिधानात् व्यवहर्तुः संबन्धात्
वाच्च न व्यवहारपादत्वमिति स्थितम् ॥ ८ ॥

इति याज्ञवल्क्यस्मृत्या व्यवहारोऽयं विवादेषु उपदर्शितः ॥ ८ ॥

असाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् २

एवं सर्वव्यवहारोपयोगिनोः परस्परं प्रत्यर्थिनोः क्वचिद्व्यवहार
विशेषे कंचिद्विशेषं दर्शयितुमाह—

अभियोगमनिस्तीर्थं नैनं प्रत्यभियोजयेत् ।

अभियुज्यत इति अभियोगोऽपराधः तमभियोगमनिस्तीर्थोपरिहृत्य पुनमभि
योक्तारं न प्रत्यभियोजयेत् अपराधेन न संयोजयेत् । यद्यपि प्रत्यवस्कन्दन् ॥

१ ततः साधनलेखनोत्तरम् । २ मुन्नापादायामभवादात् चतुरशेति । ३ अभिधीय ऋ
णादानादिषु वक्ष्यमाणेषु । ४ लक्षणेषु इति पाठः । ५ प्रत्याकलितस्य पौनःपुन्येन सिद्धि
रणस्थैल्यर्थः । ६ अभियुज्यते दोषविपत्तौ यत्ननेनाभिपः । ७ सर्वं गृहीतं प्रतिदत्तं
कारणोत्तरस्य अनेन दत्तं स्थितं मया पनर्दत्तमित्येवं प्रत्यभियोगरूपत्वमित्यर्थः ।

त्वभियोगरूपं तथापि स्वापराधपरिहारात्मकत्वान्नास्य प्रतिषेधविषयत्वम् ।
अतः स्वाभियोगानुपमर्दनरूपस्य प्रत्यभियोगस्यायं निषेधः । इदं प्रत्यर्थिनमधि-
कृत्योक्तम् ॥

अथ अर्थिनं प्रत्याह—

अभियुक्तं च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत् ॥ ९ ॥

अभियुक्तं च नान्येनेति । अन्येनाभियुक्तमनिस्तीर्णाभियोगमन्योऽर्था नाभि-
योजयेत् । किञ्च । उक्तमावेदनसमये यदुक्तं तद्विप्रकृतिं विरुद्धभावं न नयेन्न
प्रापयेत् । एतदुक्तं भवति—यद्वस्तु येन रूपेणावेदनसमये निवेदितं तद्वस्तु
तथैव भाषाकालेऽपि लेखनीयं नान्यथेति ॥ ननु—‘प्रत्यर्थिनोऽप्रतो लेख्यं य-
थावेदितमर्थिना’ इत्यत्रैवेदमुक्तं किमर्थं पुनरुच्यते नोक्तं विप्रकृतिं नयेदिति ।
उच्यते—‘यथावेदितमर्थिना’ इत्यनेनावेदनसमये यद्वस्तु निवेदितं तदेव
भाषासमयेऽपि तथैव लेखनीयं । एकस्मिन्नपि पदे न वस्त्वन्तरमित्युक्तम् । यथा-
नेन रूपकशतं वृद्ध्या गृहीतमित्यावेदनसमये प्रतिपाद्य प्रत्यर्थिसंनिधौ भाषा-
समये वस्त्रशतं वृद्ध्या गृहीतमिति न वक्तव्यम् । तथा सति पदान्तरागमनेऽपि
वस्त्वन्तरागमनाद्वीनवादी दण्ड्यः स्यादिति । ‘नोक्तं विप्रकृतिं नयेत्’ इत्यनेनैकव-
स्तुत्वेऽपि पदान्तरागमनं निषिध्यते । यथा रूपकशतं वृद्ध्या गृहीत्वाऽयं न प्रथ-
च्छतीत्यावेदनकालेऽभिधाय भाषाकाले रूपकशतं बलादपहृतवानिति वद-
तीति । तत्र वस्त्वन्तरागमनं निषिद्धमिह तु पदान्तरागमनं निषिध्यत इति न
पौनरुक्त्यम् । एतदेव स्पष्टीकृतं नारदेन—‘पूर्वपादं परित्यज्य योऽन्यमाल-
म्बते पुनः । पदसंक्रमणाऽज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥’ इति । हीनवादी
दण्ड्यो भवति न प्रकृतादर्थाद्दीयते । अतः प्रत्यर्थिनोऽर्थिनश्च प्रमादपरिहारा-
भवायमभियोगमनिस्तीर्यैत्याद्युपदेशो न प्रकृतार्थसिद्धिसिद्धिविषयः । अत-
एव वक्ष्यति—‘छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः’ इति । एतच्चार्थव्यव-
हारे दृष्टव्यम् । मन्युकृते तु व्यवहारे प्रमादाभिधाने प्रकृतादपि व्यवहाराद्दी-
यत एव । यथाह नारदः—‘सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्ये नोक्तं नावसीदति । परस्त्री-
भूम्युणादाने शास्योऽप्यर्थाज्ञ हीयते ॥’ इति । अस्यार्थः—सर्वेष्वर्थविवादेषु न
मन्युकृतेषु वाक्ये नोक्तं प्रमादाभिधानेऽपि नावसीदति न पराजीयते । न प्रकृता-
दर्थाद्दीयत इत्यर्थः । अत्रोदाहरणं परस्त्रीत्यादि । परस्त्रीभूम्युणादाने प्रमादाभि-
धानेन दण्ड्योऽपि यथा प्रकृतादर्थाज्ञ हीयते एवं सर्वेष्वर्थविवादेऽपि विति । अर्थ-
विवादप्रहणान्मन्युकृतविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृतादप्यर्थाद्दीयत इति ग-

१ तथैवेति । अन्यथाऽन्यथावादित्वेन भङ्गप्रसङ्गात् । २ ऋणादानादिव्यवहारविषय-

३ अत्र प्रकरणे पदशब्दो विषयवाची । ४ विषयान्तरं प्रत्यागमनेपीत्यर्थः । ५ पदान्तरं प्रति
गमनाद्वस्त्वन्तरागमनाच्चैत्यर्थः । ६ सिद्धसिद्धीति । हीनवादित्वे प्रकृतार्थासिद्धिरतथात्वं
तासिद्धिरित्यर्थः । ७ पूर्वभूतेन सत्येन व्यवहारेण । ८ हीनवादं दण्ड्य एव, न प्रकृतार्था-
द्दीयत इत्येतत् । ९ मन्युकृते वाक्यारुध्यदण्ड्यारुष्यादिव्यवहारे । १० एवं शाब्दमावार्थ-
मुक्त्वा द्वितीयमर्थपदध्वनितामाह अर्थेति

न्यते । यथाऽहमनेन शिरसि पादेन ताडित इत्यावेदनसमयेऽभिधाय भापाकाले हस्तेन पादेन वा ताडित इति वदन्नं केवलं दण्ड्यः । पराजीयते च ॥ ९ ॥

अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेदित्यस्यापवादमाह—

कुर्यात्प्रत्यभियोगं च कलहे साहसेषु च ।

कलहे वाग्दण्डपारुष्यात्मके साहसेषु विषशस्त्रादिनिमित्तैः शिवापादनादिषु प्रत्यभियोगसंभवे स्वाभियोगमनिस्तीर्याप्यभियोक्तारं प्रत्यभियोजयेत् । नन्वत्रापि पूर्वपशानुपनर्दनरूपवेनानुपनर्तना प्रत्यभियोगस्य प्रतिज्ञान्तरत्वे युगपद्व्यवहारासंभवः समानः । सत्यम् । नात्र युगपद्व्यवहाराय प्रत्यभियोगोपदेशः, अपितु न्यूनदण्डप्राप्तये अधिकदण्डनिवृत्तये वा । तथाहि । अनेनाहं ताडितः शतो वेत्यभियोगे पूर्वमहमनेन ताडितः शतो वेति प्रत्यभियोगे दण्डादप्यवम् । यथाह नारदः—‘पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् । पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः ॥’ इति । यदा पुनर्द्वयोर्युगपत्ताडनादिप्रवृत्तिमन्त्राधिकदण्डनिवृत्तिः—‘पारुष्ये साहसे वापि युगपत्संप्रवृत्तयोः । विशेषश्च लभ्येत विनयः स्यात्समस्तयोः ॥’ इति । एवं युगपद्व्यवहारप्रवृत्त्यसंभवेऽपि कलहादौ प्रत्यभियोगोऽर्थवानुपादानादिषु तु निरर्थक एव ॥

अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विधिमुक्त्वा ससभ्यस्य सभापतेः कर्तव्यमाह—

उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये ॥ १० ॥

उभयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः सर्वेषु विवादेषु निर्णयस्य कार्यं कार्यनिर्णयः । आहिताद्रयादिषु पाठात्कार्यशब्दस्य पूर्वनिपातः । निर्णयस्य यत्कार्यं च साधितधनदानं दण्डदानं च तस्मिन्समर्थः प्रतिभूः प्रतिभवति तत्कार्यं तद्वद्भवतीति प्रतिभूर्ग्राह्यः ससभ्येन सभापतिना । तस्यासंभवेऽर्थिप्रत्यर्थिनो रक्षणे पुरुषा नियोक्तव्याः । तेष्वश्व ताभ्यां प्रतिदिनं वेतनं देयम् । तथाह कात्यायनः—‘अथ चेत्प्रतिभूर्नास्ति कार्ययोग्यस्तु वादिनः । स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्द्वैत्याय वेतनम् ॥’ इति ॥ १० ॥

अर्थिप्रत्यर्थिनोर्निर्णयकार्यं ससभ्येन सभापतिना प्रतिभूर्ग्राह्य इत्युक्तम्, किं तन्नर्णयकार्यं यस्मिन्प्रतिभूर्गृह्यत इत्यपेक्षित आह—

निह्वे भावितो दद्याद्धनं राज्ञे च तत्समम् ।

मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत् ॥ ११ ॥

अर्थिना निवेदितस्वाभियोगस्य प्रत्यर्थिनापह्वे कृते यद्यर्थिना साक्ष्यादिभि-

१ वदन्केवलं. ग. २ दण्डेति प्रत्यभियोक्तुरिति भावः. ३ आक्षारयेत् कायेन वाचा वा क्षीणं कुर्वादि. ४ विनयो दण्डः. ५ पारुष्यं वाग्दण्डादि. ६ एवं उक्तप्रकारद्वयेन. एवं सतीति पाठः. ७ निर्णयस्य कार्यं च ख. ८ प्रतिभूः ‘जामिन’ इति भापाप्रसिद्धोयम्. ९ तस्य प्रतिभुवः. १० वादिन इति द्वयोरैकदोषः, जातावार्षि वा एकवचनम्, तेनार्थप्रत्यर्थिनोः समासेन ग्रहणम्. ११ प्रतिभूर्ग्राह्य इत्यत आह ग.

भाविताऽङ्गीकारितः प्रत्यर्थी तदा दद्याद्धनं प्रकृतमर्थिने राज्ञे च तत्सममपला-
पदण्डम् । अथार्थी भावयितुं न शक्नोति तदा स एव मिथ्याभियोगी जात
इत्यभियोगादभियुक्तधनाद्विगुणं धनं राज्ञे दद्यात् । प्राङ्न्याये प्रत्यवस्कन्दने
चेदमेव योजनीयम् । तत्रार्थैवाऽपह्नववादीति प्रत्यर्थिना भाविता राज्ञे प्रकृ-
तधनसमं दण्डं दद्यात् । अथ प्रत्यर्थी प्राङ्न्यायं कारणं वा भावयितुं न श-
क्नोति तदा स एव मिथ्याभियोगीति राज्ञे द्विगुणं धनं दद्यात् । अर्थिने च प्र-
कृतं धनम् । संप्रतिपत्युत्तरे तु दण्डाभाव एव । एतच्च ऋणादानविषयमेव ।
पदान्तरेषु तत्र दण्डाभिधानादर्थनव्यवहारेष्वस्यासंभवाच्च न सर्वविषयम् ।
'राज्ञाऽधमणिको दाप्यः' इत्यस्य ऋणादानविषयत्वेऽपि तत्रैव विशेषं व-
च्यमः । यद्वैतदेव सर्वव्यवहारविषयत्वेनापि योजनीयम् । कथम् । अभियोगस्य
निह्वेऽभियुक्तेन कृते यद्यभियोक्ता साक्ष्यादिभिर्भाविताऽभियुक्तदा तत्समं
तत्र तत्र प्रतिपदोक्तमेव । चशब्दोऽवधारणे । धनं दण्डं दद्याद्राज्ञे इत्यनुवादः ।
अथाभियोक्ता अभियोगं वक्तुं न शक्नोति तदा मिथ्याभियोगीति प्रतिपदोक्तं
धनं दण्डं द्विगुणं दद्यादिति विधीयते । अत्रापि प्राङ्न्याये प्रत्यवस्कन्दने च
पूर्ववदेव योजनीयम् ॥ ११ ॥

ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनमिति वदतोत्तरपादलेखने काल-
प्रतीक्षणं दर्शितं तत्रापवादमाह—

साहसस्तेयपारुष्यगोभिशपात्यये स्त्रियाम् ।

विवादयेत्सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥ १२ ॥

साहसं विषशस्त्रादिनिमित्तं प्राणव्यापादनादि । स्तेयं चौर्यम् । पारुष्यं वा-
दण्डपारुष्यं वक्ष्यमाणलक्षणम् । गौर्दोग्ध्री । अभिशापः पातकाभियोगः । अ-
प्यः प्राणघनातिपातस्तस्मिन् । द्वन्द्वैकवद्भावादेकवचनम् । स्त्रियां कुलस्त्रियां
दास्यां च । कुलस्त्रियां चारित्रविवादे, दास्यां स्वत्वविवादे । विवादयेदुत्तरं दाप-
येत् । सद्य एव न कालप्रतीक्षणं कुर्यात् । अन्यत्र विवादान्तरेषु काल उत्तरदा-
नकालः इच्छयार्थिप्रत्यर्थिसभ्यसभापतीनां स्मृत उक्तः ॥ १२ ॥

१ प्रकृतधनसममपलापनिमित्तकदण्डम्. २ भावयितुं समर्थयितुम्. ३ धनं दद्याद्राज्ञे ख.
४ तत्रार्थैऽपह्नववादी प्रत्य. ख. ५ अस्मिन्नर्थेऽयं पूर्वं पराजित इति प्राङ्न्यायोत्तरे गृहीतं
प्रतिदत्तमिति कारणोत्तरे च दत्ते पूर्वन्यायं प्रतिदानं च प्रतिज्ञावायेवापलपतीति सपवापला-
पवादीत्यर्थः. ६ भावितः जयपराजयरूपप्राङ्न्यायस्य प्रतिदानस्य च साधनादङ्गीकारितो
वादी. ७ मिथ्यावादी. ८ निह्वे भाविता दद्यादित्येतत्. ९ पदान्तराणि द्विविधानि सध-
नानि अधनानि च । तत्र सधनेष्वह पदान्तरेष्विति. १० अधनेति । वाग्दण्डपारुष्यादिव्य-
वहारेषु प्रकृतधनसमदण्डदानस्य तद्विगुणदानस्य चासंभवाच्चेत्यर्थः. ११ तत्समं व्यवहार-
तुल्यम्. १२ अनुवाद इति । तद्व्यवहारे दण्डस्य विशिष्यविहितत्वेन प्राप्तत्वादिध्यसंभ-
वेन पूर्वार्थेन तस्य सर्वस्य सामान्येनानुवाद इत्यर्थः. १३ प्रागुक्तं नेमित्तान्यनिमित्तकोऽत्र
प्राणनाशो ब्राह्मः.

दुष्टलक्षणमाह—

देशादेशान्तरं याति सृक्किणी परिलेदि च ।

ललाटं स्वियते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥ १३ ॥

परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्धं बहु भापते ।

वाक्कक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि ॥ १४ ॥

स्वभावाद्विकृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः ।

अभियोगे च साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः ॥ १५ ॥

मनोवाक्कायकर्मभिर्यः स्वभावादेव न भयादिनिमित्ताद्विकृतिं विपरं याति गच्छति असावभियोगे साक्ष्ये वा दुष्टः परिकीर्तितः । तां विकृतिं विभज्य दर्शयति । देशादेशान्तरं याति न कचिदवतिष्ठते । सृक्किणी ओष्ठपर्यन्तं परिलेदि जिह्वाग्रेण स्पर्शयति घट्टयतीति कर्मणो विकृतिः । अस्य ललाटं स्वियते स्वेदविन्दुद्विकृतं भवति, मुखं च वैवर्ण्यं विवर्णत्वं पाण्डुत्वं कृष्णत्वं वा गच्छतीति कायस्य विकृतिः । परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यः परिशुष्यत्सगद्गदं वा श्लथत्यस्त्वं वाक्यं यस्य स तथोक्तः । विरुद्धं पूर्वापरविरुद्धं बहु च भापते । वाचोविकृतिः । परोक्षां वाचं प्रतिवचनदानेन न पूजयति, चक्षुर्वा प्रतिपन्ननेन न पूजयतीति मनसो विकृतेलिङ्गम् । तथा ओष्ठौ निर्भुजति वक्रयतीत्युक्तं कायस्य विकृतिः । एतच्च दोषसंभावनामात्रमुच्यते न दोषनिश्चयाय । स्वभावकनैमित्तिकविकारयोर्विवेकस्य दुर्ज्ञेयत्वात् । अथ कश्चिन्निपुणमतिविवेकं प्रतिपद्येत तथापि न पराजयनिमित्तं कार्यं भवति । नहि मरिष्यतो लिङ्गदर्शनेन स्मृतकार्यं कुर्वन्ति । एवमस्य पराजयो भविष्यतीति लिङ्गादवगतेऽपि न पराजयनिमित्तकार्यप्रसङ्गः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

संदिग्धार्थं स्वतन्त्रां यः साधयेद्यश्च निष्पतेत् ।

न चाहूतो वदेत्किंचिद्धीनो दण्ड्यश्च स स्मृतः ॥ १६ ॥

किंच । संदिग्धमर्थमर्थमर्णनानङ्गीकृतमेव यः स्वतन्त्रः साधननिरपेक्षः साधयत्यासेधादिना स हीनो दण्ड्यश्च भवति । यश्च स्वयं संप्रतिपन्नं साधनेन वा साधितं याच्यमानो निष्पतेत्पलायेत, यश्चाभियुक्तो राज्ञा चाहूतः सदसि न किंचिद्ददति सोऽपि हीनो दण्ड्यश्च स्मृत इति संबध्यते ।—‘अभियोगे च साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः’ इति प्रस्तुतत्वाद्धीनपरिज्ञानमात्रमेव माभूदिति दण्ड्यग्रहणम् । दण्ड्यश्चापि ‘शास्योऽप्यर्थान्न हीयत’ इत्यर्थाद्धीनत्वदर्शनाद्ग्रन्थमाभूदिति हीनग्रहणम् ॥ १६ ॥

१ याति गच्छति गच्छति यातीत्यर्थः । श्लोके गच्छेदित्यस्य लिङ्गधोविबक्षायां तस्य पूर्व विवरणं प्रदर्श्य ततो यातीति प्रदर्शनीयम्. २ वा चार्थे. ३ पर्यन्ती प्रान्ती. ४ तथा वैवर्ण्यो-दिवत्. ५ विवेकस्य भेदस्य. ६ दुर्ज्ञानत्वात् ग. ७ यत्किंचिदिकारात्. ८ कृष्णग्राहिणा. ९ द्विविधोपीत्यर्थः.

अथ यत्र द्वावपि युगपद्दर्माधिकारिणं प्राप्नो भाषावादिनौ । तद्यथा । कश्चि-
प्रतिग्रहेण क्षेत्रं लब्ध्वा कंचित्कालमुपभुज्य कार्यवशात्सकुटुम्बो देशान्तरं
गतः । अन्योऽपि तदेव क्षेत्रं प्रतिग्रहेण लब्ध्वा कंचित्कालमुपभुज्य देशान्तरं
गतः । ततो द्वावपि युगपदागत्य मदीयमिदं क्षेत्रं मदीयमिदं क्षेत्रमिति परस्परं
विवदमानौ धर्माधिकारिणं प्राप्नो तत्र कस्य क्रियेत्याकाङ्क्षित आह—

साक्षिषूभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः ।

पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः ॥ १७ ॥

उभयतः उभयोरपि वादिनोः साक्षिषु संभवेत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः पूर्व-
स्मिन्काले मया प्रतिगृहीतमुपभुक्तं चेति यो वदत्यसौ पूर्ववादी न पुनरर्थः पूर्व
निवेदयति तस्य साक्षिणः प्रष्टव्याः । यदा त्वन्य एवं वदति सत्यमनेन पूर्व
प्रतिगृहीतमुपभुक्तं च किंतु राजेदमेव क्षेत्रमस्मादेव क्रयेण लब्ध्वा मह्यं दत्त-
मिति, अनेन वा प्रतिग्रहेण लब्ध्वा मह्यं दत्तमिति तत्र पूर्वपक्षोऽसाध्यतया-
ऽधरीभूतस्सिर्षेणपूर्वपक्षेऽधरीभूते उत्तरकालं प्रतिगृहीतमुपभुक्तं चेति वादिनः
साक्षिणः प्रष्टव्या भवन्ति ॥ इदमेव व्याख्यानं युक्ततरम् । मिथ्योत्तरे पूर्ववा-
दिनः साक्षिणो भवन्ति । प्राङ्न्यायकारणोक्तौ पूर्वपक्षेऽधरीभूते उत्तरवादिनः
साक्षिणो भवन्तीति व्याख्यानमयुक्तम् । अस्यार्थस्य—‘ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः
प्रतिज्ञातार्थसाधनम्’ इत्यनेनैवोक्तत्वात्पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । पूर्वव्याख्यानमेव स्प-
ष्टीकृतं नारदेन—‘मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि । प्राङ्न्यायवि-
धिसिद्धौ तु जयपत्रं क्रिया भवेत् ॥’ इत्युक्त्वा—‘द्वयोर्विवदतोरर्थे द्वयोः सत्सु
च साक्षिषु । पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेद्युस्तस्य साक्षिणः ॥’ इति वदता । एतस्य
च पूर्वव्यवहारविलक्षणत्वाद्भेदेनोपन्यासः ॥ १७ ॥

सपणश्चेद्विवादः स्यात्तत्र हीनं तु दापयेत् ।

दण्डं च स्वपणं चैव धनिने धनमेव च ॥ १८ ॥

अपि च । यदि विवादादो व्यवहारः सपणः पणनेन पणस्तेन सह वर्तत इति
सपणः स्यात्तदा तत्र तस्मिन्सपणे व्यवहारे हीनं पराजितं पूर्वोक्तं दण्डं स्वकृतं
पणं राज्ञे, अर्थिने च विवादास्पदीभूतं धनं दापयेद्राजा । यत्र पुनरेकः कोपा-
वेशवशाद्यद्यहमत्र पराजितो भवामि तदा पणशतं दास्यामीति प्रतिजानीते,
अन्यस्तु न किंचित्प्रतिजानीते तत्रापि व्यवहारः प्रवर्तते । तस्मिंश्च प्रवृत्ते पणप्र-
तिज्ञावादी यदि हीयते तदा स एव सपणं दण्डं दाप्यः । अन्यस्तु पराजितो

१ क्रिया साधनम्. २ साक्षिषु सत्सु ग. ३ उक्तपूर्ववादिभिन्नः. ४ तस्मिन्पक्षे ग. ५ अर्थी
साध्यवान्. ६ मिथ्या मिथ्योत्तरे. ७ पूर्वन्यायकरणनिश्चये तु. ८ पूर्वत्र काले गृहीतमु-
पभुक्तं चेतीत्यर्थः. ९ सर्वव्यवहार इति पाठस्तत्र प्रागुक्तसर्वव्यवहारः. १० पणनेन व्यवहरणं ।
नोक्तिसत्यतासूचनाय यथासंभवद्रव्यदानाङ्गीकरणमिति यावत्. ११ प्रकृतार्थसममिति निहन्ते
भाषित इत्यत्रोक्तम्. १२ प्राङ्निवाकादिरिति शेषः. १३ तत्र निर्णयसत्त्वाद्प्रवृत्तौ मानाभा-
वाच्चेति भावः.

दण्डं दाप्यः न पणम् । स्वर्पणं चेति विशेपोपादानात् । यत्र को शतं अन्य-
स्तु पञ्चाशतं प्रतिजानीते तत्रापि पराजये स्वकृतमेव पणं दाप्यात् । सपणश्चे- ।
द्विवादः स्यादिति वदता पणरहितोऽपि विवादो दर्शित इति ॥ १८ ॥

छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नेयैः ।

भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः ॥ १९ ॥

किंच । छलं प्रमादाभिहितं निरस्य परित्यज्य भूतेन वस्तुतत्त्वानुसारेण व्य-
वहारान्नेयदन्तं नृपः । यस्माद्भूतमपि वस्तुतत्त्वमपि अनुपन्यस्तमनैर्भिहितं हीयते
हानिमुपगच्छति व्यवहारतो व्यवहारेण साक्ष्यादिभिः । तस्माद्भूतानुसरणं क-
र्तव्यम् । यथाधिप्रत्यर्थिनौ सत्यमेव वदतस्तथा समभ्येत सभापतिना यतितव्यं
सामादिभिरुपायैः । तथासति साक्ष्यादिनैरपेक्ष्येणैव निर्णयो भवति ॥ अथ स-
र्वथापि भूतानुसरणं न शक्यते कर्तुं तथासति साक्ष्यादिभिर्निर्णयः कार्यं इत्य-
नुकल्पः । यथोक्तम्—'भूतं त्वेदलानुसारिवादिगतिः समुदाहृतः । भूतं तत्त्वा-
र्थसंयुक्तं प्रमादाभिहितं छलम् ॥' इति । तत्र भूतानुसारी व्यवहारो मुख्यः
छलानुसारी त्वनुकल्पः । साक्षिलेख्यादिभिर्व्यवहारनिर्णये कदाचिद्वस्त्वनुसरणं
भवति कदाचिन्न भवति । साक्ष्यादीनां व्यभिचारस्यापि संभवात् ॥ १९ ॥

भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारत इत्यत्रोदाहरणमाह—

निहृते लिखितं नैकमेकदेशे विभावितः ।

दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं न प्राग्गणनिवेदितः ॥ २० ॥

नैकमनेकं सुवर्णरजतवस्त्रादि । लिखितमभिर्भुक्तमर्थिना प्रत्यर्थी यदि सर्व-
मेव निहृतेऽपजानीते तदार्यनैकदेशे हिरण्ये साक्ष्यादिभिः प्रत्यर्थी भावितोऽङ्गी-
कारितः सर्वं रजताद्यर्थं पूर्वलिखितं दाप्योऽर्थिने नृपेण । न ब्राह्मणस्त्वनिवेदितः
पूर्वं भाषाकाले अनिवेदितः पश्चादर्थिना पूर्वं मया विस्मृत इति निवेद्यमानो
न ब्राह्मणो न दापयितव्यो नृपेण । एतच्च न केवलं वाचनिकम् । एकदेशे प्रत्यर्थि-
नो मिथ्यावादित्वनिश्चयादेकदेशान्तरेऽपि मिथ्यावादित्वसंभवात् । अर्थिनश्चैकदेशे
सत्यवादित्वनिश्चयादेकदेशान्तरेऽपि सत्यवादित्वसंभवात् । एवं तर्कापरना-
मसंभावनाप्रत्ययानुगृहीतादस्मादेव योगीश्वरवचनात्सर्वं दापनीयं नृपेणेति निर्-
णयः । एवंच तर्कवाक्यानुसारेण निर्णये क्रियमाणे वस्तुनोऽन्यथात्वेऽपि व्यव-
हारदर्शिनां न दोषः । तथाच गौतमः—'न्यायार्थधिगमे तर्कोऽभ्युपायस्ते-

१ सपणं ख. २ तस्मात् ख. ३ अनभिहितं अधिप्रत्यर्थिन्यन्तरेण. ४ व्यवहारतः ही-
यमानपापयोगाच्चेति करणतृतीयान्तात्तसिः. ५ भूतछले अनुसरति तच्छीलरतत्त्वात् द्विग-
तिर्दिप्रकारः. ६ त्वर्थसंयुक्तं यत्प्रमादाभि. ख. ७ व्यभिचारस्य अयथार्थवादित्वस्यापि
प्रतिज्ञाकाले निर्णयनिर्णयनाभिहितम्. ८ पूर्वोक्तार्थैकदेशहिरण्यविषये. ९ किंतु
युक्तिसिद्धमपीति भावः. १० तर्कापरनामिका या संभावना सैव यः प्रत्ययो ज्ञानं तत्सहकृतात्
'निहृते' इति योगीश्वरवचनान्तरार्थः. ११ अस्य तदनुगृहीतत्वे च. १२ न्यायज्ञाने तर्क
उपायस्तेन तर्केण न्यायनभ्युत्थ निश्चित. नाभ्युपेत ख.

नाभ्युह्य यथास्थानं गमयेत्' इत्युक्त्वा, तस्माद्राजाचार्यावनिन्दौ' इत्युपसंहरति । नचैकदेशभाविताऽनुपादेयवचनः प्रत्यर्थीत्येतावदिह गम्यते ।—'एकदेशविभावितो नृपेण सर्वं दाप्यः' इति वचनात् ॥ यंनु कात्यायनेनोक्तम्—'अनेकार्थाभियोगेऽपि यावत्संसाधयेद्धनी । साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साधितं धनम् ॥' इति तत्पुत्रादिदेयपित्राद्यृणविषयम् । तत्र हि बहूनर्थानभियुक्तः पुत्रादिर्न जानामीति प्रतिबद्धनिहववादी न भवतीत्येकदेशविभावितोऽपि न क्वचिदसत्यवादीति 'निह्वते लिखितं नैकम्' इति शास्त्रं तत्र न प्रवर्तते । निह्ववाभावादपेक्षिततर्काभावाच्च ।—'अनेकार्थाभियोगेऽपि' इति कात्यायनवचनं तु सामान्यविषयं, विशेषशास्त्रस्य विषयं निह्ववोत्तरं परिहृत्याऽज्ञानोत्तरे प्रवर्तते ॥ ननु—'ऋणादिषु विवादेषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् । जने वाप्यधिके वार्थे प्रोक्ते साध्यं न सिद्ध्यति ॥' इति वदता कात्यायनेनानेकार्थाभियोगे साक्षिभिरैकदेशे भावितेऽधिके वा भाविते साध्यं सर्वमेव न सिद्ध्यतीत्युक्तम् । तथासत्यैकदेशे भाविते अभावितैकदेशसिद्धिः कुतस्त्या । उच्यते । लिखितसर्वाथंसाधनतयोपन्यस्तैः साक्षिभिरैकदेशाभिधाने—ऽधिकाभिधाने वा कृत्स्नमेव साध्यं न सिद्ध्यतीति तस्यार्थः । तत्रापि निश्चितं न सिद्ध्यतीति वचनात्पूर्ववत्संशय एवेति प्रमाणान्तरस्यावसरोऽस्त्येव । छलं निरस्येति नियमात् । साहसादौ तु सकलसाध्यसाधनतयोद्दिष्टैः साक्षिभिरैकदेशेऽपि साधिते कृत्स्नसाध्यसिद्धिर्भवत्येव । तावतैव साहसादेः सिद्धत्वात्, कात्यायनवचनाच्च—'साध्यांशेऽपि गदिते साक्षिभिः सकलं भवेत् । स्त्रीसंगे साहसे चौर्ये यत्साध्यं परिकीर्तितम् ॥' इति ॥ २० ॥

ननु निह्वते लिखितं नैकमितीयं स्मृतिस्तथानेकार्थाभियोगेपीतीयमपि स्मृतिरेव तत्रानयोः स्मृत्योः परस्परविरोधे सतीतरेतरबाधनादप्रामाण्यं कस्मान्न भवति विषयव्यवस्था किमित्याश्रीयत इत्यत आह—

स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः ।

यत्र स्मृत्योः परस्परतो विरोधस्तत्र विरोधपरिहाराय विषयव्यवस्थापनाद्बुद्धसर्गापवादादिलक्षणो न्यायो बलवान्समर्थः । सच न्यायः कुतः प्रत्येतव्य

१ एवं निश्चितेऽर्थे प्रसक्तविरोधं परिहरति यत्किञ्चित् । २ तत्पुत्राद्यृण ख. ३ मीतिवदन् ग. ४ न भवतीति । ऋणस्यान्यकृतत्वेनाज्ञानस्यापि तत्र संभवेनापलापामावात् । ५ 'निह्वते' इत्यस्य. ६ निह्ववोत्तरं = शाल्वापलापो निह्ववस्तद्गपमुत्तरं परित्यज्य परित्यज्य अज्ञानोत्तरे ज्ञानाभावेनोत्तरे प्रवर्तते. ७ स्थिरिति । लिङ्गदर्शनमात्रेणादृढहेतुनापि स्त्रीसंग्रहणादिरूपसाध्यस्य सिद्धिर्भवतीति तादृशानामस्थिरत्वम्, ऋणादानादिरूपस्य साध्यस्य तु दृढसाधनेनेव सिद्धिस्तेषां स्थिरत्वम्, तदपि नाकाशादिवदिति स्थिरप्रायत्वमित्यर्थः. ८ स्थिरप्रायेष्वित्यस्य प्रथुदाहरणमाह साहसादौत्विति. ९ 'उपदिष्टैः' इति पाठः. १० साध्येति ! स्त्रीसंग्राहिके विवाहपदत्रये भाषावादिना यदेकार्थरूपं साध्यत्वेन कथितं तत्रानेकसाध्यसाधनतामिहितैः साक्षिभिः साध्यार्थजातस्यैकदेशेऽपि साधितं सकलं भवेत्सध्येदित्यर्थः. ११ परस्परविरोधः ग.

इत्यत आह—व्यवहारत इति । व्यवहाराद्ब्रह्मव्यवहारादन्वयव्यतिरेकलक्षणाद-
वगम्यते । अतश्च प्रकृतोदाहरणेऽपि विषयव्यवस्थैव युक्ता । एवमन्यत्रापि वि-
षयव्यवस्थाविकल्पादि यथासंभवं योज्यम् ॥

एवं सर्वत्र प्रसंगेऽपवादमाह—

अर्थशास्त्रानु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः ॥ २ ॥

धर्मशास्त्रानुसारेणेत्यनेनैवौशनसाद्यर्थशास्त्रस्य निरस्तत्वात् धर्मशास्त्रान्त-
र्गतमेव राजनीतिलक्षणमर्थशास्त्रमिह विवक्षितम् । अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रस्मृत्यो-
र्विरोधे अर्थशास्त्राद्धर्मशास्त्रं बलवदिति स्थितिर्मर्यादा । यद्यपि समानकर्तृक-
तया अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः स्वरूपगतो विशेषो नास्ति तथापि प्रमेयस्य धर्मस्य
प्राधान्यादर्थस्य चाप्राधान्याद्धर्मशास्त्रं बलवदित्यभिप्रायः । धर्मस्य च प्राधान्यं
शास्त्रादौ दक्षितम् । तस्माद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधेऽर्थशास्त्रस्य बाध एव, न
विषयव्यवस्था नापि विकल्पः । किमत्रोदाहरणम् । न तावत्—‘गुरुं वा बाल-
वृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥
नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा मन्युस्तं मन्यु-
मृच्छति॥’ (मनुः ८।३५०।३१) तथा—‘आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगतं रणे ।
त्रिधांसन्तं त्रिधांसीयात्र तेन ब्रह्महा भवेत् ॥’ इत्याद्यर्थशास्त्रम् ।—‘इयं विशु-
द्धिरुदिता प्रमात्याकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥’
(मनुः १।१।८९) इत्यादि धर्मशास्त्रं तयोर्विरोधे धर्मशास्त्रं बलवदिति युक्तम् ॥
अनयोरेकविषयत्वासंभवेन विरोधाभावात् बलाबलचिन्तावतरति । तथाहि—
‘शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते’ (मनुः ८।३४८) इत्युपक्रम्य—‘आ-
त्मनश्च परित्रापे दक्षिणानां च संगरे । स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च प्रन्धर्मेण न दण्ड-
भाक् ॥’ (मनुः ८।३४९) इत्यात्मरक्षणे दक्षिणादीनां यज्ञोपकरणानां च रक्षणे
युद्धे च स्त्रीब्राह्मणहिंसायांच—‘आततायिनमकृष्टशस्त्रेण घ्नन्न दण्डभाक्’ इत्युक्त्वा
तस्यार्थवादाद्यर्थमिदमुच्यते गुरुं वा बालवृद्धौ वेत्यादि । गुर्वादीनत्यन्तावधान-
प्याततायिनो ऽन्याः सिद्धान्तरानिति । वाशब्दश्रवणादपि वेदान्तगमित्यत्रा-
पिशब्दश्रवणात् गुर्वादीनां बध्यत्वप्रतीतिः ।—‘नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गो-
ब्राह्मणवधात्’ इति सुमन्तुवचनाच्च ।—‘आचार्यं च प्रवक्तारं मातरं पितरं

१ औशनसादि केवलं नीतिशास्त्रम् । २ एकविषययोर्विकल्पार्थयोर्दे स्मृत्योर्मियो विरोधो
ननु भिन्नविषययोगविकल्पार्थयोः । सति च विरोधे प्रबलदुर्बलभावचिन्ता । एवंच पूर्वमेव
धर्मशास्त्रानुसारेणैव व्यवहारानुदर्शनस्य चिन्तितोऽौशनसादिनीतिशास्त्रस्य न व्यवहार
विषये प्रवृत्तिरत एकविषयत्वाभावात्तर्थात् । ३ अन्वययोः सुतरां विरोधाभावादनयोः प्रबलदु-
र्बलभावचिन्तनमेव तावदयुक्तमिति शङ्काशयः । ४ मन्वादिरूपैककर्तृनिष्पन्नत्वेन । ५ आचा-
राध्यायस्यादौ । ६ अन्योक्तमुदाहरणमनूय खडयति-न तावदित्यादि युक्तमित्यनेन । ७
तावदुदाहरणं युक्तमिति व्यवहितेनान्वयः । ८ यतो मन्तुरेव प्रकाशमप्रकाशं वा तं मन्-
हिनस्तीत्यर्थः । प्रकाशं वा उप्रकाशं वा क । ९ वेदान्तपारगम् । पाठः । ८ अकामतो ब्राह्म

गुरुम् । न हिंस्याद्ब्राह्मणान्नाश्च सर्वाश्चैव तपस्विनः ॥' इति (४।१।६२) मनुवचनान् । आचार्यादीनामाततायिनां हिंसाप्रतिषेधेनेदं वचनमर्थवद्ब्रह्मान्यथा । हिंसाप्रतिषेधस्य सामान्यशास्त्रेणैव सिद्धत्वात् । 'नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन' इत्येतदपि ब्राह्मणादिव्यतिरिक्तविषयमेव । यतः—'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव पडेते ह्याततायिनः ॥' तथा—'उद्येतासि विपाग्निश्च शापोद्यतकरस्तथा । आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि ॥ भार्यातिक्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः । एवमाद्याम्बिजानीयास्त्वानेवाततायिनः ॥' इति सामान्येनाततायिनो दर्शिताः । अतश्च ब्राह्मणाद्य आततायिनश्च आत्मादित्राणार्थं हिंसानभिसंधिना निवार्यमाणाः प्रमादाद्यदि विपद्येदंस्तत्र लघुप्रायश्चित्तं राजदण्डाभावश्चेति निश्चयः । तस्मादन्यदिहोदाहरणं वक्तव्यम् । उच्यते—'हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा यतः । अतो यतेत तत्प्राप्तौ' इत्यर्थशास्त्रम् ।—'धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः' इति धर्मशास्त्रम् । तयोः क्वचिद्विषये विरोधो भवति । यथा—चतुर्ष्व्यावहारे प्रवर्तमाने एकस्य जयेऽवधार्यमाणे मित्रलब्धिर्भवति न धर्मशास्त्रमनुसृतं भवति । अन्यस्य जयेऽवधार्यमाणे धर्मशास्त्रमनुसृतं भवति मित्रलब्धिर्विपरीता । तत्रार्थशास्त्राद्धर्मशास्त्रं बलवत् । अतएव—'धर्मार्थसंनिपाते अर्थप्राहिण एतदेव' इति प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वं दर्शितमापस्तम्बेन । एतदेवेति द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं परामृश्यते ॥ २१ ॥

ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनमित्युक्तं, किं तस्साधनमित्यपेक्षित आह—

प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।

एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥ २२ ॥

प्रमीयते परिच्छिद्यतेऽनेनेति प्रमाणम् । तच्च द्विविधं मानुषं दैविकं चेति । तत्र मानुषं त्रिविधं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितं महर्षिभिः । तत्र लिखितं द्विविधं शासनं चीरकं चेति । शासनमुक्तलक्षणम् । चीरकं तु वैश्यमाणलक्षणम् । भुक्तिरूपभोगः । साक्षिणो वक्ष्यमाणस्वरूपप्रकाराः । ननु लिखितस्य साक्षिणां च शब्दाभिव्यक्तिद्वारेण शब्देऽन्तर्भावाद्युक्तं प्रामाण्यम् । भुक्तेस्तु कथं प्रामाण्यम् । उच्यते—भुक्तिरपि कैश्चिद्विशेषणैर्युक्ता स्वत्वहेतुभूतक्रिया-

१ न हिंस्यादित्यादिवचनेनैवेत्यर्थः. २ उच्यतेत्यत्र असि विपाग्नीनां द्रव्यं कृतवोधतशब्देन बहु-
 श्रीः. ३ अथर्ववेदप्रतिपादिताभिचारादिकर्मणा. ४ मृत्युमाप्नुयुः. ५ अयमस्मिन्नेवाध्याये-
 षमश्लोके पूर्वं दर्शितः. चतुर्ष्वान्य. घ. ६ मानवं ख. ७ वक्ष्यमाणमग्रे लेख्यकरणे.
 ८ स्वरूपं च प्रकारश्च वक्ष्यमाणो येषाम्. तत्र प्रकारो भेदः सच दृष्टसाक्षिणः शु साक्षिण
 श्लेषेवमादिः. ९ लिपेः स्फोटव्यञ्जकत्ववत्साक्षिणां ध्वनिद्वारा तदभिव्यञ्जकत्वात्स्वरूपतत्त्वेषा-
 मतत्वेऽपि तत्त्वात्त्वमिति भावः. १० आसेधरहितत्वादिविशेषणैः.

द्विक्रमव्यभिचारादनुमापयन्त्यनुपपद्यमाना वा कल्पयन्तीत्यनुमानेऽर्थापत्तौ चान्तर्भवतीति प्रमाणमेव । पृषां लिखितादीनां त्रयाणामन्यतमस्यान्यभावे दिव्यानां वक्ष्यमाणस्वरूपभेदानामन्यतमं जातिदेशकालद्रव्याद्यपेक्षया प्रमाणमुच्यते । मानुषाभाव एव दिव्यस्व प्रामाण्यमस्मादेव वचनाद्वगम्यते । दिव्यस्व स्वरूपप्रामाण्ययोरोगमगम्यत्वात् । अतश्च यत्र परस्परविवादेन युगपद्धर्माधिकारिणं प्राप्तयोरेको मानुषीं क्रियामपरस्तु दैवीमवलम्बते तत्र मानुष्येव ग्राह्या । यथाह कात्यायनः—‘यद्येको मानुषीं ब्रूयादन्यो ब्रूयात्तु दैविकीम् । मानुषीं तत्र गृहीत्वा न तु दैवीं क्रियां नृपः ॥’ इति । यत्रापि प्रधानैकदेशसाधनं मानुषं संभवति तत्रापि न दैवमाश्रयणीयम् । यथा रूपकशतमनया वृद्ध्या गृहीत्वायं न प्रयच्छतीत्यभियोगापह्नवे—ग्रहणे साक्षिणः सन्ति नो संख्यायां वृद्धिविशेषे वा, अतो दिव्येन भावयामीत्युक्ते तत्रैकदेशविभावितन्यायेनापि संख्यावृद्धिविशेषसिद्धेर्न दिव्यस्यावकाशः । उक्तं च कात्यायनेन—‘यद्येकदेशग्यासापि क्रिया विधेत मानुषी । सा ग्राह्या न तु पूर्णापि दैविकी वैदतां नृणाम् ॥’ इति । यत्तु—‘गृहसाहसिकानां तु प्राप्तं दिव्यैः परीक्षणम्’ इति तदपि मानुषासंभवकृतनियमार्थम् । यदपि नारदेनोक्तम्—‘अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्वेशमनि साहसे । न्यासस्थापह्नवे चैव दिव्या संभवति क्रिया ॥’ इति । तदपि मानुषासंभव एव । तस्मान्मानुषाभाव एव दिव्येन निर्णय इत्यौत्सर्गिकम् । अस्य चापवादो दृश्यते—‘प्रक्रान्ते साहसे वादे पारुष्ये दण्डवाचिके । बलोद्भूतेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेव च ॥’ इति । तथा लेख्यादीनामपि क्वचिन्नियमो दृश्यते । यथा—‘पूगश्रेणीगणादीनां या स्थितिः परिकीर्तिता । तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः ॥’ तथा—‘द्वारमार्गक्रियाभोगजलवाहादिषु क्रिया । मुक्तिरेव तु गुर्वी स्यान्न दिव्यं न च साक्षिणः ॥ तथा—‘दत्तादत्तेऽथ श्रुत्या स्वामिनां निर्णये सति । विक्रयादानसंबन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति ॥’ संमाह्नये चैव विवादे समुपस्थिते । साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम् ॥’ इति ॥ २२ ॥

उभयत्र प्रमाणसद्भावे प्रमाणगतबलाबलविवेके चासति पूर्वापरयोः कार्ययोः कस्य बलीयस्त्वमित्यत आह—

सर्वेष्वर्थविवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया ।

ऋणादिषु सर्वेष्वर्थविवादेषु उत्तरा क्रिया क्रियत इति क्रिया कार्यं बलवती ।

१ अनुमाने इति—क्षेत्रादिकमस्य क्रयादिप्राप्तम् आसेधरहितत्वे सति चिरकालोपमुक्तत्वात् नारीपगृहादिवर इत्यनुमानप्रयोगः । २ तादृशी मुक्तिः स्वतोऽनुपपद्यमाना तादृशं तत्कल्पयतीत्यर्थोपत्तिर्बोध्या । ३ अत्र समस्तस्य प्रधानैकदेश इति विग्रहः । ४ इति योऽभियोगस्तस्यापह्नवे परेण कृते सति । ५ संख्यावृद्धिविशेषयोः सिद्धेः । ६ पूर्वापि ग. ७ वदतां वादिनां । दैवी विवदतां ख. ८ मानुषसंभवकृतनियमार्थमिति पाठः । ९ पूगादीनि विवरणमपे ३० तमे पद्ये स्फुटम् । १० आभोगः परिणाहः । तेन च परिणाहवदऋणादिभ्यश्च जलवाहो जलनिर्गममार्गः । ११ दत्तेति बहुवचनान्तयोर्द्वन्द्वः दत्तादत्तं विधत्ते । १२ दत्ताप्रदानिकाख्यविवादपद्येषु । १३ विक्रीयासंप्रदानाख्ये । १४ समाह्नयः प्राणिपतम् । १४ वादिप्रतिवाद्युक्तयोः ।

उत्तरकार्ये साधिते तद्वादी विजयी भवति । पूर्वकार्ये सिद्धेऽपि तद्वादी पराजी-
यते । तद्यथा—कश्चिद्ग्रहणेन धारणं साधयति कश्चित्प्रतिदानेनाधारणं तत्र
ग्रहणप्रतिदानयोः प्रमाणसिद्धयोः प्रतिदानं बलवदिति प्रतिदानवादी जैषी
भवति । तथा पूर्वं द्विकं शतं गृहीत्वा कालान्तरे त्रिकं शतमङ्गीकृतवान् तत्रो-
भयत्र प्रमाणसद्भावेऽपि त्रिकशतग्रहणं बलवत् । पश्चाद्भावित्वात्पूर्वाभावेनानु-
त्पत्तेः । उक्तञ्च—‘पूर्वाभावेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सेत्स्यति’ इति ॥

अस्वापवादमाह—

आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा ॥ २३ ॥

आध्यादिषु त्रिषु पूर्वमेव कार्यं बलवत् । तद्यथा—एकमेव क्षेत्रमन्यस्याधि-
कृत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्यस्याध्याधाय किमपि गृह्णाति तत्र पूर्वस्यैव तन्न-
वति नोत्तरस्य । एवं प्रतिग्रहे क्रये च ॥ नन्वाहितस्य तदानीमस्वत्वात्पुनराधा-
नमेव न संभवति । एवं दत्तस्य क्रीतस्य च दानक्रयौ नोपपद्येते तस्मादिदं वच-
नमनर्थकम् । उच्यते—अस्वत्वेऽपि यदि मोहात्कश्चिलोभाद्वा पुनराधानादिकं
करोति तत्र पूर्वं बलवदिति न्यायमूलमेवेदं वचनमित्यचोद्यम् ॥ २३ ॥

भुक्तेः कैश्चिद्विशेषैर्गुणैस्तथाः प्रामाण्यं दर्शयिष्यन् कस्याश्चिद्भुक्तेः कार्यो-
न्तरमाह—

पश्यतोऽनुवतो भूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकी ।

परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी ॥ २४ ॥

परेणासंबन्धेन भुज्यमानां भुवं धनं वा पश्यतः अनुवतः मदीयेयं भूः न
त्वया भोक्तव्येत्यप्रतिषेधयतः तस्या भूमेर्विंशतिवार्षिकी अप्रतिरवं विंशतिवर्षो-
पभोगनिमित्ता हानिर्भवति । धनस्य तु हस्त्यश्वादेर्दशवार्षिकी हानिः । नन्वे-
तदनुपपन्नम् । नद्यप्रतिषेधात्स्वत्वमपगच्छति अप्रतिषेद्धैस्य दानविक्रयादिव-
स्वत्वनिवृत्तिहेतुत्वस्य लोकशास्त्रयोरप्रसिद्धत्वात् । नापि विंशतिवर्षोपभोगात्स्व-
त्वम् । उपभोगस्य स्वत्वे प्रमाणत्वात्, प्रमाणस्य च प्रमेयप्रत्यनुत्पादकत्वात्,
रिक्थक्रयादिषु स्वत्वकारकहेतुत्वपाठाच्च । तथाहि—‘स्वामी रिक्थक्रयसंविभा-
गपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं, क्षत्रियस्य विनिर्जितेभू, निर्बिष्टं वै-
श्यश्चद्रयोः’ इत्यष्टावेव स्वत्वकारकहेतून् गौतमः पठति न भोगम् । नैचेदमेव

१ जयति ख. २ द्वे वृद्धिर्यस्य तद्विक्रमं ‘तदस्मिन्’ इति कन्. ३ कैश्चित् आसेधरहितत्वचि-
रकालत्वादिभिः. ४ असंबन्धेनेति पाठः. ५ पश्यतः वादिनः. ६ अशब्दंयथातथेत्यर्थः. ७ अप्र-
तिषिद्धस्य ख. ८ स्वत्वम् । उत्पद्यत इतिशेषः. ९ तस्य स्वत्वविषयकप्रमितिजनकत्वादित्यर्थः.
१० प्रमाणस्य=उपभोगस्य प्रमेयं=स्वत्वंप्रति. ११ स्वामीति रिक्थादिषु पञ्चसु सत्सु स्वामी
भवति । अप्रतिबन्धो दायो रिक्थं, सप्रतिबन्धः संविभागः, क्रयः प्रसिद्धः, अरण्यादिष्वनन्यपरि-
गृहीतवृणकाद्यादिस्वीकरणं परिग्रहः, निध्यादिप्राप्तिरधिगमः, इमे सर्वेसाधारणस्वत्वकारक-
हेतवः । असाधारणास्तु ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना लब्धं, क्षत्रस्य परपराजयेन लब्धं, वैश्यश्च-
द्रयोः निर्बिष्टं=भोगरूपेण भूतिरूपेण वा लब्धं तदधिकं=असाधारणं स चजनकम्. १२ विजितं
घ. १३ नचेदं वचनं ग.

वचनं विंशतिवर्षोपभोगस्य स्वत्वोत्पत्तिहेतुत्वं प्रतिपादयतीति युक्तम् । स्वत्वस्य स्वत्वहेतूनां च लोकप्रसिद्धत्वेन शास्त्रैकसमधिगम्यत्वाभावात् । एतच्च विभाग-
प्रकरणे निपुणतरमुपादयिष्यते । गौतमवचनं तु नियमार्थम् ॥ अपिच—
'अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवी-
पतिः ॥' इत्येतदनागमोपभोगस्य स्वत्वहेतुत्वे विरुध्यते । नच—'अनागमं तु
यो भुङ्क्ते' इत्येतत्परोक्षभोगविषयम् । पश्यतोऽश्रुवत इति प्रत्यक्षविषय-
मिति युक्तं वक्तुम् । अनागमं तु यो भुङ्क्ते इत्यविशेषाभिधानात्—'नोपभोगे
बलं कार्यमाहर्त्रां तत्सुतेन वा । पशुस्त्रीपुरुषादीनामिति धर्मो व्यवस्थितः ॥'
इति कात्यायनवचनाच्च । समक्षभोगे च हानिकारणाभावेन हानेरसंभवात् ।
नचैतन्मन्तव्यम्—आधिप्रतिग्रहक्रयेषु पूर्वस्याः क्रियायाः प्राबल्यादपवादेन भू-
विषये विंशतिवर्षोपभोगयुक्तायाः, धनविषये दशवर्षोपभोगयुक्ताया उत्तरस्याः
क्रियायाः प्राबल्यमनेनोच्यत इति । यत्सोऽप्युत्तरैव क्रिया तत्त्वतो नोपपद्यते स्व-
मेव ह्याधेयं देयं विक्रेयं च भवति । नचाहितस्य दत्तस्य विक्रीतस्य वा स्वत्व-
मस्ति । अस्वस्य दाने प्रतिग्रहे च दण्डः स्मर्यते—'अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं
प्रयच्छति । उभौ तौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ चोत्तमसाहसम् ॥' इति । तथाध्या-
दीनां त्रयाणामपवादत्वेऽस्य श्लोकस्याधिसीमादीनामुत्तरश्लोकेऽपवादो नोपप-
द्यते । तस्माद्भूम्यादीनां हानिरनुपपन्नैव । नापि व्यवहारहानिः । यतः—'उ-
पेक्षां कुर्वतस्सैस्य तूर्ष्णींभूतस्य तिष्ठतः । काले विपन्ने पूर्वोक्ते व्यवहारो न सि-
ध्यति ॥' इति नारदेनोपेक्षाङ्गिणाभावकृता व्यवहारहानिरुक्ता नतु वस्त्वभा-
वकृता । तथा मनुनापि—'अजडश्चेदपौगण्डो विषयश्चास्य भुज्यते । भग्नं त-
द्व्यवहारेण भोक्ता तद्धनमर्हति ॥' इति व्यवहारतो भङ्गो दर्शितो न वस्तुतः ।
व्यवहारभङ्गश्चैवम्—भोक्ता किल वदति 'अजडोऽयमपौगण्डोऽबालोऽयमस्य सं-
निधौ विंशतिवर्षाण्यप्रतिरवं मया भुक्तं तत्र बहवः साक्षिणः सन्ति । यद्यस्य
स्वमन्यायेन मया भुज्यते तदायं किमित्येतावन्तं कालमुदास्ते' इति तत्र चायं
निरुक्तो भवतीति । एवं निरुत्तरस्यापि वास्तवो व्यवहारो भवत्येव ।—'छलं नि-
रस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः' इति नियमात् ॥ अथ मतम् । यद्यपि न वस्तु-
हानिर्नापि व्यवहारहानिस्तथापि पश्यतोऽप्रतिषेधतो व्यवहारहानिश्चा भव-
तीति तन्निवृत्तये तूर्ष्णीं न स्थातव्यमित्युपदिश्यत इति । तच्च न । स्मार्तकालाया
भुक्तेर्हानिश्चाकारणत्वाभावात्, तूर्ष्णीं न स्थातव्यमित्येतावन्मात्राभिधित्सायां
विंशतिग्रहणमविवक्षितं स्यात् । अथोच्यते—विंशतिग्रहणमूर्ध्वं पत्रदोषोद्गा-
वननिराकरणार्थम् । यथाह कात्यायनः—'शक्तस्य संनिधावर्थो यस्य लेख्येन
भुज्यते । विंशतिवर्षाण्यतिक्रान्तं तत्पत्रं दोषवर्जितम् ॥' इति । तदपि न ।

१ उत्तरविषयक्रियायाः ख. २ तेषु आध्यादिषु. ३ स्वत्वविशिष्टमेव. स्वयमेव घ. ४ अस्वत्वस्य
ख. ५ अपवादोऽपवादत्वम्. ६ स्वत्वहान्या स्वरूपहानिः. ७ तस्य वादिनः. ८ उपेक्षायां धानि
लिङ्गानि जडत्वबालत्वादीनि तेषां योऽभाबस्तत्कृता. ९ विषयो देशः, अस्य धनिनः. विषये चास्य
भुजते इति घ. पाठः. १० अधमतमित्यन्यथाव्याख्यानं. ११ सरणविषयतायोग्यकालिकायाः.

आध्यादिष्वपि विंशतेरूर्ध्वं पत्रदोषोद्भावननिराकरणस्य समत्वेनाधिशीमेत्याद्यप-
वादासंभवात् । यथाह कात्यायनः—‘अथ विंशतिवर्षाणि आधिर्भुक्तः सुनि-
श्रितः । तेन लेख्येन तस्मिद्धिलेख्यदोषविवर्जिता ॥’ तथा—‘सीमाविषदे निर्णीते
सीमापत्रं विधीयते । तस्य दोषाः प्रवक्तव्या यावद्वर्षाणि विंशतिः ॥’ इति । ए-
तेन धनस्य दशवार्षिकीत्येतदपि प्रत्युक्तम् । तस्मादस्य श्लोकस्य संत्योऽर्थो व-
क्तव्यः । उच्यते—भूमैर्धनस्य च फलहानिरिहै विवक्षिता न वस्तुहानिर्नापि
व्यवहारहानिः । तथाहि—निराक्रोशं विंशतिवर्षोपभोगादूर्ध्वं यद्यपि स्वामी
न्यायतः क्षेत्रं लभते तथापि फलानुसरणं न लभते । अप्रतिषेधलक्षणतात्स्वाप-
राधादस्माच्च वचनात् । परोक्षभोगे तु विंशतेरूर्ध्वमपि फलानुसरणं लभत एव,
पश्यत इति वचनात् । प्रत्यक्षभोगे च साक्रोशे, अनुवत इति वचनात् । विं-
शतेः प्राक् प्रत्यक्षे निराक्रोशे च लभते विंशतिग्रहणात् । ननु तदुत्पन्नस्यापि
फलस्य स्वत्वात्तद्वानिरनुपपन्नैव । बाढम् । तस्य स्वरूपाविनाशेन तथैवावस्थाने
यथा तदुत्पन्नपूगपनसदृक्षादीनां यत्पुनस्तदुत्पन्नमुपभोगाज्जटं तत्र स्वरूपना-
शादेव स्वत्वनाशे ।—‘अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि । चौरदण्डेन
तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिः ॥’ इत्यनेन वचनेन निष्कयरूपेण गणयित्वा चौरव-
त्तत्समं द्रव्यदानं प्राप्तं, हानिविंशतिवर्षिकीत्यनेनापोर्ध्वं । राजदण्डः पुनरस्येव
विंशतेरूर्ध्वमपि, अनागमोपभोगादपवादाभावाच्च । तस्मात्स्वाम्युपेक्षालक्षण-
स्वापराधादस्माच्च वचनाद्विंशतेरूर्ध्वं फलं नष्टं न लभत इति स्थितम् । एतेन
धनस्य दशवार्षिकीत्येतदपि व्याख्यातम् ॥ २४ ॥

अस्यापवादमाह—

आधिशीमोपनिक्षेपजडबालधनैर्विना ।

तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरपि ॥ २५ ॥

आधिश्च सीमा च उपनिक्षेपश्च आधिशीमोपनिक्षेपाः । जडश्च बालश्च जड-
बालौ तयोर्धने जडबालधने आधिशीमोपनिक्षेपाश्च जडबालधने च आधिशी-
मोपनिक्षेपजडबालधनानि तैर्विना । उपनिक्षेपो नाम रूपसंख्याप्रदर्शनेन रक्ष-
णार्थं परस्य हस्ते निहितं द्रव्यम् । यथाह नारदः—‘स्वं द्रव्यं यत्र विलम्भा-
न्निक्षेपस्यविश्रुतः । निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ॥’ इति । उप-
निधानमुपनिधिः । आध्यादिषु पश्यतोऽनुवतोऽपि भूमैर्विंशतेरूर्ध्वं धनस्य च
दशवर्षो वर्षेभ्य ऊर्ध्वमर्धुपचयहानिर्न भवति । पुरुषापराधस्य तथाविषया-
भावात्, उपेक्षाकारणस्य तत्र तत्र संभवात् । तथाहि—आधेराधित्वोपाधिक

१ समत्वेनापवादासंभवात् ख. २ सत्योऽर्थो निर्दुष्टोऽर्थः. सम्भ्योऽन्योर्थो ग. पाठः. ३ इह
पश्यत इत्यत्र वचने. ४ तावत्पर्यन्तं ततस्तेन लब्धेत्यादिः. ५ प्राप्तं, तत् द्रव्यदानम्.
६ अपोषते बाध्यते. ७ स्वत्वहेतुः प्रतिग्रहक्रयादिरागमः. ८ तस्यापनिधि ग. ९ यत् स्वं द्रव्यं
यत्र परहस्ते विलम्भाद्विश्रासात्निक्षेपति. १० उपचयहानिः फलहानिः ११ तत्र तत्र आध्या-
दिषु. १२ आधित्वनिमित्तकः इति पाठः.

एव भोग इत्युपेक्षायामपि न पुरुषापरारथः । सीम्नश्चिरकृततुषाङ्गरादिष्विहैः
सुसाध्यत्वाद्दुपेक्षा संभवति । उपनिक्षेपोपनिध्योर्भुक्तैः प्रतिषिद्धत्वात्, प्रति-
षेधातिक्रमोपभोगे च सोदर्यफललाभादुपेक्षोपपत्तिः । जडबालयोर्जडत्वाद्बाल-
त्वाद्दुपेक्षा युक्तैव । राज्ञो बहुकार्यव्याकुलत्वात् । स्त्रीणामज्ञानादप्रागल्भ्याच्च ।
श्रोत्रियस्याध्ययनाध्यापनतदर्थविचारानुष्ठानव्याकुलत्वादुपेक्षा युक्तैव । सादा-
ध्याधिषु सर्वत्रोपेक्षाकारणसंभवात्समक्षभोगे निराक्रोशे च । सादाधिषु
फलहानिः ॥ २५ ॥

आध्यादिषु दण्डविशेषप्रतिपादनार्थमाह—

आध्यादीनां विहर्तारं धनिने दापयेद्भनम् ।

दण्डं च तत्समं राज्ञे शक्त्यपेक्षमथापि वा ॥ २६ ॥

आध्यादीनां श्रोत्रियद्रव्यपर्यन्तानां चिरकालोपभोगबलेनापहर्तारं विवादा-
स्पदीभूतं धनं स्वामिने दापयेदित्यनुवादः । दण्डं च तत्समं विवादास्पदीभूत-
द्रव्यसमं राज्ञे दापयेदिति विधिः । यद्यपि गृहक्षेत्रादिषु तत्समो दण्डो न
संभवति तथापि—‘मर्यादायाः प्रभेदे च सीमातिक्रमणे तथा’ इत्यादिर्वक्ष्य-
माणो दण्डो द्रष्टव्यः । अथ तत्समदण्डेनापहर्तुर्दमनं न भवति बहुधनत्वेन,
तदा शक्त्यपेक्षं धनं दापयेत् । यावता तस्य दर्पोपशमो भवति तावदापयेत् ।
‘दण्डो दमनादित्याहुस्तेनादान्तान्दमयेत्’ इति दण्डग्रहणस्य दमनार्थत्वात् । यस्य
तु तत्सममपि द्रव्यं नास्ति सोऽपि यावता पीड्यते तावदाप्यः । यस्य पुनः
किमपि धनं नास्ति अस्मी धिग्दण्डादिना दमनीयः । तथाच मनुः—‘धिग्दण्डं
प्रथमं कुर्याद्वाग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः परम् ॥’ इति ।
वधदण्डोऽपि शरीरो ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां दर्शधा दर्शितः । तथाह मनुः
(८।१२५)—‘दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् । त्रिषु वर्णेषु
यानि स्युरर्क्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥ उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमायं
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥’ इति । एतेषां यच्चिमिच्छापराध्नि-
त्रैवोपस्थादौ निग्रहः कार्य इति द्रष्टव्यम् । कर्म वा कारयितव्यो बन्धनागारं
वा प्रवेशयितव्यः । यथोक्तं कात्यायनेन—‘धनदानासहं बुद्ध्वा स्वाधीनं कर्म
कारयेत् । अशक्तौ बन्धनागारं प्रवेश्यो ब्राह्मणारते ॥’ इति । ब्राह्मणस्य पुनर्द्र-
व्याभावे कर्मविद्योगादीनि प्रयोज्यानि । यथाह गौतमः—‘कर्मविद्योगवि-
ख्यापननिर्वासनाङ्ककरणादीन्वचृत्तौ ।’ इति । नारदेनापि—‘वर्धः सर्वस्व-
हरणं पुरास्त्रिर्वासनाङ्कने । तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः ॥ अविज्ञेयेण

१ सोदर्यफलभावात् ध. २ विधिः प्राङ्घिकादेरिति शेषः. ३ धिग्दण्डो धिगिति
कुत्सनम्, वाग्दण्डः परुषवाक्यवचनात्मकः, धनदण्डो धनापहारः, वधदण्डः शरीरो
बन्धरोधादिजीवितवियोगान्तः. ४ व्यतिरिक्तानां तु इति पाठः. ५ नवधा इतिक्रियत्पाठः.
६ अक्षतः शरीरसकलवधदण्डरहितः. ७ अचृत्तौ दुराचारे स्वव्यापारनिरोधान्यायप्रत्या-
पनादीनि. ८ वधः प्राणविद्योगानुकूलो व्यापारः. ९ यदङ्गकृतोऽपराधस्तच्छेदः.

सर्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः ॥' इत्युक्तवोक्तम्—'वधादते ब्राह्मणस्य न बधं ब्राह्मणोऽर्हति ॥' इति ।—'शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् । ललाटे चाभिन्नस्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन च ॥' इति ॥ अङ्कने च व्यवस्था दर्शिता—'गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः । स्तेये तु धपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान् ॥' इति । यत्तु—'चक्षुर्निरोधो ब्राह्मणस्य' इत्यापस्तम्बवचनं, ब्राह्मणस्य पुरास्त्रिर्वासनसमये वस्त्रादिना चक्षुर्निरोधः कर्तव्य इति तस्यार्थो न तु चक्षुरुद्धरणम् ।—'अक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत्' न शारीरो ब्राह्मणे दण्डः' इत्यादिमनुगौतमादिवचनविरोधादित्यलं प्रसङ्गेन ॥ २६ ॥

स्वत्वाव्यभिचारित्वेन भोगस्य स्वत्वे प्रामाण्यमुक्तम् । भोगमात्रस्य स्वत्वव्यभिचारित्वात्कीदृशो भोगः प्रमाणमित्यत आह—

आगमोऽभ्यधिको भोगाद्विना पूर्वक्रमागतात् ।

स्वत्वे हेतुः प्रतिग्रहक्रयादिः आगमः । स भोगादभ्यधिको बलीयान् । स्वत्वबोधने भोगस्यागमसापेक्षत्वात् । यथाह नारदः—'आगमेन विशुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम् । अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति ॥' इति । नच भोगमात्रात्स्वत्वागमः । परकीयस्याप्यपहारादिनोपभोगसंभवात् । अतएव—'भोगं केवलतो यस्तु कीर्तयेन्नागमं क्वचित् । भोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः स तु तत्करः ॥' इति स्मर्यते । अतश्च सागमो दीर्घकालो निरन्तरो निराक्रोशः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चेति पञ्चविशेषणयुक्तो भोगः प्रमाणमित्युक्तं भवति । तथाच स्मर्यते—'सार्गमो दीर्घकालश्चाविच्छेदोऽपरवोञ्जितः । प्रत्यर्थिसन्धानोऽपि परिभोगोऽपि पञ्चधा ॥' इति । क्वचिच्चागमनिरपेक्षस्यापि भोगस्य प्राण्यमित्याह—विना पूर्वक्रमागतादिति । पूर्वेषां पित्रादीनां त्रयाणां क्रमः क्रमः तेनागतो यो भोगस्तस्माद्विना आगमोऽभ्यधिक इति संबन्धः । स आगमादभ्यधिकः आगमनिरपेक्षः प्रमाणमित्यर्थः । तत्राप्यागमज्ञाननिरपेक्षो न सत्तानिरपेक्षः । सत्ता तु तेनैवावगम्यत इति बोद्धव्यम् । विना पूर्वक्रमागतादित्येतच्चोऽस्मार्तकालप्रदर्शनार्थम् । आगमोऽभ्यधिको भोगादिति च स्मार्तकालविषयम् । अतश्च स्मरणयोग्ये काले योग्यानुपलब्ध्या आगमाभाबनिश्चयसंभवादागमज्ञानसापेक्षस्यैव भोगस्य प्रामाण्यम् । अस्मार्ते तु काले योग्यानुपलब्ध्यभावेनागमाभावनिश्चयासंभवादागमज्ञाननिरपेक्ष एव संततो भोगः प्रमाणम् । एतदेव स्पष्टीकृतं कात्यायनेन—'स्मार्तकाले क्रियां भूमेः सागमाभुक्तिरिष्यते । अस्मार्तेऽनुगमाभावात्क्रमात्रिपुरुषागता ॥' इति । स्मार्तश्च कालो

१ उक्तं पूर्वं २४श्लोके पश्यतोऽनुवत इत्यत्र । २ कापट्यरहितेन । ३ केवलम् । ४ सागमो ऽपि शुद्धागमसहितः, अविच्छेदो निरन्तरः, अपरवोञ्जितो निरनुक्रोशः । ५ अपरिवर्जितः इति पाठः । ६ सः पूर्वक्रमागतो भोगः । ७ विशिष्टेनोपभोगेनैव । ८ स्मार्तः स्मरणयोग्यकालः । ९ भोग्यत्वे सत्यनुपलब्धियोग्यानुपलब्धिस्तस्या अभावे न । १० क्रिया प्रमाणम्

वर्षेणतपर्यन्तः—‘शतायुर्वै पुरुषः’ इति श्रुतेः । अनुगमाभावादिति योग्यानु-
पलब्ध्यभावेनागमाभावनिश्रयाभावादित्यर्थः । अतश्च वर्षेणताधिको भोगः सं-
ततोऽप्रतिरवः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चागमाभावे चाऽनिश्चितेऽव्यभिचारादाक्षिणागमः
स्वत्वं गमयति । अस्मात्तेऽपि कालेऽनागमस्मृतिपरम्परायां सत्यां निरागमः प्र-
माणम् । अतएव—‘अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि नारददण्डेन तं
पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिः ॥’ इत्युक्तम् । ‘नचानागमं तु यो भुङ्क्ते’ इत्येकवचन-
निर्देशाद्बहून्यब्दशतान्यपीत्यपिशब्दप्रयोगात्प्रथमस्यैव पुरुषस्य निरागमे चिरका-
लोपभोगेऽपि दण्डविधानमिति मन्तव्यम्, द्वितीये तृतीये वा पुरुषे निराग-
मस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात् । न चैतदिष्यते—‘आदौ तु कारणं दानं मध्ये
भुक्तिस्तु सागमा’ इति नारदस्मरणात् । तस्मात्सर्वत्र निरागमोपभोगे—‘अ-
नागमं तु यो भुङ्क्ते’ इत्येतद्द्रष्टव्यम् । यदपि—‘अन्यायेनापि यद्भुक्तं पित्रा पृ-
र्वतरैस्त्रिभिः । न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमात्रिपुरुषागतम् ॥’ इति, तदपि पित्रा
सह पूर्वतरैस्त्रिभिरिति योज्यम् । तत्रापि क्रमात्रिपुरुषागतमित्यस्मात्तकालोपभोग-
लक्षणम् । त्रिपुरुषविवक्षायामेकवर्षाभ्यन्तरेऽपि पुरुषत्रयातिक्रमसंभवात् द्वितीये
वर्षे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसंगः । तथा सति—‘स्मार्तकाले क्रिया भूमेः
सागमा भुक्तिरिष्यते’ इति स्मृतिविरोधः । ‘अन्यायेनापि यद्भुक्तम्’ इत्येतच्चान्या-
येनापि भुक्तमपाहर्तुं न शक्यं किंपुनरन्यायानिश्रये इति व्याख्येयमपिशब्दश्रव-
णात् । यच्चोक्तं हारीतेन—‘यद्विनागममत्यन्तं भुक्तं पूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् । न तच्छ-
क्यमपाहर्तुं क्रमात्रिपुरुषागतम् ॥’ इति । तत्राप्यत्यन्तमागमं विनेति अत्य-
न्तमुपलब्ध्यमानमागमं विनेति व्याख्येयं, न पुनरागमस्वरूपं विनेति । आग-
मस्वरूपाभावे भोगशतेनापि न स्वत्वं भवतीत्युक्तम् । क्रमात्रिपुरुषागतमित्ये-
तदुक्तार्थम् । ननु स्मरणयोग्ये काले भोगस्यागमसापेक्षस्य प्रामाण्यमनुपपन्नम् ।
तथाहि—यद्यागमः प्रमाणान्तरेणावगतस्तदा तेनैव स्वत्वावगमात्त्र भोगस्य
स्वत्वे आगमे वा प्रामाण्यम् । अथ प्रमाणान्तरेणागमो नावगतः कथं तद्वि-
शिष्टो भोगः प्रमाणम् । उच्यते—प्रमाणान्तरेणावगतागमसहित एव निर-
न्तरो भोगः कालान्तरे स्वत्वं गमयति । अवगतोऽप्यागमो भोगरहितो न कौ-
लान्तरे स्वत्वं गमयितुमर्हम् । मध्ये दानविक्रयादिना स्वत्वापगमसंभवादिति
सर्वमनवद्यम् ॥

आगमसापेक्षो भोगः प्रमाणमित्युक्तं, आगमस्तर्हि भोगनिरपेक्ष एव प्रमाण-
मित्यत आह—

आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो ॥ २७ ॥

यस्मिन्नागमे स्वल्पापि भुक्तिर्भोगो नास्ति तस्मिन्नागमे बलं संपूर्णं नैवास्ति ।

१ निरनुक्रोशः. २ प्रथमस्य पुरुषस्य. ख. ३ कारणं क्रिया प्रमाणमिति यावत्. ४ भुक्तं
पूर्वतरैस्त्रिभिः इति पाठः. ५ अस्मात्कालोपलक्षकत्वेनोक्तार्थकम्. ६ भोगान्येन प्रत्यक्षादिना.
७ अलं समर्थः.

अयमभिसंधिः । स्वस्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापादनं च दानम् । परस्वत्वापादनं च परो यदि स्वीकरोति तदा संपद्यते नान्यथा । स्वीकारश्च त्रिविधः । मानसो वाचिकः कायिकश्चेति । तत्र मानसो ममेदमिति संकल्परूपः । वाचिकस्तु ममेदमित्याद्यभिव्याहारोल्लेखी सविकल्पकः प्रत्ययः । कायिकः पुनरुपादानाभिमर्शनादिरूपोऽनेकविधः । तत्र च नियमः स्मर्यते—‘दद्यात्कृष्णाजिनं पृष्ठे गां पुच्छे करिणं कैरे । केशेषु तथैवाश्वं दासीं शिरसि दापयेत् ॥’ इति । आश्वलायनोऽप्याह—‘अनुमन्त्रयेत् प्राण्यभिमृशेदप्राणि कन्यां च’ इति । तत्र हिरण्यवस्त्रादाद्युदकदानानन्तरमेवोपादानादिसंभवात् त्रिविधोऽपि स्वीकारः संपद्यते । क्षेत्रादौ पुनः फलोपभोगव्यतिरेकेण कायिकस्वीकारासंभवात्स्वल्पेनाप्युपभोगेन भवितव्यमन्यथा दानक्रयादेः संपूर्णता न भवतीति फलोपभोगलक्षणकायिकस्वीकारविकल भागमो दुर्बलो भवति तत्सहितादागमात् । एतच्च द्वयोः पूर्वापरकालपरिज्ञाने । पूर्वापरकालपरिज्ञाने तु विगुणोपि पूर्वकालागम एव बलीयानिति । अथवा—‘लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधम्’ इत्युक्तं एतेषां समवाये कुत्र कस्य वा प्राबल्यमित्यत्रेदमुपतिष्ठते—‘भागमोऽभ्यधिको भोगाद्विना पूर्वक्रमागतात् । आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो ॥’ इति । अयमर्थः—आद्ये पुरुषे साक्षिभिर्भावित भागमो भोगादप्यधिको बलवान् । पूर्वक्रमागताद्भोगाद्विना । स पुनः पूर्वक्रमागतो भोगश्चतुर्थपुरुषे लिखितेन भावितादागमाद्बलवान् । मध्यमे तु भोगरहितादागमात्स्तोकभोगसहितोऽप्यागमो बलवानिति । एतदेव नारदेन स्पष्टीकृतम्—‘भादौ तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा । कारणं भुक्तिरेवैका संतता या चिरन्तनी ॥’ इति ॥ २७ ॥

पश्यतोऽनुवत इत्यत्र विंशतिवर्षोपभोगादूर्ध्वं भूमेर्धनस्यापि दशवर्षोपभोगादूर्ध्वं फलानुसरणं न भवतीत्युक्तम्, तत्र फलानुसरणवद्दण्डानुसरणमपि न भविष्यतीत्याशंक्य पुरुषव्यवस्थया प्रामाण्यव्यवस्थया च दण्डव्यवस्थां दर्शयित्वा—

आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तस्तमुद्धरेत् ।

न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥ २८ ॥

येन पुरुषेण भूम्यादेरागमः स्वीकारः कृतः स पुरुषः कृतस्ते क्षेत्रादिकमित्यभियुक्तस्तमागमं प्रतिग्रहादिकं लिखितादिभिरुद्धरेत् भावयेत् । अनेन चाद्यस्य पुरुषस्यागममनुद्धरतो दण्ड इत्युक्तं भवति । तत्सुतो द्वितीयोऽभियुक्तो नागममुद्धरेत्, किंतु अविच्छिन्ना-प्रतिरव-समक्ष-भोगम् । अनेन चागममनुद्धरते द्वितीयस्य न दण्डोऽपि तु विशिष्टं भोगमनुद्धरतो दण्ड इति प्रतिपादितम् ।

१ कायिकस्तु. ख. २ करे गुण्डादण्डे. ३ प्रतिग्राहो यदा प्राणी बलवान् बर्तुं समर्थस्तदा तं प्रतिग्राहं प्रतिग्रहीता अनुमन्त्रयेत्. ४ सहितादागमाभावात् ख. घ. ५ केवलभोगस्य स्मार्तकालत्वात् स्वल्पे अप्रामाण्यात्. ६ प्रतिग्रहादेरिति ख. ७ प्रतिपादयेत्

तत्सुतस्तृतीयो नागमं नापि विशिष्टं भोगमुद्धरेदपितु क्रमागतं भोगमात्रम् ।
अनेनापि तृतीयस्य क्रमाप्यातभोगानुद्धरणे दण्डो नागमानुद्धरणे न विशिष्टभो-
गानुद्धरणे चेत्यभिहितम् । तत्र तयोर्द्वितीयतृतीययोर्भुक्तिरेव गरीयसी । त-
त्रापि द्वितीये गुरुस्तृतीये गरीयसीति विवेकव्यम् । त्रिष्वप्यागमानुद्धरणेऽर्थ-
हानिः समानैव, दण्डे तु विशेष इति तात्पर्यार्थः । उक्तं च हारीतेन—‘आग-
मस्तु कृतो येन स दण्ड्यस्तमनुद्धरन् । न तत्सुतस्तत्सुतो वा भोग्यहानिस्तयो-
रपि ॥’ इति ॥ २८ ॥

अस्मार्तकालोपभोगस्यागमज्ञाननिरपेक्षस्य प्रामाण्यमुक्तं विनापूर्वक्रमागता-
दित्यत्र तस्यापवादमाह—

योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तमुद्धरेत् ।

न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता ॥ २९ ॥

यदा पुनराहर्त्रादिरभियुक्तोऽकृतव्यवहारनिर्णय एव परेतः स्यात् परलोकं गतो
भवेत्तदा तस्य रिक्थी पुत्रादिस्तमागममुद्धरेत् । यस्मात्तत्र तस्मिन्व्यवहारे भु-
क्तिरागमरहिता साक्ष्यादिभिः साधितापि न प्रमाणम् । पूर्वाभियोगेन भोगस्य
सापवादत्वात् । नारदेनाप्युक्तम्—‘तथारूढविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः ।
पुत्रेण सोऽर्थः संशोध्यो न तं भोगो निर्वर्तयेत् ॥’ इति ॥ २९ ॥

अभिर्णीतव्यवहारे व्यवहर्तरि प्रेते व्यवहारो न निर्वर्तत इति स्थितम् । नि-
र्णीतेऽपि व्यवहारे स्थिते च व्यवहर्तरि व्यवहारः क्वचित्प्रवर्तते क्वचिन्न प्रवर्तत
इति व्यवस्थासिद्धये व्यवहारदर्शिनां बलाबलमाह—

नृपेणाधिकृताः पूगाः श्रेणयोऽथ कुलानि च ।

पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयं व्यवहारविधौ नृणाम् ॥ ३० ॥

नृपेण राज्ञा अधिकृताः व्यवहारदर्शने नियुक्ताः—‘राज्ञा सभासदः कार्याः’
इत्यादिनोक्ताः पूगाः । समूहाः भिन्नजातीनां भिन्नवृत्तीनां एकराजनिवा-
सिनां यथा ग्रामनगरादयः । श्रेणयो नानाजातीनामेकजातीयकर्मोपजीविनां
संघाताः । यथा हेडौबुकादीनां ताम्बूलिककुंविन्दचर्मकारादीनां च । कुलानि
ज्ञातिसंघबन्धबन्धुनां समूहाः । एतेषां नृपाधिकृतादीनां चतुर्णां पूर्वं पूर्वं यद्यत्पूर्वं
पठितं तच्चतुर बलवज्ज्ञेयं वेदितव्यम् । नृणां व्यवहर्तृणां व्यवहारविधौ व्यव-
हारदर्शनकार्ये । एतदुक्तं भवति । नृपाधिकृतैर्निर्णीते व्यवहारे पराजितस्य यद्य-
प्यसंतोषः कुदृष्टिबुद्ध्या भवति तथापि नः पूगादिषु पुनर्व्यवहारो भवति । एवं
पूगनिर्णीतेऽपि न श्रेण्यादिगमनम् । तथा श्रेणिनिर्णीते कुलगमनं न भवति ।
कुलनिर्णीते तु श्रेण्यादिगमनं भवति । श्रेणीनिर्णीते पूगादिगमनम् । पूगनिर्णीते

१ भोग्येति । भोग्यहानिरर्थहानिस्तदनुद्धरणे तयोर्द्वितीयतृतीययोरित्यर्थः. २ तथाशब्द-
पूर्वसमस्ये । नवारूढ ख. ग. ३ निवारयेत् घ. ४ अधिकृताः प्राङ्निवाकादयः. ५ दे-
शान्तरं गत्वा प्रसाप्य वाऽश्विक्रेतारो हेडौबुकाः. ६ कुविन्दस्तन्नुवायः.

नृपाधिकृतगमनं भवतीति । नारदेन पुनर्नृपाधिकृतैर्निर्णीतेऽपि व्यवहारे नृपगमनं भवतीत्युक्तम्—'कुलानि श्रेणयश्चैव गणाश्चाधिकृता नृपः । प्रतिष्ठा व्यवहारार्थां गुर्वेषामुत्तरोत्तरम् ॥' इति । तत्रच नृपगमने सोत्तरसम्भवेन राज्ञा पूर्वैः सभ्यैः संपणे व्यवहारे निर्णयमाने यद्यसौ कुट्टवादी पराजितस्तदासौ दण्ड्यः । अथासौ जयति तदाधिकृताः सभ्या दण्ड्याः ॥ ३० ॥

दुर्बलैर्व्यवहारदर्शिभिर्दृष्टो व्यवहारः परावर्तते प्रबलदृष्टस्तु न निवर्तत इत्युक्तम् । इदानीं प्रबलदृष्टोऽपि व्यवहारः कश्चिन्निवर्तत इत्याह—

बलोपाधिविनिर्वृत्तान्व्यवहारान्निवर्तयेत् ।

स्त्रीनक्तमन्तरागारबहिःशत्रुकृतांस्तथा ॥ ३१ ॥

बलेन बलात्कारेण उपाधिना भयादिना विनिर्वृत्तान्निष्प्रज्ञान्व्यवहारान्निवर्तयेत् । तथा स्त्रीभिः, नक्तं रात्रावस्त्रीभिरपि । अन्तरागारे गृहाम्बन्तरे बहिर्ग्रामादिभ्यः शत्रुभिश्च कृतान्व्यवहारान्निवर्तयेदिति संबन्धः ॥ ३१ ॥

असिद्धव्यवहारिण आह—

मत्तोन्मत्तार्तव्यसनिवालाभीतादियोजितः ।

असंबद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिद्ध्यति ॥ ३२ ॥

अपिच । मत्तो मदनीयद्रव्येण । मन्मत्त उन्मादेन पञ्चविधेन वातपित्तश्लेष्मसंनिपातग्रहसंभवेनोपसृष्टः । अर्तो व्याध्यादिना । व्यसनमिष्टविद्योगाऽनिष्टप्रासिजनितं दुःखं तद्दान्व्यसनी । बालो व्यवहारारोग्यः । भीतोऽरातिभ्यः । आदिग्रहणात्पुरराष्ट्रादिविरुद्धः ।—'पुरराष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विसर्जितः । अनादयो भवेद्वादो धर्मविद्धिरुदाहृतः ॥' इति मनुस्मरणात् । एतैर्योजितः कृतो व्यवहारो न सिद्ध्यतीति । अनियुक्तासंबद्धकृतोऽपि व्यवहारो न सिद्ध्यतीति । यत्तु स्मरणम्—'गुरोः शिष्ये पितुः पुत्रे दम्पत्योः स्वामिभृद्भ्योः । विरोधे तु मिथस्तेषां व्यवहारो न सिद्ध्यति ॥' इति, तदपि गुरुशिष्यादीनामात्यन्तिकव्यवहारप्रतिषेधपरं न भवति । तेषामपि कथंचिद्व्यवहारस्येष्टत्वात् । तथाहि—'शिष्यशिष्टिरवधेनाशक्तौ रज्जुवेणुविदलाभ्यां तनुभ्यामन्येन ध्नृ राज्ञा शास्यः' इति गौतमस्मरणात् । नोत्तमाङ्गे कथंचनेति मनुस्मरणाच्च । यदि गुरुः कोपावेशवशान्महता दण्डेनोत्तमाङ्गे ताडयति तदा सृष्टिव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः शिष्यो यदि राज्ञे निवेदयति तदा भवत्येव व्यवहारपदम् ॥ तथा—'भूर्यां पितामहोपात्ता' इत्यादिवचनात्पितामहोपात्ते भूम्यादौ

१. हीनवर्णानां संघातो गणः. २. नृपैः ग. ३. सोत्तरेति उत्तरश्चासौ सम्यक्षेति तत्सहितेन. ४. संपणे उभयकारितपणसहिते. ५. बलोपधि घ. तत्रोपधिः कैतवं. ६. उपाधिना भयेन. ७. असंबन्धकृतः ख. ८. वियोगोऽनिष्टप्रासिज्जनितं ख. ग. ९. अनियुक्तत्वेनाप्रेषितत्वेन श्लेषव्यवहारासंबद्धो यस्तत्कृतः. १०. शिष्टिः शिक्षा, अवेषन अताडनेन. ११. भूयेति प्रकृताध्यायस्य १२१ तमः श्लोकः.

पितापुत्रयोः स्वाम्ये समाने यदि पिता विक्रयादिना पितामहोपात्तं भूम्यादि नाशयति तदा पुत्रो यदि धर्माधिकारिणं प्रविशति तदा पितापुत्रयोरपि भवत्येव व्यवहारः ॥ तथा—‘दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके । गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता नाकामो दातुमर्हति ॥’ इति स्मरणाहुर्भिक्षादिव्यतिरेकेण यदि स्त्रीधनं भर्ता व्ययीकृत्य विद्यमानधनोऽपि याच्यमानो न ददाति तदा दम्पत्योरपीष्यत एव व्यवहारः । तथा भक्तदासस्य स्वामिना सह व्यवहारं वक्ष्यति । गर्भदासस्यापि, गर्भदासादीनधिकृत्य—‘यश्चैषां स्वामिनं कश्चिदपि चये-त्प्राणसंशयात् । दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च ॥’ इति पारदोक्तत्वात् तदमोचने पुत्रभागादाने च स्वामिना सह व्यवहारः केन वार्यते । तस्माद्दृष्टादृष्टयोः श्रेयस्करो न भवति गुर्वादिभिव्यवहार इति प्रथमं शिष्यादयो निवारणीयाः राज्ञा ससभ्येनेति ‘गुरोः शिष्ये’ इत्यादिश्लोकस्य तात्पर्यार्थः । अत्यन्तनिर्बन्धे तु शिष्यादीनामप्युक्तरीत्या प्रवर्तनीयो व्यवहारः । यदपि—‘एकस्य बहुभिः सार्धं स्त्रीणां प्रेप्यजनस्य च । अनादेयो भवेद्वाद्दो धर्मविद्विरुदाहृतः ॥’ इति नारदवचनम्, तत्रैकस्यापि—‘गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेच्च यः’ । तथा—‘एकं घ्नन्तं बहूनां च’ इत्यादिस्मरणादेकार्थैर्बहुभिः सार्धं व्यवहार इष्यत एवेति, भिक्षार्थैर्बहुभिरकस्य युगपद्यवहारो न भवतीति द्रष्टव्यम् । स्त्रीणामित्यपि गोपशौण्डिकादिस्त्रीणां स्वातन्त्र्याद्यवहारो भवत्येवेति’ तदन्यासां कुलस्त्रीणां पतिषु जीवैस्तु तत्पारतन्त्र्यादानादेयो व्यवहार इति व्याख्येयम् । प्रेप्यजनस्य चेत्येतदपि प्रेप्यजनस्य स्वामिपारतन्त्र्यात्स्वार्थव्यवहारेऽपि स्वाम्यनुज्ञयैव व्यवहारो नान्यथेति व्याख्येयम् ॥ ३२ ॥

परावर्त्य व्यवहारमुक्त्वा इदानीं परावर्त्य द्रव्यमाह—

प्रनष्टाधिगतं देयं नृपेण धनिने धनम् ।

विभावयेन्न चेच्छिष्यैस्तत्समं दण्डमर्हति ॥ ३३ ॥

प्रनष्टं हिरण्यादि शौलिकस्थानपालादिभिरधिगतं राज्ञे समर्पितं यत्तद्वाशा धनिने दत्तव्यम् । यदि धनी रूपसंख्यादिभिर्लिङ्गैर्भावयति । यदि न भावयति तदा तत्समं दण्ड्यः । असत्यवादित्वात् । अधिगतस्य स्वत्वनिमित्तत्वात्स्वत्वे प्राप्ते तत्परावृत्तिरनेनोक्ता । अत्र च कालावधिं वक्ष्यति—‘शौलिककैः स्थानपालैर्वा नष्टापहतमाहृतम् । अर्वाकसंवत्सरात्स्वामी हरेत परतो नृपः ॥’ इति । मनुना पुनः संवत्सरप्रथमवधित्वेन निर्दिष्टम्—‘प्रनष्टस्वामिकं रिक्तं राजा न्यब्दं निधापयेत् । अर्वाकन्यब्दाद्धरेत्स्वामी परतो नृपतिर्हरेत् ॥’ इति । तत्र वर्षप्रथमपर्यन्तमवश्यं रक्षणीयम् । तत्र यदि संवत्सरादर्वाक् स्वाम्यागच्छेत्तदा

१ प्रवेशयति ख. २ संप्रतिरोधकं नाम सर्वस्वहरणं कृत्वा दुर्गादीं परबलैर्निरोधकरणम्. ३ भक्तमन्त्रम्. तेनात्रार्थादास इति गम्यते. ४ व्यवहारान्. ख. व्यवहारपदं घ. ५ जीवत्सु सत्सु घ. ६ योजनीयम् ख. ७ दाप्यम् ख. ८ रूपकसंख्या ग.

कृत्स्नमेव दद्यात् । यदा पुनः संवत्सरादूर्ध्वभागच्छति तदा षेड्भागं रक्षणमूल्यं गृहीत्वा शेषं स्वामिने दद्यात् । यथाह—‘आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगता-
न्नृपः । दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥’ इति । तत्र प्रथमे वर्षे कृ-
त्स्नमेव दद्यात्, द्वितीये द्वादशं भागं, तृतीये दशमं, चतुर्थोदिसु षष्ठं भागं गृ-
हीत्वा शेषं दद्यात् । राजभागस्य चतुर्थोऽंशोऽधिगच्छे दातव्यः । स्वाम्यनागमे
तु कृत्स्नस्य धनस्य चतुर्थमंशमधिगच्छे दत्त्वा शेषं राजा गृहीयात् । तथाह
गौतमः—‘प्रनष्टस्वामिकमधिगम्य संवत्सरं राज्ञा रक्ष्यमूर्ध्वमधिगन्तुश्चतुर्थो-
ऽंशो राज्ञः शेषम्’ इति । अत्र संवत्सरमित्येकवचनमविवक्षितम् । ‘राजा
व्यवदं निधापयेत्’ इति स्मरणात् ।—‘हरेत परतो नृपः’ इत्येतदपि स्वामिन्य-
नागते व्यवदादूर्ध्वं व्यथीकरणाभ्यनुज्ञापरम् । ततः परमागते तु स्वामिनि व्यथी-
कृतेऽपि द्रव्ये राजा स्वांशमवतार्य तत्समं दद्यात् । एतच्च हिरण्यादिविषयम् ।
गवादिविषये वक्ष्यति—‘पणानेकशफे दद्यात्’ इत्यादिना ॥ ३३ ॥

रथ्याशुलकशालादिनिपतितस्य सुवर्णादेर्नष्टस्याधिगमे विधिमुक्त्वा अधुना
भूमौ विरनिखातस्य सुवर्णादेर्निधिशब्दवाच्यस्याधिगमे विधिमाह—

राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्विजेभ्योऽर्थं द्विजः पुनः ।

विद्वानशेषमादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥ ३४ ॥

इतरेण निधौ लब्धे राजा पष्टांशमाहरेत् ।

अनिवेदितविज्ञातो दाप्यस्तं दण्डमेव च ॥ ३५ ॥

इत्थलक्षणं निधिं राजा लब्ध्वा अर्थं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा शेषं कोशे निवेश-
येत् । ब्राह्मणस्तु विद्वान् श्रुताध्ययनसंपन्नः सदाचारो यदि निधिं लभेत तदा
सर्वमेव गृहीयात् । यस्मादसौ सर्वस्य जगतः प्रभुः । इतरेण तु राजविद्वद्ब्राह्म-
णव्यतिरिक्तेन अविद्वद्ब्राह्मणक्षत्रियादिना निधौ लब्धे राजा पष्टांशमधिगच्छे
दत्त्वा शेषं निधिं स्वयमाहरेत् । यथाह वसिष्ठः—‘अप्रज्ञायमानं वित्तं यो-
ऽधिगच्छेद्राजा तद्धरेत् षष्टमंशमधिगच्छे दद्यात्’ इति । गौतमोऽपि—‘नि-
ध्याधिगमो राजधनं भवति न ब्राह्मणस्याभिरूपस्य, अब्राह्मणो व्याख्याता षष्टमंशं
लभेतेत्येके’ इति । अनिवेदित इति कर्तरि निष्ठा । अनिवेदितश्चासौ विज्ञातश्च
राज्ञेऽप्यनिवेदितविज्ञातः यः कश्चिन्निधिं लब्ध्वा राज्ञे न निवेदितवान् विज्ञा-
त राज्ञा स सर्वं निधिं दाप्यो दण्डं च शक्त्यपेक्षया । अथ निधेरपि स्वाम्या-
गत्य रूपसंख्यादिभिः स्वत्वं भावयति तदा तस्मै राजा निधिं दत्त्वा षष्ठं द्वादशं
वांशं स्वयमाहरेत् । यथाह मनुः (८।३५)—‘ममायमिति यो ब्रूयाच्चिधिं स
त्येन मानवः । तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा ॥’ इति । अंशविकल्पस्तु
वर्णकालाद्यपेक्षया वेदितव्यः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

१ किञ्चिद्भागं स्व. २ चतुर्थो भागः शेषं राज्ञ इति घ. ३ दद्याद्विजेभ्योऽर्थं घ. ४ तद्धरे-
दधिगच्छे षष्टांशं दद्यात्. ५ राजधनं न ब्राह्मणस्य ग. घ. ६ रूपकसंख्यादिभिः स्व. ग.

चौरहृतं प्रत्याह—

देयं चौरहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु ।

अददद्धि समाप्नोति किल्बिषं यस्य तस्य तत् ॥ ३६ ॥

चौरहृतं द्रव्यं चौरैर्भ्यो विजित्य जानपदाय स्वदेशनिवासिने यस्य तत् द्रव्यं तस्मै राज्ञा दातव्यम् । हि यस्मात् अददत् अप्रयच्छन् यस्य तत् द्रव्यं तस्य किल्बिषमाप्नोति । तस्य चौरस्य च । यथाह मनुः—‘दाता सर्ववर्णैर्भ्यो राज्ञा चौरहृतं धनम् । राजा तदुपर्युजानश्चौरस्याप्नोति किल्बिषम् ॥’ इति । यदि चौरहस्तादादाय स्वयमुपभुङ्क्ते तदा चौरस्य किल्बिषमाप्नोति । अथ चौरहृतमुपेक्षते तदा जानपदस्य किल्बिषम् । अथ चौरहृताहरणाय यतमानोऽपि न शक्नुयादाहर्तुं तदा तावद्धनं स्वकोशाद्द्यात् । यथाह गौतमः—‘चौरहृतमवजित्य यथास्थानं गमयेत्कोशाद्वा दद्यात्’ इति । कृष्णद्वैपायनोऽपि—‘प्रत्याहृतं न शकस्तु धनं चौरैर्हृतं यदि । स्वकोशात्तद्धि देयं स्यादशक्तेन महीक्षिता ॥’ इति ॥ ३६ ॥

इति अशाधारणव्यवहारमात्रप्रकरणम् ।

अथ ऋणादानप्रकरणम् ३

साधारणासाधारणरूपं व्यवहारमातृकामभिधायानुनाष्टादशानां व्यवहारपदानामाद्यष्टादानपदं दर्शयति—‘अशीतिभागो वृद्धिः स्यात्’ इत्यादिना—‘मोक्ष्ये आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने’ इत्येवमन्तेन । तच्च ऋणादानं सप्तविधम् । ईदृशमृणं देयं, ईदृशमदेयं, अनेनाधिकारिणा देयं, अस्मिन् समये देयं, अनेन प्रकारेण देयमित्यधमर्णे पञ्चविधम् । उत्तमर्णं दानविधिः, अन्तर्णं देयं, अन्तर्णं देयं, अन्तर्णं देयं, अन्तर्णं देयं । एतच्च नारदेन स्पष्टीकृतम्—‘एतत् देयं तत्र प्रथममुत्तमर्णस्य दानविधिमाह, तत्पूर्वकत्वादितरेषाम्—

अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सवन्धके ।

वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥ ३७ ॥

मासि मासि प्रतिमासं बन्धकं विश्वासार्थं यदाधीयते आधिरिति यावत् । बन्धकेन सह वर्तत इति सवन्धकः प्रयोगस्तस्मिन्सवन्धके प्रयोगे प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य अशीतितमो भागो वृद्धिर्धर्म्या भवति । अन्यथा बन्धकरहिते प्रयोगे वर्णानां ब्राह्मणादीनां क्रमेण द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतं धर्म्यं भवति । ब्राह्मणेऽधमर्णे द्विकं शतं, क्षत्रिये त्रिकं, वैश्ये चतुष्कं, शूद्रे पञ्चकं, मासिमासीत्येव द्वौ वा

१ तदुपर्युजानः ग. घ. २ व्यवहाराणामाद्य घ. ३ इदं पद्यमग्रे ६४ तमं द्रष्टव्यम्. ४ धर्माश्च ऋणादानं. ख. ग.

त्रयो वा चत्वारो वा पञ्च वा द्वित्रिचतुःपञ्चा अस्मिन् शते वृद्धिर्दीयते इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतम् । 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' (५।१।२२) इत्यनुवृत्तौ 'तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदादीयते' (५।१।४७) इति कन् । (वृद्धेर्वृद्धिश्चक्र-वृद्धिः प्रतिमासं तु कालिका । इच्छाकृता कारिता स्यात्कायिका कायकर्मणा ॥) इयं च वृद्धिर्मासि मासि गृह्यत इति कालिका । इयमेव वृद्धिर्दिवसगणनया विभज्य प्रतिदिवसं गृह्यमाणा कायिका भवति । तथाच नारदेन—'कायिका कालिका चैव कारिता च तथा परा । चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेषु तस्य वृद्धिश्चतुर्विधा ॥' इत्युक्त्वोक्तम्—'कायाविरोधिनी शश्वत्पणपादादिकायिका । प्रतिमासं स्ववन्ती या वृद्धिः सा कालिका मता । वृद्धिः सा कारिता नामाधमर्गेण स्वयंकृता । वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहता ॥' इति ॥ ३७ ॥

ग्रहीतृविशेषेण प्रकारान्तरमाह—

कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम् ।

कान्तारमरण्यं तत्र गच्छन्तीति कान्तारगाः । ये वृद्ध्या धनं गृहीत्वाधिक-लाभार्थमतिगहनं प्राणधनविनाशशङ्कास्थानं प्रविशन्ति ते दशकं शतं दद्युः । ये च समुद्रगास्ते विंशकं शतं मासि मासीत्येव । एतदुक्तं भवति—कान्तार-गेभ्यो दशकं शतं सामुद्रेभ्यश्च विंशकं उत्तमर्ण आदद्यान्मूलविनाशस्यापि शक्ति-त्वादिति ॥

इदानीं कारितां वृद्धिमाह—

दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु ॥ ३८ ॥

सर्वे वा ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः अबन्धके सबन्धके वा स्वकृतां स्वाभ्युपगतां वृद्धिं सर्वासु जातिषु दद्युः । क्वचिदकृतापि वृद्धिर्भवति । तथाह नारदः—'न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित् । अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सरा-र्थादिवर्धते ॥' इति । यस्तु याचितकं गृहीत्वा देशान्तरं गतस्तं प्रति कात्या-यनेनोक्तम्—'यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं ब्रजेत् । ऊर्ध्वं संवत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥' इति । यश्च याचितकमादाय याचितोऽप्यदत्त्वा देशान्तरं ब्रूजति तं प्रति तेनैवीक्तम्—'कृतोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं ब्रजेत् । ऊर्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥' इति । यः पुनः स्वदेशे स्थित एव याचितो याचितकं न ददाति तं याचनकालादारंभ्याकारितां वृद्धिं दापयेद्ब्रजा । यथाह—'स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः क्वचित् । तं ततोऽकारितां वृद्धिमनिच्छन्तं च दापयेत् ॥' इति । अनाकारितवृद्धेरपवादो नारदेनोक्तः—'पण्यमूल्यं भृतिर्न्यासो दण्डो यश्च प्रकल्पितः । वृथादानाक्षिं-पणा वर्धन्ते नाविवक्षिताः ॥' इति । अविवक्षिता अनाकारिता इति ॥ ३८ ॥

१ धनुश्चिह्नगर्भितोऽत्रत्यः श्लोकः स्व. पुस्तकएवास्ति. २ विशतिकं स्व. ३ याति च. ४ तेन कात्यायनेनैव. ५ याचित स्व. ६ रभ्य वृद्धि स्व.ग. ७ आक्षिं ऽपणाक्षक्रीडासंबन्धिनः.

अधुना द्रव्यविशेषे वृद्धिविशेषमाह—

सन्ततिस्तु पञ्चस्त्रीणां

पञ्चस्त्रीणां सन्ततिरेव वृद्धिः । पञ्चानां स्त्रीणां पोषणासमर्थस्य तत्पुष्टिमन्त-
तिकामस्य प्रयोगः संभवति । ग्रहणं च क्षीरपरिचर्याधिः ॥

अधुना प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य वृद्धिग्रहणमन्तरेणापि चिरकालात् तस्य कस्य
द्रव्यस्य कियती परा वृद्धिरित्यपेक्षित आह—

रसस्याष्टगुणा परा ।

वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणा परा ॥ ३९ ॥

रसस्य तैलघृतादेर्वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य स्वकृतया वृद्ध्या वर्ध-
मानस्याष्टगुणा वृद्धिः परा । नातः परं वर्धते । तथा वस्त्रधान्यहिरण्यानां
यथासंख्यं चतुर्गुणा त्रिगुणा द्विगुणा वृद्धिः परा । वसिष्ठेन तु रसस्य
त्रैगुण्यमुक्तम् 'द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं । धान्येनैव रसा व्याख्याताः
पुष्पमूलफलानि च । तुलाधृतमष्टगुणम्' इति । मनुना तु धान्यस्य पुष्पमूल-
फलादीनां च पञ्चगुणत्वमुक्तम्—'धान्ये शदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्च-
ताम्' इति । शदः क्षेत्रफलं पुष्पमूलफलादि । लवो मेषोर्णाचमरीकेशादिः ।
वाह्यो बलीवर्द्धतुरगादिः । धान्यशदलववाह्यविषया वृद्धिः पञ्चगुणत्वं नाति-
क्रामतीति । तत्राधमर्णयोग्यतावशेन दुर्भिक्षादिकालवशेन च व्यवस्था द्र-
ष्टव्या । एतच्च सकृत्प्रयोगे सकृदाहरणे च वेदितव्यम् । पुरुषान्तरसंक्रमणेन प्र-
योगान्तरकरणे तस्मिन्नेव वा पुरुषे रेकसेकाभ्यां अनेकशः प्रयोगान्तरकरणे सु-
वर्णादिकं द्वैगुण्यात्तिक्रम्य पूर्ववद्वर्धते । सकृत्प्रयोगेऽपि प्रतिदिनं प्रतिमासं
प्रतिसंवत्सरं वा वृद्ध्याहरणेऽधमर्णदेयस्य द्वैगुण्यासंभवात्पूर्वाहृतवृद्ध्या सह
द्वैगुण्यमतिक्रम्य वर्धते एव । यथाह मनुः (८।१५१)—'कुसीद्वृद्धिर्द्वैगुण्यं
नात्येति सकृदाहता ।' इति । सकृदाहितेत्यपि पाठोऽस्ति । उपचयार्थं प्रयुक्त
द्रव्यं कुसीदं तस्य वृद्धिः कुसीद्वृद्धिः सा द्वैगुण्यं नात्येति नातिक्रामति । यदि
सकृदाहिता सकृत्प्रयुक्ता । पुरुषान्तरसंक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्य-
मत्येति । सकृदाहतेति पाठे तु शनैः शनैः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वा-
धमर्णादाहता द्वैगुण्यमत्येतीति व्याख्येयम् । तथा गौतमेनाप्युक्तम्—'चिर-
स्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्य' इति । प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशात्प्रयोगान्तरकरणे द्वै-
गुण्यात्तिक्रमोऽभिप्रेतः । चिरस्थान इति निर्देशात् शनैः शनैर्वृद्धिग्रहणे द्वैगुण्या-
त्तिक्रमो दशितः ॥ ३९ ॥

ऋणप्रयोगधर्मा उक्ताः । सांप्रतं प्रयुक्तस्य धनस्य ग्रहणधर्मा उच्यन्ते—

प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत् ।

साध्यमानो नृपं गच्छेद्दण्ड्यो दाप्यश्च तद्भनम् ॥ ४० ॥

१ विशेषेण ख-ग. २ तुलधृतं त्रितय ख. ग. तृतीयमष्ट घ. ३ वृक्षफलं घ. ४ गान्तरीकरणे
घ. ५ कितु मूलवृद्धिर्द्विगुणैव भवतीति कुङ्कुः. ६ गच्छन् व.

प्रपन्नमभ्युपगतमधमर्णेन धनं साध्यादिभिर्भावितं वा साध्यन्प्रत्याहरन् धर्मादिभिरुपायैरुत्तमर्णो नृपतेर्न वाच्यो निवारणीयो न भवति ॥ धर्माद्यश्चोपाया मनुना दर्शिताः (मनुः ८।४९)—‘धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च । प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥’ इति । धर्मेण प्रीतियुक्तेन सत्यवचनेन । व्यवहारेण साक्षिलेख्याद्युपायेन । छलेन उत्सवादिद्वयाजेन भूषणादिप्रहणेन । आचरितेन अभोजनेन । पञ्चमेनोपायेन बलेन निगडचन्धनादिना उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यमेतैरुपायैरात्मसात्कुर्यादिति । प्रपन्नं साध्यन्नर्थं न वाच्य इति वदन् अप्रतिपन्नं साध्यन् राज्ञा निवारणीय इति दर्शयति । एतदेव स्पष्टीकृतं कात्यायनेन—‘पीडयेद्यो धनी कश्चिदृणिकं न्यायवादिनम् । तस्मादर्थोऽस्व हीयेत तत्समं चाप्नुयाद्दमम् ॥’ इति । यस्तु धर्मादिभिरुपायैः प्रपन्नमर्थं साध्यमानो याच्यमानो नृपं गच्छेद्भ्राजानमभिगम्य साध्यन्तमभियुक्ते स दण्ड्यो भवति शक्त्यनुसारेण । धनिने तद्धनं दाप्यश्च । राज्ञा दापने च प्रकारा दर्शिताः—‘राजा तु स्वामिने विभ्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् । देशाचारेण चान्यास्तु दृष्टान्संपीड्य दापयेत् ॥ रिक्थिनं सुहृदं वापि छलेनैव प्रदापयेत् ॥’ इति । साध्यमानो नृपं गच्छन्नित्येतस्मृत्याचारव्यपेतेनेत्यस्य प्रत्युदाहरणं बोद्धव्यम् ॥ ४० ॥

बहुपूतमर्णिकेषु युगपत्प्राप्तेष्वेकोऽधमर्णिकः केन क्रमेण दाप्यो राज्ञेत्यपेक्षित आह—

गृहीतानुक्रमादाप्यो धनिनामधमर्णिकः ।

दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम् ॥ ४१ ॥

समानजातीयेषु धनिषु येनैव क्रमेण धनं गृहीतं तेनैव क्रमेणाधमर्णिको राज्ञा दाप्यः । भिन्नजातीयेषु तु ब्राह्मणादिक्रमेण ॥ ४१ ॥

१. तदा पुनरुत्तमर्णो दुर्बलः प्रतिपन्नमर्थं धर्मादिभिरुपायैः साध्यितुमशक्नुव-
राज्ञा साधितार्थो भवति तदाऽधमर्णस्य दण्डमुत्तमर्णस्य च श्रुतिदानमाह—

राज्ञाधमर्णिको दाप्यः साधितादशकं शतम् ।

पञ्चकं च शतं दाप्यः प्राप्तार्थो ह्युत्तमर्णिकः ॥ ४२ ॥

अधमर्णिको राज्ञा प्रतिपन्नार्थत्साधितादशकं शतं दाप्यः । प्रतिपन्नस्य साधितार्थस्य दशममंशं राजाऽधमर्णिकादण्डरूपेण गृह्णीयादित्यर्थः । उत्तमर्णस्तु प्राप्तार्थः पञ्चकं शतं श्रुतिरूपेण दाप्यः । साधितार्थस्य विंशतितमं भागमुत्तमर्णाद्भ्राजा श्रुत्यर्थं गृह्णीयादित्यर्थः । अप्रतिपन्नार्थसाधने तु दण्डविभागो दर्शितो—‘निह्वे भावितो दद्यात्’ इत्यादिना ॥ ४२ ॥

सधनमधमर्णिकं प्रत्युक्तम्, अधुना निर्धनमधमर्णिकं प्रत्याह—

हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।

ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम् ॥ ४३ ॥

ब्राह्मणादिरुत्तमर्णो हीनजातिं क्षत्रियादिजातिं परिक्षीणं निर्धनमृणार्थं ऋण-
निवृत्त्यर्थं कर्म स्वकर्म स्वजात्यनुरूपं कारयेत् तत्कुटुम्बविरोधेन । ब्राह्मणस्तु
पुनः परिक्षीणो निर्धनः शनैः शनैः यथोदयं यथासंभवमृणं दाप्यति । अत्र च
हीनजातिग्रहणं समानजातेरप्युपलक्षणम् । अतश्च समानजातिरपि परिक्षीणं
यथोचितं कर्म कारयेत् । ब्राह्मणग्रहणं च श्रेयोजातेरुपलक्षणम् । अतश्च क्षत्रिया-
दिरपि परिक्षीणो वैश्यादेः शनैः शनैर्दाप्यो यथोदयम् । एतदेव मनुना स्प-
ष्टीकृतम् (८।१७७) — 'कर्मणापि समं कुर्याद्विनिकेताधमर्णिकः । समोऽपकृष्ट-
जातिश्च दद्यात्क्षेत्र्यांस्तु तच्छनैः ॥' इति । उत्तमर्णेन समं निवृत्तोत्तमर्णाधमर्ण-
व्यपदेशमात्मानमधमर्णः कर्मणा कुर्यादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

मध्यस्थस्थापितं न वर्धते—

दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्वकं धनम् ।

मध्यम्यम्यापितं चेत्स्याद्वर्धते न ततः परम् ॥ ४४ ॥

किंच । उपचयार्थं प्रयुक्तं धनं अधमर्णेन दीयमानमुत्तमर्णो वृद्धिलोभाद्यदि
न गृह्णाति तदाधमर्णेन मध्यस्थहन्ते स्थापितं यदि स्यात्तदा ततः स्थापनादूर्ध्वं
न वर्धते । अथ स्थापितमपि याच्यमानो न ददाति ततः पूर्ववद्वर्धत एव ॥४४॥

इदानीं देयमृणं यदा येन च देयं तदाह—

अविभक्तैः कुटुम्बार्थं यदृणं तु कृतं भवेत् ।

दद्युस्तद्रिविधनः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि ॥ ४५ ॥

अविभक्तैर्बहुभिः कुटुम्बार्थमेकैकेन वा यदृणं कृतं तदृणं कुटुम्बी दद्यात् ।
तस्मिन्प्रेते प्रोषिते वा तद्रिविधनः सर्वे दद्युः ॥ ४५ ॥

येन देयमित्यत्र प्रत्युदाहरणमाह—

न योषित्पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।

दद्यादृते कुटुम्बार्थान्न पतिः स्त्रीकृतं तथा ॥ ४६ ॥

पत्या कृतमृणं योषिद्वार्या नैव दद्यात् । पुत्रेण कृतं योषिन्माता न दद्यात् ।
तथा पुत्रेण कृतं पिता न दद्यात् । तथा भार्याकृतं पतिर्न दद्यात् । कुटुम्बार्था-
दृते इति सर्वशेषः । अतश्च कुटुम्बार्थं येन केनापि कृतं तत् कुटुम्बिना देयम् ।
तदभावे तद्दायहरैर्देयमित्युक्तमेव ॥ ४६ ॥

पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमिति वक्ष्यति तस्य पुरस्तादपवादमाह—

सुराकामयूतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम् ।

वृथादानं तथैवेह पुत्रो दद्यान्न पैतृकम् ॥ ४७ ॥

१ मृगार्थं कर्म । २ ऋणिकायाधमर्णिकः । ३ पितं यत्स्यात् घ. ४ पूर्वं वर्धत एव ग. घ.
५ सर्वविशेषणं ख.

सुरापानेन यत्कृतमृणं कामकृतं स्त्रीव्यसननिमित्तं द्यूते पराजयनिमित्तं दण्डशुल्कयोरवशिष्टं वृथादानं धूर्तबन्दिमह्लादिभ्यो यत्प्रतिज्ञातम्—‘धूर्ते बन्दिनि महे च कुवैद्ये कितवे शटे । चाटचारणचौरेषु दत्तं भवति निष्फलम् ॥’ इति स्मरणात् । एतदणं पित्रा कृतं पुत्रादिः शौण्डिकादिभ्यो न दद्यात् । अत्र दण्डशुल्कावशिष्टकमित्यवशिष्टग्रहणात्सर्वं दातव्यमिति न मन्तव्यम् ।—‘दण्डं वा दण्डशेषं वा शुल्कं तच्छेषमेव वा । न दातव्यं तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकम् ॥’ इत्यौशनसस्मरणात् । गौतमेनाप्युक्तम्—‘मद्यशुल्कवृत्तकामदण्डान्पुत्रानाध्यावहेयुः’ इति । न पुत्रस्योपरि भवन्तीत्यर्थः । अनेनादेयमृणमुक्तम् ॥ ४७ ॥

न पतिः स्त्रीकृतं तथेत्यस्यापवादमाह—

गोपशौण्डिकशैलूपरजकव्याधयोषिताम् ।

ऋणं दद्यात्पतिस्तासां यस्माद्दृत्तिस्तदाश्रया ॥ ४८ ॥

गोपो गोपालः । शौण्डिकः सुराकारः । शैलूपो नटः । रजको वस्त्राणां रज्जुकः । व्याधो मृगयुः । एतेषां योपिद्धिर्यदणं कृतं तत्पतिभिर्देयम् । यस्मात्तेषां वृत्तिर्जीवनं तदाश्रया योषिदधीना । यस्माद्दृत्तिस्तदाश्रयेति हेतुव्यपदेशादन्वेषि ये योषिदधीनजीवनास्तेऽपि योषिकृतमृणं द्युरिति गम्यते ॥ ४८ ॥

पतिकृतं भार्या न दद्यादित्यस्यापवादमाह—

प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतम् ।

स्वयं कृतं वा यदणं नान्यत्स्त्री दातुमर्हति ॥ ४९ ॥

सुसूर्पुणा प्रवस्यता वा पत्या नियुक्तया ऋणदाने यत्प्रतिपन्नं तत्पतिकृतमृणं देयम् । यच्च पत्या सह भार्यया ऋणं कृतं तदपि भर्त्रभात्रे भार्यया अपुत्रया देयम् । यच्च स्वयं कृतं ऋणं तदपि देयम् । ननु प्रतिपन्नादि त्रयं स्त्रिया देयमिति न वक्तव्यम् । संदेहाभावात् । उच्यते—‘भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्मैते तस्य तद्वनम् ॥’ इति वचनाभिर्धनत्वेन प्रतिपन्नादिष्वदानाशङ्कानामिदमुच्यते प्रतिपन्नं स्त्रिया देयमित्यादि । नचानेन वचनेन रुधादीनां निर्धनत्वमभिधीयते । पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपादनपरत्वात् । एतच्च विभागप्रकरणे स्पष्टीकरिष्यते । नान्यत्स्त्री दातुमर्हतीत्येतत्तर्हि न वक्तव्यम् । विधानेनैवान्यत्र प्रतिषेधसिद्धेः । उच्यते—प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतम् इत्येतयोरपवादार्थमुच्यते । अन्यत्सुराकामादिवचनोपात्तं प्रतिपन्नमपि पत्या सह कृतमपि न देयमिति ॥ ४९ ॥

पुनरपि यदणं दातव्यं येन च दातव्यं यत्र च काले दातव्यं तन्नित्यमाह—

पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिप्लुतेऽपि वा ।

पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निह्वे साक्षिभावितम् ॥ ५० ॥

पिता यदि दातव्यमृणमदत्त्वा प्रेतो दूरदेशं गतोऽचिकित्सनीयव्याध्याद्यभि-
 मृतो वा तदा तत्कृतमृणमाख्यापनेऽवश्यं देयं पुत्रेण पौत्रेण वा पितृभवाभावेऽपि
 पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च, तत्र क्रमोऽप्ययमेव—पित्रभावे पुत्रः पौत्रभावे पौत्र
 इति। पुत्रेण पौत्रेण वा निह्वे कृते अर्थिना साक्ष्यादिभिर्भावितमृणं देयं पुत्रपौ-
 त्रैरित्यन्वयः । अत्र पितरि प्रोषित इत्येतावदुक्तम् ॥ कालविशेषस्तु नारदेनोक्तो
 दृष्टव्यः—‘नार्वीक्संवत्सराद्विंशत्पितरि प्रोषिते मृतः । ऋणं दद्यात्पितृव्ये
 वा ज्येष्ठे भ्रातर्यथापि वा ॥’ इति । प्रेतेऽप्यप्राप्तव्यवहारकालो न दद्यात् ।
 (प्राप्तव्यवहारकालस्तु दद्यात्) । सच कालस्तेनैव दर्शितः—‘गर्भस्थैः सदृशो
 ज्ञेयं भ्राष्टमाद्वत्सराच्छिशुः । बाल आषोडशादूर्वात्पौगण्डश्चेति शक्यते ॥ परतो
 व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते ॥’ इति । यद्यपि पितृमरणादूर्ध्वं बालोऽपि
 स्वतन्त्रो जातस्तथापि नर्णभागभवति । यथाह—‘अप्राप्तव्यवहारश्चेत्स्वतन्त्रोऽपि
 हि नर्णभाक् । स्वातन्त्र्यं हि स्मृतं ज्येष्ठे ज्येष्ठ्यं गुणवयःकृतम् ॥’ इति । तथा
 आस्त्रेभाह्वाननिषेधश्च दृश्यते—‘अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती ।
 विषमस्थाश्च नासेध्या न चैतानाह्वयेन्नृपः ॥’ इति । तस्मात्—‘अतः पुत्रेण
 जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यत्नतः । ऋणात्पिता मोचनीयो यथा नो नरकं व्रजेत् ॥’
 इति । पुत्रेण व्यवहारज्ञतया जातेन निष्पन्नेनेति व्याख्येयम् । श्राद्धे तु बाल-
 स्याप्यधिकारः—‘न ब्रह्माभिव्याहारयेदन्यत्र स्वधानिनयनात्’ इति गौतम-
 स्मरणात् । पुत्रपौत्रैरिति बहुवचननिर्देशाद्बहवः पुत्रा यदि विभक्ताः स्वांशानुरूपेण
 ऋणं दद्युः । अविभक्ताश्चेत्संभूयसमुत्थानेन गुणप्रधानभावेन वर्तमानानां प्र-
 धानभूत एव वा दद्यादिति गम्यते । यथाह नारदः—‘अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा ऋणं
 दद्युर्थथांशतः । अविभक्ता विभक्ता वा र्यस्तां चोद्ब्रूहते पुरम् ॥’ इति । अत्र च यद्यपि
 पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यविशेषोक्तं तथापि पुत्रेण यथा पिता सवृद्धिकं ददाति
 तथैव देयम् । पौत्रेण तु समं मूलमेव दातव्यं न वृद्धिरिति विशेषोऽवगन्तव्यः ।
 ‘ऋणमात्मीयवत्पिष्यं देयं पुत्रैर्विभावितम् । पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य तु ॥’
 इति बृहस्पतिस्मरणात् । अत्र विभावितमित्यविशेषोपादानात्साक्षिविभावितमित्यत्र
 साक्षिग्रहणं प्रमाणोपलक्षणम् । समं यावद्बृहीतं तावदेव देयं न वृद्धिः ।
 तत्सुतस्य प्रपौत्रस्यादेयमगृहीतधनस्य । एतच्चोत्तरश्लोके र्पटीक्रियते ॥ ५० ॥

ऋणापाकरणे ऋणी तत्पुत्रः पौत्र इति त्रयः कर्तारो दर्शितास्तेषां च सम-
 वाये क्रमोऽपि दर्शितः । इदानीं कर्त्रन्तरसमवाये च क्रममाह—

रिक्थग्राह ऋणं दाप्यो योपिद्वाहस्तथैव च ।

पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः ॥ ५१ ॥

अन्यदीयं द्रव्यमन्यस्य क्रयादिव्यतिरेकेण यत्स्वीयं भवति तद्रिक्थम् । वि-

१ कृतमृणमवश्यं घ. २ अष्टमात् ख. ग. ३ व्याहरेदन्यत्र ख. ४ यस्तावद्ब्रूहते ख. ५ त-
 धेव ऋणं ख. ग. ६ स्पष्टयिष्यते ख. ग.

भागद्वारेण रिक्थं गृह्णातीति रिक्थग्राहः स ऋणं दाप्यः । एतदुक्तं भवति—‘यो यदीयं द्रव्यं रिक्थरूपेण गृह्णाति स तत्कृतमृणं दाप्यो न चोरादिः । योषितं भार्यां गृह्णातीति योषिद्ग्राहः स तथैवर्णं दाप्यः । यो यदीयां योषितं गृह्णाति स तत्कृतमृणं दाप्यः । योषितोऽविभाज्यद्रव्यत्वेन रिक्थव्यपदेशानर्हत्वाच्चेदेन निर्देशः । पुत्रश्रानन्याश्रितद्रव्य ऋणं दाप्यः । अन्यमाश्रितमन्याश्रितं मातृपितृसंबन्धिद्रव्यं यसासावन्याश्रितद्रव्यः न अन्याश्रितद्रव्योऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिन ऋणं दाप्य इति संबन्धः । एतेषां समवाये क्रमश्च पाठक्रम एव ‘रिक्थग्राह ऋणं दाप्यस्तदभावे योषिद्ग्राहस्तदभावे पुत्र’ इति । नन्वेतेषां समवाय एव नोपपद्यते—‘न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः’ इति पुत्रे सत्यन्यस्य रिक्थग्रहणासंभवात् । योषिद्ग्राहोऽपि नोपपद्यते (मनुः ५।१६२) —‘न द्वितीयश्च साध्वीनां क्वचिद्भर्तापदिश्यते’ इति स्मरणात् । तथा तदृणं पुत्रो दाप्य इत्यप्ययुक्तम् । ‘पुत्रवैत्रैः ऋणं देयम्’ इत्युक्तत्वात् । अनन्याश्रितद्रव्य इति विशेषणमप्यनर्थकम् । पुत्रे सति द्रव्यस्यान्याश्रयणासंभवात्, संभवे च रिक्थग्राह इत्यनेनैव गतार्थत्वात् । पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्येतदपि न वक्तव्यम् । पुत्रे सत्यपि रिक्थग्राह ऋणं दाप्य इति स्थितम् । असति पुत्रे रिक्थग्राहः सुतरां दाप्य इति सिद्धमेवेति । अत्रोच्यते—पुत्रे सत्यप्यन्यो रिक्थग्राही संभवति । क्लीबान्धत्रधिरादीनां पुत्रत्वेऽपि रिक्थहरत्वाभावात् । तथाच क्लीवादीननुक्रम्य ‘भर्तव्याः स्युर्निरंशकाः’ इति वक्ष्यति । तथा—‘सवर्णापुत्रोऽयंन्यायवृत्तिर्न लभेतैकेपाम्’ इति गौतमस्मरणात् । अतश्च क्लीवादिषु पुत्रेषु सस्यु अन्यायवृत्ते च सवर्णापुत्रे सति रिक्थग्राही पितृव्यतत्पुत्रादिः । योषिद्ग्राहो यद्यपि शास्त्राविरोधेन न संभवति तथाप्यतिक्रान्तनिषेधः पूर्वपतिकृतानां पाकरणाधिकारी भवत्येव । योषिद्ग्राहो यश्चतसृणां स्वैरिणीनामन्तिमां गृह्णाति, यश्च पुनर्भुवां तिसृणां प्रथमां । यथाह नारदः—‘परपूर्वाः स्त्रियस्वन्तः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् । पुनर्भुखिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा ॥ कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता । पुनर्भुः प्रथमा प्रोक्ता पुनःसंस्कारकर्मणा ॥ देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते । उपपन्नसाहसान्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥’ उपपन्नसाहसा उपपन्नव्यभिचारा ।—‘असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते । सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥ स्त्रीप्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति । कामात्समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी तु सा ॥ कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता । पुनः पत्युर्गृहं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥ मृते भर्तरि तु प्रासान्देवरादीनपास्य या । उपगच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥ प्रासा देशान्दनक्रीता (?) क्षुत्पिपासातुरा च या । तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥ अन्तिमा स्वैरिणीनां या प्रथमा च पुनर्भु-

१ समवाय एककालावच्छेदेन प्राप्तिः. २ रिक्थग्राहाभावात् ख. ३ भर्ता । मनु ख. भर्तव्याश्च घ. ४ अन्यायवृत्तो न. ५ प्रथमा नाम ख-ग. ६ प्रासादेशादरात्क्रीता ग.

वाम् । ऋणं तयोः पतिवृत्तं दद्याद्यस्तामुपाश्रितः ॥' इति । तथान्योऽपि योषि-
द्वाह ऋणापाकरणेऽधिकारी तेनैव दर्शितः—'या तु सप्रधनैव स्त्री सपत्या वा-
न्यमाश्रयेत् । सोऽस्या दद्यादणं भर्तुरुत्सृजेद्वा तथैव ताम् ॥' प्रकृतं धनेन सह
वर्तत इति सप्रधना । बहुधनेति यावत् । तथा—'अधनस्य ऋणस्य स्मृतस्यो-
पति यः स्त्रियम् । ऋणं वोढुः स भजते सैव चास्य धनं स्मृतम् ॥' इति । पु-
त्रस्य पुनर्वचनं क्रमार्थम् । अनन्याश्रितद्रव्य इति बहुषु पुत्रेषु रिक्थाभावेऽप्यं-
शप्रहणयोग्यस्यैवर्णापाकारणेऽधिकारो नायोरयस्यान्वादेरित्येवमर्थम् । पुत्रही-
नस्य रिक्थिन इत्येतदपि पुत्रपौत्रहीनस्य प्रपौत्रादयो यदि रिक्थं गृह्णन्ति तदा
ऋणं दाप्या नान्यथेत्येवमर्थम् । पुत्रपौत्रौ च रिक्थप्रहणाभावेऽपि दाप्यावि-
त्युक्तम् । यथाह नारदः—'क्रमादव्याहृतं प्राप्तं पुत्रैर्यज्ञणमुद्धृतम् । दद्युः
पतामहं पौत्रास्तच्चतुर्थांश्चिवर्तते ॥' इति सर्वं निरवद्यम् ॥ यद्वा योषिद्वाहाभावे
पुत्रो दाप्य इत्युक्तम् । पुत्राभावे योषिद्वाहो दाप्य इत्युच्यते । पुत्रहीनस्य रि-
क्थिन इति रिक्थशब्देन योषिदेवोच्यते । 'सैव चास्य धनं स्मृतम्' इति स्म-
रणात्—'यो यस्य हरते दारान्स तस्य हरते धनम्' इति च ॥ ननु योषिद्वाहा-
भावे पुत्र ऋणं दाप्यः पुत्राभावे योषिद्वाह इति परस्परविरुद्धम् । उभयसद्भावे
न कश्चिदाप्य इति । नैष दोषः । अन्तिमस्वैरिणीग्राहिणः प्रथमपुनर्भूग्राहिणः
सप्रधनस्त्रीहारिणश्चाभावे पुत्रो दाप्यः । पुत्राभावे तु निर्धननिरपत्ययोषिद्वाही
दाप्य इति । एतदेवोक्तं नारदेन—'धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत् ।
पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः ॥' इति । धनस्त्रीहारिपुत्राणां
समवाये यो धनं हरेत्स ऋणभाक् । पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्री च धनं च
स्त्रीधने ते विद्येते ययोस्त्री स्त्रीधनिनौ तयोः स्त्रीधनिनोरसतोः पुत्र एव ऋण-
भाक् भवति । धनिपुत्रयोरसतोः स्त्रीहार्येवर्णभाक् । स्त्रीहार्थभावे पुत्र ऋणभाक्
पुत्राभावे स्त्रीहारीति विरोधाभासपरिहारः पूर्ववत् । पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्य-
स्यान्या व्याख्या । एते धनस्त्रीहारिपुत्रा ऋणं कस्य दाप्या इत्यपेक्षायां उत्तमर्णस्य
दाप्यास्तद्भावे तत्पुत्रादेः, पुत्राद्यभावे कस्य दाप्या इत्यपेक्षायामिदमुपतिष्ठते
पुत्रहीनस्य रिक्थिन इति । पुत्राद्यन्वयहीनस्योत्तमर्णस्य यो रिक्थी रिक्थप्रहण-
योग्यः सपिण्डादिस्तस्य रिक्थिनो दाप्याः । तथाच नारदेन—'ब्राह्मणस्य तु
यदेयं सान्वयस्य च नास्ति चेत् । निर्वपेत्तत्सकुल्येषु तद्भावेऽस्य बन्धुषु ॥' इत्य-
भिहितम्—'यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च संबन्धिवान्धवाः । तदा दद्याद्विजे-
भ्यस्तु तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेत् ॥' इति ॥ ५१ ॥

अधुना पुरुषविशेषे ऋणप्रहणं प्रतिषेधयन्प्रसङ्गादन्यदपि प्रतिषेधति—

भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम् ॥ ५२ ॥

१ ऋणमोढुः घ. २ विरोधप्रतिभासः ख. ३ इति विवक्षायां ख. ४ तत्स्त्रीपुत्रादेः घ.
५ न नास्ति चेत् घ. ६ भावे स्वबन्धुषु ख.

प्रतिभुवो भावः प्रातिभाष्यं । आत्पूर्णां दम्पत्योः पितापुत्रयोश्चाविभक्ते द्रव्ये द्रव्यविभागात्प्राक्प्रातिभाष्यसृष्टं साक्ष्यं च न स्मृतं मन्वादिभिः । अपितु प्रतिषिद्धं, साधारणधनत्वात् । प्रातिभाष्यसाक्षित्वयोः पक्षे द्रव्यव्यथावसानत्वात्, ऋणस्य चावश्यप्रतिदेयत्वात् । एतच्च परस्परानुमतिव्यतिरेकेण, परस्परानुमत्या त्वविभक्तानामपि प्रातिभाष्यादि भवत्येव । विभागादूर्ध्वं तु परस्परानुमतिव्यतिरेकेणापि भवति ॥ ननु दम्पत्योर्विभागात्प्राक्प्रातिभाष्यादिप्रतिषेधो न युज्यते । तयोर्विभागाभावेन विशेषणार्थक्यात् । विभागाभावश्चापस्तम्भेन दृशितः—‘जायापत्योर्न विभागो विद्यत इति’ । सत्यम् । श्रौतस्मार्तश्रिसाध्येषु कर्मसु तत्फलेषु च विभागाभावो न पुनः सर्वकर्मसु द्रव्येषु वा । न्धाहि—‘जायापत्योर्न विभागो विद्यते’ इत्युक्त्वा किमिति न विद्यते इत्यपेक्षया हेतुमुक्तवान्—‘पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु तथा पुण्यफलेषु च’ इति । हि यस्मात्पाणिग्रहणादारभ्य कर्मसु सहत्वं श्रूयते—‘जायापती अग्निमादधीयाताम्’ इति । तस्मादाधाने सहाधिकारादाधानसिद्धाग्निसाध्येषु कर्मसु सहाधिकारः । तथा ‘कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ’ इत्यादिस्मरणाद्विवाहसिद्धाग्निसाध्येष्वपि कर्मसु सहाधिकार एव । अतश्चोभयविधाग्निनिर्पेषेषु कर्मसु पूर्तेषु जायापत्योः दृश्येत्त्राधिकारः संपद्यते । तथा पुण्यानां फलेषु स्वर्गादिषु जायापत्योः सहत्वं श्रूयते—‘दिविज्योतिरजरमारभेताम्’ इत्यादि । येषु पुण्यकर्मसु सहाधिकारस्तेषां फलेषु सहत्वमिति बोद्धव्यं, न पुनः पूर्वानां भर्तृनुज्ञयानुष्ठितानां फलेष्वपि । ननु द्रव्यस्वामित्वेऽपि सहत्वमुक्तम्—‘द्रव्यपरिग्रहेषु च नहि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमुपदिशन्ति’ इति । सत्यम् । द्रव्यस्वामित्वं पठ्या दशितमनेन न पुनर्विभागाभावः । यस्माद्द्रव्यपरिग्रहेषु चेत्युक्त्वा तत्र कारणमुक्तम्—‘भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिकेऽवश्यकर्तव्ये दानेऽतिभिोजनभि-
भूयप्रदानादौ हि यस्मान्न स्तेयमुपदिशन्ति मन्वादयस्तस्माद्भार्याया अपि द्रव्यस्वामित्वमस्ति अन्यथा स्तेयं स्यात्’ इति । तस्मान्नर्तुरिच्छया भार्याया अपि विप्रवासे भावो भवत्येव न स्वेच्छया । यथा वक्ष्यति—‘यदि कुर्यात्समानं शान्पव्यः कार्याः समाशिकाः’ इति ॥ ५२ ॥

अधुना प्रातिभाष्यं निरूपयितुमाह—

दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाष्यं विधीयते ।

आद्यौ तु वितथे दाप्यावितरस्य सुता अपि ॥ ५३ ॥

प्रातिभाष्यं नाम विश्वासार्थं पुरुषान्तरेण सह समयः । तच्च विषयभेदाद्भिधा विद्यते । यथा—दर्शने दर्शनापेक्षायां एनं दर्शयिष्यामीति । प्रत्यये विश्वासे मप्रत्ययेनास्य धनं प्रयच्छ नायं त्वां ब्रह्मयिष्यते, यतोऽमुक्तस्य पुत्रोऽयं उर्वरा-
प्रायभूरस्य ग्रामवैरो वास्तीति । दाने यद्ययं न ददाति तदानीमहदेव दास्या-

मीति । प्रातिभाष्यं विधीयत इति प्रत्येकं संबध्यते । आद्यौ तु दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ वितथे अन्यथाभावे अदर्शने विश्वासव्यभिचारे च दाप्याः प्रस्तुतं धनमुत्तमर्णस्य । इतरस्य दानप्रतिभुवः सुता अपि दाप्याः॥ वितथे इत्येव शाब्देन निर्धनत्वेन वाऽधमर्णऽप्रतिकुर्वति इतरस्य सुता अपीति वदता पूर्वयोः सुताः न दाप्या इत्युक्तम् । सुता इति वदता न पौत्रा दाप्या इति दक्षितम् ॥ ५३ ॥

एतदेव स्पष्टीकर्तुमाह—

दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा ।

न तत्पुत्रा ऋणं दद्युर्दद्युर्दानाय यः स्थितः ॥ ५४ ॥

यदा तु दर्शनप्रतिभूः प्रात्ययिको वा प्रतिभूदिवं गतस्तदा तयोः पुत्राः प्रातिभाष्यायातं पैतृकमृणं न दद्युः । यस्तु दानाय स्थितः प्रतिभूदिवं गतस्तस्य पुत्रा दद्युर्न पौत्राः । ते च मूलमेव दद्युर्न वृद्धिम् ।—‘ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभाष्यागतं सुतः । समं दद्यात्सुतो तु न दाप्याविति निश्चयः ॥’ इति व्यासवचनात् । प्रातिभाष्यव्यतिरिक्तं पैतामहमृणं पौत्रः समं यावद्गृहीते तावदेव दद्यान्न वृद्धिम् । तथा तत्सुतोऽपि प्रातिभाष्यागतं पित्र्यमृणं सममेव दद्यात् । नयोः पौत्रपुत्रयोः सुतौ पौत्रप्रपौत्रौ च प्रातिभाष्यायातं अप्रातिभाष्यं च ऋणं यथाक्रममगृहीतधनौ न दाप्याविति । यदपि स्मरणम्—‘स्वादको वित्तहीनः स्यान्नको वित्तावान्यदि । मूलं तस्य भवेद्देयं न वृद्धिं दातुमर्हति ॥’ इति । तदपि लग्नकः प्रतिभूः । स्वादकोऽधमर्णः । लग्नको यदि वित्तवान्मृतस्तदा तस्य पुत्रेण मूलमेव दातव्यं न वृद्धिरिति व्याख्येयम् । यत्र दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूवौ बन्धकं पर्याप्तं गृहीत्वा प्रतिभूजातस्तत्र तत्पुत्रा अपि तस्मादेव बन्धकान् प्रातिभाष्यायातमृणं दद्युरेव । यथाह कात्यायनः—‘गृहीत्वा बन्धकं यत्र दर्शनेऽस्य स्थितो भवेत् । विना पित्रा धनात्तस्माद्दाप्यः स्यात्तदणं सुतः ॥’ इति । दर्शनग्रहणं प्रत्ययस्योपलक्षणम् । विना पित्रा पितरि प्रेते दूरदेशं गते वेति ॥ ५४ ॥

यस्मिन्नेकप्रतिभूसंभवस्तत्र कथं दाप्यस्तत्राह—

बहवः स्युर्यदि स्वांशैर्दद्युः प्रतिभुवो धनम् ।

एकच्छायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य यथारुचि ॥ ५५ ॥

यद्येकस्मिन्प्रयोगे द्वौ बहवो वा प्रतिभुवः स्युस्तदणं संविभज्य स्वांशेन दद्युः । एकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूपु एकस्याधमर्णस्य छाया सादृश्यं तामाश्रिता एकाच्छायाश्रिताः । अधमर्णो यथा कृत्स्नद्रव्यदानाय स्थितस्तथा दानेप्रतिभुवोऽपि प्रत्येकं कृत्स्नद्रव्यदानाय स्थिताः । एवं दर्शने प्रत्यये च तेष्वेकच्छायाश्रितेषु प्रति-

१ संबन्धः ख. २ वितथेऽन्यथाभावे. ३ दानप्रतिभुवः. ४ दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवोः. ५ दिष्टं गतः घ. ६ प्रपौत्रपौत्रौ च घ. ७ दातव्यमित्याह ख. ८ दाने प्रतिभुवः घ. ९ तथैकच्छाया ख.

भृषु सत्सु धनिकस्योत्तमणस्य यथारुचि यथाकामम् । अतश्च धनिको वित्ता-
द्यपेक्षायाम् स्वार्थं यं प्रार्थयते स एव कृत्स्नं द्वाप्यो नांशतः । एकच्छार्थोश्रितेषु
यदि ऋश्चिदेशान्तरं गतस्तःपुत्रश्च संनिहितस्तदा धनिकेच्छया सर्वं दाप्यः ।
मृते तु कस्मिंश्चित्तःमुतः स्वपित्रंशमवृद्धिकं दाप्यः । यथाह कात्यायनः —
'एकच्छायाप्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते । प्रोषिते तत्सुतः सर्वं पित्रंशं तु
मृते समम् ॥' इति ॥ ५५ ॥

प्रातिभाष्यर्णदानविधिमुक्त्वा प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिमाह—

प्रतिभूर्दापितो यत्तु प्रकाशं धर्निनो धनम् ।

द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्भवेत् ॥ ५६ ॥

यद्द्रव्यं प्रतिभूस्तपुत्रो वा धनिकेनोपपीडितः प्रकाशं सर्वजनसमक्षं राज्ञा
धनिनो दापितो न पुनर्द्वैगुण्यलोभेन स्वयमुपैत्य दत्तम् । यथाह नारदः—'यं
चार्थं प्रतिभूर्दद्याद्धनिकेनोपपीडितः । ऋणिकस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिपादयेत् ॥'
इति । ऋणिकैरधमणैस्तस्य प्रतिभुवस्तद्द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदातव्यं स्यात् । तच्च
कालविशेषमनपेक्ष्य सद्य एव द्विगुणं दातव्यम् । वचनारम्भसामर्थ्यात् । एतच्च
हिरण्यविषयम् ॥ ननु इदं प्रतिभूरिति वचनं द्वैगुण्यमात्रं प्रतिपादयति तच्च पूर्वो-
क्तकालकल्पक्रमाबाधेनाप्युपपद्यते । यथा जातेष्ट्रिविधानं शुचित्वाबाधेन ।
अपिच सद्यः सवृद्धिकदानपक्षे पशुस्त्रीणां सद्यः संतत्यभावान्मृत्युदानमेव
प्राप्नोतीति । तदसत्—'वैश्वधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणा परा' इत्यनेनैव
कालकल्पक्रमेण द्वैगुण्यादिसिद्धेः । द्वैगुण्यमात्रविधाने चेदं वचनमनर्थकं स्यात् ।
पशुस्त्रीणां तु कालक्रमपक्षेऽपि संतत्यभावे स्वरूपदानमेव । यदा प्रतिभूरपि
द्रव्यदानानन्तरं क्रियतापि कालेनाधमर्णेन संघटते तदा संततिरपि संभवत्येव ।
यद्वा पूर्वसिद्धसंतत्या सह पशुस्त्रियो दास्यन्तीति न किञ्चिदेतत् । अथ प्राति-
भाष्यं प्रीतिकृतं । अतश्च प्रतिभुवा दत्तं प्रीतिदत्तमेव । नच प्रीतिदत्तस्य याच-
नान्प्रामुख्यद्विरस्ति । यथाह—'प्रीतिदत्तं तु यत्किञ्चिद्बर्धते न त्वयाचितम् ।
याच्यमानमदत्तं चेद्बर्धते पञ्चकं शतम् ॥' इति । अतश्चाप्रीतिदत्तस्यायाचि-
तस्यापि दानदिवसादारभ्य यावद्विगुणं कालक्रमेण वृद्धिरित्यनेन वचनेनोच्यत
इति । तदप्यसत् । अस्यार्थस्यास्माद्धचनादप्रतीतेर्द्विगुणं प्रतिदातव्यमित्येताव-
दिह प्रतीयते । तस्मात्कालक्रममनपेक्ष्यैव द्विगुणं प्रतिदातव्यं वचनारम्भसाम-
र्थ्यादिति सुष्टकम् ॥ ५६ ॥

प्रतिभूदत्तस्य सर्वत्र द्वैगुण्ये प्राप्तेऽपवादमाह—

संततिः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च ।

वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा ॥ ५७ ॥

१ वित्ताद्यपेक्षया घ. २ यः प्रार्थयते ख. ३ दद्यान्नांशतः ख. ४ तेष्वेकछाया ख.
५ मृतेसति घ. ६ धनिनां घ. ७ ऋणिकं तं ग. ८ प्रतिदापयेत् ग. ९ तदं वचनं ग. घ.
१० ननु कालकलाक्रमादिकम्. ११ वस्त्रदान ख. १२ संततिरेवं ख. १३ प्रीतिकृतं च ख.

हिरण्यद्वैगुण्यवत्कालानादरेणैव स्त्रीपश्चादयः प्रतिपादितवृद्ध्या दाप्याः । श्लोकस्तु व्याख्यात एव । यस्य द्रव्यस्य यावती वृद्धिः पराकाष्ठोक्ता द्रव्यं प्रतिभृदत्तं खादकेन तथा वृद्ध्या सह कालविशेषमनपेक्ष्यैव सद्यो तद्व्यमिति नान्पर्यार्थः । यदा तु दर्शनप्रतिभूः संप्रतिपन्ने काले अधमर्णे दर्शयितुमसमर्थ-
न्तदा तद्वेषणाय तस्य पक्षत्रयं दातव्यम् । तत्र यदि तं दर्शयति तदा मोक्त-
व्योऽन्यथा प्रस्तुतं धनं दाप्यः ।—‘नष्टस्यान्वेषणार्थं तु दाप्यं पक्षत्रयं परम् । यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥ काले व्यतीते प्रतिभूर्यदि तं नैव दर्शयेत् । निवन्धं दापयेत्तं तु प्रते चैष विधिः स्मृतः ॥’ इति कात्यायनवच-
नात् । लंघके विशेषनिषेधश्च तेनैवोक्तः—‘न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिना-
धिकृतस्तथा । निरुद्धो दण्डितश्चैव संदिग्धश्चैव न क्वचित् ॥ नैव रिक्थी न मित्रं च न चैवात्यन्तवासिनः । राजकार्यनिर्युक्ताश्च ये च प्रव्रजिता नराः ॥ न शक्तो धनिने द्रातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् । जीवन्वापि पिता यस्य तथैवेच्छा-
प्रवर्तकः ॥ नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रति ॥’ इति । संदिग्धो-
ऽभिशास्तः । अत्यन्तवासिनो नैष्टिकब्रह्मचारिणः ॥ इति प्रतिभूविधिः ॥ ५७ ॥

धनप्रयोगे विश्वासहेतुं द्वौ प्रतिभूराधिश्च । यथाह नारदः—‘विश्रम्भहेतुं द्वावत्र प्रतिभूराधिरेव च’ इति । तत्र प्रतिभूर्निरूपितः । इदानीमाधिर्निरूप्यते । आधिर्नाम गृहीतस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्थमधमर्णेनोत्तमर्णोऽधिक्रियते आधी-
यत इत्याधिः । सच द्विविधः कृतकालोऽकृतकालश्च । पुनश्चैकैकशो द्विविधः गोप्यो भोग्यश्च । यथाह नारदः—‘अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विल-
क्षणः । कृतकालेऽपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा ॥ स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च ॥’ इति । कृतकाले आधानकाल एवामुष्मिन्काले दीपोत्स-
वादौ मयायमाधिर्माक्तव्योऽन्यथा तवैवाधिर्भविष्यतीत्येवं निश्चिते काले उपनेय आत्मसमीपं नेतव्यः । मोचनीय इत्यर्थः । देयं दानम् । देयमनतिक्रम्य यावद्देयम् । उद्यतः नियतः, स्थापित इत्यर्थः । यावद्देयमुद्यतो यावद्देयोद्यतः गृहीतधनप्रत्यर्पणा-
वधिरनिरूपितकाल इत्यर्थः । गोप्यो रक्षणीयः । एवं चतुर्विधस्याधेर्विशेषमाह—

आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने यदि न मोक्षयते ।

काले कालकृतो नश्येत्फलभोग्यो न नश्यति ॥ ५८ ॥

प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्विगुणीभूते यथाधिरधमर्णेन द्रव्य-
दानेन न मोक्षयते तदा नश्यति अधमर्णस्य धनं प्रयोक्तुः स्वं भवति । काल-
कृतः कृतकालः । आहिताग्निदादिषु पाठात्कालशब्दस्य पूर्वनिपातः । स तु काले
निरूपिते प्राप्ते नश्येत् द्वैगुण्यात्प्रागूर्ध्वं वा । फलभोग्यः फलं भोग्यं यस्यास्ती
फलभोग्यः क्षेत्रारामादिः स कदाचिदपि न नश्यति । कृतकालस्य गोप्यस्य

१ खादकेनावमर्णेन । २ तदन्वेषणाय ग. ३ मोक्तव्यो नान्यथा ग. ४ दापयेत्तु प्रते
चैव ख. ५ लघकः प्रतिभूः । ६ प्रयुक्तास्तु घ. ७ विश्रम्भो विश्वासः. ८ निरूपिते ख. ग.

भोग्यस्य च तत्कालातिक्रमे नाश उक्तः—काले कालकृतो नश्येदिति । अकृतकालस्य भोग्यस्य नाशाभाव उक्तः—फलभोग्यो न नश्यतीति । पारिशेष्यादाधिः प्रणश्येदित्येतदकृतकालगोप्याधिविषयमवतिष्ठते । द्वैगुण्यातिक्रमेण निरूपितकालातिक्रमेण च विनाशो चतुर्दशदिवसप्रतीक्षणं कर्तव्यं बृहस्पतिवचनात्—
‘हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतावधेः । बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य च ॥ तदन्तरा धनं दत्त्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयात् ॥’ इति ॥ नन्वाधिः प्रणश्येदित्यनुपपन्नम् । अधमर्णस्य स्वत्वनिवृत्तिहेतोर्दानविक्रयादेरभावात् । धनिनश्च स्वत्वेहेतोः प्रतिग्रहक्रयादेरभावात् । मनुवचनविरोधाच्च (८११४३)—
‘न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः’ इति । कालेन संरोधः कालसंरोधश्चिरकालमवस्थानं तस्मात्कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानादाधेर्न निसर्गोऽस्ति नान्यत्राधीकरणमस्ति नच विक्रयः । एवमाधीकरणविक्रयप्रतिषेधाद्धनिनः स्वत्वाभावोऽवगम्यत इति । उच्यते—आधीकरणमेव लोके सोपाधिकस्वत्वनिवृत्तिहेतुः । आधिस्वीकारश्च सोपाधिकस्वत्वापत्तिहेतुः प्रसिद्धः । तत्र धनद्वैगुण्ये निरूपितकालेप्राप्तौ च द्रव्यदानस्यात्यन्तनिवृत्तेरेनेन वचनेनाधमर्णस्यात्यन्तिकी स्वत्वनिवृत्तिः उत्तमर्णस्य चात्यन्तिकं स्वत्वं भवति । नच मनुवचनविरोधः । यतः (मनुः ८११४३)—‘नत्वेवाधौ सोपकारे कौसीर्दो वृद्धिमाप्नुयात्’ इति भोग्याधिं प्रस्तुत्येदमुच्यते—‘न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः’ इति । भोग्यस्याधेश्चिरकालावस्थानेऽप्याधीकरणविक्रयनिषेधेन धनिनः स्वत्वं नास्तीति । इहाप्युक्तं फलभोग्यो न नश्यतीति । गोप्याधौ तु पृथगारब्धं मनुना (८११४४)—‘न भोक्तव्यो बलादाधिभुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत्’ इति । इहापि वक्ष्यते—गोप्याधिभोगे नो वृद्धिरिति । आधिः प्रणश्येद्विगुणे इति तु गोप्याधिं प्रत्युच्यत इति सर्वमविरुद्धम् ॥ ५८ ॥

गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारे च हापिते ।

नष्टो देयो विनष्टश्च दैवराजकृतादते ॥ ५९ ॥

किंच । गोप्याधेस्ताम्रकटाहादेरुपभोगे न वृद्धिर्भवति । अल्पेऽप्युपभोगे महत्यपि वृद्धिर्हातव्या । समयातिक्रमात् । तथा सोपकारे उपकारकारिणि बलीवर्दताम्रकटाहादौ भोग्याधौ सवृद्धिके हापिते हानिं व्यवहाराक्षमत्वं गमिते नो वृद्धिरिति संबन्धः । नष्टो विकृतिं गतः ताम्रकटाहादिश्चिद्रभेदनादिना पूर्ववत्कृत्वा देयः । तत्र गोप्याधिनष्टश्चेत्पूर्ववत्कृत्वा देयः । उपभुक्तोऽपि चेद्वृद्धिरपि हातव्या । भोग्याधिर्यदि नष्टस्तदा पूर्ववत्कृत्वा देयः । वृद्धिसञ्जावे वृद्धिरपि हातव्या । विनष्ट आत्यन्तिकं नाशं प्राप्तः सोऽपि देयो मूल्यादिद्वारेण । तद्दाने सवृद्धिकं मूल्यं लभते । यदा न ददाति तदा मूलनाशः—‘विनष्टे मूलनाशः स्याद्दैवराजकृतादते’ इति नारदवचनात् । दैवराजकृतादते । दैवमभ्युदकदेशो-

१ कृतावधौ घ. २ काले प्राप्ते च ख. ३ श्विरन्तनकाला घ. ४ स्वत्वं न भवति ख. ५ ऽथ हापिते ख. ६ नष्टश्चेत्तदा घ. ७ वृद्धिर्हातव्या ख.

पशुवादि । देवकृताद्विनाशाद्विना । तथा स्वापराधरहिताद्राजकृतात् । देवराज-
कृते तु विनाशे सवृद्धिकं मूल्यं दातव्यमधमर्गेनाध्यन्तरं वा । यथा—‘स्रो-
तसापहृते क्षेत्रे राजा चैवापहारिते । आधिरन्योऽथ कर्तव्यो देवकृतो धनिने ध-
नम् ॥’ इति । तत्र स्रोतसापहृत इति देवकृतोपलक्षणम् ॥ ५९ ॥

आधेः स्वीकरणात्सिद्धी रक्ष्यमाणोऽप्यसारताम् ।

यातश्चेदन्य आधेयो धनभाग्वा धनी भवेत् ॥ ६० ॥

अपिच । आधेर्भोग्यस्य गोप्यस्य च स्वीकरणादुपभोगादाधिग्रहणसिद्धिर्भ-
वति न साक्षिलेख्यमात्रेण नाप्युद्देशमात्रेण । यथाह नारदः—‘आधिस्तु द्वि-
विधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा । सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति ना-
न्यथा ॥’ इति । अस्य च फलं—‘आधो प्रतिग्रहे कृते पूर्वा तु बलवत्तरा’
इति । या स्वीकारान्ता क्रिया सा पूर्वा बलवती । स्वीकाररहिता तु पूर्वापि न
बलवतीति । स चाधिः प्रयत्नेन रक्ष्यमाणोऽपि कालवशेन यद्यसारतामविकृत
एव सवृद्धिकमूल्यद्रव्यापर्याप्ततां गतस्तदाधिरन्यः कर्तव्यो धनिने धनं वा दे-
यम् । रक्ष्यमाणोऽप्यसारतामिति वदता आधिः प्रयत्नेन रक्षणीयो धनिनेति
ज्ञापितम् ॥ ६० ॥

आधिः प्रणश्येद्विगुणे इत्यस्यापवादमाह—

चरित्रबन्धककृतं सवृद्ध्या दापयेद्धनम् ।

सत्यंकारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥ ६१ ॥

चरित्रं शोभनचरितं चरित्रेण बन्धकं चरित्रबन्धकं तेन यद्रव्यमात्मसात्कृतं
पराधीनं वा कृतम् । एतदुक्तं भवति—धनिनः स्वच्छाशयत्वेन बहुमूल्यमपि
द्रव्यमाधीकृत्याधमर्गेनाल्पमेव द्रव्यमात्मसात्कृतम् । यदि बाधमर्गस्य स्वच्छा-
शयत्वेनाल्पमूल्यमाधिं गृहीत्वा बहुद्रव्यमेव धनिनाधमर्गाधीनं कृतमिति ।
तद्धनं स नृपो वृद्ध्या सह दापयेत् । अयमाशयः—एवंरूपं बन्धकं द्विगुणीभू-
तेऽपि द्रव्ये न नश्यति किंतु द्रव्यमेव द्विगुणं दातव्यमिति । तथा सत्यंकार-
कृतं । करणं कारः । भावे घञ् । सत्यस्य कारः सत्यंकारः—‘कारे सत्यागदस्य’
इति मुम् । सत्यंकारेण कृतं सत्यंकारकृतम् । अयमभिसन्धिः—यदा बन्धका-
र्पणसमय एवेत्थं परिभाषितं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये मया द्विगुणं द्रव्यमेव दा-
तव्यं नाधिनाश इति तदा तद्विगुणं दापयेदिति । अन्योऽर्थः । चरित्रमेव
बन्धकं चरित्रबन्धकं । चरित्रशब्देन गङ्गास्नानाग्निहोत्रादिजनितमपूर्वमुच्यते ।
यत्र तदेवाधीकृत्य यद्रव्यमात्मसात्कृतं तत्र तदेव द्विगुणीभूतं दातव्यं नाधि-
नाश इति । आधिप्रसङ्गादन्यदुच्यते । सत्यंकारकृतमिति । ऋयविक्रयादिव्यव-
स्थानिर्वाहाय यदङ्गुलीयकादि परहस्ते कृतं तद्व्यवस्थातिक्रमे द्विगुणं दातव्यम् ।

१ गोप्यस्य भोग्यस्य च. २ स्वीकारान्तक्रिया पूर्वा ख. ३ प्रतिपादयेत् घ. ४ एवंविधं घ.
५ द्विगुणीभूतमेव द्रव्यं घ. ६ कृतं तदा तत्र ख.

तत्रापि येनाङ्गुलीयकाद्यर्पितं स एव चेद्भवस्थानिवर्ती तेन तदेव दातव्यम् ।
ईतरश्रेयवस्थातिवर्ती तदा तदेवाङ्गुलीयकादि द्विगुणं प्रतिदापयेदिति ॥ ६१ ॥

उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिः स्तेनोऽन्यथा भवेत् ।

प्रयोजकेऽसति धनं कुलेऽन्यस्याधिमाप्नुयात् ॥ ६२ ॥

किंच । धनदानेनाधिमोक्षणायोपस्थितस्याधिमोक्तव्यो धनिना न वृद्धिलो-
भेन स्थापयितव्यः । अन्यथा अमोक्षणे स्तेनश्रौरवदण्डवः स्यात् । असंनिहिते
पुनः प्रयोक्तुरि कुले तदाप्तहस्ते सवृद्धिकं धनं निधायाधमर्णकः स्वीयं बन्धकं
गृह्णीयात् ॥ ६२ ॥

अथ प्रयोक्ताप्यसंनिहितस्तदाप्ताश्च धनस्य ग्रहीतारो न सन्ति, यदि वा असं-
निहिते प्रयोक्तार्याधिविक्रयेण धनदत्त्वाधमर्णस्य तत्र किं कर्तव्यमित्यपेक्षित आह—

तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेदवृद्धिकः ।

तस्मिन्काले यत्तस्याधेमूल्यं तत्परिकल्प्य तत्रैव धनिनि तमाधिं वृद्धिरहितं
स्थापयेन्न तत् ऊर्ध्वं विवर्धते । यावद्धनी धनं गृहीत्वा तमाधिं मुञ्चति, यावद्वा
तन्मूल्यद्रव्यमृणे प्रवेशयति ॥

यदा तु द्विगुणीभूतेऽपि धने द्विगुणं धनमेव ग्रहीतव्यं न त्वाधिनाश इति
विचारितमृणग्रहणकाल एव तदा द्विगुणीभूते द्रव्ये असंनिहिते वाऽधमर्णे ध-
निना किं कर्तव्यमित्यत आह—

विना धारणकाद्वापि विक्रीणीत ससाक्षिकम् ॥ ६३ ॥

धारणकादधमर्णाद्दिना अधमर्णेऽसंनिहिते साक्षिभिस्तदाप्तैश्च सह तमाधिं
विक्रीय तद्धनं गृह्णीयाद्धनी । दाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः । यदृणग्रहणकाले
द्विगुणीभूतेऽपि धने धनमेव ग्रहीतव्यं न त्वाधिनाश इति न विचारितं तदा
'आधिः प्रणश्येद्विगुणे' इत्याधिनाशः । विचारिते त्वयं पक्ष इति ॥ ६३ ॥

भोग्याधौ विशेषमाह—

यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदा खलु ।

मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने ॥ ६४ ॥

यदा प्रयुक्तं धनं स्वकृतया वृद्ध्या द्विगुणीभूतं तदाधौ कृते तदुत्पन्ने आधु-
त्पन्ने द्रव्ये द्विगुणे धनिनः प्रविष्टे धनिनाधिमोक्तव्यः । यदि वादावेवाधौ दत्ते
द्विगुणीभूते द्रव्ये त्वयाधिमोक्तव्य इति परिभाषया, कारणान्तरेण वा भोगा-
भावेन यदा द्विगुणीभूतमृणं तदा, आधौ भोगार्थं धनिनि प्रविष्टे तदुत्पन्ने द्रव्ये
द्विगुणे सत्याधिमोक्तव्यः । अधिकोपभोगे तदपि देयम् । सर्वथा सवृद्धिकमूलर्णा-
पाकरणार्थाध्युपभोगविषयमिदं वचनम् । तमेन क्षयाधिमाचक्षते लौकिकाः ।

१ इतरं चेत् ख. २ दण्ड्यो भवति ख. ३ कल्प्यते तत्रैव ख. ४ ऊर्ध्वं धनं वर्धते ग-
५ मृणिने ख. ६ धारणिकात् ख. ७ मूल्यापाकरणा ख.

यत्र तु वृद्धयर्थं एवाधुपभोग इति परिभाषा तत्र द्वैगुण्यातिक्रमेऽपि यावन्मूलदानं तावदुपभुङ्क्ते एवाधिम् । एतदेव स्पष्टीकृतं बृहस्पतिना—‘ऋणी बन्धमवामुयात् । फलभोग्यं पूर्णकालं दत्त्वा द्रव्यं तु सामकम् ॥’ प्रकर्षितं तत्स्यात्तदा न धनभागधनी । ऋणी च न लभेद्बन्धं परस्परमतं विना ॥’ इति । अस्यार्थः—फलं भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः बन्ध आधिः । सच द्विविधः स-वृद्धिकमूलोपाकरणार्थो वृद्धिमात्रापाकरणार्थश्च । तत्र च सवृद्धिमूलोपाकरणार्थं बन्धं पूर्णकालं पूर्णः कालो यस्यासौ पूर्णकालसमामयादणी । यदा सवृद्धिकं मूलं फलद्वारेण धनिनः प्रविष्टं तदा बन्धमामुयादित्यर्थः । वृद्धिमात्रापाकरणार्थं तु बन्धकं सामकं दत्त्वामुयादणी । समं मूलं सममेव सामकम् ॥ अस्योपवादमाह—यदि प्रकर्षितं तत्स्यात् । तत् बन्धकं प्रकर्षितमति-गणितं वृद्धेरप्यधिकफलं यदि स्यात्तदा न धनभागधनी सामकं न लभते धनी । मूलमदत्त्वेव ऋणी बन्धमवामुयादिति यावत् । अथ त्वप्रकर्षितं तद्बन्धकं वृद्धयेऽप्यपर्याप्तं तदा सामकं दत्त्वापि बन्धं न लभेताधमर्णः । वृद्धिशेषमपि दत्त्वेव लभेतेत्यर्थः । पुनरुभयत्रापवादमाह । परस्परमतंविना । उत्तमर्णाधमर्णयोः परस्परानुमत्यभावे ‘यदि प्रकर्षितम्’ इत्याद्युक्तम् । परस्परानुमतौ तूक्त-एवमपि बन्धकं यावन्मूलदानं तावदुपभुङ्क्ते धनी निकृष्टमपि मूलमात्रदानेनैवाधमर्णो लभत इति ॥ ६४ ॥

इति ऋणादानप्रकरणम् ।

अथ उपनिधिप्रकरणम् ४

उपनिधिं प्रत्याह—

वासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य यदर्प्यते ।

द्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत् ॥ ६५ ॥

निक्षेपद्रव्यस्याधारभूतं द्रव्यान्तरं वासनं करण्डादि तत्स्थं वासनस्थं यद्रव्यं रूपसंख्याद्विविशेषमनाख्याय भकथयित्वा मुद्रितमन्यस्य हस्ते रक्षणार्थं विस्र-न्भादर्प्यते स्थाप्यते तद्रव्यमौपनिधिकमुच्यते । यथाह नारदः—‘असंख्यात-मविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते । तज्जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुः ॥’ इति । प्रतिदेयं तथैव तत् । यस्मिन्स्थापितं तेन यथैव पूर्वमुद्रादिचिह्नितमर्पितं तथैव स्थापकाय प्रतिदेयं प्रत्यर्पणीयम् ॥ ६५ ॥

प्रतिदेयमित्युपवादमाह—

न दाप्योऽपहतं तं तु राजदैविकतस्करैः ।

१ मूलदानं ख. २ बन्धकः आधिः ख. ३ मूल्यापा ख. ४ मूल्यमदत्त्वेव ख. ५ वृद्धिशेष-मदत्त्वेव ख.

तमुपनिधिं राज्ञा दैवेनोदकादिना तस्करैर्वापहृतं नष्टं न दाप्योऽसौ यस्मिन्नुपहितं । धनिन एव तद्रव्यं नष्टं यदि जिह्वकारितं न भवति । यथाह नारदः—
'प्रहीतुः सह योऽर्थेन नष्टो नष्टः स दायिनः । दैवराजकृते तद्रव्यं चेतजिह्वकारितम् ॥' इति ॥

अस्थापवादमाह—

भ्रेषश्चेन्मार्गितेऽदत्ते दाप्यो दण्डं च तत्समम् ॥ ६६ ॥

स्वामिना मार्गिते याचिते यदि न ददाति तदा तदुत्तरकालं यद्यपि राजादिभिर्भ्रष्टो नाशः संजातस्तथापि तद्रव्यं मूल्यकल्पनया धनिने प्रहीता दाप्यो राज्ञे च तत्समं दण्डम् ॥ ६६ ॥

भोक्तारं प्रति दण्डमाह—

आजीवन्स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यस्तं चापि सोदयम् ।

यः स्वेच्छया स्वाम्यननुज्ञयोपनिहितं द्रव्यमाजीवेन्नुपभुङ्क्ते व्यवहरति वा प्रयोगादिना लाभार्थमसावुपभोगानुसारेण लाभानुसारेण च दण्ड्यस्तं चोपनिधिं सोदयमुपभोगे सवृथिकं व्यवहारे सलाभं धनिने दाप्यः । वृद्धिप्रमाणं च कान्त्यायनेनोक्तम्—'निक्षेपं वृद्धिशेषं च क्रयं विक्रयमेव च । यार्च्यमानो न चेद्दद्याद्गर्धते पञ्चकं शतम् ॥' इति । एतच्च भक्षिते द्रष्टव्यम् । उपेक्षाज्ञाननष्टे तु तेनैव विशेषो दर्शितः—'भक्षितं सोदयं दाप्यः समं दाप्य उपेक्षितम् । किञ्चिन्न्यूनं प्रदाप्यः स्याद्द्रव्यमज्ञाननाशितम् ॥' इति । किञ्चिन्न्यूनमिति चतुर्थ्यांशहीनम् ।

उपनिधेर्धर्मान्याचितादिष्वतिदिशति—

याचितान्वाहितन्यासनिक्षेपादिष्वयं विधिः ॥ ६७ ॥

विवाहाद्युत्सवेषु वस्त्रालंकारादि याचित्वानीतं याचितम् । यदेकस्य हस्ते निहितं द्रव्यं तेनाप्यनुपश्रादन्यहस्ते स्वामिने देहीति निहितं तदन्वाहितम् । न्यासो नाम गृहस्वामिनेऽदर्शयित्वा तत्परोक्षमेव गृहजनहस्ते प्रक्षेपो गृहस्वामिने समर्पणीयमिति । समक्षं तु समर्पणं निक्षेपः । आदिशब्देन सुवर्णकारादिहस्ते कटकादिनिर्माणाय न्यस्तस्य सुवर्णादेः, प्रतिन्यासस्य च परस्परप्रयोजनोपेक्षया त्वयेदं मदीयं रक्षणीयं मयेदं त्वदीयं रक्ष्यते इति न्यस्तस्य ग्रहणम् । यथाह नारदः—'एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु । शिल्पिपूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च ॥' इति । एतेषु याचितान्वाहितादिष्वयं विधिः । उपनिधेर्धः प्रतिदानादिविधिः स एव वेदितव्यः ॥ ६७ ॥

इति उपनिधिप्रकरणम् ।

अथ साक्षिप्रकरणम् ५

‘प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम्’ इत्युक्तं तत्र भुक्तिर्निरूपिता । सांप्रतं साक्षिस्वरूपं निरूप्यते । साक्षी च साक्षाद्दर्शनाच्छ्रवणाच्च भवति । यथाह मनुः (८।७४)—‘समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिद्ध्यति’ इति । स च द्विविधः कृतोऽकृतश्चेति । साक्षित्वेन निरूपितः कृतः । अनिरूपितोऽकृतः । तत्र कृतः पञ्चविधोऽकृतश्च षड्विध इत्येकादशविधः । यथाह नारदः—‘एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः । कृतः पञ्चविधो ज्ञेयः षड्विधोऽकृत उच्यते ॥’ इति ॥ तेषां च भेदस्तेनैव दर्शितः—‘लिखितः स्मारितश्चैव यदच्छाभिज्ञ एव च । गृहश्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः स्मृतः ॥’ इति ॥ लिखितादीनां च स्वरूपं कात्यायनेनोक्तम्—‘अर्थिना स्वयमानीतो यो लेख्ये संनिवेश्यते । स साक्षी लिखितो नाम स्मारितः पत्रकादते ॥’ इति । स्मारितः पत्रकादत इत्यस्य विवरणं तेनैव कृतम्—‘यस्तु कार्यप्रसिद्ध्यर्थं दृष्ट्वा कार्यं पुनः पुनः । स्मार्यते ह्यर्थिना साक्षी स स्मारित इहोच्यते ॥’ इति । यस्तु यदच्छायागतः साक्षी क्रियते स यदच्छाभिज्ञः । अनयोः पत्रानारूढत्वेऽपि भेदस्तेनैव दर्शितः—‘प्रयोजनार्थमानीतः प्रसङ्गादागतश्च यः । द्वौ साक्षिणौ त्वलिखितौ पूर्वपक्षस्य साधकौ ॥’ इति । तथा—‘अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् । यः श्राव्यते स्थितो गृहो गृहसाक्षी स उच्यते ॥’ इति । तथा—‘साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्युपरि भाषते । श्रवणाच्छ्रवणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञितः ॥’ इति । षड्विधस्याप्यकृतस्य भेदो नारदेन दर्शितः—‘ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् । कार्येष्वधिकृतो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः ॥ कुल्याः कुलविवादेषु विज्ञेयास्तेऽपि साक्षिणः ॥’ इति । प्राड्विवाकग्रहणं लेखकसम्भ्योपलक्षणार्थम् ।—‘लेखकः प्राड्विवाकश्च सम्भ्याश्चैवानुपूर्वदाः । नृपे पश्यति तत्कार्यं साक्षिणः समुदाहृताः ॥’ इति ॥ तेऽपि साक्षिणः कीदृशाः कियन्तश्च भवन्तीत्यत आह—

तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः ॥ ६८ ॥

त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्तक्रियापराः ।

यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥ ६९ ॥

तपस्विनस्तपःशीलाः । दानशीला दाननिरताः । कुलीना महाकुलप्रसूताः । सत्यवादिनः सत्यवदनशीलाः । धर्मप्रधानाः नार्थकामप्रधानाः । ऋजवोऽङ्कुटिलाः । पुत्रवन्तो विद्यमानपुत्राः । धनान्विता बहुसुवर्णादिधनयुक्ताः । श्रौतस्मार्तक्रियापराः नित्यनैमित्तिकानुष्ठानरताः । एवंभूताः पुरुषाण्यवराः साक्षिणो भवन्ति । त्रयः अवरा न्यूना येषां ते त्र्यवराः त्रिभ्योऽर्वाक् न भवन्ति । पर-

तस्तु यथाकामं भवन्तीत्यर्थः । जातिमनतिक्रम्य यथाजाति । जातयो मूर्धाव-
सिक्ताद्याः अनुलोमजाः प्रतिलोमजाश्च । तत्र मूर्धावसिक्तानां मूर्धावसिक्ताः
साक्षिणो भवन्ति । एवमम्बष्ठादिष्वपि द्रष्टव्यम् । वर्णमनतिक्रम्य यथावर्णम् ।
वर्णा ब्राह्मणादयः । तत्र ब्राह्मणानां ब्राह्मणा एवोक्तलक्षणा उक्तसंख्याकाः सा-
क्षिणो भवन्ति । एवं क्षत्रियादिष्वपि द्रष्टव्यम् । तथा स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रिय एव
कुर्युः । यथाह मनुः (८।६८)—‘स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युः’ इति । सजातिसवर्णा-
संभवे सर्वे मूर्धावसिक्तादयो ब्राह्मणादयश्च सर्वेषु मूर्धावसिक्तादिषु ब्राह्मणादिषु
च यथासंभवं साक्षिणो भवन्ति । उक्तलक्षणानां साक्षिणामसंभवे प्रतिषेधरहि-
तानामन्येषामपि साक्षित्वप्रतिपादनार्थमसाक्षिणो वक्तव्याः । ते च पञ्चविधा
नारदेन दर्शिताः—‘असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु दृष्टः पञ्चविधो बुधैः । वचनादोपेतो
भेदात्स्वयमुक्तिर्मृतान्तरः ॥’ इति । के पुनर्वचनात् असाक्षिण इत्यत आह—
‘श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजितादयः । असाक्षिणस्ते वचनात्त्रात्र हेतुरुदा-
हृतः ॥’ इति । तापसा वानप्रस्थाः । आदिशब्देन पित्रा विवदमानादीनां ग्रह-
णम् । यथाह शाङ्खः—‘पित्राविवदमानगुरुकुलवासिपरिव्राजकवानप्रस्थनिर्ग्र-
न्था असाक्षिणः’ इति । दोषादसाक्षिणो दर्शिताः—‘स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः
कितवा वञ्चकास्तथा । असाक्षिणस्ते दुष्टत्वात्तेषु सत्यं न विद्यते ॥’ इति । चण्डाः
कोपनाः । कितवा घृतकृतः । भेदादसाक्षिणां च स्वरूपं तेनैव दर्शितम्—‘सा-
क्षिणां लिखितानां च निर्दिष्टानां च वादिना । तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात्सर्वे
न साक्षिणः ॥’ इति । तथा स्वयमुक्तिस्वरूपं चोक्तम्—‘स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः
स्वयमेवैत्य यो वदेत् । सूचीत्युक्तः स शास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्हति ॥’ इति ।
मृतान्तरस्यापि लक्षणमुक्तम्—‘योऽर्थः श्रावयितव्यः स्यात्तस्मिन्नसति चार्थिनि ।
क तद्भवतु साक्षित्वमित्यसाक्षी मृतान्तरः ॥’ इति । येनार्थिना प्रत्यर्थिना वा
साक्षिणां योऽर्थः श्रावयितव्यो भवेद्युयमत्रार्थं साक्षिण इति तस्मिन्नर्थिनि प्रत्य-
र्थिनि वा असति मृतेऽर्थे चानिवेदिते, साक्षी क कस्मिन्नर्थे कस्य वा कृते
साक्ष्यं वदत्विति मृतान्तरः साक्षी न भवति । यत्र तु समूर्पुणा स्वस्थेन वा
पित्रा पुत्रादयः श्राविता अस्मिन्नर्थेऽमी साक्षिण इति तत्र मृतान्तरोऽपि
साक्षी । यथाह नारदः—‘मृतान्तरोऽर्थिनि प्रेते समूर्पुश्राविताहते’ । तथा—
‘श्रावितोऽनातुरेणापि यस्त्वर्थो धर्मसंहितः । मृतेऽपि तत्र साक्षी स्यात्पदसु चान-
वाहितादिषु ॥’ इति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

तानेतानसाक्षिणो दर्शयति—

स्त्रीवालवृद्धकितवमचोन्मत्ताभिश्चस्तकाः ।

रङ्गावतारिपाखण्डिकूटकृद्विकलेन्द्रियाः ॥ ७० ॥

१ स्वयमुक्तिर्मृतान्तरम् घ. स्वयमुक्तेः ख. २ वानप्रस्था निर्ग्रन्थाश्चासा ख. निर्ग्रन्था
निगडस्या ग. ३ वधकास्तथा ग. ४ वादिनां इति सर्वत्र पाठः. ५ सर्वे असाक्षिणः घ.
६ मुक्तिर्हि निर्दिष्टः ग. ७ साक्षित्वं कस्मिन्नर्थे ख. ८ साक्षात्पदात् ख. ९ वतारपाखण्डिकूट व.

पतिताप्तार्थसंबन्धिसहायरिपुतस्कराः ।

साहसी दृष्टदोषश्च निर्धूताद्यास्त्वसाक्षिणः ॥ ७१ ॥

स्त्री प्रसिद्धा । बालोऽप्राप्तव्यवहारः । वृद्धोऽशीतिकारः । वृद्धग्रहणं वचन-
निषिद्धानामन्येषामपि श्रोत्रियादीनामुपलक्षणार्थम् । कितवोऽक्षदेवी । सप्तः
पानादिना । उन्मत्तो ग्रहाविष्टः । अभिशक्तोऽभियुक्तो ब्रह्महत्यादिना । साहस-
तारी चारणः । पाखण्डिनो निर्ग्रन्थप्रभृतयः । कूटकृत्कपटलेख्यादिभिरपि । वि-
कलेन्द्रियः श्रोत्रादिरहितः । पतितो ब्रह्महादिः । आप्तः सुहृत् । अर्थसंबन्धी
विप्रतिपद्यमानार्थसंबन्धी । सहाय एककार्यः । रिपुः शत्रुः । तस्करः स्तेनः ।
साहसी बैलावष्टम्भकारी । दृष्टदोषो दृष्टपरिहृतवचनः । निर्धूतो बन्धुभि-
स्त्यक्तः । आद्यशब्दादन्येषामपि, स्मृत्यन्तरोक्तानां दोषादसाक्षिणां भेदादसा-
क्षिणां स्वयमुक्तेर्मृतान्तरस्य च ग्रहणम् । एते स्त्रीबालादयः साक्षिणो न भ-
वन्ति ॥ ७० ॥ ७१ ॥

व्यवराः साक्षिणो ज्ञेया इत्यस्यापवादमाह—

उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित् ।

ज्ञानपूर्वकनित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठायी धर्मवित् स एकोऽप्युभयानुमतश्चेत्साक्षी
भवति । अपिशब्दबलाद्भावपि । यद्यपि 'श्रौतस्मार्तक्रियापराः' इति व्यवरा-
णामपि धर्मवित्त्वं समानं तथापि तेषामुभयानुमत्यभावेऽपि साक्षित्वं भवति ।
एकस्य द्वयोर्बोभयानुमत्यैव साक्षित्वं भवतीत्यर्थवत् व्यवराग्रहणम् ॥

तपस्विनो दानशीला इत्यस्यापवादमाह—

सर्वः साक्षी संग्रहणे चौर्यपारुष्यसाहसे ॥ ७२ ॥

संग्रहणादीनि वक्ष्यमाणलक्षणानि तेषु सर्वे वचननिषिद्धान्मपःप्रवृत्तिगुण-
हिताश्च साक्षिणो भवन्ति । दोषादसाक्षिणो भेदादसाक्षिणः स्वयमुक्तिश्चात्रापि
साक्षिणो भवन्ति सत्याभावादितिहेतोरत्रापि विद्यमानत्वात् । —'मनुष्यमा-
रणं चौर्यं परदारभिमर्शनम् । पारुष्यमुभयं चेति साहसं स्याच्चतुर्विधम् ॥'
इति वचनाद्यद्यपि स्त्रीसंग्रहणचौर्यपारुष्याणां साहसत्वं तथापि तेषां स्वबलाव-
ष्टम्भेन जनसमक्षं क्रियमाणानां साहसत्वम् । रहसि क्रियमाणानां तु संग्रहणा-
दिशब्दवाच्यत्वमिति तेषां साहसात्प्रथगुपादानम् ॥ ७२ ॥

साक्षिश्रावणमाह—

साक्षिणः श्रावयेद्वादिप्रतिवादिसमीपगान् ।

अर्थिप्रत्यर्थिसंनिधौ साक्षिणः समवेतान्—'नासमवेतान् पृष्टाः प्रभृयुः' इति
गौतमवचनात् । वक्ष्यमाणं श्रावयेत् । तत्रापि कात्यायनेन विशेषो दर्शितः
—'सभान्तः साक्षिणः सर्वानर्थिप्रत्यर्थिसंनिधौ । प्राड्विवाको नियुज्जीत विधि-

१ भूताविष्टः ग. २ स्वबला ख. ३ दृष्टवितथवचनः ख. ४ अपिशब्दाद्भावपि ग. घ.
५ त्यर्थं च व्यवरा ग. ६ सत्यवादित्वहेतोः ख. ७ पृथगपृष्टाः ग.

नानेन सान्त्वयन् ॥ देवब्राह्मणसामिध्ये साक्ष्यं पृच्छेदं द्विजान् । उदङ्मुखान्प्रा-
 ङ्मुखान्वा पूर्वाह्ने वै शुचिः शुचीन् ॥ आहूय साक्षिणः पृच्छेन्नियम्य शापथैर्मु-
 शम् । समस्तान्विदिताचारात्विज्ञातार्थान्पृथक्पृथक् ॥' इति । तथा ब्राह्मणादिषु
 श्रावणे मनुना नियमो दर्शितः (८१११३)—'सथेन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वा-
 हनायुधैः । गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥' इति । ब्राह्मणमन्यथा
 श्रुतः सत्यं ते नश्यतीति शापयेत् । क्षत्रियं वाहनायुधानि तव विफलानीति ।
 गोबीजकाञ्चनादीनि तव विफलानि भविष्यन्तीति वैश्यम् । शूद्रमन्यथा श्रु-
 तस्तव सर्वाणि पातकानि भविष्यन्तीति शापयेत् । अत्र चापवादस्तेनैव दर्-
 शितः (८११०२)—'गोरक्षकान्वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान्वा-
 धुंषिकांश्चैव विप्रान्शूद्रवदाचरेत् ॥' इति । विप्रग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोरुपलक्षणा-
 थम् । कुशीलवा गायकाः । प्रतिवादिना साक्षिदूषणे दत्ते प्रत्यक्षयोग्यदूषणेपु
 बाल्यादिषु तथैव निर्णयः । अयोग्येषु तु तद्वचनालोकतश्च निर्णयो न साक्ष्य-
 न्तरेणेति नानवस्था । यदि साक्षिदोषमुद्गाद्य साधयितुं न शक्नोति प्रतिवादी
 तदासौ सारानुसारेण दण्ड्यः । अथ साधयति तदा न साक्षिणः । यथाह—
 'असाध्यमन्दमं दाप्यो दूषणं साक्षिणां स्फुटम् । भाविते साक्षिणो वज्याः सा-
 क्षिधर्मनिराकृताः ॥' इति । उद्विष्टेषु च सर्वेषु साक्षिषु दुष्टेष्वर्था यदा क्रिया-
 न्तरनिरपेक्षस्तदा पराजितो भवति ।—'जितः स विनयं दाप्यः शास्त्रदृष्टेन क-
 र्मणा । यदि वादी निराकाङ्क्षः साक्षिसत्ये व्यवस्थितः ॥' इति स्मरणात् । सा-
 काङ्क्षश्चेत्क्रियान्तरमवलम्बेतेत्यभिप्रायः ॥

कथं श्रावयेदित्यत आह—

ये पातककृतां लोका महापातकिनां तथा ॥ ७३ ॥

अग्निदानां च ये लोका ये च स्त्रीबालघातिनाम् ।

स तान्सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ ७४ ॥

सुकृतं यत्त्वया किञ्चिज्जन्मान्तरशतैः कृतम् ।

तत्सर्वं तस्य जानीहि यं पराजयसे मृषा ॥ ७५ ॥

पातकोपपातकमहापातककारिणामग्निदानां स्त्रीबालघातिनां च ये लोकान्ता-
 न्सर्वानसावाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदति । तथा जन्मान्तरशतैर्यसुकृतं कृतं
 तत्सर्वं तस्य भवति यस्तेऽनृतवदनेन पराजितो भवतीति श्रावयेदिति सं-
 बन्धः । एतच्च शूद्रविषयं द्रष्टव्यम्—'शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः' इति शूद्रे सर्वपा-
 तकश्रावणस्य विहितत्वात् । गोरक्षकादिद्विजातिविषयं च । 'गोरक्षकान्वाणि-
 जिकान्' इत्युक्तत्वात् । अन्यस्थानेकजन्माजितसुकृतसंक्रमणस्य महापातकादिफल-
 भातेऽनृतवचनमात्रेणानुपपत्तेः साक्षिसंज्ञासार्थमिदमुच्यते । यथाह नारद —

१ श्रुतं घ. २ दोषानुसारेण ख. ३ असाध्यम् असाध्यम्. ४ वृथा ख. ५ यस्तेऽनृ-
 तवचनेन ग. यस्तेनोऽनृतवदनेन घ. ६ श्रावणस्य घ. ७ विहितं च-घ. ८ अन्यानेक. ख.

‘पुराणैर्धर्मवचनैः सत्यमाहात्म्यकीर्तनैः । अनृतस्यापवादैश्च भृशमुन्नासयेदिमान् ॥’
इति ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

यदा तु श्राविताः साक्षिणः कथंचिन्न व्र्युस्तदा किं कर्तव्यमित्यत आह—

अब्रुवन्हि नरः साक्ष्यमृणं सदशबन्धकम् ।

राज्ञा सर्वं प्रदाप्यः स्यात्पदचत्वारिंशकेऽहनि ॥ ७५ ॥

यः साक्ष्यमङ्गीकृत्य श्रावितः सन् कथंचिन्न वदति स राज्ञा सर्वं सवृद्धिक-
मृणं धनिने दाप्यः सदशबन्धकं दशमांशसहितं । दशमांशश्च राज्ञो भवति ।
—‘राज्ञाधमर्णिको दाप्यः साधितादृशकं शतम्’ इत्युक्तत्वात् । एतच्च षट्च-
त्वारिंशकेऽहनि प्राप्ते वेदितव्यम् । ततोऽर्वाग्वदन्न दाप्यः । इदं च व्याख्यायु-
पप्लवरहितस्य । यथाह मनुः (८।१०७)—‘त्रिपक्षादब्रुवन्साक्ष्यमृणादिषु
नरोऽगदः । तदणं प्राप्नुयात्सर्वं दशबन्धं च सर्वशः ॥’ इति । अगद इति राज-
द्वेषोपप्लवविरहोपलक्षणम् ॥ ७६ ॥

यस्तु जानन्नपि साक्ष्यमेव नाङ्गीकरोति दौरात्म्यात्तं प्रत्याह—

न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः ।

स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि ॥ ७७ ॥

यः पुनर्नराधमो विप्रतिपन्नमर्थं विशेषतो जानन्नपि साक्ष्यं न ददाति ना-
ङ्गीकरोति स कूटसाक्षिणां तुल्यः पापैः कृत्वा दण्डेन च । कूटसाक्षिणां च दण्डं
वक्ष्यति । कूटसाक्षिणश्च दण्डयित्वा पुनर्व्यवहारः प्रवर्तनीयः । कृतोऽपि वा
कौटसाक्ष्ये विदिते निवर्तनीयः । यथाह मनुः (८।११७)—‘यस्मिन्न्यस्मि-
न्निवादे तु कौटसाक्ष्यं कृतं भवेत् । तत्तत्कार्यं निवर्तेत कृतं चाप्यकृतं भवेत् ॥’
इति ॥ ७७ ॥

साक्षिविप्रतिपत्तौ कथं निर्णय इत्यत आह—

द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा ।

गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तमाः ॥ ७८ ॥

साक्षिणां द्वैधे विप्रतिपत्तौ बहूनां वचनं ग्राह्यम् । समेषु समसंख्येषु द्वैधे ये
गुणिनस्तेषां वचनं प्रमाणम् । यदा पुनर्गुणिनां विप्रतिपत्तिस्तदा ये गुणवत्तमाः
श्रुताध्ययनतदर्थानुष्ठानधनपुत्रादिगुणसंपन्नास्तेषां वचनं ग्राह्यम् । यत्र तु गु-
णिनः कतिपये इतरे च बहवस्तत्रापि गुणिनामेव वचनं ग्राह्यम् ।—‘उभयानुमतः
साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित्’ इति गुणातिशयस्य मुख्यत्वात् । यत्तु भेदाद-
साक्षिण इत्युक्तं तत्सर्वसाम्येनागृह्यमाणविशेषविषयम् ॥ ७८ ॥

साक्षिभिश्च कथमुक्ते जयः कथं वा पराजय इत्यत आह—

यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ।

अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥ ७९ ॥

यस्य वादिनः प्रतिज्ञां द्रव्यजातिसंख्यादिविशिष्टां साक्षिणः सत्यां वदन्ति सत्यमेवं जानामी वयमिति स जयी भवति । यस्य पुनर्वादिनः प्रतिज्ञामन्यथा वैपरीत्येन मिथ्यैतदिति वदन्ति तस्य पराजयो ध्रुवो निश्चितः । यत्र तु प्रतिज्ञातार्थस्य विस्मरणादिना भावाभावौ साक्षिणो न प्रतिपादयन्ति तत्र प्रमाणान्तरेण निर्णयः कार्यः । नच राज्ञा साक्षिणः पुनः पुनः प्रष्टव्याः । स्वभावोक्तमेव वचनं ब्राह्मम् । यथाह—‘स्वभावोक्तं वचस्तेषां ब्राह्मं यदोषवर्जितम् । उक्ते तु साक्षिणो राज्ञा न प्रष्टव्याः पुनः पुनः ॥’ इति ॥ ७९ ॥

अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजय इत्यस्यापवादमाह—

उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तमाः ।

द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः ॥ ८० ॥

पूर्वोक्तलक्षणैः साक्षिभिः साक्ष्ये स्वाभिप्राये प्रतिज्ञातार्थवैपरीत्येनाभिहिते यद्यन्ये पूर्वैर्भ्यो गुणवत्तमाः द्विगुणा वा अन्यथा प्रतिज्ञातार्थानुगुण्येन साक्ष्यं ब्रूयुस्तदा पूर्वं साक्षिणः कूटा मिथ्यावादिनो भवेयुः । नन्वेतदनुपपन्नम् । अर्थिप्रत्ययसम्भ्यसभापतिभिः परीक्षितैः प्रमाणभूतैः साक्षिभिर्निर्गदिते प्रमाणान्तरान्वेषणेऽनवस्थादोषप्रसङ्गात्—‘निर्णिके व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् । लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ॥ यथा पक्षेषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः । निर्णिकव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथा ॥’ इति नारदवचनाच्च । उच्यते । यदार्थी प्रतिज्ञातार्थस्यान्तरात्मसाक्षित्वेनानाविष्कृतदोषाणामपि साक्षिणां वचनमर्थविसंवादित्वेनाप्रमाणं मन्यमानः साक्षिष्वपि दोषं कल्पयति तदा प्रमाणान्तरान्वेषणं केन वार्यते । उक्तञ्च—‘यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः’ इति । यथा चक्षुरादिकरणदोषानध्यवसायेऽप्यर्थविसंवादात्तज्जनितस्य ज्ञानस्याप्रामाण्येन करणदोषकल्पनात्तथेहापि । साक्षिपरीक्षातिरेकेण वाक्यपरीक्षोपदेशाच्च—‘साक्षिभिर्भाषितं वाक्यं सह सभ्यैः परीक्षयेत्’ इति । कात्यायनेनाप्युक्तम्—‘यदा शुद्धा क्रिया न्यायात्तदा तद्वाक्यशोधनम् । शुद्धाच्च वाक्याद्यः शुद्धः स शुद्धोऽर्थ इति स्थितिः ॥’ इति । क्रिया साक्षिलक्षणा ‘नार्थसंबन्धिनो नासाः’ इति न्यायाद्यदा शुद्धा तदा तद्वाक्यशोधनं साक्षिवाक्यशोधनं कर्तव्यम् । वाक्यशुद्धिश्च सत्यार्थप्रतिपादनेन—‘सत्येन शुध्यते वाक्यम्’ इति स्मरणात् । एवं शुद्धायाः क्रियायाः शुद्धवाक्याच्च यः शुद्धोऽवगतोऽर्थः स शुद्धस्तथाभूत इति स्थितिरीदशी मर्यादा न्यायविदाम् । कारणदोषबाधकप्रत्ययाभावे सत्यवितथ एवार्थ इत्यर्थः । ननु स्वयमर्थिता प्रमाणीकृतान्साक्षिणोऽतिक्रम्य कथं क्रियान्तरं प्रमा-

१ स्वाभिप्रायेण प्रतिज्ञा घ. २ मिथ्यासाक्षिणो घ. ३ करणं दुष्टं घ. ४ ज्ञानस्य प्रामाण्यं ख. ५ वाक्यपरीक्षोप घ. ६ शुद्धाच्च वाक्याद्यः शुद्धो घ. ७ कृताः साक्षिणो ख.

णीक्रियते । नैप दोषः । यतः—‘क्रियां बलवतीं मुक्त्वा दुर्बलां योऽवल-
म्बते । स जयेऽवधत्ते सभ्यैः पुनस्तां नाम्नुयात्क्रियाम् ॥’ इति कात्यायनेन
जयावधारणोत्तरकालं क्रियान्तरपरिग्रहनिषेधाजयावधारणात्प्राक् क्रियान्तरप-
रिग्रहो दर्शितः । नारदेनापि—‘निणिके व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत्’
इति वदता जयावधारणोत्तरकालमेव प्रमाणान्तरं निषिद्धं न प्रागपि । तस्मा-
दुक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्येऽपरितुष्यता क्रियान्तरमङ्गीकर्तव्यमिति सिद्धम् ।
एवं स्थिते यद्यभिहितवचनेभ्यः साक्षिभ्यो गुणवत्तमाः द्विगुणा वा तानिर्दिष्टा
असन्निहिताः साक्षिणः सन्ति तदा तएव प्रमाणीकर्तव्याः—‘यथावन्नेव यद्ब-
युस्तद्वाह्यं व्यावहारिकम्’ इत्यस्य सर्वव्यवहारशेषत्वात्—‘निणिके व्यवहारे तु
प्रमाणमफलं भवेत् । लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ॥’ इति
नारदवचनाच्च । पूर्वनिर्दिष्टानामसंभवे त्वनिर्दिष्टा अपि तथाविधाः साक्षिण-
एव ग्राह्या न दिव्यम् ।—‘संभवे साक्षिणां प्राज्ञो वर्जयेद्देविकीं क्रियाम्’ इति
स्मरणात् । तेषामसंभवे दिव्यं प्रमाणीकर्तव्यम् । अतः परमपरितुष्यताप्य-
र्थिना न प्रमाणान्तरमन्वेपणीयैमवचनादिति परिसमापनीयो व्यवहारः । यत्र
तु प्रत्यर्थिनः स्वप्रत्ययविसंवादित्वेन साक्षिवचनस्याप्रामाण्यं मन्यमानस्य सा-
क्षिपु दोषारोपणेनापरितोषस्तत्र प्रत्यर्थिनः क्रियोपन्यासावसराभावात्ससाहाव-
धिकदेविकराजिकव्यसनोद्भवेन साक्षिपरीक्षणं कर्तव्यम् । तत्रच दोषावधारणे
विवादात्पदीभूतमृगं दाप्याः, सारानुसारेण दण्डनीयाश्च । अथ दोषानवधारणं
तदा प्रत्यर्थिना तावता संतोष्टव्यम् । यथाह मनुः (८।१०८)—‘यस्य द-
श्येत ससाहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः । गेगोऽग्निर्गामिर्गमृगं दाप्यो दमं च
सः ॥’ इति । एतच्च—‘यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत्’ इत्य-
स्यापरितुष्यत्प्रत्यर्थिविषयेऽपवादो द्रष्टव्यः । केचित्तु ‘उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये’
इत्येतद्वचनमर्थिना निर्दिष्टेषु साक्षिष्वर्थ्यनुकूलमभिहितवस्तु यदि प्रत्यर्थी गुण-
वत्तमान्द्विगुणान्वान्यान्साक्षिणः पूर्वोक्तविपरीतं संवादयति तदा पूर्ववादिनः
साक्षिणः कृटा इति व्याचक्षते । तदसत् । प्रत्यर्थिनः क्रियानुपपत्तेः । तथाहि ।
अर्था नाम साध्यस्वार्थस्य निर्देष्टा, तत्प्रतिपक्षतद्भाववादी प्रत्यर्थी तत्राभावस्य
भावसिद्धिसापेक्षसिद्धित्वाद्भावस्य चाभावसिद्धिनिरपेक्षसिद्धित्वाद्भावस्यैव सा-
ध्यत्वं युक्तम् । अभावस्य स्वरूपेण साक्ष्यादिप्रमेयत्वाभावात् । अतश्चार्थिन एव
क्रिया युक्ता । अपिचोत्तरानुसारेण सर्वत्रैव क्रिया नियता स्मर्यते—‘प्राङ्गन्या-
चकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम् । मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न
सा भवेत् ॥’ इति । न चैकस्मिन्व्यवहारे द्वयोः क्रिया ।—‘नचैकस्मिन्निववादे
तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोः’ इति स्मरणात् । तस्मात्प्रतिवादिनः साक्षिणो गुण-
वत्तमा द्विगुणा धान्यथा न्युरित्यनुपपन्नम् ॥ अथ मतम् । यत्र द्वावपि भावप्र-

१ तथाविधा एव साक्षिणो ग्राह्या ख. २ प्रमाणं कर्तव्यं ख. ३ मनुवचनात् ख. यमवच-
नात् घ. ४ दोषावधारणं ख. ५ वाभावनिरपेक्ष ख. ६ अभावस्वरूपेण ख. ७ कस्मिन्निवादे घ.

तिज्ञावादिनौ मदीयमिदं दायादप्राप्तं मदीयमिदं दायादप्राप्तमिति प्रतिज्ञावा-
दिनोः पूर्वोपरकालविभागानाकलितमेव वदतस्त्र द्वयोः साक्षिषु सत्सु कस्य
साक्षिणो ग्राह्या ह्याकाङ्क्षायां—‘द्वयोर्विदतोरर्थे द्वयोः सत्सु च साक्षिषु ।
पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेद्युक्तस्य साक्षिणः ॥’ इति वचनेन यः पूर्वं निवेदयति
तस्य साक्षिणो ग्राह्या इति स्थिते तस्यापवादः ‘उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये’
इति । अतश्च पूर्वोत्तरयोर्वादिनोः समसंख्येषु समगुणेषु साक्षिषु सत्सु पूर्ववा-
दिन एव साक्षिणः प्रष्टव्याः । यदा तु उत्तरवादिनः साक्षिणो गुणवत्तमा द्वि-
गुणा वा तदा प्रतिवादिनः साक्षिणः प्रष्टव्याः । एवं च नाभावस्य साध्यता । उ-
भयोरपि भाववादित्वात् । चतुर्विधोत्तरविलक्षणत्वाच्च प्रकृतोदाहरणे न क्रि-
याव्यवस्था । एकस्मिन्व्यवहारे तु यथैकस्यार्थिनः क्रियाद्वयं परमते तथा वादि-
प्रतिवादिनोः क्रियाद्वयेऽप्यविरोध इति । तदप्यौचार्यौ नानुमन्यते—‘उक्तेपि
साक्षिभिः साक्ष्ये’ इत्यपिशब्दादार्थात्प्रकरणाद्वास्त्यर्थस्यानवगमादित्यलं प्रसङ्गेन ॥

कूटसाक्षिणो दर्शितास्तेषां दण्डमाह—

पृथक्पृथग्दण्डनीयाः कूटकूटसाक्षिणस्तथा ।

विवादाद्विगुणं दण्डं विवास्यो ब्राह्मणः स्मृतः ॥ ८१ ॥

यो धनदानादिना कूटान्साक्षिणः करोतीति स कूटकूट साक्षिणश्च ये तथा
कूटास्ते विवादान्नाम विवादपराजयात्पराजये यो दण्डस्त्र तत्रोक्तं दण्डं द्वि-
गुणं पृथक्पृथगोक्तं दण्डनीयाः । ब्राह्मणस्तु विवास्यो राष्ट्राशिर्योसो नै द-
ण्डनीयः । एतच्च लोभादिकारणविशेषापरिज्ञाने अनभ्यासे च वेदितव्यम् ।
लोभादिकारणविशेषापरिज्ञानेऽभ्यासे च मनुनोक्तम् (८१२०।२१)—‘लो-
भात्सहस्रं दण्ड्यः स्यान्मोहात्पूर्वं तु साहसम् । भयाद्द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्र्या-
त्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥ कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधान्तु त्रिगुणं परम् । अज्ञानाद्द्वेःशते पूर्णे
बालिश्याच्छतमेव तु ॥’ इति । तत्र लोभोऽर्थलिप्सा । मोहो विपर्ययज्ञानम् ।
भयं संत्रासः । मैत्री ज्ञेहातिशयः । कामः स्त्रीव्यतिकराभिलापः । क्रोधोऽमर्षः ।
अज्ञानमस्फुटज्ञानम् । बालिश्यं ज्ञानानुत्पादः । सहसादिषु तान्त्रिकाः पणा गृ-
ह्यन्ते । तथा (मनुः ८।१२३)—‘कूटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धार्मिको
नृपः । प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥’ इति । एतच्चाभ्यासविष-
यम् । कुर्वाणानिति वर्तमाननिर्देशात् । स्त्रीन्वर्णान्क्षत्रियादीन् पूर्वोक्तं दण्डयित्वा
प्रवासयेन्मारयेत् । अर्थशास्त्रे प्रवासशब्दस्य मारणे प्रयोगात्, अस्य चार्थशास्त्र-
रूपत्वात् । तत्रापि प्रवासनमोष्ठच्छेदनं जिह्वाच्छेदनं प्राणवियोजनं च कूटसा-
क्ष्यविषयानुसारेण द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणं तु दण्डयित्वा विवासयेत् स्वराष्ट्राञ्जिका-

१ पवादमाह ख. २ प्याचार्यो नानुमन्यन्ते घ. ३ विवादाद्विवादपराजये ख. विवादा-
त्पराजये ग. ४ न दण्ड्यः ग-घ. ५ द्रष्टव्यम् ख-ग. ६ लोभाद्दोभेन मिथ्याभिधाने.
७ भयादी मध्यमो दण्डो ख. ८ पूर्वं प्रथमसाहसमेव. ९ स्त्रीव्यतिकरा ख. १० वर्तमान-
काल ख. ११ शास्त्ररूप ख.

सयेत् । यद्वा विवासयेत् वाससो विगतो विवासाः । विवाससं करोतीति णिचि कृते 'णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्य' इति टिलोपे रूपम् । नम्रीकुर्यादित्यर्थः । अथवा वसत्यस्मिन्निति वासो गृहम् । विवासयेत् भग्नगृहं कुर्यादित्यर्थः । ब्राह्मणस्यापि लोभादिकारणविशेषापरिज्ञानेऽनभ्यासे च तत्रतत्रोक्तो दण्ड एव । अनभ्यासे त्वर्थदण्डो विवासनं च । तत्रापि जातिद्रव्यानुबन्धाद्यपेक्षया विवासनं नम्रीकरणं गृहभङ्गो देशान्निर्वासनं चेति व्यवस्था द्रष्टव्या । लोभादिकारणविशेषापरिज्ञानेऽनभ्यासे चाल्पविषये कौटसाक्ष्ये ब्राह्मणस्यापि क्षतिभेदादिवदर्थदण्ड एव । महाविषये तु देशान्निर्वासनमेव । अत्राप्यभ्यासे सर्वेषामेव मनुक्तं द्रष्टव्यम् । नच ब्राह्मणस्यार्थदण्डो नास्तीति मन्तव्यम् । अर्थदण्डाभावे शारीरदण्डे च निषिद्धे स्वल्पेऽप्यपराधे नम्रीकरणगृहभङ्गाङ्गकरणविप्रवासनं दण्डाभावो वा प्रसज्येत—'चतुर्णामपि वर्णानां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् । शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥' इति स्मरणाच्च । तथा (मनुः ८१३७८)—'सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्भजन्' इति स्मरणात् । यत्तु शङ्खवचनम्—'त्रयाणां वर्णानां धनापहारवधवन्धक्रिया विवासनाङ्गकरणं ब्राह्मणस्य' इति । तत्र धनापहारः सर्वस्वापहारो विवक्षितो वधसाहचर्यात्—'शारीरस्ववरोधादिर्जीवितान्तः प्रकीर्तितः । काकिण्यादिस्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव च ॥' इति । वधसर्वस्वहरणयोः सहपाठात् । यदप्युक्तम्—'राष्ट्रदेनं बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम्' इति तत्प्रथमकृतसाहसविषयं न सर्वविषयम् । शारीरस्तु ब्राह्मणस्य न कदाचिद्भवति । (मनुः ८१३८०)—'न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम्' इति सामान्येन मनुस्मरणात् । तथा (मनुः ८१३८१)—'न ब्राह्मणवधाद्भयानधर्मो विद्यते भुवि । तस्मादस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेत् ॥' इति ॥ ८१ ॥

जानतः साक्ष्यानङ्गीकारे आह—

यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्येभ्यो निहृते तत्तमोवृतः ।

स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ ८२ ॥

अपिच । यस्तु साक्षित्वमङ्गीकृत्यान्धैः साक्षिभिः सह साक्ष्यं श्रावितः सन्नियमकाले तमोवृतो रागाद्याक्रान्तचित्तस्तत्साक्ष्यमन्येभ्यः साक्षिभ्यो निहृते नाहमत्र साक्षी भवामीति स विवादपराजये यो दण्डस्तं दण्डमष्टगुणं दाप्यः । ब्राह्मणं पुनरष्टगुणद्रव्यदण्डदानासमर्थं विवासयेत् । विवासनं च नम्रीकरणगृहभङ्गदेशनिर्वासनलक्षणं विषयानुसारेण द्रष्टव्यम् । इतरेषां त्वष्टगुणद्रव्यदण्डदानासंभवे स्वजात्युचितकर्मकरणनिगडवन्धनकारागृहप्रवेशादि द्रष्टव्यम् । एतच्च पूर्वश्लोकेऽप्यनुसर्तव्यम् । यदा सर्वे साक्ष्यं निह्रुवते तदा सर्वे समानदोषाः । यदातु साक्ष्यमुक्त्वा पुनरन्यथा वदन्ति तदानुबन्धाद्यपेक्षया दण्ड्याः । यथाह कात्यायनः—'उक्त्वान्यथा ब्रुवाणाश्च दण्ड्याः स्युर्वाक्छलान्विताः'

१ दण्डासंभवे ख. २ अनुबन्धो दोषोत्पादः.

इति । न चान्येनोक्ताः साक्षिणोऽन्येन रहस्यनुसर्तव्याः । यथाह नारदः—
‘न परेण समुद्दिष्टमुपेयात्साक्षिणं रहः । भेदयेच्चैव चान्येन हीयेतैवं समाच-
रन् ॥’ इति ॥ ८२ ॥

साक्षिणामवचनमसत्यवचनं च सर्वत्र प्रतिषिद्धं तदपवादाद्यर्थमाह—

वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ।

यत्र वर्णिनां शूद्रविद्वक्षत्रविप्राणां सत्यवचनेन वधः संभाव्यते तत्र साक्ष्य-
नृतं वदेत् सत्यं न वदेत् । अनेन च सत्यवचनप्रतिषेधेन साक्षिणः पूर्वप्रतिषि-
द्धमसत्यवचनमवचनं चाभ्यनुज्ञायते । यत्र शङ्काभियोगादौ सत्यवचने वर्णिनो
वधोऽनृतवचने न कस्यापि वधस्तत्रानृतवचनमभ्यनुज्ञायते । यत्र तु सत्यवच-
नेऽर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्य वधोऽसत्यवचने चान्यतरस्य वधस्तत्र तूष्णींभावाभ्य-
नुज्ञा राजा यद्यनुमन्यते । अथ राजा कथमप्यंकथने न मुञ्चति तदा भेदादसा-
क्षित्वं कर्तव्यम् । तस्याप्यसंभवे सत्यमेव वदितव्यम् । असत्यवचने वर्णिवधदो-
षोऽसत्यवचनदोषश्च । सत्यवचने तु वर्णिवधदोष एव । तत्र च यथाशास्त्रं प्रा-
यश्चित्तं कर्तव्यम् ॥

तर्ह्यसत्यवचने तूष्णींभावे च शास्त्राभ्यनुज्ञानात्प्रत्यवायाभाव इत्यत आह—

तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः ॥ ८३ ॥

तत्पावनाय अनृतवचनावचननिमित्तप्रत्यवायपरिहाराय सारस्वतश्चरुद्विजैरे-
कैकशो निर्वाप्यः कर्तव्यः । सारस्वती देवता अस्येति सारस्वतः । अनवस्त्रावि-
तान्तरूपमपकौदने चरुशब्दः प्रसिद्धः । इहायमभिसन्धिः—साक्षिणामनृत-
वचनमवचनं च यन्निषिद्धं तदिहाभ्यनुज्ञातम् । यत्तु—‘नानृतं वदेत् ।
अब्रुवन्विब्रुवन्वापि नरो भवति किलिबपी’ इति सामान्येनानृतवचनमवचनं च
प्रतिषिद्धं तदतिक्रमनिमित्तमिदं प्रायश्चित्तम् । नच मन्तव्यं साक्षिणामनृतवच-
नावचनाभ्यनुज्ञानेऽपि साधारणानृतवचनावचनप्रतिषेधातिक्रमनिमित्तप्रत्यवा-
यस्य तादृक्स्थयादभ्यनुज्ञावचनमनर्थकमिति । र्थतः साक्ष्यनृतवचनावचनयोर्भू-
यान्प्रत्यवायः साधारणानृतवचनावचनयोरल्पीयानित्यर्थवदभ्यनुज्ञावचनम् ।
यद्यपि भूयसः प्रत्यवायस्य निवृत्त्या आनुषङ्गिकस्याल्पीयसः प्रत्यवायस्य निवृ-
त्तिरन्यत्र तथापीहाभ्यनुज्ञावचनात्प्रायश्चित्तविधानाच्च भूयसो निवृत्त्याल्पीया-
नप्यानुषङ्गिकोऽपि प्रत्यवायो न निवर्तत इति गम्यते । एतदेवान्यत्र प्रश्नेषु व-
र्णिवधाशङ्कायां पान्थादीनामनृतवचनावचनाभ्यनुज्ञानं वेदितव्यम् । नच तत्र
प्रायश्चित्तमस्ति प्रतिषेधान्तराभावात् । निमित्तान्तरेण कालान्तरेऽर्थतत्त्वावगमं-
ऽपि साक्षिणामन्येषां च दण्डाभावोऽस्मादेव वचनादवगम्यत इति ॥ ८३ ॥

इति साक्षिप्रकरणम् ।

१. हीयेतैवं घ. २. साक्ष्यं तत्रानृतं. ३. वदेत् घ. साक्ष्यमनृतम् घ. ४. वचनेन. ५. भ्यनुज्ञाय ख.
६. निषिद्धं ख. ७. स्थयादवचनाभ्यनुज्ञा ख. ८. साक्षिणामसत्यवचनं वचनप्रतिषेधातिक्रमयोः ख.

अथ लेख्यप्रकरणम् ६

भुक्तिसाक्षिणौ निरूपितौ सांप्रतं लेख्यं निरूप्यते । तत्र लेख्यं द्विविधं शासनं जानपदं चेति । शासनं निरूपितम् । जानपदमभिधीयते । तच्च द्विविधम् स्वहस्तकृतमन्यकृतं चेति । तत्र स्वहस्तकृतमसाक्षिकं अन्यकृतं ससाक्षिकम् । जनयोश्च देशाचारानुसारेण प्रामाण्यम् । यथाह नारदः—‘लेख्यं तु द्विविधं ज्ञेयं स्वहस्ताऽन्यकृतं तथा । असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः’ इति तत्रान्यकृतमाह—

यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वरुच्या तु परस्परम्
लेख्यं तु साक्षिमत्कार्यं तस्मिन्धनिकपूर्वकम् ॥ ८३ ॥

धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थो हिरण्यादिः परस्परं स्वरुच्या इयता कारकतैतावद्देयमियती च प्रतिमासं वृद्धिरिति निष्णातो व्यवस्थितः तस्मिन्नर्थे कालान्तरे विप्रतिपत्तौ वस्तुतत्त्वनिर्णयार्थं लेख्यं साक्षिमदुक्तलक्षणसाक्षियुक्तं धनिकपूर्वकं धनिकः पूर्वं यास्मिन्स्तद्धनिकपूर्वकम् । धनिकनामलेखनपूर्वकमितिया कार्यं कर्तव्यम् । उक्तलक्षणाः साक्षिणो वा कर्तव्याः—‘कर्त्रा तु यत्कृतं सिद्धिर्ज्ञेयं तस्य साक्षिणः । प्रवर्तन्ते विवादेषु स्वकृतं वाथ लेख्यकम् ॥’ इति स्वरणात् ॥ ८३ ॥

समामासतदर्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः ।
सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम् ॥ ८५ ॥

अपिच । समा संवत्सरः । मासश्चेत्रादिः । तदर्धं पक्षः शुक्रः कृष्णो वा । अहस्तिथिः प्रतिपदादिः । नाम धनिकर्णिकयोः । जातिर्ब्राह्मणत्वादिः । स्वगोत्रं वासिष्ठादिगोत्रम् । एतैः समादिभिश्चिह्नितम् । तथा सब्रह्मचारिव ब्रह्मचादिशाखाप्रयुक्तं गुणनाम बह्वचः कठ इति । आत्मीयपितृनाम धनिकर्णिकपितृनाम । आदिग्रहणाद्द्रव्यजातिसंख्याचारादेर्ग्रहणम् । एतैश्च चिह्नितं लेख्यं कार्यमिति गतेन संबन्धः ॥ ८५ ॥

समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् ।
मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम् ॥ ८६ ॥

किञ्च । धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थः स्वरुच्या व्यवस्थितस्तस्मिन्नर्थे समाप्ते लिखिते ऋणी अधमर्णो नामात्मीयं स्वहस्तेनास्मिन्लेख्ये यदुपरि लेखितं तन्ममामुकपुत्रस्य मतमभिप्रेतमिति निवेशयेत्पत्रे विलिखेत् ॥ ८६ ॥

साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ।

अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥ ८७ ॥

तथा । तस्मिंलेख्ये ये साक्षिणो लिखितास्तेऽप्यात्मीयपितृनामलेखनपूर्वकं अस्मिन्नर्थेऽयममुको देवदत्तः साक्षीति स्वहस्तेनैकैकशो लिखेयुः । तेच समाः संख्यातो गुणतश्च कर्तव्याः । यद्यधमर्णः साक्षी वा लिपिज्ञो न भवति तदाधमर्णोऽन्येन साक्षी च साक्ष्यन्तरेण सर्वसाक्षिसंनिधौ स्वमतं लेखयेत् । यथाह नारदः—‘अलिपिज्ञ ऋणी यः स्यात्स्वमतं तु स लेखयेत् । साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपतः ॥’ इति ॥ ८७ ॥

उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यमुकमूनुना ।

लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत् ॥ ८८ ॥

अपिच । ततो लेखक उभाभ्यां धनिकाधमर्णिकार्भ्यां प्राथितेन मयामुकेन देवदत्तेन विष्णुमित्रसूनुना एतद्विषयं लिखितमित्यन्ते लिखेत् ॥ ८८ ॥

सांप्रतं स्वकृतं लेख्यमाह—

विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् ।

तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं बलोपधिकृतादृते ॥ ८९ ॥

यद्विषयं स्वहस्तेन लिखितमधमर्णेन तत्साक्षिभिर्विनापि प्रमाणं स्मृतं मन्वादिभिः । बलोपधिकृतादृते बलेन बलात्कारेण उपधिना छललोभक्रोधभयमदादिलक्षणेन यत्कृतं तस्माद्दिना । नारदोऽप्याह—‘मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतं च यत् । तद्व्यप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृतं तथा ॥’ इति । तच्चैतस्वहस्तकृतं परहस्तकृतं च यद्विषयं देशाचारानुसारेण सर्वबन्धकव्यवहारेऽबन्धकव्यवहारे च युक्तमर्थक्रमापरिलोपेन लिप्यक्षरापरिलोपेन च लेख्यमित्येतावत् न पुनः साधुशब्देरेव । अत्रिस्त्रिकदेशभाषयापि लेखनीयम् । यथाह नारदः—‘देशाचारविरुद्धं यद्यथाधिविधिलक्षणम् । तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरम् ॥’ इति । विधानं विधिः आधेर्विधिराधिविधिराधीकरणं तस्य लक्षणं गोप्याधिभोग्याधिकालकृतमित्यादि तद्व्यक्तं विस्पष्टं यस्मिन्सद्व्यक्ताधिविधिलक्षणम् । अविलुप्तक्रमाक्षरं । अर्थानां क्रमः क्रमश्चाक्षराणि च क्रमाक्षराणि अविलुप्तानि क्रमाक्षराणि यस्मिन्सद्विलुप्तक्रमाक्षरं । तदेवंभूतं लेख्यं प्रमाणम् । राजशासनवन्न साधुशब्दनिश्चयोऽत्रेत्यभिप्रायः ॥ ८९ ॥

लेख्यप्रसङ्गेन लेख्यारूढमप्युणं त्रिभिरेव देयमित्याह—

ऋणं लेख्यकृतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु ।

यथा साक्ष्यादिकृतमृणं त्रिभिरेव देयं तथा लेख्यकृतमप्याहर्तृत्पुत्रतपुत्रै-

१ काम्यामुभाभ्यां ख. २ विना तु ख. ३ तत्रैतत् घ. ४ कृते च लेख्यं ग. ५ सर्वबन्धकव्यवहारे च ख. ६ तत्पुत्रपौत्रैः

स्त्रिभिरेव देयं न चतुर्थादिभिरिति नियम्यते । ननु पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यवि-
शेषेण ऋणमात्रं त्रिभिरेव देयमिति नियतमेव । बाढम् । अस्यैवोत्सर्गस्य प-
त्रारूढवर्णविषये स्मृत्यन्तरप्रभवामपवादशङ्कामपनेतुमिदं वचनमारब्धम् । त-
थाहि—पत्रलक्षणमभिधाय कात्यायनेनाभिहितम्—‘एवं कालमतिक्रान्तं
पितृणां दाप्यते ऋणम्’ इति । इत्थं पत्रारूढमृणमतिक्रान्तकालमपि पित्राणां
संबन्धि दाप्यते । अत्र पितृणामिति बहुवचननिर्देशात्कालमतिक्रान्तकाले व-
चनाच्चतुर्थादिर्दाप्य इति प्रतीयते । तथा हारीतेनापि—‘लेख्ये यस्य भवे-
द्दस्ते लाभं तस्य विनिर्दिशेत्’ इति । अत्रापि यस्य हस्ते लेख्य(पत्र)मस्ति तस्यर्णलाभ
इति सामान्येन चतुर्थादिभ्योऽप्युणलाभोऽस्तीति प्रतीयते । अतश्चैतदाशङ्कानि-
वृत्त्यर्थमेतद्वचनमित्युक्तम् । वचनद्वयं च शोभीश्वरवचनानुसारेण योजनीयम् ॥

अस्यापवादमाह—

आधिस्तु भुज्यते तावद्यावच्चन्न प्रदीयते ॥ ९० ॥

सबन्धकेऽपि पत्रारूढं ऋणं त्रिभिरेव देयमिति नियमादृणापाकरणानधिकार-
रणाध्याहरणेऽप्यनधिकारप्राप्ताविदमुच्यते । यावच्चतुर्थेन पञ्चमेन वा ऋणं न
दीयते तावदेवाधिर्भुज्यते इति वदन्ता सबन्धकर्णापाकरणे चतुर्थादेरप्यधिकारो
दक्षितः । नन्वेतदप्युक्तमेव फलभोग्यो न नश्यतीति । सत्यम् । तदप्येतस्मि-
न्नसत्यपवादवचने पुरुषत्रयविषयमेव स्यादिति सर्वमनवद्यम् ॥ ९० ॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमेवानुसरति—

देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हते तथा ।

भिन्ने दग्धेऽथवा छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत् ॥ ९१ ॥

व्यवहाराक्षमे पत्रे पत्रान्तरं कुर्यादिति विधीयते । व्यवहाराक्षमत्वं चात्य-
न्तव्यवहितदेशान्तरस्थे पत्रे दुर्लेख्ये दुष्टानि संदिह्यमानानि अवाचकानि वा
लेख्यानि लिप्यक्षराणि पदानि वा यस्मिन्नात् दुर्लेख्यं तस्मिन्दुर्लेख्ये, नष्टे काल-
वशेन, उन्मृष्टे मपीदौर्बल्यादिना मृदितलिप्यक्षरे, हते तस्करादिभिः, भिन्ने
विद्वलिते, दग्धे प्रज्वलिते, छिन्ने द्विधाभूते सति पत्रं द्विर्भवति । एतच्चाधिप्र-
त्यर्थिनोः परस्परेणानुमतौ सत्याम् । विमत्यां तु व्यवहारप्राप्तौ देशान्तरस्थपत्रा-
नयनायाध्वापेक्षया कालो दातव्यः । दुर्देशावस्थिते नष्टे वा पत्रे साक्षिभिरेव
व्यवहारनिर्णयः कार्यः । यथाह नारदः—‘लेख्ये देशान्तरस्थे शीर्णे दुर्लि-
खिते हते । सतस्तत्कालकरणमसतो द्रष्टृदर्शनम् ॥’ इति । सतो विद्यमानस्य
पत्रस्य देशान्तरस्थस्यानयनाय कालकरणं कालावधिर्दातव्यः । असतः पुनरवि-

१ वचनाच्च चतुर्थादिः ख. २ पत्रारूढे ऋणे ख-ग. ३ करिणापहरणे ख. ४ तस्करा-
दिना ग-घ. ५ द्वितीयपत्रं भवति ग. ६ नाय दुर्गाध्वापेक्षया ख. ७ दुर्गदेशावस्थिते ख.
८ दृष्टदर्शनं घ.

द्यमानस्य पत्रस्य पूर्वं ये द्रष्टारः साक्षिणसैर्दर्शनं ईयवहारपरिसमापनं कार्यम् । यदा तु साक्षिणो न सन्ति तदा दिव्येन निर्णयः कार्यः—‘अलेख्यसाक्षिके देवीं व्यवहारे विनिर्दिशेत्’ इति स्मरणात् । एतच्च जानपदं व्यवस्थापत्रम् । राजकीयमपि व्यवस्थापत्रमीदृशमेव भवति । इयांस्तु विशेषः—‘राज्ञः स्वहस्तसंयुक्तं स्वमुद्राचिह्नितं तथा । राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्वेष्वर्थेषु साक्षिमत् ॥’ इति । तथान्यदपि राजकीयं जयपत्रकं वृद्धवसिष्ठेनोक्तम्—‘यथोपन्यस्तसाध्यार्थसंयुक्तं सोत्तरक्रियम् । सावधारणकं चैव जयपत्रकमिष्यते ॥ प्राङ्निवाकादिहस्ताङ्कं मुद्रितं राजमुद्रया । सिद्धेऽर्थे वादिने दद्याज्जयिने जयपत्रकम् ॥’ इति । तथा सभासदोऽपि मेतं मेऽमुकपुत्रस्येति स्वहस्तं दद्युः—‘सभासदश्च ये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः । यथालेख्यविधौ तद्वत्स्वहस्तं दद्युरेव ते ॥’ इति स्मरणात् । सभासदां च परस्परेणानुमतिव्यतिरेकेण न व्यवहारो निःशल्यो भवति । यथाह नारदः—‘यत्र सभ्यो जनः सर्वः साध्वेतदिति मन्यते । स निःशल्यो विवादः स्यात्सशल्यस्त्वन्यथा भवेत् ॥’ इति । एतच्चतुष्पाद्यवहार एव ।—‘साधयेत्साध्यमर्थं यच्चतुष्पादान्वितं च यत् । राजमुद्रान्वितं चैव जयपत्रकमिष्यते ॥’ इति स्मरणात् । यत्र तु हीनता यथा—‘अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः । आहूतप्रर्षलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥’ इति । तत्र न जयपत्रकमस्ति अपितु हीनपत्रकमेव । तच्च कालान्तरे दण्डप्राप्त्यर्थं जयपत्रं तु प्राङ्न्यायविधिसिद्धयर्थमिति विशेषः ॥ ९१ ॥

लेख्यसंदेहे निर्णयनिमित्तान्याह—

संदिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात्स्वहस्तलिखितादिभिः ।

युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसंबन्धागमहेतुभिः ॥ ९२ ॥

शुद्धमशुद्धं वेति संदिग्धस्य लेख्यस्य शुद्धिः स्वहस्तलिखितादिभिः स्यात् । हस्तेन लिखितं यलेख्यानंतरं तेन शुद्धिः । यदि सदृशान्यक्षराणि भवन्ति तदा शुद्धिः स्यादित्यर्थः । आदिशब्दात्साक्षिलेखकस्वहस्तलिखितान्तरसंवादाच्छुद्धिरिति । युक्त्या प्राप्तियुक्तिप्राप्तिः । देशकालपुरुषाणां द्रव्येण सह संबन्धः प्राप्तिः । अस्मिन्देशेऽस्मिन्कालेऽस्य पुरुषस्येदं द्रव्यं घटत इति युक्तिप्राप्तिः । क्रिया तत्साक्ष्युपन्यासः । चिह्नमसाधारणं श्रीकारादि । संबन्धोऽर्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्वमपि परस्परविश्वासेन दानग्रहणादिसंबन्धः । आगमोऽस्यैतावतोऽर्थस्य संभावितः प्राप्त्युपायः । एते एव हेतवः । एभिर्हेतुभिः संदिग्धलेख्यस्य शुद्धिः स्यादित्यन्वयः । यदा तु लेख्यसंदेहे निर्णयो न जायते तदा साक्षिभिर्निर्णयः कार्यः । यथाह कात्यायनः—‘दूषिते पत्रके वादी तदारूढांस्तु निर्दिशेत्’ इति । साक्षिसंभवविषयमिदं वचनम् । साक्ष्यसंभवविषयं तु हारीतवचनम्—‘न मथैतकृतं पत्रं कृतमेतेन कारितम् । अधरीकृत्य तत्पत्रमथो दिव्येन निर्णयः ॥’ इति ॥ ९२ ॥

एवं शोधिते पत्रे ऋणे च दातव्ये प्राप्ते यदा कृत्स्नमेव दातुमसमर्थं सदा किं कर्तव्यमित्यत आह—

लेख्यस्य पृष्टेऽभिलिखेदत्त्वा दत्त्वर्णिको धनम् ।

धनी वोपगतं दद्यात्स्वहस्तलिखितम् ॥ ९३ ॥

यदाधर्मणिकः सकलमृणं दातुमसमर्थस्तदा शक्त्यनुसारेण दत्त्वा पूर्वकृतस्य लेख्यस्य पृष्टेऽभिलिखेत् एतावन्मया दत्तमिति । उत्तमर्णो वा उपगतं प्राप्तं धनं तस्यैव लेख्यस्य पृष्टे दद्यादभिलिखेत् एतावन्मया लब्धमिति । कथम् । स्वहस्तपरिचिह्नितं स्वहस्तलिखिताक्षरचिह्नितम् । यद्वोपगतं प्रवेशपत्रं स्वहस्तलिखितचिह्नितमधमर्णाद्योत्तमर्णो दद्यात् ॥ ९३ ॥

ऋणे तु कृत्स्ने दत्ते लेख्यं किं कर्तव्यमित्यत आह—

दत्त्वर्ण पाटयेद्वेख्यं शुद्धै वान्यत्तु कारयेत् ।

ऋणेण सकृदेव वा कृत्स्नमृणं दत्त्वा पूर्वकृतं लेख्यं पाटयेत् । यदा तु दुर्गन्देशावस्थितं लेख्यं नष्टं वा तदा शुद्धै अधमर्णैस्त्वनिवृत्त्यर्थमन्यलेख्यं कारयेदुत्तमर्णनाधमर्णः । पूर्वोक्तऋणेणोत्तमर्णो विशुद्धिपत्रमधमर्णाद्य दद्यादित्यर्थः ॥

ससाक्षिके ऋणे कृत्स्ने दातव्ये किं कर्तव्यमित्यत आह—

साक्षिमञ्च भवेद्यद्वा तदातव्यं ससाक्षिकम् ॥ ९४ ॥

यत्तु ससाक्षिकमृणं तत्पूर्वसाक्षिसमक्षमेव दद्यात् ॥ ९४ ॥

इति लेख्यप्रकरणम् ।

अथ दिव्यप्रकरणम् ७

लिखितसाक्षिभुक्तिः चतुर्णां त्रिविधं मानुषं प्रमाणमुक्तम् । अथावसरप्राप्तं दिव्यं प्रमाणमभिधास्यन् तुलाश्याप इत्यादिभिर्वाद्यैः पञ्चभिः श्लोकैर्दिव्यमातृकां कथयति । तत्र तावद्विद्यान्युपविःसति ।

गुनाःश्यापो विषं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये ।

तुलादीनि कोशान्तानि पञ्च दिव्यानीह धर्मशास्त्रे विशुद्धये संदिग्धस्यार्थस्य संदेहेऽनिवृत्तये दातव्यानीति ॥

नैवन्वयत्रान्यान्यपि तण्डुलादीनि दिव्यानि सन्ति—‘धटोऽग्निदस्कं चैव विषं कोशस्तथैव च । तण्डुलाश्चैव दिव्यानि सप्तमस्तसमापकः ॥’ इति पितामहस्मरणात् । अतः कथमेतावन्येवेत्यत आह—

महाभियोगेष्वेतानि

१ चोपगतं घ. २ लिखितपरिचिह्नित ग. ३ उत्तमर्ण अथ ख. ४ दिभिरारभ्य घ. ५ संदिग्ध. ६ अन्यात्रान्या ख.

एतानि महाभियोगेष्वेव नान्यत्रेति नियम्यते न पुनरिमान्येव दिव्यानीति । महत्त्वावधिं च वक्ष्यति । नन्वल्पाभियोगेऽपि कोश इष्यते—‘कोशमल्पेऽपि दापयेत्’ इति स्मरणात् । सत्यम् । कोशस्य तुलादिषु पाठो न महाभियोगेष्वेवेति नियमार्थः, किंतु सावष्टम्भाभियोगेऽपि प्राप्स्यर्थः । अन्यथा शङ्काभियोगे एव स्यात्—‘अवष्टम्भाभियुक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् । तण्डुलाश्चैव कोशश्च शङ्कास्त्रेव न संशयः ॥’ इति स्मरणात् ॥

महाभियोगेषु शङ्कितेषु सावष्टम्भेषु चाविशेषेण प्राप्तावपवादमाह—

शीर्षकस्थेऽभियोक्तरी ॥ ९५ ॥

एतानि तुलादीन्यभियोक्तरी शीर्षकस्थेऽभियुक्तस्य भवन्ति । शीर्षकं शिरो व्यवहारस्य चतुर्थः पादो जयपराजयलक्षणस्तेन च दण्डो लक्ष्यते तत्र तिष्ठतीति शीर्षकस्थः तत्प्रयुक्तदण्डभागित्यर्थः ॥ ९५ ॥

ततोर्था लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनमिति भावप्रतिज्ञावादिन एव क्रि-
येति व्यवस्था दर्शिता तदपवादादार्थमाह—

रुच्या वान्यतरः कुर्यादितरो वर्तयेच्छिरः ।

रुच्याभियोक्तृभियुक्तयोः परस्परसंप्रतिपत्त्यान्यतरोऽभियुक्तोऽभियोक्ता वा दिव्यं कुर्यादितरोऽभियुक्तोऽभियोक्ता वा शिरः शारीरमर्थदण्डं वा वर्तयेदङ्गीकुर्यात् । अयमभिसन्धिः—न मानुषप्रमाणवदिव्यं प्रमाणं भावैकगोचरं अपितु भावाभावावविशेषेण गोचरयति । अतश्च मिथ्योत्तरे प्रत्यवस्कन्दने प्राङ्गन्याये त्रार्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्येच्छया दिव्यं भवतीति ॥

अल्पाभियोगे महाभियोगे शङ्कासावष्टम्भयोरप्यविशेषेण कोशो भवतीत्युक्तं, तुलादीने विपान्तानि तु महाभियोगेष्वेव सावष्टम्भेष्वेवेति च नियमो द-
र्शितः । तत्रावष्टम्भाभियोगेष्वेवैत्यस्यापवादमाह—

विनापि शीर्षकात्कुर्यान्नृपद्रोहेऽथ पातके ॥ ९६ ॥

राजद्रोहाभिशङ्कायां ब्रह्महत्यादिपातकाभिशङ्कायां च शिरःस्थायिना विनापि तुलादीनि कुर्यात् महाचौर्याभिशङ्कायां च । यथाह—‘राजभिः शङ्कितानां च निर्दिष्टानां च दस्युभिः । आत्मशुद्धिपराणां च दिव्यं देयं शिरो विना ॥’ इति । तण्डुलाः पुनरल्पचौर्यशङ्कायामेव ।—‘चौर्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः’ इति पितामहवचनात् । तसमापस्तु महाचौर्याभिशङ्कायामेव ।—‘शङ्काभियुक्तानां तसमापो विधीयते’ इति स्मरणात् । अन्ये पुनः शपथः अल्पार्थविषयाः ।—‘सत्यंवाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च । देवतापितृप-
दोश्च दत्तानि सुकृतानि च ॥ स्पृशेच्छिरांसि पुत्राणां दाराणां सुहृदां तथा ।

अभियोगेषु सर्वेषु कोशपानमथापि वा ॥ इत्येते शपथाः प्रोक्तानि ननु स्वल्प-
कारणे ॥' इति नारदस्मरणात् ॥ यद्यपि मानुषप्रमाणानिर्णयस्य निर्णायकं य-
त्तद्विद्यमिति लोकप्रसिद्ध्या शपथानामपि दिव्यत्वं तथापि कालान्तरनिर्णयनि-
मित्तत्वेन समनन्तरनिर्णयनिमित्तेभ्यो घटादिभ्यो दिव्येभ्यो भेदत्वव्यपदेशो
ब्राह्मणपरिव्राजकवत् । कोशस्य तु शपथत्वेऽपि घटादिषु पाटो महाभियोगवि-
षयत्वेनावष्टम्भाभियोगविषयत्वेन च घटादिसाम्यान्नतु समनन्तरनिर्णयनिमि-
त्तत्वेन । तण्डुलानां तप्तमापस्य च समनन्तरनिर्णयनिमित्तत्वेऽप्यल्पविषयत्वेन
शङ्काविषयत्वेन च घटादिवैलक्षण्यात्तेष्वपाठ इति संतोषव्यम् । एतानि च
दिव्यानि शपथाश्च यथासंभवमृणादिषु विवादेषु प्रयोक्तव्यानि । यत्तु पिताम-
हवचनम्—'स्थावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्जयेत्' इति । तदपि लिखित-
सामन्तादिसद्भावे दिव्यानि परिवर्जयेदिति व्याख्येयम् । ननु विवादान्तरेष्वपि
प्रमाणान्तरसंभवे दिव्यानामनवकाश एव । सत्यम् । ऋणादिषु विवादेषु उक्त-
लक्षणसाक्ष्युपन्यासेऽर्थिना कृतेऽपि प्रत्यर्थां यदि दण्डाभ्युपगमावष्टम्भेन दिव्य-
मवलम्बते तदा दिव्यमपि भवति । साक्षिणामाशयदोषसंभवाद्दिव्यस्य च नि-
र्दोषत्वेन वस्तुतत्त्वविषयत्वात्तल्लक्षणत्वाच्च धर्मस्य । यथाह नारदः—'तत्र
सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिणि । देवसाध्ये पौरुषेयीं न लेख्यं वा प्र-
योजयेत् ॥' इति । स्थावरेषु च विवादेषु प्रत्यर्थिना दण्डावष्टम्भेन दिव्यावल-
म्बने कृतेऽपि सामन्तादिदृष्टप्रमाणसद्भावे न दिव्यं ब्राह्ममिति विकल्पनिराकर-
णार्थं 'स्थावरेषु विवादेषु' इत्यादिपितामहवचनं नात्यन्तिकदिव्यनिराकरणा-
र्थम् । लिखितसामन्ताद्यभावे स्थावरविवादेष्वनिर्णयप्रसङ्गात् ॥ ९६ ॥

दिव्ये साधारणविधिः—

सचैलं स्नातमाहूय सूर्योदय उपोषितम् ।

कारयेत्सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसंनिधौ ॥ ९७ ॥

किंच । पूर्वेषुरूपोषितमुदिते सूर्ये सचैलं स्नातं दिव्यग्राहिणमाहूय नृपस्य
सभ्यानां ब्राह्मणानां च संनिधौ सर्वाणि दिव्यानि कारयेत्प्राड्विवाकः—'त्रिरा-
त्रोपोषिताय स्युरेकरात्रोषिताय वा । नित्यं दिव्यानि देयानि शुचये चार्द्रवा-
ससे ॥' इत्युपवासविकल्पः पितामहेनोक्तो बलवद्बलवन्महाकार्याल्पकार्य-
विषयत्वेन व्यवस्थितो द्रष्टव्यः । उपवासनियमश्च कारयितुः प्राड्विवाकस्यापि—
'दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राड्विवाकः समाचरेत् । अध्वरेषु यथाध्वर्युः सोपवासा
नृपाज्ञया ॥' इति पितामहवचनात् ॥ अत्र यद्यपि सूर्योदय इत्यविशेषणोक्तं
तथापि शिष्टसमाचारानुवासे दिव्यानि देयानि । तत्रापि—'पूर्वाह्नेऽपि
रीक्षा स्यात्पूर्वाह्णे च घटो भवेत् । मध्याह्ने तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभीप्सु' इति

१ साध्येषु ग. सर्वेषु कोशयान घ. २ नारदादि ख ग. ३ नन्तरनिमित्तनिर्णयिभ्यो घ.
४ न्तरसद्भावे घ. ५ उक्तलक्षणे घ. ६ माशये दोष घ.

दिवसस्य तु पूर्वाह्णे कोशशुद्धिविधीयते । रात्रौ तु पश्चिमे यामे विषं देयं सुशी-
तलम् ॥' इति पितामहोक्तो विशेषो द्रष्टव्यः ॥ अनुक्तकालविशेषाणां तण्डु-
लतप्तमाषप्रभृतीनां पूर्वाह्ण एव प्रदानम् ।—'पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानं परि-
कीर्तितम्' इति सामान्येन नारदस्मरणात् । अहनि त्रिधा विभक्ते पूर्वो भागः
पूर्वाह्णो मध्यमो मध्याह्नः उत्तरोऽपराह्णः । तथापरोऽपि कालविशेषो विधिप्र-
तिषेधमुखेन दर्शितः । विधिमुखस्तावत्—'अग्नेः शिशिरहेमन्तौ वर्षाश्चैव प्रकी-
र्तिताः । शरद्रीष्मेषु सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् ॥ चैत्रो मार्गशिरश्चैव वैशा-
खश्च तथैव च । एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ॥ कोशस्तु सर्वदा
देयस्तुला स्यात्सर्वकालिकी ॥' इति । कोशग्रहणं सर्वशपथानामुपलक्षणम् ।
तण्डुलानां पुनर्विशेषानभिधानात्सर्वकालिकत्वम् । प्रतिषेधमुखोऽपि—'न
शीते तोयंशुद्धिः स्यान्नोष्णकालेऽग्निशोधनम् । म प्रावृषि विषं दद्यात्प्रवाते न
तुलां तथा ॥ नापराह्णे न सन्ध्यायां न मध्याह्णे कदाचन ॥' इति । न शीते
तोयशुद्धिः स्यादित्यत्र शीतशब्देन हेमन्तशिशिरवर्षाणां ग्रहणम् । नोष्णकाले-
ऽग्निशोधनमित्यत्रोष्णकालशब्देन ग्रीष्मशरदोः । विधानलब्धस्यापि पुनर्निषेध आ-
दरार्थः । प्रयोजनं तु वक्ष्यते ॥ ९७ ॥

अधिकारिव्यवस्थामाह—

तुला स्त्रीबालवृद्धान्धपङ्गुब्राह्मणरोगिणाम् ।

अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विषस्य वा ॥ ९८ ॥

स्त्री स्त्रीमात्रं जातिवयोवस्थाविशेषानादरेण । बाल आपोडशाद्द्वर्षाज्जातिवि-
शेषानादरेण । वृद्धोऽशीतिकावरः । अन्धो नेत्रविकलः । पङ्गुः पादविकलः ।
ब्राह्मणो जातिमात्रम् । रोगी व्याधितः । एतेषां शोधनार्थं तुलैवेति नियम्यते ।
अग्निः फालस्तप्तमाषश्च क्षत्रियस्य । जलमेव वैश्यस्य । वाशब्दोऽवधारणे । वि-
षंस्य यत् । उक्तपरिमाणाः सप्तैव शूद्रस्य शोधनार्थं भवन्ति । ब्राह्मणस्य तुला-
विधानात् 'शूद्रस्य यवाः सप्त विषस्य वा' इति विषविधानादाग्निर्जलं वेति क्षत्रिय-
वैश्यविषयमुक्तम् । एतदेव स्पष्टीकृतं पितामहेन—'ब्राह्मणस्य धतो देयः क्ष-
त्रियस्य हुताशनः । वैश्यस्य सलिलं प्रोक्तं विषं शूद्रस्य दापयेत् ॥' इति । यत्तु
रुयादीनां दिव्याभावस्मरणम्—'सब्रतानां भृशार्तानां व्याधितानां तपस्विनाम् ।
स्त्रीणां च न भवेद्दिव्यं यदि धर्मस्त्वपेक्षितः ॥' इति, तत् 'रुच्या वान्यतरः कुर्षो-
त्' इति विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । एतदुक्तं भवति—अवष्टम्भाभियोगेषु रुयादीना-
मभियोकृत्वेऽभियोज्यानामेव दिव्यं, एतेषामभियोज्यत्वेऽप्यभियोकृत्वामेव दि-
व्यम् । परस्पराभियोगे तु विकल्प एव । तत्रापि तुलैवेति कात्यायनवचनेन
नियम्यते । तथा महापातकादिशङ्काभियोगे रुयादीनां तुलैवेति । एतच्च वचनं
सर्वदिव्यसाधारणेषु मार्गशिरश्चैत्रवैशाखेषु रुयादीनां सर्वदिव्यसमवधाने निया-

१ कोशसिद्धिः ख. २ अनुक्तवेला ग. घ. ३ प्रथमो भागः घ. ४ उत्तमो घ. ५ तोयसिद्धिः
स्यात् ख.

मकतयार्थवत् । न च सर्वकालं स्त्रीणां तुलैवेति ।—‘स्त्रीणां तु न विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतम् । घटकोशादिभिस्तासामन्तस्त्वं विचारयेत् ॥’ इति विषसलिलव्यतिरिक्तघटकोशाद्यादिभिः शुद्धिविधानात् । एवं बालादिष्वपि बोजनीयम् । तथा ब्राह्मणादीनामपि न सार्वकालिकस्तुलादिनियमः ।—‘सर्वेषामेव वर्णानां कोशशुद्धिविधीयते । सर्वाण्येतानि सर्वेषां ब्राह्मणस्य विषं विना ॥’ इति पितामहस्मरणात् । तस्मात्साधारणे काले बहुदिव्यसमवधाने तुलादिनियमार्थमेवेदं वचनम् । कालान्तरे तु तत्तत्कालविहितं सर्वेषाम् । तथाहि—वर्षास्वप्तिरेव सर्वेषाम् । हेमन्तशिशिरयोस्तु क्षत्रियादित्रयाणामग्नि-विषयोर्विकल्पः । ब्राह्मणस्य स्वप्तिरेव न कदाचिद्विषम् । ‘ब्राह्मणस्य विषं विना’ इति प्रतिषेधात् । ग्रीष्मशरदोस्तु सलिलमेव । येषां तु व्याधिविशेषेणान्यादिनिषेधः—‘कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं श्वासकासिनाम् । पित्तश्लेष्माद्यैः नित्यं विषं तु परिवर्जयेत् ॥’ इति तेषामन्यादिकालेऽपि साधारणं तुल्यैरेव दिव्यं भवति । तथा—‘तोयमग्निर्विषं चैव दातव्यं बलिनां नृणाम्’ इति वचनाद्दुर्बलानामपि सर्वथा विधिप्रतिषेधात्तु कालानतिक्रमेण जातिवयोर्वस्थाश्रितानि दिव्यानि देयानि ॥ ९८ ॥

महाभियोगेष्वेतानीत्युक्तं तत्राभियोगस्य यैदपेक्षं महत्त्वं तदिदानीमाह—

नासहस्राद्रेत्फालं न विषं न तुलां तथा ।

पणसहस्रादर्वाक् फालं विषं तुलां वा न कारयेत् । मध्यवर्तिं जलमपि । यथोक्तम्—‘तुलादीनि विषान्तानि गुरुष्वर्थेषु दापयेत्’ इति । अत्र कोशस्याग्रहणं ‘कोशमल्पेऽपि दापयेत्’ इत्यल्पाभियोगेऽपि तस्य स्मरणात् । एतानि चत्वारि दिव्यानि पणसहस्रादूर्ध्वमेव भवन्ति नार्वागित्यर्थः ॥ नन्वर्वागप्यन्यादीनि पितामहेन दर्शितानि—‘सहस्रे तु घटं दद्यात्सहस्रार्धं तथायसम् । अर्धस्यार्धं तु सलिलं तस्यार्धं तु विषं स्मृतम् ॥’ इति । सत्यम् । तत्रैतं व्य-वस्था । यद्द्रव्यापहारे पातित्यं भवति तद्विषयं पितामहवचनं, इतरद्रव्यविषयं योगीश्वरवचनमिति । एतच्च वचनद्वयं स्तेयसाहसविषयम् । अपह्ववे तु वि-शेषो दर्शितः कात्यायनेन—‘दत्तस्यापह्ववो यत्र प्रमाणं तत्र कल्पयेत् । स्तेय-साहसयोर्दिव्यं स्वल्पेऽप्यर्थे प्रदापयेत् ॥ सर्वद्रव्यप्रमाणं तु ज्ञात्वा हेम प्रक-ल्पयेत् । हेमप्रमाणयुक्तं तु तदा दिव्यं नियोजयेत् ॥ ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां शतनाशे विषं स्मृतम् । अशीतेस्तु विनाशे वै दद्याच्चैव हुताशनम् ॥ षष्ट्या नाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै घटम् । विंशद्दशविनाशे तु कोशपानं विधी-यते ॥ पञ्चाधिकस्य वा नाशे ततोऽर्धार्धस्य तण्डुलाः । ततोऽर्धार्धविनाशे द्वि

१ सार्वकालं ख. २ यथा ख. ३ तुला दिव्यं ग. ४ दुर्बलानामिति सर्वदा घ. ५ प्रतिषे-धाद्वेत् उक्तकालानति ग. ६ वस्थानाश्रितानि ख. ७ यदपेक्ष्य ख-ग. ८ तत्रैवं व्यवस्था घ. ९ दद्यादेव ख. १० दद्याद्विंशदिनाशे तु ग.

स्पृशेत्पुत्रादिमस्तकान् ॥ ततोऽधोर्ध्वविनाशे हि लौकिक्यश्च क्रियाः स्पृताः ।
एवं विचारयन् राजा धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥' इति । ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णाना-
मित्यत्र सुवर्णशब्दः 'षोडश माषाः सुवर्णः' इत्युक्तपरिमाणवचनः । नाशश-
ब्दश्चात्रापह्नववचनः । नासहस्राद्वरेत्फालमित्यत्र तु ताम्रिकपणसहस्रं बोद्धव्यम् ॥
ननु नृपद्रोहे महापातके चैतानि दिव्यान्युक्तानि, तत्कथं नासहस्राद्वरेत्फाल-
मित्यत्राह—

नृपार्थेष्वभिशापे च वहेयुः शुचयः सदा ॥ ९९ ॥

नृपद्रोहे महापातकाभियोगे च सदा द्रव्यसंख्यामनपेक्ष्यैवैतानि दिव्यानि
वदेयुः कुर्युर्नृपवासादिना शुचयः सन्तः । तथा देशविशेषोऽपि नारदेनोक्तः—
'सभाराजकुलद्वारदेवायतनचत्वरे । निधेयो निश्चलः पूज्यो धूपमाल्यानुलेपनैः ॥'
इति । निधेयो घटः । व्यवस्था च कात्यायनेनोक्ता—'इन्द्रस्थानेऽभिशापानां
महापातकिनां नृणाम् । नृपद्रोहे प्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥ प्रातिलोभ्य-
प्रसूतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे । अतोऽन्येषु सभामध्ये दिव्यं देयं विदुर्बुधाः ॥
अस्पृश्याधमदासानां म्लेच्छानां पापकारिणाम् । प्रातिलोभ्यप्रसूतानां निश्चयो
न तु राजनि ॥ तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि संशये तेषु निर्दिशेत् ॥' इति ॥ ९९ ॥
इति दिव्यमातृका ॥

एवं सर्वदिव्योपयोगिनीं दिव्यमातृकामभिधायेदानीं घटादिदिव्यानां प्रयो-
गमाह—

तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।

प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वावतारितः ॥ १०० ॥

त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।

तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय ॥ १०१ ॥

यद्यसि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय ।

शुद्धश्चेद्रमयोर्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥ १०२ ॥

तुलाया धारणं तोलनं ये विदन्ति सुवर्णकारप्रभृतयस्तैः प्रतिमानेन स्पृदा-
दिना समीभूतः समीकृतस्तुलामाश्रितोऽधिरूढोऽभियुक्तोऽभियोक्ता वा दिव्य-
कारी रेखां कृत्वा येन संनिवेशेन प्रतिमानसमीकरणदशायां शिष्यतलेऽवस्थि-
तस्तस्मिन्पाण्डुलेखेनाङ्कयित्वावतारितस्तुलामभिमन्त्रयेत्प्रार्थयेत्तानेन मन्त्रेण । हे
तुले, त्वं सत्यस्य स्थानमसि । पुरा आदिस्पृष्टौ देवैर्हिरण्यगर्भप्रभृतिभिर्विनिर्मि-
तोत्पादिता । तत्तस्मात्सत्यं संदिग्धस्वार्थस्य स्वरूपं वद दर्शय । कल्याणि शो-

१ अभिशापेषु ग. २ नृपद्रोहेषु ख. ३ ततोऽन्येषु तु कार्येषु सभामध्ये विदुर्बुधाः ग.
४ म्लेच्छानामपकारिणां ग. ५ दापयेत् ग. ६ विशोधय घ. ७ पाण्डुलेखः ख. इति
प्रसिद्धः. पाण्डुलेखेन ख.

भने, अस्मात्संशयान्मां विमोचय । हे मातः, यद्यहं पापकृदसत्यवाद्यस्मि ततो मां त्वमधो नय । अथ शुद्धः सत्यवाद्यस्मि ततो मामूर्ध्वं गमयेति ॥ प्राङ्निवाकस्य तुलाभिमन्त्रणमन्त्रः स्मृत्यन्तरोक्तः । अयं तु दिव्यकारिणः । जयपराजयलक्षणं तु मन्त्रलिङ्गादेवावगम्यत इति न पृथगुक्तम् ॥ घटनिर्माणं पुनरारोहणाद्यर्थसिद्धमेव पितामहनारदादिभिः स्पष्टीकृतम् । तद्यथा—‘छित्त्वा तु यज्ञियं वृक्षं यूपवन्मन्त्रपूर्वकम् । प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनीषिभिः ॥ मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यश्छेदने जप्य एव च । चतुरस्रा तुला कार्या ऋग्वी तथैव च ॥ कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु चार्थवत् । चतुरस्रा तुला कार्या पादौ चोपरि तत्समौ ॥ अन्तरं तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यधमेव च । हस्तद्वयं निखेयं तु पादयोरुभयोरपि ॥ तोरणे च तथा कार्ये पार्श्वयोरुभयोरपि । घटादुच्चतरे स्यातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः ॥ अवलम्बौ च कर्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ । मृन्मयौ सूत्रसंबद्धौ घटमस्तकचुम्बिनौ ॥ प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुचौ देशे घटस्तथा । शिष्यद्वयं समासज्य पार्श्वयोरुभयोरपि ॥ प्राङ्मुखान्कल्पयेद्दर्भांश्शिक्ययोरुभयोरपि । पश्चिमे तोलयेत्कर्तृनन्यस्मिन्मृत्तिकां शुभाम् ॥ पिटकं पूरयेत्तस्मिन्निष्ठकाप्रावपांसुभिः । अत्र च मृत्तिकेष्टकाप्रावपांसूनां विकल्पः । परीक्षका नियोक्तव्यास्तुलामानविशारदाः ॥ वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैव च । कार्ये परीक्षकैर्नित्यमवलम्बसमो घटः ॥ उदकं च प्रदातव्यं घटस्योपरि पण्डितैः । यस्मिन्न ष्ठवते तोयं स विज्ञेयः समो घटः ॥ तोलयित्वा नरं पूर्वं पश्चात्तमवतार्य तु । घटं तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम् ॥ तत आवाहयेद्देवान्विधिनानेन मन्त्रवित् । वादित्रतूर्यघोषैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥ प्राङ्मुखः प्राञ्जलिभूत्वा प्राङ्निवाकस्ततो वदेत् । एह्यहि भगवन्धर्मं अस्मिन्दिव्ये समाविश ॥ सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणैः । आवाह्य तु घटे धर्मं पश्चाद्ङ्गानि विन्यसेत् ॥ इन्द्रं पूर्वं तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा । वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरं चोत्तरे तथा ॥ अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् । इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः ॥ कुबेरस्तु सुवर्णाभो वह्निश्चापि सुवर्णभः । तथैव निर्ऋतिः श्यामो वायुर्धुन्नः प्रशस्यते ॥ ईशानस्तु भवेद्वक्त्र एवं ध्यायेत्क्रमादिमान् । इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनाराधयेद्बुधः ॥ धरो ध्रुवस्तथा सोम आपश्चैवानिलोऽनलः । प्रयूपश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ देवेशोशानयोर्मध्य आदित्यानां तथा गणम् । धातार्यमा च मित्रश्च वैरुणोऽशुभगस्तथा ॥ इन्द्रो विवस्वान्पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः । ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः ॥ इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्तिताः । अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदुः । वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च महायशः ।

१ मन्त्राः स्मृत्यन्तरोक्ताः ग-घ. २ प्रान्तरं ख. ३ निधेयं इति पाठः. ४ पिटकं वंशभाण्ड-विशेषः. ५ हेमकारश्च कांस्यकारः घ. ६ प्राञ्जलिः प्राङ्मुखो भूत्वा घ. ७ ध्रुवोऽध्वरस्तथा सोमः ख. धरो ध्रुवश्च सोमश्च घ. ८ आदित्यानां तथायनं ग. आदित्यारानं तथा घ. ९ वरुणोऽशुभ ग-घ. १० अग्नेः पश्चिमदिग्भागे रुद्राणां स्थापनं विदुः ग.

अजैकपादहिरुंभ्रयः पिनाकी चापराजितः ॥ भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशां-
पतिः । स्थाणुर्भवश्च भगवान् रुद्रास्त्वेकादश स्मृताः ॥ प्रेतेशरक्षोमध्ये तु मा-
तृस्थानं प्रकल्पयेत् । ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥ वाराही चैव
माहेन्द्री चामुण्डा गणसंयुता । निर्ऋतेरुत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः ॥ वरुण-
स्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते । पवनः स्पर्शनो वायुरनिष्ठो मारुतस्तथा ॥
प्राणः प्राणेशजीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्तिताः । धटस्योत्तरभागे तु दुर्गामावाह-
येद्बुधः ॥ एतासां देवतानां तु स्वनाम्ना पूजनं विदुः । भूषावसानं धर्माय दत्त्वा
चाध्यादिकं क्रमात् ॥ अध्यादिपश्चाद्ङ्गानां भूषान्तमुपकल्पयेत् । गन्धादिकां
नैवेद्यान्तां परिचर्यां प्रकल्पयेत् ॥' इति । अत्र च तुलां पताकाध्वजालंकृतां
विधाय तस्यामेहोहीति मन्त्रेण धर्ममावाह्य धर्मायार्ध्यं कल्पयामि नम इत्यादिना
प्रयोगेणार्घ्यपाद्याचमनीयमधुपर्काचमनीयस्नानवस्त्रयज्ञोपवीताचमनीयमुकुटकट-
कादिभूषान्तं दत्त्वा इन्द्रादीनां दुर्गान्तानां प्रणवाद्यैः स्वनामभिश्चतुर्ध्वन्तैर्नमो-
न्तैरर्घ्यादिभूषान्तं पदार्थानुसमयेन दत्त्वा धर्माय गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादि
दत्त्वा इन्द्रादीनां गन्धादीनि पूर्ववद्दद्यात् । गन्धपुष्पाणि च धटपूजायां रक्तानि
कार्याणि । यथाह नारदः—'रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दध्यपूपाक्षतादिभिः । अर्च-
येत्तु धटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेत् ॥' इति । इन्द्रादीनां तु विशेषानभिधाना-
द्यथालाभं रक्तैरन्यैर्वा पूजनमिति पूजाक्रमः ॥ एतच्च सर्वं प्राड्विवाकः कुर्यात् ।
यथोक्तम्—'प्राड्विवाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः । श्रुतवृत्तोपसंपन्नः शान्त-
चित्तो विमत्सरः ॥ सत्यसंधः शुचिर्दक्षः सर्वप्राणिहिते रतः । उपोषितः शुद्ध-
वासाः कृतदन्तानुधावनः ॥ सर्वासां देवतानां च पूजां कुर्याद्यथाविधि ॥'
तथा । ऋत्विग्भिश्चतुर्भिश्चतसृषु दिक्षु लौकिकामौ होमः कार्यः । यथाह—
'चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्तव्यो वेदपारगैः । आज्येन हविषा चैव समिद्धिर्होम-
स्त्राधनैः ॥ सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव होमयेत् ॥' प्रणवादिकां गायत्री-
सूत्रं पुनः स्वाहाकारान्तं प्रणवमुच्चार्य समिदाज्यचरुनप्रत्येकमष्टोत्तरशतं जु-
हुयादित्यर्थः । एवं हवनान्तां देवपूजां विधायानन्तरमभियुक्तमर्थं वक्ष्यमाणम-
ग्नसहितं पत्रे लिखित्वा तत्पत्रं शोध्य शिरोगतं कुर्यात् । यथाह—'यैर्दधर्म-
भियुक्तः स्याल्लिखित्वा तं तु पत्रके । मन्त्रेणानेन सहितं तत्कार्यं तु शिरोगतम् ॥'
मन्त्रश्चायम्—'आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च । अ-
हश्च रात्रिश्च उमे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥' इति । एतच्च धर्मा-
वाहनादि शिरसि पत्रारोपणान्तमनुष्ठानकाण्डं सर्वदिव्यसाधारणम् । यथोक्तम्
—'इमं मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्वदिव्येषु योजयेत् । आवाहनं च देवानां तथैव
परिकल्पयेत् ॥' इति । अनन्तरं प्राड्विवाको धटमामन्नयेत्—'धटमामन्नयेच्चैव
विधिनानेन शास्त्रवित्' इति स्मरणात् । मन्त्राश्च दर्शिताः—'एवं धट ब्रह्मणा
सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् । धकाराद्धर्ममूर्तिस्त्वं टकारात्कुटिकं नरम् ॥ घृतो

मुदके निक्षिप्य पुनः संताप्योदके निक्षिप्य तृतीये तापे संताप्य संदेशेन गृहीत्वा पुरत आनीते सत्यपुरस्कृतं सत्यशब्दयुक्तं त्वमग्ने सर्वभूतानामित्यादि-मन्त्रं कर्ता ब्रूयादिति ॥ प्राड्विवाकस्तु मण्डलभूभागादक्षिणप्रदेशे लौकिकमग्नि-मुपसमाधाय अग्नये पावकाय स्वाहेत्याज्येनाष्टोत्तरशतवारं जुहुयात् ।—‘शान्त्यर्थं जुहुयादग्नौ घृतमष्टोत्तरं शतम्’ इति स्मरणात् । हुत्वा च तस्मिन्नग्नावयःपिण्डं प्रक्षिप्य तस्मिन्स्ताप्यमाने धर्मावाहनादिहवनान्तं पूर्वोक्तं विधिं विधाय तृतीये तापे वर्तमाने अयःपिण्डमग्निमेभिर्मन्त्रैरभिमन्त्रयेत्—‘त्वमग्ने वेदाश्चकारस्त्वं च यज्ञेषु हूयसे । त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम् । जडरस्थो हि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम् । पापं पुनासि वै यस्मात्तस्मात्पावक उच्यसे ॥ पापेषु दर्शयात्मानमच्छिमान्भव पावक । अथवा शुद्धभावेषु शीतो भव हुता-शन ॥ त्वमग्ने सर्वदेवानामन्तश्चरंसि साक्षिवत् । त्वमेव देव जानीषे न विदु-र्यानि मानवाः ॥ व्यवहाराभिशास्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति । तदेनं संशया-दस्माद्धर्मतश्चातुमर्हसि ॥’ इति ॥ १०४ ॥

तस्येत्युक्तवतो लौहं पञ्चाशत्पलिकं समम् ।

अग्निवर्णं न्यसेत्पिण्डं हस्तयोरुभयोरपि ॥ १०५ ॥

अपिच । तस्य कर्तुरित्युक्तवतस्त्वमग्ने सर्वभूतानामित्यादिभिर्मन्त्रैरभिमन्त्रणं कृतवतो लौहं लोहविकारं पिण्डं पञ्चाशत्पलिकं पञ्चाशत्पलसंमितं सममस्त्र-हितम् । सर्वतश्च समं वृत्तं श्लक्ष्णं तथाष्टाङ्गुलामयम्—‘अस्त्रहीनं समं कृत्वा अष्टाङ्गुलमयोमयम् । पिण्डं तु तापयेदग्नौ पञ्चाशत्पलिकं समम् ॥’ इति पितामहस्मरणात् । अग्निवर्णमग्निसदृशमुभयोर्हस्तयोरश्वत्थपत्रदधिदूर्वाघन्त-रितयोन्यसेन्नक्षिपेत्प्राड्विवाकः ॥ १०५ ॥

ततः किं कुर्यादित्यत आह—

स तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्व्रजेत् ।

स पुरुषस्तं तस्रलोहपिण्डं अङ्गलिना गृहीत्वा सप्तमण्डलानि शनैर्व्रजेत् । एवकारेण मण्डलेष्वेव पदन्यासं मण्डलानतिक्रमणं च दर्शयति । यथाह पितामहः—‘न मण्डलमतिक्रामेन्नाप्यर्वाक् स्थापयेत्पदम्’ इति ॥

सप्तैव मण्डलानि शनैर्व्रजेदित्युक्तं तत्रैकैकं मण्डलं किंप्रमाणकं मण्डलयोरन्तरं च कियत्प्रमाणकमित्यत आह—

षोडशाङ्गुलकं ज्ञेयं मण्डलं तावदन्तरम् ॥ १०६ ॥

षोडश अङ्गुलानि यस्य तत्षोडशाङ्गुलकम् । षोडशाङ्गुलप्रमाणं मण्डलं बोद्ध-व्यम् । मण्डलयोरन्तरं मध्यं च तावदेव षोडशाङ्गुलकमेव ।—सप्त मण्डलानि व्रजेदिति वदता प्रथममवस्थानमण्डलमेकमुक्तं । अतश्चाष्टमण्डलानि षोडशाङ्गु-लकानि मण्डलानामन्तराणि मध्यानीत्यर्थः । मण्डलान्तराणि तु सप्त तावत्प्रमा-णानि ॥ एतदेव नारदेन परिसंख्यायोक्तम्—‘द्वात्रिंशदङ्गुलं प्राहुर्मण्डला-

मण्डलान्तरम् । अष्टाभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् । चत्वारिंशत्समधिकं भूमेरङ्गुलमानतः ॥' इति । अयमर्थः—अवस्थानमण्डलाषोडशाङ्गुलान्मण्डलान्तरमन्थनमण्डलम् । द्वितीयाद्येकमेकं द्वात्रिंशदङ्गुलं सान्तरालं तदेवमवस्थानमण्डलं षोडशाङ्गुलम् । गन्तव्यानि च सप्त मण्डलानि सान्तरालानि द्वात्रिंशदङ्गुलानि । एवमष्टाभिर्मण्डलैश्चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं भूमेरङ्गुलमानतोऽङ्गुलमानमिति सार्वभिकिकस्तसिः । अस्मिन्स्तु पक्षेऽवस्थानमण्डलं षोडशाङ्गुलं विधाय द्वात्रिंशदङ्गुलप्रमाणानां सप्तानां सान्तरालमण्डलभूभागानामेकमेकं भूभागं द्विधा विभज्यान्तरालभूभागान्षोडशाङ्गुलप्रमाणान्विहाय मण्डलभूभागेषु षोडशाङ्गुलप्रमाणेषु गन्तुपदप्रमाणानि सप्त मण्डलानि कार्याणि । यथा तेनैवोक्तम्—'मण्डलस्य प्रमाणं तु कुर्यात्तत्पदसंमितम्' इति । यत्तु पितामहेनोक्तम्—'कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्तान्नवमं तथा । आप्तेयं मण्डलं चाद्यं द्वितीयं वारुणं स्मृतम् ॥ तृतीयं वायुदैवत्यं चतुर्थं यमदैवतम् । पञ्चमं रिवन्द्रदैवत्यं षष्ठं कौबेरमुच्यते ॥ सप्तमं सोमदैवत्यं सावित्रं त्वष्टमं तथा । नवमं सर्वदैवत्यमिति दिव्यविदो विदुः ॥ द्वात्रिंशदङ्गुलं प्राहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम् । अष्टाभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् ॥ षट्पञ्चाशत्समधिकं भूमेस्तु परिकल्पना । कर्तुः पदसमं कार्यं मण्डलं तु प्रमाणतः ॥ मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः ॥' इति ।—तत्र नवमं सर्वदैवत्यमपरिमिताङ्गुलप्रमाणं मण्डलं विहायाष्टाभिर्मण्डलैरेष्टाभिश्चान्तरालैः प्रत्येकं षोडशाङ्गुलप्रमाणैरङ्गुलानां षट्पञ्चाशदधिकं शतद्वयं संपद्यते । तत्रापि गन्तव्यानि सप्तैव मण्डलानि । यतः प्रथमे तिष्ठति नवमे क्षिपतीति न विरुध्यते । अङ्गुलप्रमाणं च—'तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्ध्वा वा व्रीहयस्त्रयः । प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला ॥ हस्तो वितस्तिर्द्वितयं दण्डो हस्तचतुष्टयम् । तत्सहस्रद्वयं क्रोशो योजनं तच्चतुष्टयम् ॥' इति बोद्धव्यम् ॥ १०६ ॥

सप्त मण्डलानि गत्वा किं कर्तव्यमित्यत आह—

मुक्त्वाग्निं मृदितव्रीहिरदग्धः शुद्धिमाभुयात् ।

अष्टमे मण्डले स्थित्वा नवमे मण्डलेऽग्निं तप्तमयःपिण्डं त्यक्त्वा व्रीहीर्कराभ्यां मर्दयित्वाऽदग्धहस्तश्चेच्छुद्धिमाभुयात् । दग्धहस्तश्चेदशुद्ध इत्यर्थेऽसिद्धम् । यस्तु संत्रासात्प्रस्खलन्हस्ताभ्यामन्यत्र दह्यते तथाप्यशुद्धो न भवति । यथाह कात्यायनः—'प्रस्खलन्नभिशास्तश्चेत्स्थानादन्यत्र दह्यते । अदग्धं तं विदुर्देवास्तस्य भूयोऽपि दापयेत् ॥' इति ॥

अन्तरा पतिते पिण्डे संदेहे वा पुनर्हरेत् ॥ १०७ ॥

यदा गच्छतोऽन्तराष्टममण्डलादवांगेव पिण्डः पतति दग्धादग्धत्वे वा ।

संघायस्तदा पुनर्हरेदित्यर्थेप्राप्तमुक्तम् । तत्र चायमनुष्ठानक्रमः । पूर्वेषुर्भूशुद्धिं विधायापरेषुर्मण्डलानि यथाशास्त्रं निर्माय मण्डलाधिदेवताश्च मन्त्रैस्तत्र तत्र संपूज्याग्निपुसमाधाय शान्तिहोमं निर्वर्त्याग्नावयःपिण्डं निधाय धर्मावाहनादिसर्वदेवतापूजां हवनान्तां निर्वर्त्य उपोषितस्य स्नातस्यार्द्रवाससः पश्चिमे मण्डले तिष्ठतो व्रीहिमर्दनादिकरसंस्कारं विधाय प्रतिज्ञापत्रं समञ्चकं शिरसि बद्ध्वा प्राङ्निवाकस्तृतीये तापेऽग्निमभिमन्त्र्य तप्तमयःपिण्डं गृहीत्वा कर्त्रभिमन्त्रितं तस्याञ्जलौ निदध्यात् । सोऽपि मण्डलानि सप्त गत्वा नवमे मण्डले प्रक्षिप्यादग्धः शुद्धो भवतीति ॥ १०७ ॥ इत्यग्निविधिः ।

संप्रत्युदकविधिमाह—

सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुणेत्यभिंशाप्य कम् ।

नाभिदघ्नोदकस्थस्य गृहीत्वोरु जलं विशेत् ॥ १०८ ॥

हे वरुण, सत्येन मामभिरक्ष त्वमित्यनेन मन्त्रेण कमुदकमभिशाप्याभिमन्त्र्य नाभिदघ्नोदकस्थस्य नाभिप्रमाणोदकस्थितस्य पुरुषस्योरु गृहीत्वा शोष्यो जलं प्रविशेत् जले निमज्जेत् । एतच्च वरुणपूजायां सत्याम् ।—‘गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्मधुक्षीरघृतादिभिः । वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः ॥’ इति नारदस्मरणात् । तथा साधारणधर्मेषु धर्मावाहनादिसकलदेवतापूजाहोमसमञ्चकप्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशनान्तेषु सत्सु च । तथा—‘तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यं तु निर्मितम् । शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ॥ अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे ॥’ इति प्राङ्निवाकेनोदकाभिमन्त्रणे कृते शोष्यः ‘सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुण’ इति जलं प्रार्थयेत् ॥ उदकस्थानानि च नारदेनोक्तानि—‘नदीषु तनुवेगासु सागरेषु वहेषु च । हृदेषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ॥’ इति । तथा पितामहेनापि—‘स्थिरतोये निमज्जेत न प्राहिणि न चारुपके । नृणशैवालरहिते जलौकामत्यवर्जिते ॥ देवखातेषु यत्तोयं तस्मिन्कुर्याद्विशोधनम् । आहार्यं वर्जयेन्नित्यं शीघ्रगासु नदीषु च ॥ आविशेत्सलिले नित्यमूर्मिपङ्कविजिते ॥’ इति । आहार्यं तडागादिभ्य आहतं ताम्रकटाहादिक्षिप्तं जलम् । नाभिप्रमाणोदकस्थश्च यज्ञियवृक्षोद्भवां धर्मस्थूणामवष्टभ्य प्राञ्चु-खस्तिष्ठेत् ।—‘उदके प्राञ्चुखस्तिष्ठेद्धर्मस्थूणां प्रगृह्य च ।’ इति स्मरणात् ॥ १०८ ॥

ततः किं कर्तव्यमित्यत आह—

समकालमिषुं मुक्तमानीयान्यो जवी नरः ।

गते तस्मिन्निमग्नाङ्गं पश्येच्चेल्लुद्धिमाप्नुयात् ॥ १०९ ॥

निमज्जनसमकालं गते तस्मिन् जवन्येकस्मिन्पुरुषे अन्यो जवी शरपा

१ भूतशुद्धिं स. २ पश्चिममण्डले ख. ग ३ संदंशकेन घ. ४ अभिशप्य ग. अभिशप्य घ.
५ देवपूजा घ. ६ इत्युदकं प्रार्थयते ख. ग. ७ निमज्जेत् ख. ८ जलका घ.

नस्थितः पूर्वमुक्तमिषुमानीय जले निमग्राहं यदि पश्यति तदा स शुद्धो भवति । एतदुक्तं भवति—त्रिषु शरेषु मुकेष्वेको वेगवान्मध्यमशरपातस्थानं गत्वा तमादाय तत्रैव तिष्ठति । अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्षस्थाने तोरणमूले तिष्ठति । एवं स्थितयोस्तृतीयस्यां करतालिकायां शोध्यो निमज्जति । तत्समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुततरं मध्यशरपातस्थानं गच्छति । शरप्राही च तस्मिन्प्राप्ते द्रुततरं तोरणमूलं प्राप्यान्तर्जलगतं यदि न पश्यति तदा शुद्धो भवतीति । एतदेव स्पष्टीकृतं पितामहेन—‘गन्तुश्चापि च कर्तुंश्च समं गमनमज्जनम् । गच्छेत्तोरणमूलात्तु लक्ष्यस्थानं जवी नरः ॥ तस्मिन्गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय सायकम् । गच्छेत्तोरणमूलं तु यतः स पुरुषो गतः ॥ आगतस्तु शरप्राही न पश्यति यदा जले । अन्तर्जलगतं सम्यक्कदा शुद्धं विनिर्दिशेत् ॥’ इति ॥ जवनोश्च पुरुषयोर्निर्धारणं कृतं नारदेन—‘पञ्चाशतो धावकानां यौ स्यातामधिकौ जवे । तौ च तत्र नियोक्तव्यौ शरानयनकारणात् ॥’ इति । तोरणं च निमज्जनसमीपस्थाने समे शोध्यकर्णप्रमाणोच्छ्रितं कार्यम् ।—‘गत्वा तु तज्जलस्थानं तटे तोरणमुच्छ्रितम् । कुर्वीत कर्गमात्रं तु भूमिभागे समे शुचौ ॥’ इति नारदस्मरणात् । शरत्रयं वैणवं च धनुर्मङ्गलद्वयैः श्वेतपुष्पादिभिः प्रथमं संपूजयेत् ।—‘शरान्संपूजयेत्पूर्वं वैणवं च धनुस्तथा । मङ्गलैर्धूपपुष्पैश्च ततः कर्म समाचरेत् ॥’ इति पितामहवचनात् । धनुषः प्रमाणं लक्ष्यस्थानं च नारदेनोक्तम्—‘कूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं पदशतं स्मृतम् । मन्दं पञ्चशतं ज्ञेयमेष ज्ञेयो धनुर्विधिः ॥ मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेच्च शरत्रयम् । हस्तानां तु शते सार्धं लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ॥ न्यूनानधिके तु दोषः स्यात्क्षिपतः सायकांस्तथा ॥’ इति । अङ्गुलानां सप्ताधिकं शतं सप्तशतं कूरं धनुः । एवं पदशतं पञ्चशतं च । एवं चैकादशाङ्गुलाधिकं हस्तचतुष्टयं कूरस्य धनुषः प्रमाणम् । मध्यमस्य दशाङ्गुलाधिकम्, मन्दस्य नवाङ्गुलाधिकमित्युक्तं भवति । शरान्शरानायसाग्रा वैणवाः कार्याः ।—‘शरान्शरानायसाग्रास्तु प्रकुर्वीत विशुद्धये । वैणुकाण्डमयांश्चैव क्षेप्ता तु सुदृढं क्षिपेत् ॥’ इति स्मरणात् । क्षेप्ता क्षत्रियस्तद्वृत्तिर्वा ब्राह्मणः सोपवासो नियोक्तव्यः । यथाह—‘क्षेप्ता च क्षत्रियः प्रोक्तस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणोऽपि वा । अकूरहृदयः शान्तः सोपवासस्ततः क्षिपेत् ॥’ इति । त्रिषु मुकेषु मध्यमः शरो ब्राह्मः—‘तेषां च प्रेषितानां च शराणां शास्त्रचोदनात् । मध्यमस्तु शरो ब्राह्मः पुरुषेण बलीयसा ॥’ इति वचनात् । तत्रापि पतनस्थानादानेतव्यो न सर्पणस्थानात् । ‘शरस्य पतनं ब्राह्मं सर्पणं तु विवर्जयेत् । सर्पणसर्पणशरो यायाहूराहूरतरं यतः ॥’ इति वचनात् । वाते च प्रवायति विषमादिदेशे च शरमोक्षो न कर्तव्यः ।—‘इषुं न प्रक्षिपेद्विद्वान्माहते चर्तित्वावति । विषमे भूप्रदेशे च वृक्षस्थानसमाकुले ॥ तृणगुल्मलतावल्लीपङ्कपाषाण-

१ तदा शुद्धो ग. घ. २ स्थितयोस्तयोस्तृती ख. ३ मध्यमं शर ग. ४ तदा शुद्धि ख. ५ प्रक्षिप्तानां च ग. ६ च प्रवायति ग.

संयुते ॥' इति पितामहवचनात् । निमग्राङ्गं पश्येच्चेच्छुद्धिमाप्नुयादिति वद-
ता उन्मज्जिताङ्गस्याशुद्धिर्दक्षिता । स्थानान्तरगमने चाशुद्धिः पितामहेनो-
क्ता—'अन्यथा न विशुद्धिः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ॥' इति 'स्थानाद्धान्यत्र
गमनाद्यस्मिन्पूर्वं निवेशितः ॥' इति । एकाङ्गस्यापि दर्शनादिति च कर्णाद्यभि-
प्रायेण । 'शिरोमात्रं तु दृश्येत न कर्णौ नापि नासिका । अप्सु प्रवेशने यस्य
शुद्धं तमपि निर्दिशेत् ॥' इति विशेषाभिधानात् । अयमत्र प्रयोगक्रमः—
उक्तलक्षणजलाशयसंनिधानुक्तलक्षणं तोरणं विधाय उक्तप्रमाणे देशे लक्ष्यं नि-
धाय तोरणसंनिधौ सशरं धनुः संपूज्य जलाशये वरुणमावाह्य पूजयित्वा तत्तीरे
धर्मादींश्च देवान् हवनान्तमिष्ट्वा शोधयत्य शिरसि प्रतिज्ञापत्रमाबध्य प्राड्विवाको
जलमभिमन्त्रयते 'तोय त्वं प्राणिनां प्राणः' इत्यादिना मन्त्रेण । अथ शोधयः
—'सत्येन' इत्यादिना मन्त्रेण 'जलमभिमन्त्रय गृहीतस्थूणस्य नाभिमात्रोदका-
वस्थितस्य बलीयसः पुरुषस्य समीपमुपसर्पति । अथ शरेषु त्रिषु मुक्तेषु मध्य-
मशरपातस्थाने मध्यमं शरं गृहीत्वा जविन्येकस्मिन्पुरुषे स्थिते अन्यस्मिंश्च तोर-
णमूले स्थिते प्राड्विवाकेन तालत्रये दत्ते युगपद्गमनमजनमथ शरानयनमिति
॥ १०९ ॥ इत्युदकविधिः ।

इदानीं विपविधानमाह—

त्वं विप ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः ।

त्रायस्वासादभीशापात्सत्येन भव मेऽमृतम् ॥ ११० ॥

एवमुक्त्वा विपं शार्ङ्गं भक्षयेद्विमशैलजम् ।

यस्य वेगैर्विना जीर्येच्छुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥ १११ ॥

त्वं विषेत्यादिमन्त्रेण विपमभिमन्त्रय कर्ता विषं हिमशैलजं शृङ्गभवं भा-
तच्च भक्षितं सत् यस्य विपवेगैर्विना जीर्यति स शुद्धो भवति । विषवेगो नाम धा-
तोर्धात्वन्तरप्राप्तिः—'धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिर्विषवेग इति स्मृतः' इति वचन-
त् । धातवश्च त्वगसृज्यांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राणीति सप्त । एवं च सप्तैव विषवेगा
भवन्ति । तेषां च लक्षणानि पृथगेव विषतन्त्रे कथितानि—'वेगो रोमाञ्जमाद्यो
रचयति विषजः स्वेदवक्रोपशोषो तस्योर्ध्वस्तत्परौ द्वौ वपुषि जनयतो वर्णभे-
दप्रवेपो । यो वेगः पञ्चमोऽसौ नयति विवशतां कण्ठभङ्गं च हिक्कां पट्टो नि-
श्वासमोहौ चितरति च मृतिं सप्तमो भक्षकस्य ॥' इति । अत्र च महादेवस्य पूजा
कर्तव्या । यथाह नारदः—'दद्याद्विषं सोपवासो देवब्राह्मणसंनिधौ । धूपो-
पहारमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम् ॥' इति । प्राड्विवाकः कृतोपवासो महादेवं
पूजयित्वा तस्य पुरतो विषं व्यवस्थाप्य धर्मादिपूजां हवनान्तां विधाय प्रति-
ज्ञापत्रं शोधयत्य शिरसि निधाय विपमभिमन्त्रयते—'त्वं विष ब्रह्मणा सृष्टं
परीक्षार्थं दुरात्मनाम् । पापानां दर्शयात्मानं शुद्धानाममृतं भव ॥ सृत्युम्'

विष त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितम् । त्रायस्वैनं नरं पापास्सत्येनास्यामृतं भव ॥
इति । एवमभिमन्त्र्य दक्षिणाभिमुखवस्थिताय दद्यात् ।—‘द्विजानां संनिधा-
वेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते । उद्बुधः प्राङ्मुखो वा विषं दद्यात्समाहितः ॥’ इति
नारदवचनात् । विषं च वत्सनाभादि प्राह्यम् ।—‘शृङ्गिणो वत्सनाभस्य
हिमजस्य विषस्य वा ॥’ इति पितामहवचनात् । वर्ज्यानि च तेनैवोक्तानि
—‘चारितानि च जीर्णानि कृत्रिमाणि तथैव च । भूमिजानि च सर्वाणि विषा-
णि परिवर्जयेत् ॥’ इति । तथा नारदेनापि—‘भृष्टं च चारितं चैव धूपितं
मिश्रितं तथा । कालकूटमलाञ्जुं च विषं यत्नेन वर्जयेत् ॥’ इति । कालश्च नार-
देनोक्तः—‘तोलयित्वेप्सितं काले देयं तद्धि हिमागमे । नापराह्णे न मध्याह्ने
न सन्ध्यायां तु धर्मवित् ॥’ इति । कालान्तरे तूक्तप्रमाणादल्पं देयम् ।—‘वर्षे
चतुर्यवा मात्रा त्रीण्ये पञ्चयवा स्मृता । हेमन्ते सा सप्तयवा शरदल्पा ततोऽपि
हि ॥’ इति स्मरणात् । अल्पेति षड्यवेत्यर्थः । हेमन्तप्रहणेन शिशिरस्यापि
ग्रहणम् । ‘हेमन्तशिशिरयोः समासेन’ इति श्रुतेः । वसन्तस्य च सर्वदिव्यसाधार-
णत्वात्त्रापि सप्त यवा विषं च घृतद्रुतं देयं नारदवचनात् । ‘विषस्य पलष-
ट्भागान्नागो विंशतितमस्तु यः । तमष्टभागहीनं तु शोष्ये दद्याद्घृतद्रुतम् ॥’
इति । पलं चात्र चतुःसुवर्णकम् । तस्य षष्ठो भागो दशमापाः दश यवाश्च भव-
न्ति । ‘त्रियवं र्वेककृष्णलम् । पञ्चकृष्णलको माषः’ इत्येको माषः पञ्चदश यवा भ-
वन्ति । एवं दशानां माषाणां यवाः सार्धशतं भवन्ति । पूर्वं च दशयवा इति
षष्ट्यधिकं शतं यवाः पलस्य षष्ठो भागस्तस्माद्द्विंशतितमो भागोऽष्टौ
यवास्तस्य षष्टभागः एकयवः तेन हीनं विंशतिमं भागं सप्तयवं घृतद्रुतं शोष्ये दद्यात् ।
घृतं च विपात्रिंशद्द्रुणं प्राह्यम् ।—‘पूर्वाह्णे शीतले देशे विषं देयं तु देहिनाम् ।
घृते नियोजितं श्लक्ष्णं पिष्टं त्रिंशद्द्रुणान्वितम् ॥’ इति कात्यायनवचनात् ।
त्रिंशद्द्रुणेन घृतेनान्वितं विषम् । शोष्यश्च कुहकादिभ्यो रक्षणीयः ।—‘त्रिरात्रं
पञ्चरात्रं वा पुरुषैः स्वैरधिष्ठितम् । कुहकादिभयाद्राजा रक्षयेद्विष्पकारिणम् ॥
ओषधीर्मन्त्रयोगांश्च मणीनथ विषापहान् । कर्तुः शरीरसंस्थांस्तु गूढोत्पन्नान्प-
रीक्षयेत् ॥’ इति पितामहस्मरणात् ॥ तथा विषमपि रक्षणीयम्—‘शाङ्गं
हैमवतं शसं गन्धवर्णरसान्वितम् । अकृत्रिमसमूढममत्रोपहतं च यत् ॥’
इति नारदस्मरणात् । तथा विषे पीते यावत्करतालिकाशतपञ्चकं तावत्प्रती-
क्षणीयोऽनन्तरं चिकित्सनीयः । यथाह नारदः—‘पञ्चतालशतं कालं निर्वि-
कारो यदा भवेत् । तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥’ इति ।
पितामहेन तु दिनान्तोवधिरुक्तोऽल्पमात्राविषयः—‘भक्षिते तु यदा स्वस्थो
मूर्च्छाच्छर्दिविवर्जितः । निर्विकारो दिनस्यान्ते शुद्धं तमपि निर्दिशेत् ॥’ इति । अत्र
च प्राङ्मुखः सोपवासो महादेवं संपूज्य तत्पुरतो विषं स्थापयित्वा धर्मादीनिष्ठा

शोध्यस्य शिरसि प्रतिज्ञापत्रं निधाय विषमभिमङ्ग्य दक्षिणाभिमुखस्थिताय विषं प्रयच्छति । स च शोध्यो विषमभिमङ्ग्य भक्षयतीति क्रमः ॥ ११० ॥ १११ ॥ इति विषविधानम् ॥

अथ कोशविधिमाह—

देवानुग्रान्समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकमाहरेत् ।

संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलं तु प्रसृतित्रयम् ॥ ११२ ॥

उग्रानुदेवान्दुर्गादित्यादीन्समभ्यर्च्य गन्धपुष्पादिभिः पूजयित्वा संस्नाप्य तत्स्नानोदकमाहरेत् । आहृत्य च 'तोय त्वं प्राणिनां प्राणः' इत्यादिना तत्तोयं प्राङ्निवाकः संश्राव्य शोध्येन च तत्तोयं पात्रान्तरे कृत्वा 'सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुण' इत्यनेनाभिमन्त्रितं पाययेत्प्रसृतित्रयम् । एतच्च साधारणधर्मेषु धर्मावाहनादिसकलदेवतापूजाहोमसमन्नकप्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशनान्तेषु सत्सु । अत्र च स्नाप्यदेवनियमः कार्यनियमोऽधिकारिनियमश्च पितामहादिभिरुक्तः—'भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम् । समभावे तु देवनामादित्यस्य च पाययेत् ॥ दुर्गायाः पाययेच्चौरान्ये च शस्त्रोपजीविनः । भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तन्न पाययेत् ॥ दुर्गायाः स्नापयेच्छूलमादित्यस्य तु मण्डलम् । अन्येषामपि देवानां स्नापयेदायुधानि तु ॥' इति देवतानियमः—'विश्वम्भे सर्वशङ्कासु संधिकार्यं तथैव च । एषु कोशः प्रदातव्यो नित्यं चित्तविशुद्धये ॥' इति कार्यनियमः । 'पूर्वाह्ने सोपवासस्य स्नातस्याद्रूपटस्य च । सशूकस्याव्यसनिनः कोशपानं विधीयते ॥' सशूक आस्तिकः । मद्यपस्त्रीव्यसनिनां कितवानां तथैव च । कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः ॥ महापराधे निर्धर्मं कृतघ्ने क्लीबकुत्सिते । नास्तिकब्राह्मण्यदौशेषु कोशपानं विवर्जयेत् ॥' इति । महापराधो महापातकम् । निर्धर्मो वर्णाश्रमधर्मरहितः पाखण्डी । कुत्सितः प्रतिलोमजः श्लाघाः कैवर्ताः इत्यधिकारिनियमः । तथा गोमयेन मण्डलं कृत्वा तत्र शोध्यम् । दित्याभिमुखं स्थापयित्वा पाययेदिति नारदवचनादवगन्तव्यम् । यथाह—'तस्माद्दूयाभिः शस्तं तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् । आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत्प्रसृतित्रयम् ॥' इति ॥ ११२ ॥

ननु तुलादिषु विधान्तेषु समनन्तरमेव शुद्धशुद्धिभावना, कोशे तु कथमित्यत आह—

अर्वाक् चतुर्दशादहो यस्य नो राजदैविकम् ।

व्यसनं जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः ॥ ११३ ॥

चतुर्दशादहः पूर्वं यस्य राजिकं राजनिमित्तं दैविकं देवप्रभवं व्यसनं दुःखं घोरं महत् नो नैव जायते अल्पस्य देहिनामपरिहार्यत्वात्स शुद्धो वेदितव्यः ।

१ भिमुखाय स्थिताय स्त्र. मुखाय विष घ. २ पितामहनारदादिभिः घ. ३ दापयेत् घ. ४ विभेदे घ. ५ दासेषु स्त्र.

ऊर्ध्वं पुनरवधेर्न दोषः । यथाह नारदः—‘ऊर्ध्वं यस्य द्विसप्ताहाद्वैकृतं तु महद्भवेत् । नाभियोज्यः स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात् ॥’ इत्यर्थसिद्धमेवोक्तम् । ‘अर्वाक् चतुर्दशादङ्गः’ इत्येतन्महाभियोगविषयम्—‘महाभियोगेष्वेतानि’ इति प्रस्तुत्याभिधानात् । अवध्यन्तराणि पितामहेनोक्तान्यल्पविषयाणि । ‘कोशमल्पेऽपि दापयेत्’ इति स्मरणात् । तानिच—‘त्रिरात्रात्सतरात्राद्वा द्वादशाहाद्विसप्तकात् । वैकृतं यस्य दृश्येत पापकृत्स उदाहृतः ॥’ इति । महाभियोगोक्तद्रव्यादर्वाचीनं द्रव्यं त्रिधा विभज्य त्रिरात्राद्यपि पक्षत्रयं व्यवस्थापनीयम् ॥ ११३ ॥ इति कोशविधिः ॥

तुलादीनि कोशान्तानि पञ्च महादिव्यानि यथोद्देशं योगीश्वरेण व्याख्यातानि । स्मृत्यन्तरे त्वल्पाभियोगविषयाण्यन्यान्यपि दिव्यानि कथितानि । यथाह पितामहः—‘तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणनोदितम् । चोरे तु तण्डुला देया नान्यस्येति विनिश्चयः ॥ तण्डुलान्कारयेच्छुक्लाञ्जलानान्यस्य कस्यचित् । मृन्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ॥ स्नानोदकेन संमिश्रान्नात्रौ तत्रैव वासयेत् । प्राञ्ज्खोपोपितं स्नातं शिरोरोपितपत्रकम् ॥ तण्डुलान्भक्षयित्वा तु पत्रे निष्टीवयेत्ततः । पिप्पलस्य तु नान्यस्य अभावे भूजं एव तु ॥ लोहितं यस्य दृश्येत हनुस्तालु च शीर्यते । गात्रं च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत् ॥’ इति । शिरोरोपितपत्रकं तण्डुलान्भक्षयित्वा निष्टीवयेत्प्राङ्निवाकः ॥ भक्षयित्वेति च ष्यन्ताण्णिचि रूपम् । सर्वदिव्यसाधारणं च धर्मावाहनादि पूर्ववदिहापि कर्तव्यम् ॥ इति तण्डुलविधिः ॥

तसमापविधिः पितामहेनोक्तः । तथाहि—‘सौवर्णे राजते वापि ताम्रं वा षोडशाङ्गुलम् । चतुरङ्गुलखातं तु मृन्मयं वाथ मण्डलम् ॥ वर्तुलमित्यर्थः । पूरयेद्दृत्ततैलाभ्यां विंशत्या तु पलैस्तु तत् । सुवर्णमाषकं तस्मिन्मुतसे निक्षिपेत्ततः ॥ अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन उद्धरेत्तसमाषकम् । कराग्रं यो न धुनुयाद्विस्फोटो वा न जायते । शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारकराङ्गुलिः ॥’ उद्धरेदिति वचनात्प्रात्रुद्धरेत्क्षेपणमात्रं न बहिःप्रक्षेपणमादरणीयम् ॥

अपरः कल्पः—‘सौवर्णे राजते ताम्रे आयसे मृन्मयेऽपि वा । गव्यं घृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः ॥ सौवर्णां राजतो ताम्रीमायसीं वा सुशोभिताम् । सलिलेन सकृद्धौतां प्रक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम् ॥ अमद्बीचित्रङ्गाभ्ये हनस्वस्पर्शगोचरे । परीक्षेताद्दर्पणेन चूर्णकारं (?) सुघोषकम् ॥ ततश्चानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् ॥ परं पवित्रममृतं घृतं त्वं यज्ञकर्मसु । दह पावक पापं त्वं हिमशीतं शुचौ भव ॥ उपोषितं ततः स्नातमाद्र्वाससमागतम् । ग्राहयेन्मुद्रिकां तां तु घृतमध्यगतां तथा ॥ प्रदेशिनीं च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः । यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽस्त्वान्यथाऽशुचिः ॥’ इति । अत्रापि धर्मावाहनाद्यनुसंधातव्यम् ॥ घृतानुमन्त्रणं प्रा-

द्विवाकस्य । 'त्वमग्ने सर्वभूतानाम्' इति शोधयस्याऽयमिन्द्रमन्त्रः । 'प्रदेशिनीं परीक्ष्युः' इतिवचनात् प्रदेशिन्यैव मुद्रिकोद्वरणम् ॥ इति तसमापविधिः ।

धर्माधर्मदिव्यविधिश्च पितामहेनोक्तः । तथाच—'अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् । हन्तृणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणाम् ॥' इति । हन्तृणांमिति साहसाभियोगेषु, याचमानानामिति अर्थाभियोगेषु, प्रायश्चित्तार्थिनामिति पातकाभियोगेषु ।—'राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकायसम्' इति प्रतिमाविधानं सीसकं वा आयसं वेति ॥ पक्षान्तरमाह—'लिखेद्धर्मं पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ । अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमात्यैः समर्चयेत् ॥ सितपुष्पस्तु धर्मः स्यादधर्मोऽसितपुष्पश्च । एवंविधायोपलिय विण्डयोस्तौ निधापयेत् ॥ गोमयेन मृदा वापि विण्डौ क्यौ समंततः । मृद्गाण्डकेऽनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ॥ उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसंनिधौ । आवाहयेत्ततो देवाँल्लोकपालांश्च पूर्ववत् ॥ धर्मावाहनपूर्वं तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ॥' ततः—'यदि पापविमुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे । अगुद्धश्चेन्मम करे पाप आयातु धर्मतः ॥' इति ॥ अभिशस्तोऽभिमन्त्रयते—'अभियुक्तस्तयोश्चैकं प्रगृह्णीताविलम्बितः । धर्मं गृहीते शुद्धः स्यादधर्मं तु स हीयते ॥ एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणम् ॥' इति ॥ इति धर्माधर्मदिव्यविधिः ॥

अन्ये च शपथा द्रव्याल्पत्वमहत्त्वविषया जातिविशेषविषयाश्च मन्वादिभिरुक्ताः । ते यथा—'निष्के तु सत्यवचनं द्विनिष्के पादल्पमनम् । त्रिकादवांक्तु पुण्यं स्यात्कोशपानमतः परम् ॥' (मनुः ८।१।१३) 'सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः । गोबीजकाञ्चनेर्वैश्वं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥' इत्यादयः । अत्र च शुद्धिविभावना मनुनोक्ता (८।१।१५)—'न चार्तिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिः' इति । आर्तिरपि 'यस्य नो राजदैविकं व्यसनं जायते घोरम्' इत्युक्तैव । कालनियमश्च एकरात्रमारभ्य त्रिरात्रपर्यन्तं त्रिरात्रमारभ्य पञ्चरात्रपर्यन्तम् । एकरात्रप्रभृतित्वं कार्यलाघवगौरवपर्यालोचनया द्रष्टव्यम् ॥ एवं दिव्येज्यपराजयावधारणे दण्डविशेषोऽपि दर्शितः कात्यायनेन—'शतार्थे दापयेच्छुद्धमशुद्धो दण्डभागभवेत्' इति । तं दण्डमाह—'विषे तोये हुताग्ने च तुलाकोशे च तण्डुले । तसमापकदिव्ये च क्रमादण्डं प्रकल्पयेत् ॥ सहस्रं षट्शतं चैव तथा पञ्चशतानि च । चतुस्त्रिंशेकमेवं च हीनं हीनेषु कल्पयेत् ॥' इति ॥ निह्ववे भावितो दद्यादित्युक्तदण्डेनायं दिव्यनिबन्धनो दण्डः समुच्चीयते ॥ इति दिव्यप्रकरणम् ॥

१ पापमायातु ख. २ अस्य पूर्वार्धे—'यमिदो न दहत्यग्निरापो नोन्मज्जयन्ति च' इति मनुस्मृतावालोचनीयम्.

अथ दायविभागप्रकरणम् ८

प्रमाणं मानुषं दैवमिति भेदेन वर्णितम् ।

अधुना वर्ण्यते दायविभागो योगमूर्तिना ॥

तत्र दायशब्देन यद्धनं स्वामिसंबन्धादेव निमित्तादन्यस्य स्वं भवति तदुच्यते । स च द्विविधः अप्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्च । तत्र पुत्राणां पौत्राणां च पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च पितृधनं पितामहधनं च स्वं भवतीत्यप्रतिबन्धो दायः । पितृव्यभ्रात्रादीनां तु पुत्राभावे स्वाभ्यभावे च स्वं भवतीति सप्रतिबन्धो दायः । एवं तत्पुत्रादिपुत्रव्यवस्थानियः विभागो नाम द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्यानां तदेकदेशेषु व्यवस्थापनम् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं नारदेन—‘विभागोऽर्थस्य पितृव्यस्य तनयैर्यत्र कल्प्यते । दायभाग इति प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ॥’ इति । पितृव्येति स्वत्वनिमित्तसंबन्धोपलक्षणम् । तनयैरित्यपि प्रत्यासन्नोपलक्षणम् ॥ इदमिह निरूपणीयम् । कस्मिन्काले कस्य कथं कैश्च विभागः कर्तव्य इति । तत्र कस्मिन्काले कथं कैश्चेति तत्र तत्र श्लोकव्याख्यान एव वक्ष्यते । कस्य विभाग इत्येतावदिह चिन्त्यते । किं विभागास्त्वत्वमुत स्वस्य सतो विभाग इति । तत्र स्वत्वमेव तावन्निरूप्यते । किं शास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वमुत प्रमाणान्तरसमधिगम्यमिति । तत्र शास्त्रैकसमधिगम्यमिति तावद्युक्तं गौतमवचनात्—‘स्वामी रिकथक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेपु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षात्रयस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः ॥’ इति । प्रमाणान्तरगम्ये स्वत्वे नेदं वचनमर्थवत्स्यात् । तथा स्तेनातिदेशे मनुः (८।३४०)—‘योऽदत्तादायिनो हस्तालिप्सेत ब्राह्मणो धनम् । याजनाभ्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥’ इति । अदत्तादायिनः सकाशाद्याजनादिद्वारेणापि द्रव्यमर्जयतां दण्डविधानमनुपपन्नं स्यात्स्वत्वस्य लौकिकत्वे । अपिच । लौकिकं चेत्स्वत्वं मम स्वमनेनापहृतमिति न ब्रूयादपहर्तुरेव स्वत्वात् । अन्यथान्यस्य स्वं तेनापहृतमिति नापहर्तुः स्वम् । एवं तर्हि सुवर्णरजतादिस्वरूपवदस्य वा स्वमन्यस्य वा स्वमिति संशयो न स्यात् । तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वमिति । अत्रोच्यते—‘लौकिकमेव स्वत्वं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् व्रीह्यादिवत् । आहवनीयादीनां हि शास्त्रगम्यानां न लौकिकक्रियासाधनत्वमस्ति ॥ नन्वाहवनीयादीनामपि पाकादिसाधनत्वमस्त्येव । नैतत् । नहि तत्राहवनीयादिरूपेण पाकादिसाधनत्वम् । किं तर्हि प्रत्यक्षादिपरिदृश्यमानाभ्यादिरूपेण । इह तु सुवर्णादिरूपेण न क्रयादिसाधनत्वमपि तु स्वत्वेनैव । नहि यस्य यत्स्वं न भवति तत्तस्य क्रयाद्यर्थक्रियां साधयति ॥ अपिच । प्रत्यन्तवासिनामप्यदृष्टशास्त्रव्यवहाराणां स्वत्वव्यवहारो दृश्यते । क्रयविक्रयादिदर्शनात् । किंच । नियतोपायकं स्वत्वं लोकसिद्धमेवेति न्यायविदो मन्य-

१ अत्र पुत्रसङ्कावः स्वामिसङ्कावश्च प्रतिबन्धः तदभावे पितृव्यत्वेन भ्रातृत्वेन च स्वं भवतीति विशेषः ख. घ. पुस्तकयोः. २ द्रव्यस्य व्यवस्थापनं ख. ३ पैत्रस्य ग. घ.

न्ते । तथाहि—लिप्सासूत्रे तृतीये वर्णके द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात् स्वत्वस्यालौकिकत्वादिति पूर्वपक्षसंभवमाशङ्क्य द्रव्यार्जनस्य प्रतिग्रहादिरथ स्वत्वसाधनत्वं लोकसिद्धमिति पूर्वपक्षः समर्थितो गुरुणा—‘ननु च द्रव्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न भवतीति याग एव न संवर्तेत, प्रलपितमिदं केनापि ‘अर्जनं स्वत्वं नापादयति’ इति विप्रतिषिद्धम् इति वदता । तथा सिद्धान्तेऽपि स्वत्वस्य लौकिकत्वमङ्गीकृत्यैव विचारप्रयोगोऽयमुक्तम् ‘अतो नियमातिक्रमः पुरुषस्य न क्रतोः’ इति । अस्य चार्थ एव विवृतः—यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वं तदा नियमार्जितेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्न, नियमातिक्रमार्जितेन द्रव्येणेति न पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे । राद्धान्ते त्वर्जननियमस्य पुरुषार्थत्वात्तदतिक्रमेणार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्भवति, पुरुषस्यैव नियमातिक्रमदोष इति नियमातिक्रमार्जितस्यापि स्वत्वमङ्गीकृतम् । अन्यथा क्रतुसिद्ध्यभावात् । नचैतावता चौर्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति मन्तव्यम् । लोके तत्र स्वत्वप्रसिद्ध्यभावात् व्यवहारविसंवादाच्च । एवं प्रतिग्रहाद्युपायके स्वत्वे लौकिके स्थिते—‘ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादय उपायाः, क्षत्रियस्य विजितादयः, वैश्यस्य कृप्यादयः, शूद्रस्य शुश्रूपादयः’ इत्यदृष्टार्था नियमाः । रिक्थादयस्तु सर्वसाधारणाः—‘स्वामी रिक्थकयसंविभागपरिग्रहाधिगमेपु’ इत्युक्ताः । तत्राप्रतिबन्धो दायो रिक्थम् । कयः प्रसिद्धः । संविभागः सप्रतिबन्धो दायः । परिग्रहोऽनन्यपूर्वस्य जलतृणकाष्ठादेः स्वीकारः । अधिगमो निध्यादेः प्राप्तिः । एतेषु निमित्तेषु सत्सु स्वामी भवति । ज्ञातेषु ज्ञायते स्वामी । ‘ब्राह्मणस्याधिकं लब्धम्’ इति ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धं तदधिकमसाधारणम् । ‘क्षत्रियस्य विजितम्’ इत्यत्राधिकमित्यनुवर्तते । क्षत्रियस्य विजयदण्डादिलब्धमसाधारणम् । ‘निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः’ इत्यत्राप्यधिकमित्यनुवर्तते । वैश्यस्य कृपिगोरक्षादिलब्धं निर्विष्टं तदसाधारणम् । शूद्रस्य द्विजशुश्रूपादिना भृतिरूपेण यल्लब्धं तदसाधारणम् । एवमनुलोमजानां प्रतिलोमजानां च लोकप्रसिद्धेषु स्वत्वहेतुषु यद्यदसाधारणमुक्तं ‘सूतानामश्वसारथ्यम्’ इत्यादि तत्तत्सर्वं निर्विष्टशब्देनोच्यते । सर्वस्यापि भृतिरूपत्वात् ‘निर्वैशो भृतिभोगयोः’ इति त्रिकाण्डीस्मरणात् तत्तदसाधारणं वेदितव्यम् ॥ यदपि ‘पत्नी दुहितरश्च’ इत्यादिस्मरणं तत्रापि स्वामिसंबन्धितया बहुषु दायविभागितया प्राप्तेषु लोकप्रसिद्धेषु स्वत्वे व्यामोहनित्वृत्त्यर्थं स्मरणमिति सर्वमनवद्यम् ॥ यदपि मम स्वमनेनापहतमिति न ब्रूयात्स्वत्वस्य लौकिकत्व इति तदप्यसत् स्वत्वहेतुभूतक्रयादिसंदेहात्स्वत्वसंदेहोपपत्तेः । विचारप्रयोजनं तु—‘यद्गृहितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् । तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥’ इति । शास्त्रैकसमधिगम्ये स्वत्वे गृहितेनासत्यप्रतिग्रहवागिज्यादिना लब्धस्य स्वत्वमेव नास्तीति तत्पुत्राणां तद्विभाज्यमेव । यदा तु लौकिकं स्वत्वं तदाऽसत्यति-

१ क्रतुसिद्धिर्नियमातिक्रमार्जितेन द्रव्येण नक्रतुसिद्धिरिति घ. २ दोष इति पूर्वपक्षे घ. ३ कृतेषु ख. ४ न विभाज्यमेव. ग. ५ स्वत्वं लौकिकं तदा ग.

प्रहादिलब्धस्यापि स्वत्वात्तत्पुत्राणां तद्विभाज्यमेव । 'तस्योत्सर्गेण लुञ्जन्ति' इति प्रायश्चित्तमर्जयितुरेव, तत्पुत्रादीनां तु दायत्वेन स्वत्वमिति न तेषां दोष-संबन्धः ॥ — 'सप्त वित्तगमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥' इति (१०१५) मनुस्मरणात् ॥

इदानीमिदं संदिश्यते । किं विभागात्स्वत्वमुत स्वस्य सतो विभाग इति । तत्र विभागात्स्वत्वमिति तावद्युक्तम् । जातपुत्रस्याधानविधानात् । यदि जन्मनैव स्वत्वं स्यात्तदोत्पन्नस्य पुत्रस्यापि तत्स्वं साधारणमिति द्रव्यसाध्येष्वाधानादिपु पितुर-नधिकारः स्यात् । तथा विभागात्पितृप्रसादलब्धस्य विभागप्रतिषेधो नोपप-द्यते । सर्वानुमत्या दत्तत्वाद्द्विभागप्राप्त्यभावात् । यथाह— 'शौर्यभार्याधने चोभे यच्च विद्याधने भवेत् । त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च पैतृकः ॥' इति ॥ तथा— 'भर्त्रा प्रीतेन यदत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् । सा यथाकाम-मश्रीयाद्द्याद्वा स्थावरादृते ॥' इति प्रीतिदानवचनं च नोपपद्यते जन्मनैव स्वत्वे । नच स्थावरादृते यदत्तमिति संबन्धो युक्तो व्यवहितयोजनाप्रसङ्गात् । यदपि— 'मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः । स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥ तथा— 'पितृप्रसादाद्भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च । स्थावरं तु न भुज्येत प्रसादे सति पैतृके ॥' इति स्थावरस्य प्रसाददाने प्रतिषे-धवचनं तत्पितामहोपात्तस्थावरविषयम् । अतीते पितामहे तद्धनं पितापुत्रयोः साधारणमपि मणिमुक्तादि पितुरेव । स्थावरं तु साधारणमित्यस्मादेव वचना-दवगम्यते । तस्मान्न जन्मना स्वत्वं किंतु स्वामिनाशाद्द्विभागाद्वा स्वत्वम् । अतएव पितुरूर्ध्वं विभागात्प्राग्द्रव्यस्वत्वस्य प्रहीणत्वादन्येन गृह्यमाणं न नि-वार्यत इति चोद्यस्तानवकाशः । तथैकपुत्रस्यापि पितृप्रायाणादेव पुत्रस्य स्वमिति न विभागमपेक्षत इति । अत्रोच्यते— लोकप्रसिद्धमेव स्वत्वमित्युक्तम् । लोके च पुत्रादीनां जन्मनैव स्वत्वं प्रसिद्धतरं नापह्नवमर्हति । विभागशब्दश्च बहु-स्वामिकधनविषयो लोकप्रसिद्धो नान्यदीयविषयो न प्रहीणविषयः ।— 'तथो-त्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं लभेतेत्याचार्याः' इति गौतमवचनाच्च । 'मणिमुक्ताप्रवालानाम्' इत्यादि वचनं च जन्मना स्वत्वपक्ष एवोपपद्यते । नच पितामहोपात्तस्था-वरविषयमिति युक्तम् ।— 'न पिता न पितामहः' इति वचनात् । पितामहस्य हि स्वार्जितमपि पुत्रे पौत्रे च सत्यदेयमिति वचनं जन्मना स्वत्वं गमयति । यथा परमते मणिमुक्ताप्रवालवस्त्राभरणादीनां पैतामहानामपि पितुरेव स्वत्वं वचनात्, एवमस्मन्मतेऽपि पित्रार्जितानामप्येतेषां पितुर्दानाधिकारो वचनादि-त्यविशेषः ॥ यत्तु 'भर्त्रा प्रीतेन' इत्यादिविष्णुवचनं स्थावरस्य प्रीतिदानज्ञापनं तत्स्वोपाजितस्यापि पुत्राद्यभ्यनुज्ञयैवेति व्याख्येयम् । पूर्वोक्तमणिमुक्तादिवचनैः

१ स्वमुत. घ. २ प्रसादादिह न प्रति ख. प्रसाददाने प्रति घ. ३ समानमपि घ. ४ विषयः प्रसिद्धो घ. ५ न्यदीयधनविषयो घ. ६ तं तथोत्पत्त्येव ख. ७ पितृपितामहस्य घ. ८ मत्ता-

स्थावरव्यतिरिक्तस्यैव प्रीतिदानयोग्यत्वनिश्चयात् ॥ यदप्यर्थसाध्येषु वैदिकेषु कर्मस्वनधिकार इति, तत्र तद्विधानबलादेवाधिकारो गम्यते । तस्मात्पैतृके पैतामहे च द्रव्ये जन्मनैव स्वत्वम्, तथापि पितुरावश्यकेषु धर्मकृत्येषु वाचनिकेषु प्रसाददानकुटुम्बभरणापद्धिमोक्षादिषु च स्थावरव्यतिरिक्तद्रव्यविनियोगे स्वातन्त्र्यमिति स्थितम् । स्थावरे तु स्वाजिते पित्रादिप्राप्ते पुत्रादिपारतन्त्र्यमेव ।—‘स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमजितम् । असंभूय सुतान्सर्वांश्च दानं न च विक्रयः ॥ ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः । वृत्तिं च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रयः ॥’ इत्यादिस्मरणात् ॥ अस्यापवादः—‘एकोपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्थं च विशेषतः ॥’ इति । अस्यार्थः—अप्राप्तव्यवहारेषु पुत्रेषु पौत्रेषु वाऽनुज्ञानादावसमर्थेषु भ्रातृषु वा तथाविधेष्वविभक्तेष्वपि सकलकुटुम्बव्यापिन्यामापदि तत्पोषणे चावश्यकर्तव्येषु च पितृश्राद्धादिषु स्थावरस्य दानाधमनविक्रयमेकोऽपि समर्थः कुर्यादिति ॥ यत्तु वचनम्—‘अविभक्ता विभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः । एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥’ इति, तदप्यविभक्तेषु द्रव्यस्य मध्यस्थत्वादेकस्यानीश्वरत्वात् सर्वाभ्यनुज्ञावश्यं कार्या । विभक्तेषु तूत्तरकालं विभक्ताविभक्तसंशयव्युदासेन व्यवहारसौकर्याय सर्वाभ्यनुज्ञा न पुनरेकस्यानीश्वरत्वेन । अतो विभक्तानुमतिव्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिद्ध्यत्येवेति व्याख्येयम् । यदपि—‘स्वग्रामज्ञातिसामन्तदायादानुमतेन च । हिरण्योदकदानेन षड्विगच्छति मेदिनी ॥’ इति, तत्रापि ग्रामानुमतिः । ‘प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्स्थावरस्य विशेषतः’ इति स्मरणात् व्यवहारप्रकाशनार्थमेवापेक्ष्यते नपुनर्ग्रामानुमत्या विना व्यवहारासिद्धिः । सामन्तानुमतिस्तु सीमावर्तिप्रतिपत्तिनिरासाय । ज्ञातिदायादानुमतेस्तु प्रयोजनमुक्तमेव ‘हिरण्योदकदानेन’ इति ।—‘स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुज्ञया’ इति स्थावरस्य विक्रयप्रतिषेधात् ।—‘भूमिं यः प्रनिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति । उभौ तौ पुण्यकर्माणौ नियतौ स्वर्गगामिनौ ॥’ इति दानप्रशंसादर्शनाच्च । विक्रयेऽपि कर्तव्ये सहिरण्यमुदकं दत्त्वा दानरूपेण स्थावरविक्रयं कुर्यादित्यर्थः । पैतृके पैतामहे च धने जन्मनैव स्वत्वेऽपि विशेषं ‘भूर्या पितामहोपात्ता’ इत्यत्र वक्ष्यामः ॥ ११३ ॥

इदानीं यत्र काले येन च यथा विभागः कर्तव्यस्तद्दर्शयन्नाह—

विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः ॥ ११४ ॥

यदा विभागं पिता चिकीर्षति तदा इच्छया विभजेत् पुत्रानात्मनः सकल-

१ विमोक्षणादिषु घ. २ वा अनुज्ञादानादा ख. ३ अनीशकत्वात् घ. ४ सीमाप्रतिपत्ति ख. घ. ५ इच्छयेति ऐच्छिकविभाग एव विवृत उच्यते । इच्छायाः संभवति उक्तपक्षदयावलम्बनत्वे स्वातन्त्र्यायोगाद्वाक्यभेदापत्तेः, एकस्यै लक्षं कसैत्तिकपदिदकमन्यस्यै न किमपीत्यव्यवस्थापत्तेश्च व्य. म.

शाद् पुत्रं पुत्रौ पुत्रान् । इच्छाया निरङ्कुशत्वादनियमप्राप्तौ नियमार्थमाह—
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति । ज्येष्ठं श्रेष्ठभागेन, मध्यमं मध्यभागेन, कनिष्ठं कनिष्ठभा-
गेन विभजेदित्यनुवर्तते । श्रेष्ठादिविभागश्च मनुनोक्तः (९।११२)—‘ज्येष्ठस्य
विंश उद्धारः सर्वद्रव्याश्च यद्गमम् । ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यैवीयसः ॥’
इति । वाशब्दो वक्ष्यमाणपक्षापेक्षः । सर्वे वा स्युः समांशिन इति । सर्वे वा
ज्येष्ठादयः समांशभाजः कर्तव्याः । अयं च विषमो विभागः स्वार्जितद्रव्यवि-
षयः । पितृक्रमायाते तु समस्वाम्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्नेच्छया विषमो विभागो
युक्तः । विभागं चेत्पिता कुर्यादिति यदा पितुर्विभागेच्छा स तावदेकः कालः ।
अपरोऽपि कालो जीवत्यपि पितरि द्रव्यनिःस्पृहे निवृत्तरमणे मातरि च, निवृ-
त्तरजस्कायां पितुरनिच्छायामपि पुत्रेच्छयैव विभागो भवति । यथोक्तं नार-
देन—‘अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्धनं समम्’ इति पितोरूर्ध्वं विभागं
प्रतिपाद्य —‘मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च । निवृत्ते चापि रमणे
पितृयुपरतस्पृहे ॥’ इति दर्शितः । अत्र पुत्रा धनं समं विभजेयुरित्यनुषज्यते ।
गौतमेनापि—‘ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्थं विभजेरन्’ इत्युक्त्वा ‘निवृत्ते चापि
रजसि’ ति द्वितीयः कालो दर्शितः । जीवति चेच्छतीति तृतीयः कालः ।
तथा सरजस्कायामपि मातर्यनिच्छत्यपि पितर्यधर्मवर्तिनि दीर्घरोगग्रस्ते च पुत्रा-
णामिच्छया भवति विभागः । यथाह शङ्खः—‘अकामे पितरि रिक्थविभागो
वृद्धे विपरीतचेतसि रोगिणि च’ इति ॥ ११४ ॥

पितुरिच्छया विभागो द्विधा दर्शितः समो विषमश्चेति, तत्र समविभागो वि-
शेषमाह—

यदि कुर्यात्समानंशान्पत्न्यः कार्याः समांशिकाः ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा ॥ ११५ ॥

यदा स्वेच्छया पिता सर्वानेव सुतान्समविभागिनः करोति तदा पत्न्यश्च
पुत्रसमांशभाजः कर्तव्याः यासां पत्नीनां भर्त्रा श्वशुरेण वा स्त्रीधनं न दत्तम् ।
दत्ते तु स्त्रीधने अर्थांशं वक्ष्यति—‘दत्ते त्वर्धं प्रकल्पयेत्’ इति ॥ यदा तु श्रेष्ठ-
भागादिना ज्येष्ठादीन् विभजति तदा पत्न्यः श्रेष्ठादिभागाश्च लभन्ते किंतुदुतो-
द्वारात्समुदायात्समानेवांशान् लभन्ते स्वोद्धारं च । यथाहापस्तम्बः—‘परी-
भाण्डं च गृहेऽलंकारो भार्यायाः’ इति ॥ ११५ ॥

१ मध्यमभागेन घ. २ उद्धृत इत्युद्धारः । ज्येष्ठस्याविभक्तसाधारणधनादुद्धृत्य विश-
तितमो भागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यच्छ्रेष्ठं तद्गतव्यमित्यादि । अयं चोद्धारविभागः कलौ
नेष्टः कलिवर्ज्येषु पाठात् व्य. म. ३ मातुरिति । रमणः कामः । उपरतस्पृहो विरक्तः । तदाह
भगिनीषु चेति काकाक्षिवद्रजोरमणनिवृत्त्योर्विशेषणम् व्य. म. ४ इच्छायामुक्तं । तदिच्छां
विनापि विभागमाह बृहस्पतिः—‘क्रमागते गृहक्षेत्रे पिता पुत्राः समांशिनः ॥ पैतृकेन वि-
भागार्हाः सुताः पितुरनिच्छया ॥’ अर्थात्पितामहावर्जिते धने तदनिच्छयापि पुत्रा विभागार्हा
इति ॥ ११५ ॥

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिन इति पक्षद्वयेऽप्यपवादमाह—

शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिद्त्वा पृथक् क्रिया ।

स्वयमेव द्रव्यार्जनसमर्थस्य पितृद्रव्यमनीहमानस्यानिच्छतोपि यत्किञ्चिदसारमपि दत्त्वा पृथक् क्रिया=विभागः कार्यः पित्रा । तत्पुत्रादीनां दायजिघृक्षा माभूदिति ॥

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति न्यूनाधिको विभागो दर्शितः । तत्र शास्त्रोद्धारदिविषमविभागव्यतिरेकेणान्यथाविषमविभागनिषेधार्थमाह—

न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः ॥ ११६ ॥

न्यूनाधिकविभागेन विभक्तानां पुत्राणामसौ न्यूनाधिकविभागो यदि धर्म्यः शास्त्रोक्तो भवति तदासौ पितृकृतः कृत एव न निवर्तत इति मन्वादिभिः स्मृतः । अन्यथा तु पितृकृतोऽपि निवर्तत इत्यभिप्रायः । यथाह नारदः—
'व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः । अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः ॥' इति ॥ ११६ ॥

इदानीं विभागस्य कालान्तरं कर्त्रन्तरं प्रकारनियमं चाह—

विभजेरनुताः पित्रोरूर्ध्वं रिक्थमृणं समम् ।

पित्रोर्मातापित्रोरूर्ध्वं प्रौयणादिति कालो दर्शितः । सुता इति कर्तारो दर्शिताः । सममिति प्रकारनियमः । सममेवेति रिक्थमृणं च विभजेरन् । ननु—
'ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च' (मनुः १।१०४) इत्युपक्रम्य (मनुः १।१०५)—
'ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पित्र्यं धनमशेषतः । शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥' इत्युक्तवोक्तम् (मनुः १।११२)—
'ज्येष्ठस्य विशउद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् । ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः ॥' इति । सर्वस्माद्द्रव्यसमुदायाद्विंशतितमो भागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यच्छ्रेष्ठं तज्ज्येष्ठाय दातव्यम् । तदर्थं चत्वारिंशत्तमो भागो मध्यमं च द्रव्यं मध्यमाय दातव्यम् । तुरीयमशीनितमो भागो हीनं द्रव्यं च कनिष्ठाय दातव्यमिति मातापित्रोरूर्ध्वं विभजतामुद्धारविभागो मनुना दर्शितः । तथा (मनुः १।११६।११७)—
'उद्धारेऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना । एकाधिकं हरेज्येष्ठः पुत्रोऽर्धार्धं ततोऽनुजः ॥ अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः ॥' इति । ज्येष्ठस्य द्वौ भागौ तदनन्तरजातस्य सार्धं एको भागः ततोऽनुजानामेकैको विभाग इत्युद्धारव्यतिरेकेणापि विषमो विभागो दर्शितः पित्रोरूर्ध्वं विभजताम् । जीवद्विभागे च स्वयमेव विषमो विभागो दर्शितो 'ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन' इति । अतः सर्वस्मिन्नपि काले विषमो विभागोऽस्तीति कैथं सममेव विभजेरन्निति नियम्यते ॥ अत्रोच्यते । सत्यम् । अथ

१ छतो यत्किञ्चिदसारमपृथक् ख-ग. २ रूर्ध्वमृक्थमृणं घ. ३ प्रयाणात् ख-ग. ४ तदर्धं मध्यमस्य स्यात्तदर्धं तु कनीयस इति व्य-म-पाठः. ५ समुच्ययात् घ. ६ दर्शितो मनुना गं ७ कथं विभजेरन्निति सममेव नियम्यते घ.

विषमो विभागः शास्त्रदृष्टस्तथापि लोकविद्विष्टत्वाद्नानुष्ठेयः ।—‘अस्वर्ग्यं लोक-
विद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु’ इति निषेधात् । यथा—‘महोक्षं वा महाजं वा
श्रोत्रियायोपकल्पयेत्’ इति विधानेऽपि लोकविद्विष्टत्वादननुष्ठानम् । यथा वा
—‘मैत्रावरुणीं गां वशामनुवन्ध्यामालभेत’ इति गवालम्भनविधानेऽपि लो-
कविद्विष्टत्वादननुष्ठानम् । उक्तंच—‘यथा नियोगधर्मो नो नानुवन्ध्यावधोऽपि
वा । तथोद्धारविभागोऽपि नैव संप्रति वर्तते ॥’ इति । (नियोगमैतत्क्रम्य यथा-
नियोगं, नियोगाधीनो यो धर्मो देवराजसुतोत्पत्तिरित्यादिः स नो भवति ।) आ-
पस्तम्बोऽपि—‘जीवन्पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्समम्’ इति सैमतामुक्त्वा—
‘ज्येष्ठो दायदा इत्येक’ इति कृत्स्नधनग्रहणं ज्येष्ठस्यैकीयमतेनोपन्यस्य देशविशे-
षेण सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णभौमः ज्येष्ठस्य रथः पितुः पॅरीभाण्डं च गृहेऽलं-
कारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येके’ इत्येकीयमतेनैवोद्धारविभागं दर्शयित्वा तच्छा-
स्त्रविप्रतिषिद्धमिति निराकृतवान् । तं च शास्त्रविप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शयतिस्व
मनुः—‘पुत्रेभ्यो दायं विभजेदित्यविशेषेण श्रूयते’ इति । तस्माद्विषमो वि-
भागः शास्त्रदृष्टोऽपि लोकविरोधाच्छ्रुतिविरोधाच्च नानुष्ठेय इति सममेव विभ-
जेरन्निति नियम्यते ॥

मातापित्रोर्धनं सुता विभजेरन्नित्युक्तं तत्र मातृधनेऽपवादमाह—

मातृदुहितरः शेषमृणात्

मातृधनं दुहितरो विभजेरन् । ऋणाच्छेषं मातृकृतर्णापाकरणावशिष्टं । अत-
श्चर्णसमं न्यूनं वा मातृधनं सुता विभजेरन्नित्यस्य विषयः । एतदुक्तं भवति
—मातृकृतमृणं पुत्रैरेवापाकरणीयं न दुहितृभिः । ऋणावशिष्टं तु धनं दुहितरो
गृह्णीयुरिति । युक्तं चैतत् ।—‘पुमान्पुंसोऽधिके शुके स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः’
इति रुयवयवानां दुहितृषु बाहुल्यात् स्त्रीधनं दुहितृगामि । पितृधनं पुत्रगामि
श्रित्तवयवानां पुत्रेषु बाहुल्यादिति । तत्र च गौतमेन विशेषो दर्शितः—‘स्त्री-
धनेन दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च’ इति । अस्यार्थः—प्रत्ताऽप्रत्तासम-
वायेऽप्रत्तानामेव स्त्रीधनम् । प्रत्तासु चाप्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितासमवायेऽप्रतिष्ठिताना-
मेवेति । अप्रतिष्ठिता निर्धनाः ॥

दुहित्रभावे मातृधनमृणावशिष्टं को गृह्णीयादित्यत आह—

ताभ्य ऋतेऽन्वयः ॥ ११७ ॥

ताभ्यो दुहितृभ्यो विना दुहितृणामभावे अन्वयः पुत्रादिर्गृह्णीयात् । एतच्च

‘विभजेरन्सुताः पित्रोरुर्ध्वम्’ इत्यनेनैव सिद्धं स्पष्टार्थमुक्तम् ॥ ११७ ॥

१ शास्त्रदृष्टोक्ति ग. २ धनुश्चिह्नान्तगतो भाग ख. पुस्तकेऽधिकः ३ स्वमतमुक्त्वा ख-घ
४ विशेषेषु घ. ५ उक्तदृष्टो ज्येष्ठस्य पितुः. ६ परिभाण्डं ग. ७ विप्रतिषिद्धं घ. ८ कर्णं

अविभाज्यमाह—

पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वयमर्जितम् ।

मैत्रमौद्वाहिकं चैव दायादानां न तद्भवेत् ॥ ११८ ॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमप्युद्धरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥ ११९ ॥

मातापित्रोर्द्रव्याविनाशेन यत्स्वयमर्जितं, मैत्रं मित्रसकाशाद्यल्लब्धं, औद्वाहिकं विवाहाद्यल्लब्धं दायादानां भ्रातृणां तन्न भवेत् । क्रमात्पितृक्रमादायातं यत्किंचिद्रव्यं अन्यंहृतमसामर्थ्यादिना पित्रादिभिरनुद्धृतं यः पुत्राणां मध्य इतराभ्यनुज्ञयोद्धरति तदायादेभ्यो भ्रात्रादिभ्यो न दद्यादुद्धतैव गृह्णीयात् । 'तत्र क्षेत्रं तुरीयांशमुद्धर्ता लभते शेषं तु सर्वेषां सममेव । यथाह शङ्खः—'पूर्वं नष्टं तु यो भूमिकमश्नुद्धरेत्क्रमात् । यथाभागं लभन्तेऽन्ये दत्त्वांशं तु तुरीयकम् ॥' इति । क्रमादभ्यागतमिति शेषः । तथा विद्यया वेदाध्ययनेनाध्यापनेन वेदाध्याख्यानेन वा यल्लब्धं तदपि दायादेभ्यो न दद्यात् । अर्जक एव गृह्णीयात् । अत्र च 'पितृद्रव्याविरोधेन यत्किंचित्स्वयमर्जितम् ॥' इति सर्वशेषः । अतश्च पितृद्रव्याविरोधेन यन्मैत्रमर्जितं, पितृद्रव्याविरोधेन यदौद्वाहिकं, पितृद्रव्याविरोधेन यत्क्रमायातमुद्धृतं, पितृद्रव्याविरोधेन विद्यया यल्लब्धमिति प्रत्येकमभिसंबध्यते । तथाच पितृद्रव्यविरोधेन प्रत्युपकारेण यन्मैत्रम्, आसुरादिविवाहेषु यल्लब्धम्, तथा पितृद्रव्यव्ययेन यत्क्रमायातमुद्धृतं, तथा पितृद्रव्यव्ययेन लब्धया विद्यया यल्लब्धं, तत्सर्वं सर्वैर्भ्रातृभिः पित्रा च विभजनीयम् । तथा पितृद्रव्याविरोधेनेत्यस्य सर्वशेषत्वादेव पितृद्रव्यविरोधेन प्रतिग्रहलब्धमपि विभजनीयम् । अस्य च सर्वशेषत्वाभावे मैत्रमौद्वाहिकमित्यादि नारब्धव्यम् । अथ पितृद्रव्यविरोधेनापि यन्मैत्रादिलब्धं तस्याविभाज्यत्वाय मैत्रादिवचनमर्थवदित्युच्यते । तथा सति समाचारविरोधः, विद्यालब्धे नारद्वचनविरोधश्च ।—'कुटुम्बं विभृयाद्भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः । भागं विद्याधनात्तस्मात्स लभेताश्रुतोऽपि सन् ॥' इति । तथा विद्याधनस्याविभाज्यस्य लक्षणमुक्तं कात्यायनेन—'परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्सान्यतस्तु या । तथा लब्धं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥' इति । तथा पितृद्रव्याविरोधेनेत्यस्य भिन्नवाक्यत्वे प्रतिग्रहलब्धस्याविभाज्यत्वमाचारविर्हद्दमापद्येत । एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना (१२०८)—'अनुपपन्नपितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जितम् । दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥' इति । श्रमेण सेवायुद्धादिना । ननु पितृद्रव्याविरोधेन यन्मैत्रादिलब्धं द्रव्यं तदविभाज्यमिति न वक्तव्यम् ।

१ सर्वशेषः ख. २ क्रमादायातं ख. ३ समं विभजनीयं ग. ४ विरोधश्चापद्येत क.
५ दायादेभ्य इत्यस्य स्थाने 'स्वयमोहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति' इत्युत्तरार्धं मनु-
स्मृतावुपलभ्यते.

विभागप्राप्त्यभावात् । यद्येन लब्धं तत्तस्यैव नान्यस्येति प्रसिद्धतरम् । प्राप्ति-
पूर्वकश्च प्रतिपेधः । अत्र कश्चिदित्थं प्राप्तिमाह—‘यत्किञ्चित्पितरि प्रेते धनं
ज्येष्ठोऽधिगच्छति । भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालिनः ॥’ इति । ज्येष्ठो
वा कनिष्ठो वा मध्यमो वा पितरि प्रेते अप्रेते वा यवीयसां वर्णयसां चेति
व्याख्यानेन पितरि सत्यसति च मैत्रादीनां विभाज्यत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यत इति ।
तदसत् । नह्यत्र प्राप्तस्य प्रतिपेधः । किंतु सिद्धस्यैवानुवादादज्यम् । लोकसि-
द्धस्यैवानुवादकान्येव प्रायेणास्मिन्प्रकरणे वचनानि । अथवा ‘समवेतैस्तु यत्प्राप्तं
सर्वं तत्र समांशिनः ॥’ इति प्राप्तस्यापवाद इति संतुष्यतु भवान् । अतश्च
‘यत्किञ्चित्पितरि प्रेते’ इत्यस्मिन्वचने ज्येष्ठादिपदाविवक्षया प्राप्तिरिति व्यामो-
हमात्रं । अतो मैत्रादिवचनैः पितुः प्रागूर्ध्वं वा विभाज्यत्वेनोक्तस्य ‘यत्किञ्चि-
त्पितरि प्रेते’ इत्यपवाद इति व्याख्येयम् । तथा न्यदप्यविभाज्यमुक्तं मनुना
(१।२।१९)—‘वखं पत्रमलंकारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः । योगक्षेमं प्रचारं च न
विभाज्यं प्रचक्षते ॥’ इति । श्रुतानामेव वस्त्राणामविभाज्यत्वं, यद्येन शृतं तत्त-
स्यैव । पितृशृतवस्त्राणि तु पितरूर्ध्वं विभजतां श्राद्धभोक्त्रे दातव्यानि । यथाह
बृहस्पतिः—‘वस्त्रालंकारशय्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम् । गन्धमाल्यैः सम-
ध्यर्च्यं श्राद्धभोक्त्रे समर्पयेत् ॥’ इति । अभिनवानि तु वस्त्राणि विभाज्यान्वेव ।
पत्रं वाहनमश्वशिविकादि तदपि यद्येनारूढं तत्तस्यैव । पित्र्यं तु वस्त्रवदेव ।
अश्वादीनां बहुत्वे तु तद्विक्रयोपजीविनां विभाज्यत्वमेव । वैपरयेण विभाज्यत्वे
ज्येष्ठस्य । (मनुः १।१।१९)—‘अजाविकं सैकशफं न जातु विपमं भजेत् ।
अजाविकं सैकशफं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥’ इति मनुस्मरणात् । अलंकारोऽपि
यो येन शृतः स तस्यैव । अशृतः साधारणो विभाज्य एव । (मनुः १।२।००)
—‘पत्न्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो शृतो भवेत् । न तं भजेरन्दायादा भज-
मानाः पंतन्ति ते ॥’ इति । अलंकारो शृतो भवेदिति विशेपेणोपादानादश्रुतानां
विभाज्यत्वं गम्यते । कृतान्नं तण्डुलमोदकादि तदप्यविभाज्यं यथासंभवं
भोक्तव्यम् । उदकं उदकाधारः कृपादिः, तच्च विपमं मूल्यद्वारेण न विभाज्यं
पर्यायेणोपभोक्तव्यम् । स्त्रियश्च दास्यो विपमाः न मूल्यद्वारेण विभाज्याः पर्या-
येण कर्म कारयितव्याः । अवरुद्धास्तु पित्रा स्वैरिण्याद्याः समा अपि पुत्रैर्न
विभाज्याः । ‘स्त्रीषु च संयुक्तास्त्रविभागः’ इति गौतमस्मरणात् । योगश्च
क्षेमं च योगक्षेमम् । योगशब्देनालब्धलाभकारणं श्रौतस्मार्तांशिसाध्यं इष्टं कर्म
लक्ष्यते । क्षेमशब्देन लब्धपरिरक्षणहेतुभूतं बहिर्वेदिदानतडागारामनिर्माणदि
पूर्तं कर्म लक्ष्यते । तदुभयं पैतृकमपि पितृद्रव्यविरोधार्जितमप्यविभाज्यम् ।
यथाह लौगाक्षिः—‘क्षेमं पूर्तं योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः । अविभाज्ये
च ते प्रोक्ते शयनासनमेव च ॥’ इति । योगक्षेमशब्देन योगेक्षेमकारिणो राज-
सन्निपुरोहितादय उच्यन्ते इति केचित् । छत्रचामरशशोपानप्रभृतय इत्यन्ये ।

प्रचारो गृहारामादिषु प्रवेशनिर्गममार्गः सोऽप्यविभाज्यः । यत्तृशानसा क्षेत्रस्या-
विभाज्यत्वमुक्तम्—‘अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्रकुलादपि । याज्यं क्षेत्रं
च पत्रं च कृतान्नमुदकं स्त्रियः ॥’ इति, तद्वाह्यणोत्पन्नक्षत्रियादिपुत्रविषयम् ।
‘न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादिसुताय वै । यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो
दरेत् ॥’ इति स्मरणान् । याज्यं याजनकर्मलब्धम् । पितृप्रसादलब्धस्यावि-
भाज्यत्वं वक्ष्यते । नियमान्तिक्रमस्याविभाज्यत्वप्रनन्तरमेव निरासि । पितृ-
व्यविरोधेन यद्वर्जितं तद्विभजनीयमिति स्थितं तत्रार्जकस्य भागद्वयं, वसिष्ठ-
वचनान् । येन चैषां स्वयमुपाजितं स्यात्स द्वंशमेव लभेतेति ॥ ११८ ॥ ११९ ॥

अस्यापवादमाह—

सामान्यार्थममुत्क्षाने विभागस्तु समः स्मृतः ।

अविभक्तानां भ्रातृणां सामान्यस्यार्थस्य कृषिवाणिज्यादिना संभूय समुत्क्षाने
सम्यग्दर्शने केनचित्कृते समेषु विभागो नार्जयितुरंशद्वयम् ॥

पितृषु द्रव्ये पुत्राणां विभागो दर्शितः । इदानीं पैतामहे पौत्राणां विभागे
विशेषमाह—

अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना ॥ १२० ॥

यद्यपि पैतामहे द्रव्ये पौत्राणां जन्मना स्वत्वं पुत्रैरविशिष्टं तथापि तेषां पि-
तृद्वारेणैव पैतामहेद्रव्यविभागकल्पना न स्वरूपापेक्षया । एतदुक्तं भवति ।
यदाऽविभक्ता भ्रातरः पुत्रानुत्पाद्य दिष्टं गतास्तदेकस्य द्वौ पुत्रावन्यस्य त्रयोऽप-
रस्य चत्वार इति पुत्राणां वैषम्ये तत्र द्वावेकं स्वपितृमंशं लभेते, अन्ये त्रयोऽप्येक-
मंशं पितृयं, चत्वारोऽप्येकमेवांशं पितृयं लभन्ते इति । तथा केपुचित्पुत्रेषु ध्रियः
केषु तेषुचित्पुत्रानुत्पाद्य विनष्टेष्वप्यर्थमेव न्यायो ध्रियमाणाः स्वान्शान्ते ल-
भन्ते, नष्टानामपि पुत्राः पितृयानेवांशं लभन्ते इति वाचनिकी व्यवस्था १२०

अधुना विभक्ते पितर्यविद्यमानभ्रातृके वा पौत्रस्य पैतामहे द्रव्ये विभागे
नास्ति । अर्ध्रियमाणे पितरि ‘पितृतो भागकल्पना’ इत्युक्तत्वात् । भवतु वा
स्वाजितव्रतपितुरिच्छयेवेत्याशङ्कित आह—

भूर्यां पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ।

तत्र स्यान्मदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥ १२१ ॥

भूः शालिक्षेत्रादिका । निबन्ध एकस्य पर्णभेरकस्येयन्ति पर्णानि, तथा ए-
कस्य क्रमुकफलभेरकस्येयन्ति क्रमुकफलानीत्याणुकलक्षणः । द्रव्यं सुवर्णरज-
तादि यत्पितामहेन प्रतिग्रहविजयादिना लब्धं तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं
लोकप्रसिद्धमिति कृत्वा विभागोऽस्ति । हि यस्मात्तत्सदृशं समानं तस्मात्

१ साधारणार्थम् ग-घ. २ भागद्वयम् घ. ३ द्रव्ये विभाग ख. ४ पितृशं घ. ५ ध-
पमेव ख-ग. ६ ध्रियमाणे तु पितरि ग. ७ भारकस्य ख. ८ स्वाम्यमर्थसिद्धमिति ग.

पितुरिच्छयैव विभागो नापि पिनुर्भागद्वयम् । अतश्च पितृतो भागकल्पनेत्येत-
 त्स्वास्थ्ये समेऽपि वाचनिकम् । 'विभागं चेत्पिता कुर्यात्' इत्येतस्वाजितवि-
 पयम् । तथा—'द्वावंशौ प्रतिपद्येन विभजन्नामनः पिता' इत्येतदपि स्वाजि-
 तविषयम् ।—'जीवतोरस्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः' इत्येतदपि पारतन्त्र्यं
 मातापित्रजितद्रव्यविषयम् । तथा—'अनीशास्ते हि जीवतोः' इत्येतदपि ।
 तथा सरजस्कायां मातरि सस्पृहे च पितरि विभागमनिच्छत्यपि पुत्रेच्छया
 पैतामहद्रव्यविभागो भवति । तथाऽविभक्तेन पित्रा पैतामहे द्रव्यं दीयमाने
 विक्रीयमाणे वा पौत्रस्य निषेधेऽप्यधिकारः । पित्रजिते तु न निषेधाधिकारः ।
 तत्परतन्त्रत्वात् । अनुमतिस्तु कर्तव्या । तथाहि—'पैतृके पैतामहे च स्वास्थ्यं
 यद्यपि जन्मनैव, तथापि पैतृके, पितृपरतन्त्रत्वात् पितृश्राजकत्वेन प्राधान्यात्
 पित्रा विनियुज्यमाने स्वाजिते द्रव्ये पुत्रेणानुमतिः कर्तव्या । पैतामहे तु द्वयोः
 स्वास्थ्यमविशिष्टमिति निषेधाधिकारोऽस्तीति विशेषः । मनुःरपि (१।२०९)—
 'पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् । न तत्पुत्रभेजेऽसार्धमकामः स्वयम-
 जितम् ॥' इति । यःपितामहाजितं केनाप्यपहृतं पितामहेनानुद्धृतं यदि पितो-
 द्हरति तस्वाजितमिव पुत्रैः सार्धमकामः स्वयं न विभजेदिति वदन् पितामहा-
 जितमकामोऽपि पुत्रेच्छया पुत्रैः सह विभजेदिति दर्शयति ॥ १२१ ॥

विभागोत्तरकालमुत्पन्नस्य पुत्रस्य कथं विभागकल्पनेत्यत आह—

विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक् ।

विभक्तेषु पुत्रेषु पश्चात्सवर्णायां भार्यायामुत्पन्नो विभागभाक् । विभज्यत
 इति विभागः । पित्रोर्विभागस्तं भजतीति विभागभाक् । पित्रोरुर्ध्वं तयोरेवं
 लभत इत्यर्थः । मातृभागं चासत्यां दुहितरि । 'मातृदुहितरः शेषम्' इत्युक्त-
 त्वात् । असवर्णायामुत्पन्नस्तु स्वांशमेव पित्र्यालभते । मातृकं तु सर्वमेव । ए-
 तदेव मनुनोक्तम् (१।२१६)—'ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्वनम्'
 इति । पित्रोरिदं पित्र्यमिति व्याख्येयम् ।—'अनीशः पूर्वजः पित्रोर्भ्रातृभागे
 विभक्तजः' इति स्मरणात् । विभक्तयोर्मातापित्रोर्विभागं विभागात्पूर्वगुण्युत्पन्नो
 न स्वामी विभक्तजश्च भ्रातृभागे न स्वामीत्यर्थः । तथा विभागोत्तरकालं पित्रा
 यत्किञ्चिदजितं तत्सर्वं विभक्तजस्यैव ।—'पुत्रः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयम-
 जितम् । विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशः पूर्वजाः स्मृताः ॥' इति स्मरणात् । ये
 च विभक्ताः पित्रा सह संसृष्टाः तैः सार्धं पितुरुर्ध्वं विभक्तजो विभजेत् । य-
 थाह मनुः (१।२१६)—'संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह' इति ॥
 पितुरुर्ध्वं पुत्रेषु विभक्तेषु पश्चादुत्पन्नस्य कथं विभागकल्पनेत्यत आह—

दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितान् ॥ १२२ ॥

तस्य पितरि प्रेते भ्रातृविभागसमयेऽप्यष्टगर्भायां मातरि भ्रातृविभागोत्तर-

१ पितुः स्वाजकत्वेन ख. २ कारोप्यस्तीति ख. ३ मातृभागं तु सर्वमेव ग-ध.

कालमुत्पन्नस्यापि विभागः । तद्विभागः कुत इत्यत आह । दृश्याद्भ्रातृभिर्गृहीताद्द-
नात् । कीदृशात् आयव्ययविशोधितात् । आयः प्रतिदिवसं प्रतिमासं प्रत्यब्दं
वा यदुत्पद्यते, व्ययः पितृकृतर्णापाकरणं, ताभ्यामायव्ययाभ्यां यच्छोधितं त-
स्मादुद्भूतं तद्भागो दातव्यः स्यात् । एतदुक्तं भवति । प्रातिस्विकेषु भागेषु
तदुत्थमायं प्रवेश्य पितृकृतं चर्णमपनीयावशिष्टेभ्यः स्वैभ्यः स्वैभ्यो भागैभ्यः
किञ्चित्किञ्चिदुद्भूतं विभक्तजस्य भागः स्वभागसमः कर्तव्य इति । एतच्च वि-
भागसमयेऽप्रजस्य भ्रातृभार्यायामस्पष्टगर्भायां विभागादूर्ध्वमुत्पन्नस्यापि वेदित-
व्यम् । स्पष्टगर्भायां तु प्रसवं प्रतीक्ष्य विभागः कर्तव्यः । यथाह वसिष्ठः—
'अथ भ्रातृणां दायविभागो याश्चानपत्याः स्त्रियस्तासामापुत्रलाभात्' इति १२२ ॥

विभक्तजः पित्र्यं मानुकं च सर्वं धनं गृह्णातीत्युक्तं तत्र यदि विभक्तजः पितृ-
माता वा विभक्त्याय पुत्राय स्नेहवशादाभरणादिकं प्रयच्छति तदा विभक्तजेन
दानप्रतिषेधो न कर्तव्यो नापि दत्तं प्रत्याहर्तव्यमित्याह—

पितृभ्यां यस्य यदत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत् ।

मातापितृभ्यां विभक्त्यायां पूर्वं विभक्तस्य पुत्रस्य यदत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत् ।
स्वैवं न विभक्तजस्य स्वं भवति । न्यायसाभ्याद्विभागात्पुत्रो विभजतां यस्य यदत्तं
स्यैव । तथा असति विभक्तजे विभक्तयोः पित्रोरंशं तदुद्भूतं
तत्तस्यैव नान्यस्येति वेदितव्यम् ॥

जीवद्विभागे स्वपुत्रसमांशित्वं पत्नीनामुक्तं यदि कुर्यात्समानंशान् इत्या-
दिना । पितरूर्ध्वं विभागोपि पत्नीनां स्वपुत्रसमांशित्वं दर्शयितुमाह—

पितरूर्ध्वं विभजतां मातापुत्रांशं समं हरेत् ॥ १२३ ॥

पितरूर्ध्वं पितुः प्रायणादूर्ध्वं विभजतां मातापि स्वपुत्रांशसममंशं हरेत् यदि
स्त्रीधनं न दत्तम् । दत्ते त्वर्थांशहारिणीति वृत्तिरुद्भयते ॥ १२३ ॥
पितरि प्रेते यद्यसंस्कृता भ्रातरः सन्ति तदा तत्संस्कृतकारे स्त्रीऽधिक्रियत इत्येत-
आह—

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

पितरूर्ध्वं विभजद्विभ्रातृभिरसंस्कृता भ्रातरः समुदायद्रव्येण संस्कृतव्याः ।
असंस्कृतासु भगनीषु विशेषमाह—

भगिन्यश्च निजादंशादूर्ध्वं तु तुरीयकम् ॥ १२४ ॥

अस्यार्थः । भगिन्यश्चासंस्कृताः संस्कृतव्या भ्रातृभिः । विभक्त्या । निजादं-
शं कृत्वा । निजादं-
१ कृतमृगं घ. २ भागेभ्यो यत्किञ्चिदुद्भूतं घ. ३ समये भ्रातृभ्यां विभागादूर्ध्वं घ. ४ तस्यैव
भार्या स्वभागा ग., समये भ्रातृभार्यायामप्रजस्य स्पष्टगर्भायां ग. ८ संस्कार्याः ग.

शास्त्रतुर्थमंशं दत्त्वा । अनेन दुहितरोऽपि पितुरूर्ध्वमंशभागिन्य इति गम्यते । तत्र निजादंशादिति प्रत्येकं परिकल्पितादंशादुद्धृत्य चतुर्थांशो दातव्य इत्येवमर्थो न भवति । किंतु यजातीया कन्या तज्जातीयपुत्रभागाच्चतुर्थांशभागिनी सा कर्तव्या । एतदुक्तं भवति । यदि ब्राह्मणी सा कन्या तदा ब्राह्मणीपुत्रस्य यावानंशो भवति तस्य चतुर्थांशस्तस्या भवति । तद्यथा । यदि कस्यचिद्ब्राह्मणस्यैका पत्नी पुत्रश्चैकः कन्या चैका तत्र पित्र्यं सर्वमेव द्रव्यं द्विधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयमंशं कन्यायै दत्त्वा शेषं पुत्रो गृह्णीयात् । यदा तु द्वौ पुत्रौ एका च कन्या तदा पितृधनं सर्वं त्रिधा विभज्य एकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयमंशं कन्यायै दत्त्वा शेषं द्वौ पुत्रौ विभज्य गृह्णीतः ॥ अथ त्वेकः पुत्रो द्वे कन्ये तदा पित्र्यं धनं त्रिधा विभज्य एकं भागं चतुर्धा विभज्य तत्र द्वौ भागौ द्वाभ्यां कन्याभ्यां दत्त्वावशिष्टं सर्वं पुत्रो गृह्णीतीत्येवं समानजातीयेषु समविषयेषु भ्रातृषु भगिनीषु च योजनीयम् । यदा तु ब्राह्मणीपुत्र एकः क्षत्रियाकन्याचैका तत्र पितृधनं सप्तधा विभज्य क्षत्रियापुत्रभागांस्त्रींश्चतुर्धा विभज्य तुरीयांशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णीति । यत्र तु द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ क्षत्रियाकन्या चैका तत्र पित्र्यं धनमेकादशधा विभज्य तेषु त्रीनंशान् क्षत्रियापुत्रभागांश्चतुर्धा विभज्य चतुर्थमंशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं सर्वं ब्राह्मणीपुत्रौ विभज्य गृह्णीतः ॥ एवं जातिवैषम्ये भ्रातृणां भगिनीनां च संख्यायाः साम्ये वैषम्ये च सर्वत्रोहनीयम् । नच निजादंशादत्त्वांशं तु तुरीयकमिति तुरीयांशाविवक्षया संस्कारमात्रोपयोगि द्रव्यं दत्तेति व्याख्यानं युक्तम् । मनुवचनविरोधान् (१।११८) — 'स्वैभ्योऽंशेष्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भ्रातरः पृथक् । स्वास्वादेशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः ॥' इति । अस्यार्थः । ब्राह्मणादयो भ्रातरो ब्राह्मणीप्रभृतिभ्यो भगिनीभ्यः स्वैभ्यः स्वजातिविहितेभ्योऽंशेष्यश्चतुर्थांशान्हरेद्विप्रइत्यादिवक्ष्यमाणेभ्यः स्वास्वादेशादात्मीयादात्मीयाद्भागाच्चतुर्थं चतुर्थं भागं दद्युः । नचात्रात्मीयत्वाद्दुद्धृत्य चतुर्थांशो देय इत्युच्यते किंतु स्वजातिविहितादेकस्मादेकस्मादंशात्पृथक्पृथोक्तस्याेकस्यै कन्यायै चतुर्थांशो देय इति । जातिवैषम्ये संख्यावैषम्ये च विभागकृतिसिद्धैव । पतिताः स्युरदित्सव इत्यकरणे प्रत्यवायश्रवणादवश्यंदातव्यता प्रतीयते । अत्रापि चतुर्थभागवचनमविवक्षितं संस्कारमात्रोपयोगिद्रव्यदानमेव विवक्षितमिति चेन्न । स्मृतिद्वयेपि चतुर्थांशदानाविवक्षायां प्रमाणाभावाददाने प्रत्यवायश्रवणाच्चेति । यदपि कैश्चिदुच्यते । अंशदानविवक्षायां बहुभ्रातृकायाः बहुधनत्वं बहुभगिनीकस्य च निर्धनता प्राप्नोतीति तदुक्तरीत्या परिहतमेव । न ह्यत्रात्मीयाद्भागाद्दुद्धृत्य चतुर्थांशस्य दानमुच्यते येन तथा स्यात् । अतोऽस्मत्सहायमेधातिथिप्रभृतीनां व्याख्यानमेव चतुरस्रं न भारुचेः ।

१ इत्येवमर्थो ख. इत्यर्थो ग. २ कस्यचिद्ब्राह्मण्येवैकः ख. ३ अथतु ग. घ. ४ गृह्णीयात् एवं ग. ५ पित्र्यं धनं घ. ६ गृह्णीयात् ग. ७ गृह्णीयाताम् ग. ८ नच दत्त्वांशं तु ग. घ. ९ संस्कारोपयोगि ख. १० बहुधनकत्वं घ. ११ वरिष्ठं न भारुचेः ग.

तस्मात्पितृभूषं कन्याप्यंशभागिनी पूर्वं चेद्यत्किंचित्पिता ददाति तदेव लभते
विशेषवचनाभावादिति सर्वमनवद्यम् ॥ १२४ ॥

एवं विभागं चेत्पिता कुर्यादित्यादिना प्रबन्धेन समानजातीयानां भ्रातृणां
परस्परं पित्रा सह विभागकृतिरुक्ता । अधुना भिन्नजातीयानां विभागमाह—

चतुस्त्रियेकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणान्मजाः ।

क्षत्रजास्त्रियेकभागा विद्वास्तु त्र्येकभागिनः ॥ १२५ ॥

‘तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण’ इति ब्राह्मणस्य चतस्रः क्षत्रियस्य तिस्रो वैश्यस्य द्वे शूद्रस्यै-
केति भार्या दर्शिताः । तत्र ब्राह्मणात्मजा ब्राह्मणोत्पन्ना वर्णशः—वर्णशब्देन ब्राह्मणा-
दिवर्णाः स्त्रिय उच्यन्ते । ‘सख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्’ इत्यधिकरणकारकादे-
कवचनाद्वीप्सायां शस् । अतश्च त्रणं वर्णं ब्राह्मणोत्पन्नाः—यथाक्रमं चतुस्त्रियेकभा-
गाः स्युर्भवेयुः । एतदुक्तं भवति—ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्ना एकैकशश्चतुर-
श्रतुरो भागांल्लभन्ते । तेनैव क्षत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रींस्त्रीन् वैश्यायां द्वौ द्वौ
शूद्रायामेकमेकमिति । क्षत्रजाः क्षत्रियेणोत्पन्नाः वर्णशः इत्यनुवर्तते यथाक्रमं
त्रियेकभागाः । क्षत्रियेण क्षत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रींस्त्रीन्, वैश्यायां द्वौ द्वौ,
शूद्रायामेकमेकम् । विद्वाजाः वैश्येणोत्पन्नाः । अत्रापि वर्णश इत्यनुवर्तते यथाक्रमं
त्र्येकभागिनः । वैश्येण वैश्यायामुत्पन्नाः प्रत्येकं द्वौ द्वौ भागौ लभन्ते । शूद्रायामेक-
मेकम् । शूद्रस्यैकैव भार्येति भिन्नजातीयपुत्राभावात्तत्पुत्राणां पूर्वोक्तं एव विभागः ।
यद्यपि चतुस्त्रियेकभागा इत्यविशेषणोक्तं तथापि प्रतिग्रहप्राप्तभृत्यनिग्निकविषय-
मिदं द्रष्टव्यम् । यतः स्मरन्ति—‘न प्रतिग्रहभूद्वेया क्षत्रियादिसुताय वै । यद्य-
प्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासूतो हरेन् ॥’ इति । प्रतिग्रहग्रहणात्क्रयादिना
लब्धा भूः क्षत्रियादिमुतानानपि भवत्येव । शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधाच्च ।
‘शूद्र्यां द्विजातिभिर्जातो न भूमभागमहति’ इति । यदि क्रयादिप्राप्ता भूः क्षत्रि-
यादिसुतानां न भवेत्तदा शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधो नोपपद्यते । यत्पुनः
(मनुः ९।१५५)—‘ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिकथभाक् । यदेवप्रत्य-
पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत् ॥’ इति, तदपि जीवता पित्रा यदि शूद्रापुत्राय
किमपि प्रदत्तं स्यात्तद्विषयम् । यदा तु प्रसाददानं नास्ति तदैकांशभागित्व-
विरुद्धम् ॥ १२५ ॥

अथ सर्वविभागशेषं किंचिदुच्यते—

अन्योन्यापहतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते ।

तत्पुनस्ते समैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिः ॥ १२६ ॥

परस्परापहतं समुदायद्रव्यं विभागकाले चाज्ञातं विभक्ते पितृधने यद्दृश्यते
तत्समैरंशैर्विभजेरन्नित्येवं स्थितिः शास्त्रमर्यादा । अत्र समैरंशैरिति वदतोद्धार-

१ वर्णाख्य उच्यन्ते ग. घ. २ त्पन्ना एकैकशश्चतुस्त्रि ग. ३ प्रत्तं ग. ४ वा ज्ञातं ख
च ज्ञातं ग.

विभागो निषिद्धः । विभजेरन्निति वदता येन दृश्यते तेनैव न ग्राह्यमिति दर्शितम् । एवं च वचनस्यार्थवत्त्वाच्च समुदायद्रव्यापहारे दोषाभावपरत्त्वम् । ननु मनुना ज्येष्ठस्यैव समुदायद्रव्यापहारे दोषो दर्शितो न कनीयसाम् (मनुः १।२।१३)—‘यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभाद्भातृन्ववीयसः । सोऽज्येष्ठः स्याद-भागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः ॥’ इति वचनात् । नैतत् । यतः संभावितस्वात-द्यस्य पितृस्थानीयस्य ज्येष्ठस्यापि दोषं वदता ज्येष्ठपरतन्नाणां कनीयसां पुत्र-स्थानीयानां दण्डापूपिकनीत्या सुतरां दोषो दर्शित एव । तथा चाविशेषेणैव दोषः श्रूयते । गौतमः—‘यो वै भागिनं भागानुदत्ते चयते चैनं स यदि वै न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयत’ इति । यो भागिनं भागाहं भागानुदत्ते भा-गुदपाकरोति भागं तस्मै न प्रयच्छति स भागानुदत्त एनं चोत्तरं चयते नाश-यति दोषिणं करोति । यदि तं न नाशयति तदा तस्य पुत्रं पौत्रं वा नाशयतीति ज्येष्ठविशेषमन्तरेणैव साधारणद्रव्यापहारिणो दोषः श्रुतः । अथ साधारणं द्र-व्यमात्मनोऽपि स्वं भवतीति स्वबुद्ध्या गृह्यमाणं न दोषमावहतीति मतम् । तदसत् । स्वबुद्ध्या गृहीतेऽप्यवर्जनीयतया परस्वमपि गृहीतमेवेति निषेधानुप्र-वेशाद्दोषमावहत्येव । यथा मौद्रे चरौ विपन्ने सदशतया मापेषु गृह्यमाणेषु ‘अयञ्जिया वै मापः’ इति निषेधो न प्रविशति’ मुद्रावयवबुद्ध्या गृह्यमाणत्वा-दिति पूर्वपक्षिणोक्ते मुद्रावयवेषु गृह्यमाणेष्ववर्जनीयतया मापावयवा अपि गृह्यन्त एवेति निषेधः प्रविशत्येवेति राद्धान्तिनोक्तम् । तस्माद्दृचनतो न्याय-तश्च साधारणद्रव्यापहारे दोषोऽस्त्येवेति सिद्धम् ॥ १२६ ॥

द्वामुप्यायणस्य भागविशेषं दर्शयन्तस्य स्वरूपमाह—

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ १२७ ॥

अपुत्रात्पूर्वमुज्जात इत्याद्युक्तविधिना अपुत्रेण देवरादिना परक्षेत्रे परभार्यायां गुरुनियोगेनोत्पादितः पुत्र उभयोर्बीजक्षेत्रिणोरसौ रिक्थी रिक्थहारी पिण्ड-दाता च धर्मत इति । अस्यार्थः । यदासौ नियुक्तो देवरादिः स्वयमप्यपुत्रोऽपुत्रस्य क्षेत्रे स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तो यं जनयति स द्विपितृको द्वामुप्यायणो द्वयोरपि रि-क्थहारी पिण्डदाता च । यदा तु नियुक्तः पुत्रवान् केवलं क्षेत्रिणः पुत्रार्थं प्रैय-तते तदा तदुत्पन्नः क्षेत्रिण एव पुत्रो भवति न बीजिनः । सच न नियमेन बीजिनो रिक्थहारी पिण्डदो वेति । यथोक्तं मनुना (१।५३)—‘क्रियाभ्युप-गमात्क्षेत्रं बीजार्थं यत्प्रदीयते । तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजौ क्षेत्रिक एव च ॥’ इति । क्रियाभ्युपगमादिति अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयोरपि भवत्विति संविदङ्गी-करणघातक्षेत्रं क्षेत्रस्वामिना बीजावपनार्थं बीजिने दीयते तत्र तस्मिन्क्षेत्रे उत्प-

१ यो लोभाद्भिनिकुर्वीतिति पाठः. २ नोत्तरं ख. ३ श्रूयते घ. ४ अपरस्य घ. ५ प्रवर्तते घ. ६ पिण्डदाता चेति ग. ७ करणेन यत्क्षेत्रं. ८ बीजावपनार्थं. ग.

अस्यापत्यस्य वीजिक्षेत्रिणौ भागिनौ स्वामिनौ दृष्टौ महर्षिभिः । तथा (मनुः-१।५२) —‘फलं त्वनभिसंधाय क्षेत्रिणा वीजिना तथा । प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो वीजाद्योनिर्बलीयसी ॥’ इति । फलं त्वनभिसंधायेति अत्रोत्पन्नमपत्यमावयो-
रुभयोरस्त्वित्येवमनभिसंधाय परक्षेत्रे यदपत्यमुत्पाद्यते तदपत्यं क्षेत्रिण एव । यतो वीजाद्योनिर्बलीयसी । गवाश्वादिषु तथा दर्शनात् । अत्रापि नियोगो वा-
ग्दत्ताविषय एव । इतरस्य नियोगस्य मनुना निषिद्धत्वात् (१।५१।६०) —
‘देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया न्यग्यङ्गुक्त्या । प्रजेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य
परिक्षये ॥ विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि । एकमुत्पादयेत्पुत्रं न
द्वितीयं कथंचन ॥’ इत्येवं नियोगमुपन्यस्य मनुः स्वयमेव निषेधति (१।६४
६८) —‘नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः । अन्यस्मिन्हि-
नियुज्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ॥ नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्यते कचि-
त् । न विवाहविधानुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥ अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो
विगर्हितः । मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति ॥ स महीमखिलां
भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा । वर्णानां संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥ ततः प्रभृति
यो मोहात्प्रमीतपत्निकां स्त्रियम् । नियोजयत्यपत्यार्थं गर्हन्ते तं हि साधवः ॥’
इति ॥ नच विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प इति मन्तव्यम् । नियोक्तृणां निन्दा-
श्रवणात् । स्त्रीधर्मेषु व्यभिचारस्य बहुदोषश्रवणात्, संयमस्य प्रशस्तत्वाच्च ।
यथाह मनुरेव (५।१५७) —‘कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः । ननु
नामापि गृह्णीयात्पत्यौ प्रेते परस्य तु ॥’ इति जीवनार्थं पुरुषान्तराश्रयणं प्रतिषि-
ध्य (मनुः ५।१५८।१६१) —‘आसीतामरणांश्चान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ।
यो धर्मं एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् ॥ अनेकानि सहस्त्राणि कौमारब्र-
ह्मचारिणाम् । दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसंततिम् ॥ स्मृते भर्तरे साध्वी
स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता । स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥
अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमतिवर्तते । सेह निन्दामवाप्नोति परलोकाच्च ही-
यते ॥’ इति पुत्रार्थमपि पुरुषान्तराश्रयणं निषेधति । तस्माद्विहितप्रतिषिद्धत्वा-
द्विकल्प इति न युक्तम् ॥ एवं विवाहसंस्कृतानियोगे प्रतिषिद्धे कस्तर्हि धर्म्यो
नियोग इत्यत आह (मनुः १।६९।७०) —‘यस्या त्रियेत कन्याया वाचा
सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥ यथा-
विध्यधिगम्यैनां शुक्रवस्त्रां शुचिन्नताम् । मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृदतावृत्तौ ॥’
इति । यस्मै वाग्दत्ता कन्या स प्रतिग्रहमन्तरेणैव तस्याः पतिरित्यस्मादेव वचना-
दवगम्यते । तस्मिन्प्रेते देवरस्तस्य ज्येष्ठः कनिष्ठो वा निजः सोदरो विन्देत
परिणयेत् । यथाविधि यथाशास्त्रमधिगम्य परिणीय अनेन विधानेन घृता-
भ्यङ्गवाङ्गनियमादिना शुक्रवस्त्रां शुचिन्नतां मनोवाक्पायसंयतां मिथो रहस्याग-
र्भग्रहणात्प्रत्युत्वेकवारं गच्छेत् । अयं च विवाहो वाचनिको घृताभ्यङ्गादिनिय-

मवञ्चियुक्ताभिगमनाङ्गमिति न देवरस्य भार्यात्वमापादयति । अतस्तदुत्पन्न-
मपत्यं क्षेत्रस्वामिन एव भवति न देवरस्य । संविदा तूभयोरपि ॥ १२७ ॥

समानासमानजातीयानां पुत्राणां विभागकृत्सिरुक्ता । अधुना मुख्यग्रौणपुत्राणां
दायग्रहणव्यवस्थां दर्शयिष्यंस्तेषां स्वरूपं तावदाह—

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकामुतः ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणतरेण वा ॥ १२८ ॥

औरसो जात औरसः पुत्रः सच धर्मपत्नीजः सवर्णा धर्मविवाहोऽहो धर्मपत्नी तस्य
जात औरसः पुत्रो मुख्यः । तत्सम औरससमः पुत्रिकायाः सुतः पुत्रिकामुतः ।
अतएव औरससमः । यथाह वसिष्ठः—‘अत्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलं
कृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥’ इति । अथवा पुत्रिकैव
सुतः पुत्रिकामुतः सोऽप्यौरससम एव पित्रवयवानामल्पत्वात् मात्रवयवानां
बाहुल्याच्च । यथाह वसिष्ठः—‘द्वितीयः पुत्रिकैव इति । द्वितीयः पुत्रः पुत्रि-
कैवेत्यर्थः । ब्यामुप्यायणस्तु जनकस्यौरसादिपकृष्टोऽन्यक्षेत्रोत्पन्नत्वात् । क्षेत्रजः
क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणतरेण वा । इतरं सपिण्डेन देवरेण वोत्पन्नः पुत्रः क्षेत्रजः ॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः ।

कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥ १२९ ॥

गूढजः पुत्रो भर्तृगृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो हीनाधिकजातीयपुरुषजत्वपरिहारेण
पुरुषविशेषजत्वनिश्चयाभावेऽपि सवर्णजत्वनिश्चये सति बोद्धव्यः । कानीनस्तु
कन्यकायामुत्पन्नः पूर्ववत्सवर्णात्स मातामहस्य पुत्रः । यद्यनूदा सा भवेत्तथा
पितृगृहएव संस्थिता । अथोदा तदा वोढुरेव पुत्रः । यथाह मनुः (१।१७२)
—‘पितृवद्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्देहः । तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः
कन्यासमुद्भवम् ॥’ इति ॥ १२९ ॥

अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः ।

दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥ १३० ॥

पौनर्भवस्तु पुत्रोऽक्षतायां क्षतायां वा पुनर्भवां सवर्णादुत्पन्नः । मात्रा
भर्तृनुज्ञया प्रीतिप्रेते वा भर्तरि पित्रा वोभाष्यां वा सवर्णांय यस्मै दीयते
स तस्य दत्तकः पुत्रः । यथाह मनुः (१।१६८)—‘माता पिता वा दद्यातां
यमद्भिः पुत्रमापदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तमः सुतः ॥’ इति ।
आपद्ग्रहणादनापदि न देयः । दातुरयं प्रतिषेधः । तथा एकपुत्रो न देयः । ‘न

१ स्यौरसाङ्कदो घ. २ रहः अप्रकाशम्. ३ वोढुः कन्यापरिणे. ४ वाशब्दान्मात्रभावे
पितैव दद्यात् । पित्रभावे मातैवोभयसत्वे तु उभावपीति मदनः. ५ सदृशं कुलगुणादिभिर्न
जात्येति मेधातिथिः मद्रसं जात्येति

त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा' इति वसिष्ठस्मरणात् । तथाऽनेकपुत्रसद्भावेऽपि ज्येष्ठो न देयः । (मनुः ९।१०६)—'ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः' इति तस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात् । पुत्रप्रतिग्रहप्रकारश्च 'पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्बन्धूनाहूय राजनि चावेद्य निवेशनमध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा अदूरबान्धवं बन्धुसंनिकृष्ट एव प्रतिगृह्णीयात्' इति वसिष्ठेनोक्तः । अदूरबान्धवमित्यत्यन्त-देशभाषाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेधः । एवं क्रीतस्वयंदत्तकृत्रिमेष्वपि योजनीयम् । समानन्यायत्वात् ॥ १३० ॥

क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः ।

दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विन्नः सहोदजः ॥ १३१ ॥

क्रीतस्तु पुत्रस्ताभ्यां मातापित्रोर्नामात्रा पित्रा वा विक्रीतः पूर्ववत् तथैकं पुत्रं ज्येष्ठं च वर्जयित्वा आपदि सवर्णं इत्येव । यत्तु मनुनोक्तम् (९।१७४)—'क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्थमन्तिकात् । स क्रीतकः सुतस्तस्य सटशोऽसटशोऽपि वा ॥' इति, तद्गुणैः सटशोऽसटशो वेति व्याख्येयं न जात्या । 'सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु' इत्युपसंहारात् । कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः । कृत्रिमस्तु पुत्रः स्वयं पुत्रार्थिना धनक्षेत्रप्रदर्शनादिप्रैलोभेनैव पुत्रीकृतो मातापितृविहीनः । तत्सद्भावे तत्परतन्नत्वात् । दत्तात्मा तु पुत्रो यो मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा तवाहं पुत्रो भवामीति स्वयं दत्तत्वमुपगतः । सहोदजस्तु गर्भे स्थितो गर्भिण्यां परिणीतायां यः परिणीतः स वोढुः पुत्रः ॥ १३१ ॥

उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः ।

अपविद्धो मातापितृभ्यामुत्सृष्टो यो गृह्यते स गृहीतुः पुत्रः सर्वत्र सवर्णं इत्येव ॥

एवं मुख्यामुख्यपुत्राननुक्रम्येतेषां दायग्रहणे क्रममाह—

पिण्डदोऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ॥ १३२ ॥

गृतेषां पूर्वोक्तानां पुत्राणां द्वादशानां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तर उत्तरः श्राद्धदोऽशहरो धनहरो वेदितव्यः । औरसपौत्रिकेयसमवाये औरसस्यैव धनग्रहणे प्राप्ते मनुपवाद्माह (९।१३४)—'पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनु जायते । समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥' इति । तथा अन्येषामपि पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्सत्यप्युत्तरेषां पुत्राणां चतुर्थीशभागित्वमुक्तं वसिष्ठेन । तस्मिंश्चैतत्प्रतिगृहीते औरस उत्पद्येत चतुर्थीशभागिणी स्यादुक्त इति । दत्तकग्रहणं क्रीतकृत्रिमादीनां प्रदर्शनार्थम् । पुत्रीकरणाविशेषात् । तथाच कात्यायनः—'उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थीशहराः सुताः । सवर्णा असवर्णास्तु

१ निषेधः घ. २ गर्भे भिन्नः ख. घ. ३ प्रलोभनैः घ. ४ स्वयं दत्त उपनतः ग. घ. ५ चतुर्थीश. ग. घ. ६ तृतीयांशहरा इति तु कल्पतरौ पाठः.

प्रासाच्छादनभाजनाः ॥' इति । सवर्णां दत्तकक्षेत्रजादयस्ते सखौरसे चतुर्थांशह-
राः । असवर्णाः कानीनगृहोत्पन्नसहोदजपौनर्भवान्ते त्वौरसे सति न चतुर्था-
ंशहराः किंतु प्रासाच्छादनभाजनाः । यद्यपि विष्णुवचनम्—'अप्रशस्तास्तु
कानीनगृहोत्पन्नसहोदजाः । पौनर्भवश्च नैवेते पिण्डरिक्थांशभागिनः ॥' इति ।
तदप्यौरसे सति चतुर्थांशनिषेधपरमेव । औरसाद्यभावे तु कानीनादीनामपि
सकलपितृधनग्रहणमस्येव । 'पूर्वाभावे परः परः' इति वचनात् ॥ यद्यपि
मनुवचनम् (१।१६३)—'एक एवौरसः पुत्रः पितृस्य वसुनः प्रभुः । शेषा-
णामानुशंस्थार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ॥' इति, तदपि दत्तकादीनामौरसप्रतिकूलत्वे
निर्गुणत्वे च वेदितव्यम् । तत्र क्षेत्रजस्य त्रिशेषो दर्शितस्तेनैव (मनुः १।१६४)
—'पष्टं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाहनात् । औरसो विभजन्दायं पितृं पञ्च-
ममेव वा ॥' इति । प्रतिकूलत्वनिर्गुणत्वसमुच्चये षष्ठमंशम्, एकतरसद्भावे पञ्च-
ममिति विवेक्तव्यम् ॥ यद्यपि मनुना पुत्राणां पङ्कद्वयमुपन्यस्य पूर्वपङ्कस्य
दायाद्वान्धवत्वं, उत्तरपङ्कस्यादायाद्वान्धवत्वमुक्तम् (मनुः १।१५१।१६०)—
'औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गृहोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च
पट् ॥ कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च पटदा-
याद्वान्धवाः ॥' इति, तदपि स्वपितृसपिण्डसमानोदकानां संहितरिक्थह-
रान्तराभावे पूर्वपटकस्य तद्विक्थहरत्वमुत्तरपङ्कस्य तु तन्नास्ति । बान्धवत्वं
पुनः समानगोत्रत्वेन सपिण्डत्वेन चोदकप्रदानादिकार्यकरणं वर्गद्वयस्यापि सम-
मेवेति व्याख्येयम् ॥ (मनुः १।१४२)—'गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्दक्षिमः
सुतः । गोत्रैरिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधाम् ॥' इत्यत्र दक्षिमग्रहणस्य
पुत्रप्रतिनिधिप्रदर्शनार्थत्वात् । पितृधनहारित्वं तु पूर्वस्य पूर्वस्याभावे सर्वेषाम-
विशिष्टम् । (मनुः १।१८५)—'न भ्रातरौ न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः ।
इत्यौरसव्यतिरिक्तानां पुत्रप्रतिनिधीनां सर्वेषां रिक्थहारित्वप्रतिपादनपरत्वात् ।
औरसस्य तु (मनुः १।१६३)—'एक एवौरसः पुत्रः पितृस्य वसुनः प्रभुः ।' इत्यनेनैव
रिक्थभाक्त्वस्योक्तत्वात् । दायादशब्दस्य 'दायादानपि दापयेत्' इत्यादौ पुत्रव्य-
तिरिक्तरिक्थभागिव्यपत्वेन प्रसिद्धत्वाच्च । वासिष्ठादिषु वर्गद्वयेऽपि कस्यचिद्व्य-
त्ययेन पाठो गुणवद्गुणवद्विषयो वेदितव्यः । गौतमीये तु पौत्रिकेयस्य दशम-
त्वेन पाठो विज्ञातीयविषयः । तस्मात्स्थितमेतत्पूर्वपूर्वाभावे परः परोऽशभा-
गिति ॥ यत्तु (मनुः १।१८२)—'भ्रातृणामेकजातानामेकक्षेत्रपुत्रवान्भवेत् ।
सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरववीत् ॥' इति । तदपि भ्रातृपुत्रस्य पुत्रीकरण-
संभवेऽन्येषां पुत्रीकरणनिषेधार्थम्, न पुनः पुत्रत्वप्रतिपादनाय । 'तस्मिन्ना गोत्र-
जा बन्धुः—' इत्यनेन विरोधात् ॥ १३२ ॥

१ गोत्रेति गोत्ररिक्थे अनुतच्छतीति गोत्ररिक्थानुगः प्रायस्तत्समनियत इति यावत् ।
दक्षिमः केवलः इयामुप्यायणे गोत्राद्यनुवृत्तेः । पिण्डः आद्रमीध्वेदेहिकादीति मधातिथिकुल्ल-
भदादयः । पिण्डः सापिण्ड्यं, स्वधौध्वेदेहिकश्चादादीत्यपरं व्य. म. २ (मनुः ८।१६०) 'दान-
प्रतिभुवि प्रेते' इति पूर्वार्थमस्य. दानप्रतिभुवि तु पितरि स्मृते पुत्रं ऋणं दापयेदिति तस्यार्थः.

इदानीमुक्तोपसंहारव्याजेन तत्रैव नियममाह—

सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ।

समानजातीयेष्वेव पुत्रेषु अयं पूर्वाभावे परः पर इत्युक्तो विधिः न भिन्नजातीयेषु । तत्र च कानीनगूढोत्पन्नसहोदजपौनर्भवाणां सवर्णत्वं जनकद्वारेण न स्वरूपेण । तेषां वर्णजातिलक्षणाभावस्योक्तत्वात् । तथानुलोमजानां मूर्धावसिक्तादीनामौरसेष्वन्तर्भावात्तेषामप्यभावे क्षेत्रजादीनां दायहरत्वं बोद्धव्यम् । शूद्रापुत्रस्वौरसोऽपि कृत्स्नं भागमन्याभावेऽपि न लभते । यथाह मनुः (१। १५४)—‘यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्येषुत्रोऽपि वा भवेत् । नाधिकं दशमाह्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः ॥’ इति । यदि सत्पुत्रो विद्यमानद्विजातिपुत्रो यद्यपुत्रोऽविद्यमानद्विजातिपुत्रो वा स्यात्तस्मिन्मृते क्षेत्रजादिवाङ्मयो वा सपिण्डः शूद्रापुत्राय तद्धनाद्दशमांशादधिकं न दद्यादित्यस्मादेव क्षत्रियावैदयापुत्रयोः सवर्णापुत्राभावे सकलधनग्रहणं गम्यते ॥

अधुना शूद्रधनविभागे विशेषमाह—

जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽशहरो भवेत् ॥ १३३ ॥

मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिकम् ।

अभ्रातृको हरेत्सर्वं दुहितृणां मुतादृते ॥ १३४ ॥

शूद्रेण दास्यामुत्पन्नः पुत्रः कामतः पितुरिच्छया भागं लभते । पितुरुर्ध्वं तु यदि परिणीतापुत्राः सन्ति तदा ते भ्रातरस्तं दासीपुत्रं अर्धभागिनं कुर्युः । स्वभागादर्थं दद्युरित्यर्थः । अथ परिणीतापुत्रा न सन्ति तदा कृत्स्नं धनं दासीपुत्रो गृह्णीयात् यदि परिणीतादृष्टितग्मापुत्रा वा न सन्ति । तत्सद्भावे त्वर्धभागिक एव दासीपुत्रः । अत्र च शूद्रग्रहणाद्विजातिना दास्यामुत्पन्नः पितुरिच्छयाप्यंशं न लभते नाप्यर्धं, दूरत एव कृत्स्नम् । किंवनुकूलश्रेजीवनमात्रं लभते ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

मुग्धगौणमुना दायं गृह्णतीति निरूपितम् । तेषामभावे सर्वेषां दायार्कम उच्यते—

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुता गोत्रजा वन्धुशिष्यसत्रह्यचारिणः ॥ १३५ ॥

एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ १३६ ॥

पूर्वोक्ता द्वादशपुत्रा यस्य न सन्ति असावपुत्रः तस्यापुत्रस्य स्वर्यातस्य परलोकं गतस्य धनभाक् धनप्राप्ती एषां पत्न्यादीनामनुक्रान्तानां मध्ये पूर्वस्य

१ स्वरूपद्वारेण. ग. २ प्यसत्पुत्रोपि वा भवेदिति पाठः. ३ विभागेपि ग. ४ धनं गृह्णीयात् ग. घ. ५ कृत्स्नं धनं ग. ६ वन्धुः शिष्यः सत्रह्य स्व.

पूर्वस्याभाव उत्तर उत्तरो धनभागिति संबन्धः । सर्वेषु मूर्धावसिक्तादिषु अनु-
लोमजेषु प्रतिलोमजेषु वर्णेषु च ब्राह्मणादिषु अयं दायग्रहणविधिर्दायग्रहणक्रमो
वेदितव्यः । तत्र प्रथमं पत्नी धनभाक् । पत्नी विवाहसंस्कृता 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे'
इति स्मरणात् । एकवचनं च जात्यभिप्रायेण । ताश्च बह्वयश्चेत्सजातीया 'विजाती-
याश्च तदा यथांशं विभज्य धनं गृह्णन्ति' । वृद्धमनुरपि पत्न्याः समप्रधनसंबन्धं
वक्ति—'अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता । पत्येव दद्यात्पिण्डं
कृत्स्नमंशं लभेत च ॥' इति । वृद्धविष्णुरपि—'अपुत्रधनं पत्यभिगामि तद-
भावे दुहितृगामि तदभावे पितृगामि तदभावे मातृगामि' इति । कात्यायनो-
ऽपि—'पत्नी पत्युर्धनहारी या स्यादव्यभिचारिणी । तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा
भवेत्तदा ॥' इति । तथा—'अपुत्रस्यायं कुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा । तदभावे
पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्तिताः ॥' इति । बृहस्पतिरपि—'कुल्येषु वि-
द्यमानेषु पितृभ्रातृसनाभिषु । असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्गाह्यारिणी ॥' एत-
द्विरुद्धानीर्वा वाक्यानि लक्ष्यन्ते—'भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात्कश्चिच्चेत्प्रव्रजेत वा ।
विभजेरन्धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥ भरणं चास्य कुर्वीरन्स्त्रीणामा-
जीवनक्षयात् । रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चैदाच्छिद्युरितरासु तु ॥' इति पत्नीसद्भावे-
ऽपि भ्रातृणां धनग्रहणं पत्नीनां च भरणमात्रं नारदेनोक्तम् । मनुना तु
(१।१८५)—'पिता हरेदपुत्रस्य रिक्तं भ्रातर एव वा' इत्यपुत्रस्य धनं पि-
तुर्भ्रातुर्वेति दर्शितम् । तथा (मनुः १।२१७)—'अनपत्यस्य पुत्रस्य माता
दायमवामुयात् । मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥' इति मातुः
पितामह्याश्च धनसंबन्धो दर्शितः । शङ्केनापि—'स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगा-
मि द्रव्यं तदभावे पितरो हरेयातां ज्येष्ठा वा पत्नी' इति भ्रातृणां पित्रोर्ज्ये-
ष्ठयाश्च पत्न्याः क्रमेण नसंबन्धो दर्शितः । कात्यायनेनापि—'विभक्ते सं-
स्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् । भ्राता वा जननी वाथ माता वा तत्पितुः
क्रमात् ॥' इत्येवमादीनां विरुद्धानां वाक्यानां योगीश्वरेण व्यवस्था दर्शिता—
'पत्नी गृह्णीयात्' इत्येतद्वचनजातं विभक्तभ्रातृस्त्रीविषयम् । सा च यदि नियोगा-
र्थिनी भवति । कुत एतत् नियोगसव्यपेक्षायाः पत्न्या धनहरणं न स्वतन्त्राया इति ।
'पिता हरेदपुत्रस्य' इत्यादिवचनात्तत्र व्यवस्थाकारणं वक्तव्यम् । नान्यव्य-
वस्थाकारणमस्ति इति । गौतमवचनाच्च पिण्डगोत्रपिसंबन्धा रिक्तं
भजेरन् स्त्री वानपत्यस्य बीजं लिप्सेत' इति । अस्यार्थः—पिण्डगोत्रपिसं-
बन्धा अनपत्यस्य रिक्तं भजेरन्स्त्री वा रिक्तं भजेत् यदि बीजं लिप्सेतेति । म-
नुरपि (१।१४६)—'धनं यो विभृयाद्भ्रातृमृतस्य स्त्रियमेव वा । सोऽपत्यं भ्रातृ-
रुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ॥' इति । अनेनेतद्दर्शयति विभक्तधनेऽपि भ्रात-
र्युपपत्तेऽपत्यद्वारेणैव पत्न्या धनसंबन्धो नान्यथेति । तथाऽविभक्तधनेऽपि (मनुः
१।१२०)—'कनीयान्येष्टभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि । समस्तत्र विभागः स्या-

१ दिधनुलोमजेषु मृतादिषु प्रतिलोमजेषु ब्राह्मणादिषु अयं ग. २ भाक् विवाह. ग. घ.

३ गृह्णन्ति यथा ख. ४ धनग्रहणं घ. ५ स्याथ कुलजा ग.घ. ६ निच वाक्यानीह ग.

दिति धर्मो व्यवस्थितः ॥' इति । तथा वसिष्ठोऽपि 'रिक्थलोभाक्त्रास्ति नियोगः' इति रिक्थलोभाक्त्रियोगं प्रतिषेधयन् नियोगद्वारक एव पत्न्याः धनसंबन्धो नान्यथेति दर्शयति । नियोगाभावेऽपि पत्न्या भरणमात्रमेव नारदवचनान् 'भरणं चास्य कुर्वीरन्स्त्रीणामाजीवनक्षयात्' इति । योगीश्वरेणापि किल वक्ष्यते—'अपुत्रा योपितश्रैपां भर्तव्याः साधुवृत्तयः । निर्वांस्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ॥' इति । अपिच । द्विजातिधनस्य यज्ञार्थत्वास्त्रीणां च यज्ञेऽनधिकारादनग्रहणमयुक्तम् । तथाच केनापि स्मृतम्—'यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तत्रानधिकृतास्तु ये । अरिक्थभाजस्ते सर्वे प्रासाच्छादनभाजनाः ॥ यज्ञार्थं विहितं वित्तं तस्मात्तद्विनियोजयेत् । स्थानेषु धर्मजुष्टेषु न स्त्रीमुखेविधर्मिषु ॥' इति । तदनुपपन्नम् । 'पत्नी दुहितरः' इत्यत्र नियोगस्याप्रतीतेरप्रस्तुतत्वाच्च । अपिचेदमत्र वक्तव्यम् । पत्न्याः धनग्रहणे नियोगो वा निमित्तं तदुत्पन्नमपत्यं वा । तत्र नियोगस्यैव निमित्तत्वे अनुत्पादितपुत्राया अपि धनसंबन्धः प्राप्नोति । इत्यपत्यस्य च पुत्रस्य धनसंबन्धो न प्राप्नोति । अथ तदपत्यस्यैव निमित्तत्वं । तथा सति पुत्रस्यैव धनसंबन्धात्पत्नीति नारदवच्यम् ॥

अथ स्त्रीणां पतिद्वारको धनसंबन्धः पुत्रद्वारको वा नान्यथेति मतम् । तदप्यसत् । (मनुः १।११४) —'अप्यइयध्यावहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि । भ्रातृमानृपितृप्राप्तं पट्टिधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥' इत्यादिविरोधात् । किंच । सर्वथा पुत्राभावे 'पत्नी दुहितरः' इत्यारब्धं । तत्र नियुक्ताया धनसंबन्धं वदता क्षेत्रजस्यैव धनसंबन्ध उक्तो भवति । स च प्रागेवाभिहित इत्यपुत्रप्रकरणे पत्नीति नारदवच्यम् । 'प्रथं पिण्डगोत्रपिसंबन्धा रिक्थं भजेरन्स्त्री वानपत्यस्य बीजं वा लिप्सेत' इति गौतमवचनाङ्गियुक्ताया धनसंबन्ध इति । तदप्यसत् । नहि यदि बीजं लिप्सेत तदाऽनपत्यस्य स्त्री धनं गृह्णीयादित्ययमर्थोऽस्मात्प्रतीयते किंतु 'अनपत्यस्य धनं पिण्डगोत्रपिसंबन्धा भजेरन्स्त्री वा सां स्त्री वा लिप्सेत संयता वा भवेत्' इति तस्या धर्मान्तरोपदेशः । वाशब्दस्य पक्षान्तरवचनत्वेन यद्यथाप्रतीतेः । अपिच संयताया एव धनग्रहणं युक्तं न नियुक्तायाः स्मृतिलोकनिन्दितायाः । 'अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता । पत्न्येव दद्यात्तपिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च ॥' इति संयताया एव धनग्रहणमुक्तम् ।

तथा नियोगश्च निन्दितो मनुना (१।६४)—'नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः । अन्यस्मिन् हि नियुजाना धर्मं हन्युः सनातनम् ॥' इत्यादिना । यत्तु वसिष्ठवचनम् 'रिक्थलोभाक्त्रास्ति नियोगः' इति, तद्विभक्ते संसृष्टिनि वा भर्तारि प्रेते तस्या धनसंबन्धो नास्तीति स्वापत्यस्य धनसंबन्धार्थं नियोगो न कर्तव्य इति व्याख्येयम् । यद्यपि नारदवचनम्—'भरणं चास्य कुर्वीरन्स्त्रीणामाजीवनक्षयात्' इति, तदपि 'संसृ-

ष्टानां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते' इति संसृष्टानां प्रस्तुतत्वात्तस्त्रीणामनप-
 स्थानां भरणमात्रप्रतिपादनपरम् । नच भ्रातृणामप्रजाः प्रेयादित्येतस्य संसृष्टिविषय-
 त्वे संसृष्टानां तु यो भाग इत्यनेन पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयम् । यतः पूर्वोक्तविवरणेन स्त्री-
 धनस्याविभाज्यत्वं तस्त्रीणां च भरणमात्रं विधीयते । यदपि 'अपुत्रा योषितश्चै-
 षाम्' इत्यादिवचनं तन् स्त्रीबादिस्त्रीविषयमिति वैक्ष्यते । यत्तु द्विजातिधनस्य
 यज्ञार्थत्वात्स्त्रीणां च यज्ञेऽनधिकाराद्धनग्रहणमयुक्तमिति । तदसत् । सर्वस्य
 द्रव्यजातस्य यज्ञार्थत्वे दानहोमाद्यसिद्धेः । अथ यज्ञशब्दस्य धर्मोपलक्ष-
 णत्वाद्दानहोमादीनामपि धर्मत्वात्तदर्थत्वमविरुद्धमिति मतम् । एवं तर्ह्यर्थका-
 मयोर्धनसाध्ययोरसिद्धिरेव स्यात् । तथा सति 'धर्ममर्थं च कामं च यथाशक्ति
 न हापयेत् । तथा 'न पूर्वोद्धमध्यन्दिनापराह्लानफल्गानुकृष्याद्यथाशक्ति धर्मार्थ-
 कामेभ्यः' । तथा 'न तथैतानि शक्यन्ते संनियन्तुमसेवया' इत्यादियाह्वव-
 ल्क्यगौतममनुवचनविरोधः । अपिच धनस्य यज्ञार्थत्वे हिरण्यं धार्य-
 मिति हिरण्यसाधारणस्य ऋत्वर्थतानिराकरणेन पुरुषार्थत्वमुक्तं तत्प्रयुक्तं
 स्यात् । किञ्च यज्ञशब्दस्य धर्मोपलक्षणपरत्वे स्त्रीणामपि पूर्वधर्माधिका-
 राद्धनग्रहणं युक्ततरम् । यत्तु पारतन्त्र्यवचनं 'न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति' इत्यादि
 तदस्तु पारतन्त्र्यं धनस्वीकारे तु को विरोधः ॥ कथं तर्हि 'यज्ञार्थं द्रव्यमुत्प-
 ञ्म' इत्यादिवचनम् । उच्यते—'यज्ञार्थमेवाजितं यद्धनं तद्यज्ञ एव नियो-
 क्तव्यं पुत्रादिभिरपीत्येवंपरं तत् ।—'यज्ञार्थं लब्धमदद्भ्रातः काकोपि वा भवे-
 त्' इति द्रोपश्रवणस्य पुत्रादिविशेषात् । यदपि कात्यायनेनोक्तम्—'अ-
 र्दाधिकं राजगामि योपिदृत्व्यौर्ध्वदेहिकम् । अपास्य श्रोत्रियद्रव्यं श्रोत्रियेभ्य-
 स्तदपयेत् ॥' इति । अर्दाधिकं दायादरहितं यद्धनं तद्राजगामि राज्ञो भवति
 योपिदृत्व्यौर्ध्वदेहिकमपास्य, तस्त्रीणामशनाच्छादनोपयुक्तं और्ध्वदेहिकं धनिनः
 श्राद्धाद्युपदुक्तं चापास्य परिहृत्य राजगामि भवतीति संबन्धः । अस्यापवोर्दउ-
 त्तरार्थे । श्रोत्रियद्रव्यं च योपिदृत्व्यौर्ध्वदेहिकमपास्य श्रोत्रियायोपपादयेदिति त-
 दप्यवरुद्धस्त्रीविषयम् । योपिदृहणात् । नारदवचनं च—'अन्यत्र ब्राह्मणार्थिकतु
 राजा धर्मपरायणः । तस्त्रीणां जीवनं दद्यादेष्ट दायविधिः स्मृतः ॥' इत्यवरुद्ध-
 स्त्रीविषयमेव । स्त्रीशब्दग्रहणात् । इह तु पत्नीशब्दाद्पत्न्याः संयताया धनग्र-
 हणमविरुद्धम् । तस्माद्विभक्त्यासंसृष्टिन्यपुत्रे स्वर्थात् पत्नी धनं प्रथमं गृह्णाती-
 त्ययमर्थः सिद्धो भवतीति । विभागस्योक्तत्वात्संसृष्टिनां तु वक्ष्यमाणत्वात् ।
 पृतेनाल्पधनविषयत्वं श्रीर्करादिभिरुक्तं निरस्तं वेदितव्यम् । तथा झौरसेषु पुत्रेषु
 संस्वपि जीवद्विभागे अजीवद्विभागे च पत्न्याः पुत्रसमांशग्रहणमुक्तम्—'यदि
 कुर्वीत्समानंशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः' इति । तथा—'पितुरुर्ध्वं विभजतां
 भावात्प्यंशं समं हरेत्' इति च । तथासत्यपुत्रस्य स्वर्थात्स्य धनं पत्नी भरणार्-
 त्तिरिक्तं न लभत इति व्यामोहमात्रम् । अर्थं 'पत्न्यः कार्याः समांशिकाः' इत्य-

१ संसृष्टिनां तु घ. २ वक्ष्यति घ. ३ दिध्वप्यविशेषात् घ. ४ आदायकं घ. ५ पत्नादः ।
 श्रोत्रिय ख. घ. ६ श्रीकारादिभिः घ. ७ तथा पत्न्यः घ.

त्र 'माताप्यंशं समं हरेत्' इत्यत्र च जीवनोपयुक्तमेव धनं स्त्री हरतीति मतं । तदसत् । अंशशब्दस्य समशब्दस्य चानर्थक्यप्रसङ्गात् । स्यान्मतम् । बहुधने जीवनोपयुक्तं धनं गृह्णाति अल्पे तु पुत्रांशसमांशं गृह्णातीति । तच्च न । विधिवैषम्यप्रसङ्गात् । तथाहि 'पत्न्यः कार्याः समांशिकाः' 'माताप्यंशं समं हरेत्' इति च बहुधने जीवनमात्रोपयुक्तं वाक्यान्तरमपेक्ष्य प्रतिपादयति, अल्पधने तु पुत्रांशसममंशं प्रतिपादयतीति । यथा चानुर्मास्येषु 'द्वयोः प्रणयन्ति' इत्यत्र पूर्वपक्षिणा सौमिकप्रणयनातिदेशे हेतुत्वेन प्राप्ताया उत्तरवेद्या 'न वैश्वदेवे उत्तरवेदिमुपकिरन्ति न शुनासीरीये' इत्युत्तरवेदिप्रतिषेधे दर्शिते राद्धान्तैकदेशिना न सौमिकप्रणयनातिदेशप्राप्ताया उत्तरवेद्याः प्रथमोत्तमयोः पूर्वणोरयं प्रतिषेधः किंतुपुत्रं वपन्तीति प्राकरणिकेन वचनेन प्राप्ताया उत्तरवेद्याः प्रतिषेधोऽयमित्यभिहिते पुनः पूर्वपक्षिणोपात्रं वपन्तीति प्रथमोत्तमयोः पूर्वणोः प्रतिषेधमपेक्ष्य पाक्षिकीमुत्तरवेदिं प्रोपयति मध्यमयोस्तु निरपेक्षमेव नित्यवदुत्तरवेदिं प्रापयतीति विधिवैषम्यं दर्शितम् । राद्धान्तेऽपि विधिवैषम्यभयात्प्रथमोत्तमयोः पूर्वणोरुत्तरवेदिप्रतिषेधो नित्यानुवादो द्वयोः प्रणयन्तीत्याद्यर्थवादापर्यालोचनयोपात्रं वपन्तीति मध्यमयोरेव वरुणप्रघाससाकमेधपूर्वणोरुत्तरवेदिं विधत्त इति दर्शितम् । यदपि मतम् (मनुः १।१८५)—'पिता हरेदपुत्रस्य रिक्तं भ्रातर एव वा' इति मनुस्मरणात्, तथा—'स्वर्थात्स ह्यपुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेर्यातां ज्येष्ठा वा पत्नी' इति शङ्खस्मरणाच्च अपुत्रस्य धनं भ्रातृगामीति प्राप्तं, 'भरणं चास्य कुर्वीरन्स्त्रीणामाजीवनक्षयात्' इत्यादिवचनाच्च भरणोपयुक्तं धनं पत्नी लभत इत्यपि स्थितम् । एवं स्थिते बहुधने अपुत्रे स्वर्थात् भरणोपयुक्तं पत्नी गृह्णाति शेषं च भ्रातरः । यदा तु पत्नी-भरणमात्रोपयुक्तमेव द्रव्यमस्ति ततो न्यूनं वा तदा किं पत्न्येव गृह्णात्युत भ्रातरोऽपीति विरोधे पूर्वब्रलीयस्त्वज्ञापनार्थं पत्नी दुहितर इत्यारब्धमिति । तदप्यत्र भगवानाचार्यो न सृष्यति । यतः (मनुः १।१८५)—'पिता हरेदपुत्रस्य रिक्तं भ्रातर एव वा' इति विकल्पस्मरणाच्चेदं क्रमपरं वचनमपि तु धनग्रहणेऽधिकारप्रदर्शनमात्रपरम् । तच्चासत्यपि पत्न्याद्विगणे घटत इति व्याचक्षे । शङ्खवचनमपि संसृष्टं भ्रातृविषयमिति । अपिचाल्पविषयत्वमस्माद्ब्रह्मचर्यप्रकरणाद्वा नावगम्यते । धनभागुत्तरोत्तरः' इत्यस्य च पत्नी दुहितर इति विषयद्वये वाक्यान्तरमपेक्ष्याल्पधनविषयत्वम्, पित्रादिषु तु धनमात्रविषयत्वमिति पूर्वोक्तं विधिवैषम्यं तदवस्थमेवेति यत्किंचिदेतत् । यत्तु हारीतवचनम्—'विधवा यौवनस्था चेन्नारी भवति कर्कशा । आयुषः क्षपणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदा ॥' इति, तदपि शङ्कितव्यभिचारायाः सकलधनग्रहणनिषेधपरम् । अस्मादेवे

१ स्त्रीधनमिति मतं घ. २ तथा ख. ३ द्वयोर्वरुणप्रघाससाकमेधपूर्वणोः. ४ तूपात्रं ख. तूपात्र घ. तापामिने. मिः प्राचीनपुस्तके. ५ प्रतिपादयति. ग. घ. ६ हरेतां ख. ७ अपुत्रधनं घ. ८ श्रवणात् घ. ९ धिकारमात्रप्रदर्शनपरं घ. १० संसृष्टिविषयं घ.

वचनादानशङ्कितव्यभिचारायाः सकलधनग्रहणं गम्यते । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं शङ्केन 'ज्येष्ठा वा पत्नी' इति । ज्येष्ठा गुणज्येष्ठा अनाशङ्कितव्यभिचारा, सा सकलं धनं गृहीत्वान्यां कर्कशामपि मातृवत्पालयतीति सर्वमनवधम् । तस्मादपुत्रस्य स्वर्थातस्य विभक्त्यासंगृष्टिनो धनं परिणीता स्त्री संयता सकलमेव गृह्णातीति स्थितम् ।

तदभावे दुहितरः । दुहितर इति बहुवचनं समानजातीयानामसमानजातीयानां च समविपमंशप्राप्त्यर्थम् । तथाच कात्यायनः—'पत्नी भर्तुर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी । तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा ॥' इति । बृहस्पतिरपि—'भर्तुर्धनहरी पत्नी तां विना दुहिता स्मृता । अङ्गादङ्गात्संभवति पुत्रवदुहिता नृणाम् ॥ तस्मात्पितृधनं त्वन्यः कथं गृह्णीत मानवः ॥' इति । तत्र चोढानूढामवायेऽनूदैव गृह्णाति । 'तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा' इति विशपस्मरणान् । तथा प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितानां समवाये अप्रतिष्ठितैव तदभावे प्रतिष्ठिता ।—'स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च' इति गौतमत्रचनस्य पितृधनेऽपि समानत्वान् । न चैतत्पुत्रिकाविषयमिति मन्तव्यम् । तत्समः पुत्रिकामुत्त इति पुत्रिकायास्तत्सुतस्य चौरससमत्वेन पुत्रप्रकरणेऽभिधानान् । चशब्दादुहित्रभावे दौहित्रो धनभाक् । यथाह विष्णुः—'अपुत्रपौत्रसंताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः । पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रिका मताः ॥' इति मनुरपि (१।१३६)—'अकृता वा कृता वापि यं विन्देऽन्वदनाः मुनम् । पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥' इति ॥

तदभावे पितरौ मातापितरौ धनभाजौ । यद्यपि युगपदधिकरणवचनतायां द्वन्द्वस्मरणान् तदपवादत्वादेकशेषस्य धनग्रहणे पित्रोः क्रमो न प्रतीयते तथापि विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातादेकशेषाभावपक्षे च मातापितराविति मातृशब्दस्य पूर्वं श्रवणान् पाठक्रमादेवार्थक्रमावगमाद्धनसंबन्धेऽपि क्रमापेक्षायां

१ वचनादशङ्कित. ख. २ अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्धना वा. ३ स्त्रीपदं पितुरप्युपलक्षकमिति संप्रदायविदः. ४ अकृतेति । अकृता वा कृतावेति पुत्रिकाया एव द्वैविध्यं, तत्र 'यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्वात्स्वधाकरं' इत्यभिधाय कन्यादानकाले वरानुमत्या या क्रियते सा कृता, अभिसंधिमात्रकृता वाग्न्यवहारेण न कृता अकृता । इत्यादि कुलूकः. अक्षता वा क्षता वापि ग. ५ व्यवहारमयूखे-दौहित्राभावो पिता तदभावे माता । तथाच कात्यायनः—'अपुत्रस्यार्थकुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा । तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राः प्रकीर्तिताः' ॥ विष्णुश्च—'अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि, तदभावे दुहितृगामि, तदभावे दौहित्रगामि, तदभावे पितृगामि, तदभावे मातृगामि, तदभावे भ्रातृगामि, तदभावे भ्रातृपुत्रगामि, तदभावे सकुल्यगामि, इति । यत्तु विशानेश्वरः—'द्वन्द्वापवादके पितरावित्येकशेष क्रमाप्रतीतावपि तदर्थबोधके विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातात् अपवाद्यद्वन्द्वात्क्रमानुसारात् पितुः पुत्रान्तरसाधारण्यात् मातृस्त्वसाधारण्याच्चादौ मातृस्तदभावे पितृधनग्रहणमूचे तदेतदचोविरोधादपास्तम् । विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपात एकशेषस्य द्वन्द्वैकल्पकत्वेन तदपवादत्वे साधारण्यासाधारण्ययोः क्रमनियामकत्वे मानामावाच.

प्रतीतक्रमानुरोधेनैव प्रथमं माता धनभाक् तदभावे पितेति गम्यते । किञ्च पिता पुत्रान्तरेष्वपि साधारणो माता तु न साधारणीति प्रत्यासत्त्यतिशयात् 'अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्' इति वचनान्मातुरेव प्रथमं धनग्रहणं युक्तम् । नञ् सपिण्डेष्वेव प्रत्यासत्तिर्नियामिका अपितु समानोदकादिष्वप्यविशेषेण धनग्रहणे प्राप्ते प्रत्यासत्तिरेव नियामिकेत्यस्मादेव वचनादवगम्यत इति । मातापित्रोर्मातुरेव प्रत्यासत्त्यतिशयाद्द्वनग्रहणं युक्ततरम् । तदभावे पिता धनभाक् ।

पित्रभावे भ्रातरौ धनभाजः । तथाच मनुः (१।१८५)—'पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वा' इति । यत्पुनर्धारेऽश्वरेणोक्तम् (१।२१७)—'अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवामुयात् । मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्द्वनम् ॥' इति मनुवचनाज्जीवत्यपि पितरि मातरि वृत्तायां पितुर्माता पितामही धनं हरेत् पिता । यतः पितृगृहीतं धनं विजातीयेष्वपि पुत्रेषु गच्छति, पितामहीगृहीतं तु सजातीयेष्वेव गच्छतीति पितामह्येव गृह्णातीति । तदप्याचार्यो नानुमन्यते । विजातीयपुत्राणामपि धनग्रहणस्योक्तत्वात् 'चतुस्त्रिभ्योऽकभागाः स्युः' (मनुः १।१८९) इत्यादिनेति । यत्पुनः—'अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः' इति मनुस्मरणं तन्नृपाभिप्रायं नतु पुत्राभिप्रायम् । भ्रातृष्वपि सोदराः प्रथमं गृह्णीयुः भिन्नोदराणां मात्रा विप्रकर्षात् । 'अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्' इति स्मरणात् ।

सोदराणामभावे भिन्नोदरा धनभाजः । भ्रातृणामप्यभावे तत्पुत्राः पितृक्रमेण धनभाजः । भ्रातृभ्रातृपुत्रसमवाये भ्रातृपुत्राणामनधिकारः । भ्रात्रभावे भ्रातृपुत्राणामधिकारवचनात् ॥ यदा त्वपुत्रे भ्रातरि स्वर्याते तद्भ्रातृणामविशेषेण धनसंबन्धे जाते भ्रातृधनविभागात्प्रागेव यदि कश्चिद्भ्राता मृतस्तदा तत्पुत्राणां पितृतोऽधिकारं प्राप्ते तेषां भ्रातृणां च विभज्य धनग्रहणे पितृतो भागकल्पनेति युक्तम् ॥

भ्रातृपुत्राणामप्यभावे गोत्रजा धनभाजः । गोत्रजाः पितामही सपिण्डाः समानोदकाश्च । तत्र पितामही प्रथमं धनभाक् । (मनुः १।२१७)—'मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता धनं हरेत्' इति मात्रनन्तरं पितामह्या धनग्रहणे प्राप्ते पित्रादीनां भ्रातृसुतपर्यन्तानां बद्धक्रमत्वेन मध्येऽनुप्रवेशाभावात् 'पितुर्माता धनं हरेत्' इत्यस्य वचनस्य धनग्रहणाधिकारप्राप्तिसाम्राज्यत्वरत्वाद्दुर्त्कर्षे तत्सुतान-

१ अत्र केचन-सोदराभावे भिन्नोदरास्तदभावे सोदरसुता इत्याहुस्तत्र । भ्रातृपदस्य सोदरे शक्यता भिन्नोदरे च गौण्या वृत्तिद्वयविरोधात् । केचित्तु भ्रातर इत्यत्र 'भ्रातृपुत्रौ स्वसुद्विभ्याम्' इत्यनुशासनात् भ्रातरश्च स्वसारश्च भ्रातर इति विरूपैकशेषेण भ्रात्रभावे भगिन्य इत्याहुस्तत्र । विरूपैकशेषे मानाभावात् ।

न्तरं पितामही गृह्णातीत्यविरोधः ॥ पितामहाश्वःभावे समानगोत्रजाः सपिण्डाः पितामहादयो धनभाजः । भिन्नगोत्राणां सपिण्डानां बन्धुशब्देन ग्रहणात् । तत्र च पितृसन्तानाभावे पितामही पितामहः पितृव्यास्तःपुत्राश्च क्रमेण धनभाजः । पितामहसन्तानाभावे प्रपितामही प्रपितामहस्तःपुत्रास्तःसूनवश्चेत्येवमासप्तमासमानगोत्राणां सपिण्डानां धनग्रहणं वेदितव्यम् । तेषामभावे समानोदकानां धनसंबन्धः । ते च सपिण्डानामुपरि सप्त वेदितव्याः । जन्मनामज्ञानावधिका वा । यथाह वृहन्मनुः—‘सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु निवर्तताचतुर्दशात् ॥ जन्मनाम्नोः स्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते ॥’ इति ।

गोत्रजाभावे बन्धवो धनभाजः । बन्धवश्च त्रिविधाः आत्मबन्धवः पितृबन्धवो मातृबन्धवश्चेति । यथोक्तम्—‘आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः । आत्ममानुष्यपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥ पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितृर्मानुष्वसुः सुताः । पितृर्मानुष्यपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥ मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातृर्मानुष्वसुः सुताः । मातृर्मानुष्यपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥’ इति ॥ तत्र चान्तरङ्गत्वात्प्रथममात्मबन्धवो धनभाजस्तद्भावे पितृबन्धवस्तद्भावे मातृबन्धव इति क्रमो वेदितव्यः । बन्धूनामभावे आचार्यः । तद्भावे शिष्यः । पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डस्तद्भावे आचार्यः । आचार्याभावेऽन्तेवासीत्यापस्तम्बस्मरणात् ॥

शिष्याभावे सत्रह्यचारी धनभाक् । येन सहैकस्मादाचार्यातुपनयनाप्ययनतदर्थज्ञानप्राप्तिः स सत्रह्यचारी । तद्भावे ब्राह्मणद्रव्यं यः कश्चित् श्रोत्रियो गृह्णीयात् । ‘श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्तं भजेरन’ इति गौतमस्मरणात् । तद्भावे ब्राह्मणमात्रम् । यथाह मनुः (१।१८८)—‘सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्तभागिनः । त्रिविधाः श्रुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥’ इति ॥ न कदाचिदपि ब्राह्मणद्रव्यं राजा गृह्णीयात् (१।१८९)—‘अहार्यं

१ तद्भावे भगिनी अतन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धन भवेत्’ इति मनुः । ‘बहवो ज्ञातयो यत्र सकुल्या बान्धवास्तथा । यस्त्वासत्रस्तरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत् ॥’ इति वृहस्पत्युक्तेः । तस्या अपि आतृगोत्रोत्पन्नत्वेन गोत्रजत्वाविशेषाच्च । सगोत्रता परं नास्ति न च सात्र धनग्रहणप्रयोजकत्वेनोक्ता इतिव्यं मयूखः । २ मनुः स्मृती ‘तद्भावे सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा’ इत्यत्र सकुल्यशब्देन सगोत्रसमानोदकानां मातृलादीनां बन्धुव्रयस्य ग्रहणम् । योगीश्वरवचनेऽपि बन्धुपदेन मातृलक्षणात्मन्यथा मातृलादीनामग्रहणमेव प्रसज्येतेति तत्पुत्राणां धनाधिकारस्ततः प्रत्यासन्नानां तेषां स नेति मद्दनीचिल्यमापद्यते । ३ ननु पञ्चादीनां सर्वेषां मृतनिरूपितानामेव धनमाकर्त्तव्यं बान्धवानामपि तथैवास्तु अतः कथं पितृर्मानुष्यबान्धवानां धनसंबन्धः, ‘पितुः पितृष्वसुः पुत्राः’ इत्यादि तु संज्ञासंज्ञिसंबन्धमात्रार्थं न धनसंबन्धार्थमिति चेदुच्यते । विनाप्येतद्रचनं पितृर्मानुष्यपितृव्यादिविषयं पितृर्मानुष्यबान्धवेष्वपि योगेनैव तच्छब्दप्रवृत्तिसंभवे संज्ञासंज्ञिसंबन्धवोपनानां संस्थापत्तेः । तेन बन्धुनिर्दिष्ट धनसंबन्धविधौ पितृर्मानुष्यपुत्रापपेनैव बन्धोर्भवत्ता । बन्धुदेशेनाशौचादिविधायकमेवेति दिक् ।

ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः' इति मनुवचनात् । ननु ब्राह्मणद्रव्यं—
 'ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशो दायादश्चेन्न कश्चन । ब्राह्मणायैव दातव्यमेतस्वी स्याच्च-
 पोऽन्यथा ॥' इति ॥ क्षत्रियादिधनं सब्रह्मचारिपर्यन्तानामभावे राजा हरेत् ।
 न ब्राह्मणः । यथाह मनुः (९।१८९)—'इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे
 हरेन्नृपः' इति ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

पुत्राः पौत्राश्च दायं गृह्णन्ति तद्भावे पत्न्यादय इत्युक्तं, इदानीं तद्भ-
 यापवादमाह—

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः ।

१. वीरमित्रोदये तु—अत्रायं मृतपुत्रनामिकारक्रमः । तत्र प्रथमं पुत्रः तद्भावे पौत्रः तद-
 भावे प्रपौत्रः । मृतपितृकपौत्रमृतपितृपितामहकप्रपौत्रयोस्तु पुत्रेण सह युगपदधिकारः । प्रपौ-
 त्रपर्यन्ताभावे पत्नी । सा च प्राप्तमर्तुदाया भर्तृकुलं तद्भावे पितृकुलं वा समाश्रिता सती
 शरीररक्षार्थं भर्तृदायं भुञ्जीत । तथा भर्तृरूपकारार्थं यथाकथंचिदानादिकमपि कुर्वीत । नतु
 स्त्रीधनवत्स्वच्छन्दं विनियुञ्जीत । तद्भावे दुहिता । तत्र प्रथमं कुमारी तद्भावे वाग्दत्ता तद-
 भावे चोदा । सा च पुत्रवती संभावितपुत्रा च द्वे युगपदेवाधिकारिण्यौ । पत्न्या विधवा च
 पुत्रहीना नाधिकारिणी । ऊढाया अभावे दौहित्रः तद्भावे पिता तद्भावे आता । तत्रापि
 प्रथमं सोदरः तद्भावे वैमात्रेयः । मृतस्य भ्रातृसंसृष्टत्वे तु सोदरमात्रविषये प्रथमं संसृष्टसो-
 दर एवाधिकारी तद्भावे चांसंसृष्टसोदरः । एवं वैमात्रेयमात्रविषये प्रथमं संसृष्टवैमात्रेयः
 तद्भावे चांसंसृष्टवैमात्रेयः । यदा तु संसृष्टो वैमात्रेयः सोदरश्च संसृष्टः तदा पत्नी तुल्यव-
 दधिकारिणी । भ्रातृणामभावे भ्रातुः पुत्रः । तत्रापि प्रथमं सोदरभ्रातृपुत्रः तदा पत्नी वैमात्रेय-
 भ्रातृपुत्रः । संसर्गं तु सोदरभ्रातृपुत्रमात्रविषये प्रथमं संसृष्टसोदरभ्रातृपुत्रः तद्भावे चांसंस-
 र्थमोः भ्रातृपुत्रः । वैमात्रेयभ्रातृपुत्रमात्रविषये प्रथमं मंगल्यैर्भावे भ्रातृपुत्रः । तद्भावे चांसंस-
 र्थवैमात्रेयभ्रातृपुत्रः । यदा तु सोदरभ्रातृपुत्रोऽसंसृष्टो वैमात्रेयभ्रातृपुत्रश्च संसृष्टः तदा द्वौ
 भ्रातृवत्सुल्याधिकारिणौ । भ्रातृपुत्राभावे तु भ्रातृपौत्रः । तत्रापि भ्रातुः सोदरासोदरक्रमः सं-
 सर्गांसंसर्गक्रमश्च बोध्यः । तद्भावे पितृदौहित्रः । स च सोदरभगिनीपुत्रः तद्भावे वैमात्रेय-
 भगिनीपुत्रश्च । तद्भावे पितुः सहोदरः । तद्भावे पितृवैमात्रेयः । तद्भावे पितृसोदरपुत्रवि-
 तृवैमात्रेयपुत्रपितृसोदरपौत्रपितृवैमात्रेयपौत्राणां क्रमेणाधिकारः । तद्भावे पितामहदौहित्रः ।
 तत्रापि पितृसोदरभगिनीपुत्रः वैमात्रेयभगिनीपुत्रश्च । वक्ष्यमाणप्रपितामहदौहित्राधिकारिण्ये-
 वम् । तद्भावे पितामहः । तद्भावे पितामही । तद्भावे पितामहसोदरभ्रातृवैमात्रेयभ्रातृ-
 तृपुत्रपौत्रप्रपितामहदौहित्राः क्रमेणाधिकारिणः । एतावत्पर्यन्तानां धनिभोग्यपिण्डदातृणां
 तद्भावे धनिदेयपिण्डभोक्तृणां मातुलादीनामधिकारस्तद्भावे धनिमातृत्वस्त्रीयस्याधिकारः ।
 तद्भावे मातृलपुत्रपौत्राणां क्रमेणाधिकारः । तद्भावे चापस्तनसकुल्यानां धनिभोग्यलेप-
 दातृणां धनिप्रणतप्रभृतिपुरुषत्रयाणां क्रमेणाधिकारः । तद्भावे पुनरूर्ध्वतनसकुल्यानां ध-
 निदेयलेपभोक्तृणां बृद्धप्रप्रितामहादिसन्ततीनामासत्तिक्रमेणाधिकारः । तद्भावे समानोद-
 कानामधिकारः । तेषामभावे चाचार्यस्य तद्भावे शिष्यस्य तद्भावे सहवेदाभ्यायिब्रह्मचा-
 रिणोऽधिकारः । तद्भावे चैकग्रामस्वसगोत्रसमानप्रवरयोः क्रमेणाधिकारः । उक्तपर्य-
 न्तानां सर्वेषां संबन्धनामभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजा गृह्णीयात् । ब्राह्मणधनं तु
 वैविधादिगुणयुक्तं ब्राह्मणा गृह्णीयुः । एवं वानप्रस्थधनं भ्रातृत्वेनानुमतोऽपरो वानप्रस्थ
 एकतीर्थसेवी गृह्णीयात् । तथा यतिधनं सच्छिष्यः । नैष्ठिकब्रह्मचारिणो धनमाचार्यः । उपकु-
 वार्णस्य तु ब्रह्मचारिणो धनं पित्रादिगृह्णीयादिति ज्ञेयम् ।

क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः ॥ १३७ ॥

वानप्रस्थस्य यतेर्ब्रह्मचारिणश्च क्रमेण प्रतिलोमक्रमेणाचार्यः सच्छिष्यो धर्म-
भ्रात्रेकतीर्थी च रिक्तस्य धनस्य भागिनः । ब्रह्मचारी नैष्ठिकः । उपकुर्वाणस्य तु
धनं मात्रादय एव गृह्णन्ति । नैष्ठिकस्य तु धनं तदपवादत्वेनाचार्यो गृह्णातीत्यु-
च्यते । यतेस्तु धनं सच्छिष्यो गृह्णाति । सच्छिष्यः पुनरध्यात्मशास्त्रश्रवणधारण-
तदर्थानुष्ठानक्षमः । दुर्वृत्तस्याचार्यादेरपि भागानर्हत्वात् । वानप्रस्थस्य धनं धर्म-
भ्रात्रेकतीर्थी गृह्णाति । धर्मभ्राता प्रतिपन्नो भ्राता, एकतीर्थी एकाश्रमी, धर्म-
भ्राता चासावेकतीर्थी च धर्मभ्रात्रेकतीर्थी । एतेषामाचार्यादीनामभावे पुत्रादिपु
सत्स्वप्येकतीर्थ्येव गृह्णाति । ननु 'अनंशास्त्राश्रमान्तरगताः' इति वसिष्ठस्म-
रणादाश्रमान्तरगतानां रिक्त्यसंबन्ध एव नास्ति कुतस्तद्विभागः । नच नैष्ठी-
कस्य स्वाजितधनसंबन्धो युक्तः । प्रतिग्रहादिनिषेधात् । 'अनिचयो भिक्षुः'
इति गौतमस्मरणात् भिक्षोरपि न स्वाजितधनसंबन्धसंभवः । उच्यते । वान-
प्रस्थस्य तावत्—'अहो मासस्य षण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा । अर्थस्य निचयं
कुर्यात्कृतमाश्वयुजि त्यजेत् ॥' इति वचनाद्धनसंबन्धोऽस्त्येव । यतेरपि—'कौ-
पीनाच्छादनार्थं वा वासोऽपि विभृयाच्च सः । योगसंभारभेदांश्च गृह्णीयात्पादुके
तथा ॥' इत्यादिवचनाद्द्वष्टपुस्तकसंबन्धोऽस्त्येव । नैष्ठिकस्यापि शरीरयात्रार्थं
वस्त्रादिसंबन्धोऽस्त्येवेति तद्विभागकथनं युक्तमेव ॥ १३७ ॥

इदानीं स्वर्थातस्य पुत्रस्य पत्न्यादयो धनभाज इत्यस्यापवादमाह—

संसृष्टिनस्तु संसृष्टी

विभक्तं धनं पुनर्मिथीकृतं संसृष्टं तदस्यास्तीति संसृष्टी । संसृष्टत्वं च न येन
केनापि किंतु पित्रा भ्रात्रा पितृव्येण वा । यथाह बृहस्पतिः—'विभक्तो
यः पुनः पित्रा भ्रात्रा वैकत्र संस्थितः । पितृव्येणाथवा प्रीत्या स तसंसृष्ट
उच्यते ॥' इति । तस्य संसृष्टिनो मृतस्यांशं विभागं विभागकाले अविज्ञातग-
र्भायां भार्यायां पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य संसृष्टी दद्यात् । पुत्राभावे संसृष्टयेवापहरे-
द्गृह्णीयात् पत्न्यादिः ॥

संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यस्यापवादमाह—

सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्यादपहरेचांशं जातस्य च मृतस्य च ॥ १३८ ॥

१ संबन्धः । प्रतिग्रहादि ध. २ धनसंभवः घ. ३ हि वासोऽपि विभृयात्तथा क. ४ अत्र
वाक्ये पितृभ्रातृपितृव्यैरेव सह संसृष्टता नान्येन । वचनेऽनुपादानादिति मिताक्षरादिपु ।
विभागः । सामानाधिकरण्यात्तैः सेति युक्तम् । पित्रादिपदानि तु विभागकर्तृमात्रोपलक्ष-
काणि । अर्थमन्तर्वेदि मिनोत्यर्थं बहिवेदीतिवत् । अन्यथा वाक्यभेदात् । तेन पत्नीपितामह
भ्रातृपौत्रपितृव्यपुत्रादिभिरपि सह संसृष्टता भवति । विभक्तो य एकत्र स्थितः स संसृष्ट
इति सामानाधिकरण्याद्विभक्तभ्रात्रोः पुत्रादीनां न संसृष्टः । विद्यमानं भावि वा धनमा-
वयोः पुनर्विभागवधि साधारणमित्याकारिका बुद्धिरिच्छा वा संसर्गः । व्य. मयूखः.

संसृष्टिनः संसृष्टीत्यनुवर्तते । अतश्च सोदरस्य संसृष्टिनो मृतस्यांशं सोदरः संसृष्टी संसृष्टानुजातस्य सुतस्य दद्यात् । तदभावे अपहरेदिति पूर्ववत् संबन्धः ॥ एवं च सोदरासोदरसंसर्गे सोदरसंसृष्टिनो धनं सोदर एव संसृष्टी ॥ क्लृप्ति न भिन्नोदरः संसृष्टयपीति पूर्वोक्तस्यापवादः ॥ १३८ ॥

इदानीं संसृष्टिन्युत्रे स्वर्थांते संसृष्टिनो भिन्नोदरस्य सोदरस्य चासंसृष्टिनः सद्भावे कस्य धनग्रहणमिति विवक्षायां द्वयोर्विभज्य ग्रहणे कारणमाह—

अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् ।

असंसृष्टयपि वाऽऽदद्यान्संसृष्टो नान्यमातृजः ॥ १३९ ॥

अन्योदर्यः सापत्नो भ्राता संसृष्टी धनं हरेत् न पुनरन्योदर्यो धनं हरेदसंसृष्टी । अनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामन्योदर्यस्य संसृष्टित्वं धनग्रहणे कारणमुक्तं भवति । असंसृष्टीन्येनदुत्तरेणापि संबध्यते । अतश्चासंसृष्टयपि संसृष्टिनो धनमाददीत । कोऽसावित्यत आह—संसृष्ट इति । संसृष्ट एकोदरसंसृष्टः । सोदर इति यावत् । अनेनासंसृष्टस्यापि सोदरस्य धनग्रहणे सोदरत्वं कारणमुक्तम् । संसृष्ट इत्युत्तरेणापि संबध्यते । तत्र च संसृष्टः संसृष्टीत्यर्थः । नान्यमातृजः । अत्रैवशब्दाध्याहारेण व्याख्यानं कार्यम् । संसृष्टयप्यन्यमातृज एव संसृष्टिनो धनं नाददीतेति । एवं चासंसृष्टयपि वाऽऽदद्यादित्यपिशब्दश्रवणात् संसृष्टो नान्यमातृज एवेत्यवधारणनियेधांश्चासंसृष्टसोदरस्य संसृष्टभिन्नोदरस्य च विभज्य ग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तं भवति । द्वयोरपि धनग्रहणकारणस्यैकैकस्य सद्भावात् । एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना (१।२।१०)—‘विभक्ताः सहजीवन्तो विभजेरनुपनर्यदि’ इति संसृष्टिविभागं प्रक्रम्य (१।२।१।२।१२)—‘येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः । त्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥ सोदर्या विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः समम् । भ्रातरौ ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥’ इति वदता । येषां भ्रातृणां संसृष्टिनां मध्ये ज्येष्ठः कनिष्ठो वा मध्यमो वांशप्रदानतोऽंशप्रदाने । सार्वविभक्तिकस्तसिः । विभागकाल इति यावत् हीयेत स्वांशात् अश्येत आश्रमान्तरपरिग्रहेण ब्रह्महत्यादिना वा त्रियेस्तस्य भागो न लुप्यते । अतः पृथगुद्धरणीयो न संसृष्टिन एव गृह्णीयुरित्यर्थः । तस्योद्धृतस्य विनियोगमाह—सोदर्या विभजेयुस्तमिति । तमुद्धृतं भागं सोदर्याः सहोदरा असंसृष्टा अपि समेत्य देशान्तरगता अपि समागम्य सहिताः संभूय समं न न्यूनाधिकभावेन ये च भ्रातरौ भिन्नोदराः संसृष्टास्ते च सनाभयो भगिन्यश्च विभजेयुः । समं विभज्य गृह्णीयुरिति स्पष्टोऽर्थः ॥ १३९ ॥

पुत्रपत्न्यादिसंसृष्टिनां यदायग्रहणमुक्तं तस्यापवादमाह—

ऋीवोऽथ पतितस्तज्जः पङ्कुरुन्मत्तको जडः ।

१ संसृष्टिनो धनं घ. २ दिति संबन्धः घ. ३ भिन्नोदरस्यासंसृष्टिनः सोदरस्य च घ. ४ मुक्तं । असंसृष्टी घ. ५ निषेधादसंसृष्ट घ. ६ संसृष्टितो भिन्नोदरस्य च घ. ७ संसृष्टाः सहजीवन्त इत्यपि पाठान्तरम्. ८ सममन्यूनाधिक. घ. ९ समं विभजेयुः ख.

अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्या भर्तव्याः स्युर्निरंशकाः ॥१४०॥

कृबिस्तृतीयाप्रकृतिः । पतितो ब्रह्महादिः । तजः पतितोत्पन्नः । पङ्कः पाद-
विकलः । उन्मत्तकः वातिकपैत्तिकश्लैष्मिकसांनिपातिकग्रहावेशलक्षणरुन्मादे-
रभिभूतः । जडो विकलान्तःकरणः हिताहितावधारणाक्षम इति यावत् ।
अन्धो नेत्रेन्द्रियविकलः । अचिकित्स्यरोगोऽप्रतिसमाधेययैश्मादिरोगग्रस्तः ।
आद्यशब्देनाश्रमान्तरगतपितृद्वेष्युपपातकिबधिरमूकनिरिन्द्रियाणां ग्रहणम् ।
यथाह वसिष्ठः—‘अनंशास्वाश्रमान्तरगताः’ इति । नारदेनापि—‘पितृ-
द्विद पतितः पण्डो यश्च स्यादौपपातिकः । औरसा अपि नैतेऽशं लभेरन्क्षेत्रजः
कुतः ॥’ इति । मनुरपि (९ । २०१)—‘अनंशौ कृबिपतितौ जाल्यन्धब-
धिरौ तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥’ इति । निरिन्द्रियो
निर्गतमिन्द्रियं यस्माद्याध्यादिना स निरिन्द्रियः । एते कृबिदयोऽनंशाः । रिक्थ-
भाजो न भवन्ति । केवलमशनाच्छादनदानेन पोषणीया भवेयुः । अभरणे तु
पतितत्वदोषः । (९ । २०२)—‘सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनी-
षिणा । प्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत् ॥’ इति मनुस्मरणान् ।
अत्यन्तं यावज्जीवमित्यर्थः । एतेषां विभागात्प्रागेव दोषप्राप्तावनंशत्वमुपपन्नं न
पुनर्विभक्तस्य । विभागोत्तरकालमप्यौषधादिना दोषनिर्हारेण भागप्राप्तिरस्त्येव ।
—‘विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक्’ इत्यस्य समानन्यायत्वात् ।
पतितादिषु तु पुंलिङ्गत्वमविवक्षितं । अतश्च पत्नीदुहितृमात्रादीनामप्युक्तदोषेदु-
ष्टानामनंशित्वं वेदितव्यम् ॥ १४० ॥

कृबिादीनामनंशित्वात्तत्पुत्राणामप्यनंशित्वे प्राप्ते इदमाह—

औरसाः क्षेत्रजास्त्वेषां निर्दोषा भागहारिणः ।

एतेषां कृबिादीनामौरसाः क्षेत्रजा वा पुत्रा निर्दोषा अंशग्रहणविरोधिक्कृत्या-
दिदोषरहिता भागहारिणोऽशम्राहिणो भवन्ति । तत्र कृबिस्त्य क्षेत्रजः पुत्रः
संबन्धत्यन्वेषामौरसा अपि । औरसक्षेत्रजयोर्ग्रहणमितरपुत्रव्युदासार्थम् ॥

कृबिादिदुहितृणां विशेषमाह—

सुताश्चैषां प्रभर्तव्या यावद्वै भर्तृसात्कृताः ॥ १४१ ॥

पुषां कृबिादीनां सुता दुहितरो यावद्विवाहसंस्कृता भवन्ति तावद्भरणीयाः
चशब्दात्संस्कार्याश्च ॥ १४१ ॥

१. संनिपातग्रहा ख. २. क्षयादिरोग. घ. ३. स्यादपयावितः इति पाठः । अपयावितो
राजद्रोहाद्यपराधेन बन्धुभिर्घट्टफोटादिना बहिष्कृत इति मदनः । व्यवसायार्थं नावादिना
समुद्रमध्ये द्वीपान्तरं गन्त इति युक्तम् । ‘द्विजस्याम्भौ तु नौयातुः शोधितस्याप्यसंग्रहः’
इति तस्य कलौ संसर्गनिषेधात् । राजद्रोहादी घट्टफोटबहिष्कारयोरविधानाच्च । व्य. म.
४ दोषाणामनंशित्वं घ.

ह्रीवादिपत्नीनां विशेषमाह—

अपुत्रा योपिनश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ।

निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ॥ १४२ ॥

एषां ह्रीवादीनामपुत्राः पत्यः साधुवृत्तयः सदाचाराश्चेद्भर्तव्या भरणीयाः । व्यभिचारिण्यस्तु निर्वास्याः । प्रतिकूलास्तथैव च निर्वास्या भवन्ति । भरणीया-श्चाव्यभिचारिण्यश्चेत् न पुनः प्रातिकूल्यमात्रेण भरणमपि न कर्तव्यम् ॥ १४२ ॥

विभजेरन्मुताः पित्रोरित्यत्र स्त्रीपुंघनविभागं संक्षेपेणाभिधाय पुरुषघनवि-
भागो विस्तरेणाभिहितः । इदानीं स्त्रीघनविभागं विस्तरेणाभिधास्यंस्तस्वरूपं
तावदाह—

पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।

आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीघनं परिकीर्तितम् ॥ १४३ ॥

पित्रा मात्रा पत्या भ्रात्रा च यदत्तं यच्च विवाहकालेऽप्रावधिकृत्य मातुलादि-
भिर्दत्तं आधिवेदनिकं अधिवेदननिमित्तं 'अधिविन्नस्त्रियै दद्यात्' इति वक्ष्यमा-
णं । आद्यशब्देन विप्रयत्न्यमन्दिनामपरिग्रहाप्रियमप्राप्तं एतच्छ्रीघनं मन्वादिभि-
रुक्तम् । स्त्रीघनशब्दश्च यौगिको न पारिभाषिकः । योगसंभवे परिभाषाया
अयुक्तवान् । यत्पुनर्मनुनोक्तम् (१.१९४)—'अध्यग्न्यध्यावहनिकं दत्तं च
प्रीतिकर्मणि । भ्रातृमातृपितृप्राप्तं पट्टिघ्नं स्त्रीघनं स्मृतम् ॥' इति स्त्रीघनस्य
पट्टिघ्नत्वं तन्नयूनसंख्याव्यवच्छेदायै नाधिकसंख्याव्यवच्छेदाय ॥ अध्यग्न्यादि-
स्वरूपं च कात्यायनेनाभिहितम्—'विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्नि-
निघां । तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीघनं परिकीर्तितम् ॥ यत्पुनर्लभते नारी नीय
माना पितृगृहात् । अध्यावहनिकं नाम स्त्रीघनं तदुदाहृतम् ॥ प्रीत्या दत्तं
तु यत्किञ्चिच्छ्रवा वा श्वशुरेण वा । पादवन्दनिकं चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते ॥
ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽपि वा । भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं
सौदायिकं स्मृतम् ॥' इति ॥ १४३ ॥

बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च ।

किंच । बन्धुभिः कन्याया मातृबन्धुभिः पितृबन्धुभिश्च यदत्तं शुल्कं यद्गृहीत्वा
कन्या दीयते । अन्वाधेयकं परिणयनादनु पश्चादाहितं दत्तम् । उक्तंच कात्या-
यनेन—'विवाहात्परतो यच्च लब्धं भर्तृकुलात्स्त्रिया । अन्वाधेयं तु तद्द्रव्यं लब्धं
पितृकुलात्तथा ॥' इति । स्त्रीघनं परिकीर्तितमिति गतेन संबन्धः ॥

१ भर्तुः सकाशादिति पाठः. २ वीरभित्रोदयस्त्वेवमव्याख्यात्-गृहोपस्करणादीनां बन्धु-
स्य कन्यार्पणोपाधित्वेन वरादिभ्यः कन्याभरणरूपेण गृह्यते तच्छुल्कमिति मदनरत्ने व्याख्या-
तम् । उभयत्रापि पित्रादीनां कन्याया इदमित्युद्देशो विवक्षितः । 'यदानेतुं भर्तृगृहे शुल्कं
तत्परीकीर्तितम्' इति व्यासोक्तं वा भर्तृगृहगमनायमुक्तो वादि यदत्तं तच्छुल्कमित्यर्थ इति ।
अन्यथा तत्सत्त्वाभावेन स्त्रीघनत्वव्यपदेशानुपपत्तेः.

गुणं स्त्रीधनमुक्तं तद्विभागमाह—

अतीनायामप्रजसि बान्धवास्तदवाप्नुयुः ॥ १४४ ॥

तत्पूर्वोक्तं स्त्रीधनमप्रजसि अनपत्यायां दुहितृदौहित्रीदौहित्रपुत्रपौत्ररहितायां स्त्रियामतीतायां सृतायां बान्धवा भर्त्रादयो वक्ष्यमाणा गृह्णन्ति ॥ १४४ ॥

सामान्येन बान्धवा धनग्रहणाधिकारिणो दाशिताः । इदानीं विवाहभेदेनाधिकारिभेदमाह—

अप्रजस्त्रीधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि ।

दुहितृणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत् ॥ १४५ ॥

अप्रजस्त्रियाः पूर्वोक्तायाः ब्राह्मदेवार्पप्राजापत्येषु चतुर्षु विवाहेषु भार्यात्वं प्राप्ताया अतीतायाः पूर्वोक्तं धनं प्रथमं भर्तुर्भवति । तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां सपिण्डानां भवति । शेषेष्वामुरगान्धर्वराक्षसपैशाचेषु विवाहेषु तदप्रजस्त्रीधनं पितृगामि । माता च पिता च पितरौ तौ गच्छतीति पितृगामि । एकशेषनिर्दिष्टाया अपि मातुः प्रथमं धनग्रहणं पूर्वमेवोक्तम् । तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां धनग्रहणम् । सर्वेष्वेव विवाहेषु प्रसूतापत्यवती चेदुहितृणां तद्धनं भवति । अत्र दुहितृशब्देन दुहितृदुहितर उच्यन्ते । साक्षाद्दुहितृणां 'मातुर्दुहितरः शेषम्' इत्यत्रोक्तत्वात् । अतश्च मातृधनं मातरि वृत्तायां प्रथमं दुहितरो गृह्णन्ति । तत्र चोढानुदासमवायेऽनूदेव गृह्णाति । तदभावे च परिणीता । तत्रापि प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठितासमवायेऽप्रतिष्ठिता गृह्णाति । तदभावे प्रतिष्ठिता । यथाह गौतमः—'स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च' इति । तत्र चशब्दात्प्रतिष्ठितानां च । अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्धना वा । एतच्च शुल्कव्यतिरेकेण । शुल्कं नु सोदर्याणामेव ।—'अग्निनीशुल्कं सोदर्याणामूर्ध्वं मातुः' इति गौतमवचनात् ॥ सर्वासां दुहितृणामभावे दुहितृदुहितरो गृह्णन्ति । दुहितृणां 'प्रसूता चैत्' इत्यस्माद्दचनात् । तासां भिन्नमातृकाणां विपमाणां समवाये मातृद्वारेण भागकल्पना । 'प्रतिमातृतो वा स्ववर्गेण भागविशेषः' इति गौतमस्मरणात् ॥ दुहितृदौहित्रीणां समवाये दौहित्रीणां किञ्चिदेव दातव्यं । यथाह मनुः (१।१९३) —'यान्नासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथाहृतः । मातामह्या धनार्किचिद्व्यदेयं प्रीतिपूर्वकम् ॥' इति ॥ दौहित्रीणामप्यभावे दौहित्रा धनहारिणः । यथाह नारदः—'मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः' इति । तच्छब्देन संनिहितदुहितृपरामर्शान् ॥ दौहित्राणामभावे पुत्रा गृह्णन्ति । ताभ्य ऋतेऽन्वय इत्युक्तत्वात् । मनुवरपि दुहितृणां पुत्राणां च मातृधनसंबन्धं दर्शयति (१।१९२)

१ चतुर्ष्वपीत्यपिशब्दाद्गान्धर्वग्रहणम् । यदा अनृणसंविज्ञानबहुप्रीहिणा ब्राह्मिणा देवार्पप्राजापत्यगान्धर्वश्रुत्वारः । तेन 'ब्राह्मदेवार्पगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्धनम् । अप्रजाया अतीतायां भर्तुरेव तदित्यते ॥' इति न मनुवचनविसंवादः. २ अप्रजसः स्त्रियाः ष. ३ भर्त्राभावे तत्प्रत्यासन्नानां सपिण्डानां धनभावे च तत्प्रत्यासन्नानां सपिण्डानामिति तत्रापि तेनास्याः प्रत्यासन्नान्प्रत्यासन्नाः । तद्वारा तत्कुले प्रत्यासन्ना इति यावत्. ४ स्ववर्गे भाग ग. स्वस्ववर्गेण ष. या० सू० २०

—‘जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः । भजेरन्मातृकं रिक्तं भगिन्यश्च सनाभयः ॥’ इति । मातृकं रिक्तं सर्वे सहोदराः समं भजेरन् सनाभयो भगिन्यश्च समं भजेरन्निति संबन्धः । न पुनः सहोदरा भगिन्यश्च संभूय भजेरन्निति इतरतरयोग्यस्य द्वन्द्वैकशेषाभावादप्रतीतेः । विभागकर्तृत्वान्वयेनापि चशब्दोपपत्तेः । यथा देवदत्तः कृषिं कुर्याद्यज्ञदत्तश्चेति । समग्रहणमुद्धारविभागनिवृत्त्यर्थम् । सोदरग्रहणं भिक्षोदरनिवृत्त्यर्थम् । अनपत्यहीनजातिस्त्रीधनं तु भिक्षोदराप्युत्तमजातीयसपत्नीदुहिता गृह्णाति । तदभावे तदपत्यम् । यथाह मनुः (१।१९८)—‘स्त्रियास्तु यद्भवेद्विक्तं पित्रा दत्तं कथंचन । ब्राह्मणी तद्भरेकन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥’ इति । ब्राह्मणीग्रहणमुत्तमजात्युपलक्षणम् । अतश्चानपत्यवैद्याधनं क्षत्रियाकन्या गृह्णाति । पुत्राणामभावे पौत्राः पितामहधनहारिणः । ‘रिक्तभाज ऋणं प्रति कुर्युः’ इति गौतमस्मरणान् । ‘पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयम्’ इति पौत्राणामपि पितामह्युपाकरणेऽधिकारात् । पौत्राणामप्यभावे पूर्वोक्ता भर्त्रादयो बान्धवा धनहारिणः ॥ १४५ ॥

स्त्रीधनप्रसङ्गेन वाग्दत्ताविषयं किञ्चिदाह—

दत्त्वा कन्यां हरन्दण्ड्यो व्ययं दद्याच्च सोदयम् ।

कन्यां वाचा दत्त्वापहरन्दण्ड्यानुबन्धाद्यनुसारेण राज्ञा दण्डनीयः । एतच्चापहारकारणाभावे । सति तु कारणे ‘दत्तामपि हरेकन्यां श्रेयांश्चेद्भर आसजेत्’ इत्यपहाराभ्यनुज्ञानाच्च दण्ड्यः । यच्च वाग्दाननिमित्तं वरेण स्वसंबन्धिनां कन्यासंबन्धिनां वोपचारार्थं धनं व्ययीकृतं तत्सर्वं सोदयं सवृद्धिकं कन्यादाता वराय दद्यात् ॥

अथ कथंचिद्वाग्दत्ता संस्कारात्प्राङ् श्रियते तदा किं कर्तव्यमित्यत आह—

मृतायां दत्तमादद्यात्परिशोध्योभयव्ययम् ॥ १४६ ॥

यदि वाग्दत्ता मृता तदा यत्पूर्वमङ्गुलीयकादि शूलकं वरेण दत्तं तद्भर^१ ददीत । परिशोध्योभयव्ययम् । उभयोरारामनः कन्यादातुश्च यो व्ययस्तं परिशोध्य विगणयथावशिष्टमाददीत । यत्तु कन्यायै मातामहादिभिर्दत्तं शिरोभूषणादिकं वा क्रमायातं तत्सहोदरा भ्रातरो गृह्णीयुः ।—‘रिक्तं मृतायाः कन्याया गृह्णीयुः सोदरास्तदभावे मानुस्तदभावे पितुः’ इति बौधायनस्मरणान् ॥ १४६ ॥

मृतप्रजास्त्रीधनं भर्तृगामीत्युक्तम् । इदानीं जीवन्त्याः सप्रजाया अपि स्त्रियाः धनग्रहणे कश्चिद्गर्तुरभ्यनुज्ञामाह—

दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति ॥ १४७ ॥

१ कर्तृत्वेनान्वयेनापि घ. २ पितामह्युपाकरणाधिकारात् ख. ३ श्रियेत तदा ग. घ. ४ शूलकं वा वरेण ख. ५ क्रमागतं ख. ६ भर्ता घ.

दुर्भिक्षे कुटुम्बभरणार्थं, धर्मकार्ये अवश्यकर्तव्ये, व्याजौ च, संप्रतिरोधके ब-
न्दिप्रहणनिग्रहादौ द्रव्यान्तररहितः स्त्रीधनं गृह्णन्भर्ता न पुनर्दातुमर्हति ।
प्रकारान्तरेणोपहरन्दद्यात् । भर्तृव्यतिरेकेण जीवन्त्याः स्त्रिया धनं केनापि दद्या-
देन न ग्रहीतव्यम् (मनुः ८।२९)—‘जीवन्तीनां तु तासां च तद्वरेयुः
स्वबान्धवाः । तान्छिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥’ इति दण्डवि-
धानात् । तथा (मनुः ९।२००)—‘पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो हृतो
भवेत् । न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥’ इति दोषश्रवणाच्च ॥ १४७ ॥

आधिवेदनिकं स्त्रीधनमुक्तं तदाह—

अधिविभक्तियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।

न दत्तं स्त्रीधनं यस्य दत्ते त्वर्थे प्रकीर्तितम् ॥ १४८ ॥

यस्या उपरि विवाहः साधिविभक्ता सा चासौ स्त्री चेत्यधिविभक्ती तस्य अधि-
विभक्तियै आधिवेदनिकमधिवेदनिमित्तं धनं समं यावदधिवेदनार्थं व्ययीकृतं
तावद्दद्यात् । यस्य भर्त्रा श्वशुरेण वा स्त्रीधनं न दत्तम् । दत्ते पुनः स्त्रीधने आ-
धिवेदनिकद्रव्यस्यार्थं दद्यात् । अर्धशब्दश्चात्र समविभागवचनो न भवति ।
अत्र यावता तत्पूर्वदत्तमाधिवेदनिकसमं भवति तावदेयमित्यर्थः ॥ १४८ ॥

एवं विभागमुक्त्वा इदानीं तत्संदेहे निर्णयहेतूनाह—

विभागनिह्वे ज्ञातिबन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ।

विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः ॥ १४९ ॥

विभागस्य निह्वे अपलापे ज्ञातिभिः पितृबन्धुभिर्मातृबन्धुभिः मातुलादिभिः
साक्षिभिः पूर्वोक्तलक्षणैरेख्येन च विभागपत्रेण विभागभावना विभागनिर्णयो ज्ञात-
व्यः । तथा यौतकैः पृथक्कृतैर्गृहक्षेत्रैश्च । पृथक्कृत्यादिकार्यप्रवर्तनं पृथक्पञ्चमहायज्ञा-
दिधर्मानुष्ठानं च नारदेन विभागलिङ्गमुक्तम्—‘विभागधर्मसंदेहे दद्यादानां वि-
निर्णयः । ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथकार्यप्रवर्तनात् ॥ भ्रातृणामविभक्ताना-
मेको धर्मः प्रवर्तते । विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥’ इति ।
तथापराण्यपि विभागलिङ्गानि तेनैवोक्तानि—‘साक्षित्वं प्रातिभाष्यं च दानं
ग्रहणमेव च । विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः कथंचन ॥’ इति ॥ १४९ ॥

इति रिक्तविभागप्रकरणम् ।

१ संप्रतिरोधक इति व्याधिविशेषणं कार्यानुष्ठानबाधक इति च तदर्थं इत्याह वाचस्पतिः.
२ पापहृतं दद्यात् च. ३ धृतो अत्रादिना तस्य दत्तः स तथा धृत इत्यर्थः. ४ श्वशुरेण
भर्त्रा वा ख. ५ यौतकैः पृथक्कृतैर्गृहक्षेत्रैरिति विशेषणविशेष्यभावः व्य. म. ६ इदं पर्यं च.
पुस्तकेऽधिकं. ७ तेनैव नारदेन.

अथ सीमाविवादप्रकरणम् ९

अधुना सीमाविवादनिर्णय उच्यते—

सीम्नो विवादे क्षेत्रस्य सामन्ताः स्थविरादयः ।

गोपाः सीमाकृषाणा ये सर्वे च वनगोचराः ॥ १५० ॥

नयेयुरेते सीमानं स्थलाङ्गारतुपट्टमैः ।

सेतुवल्मीकनिम्नास्थिचैत्याद्यैरुपलक्षिताम् ॥ १५१ ॥

ग्रामद्वयसंबन्धिनः क्षेत्रस्य सीम्नो विवादे तथैकग्रामान्तर्वर्तिक्षेत्रमर्यादाविवादे च सामन्तादयः स्थलाङ्गारादिभिः पूर्वकृतैः सीमालक्षणैरुपलक्षितां रिद्धितां सीमानं नयेयुर्निश्चिनुयुः । सीमा क्षेत्रादिमर्यादा । सा चतुर्विधा जनपदसीमा ग्रामसीमा क्षेत्रसीमा गृहसीमा चेति । सा च यथासंभवं पञ्चलक्षणा । तदुक्तं नारदेन—‘ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्जिता । राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता ॥’ इति ॥ ध्वजिनी वृक्षादिलक्षिता, वृक्षादीनां प्रकाशात्वेन ध्वजतुल्यत्वात् । मत्स्यिनी सलिलवती, मत्स्यशब्दस्य स्वाधारजललक्षणत्वात् । नैधानी निखाततुपाङ्गारादिमती, तेषां निखातत्वेन निधानतुल्यत्वात् । भयवर्जिता अर्धिमत्स्यर्थिपरस्परसंप्रतिपत्तिनिर्मिता । राजशासननीता ज्ञानुचिह्नाभावे राजेच्छया निर्मिता । एवंभूतायां षोढा विवादः संभवति । यथाह कात्यायनः—‘आधिक्यं न्यूनता चांशे भस्ति नास्तिरवमेव च । अभोगभुक्तिः सीमा च षड् भूवादस्य हेतवः ॥’ इति ॥ तथाहि । ममात्र पञ्चनिवर्तनाया भूमेरधिका भूरस्तीति केनचिदुक्ते पञ्चनिवर्तनैव नाधिकेत्याधिक्ये विवादः । पञ्चनिवर्तना मदीया भूमिरित्युक्तेन ततो न्यूनैवेति न्यूनतायाम् । पञ्चनिवर्तनो ममांश इत्युक्ते अंश एव नास्तीत्यस्तिना स्तिरवविवादः संभवति । मदीया भूः प्रागविद्यमानभोगैव भुज्यते इत्युक्तेः संतता चिरंतन्येव मे भुक्तिरित्यभोगभुक्तौ विवादः । इयं मर्यादेयं वेति सीमाविवाद इति षट्प्रकार एव विवादः संभवति । षट्प्रकारेऽपि भूविवादे भुत्यर्थाभ्यां सीमाया अपि निर्णयमानत्वास्सीमानिर्णयप्रकरणे तस्यान्तर्भावः । समन्ताद्गवाः सामन्ताः । चतसृषु दिक्ष्वनन्तरग्रामादयस्ते च प्रतिसीमं व्यवस्थिताः ।—‘ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्तितम् । गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात्परिरभ्य हि ॥’ इति कात्यायनवचनात् । ग्रामादिशब्देन तत्स्थाः पुरुषा लक्ष्यन्ते । ग्रामः पलायित इति यथा । सामन्तग्रहणं च तत्संसकृष्टुपलक्षणार्थम् । उक्तंच कात्यायनेन—‘संसकृतास्तु सामन्तास्तत्संसकृतास्तथोचराः । संसकृतास्तत्संसकृताः पैशकाराः प्रकीर्तिताः ॥’ इति ॥ स्थविरा वृद्धाः । आदिग्रहणेन मौलोद्गतयोर्ग्रहणम् । वृद्धादिलक्षणं च तेनैवोक्तम्—‘निष्पा

द्यमानं यैष्टं तत्कार्यं तद्गुणान्वितैः । वृद्धा वा यदि वाऽवृद्धास्ते तु वृद्धाः प्रकी-
र्तिताः ॥ ये तत्र पूर्वं सामन्ताः पश्चाद्देशान्तरं गताः । तन्मूलत्वान्तु ते मौला
ऋषिभिः परिकीर्तिताः ॥ उपश्रवणसंभोगकार्याख्यानोपबिहिताः । उद्धरन्ति
शुभर्यस्मादुद्धृतास्ते ततः स्मृताः ॥' इति ॥ गोपाः गोचारकाः । सीमाकृषाणाः
सीमासंनिहितक्षेत्रकर्षकाः । सर्वे च वनगोचरा वनचारिणो व्याधादयः । ते च
मनुनोक्ताः (८।२६०)—'व्याधाऽशाकुनिकान्नोपान्कैवर्तान्मूलत्वातकान् ।
न्यालप्राहानुच्छृत्तीनन्यांश्च वनगोचरान् ॥' इति ॥ स्थलमुच्यते भूप्रदेशः ।
अङ्गारोऽग्नेरुच्छिष्टम् । तुषा धान्यत्वचः । द्रुमा न्यग्रोधादयः । सेतुजंलप्रवा-
हबन्धः । चैत्यं पापाणादिबन्धः । आदिशब्देन वेणुवालुकादीनां ग्रहणम् ।
पूतानि च प्रकाशाप्रकाशभेदेन द्विप्रकाराणि । यथाह मनुः (८।२४६-२४८)
'सीमावृक्षांश्च कुर्वीत न्यग्रोधाश्चथकिंशुकान् । शालमलीशालतालांश्च क्षीरिण-
श्रैव पादपान् ॥ गुल्मान्वेषुंश्च विविधाऽशमीवल्लीस्थलानि च । शरान्कुंजक-
गुल्मांश्च यथा सीमा न नश्यति ॥ तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्त्रवणानि च ।
सीमासंधिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥' इति प्रकाशरूपाणि । (मनुः ८।
२४९-२५२)—'उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत् । सीमाज्ञाने
नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययम् ॥ अश्मनोऽस्थीनि गोवालास्तुपान्भस्म
कपालिकाः । करीषमिष्टकाङ्गारशर्करावालुकास्तथा ॥ यानि चैवंप्रकाराणि काला-
ङ्गमिर्न भक्षयेत् । तानि संधिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥ तैर्लिङ्गैर्नये-
त्सीमां राजा विवदमानयोः ॥' इति प्रच्छन्नलिङ्गानि ॥ तैः प्रकाशाप्रकाशरू-
पैर्लिङ्गैः सामन्तादिप्रैदशितैः सीमांप्रति विवदमानयोः सीमानिर्णयं कुर्या-
द्राजा ॥ १५० ॥ १५१ ॥

यदा पुनश्चिह्नानि न सन्ति विद्यमानानि वा लिङ्गालिङ्गतया संदिग्धानि
सदा निर्णयोपायमाह—

सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दक्षापि वा ।

रक्तस्रग्वसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः ॥ १५२ ॥

सामन्ताः पूर्वोक्तलक्षणाः । समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दक्षापि वेल्लेखं समसं-
ख्याः प्रत्यासन्नग्रामीणाः । रक्तस्रग्विणो रक्ताम्बरधराः मूर्ध्निरोपितक्षितिल्लङ्काः
सीमानं नयेयुः प्रदर्शयेयुः । सामन्ता वेति विकल्पाभिधानं स्पृष्ट्यन्तरोक्तसाक्ष-
न्निप्रायम् । यथाह मनुः (८।२५३)—'साक्षिप्रत्यय एव स्वात्सीमावादविनि-
र्णये' इति ॥ तत्र च साक्षिणां निर्णैतत्वं मुख्यम् । तदभावे सामन्तानाम् । तदु-
क्तम् । (मनुः ८।२५८)—'साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सीमान्तवासिनः ।
सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसंनिधौ ॥' इति ॥ तदभावे तत्संस्कादीनां

निर्णेतृत्वम् । यथाह कात्यायनः—‘स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात् । तत्संसक्तैस्तु कर्तव्य उदारो नात्र संशयः ॥ संसक्तसक्तदोषे नु तत्संसक्ताः प्रकीर्तिताः । कर्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्मं विजानता ॥’ इति । सामन्ताद्यभावे मौलादयो ग्राह्याः ।—‘तेषामभावे सामन्तमौलवृद्धोद्धृतादयः ॥ स्थावरे षट्प्रकारेऽपि कार्या नात्र विचारणा ॥’ इति कात्यायनेन क्रमविधानात् । एते च सामन्तादयः संख्यागुणातिरेकेण संभवन्ति ।—‘सामन्ताः साधनं पूर्वं निर्दोषाः स्युर्गुणान्विताः । द्विगुणास्तत्तरा ज्ञेयास्ततोऽन्ये त्रिगुणा मताः ॥’ इति स्मरणात् ॥ ते च साक्षिणः सामन्तादयश्च स्वैः स्वैः शपथैः शापिताः सन्तः सीमां नयेयुः । (मनुः ८।२५६)—‘शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वा स्वग्विणो रक्तवाससः । सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समंजसम् ॥’ इति स्मरणात् । नयेयुरिति बहुवचनं द्वयोनिरासार्थं नैकस्य । ‘एकश्चेदुन्नयेत्सीमां सोपवासः समुन्नयेत् । रक्तमाल्याम्बरधरो भूमिमादाय मूर्धनि ॥’ इति नारदेनैकस्याभ्यनुज्ञानात् ॥ योऽयं—‘नैकः समुन्नयेत्सीमां नरः प्रत्ययवानपि । गुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियेया बहुषु स्थिता ॥’ इत्येकस्य निषेधः स उभयानुमतधर्मविद्यतिरिक्विषय इत्यविरोधः ॥ स्थलादिचिह्नाभावेऽपि साक्षिसामन्तादीनां सीमाज्ञाने उपायविशेषो नारदेनोक्तः—‘निम्नगापहतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु । तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणाद्भोगदर्शनान् ॥’ इति । निम्नगया नद्या अपहतेनापहरणेनोत्सृष्टानि स्वस्थानात्प्रच्युतानि नष्टानि वा लिङ्गानि यासु मर्यादाभूमिषु तत्र तत्प्रदेशानुमानादुत्सृष्टनष्टचिह्नानां प्राचीनप्रदेशानुमानात् प्रामादारभ्य सहस्रदण्डपरिमितं क्षेत्रमस्य ग्रामस्य पश्चिमे भागे इत्येवंविधात्प्रमाणाद्वा प्रत्यर्थिसमक्षमवितिपक्षया अस्मान्कालोपलक्षितभुक्तेवां निश्चिन्युः ॥ बृहस्पतिना चात्र विशेषो दर्शितः—‘भागं च प्रमाणं च भोगकालं च नाम च । भूभागलक्षणं चैव ये विदुस्तेऽत्र साक्षिणः ॥’ इति ॥ एते च साक्षिसामन्तादयः शपथैः श्रापिताः सन्तः कालादिसमक्षं राज्ञा प्रष्टव्याः । यथाह मनुः (८।२५४)—‘प्रामेयककुलात् जातु समक्षं सीञ्जि साक्षिणः । प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥’ इति । ते च पृष्टाः साक्ष्यादयः ऐकमत्येन समस्ताः सीञ्जि निर्णयं ब्रूयुः । तैर्निर्णीतां सीमां तत्प्रदर्शितसकललिङ्गयुक्तां साक्ष्यादिनामान्वितां चाविस्मरणार्थं पत्रे समारोपयेत् । उक्तं च मनुना (८।२६१)—‘ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीञ्जि निर्णयम् । निबन्धीयात्तथा सीमां सर्वोन्तांश्चैव नामतः ॥’ इति ॥ एतेषां साक्षिसामन्तप्रभृतीनां सीमाचङ्क्रमणदिनादारभ्य यावन्निरपक्षं राजदैविकं व्यसनं चेद्वारोपयते तदा तत्प्रदर्शनात्सीमानिर्णयः । अयं च राजदैविकव्यसनावधिः कात्यायनेनोक्तः—‘सीमाचङ्क्रमणे कोशे पादस्पर्शो तथैव च । त्रिपक्षपक्षसप्ताहं देवराजिकमिष्यते ॥’ इति ॥ १५२ ॥

१ कुर्वांत घ. २ दोषेषु ग. ३ क्रमाभिधानात् घ. ४ पलाक्षतैर्भुक्तेवां घ. ५ साक्षिणः सामन्तादयः घ. ६ सीमां स्व.

यदा स्वमीषामुक्तसाक्ष्यवचसां त्रिपक्षाभ्यन्तरे रोगादि दृश्यते अथवा प्रति-
वादिनिर्दिष्टाभ्यधिकसंख्यागुणसाक्ष्यन्तरविरुद्धवचनता तदा ते मृषाभाषितया
दण्डनीयास्तदाह—

अनृते तु पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ।

अनृते मिथ्यावादाने निमित्तभूते सति सर्वे सामन्ताः प्रत्येकं मध्यमसाहसेन
चत्वारिंशदधिकेन पणपञ्चशतेन दण्डनीयाः । सामन्तविषयता चास्य साक्षि-
मौलादीनां स्मृत्यन्तरे दण्डान्तरविधानाद्भवाम्यते । यथाह मनुः (८।२५७)
—‘यथोक्तेन नयन्तस्ते पृथन्ते सत्यसाक्षिणः । विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्यु-
द्विंशतं दमम् ॥’ इति ॥ नारदोऽपि—‘अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सीम-
निर्णये । सर्वे पृथक् पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥’ इति सामन्तानां
मध्यमसाहसं दण्डमभिधाय—‘शेषाश्चेदनृतं ब्रूयुर्नियुक्ता भूमिकर्मणि । प्रत्येकं
तु जघन्यास्ते विनेयाः पूर्वसाहसम् ॥’ इति तत्संस्कारादिषु प्रथमं साहसमुक्त-
वान् ॥ मौलादीनामपि तमेव दण्डमाह—‘मौलवृद्धादयस्त्वन्ये दण्डगत्या
पृथक् पृथक् । विनेयाः प्रथमेनैव साहसेनानृते स्थिताः ॥’ इति । आदिशब्देन
गोपशाकुनिकव्याधवनगोचराणां ग्रहणम् । यद्यपि शाकुनिकादीनां पापरत्वा-
लिङ्गप्रदर्शन एवोपयोगो न साक्षात्सीमानिर्णये तथापि लिङ्गदर्शन एव मृषाभा-
षित्वसंभवाद्दण्डविधानमुपपद्यत एव । अनृते तु पृथक् दण्ड्या इत्येतद्दण्डवि-
धानमज्ञानविषयम् ॥—‘बहूनां तु गृहीतानां न सर्वे निर्णयं यदि । कुर्षुर्भे-
याद्वा लोभाद्वा दण्ड्यास्तूत्तमसाहसम् ॥’ इति ज्ञानविषये साक्ष्यादीनां का-
त्यायनेन दण्डान्तरविधानात् ॥ तथा साक्षिवचनभेदेऽप्ययमेव दण्डस्तेनैवो-
क्तः—‘कीर्तिते यदि भेदः स्याद्दण्ड्यास्तूत्तमसाहसम्’ इति । एवमज्ञानादि-
नानृतवदने साक्ष्यादीन्दण्डयित्वा पुनः सीमाविचारः प्रवर्तयितव्यः । ‘अज्ञानो-
क्तो दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारयेत्’ इत्युक्त्वा । ‘त्यक्त्वा दुष्टास्तु सामन्ता-
नन्यान्मौलादिभिः सह । संमिश्र्य कारयेत्सीमामेवं धर्मविदो विदुः ॥’ इति
निर्णयप्रकारस्तेनैवोक्तः ॥

यदा पुनः सामन्तप्रभृतयो ज्ञातारश्चिह्नानि च न सन्ति तदा कथं निर्णय
इत्यत आह—

अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सीमः प्रवर्तिता ॥ १५३ ॥

ज्ञातृणां सामन्तादीनां लिङ्गादीनां च वृक्षादीनामभावे राजैव सीमः प्रव-
र्तिता प्रवर्तयिता । अन्तर्भावितोऽत्र प्यर्थः । ग्रामद्वयमध्यवर्तिनीं विवादास्प-
दीभूतां भुवं समं प्रविभज्य अस्येयं भूरस्येयमित्युभयोः समर्प्ये तन्मध्ये सीमा-
लिङ्गानि कुर्यात् । यदा तस्यां भूमावन्यतरस्योपकारातिशयो दृश्यते तदा

तस्यैव ग्रामस्य सकला भूः समर्पणीया । यथाह मनुः (८।२६५)—‘सीमा-
यामविषद्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् । प्रदिशेद्भूमिमेकेषामुपकारादिति
स्थितिः ॥’ इति ॥ १५३ ॥

असत्यामप्यतद्गावाशङ्कायामस्याः स्मृतेश्चान्यायमूलतां दर्शयितुमतिदेशः—

आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेश्मसु ।

एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षाम्बुप्रवहादिषु ॥ १५४ ॥

आरामः पुष्पफलोपचयहेतुर्भूभागः । आयतनं निवेशनं पल्लालकूटाद्यर्थं वि-
भक्तो भूप्रदेशः । ग्रामः प्रसिद्धः । ग्रामग्रहणं च नगराद्युपलक्षणार्थम् । निपानं
पानीयस्थानं वापीकूपप्रभृतिकम् । उद्यानं क्रीडावनम् । वेश्म गृहम् । एतेष्वाराम-
रामादिष्वयमेव सामन्तसाक्ष्यादिलक्षणो विधिर्ज्ञातव्यः । तथा प्रवर्षणोद्भूत-
जलप्रवाहेषु अनयोर्गृहयोर्मध्येन जलौघः प्रवहति अनयोर्वैत्येवंप्रकारे विवादे
आदिग्रहणात्प्रासादादिष्वपि प्राचीन एव विधिर्वेदितव्यः । तथाच कात्या-
यनः—‘क्षेत्रकूपतडागानां केदारारामयोरपि । गृहप्रासादावसथनृपदेवगृहेषु
च ॥’ इति ॥ १५४ ॥

सीमानिर्णयमुक्त्वा तत्प्रसङ्गेन मर्यादाप्रभेदनादौ दण्डमाह—

मर्यादायाः प्रभेदे च सीमातिक्रमणे तथा ।

क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः ॥ १५५ ॥

अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदिका साधारणा भूमर्यादा तस्याः प्रकर्षेण भेदने सीमाति-
क्रमणे सीमामैतिलङ्घ्य कर्पणे क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे यथाक्रमेण
अधमोत्तममध्यमसाहसा दण्डा वेदितव्याः । क्षेत्रग्रहणं चात्र गृहारामाद्युप-
लक्षणार्थम् । यदा पुनः स्वीयभ्रान्त्या क्षेत्रादिकमपहरति तदा द्विसतो दमो
वेदितव्यः । यथाह मनुः (८।१६४)—‘गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा
भीषया हरन् । शतानि पञ्च दण्डव्यः स्यादज्ञानाद्विसतो दमः ॥’ इति । अप-
हियमाणक्षेत्रादिभूयस्त्वपर्यालोचनया कदाचिदुत्तमोऽपि दण्डः प्रयोक्तव्यः ।
अतएवाह—‘वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्गने । तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड
उत्तमसाहसः ॥’ इति ॥ १५५ ॥

यः पुनः परक्षेत्रे सेतुकूपादिकं प्रार्थनयार्थदानेन वा लब्धानुज्ञो निर्मातुमि-
च्छति तन्निषेधतः क्षेत्रस्वामिन एव दण्ड इत्याह—

न निषेध्योऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।

परभूमिं हरन्कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहूदकः ॥ १५६ ॥

परकीयां भूमिमपहरन्नाशयन्नपि सेतुर्जलप्रवाहबन्धः क्षेत्रस्वामिना न प्रति-
षेध्यः स चेदीपत्पीडाकरो बहूपकारकश्च भवति । कूपश्चाल्पक्षेत्रव्यापित्वेना-

त्वबाधो बहुदकत्वेन कल्याणकारकश्चातो बहुदको नैव निवारणीयः । रूपप्र-
हणं च बापीपुष्करिण्याद्युपलक्षणार्थम् । यदा पुनरसौ सर्वक्षेत्रवर्तितया बहु-
बाधो नद्यादिसमीपक्षेत्रवर्तितया बाल्पोपकारकस्तदासौ निषेध इत्यर्थाहुक्तं
भवति ॥ सेतोश्च द्वैबिध्यमुक्तं नारदेन—‘सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः स्त्रेयो
बन्ध्यस्तथैव च । तोयप्रवर्तनास्त्रेयो बन्ध्यः स्यात्तत्रिवर्तनात् ॥’ इति ॥ यदा
त्वन्वनिर्मितं सेतुं भेदनादिना नष्टं स्वयं संस्करोति तदा पूर्वस्वामिनं तद्वंश-
नृपं वा पृष्ट्वैव संस्क्रयात् । यथाह नारदः—‘पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नमपृष्ट्वा स्वा-
मिनं तु यः । सेतुं प्रवर्तयेत्कश्चिन्न स तत्फलभागभवेत् ॥ मृते तु स्वामिनि
पुनस्तद्वंशये वापि मानवे । राजानमामक्य ततः कुर्यात्सेतुप्रवर्तनम् ॥’ इति १५६

क्षेत्रस्वामिनं प्रत्युपदिष्टम् । इदानीं सेतोः प्रवर्तयितारं प्रत्याह—

स्वामिने योजनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयेत् ।

उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः ॥ १५७ ॥

क्षेत्रस्वामिनमनभ्युपगम्य तदभावे राजानं वा यः परक्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयत्यसौ
फलभाक् न भवत्यपितु तदुत्पन्ने फले क्षेत्रस्वामिनो भोगस्तदभावे राज्ञः ।
तस्मात्प्रार्थनया अर्थदानेन वा क्षेत्रस्वामिनं तदभावे राजानं वाजुजाप्यैव पर-
क्षेत्रे सेतुः प्रवर्तनीय इति तात्पर्यार्थः ॥ १५७ ॥

क्षेत्रस्वामिना सेतुर्न प्रतिषेध्य इत्युक्तम् । इदानीं तस्यैव प्रसक्तानुप्रसक्त्या
कचिद्विध्यन्तरमाह—

फालाहतमपि क्षेत्रं न कुर्याद्यो न कारयेत् ।

स प्रदाप्यः कृष्टफलं क्षेत्रमन्येन कारयेत् ॥ १५८ ॥

यः पुनः क्षेत्रस्वामिपार्श्वे अहमिदं क्षेत्रं कृपामीत्यङ्गीकृत्य पश्चादुत्सृजति न-
चान्येन कर्षयति तच्च क्षेत्रं यद्यपि फालाहतं ईषद्दलेन विदारितं न सम्बर्षी-
जात्वापार्श्वे तथापि तस्याकृष्टस्य फलं यावत्तत्रोत्पश्यईं सामन्तादिकल्पितं तावदसां
कर्षको दापनीयः । तच्च क्षेत्रं पूर्वकर्षकादाच्छिद्यान्येन कारयेत् ॥ १५८ ॥

इति सीमाविवादप्रकरणम् ।

अथ स्वामिपालविवादप्रकरणम् १०

श्वबहुरूपदानां परस्परहेतुहेतुमज्ञावाभावात् ‘तेषामाद्यमृणादानम्’ इत्यादि
पाठक्रमो न विवक्षित इति श्युक्तमेव स्वामिपालविवादोऽभिधीयते—

माषानष्टौ तु महिषी सस्यघातस्य कारिणी ।

दण्डनीया तदर्धं तु गौस्तदर्धमजाविकम् ॥ १५९ ॥

१ बहुपकारको नैव व. २ समप्रक्षेत्र घ. ३ अ्युपगम्य घ. ४ हेतुमज्ञावात् घ.

परसस्यविनाशकारिणी महिषी अष्टौ माषान्दण्डनीया । गौस्तर्द्धं चतुरो
माषान् । अजा मेघाश्च माषद्वयं दण्डनीयाः । महिष्यादीनां धनसंबन्धाभा-
वासत्स्वामी पुरुषो लक्ष्यते । माषश्चात्र ताम्रिकपणस्य विंशतितमो भागः । 'माषो
विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्तितः' इति नारदस्मरणात् । एतच्चाज्ञान-
विषयम् । ज्ञानपूर्वं तु 'पणस्य पादौ द्वौ गौ तु द्विगुणं महिषीं तथा । तथा-
ऽजाविकवत्सानां पादो दण्डः प्रकीर्तितः ॥' इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । यत्पु-
नर्नारदेनोक्तम् — 'माषं गां दापयेद्दण्डं द्वौ माषौ महिषीं तथा । तथाजा-
विकवत्सानां दण्डः स्यादर्धमाषिकः ॥' इति तत्पुनःप्ररोहयोग्यमूलवाशेषभक्ष-
णविषयम् ॥ १५९ ॥

अपराधातिशयेन क्वचिद्दण्डद्वैगुण्यमाह—

भक्षयिन्वोपनिघ्नानां यथोक्ताद्विगुणो दमः ।

यदि पशवः परक्षेत्रे सस्यं भक्षयित्वा तत्रैवानिवारिताः शेरते तदा यथो-
क्तादण्डाद्विगुणो दण्डो वेदितव्यः । सवत्सानां पुनर्भक्षयित्वोपनिघ्नानां यथो-
क्तादण्डाच्चतुर्गुणो दण्डो वेदितव्यः । 'वसतां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः'
इति वचनात् ॥

क्षेत्रान्तरे पश्वन्तरे चातिदेशमाह—

सममेपां विवीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम् ॥ १६० ॥

विवीतः प्रचुरतृणकाष्ठो रक्ष्यमाणः परिगृहीतो भूप्रदेशः । तदुपचातेऽपीतर-
क्षेत्रदण्डेन समं दण्डमेपां महिष्यादीनां विद्यात् । खराश्च उष्ट्राश्च खरोष्ट्रं तन्म-
हिषीसमम् । महिषी यत्र यादशेन दण्डेन दण्ड्यते तत्र तादशेनैव दण्डेन
खरोष्ट्रमपि प्रत्येकं दण्डनीयम् । सस्योपरोधकत्वेन खरोष्ट्रयोः प्रत्येकं महिषी-
तुल्यत्वाद्दण्डस्य चापराधानुसारि ॥ १६० ॥ इति समाहारो न विवक्षितः ॥ १६० ॥

परसस्यविनाशे गोस्वामिनो दण्ड उक्तः । इदानीं क्षेत्रस्वामिने फलमप्यसौ
दापनीय इत्याह—

यावत्सस्यं विनश्येत्तु तावत्स्यात्क्षेत्रिणः फलम् ।

गोपस्ताड्यश्च गोमी तु पूर्वोक्तं दण्डमर्हति ॥ १६१ ॥

सस्यग्रहणं क्षेत्रोपचयोपलक्षणार्थम् । यस्मिन्क्षेत्रे यावत्पालधान्यादिकं गवा-
दिभिर्बिनाशितं तावत्क्षेत्रफलमेतावति क्षेत्रे एतावद्भवतीति सामन्तैः परिक-
ल्पितं तत्क्षेत्रस्वामिने गोमी दापनीयः । गोपस्तु ताडनीय एव न फलं दाप-
नीयः । गोपस्य च ताडनं पूर्वोक्तधनदण्डसहितमेव पालदोषेण सस्यनाशे द्रष्ट-
व्यम् । 'या नष्टा पालदोषेण गौस्तु सस्यानि नाशयेत् । न तत्र गोभिर्नो दण्डः
पालसं दण्डमर्हति ॥' इति वचनात् ॥ गोमी पुनः स्वापराधेन सस्यनाशे

पूर्वोक्तं दण्डमेवाहति न ताडनम् । फलदानं पुनः सर्वत्र गोस्वामिन एव ।
तत्फलपुष्टमहिष्यादिक्षीरिणीपभोगद्वारेण तत्क्षेत्रफलभागित्वात् । गवादिभक्षि-
तावशिष्टं पलालादिकं गोमिनैव ग्रहीतव्यम् । मध्यस्थकल्पितमूल्यदानेन क्री-
तप्रायत्वात् । अतएव नारदः—‘गोभिस्तु भक्षितं सस्यं यो नरः प्रतियाचते ।
सामन्तानुमतं देयं धान्यं यत्तत्र वापितम् ॥ पलालं गोमिने देयं धान्यं वै कर्ष-
कस्य तु ॥’ इति ॥ १६१ ॥

क्षेत्रविशेषे अपवादमाह—

पथि ग्रामविवीतान्ते क्षेत्रे दोषो न विद्यते ।

अकामतः कामचारे चौरवदण्डमर्हति ॥ १६२ ॥

पथि ग्रामसमीपवर्तिनि क्षेत्रे ग्रामविवीतसमीपवर्तिनि च क्षेत्रे अकामतो
गोभिर्भक्षिते गोपगोमिनोर्द्वयोरप्यदोषः । दोषाभावप्रतिपादनं च दण्डाभावाय
विनष्टसस्यमूल्यदानप्रतिषेधार्थं च । कामचारे कामतश्चरणे चौरवत् चौरस्य
यादृशो दण्डस्मादंशं दण्डमर्हति । एतच्चानावृत्तक्षेत्रविषयम् । (मनुः ८।२३८)
—‘यत्रापरिवृत्तं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि । न तत्र प्रणयेदण्डं नृपतिः पशु-
रक्षिणाम् ॥’ इति दण्डाभावस्थानावृत्तक्षेत्रविषयत्वेन मनुनोक्तत्वात् ॥ आवृत्ते
पुनर्मांगादिक्षेत्रेऽपि दोषोऽम्येव । वृत्तिकरणं च तेनैवोक्तम् । (मनुः ८।
२३९)—‘वृत्तिं च तत्र कुर्वीत यामुद्दो नावलोकयेत् । छिद्रं निवारयेत्सर्वं
धमूकरमुखानुगम् ॥’ इति ॥ १६२ ॥

पशुविशेषेऽपि दण्डाभावमाह—

महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः ।

पालो येषां न ते मोच्या देवराजपरिप्लुताः ॥ १६३ ॥

महांश्रासावुक्षा च महोक्षो वृषः सेका । उत्सृष्टपशवः वृषोत्सर्गाद्विधानेन
देवतोद्देशेन वा त्यक्ताः । सूतिका प्रसूता अनिर्दशाहा । आगन्तुकः स्वयुधात्परि-
भ्रष्टो देशान्तरादागतः । एते मोच्याः परसस्यभक्षणेऽपि न दण्ड्याः । येषां च
पालो न विद्यते तेऽपि देवराजपरिप्लुताः देवराजोपहताः सस्यविनाशकारिणो
न दण्ड्याः । आदिशब्दप्रहणादस्यश्वाद्यो गृह्यन्ते । ते चोशनसोक्ताः—‘अद-
ण्ड्या हस्तिनो ह्यश्वाः प्रजापाला हि ते स्मृताः । अदण्ड्यौ काणकुञ्जौ च ये
शश्वत्कृतलक्षणाः ॥ अदण्ड्यागन्तुकी गौश्च सूतिका वामिंसारिणी । अदण्ड्या-
श्रोत्सवे गावः श्राद्धकाले तथैव च ॥’ इति । अत्रोत्सृष्टपशूनामस्वामिकत्वेन
दण्ड्यत्वासंभवात् दृष्टान्तार्थमुपादानम् । यथोत्सृष्टपशवो न दण्ड्या एवं मही-
नादय इति ॥ १६३ ॥

१ गोमिन एव ग. २ मूल्यदारेण घ. ३ गोमिनोदेयं ख. ४ अदण्ड्याः काणकृटाश्च वृषाश्च
कृतलक्षणाः इति पाठः । कृतः एकशब्दः । कृतलक्षणः प्रतमायसेन कृतलाच्छनः. ५ अमि-
ंसारिणी स्वयुधात्प्रच्युता पुनः स्वयुधगामिनी.

गोस्वामिन उक्मिदानीं गोपं प्रत्युपदिश्यते—

यथार्पितान्पशून्गोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तथा ।

प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः ॥ १६४ ॥

गोस्वामिना प्रातःकाले गणयित्वा यथा समर्पिताः पशवस्तथैव सायं-
काले गोपो गोस्वामिने पशून् विगणय्य प्रत्यर्पयेत् । प्रमादेन स्वापराधेन मृता-
ञ्छांश्च पशून् कृतवेतनः कल्पितवेतनो गोपः स्वामिने दाप्यः । वेतनकल्पना
च नारादेनोक्ता—‘गवां शताह्वत्सतरी धेनुः स्याद्धिंशतामृतिः । प्रतिसंबत्सरं
गोपे संदोहश्चाष्टमेऽहनि ॥’ इति । प्रमादनाशश्च मनुना स्पष्टीकृतः (८।
२३२)—‘नष्टं जग्धं च कुमिभिः श्वहतं विपमे मृतम् । हीनं पुरुषकारेण
प्रदद्यात्पाल एव तु ॥’ इति ॥ प्रसह्य चौरैरपहृतं न दाप्यः । यथाह मनुः
(८।२३३)—‘विक्रम्य तु हतं चौरैर्न पालो दानुमर्हति । यदि देशे च काले
च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥’ इति । दैवमृतानां पुनः कर्णादि प्रदर्शनीयम् ।
(८।२३४) ‘कर्णो चर्म च वालांश्च बस्ति स्त्रायुं च रोचनाम् । पशुषु स्वामिनां
दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयन् ॥’ इति मनुस्मरणात् ॥ १६४ ॥

पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।

अर्धत्रयोदशपणः स्वामिनो द्रव्यमेव च ॥ १६५ ॥

किंच पालदोषेणैव पशुविनाशे अर्धाधिकत्रयोदशपणं दण्डं पालो दाप्यः ।
स्वामिनश्च द्रव्यं विनष्टपशुमूल्यं मध्यस्थकल्पितम् । दण्डपरिमाणार्थः श्लोको-
ऽन्यत्पूर्वोक्तमेव ॥ १६५ ॥

गोप्रसङ्गात् गोप्रचारमाह—

ग्राम्येच्छया गोप्रचारो भूमी राजवशेन वा ।

द्विजस्तृणैधःपुष्पाणि सर्वतः सर्वदा हरेत् ॥ १६६ ॥

ग्राम्येच्छया ग्राम्यजनेच्छया भूम्यल्पत्वमहत्वापेक्षया राजेच्छया वा गोप्र-
चारः कर्तव्यः । गवादीनां चरणार्थं कियानपि भूभागोऽकृष्टः परिकल्पनीय इत्य-
र्थः । द्विजस्तृणेन्धनाद्यभावे गवाग्निदेवतार्थं तृणकाष्ठकुसुमानि सर्वतः स्वबद-
निवारित आहरेत् । फलानि वैपशुतादेव । ‘गोऽयर्थं तृणमेधांसि वीरुद्वनस्प-

१ द्विशताङ्गमृतिः घ. २ अपहृताम् ख. ३ विषुष्यत्विति पाठान्तरम्. ४ दैवराजमृतानां ख.
५ क्ययनि रोचनाम् । ६ पशुस्वामिषुदद्यात्तु मृतेष्वङ्गानि घ. पशुस्वामिषु दद्यात्तु मृतेष्वङ्गा ग.
७ अङ्गादि दर्शयेत् इति पाठः. ८ अर्धत्रयो दशपण इति अर्धत्रयोदशपणः सार्धद्वादशपणो
इति यावत् । ‘तास्तृतीयपूर्वपदाः समानाधिकरणेन समस्यन्त उत्तरपदलोपश्च’ इति वार्ति-
कादुत्तरपदलोपो कर्मधारयः । यत्तु विशानेश्वरेणार्धाधिकत्रयोदशपणो दण्डः इति व्याख्यातं
तत् सार्धद्विमात्रादपि अर्धत्रिमात्रादीति महाभाष्यकारशब्दप्रयोगदर्शनादुपेक्ष्यम्. ९ दोषेण
पत्ता घ. १० ग्रामेच्छया ख. ११ प्रचारणार्थं ख. १२ त्वपरीकृतान्तेन ख

तीनां च पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि चापरिवृतानाम्' इति गौतमस्मरणात् ।
एतच्च परिगृहीतविषयम् । अपरिगृहीतेषु द्विजव्यतिरिक्तस्यापि परिग्रहादेव
स्वत्वसिद्धेः । यथा तेनैवोक्तम्—'स्वामी रिकथक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु'
इति । यत्पुनरुक्तम्—'तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा' फलम् ।
अनापृच्छन्दि गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति ॥' इति, तद्विजव्यतिरिक्तविषयमना-
पद्विषयं वा गवादिव्यतिरिक्तविषयं वेति ॥ १६६ ॥

इदमपरं गवादीनां स्थानासनसौकर्यार्थमुच्यते—

धनुःशतं परीणाहो ग्रामे क्षेत्रान्तरं भवेत् ।

द्वे शते खर्वटस्य स्यान्नगरस्य चतुःशतम् ॥ १६७ ॥

ग्रामक्षेत्रयोरन्तरं धनुःशतपरिमितं परिणाहः । सर्वतोदिशमनुसस्यं कार्य-
म् । खर्वटस्य प्रचुरकण्टकसन्तानस्य ग्रामस्य द्वे शतं परिणाहः । नगरस्य बहु-
जनसंकीर्णस्य धनुषां चतुःशतपरिमितमन्तरं कार्यम् ॥ १६७ ॥

इति स्वामिपालविवादप्रकरणम् ।

अथास्वामिविक्रयप्रकरणम् ११

संप्रत्यस्वामिविक्रयाख्यं व्यवहारपदमुपक्रमते । तस्य च लक्षणं नारदेनो-
क्तम्—'निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहत्य वा । विक्रीयते समक्षं यत्स ज्ञेयो-
ऽस्वामिविक्रयः ॥' इति । तत्र किमित्याह—

स्वं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।

हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः ॥ १६८ ॥

स्वमात्मसंबन्धि द्रव्यं अन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीतं यदि पश्यति तदा लभेत
गृह्णीयात् । अस्वामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वाभावात् । विक्रीतग्रहणं दत्ताहितयोरुप-
लक्षणार्थम् । अस्वामिविक्रीतत्वेन तुल्यत्वात् । अतएवोक्तम्—'अस्वामिविक्रय-
दानमाधि च विनिवर्तयेत्' इति । क्रेतुः पुनरप्रकाशिते गोपिते कृत्ये दोषो
भवति । तथा हीनात्तत्तद्रव्यागमोपायहीनाद्रहसि चैकान्ते संभाव्यद्रव्यादपि
हीनमूल्येनाल्पतरेण च मूल्येन क्रये वेलाहीने वेलया हीनो वेलाहीनः क्रयो
राश्यादौ कृतस्तत्र च क्रेता तस्करो भवति । तस्करवद्दण्डादिभागभवतीत्यर्थः ।
यथोक्तम्—'द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदामुपात् । प्रकाशे क्रयतः
शुद्धिः क्रेतुः स्तंभे रहः क्रयात् ॥' इति ॥ १६८ ॥

स्वाम्यभियुक्तेन क्रेत्रा किं कर्तव्यमित्यत आह—

नष्टापहृतमासाद्य हर्तारं ग्राहयेन्नरम् ।

देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत् ॥ १६९ ॥

नष्टमपहृतं वान्यदीयं क्रयादिना प्राप्य हर्तारं विक्रेतारं नरं ग्राहयेत् चौरौ-
द्धरणकादिभिः आत्मविशुद्धयर्थं राजदण्डाप्राप्त्यर्थं च । अथाविदितदेशान्तरं
गतः कालान्तरे वा विपश्चस्तदा मूलसमाहरणाशक्तैर्विक्रेतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव
तद्धनं नाष्टिकस्य समर्पयेत् । तावतैवासौ शुद्धो भवतीति श्रीकराचार्येण व्या-
ख्यातं तदिदमनुपपन्नम् । 'विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः' इत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अतो-
न्यथा व्याख्यायते । नष्टापहृतमिति नाष्टिकं प्रत्ययमुपदेशः । नष्टमपहृतं वा-
त्मीयद्रव्यमासाद्य केतुहस्तस्थं ज्ञात्वा तं हर्तारं क्रेतारं स्थानपालादिभिर्ग्राहये-
त् । देशकालातिपत्तौ देशकालातिक्रमे स्थानपालाद्यसंनिधाने तद्विज्ञापनका-
लात्प्राक् पलायनशङ्कायां स्वयमेव गृहीत्वा तेभ्यः समर्पयेत् ॥ १६९ ॥

प्राहिते हर्तारि किं कर्तव्यमित्यत आह—

विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम् ।

क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी ॥ १७० ॥

यद्यसौ गृहीतः क्रेता न मयेदमपहृतमन्यसकाशात्क्रीतमिति वक्ति तदा
तस्य केतुर्विक्रेतुर्दर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति । न पुनरसावभियोज्यः । किंतु
तत्प्रदर्शितेन विक्रेत्रा सह नाष्टिकस्य विवादः । यथाह बृहस्पतिः—'मूले
समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथंचन । मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधी-
यते ॥' इति ॥ तस्मिन् विवादे यद्यस्वामिविक्रयनिश्चयो भवति तदा तस्य
नष्टापहृतस्य गवादिद्रव्यस्य यो विक्रयी विक्रेता तस्य सकाशात्स्वामी नाष्टिकः
स्वीयं द्रव्यमवाप्नोति, नृपश्चापराधानुरूपं दण्डं, क्रेता च मूल्यमवाप्नोति ।
अथासौ देशान्तरंगतस्तदा योजनसंख्यया आनयनार्थं कालो देयः ।—'प्रकाशं वा
क्रयं कुर्यान्मूलं वापि समर्पयेत् । मूलानयनकालश्च देयस्तत्राध्वसंख्यया ॥'
इति स्मरणात् ॥ अथाविज्ञातदेशतया मूलमाहर्तुं न शक्नोति तदा क्रयं
शोधयित्वैव शुद्धो भवति ।—'असमाहार्थमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेत्' इति
वचनात् ॥ 'यदा पुनः साक्ष्यादिभिर्दिव्येन वा क्रयं न शोधयति मूलं च न
प्रदर्शयति तदा सपुत्र दण्डभागभवति ॥' इति ।—'अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वा-
प्यविशोधयन् । यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमं च सः' ॥ इति
मनुस्मरणात् ॥ १७० ॥

स्वं लभेतान्वविक्रीतमित्युक्तं तल्लिप्सुना किं कर्तव्यमित्यत आह—

आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ।

पञ्चबन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते ॥ १७१ ॥

१ विक्रेतारं ग्राहयेत् ग. २ तद्विज्ञापकात्प्राक् घ.

भागमेन रिक्थक्रयादिना उपभोगेन च मदीयमिदं द्रव्यं तच्चैवं नष्टमपहतं
पि भाव्यं साधनीयं तत्स्वामिना । अतोऽन्यथा तेन स्वामिना भविभाविते
बन्धो नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशो दमो नाष्टिकेन राज्ञे देयः । अत्र चायं क्रमः ।
स्वामी नष्टस्वामीयं साधयेत् । ततः क्रेता चौर्यपरिहारार्थं मूल्यलाभाय च
तारमानयेत् । अथानेतुं न शक्नोति तदात्मदोषपरिहाराय क्रयं शोध-
वा द्रव्यं नाष्टिकस्य समर्पयेदिति ॥ १७१ ॥

तस्करस्य प्रच्छादकं प्रत्याह—

हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवामुयात् ।

अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु पणवति पणान् ॥ १७२ ॥

हृतं प्रनष्टं वा चौरादिहस्तस्थं द्रव्यं अनेन मदीयं द्रव्यमपहतमिति नृपस्या-
निवेद्यैव दर्पादिना यो गृह्णाति असौ पडुत्तराश्रवति पणान्दण्डनीयः । तस्कर-
च्छादकत्वेन दुष्टत्वात् ॥ १७२ ॥

राजपुरुषानीतं प्रत्याह—

शौलिकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहतमाहृतम् ।

अर्वाक्संवत्सरात्स्वामी हरेत् परतो नृपः ॥ १७३ ॥

यदा तु शुल्काधिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्वा नष्टमपहतं द्रव्यं राजपार्श्वं प्रत्या-
नीतं तदा संवत्सरादर्वाक् प्राप्तश्चेत् नाष्टिकमनृपमवाप्नुयात् । ऊर्ध्वं पुनः
संवत्सराद्राजा गृह्णीयात् । स्वपुरुषानीतं च द्रव्यं जनसम्मूहेपुद्गोप्य यावत्सं-
वत्सरं राजा रक्षणीयम् । यथाह गौतमः—‘प्रनष्टस्वामिकमधिगम्य राज्ञे
प्रवृत्तुर्विक्रयाप्य संवत्सरं राजा रक्षयम्’ इति । यत्पुनर्मनुना विध्यन्तरमु-
क्तम् (८।३०)—‘प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा व्यवृत्तं निधापयेत् । अर्वाक्
संवत्सराद्धरेत्स्वामी परतो नृपतिहरेत् ॥’ इति । ननु जनवृत्तसंप्रदायविषयम् ।
रक्षणनिमित्तपद्मागादिग्रहणं च तेनैवोक्तम् (मनुः ८।३३)—‘आददीताथ
पद्मागां प्रनष्टाधिगतानृपः । दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥’ इति ॥
तृतीयद्वितीयप्रथमसंवत्सरेषु यथाक्रमं पष्टादयो भागा वेदितव्याः । प्रपञ्चितं
सैतत्पुरस्तात् ॥ १७३ ॥

मनृपपद्मागादिग्रहणस्य द्रव्यविशेषेऽपवादमाह—

पणानेकशफे दद्याच्चतुरः पञ्च मानुषे ।

महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके ॥ १७४ ॥

एकशफे अश्वाद्वा प्रनष्टाधिगते तत्स्वामी राज्ञे रक्षणनिमित्तं चतुरः पणान्द-
ष्ट । मानुषे मनुष्यजातीये द्रव्ये पञ्च पणान् । महिषोष्ट्रगवां रक्षणनिमित्तं

प्रत्येकं द्वौ द्वौ पणौ अजाविके पुनः प्रत्येकं पादं पादम् । दद्यादिति सर्वत्रानु-
पज्यते ॥ अजाविकमिति समासनिर्देशेऽपि पादं पादमिति वीप्साबलात्प्रत्येकं
संबन्धोऽवगम्यते ॥ १७४ ॥

इति अस्वामिविक्रयप्रकरणम् ।

अथ दत्ताप्रदानिकप्रकरणम् १२

अधुना विहिताविहितमार्गद्वयाश्रयतया दत्तानपकर्म दत्ताप्रदानिकमिति च
लब्धाभिधानद्वयं दानाख्यं व्यवहारपदमभिधीयते । तत्स्वरूपं च नारदेनो-
क्तम्—‘दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति । दत्ताप्रदानिकं नाम
व्यवहारपदं हि तत् ॥’ इति ॥ असम्यगविहितमार्गाश्रयेण द्रव्यं दत्त्वा पुनरा-
दातुमिच्छति यस्मिन्निर्वादापदे तद्दत्ताप्रदानिकं दत्तस्याप्रदानं पुनर्हरणं यस्मि-
न्दानाख्ये तद्दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदम् । विहितमार्गाश्रयत्वेन तत्प्रति-
पक्षभूतं तदेव व्यवहारपदं दत्तानपकर्मत्वार्थादुक्तं भवति । दत्तस्थानपकर्म
अपुनरादानाख्यं यत्र दानाख्ये विवादापदे तद्दत्तानपकर्म । तच्च देयादेयादि-
भेदेन चतुर्विधम् । यथाह नारदः—‘अथ देयमदेयं च दत्तं वाऽदत्तमेव
च । व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः ॥’ इति । तत्र देयमित्यनिषिद्ध-
दानक्रियायोग्यमुच्यते । अदेयमस्वतया निषिद्धतया वा दानानर्हम् । यत्पुनः
प्रकृतस्थेन दत्तमध्यावर्तनीयं तद्दत्तमुच्यते । अदत्तं तु यत्प्रत्याहरणीयं तत्क-
थ्यते । तदेतत्संक्षेपतो निरूपयितुमाह—

स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं

स्वमात्मीयं कुटुम्बाविरोधेन कुटुम्बानुपरोधेन । कुटुम्बभरणावशिष्टमिति
यावत् । तद्दद्यात् । तद्भरणस्यावश्यकत्वात् । यथाह मनुः(८।३५)—‘वृद्धौ
च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः । अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनु-
रश्वनी ॥’ इति । स्वं कुटुम्बाविरोधेनेत्यनेनादेयमेकविधं दर्शयति । स्वं दद्या-
दित्यनेन चास्वभूतानामन्वाहितयाचितकाधिसाधारणनिक्षेपाणां पञ्चानामप्यदे-
यत्वं व्यतिरेकतो दर्शितम् । यत्पुनर्नारदेनाष्टविधत्वमदेयानामुक्तम्—‘अ-
न्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत् । निक्षेपः पुत्रदारांश्च सर्वस्वं चान्व-
ये सति ॥ आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्तमानेन देहिना । अदेयान्याहुराचार्या यच्चा-
न्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥’ इति । एतद्देयत्वमात्राभिप्रायेण न पुनः स्वत्वाभावो
भिप्रायेण । पुत्रदारसर्वस्वप्रतिश्रुतेषु स्वत्वस्य सद्भावात् । अन्वाहितादीनां स्व-
रूपं प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥

। दद्यादित्यनेन दारसुतादेरपि स्वत्वाविशेषेण देयत्वप्रसङ्गे प्रतिषेधमाह—

दारसुतादृते ।

नान्वये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥ १७५ ॥

ारसुतादृते दारसुतव्यतिरिक्तं स्वं दद्यान्न दारसुतमित्यर्थः । तथा पुत्रपौ-
न्वये विद्यमाने सर्वं धनं न दद्यात् । 'पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वृत्तिं चैषां
पयेत्' इति स्मरणात् । तथा हिरण्यादिकमन्यस्मै प्रतिश्रुतमन्यस्मै न
॥ १७५ ॥

वं दारसुतादिव्यतिरिक्तं देयमुक्त्वा प्रसङ्गाददेयधनग्रहणं च प्रतिप्रहीत्रा
शमेव कर्तव्यमित्याह—

प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्स्थावरस्य विशेषतः ।

तिग्रहणं प्रतिग्रहः सः प्रकाशः कर्तव्यो विवादनिराकरणार्थम् । स्थावरस्य
शेषतः प्रकाशमेव ग्रहणं कार्यम् । तस्य सुवर्णादिवदात्मनि स्थितस्य दर्श-
मशक्यत्वात् ॥

इवं प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमनुसरन्नाह—

देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्त्वा नापहरेत्पुनः ॥ १७६ ॥

देयं प्रतिश्रुतं चैव । यद्यस्मै धर्मार्थं प्रतिश्रुतं तत्तस्मै देयमेव यद्यसौ धर्मा-
युतो न भवति । प्रच्युते न पुनर्दातव्यम् । 'प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न
त्' इति गौतमस्मरणात् । दत्त्वा नापहरेत्पुनः । न्यायमार्गेण बहूतं तत्सप्तवि-
पि पुनर्नापहर्तव्यम्, किंतु तथैवानुमन्तव्यम् । यत्पुनरन्यायेन दत्तं तद्दत्तं
ःशप्रकारमपि प्रत्याहर्तव्यमेवेत्यर्थादुक्तं भवति । नारदेन च—'दत्तं सप्त-
ं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम्' इति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतम्
'पण्यमूल्यं श्रुतिस्तुष्ट्या ज्ञेहाप्रत्युपकारतः । स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दा-
दो विदुः ॥ अदत्तं तु भयक्रोधशोकवेगरुगन्वितैः । तथोत्कोचपरीहासव्य-
सच्छलयोगतः ॥ बालमूढास्वतन्त्रार्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् । कर्ता ममेदं
िति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥ अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंहिते ।
त्तं स्वाद्विज्ञानाददत्तमिति तत्समृतम् ॥' इति ॥ अयमर्थः—पण्यस्य क्रीत-
यस्य यन्मूल्यं दत्तम्, श्रुतिर्वेतनं कृतकर्मणे दत्तम्, तुष्ट्या बन्दिचारणादि-
ते दत्तम्, ज्ञेहादुहितृपुत्रादिभ्यो दत्तम्, प्रत्युपकारतः उपकृतवते प्रत्युपका-
रणेण दत्तम्, स्त्रीशुल्कं परिणयनार्थं कन्याज्ञातिभ्यो यद्दत्तम्, यच्चानुग्रहार्थ-
ष्टार्थं दत्तं तदेतत्सप्तविधमपि दत्तमेव न प्रत्याहरणीयम् । भयेन बन्दिप्राहा-
भ्यो दत्तम्, क्रोधेन पुत्रादिभ्यो वैरनिर्यातनायान्यस्मै दत्तम्, पुत्रवियोगादि-
मित्तशोकावेशेन दत्तम्, उत्कोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरासार्थमधिकृतेभ्यो दत्तम्,

१ धर्मप्रच्युतो घ. २ धर्मसंयुते ख. ३ उपकृते घ. ४ पुत्रादिवैर घ.

परिहासेनोपहासेन दत्तम् । एकः स्वं द्रव्यमन्यस्मै ददात्यन्योऽपि ददाती-
ति दानव्यत्यासः । छलयोगतः शतदानमभिसंधाय सहस्रमिति परिभाष्य
ददाति । बालेनांप्रासपोडशवर्षेण । मूढेन लोकैवादानभिज्ञेन । अस्वत्त्रेण
पुत्रदासादिना । आर्तेन रोगाभिभूतेन । मत्तेन मद्नीयमत्तेन । उन्मत्तेन वाति-
काद्युन्मादग्रस्तेन अपवर्जितं दत्तम्, यथायं मदीयमिदं कर्म करिष्यतीति प्रति-
लाभेच्छया दत्तम्, अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोऽहमित्युक्तवते दत्तम्, यज्ञं करिष्या-
मीति धनं लब्ध्वा द्यूतादौ विनियुञ्जानाय दत्तमित्येवं षोडशप्रकारमपि दत्त-
मदत्तमित्युच्यते । प्रत्याहरणीयत्वात् । आर्तदत्तस्यादत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्त-
वैषयम् ।—‘स्वस्थेनार्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात् । अदत्त्वा तु मृते दाप्य-
स्तस्युतो नात्र संशयः ॥’ इति कात्यायनस्मरणात् ॥ तथेदमपरं संक्षिप्तार्थ-
वचनं सर्वविवादसाधारणम् ॥ (मनुः ८।१६५)—‘योगाधमनविक्रीतं योग-
दानप्रतिग्रहम् । यस्य वाप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेत् ॥’ इति ॥ योग
उपाधिः । येनागामिनोपाधिविशेषेणाधिविक्रयदानप्रतिग्रहाः कृतास्तदुपाधिवि-
गमे तान् क्रयादीन्विनिवर्तयेदित्यस्यार्थः । यः पुनः षोडशप्रकारमपि अदत्तं
गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति तयोर्दण्डो नारदेनोक्तः—‘गृह्णात्यदत्तं यो लोभा-
द्यश्चादेयं प्रयच्छति । अदेयदायको दण्ड्यस्तथा दत्तप्रतीच्छकः ॥’ इति ॥ १७६ ॥

इति दत्ताप्रदानिकं नाम प्रकरणम् ।

अथ क्रीतानुशयप्रकरणम् १३

अथ क्रीतानुशयः कथ्यते । तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम्—‘क्रीत्वा मूल्येन यः
पण्यं क्रेता न बहु मन्यते । क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते ॥’ इति ॥ तत्र
च यस्मिन्नहनि पण्यं क्रीतं तस्मिन्नेवाह्नि तद्विकृतं प्रत्यर्पणीयमिति तेनैवोक्तम्
—‘क्रीत्वा मूल्येन यत्पण्यं दुःक्रीतं मन्यते कथी । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्ने-
वाह्नयविक्षतम् ॥’ इति । द्वितीयादिदिने तु प्रत्यर्पणे विशेषस्तेनैवोक्तः—‘द्वि-
तीयेऽह्नि ददत्क्रेता मूल्याऽग्निशांशमाहरेत् । द्विगुणं तु तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव
तत् ॥’ इति ॥ परतोऽनुशयो न कर्तव्य इत्यर्थः । एतच्च बीजातिरिक्तोपभोगा-
दिद्विदिनश्रवस्तुविषयम् ॥

बीजादिक्रये पुनरन्य एव प्रत्यर्पणविधिरित्याह—

दशैकपञ्चसप्ताहमासत्र्यहार्धमासिकम् ।

बीजायोवाह्नरत्नस्त्रीदोहपुंसां परीक्षणम् ॥ १७७ ॥

बीजं श्रीह्लादिबीजम् । अयो लीहम् । वाह्यो बलीवर्दीदिः । रत्नं मुक्ताप्रवा-

१ एकोऽपि स्वं द्रव्यं स्व. २ अप्रासव्यवहारेण ग. ३ लोकवेदा घ. ४ मदीयं कर्म स्व.
५ अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोऽहमित्युक्तवते । ६ अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तस्युतो नात्र संशयः ॥ ७ अदत्तं गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति । ८ अदेयदायको दण्ड्यस्तथा दत्तप्रतीच्छकः ॥ ९ अथ क्रीतानुशयः कथ्यते । १० तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम् । ११ क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न बहु मन्यते । १२ क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते ॥ १३ तत्र च यस्मिन्नहनि पण्यं क्रीतं तस्मिन्नेवाह्नि तद्विकृतं प्रत्यर्पणीयमिति तेनैवोक्तम् । १४ क्रीत्वा मूल्येन यत्पण्यं दुःक्रीतं मन्यते कथी । १५ विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाह्नयविक्षतम् ॥ १६ इति । १७ द्वितीयादिदिने तु प्रत्यर्पणे विशेषस्तेनैवोक्तः । १८ द्वितीयेऽह्नि ददत्क्रेता मूल्याऽग्निशांशमाहरेत् । १९ द्विगुणं तु तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तत् ॥ २० इति ॥ २१ परतोऽनुशयो न कर्तव्य इत्यर्थः । २२ एतच्च बीजातिरिक्तोपभोगादिद्विदिनश्रवस्तुविषयम् ॥ २३ बीजादिक्रये पुनरन्य एव प्रत्यर्पणविधिरित्याह— २४ दशैकपञ्चसप्ताहमासत्र्यहार्धमासिकम् । २५ बीजायोवाह्नरत्नस्त्रीदोहपुंसां परीक्षणम् ॥ २६ बीजं श्रीह्लादिबीजम् । अयो लीहम् । वाह्यो बलीवर्दीदिः । रत्नं मुक्ताप्रवा-

लादि । स्त्री दासी । दोहं महिष्यादि । पुमान् दासः । एषां बीजादीनां यथा-
क्रमेण दशाहादिकः परीक्षाकालो विज्ञेयः । परीक्ष्यमाणे च बीजादौ यद्यसम्य-
क्त्वबुद्ध्यानुशयो भवति तदा दशाहाद्यभ्यन्तर एव क्रयनिवृत्तिर्नपुनरुर्ध्वमित्युपदे-
शप्रयोजनम् ॥ यत्तु मनुवचनम् (८।२२२)—‘क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्ये-
हानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहात्तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत च ॥’ इति, तदुक्त-
लोहादिव्यतिरिक्तोपभोगाविनश्वरगृहक्षेत्रयानशयनासनादिविषयम् । सर्वं चैत-
दपरीक्षितक्रीतविषयम् । यत्पुनः परीक्ष्य न पुनः प्रत्यर्पणीयमिति समयं कृत्वा
क्रीतं तद्विक्रेत्रे न प्रत्यर्पणीयम् । तदुक्तम्—‘क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गु-
णदोषतः । परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः ॥’ इति ॥ १७७ ॥

दोह्यादिपरीक्षाप्रसङ्गेन स्वर्णादेरपि परीक्षामाह—

अग्नौ सुवर्णमक्षीणं रजते द्विपलं शते ।

अग्नौ त्रपुणि सीसे च तात्रे पञ्च दशायसि ॥ १७८ ॥

वह्नौ प्रताप्यमानं सुवर्णं न क्षीयते । अतः कटकदिनिर्माणार्थं यावत्स्वर्णका-
रहस्ते प्रक्षिप्तं तावत्तुलितं तैः प्रत्यर्पणीयम् । इतरथा क्षयं दाप्या दृग्द्वयाश्च ।
रजते तु शतपले प्रताप्यमाने पलद्वयं क्षीयते । अग्नौ त्रपुणि सीसे च । शते
इत्यनुवर्तते । त्रपुणि सीसे च शतपले प्रताप्यमानेऽष्टौ पलानि क्षीयन्ते । तात्रे
पञ्च दशायसि तात्रे शतपले पञ्चपलानि । अयसि दशपलानि क्षीयन्ते । अत्रापि
शत इत्येव । कांस्यस्य तु त्रपुताम्रयोनित्वात्तदनुसारेण क्षयः कल्पनीयः ।
ततोऽधिकक्षयकारिणः शिल्पिनो दृग्द्वयः ॥ १७८ ॥

कचिकम्बलादौ वृद्धिमाह—

शते दशपला वृद्धिरौर्णे कार्पाससौत्रिके ।

मध्ये पञ्चपला वृद्धिः सूक्ष्मे तु त्रिपला मता ॥ १७९ ॥

स्थूलनौर्णसूत्रेण यत्कम्बलादिकं क्रियते तस्मिन् शतपले दशपला वृद्धिर्वेदि-
तव्या । एवं कार्पाससूत्रनिर्मिते पटादौ वेदितव्यम् । मध्ये अनतिसूक्ष्मसूत्रनि-
र्मिते पटादौ पञ्चपला वृद्धिः । सुसूक्ष्मसूत्ररचिते शते त्रिपला वृद्धिर्वेदितव्या ।
एतन्नाप्रक्षालितवासोविषयम् ॥ १७९ ॥

द्रव्यान्तरे विशेषमाह—

कार्मिके रोमबद्धे च त्रिंशद्भागः क्षयो मतः ।

न क्षयो न च वृद्धिश्च कौशेये वालकलेषु च ॥ १८० ॥

कार्मिकं कर्मणा चित्रेण निर्मितम् । यत्र निष्पन्ने पटे चक्रस्वस्तिकादिकं चित्रं
सूत्रैः क्रियते तत्कार्मिकमित्युच्यते । यत्र प्रौढारादौ रोमाणि बध्यन्ते स रोमबद्धः

१ माहिष्यादि ख. २ भोगविनश्वर ख. ३ परीक्षितं घ. ४ तदंशानुसारेण घ. ५ हतो-
धिक ख. ६ बल्कलेषु ७ चित्रं सूत्रैः ख. ८ प्रान्तादौ ग. ९ रोमबन्धः घ.

तत्र त्रिंशत्तमो भागः क्षयो वेदितव्यः । कौशेये कोशप्रभवे बालकलेषु वृक्षवृद्धिमितेषु वस्नेषु वृद्धिहासौ न स्तः किंतु यावद्वयनार्थं कुविन्दादिभ्यो दत्तं तावदेव प्रत्यादेयम् ॥ १८० ॥

द्रव्यानन्त्यात्प्रतिद्रव्यं क्षयवृद्धिप्रतिपादनाशकेः सामान्येन हासवृद्धिज्ञानोपायमाह—

देशं कालं च भोगं च ज्ञात्वा नष्टे बलाबलम् ।

द्रव्याणां कुशला व्रुयुर्त्तद्दाप्यमसंशयम् ॥ १८१ ॥

शाणक्षौमादौ द्रव्ये नष्टे हासमुपगते द्रव्याणां कुशलाः द्रव्यवृद्धिक्षयाभिज्ञाः देशं कालमुपभोगं तथा नष्टद्रव्यस्य बलाबलं सारासारतां च परीक्ष्य यत्कल्पयन्ति तदसंशयं शिल्पिनो दाप्याः ॥ १८१ ॥

इति क्रीतानुशयप्रकरणम् ॥

अथाभ्युपेत्याशुश्रूषाप्रकरणम् १४

साम्प्रतमभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यमपरं विवादपदमभिधातुमुपक्रमते । तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तम्—‘अभ्युपेत्य तु शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते । अशुश्रूषाभ्युपेत्ये-
तद्विवादपदमुच्यते ॥’ इति । आज्ञाकरणं शुश्रूषा तामङ्गीकृत्य पश्चाद्यो न संपादयति तद्विवादपदमभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यम् । शुश्रूषकश्च पञ्चविधः । शिष्योऽन्तेवासी भृतकोऽधिकर्मकृदास इति । तेषामाद्याश्चत्वारः कर्मकरा इत्युच्यन्ते ते च शुभकर्मकारिणः । दासाः पुनर्गृहजातादयः पञ्चदशप्रकाराः । गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनाद्यशुभकर्मकारिणः । तदिदं नारदेन स्पष्टीकृतम्—‘शुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः । चतुर्विधाः कर्मकरास्तेषां दासाश्चिपञ्चकाः ॥ शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थस्वधिकर्मकृत् । एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः ॥ सामान्यमस्वतन्त्रत्वमेपामाहुर्मनीषिणः । जातिकर्मकृतस्तूक्तो विशेषो वृत्तिरेव च ॥ कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च । अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम् ॥ गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम् । गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रम्रहणोज्ञानम् ॥ इच्छतः स्वामिर्न-
श्राङ्गैरुपस्थानमथान्ततः । अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम् ॥’ इति ॥ तत्र शिष्यो वेदविद्यार्थी । अन्तेवासी शिल्पशिक्षार्थी । मूल्येन यः कर्म करोति स भृतकः । कर्मकुर्वतामधिष्ठाताधिकर्मकृत् । अशुचिस्थानमुच्छिष्टप्रक्षेपार्थं गार्तादिकम् । अवस्करो गृहमार्जितपांस्वादिर्निर्ययस्थानम् । उज्ज्वलं त्यागः । भृतकश्चात्र त्रिविधः । तदुक्तम्—‘उत्तमस्वायुषीयोऽत्र मध्यमस्तु कृषी-
बलः । अधमो भारवाही स्वादित्वेवं त्रिविधो भृतः ॥’ इति ॥ दासाः पुनः—

१ यावद्दानार्थं घ. २ आज्ञाकरणं ख. ३ श्राधिकर्मकृत् घ. ४ कर्मकरस्तूक्तो ख. ५ स्वामिनः स्वाङ्गै घ. ६ निर्वापस्थानम् घ.

‘गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः । अनाकालभृतस्तद्दाहितः स्वा-
मिना च यः ॥ सोक्षितो महत्श्रणोयुद्धप्राप्तः पणे जितः । तवाहमित्युपगतः
प्रब्रज्यावसितः कृतः ॥ भक्तदासश्च विशेषस्तथैव वडवाहृतः । विक्रेता चात्मनः
शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥’ गृहे दासां जातो गृहजातः । क्रीतो मूढ्येन ।
लब्धः प्रतिग्रहादिना । दायादुपागतः पित्रादिदासः । अनाकालभृतो दुर्भिक्षे
यो दासत्वाय मरणाद्रक्षितः । आहितः स्वामिना धनग्रहणेनाधितां नीतः ।
ऋणमोचनेन दासत्वमभ्युपगते ऋणदासः । युद्धप्राप्तः समरे विजित्य गृहीतः ।
पणे जितो यद्यस्मिन्निवादे पराजितोऽहं तदा त्वहासो भवामीति परिभाष्य
जितः । तवाहमित्युपगतः तवाहं दास इति स्वयं संप्रतिपन्नः । प्रब्रज्यावसितः
प्रब्रज्यातश्च्युतः । कृतः पृतावत्कालं त्वहास इत्यभ्युपगमितः । भक्तदासः सर्व-
कालं भक्तार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य यः प्रविष्टः । वडवाहृतः वडवा गृहदासी
तयाहृतः तल्लोभेन तामुद्वाह्य दासत्वेन प्रविष्टः । य आत्मानं विक्रीणीतेऽसावा-
त्मविक्रेतेत्येवं पञ्चदशप्रकाराः ॥ यत्तु मनुना (८।४१५)—‘ध्वजाहृतो भ-
क्तदासो गृहजः क्रीतदन्निमौ । पैतृको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥’ इति
सप्तविधत्वमुक्तं तत्तेषां दासत्वप्रतिपादनार्थं न तु परिसंख्यायाम् । तत्रैषां शि-
शिप्यान्तेवासिभृतकाधिकर्मकृदासानां मध्ये शिष्यवृत्तिः प्रागेव प्रतिपादिता ।
—‘आहृतश्चाप्यधीयीत लब्धं चास्मै निवेदयेत्’ इत्यादिना ॥ अधिकर्मकृत-
कानां तु भृतिं वेतनादानप्रकरणे वक्ष्यते ।—‘यो यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु
वेतनम्’ इत्यादिना ॥

दासान्तेवासिनोस्तु धर्मविशेषं वक्तुमाह—

बलादासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते ।

स्वामिप्राणप्रदो भक्तत्यागात्तन्निष्क्रयादपि ॥ १८२ ॥

बलात् बलावष्टम्भेन यो दासीकृतः । यश्चौरैरपहृत्य विक्रीतः । अपिशब्दा-
दाहितो दत्तश्च स मुच्यते । यदि स्वामी न मुञ्चति तर्हि राजा मोचयितव्यः ।
उक्तंच नारदेन—‘चौरापहृतविक्रीता ये च दासीकृता बलात् । राजा मोच-
यितव्यास्ते दास्यं तेषु हि नेष्यते ॥’ इति ॥ चौरव्याप्राधवत्कृतस्य स्वामिनः
प्राणान्यः प्रददाति रक्षत्यसावपि मोचयितव्यः । तदिदं सर्वदासानां साधारणं
दास्यनिवृत्तिकारणम् ।—‘यो वैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत्प्राणसंशयात् । दास-
त्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च ॥’ इति नारदस्मरणात् ॥ भक्तदासा-
दीनां प्रातिस्विकमपि मोक्षकारणमुच्यते । अनाकालभृतभक्तदासो भक्तस्य त्या-
गाहासभावादारभ्य स्वामिद्रव्यं यावदुपभुक्तं तावद्दत्त्वा मुच्यते । आहितर्ण-
दासो तु तन्निष्क्रयाद्यद्गृहीत्वा स्वामिना आहितो यच्च दत्त्वा धनिनोत्तमर्णान्मो-
चितस्तस्य निष्क्रयात्सवृद्धिकस्य प्रत्यर्पणान्मुच्यते । नारदेन विशेषोऽप्युक्तः—

१ भृतश्चैव घ. २ मोचितो घ. ३ प्रतिपादनपरम् ३. ४ पौचनीयः घ.

‘अनाकालभृतो दास्यान्मुच्यते गौयुगं ददत् । संभक्षितं यदुर्भिक्षे न तच्छुद्धेत कर्मणा ॥ भक्तस्योत्क्षेपणात्सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते । आदिह्योऽपि धनं दत्त्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् ॥ ऋणं तु सोदयं दत्त्वा ऋणी दास्यात्प्रमुच्यते ॥’ इति ॥ तथा तवाहमित्युपगतयुद्धप्राप्तपणजितकृतकवडवाहतानां च प्रातिस्विकं मोचनकारणं च तेनैवोक्तं । यथा—‘तवाहमित्युपगतो युद्धप्राप्तः पणे जितः । प्रतिशीर्ष-प्रदानेन मुच्येरंस्तुल्यकर्मणा ॥ कृतकालव्यपगमात्कृतकोऽपि विमुच्यते । निग्र-हाद्दवायास्तु मुच्यते वडवाहतः ॥’ इति ॥ दासेन सह संभोगनिरोधादि-त्यर्थः ॥ तदेवं गृहजातक्रीतलब्धदायप्राप्तात्मविक्रयिणां स्वामिप्राणप्रदानतत्प्र-सादरूपसाधारणकारणव्यतिरेकेण मोक्षो नास्ति । विशेषकारणानभिधा-नात् । दासमोक्षश्चानेन क्रमेण कर्तव्यः—‘स्वं दापमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्री-तमानसः । स्कन्धादादाय तस्यासौ भिन्धात्कुम्भं सहाम्भसा ॥ साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्धन्यद्विरवाकिरेत् । अदास इत्यथोक्त्वा त्रिः प्राञ्चखं तमवासृजेत् ॥’ इति तेनैवोक्तम् ॥ १८२ ॥

प्रव्रज्यावसितस्य तु मोक्षो नास्तीत्याह—

प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दास आमरणान्तिकम् ।

प्रव्रज्या संन्यासस्ततोऽवसितः प्रच्युतः । अनभ्युपगतप्रायश्चित्तश्रेदाज्ञ एव दासो भवति । मरणमेव तदासत्वस्यान्तोऽन्यस्मिन्काले न मोक्षोऽस्ति ॥

वर्णापेक्षया दास्यव्यवस्थामाह—

वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ॥ १८३ ॥

ब्राह्मणादीनां वर्णानामानुलोम्येन दास्यम् । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादयः । क्षत्रि-यस्य वैश्यशूद्रौ । वैश्यस्य शूद्र इत्येवमानुलोम्येन दासभावो भवति न प्रा-लोम्येन । स्वधर्मत्यागिनः पुनः परिव्राजकस्य प्रातिलोम्येनापि दासत्वमिष्यत एव । यथाह नारदः—‘वर्णानां प्रातिलोम्येन दासत्वं न विधीयते । स्वधर्म-त्यागिनोऽन्यत्र दारवहासता मता ॥’ इति ॥ १८३ ॥

अन्तेवासिधर्मानाह—

कृतशिल्पोऽपि निवसेत्कृतकालं गुरोर्गृहे ।

अन्तेवासी गुरुर्गृहे कृतकालं वर्षचतुष्टयमायुर्वेदादिशिल्पशिक्षार्थं त्वद्गृहे

वसामीति यावदङ्गीकृतं तावत्कालं वसेत् । यद्यपि वर्षचतुष्टयादवागिव लब्धा-पेक्षितशिल्पविद्यः । कथं निवसेत् । गुरुप्राप्तभोजनः गुरोः सकाशात्प्राप्तं भोजनं येन स तथोक्तः । तत्फलप्रदः तस्य शिल्पस्य फलमाचार्याय प्रददातीति त-त्फलप्रदः । एवंभूतो वसेत् । नारदेन विशेषोऽप्यत्र दर्शितः—‘स्वशिल्पमि-

१ कृतवटवा घ. २ नारदेनैव. ३ प्रतिशीर्षः प्रतिनिधिः. ४ प्रदानात्तत्प्रसाद घ. ५ स्यान्तो नान्तरा प्रतिमोक्षोस्ति घ.

च्छाहर्तुं बान्धवानामनुज्ञया । आचार्यस्य वसेदन्ते कृत्वा कालं सुनिश्चितम् ॥
आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् । न चान्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवच्चैनमाच-
रेत् ॥ शिक्षयन्तमसंदुष्टं य आचार्यं परित्यजेत् । बलाद्वासयितव्यः स्याद्बन्ध-
वन्धौ च सोऽर्हति ॥ शिक्षितोऽपि कृतं कालमन्तेवासी समाप्नुयात् । तत्र कर्म
च यत्कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम् ॥ गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचार्यं प्रदक्षिणम् ।
शिक्षितश्चानुमान्यैनमन्तेवासी निवर्तते ॥' इति ॥ वधशब्दोऽत्र ताडनार्थः
दोषस्याल्पत्वात् ॥ १८४ ॥

इत्यभ्युपेत्याशुपाख्यं विवादपदम् ।

अथ संविद्यतिक्रमप्रकरणम् १५

संप्रति संविद्यतिक्रमः कथ्यते । तस्य च लक्षणं नारदेन व्यतिरेकमुखेन द-
शितम्—'पाखण्डिनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते । समयस्थानपाकर्म त-
द्विवादपदं स्मृतम् ॥' इति ॥ पारिभाषिकधर्मेण व्यवस्थानं समयस्तस्थानपाक-
मौढ्यतिक्रमः परिपालनं तद्व्यतिक्रम्यमाणं विवादपदं भवतीत्यर्थः ॥

तदुपक्रमार्थं किंचिदाह—

राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणाव्यस्य तत्र तु ।

त्रैविद्यं वृत्तिमद्भ्यात्स्वधर्मः पालयतामिति ॥ १८५ ॥

राजा स्वपुरे दुर्गादौ स्थानं धवलगृहादिकं कृत्वा तत्र ब्राह्मणाव्यस्य स्थाप-
यित्वा तद्ब्राह्मणजानं त्रैविद्यं वेदत्रयसंपन्नं वृत्तिमद्भिरण्यादिसंपन्नं च कृत्वा
स्वधर्मो वर्णाश्रमनिमित्तः श्रुतिस्मृतिविहितो भवद्भिरनुष्ठीयतामिति तान्ब्राह्म-
णान्भूयात् ॥ १८५ ॥

एवं नियुक्तैस्तैर्यत्कर्म कर्तव्यं तदाह—

निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः ॥ १८६ ॥

श्रौतस्मार्तधर्मानुपमर्देन समयाज्ञिपन्नो यो धर्मो गोप्रचारोदकरक्षणदेवगृह-
पालनादिरूपः सोऽपि यत्नेन पालनीयः । तथा राजा च निजधर्माविरोधेनेत्र
यः सामयिको धर्मो यावत्पयिकं भोजनं देयमस्मदरातिमण्डलं तुरङ्गाद्यो न
प्रस्थापनीया इत्येवंरूपः कृतः सोऽपि रक्षणीयः ॥ १८६ ॥

एवं समयधर्मः परिपालनीय इत्युक्त्वा तदतिक्रमादौ दण्डमाह—

गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेच्च यः ।

सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥ १८७ ॥

१ पाखण्डिनो वेदमार्गविरोधिनी वाणीज्यादिकराः । नैगमास्तद्विरोधिनाः । आदिपदेन
त्रैविद्यानां ग्रहणम्. २ व्यवहारपदं घ. ३ तद्ब्राह्मणजानं स्व. ४ मण्डले घ.

यः पुनर्गणस्य ग्रामादिजनसमूहस्य संबन्धि साधारणं द्रव्यमपहरति । संवि-
त्समयस्तां समूहकृतां राजकृतां वा यो लङ्घयेदतिक्रामेत्तदीयं सर्वं धनमपहृत्य
स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेन्निकासयेत् ॥ अयं च दण्डोऽनुबन्धाद्यतिशये दृष्टव्यः ॥
अनुबन्धादपत्वे तु (मनुः ८।२।१५।२२०)—‘यो ग्रामदेशसंघानां कृत्वा सत्येन
संविदम् । विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् । निगृह्य दापयेदेनं समय-
व्यभिचारिणम् । चतुःसुवर्णं पणिनष्कं शतमानं च राजतम् ॥’ इति मनुप्र-
तिपादितदण्डानां निर्वासनचतुःसुवर्णपणिनष्कशतमानानां चतुर्णामन्यतमो जा-
तिशक्त्याद्यपेक्षया कल्पनीयः ॥ १८७ ॥

इदं च तैः कर्तव्यमित्याह—

कर्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितवादिनाम् ।

गणिनां मध्ये ये समूहहितवादनशीलास्तद्वचनमितरगणानामन्तर्गतैरनुसर-
णीयम् ॥

अन्यथा दण्ड इत्याह—

यस्तत्र विपरीतः स्यात्स दाप्यः प्रथमं दमम् ॥ १८८ ॥

यस्तु गणिनां मध्ये समूहहितवादिवचनप्रतिबन्धकारी स राज्ञा प्रथमसाहसं
दण्डनीयः ॥ १८८ ॥

राज्ञा चैतं गणिषु वर्तनीयमित्याह—

समूहकार्यं आयातान्कृतकार्यान्विसर्जयेत् ।

स दानमानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥ १८९ ॥

समूहकार्यनिर्वृत्त्यर्थं स्वपार्श्वं प्राप्तान्गणिनो निर्वातितात्मीयप्रयोजनान्दानमा-
नसत्कारैः स राजा परितोष्य विसर्जयेत् ॥ १८९ ॥

समूहदत्तापहारिणं प्रत्याह—

समूहकार्यग्रहितो यल्लभेत तदर्पयेत् ।

एकादशगुणं दाप्यो यद्यसौ नार्पयेत्स्वयम् ॥ १९० ॥

समूहकार्यार्थं महाजनैः प्रेरितो राजपार्श्वं यद्विरण्यवस्त्रादिकं लभते तदप्रा-
र्येत एव महाजनेभ्यो निवेदयेत् । अन्यथा लब्धादेकादशगुणं दण्डं दापनीयः ॥

एवंप्रकाराश्च कार्यचिन्तकाः कार्या इत्याह—

धर्मज्ञाः शुचयोऽलुब्धा भवेयुः कार्यचिन्तकाः ।

कर्तव्यं वचनं तेषां समूहहितवादिनाम् ॥ १९१ ॥

श्रौतस्मार्तधर्मज्ञा बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्ता अर्थेष्वलुब्धाः कार्यविचारकाः क-
र्तव्याः । तेषां वचनमितरैः कार्यमित्येतदादरार्थं पुनर्वचनम् ॥ १९१ ॥

इदानीं त्रैविद्यानां प्रतिपादितं धर्मं श्रेण्यादिष्वतिदिशन्नाह—

श्रेणिनैगमपाखण्डिगणानामप्ययं विधिः ।

भेदं चैषां नृपो रक्षेत्पूर्ववृत्तिं च पालयेत् ॥ १९२ ॥

एकपण्यशिल्पोपजीविनः श्रेणयः । नैगमाः ये वेदस्यासप्रणीतत्वेन प्रामाण्य-
मिच्छन्ति पाशुपतादयः । पाखण्डिनो ये वेदस्य प्रामाण्यमेव नेच्छन्ति नप्राः
सौगतादयः । गणो व्रातः आयुधीयादीनामेककर्मोपजीविनां । एषां चतुर्विधा-
नामप्ययमेव विधिर्यो निजधर्माविरोधेनेत्यादिना प्रतिपादितः । एतेषां च श्रे-
ण्यादीनां भेदं धर्मव्यवस्थानं नृपो रक्षेत् । पूर्वोपालां वृत्तिं च पालयेत् ॥ १९२ ॥

इति संविद्यनिकमप्रकरणम् ।

अथ वेतनादानप्रकरणम् १६

संप्रति वेतनस्यानपाकर्माख्यं व्यवहारपदं प्रस्तूयते । तस्वरूपं च नारद्रेनो-
क्तम्—‘भृत्यानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः । वेतनस्यानपाकर्मं तद्विवा-
दपदं स्मृतम् ॥’ इति । अस्यार्थः—‘भृत्यानां वेतनस्य वक्ष्यमाणश्लोकैरुक्तो दा-
नादानविधिक्रमो यत्र विवादपदे तद्वेतनस्यानपाकर्मैत्युच्यते । तत्र निर्णयमाह—

गृहीतवेतनः कर्म त्यजन्द्द्विगुणमावहेत् ।

अगृहीते समं दाप्यो भृत्यै रक्ष्य उपस्करः ॥ १९३ ॥

गृहीतं वेतनं येनासौ स्वाङ्गीकृतं कर्म त्यजन् अकुर्वन् द्विगुणां भृतिं स्वामिने
दद्यात् । यदा पुनरभ्युपगतं कर्म अगृहीते एव वेतने त्यजति तदा समं याव-
द्वेतनमभ्युपगतं तावदाप्यो न द्विगुणम् । यद्वाङ्गीकृतां भृतिं दत्त्वा बलात्कार-
यितव्यः ।—‘कर्माकुर्वन्प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भृतिं बलात्’ इति नारद्वच-
नात् ॥ भृतिरपि तेनैवोक्ता—‘भृत्याय वेतनं दद्यात्कर्मस्वामी यथाक-
मम् । आदौ मध्येऽवसाने वा कर्मणो यद्विनिश्चिनम् ॥’ इति । तैश्च भृत्यैरुप-
स्कर उपस्करणं लाङ्गलादीनां प्रग्रहयोक्तादिकं यथाशक्त्या रक्षणीयम् । इतरथा
कृष्यादिनिष्पत्त्यनुपपत्तेः ॥ १९३ ॥

भृतिमपरिच्छिद्य यः कर्म कारयति तं प्रत्याह—

दाप्यस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुसस्यतः ।

अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत्स महीक्षिता ॥ १९४ ॥

१ भृत्यानां घ. २ भृत्याय घ. ३ उपकरणं घ. ४ दाप्य इत्येनदन्त्यायासपरम् । आवासव-
दुत्थे तु वृद्धस्पतिः—‘त्रिभागं पञ्चभागं वा गृह्णीयात्सीरबाहकः । भक्ताच्छादभृतः सीराङ्गां
गृहीतं पञ्चमम् ॥ जातसस्यात्रिभागं तु प्रगृह्णीयादन्त्याभृतः ॥ भक्ताच्छादभृता ब्रह्मवत्सदानेन
पोषितः ॥’ इति.

यन्नु स्वामी दगिक् गोमी क्षेत्रिको वा अपरिच्छिन्नवेतनमेव श्रुत्यं कर्म कारयति स तस्मादाणि उपशुपशुपस्यलक्षणाकर्मणो बलुद्वयं तस्य दशमं भागं श्रुत्या सहोक्षिता राज्ञा दापनीयः ॥ १९४ ॥

अनाज्ञसंकारिणं प्रत्याह—

देशं कालं च योऽतीयाह्लाभं कुर्याच्च योऽभ्यधा ।

तत्र स्वान्म्याभिनदन्द्दोऽधिकं देयं कृतेऽधिके ॥ १९५ ॥

यन्नु श्रुत्यः पण्यविक्रयप्राप्तुयिनं देशं कालं च पण्यविक्रयप्राप्तुकुर्वन्दीपदिनो-
लहयेनस्मिन्नेव वा देशे काले च लाभमभ्यधा कुर्याद्यतिशयसाध्यतया हीनं
करोति तस्मिन्श्रुतके श्रुतिदानं प्रति स्वामिनदन्द्दोऽप्येवा भवेत् । यावद्विच्छति ता-
वदद्याच्च पुनः सर्वमेव श्रुतिमित्यर्थः । यदा पुनर्देशकालाभिज्ञतयाऽधिको
लाभः कृतस्तदा पूर्वपरिच्छिन्नाया श्रुतेरधिकमपि धनं स्वामिना श्रुत्याय दा-
तव्यम् ॥ १९५ ॥

अनेकश्रुत्यसाध्यकर्मणि श्रुतिदानप्रकारमाह—

यो यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य नु वेतनम् ।

उभयोरप्यमाध्यं चेत्साध्ये कुर्याद्यथाशुतम् ॥ १९६ ॥

यदा पुनरेकमेव कर्म नियतवेतनमुभाभ्यां क्रियमाणं उभयोरप्यसाध्यं चे-
त्साध्याद्यभिभवाद्दुभाभ्यामपिशब्दाद्बहुभिरपि यदि न परिसमापितं तदा यो
श्रुत्यो यावत्कर्म करोति तावत्तस्मै तत्कृतकर्मानुसारेण मध्यस्थकल्पितं वेतनं
देयं न पुनः समम् । नचावयवशः कर्मणि वेतनस्यापरिभाषितत्वाद्दानमिति
मन्तव्यम् । साध्यं नुभाभ्यां कर्मणि निर्दिष्टं यथाश्रुतं यावत्परिभाषितं ताव-
द्दुभाभ्यां देयं न पुनः प्रत्येकं कृत्वा वेतनं नापि कर्मानुरूपं परिकल्प्य देयम् १९६

आमुषीयभारवाहकं प्रत्याह—

अराजदैविकं नष्टं भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः ।

प्रस्थानविग्रहृत्तैव प्रदाप्यो द्विगुणं श्रुतिम् ॥ १९७ ॥

न विद्यते राजदैविकं यस्य भाण्डस्य तत्तथोक्तम् । तद्यदि प्रज्ञाहीनतया वा-
हकेन नाशितं तदा नाशानुसारेणासौ तद्भाण्डं दापनीयः । तदाह नारदः—
'भाण्डं व्यसनमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः । दाप्यो यत्तत्र नश्येत्तु देवराजकृता-
दने ॥' इति ॥ यः पुनः विवाहाद्यर्थं मङ्गलवति वासरे प्रतिष्ठमानस्य तत्प्रस्था-
नापधिकं कर्म प्रागङ्गीकृत्य तदानीं न करिष्यामीति प्रस्थानविग्रमास्तरति त-
दासौ द्विगुणं श्रुतिं दाप्यः । अत्यन्तोत्कर्षहेतुकर्मनिरोधात् ॥ १९७ ॥

प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन् ।

श्रुतिमर्धपथे सर्वा प्रदाप्यस्त्याजकोऽपि च ॥ १९८ ॥

१. श्रुत्यकर्म ग. घ. २. दशदिनमुलहयेत् घ. ३. श्रुतेरपि किमपि धनमधिकं ख.

किंच । प्रक्रान्ते अध्यवसिते प्रस्थाने स्वाङ्गीकृतं कर्म यस्त्यजति असौ भूतेः सप्तमं भागं दाप्यः । नन्वत्रैव विषये प्रस्थानविघ्नकृदित्यादिना द्विगुणभृतिदानमुक्तं, इदानीं सप्तमो भाग इति विरोधः । उच्यते । भृत्यान्तरोपादानावसरसंभवे स्वाङ्गीकृतं कर्म यस्त्यजति तस्य सप्तमो विभागः । यस्तु प्रस्थानकप्रसमय एव त्यजति तस्य द्विगुणभृतिदानमित्यविरोधः । यः पुनः पथि प्रक्रान्ते गमने वर्तमाने सति कर्म त्यजति स भूतेश्चतुर्थं भागं दाप्यः । अर्धपथे पुनः सर्वा भृतिं दाप्यः । यस्तु त्याजकः कर्मात्यजन्तं त्याजयति स्वामी पूर्वोक्तप्रदेशेष्वसावपि पूर्वोक्तसप्तमभागादिकं भृत्याय दापनीयः । एतच्चाव्याधितादिविषयम् । (मनुः ८।२।१५)—‘भृत्योनातो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम् । स दण्ड्यः कृष्णलान्यद्यौ न देयं तस्य वेतनम् ॥’ इति मनुवचनात् ॥ यदा पुनर्व्याधौवपगतेऽन्तरितद्विवसान्परिगणय्य पूरयति तदा लभत एव वेतनम् (८।२।१६)—‘आर्तस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन्यथाभाषितमादितः । स दीर्घस्यापि कालस्य स्वल्भेतैव वेतनम् ॥’ इति मनुस्मरणात् ॥ यस्वपगतव्याधिः स्वस्थ एव बाऽलस्यादिना स्वारब्धं कर्मांलपोनं न करोति परेण वा न समापयति तस्मै वेतनं न देयमिति । यथाह मनुः (८।२।१७)—‘यथोक्तमार्तः स्वस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् । न तस्य वेतनं देयमलपोनस्यापि कर्मणः ॥’ इति ॥ १९८ ॥

इति वेतनादानप्रकरणम् ।

अथ द्यूतसमाह्वयप्रकरणम् १७

अधुना द्यूतसमाह्वयाख्यं विवाद्पदमधिक्रियते । तस्वरूपं च नारदेनाभिहितम्—‘अक्षैवध्रशलाकाद्यैर्देवनं जिह्वकारितम् । पणक्रीडावयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम् ॥’ इति । अक्षाः पाशकाः । वध्रश्चर्मपट्टिका । शलाका दन्तादिमययो दीर्घचतुरन्वाः । आद्यग्रहणाच्चतुरङ्गादिक्रीडासाधनं करिनुरङ्गरथादिकं गृह्यते । तैरप्राणिभिर्यद्देवनं क्रीडा पणपूर्विका क्रियते । तथा वयोभिः पक्षिभिः कुक्कुटपारावताद्विभिः चशब्दान्मल्लमेपमहिपादिभिश्च प्राणिभिर्यो पणपूर्विका क्रीडा क्रियते तदुभयं यथाक्रमेण द्यूतसमाह्वयाख्यं विवाद्पदम् । द्यूतं च समाह्वयश्च द्यूतसमाह्वयम् । तदुक्तं मनुना (१।२।२३)—‘अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते । प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥’ इति ॥

तत्र द्यूतसमाधिकारिणो वृत्तिमाह—

ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।

गृहीयाद्भूतकित्वादिनगाद्भ्रकं शतम् ॥ १९९ ॥

परस्परसंप्रतिपत्त्या कितवपरिकल्पितः पणो ग्लह इत्युच्यते । तत्र ग्लहे तदा-
भ्रया शतिका शतपरिमितातदधिकपरिमाणा वा वृद्धिर्यस्यासौ शतिकवृद्धि-
स्तस्माद्धृतंकितवात्पञ्चकं शतमात्मवृत्त्यर्थं सभिको गृह्णीयात् । पञ्चपणा आयो
यस्मिन् शते तत्पञ्चकं शतम् । 'तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभ—'इत्यादिना कन् । जि-
तग्लहस्य विंशतितमं भागं गृह्णीयादित्यर्थः । सभा कितवनिवासार्था यस्या-
स्यसौ सभिकः । कल्पनाक्षादीनिविल्वीहोपकरणमदपचित्रदण्डो गिरीगभा
पतिरुच्यते । इतरस्मात्पुनरपि पूर्णशतिकवृद्धेः कितवाद्दशकं शतं जितद्रव्यस्य
दशमं भागं गृह्णीयादिति यावत् ॥ १९९ ॥

एवं कृतवृत्तिना सभिकेन किं कर्तव्यमित्याह—

स सम्यक्पालितो दद्याद्राज्ञं भागं यथाकृतम् ।

जितमुद्राहयेजेत्रे दद्यात्सत्यं वचः क्षमी ॥ २०० ॥

य एवं कृतवृत्तिर्धृत्याधिकारी स राजा धूर्तंकितवेभ्यो रक्षितस्तस्मै राज्ञे यथा
संप्रतिपक्षमंशं दद्यात् । तथा जितं यद्व्ययं तदुद्राहयेत् बन्धकग्रहणेनासेधादिना
च पराजितसकाशादुद्धरेत् । उद्धृत्य च तद्धनं जेत्रे जयिने सभिको दद्यात् ।
तथा क्षमी भूत्वा सत्यं वचो विश्वासार्थं द्यूतकारिणां दद्यात् । तदुक्तं नारदे-
न—'सभिकः कारयेत् द्यूतं देयं दद्याच्च तत्कृतम्' इति ॥ २०० ॥

यदा पुनः सभिको दापयितुं न शक्नोति तदा राजा दापयेदित्याह—

प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्तमण्डले ।

जितं ससभिकं स्थानं दापयेदन्यथा न तु ॥ २०१ ॥

प्रसिद्धे अप्रच्छन्ने राजाध्यक्षसमन्विते ससभिके सभिकसहिते समाजे
सभिकेन च राजभागे दत्ते राजा धूर्तंकितवमविप्रतिपक्षं जितं पणं दापयेत् । अ-
न्यथा प्रच्छन्ने सभिकरहिते अदत्तराजभागे द्यूते जितपणं जेत्रे न दापयेत् ॥ २०१ ॥

जयपराजयविप्रतिपत्तौ निययोपायमाह—

द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि ।

पूतव्यवहाराणां द्रष्टारः सभ्यास्त एव कितवा एव राज्ञा नियोक्तव्याः ।
न तत्र श्रुताध्ययनसंपन्ना इत्यादिनियमोऽस्ति । साक्षिणश्च द्यूते द्यूतकारा एव
कौर्याः । न तत्र स्त्रीबालवृद्धकितवेत्यादिनियमोऽस्ति ॥

कश्चित् द्यूतं निषेद्धुं दण्डमाह—

राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कृटाक्षोपधिदेविनः ॥ २०२ ॥

कृटरक्षादिभिरुपयिता च मतिवञ्चनहेतुना मणिमञ्जौपधादिना ये दीव्यन्ति
तान् धपः इतिनाद्वयिष्या राजा स्वराष्ट्रात्निर्वासयेत् । नारदेन तु निर्वासने वि-
नेप उक्तः—'कृटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् । कण्ठेऽक्षमाला-

१ जितं द्रव्यमुद्राहयेत् स. २ द्यूते पणं जेत्रे ख.

मांसज्य स ह्येषां विनयः स्मृतः ॥' इति ॥ यानि च मनुवचनानि द्यूतनिषेध-
पराणि (मनुः १।२२४)—'द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात् कारयेत् वा । ता-
न्सर्वान्घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥' इत्यादीनि तान्यपि कृदाक्षदेवम-
विषयतया राजाध्यक्षसभिकरहितद्यूतविषयतया च योज्यानि ॥ २०२ ॥

द्यूतमेकमुखं कार्यं तस्करज्ञानकारणात् ।

किंच । यत्पूर्वोक्तं द्यूतं तदेकमुखं एकं मुखं प्रधानं यस्य द्यूतस्य तत्सथोक्तं
कार्यम् । राजाध्यक्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः । तस्करज्ञानकारणात् ।
तस्करज्ञानरूपं प्रयोजनं पर्यालोच्य प्रायशश्चौर्याजितभना एव कित्वा भवन्त्य-
तश्चौरविज्ञानार्थमेकमुखं कार्यम् ॥

द्यूतधर्मं समाह्वयेऽतिदिशन्नाह—

एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये ॥ २०३ ॥

मल्ले शतिकवृद्धेरित्यादिना यो द्यूतधर्म उक्तः स एव प्राणिद्यूते मल्लमेवमहिषा-
दिनिर्वर्ष्य समाह्वयसंज्ञके ज्ञातव्यः ॥ २०३ ॥

इति द्यूतसमाह्वयाख्यं प्रकरणम् ।

अथ वाक्पारुष्यप्रकरणम् १८

इदानीं वाक्पारुष्यं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं चोक्तं नारदेन—'देशजातिकुला-
दीनामाक्रोशं न्यङ्गसंयुतम् । यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥' इति ।
देशादीनामाक्रोशं न्यङ्गसंयुतम् । उच्चभाषणमाक्रोशः, न्यङ्गमवयवं तदुभययुक्तं य-
प्रतिहृत्कार्यमुद्देशजननार्थं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यं कथ्यते । तत्र कलहप्रियाः खलु
गौडा इति देशाक्रोशः । नितान्तं लोलुपाः खलु विप्रा इति जात्याक्रोशः । क्रूर-
चरिता ननु वैश्वामित्रा इति कुलाक्षेपः । आदिग्रहणारस्वविद्याशिष्यादिनिन्द्या
विद्वच्छिल्पादिपरुषाक्षेपो गृह्यते । तस्य च दण्डतारतम्यार्थं निष्टुरादिभेदेन
त्रैविध्यमभिधाय तल्लक्षणं तेनैवोक्तम्—'निष्टुराश्लीलनीग्रवादपि तन्निविधं
स्मृतम् । गौरवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽपि स्यात्क्रमाद्गुरुः ॥ साक्षेपं निष्टुरं ज्ञेयमश्री-
लं न्यङ्गसंयुतम् । एतनीपैग्याक्रोशंस्त्रीधमाहुर्मनीषिणः ॥' इति । तत्र विद्वत्त्वं
जालममित्यादि साक्षेपम् । अत्र न्यङ्गमित्यसभ्यम् । अवयवं भगिन्यादिगमनं
तद्युक्तमश्लीलम् । मृगपोऽनीन्यादिमहापातकाद्याक्रोशैर्युक्तं वचस्तीक्ष्णम् ॥

तत्र निष्टुराक्रोशे सवर्णविषये दण्डमाह—

सत्यामत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनान्नेन्द्रियरोगिणाम् ।

क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्धत्रयोदशान् ॥ २०४ ॥

१ खलु लोलुपः ख. २ शिल्पादि ख. घ. ३ विद्वत्त्वं जालमरत्वमित्यादि ग.

न्यूनाङ्गाः करचरणादिविकलाः । न्यूनैन्द्रिया नेत्रश्रोत्रादिरहिताः । रोगिणो दुर्धर्मप्रभृतयः । तेषां सत्येनासत्येनान्यथास्तोत्रेण च निन्दार्थं वा स्तुत्या । यत्र नेत्रयुगलहीन एवोऽन्ध इत्युच्यते तत्सत्यम् । यत्र पुनश्छुष्मणोऽन्ध इत्युच्यते तदसत्यम् । यत्र विकृताकृतिरेव दर्शनीयस्त्वमसीत्युच्यते तदन्यथास्तोत्रम् । एवंविधैर्यः क्षेपं निर्भस्सनें करोत्यसौ अर्धोधिकत्रयोरुपानन्दण्डनीयः । (मनुः ८।२७४)—‘काणं वाप्यथवा खज्जमन्यं वापि तदधिकम् । तद्धेनापि ब्रह्मन्दाप्यो दण्डं कार्यापणावरम् ॥’ इति यन्मनुवन्मते तदतिदुर्वृत्तवर्णविवचयम् । यथा पुनः पुत्रादयो मात्रादीन् शपन्ति तदा शतं दण्डनीया इति तेनैवोक्तम् । (मनुः ८।२७५)—‘मातरं पितरं जार्यां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् । आक्षारयन्शतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः ॥’ इति । एतच्च सापराधेषु मात्रादिषु गुरुषु निरपराधायां च जायायां द्रष्टव्यम् ॥ २०४ ॥

अश्लीलाक्षेपे दण्डमाह—

अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति ह ।

शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम् ॥ २०५ ॥

त्वदीयां भगिनीं मातरं वा अभिगन्तास्तीति शपन्तं तेषां वा त्वज्जाया-मभिगन्तेत्येवं शपन्तं राजा पञ्चविंशतिकं पणानां पञ्चाधिवर्षं विंशतिर्यस्मिन्दण्डे स तथोक्तं दमं दापयेत् ॥ २०५ ॥

एवं समानगुणेषु वर्णिषु दण्डमभिधाय विपमगुणेषु दण्डं प्रतिपादयितुमाह—

अर्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीपृत्तमेषु च ।

अधमेष्वाक्षेप्याक्षेप्या न्यूनवृत्तादिगुणेष्वर्धो दण्डः । पूर्ववाक्ये पञ्चविंशतेः प्रकृतवाच्यत्वेऽर्थः सार्धद्वादशपणात्मको द्रष्टव्यः । एतन्मार्थास्तु पुनरविशेषेण द्विगुणः पञ्चविंशत्यपेक्षयैव पञ्चाशत्पणात्मको वेदितव्यः ॥ तथोत्तमेषु च स्वापेक्षयाधिकश्रुतवृत्तेषु दण्डः पञ्चाशत्पणात्मक एव ॥

वर्णानां मूर्धावसिक्तादीनां च परस्पराक्षेपे दण्डकल्पनामाह—

दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः ॥ २०६ ॥

वर्णां ब्राह्मणादयः । जातयो मूर्धावसिक्ताद्याः । वर्णाश्च जातयश्च वर्णजातयः । उत्तराश्च अधराश्च उत्तराधराः वर्णजातयश्च ते उत्तराधराश्च वर्णजात्युत्तराधराः तैः वर्णजात्युत्तराधरैः परस्परमाक्षेपे क्रियमाणे दण्डस्य प्रणयनं प्रकर्षेण नयन-मूहनं वेदितव्यम् । तच्च दण्डकल्पनमुत्तराधरैरिति विशेषेणोपादानादुत्तराध-रभावापेक्षयैव कर्तव्यमित्यवगम्यते । यथा मूर्धावसिक्तं ब्राह्मणादीनां क्षत्रिया-दुत्कृष्टं चाक्रुश्य ब्राह्मणः क्षत्रियाक्षेपनिमित्तात्पञ्चाशत्पणदण्डार्तिकविधिकं पञ्च-सप्तत्यात्मकं दण्डमर्हति । क्षत्रियोऽपि तमाक्रुश्य ब्राह्मणाक्षेपनिमित्ताच्छतदर्षणा-

१. नैषोऽन्ध इति ख. २. द्रष्टव्यः घ. ३. विशेषोपादानात् ख. ४. दण्डादनं ख.

द्वीनं पञ्चसप्ततिमेव दण्डमर्हति । मूर्धावसिक्तोऽपि तावाक्रुश्व तमेव दण्डमर्हति । मूर्धावसिक्ताम्बहयोः परस्पराक्षेपे ब्राह्मणक्षत्रिययोः परस्परक्रोशनिमित्तकौ यथाक्रमेण दण्डौ वेदितव्यौ । एवमन्यत्राप्युहनीयम् ॥ २०६ ॥

एवं सर्ववर्णविषये दण्डमभिधाय वर्णानामेव प्रतिलोमानुलोमाक्षेपे दण्डमाह—

प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणत्रिगुणा दमाः ।

वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्धार्धहानिनः ॥ २०७ ॥

अपवादा अधिक्षेपाः । प्रातिलोम्येनापवादाः प्रातिलोम्यापवादास्तेषु ब्राह्मणाक्रोशकारिणोः क्षत्रियवैश्ययोर्यथाक्रमेण पूर्ववाक्याद्विगुणपदोपात्तपञ्चाशत्पणापेक्षया द्विगुणः शतपणाः, त्रिगुणाः सार्धशतपणा दण्डा वेदितव्याः । शूद्रस्य ब्राह्मणाक्रोशे ताडनं जिह्वाच्छेदनं वा भवति । यथाह मनुः (८।२६७)— 'शतं ब्राह्मणमाक्रुश्व क्षत्रियो दण्डमर्हति । वैश्योऽध्वर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥' इति । विट्शूद्रयोरपि क्षत्रियादनन्तरैकान्तरयोस्तुल्यन्यायतया शतं तमध्यर्धशतं च यथाक्रमेण क्षत्रियाक्रोशे वेदितव्यम् । शूद्रस्य च वैश्याक्रोशे शतम् । आनुलोम्येन तु वर्णानां क्षत्रियविट्शूद्राणां ब्राह्मणेनाक्रोशे कृते तस्माद्ब्राह्मणाक्रोशनिमित्ताच्छतपरिमिताक्षत्रियदण्डात्प्रतिवर्णमर्धस्यार्धस्य हानिं कृत्वावशिष्टं पञ्चाशत्पञ्चविंशतिसार्धद्वादशपणात्मकं यथाक्रमं ब्राह्मणो दण्डनीयः । तदुक्तं मनुना (८।२६८)— 'पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिंशंसने । वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥' इति ॥ क्षत्रियेण वैश्ये शूद्रे वाकृष्टे यथाक्रमं पञ्चाशत्पञ्चविंशतिकां दमौ । वैश्यस्य च शूद्राक्रोशे पञ्चाशदित्युहनीयम् ।— 'ब्राह्मणराजन्यवत्क्षत्रियवैश्ययोः' इति गौतमस्मृत्यान् ।— 'विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिप्रति तत्त्वतः' इति (८।२७७) मनुस्मरणाच्च ॥ २०७ ॥

पुनर्निष्टराक्षेपमधिकृत्याह—

बाहुग्रीवानेत्रसक्थिथविनाशे वाचिके दमः ।

शत्यस्तदर्धिकः पादनासाकर्णकरादिषु ॥ २०८ ॥

बाह्यादीनां प्रत्येकं विनाशे वाचिके वाचा प्रतिपादिते तव बाहु छिनघ्रीत्येवंरूपे शत्यः शतपरिमितो दण्डो वेदितव्यः । पादनासाकर्णकरादिषु आदिग्रहणादिस्फुरादिषु वाचिके विनाशे तदर्धिकः तस्य शतस्यार्धं तदर्धं तद्यस्यास्त्यसौ तदर्धिकः पञ्चाशत्पणिको दण्डो वेदितव्यः ॥ २०८ ॥

अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान्दश ।

तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेभाय तस्य तु ॥ २०९ ॥

किंच । यः पुनर्ज्वरादिना क्षीणमनिसः पण्डिताय नमस्कं करोमीत्येवं शपत्यसौ

१. सर्ववर्णं ग. २. पञ्चविंशत्तर्धद्वादश घ. ३. वैश्यस्य चार्धपञ्चाशत् घ.

दक्षपणान्दण्डीयः । यः पुनः समर्थः क्षीणशक्तिं पूर्ववदाक्षिपत्यसौ पूर्वोक्तश-
तादिदण्डोत्तरकालं तस्याशक्तस्य क्षेमार्थं प्रतिभुवं दापनीयः ॥ २१० ॥

सीमाक्रोशे दण्डमाह—

पतनीयकृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः ।

उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥ २१० ॥

पातित्यङ्गुलिभिरेहाहत्यादिभिर्वणिनाःमाक्षेपे कृते मध्यमसाहसं दण्डः । उपपात-
कसंयुक्ते पुनर्गोम्रस्वमसीत्येवमादिरूपे क्षेपे प्रथमसाहसं दण्डनीयः ॥ २१० ॥

त्रैविद्यनृपदेवानां क्षेप उत्तमसाहसः ।

मध्यमो जातिपूग्नां प्रथमो ग्रामदेशयोः ॥ २११ ॥

किंच । त्रैविद्याः वेदत्रयसंपन्नस्तेषां राज्ञां देवानां च क्षेपे उत्तमसाहसो
दण्डः । ये पुनर्गोम्रान्मूर्धावभिकादिजातीनां पूगाः संघास्तेषामाक्षेपे मध्यमसा-
हसो दण्डः । ग्रामदेशयोः प्रत्येकमाक्षेपे प्रथमसाहसो दण्डो वेदितव्यः ॥ २११ ॥

इति चाक्षपाण्य नाम विवादपदप्रकरणम् ।

अथ दण्डपारुष्यप्रकरणम् ११

संप्रति दण्डपारुष्यं प्रमूयते । तन्स्वरूपं च नारदेनोक्तम्—‘परगात्रेष्वभि-
द्रोहो हस्तपादायुधादिभिः । भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते ॥’ इति ।
परगात्रेषु स्थावरजङ्गमात्मकद्रव्येषु हस्तपादायुधैरादिग्रहणाद्वावादिभिर्योऽभि-
द्रोहो हिंसनं दुःखोत्पादनं तथा भस्माना आदिग्रहणाद्वाजःपङ्कपुरीपाद्यैश्च य उप-
घातः संस्पर्शनरूपं मनोदुःखोत्पादनं तद्दुभयं दण्डपारुष्यम् । दण्डव्यतेऽने-
नेति दण्डो देहस्तेन यपारुष्यं विरुद्धाचरणं जङ्गमादेर्द्रव्यस्य तद्दण्डपा-
रुष्यम् । तस्य चावगोरणादिकारणभेदेन त्रैविध्यमभिधाय हीनमध्यमोत्तमद्रव्य-
रूपकर्मत्रैविध्यापुनश्चैविध्यं तेनैवोक्तम्—‘तस्यापि दण्डं त्रैविध्यं हीनमध्योत्तम-
क्रमात् । अवगोरणनिःसैङ्गपातनक्षतदर्शनैः ॥ हीनमध्योत्तमानां च द्रव्याणां सम-
विक्रमात् । श्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनम् ॥’ इति । निःसैङ्गपातनं
निःशाङ्कप्रहरणम् । श्रीण्येव साहसानि त्रिप्रकाराण्येव । सहसा कृतानि दण्ड-
पारुष्याणीत्यर्थः ॥ तथा चाग्दण्डपारुष्ययोरुभयोरपि द्वयोः प्रवृत्तकलहयोर्मध्ये
यः क्षमते तस्य न केवलं दण्डाभावः किंतु पूज्य एव । तथा पूर्वं कलहे प्रवृत्तस्य
दण्डगुरुत्वम् । कलहे च यद्द्वैरानुसन्धानतुरेव दण्डभाक्त्वम् । तथा तयोर्द्वयो-
रपराधविशेषापरिज्ञाने दण्डः समः । तथा श्वपचादिभिरार्याणामपराधे कृते स-
ज्जना एव दण्डदापनेऽधिकारिणस्तेषामशक्यत्वे तान् राजा घातयेदेव नार्थं

१ क्षेमार्थं घ. २ प्रथमसाहसः घ. ३ वर्णानामाक्षेपे ग. ४ संबन्धे तु घ. ५ करणभेदेन ख.
६ तस्मिंपदं घ. ७ निःशाङ्कपातनं घ.

ह्रीयादित्येवं पञ्च प्रकारा विधयस्तेनैवोक्ताः—'विधिः पञ्चविधस्तूक्त एतयो-
रुभयोरपि । पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने क्रुद्धयोर्द्वयोः ॥ स मन्यते यः क्षमते
दण्डभाष्योऽतिवर्तते । पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् ॥ पश्चाद्यः
सोऽप्यसत्कारि पूर्वो नु विनयो गुरुः । द्वयोरपन्नयोस्तुल्यमनुबन्नाति यः
पुनः ॥ स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वो वा यदि चेतरेः । पारुष्यदोषावृत्तयोर्युगपत्संप्रवृ-
त्तयोः ॥ विशेषश्चेन्न लक्ष्येत विनयः स्यात्समस्तयोः । श्रपाकपण्डचण्डालव्यङ्गेषु
वधवृत्तिषु ॥ हस्तिपवात्यदासेषु गुर्वाचार्यनृपेषु च । मयांदातिक्रमे सद्यो घात
एवानुशासनम् ॥ यमेव ह्यतिवर्तैरश्रुते सन्तं जनं नृपु । स एव विनयं कुर्यात्श्रुते
विनयभाङ्गनृपः ॥ मला ह्येते मनुष्याणां धनमेपां मलात्मकम् । अतस्तान्वातये-
द्वाजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥' इति ॥

एवंभूतदण्डपारुष्यनिर्णयपूर्वकत्वादण्डप्रणयनस्य तत्स्वरूपसंदेहे निर्णयहेतु-
माह—

अमाक्षिकदत्ते चिद्वैर्युक्तिभिश्चागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिद्वक्तो भयात् ॥ २१२ ॥

यदा कश्चिद्रहस्यहमनेन इत इति राज्ञे निवेदयति तदा चिद्वैवर्णादिवस्वरूप-
तैल्लिङ्गैर्युक्तया कारणप्रयोजनपर्यालोचनात्मिकया आगमेन जनप्रवादेन चशब्दा-
दिव्येन वा कूटचिद्वक्तसंभावनाभयात्परीक्षा कार्या ॥ २१२ ॥

एवं निश्चिते साधनविशेषेण दण्डविशेषमाह—

भस्मपङ्कजःस्पर्शे दण्डो दशपणः स्मृतः ।

अभेद्यपाणिनिष्ठयूनस्पर्शने द्विगुणस्ततः ॥ २१३ ॥

समेष्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च ।

हीनेष्वर्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम् ॥ २१४ ॥

भस्मना पङ्केन रेणुना वा यः परं स्पर्शयत्यसौ दशपणं दण्डं दाप्यः । अभे-
द्यमिति अश्रुश्लेष्मनस्रकेशकर्णविट्दूषिकाभुक्तोच्छिष्टादिकं च गृह्यते । पाणिः
पादस्य पश्चिमो भागः । निष्ठयूनं मुग्यनिःसारितं जलम् । तैः स्पर्शने ततः पूर्व-
दशपणाद्विगुणो विंशतिपणो दण्डो वेदितव्यः ॥ पुरीपादिस्पर्शने पुनः काल्या-
यनेन विशेष उक्तः—'छर्दिमूत्रपुरीपाद्यैरापाद्यः स चतुर्गुणः । पङ्कजः काय-
मध्ये स्थान्मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृतः ॥' इति । आद्यग्रहणाद्वासाशुक्रावृष्याजानो गृ-
ह्यन्ते । एवंभूतः पूर्वोक्तो दण्डः सवर्णविषये द्रष्टव्यः । परभार्यासु चाविशेषेण ।
तथोत्तमेषु स्वापेक्षयाऽधिकश्रुतवृत्तेषु पूर्वोक्तादशपणाद्विंशतिपणाच्च दण्डाद्वि-
गुणो दण्डो वेदितव्यः । हीनेषु स्वापेक्षया न्यूनश्रुतश्रुतादिषु पूर्वोक्तस्वार्धदमः

पक्षपणो दशपणश्च वेदितव्यः । मोहश्चित्तवद्वयम् । मदी मया सततजन्योऽवस्था-
विशेषः । आदिग्रहणाद्दहावेशादिकम् । एतैर्युक्तेन भस्मादिस्पर्शने कृतेऽपि
दण्डो न कर्तव्यः ॥ २१३ ॥ २१४ ॥

प्रातिलोभ्यापराधे दण्डमाह—

विप्रपीडाकरं छेद्यमङ्गमत्राक्षणस्य तु ।

उद्ग्रेण प्रथमो दण्डः संस्पर्शे तु तदधिकः ॥ २१५ ॥

ब्राह्मणानां पीडाकरमत्राक्षणस्य क्षत्रियादेर्यद्दण्डं करचरणादिकं तच्छेत्तव्यम् ।
क्षत्रियवैश्ययोरेपि पीडां कुर्वतः शुद्रस्याङ्गच्छेदनमेव । (मनुः ८।२७९)—
'येन केनचिद्दण्डेन द्विगुणदण्डेनान्यजः । छेत्तव्यं तच्छेद्यात् तन्मनोरनुदास-
नम् ॥' इति द्विजातिभ्रातृस्वपराधे शुद्रस्याङ्गच्छेदविधानाद्द्वैत्यस्यापि क्षत्रियाप-
कारिणोऽप्यमेव दण्डस्तुल्यन्यायत्वात् । उद्ग्रेण वधार्थमुच्यते शस्त्रादिके प्रथम-
माहस्यो दण्डो वेदितव्यः । शुद्रस्य पुनरुद्ग्रेणैपि हस्तादिच्छेदनमेव (८।२०८)
'पाणिमुद्यम्य दण्डे वा पाणिच्छेदनमर्हति' इति मनुस्मरणान् ॥ उद्ग्रेणार्थे
शस्त्रादिस्पर्शने तु तदधिकः प्रथममाहमादर्धदण्डो वेदितव्यः ॥ भस्मादिसंस्पर्शे
पुनः क्षत्रियवैश्ययोः प्रातिलोभ्यापराधेषु द्विगुणत्रिगुणा दमा इति वाक्पारुष्यो-
क्तन्यायेन कल्प्यम् । शुद्रस्य तत्रापि हस्तच्छेद एव । (८।२८२)—'अवनि-
ष्टीयतो दर्पाद्वावोष्टी छेदयेन्नृपः । अचमूत्रयतो मेढमवशर्थयतो गुदम् ॥' इति
मनुस्मरणान् ॥ २१५ ॥

एवं प्रातिलोभ्यापराधे दण्डमभिधाय पुनः स्वजातिमधिकृत्याह—

उद्ग्रेण हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ ।

परस्परं तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसः ॥ २१६ ॥

हस्ते पादे वा नाडनार्युद्ग्रेण यथाक्रमं दशपणो विंशतिपणश्च दण्डो वेदि-
तव्यः । परस्परवधार्थं शस्त्रे उद्ग्रेण सर्वेषां वेणिनां मध्यमसाहसो दण्डः ॥ २१६ ॥

पादकेशांशुककगोलुञ्जनेषु पणान्दश ।

पीडाकर्षांशुकापेष्टपादाध्यामे शतं दमः ॥ २१७ ॥

किञ्च । पादकेशवस्त्रकराणामन्यतमं गृहीत्वा य उलुञ्जति इतित्याकर्षयति
अंसी दशपणान्दण्डव्यः । पीडा च कर्षेत्त्रांशुकापेष्टश्च पादाध्यासश्च पीडाकर्षो-
शुकापेष्टपादाध्यासे तस्मिन्समुच्चिते शतं दण्डव्यः । एतदुक्तं भवति । अंशुकना-
वेष्टश्च गाढमापीड्याकृत्य च यः पादेन घट्टयति तं शतं पणान्दोषयेदिति ॥ २१७ ॥

शोणितेन विना दुःखं कुर्वन्काष्ठादिभिर्नरः ।

द्वात्रिंशतं पणान्दण्ड्यो द्विगुणं दर्शनेऽसृजः ॥ २१८ ॥

किञ्च । यः पुनः शोणितं यथा न दृश्यते तथा सृदुताडनं काष्ठलोष्टादिभिः

१ वर्णानां ध. २ दमयेदिति ग.

करोत्यसौ द्वात्रिंशत्तं पणान्दण्ड्यः ॥ यदा पुनर्गाढताडनेन लोहितं दृश्यते तदा द्वात्रिंशत्तं द्विगुणं चतुःषष्टिपणान्दण्डनीयः । त्वज्जांसांस्थिभेदे पुनर्विंशो मनुना दर्शितः (४।२८४)—'त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः । नांसभेदा च षण्णिकान्प्रयास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥' इति ॥ २१८ ॥

करपाददतो भङ्गे छेदने कर्णनासयोः ।

मध्यो दण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा ॥ २१९ ॥

क्रिच । करपाददन्तस्य प्रत्येकं भङ्गे कर्णनासस्य च प्रत्येकं छेदने रूढव्रणस्योद्भेदने मृतकल्पो यथा भवति तथा हते ताडिते मध्यमसाहसो वेदितव्यः । अनुबन्धादिना विषयस्य साम्यमत्रापादनीयम् ॥ २१९ ॥

चेष्टाभोजनवाग्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।

कन्धरावाहुसक्त्रां च भङ्गे मध्यमसाहसः ॥ २२० ॥

क्रिच । गमनभोजनभाषणनिरोधे नेत्रस्य आदिप्रहणाजिह्वायाश्च प्रतिभेदने । कन्धरा ग्रीवा, बाहुः प्रसिद्धः, सक्त्रिय ऋन्नेपां प्रत्येकं भङ्गने मध्यमसाहसो दण्डः ॥ २२० ॥

एकं व्रतां बहूनां च यथोक्ताद्विगुणो दमः ।

अपिच । यदा पुनर्वहवो मिलिता एकस्याङ्गभङ्गादिकं कुर्वन्ति तदा यस्मिन्वस्मिन् अपराधे यो यो दण्ड उक्तस्तत्र तस्माद्विगुणो दण्डः प्रत्येकं वेदितव्यः । अतिक्रमत्वात्तेषां प्रातिलोभ्यानुलोभ्यापरौघयोरप्येतस्यैव स्ववर्णविषयेऽभिहितस्य दण्डजातस्य वाक्पारुष्योक्तक्रमेण हानिं वृद्धिं च कल्पयेत् ।—'वाक्पारुष्ये य एवोक्तः प्रातिलोभ्यानुलोमतः । स एव दण्डपारुष्ये दाप्यो राज्ञा यथाक्रमम् ॥' इति स्मरणान् ॥

कलहापहतं देयं दण्डश्च द्विगुणस्ततः ॥ २२१ ॥

क्रिच । कलहे वर्तमाने यद्येनापहतं तत्तेन प्रत्यर्पणीयम् । अपहतद्रव्याद्विगुणश्चापहारनिमित्तो दण्डो देयः ॥ २२१ ॥

दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समुत्थानजं व्ययम् ।

दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन्कलहे समुदाहृतः ॥ २२२ ॥

क्रिच । यो यस्य ताडनादुःखमुत्पादयेत् स तस्य व्रणरोपणादौ औषधार्थं पथ्यार्थं च यो व्ययः क्रियते तं दद्यात् । समुत्थानं व्रणरोपणम् । यस्मिन्कलहे यो दण्डस्तं च दद्यात् पुनः समुत्थानजव्ययमात्रम् ॥ २२२ ॥

१ मांसास्थिविभेदे स्तु. २ पराधेयतस्यैव घ. ३ य एवोक्तः प्रतिशोमानुलोमतः । स एव दण्डपारुष्ये राज्ञा कार्यो यथाक्रमम् घ.

परगात्राभिद्रोहे दण्डमुत्पादानन्तरं बहिरङ्गार्थनाशे दण्डमाह—

अभिघाने तथा छेदे भेदे कुड्यावपातने ।

पणान्दाप्यः पञ्चदश विंशतिं तद्व्ययं तथा ॥ २२३ ॥

मुद्रादिना कृत्स्न्याभिघाने विदारणे द्विधाकरणे च यथाक्रमं पञ्चपणो दश-
पणो विंशतिपणश्च दण्डो वेदितव्यः । अवपातने पुनः कुड्यस्यैते त्रयो दण्डाः
समुच्चिता प्राच्याः । पुनः कुड्यसंपादनार्थं च धनं स्वामिने दद्यात् ॥ २२३ ॥

दुःखोन्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन्प्राणहरं तथा ।

पोडशाद्यः पणान्दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमम् ॥ २२४ ॥

अपि च । परगृहे दुःखजनकं कण्टकादि द्रव्यं प्रक्षिपन्पोडशपणान्दण्ड्यः ।
प्राणहरं पुनर्बिषभुजङ्गादियं प्रक्षिपन्मध्यमसाहसं दण्ड्यः ॥ २२४ ॥

पञ्चभिद्रोहे दण्डमाह—

दुःखे च शोणितोन्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा

दण्डः क्षुद्रपशूनां तु द्विपणप्रभृतिः क्रमात् ॥ २२५ ॥

क्षुद्राणां पशूनां अजाविकहरिणप्रायाणां ताडनेन दुःखोत्पादने वा स्वभावजे
शाखाङ्गच्छेदने । शाखादान्देन चात्र प्राणसंचाररहितं शृङ्गादिकं कच्छेदने । अ-
हानि करचरणप्रभृतीनि । शाखा चाङ्गं च शाखाङ्गं तस्य छेदने । प्रभृति-
दण्डः । द्वौ पणौ यस्य दण्डस्य स द्विपणः । द्विपणः प्रभृतिरादियं दण्डगण-
स्वामी द्विपणप्रभृतिः । स च दण्डगणो द्विपणश्चतुःपणः षट्पणोऽपि पण इत्येवं-
रूपो न पुनर्द्विपणक्षिपणश्चतुःपणः पञ्चपण इति । कथमिति चेदुच्यते । अपरा-
यनगृह्यान्तावत्प्रथमदण्डादृत्तरमुपरितनं दण्डत्रितयमवगम्यते । तत्र चाशुत-
पि-वादिभ्यो याश्चयणाद्गं पुनर्द्विसंख्याया एवाभ्यासाभ्ययनेन गुरुत्वसंपादन-
मिति निरवद्यम् ॥ २२५ ॥

लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च ।

महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः ॥ २२६ ॥

किंच तेषां क्षुद्रपशूनां लिङ्गच्छेदने मरणे च मध्यमसाहसो दण्डः । स्वामिने
च मूल्यं दद्यात् । महापशूनां पुनर्गौगजवाजिप्रभृतीनामेतेषु स्थानेषु ताडनलो-
हितत्वावणादिषु निमित्तेषु पूर्वोक्तादण्डाद्विगुणो दण्डो वेदितव्यः ॥ २२६ ॥

स्वावराभिद्रोहे दण्डमाह—

प्रगेहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणे ।

उपजीव्यद्रुमाणां च विंशतेद्विगुणो दमः ॥ २२७ ॥

१ द्विधाकरणे घ. २ समन्विताः घ. ३ अजाविकहरिणानां घ. ४ भिष्यतुःप ख. ५ त्वा-
दादिनिमित्तेषु ख.

प्ररोहा अङ्कुरास्तद्वन्यः शाखाः प्ररोहिण्यः याश्छिन्नाः पुनरुत्साः प्रतिकण्डे प्ररोहन्ति ताः शाखा येषां वटादीनां ते प्ररोहिशाखिनस्तेषां शाखाच्छेदने । यतो मूलशाखा निर्गच्छन्ति स स्कन्धस्तस्य छेदने समूलवृक्षच्छेदने च यथा-क्रमं विंशतिपणदण्डादारम्य पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरो दण्डो द्विगुणः । एतदुक्तं भवति । विंशतिपणश्चत्वारिंशत्पणोऽशीतिपण इत्येवं त्रयो दण्डा यथाक्रमं शाखाच्छेदनादिष्वपराधेषु भवन्तीति । अप्ररोहिशाखिनामप्युपजीव्यवृक्षाणामाम्नादीनां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु पूर्वोक्ता एव दण्डाः अनुपजीव्याप्ररोहिशाखिषु पुनर्वृक्षेषु कल्प्याः ॥ २२७ ॥

वृक्षविशेषं प्रत्याह—

चैन्यग्मगानमीमागु पुण्यस्थाने सुरालये ।

जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षे च विश्रुते ॥ २२८ ॥

चैत्यादिषु जातानां वृक्षाणां शाखाच्छेदनादिषु पूर्वोक्तादण्डाद्विगुणः । विश्रुते च पिप्पलपलाशादिके द्विगुणो दण्डः ॥ २२८ ॥

गुल्मादीन्प्रत्याह—

गुल्मगुच्छुपलताप्रतानौषधिर्वीरुधाम् ।

पूर्वस्मृतादर्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्तने ॥ २२९ ॥

गुल्मा अनतिदीर्घनिबिडलता मालत्यादयः । गुच्छा अवह्लीरूपाः असरल-प्रायाः कुरण्टकादयः । क्षुपाः करवीरादयः सरलप्रायाः । लता दीर्घयायिन्यो द्राक्षातिमुक्ताप्रभृतयः । प्रतानाः काण्डप्ररोहरहिताः सरलयायिन्यः सारिवाप्रभृतयः । ओषध्यः फलपाकावसानाः शालिप्रभृतयः । वीरुधः छिन्ना अपि या विविधं प्ररोहन्ति ताः गुह्वचीप्रभृतयः । एतेषां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु विकर्तने छेदने पूर्वोक्तादण्डादर्धदण्डो वेदितव्यः ॥ २२९ ॥

इति दण्डपारुष्यप्रकरणम् ।

अथ साहसप्रकरणम् २०

संप्रति साहसनाम विवादपदं व्याचिख्यासुल्लक्षणं तावदाह—

मामान्यद्रव्यप्रमभहरणान्माहमं स्मृतम् ।

सामान्यस्य साधारणस्य र्थेष्टे विनियोगानर्हत्वाविशेषेण परकीयस्य वा द्रव्यस्यापहरणं साहसम् । कुतः । प्रसभहरणात् प्रसह्य हरणात् । बलावष्टभेन हरणादिति यावत् ॥ एतदुक्तं भवति । राजदण्डं जनक्रोशं चोलह्वयं राजपुरुषे-तरजनसमक्षं यत्किञ्चिन्मारणहरणपरदारप्रधर्षणादिकं क्रियते तत्सर्वं साहस-

१ पणादण्डादारुम्य घ. २ वृक्षेऽथ विश्रुते ख. ३ शिखायायिन्यः इति पाठः. ४ यथेष्ट-विनियोगा ग. घ. ५ त्वादिशेषेण ग.

मिति साहसलक्षणम् । अतः साधारणधनपरधनयोर्हरणस्यापि बलावष्टम्भेन क्रियमाणत्वात्साहसत्वमिति । नारदेनापि साहसस्य स्वरूपं विवृतम्—‘साहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्बलदर्पितैः । तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥’ इति । तदिदं साहसं चौर्यवाग्दण्डपारुष्यस्त्रीसंग्रहणेषु व्यासक्तमपि बलदर्पावष्टम्भोपाधितो भिद्यते इति दण्डातिरेकार्थं पृथगभिधानम् । तस्य च दण्डवैशिष्ट्यप्रतिपादनार्थं प्रथमादिभेदेन त्रैविध्यमभिधाय तल्लक्षणं तेनैव विवृतम्—‘तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा । उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥ फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च । भङ्गाक्षेपोपमदीर्गैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥ वासःपञ्चनपानानां गृहोपकरणस्य च । एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥ व्यापादो विपशास्त्राद्यैः परदारभिमर्शनम् । प्राणोपरोधि यश्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम् ॥ तस्य दण्डः क्रियाक्षेपः प्रथमस्य शतावरः । मध्यमस्य तु शास्त्रैर्दण्डः पञ्चशतावरः ॥ उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इच्यते । वधः सर्वस्वहरणं पुरास्त्रिवांसनाङ्कने ॥ तद्दण्डच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे ॥’ इति ॥ वधादयश्चापराधतारतम्यादुत्तमसाहसे समस्ता व्यस्ता वा योज्याः ॥

तत्र परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डमाह—

तन्मून्याद्विगुणो दण्डो निह्वे तु चतुर्गुणः ॥ २३० ॥

तस्यापहतद्रव्यस्य मूल्यात् द्विगुणो दण्डः । यः पुनः साहसं कृत्वा नाहमकार्षमिति निह्वते तस्य मूल्याच्चतुर्गुणो दण्डो भवति । एतस्मादेव विशेषदण्डविधानात्प्रथमसाहसादिसामान्यदण्डविधानमपहारव्यतिरिक्तविषयं गम्यते ॥ २३० ॥ साहसस्य प्रयोजयितारं प्रत्याह—

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् ।

यश्चैवमुक्त्वाहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणम् ॥ २३१ ॥

यस्तु साहसं कुर्वित्येवमुक्त्वा कारयत्यसौ साहसिकादण्डाद्विगुणं दण्डं दाप्यः । यः पुनरहं तुभ्यं धनं दास्यामि एवं कुर्वित्येवमुक्त्वा साहसं कारयति स चतुर्गुणं दण्डं दाप्योऽनुबन्धातिशयात् ॥ २३१ ॥

साहसिकविशेषं प्रत्याह—

अर्ण्याक्षेपानिक्रमकृद्भ्रातृभार्याप्रहारकः ।

संदिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् ॥ २३२ ॥

सामन्तकुम्भिकादीनामपकारस्य कारकः ।

पञ्चाशन्पणिको दण्ड एषामिति विनिश्चयः ॥ २३३ ॥

अर्ण्याक्षेपादीनां देराक्षेपमाज्ञातिक्रमं च यः करोति यश्च भ्रातृभार्या

ताडयति तथा संदिष्टस्य प्रतिश्रुतस्यार्थस्याप्रदाता यश्च मुद्रितं गृहमुदाटयति
तथा स्वगृहक्षेत्रादिसंसक्तगृहक्षेत्रादिस्वामिनां कुलिकानां स्वकुलोद्भवानां आदि-
प्रहणात्स्वग्राम्यस्वदेशीयानां च योऽपकर्ता ते सर्वे पञ्चाशत्पणपरिमितेन द-
ण्डनीयाः ॥ २३२ ॥ २३३ ॥

स्वच्छन्दं विधवागामी विक्रुष्टे नाभिधावकः ।

अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान्सृशेत् ॥ २३४ ॥

शूद्रः प्रव्रजितानां च दैवे पित्र्ये च भोजकः ।

अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्यो योग्यकर्मकृत् ॥ २३५ ॥

वृषक्षुद्रपशूनां च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ।

साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥ २३६ ॥

पितृपुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यशिष्यकाः ।

गणामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥ २३७ ॥

किंच । नियोगं विना यः स्वेच्छया विधवां गच्छति । चौरादिभयाकुलेर्वि-
कृष्टे च यः शक्तोऽपि नाभिधावति । यश्च वृथाक्रोशं करोति । यश्च चण्डालो वा-
ह्यणादीन्सृशति । यश्च शूद्रः प्रव्रजितान्दिगम्बरादीन्दैवे पित्र्ये च कर्मणि
भोजयति । यश्चायुक्तं मातरं गमिष्यामीत्येवं शपथं करोति । तथा यश्च अयोग्य
एव शूद्रादियोग्यकर्मोध्ययनादि करोति । वृषो बलीवर्द्धः क्षुद्रपशवोऽजादय-
स्तेषां पुंस्त्वस्य प्रजननशक्तेर्विनाशकः । वृषक्षुद्रपशूनामिति पाठे हिंसवाद्यौषध-
प्रयोगेण वृक्षादेः फलप्रसूनानां पातयिता । साधारणमपलपति साधारणद-
व्यस्य च वञ्चकः । दासीगर्भस्य च पातयिता । ये च पित्रादयोऽपतिता एव
सन्तोऽन्योन्यं त्यजन्ति ते सर्वे प्रत्येकं पणशतं दण्डाहां भवन्ति ॥ २३४ ॥
॥ २३५ ॥ २३६ ॥ २३७ ॥ इति साहसप्रकरणम् ॥

साहसप्रसङ्गात्तत्सदृशापराधेषु निर्णेजकादीनां दण्डमाह—

वसानस्त्रीन्पणान्दण्ड्यो नेजकस्तु परांशुकम् ।

विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान्दश ॥ २३८ ॥

नेजको वस्त्रस्य धावकः स यदि निर्णेजनार्थं समर्पितानि वासांसि स्वयमा-
च्छादयति तदासौ पणत्रयं दण्ड्यः । यः पुनस्तानि विक्रीणीते अवक्रयं वा ए-
तावत्कालमुपभोगार्थं वस्त्रं दीयते मङ्गमेतावद्धनं देयमित्येवं भाटकेन यो द-
दाति आचितं वा नयति स्वसुहृद्यो याचितं वा ददात्यसौ प्रत्यपराधं दशप-
णान्दण्डनीयः । तानि च वस्त्राणि श्लक्ष्णशाल्मैलीफलके क्षालनीयानि न पा-
काणे, नच ब्यत्यसनीयानि, नच स्वगृहे वासयितव्यानि इतरथा दण्ड्यः ।

(८१३९६)—‘शालमलीफलकं श्रद्धे निज्याद्वासांसि नेजकः । नच वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत् ॥’ इति मनुस्मरणान् ॥ यदा पुनः प्रमादात्तानि नाशयति तदा नाग्देनोत्तं द्रष्टव्यम्—‘मूल्याष्टभागो हीयेत सकृद्धौतस्य वासमः । द्विःपादस्त्रिस्तृतीयांशश्चतुर्थीतिऽर्धमेव च ॥ अर्धक्षयात्तु परतः पादांशापचयः क्रमात् । यावत्क्षीणदशं जीर्णं जीर्णस्यानियमः क्षयः ॥’ इति । अष्टपणक्रीतस्य सकृद्धौतस्य वस्त्रस्य नाशितस्याष्टमभागपणोनं मूल्यं देयम् । द्विर्धौतस्य तु पादोने पणद्वयोने त्रिर्धौतस्य पुनस्तृतीयांशान्यूनम् । चतुर्धौतस्यार्धं पणचतुष्टयं देयम् । ततः परं प्रतिनिर्णेजनमवशिष्टं मूल्यं पादपादापचयेन देयम् । यावज्जीर्णं जीर्णस्य पुनर्नाशितस्येच्छातो मूल्यदानकल्पनम् ॥ २३८ ॥

पितापुत्रविगोधे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः ।

अन्तरे च तयोर्धेः स्यात्तस्याप्यष्टगुणो दमः ॥ २३९ ॥

पितापुत्रयोः कलहे यः साक्ष्यमङ्गीकरोति न पुनः कलहं निवारयति असौ पणत्रयं दण्ड्यः । यश्च तयोः सपणे विवादे पणदाने प्रतिभूर्भवत्यसौ चकारात्तयोर्धेः कलहं वर्धयति सोऽपि त्रिपणादष्टगुणं चतुर्विंशतिपणान्दण्डनीयः । दम्पत्यादिष्वयमेव दण्डोऽनुसरणीयः ॥ २३९ ॥

तुलाशामनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च ।

एभिश्च व्यवहर्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम् ॥ २४० ॥

तुला सोलनदण्डः । शासनं पूर्वोक्तम् । मानं प्रस्थद्रोणादि । नाणकं सुद्रादिबिहितं द्रम्मनिष्कादि । एतेषां यः कूटकृत् देशप्रसिद्धपरिमाणादन्यथा न्यूनत्वमाधिक्यं वा द्रम्मादिरव्यर्थहारिकमुद्राभ्यं ताम्रादिगर्भत्वं वा करोति यश्च तैः कूटेर्जानन्नपि व्यवहरति तावुभौ प्रत्येकमुत्तमसाहसं दण्डनीयौ ॥ २४० ॥

नाणकपरीक्षणं प्रत्याह—

अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यश्चाप्यकूटकम् ।

स नाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाहसम् ॥ २४१ ॥

यः पुनर्नाणकपरीक्षी ताम्रादिगर्भमेव द्रम्मादिकं सम्यगिति ब्रूते सम्यक् वा कूटकमिति असावुत्तमसाहसं दण्ड्यः ॥ २४१ ॥

चिकित्सकं प्रत्याह—

भिषग्भिष्याचरन्देण्ड्यन्तिर्यश्चु प्रथमं दमम् ।

मानुषे मध्यमं राजपुरुषेषूत्तमं दमम् ॥ २४२ ॥

यः पुनर्भिषक् मिथ्या आयुर्वेदानभिज्ञ एव जीवनाथं चिकित्सितज्ञोऽहमिति तिर्यच्छनुष्यराजपुरुषेषु चिकित्सामाचरत्यसौ यथाक्रमेण प्रथममध्यमोत्तमसाह-

१ अष्टमभागोने पणं मूल्यं ख-व. २ पादापचयेन ख. ३ व्याजहारिकमुद्रितत्वं व. ४ चरन्दाप्यः घ. ५ राजमानुषे नूतमं घ.

सान्द्रणनीयः । तत्रापि तिर्यगादिषु मूल्यविशेषेण वर्णविशेषेण राजप्रत्यासत्ति-
विशेषेण च दण्डानां लघुगुरुभावः कल्पनीयः ॥ २४२ ॥

अत्रध्यं यश्च वध्नाति बद्धं यश्च प्रमुञ्चति ।

अप्राप्तव्यवहारं च स दाप्यो दममुत्तमम् ॥ २४३ ॥

यः पुनर्वन्धनानर्हमनपराधिनं राजाज्ञयाविना बध्नाति । यश्च बद्धं व्यवहा-
रार्थमाहूतं अनिवृत्तव्यवहारं चोत्सृजत्यसौ उत्तमसाहसं दाप्यः ॥ २४३ ॥

मानेन तुलया वापि योऽशमष्टमकं हरेत् ।

दण्डं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् ॥ २४४ ॥

यः पुनर्वणिक् व्रीहिकार्पासादेः पण्यस्याष्टममंशं कृतमानेन कृततुलया वा
अन्यथाऽपहरति असौ पणानां द्विशतं दण्डनीयः । अपहृतस्य द्रव्यस्य पुनर्वृद्धौ
हानौ च दण्डस्यापि वृद्धिहानौ कल्प्ये ॥ २४४ ॥

भेषजस्नेहलवणगन्धधान्यगुडादिषु ।

पण्येषु प्रक्षिपन्हीनं पणान्दाप्यस्तु षोडश ॥ २४५ ॥

भेषजमाषधद्रव्यम् । स्नेहो घृतादिः । लवणं प्रसिद्धम् । गन्धद्रव्यमुशी-
रादि । धान्यगुडौ प्रसिद्धौ । आदिशब्दाद्विष्णुमरीचादि । पृतेष्वसारद्रव्यं विक्र-
यार्थं मिश्रयतः षोडशपणो दण्डः ॥ २४५ ॥

मृचर्ममणिमूत्रायःकाष्ठवलकलवाससाम् ।

अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः ॥ २४६ ॥

किंच । न विद्यते बहुमूल्या जातिर्यस्मिन्मृचर्मोदिके तदजाति तस्मिन् जा-
तिकरणे विक्रयार्थं गन्धवर्णरसान्तरसंचारणेन बहुमूल्यजातीयसादृश्यसंपादनेन ।
यथा मल्लिकामोदसंचारेण मृत्तिकायां सुगन्धामलकमिति । मार्जारचर्मणि व-
र्णोत्कर्षापादनेन व्याघ्रचर्मणि स्फटिकमणौ वर्णान्तरकरणेन पद्मराग इति । का-
र्पासिके सूत्रे गुणोत्कर्षाधानेन पट्टसूत्रमिति । कालायसे वर्णोत्कर्षाधानेन रजत-
मिति । बिल्वकाष्ठे चन्दनामोदसंचारेण चन्दनमिति । कङ्कोले त्वगाख्यं लव-
ङ्गमिति । कार्पासिके वाससि गुणोत्कर्षाधानेन कौशेयमिति । विक्रेयस्यापादित-
सादृश्यमृचर्मोदः पण्यस्याष्टगुणो दण्डो वेदितव्यः ॥ २४६ ॥

समुद्रपरिवर्तं च सारभाण्डं च कृत्रिमम् ।

आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना ॥ २४७ ॥

भिक्षे पणे च पञ्चाशत्पणे तु शतमुच्यते ।

द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान् ॥ २४८ ॥

सुदं पिधानं सुद्रेन सह बतंत इति समुद्रं करण्डकं परिवर्तनं व्यत्यासः ।

योऽन्यदेवमुक्तानां पूर्णं करण्डकं दर्शयित्वा हस्तलाघवेनान्यदेवस्य करण्डकानां पूर्णं करण्डकं समर्पयति यश्च सारभाण्डं कस्तूरिकादिकं कृत्रिमं कृत्वा विक्रयमाधि वा नयति तस्य दण्डकल्पना वक्ष्यमाणा वेदितव्या । कृत्रिमकस्तूरिकादेर्मूल्य भूते पणे भिन्नं न्यूनं । न्यूनपणमूल्ये इति यावत् । तस्मिन् कृत्रिमे विक्रीते पञ्चाशत्पणो दण्डः । पणमूल्ये पुनः शतम् द्विपणमूल्ये द्विशतो दण्ड इत्येवं मूल्यवृद्धौ दण्डवृद्धिरुच्यते ॥ २४७ ॥ २४८ ॥

वणिजः प्रत्याह—

संभूय कुर्वतामर्घं सत्रार्धं कारुशिल्पिनाम् ।

अर्घ्यस्य ह्रासं वृद्धिं वा जानतोऽपि दम उत्तमः ॥ २४९ ॥

राजनिरूपितामर्घ्यस्य ह्रासं वृद्धिं वा जानन्तोऽपि वणिजः संभूय मिलित्वा कारुणां रजकादीनां शिल्पिनां चित्रकारादीनां सत्रार्धं पीडाकरमर्घान्तरं लाभलोभात्कुर्वन्तः पणसहस्रं दण्डनीयाः ॥ २४९ ॥

संभूय वणिजां पण्यमनर्घेणोपरुन्धताम् ।

विक्रीणतां वा विहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥ २५० ॥

किञ्च । ये पुनर्वणिजो मिलित्वा देशान्तरादागतं पण्यमनर्घेण हीनमूल्येन प्रार्थयमाना उपरुन्धन्ति महार्घेण वा विक्रीणते तेषामुत्तमसाहसो दण्डो विहितो मन्वादिभिः ॥ २५० ॥

केन पुनरर्घेण पणितव्यमित्यत आह—

राजनि स्थाप्यते योऽर्घ्यः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।

क्रयो वा निःस्वभस्माद्वणिजां लाभकृत्स्मृतः ॥ २५१ ॥

राजनि संनिहिते सति यस्तेनार्घ्यः स्थाप्यते निरूप्यते तेनार्घेण प्रतिदिनं क्रयो विक्रयो वा कार्यः । निर्गतः स्वो निःस्वो विशेषस्तस्माद्राजनिरूपितार्घ्याद्यो निःस्वः स एव वणिजां लाभकारी न पुनः स्वच्छन्दपरिकल्पितात् । मनुना चार्घ्यकरणे विज्ञेयो दक्षितः (८।४०२)—'पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे मासे तथा गते । कुर्वति चैषां प्रत्यक्षमर्घ्यसंस्थापनं नृप ॥' इति ॥ २५१ ॥

स्वदेशपण्ये तु शतं वणिगृहीत पञ्चकम् ।

दशकं पारदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयी ॥ २५२ ॥

किञ्च । स्वदेशप्राप्तं पण्यं गृहीत्वा यो विक्रीणीते असौ पञ्चकं शतं पणशते पणपञ्चकं लाभं गृहीयात् । परदेशप्राप्ते पुनः पण्ये शतपणमूल्ये दशपणान्नाभं गृहीयात् । यस्य पण्यस्य ग्रहणदिवस एव विक्रयः संपद्यते । यः पुनः कालान्तरे विक्रीणीते तस्य कालोत्कर्षवशाद्भाभोत्कर्षः कल्प्यः । एवं च यथार्धे निरु-

१ भिन्ने भिन्नमूल्ये प. २ जानतां घ. ३ अवशेषः घ. ४ वशाद्भाभः कल्प्यः ग.

पिते पणशते पञ्चपणो लाभो भवति तथैवाधो राज्ञा स्वदेशपण्यविषये स्थापनीयः ॥ २५२ ॥

पारदेश्यपण्येऽर्धनिरूपणप्रकारमाह—

पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ।

अर्धोऽनुग्रहकृत्कार्यः केतुर्विक्रेतुरेव च ॥ २५३ ॥

देशान्तरादागते पण्ये देशान्तरगमनप्रत्यागमनभाण्डप्रहणशुल्कादिस्थानेषु नाशानुपयुक्तोऽनुग्रहान्तर्गते परिगणय्य पण्यमूल्येन सह मेलयित्वा यथा पणशते दशपणो लाभः संपद्यते तथा केतुर्विक्रेतोरनुग्रहकार्यधो राज्ञा स्थापनीयः ॥ इति साहसप्रकरणम् ।

अथ विक्रीयासंप्रदानप्रकरणम् २१

प्रासङ्गिकं परिसमाप्त्याधुना विक्रीयासंप्रदानं प्रक्रमते । तत्स्वरूपं च नारदेनाभिहितम्—‘विक्रीय पण्यं मूल्येन केतुर्धनं प्रदीयते । विक्रीयासंप्रदानं तद्विवादपदमुच्यते ॥’ इति । तत्र विक्रेयद्रव्यस्य चराचरभेदेन द्वैविध्यमभिधाय पुनः पट्टिधत्वं तेनैव प्रत्यपादि—‘लोकेऽस्मिन्द्विविधं पण्यं जङ्गमं स्थावरं तथा । पट्टिधत्स्य तु बुधेर्दानादानविधिः स्मृतः ॥ गणितं तुलितं मेयं क्रियया रूपतः श्रिया ॥’ इति । गणितं क्रमुकफलादि । तुलितं कनककस्तूरीकुङ्कुमादि । मेयं शाल्यादि । क्रियया वाहदोहादिरूपयोपलक्षितमश्रमहिष्यादि । रूपतः पण्याङ्गनादि । श्रिया दीप्त्या मरकतपन्नरागादीति ॥

एतत्पदप्रकारकमपि पण्यं विक्रीयासंप्रयच्छतो दण्डमाह—

गृहीतमूल्यं यः पण्यं केतुर्नैव प्रयच्छति ।

सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्ग्लामं वा दिगागते ॥२५४॥

गृहीतं मूल्यं यस्य पणस्य विक्रेत्रा तद्गृहीतमूल्यं तद्यदि विक्रेता प्रार्थयमानाय स्वदेशवणिजे केत्रे न समर्पयति तच्च पण्यं यदि क्रयकाले बहुमूल्यं सत्कालान्तरेऽल्पमूल्येनैव लभ्यते तदार्षहासकृतो य उद्यो वृद्धिः पण्यस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य तेन सहितं पण्यं विक्रेता केत्रे दापनीयः । यदा मूल्यहासकृतः पण्यस्योदयो नास्ति किंतु क्रयकाले यावदेव यतो मूल्यस्यैतत्पण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव तदा तत्पण्यमादाय तस्मिन्देशे विक्रीणानस्य यो लाभस्तनोदयेन सहितं द्विकं त्रिकमित्यादिप्रतिपादितवृद्धिरूपोदयेन वा सहितं केतुवाञ्छावशादापनीयः । यथाह नारदः—‘अर्धश्रेदैवहीयेत सोदयं पण्यमावहेत् । स्थानिनामेव नियमो दिग्ग्लामं दिग्विचारिणाम् ॥’ इति ॥ यदा त्वर्धमहत्त्वेन पण्यस्य न्यूनभावस्तदा तस्मिन्पण्ये वस्त्रगृहादिके य उपभोगस्तदाच्छादनसुख-

निवासादिरूपो विक्रेतुस्तत्सहितं पण्यमसौ दाप्यः । यथाह नारदः—‘विक्रीय पण्यं मूल्येन यः क्रेतुर्न प्रयच्छति । स्थावरस्य क्षयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियापत्यम् ॥’ इति । विक्रेतुरूपभोगः क्षय उच्यते । क्रेतुसंबन्धित्वेन दीयमानत्वात् । न पुनः कुड्यपातस्यघातादिरूपः । तस्य तु—‘उपहन्ते वा पण्यं दद्यात्वापह्रियेन वा । विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छतः ॥’ इत्यत्रोक्तत्वात् ॥ यदा त्वसौ क्रेता देशान्तरात्पण्यग्रहणार्थमागतस्तदा तत्पण्यमादाय देशान्तरे विक्रीणानस्य यो लाभेन सहितं पण्यं विक्रेता क्रेत्रे दापयितव्यः । अयं च त्रीतपण्यसमर्पणनियमोऽनुशयाभावे द्रष्टव्यः ॥ सति त्वनुशये क्रीत्वा विक्रीय वा किंचदित्यादि मनूकं वेदितव्यम् ॥ २५४ ॥

विनीतमपि विक्रेयं पूर्वक्रेतर्यगृह्णाति ।

हानिश्रेत्क्रेतुदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत् ॥ २५५ ॥

किंच । यदा पुनर्जातानुशयः क्रेता पण्यं न जिघृक्षति तदा विक्रीतमपि पण्यमन्यत्र विक्रेयम् । यदा पुनर्विक्रेत्रा दीयमानं क्रेता न गृह्णाति तच्च पण्यं राजद्विक्रेनोपहृतं तदा क्रेतुरवासौ हानिर्भवेत् । पण्यग्रहणरूपेण क्रेतुदोषेण नाशितत्वात् ॥ २५५ ॥

राजद्वोपघातेन पण्ये दोषमुपागते ।

हानिविक्रेतुरेवासौ याचिनस्यप्रयच्छतः ॥ २५६ ॥

अपिच । यदा पुनः क्रेत्रा प्रार्थ्यमानमपि पण्यं विक्रेता न समर्पयत्यजातानुशयोऽपि तच्च राजद्विक्रेनोपहृतं भवति तदासौ हानिविक्रेतुरेव । अतोऽन्यददुष्टं पण्यं विनष्टसंरक्षं क्रेत्रे देयम् ॥ २५६ ॥

अन्यहस्ते च विक्रीय दुष्टं वाऽदुष्टवद्यदि ।

विक्रीणीते दमस्तत्र मूल्यात्तु द्विगुणो भवेत् ॥ २५७ ॥

किंच । यः पुनर्विनेवानुशयमेकस्य हस्ते विक्रीतं पुनरन्यस्य हस्ते विक्रीणीते सदोषं वा पण्यं प्रच्छादितदोषं विक्रीणीते तदा तत्पण्यमूल्याद्द्विगुणो दमो वेदितव्यः । नारदेनाप्यत्र विशेषो दर्शितः—‘अन्यहस्ते च विक्रीय योऽन्यस्मै तत्प्रच्छति । द्रव्यं तद्द्विगुणं दाप्यो विनयस्तावदेव तु ॥ निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति । स मूल्याद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥’ इति ॥ सर्वश्रायं विधिर्दत्तमूल्ये पण्यं द्रष्टव्यः । अदत्तमूल्ये पुनः पण्ये बाह्यात्रकये क्रेतुविक्रेत्रोर्नियमकारिणः समयाहते प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा न कश्चिदोपः । यथाह नारदः—‘दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेव प्रकीर्तितः । अदत्तेऽन्यत्र समयाह विक्रेतुरधिक्यः ॥’ इति ॥ २५७ ॥

विक्रयानुशयोऽभिहितः क्रीतानुशयस्वरूपं तु प्राक् प्रपञ्चितम् । अधुना तदु-
भयसाधारणं धर्ममाह—

क्षयं वृद्धिं च वणिजा पणगानामित्जानना ।

क्रीत्वा नानुशयः कार्यः कुर्वन्पद्मागदण्डभाक् ॥ २५८ ॥

परीक्षितक्रीतपण्यानां क्रयोत्तरकालं क्रयकालपरिमाणतोऽधकृतां वृद्धिमप-
श्यता क्रेत्रा अनुशयो न कार्यः । विक्रेत्रा च महाधनिबन्धनं पण्यक्षयमपश्यता
नानुशयितव्यम् । वृद्धिक्षयपरिज्ञाने पुनः क्रेतुविक्रेत्रोरनुशयो भवतीति व्यतिरे-
कादुक्तं भवति । अनुशयकालावधिस्तु नारदेनोक्तः—‘क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं
दुःक्रीतं मन्यते क्रयो । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाह्वयविक्षतम् ॥ द्वितीयेऽङ्घ्रि
ददत्केता मूल्यान्निशांशमावहेत् । द्विगुणं तु तृतीयेऽङ्घ्रि परतः क्रेतुरेव तत् ॥’
इति । अपरीक्षितक्रयविक्रये पुनः पण्यवैगुण्यनिवन्धनानुशयानधिर्दशैकपद्मम-
साहेत्यादिना दर्शित एव । तदनया वाचोयुक्त्या वृद्धिक्षयपरिज्ञानस्यानुशयका-
रणत्वमवगम्यते । यथा पण्यपरीक्षाविधिबलात्पण्यद्रोपाणामनुशयकारणत्वं अतः
पण्यद्रोपतद्द्विद्धिक्षयकारणत्रितयाभावेऽनुशयकालाध्यन्तरेऽपि यद्यनुशयं करोति
तदा पण्यपद्मार्गं दण्डनीयः । अनुशयकारणसद्भावेऽनुशयकालानतिक्रमेणानु-
शयं कुर्वतोऽप्ययमेव दण्डः । उपभोगेनाविनश्वरेषु स्थिरार्थेष्वनुशयकालातिक्र-
मेणानुशयं कुर्वतो मनुक्तो दण्डो द्रष्टव्यः (८।२२३)—‘परेण तु दशाहस्य
न दद्यान्नापि दापयेत् । आददानो ददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि पदाः ॥ इति २५८

इति विक्रीयासंप्रदाननाम प्रकरणम् ।

अथ संभूयसमुत्थानप्रकरणम् २२

संभूयसमुत्थानं नाम विवादपदमिदानीमभिधीयते—

समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम् ।

लाभान्नाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ ॥ २५९ ॥

सर्वे वयमिदं कर्म मिलिताः कुर्म इत्येवंरूपा संप्रतिपत्तिः समवायः तेन ये
वणिङ्गटनतैकप्रभृतयो लाभलिप्सवः प्रातिस्विकं कर्म कुर्वते तेषां लाभालाभा-
वुपचयापचयौ यथाद्रव्यं येन यावद्धनं पण्यग्रहणाद्यर्थं दत्तं तदनुसारेणावसेवौ ।
यद्वा । प्रधानगुणभावपर्यालोचनयास्य भागद्वयमस्यैको भाग इत्येवंरूपया सं-
विदा समयेन यथा संप्रतिपत्तौ तथा वेदितव्यौ ॥ २५९ ॥

प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादाद्यच्च नाशितम् ।

स तद्द्याद्विप्रवाच्च गक्षिताद्दशमांशभाक् ॥ २६० ॥

किंच । तेषां संभूय प्रचरतां मध्ये पण्यमिदमित्थं न व्यवहर्तव्यमिति प्रति-

पिद्ममाचरता यक्षाशितमनादिष्टमननुज्ञातं वा कुर्वाणेन तथा प्रमादात्प्रजाही-
नतया वा येन यक्षाशितं स तल्पण्यं वणिग्भ्यो दद्यात् । यः पुनस्तेषां मध्ये
चौरराजादिजनितान्यासनाल्पण्यं पालयति स तस्माद्रक्षिताल्पण्याद्दशममंशं
लभते ॥ २६० ॥

अर्घप्रक्षेपणाद्विशं भागं शुल्कं नृपो हरेत् ।

व्यामिद्धं राजयोग्यं च विक्रीतं राजगामि तत् ॥ २६१ ॥

इयतः पण्यस्येयमूल्यमित्यर्घस्तस्य प्रक्षेपणात् राजतो निरूपणाद्धेतोरसौ मू-
ल्याद्दशममंशं शुल्कार्थं गृह्णीयात् । यत्पुनर्घ्यामिद्धमन्यत्र न विक्रेयमिति
राजा प्रतिपिद्धं यच्च राजयोग्यं मणिमाणिक्याद्यप्रतिपिद्धमपि तद्वाज्ञेऽनिवेद्य
लाभलोभेन विक्रीतं चेद्वाजगामि मूल्यदाननिरपेक्षं तत्सर्वं पण्यं राजापहरे-
दित्यर्थः ॥ २६१ ॥

मिव्यावदन्परीमाणं शुल्कस्थानादपासरन् ।

दाप्यग्नवष्टगुणं यश्च स व्याजक्रयविक्रयी ॥ २६२ ॥

यः पुनर्वणिक् शुल्कवद्वनार्थं पण्यपरिमाणं निहृते शुल्कग्रहणस्थानाद्वापस-
रति यश्चास्येदमस्येदं वेत्येवं विवादास्पदीभूतं पण्यं क्रीणाति विक्रीणीते वा ते
सर्वे पण्यादष्टगुणं दण्डनीयाः ॥ २६२ ॥

तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन्दाप्यः पणान्दश ।

ब्राह्मणप्रानिवेश्यानामेतदेवानिमन्त्रणे ॥ २६३ ॥

अपिच । शुल्कं हि द्विविधं स्थलजं जलजं च । तत्र स्थलजमर्घप्रक्षेपणा-
द्विशं भागं शुल्कं नृपो हरेदित्यत्रोक्तम् । जलजं तु मानवेऽभिहितम् (८।
१०४।पा७) — 'पणं यानं तरे दाप्यः पुरुषोऽर्धपणं तरे । पादं पशुश्च योपिच्च
पादार्धं रिक्तकः पुमान् ॥ भाण्डपूर्णाणि यानानि तार्ये दाप्यानि सारतः । रि-
क्तभाण्डानि यत्किञ्चित्पुमांसश्चापरिच्छदाः ॥ गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्र-
जितो मुनिः । ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं नराः ॥' इति ॥ शुल्क-
द्वयेऽप्ययमपरो विशेषः — 'न भिक्षकायापणमस्ति शुल्कं न शिल्पवृत्ती न
शिशी न दूते । न भैक्षलब्धे न हतावशेषे न श्रोत्रिये प्रव्रजिते न यज्ञे ॥'
इति ॥ तीर्थेतेऽनेनेति तैरिः नावादिः तज्जन्यशुल्केऽधिकृतस्तारिकः स यदा स्थ-
लोद्भवं शुल्कं गृह्णाति तदा दशपणान्दण्डनीयः । वेशो वेश्म । प्रतिवेश इति
स्ववेशमाभिमुखं स्ववेशमपार्श्वस्थं चोच्यते । तत्र भवाः प्रातिवेश्याः ब्राह्मणाश्च
ते प्रातिवेश्याश्च ब्राह्मणप्रातिवेश्याः तेषां श्रुतवृत्तसंपन्नानां श्राद्धादिषु विभवे
सत्यनिमन्त्रणे एतदेव दशपणात्मकं दण्डनं वेदितव्यम् ॥ २६३ ॥

देशान्तरमृतवणिग्भिक्षुं प्रत्याह—

देशान्तरगते प्रेते द्रव्यं दायाद्वान्धवाः ।

ज्ञातयो वा हरेयुस्तदागतास्तैर्विना नृपः ॥ २६४ ॥

यदा संभूयकारिणां मध्ये यः कश्चिद्देशान्तरगतो मृतस्तदा तदीयमंशं दायादाः पुत्राद्यपत्यवर्गो बान्धवाः मातृपक्षा मातुलाद्याः ज्ञातयोऽपत्यवर्गव्यतिरिक्ताः सपिण्डा वा आगताः संभूय व्यवहारिणो ये देशान्तरादागतास्ते वा गृह्णीयुः । तैर्विना दायादाद्यभावे राजा गृह्णीयात् । वाशब्देन च दायादादीनां वैकल्पिकमधिकारं दर्शयति । पौर्वापर्यनियमश्च पत्नी दुहितर इत्यादिना प्रतिपादित एवात्रापि वेदितव्यः । शिष्यसम्बन्धचारिब्राह्मणनिषेधो वणिक्प्राप्तिश्च वचनप्रयोजनम् । वणिजामपि मध्ये यः पिण्डदानार्णदानादिसमर्थः स गृह्णीयात् । सामर्थ्याविशेषे पुनः सर्वे वणिजः संसृष्टिनो विभज्य गृह्णीयुः । तेषामप्यभावे दशवर्षे दायादाद्यागमनं प्रतीक्ष्यानागतेषु स्वयमेव राजा गृह्णीयात् । तदिदं नारदेन स्पष्टीकृतम्—‘एकस्य चेस्यान्मरणं दायादोऽस्य तदामुयात् । अन्यो वाऽसति दायादे शक्ताश्चेत्सर्वे एव ते ॥ तदभावे तु गुप्तं तैत्कारयेद्दशवत्सरान् । अस्वामिकमदायादं दशवर्षस्थितं ततः ॥ राजा तदात्मसात्कुर्वादेवं धर्मो न हीयते ॥’ इति ॥ २६४ ॥

जिह्वं त्यजेयुर्निर्लाभमशक्तोऽन्येन कारयेत् ।

किंच । जिह्वो बच्चकः तं निर्लाभं निर्गतलाभं लाभमाच्छिद्य त्यजेयुर्बहिः कुर्युः । यश्च संभूयकारिणां मध्ये भाण्डप्रत्यवेक्षणादिकं कर्तुमसमर्थोऽसावन्येन स्वं कर्म भाण्डभारवाहनं तदायव्ययपरीक्षणादिकं कारयेत् ॥

प्रागुपदिष्टं वणिग्धर्ममृत्विगादिप्वतिदिशति—

अनेन विधिराख्यात ऋन्विर्ऋर्षककर्मिणाम् ॥ २६५ ॥

अनेन लाभालाभौ यथाद्रव्यमित्यादिवणिग्धर्मकथनेन ऋत्विजां होत्रादीनां कृषीवलानां नटनर्तकतक्षादीनां च शिल्पकर्मोपजीविनां विधिवर्तनप्रकार आख्यातः । तत्र च ऋत्विजां धनविभागे विशेषो मनुना दर्शितः—(८।२।१०) ‘सर्वेषामर्धिनो मुन्यान्मर्धेनाधिनाऽपरे । नृनीथिनमनृनीयांशाश्चनृथीशाश्च पादिनः ॥’ इति ॥ अस्यायमर्थः । ज्योतिष्टोमेन शतेन दीक्षयन्तीति वचनेन गवां शतमृत्विगानतिरूपे दक्षिणाकार्यं विनियुक्तम् । ऋत्विजश्च होत्रादयः षोडश । तत्र कस्य कियानंश इत्यपेक्षायामिदमुच्यते । सर्वेषां होत्रादीनां षोडशर्त्विजां मध्ये ये मुख्याश्चत्वारो होत्रध्वर्युग्रहोद्गातारः ते गोशतस्यार्धिनः सर्वेषां भागपूरणोपपत्तिवशादष्टाचत्वारिंशद्वर्षार्धेनार्धभाजः । अपरे मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थानृब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतारस्तद्वर्धेन तस्य मुख्यांशस्यार्धेन चतुर्विंशतिरूपेणार्धभाजः । ये पुनस्तृतीयिनः अच्छावाकनेन्द्राम्नीध्रप्रतिहर्तारस्ते

तृतीयिनो मुख्यस्यांशस्य षोडशगोरूपेणतृतीयांशेन तृतीयांशभाजः । ये तु पादिनः प्रावस्तुदुधेत्पोतुसुप्रक्षणास्ते मुख्यभागस्य यक्षनुर्थांशो द्वादशगोरूप-
स्तद्भाजः ॥ ननु कथमयमंशनियमो घटते । न तावद्भ्रमं समयो नापि द्रव्यसमवायो
नापि वर्चनं यद्ब्रह्मादीह्यभागनियमः स्यादतः समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायेन
सर्वेषां समांशभाक्त्वं कर्मानुरूपेण चांशभाक्त्वमिति युक्तम् ॥ अत्रोच्यते ।
ज्योतिष्टोमप्रकृतिके द्वादशाहेऽर्धिनस्तृतीयिनः पादिन इति सिद्धवदनुवादो न
घटते यदि तत्प्रकृतिभूते ज्योतिष्टोमे अर्धतृतीयचतुर्थांशभाक्त्वं मैत्रावरुणा-
दीनां न स्यादतो वैदिकद्विप्रभृतिसमाख्याबलात्प्रागुक्तोऽंशनियमोऽवकल्प्यत
इति निरवद्यम् ॥ २६५ ॥

इति संभ्रमसमुत्थानप्रकरणम् ।

अथ स्तेयप्रकरणम् २३

इदानीं स्तेयं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं च मनुनाभिहितम् (८। ३३२)—
'स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् । निरन्वयं भवेत्स्तेयं कृत्वापहृवते
च यत्' इति । अन्वयवत् द्रव्यरक्षिराजाध्यक्षादिसमक्षम् । प्रसभं बलावष्टभेन
यत्परधनहरणादिकं क्रियते तत्साहसम् । स्तेयं तु तद्विलक्षणं निरन्वयं द्रव्यस्वा-
म्याद्यसमक्षं ब्रह्मयित्वा यत्परधनहरणं तदुच्यते । यच्च सान्वयमपि कृत्वा न
प्रयेदं कृतमिति भयाच्चिहुते तदपि स्तेयम् ॥ नारदेनाप्युक्तम्—उपायैर्विवि-
धैरेषां छलवित्वापकर्षणम् । सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिणः ॥ १ ॥

तत्र तत्करग्रहणपूर्वकत्वाहण्डस्य ग्रहणस्य ज्ञानपूर्वकत्वात् ज्ञानोपाय ताव-
दाह—

ग्राहकैर्गृह्यते चौरौ लोप्तेणाथ पदेन वा ।

पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः ॥ २६६ ॥

• यश्चौरौऽयमिति जनैर्विख्याप्यते असौ ग्राहकै राजपुरुषैः स्थानपालप्रभृति-
भिर्ग्रेहीतव्यः । लोप्तेणापहृतभाजनादिना वा चौर्यचिह्नेन नाशदिवसादारभ्य
चौर्यपदानुसारेण वा ग्राह्यः । यश्च पूर्वकर्मापराधी प्राक् प्रख्यातचौर्यः । अशुद्धो-
ऽप्रज्ञातो वासः स्थानं यस्मात्सावशुद्धवासकः सोऽपि ग्राह्यः ॥ २६६ ॥

अन्येऽपि शक्या ग्राह्या जानिनामादिनिद्रवैः ।

धूनस्त्रीपानसक्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्वराः ॥ २६७ ॥

परद्रव्यगृहाणां च प्रच्छका गृहचारिणः ।

निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः ॥ २६८ ॥

किंच । न केवलं पूर्वोक्ता ग्राह्याः किंत्वन्वेऽपि वक्ष्यमाणैर्लिङ्गैः शङ्क्या ग्राह्याः । जातिनिह्वेन नाहं शूद्र इत्येवंरूपेण, नामनिह्वेन नाहं लैपित्य इत्येवंरूपेण, आदिग्रहणात्स्वदेशग्रामकुलाद्यपलापेन च लक्षिता ग्राह्याः । घृतपण्याङ्गनामद्यपानादिव्यसनेष्वतिप्रसक्तास्तथा कुतस्त्योऽसि त्वमिति चौरग्राहिभिः पृष्टो यदि शुष्कमुखो भिन्नस्वरो वा भवति तर्ह्यसावपि ग्राह्यः । बहुवचनान्स्वन्नललाटादीनां ग्रहणम् । तथा ये निष्कारणं कियदस्य धनं किं वास्य गृहमिति पृच्छन्ति ये च वेपान्तरधारणेनात्मानं गृहयित्वा चरन्ति ये चायाभावेऽपि बहुव्ययकारिणः ये वा विनष्टद्रव्याणां जीर्णवस्त्रभिन्नभाजनादीनामविज्ञातस्वामिकानां विक्रायकाम्से सर्वे चौरसंभावनया ग्राह्याः । एवं नानाविधचौर्यलिङ्गान्पुरुषान्गृहीत्वा पते चौराः किं वा साधव इति सम्यक्परीक्षेत न पुनर्लिङ्गदर्शनमात्रेण चौर्यनिर्णयं कुर्यात् । अचौरस्यापि लोप्त्रादिचौर्यलिङ्गसंबन्धसंभवात् । यथाह नारदः—‘अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुत्थितं भुवि । चौरेण वा परिरक्षितं लोप्त्वं यत्नात्परीक्षयेत् ॥’ तथा—‘असत्याः सत्यसंकाशाः सत्याश्चासत्यसंनिभाः । दृश्यन्ते विविधा भावास्तस्मादुक्तं परीक्षणम् ॥’ इति ॥ २६७ ॥ २६८ ॥

एवं चौर्यशङ्कया गृहीतेनात्मा संशोधनीय इत्याह—

गृहीतः शङ्कया चौर्ये नात्मानं चेद्विशोधयेत् ।

दापयित्वा गतं द्रव्यं चौरदण्डेन दण्डयेत् ॥ २६९ ॥

यदि चौर्यशङ्कया गृहीतस्तस्मिन्स्तरणार्थमात्मानं न शोधयति तर्हि वक्ष्यमाणधनद्रापनवधादिदण्डभागभवेत् । अतो मानुषेण तदभावे दिव्येन वा आत्मा शोधनीयः ॥ ननु नाहं चौर इति मिथ्योत्तरे कथं प्रमाणं संभवति । तस्याभावरूपत्वात् । उच्यते । दिव्यस्य तावद्भावाभावगोचरत्वं रूच्याऽवान्यतरः कुर्यादित्यत्र प्रतिपादितम् । मानुषं पुनर्यद्यपि साक्षाच्छुद्धमिथ्योत्तरे न संभवति तथापि कारणेन संसृष्टभावरूपमिध्याकारणसाधनमुखेनाभावमपि गोचरयत्येव । यथा नाशापहारकाले अहं देशान्तरस्थ इत्यभियुक्तं भविते चौर्याभावस्याप्यर्थान्तिद्वेः शुद्धिर्भवत्येव ॥ २६९ ॥

चौरे दण्डमाह—

चौरं प्रदाप्यापहतं धानयेद्विधिर्वैर्धैः ।

यस्तु प्रागुक्तपरीक्षया तस्मिन्पेक्षं वा निश्चितचौर्यस्तं स्वामिने अपहतं धनं स्वरूपेण मूल्यकल्पनया वा दापयित्वा विविधैर्वैर्धैर्घातयेत् । एतच्चोक्तमसाह-

१ गृहवासिनः घ. २ इत्थ इत्येवं घ. ३ गृहमित्येवंविधं पृच्छन्ति घ. ४ प्रतिक्षितं घ.

सदण्डप्राप्तियोग्योत्तमद्रव्यविषयम् । न पुनः पुष्पवस्त्रादिक्षुद्रमध्यः इत्यापहार
विषयम् । 'साहमेपु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः । स एव दण्डः स्तेयेऽपि
द्रव्येषु त्रिष्वनुकमान् ॥' इति नारदवचनेन वधरूपस्त्रीसहाहसस्योत्तमद्र
व्यविषये व्यवस्थापितत्वात् ॥ यः पुनर्वृद्धमनुवचनम्—'अन्यायोपात्तचित्त-
त्वाद्धनमेयां मलात्मकम् । अतस्तान्घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥' इति
तदपि महापराधविषयम् ॥

चौरविज्ञेयेऽपवादमाह—

मच्चिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्रादिप्रवामयेत् ॥ २७० ॥

ब्राह्मणं पुनश्चौरं महत्यप्यपराधे न घातयेदपि तु ललाटेऽङ्कयित्वा स्वदेशजि-
त्कासयेत् । अङ्कनं च श्वपदाकारं कार्यम् । तथाच मनुः (११२३७)—'गु-
स्तस्ते भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः । स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः
पुमान् ॥' इति । एतच्च दण्डोत्तरकालं प्रायश्चित्तमचिकीर्षतो दृष्टव्यम् ॥
यथाह मनुः (११२४०)—'प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् ।
नाङ्ग्या राज्ञा ललाटे तु दाप्यास्तूतमसाहसम् ॥' इति ॥ २७० ॥

चौरादर्शने अपहतद्रव्यप्राप्त्युपायमाह—

घातितेऽपहते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते ।

विवीतभर्तुस्तु पथि चौरौद्धर्तुरवीतके ॥ २७१ ॥

यदि ग्राममध्ये मनुष्यादिप्राणिवधो धनापहरणं वा जायते तदा ग्रामपतेरेव
चौरोपेक्षा दोषस्तपरिहारार्थं स एव चौरं गृहीत्वा राजेऽर्पयेत् । तदशक्तौ हतं
धनं धनिने दद्यात् । यदि चौरस्य पदं स्वग्रामाजिर्गतं न दर्शयति । दर्शिते
पुनस्तपदं यत्र प्रविशति तद्विषयाधिपतिरेव चौरं धनं चार्पयेत् । तथाच
नारदः—'गोचरे यस्य लुप्येत तेन चौरः प्रयत्नतः । प्राङ्गो दाप्योऽथवा शेषं
पदं यदि न निर्गतम् ॥ निर्गते पुनरेतस्माच्च चेदन्यत्र पातितम् । सामन्तान्मा-
गंपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत् ॥' इति ॥ विवीते त्वपहारे विवीतस्वामिन
एव दोषः । यदा त्वध्वन्येव तद्गतं भवत्यवीतके वा विवीतादन्यत्र क्षेत्रे तदा
चौरौद्धर्तुमांगपालस्य दिक्पालस्य वा दोषः ॥ २७१ ॥

स्वसीम्नि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति ।

पञ्चग्रामी बहिः क्रोशाद्दशग्राम्यथवा पुनः ॥ २७२ ॥

किंच । यदा पुनर्ग्रामाद्बहिः सीमापर्यन्ते क्षेत्रे मोषादिकं भवति तदा तद्वा-
मवासिन एव दण्डुः । यदि सीम्नो बहिश्चौरपदं न निर्गतम् । निर्गते पुनर्ग्राम्य

१ तान्भर्तुयेत् घ. २ विवीतः प्रनुरदणकाष्टो रक्ष्यमाणत्वेन परिगृहीतो भूपदेश इति पूर्व
२६० पद्ये विहितमेव. ३ चौरपदं ख. ४ मुप्येत ख. मुच्येत ग. ५ नापराधः घ.

ग्रामादिके चौरपदं प्रविशति स एव चौरार्षणादिकं कुर्यात् । यदा त्वनेकग्राम-
मध्ये क्रोशमात्राद्गृहिः प्रदेशे घातितो मुषितो वा चौरपदं च अन्नसंभर्त्तादिना
भ्रमं तदा पञ्चानां ग्रामाणां समाहारः पञ्चग्रामी दशग्रामसमाहारो वा दद्यात् ।
विकल्पवचनं तु यथा तत्प्रत्यासत्यपहृतधनप्रत्यर्पणादिकं कुर्यादित्येकमर्थम् ।
यदा त्वन्यतोऽपहृतं द्रव्यं दापयितुं न शक्नोति तदा स्वकोशादेव राजा दद्यात् ।
'चौरहृतमवजित्य यथास्थानं गमयेत्स्वकोशाद्वा दद्यात्' इति गौतमस्मरणात् ॥
मुषितामुषितमन्देहे मानुषेण दिव्येन वा निर्णयः कार्यः । 'यदि तस्मिन्दाप्य-
माने भवेन्मोषे तु संशयः । मुषितः शपथं दाप्यो बन्धुभिर्वापि साधयेत् ॥'
इति वृद्धमनुस्मरणात् ॥ २७२ ॥

अपराधविशेषेण दण्डविशेषमाह—

बन्दिग्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणां च हारिणः ।

प्रसह्य घातिनश्चैव शूलानारोपयेन्नरान् ॥ २७३ ॥

बन्दिग्राहादीन्बलावष्टम्भेन घातकांश्च नरान्शूलानारोपयेत् । अयं च बध-
प्रकारविशेषोपदेशः । (१।३८०)—'कौष्ठगागयुधागारदेवतागारभेदकान् ।
हस्त्यधरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥' इति मनुस्मरणात् ॥ २७३ ॥

उन्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसन्दंशहीनकौ ।

कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ ॥ २७४ ॥

किंच । वस्त्राद्युत्क्षिपत्यपहरतीत्युत्क्षेपकः । वस्त्रादिबद्धं स्वर्णादिकं विस्रस्यो-
त्कृत्य वा योऽपहरत्यसौ ग्रन्थिभेदः । तौ यथाक्रमं करेण सन्दंशसदृशेन तर्जण्या-
ङ्गुष्ठेन च हीनौ कार्यौ । द्वितीयापराधे पुनः करश्च पादश्च करपादं तच्च तदेकं
च करपादैकं तद्धीने ययोस्तौ करपादैकहीनकौ कार्यौ । उन्क्षेपकग्रन्थिभेदकयो-
रेकमेकं करं पादं च छिन्यादित्यर्थः । एतदप्युत्तमसाहसप्राप्तियोग्यद्रव्यविषय-
म् । 'तदङ्गुष्ठेद् हस्त्युक्तौ दण्ड उक्तमसाहसः' इति नारदवचनात् ॥ तृतीयाप-
राधे तु बध एव । तथाच मनुः (१।२७७)—'अङ्गुलीर्ग्रन्थिभेदस्य छेदये-
त्यथमे प्रहे । द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये बधमर्हति ॥' इति । जातिद्रव्यपरिमा-
णतो मूल्याद्यनुसारतो दण्डः कल्पनीय इति ॥ २७४ ॥

जातिद्रव्यपरिमाणपरिग्रहविनियोगवयःशक्तिगुणदेशकालादीनां दण्डगु-
लबुभावकारणानामानन्यात्प्रतिद्रव्यं वक्तुमशक्तेः सामान्येन दण्डकल्पनो-
पायमाह—

क्षुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणे सारतो दमः ।

देशकालवयःशक्ति संचिन्त्यं दण्डकर्मणि ॥ २७५ ॥

क्षुद्राणां मध्यमानामुत्तमानां च द्रव्याणां हरणे सारतो मूल्याद्यनुसारतो

दस्मरणात् ॥ यः पुनः प्रथमसाहसः क्षुद्रद्रव्येषु शतावरः पञ्चशतपर्यन्तोऽर्मा
मापमूल्ये तदधिकमूल्ये वा यथायोग्यं व्यवस्थापनीयः ॥ यत् पुनर्मानवं क्षुद्र-
द्रव्यगोचरवचनं तन्मूल्याद्विगुणो दम् इति तदल्पप्रयोजनशरावादिविषयम् ।
गणपतिसूक्तम् ॥ १॥ दण्डगुरुत्वम् । यथा—‘संधि भित्त्वा तु ये चौर्यं रात्रौ
कुर्वन्ति तस्कराः । तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत् ॥’ इत्येवं स-
र्वेषामानन्याः प्रतिद्रव्यं वक्तुमशक्तेर्जातिपरिमाणादिभिः कारणैर्दण्डगुरुत्वद्युभावः
कल्पनीयः । पथिकादीनां पुनरल्पापराधे न दण्डः । यथाह मनुः (८१३४१)
—‘द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षु द्वे च मूलके । आददानः परक्षेत्राच्च दण्डं
दानुमर्हति ॥’ तथा—‘चणकमीद्विगोधूमयवानां मुद्गमापयोः । अनिपिद्द्वैर्गृही-
तैश्चो मुष्टिरेकः पथि स्थितः ॥ तथैव सप्तमे भक्तं भक्तानि पडनक्षता । अध-
स्तानविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥’ इति ॥ २७५ ॥

अचौरस्यापि चौरपकारिणो दण्डमाह—

भक्तावकाशाऽप्युदकमत्रोपकरणव्ययान् ।

दत्त्वा चौरस्य वा हन्तुर्जानतो दम् उत्तमः ॥ २७६ ॥

भक्तमशनम् । अवकाशो निवासस्थानम् । अग्निश्चौरस्य शीतापनोदाद्यर्थः ।
उदकं तृपितस्य । मन्त्रश्चौर्यप्रकारोपदेशः । उपकरणं चौर्यसाधनम् । व्ययः अप-
हारार्थं देशान्तरं गच्छतः पाथेयम् । एतानि चौरस्य हन्तुर्वा दुष्टवं जानन्नपि
यः प्रयच्छति तस्योत्तमसाहसो दण्डः । चौरपेक्षिणामपि दोषः—‘शक्ताश्च य
उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभागिनः ॥’ इति नारदस्मरणात् ॥ २७६ ॥

शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः ।

उत्तमो बाधमो वापि पुरुषस्त्रीप्रमापणे ॥ २७७ ॥

किंच । परगात्रेषु शस्त्रावपातने दासीब्राह्मणगर्भव्यतिरेकेण गर्भस्य पातने
चोत्तमो दमः दण्डः । दासीगर्भनिपातने तु दासीगर्भविनाशकृदित्यादिना श-
तदण्डोऽभिहितः । ब्राह्मणगर्भविनाशे तु ‘हत्वा गर्भमविज्ञातम्’ इत्यत्र ब्रह्म-
हत्यातिदेशं वैक्ष्यते । पुरुषस्य स्त्रियाश्च प्रमापणे शीलवृत्ताद्यपेक्षयोत्तमो बाधमो
वा दण्डो व्यवस्थितो वेदितव्यः ॥ २७७ ॥

विप्रदुष्टां स्त्रियं चैव पृग्गर्भाभिमानीम् ।

सेतुभेदकरीं चाप्सु शिलां बद्ध्वा प्रवेशयेत् ॥ २७८ ॥

पिच । विशेषेण प्रदुष्टा विप्रदुष्टा भ्रूणघ्नी स्वगर्भपातिनी च । या च पुरु-
हन्त्री सेतूनां भेद्री च एता गर्भरहिताः स्त्रीर्गले शिलां बद्ध्वा अप्सु प्रवेश-
ये यथा न पुचन्ति ॥ २७८ ॥

विपात्रिदां पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् ।

त्रिगुणकृत्नामौष्टीं कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥ २७९ ॥

किञ्च । अगभिणीमित्यनुवर्तते । या च परवधार्थमज्ञापानादिषु विषं ददाति क्षिपति । या च दाहार्थं ग्रामादिष्वग्निं ददाति । तथा या च निजपतिगुरुवपत्यानि मारयति तां विच्छिन्नकर्णकरनालौष्टीं कृत्वा अदान्तैर्दुष्टबलीवदैः प्रवाह्य मारयेत् । स्तेयप्रकरणे यदेतत्साहसिकस्य दण्डविधानं तत्प्रासङ्गिकमिति मन्तव्यम् ॥ २७९ ॥

अविज्ञातकर्तृके हनने हन्तृज्ञानोपायमाह—

अविज्ञातहनस्याशु कलहं सुतबान्धवाः ।

प्रष्टव्या योपितश्वाम्य परपुंसि रताः पृथक् ॥ २८० ॥

अविज्ञातहनस्याविज्ञातपुरुषेण घातितस्य संबन्धिनः सुताः प्रत्यासन्नबान्धवाश्च केनास्य कलहो जात इति कलहमाशु प्रष्टव्याः । तथा मृतस्य संबन्धिन्यो योपितो याश्च परपुंसि रता व्यभिचारिण्यस्ता अपि प्रष्टव्याः ॥ २८० ॥

कथं प्रष्टव्या इत्यत आह—

स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वायं गतः सह ।

मृत्युदेशमगमन्नं पृच्छेद्वापि जनं शनैः ॥ २८१ ॥

किमयं स्त्रीकामो द्रव्यकामो वृत्तिकामो वा तथा कस्यां विधिं संबन्धन्यां वा स्त्रियामस्य रतिरासीत्, कस्मिन् वा द्रव्ये प्रीतिः, कुतो वा वृत्तिकामः, केन वा सह देशान्तरं गत इति नानाप्रकारं व्यभिचारिण्यो योपितः पृथक्पृथक् विश्वास्य प्रष्टव्याः । तथा मरणदेशनिकटवर्तिनो गोपाऽटविकाद्या ये जनास्तेऽपि विश्वासपूर्वकं प्रष्टव्याः । एवं नानाप्रकारैः प्रश्नैर्हन्तारं निश्चित्य तदुचितो दण्डो विधातव्यः ॥ २८१ ॥

क्षेत्रवेश्मवनग्रामविचीतखलदाहकाः ।

राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्रिना ॥ २८२ ॥

किञ्च । क्षेत्रं पक्षफलसस्योपेतम् । वेश्म गृहम् । वनमटवीं क्रीडावनं वा । ग्रामम् । विचीतमुक्तलक्षणम् । खलं वा ये दहन्ति ये च राजपत्नीमभिगच्छन्ति तान्मरणैः कटैर्वीर्यमयैर्वैष्टिगवा दहेत् । क्षेत्रादेश्मदाहकानां मारणदण्डप्रसङ्गादण्डविधानम् ॥ २८२ ॥

इति स्तेयप्रकरणम् ।

अथ स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् २४

स्त्रीसंग्रहणाख्यं विवादपदं व्याख्यायते । प्रथमसाहमादिदण्डमाख्यर्थे त्रेधा तत्स्वरूपं व्यासेन विवृतम्—'त्रिविधं तत्समाख्यातं प्रथमं मध्यमोत्तमम् । अदेशकालभाषाभिर्निर्जने च परस्त्रियाः ॥ कटाक्षावेक्षणं हास्यं प्रथमं साहसं स्मृतम् । प्रेषणं गन्धमाख्यानां धूपभूपणवाससाम् ॥ प्रलोभनं चाज्ञपानैर्मध्यमं साहसं स्मृतम् । सहासनं विविकेपु परस्परैमुपाश्रयः ॥ केशाकेशिग्रहश्चैव सम्यक् संग्रहणं स्मृतम् ॥' स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः संग्रहणम् ॥

संग्रहणज्ञानपूर्वकत्वात्कर्तुर्दण्डविधानं तज्ज्ञानोपायं तावदाह—

पुमान्संग्रहणे ब्राह्मः केशाकेशि परस्त्रियाः ।

सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा ॥ २८३ ॥

संग्रहणे प्रवृत्तः पुमान् केशाकेश्यादिभिलिङ्गैर्ज्ञात्वा प्रहीतव्यः । परस्परं केशग्रहणपूर्विका क्रीडा केशाकेशि । 'तत्र तेनेदमिति सरूपे' इति बहुव्रीहौ सति—'इच्छकर्मव्यतिहारे' इति समासान्त इच्छप्रत्ययः । अव्ययवाच्य लुप्तृ-तीया विभक्तिः ॥ तत्तन्नायमर्थः । परभार्यया सह केशाकेशिक्रीडनेनाभिनवैः कररुहदशनादिकृतव्रणैः रागकृतेभिर्हृद्द्वयोः संग्रहणस्या वा ज्ञात्वा संग्रहणे प्रवृत्तो प्रहीतव्यः । परस्त्रीग्रहणं नियुक्तावरुद्धादिव्युदायार्थम् ॥ २८३ ॥

नीवीमनप्रावरणमथिकेशावमर्शनम् ।

अदेशकालसंभाषं सहैकासनमेव च ॥ २८४ ॥

किंच । यः पुनः परदारपरिधानप्रन्थिप्रदेशकृच्चप्रावरणजघनमूर्ध्निरुहादिभूषणं साभिलाष इवाचरति । तथा अदेशे निर्जने जनताकीर्णं वान्धकाराकुले अकाले संलापनं करोति । परभार्यया वा सहैकमञ्जकादां रिरंसयेवावतिष्ठते यः सोऽपि संग्रहणे प्रवृत्तो ब्राह्मः । एतच्चाज्ञानमानदोषपुरुषविषयम् । इतरस्य तु न दोषः । यथाह मनुः (८।३।५५)—'यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषित करणान् । न दोषं प्रामुयात्किंचिन्नहि तस्य व्यतिक्रमः ॥' इति ॥ यः परस्त्रिया स्पृष्टः क्षमते-ऽसावपि ब्राह्म इति तेनैवोक्तम् (८।३।५८)—'स्त्रियं स्पृष्टेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा । परस्परस्यानुमते सर्वे संग्रहणं स्मृतम् ॥' इति । यश्च मध्येयं विदग्धाऽसकृद्भ्रमितेति श्लाघया भुजंगजनसमक्षं ख्यापयत्यसावपि ब्राह्म इति तेनैवोक्तम् ।—'दर्पाद्वा यदि वा मोहाच्छ्लाघया वा स्वयं वदेत् । पूर्वं मयेयं भुक्तेति तच्च संग्रहणं स्मृतम् ॥' इति ॥ २८४ ॥

प्रतिपिद्वयोर्द्वयोः स्त्रीपुंसयोः पुनः सैल्लापादिकरणे दण्डमाह—

स्त्री निपेधे शतं दद्याद्विशतं तु दमं पुमान् ।

१ संभाषा निजने घ. २ समुदाहृतम् व. ३ नपाश्रयः घ. ४ स्त्री निपेधे शतं दण्ड्या दिशतं तु दमः पुमान् इति व्य. मयूखे.

प्रतिपेधे तयोर्दण्डो यथा संग्रहणे तथा ॥ २८५ ॥

प्रतिपिप्यत इति प्रतिपेधः पतिपित्रादिभिर्धेन सह संभाषणादिकं निपिद्धे तत्र प्रवर्तमाना स्त्री शतपणं दण्डं दद्यात् । पुरुषः पुनरेवं निपिद्धे प्रवर्तमानो द्विशतं दद्यात् । द्वयोस्तु स्त्रीपुंसयोः प्रतिपिद्धे प्रवर्तमानयोः संग्रहणे संभोगे वर्णानुसारेण यो दण्डो वक्ष्यते स एव विज्ञेयः । एतच्च चारणादिभार्याव्यतिरेकेण । (८।३६२)—'नेप चारणदारेषु विधिर्नामोपजीविषु । सजयन्ति हि ते नारीं निगृह्याश्चारयन्ति च ॥' इति मनुस्मरणात् ॥ २८५ ॥

तदिदानीं संग्रहणे दण्डमाह—

सजातावृत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः ।

प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनम् ॥ २८६ ॥

चतुर्णामपि वर्णानां बलात्कारेण सजातीयगुप्तपरदारभगमने साशीतिपण-सहस्रं दण्डनीयः । यदा त्वानुलोम्येन हीनवर्णा स्त्रियमगुप्तमभिगच्छति तदा मध्यमसाहस्रं दण्डनीयः । यदा पुनः सर्वणामगुप्तमानुलोम्येन गुप्तां वा व्रजति तदा मानवे विशेषेण उक्तः (८।३७८-३८३)—'सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तं विप्रं बलाद्ब्रजन् । शतानि पद्म दण्ड्यः स्याद्विच्छन्त्या सह संगतः ॥' तथा—'सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्तं तु ते व्रजन् । शूद्रायां क्षत्रियविशोः सहस्रं तु भवेदमः ॥' इति ॥ एतच्च गुरुसखिभार्यादिव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् ।—'माता मातृवसा श्वश्रुर्मानुलानी पितृवसा । पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्त्रुषा ॥ दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता । राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥ आसामन्यतमां गच्छन्गुप्तल्पग उच्यते । क्षिभस्योत्कर्तनात्तत्र नाम्यो दण्डो विधीयते ॥' इति नारदस्मरणात् ॥ प्रातिलोम्ये उत्कृष्टवर्णस्त्रीगमने क्षत्रियादेः पुरुषस्य वधः । एतच्च गुप्ताविषयम् । अन्यत्र तु धनदण्डः । (८।३७६।३७७)—'उभावपि हि तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह । विभ्रुतो शूद्रवदण्ड्यां दग्धव्यां वा कटाग्निना ॥ ब्राह्मणीं यद्यगुप्तं तु सेवेतां वैश्यपार्थिवौ । वैश्यं पद्मशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्रिणम् ॥' इति मनुस्मरणात् । शूद्रस्य पुनरगुप्तमुत्कृष्टवर्णा स्त्रियं व्रजतो लिङ्गच्छेदनसर्वस्वापहारौ । गुप्ते तु व्रजतस्यैव वधसर्वस्वापहाराविति तेनैवोक्तम् ॥ (मनुः ८।३७३)—'शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् । अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण हीयते ॥' इति । नार्याः पुनर्हीनवर्णं व्रजन्त्याः कर्णयोरदिग्रहणास्त्रासादेश्च कर्तनम् । आनुलोम्येन वा सर्वणं वा व्रजन्त्या दण्डः कल्प्यः । अयं च वधाद्युपदेशो राज्ञे तस्यैव पालनाधिकाराच्च द्विजानिमात्रस्य । तस्य 'ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शरणादादित' इति शस्त्रग्रहणनिषेधात् । यदा तु राज्ञो निवेदने कालविलम्बनेन कार्यातिपाताशङ्का तदा स्वयमेव जारादीन्हन्यात् (मनुः ८।३४८)—'शस्रं

द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते' । तथा (मनुः ८।३५१)—'नातन्नायि-
वधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वाप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमुच्छति ॥'
इति शस्त्रग्रहणाभ्यनुज्ञानाच्च ॥ तथा क्षत्रियवैश्ययोरेन्योन्यरूपभिगमने यथा-
क्रमं सहस्र-पञ्चशतपणात्मकौ दण्डौ वेदितव्यौ । तदाह मनुः (८।३८२)
—'वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तं वैश्यां वा क्षत्रियो ब्रजेत् । यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां
तावुभौ दण्डमर्हतः ॥' इति ॥ २८६ ॥

पारदार्यप्रसङ्गात्कन्यायामपि दण्डमाह—

अलंकृतां हरन्कन्यामुत्तमं हान्यथाधमम् ।

दण्डं दद्यात्सवर्णासु प्रातिलोभ्ये वधः स्मृतः ॥ २८७ ॥

त्रिवाहाभिमुन्नीगुनामलंकृतां सवर्णां कन्यामपहरन्नुत्तमसाहसं दण्डनीयः ।
तदनभिमुखीं सवर्णां हरन्प्रथमं साहसम् । उरुकृष्टवर्णजां कन्यामपहरतः पुनः
क्षत्रियादेर्वध एव ॥ दण्डविधानाच्चापहर्तृसकाशादाच्छिद्यान्यस्मै देयेति ग-
म्यते ॥ २८७ ॥

आनुलोम्यापहरणे दण्डमाह—

सकामाम्बनुलोमागु न दोषस्त्वन्यथा दमः ।

यदि सानुरागां हीनवर्णां कन्यामपहरति तदा दोषाभावाच्च दण्डः । अन्य-
था त्वनिच्छन्तीमपहरतः प्रथमसाहसो दण्डः ॥

कन्यादूषणे दण्डमाह—

दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा ॥ २८८ ॥

अनुलोमास्वित्यनुवर्तते । यद्यकामां कन्यां बलात्कारेण नखक्षतादिना दूषय-
ति तदा तस्य करच्छेदव्ययः । यदा पुनन्नामेवाङ्गुलिप्रक्षेपेण योनिक्षतं कुर्वन्दूष-
यति तदा मनुकपट्टशतसहितोऽङ्गुलिच्छेदः । (मनुः ८।३६७)—'अभिषङ्ग
तु यः कन्यां कुर्यादूर्पेण मानवः । तस्याशु कर्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डं चार्हति पदश-
तम् ॥' इति ॥ यदा पुनः सानुरागां पूर्ववदूषयति तदापि तेनैव विशेष उक्तः
(मनुः ८।३६८)—'सकामां दूषयन्कन्यां नाङ्गुलिच्छेदमर्हति । द्विशतं तु दमं
दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥' इति ॥ यदा तु कन्यैव कन्यां दूषयति विदग्धा
वा तत्रापि विशेषस्तेनैवोक्तः (मनुः ८।३६९)—'कन्यैव कन्यां या कुर्या-
स्यास्तु द्विशतो दमः । या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ॥
मुण्ड्योरेव वा च्छेदं खरेणोद्ग्रहणं तथा ॥' इति । कन्यां कुर्यादिति कन्यां यो-
क्षतवर्ती कुर्यादित्यर्थः ॥ यदा पुनरुक्लृष्टजातीयां कन्यामविशेषात्सकामाम-
गामां वाभिगच्छति तदा हीनस्य क्षत्रियादेर्वध एव । (८।३६६)—'उत्तमां
सवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति' इति मनुस्मरणात् ॥ यदा सवर्णां सकामाम-

भिगच्छति तदा गोमिथुनं शुल्कं तत्पित्रे दद्यात् यदीच्छति ॥ पितरि तु शुल्क-
मनिच्छति दण्डरूपेण तदेव राज्ञे दद्यात् । सवर्णामकामां तु गच्छतो वध-
एव । यथाह मनुः (८।३६६)—‘शुल्कं दद्यात्सेवमानः समापि पता
यदि’ । (८।३६४)—‘योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति । सकामां
दूषयेन्नुष्यो न वधं प्राप्नुयात्परः ॥’ इति ॥ २८८ ॥

शतं स्त्रीदूषणे दद्याद्दे तु मिथ्याभिज्ञमने ।

पशुनाच्छन्दशतं दाप्यो हीनां स्त्रीं गां च मध्यमम् ॥ २८९ ॥

किंच । स्त्रीशब्देनात्र प्रकृतवाक्कन्यावमृश्यते । तस्या यदि कश्चिद्विद्यमानाने-
वापस्मारराज्यःमादिदीर्घविवतगोमंभ्रमैभ्रान्वादिदोषान्प्रकाशयेयमकन्येति
दूषयत्यसौ शतं दाप्यः । मिथ्याभिज्ञमने तु पुनरविद्यमानदोषाविष्कारेण
दूषणे द्वेशते दापनीयः । गोव्यतिरिक्तपशुगमने तु शतं दाप्यः । यः पुनर्हीनां
स्त्रियमन्यावसायिनीमविशेषात्मकामामकामां वा गां चाभिगच्छत्यसौ मध्यम-
साहसं दण्डनीयः ॥ २८९ ॥

साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह—

अवरुद्धामु दासीषु भुजिष्यामु तथैव च ।

गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम् ॥ २९० ॥

गच्छन्नित्यनुवर्तते । उक्तलक्षणा वर्णस्त्रियो दास्यस्ता एव स्वामिना शुभ्रपा-
हानियुदासार्थे गृह एव स्थातव्यमित्येवं पुरुषान्तरोपभोगतो निरुद्धा अव-
रुद्धाः । पुरुषनियतपरिग्रहाः भुजिष्याः, यदा दास्योऽवरुद्धा भुजिष्या वा भवे-
युस्तदा तामु तथा चशब्दादेश्यास्त्रैरिणीनामपि साधारणस्त्रीणां भुजिष्याणां च
ग्रहणम् । तामु च सर्वपुरुषसाधारणतया गम्यास्वपि गच्छन् पञ्चाशत्पणान्दण्ड-
नीयः । परपरिगृहीतत्वेन तासां परदारतुल्यत्वात् । एतच्च स्पष्टमुक्तं नारदेन
—‘स्त्रैरिष्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी च या । गम्याः स्युरानुलोम्येन
स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥ आस्त्रेव तु भुजिष्यामु दोषः स्यात्परदारवत् । गम्या-
स्वपि हि नोपेयैद्यत्ताः परपरिग्रहाः ॥’ इति ॥ निष्कामिनी स्वाभ्यनवरुद्धा
दासी । ननु च स्त्रैरिष्यादीनां साधारणतया गम्यत्वाभिधानमयुक्तम् । नहि
जातितः शास्त्रतो वा काश्चन लोके साधारणाः स्त्रिय उपलभ्यन्ते । तथाहि । स्त्रै-
रिष्यो दास्यश्च तावद्गर्णस्त्रिय एव ।—‘स्त्रैरिणी या पतिं हित्वा सवर्णं कामतः
अवेत् । वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ॥’ इति मनुस्मरणात् ॥
नच वर्णस्त्रीणां पत्नी जीवति मृते वा पुरुषान्तरोपभोगो घटते । (मनुः ५।
१५४-१५७)—‘दुःशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः । परिचर्यः स्त्रिया
साध्या सततं देवव्रतपतिः ॥ कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः । ननु ना-
मापि गृहीयात्पत्न्यौ प्रेते परस्व तु ॥’ इति निषेधस्मरणात् ॥ नापि कन्याव-

स्थायः साधारणत्वम् । पित्रादिपरिरक्षितायाः कन्याया एव दानोपदेशात् ।
 दात्रभावेऽपि तथाविधाया एव स्वयंवरोपदेशात् । नच दासीभावात्स्वधर्मोधि-
 कारच्युतिः । पारतन्त्र्यं हि दास्यं न स्वधर्मपरित्यागः । नापि वेद्या साधारणी
 वर्णानुलोमजप्यतिरेकेण गम्यजात्यन्तरासंभवान् । तदन्तःपातित्वे च पूर्ववदे-
 वागम्यत्वम् । प्रतिलोमजत्वे तु तासां नितरामगम्यत्वम् । अतः पुरुषान्तरोप-
 भोगे तासां निम्नितकर्माभ्यासेन पातित्यात् । पतितसंसर्गस्य निषिद्धत्वाच्च न
 सकलपुरुषोपभोगयोग्यत्वम् । सत्यमेवम् । किं त्वत्र स्वैरिण्याद्युपभोगे पित्रा-
 दिरक्षकराजदण्डभयादिदृष्टदोषाभावाद्गम्यत्ववाच्येति । दण्डाभावश्चावरुद्धासु
 दासीपितृवति नियतपुरुषपरिग्रहोपाधिना दण्डविधानात्तदुपाधिरहितास्वैर्यादव-
 गम्यते । स्वैरिण्यादीनां पुनर्दण्डाभावो विधानाभावात् ॥ 'कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टां
 न किञ्चिदपि दापयेत् ॥' इति लिङ्गनिदर्शनाच्चावगम्यते । प्रायश्चित्तं तु स्वध-
 र्मस्वलननिमित्तं गम्यानां गन्तॄणां चाविशेषाद्भवत्येव । यत्पुनर्वेश्यानां जात्य-
 न्तरासंभवे न वर्णान्तःपातित्वमनुमानादुक्तम्—'वेश्याः वर्णानुलोमाद्यन्तः-
 पातित्यो मनुष्यजात्याश्रयत्वात् ब्राह्मणादिवत्' इति । तन्न । तत्र कुण्डगोळ-
 कादिभिरनैकान्तिकत्वात् । अतो वेद्याख्या जातिजातिभेदादिर्वेश्यामुत्कृष्ट
 जातेः समानजातेर्वा पुरुषानुपपन्ना पुरुषसंभोगवृत्तिर्वैश्येति ब्राह्मण्यादिवल्लोक-
 प्रसिद्धिबलाद्भ्युपगमनीयम् । नच निर्मूलेयं प्रसिद्धिः । स्मर्यते हि स्कन्दपु-
 राणे—'पञ्चचूडा नाम काश्चनाप्सरसस्तत्सन्ततिर्वेश्याख्या पञ्चमी जातिः'
 इति । अतस्तासां नियतपुरुषपरिणयनविधिविधुरतया समानोत्कृष्टजातिपुरुषा-
 भिगमने नादृष्टदोषो नापि दण्डस्तासु चानवरुद्धासु गच्छतां पुरुषाणां यद्यपि न
 दण्डस्तथाप्यदृष्टदोषोऽस्त्येव । 'स्वदारनियतः सदा' इति नियमात् ।—'पशु-
 वेद्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते' इति प्रायश्चित्तस्मरणान्नेति निरवद्यम् २९०
 'अवरुद्धासु दासीषु' इत्यनेन दासीस्वैरिण्यादिभुजिष्याभिगमने दण्डं विद-
 धतन्मास्वभुजिष्यासु दण्डो नाम्नीत्यर्थादुक्तं तदपवादमाह—

प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः ।

बहूनां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिकः पृथक् ॥ २९१ ॥

पुरुषसंभोगजीविकासु दासीषु स्वैरिण्यादिषु शुल्कदानविरहेण प्रसह्य बला-
 त्कारेणाभिगच्छतो दशपणो दण्डः । यदि बहव एकाभिनिच्छन्तीमपि बलात्का-
 रेणाभिगच्छन्ति तर्हि प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणपरिमितं दण्डं दण्डनीयाः । यदा
 पुनस्तदिच्छया भाटिं दत्त्वा पश्चादनिच्छन्तीमपि बलाद्भ्रजन्ति तदा तेषामदोषः ।
 यदि व्याध्याद्यभिभवन्त्या न स्यात् ।—'व्याधिता मश्रमा व्यग्रा राजकर्मप-
 रायणा । आमश्रिता चेन्नागच्छेददण्ड्या बडवा स्मृता ॥' इति नारदवचनान् ॥

गृहीतवेतना वेद्या नेच्छन्ती द्विगुणं बहेत् ।

अगृहीते समं दाप्यः पुमानप्येवमेव हि ॥ २९२ ॥

यदा तु शुल्कं गृहीत्वा स्वस्थापि अर्थपतिं नेच्छति तदा द्विगुणं शुल्कं दद्यात् । तथा शुल्कं दत्त्वा स्वयमनिच्छतः स्वस्थस्य पुंसः शुल्कहानिरिव ।— 'शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् । अनिच्छन्तशुल्कोऽपि शुल्कहानिमवाप्नुयान् ॥' इति तेनैवोक्तम् । तथान्योऽपि विशेषस्तेनैव दक्षितः— 'अप्रयच्छंस्तथा शुल्कमनुभूय पुमान्स्त्रियम् । आक्रमेण च संगच्छन् पाददन्तनखादिभिः ॥ अयोर्नो वाभिगच्छेद्यो बहुभिर्वापि वासयेत् । शुल्कमष्टगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥ वेद्या प्रधाना याम्नात्र कामुकामद्रुहोपिताः । तत्समुत्थेषु कार्येषु निर्णयं संशये विदुः ॥' इति ॥ २९२ ॥

अयोर्नो गच्छतो योषां पुरुषं वापि मेहतः ।

चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजितागमे ॥ २९३ ॥

किंच । यैस्तु स्वयोषां मुखादावभिगच्छति पुरुषं वाभिमुखो मेहति तथा प्रव्रजितां वा गच्छत्यसौ चतुर्विंशतिपदान्दण्डनीयः ॥ २९३ ॥

अन्त्याभिगमने तद्व्ययः कुवन्धेन प्रवासयेत् ।

शूद्रस्तथान्त्य एव स्यादन्त्यस्वार्यागमे वधः ॥ २९४ ॥

किंच । अन्त्या चाण्डाली तद्रमने तस्मिन् प्रायश्चित्तानि भुङ्क्वन् 'सहस्रं त्वन्यजस्त्रियम्' इति मनुवचनात्पण्यसहस्रं दण्डयित्वा कुवन्धेन कुस्तिवन्धेन भगाकारेणाङ्कयित्वा स्वराष्ट्राजिर्वासयेत् । प्रायश्चित्ताभिमुखस्य पुनर्दण्डनमेव । शूद्रः पुनश्चाण्डाल्यभिगमेऽन्त्य एव चाण्डाल एव भवति । अन्यजस्य पुनश्चाण्डालादेरुत्कृष्टजातिव्यभिगमे वध एव ॥ २९४ ॥

इति स्त्रीसंप्रहणप्रकरणम् ।

अथ प्रकीर्णकप्रकरणम् २५

व्यवहारप्रकरणमध्ये स्त्रीपुंसयोगाख्यमप्यपरं विवादपदं मनुनारदाभ्यां विवृतम् । तत्र नारदः— 'विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्र पुंसां च कीर्त्यते । स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं तद्विवादपदमुच्यते ॥' इति ॥ मनुरप्याह (८१२)— 'अस्वतन्त्राः स्त्रियः कायाः पुरुषैः स्वर्दिवा निशम् । विषयेषु च सज्जन्यः संस्थाप्या ह्यात्मनो वशे ॥' इत्यादि ॥ यद्यपि स्त्रीपुंसयोः परस्परमर्थिप्रत्यर्थितया नृपसमक्षं व्यवहारो निषिद्धस्तथापि प्रत्यक्षेण कर्णपरम्परया वा विदिते तयोः परस्परतिचारे दण्डादिना दम्पती निजधर्ममार्गे राज्ञा स्थापनीयौ । इतरथा दोषभागभवतीति व्यवहारप्रकरणे राजधर्ममध्येऽस्य स्त्रीपुंसधर्मजातस्योपदेशः । एतच्च विवाहप्रकरण एव संप्रपञ्चं प्रतिपादितमिति योगीश्वरेण न पुनरत्रोक्तम् ॥

सांप्रतं प्रकीर्णकाख्यं व्यवहारपदं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं च कथितं नारदेन—
 'प्रकीर्णकेषु विज्ञेया व्यवहारा नृपाश्रयाः । राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणं
 तथा ॥ पुरः प्रदानं संभेदः प्रकृतीनां तथैव च । पाखण्डिनैगमश्रेणीगणधर्मवि-
 पर्ययाः ॥ पितापुत्रविवादाश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः । प्रतिग्रहविलोपश्च कोपश्चा-
 श्रमिणामपि ॥ वर्णसंकरदोषश्च तद्भृत्तिनियमस्तथा । न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वे त-
 त्स्यात्प्रकीर्णकम् ॥' इति ॥ प्रकीर्णके विवादपदे ये विवादा राजाज्ञोल्लङ्घनतदा-
 ज्ञाकरणादिविषयास्ते नृपसमवायिनः । नृप एव तत्र स्मृत्याचारव्यपेतमार्गे व-
 र्तमानानां प्रतिकूलतामास्थाय व्यवहारनिर्णयं कुर्यात् ॥ एवं च वदता यो नृ-
 पाश्रयो व्यवहारस्तत्प्रकीर्णकमित्यर्थोल्लक्षितं भवति ॥

▲ तत्रापराधविशेषेण दण्डविशेषमाह—

ऊनं वाभ्यधिकं वापि लिखेद्यो राज्ञामनम् ।

पारदारिकचौरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः ॥ २९५ ॥

राजदत्तभूमेर्निबन्धस्य वा परिमाणादयूनत्वमाधिक्यं वा प्रकाशयन् राजशा-
 सनं योऽभिलिखति यश्च पारदारिकं चौरं वा गृहीत्वा राजेऽनर्पयित्वा मुञ्चति
 तावुभावुत्तमसाहसं दण्डनीयं ॥ २९५ ॥

प्रसङ्गात्नृपाश्रयव्यतिरिक्तव्यवहारविषयमपि दण्डमाह—

अभक्ष्येण द्विजं दूष्य दण्ड उत्तमसाहसम् ।

मध्यमं क्षत्रियं वैश्यं प्रथमं शूद्रमधिकम् ॥ २९६ ॥

मूत्रपुरीषादिना अभक्ष्येण भक्ष्यानर्हेण ब्राह्मणं दूष्यान्नपानादिमिश्रणेन स्व-
 रूपेण वा दूषयित्वा खादयित्वात्तमसाहसं दण्ड्यो भवति । क्षत्रियं पुनरेवं दू-
 षयित्वा मध्यमम् । वैश्यं दूषयित्वा प्रथमम् । शूद्रं दूषयित्वा प्रथमसाहस-
 स्यार्थं दण्ड्यो भवतीति संबन्धः । लज्जनाद्यभक्ष्यदूषणे तु दोषतारतम्यादण्ड-
 तारम्यमूहनीयम् ॥ २९६ ॥

कृत्स्नव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी ।

व्यङ्गहीनस्तु कर्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसम् ॥ २९७ ॥

किंच । रसवेधाद्यापादितवर्णोत्कर्षः कूटैः स्वर्णैर्व्यवहारशीलो यः स्वर्णका-
 रादिः । यश्च विमांसस्य कुत्सितमांसस्य श्वादिसंबद्धस्य विक्रयशीलः सौनि-
 कादिः । चशब्दात्कूटरजतादिव्यवहारी च ते सर्वे प्रत्येकं नाम्नाकर्णकरैश्चिभिर-
 ज्ञैर्हीनाः कार्याः । चशब्दात्कृत्स्नव्यवहारेण समुच्चितमुत्तमसाहसं दण्डं दाप्याः ।
 यत्पुनर्मनुनोक्तम् (९।२९२)—'सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्श्विवः ॥ प्रव-
 र्तमानमन्याये छेदयेत्तल्लवः क्षुरैः ॥' इति तदेतदेवब्राह्मणराजस्वर्णविषयम् २९७

१ णके पुनर्हेया खं. २ भेदक्ष घ. ३ न्यूनं वा ४. ४ दृष्ट्य इषेण घ. ५ शब्दापङ्कच्छेदेन ख.
 ग. ० म्म० २५

विषयविशेषे दण्डाभावमाह—

चतुष्पादकृतो दोषो नापैहीति प्रजल्पतः ।

काष्ठलोष्टेषुपापाणवाहुयुग्यकृतस्तथा ॥ २९८ ॥

चतुष्पादगौंजादिभिः कृतो यो दोषो मनुष्यमारणादिरूपोऽसौ गवादिस्वामिनो न भवत्यपसरति प्रकर्षेणोच्चैर्भाषमाणस्य । तथा लोष्टलोष्टमायस्पापाणो-
क्षेपणेन वाहुना युग्येन च युगं बहताश्चादिना कृतो यः पूर्वाक्तो दोषः सोऽपि
काष्ठादीन्प्रास्यतो न भवत्यपसरति प्रजल्पतः । काष्ठानुक्षेपणेन हिंसायां दोषा-
भावकथनं दण्डाभावप्रतिपादनार्थम् । प्रायश्चित्तं पुनरबुद्धिपूर्वकरणनिमित्तं
स्येव । काष्ठादिग्रहणं च शक्तितोमरादेरनुक्षणार्थम् ॥ २९८ ॥

छिन्ननस्येन यानेन तथा भग्नयुगादिना ।

पश्चाच्चैवापसरता हिंसने स्वाम्यदोषभाक् ॥ २९९ ॥

किञ्च । नसि भवा रज्जुर्नस्या छिन्ना शकटादियुक्तः शीवर्दनस्या रज्जुर्यस्मि-
न्याने तत् छिन्ननस्यं शकटादि तेन । तथा भग्नयुगेन अदिग्रहणाद्प्राज्ञक्षत्रका-
दिना च यानेन पश्चात्पृष्ठतोऽपसरता चशब्दात्तिर्यगपगच्छता प्रतिमुखं चाग-
च्छता च मनुष्यादिहिंसने स्वामी प्राज्ञको वा दोषभाक् भवति । अतद्यय-
वजनितत्वादिसनस्य । तथाच मनुः (१२९१२९२)— छिन्ननस्ये भग्नयुगे
तिर्यक्प्रतिमुखगते । अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥ छेदने चैव य-
ज्जाणां योक्तृशब्दोस्तथैव च । आक्रन्दे सत्यपैहीति न दण्डं मनुः क्वीत् ॥ इति २९९

उपेक्षायां स्वामिनो दण्डमाह—

शक्तोऽमोक्षयन्स्वामी दंष्ट्रिणां शङ्किणां तथा ।

प्रथमं साहसं दद्याद्विक्रुष्टे द्विगुणं तथा ॥ ३०० ॥

अप्रवाणप्राज्ञकपेरिनैर्दंष्ट्रिभिर्गजादिभिः शङ्किभिर्गजादिभिर्भयमानं समर्थो-
ऽपि तस्वामी यदा मोक्षयन्नुपेक्षते तदा अकुशलप्राज्ञकनियोजननिमित्तं प्रथम-
साहसं दण्डं दद्यात् । यदा तु मारितोऽहमिति विक्रुष्टेऽपि न मोक्षयति तदा
द्विगुणम् । यदा पुनः प्रवीणमेव प्राज्ञकं प्रेरयति तदा प्राज्ञक एव दण्डव्यो न
स्वामी । यथाह मनुः (८१२९४)—‘प्राज्ञकश्चेद्भवेदाप्तः प्राज्ञको दण्डमर्हति’
इति ॥ प्राज्ञको यन्ता । आसोऽभियुक्तः । प्राणिविशेषाच्च दण्डविशेषः कल्प-
नीयः । यथाह मनुः (८१२९६-९८)—‘मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्किल्बिर्ष
भवेत् । प्राणभृत्सु महत्स्वर्धं गोगजोद्ग्रहयादिषु ॥ क्षुद्राणां च पशूनां तु हिं-
सायां द्विशतो दमः । पञ्चाशसु भवेद्दण्डः शुभेषु शृगपक्षिषु ॥ गर्दभाजावि-
कानां तु दण्डः स्वात्पञ्चमापकः । मापकस्तु भवेद्दण्डः शशूकरनिपातने ॥ इति ।

जारं चौरैर्यभिवदन्दाप्यः पञ्चशतं दमम् ।

उपजीव्य धनं मुञ्चंस्तदेवाष्टगुणीकृतम् ॥ ३०१ ॥

किंच । स्ववंशकलङ्कभयाजारं पारदारिकं चौर निर्गच्छेत्यभिवदन्, पञ्चशतं पणानां पञ्चशतानि यस्मिन्दमे स तथोक्तस्तं दमं दाप्यः । यः पुनर्जारहस्ताद्धन-मुपजीव्य उल्कोचरूपेण गृहीत्वा जारं मुञ्चत्यसौ यावद्गृहीतं तावदष्टगुणीकृतं दण्डं दाप्यः ॥ ३०१ ॥

राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकारिणम् ।

तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं छित्त्वा जिह्वां प्रवासयेत् ॥ ३०२ ॥

किंच । राज्ञोऽनिष्टस्यानभिमतस्याभिन्नस्तोत्रादेः प्रकर्षेण भूयोभूयो वक्तारं तस्यैव राज्ञ आक्रोशकारिणं निन्दाकरणशीलं तदीयस्य च मन्त्रस्य स्वराद्भिवृ-द्धिहेतोः परराष्ट्रापक्षयकरस्य वा भेत्तारं अभिन्नकर्णेणु जपन्तं तस्य जिह्वामुल्लुत्य स्वराद्भिवृत्तिकासयेत् । कोशापहरणादौ पुनर्वच एव । (मनुः ९।२७५)— 'राज्ञः कोशापहर्तृञ्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् । घातयेद्विविधैर्वर्षैररीणां चोपै-कारकान् ॥' इति मनुस्मरणान् । विविधैः सर्वस्वापहाराङ्गच्छेद्वधरूपैरि-त्यर्थः ॥ सर्वस्वापहारेऽपि यद्यस्य जीवनोपकरणं तन्नापहर्तव्यम् चोर्षोपकरणं विना । यथाह नारदः—'आयुधान्यायुधीयानां बाह्यादीन्वाह्यजीविनाम् । वेश्यास्त्रीणामलंकारान्बाद्यतोद्यादि तद्विदाम् ॥ यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारुकाः । सर्वस्वहरणेऽप्येतन्न राजा हर्तुमर्हति ॥' इति । ब्राह्मणस्य पुनः 'न शौ-रीरो ब्राह्मणे दण्डः' इति निषेधाद्दधस्थाने त्रिरोमुण्टनादिकं कर्तव्यम् ।—'ब्रा-ह्मणस्य वधो मौण्ड्यं पुराश्रिर्वासनाङ्कने । ललाटे चाभिशास्ताङ्कः प्रकाणं गर्दभेन तु ॥' इति मनुस्मरणान् ॥ ३०२ ॥

मृताङ्गलप्रविक्रेतुर्गुरोस्ताडयितुस्तथा ।

राजयानासनारोडुदण्ड उत्तमसाहसः ॥ ३०३ ॥

किंच । मृतशरीरसंबन्धिनो वस्त्रपुष्पादेर्विक्रेतुः गुरोः पित्राचार्यादेस्ताडयितुः तथा राजानुमतिं विना तद्यानं गजाद्यादि आसनं सिंहासनादि आरोहतश्चोत्-मसाहसो दण्डः ॥ ३०३ ॥

द्विनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा ।

विप्रत्वेन च शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः ॥ ३०४ ॥

किंच । यः पुनः क्रोधादिना परस्य नेत्रद्वयं भिनत्ति । यश्च ज्योतिःशास्त्रविद् । गुर्वादिहितेष्वुभयतिरिक्तो राज्ञो द्विष्टमनिष्टं संवत्सरान्ते तत्र राज्यच्युतिर्भवि-ष्यतीत्येवमादिरूपमादेशं करोति । तथा यः शूद्रो भोजनार्थं यज्ञोपवीतादीनि

प्राह्मणलिङ्गानि दर्शयति तेषामष्टशतो दमः । अष्टौ पणशतानि यस्मिन्दमे स
तथोक्तः । 'आद्यभोजनायै पुनः शूद्रस्य विप्रवेशधारिणस्तस्यशलाकया यज्ञोपवी-
बद्धपुण्यालिखेत्' इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । वृत्त्यर्थं तु यज्ञोपवीतमदिप्राह्मण-
लिङ्गधारिणो वध एव ।—'द्विजातिलिङ्गिनः शूद्रान्वातयेत्' इति श्रुत्यात् ३०४

रागलोभादिनाऽभ्यधा व्यवहारदर्शने दण्डमाह—

दुर्दृष्टास्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान्नृपेण तु ।

सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्विगुणं दमम् ॥३०५॥

दुर्दृष्टान्स्मृत्याप्यारप्राप्तधर्मोलङ्घनेन रागलोभादिभिरसम्यग्विचारेण कृत्वा नान्यथा-
श्रूयमानान्म्यवहारान्पुनः स्वयं राजा सम्यग्विचार्य निश्चितदोषाः पुनः सभ्याः स-
जयिनः प्रत्येकं विवादपदे यो दमः पराजितस्य तद्विगुणं दाप्याः । अप्राप्तजेतु-
दण्डविधिपरम्वाद्ब्रह्मचरस्य रागलोभादित्यादिना श्लोकेनापौनरुक्त्यम् । यदा पुनः
साक्षिदोषेण व्यवहारस्य दुर्दृष्टत्वं ज्ञातं तदा साक्षिण एव दण्ड्या न जयी नापि
सभ्याः । यदा तु राजानुभत्या व्यवहारः दुर्दृष्टत्वं ज्ञातं तदा सर्वे एव राजसहितः
सभ्यादयो दण्डनीयाः ।—'पादो गच्छति कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति । पादः
सभासदः सर्वांस्पादो राजानमृच्छति ॥' इति वचनात् । एतच्च प्रत्येकं राजा-
दीनां दोषप्रतिपादनपरं न पुनरेकैस्त्रैव पापापूर्वस्य विभागाय । यथोक्तम्—
'कर्तृसमवायिफलजननस्वभाववादापूर्वस्य' ॥ ३०५ ॥

न्यायतो निर्णीतव्यवहारस्य प्रत्यावर्तयितुर्दण्डमाह—

यो मन्येताजिनोऽस्मीति न्यायेनापि पराजित'

तमायान्तं पुनर्जित्वा दापयेद्विगुणं दमम् ॥ २०६ ॥

यः पुनर्न्यायमार्गेण पराजितोऽपि औद्धत्याज्जाहं पराजितोऽस्मीति मन्यते
तमायान्तं कृत्स्नैरन्याशुपन्यासेन पुनर्धर्मोधिकारिणमधितिष्ठन्तं धर्मेण पुनः परा-
जयं नीत्वा द्विगुणं दण्डं दापयेत् ॥ नारदेनाप्युक्तम्—'तीरितं चानुशिष्टं वा
यो मन्येत विधर्मतः । द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत् ॥' इति ॥
तीरितं साक्षिलेख्यादिनिर्णीतमनुद्धृतदण्डम् । अनुशिष्टमनुद्धृतदण्डम् । दण्डपर्य-
न्तं नीतमिति यावत् ॥ यत्पुनर्मनुवचनम् । (१।२३३)—'तीरितं चानुशिष्टं
च यत्र क्वचन विद्यते । कृतं तद्धर्मतो ज्ञेयं न तत्प्राज्ञो निवर्तयेत् ॥' इति ।
तदर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरवचनाव्यवहारस्याधर्मतो वृत्तत्वात्प्राज्ञाय पुनर्द्विगुणदण्ड-
प्रतिज्ञापूर्वकं व्यवहारं प्रवर्तयेत् न पुनर्धर्मतो वृत्तत्वनिश्चयेऽपि राज्ञा लोभादि-
ना प्रवर्तयितव्य इत्येवंपरम् । यत्पुनर्नृपान्तरेणापि न्यायापेतं कार्यं निवर्तितं
तदपि सम्यक्परीक्षणेन धर्म्यं पथि स्थापनीयम् । 'न्यायापेतं यदम्येन राज्ञा
ज्ञानकृतं भवेत् । तदप्यन्यायविहितं पुनर्न्याये निवेशयेत् ॥' इति स्मरणात् ३०६

अन्यायगृहीतदण्डधनस्य गतिमाह—

राज्ञाऽन्यायेन यो दण्डो गृहीतो वरुणाय तम् ।

निवेद्य दद्याद्विप्रेभ्यः स्वयं त्रिशद्वृणीकृतम् ॥ ३०७ ॥

अन्यायेन यो दण्डो राज्ञा लोभाद्गृहीतस्तं त्रिशद्वृणीकृतं वरुणायेदमिति संकल्प्य ब्राह्मणेभ्यः स्वयं दद्यात् । यस्माद्दण्डरूपेण यावद्गृहीतमन्यायेन तावत्त-
स्मै प्रतिदेयमितरथापहारदोषप्रसङ्गात् । अन्यायदण्डग्रहणे पूर्वस्वामिनः स्वत्व-
विच्छेदाभावाच्चेति ॥ ३०७ ॥

इति श्रीमत्पद्मनाभभट्टोपाध्यायात्मजस्य श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकान्धार्थविज्ञा-
नेश्वरभट्टारकस्य कृतौ ऋतुमिताक्षराख्यायां याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रविवृतौ द्वितीयो-
ऽध्यायो व्यवहाराख्यः समाप्तमगात् ॥

अथास्मिन्नध्याये प्रकरणानुक्रमणिका कथ्यते । आद्यं साधारणव्यवहारमा-
तृकाप्रकरणम् १ । असाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् २ । ऋणादानम् ३ ।
उपनिधिप्रकरणम् ४ । साक्षिप्रकरणम् ५ । लेख्यप्रकरणम् ६ । दिव्यप्रकरणम्
७ । दायविभागः ८ । सीमाविवादः ९ । स्वामिपालविवादः १० । अस्वामिवि-
क्रयः ११ । दत्ताप्रदानिकम् १२ । क्रीतानुशयः १३ । अभ्युपेत्याशुश्रूषा १४ ।
संविद्यतिक्रमः १५ । वेतनादानम् १७ । द्यूतसमाह्वयाख्यम् १७ । वाक्पारुष्यम्
१८ । दण्डपारुष्यम् १९ । साहसम् २० । विक्रीयासंप्रदानम् २१ । संभूयस-
मुत्थानम् २२ । स्तेयप्रकरणम् २३ । स्त्रीसंग्रहणम् २४ । प्रकीर्णकम् २५ । इति
पञ्चविंशति प्रकरणानि ॥

उत्तमोपपदस्येयं शिष्यस्य कृतिरात्मनः ।

धर्मशास्त्रस्य विवृतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः ॥ १ ॥

पुरःसरैरनुवज्योऽनुगन्तव्यः । अस्मादेव वचनात्तद्विवर्पस्थानुगमनमनियतमिति गम्यते ॥ अनुगम्य च 'परेयिवासम्' इत्यादि यमस्मृत्तं यमदेवत्या गाथाश्च त्रपद्भिर्लौकिकेनासंगृह्णेनाग्निना दग्धव्यो यदि जातारणिर्नास्ति । तत्सद्भावे तु तन्मथितेन दग्धव्यो न लौकिकेन । तस्याग्निसंपाद्यकार्यमात्रार्थत्वेनोत्पत्तेः । लौकिकाग्निश्च चण्डालादिव्यतिरिक्तो ब्राह्मणः ।—'चण्डालाग्निरेध्याग्निः सूतिकाग्निश्च कर्हिचित् । पतिताग्निश्चिताग्निश्च न शिष्टग्रहणोचिताः ॥' इति देवत्वस्मरणान् ॥ लौगाक्षिणा चात्र विशेष उक्तः—'तूष्णीमेवोदकं कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेव च । सर्वेषां कृतचूडानामन्यत्रापीच्छया द्वयम् ॥' इति । अयमर्थः—'बौलकमानन्तरकाले नियमेनाद्भ्युदकदानं कार्यम् । अन्यत्रापि नामकरणादूर्ध्वं अकृतचूडेऽपीच्छया प्रेताद्भ्युदयकामनया द्वयं अद्भ्युदकदानात्मकं तूष्णीं कार्यं न नियमेनेति विकल्पः । मनुनाप्यत्र विशेषो दर्शितः (५।१००)—'नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया । जातदन्तस्य वा कुर्यात्त्राग्निं वापि कृते सति ॥' इति । उदकग्रहणं साहचर्यादग्निं संहरस्याप्युपलक्षणार्थम् । 'नात्रिवर्षस्य' इति वचनान् ॥ कुलधर्मापेक्षया चूडोत्कर्षेऽपि वर्षत्रयादूर्ध्वमद्भ्युदकदानादनियमोऽवगम्यते । लौगाक्षिवचनाद्वर्षत्रयात्प्रागपि कृतचूडस्य तयोर्नियम इति विवेचनीयम् । उपेतश्चेत्पुपनीतमर्हि आहिताग्नेयावृता आहिताग्नेर्दाहप्रक्रियया स्वगृहादिप्रसिद्धया लौकिकाग्निर्नैव दग्धव्यः । अर्थव्यप्रयोजनवत् । अयमर्थः—'यद्यस्य कृतं दाहं द्वारं कार्यरूपं प्रयोजनं संभवति भूमिजोपणमोक्षणादि तदुपादेयम् । यत्पुनर्लुप्तप्रयोजनं पात्रयोजनादि तन्नवर्तते । तथा लौकिकाग्निविधानेनोपनीतस्य अनाहिताग्नेर्गृहाग्निना दाहविधानेन च अपहतप्रयोजनत्वादाहवनीयादेरपि निवृत्तिरिति ॥ अद्भ्यन्तरविधानं च बुद्ध्याज्ञवल्क्येनोक्तम्—'आहिताग्निर्ग्रथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः । अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनापरो जनः ॥' इति । नच शूद्रेण श्रमज्ञानंप्रति अग्निकाष्ठादिनयनं कार्यम्—'यस्यानयति शूद्रोऽग्निं तृणं काष्ठं हवींषि च । प्रेतत्वं हि सदा तस्य स चाधर्मेण लिप्यते ॥' इति यमस्मरणान् ॥ तथा दाहश्च स्वपनानन्तरं कार्यः—'प्रेतं दहेच्छुभैर्गन्धैः स्नापितं स्वग्वभूपितम्' इति स्मरणान् । प्रचेतसाप्युक्तम् ।—'स्नानं प्रेतस्य पुत्रार्थैर्वस्त्राद्यैः पूजनं तथा । नग्नेदं दहेन्नैव किंचिद्देयं परित्यजेत् ॥' इति । किंचिद्देयमिति शत्रवस्त्रैकदेशं श्मशानवास्यर्थं देयं परित्यजेदित्यर्थः ॥ तथा प्रेतनिर्हरणेऽपि मनुना विशेषो दर्शितः (५।१०४)—'न विप्रं स्वेषु तिष्ठसु मृतं शूद्रेण हारयेत् । अस्वर्ग्यां ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंपर्कदूषिता ॥' अत्र च स्वेषु तिष्ठसु इत्यविवक्षितम् । अस्वर्ग्यत्वादिदोषश्रवणात् ॥—'दक्षिणेन मृतं शूद्रं परद्वारेण निर्हरेत् । पश्चिमोत्तरपूर्वैस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ॥' तथा हारीतोपि—'न ग्रामाभिमुखं प्रेतं हरेयुः' इति ॥ 'दा तु प्रोषितमरणे शरीरं न लभ्यते तदास्थिभिः प्रतिकृतिं कृत्वा तेषामप्य-

लाभे पर्णशरैः शीनकादिगृह्योक्तमार्गेण प्रतिकृतिं कृत्वा संस्कारः कारयेत् । आशौ-
चं चात्र दशाहादिकमेव । 'आहिताग्निश्चेत्प्रवसन्निषेयत् पुनर्पितृशरैः कृत्वा शव-
चदाशौचम्' इति वसिष्ठस्मरणात् ॥ अनाहिताग्निस्तु त्रिरात्रम्—'सुपिष्टै-
जैलमग्निश्चैदग्धव्यश्च तथाग्निना । अस्मां स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा स बान्ध-
वैः ॥ एवं पर्णशरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥' इति वचनात् ॥ ततश्चायमर्थः
—'नामकरणादूर्वाङ्गित्वननमेव न चोदकदानादि । तत ऊर्ध्वं यावन्नवपि
वैकल्पिकमशुदकदानम् । ततः परं यावदुपनयनं नृष्णीभवाशुदकदानं नि-
यतम् । वपंत्रयागप्रागपि कृतचूडस्य । उपनयनादूर्ध्वं पुनराहिताग्नावृता दाहं
कृत्वा सर्वमौष्वेदेहिकं कार्यम् । अयं तु विशेषः । उपनीतस्य लौकिकाग्निना दाहः
कार्यः । अनाहिताग्नेर्गृह्याग्निना दाहो यथासंभवं पात्रवोजनं च कार्यम् ॥ १ ॥ २ ॥
संस्कारानन्तरं किं कर्तव्यमित्यत आह—

सप्तमाहशमाद्रापि ज्ञातयोऽभ्युपयन्त्यपः ।

अपनःशोशुचदधमनेन पितृदिञ्चुखाः ॥ ३ ॥

सप्तमाहवसादूर्वाङ्गदशमदिवसाद्वा ज्ञातयः समानगोत्राः सपिण्डाः समानो-
दकाश्च 'अपनः शोशुचदधम्' इत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणामुखाः अपः अभ्युपयन्ति ।
अभ्युपगमनेन न प्रयोजनमनोदकदानविधिप्रथम-पुपगमने लक्ष्यते । एवं माता-
महाचार्यैर्विद्यन्तन्तरमुदकदानस्यातिदेशदर्शनात् । एतच्चायुग्मामु तिथिषु कार्यम् ।
'प्रथमनृतीयपञ्चमसप्तमनवमेषुदकक्रिया' इति गौतमस्मरणात् ॥ एतच्च स्नाना-
नन्तरं कार्यम् । 'यथाशरीरं संयोज्यानवेषक्षमाणा अपोऽभ्युपयन्ति' इति शाता-
तपस्मरणात् ॥ तथा 'प्रचेतसाप्यत्र विशेषो दक्षितः—'प्रेतस्य बान्धवा
यथावृद्धमुदकमयतीर्य नोदपयैयुरुदकान्ते प्रसिञ्चेयुरपसव्ययज्ञोपवीतवाससो
'दक्षिणाभिमुखा ब्राह्मणस्योदचुखाः प्रेत्यद्युखाश्च राजस्य वैश्ययोः' इति ॥ स्मृत्य-
न्तरे तु यावन्त्याशौचदिनानि ॥ मुदकदानस्यावृत्तिरुक्ता । यथाह विष्णुः
—'यावदाशौचं तावत्प्रेतस्योदकं पिण्डं च दद्युः' इति ॥ तथा च 'प्रचेतसाप्यु-
क्तम्—'दिने दिनेऽज्जलीन्यर्गः प्रवेणाऽप्रेतकारणात् । तावद्बुद्धिः प्रकर्तव्या याव-
त्पिण्डः समाप्यते ॥' इति ॥ प्रतिदिनमज्जलीनां वृद्धिः कार्या यावद्दशमः पिण्डः
समाप्यते इत्यर्थः ॥ यद्यप्यनयोर्गुरुलघुकल्पयोरन्यतरानुष्ठानेनापि शास्त्रार्थः
सिद्धस्तथापि बहुकृशावहत्वेन गुरुतरकल्पे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः प्रेतस्योपकारातिशयो
भविष्यतीति कल्पनीयम् । अन्यथा गुरुतरकल्पेऽस्नायस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् ॥
वसिष्ठेनापि विशेषोऽभिहितः—'सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यामुदकक्रियां कुर्वी-
रन्' इति ॥ ३ ॥

वक्ष्यमाणसकृत्प्रसेकस्य नामगोत्रादिभिर्गुणैर्विंशष्टस्योदकदानस्यासमान-
गोत्रेषु मातामहादिष्वतिदेशमाह—

एवं मानामहाचार्यप्रेतानामुदकक्रिया ।

कामोदकं सखिप्रत्तास्वस्त्रीयश्चशुरर्विजाम् ॥ ४ ॥

यथा सगोत्रसपिण्डानां प्रेतानामुदकं दीयते तथा मातामहानामाचार्याणां च प्रेतानां नित्यमुदकक्रिया कार्या । सखा मित्रं, प्रत्ताः परिणीता दुहितृभगिन्यादयः, स्वस्त्रीयो भागिनेयः, श्वशुरः प्रसिद्धः, ऋत्विजो याजकाः एषां सख्यादीनां प्रेतानां कामोदकं कार्यम् । काम इच्छा कामेनोदकदानं कामोदकं प्रेताभ्युदयकामनायां सत्यामुदकं देयमसत्यां न देयमिति अकरणे प्रत्यवायो नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

उदकदाने गुणविधिमाह—

सकृत्प्रसिञ्चन्त्युदकं नामगोत्रेण वाग्यताः ।

तच्चोदकदानमित्थं कर्तव्यम् । सपिण्डाः समानोदकाश्च मौनिनो भूत्वा प्रेतस्य नामगोत्रे उच्चार्य अमुकनामा प्रेतोऽमुकगोत्रस्तृप्यन्ति सकृदेवोदकं प्रसिञ्चेयुः त्रिवा । 'त्रिः प्रैसेकं कुर्युः प्रेतस्तृप्यन्ति' प्रेचतःस्मरणात् ॥ प्रतिदिनमञ्जलिबृद्धिस्तु प्रतिपादितैव । तथा अयमपि विशेषस्तेनैवोक्तः—'नदीकूलं ततो गत्वा शीघ्रं कृत्वा यथार्थवत् । वस्त्रं संशोधयेदादौ ततः स्नानं समाचरेत् ॥ सचैलस्तु ततः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः । पापाणं तत आदाय विप्रे दद्याद्दशाञ्जलीम् ॥ द्वादश क्षत्रिये दद्याद्दशैश्च पञ्चदश स्मृताः । त्रिंशच्चतुर्दश दातव्यास्ततः संप्रविशेद्गृहम् ॥ ततः स्नानं पुनः कार्यं गृहशौचं च कारयेत् ॥' इति ॥

सपिण्डानां मध्ये केषांजिदुदकदानप्रतिषेधमाह—

न ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतितास्तथा ॥ ५ ॥

ज्ञातिवत्वे सत्यपि ब्रह्मचारिणः समावर्तनपर्यन्तं पतिताश्च प्रच्युतद्विजातिकर्माधिकारा उदकादिदानं न कुर्युः ॥ ब्रह्मचर्योत्तरकालं पूर्वस्मृतानां सपिण्डादीनां उदकदानमाशौचं च कुर्यादेव । यथाह मनुः (५।१८८)—'आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनान् । समाप्ते तुदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥' इति । आदिष्टी 'कस्य ब्रह्मचार्यस्यपोशान कर्म कुरु दिवा मा स्वाप्सीः' इत्यादि-व्रतादेशयोगाद्ब्रह्मचार्युच्यते । एतच्च पित्रादिव्यतिरेकेणैति वक्ष्यति । आचार्यपितृपाध्यायानिति । आत्राचार्यः पुनरेवं मन्यते—आदिष्टीति प्रकान्तप्रायश्चित्तः कथ्यते तस्यैवायमुदकदानादिनिषेधः प्रायश्चित्तरूपव्रतस्य समाप्त्युत्तरकालमुदकदानादौ-चविधिरिति ॥ तथा ङ्गीवादीनां चोदकदायित्वं निषिद्धम्—'ङ्गीवाद्या नोदकं कुर्युः स्तेना ब्राह्म्या विचर्मिणः । गर्भभर्तृद्गृहश्चैव सुराप्यश्चैव योषितः ॥' इति वृद्धमनुस्मरणात् ॥ ५ ॥

एवमुदकदाने कर्तृविशेषप्रतिषेधमुक्त्वा संप्रदानविशेषेण प्रतिषेधमाह—

पास्त्रण्ड्यनाश्रिताः स्तेना भर्तृभ्यः कामगादिकाः ।

सुराप्य आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः ॥ ६ ॥

१ प्रत्तस्वस्त्रीय ड. २ प्रलेकं कुर्युः, ख.

नरशिरःकपालादि भुविबाह्यलिङ्गधारणं पाखण्डं तद्विघ्नते येषां ते पाखण्डिनः ।
 अनाश्रिताः अधिकारे मन्यप्यकृताश्रमविशेषपरिग्रहाः । स्तेनाः । पाण्डुत्तमद्र-
 व्यहारिणः । भर्तृभ्यः पतिघातिन्यः । कामगाः कुलटाः । आदिग्रहणात्स्वर्गभ-
 द्राह्मणघातिन्यो गृह्यन्ते । सुराप्यो यासां या सुरा प्रतिपिद्धा सत्पानरताः । आ-
 त्मत्यागिन्यः त्रिपाण्डुदकोद्ग्रन्थनाशैरगमानं यास्यजन्ति । एते पाखण्ड्यादयः
 त्रिरात्रं दशरात्रं वा' इति वक्ष्यमाणभाषाशां चस्योदकदानाशौचवैदिकस्य च भाजना
 न भवन्ति । भाजयन्तीति भाजनाः सपिण्डादीनामाशौचादिनिमित्तभूता न भव-
 न्ति । अतन्मन्मरणे सपिण्डैरुदकदानादि न कार्यमित्येतत्प्रतिपादनपरं वचनम् ।
 अत्र च सुराप्य इत्यादिषु लिङ्गमविवक्षितम् ।—'लिङ्गं च वचनं देशः कालोऽयं
 कर्मणः फलम् । मीमांसाकुशलाः प्राहुरनुपादेयपञ्चकम् ॥' इत्यनुपादेयगतत्वात् ।
 एतच्च बुद्धिपूर्वविषयम् । यथाह गौतमः—'प्रायोऽनाशकशस्त्राग्निविषोदको-
 द्ग्रन्थनप्रपतनंश्चेच्छताम्' इति । प्रायो महाप्रस्थानम् । अनाशकमनशनम् । गिरि-
 शिखरादवपातः प्रपतनम् । अत्र चेच्छतामिति विशेषणोपादानात्प्रमादकृते
 दोषो नास्तीत्यवगन्तव्यम् ।—'अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियेताण्डुदकादिभिः ।
 तस्याशौचं विधानव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया ॥' इति अङ्गिरःस्मरणात् ॥ तथा
 मृत्युविशेषादपि आशौचादिनिषेधः—'चाण्डालादुदकं चाण्डालाणाद्रैशुता-
 दपि । दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मिणाम् ॥ उदकं पिण्डदानं च प्रेतेभ्यो
 यत्प्रदीयते । नोपनिष्ठति तन्मवेमन्तरिक्षे विनश्यति ॥' इति । एतदपीच्छापूर्-
 वमाग्रहणनविषयम् । यौतमवचनेनेच्छापूर्वकमेवोदकेन हतस्याशौचादिनिषेध-
 स्योक्तत्वात् । अत्रापि चाण्डालादुदकात्सर्पादिति तस्याहचर्यदर्शनाद्बुद्धिपूर्ववि-
 षयत्वनिश्चयः । अतो दपोदिना चाण्डालादीन्हन्तुं गतो यस्मैमारितस्तस्यायं
 सर्वत एवमानं गोपायेदिति विध्यतिक्रमनिमित्तः पिण्डदानादिनिषेधः । एवं दुष्ट-
 दंष्ट्रादिग्रहणार्थमाभिसुख्येन दर्पादृच्छतो मरणेऽयं निषेध इत्यनुसंधेयम् ।
 अयं चाशौचप्रतिषेधो दशाहादिकालावच्छिन्नस्य । 'इतानां नृपयोविप्रैरन्वक्षं
 चाश्रमघातिनाम्' इति सद्यःशौचस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथा दाहादिकमप्येषां न
 कार्यम्—'नाशौचं नोदकं नाशु न दाहाद्यन्त्यकर्म च । ब्रह्मदण्डहतानां च न
 कुर्यात्कटधारणम् ॥' इति यमस्मरणात् । ब्रह्मदण्डहता ब्राह्मणदण्डहताः ।
 प्रेतवहनसाधनं खट्वादि कटशब्देनोच्यते । न चाहिताग्निमग्निर्देहान्न यज्ञपा-
 शैश्चेत्येत्वं भुविविहितान्मिषयज्ञपात्रादिप्रतिपत्तिलोपप्रसङ्गान् अयं स्मार्तो दाहादि-
 निषेधो विप्रादिहताहिताग्निविषयं नाशुन्दनीत्याशङ्कनीयम् । यत्तत्रण्डालादिह-
 ताहिताग्निबंधिनामग्नियज्ञपात्राणां स्मृत्यन्तरे प्रतिपत्त्यन्तरं विधीयते । 'वैतानं
 प्रक्षिपेदप्सु भावसध्यं चतुष्पथे । पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने वृथा सृते ॥' इति ।
 तथा तच्छरीरस्यापि प्रतिपत्त्यन्तरमुक्तम्—'आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां
 तथा क्रिया । तेषामपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं हितम् ॥' इति स्मरणात् ।
 तस्मादविशेषेण सर्वेषां दहनादिनिषेधः । अतः स्नेहादिना निषेधातिक्रमे प्राब-

श्रितं कर्तव्यम् । कृत्वाग्निमुदकं स्नानं स्पर्शनं वहनं कथाम् । रज्जुच्छेदाशुपातं च तसकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ॥' इति स्मरणात् । एतच्च प्रत्येकं बुद्धिपूर्वकं वेदितव्यम् । अतुद्धिपूर्वकरणे तु 'एषामन्यतमं प्रेतं यो बहेत दहेत वा । कटोदकक्रियां कृत्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥' इति संवर्तोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ यः पुनः 'तच्छ्रवं केवलं स्पृष्टमशु वा पातितं यदि । पूर्वोक्तानामकारी चेदेकरात्रमभोजनम् ॥' इति स्पर्शाशुपातयोग्यवाम उक्तः ॥ असौ कृच्छ्रेष्वशक्तस्य । तथा 'बन्धनच्छेदने दहने वा मांसं भैक्षाहारश्चिपवणं च' इति सुमन्तुना भैक्षाशिव्यमुक्तं तदप्यशक्तस्यैव । एवमन्यान्यपि तद्विषयाणि स्मृतिवाक्यानि व्यवस्थापनीयानि । अयं च दाहादिप्रतिषेधो नित्यकर्मानुष्ठानासमर्थजीर्णवानप्रस्थादिव्यतिरिक्तविषयः नेषामन्यजनादनानात् । 'वृद्धः शीघ्रमृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः । आत्मानं घातयेद्यस्तु भृशवद्वयनशनाम्बुभिः ॥ तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसंचयः । तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ॥' इति स्मरणात् ॥

एवं येन येनोपाधिना आत्महननं शास्त्रतोऽभ्यनुज्ञायते तत्तद्व्यतिरिक्तमार्गेणात्महनने श्राद्धार्थाध्वदेहिकेषु निषिद्धेषु किं पुनस्तेषां कार्यमित्यपेक्षायां वृद्धयाज्यान्वयद्वाराग्नेयाभ्यामुक्तम्—'नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हीभयाजरीः । तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यत्रयीद्यमः ॥ तस्मात्तेभ्योऽपि दातव्यमन्नमेव सदक्षिणम् ॥' इति ॥ व्यासेनाप्युक्तम्—'नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत्प्रदीयते । तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्नैतदन्यथा ॥' इति ॥ एवं नारायणबलिः प्रेतस्य शुद्ध्यापादनद्वारेण श्राद्धादियंप्रदानत्वे योग्यतां जनयतीति और्ध्वदेहिकमपि सर्वं कार्यमेव । अतएव पशून्निदान्मतेऽपि और्ध्वदेहिकस्याभ्यनुज्ञा दृश्यते—'गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च । उर्ध्वं संवत्सराकुयांसर्वमेवौर्ध्वदेहिकम् ॥' इति । एवं संवत्सरादूर्ध्वमेव नारायणबलिं कृत्वाध्वदेहिकं कार्यम् ॥

नारायणबलिद्वैधेयं कार्यः । कस्यांचिच्छुद्धिकादश्यां विष्णुं धैवस्वतं यमं च यथावदभ्यर्च्य तस्समीपे मधुघृततुतांसिलमिश्रान्दश पिण्डान्पिण्डगुरुरूपेण प्रेतमनुस्मरन् प्रेतनामगोत्रे उच्चार्य दक्षिणाप्रेषु दर्भेषु दक्षिणाभिसुग्रीं दत्त्वा गन्धादिभिरभ्यर्च्य पिण्डप्रवाहणान्तं कृत्वा नद्यां क्षिपेत् न पल्यादिभ्यो दद्यात् ॥ ततस्तस्यामेव रात्र्यामयुग्मान्ब्राह्मणानामश्रयोपोषितः श्लोभते मध्याह्ने विष्ण्वाराधनं कृत्वा एकोद्दिष्टविधिना ब्राह्मणपादप्रक्षालनादिनुमिप्रश्रान्तं कृत्वा पिण्डपितृयज्ञावृतोल्लेखनाद्यवनेजनान्तं तूर्णान् कृत्वा विष्णवे ब्रह्मणे शिवाय यमाय च परिवारसहिताय चतुरः पिण्डान्दत्त्वा नामगोत्रसहितं प्रेतं संस्मृत्य विष्णोर्नाम संकीर्त्य पञ्चमं पिण्डं दद्यात् । ततो रिपानाचान्नान्दक्षिणाभिन्नोपयिः ॥ तन्मध्ये चैकं गुणवत्तमं प्रेतबुद्ध्या संस्मरन् गोभूद्दिग्गयादिभिरतिशयेन संतोष्य ततः पवित्रपाणिभिविधैः प्रेताय तिकादिसहितमुदकं दापयित्वा स्वजनैः सार्धं सुञ्जीत ॥

सर्पहते त्वयं विदोषः । संवत्सरं यावत्पुराणोक्तविधिना पञ्चम्यां नामपू-

जां विधाय पूर्णं संवत्सरे नारायणबलिं कृत्वा सौवर्णं नागं दद्यात् गां च प्रत्यक्षाम् । ततः सर्वमौर्ध्वदेहिकं कुर्यात् ।

नारायणबलिस्वरूपं च वैष्णवेभिहितं यथा ।— दशमी समासाद्य शुक्लपक्षस्य वै तिथिम् । विष्णुं समर्चयेदेवं यमं वैवस्वतं तथा ॥ दश पिण्डान्घृताभ्यक्तान्दग्धेषु मधुसंयुतान् । तिलमिध्रान्प्रदद्याद् संयतो दक्षिणामुखः ॥ विष्णुं बुद्धौ समासाद्य नद्यम्भसि ततः क्षिपेत् । नामगोत्रग्रहं तत्र पुष्पैरभ्यर्चनं तथा ॥ भूपदीपप्रदानं च मध्यं भोज्यं तथा परम् । निमज्जयेत् विप्रान्वै पञ्चसप्त नवापि वा ॥ विद्यातपःसमृद्धान्वै कुलोत्पन्नान्समाहितान् । अपरेऽहनि संप्राप्ते मध्याह्ने समुपोषितः ॥ विष्णोरभ्यर्चनं कृत्वा विप्रान्स्तानुपवेशयेत् । उदङ्मुखान्यथाज्येष्ठं पितृरूपमनुस्मरन् ॥ मनो निवेश्य विष्णौ वै सर्वं कुर्याद्तन्निद्रतः । आवाहनादि यद्योक्तं देवपूर्वं तदाचरेत् ॥ नृसान्ज्ञात्वा ततो विप्रान्स्तृप्तिं पृष्ट्वा यथाविधि । हविष्यव्यञ्जनैव तिलादिसहितेन च ॥ पञ्च पिण्डान्प्रदद्याच्च देवैरूपमनुस्मरन् । प्रथमं विष्णवे दद्याद्ब्रह्मणे च शिवाय च ॥ यमाय सानुचराय चतुर्थं पिण्डमुत्सृजेत् । मृतं संकीर्त्य मनसा गोत्रपूर्वमतः परम् । विष्णोर्नाम गृहीत्वैवं पञ्चमं पूर्ववत्क्षिपेत् ॥ विप्रानाचम्य विधिवद्दक्षिणाभिः समर्चयेत् । एकं वृद्धतमं विप्रं हिरण्येन समर्चयेत् ॥ गवा वस्त्रेण भूम्या च प्रेतं तं मनसा स्मरन् । ततस्तिलाम्भो विप्रान्तु हस्तेर्दग्धसमन्वितः ॥ क्षिपेद्युगोत्रपूर्वं तु नाम बुद्धौ निवेश्य च । हविर्गन्धतिलाम्भस्तु तस्मै दसुः समाहिताः ॥ मित्रभृत्यजनैः सार्धं पश्चाद्भुजित वाग्यतः ॥ एवं विष्णुमते स्थित्वा यो दद्यादात्मघातिने । समुद्धरति तं क्षिप्रं नात्र कार्या विचारणा ॥ सर्पदंशनिमित्तं सौवर्णनागदानं प्रतिकृतिरूपेण भविष्यत्पुराणे सुमन्तुनाभिहितम्—‘सुवर्णभारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गाम् । व्यासाय दत्त्वा विधिवत्पितुरानुष्यमाभ्यात् ॥’ इति ॥ ६ ॥

एवमुदकदानं सापवादमभिधायानन्तरं किं कार्यमित्यत आह—

कृतोदकान्ममुनीर्णान्मृदुशाद्वलसंस्थितान् ।

स्नातानपवदेभ्यस्तानितिहासैः पुरातनैः ॥ ७ ॥

कृतमुदकदानं यैस्तान्कृतोदकान् स्नातान्सम्यगुदकाटुनीर्णान्मृदुशाद्वले नवोद्भूतगृण्णव्यावृत्तभूभागो सम्यक्स्थितान्पुत्रादीन्कुलवृद्धाः पुरातनैरितिहासैर्वक्ष्यमाणैरपवदेभ्यः शोकनिरसनसमर्थैर्बोधिर्बोधयेयुः ॥ ७ ॥

शोकनिरसनसमर्थेतिहासस्वरूपमाह—

मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे मार्गमार्गणम् ।

करोति यः स समूढो जलबुद्बुदसंनिभे ॥ ८ ॥

मानुष्यशब्देन जरायुजाण्डजादिचतुर्विधभूतजानं लक्ष्यते तस्य भावो मानुष्यं

तत्र संसरणधर्मित्वेन कदलीस्तम्भवदन्तःसाररहिते जलबुद्बुदवद्विपरिविनक्षरे
संतारे सारस्य स्थिरस्य मार्गेणमन्वेपणं यः करोति स समूहः अत्यन्तद्विनष्टचित्तः
तन्मात्स्यसारस्वरूपवेद्भिर्भवेद्विरिष्यं न कार्यम् ॥ ८ ॥

पञ्चधा संभृतः कायो यदि पञ्चन्वमागतः ।

कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना ॥ ९ ॥

किंच । जन्मान्तरात्मीयशरीरजनितैः कर्मबीजैः स्वफलोपभोगार्थं पञ्चधा
पृथिव्यादिपञ्चभूतात्मकनया पञ्चप्रकारं संभृतो निर्मितः कायः स यदि फलो-
पभोगनिवृत्तौ पञ्चन्वमागतः पुनः पृथिव्यादिरूपतां प्राप्तस्तत्र भवतां किमर्थां
परिदेवना । निष्प्रयोजनत्वाच्चानुशोचनं कर्तव्यम् । वस्तुस्थितेस्तथात्वात् । नहि
कृतचिद्वस्तुस्थितिरतिक्रमिषुं शक्यते ॥ ९ ॥

गन्त्री वमुमती नाशमुदधिदैवतानि च ।

फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥ १० ॥

अपिच । नेदमाश्रयं मरणं नाम । यतः पृथिव्यादीनि महान्स्थिपि भूतानि
नाशं गच्छन्ति । तथा समुद्रा अपि जरामरणविरहिणः, अमरा अपि प्रलयसमये
अवसानं गच्छन्ति कथमिवास्थिरतया फेनसंनिभो मरणधर्मा भूतसंघो
विनाशं न यास्यति । उचितमेव हि मरणधर्मिणः प्रयाणम् । अतो निष्प्रयोजनः
शोकसमावेशः ॥ १० ॥

अनिष्टापादकत्वाद्यनुशोचनं न कार्यमित्याह—

श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्के यतोऽवशाः ।

अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥११॥

यस्मादनुशोचद्भिर्बान्धवैर्वेदननयननिर्गमितं श्लेष्माश्रु वा यस्मादवशोऽका-
मोऽपि प्रेतो भुङ्के तस्माच्च रोदितव्यं किंतु प्रेनहिनेष्मुभिः स्वशक्तयनुसारेण श्रा-
द्दादिक्रियाः कार्याः ॥ ११ ॥

इति संश्रुत्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः ।

विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेदमनः ॥ १२ ॥

आचम्याभ्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्पपान् ।

प्रविशेयुः समालभ्य कृन्वाग्मनि पदं शनैः ॥ १३ ॥

एवं कुलवृद्धवर्चांसि सम्यगाकर्ण्य त्यक्तशोकाः सन्तो बालानग्रतः कृत्वा गृहं
गच्छेयुः । गत्वा च वेदमनो द्वारि स्थित्वा नियताः संयतमनस्काः निम्बपत्राणि
विदश्य दर्शनैः खण्डयित्वा स्वादित्वा आचमनं च कृत्वाऽप्युदकगोमयगौरसर्पपा-
नालभ्य आदिग्रहणाद्दूर्वाप्रवालमम्रिवृषभौ वेति शङ्कोक्तौ दूर्वाङ्कुरवृषभावपि
दृष्ट्वा अशमनि च पदं निधाय शनैरस्वलितं वेदम प्रविशेय ॥ १२ ॥ १३ ॥

अतिदेशादाह—

प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शनामपि ।

इच्छतां तत्क्षणाच्छुद्धिः परेषां स्नानसंस्पर्शात् ॥ १४ ॥

यदेतत्पूर्वोक्तं निम्बपत्रदशनादि वैश्वप्रवेशनान्तं कर्म तन्न केवलं ज्ञातीना-
मपि तु परेषामपि धर्मार्थं प्रेतालंकारनिर्हरणादिकं कुर्वतां भवति । प्रवेशनादि-
कमित्यत्र आदिशब्दोऽस्माङ्गलिकवात्प्रतिलोमक्रममिध्यायः । तेषां च धर्मार्थं नि-
र्हरणादौ प्रवृत्तानां तत्क्षणाच्छुद्धिमिच्छतां असपिण्डानां स्नानप्राणायामाध्यामेव
शुद्धिः । यथाह परादारः—‘अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः । पदे-
पदे यज्ञफलमनुपूर्वं लभन्ति ते ॥ न तेषामशुभं किञ्चिन्पापं वा शुभकर्मणाम्
जलावगाहनात्तेषां सद्यःशौचं विधीयते ॥’ इति ॥ स्नेहादिना निर्हरणे तु
मनुक्तो विशेषः (पा १०१।१०२)—‘असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य
वन्धुवन् । विशुध्यति त्रिरात्रेण मानुरातांश्च बान्धवान् ॥ यद्यज्ञमन्ति तेषां तु
दशाहेनेव शुध्यति । अनदन्नमहमेव न चेत्तस्मिन्गृहे वसेत् ॥’ इति ॥ अत्रेयं
व्ययस्था—यः स्नेहादिना शवनिर्हरणं कृत्वा तदीयमेवाज्ञमभ्राति तद्गृहे च वस-
ति तस्य दशाहेनेव शुद्धिः । यस्तु केवलं तद्गृहे वसति न पुनस्तदज्ञमभ्राति
तस्य त्रिरात्रम् । यः पुनर्निर्हरणमात्रं करोति न तद्गृहे वसति नच तदज्ञमभ्राति
तस्यैकाह इति ॥ पुनर्यज्जातीयविषयम् । विजातीयविषये पुनर्यज्जातीयं प्रेतं
निर्हरति तज्जातिप्रयुक्तमार्शौचं कार्यम् । यथाह गौतमः—‘अवरश्चेद्दूषणः पूर्वं वर्ण-
सुस्पृशेत्पूर्वो यावत्परं तत्र नः । ततोऽनमाशौचम्’ इति ॥ उपरशनेन निर्हरणम् ।
विप्रस्य शूद्रनिर्हरणे मान्यमाशौचम् । शूद्रस्य तु विप्रनिर्हरणे दशरात्रमित्येवं
शववदाशौचं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

ब्रह्मचारिणं प्रत्याह—

आचार्यपित्रपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रतीव्रती ।

सकटाक्षं च नाश्रीयान्न च तैः सह संवसेत् ॥ १५ ॥

आचार्यं उक्तलक्षणः, माता च पिता च पितरौ, उपाध्यायश्च पूर्वोक्तः, एता-
न्निर्हृत्यापि व्रती ब्रह्मचारी वत्येव न पुनरस्य व्रतभ्रंशः । कटशब्देनाशौचं लक्ष्यते
तत्सहचरितमन्नं सकटाक्षं तद्ब्रह्मचारी नाश्रीयात् । न चाशौचिभिः सह संवसे-
त् । एवं वदता आचार्यादिव्यतिरिक्तप्रेतनिर्हरणे तु ब्रह्मचारिणो व्रतलोप इत्य-
र्थोदुक्तं भवति । अतएव वसिष्ठेनोक्तम्—‘ब्रह्मचारिणः शवकर्मिणो व्रतान्नि-
वृत्तिरन्वत्र मातापित्रोः’ इति ॥ १५ ॥

आशौचिनां नियमविशेषमाह—

कीतलब्धाशना भूमौ स्वपेयुस्ते पृथक्क्षितौ ।

१ तत्क्षणाच्छुद्धिः २ पृथक्पृथक्. स.

पिण्डयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम् ॥ १६ ॥

क्रीतमयाचितलब्धं वा अशनं येषां ते क्रीतलब्धाशनाः । भवेद्युरिति शेषः । क्रीतलब्धाशननियमात्तदुक्ताभेऽशनमर्थोऽस्तिद्वे भवति । अतएव वसिष्ठः— 'गृहान्मात्रिणा अधःप्रस्तरे व्यहमनभन्त आसीरन् क्रीतोपपन्नेन वर्तेरन्' इति । अधःप्रस्तर आशौचिनां शयनासनार्थस्तृणमयः प्रस्तरः । ते च सपिण्डा भूमावेव पृथक्पृथक् शयीरन् न खट्वादौ ॥ मनुनाप्यत्र विशेषो दर्शितः (५।७३) — 'अक्षारलवणाक्षाः स्युर्निमज्जेयुश्च ते व्यहम् । मांसाशनं च नाभ्ययुः शयीरश्च पृथक् क्षितौ ॥' इति । तथा गौतमेनापि विशेष उक्तः— 'अधःशय्याशायिनो ब्रह्मचारिणः शकर्मिणः' इति । तथा पिण्डयज्ञप्रक्रियया पात्रीनापीतिवद्वारिरूपया प्रेताय दिनत्रयं पिण्डरूपमन्नं तूर्णीं क्षितौ देयम् । यथाह मरीचिः— 'प्रेतपिण्डं बहिर्देद्याहर्भमन्नविवर्जितम् । प्रागुदीच्यां चरुं कृत्वा स्नातः प्रयतमानसः ॥' इति । दर्भमन्नविवर्जित-वमनुपनीतविषयम् । 'असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात्संस्कृतानां कुशेषु' इति प्रचेतःस्मरणात् ॥ तथा कर्तृनियमश्च गृह्यपरिशिष्टाद्विज्ञेयः— 'असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् । प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स दशाहं समापयेत् ॥' इति ॥ तथा द्रव्यविनिमयश्च शुनःपुच्छेन दर्शितः— 'शालिना सक्तुभिर्वापि शार्कैर्वाप्यथ निर्वपेत् । प्रथमेऽहनि यद्रव्यं तदेव स्यादशाहिकम् ॥ तूर्णीं प्रसेकं पुष्पं च दीपं भूपं तथैव च ॥' इति ॥ पिण्डश्च पापाणं देयः । 'भूमौ माल्यं पिण्डं पानीयमुपले वः दद्युः' इति शाङ्गस्मरणात् । नच दद्युरिति बहुवचनेनोदकदानवत्सर्वैः पिण्डदानं कार्यमित्याशङ्कनीयं । किंतु पुत्रेणैव कार्यम् । तदभावे प्रत्यासन्नेन सपिण्डानामन्यतमेन तदभावे मानृसपिण्डादिना कार्यम् । 'पुत्राभावे सपिण्डा मानृसपिण्डाः शिष्याश्च दद्युस्तदभावे ऋत्विगाचार्यौ' इति गौतमस्मरणात् । पुत्रबहुत्वे पुनर्ज्येष्ठेनैव कार्यम् । 'सर्वैरनुमतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् । द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥' इति मरीचिस्मरणात् ॥ पिण्डसंख्यानियमश्च— ब्राह्मणस्य दश पिण्डाः क्षत्रियस्य द्वादशैवेति । एवमाशौचदिवससंख्यया विष्णुनाभिहितम्— 'यावदाशौचं प्रेतस्योदकं पिण्डमेकं च दद्युः' इति ॥ तथा स्मृत्यन्तरेऽपि— 'नवभिर्दिवसैर्देद्यान्नव पिण्डान्समाहितः । दशमं पिण्डमुत्सृज्य रात्रिशेषे शुचिर्भवेत् ॥' इति । शुचित्ववचनमपरेषुः क्रियमाणश्चाद्वायुश्राद्धाह्नानिमज्जणाभिप्रायेण । योगीश्वरेण तु पिण्डत्रयदानमभिहितं । अनयोश्च गुरुलघुकल्पयोरुदकदानविषयोक्ता व्यवस्था विज्ञेया । अत्रापरः शातातपीयो विशेषः— 'आशौचस्य तु हासेऽपि पिण्डान्दद्याद्दशव तु' इति ॥ त्रिरात्राशौचिनां पुनः पाण्डुराशौचविशेषो दर्शितः— 'प्रथमे दिवसे देयाः स्युः पिण्डाः समाहितैः । द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसंचयनं तथा ॥ त्रींस्तु दद्यात्तूर्णींऽह्नि वस्त्रादि क्षालयेत्तथा' इति ॥ १६ ॥

जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरं च मृन्मये

किंच । जलं क्षीरं च मृन्मये पात्रद्वये पृथक् पृथगाकाशे शिष्यादावेकाहं स्थापनीयम् । अत्र विशेषानुपादानात्प्रथमेऽहनि कार्यम् । तथा पारस्करवचनात् । 'प्रेताश्च खाहीत्युदकं स्थाप्यं पिबचेदमिति क्षीरम्' ॥ तथास्थिसंचयनं च प्रथमादिदिनेषु कार्यम् । तथाह संवर्तः—'प्रथमेऽह्नि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा । अस्थिसंचयनं कार्यं दिने तत्रोपजैः सह ॥' इति । क्वचिद्वितीये स्वस्थिसंचय इत्युक्तम् । वैष्णवे तु चतुर्थे दिवसेऽस्थिसंचयनं कुर्यात् तेषां च गङ्गात्मसि प्रक्षेप इति । अतोऽन्यतमस्मिन्दिने स्वगुह्योक्तविधिनास्थिसंचयनं कार्यम् । अङ्गिरसा चात्र विशेषो दर्शितः—'अस्थिसंचयने यागो देवानां कीर्तितः । प्रेतीभूतं तमुद्दिश्य यः शुचिर्न करोति चेत् ॥ देवतानां तु यजनं शपन्त्यथ देवताः ॥' देवताश्चात्र उमशानवासिन्यः तत्रपूर्वदग्धाः 'उमशानवासिनो देवाः शवानां परिकीर्तिताः' इति तेनैवोक्तम् । अतस्तान्देवानचिरमृतं च प्रेषमुद्दिश्य धूपदीपादिभिः पिण्डरूपेण चाग्नेन तत्र पूजा कार्येत्युक्तं भवति ॥ तथा वपनं च दशमेऽहनि कार्यम्—'दशमेऽहनि संप्राप्ते स्नानं ग्रामाद्गृहिर्भवेत् । तत्र स्वाज्यानि वामांसि केशश्मश्रुनखानि च ॥' इति देवलस्मरणान्त ॥ तथा स्मृत्यन्तरेऽपि—'द्वितीयेऽहनि कर्तव्यं क्षुरकं प्रयत्नतः । तृतीये पञ्चमे वापि सप्तमे वा प्रदानतः ॥' इति । श्राद्धप्रदानादर्थानियम इति यावत् । वपनं च 'गामिन्याकाशायामापन्नभ्येनोत्त'—'अनुभाविनां च परिवापनम्' इति । अयमर्थः—शावं दुःस्वमनुभवन्तीत्यनुभाविनाः सपिण्डास्तेषां चाविशेषेण वपनमुत्तान्प्रवयमात्मिष्यपेक्षायामिदमेवोपनिष्ठते अनुभाविनां परिवापनमिति । अनु पथाऽन्योन्यान्भाविनोऽप्ययमर्थो वपनमिति । अनुभाविनः पुत्रा इति केचिन्मन्यन्ते । 'गङ्गायां भास्करप्रेते मातापित्रोर्गुरोर्मृतौ । आधानकाले सोमे च वपनं सप्तमु स्मृतम् ॥' इति नियमदर्शनात् ॥

अशुचिर्वेन सकलश्रौतस्मार्तकर्मधिकारनिवृत्तौ प्रसक्त्यायां केवुचिदभ्युद्वान्नाथंमाह—

वैतानांपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात् ॥ १७ ॥

वितानोऽग्नीनां विस्तारस्तत्र भवा वैतानाः त्रेनाग्निमाध्या अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाद्याः क्रिया उच्यन्ते । प्रतिदिनमुपास्यत इत्युपासनो गृह्याग्निन्त्र भवा औपासनाः सायंप्रातर्होमक्रिया उच्यन्ते । ता वैतानांपासना वैदिक्यः क्रियाः कार्याः । कथं वैदिक्यवमिति चेत् श्रुतिचोदनात् । तथाहि—'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् इत्यादि श्रुतिभिरग्निहोत्रादीनां चोदना स्पष्टैव ॥ तथा 'अहरहः स्वाहा कुर्याद्वाभावावे केनचिदाकाष्टात्' इति श्रुत्यौपासनहोमोऽपि चोद्यते । अत्र च श्रौतत्वविशेषणोपादानात्स्मार्तक्रियाणां दानादीनामननुष्ठानं गम्यते । अतएव वैयात्र

प्रादेनोक्तम्—‘स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके । श्रौते कर्मणि तत्कालं
 ज्ञातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥’ इति । श्रौतानां च कार्येष्वभिधानं नित्यनैमित्तिका-
 भिप्रायेण । यथाह पैठीनसिः—‘नित्यानि विनिवर्तैरन्वैतानवर्जं शालाभौ
 चैके’ इति । नित्यानि विनिवर्तैरन्वैतानवर्जं आवश्यकानां नित्यनैमित्तिकानां
 निवृत्तौ प्रसक्त्यां वैतानवर्जमित्यस्मिन्नयसाध्यावश्यकानां पर्युदासः । शालाभौ
 चैक इति गृह्याभौ भवानामध्यावश्यकानां पाक्षिकः पर्युदास उक्तः । अतस्तेष्व-
 शौचं नास्त्येव । काम्यानां पुनः श्रौचाभावादननुष्ठानम् । मनुनाप्यनेनैवाभिप्रा-
 येणोक्तम् (५१८४) ‘प्रयूहेन्नामिषु क्रिया’ इति । अमिषु क्रिया न प्रयूहेदि-
 ति अनग्निसाध्यानां पञ्चमहायज्ञादीनां निवृत्तिः । अतएव संयर्तः—‘होमं तत्र
 प्रकुर्वीत शुष्काञ्जेन फलेन वा । पञ्चयज्ञविधानं तु न श्रौतम् युजन्मनो ॥’
 इति । वैश्वदेवस्याग्निसाध्यैरेऽपि वचनामिवृत्तिः । ‘विप्रो दशाहमासीत वैश्वदे-
 वविवर्जितः’ इति तेनैवोक्तवान् ॥ ‘सूतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधीयते’
 इति यद्यपि संध्याया विनिवृत्तिः श्रूयते तथाप्यत्र लिप्रक्षेपादिकं कुर्यात् । ‘सू-
 तके सावित्र्या चाजलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यात्’ इति
 पैठीनसिस्मरणात् ॥ यद्यपि वैतानौपासनाः कार्या इति सामान्येनोक्तं तथाप्य-
 न्येन कारयितव्यम् । ‘अन्य एतानि कुर्युः’ इति पैठीनसिस्मरणात् । बृहस्पति-
 नाप्युक्तम्—‘सूतके मृतके चैव अशक्तौ श्राद्धभोजने । प्रवासादिनिमित्तेषु हा-
 वयश्च तु हापयेत् ॥’ इति । तथा स्मार्तैरेऽपि शि-शि-पुत्रप्रणामाभय-
 ज्यादिकश्च नित्यहोमः कार्य एव । ‘सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्ते कर्म कथं भवेत् ।
 पिण्डयज्ञं चरुहोममसगोत्रेण कारयेत् ॥’ इति जानूकर्ण्यस्मरणात् । यद्यपि
 साङ्गे कर्मण्यन्यकर्तृत्वं तथापि स्वद्रव्यत्यागात्मकं प्रधानं स्वयं कुर्यात् । तस्यानन्य-
 निष्पाद्यत्वात् । अतएवोक्तम्—‘श्रौते कर्मणि तत्कालं ज्ञातः शुद्धिमवाप्नुयात्’
 इति । यत्पुनः ‘दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते’ इति होमप्रतिषेधः
 स काम्याभिप्रायो वैश्वदेवाभिप्रायो वा व्यवस्थापनीयः ॥ तथा सूतकाश्रमभोज-
 नमपि न कार्यम् । ‘उभयत्र दशाहानि कुलस्याश्रमं न भुज्यते’ इति यमस्मरणात् ।
 उभयत्र जननमरणयोः । दशाहानीत्याशौचकालोपलक्षणम् । कुलस्य सूतकयु-
 कस्य संबन्ध्यं असकुल्येन भोक्तव्यं । सकुल्यानां पुनर्न दोषः । ‘सूतके तु कु-
 लस्याश्रमदोषं मनुरश्वदीत्’ इति तेनैवोक्तवान् । अयं च निषेधो दानृभोक्तोर-
 न्यतरेण जनने मरणे वा ज्ञाते सति वेदितव्यः । ‘उभाभ्यामपरिज्ञाते सूतकं
 नैव दोषकृत् । एकेनापि परिज्ञाने भोक्तृदोषमुपावहेत् ॥’ इति षट्त्रिंशन्मत-
 शंनान् ॥ तथा विवाहादिषु सूतकोत्पत्तः प्राक् ब्राह्मणार्थं पृथक्कृतमश्रमं भोक्तव्य-
 मेव । ‘विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके । पूर्वमं कल्पितार्थेषु न दोषः परि-
 कीर्तितः ॥’ इति बृहस्पतिस्मरणात् । तथाऽपरोपि विशेषः षट्त्रिंशन्मते
 दर्शितः—‘विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके । परैरश्रमं प्रदातव्यं भोक्तव्यं च
 द्विजोक्तमैः ॥ भुज्जानेषु तु विप्रेषु त्वन्तरा मृतसूतके । अन्यगोहोदकाचान्ताः

सर्वे ते शुचयः स्मृताः ॥' इति ॥ तथाशौचपरिमहत्वेऽपि केषुचिद्रव्येषु दोषा-
भावः । यथाह मरीचिः—'लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च । शाक-
काष्ठनृणेष्वसु दधिसर्पिःपयेषु च ॥ तिलौषधाजिने चैव पक्कापके स्वयंग्रहः ।
पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके ॥' इति । पकं भक्ष्यजातं मोदकादि ।
अपकं तण्डुलादि । स्वयंग्रह इति स्वयमेव स्वाम्यनुज्ञानो गृह्णीयादित्यर्थः ।
पक्वापक्वाभ्यनुज्ञानमन्नस्यत्रप्रवृत्तविषयम् । 'अन्नसत्रप्रवृत्तानामाममन्नमगर्हितम् ।
भुक्त्वा पक्वाण्येतेषां त्रिरात्रं तु पयः पिबेत् ॥' इत्यङ्गिरःस्मरणात् । अत्र
पकशब्दो भक्ष्यव्यतिरिक्तोदनादिविषयः । शवसंसर्गनिमित्ताशौचे त्वङ्गिरसा
विशेष उक्तः—'आशौचं यस्य संसर्गोदापतेद्गृहमेधिनः । क्रियास्तस्य न लुप्य-
न्ते गृह्याणां च न तद्रवेत् ॥' इति । तदाशौचं केवलं गृहमेधिन एव न पुनर-
द्गृहे भवानां भार्यादीनां तद्रव्याणां च भवेदित्यर्थः । अतिक्रान्ताशौचेऽप्ययमे-
वार्थः स्मृत्यन्तरे दर्शितः—'अतिक्रान्ते दशाहे तु पश्चाज्जानति चेद्गृही ।
त्रिरात्रं सूतकं तस्य न तद्रव्यस्य कर्हिञ्चित् ॥' इति ॥ १७ ॥

एवमाशौचिनो विधिप्रतिषेधरूपान्धर्मानभिधायानुना आशौचनिमित्तं काल-
नियमं चाह—

त्रिरात्रं दशरात्रं वा शावमाशौचमिष्यते ।

ऊनद्विवर्ष उभयोः सूतकं मातुरेव हि ॥ १८

शवनिमित्तं शावम् । सूतकशब्देन च जननवाचिना तत्रिंशत्तमाशौचं ल-
क्ष्यते । एवं च वदता जननमरणयोरशौचनिमित्तत्वमुक्तं भवति । तच्च जननमर-
णमुपपन्नजानमेव निमित्तम् । 'निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च'
इत्यादिलिङ्गदर्शनात् । तथा—'विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्देशम् । यच्छे-
पं दशरात्रस्य तावदेवःशुचिर्भवेत् ॥' इत्यादिवाक्यारम्भसामर्थ्याच्च । उत्पत्ति-
मात्राप्रक्षत्वे ह्याशौचस्य दशाहाद्याशौचकालनियमान्तत्त्वात् । अत्रानि-
र्देशज्ञातिमरणश्रवणे दशरात्रशेषमेवाशौचमर्थ्यादिसिध्यतीति 'यच्छेषं दशरात्र-
स्य' इत्यनारम्भगीर्णं स्यात् । तस्माज्ज्ञातमेव जननं मरणं च निमित्तम् ।
तद्योभयनिमित्तमप्याशौचं त्रिरात्रं दशरात्रं चेप्यते मन्वादिभिः ॥ अत्राशौच-
प्रकरणे अहर्ग्रहणं रात्रिग्रहणं चाहोरात्रोपलक्षणार्थम् । मन्वादिभिरिष्यत इति
वचनं तदुक्तस्यपिण्डमनानोदकरूपविषयभेदप्रदर्शनार्थम् ॥ तथाहि—'दशाहं
शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते । जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणां शुद्धिमिच्छता-
म् ॥ जन्मन्वेकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते । शवस्तृशो विशुष्यन्ति प्य-
हात्तद्दृक्शविनः ॥' इत्येतैर्वाक्यैस्त्रिरात्रदशरात्रयोः समानोदकसपिण्डविषयत्वेन
व्यवस्था कृता । अतः सपिण्डानां सप्तपुरुषावधिकानामविशेषेण दशरात्रम् ।
समानोदकानां त्रिरात्रमिति ॥ यत्पुनः स्मृत्यन्तरवचनम्—'चतुर्थे दशरात्रं

स्यात्पणिनाः पुंसि पञ्चमे । पष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे त्वहरेव तु ॥ इति
 तद्विगीतान्याज्ञाद्वर्णीयम् । यद्यप्यविगीते तथापि मधुपर्कं कृत्वा भ्रमभनवहो-
 विद्विष्टत्वात्प्राप्तयेयम् । 'अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु' इति मनुस्म-
 रणात् । नच सप्तमे प्रत्यासक्ते सपिण्ड एकाहो विप्रकृष्टाष्टमादिषु समानोदकेषु
 ग्रहमिति युक्तम् । एवमविशेषेण सपिण्डानामाशौचे प्राप्ते ऋचिस्त्रियमार्थमाह ।
 ऊनद्विवर्षे संस्थिते उभयोरेव मातापित्रोर्दशरात्रमाशौचं न सर्वेषां सपिण्डाना-
 म् । तेषां तु वक्ष्यति 'आदन्तजननात्सद्यः' इति । तथाच पैङ्गयः ।—'गर्भस्थे
 प्रेते मातुर्दशाहं, जात उभयोः, कृते नास्ति सोऽराणां च' इति । अथवा अयम-
 र्थः—ऊनद्विवर्षे संस्थिते उभयोर्मातापित्रोरेव अस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं न सपि-
 ण्डानाम् । तथा स्मृत्यन्तरे—'ऊनद्विवर्षे प्रेते मातापित्रोरेव नेतरेयाम्' इति
 अस्पृश्यत्वलक्षणमभिप्रेतं । इतरस्य पुनः कर्मण्यनधिकारलक्षणस्य सपिण्डेष्वपि
 'आदन्तजन्मनः सद्यः' इत्यादिभिर्विहितत्वात् । अत्र दृष्टान्तः सूतकं मातुरेव
 हीति । यथा सूतकं जनननिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं मातुरेव केवलं तथो-
 नद्विवर्षोपरमे मातापित्रोरेवास्पृश्यत्वमिति । ऊनद्विवर्षे सपिण्डानामस्पृश्यत्वं
 प्रतिषेधतान्यत्रास्पृश्यत्वमभ्यनुज्ञातं भवति । तथाच देवलः—'स्वाशौचकाला-
 दिज्ञेयं स्पर्शनं च त्रिभागतः । शुद्धविद्वक्षत्रविप्राणां यथाशास्त्रं प्रचोदित-
 म् ॥' इति । एतच्चानुपनीतप्रयाणनिमित्ते अतिक्रान्ताशौचे च त्रिरात्रादौ विद्वि-
 तव्यम् । उपनीतविषयेऽपि तेनैवोक्तम्—'दशाहादित्रिभागेन कृते संचयने क-
 मान् । अङ्गस्पर्शनमिच्छन्ति वर्णानां तत्पदार्शनः ॥ त्रिचतुःपञ्चदशभिः स्पृश्या
 वर्णाः क्रमेण तु । भोज्यान्नो दशभिर्विप्रः शेषा द्वित्रिपदुत्तरैः ॥' इति ॥ अुत्तरै-
 र्दशभिः व्युत्तरैर्द्वादशभिः षडुत्तरैः पञ्चदशभिरिति दृष्टव्यम् ॥ १८ ॥

जनननिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचमाह—

पित्रोस्तु सूतकं मातुस्तदसृग्दर्शनाद्भवम् ।

तदहर्न प्रदुष्येत पूर्वेषां जन्मकारणात् ॥ १९ ॥

सूतकं जनननिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं पित्रोर्मातापित्रोरेव न सर्वेषां
 सपिण्डानाम् । तच्चास्पृश्यत्वं मातुर्ध्रुवं दशाहपर्यन्तं स्थिरमित्यर्थः । कुतः तद-
 सृग्दर्शनात् तस्याः संबन्धित्वेनासृजो दर्शनात् ॥ अतएव वसिष्ठः—'नाशौचं
 विद्यते पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति । रजस्तत्राशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते ॥'
 इति । पितुस्तु ध्रुवं न भवति ज्ञानमात्रेणास्पृश्यत्वं निवर्तते । यथाह संव-
 र्तः—'जाते पुत्रे पितुः ज्ञानं सचैलं तु विधीयते । माता शुद्धेदशाहेन ज्ञा-
 नात्तु स्पर्शनं पितुः ॥' इति । माता शुद्धेदशाहेनेत्येतच्च संव्यवहारयोग्यतामात्र-
 म् । अदृष्टार्थेषु पुनः कर्मसु पैठीनसिना विशेष उक्तः—'सूतिकां पुत्रवतीं
 विशातिरात्रेण कर्माणि कारयेत् । मासेन स्त्रीजननीम्' इति ॥ धङ्गिरसा च
 सपिण्डानामस्पृश्यत्वाभावः स्पष्टीकृतः—'सूतके सूतिकावर्ग्यं संस्पर्शां न नि-

१ इदं वचनं पूर्वमन्त्राराध्याये आलोचनीयम् ।

पिध्यते । संमर्शं सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयते ॥' इति । यस्मिन्दिवसे कु-
मारजननं तद्दहनं प्रदुष्येत । तत्रिमिन्नं पितृणां पित्रादीनां पुत्ररूपेण जन्म उत्पत्तिस्तस्मात्तद्दहनं प्रदुष्ये-
त ॥ यस्मात्स्मिन्नहनि पूर्वेषां पित्रादीनां पुत्ररूपेण जन्म उत्पत्तिस्तस्मात्तद्दहनं प्रदुष्ये-
त ॥ तथाच नृद्वयादायनक्रयेनोक्तम्—'कुमारजन्मदिवसे विप्रैः कार्यः प्रति-
ग्रहः । हिरण्यभूगवाश्वजवासःशय्यासनादिपु ॥ तत्र सर्वं प्रतिग्रहं कृतान्नं
ननु भक्षयेत् । भक्षयित्वा तु तन्मोहाद्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति ॥ व्यासे-
नाप्यत्र विशेष उक्तः—'सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः । तासां या-
गनिमित्तं तु शुचिजन्मनि कीर्तिता ॥ प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ।
त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत मृतकं पुत्रजन्मनि ॥' मार्कण्डेयेनाप्युक्तम्—'रक्षणीया
तथा पृथी निशा तत्र विशेषतः । रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा बलिः ॥
पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतैश्च योषितः । रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सू-
तकं ॥' इति ॥ १९ ॥

आशौचमध्ये पुनर्जनने मरणे वा जाते 'प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तते' इति
न्यायेन पुनर्दशाहाःषाशौचप्राप्तौ तदपवादमाह—

अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुद्ध्यति ।

वर्णापेक्षया वयोवस्थापेक्षया वा यस्य यावानाशौचकालमन्तरा तत्समस्य
ततो न्यूनस्य वाशौचस्य निमित्तभूते जनने मरणे वा जाते पूर्वाशौचावशिष्टेरे-
वाहोभिर्विशुद्ध्यति । न पुनः पश्चादुपपन्नजननादिनिमित्तं शूयकशूयगाशौचं का-
र्यम् ॥ यदा पुनरन्याद्वर्तमानाशौचादीर्षकालमाशौचमन्तरा पतति तदा न पूर्व-
शेषेण शुद्धिः । यथाहोशान्ता—'स्वप्नाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि ।
न पूर्वेण विशुद्धिः स्यात्स्वकार्णिकेण शुद्धति ॥' इति । यमोऽप्याह—'अर्ध-
वृद्धिमदाशौचं पश्चिमेन समापयेत्' इति । अत्र चान्तरा जन्ममरणे इति यद्य-
प्यविशेषेणाभिहितं तथापि न सूतकान्तर्वर्तिनः शावस्य पूर्वाशौचशेषेण शुद्धिः ।
यथाहाङ्गिराः—'सूतके सूतके चैस्यान्मृतके त्वथ सूतकम् । तत्राधिकृत्य
मृतकं शौचं कुर्यान्न सूतकम् ॥' इति । तथा पराशरामतेऽपि—'शावाशौचे
समुपश्वे सूतकं तु यदा भवेत् । शावेन शुद्ध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनी ॥'
इति । तस्मान्न सूतकान्तःपातिनः शावाशौचस्य पूर्वशेषेण शुद्धिः किंतु शा-
वान्तःपातिन एव सूतकस्य । तथा सजातीयान्तःपातिष्वेऽपि शावस्य कश्चित्पू-
र्वशेषेण शुद्धेरपवादः स्मृत्यन्तरे दर्शितः—'मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ श्रियते
पिता । पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम् ॥' इति । अयमर्थः—
मातरि पूर्वं मृतायां तस्मिन्नाशौचमध्ये यदि पितुरपरमः स्यात्तदा न पूर्वशे-
षेण शुद्धिः किंतु पितुः प्रयाणनिमित्ताशौचकालेनैव शुद्धिः कार्या । 'तथा पितुः
प्रयाणनिमित्ताशौचमध्ये मातरि स्वर्गातायामपि न पूर्वशेषमात्राच्छुद्धिः किंतु
पूर्वाशौचं समाप्नोपरि पक्षिणीं क्षिपेत्' इति ॥ तथाशौचसन्निपातकालविशेष-

१ अहोवृद्धिमत् ख. २ शावस्य ख.

कृतोऽप्यपवादो गौतमेनोक्तः—‘रात्रिशेषे सति द्वाभ्यां प्रभाते सति तिस्रिभिः’ इति । अयमर्थः—रात्रिमात्रावशिष्टे पूर्वाशौचे बध्नाशौचान्तरं सन्नपितृसहिर्षे पूर्वाशौचं समाप्त्यानन्तरं द्वाभ्यां रात्रिभ्यां शुद्धिः । प्रभाते पुनस्तस्या द्वाभ्यां पश्चिमे यामे जननाद्याशौचान्तरसन्नपिताते सति तिस्रिभ्यो रात्रिभिः शुद्धिः च पुनस्तच्छेषमात्रेण ॥ शातातपेनाप्युक्तम्—‘रात्रिशेषे ब्रह्मच्युदियामशेषे शुचिरुद्यद्वात्’ इति । प्रेतक्रिया पुनः सूतकसन्नपितातेऽपि न निवर्तते इति तेनैवोक्तम्—‘अन्तर्दशाहे जननात्पश्चात्स्यान्मरणं यदि । प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं पिण्डदानं स्वबन्धुभिः ॥ प्रारब्धे प्रेतपिण्डे तु मध्ये चेज्जननं भवेत् । तथैवाशौचपिण्डांस्तु शेषान्दद्याद्यथाविधि ॥’ इति ॥ तथा शावाशौचयोः सन्नपितातेऽपि प्रेतकृत्यं कार्यम् । तुल्यन्यायत्वात् । तथा गार्गी । मयि पृथग्भूमिनिर्गमनकर्म । शौचान्तरसन्नपितातेऽपि कार्यं भवति । तथाह प्रजापतिः—‘आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् । कर्तुंस्त्वाकालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति ॥’ इति ॥ पूर्णपयसाऽप्यननाशौचमभियायात् । अत्रासकालगर्भनिःस्मरणनिमित्तमाशौचमाह —

गर्भस्रावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम् ॥ २० ॥

स्वतित्येद्यपि लोके द्रवद्रव्यकर्तृके परिस्यन्दे प्रयुज्यते तथाप्यत्र द्वाद्वाद्व्यसाधारणरूपेऽधःपतने वर्तते । कुतो द्रवत्वस्य प्रथममास एव संभवात्तत्र च मासतुल्या निशा इति बहुवचनानुपपत्तेः । गर्भस्रावे यावन्तो गर्भप्रहणमासास्तसमसंख्याका निशाः शुद्धेः कारणम् । एतच्च स्त्रिया एव ।—‘गर्भस्रावे मासतुल्या रात्रयः स्त्रीणां स्नानमात्रमेव पुरुषस्य’ इति वृद्धवसिष्ठस्मरणात् । यत्पुनर्गौतमेन व्यहृत् चेति त्रिरात्रमुक्तं तन्मासत्रयाद्वाग्बेदितव्यम् ।—‘गर्भस्रावो यथामासमचिरे तृत्तमे त्रयः । राजन्ये तु चतुरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव तु ॥ अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता ॥’ इति मरीचिस्मरणात् । अचिरे मासत्रयाद्वाक् गर्भस्रावे उत्तमे ब्राह्मणजाते त्रिरात्रमित्यर्थः । एतच्च षण्मासपर्यन्ते द्रष्टव्यम् । सप्तमादिषु पुनः परिपूर्णमेव प्रसवाशौचं कार्यम् । तत्र परिपूर्णोद्गर्भस्य जीवतो निर्गमदर्शनात् । तत्र च लोके प्रसवशब्दप्रयोगात् ।—‘षण्मासाभ्यन्तरे यावद्गर्भस्रावो भवेद्यदा । तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥ अत ऊर्ध्वं स्वजात्युक्तं तासामाशौचमित्यते । सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति ॥’ इति स्मरणात् ॥ एतच्च सपिण्डानां सद्यःशौचविधानं द्रवभूतगर्भपतने वेदितव्यम् ॥ यत्पुनर्वसिष्ठवचनम्—‘ऊनद्विवापिके प्रेते गर्भस्य पतने च सपिण्डानां त्रिरात्रम्’ इति तत्पञ्चमपद्योः कठिनगर्भपतनविषयम् ।—‘आचतुर्थाद्भवेत्स्रावः पातः पञ्चमपद्योः । अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् ॥ स्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्सपिण्डाशौचवर्जनम् । पाते मातुर्वेधामासं पित्रादीनां दिनत्रयम् ॥’ इति मरीचिस्मरणात् ॥ सप्तममासप्रभृ-

तिमृतजनने जातमृते वा सपिण्डानां जनननिमित्तं परिपूर्णमाशौचम् ।—‘जा-
तमृते मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहम्’ इति हारीतस्मरणात् ।—‘अतः
सूतके चेदोत्थानादाशौचं सूतकवत्’ इति पारस्करवचनाच्च । आ उत्थानादा-
सूतिकाया उत्थानादशाहमिति यावत् । सूतकवदिति शिशुपरमनिमित्तोदकदा-
नरहितमित्यर्थः । बृहन्मनुरपि—‘दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते सद्यः शौचं ।
शावाशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते ॥’ इति । तथाच स्मृत्यन्तरमपि
—‘अन्तर्दशाहोपरतस्य सूतिकाहोभिर्दशाशौचम्’ इति । एवमादिवचननिचयप-
यालोचनया सपिण्डानां जनननिमित्ताशौचसंकोचो नास्तीति गम्यते । यत्पुन-
र्बृहद्विष्णुवचनम्—‘जाते मृते मृतजाते वा कुलस्य सद्यःशौचम्’ इति तच्छि-
शुपरमनिमित्तस्याशौचस्य खानाच्छुद्धिप्रतिपादनपरं न प्रसवनिमित्तस्य । तथाच
पारस्करः—‘गर्भे यदि विपत्तिः स्यादशाहं सूतकं भवेत् ।’ सपिण्डानां प्र-
सवनिमित्तस्य विद्यमानत्वान् ।—‘जीवजातो यदि प्रेयात्सद्य एव विशुद्ध्यति’
इति प्रेताशौचाभिप्रायम् । तथाच शाङ्खेनोक्तम्—‘प्राङ्गामकरणात्सद्यःशौचम्’
इति । यत्पुनः कात्यायनवचनम्—‘अनिवृत्ते दशाहे तु पञ्चत्वं यदि ग-
च्छति । सद्य एव विशुद्धिः स्यान्न प्रेतं नोदकक्रिया ॥’ इति । तदपि वैष्णवेन
समानार्थम् । यदा तु न प्रेतं नैव सूतकमिति पाठस्तदा सूतकमस्पृश्यत्वं नैव
पित्रादीनां भवतीत्यर्थः । अथवायमर्थः—अन्तर्दशाहे यदि शिशुपरमस्तदा
न प्रेताशौचं । यदि तत्र सपिण्डजननं तदा सूतकमपि नैव कार्यं किंतु पूर्वाशौ-
चेनैव शुद्धिरिति ॥ यत्पुन बृहन्मनुवचनम्—‘जीवजातो यदि ततो मृतः सू-
तक एव तु । सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम् ॥’ इति । यच्च बृह-
त्पञ्चोतोवचनम्—‘मुहूर्ते जीवतो बालः पञ्चत्वं यदि गच्छति । मातुः शुद्धि-
र्दशाहेन सद्यःशुद्धास्तु गोत्रिणः ॥’ इति । तत्रैवं व्यवस्था—जननानन्तरं ना-
भिवर्धनात्प्राङ्मृतौ पित्रादीनां जनननिमित्तमाशौचं दिनत्रयम् । सद्यःशौचं
त्वग्निहोत्रार्थम् ।—‘अग्निहोत्रार्थं खानोपस्पर्शनात्तत्कालं शौचम्’ इति शाङ्ख-
स्मरणात् । नाभिवर्धनोत्तरकालं तु शिशुप्रयाणेऽपि जनननिमित्तं संपूर्णमाशौचं
सपिण्डानाम् । ‘यावन्न छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् । छिन्ने नाले ततः
पञ्चासूतकं तु विधीयते ॥’ इति जैमिनिस्मरणात् ।

मनुनाप्ययमर्थो दर्शितः (५।६६)—‘रात्रिभिर्मांसतुल्याभिर्गर्भस्त्रावे विशु-
द्ध्यति । रजस्युपरते साध्वी खानेन स्त्री रजस्वला ॥’ इति पूर्वभागस्यार्थो द-
र्शितः । उत्तरस्य त्वयमर्थः । रजसि निःसरणादुपरते निवृत्ते रजस्वला स्त्री खानेन
साध्वी देवादिकर्मयोग्या भवति । स्पर्शनादिविषये पुनरनुपरतेऽपि रजसि
चतुर्थेऽहनि खानाच्छुद्धा भवति । तदुक्तं बृहदमनुना—‘चतुर्थेऽहनि संशुद्धा
भवति व्यावहारिकी’ इति । तथा स्मृत्यन्तरम्—‘शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽहनि खानेन
स्त्री रजस्वला । दैवे कर्मणि पिष्ये च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति ॥’ पञ्चमेऽह-
नीति रजोनिवृत्तिकालोपलक्षणार्थम् । यदा रजोदर्शनादारभ्य पुनः सप्तदश

दिनाभ्यन्तरे रजोदर्शनं तदा अशुचित्वं नास्त्येव । अष्टादशे स्वेकाहाच्छुद्धिः । एकानविंशे द्व्यहात् । तत उत्तरेषु त्र्यहाच्छुद्धिः । यथाहात्रिः—‘रजस्वला यदि स्नाता पुनरेव रजस्वला । अष्टादशदिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते ॥ एकानविंशतेरवांगेकाहं स्यात्ततो ब्रह्मम् । विंशत्प्रभृत्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥’ इति ।
—‘चतुर्दशदिनाः वांगशुचित्वं न विद्यते’ इति स्मृत्यन्तरं तत्र स्नानप्रभृति-
त्वमभिप्रेतमतो न विरोधः । अयं चाशुचित्वप्रतिषेधो यस्या विंशतिदिनोत्तर-
कालमेव प्रायशो रजोदर्शनं तद्विषयः । यस्याः पुनरारूढयौवनायाः प्रागेवाष्टा-
दशदिनाः प्राचुर्येण रजोनिर्गमस्तस्यास्त्रिरात्रमेवाशौचम् । तथा च यावद्विरात्रं
स्नानादिरहितया स्थातव्यम् ।—‘रजस्वला त्रिरात्रमशुचिर्भवति सा च नाज्ञीत
नाभ्यञ्जीत नाप्सु स्नायादधः शयीत न दिवा स्वप्यात् । न प्रहान्वीक्षेत नाग्निं
स्पृशेत् नाभीयाञ्च रज्जुं सृजेत् नच दन्तान्धावयेत् न हस्तेष्वच किञ्चिदाचरेत् ।
अस्त्रवेण पात्रेण पिबेदञ्जलिना वा पात्रेण लोहितायसेन वेति विज्ञायते’ इति
वसिष्ठस्मरणात् ।

आङ्गिरसेऽपि विशेषः—‘हस्तेऽभीयान्मृन्मये वा हविर्भुङ्क्त्वा क्षितिशायिनी ।
रजस्वला चतुर्थेऽह्नि स्नात्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥’ इति । पाराशरेऽपि विशेषः—
‘स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला । पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा
व्रतं चरेत् ॥ सिक्तगात्रा भवेदग्निः साङ्गोपाङ्गा कथंचन । न वक्ष्णीढनं कुर्या-
न्नान्यद्वासश्च धारयेत् ॥’ इति ॥ उशनसाप्यत्र विशेषो दर्शितः—‘ज्वराभि-
भूता या नारी रजसा च परिश्रुता । कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात्केन क-
र्मणा ॥ चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियम् । सा सचेलावगाह्यापः
स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् । दशद्वादशकृत्वो वा आचमेष्व पुनः पुनः ॥ अन्ते
च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेच्च सा । दद्याच्छष्पया ततो दानं पुण्याहेन वि-
शुद्ध्यति ॥’ इति । अयं चानुरमात्रे स्नानप्रकारोऽनुसरणीयः ।

‘आतुरे स्नान उत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः । स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शु-
द्धेस्स आतुरः ॥’ इति पाराशरस्मरणात् । यदा तु रजस्वलायाः सूतिकाया
वा मृतिर्भवति तदायं स्नानप्रकारः—‘सूतिकायां मृतायां तु कथं कुर्वन्ति
याज्ञिकाः । कुम्भे सलिलमादाय पञ्चगव्यं तथैव श ॥ पुण्यग्निभरभिमन्त्रयापो
वाचा शुद्धिं लभेत्ततः । तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधि ॥’ रजस्व-
लायास्तु—‘पञ्चभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतां रजस्वलाम् । वस्त्रान्तरावृत्तां
कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकम् ॥’ इति । एतच्च रजोदर्शनपुत्रजन्मादि यद्युद्योत्तर-
कालमुत्पन्नं तदा तद्विषयप्रभृत्याशौचाहोरात्रगणना कार्या । यदा तु रजन्यां
रजोदर्शनपुत्रजन्मादि जातं तदार्षरात्रात्प्राक् जननाद्युत्पत्तौ पूर्वदिवसैकदेश-
व्यापित्वेऽपि आशौचस्य तत्पूर्वदिवसप्रभृत्येव गणना कार्येत्येकः कल्पः । रात्रिं
त्रया विभज्याद्ये भागद्वये जननादौ जाते पूर्वदिनं प्राह्यमिति द्वितीयः । प्रागु-
दयादित्यपरः । यथाह कश्यपः—‘उदिते तु यदा सूर्ये नारीणां दृश्यते रजः ।

जननं वा विपत्तिर्वा यस्याहस्तस्य शर्वरी ॥ अर्धरात्रावधिः कालः सूतकादौ विधीयते । रात्रिं कुर्यान्नभागं तु द्वौ भागौ पूर्वं एव तु ॥ उत्तरांशः प्रभातेन युज्यते ऋतुसूतके । रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके ॥ पूर्वमेव दिनं प्राञ्चं शेषोद्यते रविः ॥' इति ॥ एतेषां च कल्पानां देशाचारतो व्यावस्था विज्ञेया ।

इदं चाशौचमाहिताग्नेरुपरमे संस्कारदिवसप्रभृति कर्तव्यम् । अनाहिताग्नेस्तु मरणदिवसप्रभृति संचयनं नृभयोरिति संस्कारदिवसप्रभृतीति विवेचनीयम् । यथाहाङ्गिराः—'अनग्निमत उक्त्रान्तेः साग्नेः संस्कारकर्मणः । शुद्धिः संचयनं दाहान्मृताहस्तु यथाविधि ॥' इति ॥ साग्नेः संस्कारकर्मण इति श्रवणादाहिनाग्नी पितरि देशान्तरमृते तत्पुत्रादीनामासंस्कारान्बंध्यादिकर्मलोपो नास्तीत्यनुसंधेयम् । तथाच पैटीनसिः—'अनग्निमत उक्त्रान्तेराशौचं हि द्विजातिषु । दाहादग्निमतो विद्याद्विदेशस्ये मृते सति ॥' इति ॥ २० ॥

सपिण्डःवादिना दशाहादिप्राप्ते क्वचिन्मृत्युविशेषेणापवादमाह—

हतानां नृपगोविप्रैरन्वक्षं चात्मघातिनाम् ।

नृपोऽभिषिक्तः क्षत्रियादिः । गोप्रहणं वृद्धिदंष्ट्रादिनिरधानुपलक्षणार्थम् । विप्रप्रहणमन्यजोपलक्षणम् (?) । एतैर्हतानां संबन्धिनो ये सपिण्डास्तेषाम् । विपोहन्धनादिभिः बुद्धिपूर्वमात्मानं ये व्यापादयन्ति ते आत्मघातिनः । आत्मघातिप्रहणं पाषण्ड्यनाश्रिता ह्येकयोगोपात्तपतितमात्रोपलक्षणार्थम् । तत्संबन्धिनां चान्वक्षमनुगतमभ्रमन्वक्षं सद्यःशौचमित्यर्थः । तत्संबन्धिनां च सान्वक्षं दाहहर्शनमाशौचं न पुनर्थमाहादिकम् । तथाच गौतमः—'गोमाहणहतानामन्वक्षं राजश्रोत्राद्यायुद्धे प्रयोक्तव्यं । अग्निविषोदकोहन्धनप्रपतनंश्चरुतनाम्' इति । क्रोधप्रहणं प्रमादव्यापादितनिरासार्थम् । अयुद्धप्रहणं युद्धहतस्यैकाहमाशौचमस्तीति ज्ञापनार्थम् ।—'ब्राह्मणार्थं विपन्नानां योपितां गोमहेपि च । आहवेऽपि हतानां च एकरात्रमशौचकम् ॥' इति स्मरणात् । एतच्च युद्धकालक्षतेनैव कालान्तरविपन्नस्य । समरमूर्धनि हतस्य पुनः सद्यःशौचम् । यथाह मनुः (५।१८)—'उद्यतैराहवे शकैः क्षत्रधर्महतस्य च । सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथाशौचमिति स्थितिः ॥' इति ॥

ज्ञातस्यैव जननादेशौचनिमित्तंशाङ्गयन्मदिनादुत्तरकाण्डेऽपि ज्ञाते दशाहादिप्राप्तावपवादमाह—

श्रोपिते कालशेषः स्यात्पूर्णे दत्त्वोदकं शुचिः ॥ २१ ॥

श्रोपिते देशान्तरस्थे यत्रस्थेन प्रथमदिवस एव सपिण्डजननादिकं न ज्ञायते तस्मिन्सपिण्डे कालस्य दशाहाद्यवच्छिन्नस्य यः शेषोऽवशिष्टकालः स एव शुद्धिर्हेतुर्भवति । पूर्णे पुनराशौचकाले दशाहादिके प्रेतयोदकं दत्त्वा शुद्धिर्भवति ।

१. ज्ञातः—शुद्धिर्भवति च. २. यथातिथीति ख. ३. शौचमित्यर्थः न पुनः ख.

उदकदानस्य स्नानपूर्वकत्वात्स्नात्वोदकं दत्त्वा शुचिर्भवति । तदुक्तं मनुना (५।७७)—‘निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च । सवासा जन्मामुस्य शुद्धो भवति मानवः ॥’ इति । ‘पूर्णे दत्त्वोदकं शुचिः’ इति प्रेतोदकदानसहचरितस्याशौचकालस्य शुद्धिहेतुवविधानान् जन्मन्यतिक्रान्ताशौचं सपिण्डानां नास्तीति गम्यते । पितुस्तु निर्दशोऽपि जनने स्नानमस्त्येव । ‘श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च’ इति वचनान् । एतच्च पुत्रग्रहणं जन्मनि सपिण्डानामतिक्रान्ताशौचं नास्तीति ज्ञापकम् । अन्यथा ‘निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा जन्म च निर्दशम्’ इत्येवावश्यम् । नचोक्तम् । तथाच देवलः—‘नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपि’ इति । तस्माद्विपत्तावेवातिक्रान्ताशौचमिति स्थितम् ॥ केचिदन्यथेमं श्लोकं पठन्ति—‘प्रोषिते कालशेषः स्यादशेषे व्यहमेव तु । सर्वेषां वत्सरे पूर्णे प्रेते दत्त्वोदकं शुचिः ॥’ इति । प्रोषिते प्रेते सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियादीनामविशेषेण कालशेषः शुद्धिहेतुः । अशेषे पुनरतिक्रान्ते दशाहादौ सर्वेषां व्यहमेवाशौचम् । संवत्सरे पूर्णे यदि प्रोषितप्रयाणमवगतं स्यात्तदा सर्वे ब्राह्मणादिः स्नात्वोदकं दत्त्वा शुचिः स्यात् । तथाच मनुः (५।७६)—‘संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वापो विशुध्यति’ इति । अयं च व्यहो दशाहादूर्ध्वं मासत्रयादूर्ध्वं गृह्यते । पूर्वोक्तं तु सद्यःशौचं नवममासादूर्ध्वमर्वाक्संवत्सराद्गृह्यते । यः पुनर्वासिष्टं वचनम् ‘ऊर्ध्वं दशाहादूर्ध्वं वैकरात्रम्’ इति, तदूर्ध्वं पण्मासेभ्यो यावन्नवमम् । यदपि गौतमवचनम् ‘श्रुत्वा चोर्ध्वं दशम्याः पक्षिणी’ इति, तन्मासत्रयादूर्ध्वमर्वाकपष्टान् । तथाच बृहस्पतिस्मिष्टः—‘मासत्रये त्रिरात्रं स्वात्पण्मासे पक्षिणी तथा । अहस्तु नवमादूर्ध्वं स्नानेन शुध्यति ॥’ इति । एतच्च मातापितृव्यतिरिक्तविषयम् । ‘पितरो चेन्मृता स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः । श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत् ॥’ इति पैठीनसिस्मरणान् । तथाच स्मृत्यन्तरेऽपि—‘महागुरुनिपाते तु आर्द्रवस्त्रोपवासिना । अतीतेऽहोर्द्वयं प्रेतकार्यं यथाविधि ॥’ इति । संवत्सरादूर्ध्वमपि प्रेतकार्यमाशौचोदकदानादिकं कर्तुं न पुनः स्नानमात्राच्छुद्धिरित्यर्थः । पितृपत्न्यामपि मातृव्यतिरिक्तार्यां स्मृत्यन्तरे विशेषो दर्शितः—‘पितृपत्न्यामपेतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमः । संवत्सरे व्यतीतेऽपि त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥’ इति । यस्तु नद्यादिव्यवहिते देशान्तरे मृतस्तत्सपिण्डानां दशाहादूर्ध्वं मासत्रयादूर्ध्वं सद्यःशौचम् ।—‘देशान्तरमृतं श्रुत्वा क्लीबे वैश्वानसे यती । मृते स्नानेन शुध्यन्ति गर्भस्त्रावे च गोत्रिणः ॥’ इति । देशान्तररक्षणं च बृहस्पतिनोक्तम्—‘महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः । वाचो यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते ॥ देशान्तरं वदन्येके षष्टियोजनमायतम् । चत्वारिंशद्दन्त्यन्ये त्रिंशदन्ये तथैव च ॥’ इति । इदं चार्तिकान्ताशौचमुपनीतोपरमविषयम् न पुनर्वयोवस्थाविशेषाशौचविषयमपि । तथाचोक्तं व्याघ्रपादेन—‘तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च । उपनीते तु

विषमं तस्मिन्नेवातिकालजम् ॥' इति । अयमर्थः—वयसि त्रिवर्षादिरूपे यदा-
शौचमादन्तजन्मनः सद्य इत्यादिवाक्यविहितं तत्सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्णानां तु-
न्यमविशिष्टम् । अतिक्रान्ते च दशाहादिके ग्रहहादि यदाशौचं तदपि सर्वेषामवि-
शिष्टम् । उपनीते पुनरुपरते द्वात्रिंशद्दशदिनादीनां त्रिंशत्सप्तमाशौचं
ब्राह्मणादीनाम् । तस्मिन्नेवोपनीतोपरम एव अतिकालजमतिक्रान्तमाशौचं भवति
न वयोवस्थाशौचातिक्रम इति ॥ २१ ॥

क्षत्रियादिषु दशरात्रस्य सपिण्डाशौचस्यापवादमाह—

क्षत्रस्य द्वादशाहानि विशः पञ्चदशैव तु ।

त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदर्थं न्यायवर्तिनः ॥ २२ ॥

क्षत्रियवैश्यशूद्राणां सपिण्डजनने तदुपरमे च यथाक्रमेण द्वादशपञ्चदशत्रि-
शद्दिनान्याशौचं भवति । न्यायवर्तिनः पुनः शूद्रस्य पापजद्विजशुभ्रपात्रिनस्य
तदर्थं तस्य मासस्यार्धं पञ्चदशरात्रमाशौचम् । एवं च त्रिरात्रं दशरात्रं वेत्येतदश-
रात्रमाशौचं पारिशेष्याद्ब्राह्मणविषये व्यवतिष्ठते । स्मृत्यन्तरेषु तु क्षत्रियादीनां
दशाहादयोऽप्याशौचकल्पा दक्षिताः । यथाह परादारः—'क्षत्रियस्तु दशा-
हेन स्वकर्मनिरतः शुचिः । तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवामुयान् ॥' तथाच
ज्ञानातपः—'एकादशाहाद्राजस्यो वैश्यो द्वादशभिस्तथा । शूद्रो विंशतिरा-
त्रेण शुभ्येत मृतमृतके ॥' यस्मिष्टस्तु—'पञ्चदशरात्रेण राजस्यो विंशतिरात्रेण
वैश्य' इति ॥ अङ्गिरसवाक्यः—'सर्वेषामेव वर्णानां मृतके मृतके तथा । दशा-
हाच्छुद्धिरेनेषामिति ज्ञानातपोऽप्रवीन् ॥' इत्येवमनेकोच्चायचाशौचकल्पा द-
क्षिताः तेषां लोके समाचाराभावाच्चातीव व्यवस्थाप्रदर्शनमुपयोगीति नात्र व्य-
वस्था प्रदर्श्यते । यदा पुनर्ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादयः सपिण्डा भवन्ति तदा
तार्गितापुत्राशौचकर्मो-नुसरणीयः ।—'दशाहाच्छुभ्यते विप्रो जन्महानौ स्व-
बोनिषु । पद्भिस्त्रिभिरर्थकेन क्षत्रविदशूद्रयोनिषु ॥' इति । विष्णुरप्याह—
'क्षत्रियस्य विदशूद्रेषु सपिण्डेषु पद्भिरत्रिरात्राभ्यां वैश्यस्य शूद्रे सपिण्डे चंदा-
त्रेण शुद्धिर्हीनवर्णानां तृकृष्टेषु सपिण्डेषु जातेषु मृतेषु वा तदाशौचस्यप-
गमे शुद्धिः' इति । बौधायनेन स्वविशेषेण दशाह इत्युक्तम्—'क्षत्रविदशूद्र-
जपतीया ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः । तेषामशौचे विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ॥'
इति । अनयोश्च पक्षयोरापदनापद्विषयत्वेन व्यवस्था । दास्यादीनां तु स्वाभि-
शौचेन स्पृश्यत्वं कर्मानधिकारत्वं तु मासावधिरेव । तदाहाङ्गिराः—'दासी
दासश्च सर्वो वै यस्य वर्णस्य यो भवेत् । तद्दृणस्य भवेच्छौचं दास्या मासस्तु
सूतकम् ॥' इति । प्रतिलोमानां त्वाशौचाभाव एव—'प्रतिलोमा धर्महीनाः'
इति प्रनुस्मरणात् । केवलं मृतौ प्रसवे च मलापकर्षणार्थं मूत्रपुरीषोत्सर्गवद्
शौचं भवत्येव ॥ २२ ॥

वयोवस्थाविशेषादपि दशाहाद्याशौचस्यापवादो

आदन्तजन्मनः सद्य आचूडाभैशिकी स्मृता ।

त्रिरात्रमात्रतादेशाद्दशरात्रमतःपरम् ॥ २३ ॥

यावता कालेन दन्तानामुत्पत्तिमन्मिन्काले अतीतस्य बालस्य तत्संबन्धिनानां सद्यःशौचं । चूडाकरणादर्वाञ्छृतस्य संबन्धिनानां नैशिकी निशायां भवा अहोरात्र-
व्यापिन्यशुद्धिः । प्रतादेश उपनयनं ततोऽर्वाक् चूडायाश्चोर्ध्वमतीतस्य ग्रहम-
शुद्धिः । अत्र चादन्तजन्मनः सद्य इति यद्यप्यविशेषेणाभिधानं तथाप्यग्निसं-
स्काराभावे द्रष्टव्यम् ।—‘अदन्तजाते बाले प्रेते सद्य एव नास्याग्निसंस्कारो नोद-
कक्रिया’ इति वैष्णवे अग्निसंस्काररहितस्य सद्यःशौचविधानान् । सति त्वग्नि-
संस्कारे ‘अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च’ इति वक्ष्यमाण एकाहः । तथाच
यमः—‘अदन्तजाते तनये दशौ गर्भच्युते तथा । सपिण्डानां तु सर्वेषामहो-
रात्रमशौचकम् ॥’ इति ॥ नामकरणात्प्राक्सद्यःशौचमेव नियतम् । ‘प्राङ्नाम-
करणात्म्यद्यःशुद्धिः’ इति शङ्कस्मरणान् । चूडाकर्म च प्रथमे तृतीये वा वर्षे
स्मर्यते—‘चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽध्वे तृतीये वा क-
र्तव्यं श्रुतिचोदनान् ॥’ इति स्मरणान् ॥ ततश्च दन्तजननादूर्ध्वं प्रथमवार्षिक-
चूडापर्यन्तमेकाहः । तत्र त्वकृतचूडस्य दन्तजनने सत्यपि त्रिवर्षं यावदेकाह एव ।
तथाच विष्णुः—‘दन्तजननेऽप्यकृतचूडेऽगोश्रेण शुद्धिः’ इति । तत ऊर्ध्वं
प्रागुपनयनान् ग्रहः । यत्तु मनुवचनम् (५६७)—‘नृणामकृतचूडानाम-
शुद्धिनैशिकी स्मृता । निर्वृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥’ इति तस्या-
प्यमेव त्रिवर्षः । यत्तु नद्विवर्षमधिकृत्य तेनैवोक्तम् (५६९)—‘अरण्ये का-
ष्ठवत्स्यक्त्वा क्षिपेयुःसहमेव तु’ इति । यद्य वसिष्ठवचनम्—‘ऊनद्विवर्षे प्रेते
गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रम्’ इति, तस्यैव अत्र चूडाभिप्रायेण । यत्तु अङ्गि-
रोवचनम्—‘यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तश्च संस्थितः । तथापि दाहयित्वा न-
माशौचं ग्रहमाचरेत् ॥’ इति, तद्वर्षत्रयादूर्ध्वं कुलधर्मापेक्षया चूडोक्तर्षे
वेदितव्यम् । ‘विप्रे न्यूनत्रिवर्षे तु मृते शुद्धिस्तु नैशिकी’ इति तेनैवाभिहित-
त्वात् । नचायमेकाहो दन्तजननाभाव इति शङ्कनीयम् । नहि न्यूनत्रिवर्षस्य
दन्तानुत्पत्तिः संभवति । तथा सत्यपि दन्तजनने अकृतचूडस्यैकाहं विदधता
विष्णुवचनेन विरोधश्च दुष्परिहरः स्यात् । तस्मात्प्राचीनैव न्याय्या उपायसी ।
यत्तु कश्यपवचनम्—‘बालानामदन्तजातानां त्रिरात्रेण शुद्धिः’ इति तस्मा-
त्तापितृविषयम् । ‘निरस्य तु पुत्राऽशुकमुपस्पृशाद्विशुष्यति । बैजिकादभिसंब-
न्धाद्यनुस्मृत्यादुर्ध्वं ग्रहम् ॥’ इति जन्यजनकसंबन्धोपाधिकृत्या त्रिरात्रस्मर-
णात् । ततश्चायमर्थः—प्राङ्नामकरणात्सद्यःशौचं तदूर्ध्वं दन्तजननादर्वाग-
ग्निसंस्कारक्रियायां एकाहः । इतरथा सद्यःशौचम् । जातदन्तस्य च प्रथमवार्षि-

काञ्चीलादवांगेकाहः । प्रथमवर्षादूर्ध्वं त्रिवर्षपर्यन्तं कृतचूडस्य ग्रहम् । इतरस्य त्वेकाहः । वर्षत्रयादूर्ध्वमकृतचूडस्यापि ग्रहम् । उपनयनादूर्ध्वं सर्वेषां ब्राह्मणादीनां दशरात्रादिकमिति ॥ २३ ॥

इदानीं स्त्रीषु च वयोवस्थाविशेषेणापवादमाह—

अहस्त्वदत्तकन्यामु बालेषु च विशोधनम् ।

अदत्ता अपरिणीता याः कन्याभ्यामु कृतचूडामु वाग्दानात्प्रागहोरात्रं विशेषेण शुद्धिकारणम् । सपिण्डानां सापिण्ड्यं च कन्यानां त्रिपुरूपपर्यन्तमेव । '३' प्रक्तानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषो विजायते' इति वसिष्ठस्मरणान् । बालेषु चाहस्त्वदत्तेषु अपि अग्निस्कारे सत्येकाहो विशोधनम् । अकृतचूडायां तु कन्यायां सद्यः-शौचम् । 'अचूडायां तु कन्यायां सद्यःशौचं विधीयते' इत्यापस्तम्बस्मरणान् । वाग्दानादूर्ध्वं तु संस्कारात्प्राक्पतिपक्षे पितृपक्षे च ग्रहमेव । यथाह मनुः (५।७२)—'स्त्रीणामसंस्कृतानां तु ग्रहास्तुष्यन्ति बान्धवाः । यथोक्तेनैव कल्पेन शुष्यन्ति तु सनाभयः ॥' इति । बान्धवाः पतिपक्ष्याखिरात्रेण शुष्यन्ति । सनाभयस्तु पितृपक्ष्याः सपिण्डा यथोक्तेनैव कल्पेन निवृत्तचूडकानामित्यादिनोक्तेन त्रिरात्ररूपेण न पुनर्दशरात्ररूपेण । विवाहात्प्राक् तस्यायुक्तत्वात् । अतएव मनीषिः—'वारिपूर्वं प्रदत्ता तु या नैव प्रतिपादिता । असंस्कृता तु सा ज्ञेया त्रिरात्रमुभयोः स्मृतम् ॥' इति । उभयोः पतिपितृपक्षयोः । विवाहादूर्ध्वं तु विष्णुना विशेषो दशितः—'संस्कृतामु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे तत्प्रसवमरणे च-पितृगृहे स्यातां तद्विरात्रं त्रिरात्रं वा' इति । तत्र प्रसवे एकाहः प्रयाणे त्रिरात्रमिति व्यवस्था । इदं च सद्योवस्थाशौचं सर्ववर्णसाधारणम् । क्षत्रस्य द्वादशाहानीति तद्गृहविशेषोपादानेनाभिधानान् । अतएव मनुना अनुपात्तवर्णविशेषाशौचविधेः साधारण्यप्रतिपादनार्थं चातुर्वर्ण्याधिकारे सत्यपि पुनः 'चतुर्णामपि वर्णानां यथावदनुपूर्वशः' इत्युक्तम् । तथाहिरण्मन्युक्तम्—'अविशेषेण वर्णानामवाक्संस्कारकर्मणः । त्रिरात्रानु भवेच्छुद्धिः कन्यास्वहा विधीयते ॥' इति व्याघ्रपादवचनं च तुल्यं वयसि सर्वेषामिति प्राक्प्रदर्शितम् । अतो यथा पिण्डयज्ञाकृता देयमित्यादिः पिण्डोदकदानविधिः सर्ववर्णसाधारणः । यथा वा समानोदकाशौचविधिः अन्तरा जन्ममरणे इति संनिपाताशौचविधिश्च यद्वह गार्भस्त्रावे मासतुल्या निशा इति स्वावाशौचविधिः, 'प्रोषिते कालशेषे स्वादशेषे ग्रहमेव तु' इति विदेशस्थाशौचविधिश्च, यथा वा गुवांक्षाशौचविधिः सर्ववर्णसाधारणः । तथा वयोवस्थानिमित्तमप्याशौचं सर्ववर्णसाधारणमेव भवितुमर्हति । अतएव 'क्षत्रे षड्विः कृते चाले वैश्ये नवभिरुच्यते । ऊर्ध्वं त्रिवर्षाच्छूद्रे तु द्वादशाहो विधीयते ॥' तथा 'यत्र त्रिरात्रं विप्राणामाशौचं संप्रदश्यते । तत्र शूद्रे द्वादशाहः षण्णव क्षत्रवैश्ययोः ॥' इत्यादीनि ऋष्यशृङ्गादिवचनानि विगीतत्वबु-

ख्याऽनाद्वयमाणधारेऽश्वरविश्वरूपमेधातिथिमभृतिभिराचार्यैरथमेव साधारणः पक्षोऽङ्गीकृतः । भविगीतानि चार्तानातंक्षत्रियादिविषयतया व्याख्येयानि ॥

गुर्वादिष्वतिदेशमाह—

गुर्वन्तेवास्यनूचानमातुलश्रोत्रियेषु च ॥ २४ ॥

गुरुहृत्पाध्यायः, अन्तेवासी शिष्यः, अन्चानोऽङ्गानां प्रवक्ता, मातुलग्रहणे-
नात्मबन्धवो मानृबन्धवः पितृबन्धवश्च योनिसंबद्धा उपलक्ष्यन्ते । ते च 'पत्नी-
दुहितरः' इत्यत्र दर्शिताः । श्रोत्रिय एकशाखाध्यायी ।—'एकां शाखामधीत्य
श्रोत्रियः' इति त्रौध्यायनस्मरणान् । एतूपरतेष्वहोरात्रमाशौचम् । यस्तु मुख्यो
गुरुः पिता तदुपरमे सपिण्डत्वाद्दशाहमेव । यस्तु पिता पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य
वेदानध्याप्य वेदार्थं ग्राहयित्वा वृत्तिं च विदधानि तस्य महागुरुत्वात्तदुपरमे
द्वादशरात्रं वा । 'महागुरुषु दानाध्ययने वर्जयैरन्' इति आश्वलायनेनोक्तं
द्रष्टव्यम् । आचार्योपरमे तु त्रिरात्रमेव । यथाह मनुः (५।८०)—'त्रिरात्रमाहु-
राशौचमाचार्ये संस्थिते सति । तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः ॥'
इति । यदा त्वाचार्योदिरन्त्येष्टिं करोति तदा दशरात्रमाशौचम् (५।६५)—
'गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं संमारभेत् । प्रेताहारः समं तत्र दशाहेन वि-
शुध्यति ॥' इति तेनेवोक्तवान् । श्रोत्रियस्य तु समानग्रामीणस्यैतदाशौचम् ।
—'एकाहं सत्रह्यचारिणि समानग्रामीणे च श्रोत्रिये' इत्याश्वलायनस्मरणान् ।
एकाचार्योपनीतः सत्रह्यचारी । एतच्चासंनिधाने द्रष्टव्यम् । संनिहिते तु शि-
ष्याद्वा त्रिरात्रादि । यथाह मनुः (५।८१)—'श्रोत्रिये तृपसंपञ्चे त्रिरात्रमशु-
चिर्भवेत् । मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यन्विग्वान्धवेषु च ॥' इति । उपसंपञ्चे
मैत्रीप्रातिवेश्यत्वादिनां संबद्धे शीलयुक्ते वा । मातुलग्रहणं मानृष्वन्नादेरुपल-
क्षणार्थम् । बान्धवा इत्यात्मबन्धवो मानृबन्धवः पितृबन्धवश्चोच्यन्ते । तथाच
वृहस्पतिः—'अथहं मातामहाचार्यश्रोत्रियेष्वशुचिर्भवेत्' इति । तथा प्रचेताः
—'मृते चन्विजि याज्ये च निगत्रेण विशुध्यति' इति । तथाच वृद्धवस्मिष्टः—
'संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनीमृते । संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो
व्यवस्थितः ॥ पित्रोऽपरमे स्त्रीणामृदानां तु कथं भवेत् । त्रिरात्रेणैव शुद्धिः
स्यादित्याह भगवान्यमः ॥ अशुरयोर्भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले । पित्रोः
स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निसाम् ॥' तथा—'मातुले अशुरे मित्रे गुरो गुर्वङ्ग-
नासु च । आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदि ॥' तथाच गौतमः—
'पक्षिणीमसपिण्डे योनिसंबद्धे महाध्यायिनि च' इति । योनिसंबद्धा मातुल-
मानृष्वन्वीपितृष्वन्वीयादयः । तथा ज्ञायालः—'एकोदकानां तु प्यहो गो-
त्रजानामहः स्मृतम् । मानृबन्धां गुरो मित्रे मण्डलाधिपतां तथा ॥' इति ॥
विष्णुः—'असपिण्डे स्ववेश्मनि मृत एकरात्रम्' इति । तथा वृद्धः—'भ-

गिन्यां संस्कृतायां तु भ्रातृयपि च संस्कृते । मित्रे जामातरि प्रेते द्वाहिते भगि-
नीसुते ॥ शालकं तस्मृते चैव सद्यःस्नानेन शुष्यति ॥ ग्रामेश्वरं च ॥ श्रीश्रिये
वा तपस्विनि । शिष्ये पञ्चममापन्ने शुचिर्नक्षत्रदर्शनात् ॥ ग्राममध्यगतो या-
वच्छवस्मिष्टुनि कस्यचित् ॥ ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामियान् ॥' इ-
त्यादीन्याशौचविशेषप्रतिपादकानि स्मृतिवचनामन्यन्वेपण्यानि ग्रन्थगौरवभया-
दत्र न लिख्यन्ते । एषु चैकविषयगुरुलघ्वाशौचप्रतिपादकतया परस्परविरुद्धेषु
संनिधिविदेशस्थापेक्षया व्यवस्थानुसंधातव्या ॥ २४ ॥

अनारसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च ।

निवासराजनि प्रेते तदहः शुद्धिकारणम् ॥ २५ ॥

किंच । अहरित्यनुवर्तते । अनारस्याः क्षेत्रजदत्तकादयः तेषु जातेषूपरंतेषु वा
होरात्रमाशौचम् । तथा स्वभार्यास्वन्यगतास्वन्यं प्रतिलोमव्यतिरिक्तं आश्रितासु
अतीतासु चाहोरात्रमेव न पुनः सत्यपि सपिण्डव्यं दशरात्रम् । प्रतिलोमा-
श्रितासु चाशौचाभाव एव । पाप्यण्ड्यनाश्रिताः स्नेना इत्यनेन प्रतिषेधान् । एतच्च
भार्यापुत्रप्रवशदयोः संबन्धिदशब्दत्वात् यत्प्रातिर्योगिकं भार्यात्वं पुत्रत्वं च तस्यै-
वेदमाशौचं । सपिण्डानां त्वाशौचाभावएव । अतएव प्रजापतिः— 'अन्याश्रितेषु
दारेषु परपत्नीसुतेषु च । गोश्रिणः स्नानशुद्धा स्युस्त्रिरात्रेणैव तन्पिता ॥' इति ।
स्वरिण्याद्यास्तु यमाश्रितास्तस्य तु त्रिरात्रमेव । यथाह विष्णुः— 'अनारसेषु
पुत्रेषु जातेषु च स्मृतेषु च । परपत्नीसु भार्यासु प्रसूतासु स्नातासु च ॥' इति
त्रिरात्रमत्र प्रकृतम् । अनयोश्च त्रिरात्रेकरात्रयोः संनिधिविदेशस्थापेक्षया व्य-
वस्था । यदा तु पितृश्रिरात्रं तदा सपिण्डानामेकरात्रम् । यथाह मरीचिः—
'सूतके सूतके चैव त्रिरात्रे परपत्नयोः । एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै
पितुः ॥' इति । किंच । निवसत्यास्मिन्निति निवासः स्वदेश उच्यते तस्य यो
राजा स्वामी विषयाविपतिः स यस्मिन्नहनि अतीतस्तदहमात्रं शुद्धिकारणम् ।
रात्रौ चेदतीतस्तदा रात्रिमात्रम् । अतएव मनुः (५।८२)—'प्रेते राजनि
सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः' इति । ज्योतिषा सह वर्तते इति सज्योतिरा-
शौचम् । अह्नि चेद्यत्र स्युर्दर्शने रात्रौ चेद्यावन्नक्षत्रदर्शनमित्यर्थः ॥ २५ ॥

अनुगमनाशौचमाह—

ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो न शूद्रो न द्विजः क्वचित् ।

अनुगम्याम्भसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाग्निं घृतभुक्शुचिः ॥ २६ ॥

ब्राह्मणेन असपिण्डेन द्विजो विप्रादिः शूद्रो वा प्रेतो नानुगन्तव्यः । यदि
खेहादिनानुगच्छति तदाभसि तडागादिस्थे स्नात्वाग्निं स्पृष्ट्वा घृतं प्राश्य शुचि-
र्भवेत् । अस्य च घृतप्राशनस्य भोजनकार्यविधानं प्रमाणाभावाच्च भोजनप्रति-

रेवः । इदं समानो कृच्छ्रजातिविषयम् । यथाह मनुः
 प्रेच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव च । स्नात्वा सचेलः स्पृष्ट्वा
 ध्यति ॥' इति । ज्ञातयो मानुसपिण्डाः । इतरेषां तु विहितत्वात् दोषः ।
 कृच्छ्रात्यनुगमने तु स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । तत्र शूद्रानुगमने—'प्रेतीभूतं तु
 यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्धरः । अनुगच्छेन्नियमानं स त्रिरात्रेण शुध्यति ॥ त्रि-
 रात्रे तु ततस्त्रीणो नर्त्तौ गत्वा समुद्रगाम् । प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य वि-
 शुध्यति ॥' इति पराशरानुक्तम् । क्षत्रियानुगमने स्वहोरात्रम् ।—'मानुषस्थि
 म्निग्धं स्पृष्ट्वा त्रिरात्रमाशौचं अस्त्रिंशे स्वहोरात्रं शवानुगमने चैकम्' इति च-
 म्निष्ठोक्तम् । वैश्यानुगमने पुनः पक्षिणी । तथा क्षत्रियस्यानन्तरवैश्यानुगमने
 श्वहोरात्रमेतन्तः शूद्रानुगमने पक्षिणी वैश्यस्य शूद्रानुगमने एकाह इत्युहनी-
 श्वम् ॥ तथा रोदनेऽपि पारस्करेणोक्तम्—'मृतस्य बान्धवैः सार्धं कृत्वा तु
 परिदेवनम् । वर्जयेत्तद्द्वहोरात्रं दानं श्राद्धादिकर्म च ॥' इति । तथालंकरणमपि
 न कार्यम् ।—'कृच्छ्रपादोऽसपिण्डस्य प्रेतालंकरणे कृते । अजानादुपवासः स्या-
 दशकं स्नानमिष्यते ॥' इति शङ्खेन प्रायश्चित्तस्याज्ञानत्वान् ॥ २६ ॥

सपिण्डाशौचे क्वचिदपवादमाह—

महीपतीनां नाशौचं हतानां विद्युता तथा ।

गोब्राह्मणार्थं संग्रामे यस्य चेच्छति भूमिपः ॥ २७ ॥

यद्यपि महीशब्देन कृच्छ्रं भूगोलकमभिधीयते तथाप्यत्र सकलायाः क्षितेरे-
 कभर्तृकत्वानुपपत्तेः महीपतीनामिति बहुवचनानुरोधश्च तदेकदेशभूतानि म-
 षडलानि लक्ष्यन्ते । तत्पालनाधिकृतानां क्षत्रियादीनामभिपिक्तानां नाशौचम्
 तेराशौचं न कार्यमित्यर्थः ॥ तथा विद्युद्धतानां गोब्राह्मणरक्षणार्थं विपन्नानां च
 संबन्धिनो ये सपिण्डान्तरप्याशौचं न कार्यम् । यस्य च मन्त्रिपुरोहितादेर्भूमिपो-
 ऽनन्यसाध्यमन्त्राभिचारादिकर्मसिद्धयर्थमाशौचाभावमिच्छति तेनापि न का-
 र्यम् । अत्र च महीपतीनां यदसाधारणत्वेन विहितं प्रजापरिक्षणं तद्येन दान-
 मानसकारव्यवहारदर्शनादिना विना न संभवति तत्रैवाशौचाभावो न पुनः
 पञ्चमहायज्ञादित्वपि । तथाच मनुः (२।१५)—'राज्ञो माहात्मिके स्थाने
 सद्यःशौचं विधीयते । प्रजानां परिरक्षार्थमासनं चात्र कारणम् ॥' इति । गो-
 तमेनाप्युक्तम्—'राज्ञां च कार्याविधातार्थम्' इति राजभृत्यादेरप्याशौचं न
 भवति । यथाह प्रचेताः—'कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदामास्तर्ध्व च । रा-
 जानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः ॥' इति । कारवः मूपकारादयः ।
 शिल्पिनश्चित्रकारचैलनिर्णजकादयः । अयं चाशौचाभावः किंविषय इत्यपेक्षया
 'मितैः शब्दैस्तत्तदसाधारणस्य कर्मणो बुद्धिम्यत्वात्तत्रैव द्रष्टव्यः । अतएव
 मनुः—'न राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न मन्त्रिणां सद्ये न कारुणां
 कोरुकर्मणि' इति प्रतिनियतविषयमेवाशौचाभावं दर्शयति । दानानुपपत्ति-

१ रक्षाधे शायने ग. न भृत्या वैद्या दासास्तर्ध्वच. घ.

ऽप्युक्तम्—‘मृत्युकर्मकराः शूद्रा दासीदासास्तथैव च । स्नाने ३ ॥ २४ ॥ संस्कारे गृह-
कर्मण्यदृष्टिताः ॥’ इति ॥ इयं च दासादिशुद्धिपरिहरणीयता प्रातस्पर्शवि-
पथेत्यनुसंधेयम् । अतएव स्मृत्यन्तरम्—‘सद्यःस्पृश्यो वैश्वदेवो भक्तदास-
ः ४ ॥ यहाच्छुचिः ।’ तथा—‘चिकित्सको यत्कुरुते तदन्येन न शक्यते ॥ तस्माच्चि-
कित्सकः स्पर्शो शुद्धो भवति नित्यतः ॥’ इति ॥ २७ ॥

ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् ।

सत्रिब्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा ॥ २८ ॥

दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्रवे ।

आपद्यपि हि कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ॥ २९ ॥

किंच । ऋत्विजो वरुणसंभृता वेतानोपासनाकर्तृविशेषाः । दीक्षया
संस्कृता दीक्षितास्तेषां यज्ञियं यज्ञे भवं कर्म कुर्वतां सद्यःशौचं विधीयते इति
सर्वत्रानुपपन्नः । दीक्षितस्य वेतानोपासनाः कार्या इत्यनेन सिद्धेऽप्यधिकारे पुन-
र्वचनं योजमाने स्वयंकर्तृविविधानार्थं सद्यःस्नानेन विशुद्ध्यर्थं च । सत्रिग्रहणेन संत-
तानुपासनमुच्यते यज्ञस्य प्रवृत्त्या लक्ष्यन्ते । मुख्यानां तु सत्रिणां दीक्षितग्रहणेनैव
सिद्धेः । प्रतिशब्देन कृच्छ्रचान्द्रायणादिप्रवृत्ताः स्नातकव्रतप्रायश्चित्तप्रवृत्ताश्चो-
च्यन्ते । तथा ब्रह्मचारिग्रहणेन ब्रह्मचर्यादिव्रतयोगिनः श्राद्धकर्तृभोजनं च ग्रह-
णम् । तथा स्मृत्यन्तरम्—‘नित्यमन्नप्रदस्यापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिषु । निवृत्ते
कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥ गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचित् ।
निमज्जितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि ॥ निमज्जितस्य विप्रस्य स्वाध्यायादिर-
तस्य च । देहे पितृषु तिष्ठसु नाशौचं विद्यते क्वचित् ॥ प्रायश्चित्तप्रवृत्तानां द्वा-
तृब्रह्मविदां तथा ॥’ इति ॥ सत्रिणां व्रतिनां सत्रे व्रते च शुद्धिर्न कर्ममात्रे सं-
न्यवहारे वा । तथाच विष्णुः—‘न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे’ इति ॥
ब्रह्मचार्युकुर्वाणको नैष्टिकश्च । यस्तु नित्यं दातव्यं न प्रतिग्रहीता स वैखानसो
दानृशब्देनोच्यते । ब्रह्मविद्यतिः । एतेषां च त्रयाणामाश्रमिणां सर्वत्र शुद्धिः ।
विशेषे प्रमाणाभावात् । दाने च पूर्वसंकल्पितद्रव्यस्य नाशौचम् । ‘पूर्वसंकल्पितं
द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति’ इति क्रतुस्मरणात् । स्मृत्यन्तरे चात्र विशेष उक्तः
—‘विवाहोत्सवयज्ञादिष्वन्तरा मृतसूतके । शेषमन्नं परर्देयं दातुंभोकृञ्च न
स्पृशेत् ॥’ इति । यज्ञे वृषोत्सर्गादौ विवाहे च पूर्वसंभृतसंभारे । तथाच स्मृ-
त्यन्तरं—‘यज्ञे संभृतसंभारे विवाहे श्राद्धकर्मणि’ इति । सद्यःशौचमत्र प्रकृ-
तम् । विवाहग्रहणं पूर्वप्रवृत्तचौलोपनयनादिसंस्कारकर्मोपलक्षणम् । यज्ञग्रह-
णं च पूर्वप्रवृत्तदेवप्रतिष्ठारामाणुस्त्वमात्रोपलक्षणम् ।—‘न देवप्रतिष्ठोऽमर्गादि-
देषु न देशविभ्रमे नापद्यपि च कष्टायामाशौचम्’ इति विष्णुस्मरणम् ।

१ वरुणकरणसंगता ग. वरुणाभरणसंभृता ड. २ याज्ञमानेषु. ख. ३ स्नानविधयर्थ. ख.
स्नानविशुद्ध्यर्थ ग. ४ तस्मादन्यस्य. ख. ५ प्रवृत्ते ग. ६ उपलक्षणम्. ग. ड.

संप्रामे युद्धे ।—‘संप्रामे समुपोऽहे राजानं संनाहयेत्’ इत्याभ्यलायनाद्युक्तसं-
 नविधौ प्रास्थानिकशान्तिहोमादौ च सद्यःशुद्धिः । देशस्य विस्फोटादिभिरु-
 पसर्गे राजभयाद्वा विप्लवे तदुपशमनार्थं शान्तिकर्मणि सद्यःशौचम् । विप्लवा-
 भावेऽपि क्वचिद्देशविशेषेण पैत्रीनमिना शुद्धिरुक्ता—‘विवाहदुर्गयज्ञेषु या-
 त्रायां तीर्थकर्मणि । न तत्र सूतकं तद्वत्कर्म यज्ञादि कारयेत् ॥’ इति । तथा
 कष्टायामप्यापदि व्याध्याद्यभिभवेन मुमूर्षावस्थायां दुरितशमनार्थं दाने । तथा
 संकुचितवृत्तेश्च धुम्परिश्रान्तमानापित्रादिबहुकुटुम्बस्य तद्गणोपयोगिनि प्रति-
 ग्रहे सद्यःशुद्धिः । इयं च शुद्धिर्यस्य सद्यःशौचं विनार्युपशमो न भवति अथ-
 स्तानिकस्य तद्विषया । यस्त्वेकाहपर्याप्तसंचितधनस्तस्यैकाहः, यरुयहोपयोगिसं-
 चयती तस्य त्र्यहः, यस्तु चतुरहार्थमापादितद्रव्यः कुम्भीधान्यस्तस्य चतुरहः,
 कुमूलधान्यकस्य दशाह इत्येवं यस्य यावत्कालमार्त्यभावस्तस्य तावत्कालमाशौ-
 चम् । आपदुपाधिकत्वाद्ग्राह्यसंकोचस्य । अत्रएव मनुना (४।७)—‘कुसू-
 लधान्यको वा स्यात्कुम्भीधान्यक एव वा । व्याहिको वापि च भवेदथस्तानिक
 एव वा ॥’ इत्यत्र प्रतिपादितचतुर्विधगृहस्थाभिप्रायेण—‘दशाहं शावमाशौचं
 सपिण्डेषु विधीयते । अर्वाकसंचयनादृक्षां त्र्यहमेकाहमेव वा ॥’ इति कल्प-
 चतुष्टयं प्रतिपादितं । समानोदकविषयाश्च संकुचिताशौचकल्पाः पक्षिण्येकाहः-
 सद्यःशौचरूपाः स्मृत्यन्तरे दृष्टाः वृत्तिसंकोचोपाधिकतया एव योग्याः । अयं
 वाशौचसंकोचो येनैव प्रतिग्रहादिना विनातिस्तद्विषयो न सर्वत्रैव्यवगन्तव्यम् ॥
 मनुः—‘एकाहाद्ब्राह्मणः शुष्येद्योऽग्निवेदसमन्वितः । त्र्यहात्केवलवेदस्तु वि-
 हीनो दशभिर्दिनेः ॥’ इत्यादिस्मृत्यन्तरवचनपर्यालोचनयाध्ययनज्ञानानुष्ठान-
 योगिनां त्र्येकाहादिभिः सर्वात्मना शुद्धिरित्येवं कस्मात्त्र्येव ॥ उच्यते—‘द-
 शाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते’ इति सामान्यप्राप्तदशाहवाचपुरःसरमेव
 त्र्येकाहाद्ब्राह्मणः शुद्धेदिति विधायकं भवति । बाधस्य चानुपपत्तिनिबन्धन-
 त्वात् यावत्प्रवाधितेऽनुपपत्तिप्रशमो न भवति तावद्वाधनीयम् । अतः कियद्-
 नन बाध्यमित्यपेक्षायामपेक्षितविशेषसमर्पणक्षमस्याग्निवेदसमन्वित इति वा-
 क्यविशेषस्य दर्शनादग्निवेदविषयेऽग्निहोत्रादिकर्मणि स्वाध्याये च व्यवतिष्ठते न
 पुनर्दानादावपि । एवं चाग्निवेदपदयोः कार्यान्वयित्वं भवति । इतरथा येनाग्नि-
 वेदसाध्यं कर्म कृतं तस्यैकाहाच्छुद्धिरिति पुरुषविशेषोपलक्षणत्वमेव स्यात् ।
 नचैतद्युक्तम् । एवंच सति—‘प्रयूहेत्त्राग्निषु क्रियाः । वृत्तानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च
 श्रुतिचोदिताः ॥’ इति । तथा ब्राह्मणस्य च स्वाध्यायादिनिवृत्त्यर्थं सद्यःशौचमित्ये-
 पादिभिर्मन्वादिवचनैरेकवाक्यता भवति । तथाच—‘उभयत्र दशाहानि कुल-
 त्त भुज्यते’ इति दशाहपर्यन्तं भोजनादिकं प्रतिषेधव्यतिथिमात्रद्विचचनै-
 र्दोऽपि सिध्यति, अतः कौत्सिकमेवेदमाशौचसंकोचविधानं न पुनः सर्वसं-
 व्यवहारादिगोचरमित्यलमतिप्रपञ्चेन ॥

इदं च स्वाध्यायविषये सद्यःशौचविधानं बहुवेदस्य ब्रह्मोऽङ्गत्वकृत्यायामातौ द्रष्टव्यम् । इतरस्य तु—‘दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवृत्तिः’ इति प्र-
तिषेध एव । एवं ब्राह्मणादिमध्ये यस्य यावत्कालमाशौचमुक्तं तत्स्नानन्तरं
स्नात्वा शुष्येत न तत्कालतिक्रममात्रम् । यथाह मनुः (५।१९)—‘विप्रः
शुष्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम् । वैश्यः प्रतोदं रथमीन्वा यष्टि शुद्रः
कृतक्रियः ॥’ इति । अयमर्थः—कृतक्रिय इति प्रायिकमभिसंबध्यते । विप्रोऽ-
नुभूताशौचकालः कृतक्रियः कृतस्नानो हस्तेनापः स्पृष्ट्वा शुष्यति । स्पृष्ट्वेति स्प
र्शनक्रियैवोच्यते न स्नानमात्रमनं वा । वाहनादिषु तस्यैवानुपह्नात् । अथवा
कृतक्रियो यावदाशौचं कृतोदकादिक्रियः तदनन्तरं विप्रादिरुदकादि स्पृष्ट्वा शु-
ष्यतीत्याशौचकालानन्तरभाविस्नानप्रतिनिधित्वेनोच्यत इति । क्षत्रियादिवहं-
नादिकं स्पृष्ट्वा शुष्येदिति ॥ २८ ॥ २९ ॥

कुलव्यापिनी शुद्धिमभिधायेदानीं प्रयज्ञां प्रतिपुण्यत्वं पिनीं शुद्धिमाह—

उदनयाशुचिभिः स्नायान्मंस्पृष्टस्तेरुपस्पृशेत् ।

अन्विलङ्गानि जपेच्चैव गायत्रीं मनसा मकृत् ॥ ३० ॥

उदक्या रजस्वला अशुचयः शयचण्डालपतिनमृत्तिकाद्याः शशाशौचिनश्च
पुनः संस्पृष्टः । स्नायान् । तेः पुनरुदक्याशुचिंस्पृष्टादिभिः संस्पृष्ट उपस्पृशेत्
आचामेत् । आचम्यान्विलङ्गानि आपोहिष्टेत्येवमादीनि त्रीणि मन्त्रवाक्यानि ज-
पेत् । त्रिष्वेव बहुवचनस्य चरितार्थत्वात् । तथा गायत्रीं च मकृत्मनसा जपेत् ।
ननु उदक्या संस्पृष्टः स्नायादित्येकवचननिर्दिष्टस्य कथं तैरिति बहुवचनपरा-
मर्शः । सत्यमेवम् । किंच उदक्यादिसंस्पृष्टव्यतिरिक्तस्नानार्हमात्रस्पर्शेष्व-
आचमनविधानार्थं तैरिति बहुवचननिर्देश इत्यविरोधः । ते च स्नानार्हाः स्मृत्य-
न्तरेऽवगन्तव्याः । यथाह पराशरः—‘दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते विरिक्तं क्षुरक-
र्मणि । चित्तिर्पुण्यं शान्तानामांस्पृशेत् स्नानमाचरेत्’ इति । तथाच मनुः (५।१४४)
—‘वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् । आचामेदेव भुक्त्वाञ्च स्नानं
मैथुनिनः स्मृतम् ॥’ इति । मैथुनिनः स्नानमृतुकालविषयम् ।—‘अनृता तु
यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत्’ इति बृहस्पतिस्मरणात् । अनृतावपि काल-
विशेषे स्मृत्यन्तरे स्नानमुक्तम्—‘अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनम् ।
कृत्वा सचैलं स्नात्वा च वारुणीभिश्च मार्जयेत् ॥’ इति । तथाच यमः—‘अ-
जीर्णोऽभ्युदिते वान्ते तथाप्यस्तमिते रवौ । दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं वि-
धीयते ॥’ इति । तथाच बृहस्पतिः—‘मैथुने कटधूमे च सद्यःस्नानं विधी-
यते’ इत्येतदसचेलस्पर्शविषयम् । सचलेन तु चित्यादिस्पर्शे सचेलमेव स्नानम् ।
यथाह व्यवनः—‘स्नानं शपाकं प्रेतधूमं देवद्रव्योपजीविनं । ग्रामयाजकं सो-
मविक्रयिणं पूयं चित्तिं चित्तिकाष्ठं च मद्यं मद्यभाण्डं सखेहं मानुषास्थि शंख-

१ ब्रह्मणोऽङ्गत्वकृत्यायां ग. २ शुष्येदिति । इत्या ख. ३ बहुवचनान्तरः. ४ अस्पृश्यवर्गे
पुण्यमित्यत्र यूपमित्येव बहुत्र पुस्तकेषूपलभ्यते. ५ शवस्पृशं घ.

सृष्टं रजस्वलां महापातकिनं श्वं सृष्ट्वा सचेलमम्भोऽवगाहोत्सीर्याग्निमुपसृष्ट्य
 गायत्रीमष्टशतं जपेत् । पृतं प्राश्य पुनः ख्वात्वा त्रिराचामेत्' इति । पृतञ्च बुदि-
 पूर्वविषयम् । अन्यत्र ज्ञानमात्रम् । 'शैवसृष्टं दिवाकीर्तं चित्तं पूर्वं रजस्व-
 लाम् । सृष्ट्वा त्वकामतो विप्रः ज्ञानं कृत्वा विशुध्यति ॥' इति बृहस्पतिस्म-
 रणात् । एवमन्वत्रापि वक्ष्यमाणेषु विषयसमीकरणमूहनीयम् ॥ तथाह क-
 श्यपः—'उद्यास्तमययोः स्कन्दयित्वा अक्षिस्पन्दने कर्णाक्रोशने चित्त्वारोहणे
 पूयसंपर्शने च संचलं ज्ञानं पुनर्मन इति जपेन्महाव्याहृतिभिः सप्ताग्याहुती-
 र्जुहुयान्' इति । तथाच स्मृत्यन्तरे—'सृष्ट्वा देवलकं चैव सवासा जलमावि-
 शेत् । देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्था वत्सरत्रयम् ॥ असौ देवलको नाम हृष्यक-
 व्येषु गार्हितः ॥ तथा ब्रह्माण्डपुराणे ।—'शैवान्पाशुपतान्सृष्ट्वा लोकावति-
 कनास्तिकान् । विकर्मस्थान्द्विजान्शूद्रान्सवासा जलमाविशेत् ॥' इति ॥ तथा
 —'अस्वर्ग्यां ह्याहुतिः सा स्याच्छृद्रसंपर्कदूषिता' इति लिङ्गाच्च शूद्रस्पर्शने नि-
 पेधः ॥ तथाऽङ्गिराः—'यस्तु छायां श्रपाकस्य ब्राह्मणो ह्यधिरोहति । तत्र
 ज्ञानं प्रकुर्वीत पृतं प्राश्य विशुध्यति ॥' तथा व्याघ्रपादः—'चण्डालं पतितं
 चैव दूरतः परिवर्जयेत् । गोवालव्यजनादवांसवासा जलमाविशेत् ॥' इति ।
 एतदतिसंकटस्थलविषयम् । अन्यत्र तु बृहस्पतिनोक्तम्—'युगं च द्वियुगं चैव
 त्रियुगं च चतुर्युगम् । चण्डालस्मृतिकोदक्यापतितानामधः क्रमात् ॥' इति ॥
 तथा पैठीनसिः—'काकोलकस्पर्शने सचेलज्ञानमनुदकमूत्रपुरीषकरणे सचेल-
 ज्ञानं महाव्याहृतिहोमश्च । अनुदकमूत्रपुरीषकरणे इत्येतच्चिरकालमूत्रपुरीषादी-
 चाकरणपरम् । तथाऽङ्गिराः—'भासवायसमाजोरखरोष्ट्रं च शूकरान् । अमे-
 ध्यानि च संसृष्ट्य सचेली जलमाविशेत् ॥' इति । मार्जारस्पर्शनिमित्तं ज्ञान-
 मुच्छिद्यसमयेऽनुष्ठानसमये च वेदितव्यं समाचारान् । अन्यदा तु—'मार्जार-
 श्वेव दर्वी च मारुतश्च सदा शुचिः' इति ज्ञानाभायः । श्वस्पर्शे तु ज्ञानं नाभे-
 रूर्ध्वं वेदितव्यम् । अधस्तात् क्षालनमेव ।—'नाभेरूर्ध्वं करी मुक्त्वा शुना
 यद्युपहन्यते । तत्र ज्ञानमधस्ताच्चेत्प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥' इति तेनैवोक्त-
 त्वात् ॥ तथा पक्षिस्पर्शे विशेषो जानूकण्येनोक्तः—'ऊर्ध्वं नाभेः करी मुक्त्वा
 यदङ्गं संसृष्टोस्त्वगः । ज्ञानं तत्र प्रकुर्वीत शेषं प्रक्षाल्य शुध्यति ॥ इति ॥
 अमेधेयस्पर्शेऽपि विष्णुना विशेषो दर्शितः—'नाभेरधस्तात्प्रबाहुषु च काष्ठी-
 कर्मलैः सुराभिमर्द्यैर्वापहतो मृत्तोर्यस्तदङ्गं प्रक्षाल्याचान्तः शुध्येत् । अन्यत्राप-
 हतो मृत्तोर्यस्तदङ्गं प्रक्षाल्य ज्ञायान् । नैरिन्द्रियेण पहतस्तु गोऽप्य ख्वात्वा पञ्चगध्येन
 दक्षानच्छदोपहतश्च' इति । एतच्च परकीयामेधेयस्पर्शविषयम् । आत्मीयमलस्पर्शं
 तु ऊर्ध्वमपि नाभेः क्षालनमेव । यथाह देवलः—'मानुषास्थि वसां विष्ठा-
 मातंवं मूत्रैरतसी । मज्जानं शोणितं वापि परस्य यदि संसृष्टोत् ॥ ख्वात्वा
 प्रमृज्य लेपादीनाचम्य स शुचिर्भवेत् । तान्येव स्वानि संसृष्ट्य पूतः ख्वात्परि-

मार्जनात् ॥' इति ॥ तथाच शङ्खः—'रथ्याकर्दमतोयेन धीवनाद्येन वा तथा । नाभेरूर्ध्वं नरः स्पृष्टः सद्यः स्नानेन शुध्यति ॥' इति ॥ यस्मै च तत्र विशेष उक्तः—'सकर्मं तु वर्षासु प्रविश्य ग्रामसंकरम् । जङ्घयोर्मृत्तिकास्त्रिभ्यः पादयोर्द्विगुणास्ततः ॥' इति । ग्रामसंकरं ग्रामसलिलप्रवाहप्रवेशं सकर्मं प्रविश्येत्यर्थः । मारुतशोपिते तु कर्ममादौ न दोषः । 'रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्यथवायसैः । मारुतेनैव शुध्यन्ति पक्षेककचितानि च ॥' इति प्रागुक्तत्वात् ॥ अस्थनि मनुना विशेष उक्तः (५ । ८७)—'नारं स्पृष्ट्वास्थि सन्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति । आचम्यैव तु निःस्नेहं गां स्पृष्ट्वा वीक्ष्य वा रविम् ॥' इति । इदं द्विजातस्थिविषयम् । अन्यत्र घस्तिष्ठोक्तम्—'मानुषास्थि स्निग्धं स्पृष्ट्वा त्रिरात्रमाशौचमस्निग्धे त्वहोरात्रम् ।' इति । भमानुषे तु विष्णुक्तम्—'भक्ष्यवर्जये पञ्चनखशवं तदस्थि च सन्नेहं स्पृष्ट्वा स्नातः पूर्ववत्प्रक्षालितं विभृयान्' इति ॥ एवमन्येऽपि स्नानार्हाः स्मृत्यन्तरतोऽवबोद्धव्याः ॥ एवं स्नानार्हाणां बहुत्वात्तदभिप्रायं तैरिति बहुवचनमविरुद्धम् । उद्भवयाशुचिभिः स्नायादित्येतच्च दण्डाद्यचेतनव्यवधानस्पर्शं वेदितव्यम् । चेतनव्यवधाने तु मानवम् (५ । ८५)—'दिवाकीर्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा । शवं तस्मृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति ॥' इति ॥ तृतीयस्य त्वाचमनमेव । तस्मृष्टिनं स्पृशेद्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते । उर्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ॥' इति संवर्तस्मरणान् । एतच्चाशुद्धिपूर्वकविषयम् । मतिपूर्वं तु तृतीयस्यापि स्नानमेव । यथाह गौतमः—'पतितचण्डालमृत्तिकादक्याशवस्मृष्टिनःस्पृष्टतुपस्पर्शने सचेलमुदकोपस्पर्शनाच्छुध्येत्' इति । चतुर्थस्य त्वाचमनम् 'उपस्पृश्याशुचिस्पृष्टं तृतीयं वाऽपि मानवः । हस्तौ पादौ च तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥' इति देवलस्मरणान् । अशुचीनां पुनरुदक्यादिसर्पशं देवलेन विशेष उक्तः—'शपाकं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शर्वहारकम् । सूतिकां साविकां नारीं रजसा च परिश्रुताम् ॥ शकुटवराहांश्च ग्राम्यान्सस्पृश्य मानवः । सचेलः सशिरः स्नात्वा तदानीमेव शुध्यति ॥' इति । 'अशुद्धान्स्वयमप्येतानशुद्धस्तु यदि स्पृशेत् । विशुध्यत्युपवामेन तथा कृच्छ्रेण वा पुनः ॥' इति । साविका प्रसवस्य कारयित्री । कृच्छ्रः शपाकादिविषयः श्वादिषु तृपवास इति व्यवस्था ॥ ३० ॥

अधुना कालशुद्धौ दृष्टान्तत्वेन द्रव्यशुद्धिप्रकरणोक्तास्तथैवात्र प्रकरणे वक्ष्यमाणांश्च शुद्धिहेतुननुकामति—

कालोऽग्निः कर्म मृद्वायुर्मनो ज्ञानं तपो जलम् ।

पश्चात्तापो निराहारः सर्वेऽग्नी शुद्धिहेतवः ॥ ३१ ॥

यथाऽयादयोऽग्नी सर्वे स्वविषये शुद्धिहेतवस्तथा कालोऽपि दशारादादिकः । शास्त्रगम्यत्वाच्छुद्धिहेतुत्वस्य । अग्निस्तावच्छुद्धिहेतुः । यथाभ्यधापि 'पुनः पाकान्म-

१. चाण्डालाद्येतेन ख. २. तमेव तु स्पृशेत् ख. ३. अशुचिनां पुनः ख. ४. शवदाहकं ख.

हीमयम्' इति । कर्म च शुद्धिनिमित्तं, यथा वक्ष्यति तथा 'अक्षमेधावभृथलानान्' इति । तथा सृष्टपि शुद्धिकारणं, यथा कथितम्—'सलिलं भस्म सृष्ट्वापि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्धये' इति । वायुरपि शुद्धिहेतुः, यथोदीरितं 'मास्तेनैव शुष्यन्ति' इति । मनोऽपि वाचः शुद्धिसाधनं, यथाम्नायि 'मनसा वा इषिता वाग्बद्धति' इत्यादि । ज्ञानं चाध्यात्मिकं बुद्धिशुद्धौ निदानं, यथाभिधास्यति 'क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानान्' इति । तपश्च कृच्छ्रादि, यथा वदित्यति 'प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं समा वा गुरुतल्पगः' इत्यादि । तथा जलमपि शरीरादेः, यथा जल्पित्यति 'वर्ष्मणो जलम्' इति । पश्चात्तापोपि शुद्धिजनकः, यथा गदितं 'व्यापनेनानुतापेन' इति । निराहारोऽपि शुष्णुपादानं, यथा व्याहरित्यति 'त्रिरात्रोपोपितो जस्वा' इत्यादि ॥ ३१ ॥

अकार्यकारिणां दानं वेगो नद्याश्च शुद्धिकृत् ।

शोधयस्य मृच्च तोयं च संन्यासोर्ध्वं द्विजन्मनाम् ॥ ३२ ॥

तपो वेदविदां क्षान्तिर्विदुषां वर्ष्मणो जलम् ।

जपः प्रच्छन्नपापानां मनसः सत्यमुच्यते ॥ ३३ ॥

भूतान्मनन्मनपोत्रिद्ये बुद्धेर्ज्ञानं विशोधनम् ।

क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता ॥ ३४ ॥

किंच । अकार्यकारिणां निषिद्धयेविनां दानमेव मुख्यं शुद्धिकारणं, यथा व्याख्यास्यति 'पात्रे धनं वा पर्याप्तं दत्त्वा' इति । नद्याः निदाघादावल्पतोयतया अमेध्योपहततीरायाः कूलकपवर्षाम्बुप्रवाहवेगः शुद्धिकृत् । शोधनीयस्य द्रव्यस्य मृच्च तोयं च शुद्धिकृत्, यथेह भणितम् 'अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैः शुद्धिर्गन्धापकषणात्' इति । संन्यासः प्रव्रजया द्विजन्मनां मानसापचारे शुद्धिकृत् । तपो वेदाभ्यासो वेदविदां शुद्धिकारणम् । कृच्छ्रादि तु सर्वसाधारणं न वेदविदामेव । भ्रान्तिरूपशमो विदुषां वेदार्थविदाम् । वर्ष्मणः शरीरस्य जलम् । प्रच्छन्नपापानामविल्यातदोषाणां अवमर्षणादिमूक्तजपः शुद्धिकारणं शुद्धिसाधनम् । मनः सदसत्संकल्पात्मकं तस्यासंस्कल्पावाद्शुद्धस्य सत्यं साधुसंकल्पः शोधकम् । भूतशब्देन तद्विकारभूतो देहेन्द्रियसंघो लक्ष्यते । तत्र स्थूलोऽहं कृशोऽहं काणोऽहं बधिरोऽहमित्येवं तदभिमानित्वेन योऽयमात्मा वर्तते स भूतात्मा तस्य तपोविद्ये शुद्धिनिमित्ते । तपःशब्देनानेकजन्मस्वेकस्मिन्नपि वा जन्मनि जागरस्वप्नसुषुप्त्यवस्थास्वात्मनो योऽयमन्वयः, शरीरादेश्च व्यतिरेकः सोऽभिधीयते । यथा 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व' इति पञ्चकोशव्यतिरेकप्रतिपादनपरे वाक्ये । विद्याशब्देन चोपनिषद् 'अस्थूलमनण्वहृस्वमसङ्गो ह्ययमात्मा' इत्यादि त्वपदार्थनिरूपणविवेक- यथाक्यजन्वं ज्ञानमुच्यते । एताभ्यामस्य शुद्धिः । शरीरादिव्यतिरेकबुद्धेः संशय- विपर्ययरूपत्वेनाशुद्धायाः प्रमाणरूपं ज्ञानं विशोधनं क्षेत्रस्य तपोविद्याविशुद्धस्य

वंपदार्थभूतस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यान्साक्षात्काररूपादीश्वरज्ञानात्तन्मा विशु-
द्धिर्मुक्तिरक्षणः । यथैताः शुद्धयः परमपुराथान्द्रुपुक्तराजानां द्विरपीत्येवं
प्रशंसार्थं भूतात्माद्विशुद्धिबन्धिनाम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

द्वयाशौचप्रकरणम् ।

अथापद्धर्मप्रकरणम् २

‘आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते’ इत्यापदि मुख्यशौचव्यपानाम-
नुष्ठानार्थभवेन सद्यःशौचाद्यनुकल्पमुक्त्वंदानीं तत्प्रसङ्गादापदि ‘प्रतिग्रहोऽधिको
विभ्रे याजनाध्यापने तथा’ इत्याद्युक्तयाजनादिमुख्यवृत्त्यसंभवेन वृत्त्यन्तरमाह—

क्षात्रेण कर्मणा जीवेद्विशां वाप्यापदि द्विजः ।

निस्तीर्यतामथात्मानं पावयित्वा न्यसेत्पथि ॥ ३५ ॥

द्विजो विप्रो बहुकुटुम्बतया स्ववृत्त्या जीवितुमसमर्थः क्षत्रसंबन्धिना कर्मणा
ब्राह्मणहणादिना आपदि जीवेत् । तेनापि जीवितुमशक्नुवन् वैश्यसंबन्धिना क-
र्मणा वाणिज्यादिना जीवेत् न शूद्रवृत्त्या । तथाच मनुः (१०।८२)—‘उ-
नाभ्यामप्यजीवंन्तु कथं स्यादिति चेद्वेत् । कृपिगोरक्षमास्थाय जीवेद्द्वैद्वयस्य
जीविकाम् ॥’ इति । तथा आपद्यपि न हीनवर्णेन ब्राह्मी वृत्तिराश्रयणीया किन्तु
ब्राह्मणेन क्षात्री, क्षत्रियेण वैश्यसंबन्धिनी, वैश्येन च शौद्रैत्येवं स्वानन्तरहीनवर्ण-
वृत्तिरेव । ‘अजीवन्तः स्वधर्मेणानन्तरां पापीयसीं वृत्तिमातिष्ठेरन्नतु कदापि ज्या-
यसीम्’ इति वसिष्ठस्मरणान् । ज्यायसी च ब्राह्मी वृत्तिः । तथाच मनुस्मृत-
न्तरम्—‘उत्कृष्टं वापकृष्टं वा तयोः कर्म न विद्यते । मध्यमे कर्मणी वा सर्व-
साधारणे हि ते ॥’ इति । शूद्रस्योत्कृष्टं ब्राह्मं कर्म न विद्यते । तथा ब्राह्मणस्याप-
कृष्टं शूद्रं कर्म । मध्यमे क्षत्रवैश्यकर्मणी पुनरापद्रुतसंबन्धवर्णसाधारणे इति । शू-
द्रश्चापद्रुतो वैश्यवृत्त्या शिल्पेवां जीवेत् । ‘शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथाऽजीवन्वणि-
भवेत् ॥ शिल्पेवां विविधैर्जीवेद्विजातिहितमाचरन् ॥’ इति प्रागुक्तवचनम् ॥ म-
नुना चात्र विशेषो दर्शितः (१०।१००)—‘यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्य-
न्ते द्विजातयः । तानि कारककर्मणि शिल्पानि विविधानि च ॥’ इति । अने-
नैव न्यायतानुलोमो पक्षानामपि स्वानन्तरा वृत्तिरूहनीया । एवं स्वानन्तरहीन-
वर्णवृत्त्या आपदे निस्तीर्थं प्रायश्चित्ताचरणेनात्मानं पावयित्वा पथि न्यसेत् । स्व-
वृत्तावात्मानं स्थापयेदित्यर्थः । यद्वायमर्थः । गार्हितवृत्त्याजितं धनं पथि न्यसेदु-
त्सृजेदिति । तथाच मनुः (१०।१११)—‘जपहोमैरपत्येनो याजनाध्यापनं
कृतम् । प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव तु ॥’ इति ॥ ३५ ॥

वैश्ववृच्यापि जीवतो ब्राह्मणस्य यदपणनीयं तदाह—

फलोपलक्ष्णमसोममनुष्यापूपवीरुधः ।

तिलौदनरसक्षारान्दधि क्षीरं घृतं जलम् ॥ ३६ ॥

शस्त्रासवमधृच्छिष्टंमधुलाक्षाश्च बर्हिषः ।

मृचर्मपुष्पकुंतपकेयतकविपक्षिनीः ॥ ३७ ॥

कौशेयनीलवणमांसकशफर्मासकान् ।

शाकाद्रौपधिपिण्याकपशुगन्धांस्तथैव च ॥ ३८ ॥

वैश्ववृच्यापि जीवन्नो विक्रीणीत कदाचन ।

नो विक्रीणीतेति प्रत्येकमभिसंबध्यते । फलानि कदलीफलादीनि बदरेऋद-
न्यतिरिक्तानि । यथाह नारदः—‘स्वयंशीर्षानि पर्णानि फलानां बदरेऋदे ।
रज्जुः कर्पासिकं सूत्रं तच्चेदविकृतं भवेत् ॥’ इति । उपलं मणिमाणिक्याद्यश्म-
मात्रम् । क्षौममतसीसूत्रमयं वस्त्रम् । क्षौमग्रहणं तान्तवादेरुपलक्षणम् । यथाह
मनुः (१०।८७)—‘सर्वे च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च । अपि चे-
न्स्युररक्तानि फलमूले तथोपधीः ॥’ इति । सोमो लताविशेषः । मनुष्यपदेना-
विशेषाश्चापुनपुंसकानां ग्रहणम् । अपूपं मण्डकादि भक्ष्यमात्रम् । वीरुधा वे-
त्रासृतादिलताः । तिलाः प्रसिद्धाः । ओदनग्रहणं भोज्यमात्रोपलक्षणम् । रसा
गुडेश्वरसशर्करादयः । तथाच मनुः (१०।८८)—‘क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं
मधु गुडं कुशान्’ इति । क्षारा यवक्षारादयः । दधिक्षीरयोर्ग्रहणं मस्तुपिण्डकि-
लाटकृच्चिकादीनां तद्विकारणामुपलक्षणम् । ‘क्षीरं सविकारम्’ इति गौतमस्म-
रणात् । घृतग्रहणं तैलादिस्नेहमात्रोपलक्षणम् । जलं प्रसिद्धम् । शस्त्रं खट्वादि ।
आसवग्रहणं मद्यमात्रोपलक्षणम् । मधृच्छिष्टं सिक्थकम् । मधु क्षौद्रम् । लाक्षा
जनु । बर्हिषः कुशाः । मृत् प्रसिद्धा । चर्मोत्रिनम् । पुष्पं प्रसिद्धम् । अजलोम-
कृतः कम्बलः कुतपः । केशाश्चमयादिसंबद्धाः । तक्रमुदक्षिन् । विपं शुष्णादि ।
क्षितिर्भूमिः । ‘नित्यं भूमिर्ग्रीहियवाजाव्यक्षयं नयेन्नवदुहर्षके’ इति सुमन्तुस्म-
रणात् । कौशेयं कौशप्रभवं वसनम् । नीलं नीलीरसम् । कवणग्रहणेनैव बिडसौ-
वर्चलसैन्धवसामुद्रसोमककुत्रिमाण्यविशेषेण गृह्यन्ते । मांसं प्रसिद्धम् । एक-
शफा ह्यादयः । सीसग्रहणं लोहमात्रोपलक्षणम् । शाकं सर्वमविशेषात् । ओष-
धेयः फलपाकान्ताः । आद्रौपधय इति विशेषोपादानाच्छुकेण न दोषः । पि-
ण्याकः प्रसिद्धः । पशव आरण्याः । (१०।८९)—‘आरण्यांश्च पशून्सर्वान्द्र-
ष्टिपश्च वयांसि च’ इति मनुस्मरणात् । गन्धाश्चन्दनागुरुप्रभृतयः । सर्वांनेता-
न्वैश्ववृच्या जीवन्ब्राह्मणः कदाचिदपि न विक्रीणीत । क्षत्रियादेस्तु न दोषः ।

१ कुतपकेश ख. २ उपलं माणिक्यादि ख. ३ अजोऽलोमकृतः ड. ४ गौतमस्मरणात् क. ५.

अतएव नारदेन 'वैश्यवृत्तावविक्रयं ब्राह्मणस्य पयो दधि' इति ब्राह्मणग्रहणं कृतम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

प्रतिप्रसवमाह—

धर्मार्थं विक्रयं नेयास्तिला धान्येन तत्समा ॥ ३९ ॥

यथावश्यकः पाकयज्ञादिधर्माः स्वसाधनव्रीह्यादिधान्याभावे न निष्पद्यन्ते नहि धान्येन तिला विक्रयं नेयाः । तत्समाः द्रोणपरिमिता द्रोणपरिमितेनेत्येवं तेन धान्येन समाः । तथाच मनुः (१०।१०)—'काममुत्पाद्य कृष्यात्तु स्वयमेव कृषीवलः । विक्रीणीत तिलान्शुद्धान्धर्मार्थमचिगन्धितान् ॥' इति । धर्म-ग्रहणमावश्यकमेपजाद्युपलक्षणम् । अतएव नारदः—'अशक्तो भेषजस्थार्थं यज्ञहेतोस्तथैव च । यद्यवश्यं तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः ॥' इति । यद्यन्यथा विक्रीणीते तर्हि दोषः (१०।११)—'भोजनाः यजनादानाद्यदुष्पकुरुते तिलैः । कुमिर्भूत्वा श्वविद्यायां पितृभिः सह मज्जति ॥' इति मनुस्मरणात् । सजातीयैः पुनर्विनिमयो भवत्येव (मनुः १०।१४)—'रसा रसेर्निमातव्या नैस्त्वेव लवणं रसैः । कृताञ्जं च कृताञ्जेन तिला धान्येन तत्समाः ॥' इति । कृताञ्जं सिद्धाञ्जं तच्च कृताञ्जेन परिवर्तनीयम् । 'कृताञ्जं चाकृताञ्जेन' इति पाठे तु सिद्धमञ्जमकृताञ्जेन तण्डुलादिना परिवर्तनीयमिति ॥ ३९ ॥

पूर्वोक्तनिषिद्धान्तिक्रमे दोषमाह—

लाक्ष्यालवणमांसानि पतनीयानि विक्रये ।

पयो दधि च मद्यं च हीनवर्णकराणि तु ॥ ४० ॥

लाक्ष्यालवणमांसानि विक्रीयमाणानि सद्यःपतनीयानि द्विजातिकर्महानिकराणि । पयःप्रभृतीनि तु हीनवर्णकराणि शुद्धतुल्यत्वापादकानि । एतद्यतिरिक्तापण्यविक्रये वैश्यतुल्यता । यथाह मनुः (१० । १२-१३)—'सद्यः पतति मांसेन लाक्ष्या लवणेन च । ग्रहणेण शुद्धो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयान् ॥ इत्तरयामपण्यानां विक्रयादिह कामतः । ब्राह्मणः ससरात्रेण वैश्यभावं च गच्छति ॥' इति ॥ ४० ॥

आपद्रतः संप्रगृह्णन्भुञ्जानो वा यतस्ततः ।

न लिप्येतेनमा विप्रो ज्वलनार्कममो हि सः ॥ ४१ ॥

किंच । यस्त्वधनोऽवसन्नकुटुम्बतया आपद्रतोऽपि क्षत्रवृत्तिं वैश्यवृत्तिं वा न प्रविक्षति स यतस्ततो हीनहीनतरहीनतमेभ्यः प्रतिगृह्णन्लदञ्जं भुञ्जानोऽपि वा एनसा पापेन न लिप्यते । यतस्तस्यामापदवस्थायामसत्प्रतिप्रहादावधिकारित्वेन ज्वलनार्कसमः, यथा ज्वलनोऽर्कश्च हीनसंस्कारेऽपि न दुष्यति तथायमापद्रतोऽपि न दुष्यतीत्येतावता तत्साम्यम् । एवंच वदता आपद्रतस्य परधर्मा-

१ कृष्यां तु. क. ख. २ नत्वेवं लवणं ख. ३ नीयमिति यावत् क. ख. ४ नियच्छति ख. ५ हीनतरस्ततो ख. ६ वा नैवेनसा ख.

श्रयणाद्विगुणमपि स्वधर्मानुष्ठानमेव मुख्यमिति दर्शितं भवति । तथाच मनुः
(१०।१७)—'वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः । परधर्माश्रयाद्विप्रः
सद्यः पतति जातितः ॥' इति ॥ ४१ ॥

कृषिः शिल्पं भृतिर्विद्या कुसीदं शकटं गिरिः ।
सेवानूपं नृपो भैक्ष्यमापत्तौ जीवनानि तु ॥ ४२ ॥

किञ्च । आपत्तौ जीवनानीति विशेषणात्कृष्यादीनां मध्ये अनापदवस्थायां
पश्य या वृत्तिः प्रतिपिद्धा तस्य सा वृत्तिरनेनाभ्यनुज्ञायते । यथापदि वैश्यवृत्तिः
स्वयंकृता कृषिर्विप्रश्रियचोरभ्यनुज्ञायते एवं शिल्पादीन्यप्यस्याभ्यनुज्ञायन्ते ।
शिल्पं सूर्पैकरणादि । भृतिः प्रेष्यत्वम् । विद्या भृतकाध्यापकवाद्या । कुसीदं
वृत्त्यर्थं द्रव्यप्रयोगः । तत् स्वयंकृतमभ्यनुज्ञायते । शकटं भाटकेन धान्यादि-
वहनद्वारेण जीवनहेतुः । गिरिस्तद्रतनृणेन्धनद्वारेण जीवनम् । सेवा परचित्ता-
नुव्रतनम् । अनूपं प्रचुरनृणवृक्षजलप्रायः प्रदेशः । तथा नृपो नृपयाचनम् ।
भैक्षं स्नातकस्यापि । एतान्यापत्तौ जीवनानि । तथाच मनुः (१० । ११६)
—'विद्याः शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षा विपणिः कृषिः । गिरिभैक्षं कुसीदं च दश
जीवनहेतवः ॥' इति ॥ ४२ ॥

यदा कृष्यादीनामपि जीवनहेतूनाममभवन्तदा कथं जीवनमित्यत आह—

बुभुक्षितरुयहं स्थित्वा धान्यमत्राह्वणाद्दरेत् ।
प्रतिगृह्य नदाग्नेयमभियुक्तेन धर्मतः ॥ ४३ ॥

धान्याभावेन विरात्रं बुभुक्षितोऽनभन् स्थित्वा अत्राह्वणाच्छूद्रात्तदभावे
वैश्यात् तदभावे क्षत्रियाद्वा हीनकर्मण एकाहपर्याप्तं धान्यमाहरेत् । यथाह मनुः
(६ । ११७)—'तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि पडनभता । अश्वस्तनविधानेन
हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥' इति । तथाच प्रतिग्रहोत्तरकालं यदपहृतं तद्धर्मतो यथा-
वृत्तमाख्येयम् । यदि नास्तिकेन स्वामिना स्वयेदं किं नमापन्नमित्यभियुज्यते ।
यथाह मनुः—'खलाक्षेत्राद्गाराद्वा यतो वाप्युपलभ्यते । आख्यातस्य तु
तत्तस्य पृच्छते यदि पृच्छति ॥' इति ॥ ४३ ॥

इदमपरमापत्प्रसङ्गाद्वाज्ञो विधीयते—

तस्य वृत्तं कुलं शीलं श्रुतमध्ययनं तपः ।
ज्ञात्वा राजा कुटुम्बं च धर्म्या वृत्ति प्रकल्पयेत् ॥ ४४ ॥

योऽज्ञानायापरीतोऽवसीदति तस्य वृत्तमाचारं, कुलमाभिजात्यं, शील-
मात्मगुणं, श्रुतं शास्त्रश्रवणं, अध्ययनं वेदाध्ययनं, तपः कृष्णादि च परीक्ष्य

१ भैक्ष्यमापत्तौ स्व. २ न्यप्यनुज्ञायन्ते इ. ३ रूपकरणादि. इ. ४ धान्यं हरेत्. ५ नास्तिकेन
इ. ६ ममापहतमिति ख. ७ योऽज्ञानया स्व.

राजा धर्मादनपेतां वृत्तिं प्रकल्पयेत् । अन्यथा तस्य द्यौः । तथाच मनुः
(७ । १३४)—‘यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा । तस्य सीदति
तद्राष्ट्रं दुर्भिक्षव्याधिपीडितम् ॥’ इति ॥ ४४ ॥

इत्यापद्धर्मप्रकरणम् ।

अथ वानप्रस्थधर्मप्रकरणम् ३

चतुर्णामाश्रमिणां मध्ये ब्रह्मचारिगृहस्थयोर्धर्माः प्रतिपादिताः । सांप्रतमव-
सरप्राप्तान्वानप्रस्थधर्मान्प्रतिपादयितुमाह—

सुतविन्यस्तपत्नीकस्तथा वानुगतो वनम् ।

वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो ब्रजेत् ॥ ४५ ॥

वने प्रकर्षेण नियमेन च तिष्ठति चरतीति वनप्रस्थः वनप्रस्थ एव वानप्रस्थः ।
संज्ञायां देर्ध्रम् । भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य वनं प्रतिष्ठासुरिति यावत् । असौ
सुतविन्यस्तपत्नीकः स्वयं भरणीयेत्येवं सुते विन्यस्तीं विक्षिप्त्वा पत्नी येन स
तथोक्तः । यदि सा पतिपरिचर्याभिलाषेण स्वयमपि वनं जिगमिषति तदा
तयानुगतो वा सहितः । तथा ब्रह्मचारी ऊर्ध्वरेताः साग्निर्वेतानाग्निसहितः तथा
सोपासनो गृह्यादियदितश्च वनं ब्रजेत् । सुतविन्यस्तपत्नीक इति वदता कृतगा-
हंस्थो वनवासेऽधिक्रियत इति दर्शितम् । एतच्चाश्रमसमुच्चयपक्षमङ्गीकृत्यो-
क्तम् । इतरथा ‘अविश्रुतब्रह्मचर्यो यमिच्छेत् तमावसेत्’ इत्यकृतगाहंस्थो-
ऽपि वनवासेऽधिक्रियत एव । अयं च वनप्रवेशो जराजर्जरकलेवरस्य जात-
पात्रस्य वा । यथाह मनुः (६।२)—‘गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।
अपत्यस्यैव वापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥’ इति । अयं च पुत्रेषु पत्नीनिक्षेपो
विद्यमानभार्यस्य । मृतभार्यस्याप्यापस्तम्बादिभिः वनवासस्मरणान् । अतो
यत् दाहयित्वाग्निहोत्रेणेति पुनराधानविधानं तदपरिपक्वकपायविषयम् । साग्निः
सोपासन इत्यत्रापि यथाधानं कृतं तदा श्रौताग्निभिर्गृह्येण च सहितो वनं
ब्रजेत् । सर्वाधाने तु श्रौतैरेव केवलम् । यदि कथंचिज्येष्टभ्रानुरनाहिताग्निवादिना
श्रौताग्नेयोऽनाहिताग्निर्हि केवलं सोपासनो ब्रजेदित्येवं विवेचनीयम् । अग्निनयनं
च तन्निर्वर्त्याग्निहोत्रादिकर्मसिद्धयर्थम् । अतएव मनुः (६।९)—‘वैतानिकं च
जुहुयाद्ग्निहोत्रं यथाविधि । ईशंमस्कन्दयन्पर्वं पौर्णमासं च शक्तितः ॥’ इति ॥
ननुच्च पुत्रनिक्षिप्तपत्नीकस्य तद्विरहिणः कथमग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानं घटते ।
पठ्या सह यष्ट्यमिति सहाधिकारनियमात् सत्यमेवं, किंत्वत्र पत्नीनिक्षेपविधि-

१. राज्ञोदोषः. २. वानप्रस्थो वनवासे स्व. ३. अर्धाधानं स्मृतं श्रौतस्मृताभ्योस्तु पृथक्कृतिः ।
सर्वाधानं तथोर्यैक्यकृतिः पूर्वगुणाश्रया । त्रेतापरिग्रहः सर्वाधानम्. ४. दशमास्कन्दयन् ग. ड.

यलादेव तत्रैरेपेक्षेणाधिकारः कल्प्यते । यथाहि रजस्वलायां यस्य व्रैत्येऽहनि पक्ष्यनालैःभुका स्यात्तामपरुष्य यजेतेत्यपरोधविधिवलात्तत्रिपेक्षता । यद्वा वनं प्रतिष्ठमानमेव पतिं पक्ष्यनुमन्वत इति न विरोधः । नच यथा ब्रह्मचारिणो वि-
पुरस्य वा वनं प्रस्थितस्याग्निहोत्रादिपरिलोपस्तथा निक्षिप्तपत्नीकस्याप्यग्निहोत्रा-
द्यभाव इति शङ्कनीयम् । अपाक्षिकत्वेन श्रवणान् । नच ब्रह्मचारिविधुरयोरप्य-
ग्निमाध्यकर्मस्वनधिकारः । पञ्चममायादूर्ध्वमाहिनश्रावणिहाग्नेन्दिशकारद-
शानान् ।—‘वानप्रस्थो जटिलश्रीराजिनवामा न फालकृष्टमधितिष्टेत् अकृष्टं मू-
लफलं संचिन्वीत ऊर्ध्वरेताः श्माशयो दद्यादेव न प्रतिगृह्णीयादूर्ध्वं पञ्चभ्यो
मानेभ्यः श्रावणिकेनाग्नीनाघायाहिनाग्निवृक्षमूलको दद्यादेव पितृमनुष्येभ्यः स
तच्छेस्वरं मानन्त्यम्’ इति वसिष्ठस्मरणान् । चीरं वस्त्रखण्डो दत्तकलं वा । न
फालकृष्टमधितिष्टेत्कृष्टक्षेत्रस्योपरि न निवसेत् । श्रावणिकेन वैदिकेन मार्गेण न
लौकिकेनेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

साग्निः सोपामनो ब्रजेदित्येतदग्निमाध्यक्रीतस्मान्तर्कमानुष्ठानार्थमित्युक्तं तत्र
गुणविधिमाह —

अफालकृष्टेनाग्नींश्च पितृन्देवानिथीनपि ।

भृत्यांश्च तर्पयेच्छुभ्रजटालोमभृदान्मवान् ॥ ४६ ॥

फालब्रह्मणं कर्षणसाधनोपलक्षणम् । अकृष्टक्षेत्रोद्भवेन नीवारवेणुश्यामाका-
दिना अग्नीन्तर्पयेदग्निमाध्यानि कर्माण्यनुतिष्ठेत् । चशब्दाद्विज्ञानानमपि तेनैव
कुर्यात् । तथा पितृन्देवानतिथीन् अपिशब्दाद्भूतान्यपि तेनैव तर्पयेत् । तथा
भृत्यान् चशब्दादाश्रमप्राप्तानपि । तथाच मनुः (६।७)—‘यद्दक्ष्यं स्यात्ततो
दद्याद्दलिं भिक्षां च शक्तितः । अम्मूलफलभिक्षाभिरचयेदाश्रमागतान् ॥’ इति ॥
एवं पञ्चमहायजान्कृत्वा स्वयमपि तच्छेपमेव भुञ्जीत । (६।१२)—‘देवता-
भ्यश्च तद्गुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः । शोपमानि युञ्जीत लवणं च स्वयंकृतम् ॥’
इति मनुस्मरणान् । स्वयंकृतमपरलवणम् । एवं भोजनार्थं यागाद्यर्थं च मुन्य-
न्ननियमाद्वास्याहारपरित्यागोऽर्थमिद्वः । अतएव मनुः (६।३)—‘संत्यज्य
ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छेदम्’ इति । ननु च दर्शपूर्णमासादेर्ब्राह्मदिप्राश्य-
द्रव्यसाध्यत्वात्कथं तत्परित्यागः । नच वचनीयमफालकृष्टेनाग्नींश्चेति विशेषवचन-
सामर्थ्याद्ब्राह्मदिवाद्य इति । विशेषविपरिणयापि न्भृत्या भुतिवाधस्यान्याय-
त्वात्, अफालकृष्टविधेश्च स्मार्ताग्निमाध्यकर्मविपर्ययेनाप्युपपत्तेः । सत्यमेवं कि-
न्वच ब्रीह्यादेरप्यफालकृष्टत्वसंभवाच्च विरोधः । अतएवोक्तं मनुना (६।११)—
‘वासन्तशारदैर्भैश्वैरुमन्यजैः स्वयमाहृतैः । पुरोडाशांश्चरुंश्चैव विधिविधिवर्षेपृ-
थक् ॥’ इति ॥ नीवारादीनां मुन्यन्नानां स्वयमुपपन्नानां स्वतो मेध्यत्वे सिद्धेऽपि

१ तत्रिपेक्षेणाधिकारः इ. २ व्रैत्येऽहनि इ. ३ लम्बिका इ. ४ अवस्थ्य यजेतेत्यव-
रोध क. ख. ५ नाग्निमाधाय ख. ६ अफालकृष्ट ख.

पुनर्मेध्यग्रहणं यज्ञाईश्रीह्यादिप्राप्त्यर्थं कृतम् । मेधो यज्ञस्तदहं मेध्यमिति । तथा श्मश्रुणि मुखजानि रोमाणि जटारूपांश्च शिरोरुहान्कक्षादीनि च रोमाणि त्रिभुव्यात् । रोमग्रहणं नखानामप्युपलक्षणम् । तथाच मनुः—‘जटायां विभुयादित्यं श्मश्रुलोमनखांस्तथा’ इति तथाभवानामोपासनाभिरत्नं ॥ ४६ ॥

पूर्वोक्तद्रव्यसंचयनियममाह—

अह्नो मासस्य षण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा ।

अर्थस्य संचयं कुर्यात्कृतमाश्वयुजे त्यजेत् ॥ ४७ ॥

एकस्याहः संबन्धि भोजनयजनादिदृष्टादृष्टकर्मणः पर्याप्तस्यार्थस्य संचयं कुर्यात् । मासस्य वा षण्णां मासानां वा संवत्सरस्य वा संबन्धि कर्मपर्याप्तं संचयं कुर्यात् नाधिकम् । यद्येवं क्रियमाणमपि कथंचिदतिरिच्यते तर्हि तदतिरिक्तमाश्वयुजे मासि त्यजेत् ॥ ४७ ॥

दान्तस्त्रिपवणस्नायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ।

स्वाध्यायवान्दानशीलः सर्वमन्वहिते रतः ॥ ४८ ॥

किंच । दान्तो दर्परहितः । त्रिषु सवनेषु मासेषु निजाश्रमेषु स्नानशीलः तथा प्रतिग्रहे पराङ्मुखः । चतसराणां जनादिनिवृत्तश्च । स्वाध्यायवान् वेदाध्यायसरतः । तथा फलमूलभिक्षादिदानशीलः सर्वप्राणिहिताचरणनिरतश्च भवेत् ४८

दन्तोत्खलिकः कालपकाशी वाश्मकुट्टकः ।

श्रौतं स्मार्तं फलस्नेहैः कर्म कुर्यात्तथा क्रियाः ॥ ४९ ॥

किंच । दन्ता एवोत्खलं विस्तुपीकरणसाधनं दन्तोत्खलं तद्यस्यास्ति स दन्तोत्खलिकः । कालमेव पक्वं कालपक्वं नीवारपेणुश्यामाकादि बद्धैरेतदुदादिकर्म च तदशनशीलः कालपकाशी । वाशब्दो ‘अग्निपकाशनो वा स्यात्कालपक्वभुगेव वा’ इति मनुक्ताग्निपकाशित्वाभिप्रायः । अश्मकुट्टको वा भवेत् अश्मना कुट्टनमवहनं यस्य स तथोक्तः । तथा श्रौतं स्मार्तं च कर्म दृष्टार्थाश्च भोजनाध्ययनानादिक्रियाः लकुचमभूकादिमेध्यतरुफलोद्भवैः स्नेहद्रव्यैः कुर्यान्न तु घृतादिकैः । तथाच मनुः (६।१३)—‘मेध्यवृक्षोद्भवानघातस्नेहांश्च फलसंभवान्’ इति ४९

पुरुषार्थतया विहितद्विर्भोजननिवृत्त्यर्थमाह—

चान्द्रायणैर्नयेत्कालं कृच्छ्रैर्वा वर्तयेत्सदा ।

पक्षे गते वाप्यश्रीयान्मामे वाहनि वा गते ॥ ५० ॥

चान्द्रायणैर्वेक्ष्यमाणलक्षणैः कालं नयेत् । कृच्छ्रैर्वा प्राजापस्थादिभिः कालं वर्तयेत् । यद्वा पक्षे पञ्चदशदिनात्मकेऽर्ततेऽश्रीयान् । मासे वाऽहनि गते वा नक्तमश्रीयान् । अपिशब्दाच्चतुर्थेकालिकत्वादिनापि । यथाह मनुः (६।१९)

‘नक्तं वाह्यं समभ्रीयाद्दिवा वाहृत्य शक्तितः । चतुर्थकालिको वा स्वाद्यद्वाप्यष्टम-
कालिकः ॥’ इति । एतेषां च कालनियमानां स्वशक्त्यपेक्षया विकल्पः ॥५०॥

स्वप्याद्भूमौ शुची रात्रौ दिवा संप्रपदैर्नयेत् ।

स्थानासनविहारैर्वा योगाभ्यासेन वा तथा ॥ ५१ ॥

किंच । आहारविहारावसरवर्ज्यं रात्रौ शुचिः प्रयतः स्वप्यान् नोपविशोऽपि
तिष्ठेत् । दिवास्वप्नस्य पुरुषमात्रार्थतया प्रतिपिद्यन्वाद्य तस्मिन्नुत्तिपरम् । तथा
भूमावेव स्वप्यात् । तच्च भूमावेव न शय्यान्तरितायां मञ्जुकादौ वा । दिनं तु
संप्रपदैर्नयेत् । स्थानासनरूपैर्वा विहारैः संचारैः कंचित्कालं स्थानं कंचिष्ठा-
पवेशनमित्येवं वा दिनं नयेत् । योगाभ्यासेन वा । तथाच मनुः (६।२९)—
‘विविधाश्चापनिपदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः’ इति । आत्मनः संसिद्धये ब्रह्मत्वप्राप्तये ।
तथाशब्दाश्रित्तिपग्नोऽनादानयेत् । (६।२२)—‘भूमौ विपरिवर्तंत तिष्ठेद्वा
प्रपदैर्दिनम्’ इति मनुस्मरणान् । प्रपदैः पादाभिः ॥ ५१ ॥

ग्रीष्मे पश्चात्प्रिमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिलेशयः ।

आर्द्रवासास्तु हेमन्ते शक्त्या वापि तपश्चरेत् ॥ ५२ ॥

किंच । ‘न्यतुः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्तः’ इति दर्शनान् ग्रीष्मे चैत्रादि-
मासचतुष्टये चतसृषु दिक्षु चत्वारोऽग्नयः उपरिष्ठादादित्य इत्येवं पञ्चानामग्नीनां
मध्ये तिष्ठेत् । तथा वर्षासु श्रावणादिमासचतुष्टये स्थण्डिलेशयः वर्षाभाराति-
निवारणविरहिणि भूतले निवसेत् । हेमन्ते मार्गशीर्षादिमासचतुष्टये क्लृप्तं
वासो वसीत । एवंविधतपश्चरणे असमर्थः स्वशक्त्यनुरूपं वा तपश्चरेत् । यथा
शरीरशोषस्तथा यतेत । (६।२४)—‘तपश्चरंश्चोप्रतरं शोषयेद्देहमात्मनः’ इति
मनुस्मरणान् ॥ ५२ ॥

यः कण्टकैर्वितुदति चन्दनैर्यश्च लिम्पति ।

अक्रुद्धोऽपरितुष्टश्च समस्तस्य च तस्य च ॥ ५३ ॥

किंच । यः कश्चिन्कण्टकादिभिविधिमद्भानि नुदति व्यथयति तस्मै न क्रु-
धेत् । यश्चन्दनादिभिरुपलिम्पति सुखयति तस्य न परितुष्येत् । किन्तु तयोर्ह-
भयोरपि समः स्यादुदासीनो भवेत् ॥ ५३ ॥

अग्निपरिचर्वाक्षमं प्रत्याह—

अग्नीन्वाप्यात्मसात्कृत्वा वृक्षावासो मिताशनः ।

वानप्रस्थगृहेष्वेव यात्रार्थं भिक्षमाचरेत् ॥ ५४ ॥

अग्नीनात्मभि समारोप्य वृक्षावासो वृक्ष एव आवासः कुटी यस्य ~~प्रत्यक्षः~~ ।

(६।२५)—‘अग्नीनात्मनि वैतानान्समारोप्य यथाविधि । अनग्निरनिकेतः स्या-
न्मुनिर्मूलफलाशनः ॥’ इति । मुनिर्मौनव्रतयुक्तः फलमूलात्मभवे च यावत्प्राण-
धारणं भवति तावन्मात्रं भिक्षं वानप्रस्थगृहेष्वाचरेत् ॥ ५४ ॥

यदा तु तदसंभवो व्याध्यभिभवो वा तदा किं कार्यमित्यत आह—

ग्रामादाहृत्य वा ग्रासानष्टौ भुञ्जीत वाग्यतः ।

ग्रामाद्वा भिक्षमाहृत्य वाग्यतो मौनी भूत्वा अष्टौ ग्रासान्भुञ्जीत । ग्राम्यभिक्ष-
विधानान्मुन्यङ्गनियमोऽर्थलुप्तः । यदा पुनरष्टभिर्ग्रामैः प्राणधारणं न संभवति
तदाष्टौ ग्रामा मुनेर्भिक्षं वानप्रस्थस्य षोडशेति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥

सकलानुष्ठानासमर्थे प्रत्याह—

वायुभक्षः प्रागुदीचीं गच्छेदावर्त्ममंक्षयात् ॥ ५५ ॥

अथवा वायुरेव भक्षो यस्यासौ वायुभक्षः प्रागुदीचीर्मंक्षानीं दिशं गच्छेत् ।
आवर्त्ममंक्षयात् वर्त्मं वपुस्तस्य निपातपर्यन्तमकुटिलगतिगच्छेत् । यथाह
मनुः—(६।३१)—‘अपराजितां वास्थाय गच्छेदिशमत्रिह्यगः’ इति । महा-
प्रस्थानेऽप्यशक्तौ भृगुपतनादिकं वा कुर्यात् ।—‘वानप्रस्थो वीरोध्वानं ज्वलना-
भ्युपवेशनं भृगुपतनं वानुतिष्ठेत्’ इति स्मरणात् । स्नानाचमनादिधर्मा ब्रह्म-
चारिप्रकरणाद्यभिहिताश्चाविरोधिनोऽस्यापि भवन्ति ।—‘उत्तरेषां चैतदविरोधि’
इति गौतमस्मरणात् ॥ एवं प्रागुदितेन्दवादिदीक्षामहाप्रस्थानपर्यन्तं तनुत्यागा-
न्तमनुतिष्ठन्ब्रह्मलोके पूज्यतां प्राप्नोति । यथाह मनुः (६।३२)—‘आसां मह-
र्षिचर्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम् । वीतशोकमयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥’
इति । ब्रह्मलोकः स्थानविशेषो ननु नित्यं ब्रह्म । तत्र लोकशब्दस्याप्रयोगः ।
तुरीयाश्रममन्तरेण मुक्तयनश्रीकाराच्च । नच ‘योगाभ्यासेन वा पुनः’ इति
ब्रह्मोपासनविध्यनुपपत्त्या तद्भावापत्तिः परिशङ्कनीया । सालोक्यादिप्राप्त्यर्थत्वे-
नापि तदुपपत्तेः । अतएव शुद्धौ ‘त्रयो धर्मस्कन्धा’ इत्युपक्रम्य ‘यज्ञोऽप्ययनं
दानमिति प्रथमः, तप एवेति द्वितीयः, ब्रह्मचर्याचार्यकुलवासी तृतीयः । अत्यन्तमा-
चार्यकुल एवमात्मानमवसादयन्निति गार्हस्थ्यवानप्रस्थानष्टिकत्वस्वरूपमभिधाय
सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीति त्रयाणामाश्रमिणां पुण्यलोकप्राप्तिमभिधाय ब्र-
ह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति’ इति पारिशेष्यात्परिवाजकस्यैव ब्रह्मसंस्थस्य मुक्तिलक्षणा-
मृतत्वप्राप्तिरभिहिता । यदपि ‘श्राद्धकृतसत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते’ इति
गृहस्थस्यापि मोक्षप्रतिपादनं तद्भवान्तरानुभूतपारिव्रज्यस्यैवगन्तव्यम् ॥५५॥

इति वानप्रस्थधर्मप्रकरणम् ।

अथ यतिधर्मप्रकरणम् ४

वैखानसधर्मानुक्रम्य क्रमप्राप्तान्परिवाजकधर्मान्वाप्रतं प्रस्तौति—

वनाद्गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सार्ववेदसदक्षिणाम् ।

प्राजापत्यां तदन्ते तानग्नीनागेप्य चात्मनि ॥ ५६ ॥

अधीतवेदो जपकृत्पुत्रवानन्नदोऽग्निमान् ।

शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यान् नान्यथा ॥ ५७ ॥

यावता कालेन तीव्रतपःशोपितवपुषो विषयकपायपरिपाको भवति पुनश्च
 ५ मंदोद्गवाशङ्गा नोद्गव्यते तावत्कालं वनवासं कृत्वा तस्यमनन्तरं मोक्षे मनः
 कुर्यात् । वनगृहशब्दाभ्यां तस्यं वन्ध्याश्रमो लक्ष्यते । मोक्षशब्देन च मोक्षकफ-
 लकश्चतुर्थाश्रमः ॥ अथवा गृहाद्गार्हस्थ्येऽदनन्तरं मोक्षे मनः कुर्यात् । अनेन च
 पूर्वोक्तश्चतुर्थाश्रमसमुच्चयपक्षः पाक्षिक इति द्योतयति । तथाच विकल्पो जात्या-
 त्श्रुतौ श्रूयते—‘ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेत्
 वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा’
 इति ॥ तथा गार्हस्थ्योत्तराश्रमबाधश्च गौतमेन दर्शितः—‘ऐकाश्रम्यं स्वाचा-
 र्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्य’ इति । एतेषां च समुच्चयविकल्पबाधपक्षाणां सर्वेषां
 श्रुतिमूलत्वादिच्छया विकल्पः । अतो यत्केशिपण्डितमन्यैरुक्तम्—‘स्मार्तैस्वाश्र-
 ष्टिकत्वादीनां गार्हस्थ्येन श्रौतेन बाधः गार्हस्थ्यानधिकृतान्धर्मावादिविषयता
 वा’ इति तन्स्वाध्यायाभयनत्रैर्युनिवन्धनमित्युपेक्षणीयम् । किञ्च—यथा विष्णु-
 क्रमणाज्यावेक्षणाद्यक्षमतया पंगवादीनां श्रौतेष्वनधिकारमथा स्मार्तैस्त्वष्टुदकु-
 र्भाहरणभिक्षाचर्यादिव्वक्ष्यमत्वात्कथं पंगवादिविषयतया नैष्टिकत्वाद्याश्रमनिर्वाहः
 अस्मिन्नाश्रमे ब्राह्मणस्यैवाधिकारः । मनुः (६ । २५)—‘भामन्यग्नीन्समारो-
 ५ प्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहान् ।’ तथा (६ । ९७ ।)—‘एष वोऽभिहितो धर्मा
 ब्राह्मणस्य चतुर्विधः’ इत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां मनुना ब्राह्मणस्याधिकारप्रतिपा-
 दनात् । ‘ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति’ इति श्रुतेश्चाप्रजन्मन एवाधिकारो न द्विजातिमात्र-
 स्य । अन्ये तु त्रैवर्णिकानां प्रकृतत्वात् ‘त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार
 आश्रमाः’ इति सूत्रकारवचनाच्च द्विजातिमात्रस्याधिकारमाहुः ॥ यदा वनाद्गृहा-
 द्वा प्रव्रजति तदा सार्ववेदसदक्षिणां सार्ववेदसीं सर्ववेदसंबन्धिनीं दक्षिणां यस्याः
 सा तथोक्ता तां प्रजापतिदेवताकामिष्टिं कृत्वा तदन्ते तान्बेतानानग्नीनागमनि
 श्रुत्युक्तविधानेन समारोप्य । चशब्दात् ‘वदगयने पौणमास्यां पुरश्चरणमाद्रीं कृत्वा
 सुद्वेन कायेनाष्टौ श्राद्धानि निर्वपेत् द्वादश वा’ इति वौश्रायनाद्युक्तं पुरश्चरणा-
 ५ दिकं च कृत्वा तथाधीतवेदो जपपरायणो जातपुत्रो दीनान्धकृपणापितृर्था
 यथाशक्त्यस्त्रदश्च भूत्वाऽनाहिताग्निज्येष्ठत्वादिना प्रतिबन्धाभावे कृताधानो

नित्यनैमित्तिकान्यज्ञानकृत्वा मोक्षे मनः कुर्यात्—चतुर्थाश्रमं प्रविशेन्नान्यथा ।
 अनेनानपाकृतर्णत्रयस्य गृहस्थस्य प्रव्रज्यायामधिकारं दर्शयति । यथाह मनुः
 (६ । ३५)—‘ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य
 मोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्यधः ॥’ इति ॥ यदा तु ब्रह्मचर्यात्प्रव्रजति तदा न प्रजो-
 त्पादनादिनियमः । अकृतदारपरिग्रहस्य तत्रानधिकारात् रागप्रयुक्तत्वाच्च विवा-
 हस्य । नच ऋणत्रयापाकरणविधिरेव दारानाक्षिपतीति शङ्कनीयम् । विद्याधना-
 र्जननियमवदन्यप्रयुक्तदारसंभवे तस्यानाक्षेपकत्वात् । ननु ‘जायमानो वै ब्राह्मण-
 क्षिभिर्र्कणवान्जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः’ इति
 जातमात्रस्यैव प्रजोत्पादनादीन्यावश्यकानीति दर्शयति । मैवम् । नहि जात
 अकृतदारान्निपरिग्रहो यज्ञादिष्वधिक्रियते तस्मादधिकारी जायमानो
 दिर्यज्ञादीननुतिष्ठेदिति तस्यार्थः । अतश्चोपनीतस्य वेदाध्ययनमेवावश्यकम् ।
 कृतदारान्निपरिग्रहस्य प्रजोत्पादनमपीति निरवद्यम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

एवमधिकारिणं निरूप्य तद्वर्मानाह—

सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः ।

एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत् ॥ ५८ ॥

सर्वभूतेभ्यः प्रियाप्रियकारिभ्यो हित उदासीनो न पुनर्हिताचरणः । ‘हिंसानु-
 ग्रहयोरनारम्भी’ इति गौतमस्मरणात् । शान्तो बालान्तःकरणोपगतः । त्रयो दण्डा
 अस्य सन्तीति त्रिदण्डी । ते च दण्डा वैणवा ब्राह्म्याः । ‘प्राजापत्येष्टयनन्तरं त्रीन्वै-
 णवान्दण्डान्मूर्धप्रमाणान्दक्षिणेन पाणिना धारयेत्सव्येन सोदकं कमण्डलुम्’ इति
 स्मृत्यनन्तरदर्शनात् । एकं वा दण्डं धारयेत् ‘एकदण्डी त्रिदण्डी वा’ इति बौधा-
 यनस्मरणात् । ‘चतुर्थमाश्रमं गच्छेद्ब्रह्मविद्यापरायणः । एकदण्डी त्रिदण्डी वा
 सर्वसंगविवर्जितः ॥’ इति चतुर्विंशतिमते दर्शनाच्च । तथा त्रिधाधारण-
 मपि वैकल्पिकम् । ‘मुण्डः शिखी वा’ इति गौतमस्मरणात् । ‘मुण्डोऽममोऽ-
 क्रोधोऽपरिग्रहः’ इति वसिष्ठस्मरणात् । तथा यज्ञोपवीतधारणमपि वैकल्पिकमेव ।
 ‘मशिवान्केशाभिरुन्म्य विसृज्य यज्ञोपवीतम्’ इति काठकश्रुतिदर्शनात्—
 ‘कुटुम्बं पुत्रदारांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः । केशान्यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा गृहश्रे-
 न्मुनिः ॥’ इति वाष्कलस्मरणाच्च ‘अथ यज्ञोपवीतम’ मु जुहोति भूःस्वाहेति अथ
 दण्डमादत्ते सखे मां गोपाय’ इति परिशिष्टदर्शनाच्च । यथशक्तिसदा कन्या-
 पि प्राह्या । कापायी मुण्डस्त्रिदण्डी सकमण्डलुपवित्रपादुकासनकन्यामात्र’ इति
 देव्यलस्मरणात् । शौचाद्यर्थं कमण्डलुसहितश्च भवेत् । एकारामः प्रव्रजितान्तरे-
 णासहायः संन्यासिनीभिः स्त्रीभिश्च । स्त्रीणां चैक इति बौधायनेन स्त्रीणामपि
 प्रव्रज्यास्मरणात् । तथाच दक्षः—‘एको भिक्षुर्यथोक्तश्च द्वावेव मिथुनं स्मृतम् ।
 श्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्ध्वं तु नगरायते ॥ राजवार्तादि तेषां तु भिक्षावार्ता

परस्परम् । अपि पैशुन्यमात्सर्ग्यं सन्निकर्षाच्च संशयः ॥' इति । परिव्रज्य परिपूर्वो
व्रजतिस्थाने वर्तते । अतश्चाहममाभिमानं तत्कृतं च लौकिकं कर्मनिष्पन्नं वैदिकं
च नित्यकाम्यात्मकं संत्यजेत् । तदुक्तं मनुना (१२।८८-९२) — 'सुखाभ्युदयिकं
चैव नैश्वेयसिकमेव च । प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥ इह-वासुत्र
वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते । निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमुपदिशते ॥
यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः । आत्मज्ञाने शमे च स्वादेदाभ्यासे
च यत्नवान् ॥' इति । अत्र वेदाभ्यासः प्रणवाभ्यासस्तत्र यत्नवान् । भिक्षाप्रयो-
जनार्थं ग्राममाश्रयेत्प्रविशेत् न पुनः सुखनिवासार्थम् । वर्षाकाले तु न दोषः ।
— 'ऊर्ध्वं वर्षाकालाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासी' इति शाङ्गस्मरणात् । अशक्तौ
पुनर्मांसचतुष्टयपर्यन्तमपि स्थातव्यं न चिरमेकत्र वसेदन्यत्र वर्षाकालात् । —
'श्रावणाद्यश्रवणारो मासा वर्षाकालः' इति देवलस्मरणात् । — 'एकरात्रं वसे-
द्गामे नगरे रात्रिपञ्चकम् । वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासिस्तु चतुरो वसेत् ॥' इति
काण्वस्मरणात् ॥ ५८ ॥

कथं भिक्षाटनं कार्यमित्यत आह —

अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षं सायाह्नेऽर्नभिलक्षितः ।

रहिते भिक्षुकैर्ग्रामे यात्रामात्रमलोलुपः ॥ ५९ ॥

अप्रमत्तो वाकधुरादिचापलरहितो भैक्षं चरेत् । वसिष्ठेनात्र विशेषो
दर्शितः — 'सप्तागाराण्यसंकल्पितानि चरेद्भैक्षम्' इति । सायाह्ने अह्नः पञ्चमे
भागे । तथाच मनुः (६।५६) — 'विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
वृत्ते शरावसंपाते नित्यं भिक्षां यतिश्चरेत् ॥' इति । तथा — 'एककालं चरे-
द्भिक्षां प्रसज्येन्न तु विस्तरे । भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥' इति ।
अनभिलक्षितः ज्योतिर्विज्ञानोपदेशादिना अचिह्नितः । मनुः (६।५०) — 'न
चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नञ्जगद्भविषया । नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत्
'कर्मिचित् ॥' इति तेनोक्तत्वादिति ॥ यत्पुनर्यस्मिष्टवचनम् — 'ब्राह्मणकुले वा
यत्नमेत् तद्भुञ्जीत सायंप्रातर्मांसवज्यम्' इति । तदशक्तविषयम् ॥ भिक्षुकैर्भिक्ष-
णशीलैः पाखण्ड्यादिभिर्वर्जिते ग्रामे । मनुनात्र विशेष उक्तः (६।५१) —
'न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्रमिः । आकीर्णं भिक्षुकैरन्यैरगारमुपसं-
जेत् ॥' इति । यावता प्राणयात्रा वर्तते तावन्मात्रं भैक्षं चरेत् । तथाच स्म-
वर्तः — 'अष्टौ भिक्षाः समादाय मुनिः सप्त च पञ्च वा । अग्निः प्रक्षाल्य ताः
सर्वास्ततोऽभीयाच्च वाग्यतः ॥' इति । अलोलुपो मिष्टान्नव्यञ्जनादिष्वप्रसक्तः ॥

भिक्षाचरणार्थं पात्रमाह —

यतिपात्राणि मृद्रेणुदावलाबुमयानि च ।

सलिलं शुद्धिर्गतेषां गोवालैश्चावर्षणम् ॥ ६० ॥

मृदादिप्रकृतिकानि यतीनां पात्राणि भवेयुः । तेषां सलिलं गोवालावधर्षणं च शुद्धिसाधनम् । इयं च शुद्धिर्भिक्षाचरणादिप्रयोगाङ्गभूता नामध्यायुपहतिविषया तदुपघाते द्रव्यशुद्धिप्रकरणोक्ता द्रष्टव्या । अतएव मनुना (६।५३)— 'अंतजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्घ्नानि च । तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाप्वरे ॥' इति । चमसदृष्टान्तोपादानेन प्रायोगिकी शुद्धिर्दक्षिता । पात्रान्तरामाद्ये भोजनमपि तत्रैव कार्यम् । तद्द्रव्यं गृहीत्वैकान्ते तेन पात्रेणान्येन वा नृष्णीं प्राणमात्रं भुञ्जीतेति देवन्दस्मरणान् ॥ ६० ॥

एवंभूतस्य यतेरात्मौपासनाङ्गं नियमविषयमाह—

संनिरुध्येन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ प्रहाय च ।

भयं हित्वा च भूतानाममृतीभवति द्विजः ॥ ६१ ॥

चक्षुरादीन्द्रियसमूहं रूपाद्विषयेष्वयः सम्यक्कुर्यथ विनिवर्त्य रागद्वेषौ प्रियाप्रियविषयो प्रहाय त्यक्त्वा चशब्दादीर्ष्यादीनपि तथा भूतानामपकारेण भयमकुर्वन् शुद्धान्तःकरणः सच्चद्रैतसाक्षात्कारेणामृतीभवति मुक्तो भवति ॥ ६१ ॥

कर्तव्याशयशुद्धिस्तु भिक्षुकेण विशेषतः ।

ज्ञानोपनिनिमिनः ॥ ध्यानयोगाण्य च ॥ ६२ ॥

किंच । विषयाभिलाषद्वेषजनितदोषकनुषितन्याजयम्यान्तःकरणस्य शुद्धिः कल्पसक्षयः प्राणायामैः कर्तव्या । तस्याः शुद्धेरात्मद्वैतसाक्षात्काररूपज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् । एवं च सति विषयासक्तिजनितदोषात्मकप्रतिबन्धक्षये सत्यात्मध्यानधारणादौ स्वतन्त्रो भवति । तस्मिन्निष्पत्तौ तेषां शुद्धिविशेषतोऽनुष्ठेया । तस्य मोक्षप्रधानत्वात् । मोक्षस्य च शुद्धान्तःकरणतामन्तरेण दुर्लभत्वात् । यथाह मनुः (६।७१)— 'दृष्टान्ते ध्यायमानानां धानूनां हि यथा मलाः । तथेन्द्रियाणां दृष्टान्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहान् ॥' इति ॥ ६२ ॥

इन्द्रियनिरोधोपायतया संसारस्वरूपनिरूपणमाह—

आवेक्षया गर्भवासाश्च कर्मजा गतयस्तथा ।

आधयो व्याधयः क्लेशा जरारूपैर्विपर्ययः ॥ ६३ ॥

भवो जातिसहस्रेषु प्रियाप्रियविपर्ययः ।

वैराग्यसिद्ध्यर्थं मूत्रपुरीषादिपूर्णानाविधगर्भवासा आवेक्षणीयाः पर्यालोचनीयाः । चक्षुर्दाजननोपरमावपि । तथा निषिद्धाचरणादिक्रियाजन्या महारौरवादिनिरव्यपतनरूपा गतयः । तथाधयो मनःपीडाः, व्याधयश्च ज्वरातीसाराद्याः शारीराः, क्लेशाः अविद्यास्मिन्तारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च, जरा वलीपलिताद्यभिभवः, रूपविपर्ययः स्वप्नकुण्ठत्वादिना प्राक्तनस्य रूपस्यान्यथाभावः, तथा

श्वसुकरस्वरोरगाद्यनेकजातिषु भव उत्पत्तिः । तथा इष्टस्वाप्राप्तिः अनिष्टस्य प्रा-
सिरित्यादिबहुतरकेशावद् संसारस्वरूपं पर्यालोच्य तत्परिहारार्थमात्मज्ञानोपाय-
भूतेन्द्रियजये प्रयतेत ॥ ६३ ॥

एवमवेद्यानन्तरं किं कार्यमित्यत आह—

ध्यानयोगेन संपश्येत्सूक्ष्म आत्मात्मनि स्थितः ॥ ६४ ॥

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः आत्मैकाग्रता ध्यानं तस्या एव बाह्यविषयत्वोपरमः
ध्यानयोगेन निदिध्यासनापरपर्यायेण सूक्ष्मशरीरप्राणादिव्यतिरिक्तः क्षेत्रज्ञ
आत्मा आत्मनि ब्रह्मण्यवस्थितः इत्येवं तत्त्वंपदार्थयोरभेदं सम्यक् पश्येदपरो-
धीकुर्यात् । अतएव श्रुती 'आत्मा वारे द्रष्टव्यः' इति साक्षात्काररूपं दर्शनम-
नृद्य तत्साधनत्वेन 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति श्रवणमनननिदि-
ध्यासनानि विहितानि ॥ ६४ ॥

नाश्रमः कारणं धर्मे क्रियमाणो भवेद्भिः सः ।

अतो यदात्मनोऽपथ्यं परेषां न तदाचरेत् ॥ ६५ ॥

किंच । प्राक्तनश्लोकोक्तात्मोपासनाख्ये धर्मे नाश्रमो दण्डकमण्डलवादिधारणं
कारणम् । यस्मात्सौ क्रियमाणो भवेदेव नातिदुष्करः तस्माद्यदात्मनोऽपथ्यमु-
द्वेगकरं परुषभाषणादि तत्परेषां न समाचरेत् । अनेन ज्ञानोत्पत्तिहेतुभूतान्तः-
करणशुद्ध्यापादनत्वेनान्तरङ्गवाद्यागद्वेषप्रहाणस्य प्रधानत्वेन प्रशासार्थमाश्रम-
निराकरणं न पुनस्तत्परित्यागाय तस्यापि विहितत्वात् । तदुक्तं मनुना (६।
६६)—'दूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे वसन् । समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं
धर्मकारणम् ॥' इति ॥ ६५ ॥

सत्यमस्तेयमक्रोधो ह्रीः शौचं धीर्भृतिर्दमः ।

संयतेन्द्रियता विद्या धर्मः सर्व उदाहृतः ॥ ६६ ॥

किंच । सत्यं यथार्थप्रियवचनम् । अस्तेयं परद्रव्यानपहारः । अक्रोधोऽपका-
रिण्यपि क्रोधस्यानुत्पादनम् । ह्रीर्लज्जा । शौचमाहारविशुद्धिः । धीर्हिताहित-
विवेकः । धृतिरिष्टवियोगेऽनिष्टप्राप्तौ प्रचलितचित्तस्य यथापूर्वमवस्थापनम् ।
दमो मदत्यागः । संयतेन्द्रियता अप्रतिषिद्धेत्वपि विषयेष्वनतिसङ्गः । विद्या
आत्मज्ञानम् । एतैः सत्यादिभिरनुष्ठितैः सर्वो धर्मोऽनुष्ठितो भवति । अनेन द-
ण्डकमण्डलवादिधारणबाह्यलक्षणान्यत्यादीनामात्मगुणानामन्तरङ्गतां घोषयति ॥

ननु ध्यानयोगेनात्मनि स्थितमात्मानं पश्येदित्युक्तं जीवपरमात्मनोर्भेदाभा-

वादिष्यत आह—

निःसरन्ति यथा लोहपिण्डान्मान्स्फुलिङ्गकाः ।

सकाशादात्मनस्तद्रदात्मानः प्रभवन्ति हि ॥ ६७ ॥

यद्यपि जीवपरमात्मनोः पारमार्थिको भेदो नास्ति तथाप्यात्मनोः काशाद्विद्योपाधिभेदभिन्नतया जीवात्मानः प्रभवन्ति । हि यस्मात् प्रकृत्युज्यत एव जीवपरमात्मनोर्भेदव्यपदेशः । यथाहि तसालोहपिण्डादौ तिलकाद्रिष्णुलिङ्गकास्तेजोवयवा निःसरन्ति निःसृताश्च स्फुटिद्भ्यपदेशं लभन्ते तद्वत् । अत उपपन्नं आत्मात्मनि स्थितो द्रष्टव्य इति । यद्वायमर्थः । ननु सुपुत्रिसमये प्रलये च सकलक्षेत्रज्ञानां ब्रह्मणि प्रलीनत्वात्कस्यायमात्मोपासनाविधिरित्यत आह—
निःसरन्तीत्यादि । यद्यपि सूक्ष्मरूपेण प्रलयवेलायां प्रलीनास्तथाप्यात्मनः सकाशाद्विद्योपाधिभेदभिन्नतया जीवात्मानः प्रभवन्ति, पुनः कर्मवशात्स्थूलशरीराभिमानिनो जायन्ते, तस्मान्नोपासनाविधिविरोधः । तेजसस्य पृथग्भावसाभ्याल्लोहपिण्डदृष्टान्तः ॥ ६७ ॥

ननु चानुपासकवपुषां क्षेत्रज्ञानां निष्परिस्पन्दतया कथं तन्निबन्धनो जरायुजाण्डजादिचतुर्विधेहपरिग्रह इत्यत आह—

तत्रात्मा हि स्वयं किञ्चिन्कर्म किञ्चित्स्वभावतः ।

करोति किञ्चिद्भ्यासाद्दर्माधर्मोभयान्मकम् ॥ ६८ ॥

यद्यपि तस्यामवस्थायां परिस्पन्दरामकक्रियाभावस्तथापि धर्माधर्माध्यवसायात्मकं कर्म मानसं भवत्येव । तस्य च विशिष्टशरीरग्रहणहेतुत्वमसत्येव । (१२।९)—‘वाचिकैः पश्चिमृगतां मानसैरन्यजातिताम्’ इति मनुस्मरणान् । एवं गृहीतवपुः स्वयमेवान्वयव्यतिरेकनिरपेक्षः, स्तन्यपानादिके कृते तृप्तिर्भवत्यकृते न भवतीत्येवंरूपो यावन्वयव्यतिरेको तत्र निरपेक्षं प्राग्भवीयानुभवभावि-तभावानुभावोद्भवतात्पर्योऽस्ति । किञ्चित्स्तन्यपानादिकं करोति, किञ्चित्स्वभावतो यदृच्छया प्रयोजनाभिसंधिनिरपेक्षं पिपीलिकादिभक्षणं करोति किञ्चिद्भवा-न्तराभ्यासवशाद्दर्माधर्मोभयरूपं करोति । तथाच स्मृत्यन्तरम्—‘प्रतिजन्म यद्भ्यस्तं दानमध्ययनं तपः । तेनैवाभ्यासयोगेन तदेवाभ्यसते पुनः ॥’ इति ॥ एवं जीवानां कर्मवैचित्र्यं तत्कृतं जरायुजादिदेहवैचित्र्यं युज्यत एव ॥ ६८ ॥

अप्येवं सति ब्रह्मण एव कथंचिज्जीवव्यपदेशइत्यात्मस्य च नित्यत्वादिधर्मत्वात्कथं विष्णुमित्रो जात इति व्यवहार इत्याशङ्क्याह—

निमित्तमक्षरः कर्ता बोद्धा ब्रह्म गुणी वशी ।

अजः शरीरग्रहणान्म जात इति कीर्त्यते ॥ ६९ ॥

सत्यमात्मा सकलजगत्प्रपञ्चाविर्भावेऽविनाममावेशवशात्समवायसमवायि-निमित्तमित्येवं स्वयमेव त्रिविधमपि कारणं न पुनः कार्यकोटिनविष्टः । यस्मादक्षरोऽविनक्षरः । ननु सत्त्वादिगुणविकारस्य सुखदुःखमोहात्मकस्य कार्यभूते जगत्प्रपञ्चे दर्शनात्कृणवत्याः प्रकृतेरेव जगत्कर्मतोचिता न पुनर्निर्गुणस्य ब्रह्मणः । मैवं मंस्थाः । आत्मैव कर्ता । यस्मादसौ जीवोपभोग्यसुखदुःखहेतुर्भूतादृष्टादेः

बोद्धा । नद्यचेतनायाः प्रकृतेर्नामरूपव्याकृतविचित्रभोक्तृवर्गभोगानुकूलभोग्य-
भोगायतनादियोगिजगत्प्रपञ्चरचना घटते । तस्मादात्मैव कर्ता । तथा स एव
ब्रह्म बृंहको विस्तारकः । नचासौ निर्गुणः यतस्तस्य त्रिगुणशक्तिरविधा प्रकृतिप्र-
धानाद्यपरपर्याया विद्यते । अतः स्वतो निर्गुणत्वेऽपि शक्तिमुखेन सत्त्वादिगुण-
योगी कथ्यते । नचेतावता प्रकृतेः कारणता, यस्मादात्मैव वशी स्वतन्त्रः न प्र-
कृतिर्नाम स्वतन्त्रं तत्त्वान्तरं, तादृग्विद्यत्वे प्रमाणाभावात् । नच वचनीयं शक्ति-
रूपापि सैव कर्तुं भूतेति । यतः शक्तिमत्कारकं न शक्तिस्तस्मादात्मैव जगतस्त्रि-
विधमपि कारणम् । तथा अत्र उत्पत्तिरहितः । अतस्तस्य यद्यपि साक्षाज्जननं
नोपपद्यते तथापि शरीरग्रहणमात्रेण जात इत्युच्यते अवस्थान्तरयोगितयोत्पत्ते-
र्गृहस्थो जात इतिवन् ॥ ६९ ॥

शरीरग्रहणप्रकारमाह—

सर्गादौ स यथाकाशं वायुं ज्योर्निर्जलं महीम् ।

सृजत्येकोत्तरगुणांस्तथादत्ते भवन्नपि ॥ ७० ॥

सृष्टिमये स परमात्मा यथाकाशादीन् शब्दैकगुणं गगनं, शब्दस्पर्शगुणः
पवनः, शब्दस्पर्शरूपगुणं तेजः, शब्दस्पर्शरूपरसगुणवदुदकम्, शब्दस्पर्शरूपरस-
गन्धगुणा जगतीत्येवमेकोत्तरगुणान् सृजति । तथाऽमा जीवभावमापन्नो भवन्न-
प्यधमानोऽपि स्वशरीरस्यारम्भकत्वेनापि तानुपादत्ते गृह्णाति ॥ ७० ॥

कथं शरीरारम्भकत्वं पृथिव्यादीनामित्यत आह—

आहुत्याप्यायते सूर्यः सूर्याद्दृष्टिरथौषधिः ।

तदन्नं रसरूपेण शुक्रत्वमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

यजमानः प्रक्षिप्तयाहुत्या पुरोडाशादिरसेनाप्यायते सूर्यः । सूर्याच्च कालव-
शेन परिपक्वाज्यादिहवीरसाद्दृष्टिर्भवति । ततो व्रीह्याद्यौषधिरूपमन्नम् । तन्नाचं
सेवितं सत् रसरुधिरादिक्रमेण शुक्रशोणितभावमापद्यते ॥ ७१ ॥

ततः किमित्यत आह—

स्त्रीपुंसयोन्मु संयोगे विशुद्धे शुक्रशोणिते ।

पञ्चधातून्स्वयं षष्ठ आदत्ते युगपत्प्रभुः ॥ ७२ ॥

ऋतुवेलायां स्त्रीपुंसयोर्योगे शुक्रं च शोणितं च शुक्रशोणितं तस्मिन्परस्पर-
संयुक्ते विशुद्धे 'वातपित्तश्लेष्मदुष्टप्रन्थिपूयक्षीणमूत्रपुरीषगन्धरेतांस्यबीजानि'
इति स्पृश्यन्तरोक्तदोषरहिते स्थिरवा पञ्चधातून् पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानि श-
रीरारम्भकतया स्वयं षष्ठश्चिदानुरात्मा प्रभुः शरीरारम्भकारणादृकर्मयोगितया
समर्थो युगपदादत्ते भोगायतनत्वेन स्वीकरोति । तथाच शारीरके—'स्त्री-
पुंसयोः संयोगे योनी रजसाभिसंसृष्टं शुक्रं तत्क्षणमेव सह भूतात्मना गुणैश्च
सत्त्वरजस्तमोभिः सह बायुना प्रेर्यमाणं गर्भाशये तिष्ठति' इति ॥ ७२ ॥

इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुः सुखं धृतिः
धारणा प्रेरणं दुःखमिच्छाहंकार एव च ॥ ७३ ॥
प्रयत्न आकृतिवर्णः स्वरद्वेषौ भवाभवौ ।
तस्यैतदात्मजं सर्वमनादेरादिमिच्छतः ॥ ७४ ॥

किंच । इन्द्रियाणि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि वक्ष्यमाणानि । मनश्चोभयसाधारणम् । प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इत्येवं पञ्चवृत्तिभेदभिन्नः शारीरो वायुः प्राणः । ज्ञानमवगमः । आयुः कालविशेषावच्छिन्नं जीवनम् । सुखं निर्वृतिः । धृतिश्चित्तस्थैर्यम् । धारणा प्रज्ञा मेधा च । प्रेरणं ज्ञानकर्मेन्द्रियाणामधिष्ठातृत्वम् । दुःखमुद्वेगः । इच्छा स्पृहा । अहंकारोऽहंकृतिः । प्रयत्न उद्यमः । आकृतिराकारः । वर्णो गौरिमादिः । स्वरः पद्मजगान्धारादिः । द्वेषो वैरम् । भवः पुत्रपश्वादिबिभवः । अभवस्तद्विपर्ययः । तस्यानादेरात्मनो नित्यस्यादिमिच्छतः शरीरं जिघ्रक्षमाणस्य सर्वमेतदिन्द्रियादिकमात्मजनितं प्राग्भवीयकर्मबीजजन्यमित्यर्थः ॥

संयुक्तशुक्रशोणितस्य कार्यरूपपरिणतो क्रममाह—

प्रथमे मासि संक्रेदभूतो धानुविमूर्च्छितः ।
मास्यर्बुदं द्वितीये तु तृतीयेऽङ्गेन्द्रियैर्युतः ॥ ७५ ॥

असौ चेतनः षष्ठो धानुः धानुविमूर्च्छितः धानुषु पृथिव्यादिषु विमूर्च्छितो लोलीभूतः । क्षीरनीरवदेकीभूत इति यावत् । प्रथमे गर्भमासे संक्रेदभूतो द्रवरूपतां प्राप्त एवावतिष्ठते न कठिणतया परिणमते । द्वितीयेतु मास्यर्बुदमीषकठिणमांसपिण्डरूपं भवति । अयमभिप्रायः—कोष्ठपवनजठरदहनाभ्यां प्रतिदिनमीषदीपच्छोष्यमाणं शुभ्रसर्पकर्मपादितद्रवीभावं भूतजातं त्रिशङ्गिर्दिनेः काठिण्यमाषद्यत इति । तथाच सुश्रुते—‘द्वितीये शीतोष्णानिलैरभिपच्यमानो भूतसंघातो घनो जायते’ इति । तृतीये तु मास्यङ्गेन्द्रियैश्च संयुक्तो भवति ७५

आकाशाद्वायवं सौक्ष्म्यं शब्दं श्रोत्रं बलादिकम् ।
वायोश्च स्पर्शनं चेष्टां व्यूहनं रौक्ष्यमेव च ॥ ७६ ॥
पित्तात्तु दर्शनं पक्तिमौष्ण्यं रूपं प्रकाशिनाम् ।
रसात्तु रसनं शैत्यं स्नेहं क्लेदं समार्दवम् ॥ ७७ ॥
भूमेर्गन्धं तथा घ्राणं गौरवं मूर्तिमेव च ।
आत्मा गृह्णात्यजः सर्वं तृतीये स्पन्दते ततः ॥ ७८ ॥

किंच । आत्मा गृह्णातीति सर्वत्र संबध्यते । गगनाल्लघिमानं लङ्घनक्रियोपयोगिनम् । सौक्ष्म्यं सूक्ष्मेक्षित्वम् । शब्दं विषयम् । श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम् । बलं

दाह्यम् । आदिग्रहणात्सुपिरत्वं विविक्रतां च ।—'आकाशाच्छब्दं श्रोत्रं विवि-
कृतां सर्वेच्छिद्रममृदंश्च' इति गर्भोपनिषद्दर्शनात् । पवनात्स्पर्शेन्द्रियम् ।
चेष्टां गमनागमनादिकाम् । व्यूहनमङ्गानां विविधं प्रसारणम् । रौक्ष्यं कर्कशत्वं
चशब्दात्स्पर्शं च । पितातेजसो दर्शनं चक्षुरिन्द्रियम् । पक्तिं भुक्तस्याहस्य प-
चनम् । औष्ण्यमुष्णस्पर्शं स्वमङ्गानाम् । रूपं श्यामिकादि । प्रकाशितां आजि-
ष्णुतां तथा संतापामर्षादि च ।—'शौर्यामर्षतेक्ष्ण्यपचर्याष्ण्यआजिष्णुतासंताप-
वर्णरूपेन्द्रियाणि तैजसानि' इति गर्भोपनिषद्दर्शनात् । एवं रसाद्गुदकादसने-
न्द्रियम् । शैत्यमङ्गानां स्निग्धताम् । मृदुत्वसहितं क्लृप्तमाद्देताम् । तथा भृमे-
गन्धं घ्राणेन्द्रियं गरिमाणं मूर्तिं च । सर्वमेतत्स्पर्शमार्थतो जन्मरहितोप्याग्मा तृ-
तीये मासि गृह्णाति । ततश्चतुर्थे मासि स्पन्दते चलति । तथा शारीरके—
'तस्माच्चतुर्थे मासि चलनादाचभिप्रायं करोति' इति ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

द्वौहृदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।

वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियाः ॥ ७९ ॥

किंच । गर्भस्यैकं हृदयं गर्भिण्याश्चापरमित्येवं द्विहृदया तस्याः स्त्रिया यद्भिल-
लपितं तन् द्वौहृदं तस्याप्रदानेन गर्भो विरूपतां मरणरूपं वा दोषं प्राप्नोति ।
तस्मात्तदोपपरिहारार्थं गर्भपुष्टयर्थं च गर्भिण्याः स्त्रियाः यत्प्रियमभिलपितं तस्मि-
न्पादनीयम् । तथाच सुश्रुते—'द्विहृदयां नारीं द्वौहृदिनीमाचक्षते तद्भिलपितं
द्यात् वीर्यवन्तं चिरायुषं पुत्रं जनयति' इति । तथाच व्यायामादिकमपि गर्भ-
ग्रहणप्रभृति तथा परिहरणीयम् । 'ततःप्रभृति व्यायामव्यवायानितपेणद्विवा-
स्वप्ररात्रिजागरणशोकभययानारोहणवेगधारणकुक्कुटासनशोणितमोक्षणानि परि-
हरेत्' इति तत्रैवाभिधानात् । गर्भग्रहणं च श्रमादिभिलिङ्गैरवगन्तव्यम् ।
'सद्योगृहीतगर्भायाः श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थिर्सीदनं शुक्रशोणितयोर्व-
वन्धः स्फुरणं च योनेः' इत्यादि तत्रैवोक्तम् ॥ ७९ ॥

स्यैर्यं चतुर्थे त्वङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः ।

पष्ठे बलस्य वर्णस्य नखरोम्णां च संभवः ॥ ८० ॥

किंच । तृतीये मासि प्रादुर्भूतस्याङ्गसहस्य चतुर्थे मासि स्यैर्यं स्थेमा भवति ।
पञ्चमे लोहितस्योद्भव उत्पत्तिः । तथा पष्ठे बलस्य वर्णस्य कररुहरोम्णां च
संभवः ॥ ८० ॥

मनश्चैतन्ययुक्तोऽसौ नाडीश्रायुशिरायुतः ।

सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्गांसम्भृतिमानपि ॥ ८१ ॥

किंच । असौ पूर्वोक्तो गर्भः सप्तमे मासि मनसा चेतसा चेतनया च युक्तो

१ दोहदस्याप्रदानेन इ. २ द्विहृदयायाः स्त्रिया. इ. ३ दोहदम् इ. ४ सन्धिसादनं. इ.
५ रतुबन्धः इ.

माहीभिर्वायुवाहिनीभिः आयुभिरस्थिवन्धनैः शिराभिर्वातपित्तश्लेष्मवाहिनी-
भिश्च संयुतः । तथाष्टमे मासि त्वचा मासेन स्मृत्या च युक्तो भवति ॥ ८१ ॥

पुनर्धात्रीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति ।

अष्टमे मास्यतो गर्भो जातः प्राणैर्वियुज्यते ॥ ८२ ॥

किंच । तस्याष्टममासिकस्य गर्भस्यौजः कश्चन गुणविशेषो धात्रीं गर्भं च
प्रति पुनःपुनरतितरां चञ्चलतया शीघ्रं गच्छति । अतोऽष्टमे मासि जातो गर्भः
प्राणैर्वियुज्यते । अनेनौजःस्थितिरेव जीवनहेतुरिति दर्शयति ॥ ओजःस्वरूपं
च स्मृत्यन्तरे दर्शितम्—‘हृदि तिष्ठति यच्छुद्धमीषदुष्णं सपीतकम् । ओजः
शरीरे संख्यातं तन्नाशाज्ञाशमृच्छति ॥’ इति ॥ ८२ ॥

नवमे दशमे वापि प्रबलैः सृतिमारुतैः ।

निःसार्यते बाण इव यन्त्रच्छिद्रेण सज्वरः ॥ ८३ ॥

किंच । एवं करचरणचक्षुरादिपरिपूर्णाङ्गेन्द्रियो नवमे दशमे वापि मासे अपि-
शब्दात्प्रागपि सप्तमेऽष्टमे वा अत्यायासादिदोषवत्प्रबलसृतिहेतुप्रभञ्जनप्रेरित-
स्नायवस्थिचर्मादिनिमित्तवपुर्यञ्जस्य छिद्रेण सूक्ष्ममुषिरेण सज्वरो दुःसहदुःखा-
भिभूयमानो निःसार्यते धनुर्यज्ञेण मुधन्वप्रेरितो बाण इवातिवेगेन । निर्गम-
समनन्तरं च बाह्यपवनस्फुटो नष्टप्राचीनस्मृतिर्भवति । ‘जातः स वायुना
स्फुटो न स्मरति पूर्वं जन्म मरणं कर्म च शुभाशुभम्’ इति निरुक्तस्याष्टा-
दशोऽभिधानात् ॥ ८३ ॥

कायस्वरूपं विवृण्वन्नाह—

तस्य षोढा शरीराणि षट् त्वचो धारयन्ति च ।

पडङ्गानि तथाश्त्रां च सह षष्ट्या शतत्रयम् ॥ ८४ ॥

तस्यात्मनो यानि जरायुजाण्डजशरीराणि तानि प्रत्येकं षट्प्रकाराणि रक्ता-
द्विषड्धानुपरिपाकहेतुभूतपडङ्गिस्थानयोगित्वेन । तथा ह्यङ्गरसो जाठराग्निना
पच्यमानो रक्ततां प्रतिपद्यते । रक्तं च स्वकोशस्थेनाग्निना पच्यमानं मांसत्वम् ।
मांसं च स्वकोशानलपरिपकं मेदस्त्वम् । मेदोऽपि स्वकोशवह्निना पकमस्थिताम् ।
अस्थ्यपि स्वकोशशिखिपरिपकं मज्जात्वम् । मज्जापि स्वकोशपावकपरिपच्यमान-
धरमधानुतया परिणमते । चरमधानोस्तु परिणतिर्नास्तीति स एवात्मनः प्रथमः
कोशः । इत्येवं षट्कोशाग्नीयोगित्वात् षट्प्रकारत्वं शरीराणाम् । अङ्गरसरूपस्य
तु प्रथमधातोर्नियतत्वाच्च तेन प्रकारान्तरत्वम् । तानि च शरीराणि षट् त्वचो
धारयन्ति रक्तमांसमेदोस्थिमज्जाशुक्लाभ्याः षट् धातव एव रम्भास्तम्भत्वगिष
बाह्याभ्यन्तररूपेण स्थिताः त्वगिवाच्छादकत्वात्त्वचस्ताः षट्त्वचो धारयन्ति ।
तद्विदमायुर्वेदप्रसिद्धम् । तथाङ्गानि च षडेव करयुग्मं चरणयुगलमुत्तमाङ्गं

गात्रमिति । अस्मां नु षष्टिसहितं शतत्रयमुपरितनयदशोक्त्या वक्ष्यमाणमवग-
न्तव्यम् ॥ ८४ ॥

स्थालैः सह चतुःषष्टिर्दन्ता वै विंशतिर्नखाः ।

पाणिपादशलाकाश्च तेषां स्थानचतुष्टयम् ॥ ८५ ॥

किंच । स्थालानि दन्तमूलप्रदेशस्थान्यस्थीनि द्वात्रिंशत्सैः सह द्वात्रिंशदन्ता-
ञ्चतुःषष्टिर्भवन्ति । नखाः करचरणरुहा विंशतिर्हस्तपादस्थानि शलाकाकाराण्य-
स्थीनि मणिबन्धस्थोपरिवर्तीनि अङ्गुलिमूलस्थानि विंशतिरेव । तेषां नखानां
शलाकास्मां च स्थानचतुष्टयं द्वौचरणौ करौ चेत्येवमस्मां चतुरस्रं शतम् ॥ ८५ ॥

पथ्यङ्गुलीनां द्वे पाण्योर्गुल्फेषु च चतुष्टयम् ।

चत्वार्यरत्निकास्थीनि जङ्घयोन्नावदेव तु ॥ ८६ ॥

किंच । विंशतिरङ्गुलयन्त्यामां एकैकस्यास्त्रीणि त्रीणीत्येवमङ्गुलिसंबन्धीन्य-
स्थीनि षष्टिर्भवन्ति । पादयोः पश्चिमौ भागौ पाण्यो तयोस्थीनी द्वे एकैकस्मि-
न्पादे गुल्फौ द्वावित्येवं चतुर्षु गुल्फेषु चत्वार्यस्थीनि, बाह्योररत्निकप्रमाणानि
चत्वार्यस्थीनि, जङ्घयोन्नावदेव चत्वार्येवेत्येवं चतुःसप्ततिः ॥ ८६ ॥

द्वे द्वे जानुकपोलोरुफलकांसमुद्भवे ।

अक्षताल्पकश्रोणीफलके च विनिर्दिश्ये ॥ ८७ ॥

किंच । जङ्घोरुमन्धिर्जानुः, कपोलो गलः, ऊरुः सक्थि तत्फलकं, अंसो
भुजशिरः, अक्षः कर्णनेत्रयोर्मध्ये शङ्खादधोभागः, ताल्पकं काकुदं, श्रोणी ककु-
ष्मती तत्फलकं, तेषामेकैकत्रास्थीनि द्वे द्वे विनिर्दिशोदित्येवं चतुर्दशास्थीनि
भवन्ति ॥ ८७ ॥

भगास्थ्येकं तथा षष्टे चत्वारिंशच्च पञ्च च ।

ग्रीवा पञ्चदशास्थिः स्याज्जत्र्वेकैकं तथा हनुः ॥ ८८ ॥

किंच । गुह्यास्थ्येकं षष्टे पश्चिमभागे पञ्चचत्वारिंशदस्थीनि भवन्ति । ग्रीवा
कंधरा सा पञ्चदशास्थिः स्याद् भवेत् । वक्षोसयोः सन्धिर्जनु प्रतिजनु एकैकम्,
हनुश्चिबुकम् तत्राप्येकमस्थीत्येवं चतुःषष्टिः ॥ ८८ ॥

तन्मूले द्वे ललाटाक्षिगण्डे नामाधनास्थिका ।

पार्श्वकाः स्थालकैः सार्धमवुदैश्च द्विसप्ततिः ॥ ८९ ॥

किंच । तस्य हनोर्मूलेऽस्थिनी द्वे । ललाटे भालं अक्षि चक्षुः गण्डः कपोला-
क्षयोर्मध्यप्रदेशः तेषां समाहारो ललाटाक्षिगण्डं तत्र प्रत्येकमस्थियुगुलम् । नासा
वनसंशकास्थिमती । पादर्वकाः कक्षाधःप्रदेशसंबन्धान्यस्थीनि तदाधारभूतानि
स्थालकानि तैः स्थालकैः अवुदैश्चास्थिविशेषैः सह पार्श्वका द्विसप्ततिः । पूर्वो-
क्तैश्च नवभिः सार्धमेकाशीतिर्भवन्ति ॥ ८९ ॥

द्वौ शङ्खकौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा ।

उरः समदशास्थीनि पुरुषस्यास्थिमंग्रहः ॥ ९० ॥

किंच । भृकर्णयोर्मध्यप्रदेशावस्थिविशेषौ शङ्खकौ । शिरसः संबन्धीनि चत्वारि कपालानि । उरो वक्षस्यसमदशास्थिकमित्येवं त्रयोविंशतिः । पूर्वोक्तैश्च सह षष्ट्यधिकं शतत्रयमित्येवं पुरुषस्यास्थिमंग्रहः कथितः ॥ ९० ॥

सविषयाणि ज्ञानेन्द्रियाण्याऽ—

गन्धरूपसस्पर्शशब्दाश्च विषयाः स्मृताः ।

नासिका लोचने जिह्वा त्वक् श्रोत्रं चन्द्रियाणि च ॥ ९१ ॥

एते गन्धादयो विषयाः पुरुषस्य बन्धनहेतवः विषयशब्दस्य पित्र् बन्धने इत्यस्य धातोर्दधुन्पञ्चान् । एतैश्च गन्धादिभिर्बोधयत्येन व्यवस्थितैः स्वस्वगोचरसंविद्याधननयानुमेयानि घ्राणादीनि पञ्चेन्द्रियाणि भवन्ति ॥ ९१ ॥

कर्मेन्द्रियाणि दर्शयितुमाह—

हस्तौ पायुरुपस्थं च जिह्वा पादौ च पञ्च वै ।

कर्मेन्द्रियाणि जानीयान्मनश्चोभयान्मकम् ॥ ९२ ॥

हस्तौ प्रसिद्धौ, पायुर्गुदं, उपस्थं रतिसंपाद्यमुखमाधनं, जिह्वा प्रसिद्धा, पादौ च एतानि हस्तादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि आदाननिर्हारानन्दव्याहारविहारादिकर्मसाधनानि जानीयात् । मनोऽन्तःकरणं युगपत् ज्ञानानुपत्तिगम्यं तच्च बुद्धिकर्मेन्द्रियसहकारितयोभयान्मकम् ॥ ९२ ॥

प्राणायतनानि दर्शयितुमाह—

नाभिरोजोगुदं शुक्रं शोणितं शङ्खकौ तथा ।

मूर्धासकण्ठहृदयं प्राणस्यायतनानि तु ॥ ९३ ॥

नाभिप्रभृतीनि दश प्राणस्य स्थानानि । समाननाम्नः पवनस्य सकलाङ्गचारिखेऽपि नाभ्यादिस्थानविशेषवाचोयुक्तिः प्राचुर्याभिप्राया ॥ ९३ ॥

प्राणायतनानि प्रपञ्चयितुमाह—

वषा वसावहननं नाभिः क्लोमं यकृत्पिह्वा ।

क्षुद्राश्रं वृक्कौ वस्तिः पुरीषाधानमेव च ॥ ९४ ॥

आमाशयोऽथ हृदयं स्थूलाश्रं गुद एव च ।

उदरं च गुदौ कौष्ठयौ विस्तारोऽयमुदाहृतः ॥ ९५ ॥

वषा प्रसिद्धा, वसा मांसच्छेहः, नाभिः प्रसिद्धा, अवहननं कुण्फुसः, शीहः आयुर्वेदप्रसिद्धा, तौ च मांसपिण्डाकारौ स्तः सव्यकुक्षिगतौ । यकृत्कालिका, क्लोम

मांसपिण्डस्तौ च दक्षिणकुक्षिगता, क्षुद्राश्रं हृत्स्थाम्रम्, वृक्कौ हृदयसमीपस्थौ
मांसपिण्डौ, वस्त्रिमूत्राशयः, पुरीपाधानं पुरीपाशयः, आमाशयोऽपकाशस्थानम्,
हृदयं हृत्पुण्डरीकम्, म्यूलाश्रगुदोदराणि प्रसिद्धानि, बाह्याहृदवलयान्तर्गुदव-
लये द्वे, तौ च गुदौ कौष्ठ्यौ कौष्ठे नाभेरधःप्रदेशे भवौ । अयं च प्राणायतनस्य
विस्तार उक्तः पूर्वश्लोके तु संक्षेपः । अतएव पूर्वश्लोकोक्तानां केषांश्चिद्बिह
पाठः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

पुनः प्राणायतनप्रपञ्चार्थमाह—

कनीनिके चाक्षि कूटे शङ्कुली कर्णपत्रकौ ।
कर्णौ शङ्खौ भ्रुवौ दन्तवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे ॥ ९६ ॥
वङ्कणौ वृषणौ वृक्कौ श्लेष्मसंघातजौ स्तनौ ।
उपजिह्वा सिफजौ बाहू जङ्घोरुषु च पिण्डिका ॥ ९७ ॥
ताल्वदरं वस्तिशीर्षं चिबुके गलशुण्डिके ।
अवटश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके ॥ ९८ ॥
अक्षिकर्णचनुष्कं च पद्मस्तहृदयानि च ।
नव छिद्राणि तान्येव प्राणम्यायतनानि तु ॥ ९९ ॥

कनीनिके अक्षितारके, अक्षिकूटे अक्षिनासिकयोः सन्धी, शङ्कुली कर्णश-
ङ्कुली, कर्णपत्रकौ कर्णपाल्यौ, कर्णौ प्रसिद्धौ, दन्तवेष्टौ दन्तपाल्यौ, ओष्ठौ प्र-
सिद्धौ, ककुन्दरे जघनकूपकौ, वङ्कणौ जघनोरुसंधी, वृक्कौ पूर्वोकौ, स्तनौ च
श्लेष्मसंघातजौ उपजिह्वा घण्टिका, सिफजौ कटिप्रोथौ, बाहू प्रसिद्धौ, जङ्घोरुषु
च पिण्डिका जङ्घयोरुर्वोश्च पिण्डिका मांसलप्रदेशः, गलशुण्डिके हनुमूत्रगलयोः
सन्धी, शीर्षं शिरः, अवटः शरीरे यः कश्चन निम्नो देशः कण्ठमूलकक्षादिः ।
अवदुरिति पाठे कृकाटिका । तथाङ्गोः कनीनिकयोः प्रत्येकं श्वेतं पार्श्वद्वयमिति
वर्णचनुष्टयम् । यद्वा अक्षिपुटचनुष्टयम् । शेषं प्रसिद्धम् । एवमेतानि कुत्सिते
शरीरे स्थानानि । तथाक्षियुगलं कर्णयुग्मं—नासात्रिवरद्वयमास्यं पायुरूपस्थमि-
त्येतानि पूर्वोक्तानि नव छिद्राणि च प्राणस्यायतनान्येव ॥ ९६ ॥—९९ ॥

शिराः शतानि सप्तैव नव स्नायुशतानि च ।

धमनीनां शते द्वे तु पञ्च पेशीशतानि च ॥ १०० ॥

किंच । शिरा नाभिसंबन्धाश्रित्वारिशसंख्या वातपित्तश्लेष्मवाहिन्यः सकलकले-
वरण्यापिन्यो नानाशास्त्रिन्यः सत्यः सप्तशतसंख्या भवन्ति । तथाङ्गप्रत्यङ्गसंधि-
बन्धनाः स्नायवो नवशतानि । धमन्यो नाम नाभेरुद्भूताश्रनुर्विशतिसंख्याः प्रा-
णादिवायुवाहिन्यः शाखाभेदेन द्विशतं भवन्ति । पेश्यः पुनर्मांसलाकारा ऊरु-
पिण्डिकाघङ्गप्रत्यङ्गसंधिन्यः पञ्चशतानि भवन्ति ॥ १०० ॥

पुनश्चासामेव शिरादीनां शाखाप्राचुर्येण संख्यान्तरमाह—

एकानत्रिंशदक्ष्णाणि तथा नव शतानि च ।

षट् पञ्चाशच्च जानीत शिरा धमनिमंजिताः ॥ १०१ ॥

शिराधमन्यो मिलिताः शाखोपशाखाभेदेन एकोनत्रिंशदक्ष्णाणि नवशतानि
षट्पञ्चाशच्च भवन्तीत्येवं हे सामश्रवःप्रभृतयः मुनयो जानीत ॥ १०१ ॥

त्रयो लक्षास्तु विज्ञेयाः श्मश्रुकेशाः शरीरिणाम् ।

सप्तोत्तरं मर्मशतं द्वे च संधिशतं तथा ॥ १०२ ॥

किंच । शरीरिणां श्मश्रुणि केशाश्च मिलिताः सन्तस्त्रयो लक्षा विज्ञेयाः । म-
र्माणि मरणकाराणि क्लेशकाराणि च स्थानानि तेषां सप्तोत्तरं शतं ज्ञेयम् । अश्र्मां
तु द्वे सन्धिषते स्नायुशिरादिमन्त्रयः पुनरनन्ताः ॥ १०२ ॥

मकलशरीरमुपशिरादिमन्त्रयामाह—

रोम्णां कोट्यस्तु पञ्चाशच्चतस्रः कोट्य एव च ।

सप्तपष्टिन्तथा लक्षाः सार्धाः स्येदायनैः सह ॥ १०३ ॥

वायवीर्यविगणयन्ते विभक्ताः परमाणवः ।

यद्यप्येकोऽनुवक्ष्येपां भावानां चैव संस्थितिम् ॥ १०४ ॥

पूर्वोदितशिराकेशादिमहितानां रोम्णां परमाणवः सूक्ष्मसूक्ष्मतररूपा भागाः
स्वेदस्वप्नसुषिरैः सह चतुःपञ्चाशत्कोट्य तथा सप्तोत्तरपष्टिलक्षाः सार्धाः पञ्चा-
शत्सहस्रसंहिताः वायवीर्यविभक्ताः पवनपरमाणुभिः पृथक्कृता विगणयन्ते । एतच्च
शास्त्ररहस्याभिहितम् । अधुरादिकरणपथगोचरवाभावादस्यार्थस्य इममतिगहन-
मर्थं शिरादिभावसंस्थानरूपं हे मुनयः, भवतां मध्ये यः कश्चिदनुवेत्ति सोपि म-
हान् अद्यो बुद्धिमताम् । अतो यन्नतो बुद्धिमता बोद्धव्या भावसंस्थितिः ॥

शरीररमादिपरिमाणमाह—

रसस्य नव विज्ञेया जलस्याञ्जलयो दश ।

सप्तैव तु पुरीपस्य रक्तस्याष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ १०५ ॥

षट् श्लेष्मा पञ्च पित्तं च चत्वारो मूत्रमेव च ।

वसा त्रयो द्वौ तु मेदो मज्जैकोर्ध्वं तु मस्तके ॥ १०६ ॥

श्लेष्माजमस्तावदेव रेतसस्तावदेव तु ।

इत्येतदस्मिन् वर्ष्म यस्य मोक्षाय कृत्यंसौ ॥ १०७ ॥

मन्वक्परिणताहारस्य सारो रसस्तस्य परिमाणं नवाञ्जलयः । पार्थिवपरमाणु-
संक्षेपनिमित्तस्य जलस्याञ्जलयो दश विज्ञेयाः । पुरीपस्य वचैरक्तस्य सप्तैव ।

रक्तस्य जाठरानलपरिपाकापादितलोहितस्यान्नरसस्याष्टावज्जलयः प्रकीर्तिताः ।
श्लेष्मणः कफस्य षडज्जलयः । पित्तस्य तेजसः षड् । सूत्रस्योच्चारणस्य चत्वारः ।
वसाया मांसश्लेष्टस्य त्रयः । मेदसो मांसरसस्य द्वावज्जली । मज्जा त्वस्थिगतसु-
पिरगतस्तस्यैकोऽज्जलिः । मस्के पुनरर्धाज्जलिः मज्जा । श्लेष्मोज्जयः श्लेष्मरसस्य
तथा रेतसश्चरमधातोस्तावदेवार्धाज्जलिरेव । एतच्च समधानुपुरुषाभिप्रायेणोक्तम् ।
विषमधातोस्तु न नियमः ।—'वैलक्षण्याच्छरीराणामस्थायित्वात्तथैव च । दोषधा-
नुमलानां च परिमाणं न विद्यते ॥' इत्यायुर्वेदस्मरणान् । इतीदमनस्थिक्ता-
व्याधारवधमेतद्गुचिनिधानं यष्मोस्थिरमिति यस्य बुद्धिरसां कृती पण्डितो
मोक्षाय समर्थो भवति । वैराग्यनित्यानित्यविवेकयोर्मोक्षोपायत्वान्, अस्मि-
न्त्रपुरीषादिप्राचुर्यज्ञानस्य वैराग्यहेतुत्वान् । अतएव व्यासः—'सर्वाशुचि-
निधानस्य कृतघ्नस्य विनाशिनः । प्रगीत्कस्यापि कृते मृदाः पापानि कुर्वते ॥
यदि नामास्य कायस्य यदन्तस्तद्गृहिर्भवेत् । दण्डमादाय लोकोऽयं मुनः का-
कांश्च धारयेत् ॥' इति । तस्माद्दीदशकुम्भितशरीरम्यात्यन्तिकविनिवृत्त्यर्थमात्मो-
पासने प्रवर्तितव्यम् ॥ १०५-१०७ ॥

व्यासनीयान्मस्वरूपमाह—

द्राममनिगदध्वाणि हृदयादभिनिःसृताः ।

हिताहिता नाम नाड्यन्तानां मध्ये शशिप्रभम् ॥ १०८ ॥

मण्डलं तस्य मध्यस्थ आत्मा दीप इवाचलः ।

स ज्ञेयस्तं विदित्वेह पुनराजायते न तु ॥ १०९ ॥

हृदयप्रदेशादभिनिःसृताः रुदन्वकुसुमकेसरवन्मर्थतो निर्गता हिताहितकर-
त्वेन हिताहितेतिसंज्ञा द्रामसप्ततिसहस्राणि नाड्यो भवन्ति । अपरास्त्रियो ना-
ड्यस्तासामिडापिङ्गलाख्ये द्वे नाड्यौ सव्यदक्षिणपार्श्वगते हृदि विपर्यस्ते नासा-
द्विक्रसंबद्धे प्राणापानायतने । सुपुत्राख्या पुनस्तृतीया दण्डवन्मध्ये ब्रह्मरन्ध्र-
विनिर्गता । तासां नाडीनां मध्ये मण्डलं चन्द्रप्रभं तस्मिन्नात्मा निर्वातस्थदीप
इवाचलः प्रकाशमान आत्मे स एवंभूतो ज्ञातव्यः । यतस्तत्साक्षात्करणादिह
संसारं न पुनः संसरति अमृतत्वं प्राप्नोति ॥ १०८ ॥ १०९ ॥

ज्ञेयं चागण्यकमहं यदादित्यादवाप्तवान् ।

योगशास्त्रं च मत्प्रोक्तं ज्ञेयं योगमभीप्सता ॥ ११० ॥

किंच । चित्तवृत्तेर्विषयान्तरतिरस्कारेणात्मनि स्थैर्यं योगस्तत्प्राप्त्यर्थं बृहदार-
ण्याकाख्यमादित्याद्यन्मया प्राप्तं तच्च ज्ञातव्यम् । तथा यन्मयोक्तं योगशास्त्रं
एतदपि ज्ञातव्यम् ॥ ११० ॥

कथं पुनरसावात्मा ध्येय इत्यत आह—

अनन्दविषयं कृत्वा मनोबुद्धिदृष्टीन्द्रियम् ।

या० स्मृ० ३०

ध्येय आत्मा स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत्प्रभुः ॥१११॥

आत्मव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियाणि प्रत्याहृत आत्मैकविषयाणि कृत्वा आत्मा ध्येयः । योऽसौ प्रभुनिर्वातस्य प्रदीपवद्दीप्यमानो निष्प्रकम्पो हृदि तिष्ठति । एतदेव तस्य ध्येयत्वं यच्चित्तवृत्तेर्बहिर्विषयावभासतिरस्कारेणात्मप्रवणतानाम अस्मिन्पुनरिति । प्रजाप्रदानप्रसंगे च प्रदीपस्यैकनिष्ठत्वम् १११

यस्य पुनश्चित्तवृत्तिनिर्वाततायाः प्रवणतायाः समार्थो नाभिरमते तेन शब्दब्रह्मोपासनं कार्यमित्याह—

यथाविधानेन पठन्नामभासमविन्दुतम् ।

सामधानभद्रभ्यासान्परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ११२ ॥

स्वाध्यायावगतमार्गान्तिक्रमेण सामगायं सामगातम् । सात्रो गानात्मकत्वेऽपि गायमिति विशेषणं प्रगीतमब्रह्मयुदासार्थम् । अधिपुण्यमस्मदितं सामगानः सामध्वन्यनुस्यूतात्मैकाग्रचित्तवृत्तिः पठन्नामभासवशात् तत्र निष्णातः प्रवणकारप्रवृत्तौपासनेन परं ब्रह्माधिगच्छति । तदुक्तम्—शब्दब्रह्मणि तिष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति इति ॥ ११२ ॥

यस्य पुनर्बैद्विषयां गीतौ चित्तं नाभिरमते तेन जीवि जगिताः पुनरुपासोपासनं कार्यमित्याह—

अपरान्तकमृद्वोपथं मद्रकं प्रैकरीं तथा ।

औवेणकं सरोविन्दुमुत्तरं गीतकानि च ॥ ११३ ॥

रुग्गाथा पाणिका दक्षविहिता ब्रह्मगीतिका ।

गेयमेतत्तदभ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितम् ॥ ११४ ॥

अपरान्तकोल्लोप्यमद्रकप्रकार्यौषणकानि सरोविन्दुसहितं चोत्तरमित्येतानि प्रकरणाख्यानि सप्त गीतकानि । चशब्दादासारितवर्षमानकादिमहागीतानि गृह्यन्ते । रुग्गाथाद्याश्रतस्रो गीतिका इत्येतदपरान्तकादिगीतजातमध्यारोपितासनाथं मोक्षसाधनत्वान्मोक्षसंज्ञितं मन्यव्यम् । तदभ्यासस्यैकाग्रतापादनद्वारेणात्मैकाग्रतापत्तिकारणत्वात् ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः ।

तालज्ञश्चाप्रयामेन मोक्षमार्गं निश्च्यति ॥ ११५ ॥

किंच । भरतादिमुनिप्रतिपादितवीणावादनतत्त्ववेदी । श्रुत इति श्रुतिः हा-विशतिविधा सप्तस्वरेषु । तथाहि । पद्ममध्यमपञ्चमाः प्रत्येकं चतुःश्रुतयः रूप-नर्धवती प्रत्येकं त्रिश्रुती गान्धारनिषादा प्रत्येकं द्विश्रुती इति । जातयस्तु पदा-दयः सप्त शुद्धाः संज्ञाप्रदानेन तेषां प्रत्येकमष्टादशविधानान्मु विशारदः प्र-वीणः । ताल इति गीतपरिमाणं कथ्यते । तत्स्वरूपज्ञश्च तदनुविद्ब्रह्मोपासन-

१ अनुस्यूतात्मैक क. २ मकरी ख. ३ गीतप्रमाणं कथ्यते ख. •

या तालादिभङ्गभयाच्चित्तवृत्तेरात्मकाग्रतायाः सुकरत्वादल्पायासेनैव मुक्तिपथं
व्यच्छति प्राप्नोति ॥ ११५ ॥

चित्तविक्षेपाद्यन्तरायहनस्य गीतज्ञस्य फलान्तरमाह—

गीतज्ञो यदि योगेन नाप्नोति परमं पदम् ।

रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥ ११६ ॥

गीतज्ञो यदि कथंचियोगेन परमं पदं नाप्नोति तर्हि रुद्रस्य सचिवो भूत्वा
तेनैव सह मोदने क्रीडति ॥ ११६ ॥

पूर्वोक्तमुपसंहरति—

अनादिरात्मा कथितस्तस्यादिस्तु शरीरकम् ।

आत्मनस्तु जगत्सर्वं जगतश्चान्मसंभवः ॥ ११७ ॥

प्रागुक्तरीत्या अनादिरात्मा क्षेत्रज्ञस्य च शरीरग्रहणमेवादिरुद्रवः कथितः
अजः शरीरग्रहणादित्यत्र । परमात्मनश्च महात्मा पृथिव्यादिमकलभूवनोदयः त-
स्मादुद्भूताश्च पृथिव्यादिभूतसंघानां जीवानां स्थूलशरीरतया संभवश्च कथितः
सर्गादौ स यथाकाशमित्यादिना ॥ ११७ ॥

एतदेवं प्रश्नपूर्वकं विवृणोति—

कथमेतद्विसुह्यामः सदेवामुरमानवम् ।

जगदुद्भूतमान्मा च कथं तस्मिन्वदस्व नः ॥ ११८ ॥

यदेतन्मकलसुरामुरमनुजादिसहितं जगत्तदात्मनः सकाशात्कथमुत्पन्नं, आत्मा
च तस्मिन् जगति कथं तिर्यङ्गनरसरीस्पादिशरीरभागभवतीत्येतस्मिन्नर्थे विसु-
ह्यामः । अतो मोहापनुत्यर्थमस्माकं विस्तरशो वदस्व ॥ ११८ ॥

• एवं मुनिभिः पृष्टः प्रत्युत्तरमाह—

मोहजालमपाम्येह पुरुषो दृश्यते हि यः ।

सहस्रकरपद्मेवः सूर्यवर्चाः सहस्रकः ॥ ११९ ॥

स आत्मा चैव यज्ञश्च विश्वरूपः प्रजापतिः ।

विराजः सोऽन्नरूपेण यज्ञत्वमुपगच्छति ॥ १२० ॥

हूह जगति यद्विदं स्थूलकलेवरादावनात्मन्यात्माभिमानरूपं मोहजालं तद्-
पास्य तद्यतिरिक्तो यः पुरुषोऽनेककरचरणलोचनः सूर्यवर्चाः अनन्तरश्मिः स-
हस्रकः बहुशिखा दृश्यते । एतच्च तत्तद्गोचरशक्त्याधारतयोच्यते । तस्य साक्षा-
त्कारादिसंबन्धाभावात् । स एवात्मा यज्ञः प्रजापतिश्च । यतोऽसौ विश्वरूपः
सर्वात्मकः । वैश्वरूप्यमेव कथमिति चेत् । यस्मादसौ विराजः पुरोडाशाद्यज्ञ-

१ भूत्वा सह तेनैव क. ड. २ समूदाश्च पृथिव्यादिभूतसंघानाः जीवानां ह.

रूपेण यज्ञत्वमुपगच्छति । यज्ञाच्च वृष्ट्यादिद्वारेण प्रजामृष्टिरित्येवं वैश्वरूप्यम् ॥ ११९ ॥ १२० ॥

एतदेव प्रपद्यति—

यो द्रव्यदेवतात्यागसंभूतो रस उत्तमः ।

देवान्मंतर्प्य स रसो यज्ञमानं फलेन च ॥ १२१ ॥

संयोज्य वायुना सोमं नीयते रश्मिभिन्मतः ।

ऋग्यजुःसामविहितं सौरं धामोपनीयते ॥ १२२ ॥

स्वमण्डलादसौ सूर्यः गजत्वस्त्वगुत्तमम् ।

यज्ञन्मर्षीभूतानामानानाना पानान् ॥ १२३ ॥

तस्मादन्नात्पुनर्यज्ञः पुनरन्नं पुनः क्रतुः ।

एवमेतदनाद्यन्तं चक्रं संपरिवर्तते ॥ १२४ ॥

द्रव्यस्य चरुपुरोडाशादेर्देवतोद्देशेन त्यागाद्यो रसः अदृष्टरूपभाग्यमनः परिणत्यन्तरगुत्तमः सकलजगज्जन्मशीजतयोः कृष्टतमः संभूतः स देवान्मन्त्रप्रदानकारकभूतान्मग्यकधीणयित्वा यज्ञमानं चाभिलषितफलेन संयोज्य पचतेत प्रथमाणश्रद्धमण्डले प्रति नीयते । ततः शशिमण्डलाद्दशिमभिर्भासुमण्डलम् । संपात्रयेव विद्या तपतीत्यभेदाभिधानात् ऋग्यजुःसाममये प्रत्युपनीयते । ततश्च स्वमण्डलादसौ सूर्योऽन्तरसं वृष्टिरूपगुत्तमं यत्सकलभूतानामानानानानाम्मनोचराचराणां जनननिमित्तं तस्मृजति । तस्माद्दृष्टिसंपादितौपधिमयाप्रजोत्पत्तिहेतोरन्नात्पुनर्यज्ञो यज्ञाच्च पूर्वाभिहितभङ्गा पुनरन्नं अन्नाच्च पुनः । इत्थिवमेतदखिलं संसारचक्रं प्रवाहरूपेणोत्पत्तिविनाशविरहितं सम्यक्परिवर्तते इत्यनेन क्रमेणात्मनः सकाशाद्दशिलजगदुत्पत्तिः । तत्र चात्मनः स्वकर्मानुरूपविग्रहपरिग्रहः ॥ १२१-१२४ ॥

ननु यथात्मनः संसरणमनाद्यन्तं तद्धनिर्मुक्तिप्रसङ्ग इत्यत आह—

अनादिरात्मा संभूतिर्विद्यते नान्तरात्मनः ।

समवायी तु पुरुषो मोहेच्छाद्वेपकर्मजः ॥ १२५ ॥

यथाप्यात्मनोऽनादिवात्संभूतिर्न विद्यते अन्तरात्मनः शरीरव्यापिनः तथापि पुरुषः शरीरेण समवायी भवति भोगायतने सुखदुःखात्मकं भोग्यजातमुपभुङ्क्ते इत्येवंभूतेन संबन्धेन संबन्धी भवत्येव । सच समवायो मोहेच्छाद्वेपजनितकर्मनिर्मेयो ननु निसर्गजातः । तस्य कार्यत्वेन विनाशोपपत्तेर्नानिर्मुक्तिः ॥ १२५ ॥

आत्मनो जगज्जन्मेयुक्तं तत्प्रपद्यितुमाह—

सहस्रात्मा मया यो व आदिदेव उदाहृतः ।

मृगवाहूपत्नाः स्युस्तस्य वर्णा यथाक्रमम् ॥ १२६ ॥

१ प्रत्युपनीयते क. २. भिहितसंज्ञात्पुनरन्नं क.

पृथिवी पादतस्तस्य शिरसो घौरजायत ।

नस्तः प्राणा दिशः श्रोत्रान्पशाद्वायुर्मृगान्छिवी ॥ १२७ ॥

मनसश्चन्द्रमा जातश्चक्षुषश्च दिवाकरः ।

जघनादन्तरिक्षं च जगच्च सचराचरम् ॥ १२८ ॥

योऽसौ सकलजीवात्मकतया प्रपञ्चात्मकतया च सहस्रात्मा बहुरूपस्तथा सकलजगद्हेतुतया आदिदेवो मया युष्माकमुदाहृतः तस्य वदनभुजसक्थिचरणजाता यथाक्रममग्रजन्माद्यश्चत्वारो वर्णाः । तथा तस्य पादाद्दमिमंलकाः मुरमथ प्राणाः प्राणाः कर्णात्ककुभः स्पर्शापचनो यदनाद्गुनवहः मनसः शशाङ्कः नेत्राद्वायुः जघनाद्गगनं नङ्गमाजङ्गमात्मकं जगच्च ॥ १२६-१२८ ॥

अत्र चादयन्ति—

यद्येवं स कथं ब्रह्मन्पापयोनिषु जायते ।

ईश्वरः स कथं भावैरनिष्टैः संप्रयुज्यते ॥ १२९ ॥

हे ब्रह्मन् योगीश्वर, यद्यामैव जीवादिभावं भजते तर्हि कथमसौ पापयोनिषु गगपश्यादिषु जायते । अथ मोहरागद्वेषादिदोषदुष्टत्वोत्तर जन्मेऽयुज्यते । न च न । यस्मादीश्वरः स्वतः कथमनिष्टमोहरागादिभावैः संयुज्यते ॥ १२९ ॥

करणैरन्वितम्यापि पूर्वं ज्ञानं कथंचन ।

वेत्ति सर्वगतां कस्मात्सर्वगोऽपि न वेदनाम् ॥ १३० ॥

किंच । तथेदमप्यत्र दूषणम् । मनःप्रभृतिज्ञानोपायैः सहितस्यापि तस्यात्मनः पूर्वज्ञानं जन्मान्तरानुभूतविषयं कस्मान्नोत्पद्यते । तथा सर्वप्राणिगतां वेदनां मूलदुःखादिरूपां स्वयं सर्वगोऽपि सर्वदेहगतोऽपि कस्मान्न वेत्ति । तस्मादात्मैवेश्वरो जीवादिभावं भजत इत्युक्तम् ॥ १३० ॥

तत्र पूर्वोद्यस्योत्तरमाह—

अन्त्यपक्षिस्थावरतां मनोवाक्कायकर्मजैः ।

दोषैः प्रयाति जीवोऽयं भवयोनिशतेषु च ॥ १३१ ॥

यद्यपीश्वरः स्वरूपेण सत्यज्ञानानन्दलक्षणः नारायणश्चायमावेशवनामोहरागादिभावैरभिभूयमानो नानाहीनयोनिजननसाधनं मानसादिप्रिविधं कर्मनिचयमाचरति । तेन चान्यजादिहीनयोनितामापद्यते । अन्त्याश्रणहालादयः, पक्षिणः काकादयः, स्थावरा वृक्षादयः तेषां भावोऽन्त्यपक्षिम्यावरता तां यथाकमेण मनोवाक्कायारब्धकर्मदोषैर्जन्मसहस्रेष्वयं जीवः प्राप्नोति ॥ १३१ ॥

अनन्ताश्च यथा भावाः शरीरेषु शरीरिणाम् ।

रूपाण्यपि तथैवेह सर्वयोनिषु देहिनाम् ॥ १३२ ॥

किंच शरीरिणां जीवानां शरीरेषु भावा अभिप्रायविशेषाः सत्त्वादीनां भारत-
म्याद्यथानन्तास्तथा तत्कार्योप्यपि कुञ्जवामनत्वादीनि रूपाणि देहिनां सर्व-
योनिषु भवन्ति ॥ १३२ ॥

ननु यदि कर्मजन्यानि कुञ्जयादीनि तर्हि कर्मानन्तरमेव तैर्भवितव्यमित्या-
शङ्क्याह—

विपाकः कर्मणां प्रेत्य केषांचिदिह जायते ।

इह वासुत्र वैकेपां भावस्तत्र प्रयोजनम् ॥ १३३ ॥

केषांचिद्विद्योतिष्टोमादिकर्मणां विपाकः फलं प्रेत्य देहान्तरे भवति । केषांचि-
दशरीरानां कर्मणां वृष्ट्यादिफलमिदं भवति । केषांचिच्चित्रादीनां फलं पश्चादि-
कर्मिह देहान्तरे वेत्यनियतम् । नञ्जनन्तरमेव कर्मफलेन भवितव्यमिति शा-
स्त्रार्थः । अत्र च कर्मणां शुभाशुभफलजनकत्वे सत्त्वादिभाव एव प्रयोजकभूत-
स्तदायत्तत्त्वाफलतारतम्यस्य ॥ १३३ ॥

मनोवाक्यायकर्मजन्यादियोनीः प्राप्नोतीत्युक्तं तत्प्रपञ्चयितुमाह—

परधन्याथमिध्यायंस्तथानि ज्ञानि चिन्तयन् ।

वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्त्यामु योनिषु ॥ १३४ ॥

परधनानि कथमहमपहरेयमित्याभिमुख्येन ध्यायंस्तथाऽनिष्टानि ब्रह्महत्या-
दीनि हिंसात्मकानि करिष्यामीति चिन्तयन् वितथे असत्यभूते वस्तुनि अभि-
निवेशः पुनःपुनः संकल्पस्तद्वांश्च श्चण्डालाद्यन्त्ययोनिषु जायते ॥ १३४ ॥

पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः परुषस्तथा ।

अनिबद्धप्रलापी च मृगपक्षिषु जायते ॥ १३५ ॥

किंच । यस्य वनृतवदनशीलः पुरुषः पिशुनः कर्णेजयः पुरुषः परोट्टेगकरभापी
अनिबद्धप्रलापी प्रकृतासङ्गतार्थवादी च पृथिव्यां वृद्धिपूर्वादिनारतम्यादीनो-
रुष्टेषु मृगपक्षिषु जायते ॥ १३५ ॥

अदत्तादाननिरतः परदारोपमेवकः ।

हिंसकथाविधानेन म्थावगेष्वभिजायते ॥ १३६ ॥

किंच । अदत्तादाननिरतः अदत्तपरधनापहारप्रसक्तः परदारप्रसक्तश्च अवि-
हितमार्गेण प्राणिनां घातकश्च दोषगुरुलघुभावतारतम्यात्तल्लताप्रतानादिस्थाव-
रेषु जायते ॥ १३६ ॥

सत्त्वादिगुणपरिपाकमाह—

आत्मज्ञः शौचवान्दान्तस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ।

१ योनिनां प्राप्नोतीति ४. २. पूर्वोक्तत्वादि च.

भ्रमेकद्वेदधिद्याविन्मान्वितो देवयोनिताम् ॥ १३७ ॥

आत्मज्ञो विद्याधनाभिजनाद्यभिमानरहितः शौचवान् बाह्याभ्यन्तरशौच-
युक्तः दान्त उपशमान्वितः तपस्वी कृत्वादिनपोयुक्तः तथेन्द्रियार्थेष्वप्रसक्तः
नित्यनैमित्तिकधर्मानुष्ठाननिरतः वेदार्थवेदी च यः सात्विकः स च सःसोद्रेक-
नारतस्यैवशाङ्कः कृष्टो कृष्टतरसुरयोनितां प्राप्नोति ॥ १३७ ॥

अमन्कार्यरतो धीर आरम्भी विपयी च यः ।

स राजसो मनुष्येषु मृतो जन्माधिगच्छति ॥ १३८ ॥

किंच । अमन्कार्येषु तुर्यवादिन्नृत्यादिष्वभिरतो यस्तथा अधीरो व्यग्रचित्तः
आरम्भी सदा कार्याकुलो विषयेष्वतिप्रसक्तश्च स राजोगुणयुक्तः तद्गुणानारम्भा-
दीनो कृष्टमनुष्यजातिषु मरणानन्तरमुत्पत्तिं प्राप्नोति ॥ १३८ ॥

निद्रालुः क्रूरकृदुद्धो नास्तिको याचकस्तथा ।

प्रमादवान्भिन्नवृत्तो भवेन्निर्यक्षु तामसः ॥ १३९ ॥

तथा च यः पुनर्निद्राशीलः प्राणिपीडाकरो लोभयुक्तश्च तथा नास्तिको धर्मा-
देनिन्दकः याचनशीलः प्रमादवान् कार्याकार्यविधेकशून्यः विरुद्धाचारश्च असौ
रामोगुणयुक्तस्तत्पारतम्याद्दीनदीनतरपथादियोगिषु जायते ॥ १३९ ॥

पूर्वोक्तसुपसंहरति—

रजसा तमसा चैवं समाविष्टो भ्रमन्निह ।

भावेरनिष्टैः संयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते ॥ १४० ॥

एवमविद्याविज्ञोऽयमात्मा रजस्तमोभ्यां सम्यगाविष्ट इह संसारं पर्यटन्
नानाविधदुःखप्रदं भावेरभिभूतः पुनः पुनः संसारं देहग्रहणं प्राप्नोति । इतीश्वरः
स कथं भावेरनिष्टैः संप्रयुज्यत इत्यस्य चोद्यस्थानवकाशः ॥ १४० ॥

यदपि करणैरन्वितस्यापीति द्वितीयं चोद्यं तस्योत्तरमाह—

मलिनो हि यथादर्शो रूपालोकस्य न क्षमः ।

तथाऽविपक्वकरण आत्मज्ञानस्य न क्षमः ॥ १४१ ॥

यद्यप्यात्मा अन्तःकरणौदिज्ञानसाधनसंपन्नस्तथापि जन्मान्तरानुभूतार्थाद्य-
बोधे न समर्थः अविपक्वकरणो रागादिमलाक्रान्तचित्तो यस्मान् । यथा दुर्पणो
मलच्छन्नो रूपज्ञानोत्पादनसमर्थो न भवति ॥ १४१ ॥

ननु प्राग्भवीयज्ञानस्याप्यात्मप्रकाशित्वान् तस्य च स्वतः सिद्धत्वात्तानुपपत्त्यभो
युक्त इत्याशङ्क्याह—

कटुर्वारो यथाऽपके मधुरः मत्रमोऽपि न ।

प्राप्यते ह्यात्मनि तथा नापक्वकरणे ज्ञता ॥ १४२ ॥

१. तारतम्यादुत्कृष्ट क. २. अन्तःकरणदिशान् ख.

अपक्वे कट्टेवारी तिक्तकर्कटिकायां विद्यमानोऽपि मधुरो रसो यथा नोपलभ्यते तथागमन्यपक्वकरणे विद्यमानापि ज्ञाना ज्ञानृता प्राग्भवीयवन्नुगोचरता न प्राप्यते ॥ १४२ ॥

वेत्ति सर्वगतं कस्मान्नसर्वगोऽपि न वेदनामिति यदुक्तं तत्रोत्तरमाह—

सर्वाश्रयां निजे देहे देही विन्दति वेदनाम् ।

योगी मुक्तश्च सर्वामां योगमाप्नोति वेदनाम् ॥ १४३ ॥

यः पुनर्देही देहाभिमानयुक्तः स सर्वाश्रयामाश्रयामिकादिरूपां वेदनां स्व-
कर्मापाजित एव देहे प्राप्नोति न देहान्तरगतां भोगायतनारम्भादष्टवैलक्षण्या-
देव । यस्तु योगी मुक्तो मुक्ताहंकारादिः सकलक्षेत्रगतानां सुखदुःखादिसंविदो
वेदिता भवति परिचक्रणयत्न ॥ १४३ ॥

नन्वेकस्मिन्नात्मनि सुरनरादिदेहेषु भेदप्रत्ययो न घटत इत्याशङ्क्याह—

आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् ।

तथान्मेको ह्यनेकश्च जलाधारेष्विवांशुमान् ॥ १४४ ॥

यथैकमेव गगनं कृपकुम्भाणुपाधिभेदनिजं नानेवानुभूयते. यथा वा भानु-
रकोऽपि भिक्षुषु जलभाजनेषु करकमणिकमल्लिकादिषु नानेवानुभूयते तथैको-
प्यात्मा अन्तःकरणोपाधिभेदेन नाना प्रतीयते । द्वितीयदृष्टान्तोपादानमात्मभे-
दस्यापारमार्थिकत्वच्योतनार्थम् ॥ १४४ ॥

पद्मधातुस्वर्यं पठ आदत्ते युगपत्प्रभुरित्यानुनामर्यनुपसर्गाह—

ब्रह्मग्वानिलनेत्रामि जलं भूश्चेति धातवः ।

इमे लोका एष चात्मा तस्माच्च सचराचरम् ॥ १४५ ॥

ब्रह्म आत्मा खं गगनं अनिलो वायुः तेजोऽग्निः जलं प्रसिद्धं भूश्चेत्येते वा-
तादिधातवण्यव शरीरे व्याप्य धारयन्तीति धातवोऽभिधीयन्ते । तत्र खादयः पद्म
धातवो लोचयन्ते दृश्यन्ते इति लोकाः । जडा इति यावत् । एष चिद्धातुरात्मा
एतस्माजडाजडसमुदायात्स्थावरजङ्गमात्मकं जगदुपच्यते ॥ १४५ ॥

कथममावात्मा जगरमृजनीत्याह—

मृदण्डचक्रसंयोगात्कुम्भकारो यथा घटम् ।

करोति नृणामृत्कारैर्गृहं वा गृहकारकः ॥ १४६ ॥

हममात्रमुपादाय रूपं वा हेमकारकः ।

निजालाममायोगान्कोशं वा कोशकारकः ॥ १४७ ॥

कारणान्येवमादाय तासु तास्विह योनिषु ।

सृजन्यात्मानमात्मा च संभूय करणानि च ॥ १४८ ॥

यथा हि कुलालो मृच्चक्रचीवरादिकं कारणजातमुपादाय करकशरावादिकं नानाविधकार्यजातं रचयति । यथावा वर्धेकिस्तृणमृत्काष्ठैः परस्परसापेक्षैः एकं गृहाण्यं कार्यं करोति । यथावा हेमकारकः केवलं हेमोपादाय हेमानुगतमेव कटकमुकुटकण्डलादिकार्यमुत्पादयति । यथावा कोशकारकः कीटविशेषो निज-
लालयारश्चमात्मयन्धनं कोशाख्यमारभते तथात्मापि पृथिव्यादीनि साधनानि परस्परसापेक्षाणि तथा करणान्यपि श्रोत्रादीन्युपादाय अस्मिन्मंसारे तासु तासु सुरादियोनिषु स्वयमेवात्मानं निजकर्मबन्धवद्धं शरीरितया सृजति ॥ १४६-१४८ किं पुनर्वैपयिकज्ञानेन्द्रियव्यतिरिक्तारामसद्भावे प्रमाणमित्याशङ्क्याह—

महाभूतानि सत्यानि यथात्मापि तथैव हि ।

कोऽन्यथैकेन नेत्रेण दृष्टमन्येन पश्यति ॥ १४९ ॥

वाचं वा को विजानाति पुनः संश्रुत्य संश्रुताम् ।

यथा हि पृथिव्यादिमहाभूतानि सत्यानि प्रमाणगम्यत्वात् तथात्मापि सत्यः अन्यथा यदि बुद्धीन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता ध्रुवो न स्यात्तर्हि एकेन चक्षुरिन्द्रियेण दृष्टं वस्तु अन्येन स्पर्शनेन्द्रियेण को विजानाति यमहमद्राक्षं तमहं स्पृशामीति ॥ १४९ ॥

तथा कस्यचित्पुरुषस्य वाचं पूर्वं श्रुत्वा पुनः श्रूयमाणां वाचं तस्य वागियमिति कः प्रत्यभिजानाति । तस्मात् ज्ञानेन्द्रियातिरिक्तो ज्ञाता ध्रुव इति सिद्धम् ॥

अतीताथ स्मृतिः कस्य को वा स्वप्नस्य कारकः ॥ १५० ॥

जातिरूपवयोवृत्तविद्यादिभिरहंकृतः ।

शब्दादिविषयोद्योगं कर्मणा मनसा गिरा ॥ १५१ ॥

किंच । यद्यात्मा ध्रुवो न स्यात् तर्ह्यनुभूतार्थगोचरा स्मृतिः पूर्वा अनुभवभावितसंस्कारोद्बोधनिबन्धना कस्य भवेत् । नह्यन्येन दृष्टे वस्तुन्यन्यस्य स्मृतिरप्यपद्यते । तथा कः स्वप्नज्ञानस्य कारकः । नहीन्द्रियाणामुपरतन्व्यापाराणां तत्कारकत्वम् । तथाहेमेवाभिजनत्वादिसंपन्न इत्येवंविधोऽनुसंधानप्रत्ययः कस्य भवति स्थिरात्मव्यतिरिक्तस्य । तथा शब्दस्पर्शादिविषयोपभोगमिच्छार्थमुद्योगं मनोवाक्यायः कः कुर्यात् । तस्मादपि बुद्धीन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा स्थितः ॥ १५० ॥ १५१ ॥

उपासनाविशेषविध्यैर्धे संसारस्य रूपं विवृण्वन्नाह—

स संदिग्धमतिः कर्मफलमस्ति न वेति वा ।

विप्रुतः मिद्वमानमानमगिद्वोऽपि हि मन्यते ॥ १५२ ॥

योऽसौ पूर्वोक्त आत्मा विप्रुतोऽहंकारदूषितः स सकलकर्मसु फलमस्ति न वेति संदिग्धमतिर्भवति । तथाऽपिद्वोऽप्यकृतार्थोऽपि मिद्वमेव कृतार्थमात्मानं मन्यते ॥ १५२ ॥

मम दाराः मुतामान्या अहमेपामिति स्थितिः ।

हिताहितेषु भावेषु विपरीतमतिः मदा ॥ १५३ ॥

किंच । तस्य विप्रुतमतेभ्यम कलत्रपुत्रप्रेष्यादयोऽहमेपामित्यतीव समताकुलमितिर्भवति । तथा हिताहितकरं कार्यप्रकरं स विप्रुतमतिविपरीतमतिः मदा भवेत् ॥ १५३ ॥

जेयजे प्रकृतौ चैव विकारे वाऽविशेषवान् ।

अनाशकानलाघातजलप्रपतनोद्यमी ॥ १५४ ॥

एवंतुनोऽपिनीतात्मा त्रितथाभिनिवेशवान् ।

कर्मणा जेयमोहाभ्यामित्यया चैव बध्यते ॥ १५५ ॥

किंच । जेयं जानातीति जेयजन्मस्मिन्नात्मनि प्रकृतौ चात्मनो गुणयोग्यावस्थायां विकारे चाहंकारादप्यविशेषवान् विवेकानभिज्ञो भवति । तथानशनहुताशनाभ्युपवेशविपाशनादिषु विप्रुतवशात्कृतप्रयत्नो भवेत् । एवं तानाप्रकाराकार्यप्रवृत्तोऽपिनीतात्माऽभ्यंयतात्मा अस्यकार्याभिनिवेशयुक्तः सन् ताकृतकर्मजानेन समदूषाभ्यां मोहेन च बध्यते ॥ १५४ ॥ १५५ ॥

शरीरग्रहणद्वारेण कथं पुनस्तस्य विस्त्रम्भो भवतीत्यत आह—

आचार्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकिता ।

तन्कर्मणामनुष्ठानं सङ्गः सद्भिर्गिरः शुभाः ॥ १५६ ॥

स्थालोकालम्भविगमः मर्चभूतान्मदर्शनम् ।

त्यागः परिग्रहाणां च जीर्णकापायधारणम् ॥ १५७ ॥

विपनेन्द्रियसंगेयस्तन्द्रालस्यविवर्जनम् ।

शरीरपरिसंख्यानं प्रवृत्तिष्वघदर्शनम् ॥ १५८ ॥

नीरजस्तमसा सत्वशुद्धिर्निःस्पृहता शमः ।

एतैरुपायैः संशुद्धः मन्वयोग्यमृती भवेत् ॥ १५९ ॥

विद्यार्थमाचार्यमेवा वेदान्तार्थेषु पातञ्जलादियोगशास्त्रार्थेषु च विवेकित्वम् । तदतिपादितप्यानकर्मणामनुष्ठानम् । सङ्गुरूपसङ्गः प्रियहितवचनत्वम् । लल-

नालोकनालम्भयोः परित्यागः । सर्वभूतेष्वान्मवदर्शनं समत्वदर्शनम् । परिग्रहाणां च पुत्रक्षेत्रकलव्रादीनां त्यागः । जीर्णकापायधारणम् । तथा शब्दस्पर्शाद्विषयेषु श्रोत्रादीन्द्रियाणां प्रवृत्तिनिरोधमन्त्रानिद्रानुकारिणी । आलस्यमनुत्साहः तत्रोद्दिशेषेण त्यागः । शरीरकस्य परिसंख्यानमस्त्रिराशुचिवादिदोषानुसंधानम् । तथा सकलगमनादिषु प्रवृत्तिषु सूक्ष्मप्राणिवधादिदोषपरामर्शः । तथा रजस्रभोविधुरताप्राणायामादिभिर्भावशुद्धिः निःस्पृहता विषयेष्वनभिलाषः शर्मो ब्राह्मन्तःकरणसंयमः पुनराचार्योपासनादिभिरुपायैः तस्यैव शुकः शैबलसन्वयुक्तो ब्रह्मोपासनेनामृती भवेत् मुक्तो भवति ॥ १५६-१५९ ॥

कथमनुभवप्राप्तिरित्यत आह—

तन्मृत्तरूपस्थानान्मन्वयोर्मान्परिक्ष्वयान् ।

कर्मणां संनिकर्षाच्च सतां योगः प्रवर्तते ॥ १६० ॥

आत्मगततन्मृत्तरूपस्थानानि निश्चलनयोगस्थानानि स चतुष्टययोगाद्वैकल्यमवयुगयोगात्समीचीनानां परिक्ष्वयान् सत्पुरुषाणां च संवन्धात् आत्मयोगः प्रवर्तते ॥ १६० ॥

शरीरसंक्षये यस्य मनः सन्वन्धमीधरम् ।

अविप्रुतमतिः सम्यग्जातिसंसारतामिवात् ॥ १६१ ॥

किंच । यस्य पुनर्योगिनोऽविप्रुतमतेः शरीरसंक्षयसमये मनः सन्वयुक्तं सन्ध्याकाप्रतयेधरे प्रति व्याप्रियते स चतुष्पायनाप्रयोगाप्रवीणतयात्मानं नाधिगच्छति तर्हि विशिष्टसंस्कारपाटववशेन जात्यन्तरानुभूतमिदं विप्रिनासायसंवासादिसमुद्भूतदुःखस्वरत्वं प्राप्नुवान् । तस्मिन्नेतच्च जातोद्देशतत्तद्विप्रिनासायि मोक्षे प्रवर्तते ॥ १६१ ॥

यस्त्वेपटुसंस्कारतया पूर्वा जातिं न स्मरति तस्य का गतिरित्यत्राह—

यथा हि भरतो वर्णवर्णयत्यात्मनस्तनुम् ।

नानारूपाणि कुर्वाणस्तथात्मा कर्मजास्तनुः ॥ १६२ ॥

भरतो नटः स यथा रामरावणादिनानारूपाणि कुर्वाणः वितासितपीतादिभ्रवर्णैरात्मनस्तनुं वर्णयति रचयति तथैवात्मा तत्कर्मफलोपभोगार्थं कुञ्जवामनादिनानारूपाणि कर्मनिमित्तानि कलेवराण्यादत्ते ॥ १६२ ॥

कालकर्मात्मवीजानां दोषैर्मातुस्तथैव च ।

गर्भस्य वैकृतं दृष्टमङ्गहीनादि जन्मतः ॥ १६३ ॥

किंच । न केवलं कर्मैव कुञ्जवामनत्वादिनिमित्तं किंतु कालकर्मणी स्वकारणपितृबीजद्रोपो मातृद्रोषश्चेति सर्वमेतत्सहकारिकारणम् । एतेन दृष्टदृष्टस्व-

रूपेण कारणकलापेन गर्भस्याङ्गहीनत्वादिविकारो जन्मन आरभ्यानियतकालो
दृष्टः ॥ १६३ ॥

ननु प्राकृतिकप्रलयावसरे महदास्रखिलविकारविनाशे कर्मणो नाशात्कथं त-
द्विवन्धनः प्रथमपिण्डपरिग्रह इत्याशङ्क्याह—

अहंकारेण मनसा गत्या कर्मफलेन च ।

शरीरेण च नात्मायं मुक्तपूर्वः कथंचन ॥ १६४ ॥

मनोहंकारो प्रसिद्धौ । गतिः संसरणहेतुभूतो दोषराशिः । कर्मफलं धर्मा-
धर्मरूपम् । शरीरं लिङ्गात्मकं एतैरहंकारादिभिरयमात्मा कदाचिदपि न मु-
च्यते यावन्मोक्षः ॥ १६४ ॥

ननु प्रतिनियतकर्मणां जीवानां प्रतिनियतकालमेवोपरतिर्युक्ता न पुनः सं-
प्रामादौ युगपदकाले प्राणसंक्षय इत्याशङ्क्याह—

वर्त्याधाग्नेहयोगाद्यथा दीपस्य संस्थितिः ।

विक्रियापि च दृष्टैवमकाले प्राणसंक्षयः ॥ १६५ ॥

यथा हि खलु तैलच्छिन्नानेकवतिवतिनीनां नाबाज्वालानां युगपत्संस्थितिः
तासां च स्थितानां तदुत्तरं दोधूपमानपवनाहरिरूपद्विपत्तिहेतुपनिपातयौगप-
यायुगपत्तुपरतिर्यथा भवति तथैव रथिसारथिवजिकुञ्जरादिजीवानां युद्धाख्यो-
परतिहेतुयौगपत्प्राणसंक्षयः प्राणपरिक्षये नानुपपन्नः । एतदुक्तं भवति ।
प्रतिनिर्वृतकालविपत्तिहेतुभूतादृश्य तद्विरुद्धकार्यकरदृष्टहेतुपनिपातेन प्रति-
बन्ध इति ॥ १६५ ॥

मोक्षमार्गमाह—

अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदि ।

सितासिताः कर्बुरूपाः कपिला नीललोहिताः ॥ १६६ ॥

ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भिच्चा सूर्यमण्डलम् ।

ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिम् ॥ १६७ ॥

योऽसौ हृदि प्रदीपवत्स्थितो जीवस्तस्यानन्ता रश्मयो नाड्यः सुखदुःखहेतु-
भूताः ब्राह्मणसिंहज्यामीत्यादिनोक्ताः सितासितकर्बुरादिरूपः सर्वतः स्थिता-
लोहामेको रश्मिर्ऊर्ध्वे स्थितः प्रोऽसौ मर्त्यमण्डलं निर्भिद्य हिरण्यगर्भ-
निकर्यं यातिक्रम्य वर्तते तेन जीवः परां गतिमपुनरावृत्तिलक्षणां प्राप्नोति १६७
स्वर्गमार्गमाह—

यदस्यान्यं प्रभिद्यते मूर्ध्वमेव व्यवस्थितम् ।

तेन देवशरीराणि सप्तस्मानि प्रपद्यते ॥ १६८ ॥

१ आरम्भविषयः क. २ नेकवतिनीनो क. ३ स्थितानां यदुत्तरदोषमान क. ४ कर्बु-
नीलाः कपिलाः नीललोहिताः क.

यदस्यात्मनो मुक्तिमार्गभूताद्रश्मेरन्वद्रक्षिमक्षतमूर्ध्वाकारमेव च्चवस्थितं तेन
 सुरक्षरीराणि तैजसानि सुल्लोकभोगाधिकरणानि सधामानि कनकरजतरकरधि-
 तामरपुरसहितानि प्रपद्यते ॥ १६८ ॥

संसरणमार्गमाह—

येनैकरूपाश्चाधस्ताद्रश्मयोऽस्य मृदुप्रभाः ।

इह कर्मोपभोगाय तैः संसरति सोऽवशः ॥ १६९ ॥

ये पुनस्तस्याधस्ताद्रश्मयो मृदुप्रभास्तैरिह कलोपभोगार्थं संसारे संसरति भ-
 वशः स्वकृतकर्मपरतन्त्रः ॥ १६९ ॥

४ मृतचेतन्यवादिपक्षं परिजिहीर्षुराह—

वेदैः शास्त्रैः सविज्ञानैर्जन्मना मरणेन च ।

आर्त्या गत्या तथाऽगत्या सत्येन हनृतेन च ॥ १७० ॥

श्रेयसा मुखदुःखाभ्यां कर्मभिश्च शुभाशुभैः ।

निमित्तशाकुनज्ञानग्रहसंयोगजैः फलैः ॥ १७१ ॥

तारानक्षत्रसंचारैर्जागरैः स्वप्नजैरपि ।

आकाशपवनज्योतिर्जलभूतिमिरैस्तथा ॥ १७२ ॥

मन्वन्तरैर्युगप्राप्त्या मन्त्रौषधिफलैरपि ।

विचात्मानं वेद्यमानं कारणं जगतस्तथा ॥ १७३ ॥

वेदैः 'स एष मेति नेतीत्यामेति, अर्थकमनन्वद्वस्वमपाणिपाद्व' इत्यादिभिः ।
 शास्त्रैश्च भीमांसांवीक्षिण्यादिभिः । विश्वानैश्च ममेदं क्षरीरमित्यादिवेदेष्वतिरि-
 कात्मानुभवैः । तथा जन्ममरणाभ्यां जन्मान्तरानुहितपर्माधर्ममिष्यताभ्यां दे-
 हातिरिक्तारमानुमानम् । आर्त्या जन्मान्तरगतकर्मोनुहातुनियतया । तथा गम-
 नागमनाभ्यां ज्ञानेच्छामयसाधारनियताभ्यामपि भौतिकदेहातिरिक्तारमानुमा-
 नम् । यदि देहस्य चैतन्यादि संभवति । यतः कारणगुणप्रोकरणेन कर्मप्रत्यये
 नैषोपिच्छुणारम्भो एहः । नच तत्कारणभूतपार्थिवपरमाण्वादिषु चैतन्यादिस-
 मवायः संभवति तदारब्धस्तम्भकुम्भादिभौतिकेष्वनुपपन्नमात् । नच अदृक्-
 क्तिबहुदृक्पादिप्रधानारसंयोगज इति वाच्यम् । हाकः साधारणगुणकार् । अतो
 भौतिकदेहातिरिक्तैश्चैतन्यादिसन्नवाच्यङ्गीकर्तव्यः । सत्यानुत्ते प्रसिद्धे । अतो दि-
 तप्राप्तिः । सुखदुःखे आमुष्मिके । तथा शुभकर्मानुष्ठानमशुभकर्मपरिष्ठाताः ।
 क्लेश ज्ञाननिवृत्तैर्देहातिरिक्तारमानुभावम् । विमर्षं शुकम्पादि । सत्सुखज्ञानं
 पिङ्गलादि पतत्रिषेटाङ्गिकं ज्ञानम् । प्रकृतं सूबांशुः सर्वसंयोगैः फलैः । तारा
 अश्विन्यादिव्यतिरिक्तानि ज्योतीनि यज्ञप्राण्यनुष्ममृतीनि वृत्तैर्वा संसारीः शु-

भाशुभफळघोतनैः जागरीर्जागरावस्थाजन्मैश्च सच्छिद्रादित्यादिदर्शनैः तथा स्व-
प्रज्ञैः खरवाराहपुकरयारोहणादिज्ञानैः, तथा आकाशाद्यैश्च जीवोपभोगार्थतया
पृष्टैः, तथा मन्वन्तरप्राप्त्या युगान्तरप्राप्त्या देहेऽनुपपद्यमानतया, तथा मन्वी-
षधिकलैः प्रेक्षापूर्वकैः क्षुद्रकर्माद्यैः साक्षात्परम्परया वा देहेऽनुपपद्यमानैर्वेद्यमानं
हे मुनयो विस्त जानीत ॥ १७०-१७१ ॥

अहंकारः स्मृतिर्मेधा द्वेषो बुद्धिः सुखं धृतिः ।

इन्द्रियान्तरसंचार इच्छा धारणजीविते ॥ १७४ ॥

स्वर्गः स्वप्नश्च भावानां प्रेरणं मनसो गतिः ।

निमेषश्चेतना यत्न आदानं पाञ्चभौतिकम् ॥ १७५ ॥

यत् एतानि दृश्यन्ते लिङ्गानि परमात्मनः ।

तस्मादस्ति, परो देहादात्मा सर्वग ईश्वरः ॥ १७६ ॥

किंच । अहंकारिरहंकारः । स्मृतिः प्राग्भवीयानुभवभावितसंस्कारोद्बोधनिब-
न्धना साम्यपानाविषोचरा । सुखमैहिकम् । धृतिर्धैर्यम् । इन्द्रियान्तरेण हि द-
ष्टेऽर्थे इन्द्रियान्तरस्य संचारो यमहमद्राक्षं तमहं स्पृशामीत्येवमनुसन्धानरूप
इन्द्रियान्तरसंचारः । अत्रेच्छाप्रयत्नचैतन्यानां स्वरूपेण लिङ्गत्वम् । पूर्वश्लोके तु
गमयस्त्वपचनानिहेतुतया आर्थिकं लिङ्गत्वमित्यपौनरुक्त्यम् । तथा धारणं धारी-
रत्न । जीवितं प्राणधारणम् । स्वर्गो नियतदेहान्तररोषभोग्यः सुखविलेखः । स्वप्नः
प्रसिद्धः । पूर्वश्लोके तु स्वप्नस्य शुभफळघोतनाय लिङ्गत्वं अत्र स्वरूपेणैवत्यपौनरु-
क्त्यम् । तथा भावानामिन्द्रियादीनां प्रेरणम् । मनसो गतिश्चेतनाधिष्ठानप्राप्ता ।
विलेखः प्रसिद्धः । तथा यत्नभूतानामुपादानम् । यस्मादेवानि लिङ्गानि भूतेष्व-
नुपपन्नानि साक्षात्परम्परया वा परमात्मनो द्योतकानि दृश्यन्ते तस्मादस्ति देहा-
तिरिक्त आत्मा सर्वग ईश्वर इति सिद्धम् ॥ १७४-१७६ ॥

क्षेत्रज्ञस्वरूपमाह—

बुद्धीन्द्रियाणि सार्थानि मनः कर्मेन्द्रियाणि च ।

अहंकारश्च बुद्धिश्च पृथिव्यादीनि चैव हि ॥ १७७ ॥

अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः क्षेत्रस्यास्य निगद्यते ।

ईश्वरः सर्वभूतस्यः सन्नसन्दसच्च यः ॥ १७८ ॥

बुद्धीन्द्रियाणि ओन्नादीनि सार्थानि सद्वादिविषयसहितानि मनः कर्मेन्द्रि-
यानि वागादीनि तथाहंकारो बुद्धिश्च निष्कषात्मिका पृथिव्यादीनि पञ्चभूतानि
अव्यक्तं मङ्कलित्वेत्सद् क्षेत्रज्ञस्य बोञ्जाबीश्वरः सर्वगतः अत्युच्च स्वरूपः प्रमा-

जान्तराग्राह्यत्वात् । असन् अस्पष्टप्रतीतिकत्वात् । सर्वसद्बुधोऽसावात्मा क्षेत्रज्ञ इति निगद्यते ॥ १७७ ॥ १७८ ॥

बुद्ध्यादेरुत्पत्तिमाह—

बुद्धेरुत्पत्तिरव्यक्तात्ततोऽहंकारसंभवः ।

तन्मात्रादीन्यहंकारादेकोत्तरगुणानि च ॥ १७९ ॥

सत्त्वादिगुणसाम्यमव्यक्तम् । ततस्त्रिप्रकारायाः सत्त्वरजस्तमोमय्या बुद्धेरुत्पत्तिः । तस्याश्च वैकारिकसैजसो भूतादिरिति त्रिविधोऽहंकार उत्पद्यते । तत्र तामसान्द्रतादिसंज्ञकादहंकारात्तन्मात्राणि आदिग्रहणाद्गगनादीनि तानि चैकोत्तरगुणान्युत्पद्यन्ते । चण्डाद्वैकारिकतैजसाभ्यां बुद्धिकर्मेन्द्रियगणामुत्पत्तिः ॥ १७९ ॥

गुणस्वरूपमाह—

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणः ।

यो यस्माभिःसृजतश्चैषां स तस्मिन्नेव लीयते ॥ १८० ॥

तेषां गगनादिपञ्चभूतानां एकोत्तरबुद्ध्या पञ्च शब्दादयो गुणा वेदितव्याः । एषां च बुद्ध्यादिविकाराणां मध्ये यो यस्मात्प्रकृत्यादेरुत्पन्नः स तस्मिन्नेव सूक्ष्मरूपेण प्रकृत्यसमये प्रलीयते ॥ १८० ॥

प्रकरणार्थमुपसंहरन्नाह—

यथात्मानं सृजत्यात्मा तथा वः कथितो मया ।

विपाकात्रिप्रकाराणां कर्मणामीश्वरोऽपि सन् ॥ १८१ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणास्तस्यैव कीर्तिताः ।

रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवद्भ्राम्यते ह्यसौ ॥ १८२ ॥

अनादिरादिमात्रैव स एव पुरुषः परः ।

लिङ्गेन्द्रियग्राह्यरूपः सविकार उदाहृतः ॥ १८३ ॥

मानसादित्रिप्रकारकर्मणां विपाकादीश्वरोऽपि सन्नात्मा यथात्मानं सृजति तथा बुष्मार्कं कथितः । सत्त्वाद्याश्च गुणास्तस्यैवैवाविद्याविशिष्टस्य कीर्तिताः । तथा स एव रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवदिह संसारे भ्राम्यतीत्यपि कथितम् । स एवानादिः परमपुरुषः क्षरीरग्रहणेनादिमान् कुम्भबामनादिविकारसहितस्तथा स्थूलाकारतया परिणतो लिङ्गेन्द्रियैश्च ग्राह्यस्वरूप उदाहृतः ॥ १८१-१८३ ॥

स्वर्गमार्गमाह—

पितृशानोऽज्जवीथ्याश्च यदगस्त्यस्य चान्तरम् ।

तेनाग्निहोत्रिणो यान्ति स्वर्गकामा दिवं प्रति ॥ १८४ ॥

१. तद्गुणाः ख. २. तस्यैवाविशिष्टस्य ख.

अजवीध्वमरमार्गः तस्मात्स्वस्व, च यदन्तरमसौ पितृयज्ञानामिहोत्रिणः
स्वर्गकामाः क्षिपं यान्ति स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥ १८४ ॥

ये च दानपराः सम्यगष्टाभिश्च गुणैर्युताः ।

तेऽपि तेनैव मार्गेण सत्यव्रतपरायणाः ॥ १८५ ॥

किंच । ये च दानादिस्वार्तकर्मपराः सम्यग्दम्भरहिताः तथाष्टाभिरात्मगुणै-
र्दयाक्षान्तिरनसूयाशौचमनायासो मङ्गलमकार्षण्यमस्पृहेति गौतमादिप्रति-
पादितैर्युक्ताः । तथा ये च संत्यवदननिरतास्तेऽपि तेनैव पितृयानेनैव सुरसदन-
माप्नुवन्ति ॥ १८५ ॥

ननु नैमित्तिकादिप्रतिसंचरेऽखिलाध्यापकप्रलयाद्विदितवेदास्तस्योपरितना
जनाः कथमग्निहोत्रादिकं कर्म करिष्यन्ति कथंतरां चाकृतकर्माणः स्वर्गमार्गम-
धिरोक्ष्यन्तीत्यत आह—

तत्राष्टाशीतिसाहस्रा मुनयो गृहमेधिनः ।

पुनरावर्तिनो बीजभूता धर्मप्रवर्तकाः ॥ १८६ ॥

तत्र पितृयानेऽष्टाशीतिसहस्रसंख्या मुनयो गृहस्थाश्रमिणः पुनरावृत्तिधर्माणः
सर्गादौ वेदस्योपदेशकतया धर्मतरुप्रादुर्भावे बीजभूताः सन्तोऽग्निहोत्रादिधर्म-
प्रवर्तकाः, अतो न प्रागुदितदोषैस्समासङ्गः ॥ १८६ ॥

सप्तर्षिनागवीध्यन्तर्देवलोकं समाश्रिताः ।

तावन्त एव मुनयः सर्वारम्भविवर्जिताः ॥ १८७ ॥

तपसा ब्रह्मचर्येण सङ्गत्यागेन मेधया ।

तत्र गत्वावतिष्ठन्ते यावदाभूतसंप्लवम् ॥ १८८ ॥

किंच । सप्तर्षयः प्रसिद्धाः नागवीथी ऐरावतपन्थाः तदन्तराके तावन्त
एव अष्टाशीतिसहस्रसंख्या मुनयः सर्वारम्भविवर्जिताः केवलज्ञाननिष्ठाः
तपोब्रह्मचर्ययुक्ताः तथा सङ्गत्यागिनो देवलोकं समाश्रिताः आभूतसंप्लवं
प्राकृतप्रकल्पपर्यन्तमवतिष्ठन्ते । तत्र च स्थिताः सृष्ट्यादावाध्यात्मिकधर्माणं
प्रवर्तकाः ॥ १८७ ॥ १८८ ॥

कथंभूतास्ते मुनय इत्यत आह—

यतो वेदाः पुराणानि विद्योपनिषदस्तथा ।

श्लोकाः सूत्राणि भाष्याणि यच्च किंचन वाच्ययम् ॥ १८९ ॥

यतो द्विविधावपि मुनिसमूहास्तत्वारो वेदाः पुराणाश्चिद्योपनिषदश्च नि-
त्यभूता एवाध्यात्मपरम्परायाताः प्रकृतास्तथा श्लोका इतिहासात्मकाः सूत्राणि
च सम्प्रदानुज्ञासन्धीमतागोचराणि भाष्याणि च सूत्रभाष्यात्मकानि यदन्त-

दायुर्विधादिकं वाक्यं तदपि यत्सकाशात्प्रवृत्तं तथाविधास्ते शुभयो धर्मप्रव-
र्तकाः । एवंसति वेदस्याऽपि नानित्यतादोषप्रसङ्गः ॥ १८९ ॥

ततः किमित्यत आह—

वेदानुवचनं यज्ञो ब्रह्मचर्यं तपो दमः ।

श्रद्धोपवासः स्वातन्त्र्यमात्मनो ज्ञानहेतवः ॥ १९० ॥

वेदस्य नित्यत्वे सति तत्प्रामाण्यबलाद्देवानुवचनादयः सत्त्वशुद्ध्यापादनद्वारे-
णात्मज्ञानस्य हेतव इत्युपपन्नं भवति ॥ १९० ॥

स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः समस्तैरेवमेव तु ।

द्रष्टव्यस्त्वथ मन्तव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिः ॥ १९१ ॥

य एनमेवं विन्दन्ति ये चारण्यकंमाश्रिताः ।

उपासते द्विजाः सत्यं श्रद्धया परया युताः ॥ १९२ ॥

किंच । यस्मान्नित्यतयात्मप्रमाणभूतो वेदस्तस्मादसावुकमार्गेण सकलाश्रमि-
भिर्नानाप्रकारं जिज्ञासितव्यः । तमेव प्रकारं दर्शयति । द्विजातिभिर्द्रष्टव्योऽपरो-
क्षीकर्तव्यः । तत्रोपायं दर्शयति—श्रोतव्यो मन्तव्य इति । प्रथमतो वेदान्तध-
वणेन निर्णेतव्यः । तदनन्तरं मन्तव्यः युक्तिभिर्विचारयितव्यः । ततोऽसौ ध्यानेना-
परोक्षीभवति । ये द्विजातयोऽतिशयश्रद्धायुक्ताः सन्तो निर्जनप्रदेशमाश्रिताः
एवमुक्तेन मार्गेण एनमात्मानं सत्यं परमार्थभूतमुपासते ते आत्मानं विन्दन्ति
कमन्ते प्राप्नुवन्ति ॥ १९१ ॥ १९२ ॥

प्राप्तिमार्गवेदब्रह्ममाह—

क्रमात्ते संभवन्त्यर्चिरहः शुद्धं तथोत्तरम् ।

अयनं देवलोकं च सवितारं सवैद्युतम् ॥ १९३ ॥

ततस्तान्पुरुषोऽभ्येत्य मानसो ब्रह्मलौकिकान् ।

करोति पुनरावृत्तिस्तेषामिह न विद्यते ॥ १९४ ॥

ते विदित्वात्मानः क्रमादप्याद्यभिमानिदेवतास्वानेषु शुक्तिमार्गभूतेषु वि-
ज्ञान्य तैः प्रस्थापिताः परमपदं प्राप्नुवन्ति । अर्चिरहः, अहर्दिनं, शुद्धपदः,
तथोत्तरावयनं, सुरराज्यं, सविता सूर्यः, वैद्युतं च तेजः, तान् एवं क्रमादर्चिरादि-
ज्ञानगतान्मावसः पुरुषो ब्रह्मलोकमात्मः करोति । तेषामिह संसारे पुनरावृ-
त्तिर्न विद्यते किंतु प्राकृतप्रतिसंचरावस्थे स्वकलिङ्गकरीराः परमात्मन्वेकीय-
वन्ति ॥ १९३ ॥ १९४ ॥

पूर्वोक्तपितृब्रह्ममाह—

यज्ञेन तपसा दानैर्ये हि स्वर्गजितो नतः ।

धूमं निशां कृष्णपक्षं दक्षिणायनमेव च ॥ १९५ ॥
 पितृलोकं चन्द्रमसं वायुं वृष्टिं जलं महीम् ।
 क्रमात्ते संभवन्तीह पुनरेव व्रजन्ति च ॥ १९६ ॥
 एतद्यो न विजानाति मार्गद्वितयमात्मवान् ।
 दन्दशूकः पतङ्गो वा भवेत्कीटोऽथवा कृमिः ॥ १९७ ॥

ये पुनर्विहितैर्मागैर्यज्ञदानतपोभिः स्वर्गफलभोक्तारस्ते क्रमाद्ब्रह्मादिवन्द्रपर्य-
 न्तपदार्थाभिमानिनीर्देवताः प्राप्य पुनरेव वायुवृष्टिजलभूमीः प्राप्य व्रीह्याद्यन्न-
 रूपेण शुकत्वमवाप्य संसारिणो योनिं व्रजन्ति । एतन्मार्गद्वयं प्रमत्तो यो न
 विजानाति मार्गद्वयोपायभूतधर्मानुष्ठानं न करोति असौ दन्दशूको भुजङ्गः, प-
 तङ्गः शकभः, कृमिः कीटो वा भवेत् ॥ १९५-१९७ ॥

उपासनाप्रकारमाह—

ऊरुस्थोत्तानचरणः सव्ये न्यस्योत्तरं करम् ।
 उत्तानं किञ्चिदुन्नाम्य मुखं विष्टभ्य चोरसा ॥ १९८ ॥
 निमीलिताक्षः सत्वस्थो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् ।
 तालुस्थाचलजिह्वश्च संवृतास्यः सुनिश्चलः ॥ १९९ ॥
 संनिरुध्येन्द्रियग्रामं नातिनीचोच्छ्रितासनः ।
 द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्राणायाममुपक्रमेत् ॥ २०० ॥
 ततो ध्येयः स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत्प्रभुः ।
 धारयेत्तत्र चात्मानं धारणां धारयन्बुधः ॥ २०१ ॥

ऊरुस्थोत्तानौ चरणौ यस्य स तथोक्तः बद्धपश्चासनः । तथोत्ताने सव्यकले
 दक्षिणमुत्तानं न्यस्य मुखं किञ्चिदुन्नाम्योरसा च विष्टभ्य स्तम्भयित्वा तथा नि-
 मीलिताक्षः सत्वस्थः कामक्रोधादिरहितो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् तथा तालुनि-
 स्थिता अचला जिह्वा यस्य स तथोक्तः । तथा संवृतास्यः पिहिताननः सुनिश्चलो
 निरुध्यकम्यः तथा सन्निद्रियसमूहं विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य नातिनीचासनो ना-
 स्तुच्छ्रितासनो यथा चित्तविक्षेपो न भवति तथोपविष्टः सन् द्विगुणं त्रिगुणं वा
 प्राणायामाभ्यासमुपक्रमेत् । ततो वशीकृतपवनेन योगिना योऽसौ हृदये दीप-
 वत्प्रकम्यः प्रभुः स्थितोऽसौ ध्यातव्यः । तत्र च हृदि आत्मानं मनोगोचरतया
 धारयेत् । धारयामश्च धारयेत् । धारयामस्वरूपं च । जाम्बवत्प्रमथेन प्लोदि-
 कादानकाको ज्ञानप्रारं ताभिः पञ्चदशमाश्रामिरधमः प्राणायामः । त्रिंशत्त्रिं-
 शतमः । पञ्चत्वारिंशत्त्रिंशतमः । एवं प्राणायामत्रयात्मिकैका धारणा । तत्रिंशतो

१ न्यस्योत्तरं करम् क. पाठः.

योगशब्दवाच्यास्ताश्च धारयेत् । यथोक्तमन्यत्र—‘संभ्रम्य षोडशिकां दद्यात्क-
रामं जानुमण्डले । मात्राभिः पञ्चदशभिः प्राणायामोऽधमः स्मृतः ॥ मध्यमो
द्विगुणः श्रेष्ठस्त्रिगुणो धारणा तथा । त्रिभिस्त्रिभिः स्मृतैकैका ताभिर्बौगल्यैश्च
च ॥’ इति ॥ १९८—२०१ ॥

धारणात्मकयोगाभ्यासे प्रयोजनमाह—

अन्तर्धानं स्मृतिः कान्तिर्दृष्टिः श्रोत्रज्ञता तथा ।

निजं शरीरमुत्सृज्य परकायप्रवेशनम् ॥ २०२ ॥

अर्थानां छन्दतः सृष्टिर्योगसिद्धेश्च लक्षणम् ।

सिद्धे योगे त्यजन्देहममृतत्वाय कल्पते ॥ २०३ ॥

अणिमैप्राप्त्या परैरदृश्यत्वमन्तर्धानम् । स्मृत्तिरतीन्द्रियेष्वर्थेषु मन्वादेरिव
स्मरणम् । कान्तिः कमनीयता । दृष्टिरतीतानागतेष्वर्थेषु । तथा श्रोत्रज्ञता
अतिद्वीयसि दक्षेऽभिव्यज्यमानतया श्रोत्रपथमनासेदुषामपि ज्ञानानां ज्ञा-
नता । निजशरीरत्यागेन परशरीरप्रवेशनम् । स्ववाग्छावशेनार्थानां कारणनिर-
पेक्षतया सृष्टिरित्येतद्योगस्य सिद्धेलक्षणं लिङ्गम् । नचैतावदेव प्रयोजनं किं
सिद्धे योगे त्यजन्देहममृतत्वाय कल्पते ब्रह्मत्वप्राप्तये च प्रभवति ॥२०२॥२०३॥

यज्ञदानाद्यसंभवे सत्त्वशुद्धाबुपायान्तरमाह—

अथवाप्यभ्यसन्वेदं न्यस्तकर्मा वने वसन् ।

अयाचिताशी मितशुक्परां सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २०४ ॥

अथवा त्यक्तकाम्यनिषिद्धकर्मा अन्यतमं वेदमभ्यसन् एकान्तशीलोऽथा-
श्चित्तमिताशानापादितसत्त्वशुद्धिरात्मोपासनेन परां मुक्तिलक्षणां सिद्धिं प्राप्नोति ॥

न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि हि मुच्यते ॥ २०५ ॥

किंच । सत्प्रतिग्रहादिन्यायेनोपार्जितधनः अतियिपूजातत्परः नित्यनैमित्तिक-
श्राद्धानुष्ठाननिरतः सत्यवदनशीलः सच्चात्मतत्त्वध्याननिरतो गृहस्थोऽपि हि य-
स्यान्मुक्तिमवाप्नोति तस्मात् केवलमैहिकपारिवाज्यपरिग्रह एव मुक्तिमाधनम् ॥

इत्यध्यात्मप्रकरणम् ॥

अथ प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५

‘वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः’ इत्यत्र प्रतिपाद्यतया प्रतिज्ञातषड्वि-
धधर्ममध्ये पञ्चप्रकारं धर्ममभिधायापुनश्चैतद्विधं नैमित्तिकं धर्मजातं प्रायश्चित्त-

१ सिद्धेर्हि, सिद्धिर्हि ख. २ अणिमाप्राप्त्या ख. ३ करणनिरपेक्ष ख. ४ पारिग्रज्य ख.

पद्मामिकल्पं प्रारिप्सुः प्रथमतस्तत्प्ररोचनार्थमधिकारिविशेषप्रदर्शनार्थं चार्थवाद-
रूपं कर्मविपाकं तावदाह—

महापातकजान्प्रोगाध्र्गान्प्राप्य दारुणान् ।

कर्मक्षयात्प्रजायन्ते महापातकिनस्त्वह ॥ २०६ ॥

ब्रह्महत्यादिपञ्चकस्य महापातकसंज्ञा ब्रह्महा मद्यप इत्यत्र वक्ष्यते तद्योगिनो
महापातकिनस्ते महापातकजनितान्तामिस्रादिनरकान्स्वजनितदुष्कृतानुरूपान्
घोरानतितीव्रवेदनापादकत्वेनातिभयंकरान्दारुणान्दुःखैकभोगिनिक्रयान्प्राप्य क-
र्मक्षयान् कर्मजन्मनरकदुःखोपभोगक्षयादनन्तरं कर्मशेषान्पुरिह संसारे दुःख-
बहुलश्रमगालाद्दिनिर्योग्यानिषु प्रकर्षेण भूयोभूयो जायन्ते । महापातकिग्रहण-
मितरेषामप्युपपातक्यादीनामुपलक्षणम् । तेषां च तिर्यगादियोनिप्राप्तेर्वक्ष्य-
माणत्वात् ॥ २०६ ॥

महापातकिनां संसारप्राप्तिमुक्त्वा तद्विशेषकथनायाह—

मृगश्वसूकरोष्ट्राणां ब्रह्महा योनिमृच्छति ।

स्वरपुल्कसवेर्णानां सुरापो नात्र संशयः ॥ २०७ ॥

कृमिकीटपतङ्गत्वं स्वर्णहारी समाप्नुयात् ।

तृणगुल्मलतान्वं च क्रमशो गुरुतरुपगः ॥ २०८ ॥

मृगा हरिणादयः श्वसूकरोष्ट्राः प्रसिद्धाः तेषां योनिं ब्रह्महा स्वकर्मशेषेण प्रा-
प्नोति । स्वरो रासभः पुल्कसः प्रतिलोमनिपादेन शूच्यां जातः वैदेहकेनाम्बुध्यां
जातो वेणुस्येवां योनिं सुरापः प्राप्नोति । कृमयः सजातीयसंभोगनिरपेक्षा मां-
सविद्यागोमपादिजन्माः, ततः किञ्चित्स्थूलतराः पक्षास्थिरहिताः पिपीलिकादयः
कीटाः, पतङ्गाः शालभाः, तेषां योनिं ब्राह्मणस्वर्णहारी प्राप्नुयात् । तृणं काश्यादि-
गुल्मलते प्रागुक्ते, तज्जातीयतां क्रमेण गुरुतरुपगः प्राप्नोति । एतन्नाकामकृतचि-
पवश्च । कामकारकृते स्वभ्यास्वपि दुःखबहुलयोनिषु संसरन्ति । यथाह मनुः
(११।५५-५८)—‘श्वसूकरसूकरोष्ट्राणां गोवैजिह्वगपक्षिणाम् । चण्डालपुंके-
लानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥ कृमिकीटपतङ्गानां विदुःशुजां चैव पक्षिणाम् ।
हिंसाणां चैव सत्वानां सुरापो ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥ सुताहिसरटानां च तिरिजां
चाम्बुचारिणाम् । हिंसाणां च पिशाचाणां खेनो विप्रः सहस्रसः ॥ सुतोर्जवाभः ।
सरटः कृककासः ।—‘तृणगुल्मलतानां च क्रम्यादां दंष्ट्रिणामपि । कूरकर्मिणानां चैव
शतस्रो गुरुतरुपगः ॥’ इति ॥ २०७ ॥ २०८ ॥

एवं च तिर्यक्त्वाद्दुष्तीर्णानां मानुष्ये रोगादि लक्ष्यानि भवन्तीत्याह—

ब्रह्महा क्षयरोगी स्वात्सुरापः श्वापदन्तकः ।

१ वेणुनां क. २ बोनीः क. ३ गोवैजिह्वगपक्षिणामिति पाठः. ४ पुंकेलानां च क.

हेमहारी तु कुनखी दुश्कर्मा गुरुतल्पगः ॥ २०९ ॥

यो येन संवसत्येषां स तल्लिङ्गोऽभिजायते ।

किंच । एवं रौरवादिनरकेषु चसूकरकारादियोगिषु च दारुणं दुःकामनुभूयान्तरं दुरितशेषेण जननसमय एव क्षयरोगादिकक्षणयुक्ताः । प्रचुरेषु मानवक्षरीरेषु संसरन्ति । ब्रह्महा क्षयरोगी राजयक्ष्मी भवेत् । निषिद्धसुरापः स्वभावतः कृष्णदशनः । ब्राह्मणहेत्रो हर्ता कुत्सितनस्वत्वम् । गुरुदारगामी दुश्कर्मेत्थं कुष्ठिताम् ॥ २०९ ॥ एतेषां ब्रह्महादीनां मध्ये येन पतितेन चः पुरुषः संवसति स तल्लिङ्गोऽभिजायते ।

अन्नहर्तामयावी स्यान्मूको वागपहारकः ॥ २१० ॥

धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः पिशुनः पूतिनासिकः ।

तैलहृतैलपायी स्यात्पूतिवक्रस्तु सूचकः ॥ २११ ॥

किंच । अन्नस्यापहर्ता आमयावी भजीणांसः । वागपहारकोऽननुज्ञाताध्यायी पुस्तकापहारी च मूको वागिन्द्रियविकलो भवेत् । धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः पञ्चकुल्यादिः । पिशुनो विद्यमानपरदोषप्रख्यापनशीलः । पूतिनासिकः दुर्गन्धनासिकः । तैलस्य हर्ता तैलपायी कीटविशेषो भवति । सूचकोऽसद्वेषसंकीर्तनो दुर्गन्धवद्ग्नो जायते । एतच्च तिर्यक्त्वप्राप्त्युत्तरकालं मानुषशरीरमाप्तौ द्रष्टव्यम् (१२।६८)—'यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलाक्षरः । अवरथं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ॥' इति मनुस्मरणात् ॥ २१० ॥ २११ ॥

परस्य योषितं हत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च ।

अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ २१२ ॥

किंच । यः परदारानपहरति ब्रह्मस्वं च सुवर्णम्यतिरिक्तमपहरति असावरव्ये निर्जले देशे ब्रह्मराक्षसो भूतविशेषो जायते ॥ २१२ ॥

हीनजातौ प्रजायेत पररत्नापहारकः ।

पत्रशाकं शिखी हत्वा गन्धाञ्छुच्छुन्दरी शुमान् ॥ २१३ ॥

किंच । हीनजातौ हेमकारास्वायां पक्षिजातौ पररत्नापहारको जायते । तथाच मनुः (१२।६१)—'मभिसुक्ताप्रवाकानि हृत्वा कोमेच मानवः । विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तुषु ॥' इति । पत्राशाकं शाकं हत्वा मयूरः । शुमान्गन्धानपहृत्य शुच्छुन्दरी राजहृदितास्वा मूषिका जायते ॥ २१३ ॥

मूषको धान्यहारी स्याद्यानशुद्धः कपिः फलम् ।

जलं शुद्धः पयः काको गृहकारी शुपस्करम् ॥ २१४ ॥

मधु दंशः पलं गृत्रो गां गोधाम्नि वकस्तथा ।

श्वित्री वल्लं श्वा रसं तु चीरी लवणहारकः ॥ २१५ ॥

किं च । आम्बहारी आसुः । यानं हृत्बोद्धः । फलं वानरः । जलं पुत्रः कंकट-
विलास्यः पक्षी । पयः क्षीरं । काको ध्वाङ्कः । गृहोपस्करं मुसलादि हृत्वा
गृहकारी चेटकास्यः कीटविशेषः । मधु हृत्वा दंशास्यः कीटः । पलं मांसं
हृत्वा गृध्रास्यः पक्षी । गां हृत्वा गोधास्यः प्राणिविशेषः । अग्निं हृत्वा
वकास्यः पक्षी । वल्लं हृत्वा श्वित्री । इक्ष्वादिरसं हृत्वा सारमेयः । लवणहारी
चीर्यास्यः उच्चैःस्वरः कीटः ॥ २१४ ॥ २१५ ॥

एवं प्रदर्शनार्थं किञ्चिदुक्त्वा प्रतिद्रव्यं पृष्ठाकोटिम्यायेन वक्तुमशक्तेरेकोऽ-
पाधिना कर्मविपाकं दर्शयितुमाह—

प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तं स्तेयकर्मणि ।

द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणिजातयः ॥ २१६ ॥

द्रव्यस्यापह्रियमाणस्य यादृशाः प्रकारान्तादृशा एव प्राणिजातयः स्तेयकर्म-
ण्यपहृतीरो भवन्ति । यथा कांस्यहारी हंस इति । अथवा सरफलसाधनं द्रव्य-
मपहरति तत्साधनविकलो यथा पञ्जतामशहारक इति ॥ शङ्खेन क्वचिद्दि-
शेषो दर्शितः । ब्रह्मा कुट्टी । तैजसापहारी मण्डली । देवब्राह्मणाक्रोशकः
सलतिः । गरदामिदातुन्मत्तं । गुरुं प्रतिहन्तापस्मारी । गोत्रश्वाम्भः । धर्मपत्नीं
श्वकस्वाम्भत्र प्रवृत्तः शब्दवेषी प्राणिविशेषः । कुण्डाशी भगभक्षो देवब्रह्मस्व-
हारी । पाण्डुरोगी म्यासापहारी च काणः । स्त्रीपण्योपजीवी बण्डः । कौमारदार-
त्यागी दुर्भंगः । मिष्टैकाशी वातगुस्मी । अभङ्ग्यभक्षको गण्डमाली । ब्राह्मणीगामी
निर्बीजी । क्रकर्म वामनः । वस्त्रापहारी पतंगः । शय्यापहारी क्षपणकः ।
शङ्खपुष्पपहारी कपाली । दीपापहारी कौशिकः । मित्रपुत्र क्षयी । रीतापि-
त्रोराकोशः स्वञ्जक इति ॥ गौतमोऽपि क्वचिद्दिशेषमाह । अनृतवीर्यबलः
मुहुर्मुहुः संलम्बाङ् । जलोदरी दारत्यागी । कूटसाक्षी स्त्रीपदी उच्छिष्टजन्मा-
च्युतः । विद्याद्विप्रकर्ता छिन्नोष्ठः । अन्वगूर्णः छिन्नहस्तः । सानुजोऽन्वः । सुषायामी
वातवृषणः । चतुष्पथे विष्णुत्रयिसर्जने मूत्रकृच्छ्री । कन्यादूषकः बण्डः । ईर्ष्यालु-
र्भक्षकः । पित्रा विषदमानोऽपस्मारी । म्यासापहारी अनपत्यः । रक्षापहारी अत्य-
न्वदरिद्रः । विद्याविक्रयी पुरुषशृगः । वेदविक्रयी द्वीपी । बहुवाजको जलप्लवः ।
अवाञ्जयजको बराहः । अविमञ्जितभोजी वायसः । सुष्टैकभोजी धानरः । वत-
सतोऽभ्रम्बाकारः । कक्षचनदहनात्सद्योतः । दारकाचाचो मुसविगण्डिः । पर्तु-
पितभोजी कृमिः । अदत्तादायी बलीबद्धः । मत्सरी अमरः । अङ्गुत्सादी म

१ शङ्खपुष्पकस्य क. २ कट्यस्य क. ३ पृष्ठाकोटेन. ख. ४ ब्रह्मस्वहरः ख. ५ सुष्टैकाशी
पाठ. ६ सण्डकारः ख. ७ अण्डकृष्ण इ. ८ अन्वगूर्णी ख. ९ मिष्टैकभोजी इ.

ण्डलकुण्ठी । शूद्राचार्यः शपाकः । गोहृता सपः । खेहापहारी क्षत्री । आन्नापहारी अ-
जीर्णी । ज्ञानापहारी मूकः । चण्डालीपुस्कसीगमने भजगरः । प्रव्रजितागमने मरुचि-
शाचः । शूद्रगीगमने दीर्घकीटः । सबर्णाभिगामी दरिद्रः । जलहारी मत्स्यः । क्षीरहारी
बलाकः । वारुणिकोऽङ्गहीनः । अतिक्रियविक्रयी गृध्रः । राजमहिषीगामी ननु-
सकः । राजाक्रोशको गर्दभः । गोगामी मण्डूकः । अनध्यायाध्ययने सुगालः ।
परद्रव्यापहारी परप्रेष्यः । मत्स्यबधे गर्भवासी । हृत्येतेऽनुपूर्वगमना इति ॥
क्षियोऽप्येतेषु निमित्तेषु पूर्वोक्तास्त्रेव जातिषु क्षीत्वमनुभवन्ति । यथाह मनुः
(१२।६९)—‘क्षियोऽप्येतेन कल्पेन हृत्वा दोषमवामुयुः । एतेषामेव जन्तूनां
भार्यात्वमुपयान्ति ताः ॥’ इति । एतच्च क्षयित्वादिलक्षणकथनं प्रायश्चित्तोन्मु-
खीभूतब्रह्महाद्युद्वेगजननार्थं न पुनः क्षयित्वादिलक्षणयुक्तानां द्वादशवार्षिक-
दिप्रतप्राप्त्यर्थं संसर्गनिवृत्त्यर्थं वा । तथाहि । पापक्षयार्थं प्रायश्चित्तम् । न च
प्रायश्चित्तेन प्रारब्धफलपापापूर्वविनाशे किञ्चन प्रयोजनमस्ति । नहि कार्मुकनि-
सृक्तो बाणो लक्ष्यबधे वेदुस्तस्यापारस्य वा सैत्तान्तरं पुनरपेक्षते । नच तदार-
ब्धफलनाशार्थोऽपूर्वनाशोऽन्वेषणीयः । नहि निमित्तकारणीभूतचक्रवीचरादि-
विनाशेन तदारब्धकारकादिविनाशः । नच नैसर्गिकं कौनल्यादिकं प्रत्यानेतुं श-
क्यते । किञ्च । नरकतिर्यग्योन्यादिजन्मदुःखपरम्परामनुभूतस्य हि कौनल्या-
दिको विकारश्रमं फलम् । तेन चोत्पन्नमात्रेण स्वकारणापूर्वनाशो जन्मते मन्थ-
नजनितान्शुशुक्षणिनेवारणिक्षयः । तस्मान्न पापविनाशार्थं व्रतपरिचर्यां नापि संघ-
वहारार्थम् । नहि शिष्टाः कुनल्यादिभिः सह संबन्धं परिहरन्ति । प्राचीनक्षया-
त्पापनाशेन संघ्यवैहार्यत्वस्यापि सिद्धेनार्थो व्रतचर्यया ॥ यत्तु वस्तिष्ठेनोक्तम्—
‘कुनली श्यावदन्तश्च कृष्णं द्वादशरात्रं चरेत्’ इति तत्क्षामवत्यादिवज्रैमित्ति-
कमात्रं न पुनः पापक्षयार्थं संघ्यवहार्यत्वसिद्ध्यर्थं वेति मन्तव्यम् ॥ २१६ ॥

र्थथाकर्म फलं प्राप्य तिर्यक्त्वं कालपर्ययात् ।

जायन्ते लक्षणभ्रष्टा दरिद्राः पुरुषाधमाः ॥ २१७ ॥

किञ्च । यथाकर्म स्वकृतदुष्कृतानतिक्रमेण तदनु रूपं नरकादि फलं तिर्यक्त्वं
च प्राप्य कालक्रमेण क्षीणे कर्मणि दुष्टलक्षणा दरिद्राश्च पुरुषेषु निवृष्टा
जायन्ते ॥ २१७ ॥

ततो निष्कल्मषीभूताः कुले महति भोगिनः ।

जायन्ते विद्ययोपेता धनधान्यसमन्विताः ॥ २१८ ॥

किञ्च । ततो दुष्टलक्षणमनुष्यजन्मानन्तरं निष्कल्मषीभूता नरकाद्युपभोगद्वा-
रेषु क्षीणपापाः प्राग्मवीचसुकृतक्षेपेण महाकुले भोगसंपन्नाः विद्याधनधान्यसं-
वन्ना जायन्ते ॥ २१८ ॥

१ हत्वा दोषं क. २ नच प्रारब्ध क. ३ सर्वा पुनरपेक्षते क. ४ कारणवृत्त क. ग.
५ मनुभूव तस्य क. ६ प्राचीननवात् क. क. ७ संघ्यवहारार्थत्वस्यापि क. ८ यथाकर्म क.

एवं प्रायश्चित्तेषु प्ररोचनार्थं कर्मविपाकमभिधायापुना ते प्रायश्चित्तकारिणं
निरूपयितुमाह—

विहितस्नाननुष्ठानाभिन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिग्रहाद्येन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥ २१९ ॥

तस्मात्तेनेह कर्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।

एवमस्यान्तरात्मा च लोकश्चैव प्रसीदति ॥ २२० ॥

विहितमिति यदावरयकं संघोपासनाग्निहोत्रादिकं निरुद्धं तस्यैवादी
मैमित्तिकरणेन चोदितं ज्ञानादिकं च तदुभयमुच्यते तस्मात्करणात्, विन्दितस्य
निषिद्धस्य सुरापागादेः करणात्, इन्द्रियाणामनिग्रहाच्च नरः पतनमृच्छति प्राप्नो-
ति । प्रत्यवाधी भवतीति यावत् ॥ ननु 'इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कर्मात्' इतीन्द्रियप्रसक्तैरपि निषिद्धत्वाच्चिन्दितप्रहणेनैव गतार्थत्वात्किमर्थमनिग्रहाद्ये-
न्द्रियाणामिति पृथगुपादानम् । अत्रोच्यते । इन्द्रियप्रसक्तिनिषेधस्य नैका-
न्ततः प्रतिषेधरूपता ज्ञातकर्मतमध्येऽस्य पाठात्तत्र च 'व्रतानीमानि धारयेत्'
इति व्रतशक्त्याधिकाराच्चभ्रवणाद्येन्द्रियप्रसक्तिप्रतिषेधकः संकल्पो विधीयते ।
स च भावरूप इति पृथगुपादानम् ॥ ननु विहिताकरणात् प्रत्यवेतीति कुतोऽ-
वसितम् । न तावदग्निहोत्रादिचोदना पुरुषप्रवर्तनारिमकाऽननुष्ठानस्य प्रत्यवाय-
हेतुतामाक्षिपति । विषयानुष्ठानस्य पुरुषार्थत्वावगतिमात्रपर्यवसायिनी हि ता
तावन्मात्रेण प्रवृत्त्युपपत्तेर्न पुनरकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वमपि वक्ति । क्षीणत्वात्क-
त्वाद्युपपत्तेः । किञ्च । यद्यनुपपत्त्युपशामेऽपि प्रवृत्तिसिद्धयर्थमाश्रितं उच्यते
तर्हि निषिध्यमानक्रियाजन्मप्रत्यवायपरिहारार्थतयैव तद्दर्शनस्य पुरुषार्थं तस्यैवा-
वपि कलान्तरं कल्प्येत । नचैतत्कस्यचिदपि संमतम् ॥ ननु यथा निषिद्धेऽप्य-
र्थवादावगतप्रत्यवायपरिहारार्थतयैव पुरुषार्थत्वं तथा विहितेष्वर्थवादावगतप्र-
करणजन्मप्रत्यवायपरिहारार्थता कस्याच्च स्यात् ॥ मैवम् । नहि सर्वेष्वग्निहो-
त्रादिषु तादृशव्यवहारार्थादाः सन्ति । नच 'विहितस्नाननुष्ठानाच्चरः पतनमृच्छति'
इतीर्थं स्मृतिरेव वाक्यशेषस्थानीयेति चतुरस्रम् । नहि वाक्यान्तरप्रमिते कार्ये
वाक्यान्तरेणार्थवादः संभवति । भवतु वा कथंचिदेकवाक्यतयार्थवादस्तथापि
नौभावरूपं विहिताकरणे कार्यान्तरं जनयितुं क्षमते । ननु 'उदरे चैवातिसारे
च लङ्घनं परमौषधम्' इत्याद्युर्ध्ववचनाज्जोचनाभावरूपं लङ्घनं न्वरकाम्ति जन-
यतीति यथावगम्यते तथात्रापि भवतु । मैवम् । यतो नात्रापि लङ्घनाज्ज्वर-
शान्तिः किं तर्हि उदरनासाप्रतिबन्धकभोजनाभावे सति जठरानलपरिपाकजि-
तादानुसाम्बादिति मन्तव्यम् । तस्मात् 'विहितस्नाननुष्ठानाच्चरः पतनमृच्छति'
इति कथमस्याः स्मृतौगतिरिति वाच्यम् । उच्यते । अग्निहोत्रादिविषयव्यवसायिका-

रासिद्धिरूपप्रत्ययायामिप्रायेणेति च दोषः । ननु (१२१०१०३)—‘वाप्ता-
 म्नुष्कामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात्स्वकाप्युतः । अन्वेष्यकुण्ठपात्री तु कश्चिः
 कटपूतवः ॥ मैत्रार्क्षञ्जोतिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूषमुह । वैकाशकस्तु भवति
 शूद्रो धर्मात्स्वकाप्युतः ॥’ इति । एतानि विहितकरणाप्रत्ययावपरानि मनुष्य-
 नानि कथं घटन्ते । उच्यते । यथा वाण्डमजत उच्यता वा दृश्यावमुखल
 दुःखं तथास्यापि विहितमकुर्वतः पुरुषस्य पुरुषार्थासिद्धेरित्यकरणमिदमनुष्क-
 कर्मरोचनार्थमित्यविरोधः । यद्वा प्राग्भवीचमिषिद्धाचरणाक्षितविहितानुष्ठानवि-
 रोधिरागाकक्षादिजन्मवाप्ताहनुष्कामुखप्रेतत्वादिदमिति च कश्चिद्भावस्य
 कारणतेति मन्तव्यम् ॥ ननु पुंलङ्गीवावरकररश्च(अह)मिध्यामिह्मिह्मादौ वि-
 कारणादिनिमित्तानामन्वतमन्वाप्यभावात्कथं प्रत्ययाविद्या, कथं च तद्भावे
 न प्रायश्चित्तविधानम् । उच्यते । अस्मादेव पापक्षयार्थं प्रायश्चित्तविधानमाजन्मान्तरा-
 चरितनिषिद्धसेवादिजन्मपापापूर्वं समाक्षितमिध्यामिह्मापादिकं तन्निमित्तप्राय-
 श्चित्तपञ्चोक्तमनेनानुष्ठितमिति कल्प्यते । पुरुषप्रवचनैरेकेकेषु कारवैक्यपापो-
 न्यत्वनुपपत्तेः । नच पुंलङ्गादिगतप्रचयेन पुरुषान्तरे पापोत्पत्तिः, कर्तृत्वमवाधि-
 त्वनियमाद्दर्शयमेवोः, तस्माद्युक्तं प्रायश्चित्ते निमित्तत्रयपरिगमना । तथाच
 मनुः (१११२४)—‘अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् । प्रसक्तमेग्नि-
 वार्येण प्रायश्चित्तयते नरः ॥’ इति । नरग्रहणं प्रतिशोभजातानामपि प्रायश्चि-
 ताधिकारप्राप्त्यर्थम् । तेषामप्यर्हि सादिसाधारणधर्मेष्वतिक्रमसंभवात् । यस्मा-
 देवं निषिद्धाचरणादिना प्रत्ययति तस्मात्तेन कृतविषिद्धसेवादिना पुरुषेण प्राय-
 श्चित्तं कर्तव्यमिह कोके परत्र च विद्युद्वयर्थम् । प्रायश्चित्तसम्बन्धाय पापक्षयार्थं
 नैमित्तिके कर्मविशेषे रुढः । एवं प्रायश्चित्ते कृते अस्यान्तरात्मा शुद्धतया प्रसी-
 दति कोकेन संभवदहर्तुं प्रसीदति । एवं चतैतद्वर्षितम् । नैमित्तिकोऽयं
 प्रायश्चित्ताधिकारः, तत्र चार्थवादगतदुरितक्षयोऽपि जातेहिन्वायेन साध्यतया
 स्वीक्रियते । नच दुरितपरिहिहासुनानुष्ठीयत इत्येतावता कामाधिकारोऽस्ति
 कार्वा । यस्मात् (मनुः १११५३)—‘चरितव्यमतो निजं प्रायश्चित्तं विद्मुदये ।
 विन्मैर्हि कल्पनेपुंजा जायन्तेऽमिच्छतैतसः ॥’ इत्यकरणे दोषमवनेषावश्यकत्वा-
 वगमात् ॥ २१९ ॥ २२० ॥

प्रायश्चित्ताकरणे दोषमाह—

प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः ।

अपवाचापिनः कष्टाभरकान्वान्ति दारुमान् ॥ २२१ ॥

प्रायश्चित्तमकुर्वन्ति पापेषु निरता नराः । अपवाचापिनो नराः कष्टान्
 अपवाचापिनो नराः कष्टान् अपवाचापिनो नराः कष्टान्

१ विद्वे मयति विष्णुतः न. उ. २ विषयितकरवाचैतः पापक्षयार्थं कर्मैति तत्र
 नैमित्तिकं. ३ प्रायश्चित्तमिति उ. ४ अनेककार्यं संभवत्. ५ विकारकत्वा उ. ६ इत्युच्यते.
 वा. ०. पृ. ३९

मरकतरूपं विदुन्वकाह—

तामिस्रं लोहशङ्कुं च महानिरयश्चात्मली ।

रौरवं कुण्डलं पूतिमृषिकं कालमूत्रकम् ॥ २२२ ॥

संघातं लोहितोदं च सविषं संप्रपातनम् ।

महानरककाकोलं संजीवनमहापथम् ॥ २२३ ॥

अवीचिमन्वतामिस्रं कुम्भीपाकं तथैव ज्ञ ।

असिपन्नवनं चैव तपनं चैकविंशकम् ॥ २२४ ॥

महापातकजैर्घोरैरुपपातकजैस्तथा ।

अन्विता यान्त्यञ्जरितप्रायश्चित्ता नराधमाः ॥ २२५ ॥

तामिस्रमशुद्धीकरकथयन्तायेकविंशतिनरकान्मन्वसंज्ञासौख्यतापन्तरमेव-
महापातकोपपातकजमित्तमर्बकरदुरितैरन्विता अनाधरितप्रायश्चित्ताः पुरुषाधमाः
प्राप्तुवन्ति ॥ २२२-२२५ ॥

उपासदुरितनाशार्थं प्रायश्चित्तमित्युक्तं तत्र विशेषमाह—

प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् ।

कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते ॥ २२ ॥

प्रायश्चित्तैर्वैद्यमानकृष्णैरज्ञानाघटेनः पापं कृतं तदपैति गच्छति । कामतः
कृतम् । किंतु तत्र प्रायश्चित्तविधायकवचनबलादिह लोके व्यवहार्यो जायते ।
अत्रच प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतमित्युपक्रमात्प्रतिबोधितया ज्ञानत इति
वचने वाक्यात् इत्युक्तं तत् ज्ञानकामयोस्तुस्यत्वप्रदर्शनार्थम् । तथाहि
'दिहितं यदकामार्गं कामात्तद्दिगुणं भवेत् ।' तथा अत्रुद्धिपूर्वकियावामर्षं प्राय-
श्चित्तम् । तथा 'श्लेषेनाधिगतः शूद्रस्त्वज्ञानात् कथंचन । कुण्डलं प्रकुर्वीत
ज्ञानात् द्विगुणं भवेत् ॥' इत्यादिभिर्वचनैर्ज्ञानकामनयोस्तुस्यप्रायश्चित्तदर्शना-
नुभवकलतैव । किञ्च । स्वतन्त्रप्रवृत्तिर्विषयज्ञानकामनाभ्यां निवृत्ता तयोरेवत्त-
रौपाधेऽपि तस्या अतंजनादतः कामत इत्युक्तम् । ज्ञानाज्ञानत इत्युक्तेऽपि कामः
प्राप्तोत्पत्तिनाभावात् । यच्च चौरादिभिर्वैकाल्यप्रवर्त्तमानस्य सप्तपि विषयज्ञाने
कामनाभावात्प्रायश्चित्तमात्र इति वाच्यम् । यतोऽत्र विद्यमानस्यापि ज्ञानस्य प्रवृ-
त्तिहेतुत्वान्विवासात्सत्त्वत्वम् ॥ यत्तु शुष्केऽपि विपत्तिषोभान्त्वा कर्त्तव्यत्वं
तत्रापि वाक्यबलात्प्रायश्चित्तकामनाभावात् दृढं । दृढमज्ञानकामनयो-
रप्यप्यविचार दृढः । ननु प्रायश्चित्तैरपैत्येन इति व युक्तम् । फलविपरिवर्त्त-

१ विपत्ता यत्प्रायश्चित्तम् क. २ ज्ञानात्तद्दिगुणं ग. ज्ञाने तु द्विगुणं व. ३ इत्यात्पूर्व-
वचनैः क. ४ अन्यतरात्तपेति ग. ५ विषयानन्वेषात्प्रवृत्ति क.

कर्त्तव्यः । मैत्रयम् । तथा पापोत्पत्तिः क्षात्रगम्या तथा उत्परिहृतोऽपीति वाच
 श्रममाप्तरं क्रमते । अतएव गौतमेन पूर्वोत्तरपक्षमग्न्या अथमर्थी दक्षितः ।
 तत्र प्रायश्चित्तं कुर्वाण कुर्वादिति नीमोक्षन्ते । न कुर्वादित्वाहुर्न हि कर्म क्षीयते
 इति । कुर्वादित्परं । 'पुनःक्षोभेनेद्वा पुनःसवयवमाचान्तीति विज्ञापते । प्राणको-
 भेनेद्वा तरति सर्वं पाप्मानं तरति भूयद्दत्त्वा कोऽक्रीचेन वज्रते' इति 'पुनःसव-
 यमाचान्ति' इति, सवयवसंपाद्यज्योतिष्टोमादिद्विजातिकर्मणि योग्यो भवतीत्यर्थः ।
 नचेद्वनर्थादमात्रम् । अधिकारिविशेषणाकाङ्क्षायां रात्रिसत्रग्न्यावेनाथंवादि-
 ककृतस्य कल्पनाया आम्बत्वात्, अतो युक्तं प्रायश्चित्तरथैत्येव इति ॥ ननु काम-
 कृते प्रायश्चित्ताभावात्कथं व्यवहार्यत्वं, तद्व्यापक्य 'अवमितंशिकृतेऽपराधे प्राय-
 श्चित्तम्' इति वसिष्ठवचनान्त् 'इयं विष्णुदिकदिता प्रमाणाकान्तो द्विषत् ।
 कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥' इति मनुवचनान्त्कामकृते ।
 गैतत् । 'वः कामतो महापापं नरः कुर्वीकथंचन । न तस्य निष्कृतिर्दिता भुज-
 क्षिपत्तनादते ॥' इति । तथा—'विहितं यदकामानां कामाच्छिगुर्न नचेद्' इति
 च कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तपूर्वनात् । यत्तु वसिष्ठवचनं तस्मान्पकामकृतेऽपराधे
 प्रायश्चित्तं शुद्धिकरमित्यभिप्रायो न पुनः कामकृते प्रायश्चित्ताभाव इति ॥ यत्तु
 मनुवचनं 'इयं विष्णुदिकदिता' इत्यादि, तदपीयमित्ति सर्वनामपराहृद्वाद्वा-
 कार्थिकादिप्रत्ययार्थात् एव । 'कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते' इत्यनेन प्र-
 क्षिपेद्यो न पुनः प्रायश्चित्तमात्रम् । मरणाभित्कादेः प्रायश्चित्तस्य दक्षितत्वात् ॥
 ननु यदि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तमस्ति तर्हि पापकृतोऽपि कक्षात्र आद्विशेष-
 याद्यदि पापकृतोऽपि नास्ति तर्हि व्यवहार्यतापि कथं भवति ॥ उच्यते । उच्य-
 त्वप्रायश्चित्ताविशेषेऽपि कक्षविशेषः क्षात्रतोऽवगम्यते । अज्ञानकृते तु सर्वत्र
 पापक्षयः । यत्र तु 'प्रहोहसुरापगुह्यस्वपगमात्पितृयोमित्सर्वद्वाराक्षेत्रवास्तिकनि-
 श्चिद्वृत्तान्भवासिपतिताल्गाव्यपतितत्वाग्निः पतितः पातकसंयोजकाश्च' इति
 श्रौतश्रौतमहापातकवदौ व्यवहार्यत्वं निषिद्धं, तस्मिन्पतनीये कर्मणि कामतः
 कृते व्यवहार्यत्वमात्रं न पापक्षय इति । नच पापक्षयभावे व्यवहार्यत्वमनुपप-
 द्यत् । हे हि पापस्य क्षात्री नरकोत्पादिका व्यवहारनिरोधिका चेति । तत्रैतद्व-
 क्तविनाशेऽपि व्यवहारनिरोधिकायाः साकेर्विनाशो नानुपपन्नस्तथात्पापानवग-
 नेऽपि व्यवहार्यत्वं नानुपपद्यत् । यत्तु मनुवचनम् (१११४५)—'अकामतः कृते
 वापे प्रायश्चित्तं विदुर्मुखाः । कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिर्दलनात्' इति तदपि
 कामकृते प्रायश्चित्तमाश्रयं, न पुनः सौपक्षयप्रतिपादनपरम् । अपतनीये
 पुनः कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तेन पापक्षयो भवत्येव । (१११४६)—'अकामतः कृतं
 पापं वेदाभ्यासेन क्षुजति । कामतस्तु कृतं मोहाभ्यासविधैः दृयमित्यर्थः ॥' इति
 मनुस्मृत्यात् । पतनीयेऽपि कर्मणि कामकृते मरणाभित्कप्रायश्चित्तेऽपि कक्षय-

१ वेद्वा मक्षयं चरेदुपनयन इति सर्वं पाप्मानं क. २ महाहृत्पापो गुह्यस्वपनो मात्-
 पितृ क. ३ संपन्नायन क. ४ पापक्षयप्रतिप्रतिपादन क.

कृते भवत्येव । कर्मण्यपराधात् । 'योऽकारिणोऽपि प्रत्यापिर्निश्चये कर्मणो ह निर्दोषते' इत्याद्यस्ताम्बकण्ड- ३-२२१ ॥

विधिद्वारणाधिकं प्रायश्चिते निमित्तमित्युक्तं तन्मप्रायश्चित्तम्—

ब्रह्महा मद्यपः स्तनस्तथैव गुस्तस्वगः ।

एते महापातकिनो यत्र तैः सह संवसेत् ॥ २२७ ॥

हस्तिसर्वं प्रायश्चित्तोक्तं व्यापारं कृतः । यथापारसमनस्तरं काकांस्तरं वा कारणान्तरनिरपेक्षः प्राणवियोगो भवति सः । ब्रह्मणं इत्यभिहितं ब्रह्महा । मद्यपौ विधिद्वयपुराणाः पाता । खेनो ब्रह्मणसुवर्णस्य इती । 'ब्रह्मणसुवर्णापरहर्षे महापातके' इत्यापस्तम्बस्मृत्यात् । गुस्तस्वगो गुरुभार्यागामी । तत्पक्षपदेन क्षयनवाधिना साहचर्याज्ञायां कथ्यते । एते ब्रह्महादयो महापातकिनः । पातवन्तीति पातकानि ब्रह्महाद्यादीनि । महच्छब्देन तेषां गुरुत्वं स्थाप्यते तद्योगिनो महापातकिन इति । काचकार्यं संज्ञाकरणम् । यत्र तैर्ब्रह्महादिभिः प्रत्येकं सह संवसति 'एभिस्तु संवसेषो वै वत्सरं सोऽपि तत्समः' इति बद्धमज्ञानव्याधेन सोऽपि महापातकी । तथास्तम्बः प्रकारवचनोऽनुग्राहकप्रयोजकादिकर्तृसंग्राह्यः । अनुग्राहकश्च यः पकायमानममित्रं उपकम्बन् परेभ्यश्च इन्तारं परिरक्षन्मनुर्द्विजात्कमुपमनयसुपकरोति स उच्यते । अतएव मनुनानुग्राहकस्य हिंसाकलसंबन्धो दर्शितः—'बहुनामेककार्याणां स्वर्षेवां साक्ष्यधारिण्यात् । बन्धेको वातयेत्तत्र स्वर्षे ते वासकाः स्मृताः ॥' इति ॥ तथा प्रयोजकादीनामप्यापस्तम्बेन प्रकृतं बन्ध उक्तः 'प्रयोजितानुमन्ता कर्ता चेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु यो गृह्यकार्यते लक्ष्मिन्कलविशेषः' इति । तत्राप्रवृत्तस्य प्रवर्तकः प्रयोजकः । तत्र नि-प्रकारः—अज्ञापयिताऽन्यर्थयमान उपदेष्टेति । तत्राज्ञापयिता नाम स्वयमुचः स-त्रीचं भूत्यादिकं चः प्रेरयति मदीयममित्रं जहीति स उच्यते । अन्यर्थयमाणाश्चः स्वयमसमर्थेः सन् प्रायेणादिना मच्छन्तुं व्यावादेत्युर्ध्वं प्रवर्तयति सोऽभिधी-यते । अन्यथोक्तं स्वार्थेऽप्यन्येभ्यः प्रयोक्तृत्वम् । उपदेष्टा पुनस्त्वं मनुमित्रं व्या-पादयेति मर्मोद्घातनासुपदेशपुरःसरं प्रेरयन्कथ्यते । तत्र च प्रयोजकमेव कथ-मिति तेषां श्रेयः । अनुमन्ता तु प्रवृत्तस्य प्रवर्तकः । स हि प्रकारः—कश्चित्कार्य-मिच्छत्यनुज्ञायाति कश्चित्प्रार्थयति ॥ मन्वसुमनसस्य कर्म हिंसाहेतुर्ध्वं न ताव-कप्रायश्चित्तोक्त्याद्येन तस्य साक्षात्कर्तृव्यापारजन्यत्वात्प्रायश्चित्तप्रयोजकत्वेन साक्षा-त्कर्तृयद्गुणस्यादवगतयेन प्रवृत्तस्य प्रवर्तकत्वात् । नच सासु त्ववाप्यव्यतिरिक्तमिति प्रवृत्तमेवानुमन्तव्य इति कथ्यते । तत्रैतत्सासुमनसस्य हिंसा प्रवृत्तेरुत्पत्त्यर्थ-त्वात् । उच्यते । यत्र हि राजादिपारस्रज्यात्सर्वं भवता प्रवृत्तमेव प्रवृत्ति-विच्छेदमवादागामिदृष्टमवाहा क्रियिकप्रवृत्तौ राजासुमनसिनेपेक्षते तत्रानु-

१ वासत्यपिच्छोके क. २ वियोजकत्वे क. ३ समर्थं प्रवर्तयति क. ४ तादृशमनसस्य क.

किञ्चिन्नुः प्रवृत्तिमुनोद्भवन्ती हिंसरकल्पप्रति हेतुतां प्रतिपद्यते । तेषां बोद्धि
 मत्संभवात्तदवभाषणपदाराधिया परमभवेवमि खोऽपि मरुत्वेहेतुमुत्तममन्वुत्तमवहा-
 रेण हिंसाहेतुर्नवत्येव । अतएव विष्णुनोक्तम्—'आकुटस्थानितो वापि नदीर्षा
 विप्रयोमितः । यतुदिस्य जजेत्यानांसातानुर्नकावातकम् ॥' इति । तथा—'इ-
 तिनिजककत्रार्थे सुहायेवार्थेमेव च । यतुदिरव लोकेत्येनांसातानुर्नकावातकम् ॥'
 इति । अथ कृतेष्वप्याकोसमादिषु कल्पविष्णुत्पत्त्यवर्तयत्कारण्येति
 साङ्गनीकम् । पुनरुक्तवाक्यैविष्णवात् । ये अल्पतरेवापि निमित्तेन वातसम्बन्धो
 कल्पनिक केचनमिवाह इति नाकारयता । एतेषां वातुप्राहकप्रयोजकप्रादीनां
 प्रकासविष्णुकामयेकस्य व्यापारगतपुनरुक्तवाक्येकस्य च फलपुनरुक्तमकम्
 इति प्रवृत्तकल्पस्य बोद्धव्यम् ।—'नो भूष आरभते तस्मिन्कल्पिकेण'
 इति, अत्रानात् । तथासाधुप्राहकस्य तावत्त्वयमेव हिंसायां प्रवृत्त्येव स्वतन्त्र-
 कर्तव्ये कल्पेति साक्षात्प्रायश्चित्तोपकरणकल्पप्रहारादिष्वापारयोमित्वाभावेन सा-
 क्षात्कर्तव्यत्वे हिंसारम्भकत्वाभावात्स्यफलत्वमव्यप्रायश्चित्तत्वं च । प्रयोक्त-
 कस्य तु स्वतन्त्रकर्तृप्रवृत्तिजनकत्वेन व्यवहितत्वात्सोऽप्यफलत्वम् । प्रयोक्त-
 कानां मध्ये परार्थप्रवृत्त्येनोपदेहेरुत्पत्त्येव ॥ ननु प्रयोजकहृत्साक्षात्की-
 यत्वात्प्रयोज्यस्य न फलसंबन्धो युक्तः । यदि परप्रयुक्त्या प्रवर्तमानस्यापि
 संबन्धस्यार्हि स्वपतितडागनिम्नप्रभृतीनामपि मूल्येन प्रवर्तमानानां स्वर्गादिक-
 लमाप्तिप्रसङ्गः । उच्यते । साक्षोक्तं फलं प्रयोक्तरीति न्यायेनाधिकारिकर्तृगतफ-
 लजनका देवकूपतडागनिर्माणादयः । नच स्वपतितडागनिर्मादयो देवकूपतडाग-
 कर्मादिष्वधिकारिणः । अस्वर्गाकामित्वात् । अत्र पुनः परप्रयुक्त्या प्रवर्तमानाना-
 मप्यर्हि सायामधिकारित्वाद्भवत्येव तस्मिन्कर्मनिबन्धनो दोषः । अनुमन्नुस्तु प्र-
 योजकादप्यस्यफलत्वं प्रयोजकस्यापाराद्दहिरङ्गत्वात्प्रवृत्त्यानुमनस्य । निमित्त-
 कर्तुः पुनराकोसाकादेः प्रवृत्तिहेतुभूतमन्वुजनकत्वेन व्यवहितत्वात्प्रमाणानुसंधानं
 विना प्रवृत्तत्वाद्यानुमन्नुः सकासादप्यस्यफलत्वम् ॥ ननु यदि व्यवहितस्यापि
 कार्यत्वत्वं तर्हि मातापित्रोरपि हन्तृपुरुषोत्पादमहारेण हननकर्तृत्वप्रसङ्गः । उच्यते ।
 नहि पूर्वजावित्त्वमात्रेण कारणत्वम् । कारणकारणतयापि तथाभाविष्योपपत्तेः ।
 यत्कालु स्वरूपातिरिक्त-कार्योत्पत्त्यनुगुणस्यापार-योमि भवति तद्धि कारणम् । यदि
 रथन्तरस्यामा सोमः स्यादेन्द्रवायवाप्राणान् ग्रहान् गृहीयादिति रथन्तरसामवेन क-
 तोरेन्द्रवायवाप्रतर्षां स्मरणं । नहि इत्र सोमवायवः स्वकमेण कारणं स्वभित्वा-
 रात् । नच विक्रोकारग्निविकरणकल्पनसोमित्वमिति नैतिप्रसङ्गः । अथैवैव न्यायेन
 धर्माभिसंधिवा निर्मितकूपवाप्यादी प्रमादपतितप्राज्ञानादिमरुते ज्ञानवित्तुर्दोषा-
 नाकः । नहि कूपोऽनेन कानितः अतोऽहमात्मानं व्यापादवाप्तीत्येवं कूपजननवि-
 शिष्टं व्यापादवं वयाकोसादीः । अतः कूपकर्तृत्वमि कारणकारणत्वमेव न पुनर्हिंसाहे-
 तुत्वंमिति मातापितृपुत्रत्वैव । तथा कल्पित्वापि हिंसाभिनिमित्तयोगित्ये परीक-

१ तथाप्येति ख. २ कल्पयुक्त ख. ३ देवपुनरुक्तम. क. ग. ङ. ४ तथाप्यकर्मादयो ख.
 ५ ह्यस्यफलत्वम् ख. ६ अतो स्मरणं ङ. नास्तिप्रसङ्गं क.

अथारंभशुची वचनादोषाभावः । यथाह संबर्तः—'अन्वये कोटिक्रियात्वे नू-
 त्त्यर्थविशेषे । यत्ते कृते विपश्चित्तेत्यावशितं च विचते ॥ प्रौढं चोदमाह्वरं
 वृषद्रोमाह्वनादिषु । दीपनामे विपश्चितः स्वात्त स पापेन कियते ॥ इहान्वे-
 क्तिरामेव्यवहृतिवकुर्वताम् । प्रायश्चित्तानसिद्धये प्रायश्चित्तं च विचते ॥'
 इति । पृथक्पादावनिदानविपुलविपश्चित्तव्ययम् । इतरत्र तु 'विपश्चित्त्या-
 न्वाप्याः' इत्यत्र दोषो दक्षितः । अत्रतु मन्वुविमिसाकोशवादिभ्यः कुरुर्वतोऽपि
 कस्य गृहीत्वोन्मादादिनात्मार्यं व्यापादयति तत्रापि च दोषः । —'अकारणं तु
 का कमिद्विजः प्राणान्परिलभेत् । तत्रैव तत्र दोषः स्वात्त तु वं पृथिवीर्त्तवेत् ॥'
 इति स्मरणात् ॥ तथा यत्राप्याकोशकादिजनितमन्पुरात्मार्यं कृत्वादिना प्रकृत
 मरणाद्व्याप्याकोशनादिकेर्मा वनदानादिना संतोषितो यदि मन्वसमकुरुतेः अ-
 वयति नात्ताकोशकत्वापराध इति तत्रापि वचनात्त दोषः । यथाह विष्णुः—
 'अदिरथ कुपितो हत्वा तोषितः भावयेत्पुनः । तस्मिन्मृते च दोषोऽपि ह्यको-
 श्वाद्यमे कृते ॥' इति । एतेषां च प्रयोजकादीनां दोषगुणकुरुमावपचांकोशकः
 प्रायश्चित्तविशेषे च क्वामः ॥ २२७ ॥

महाहत्यासमान्याह—

गुरुणामध्यविशेषो वेदनिन्दा मुहृद्दधः ।

महाहत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाश्रनम् ॥ २२८ ॥

गुरुणामध्यविशेषोऽपि अमृतमिच्छंस्तवम् । 'गुरोरमृतमिच्छंस्तवमिति महा-
 पातकसमाधि' इति गीताप्रकारणात् । एतच्च कोकविदितदोषमिच्छंस्तवविषयम् ।
 'ज्ञेयं कुप्यु च पूर्वः परेषां समाख्याता स्वात्तसंभवहारे कैवं परिहरेत्' इत्यापस्त-
 म्बकारणात् । याश्चित्त्यामिच्छेत्तत्र वेदकुत्सव्यम् । मुहृद्भिन्नं तस्यामाह्वनस्यापि
 वदः । अधीतस्य वेदस्यासत्काशविनोदेनाकत्यादिना वा नाश्रनं विचारव्यम् ।
 यत्रापि मत्तेकं महाहत्यासमानि । वस्तुतः 'स्वाभ्यावाभिमुत्तत्यायः' इत्यधीतस्या-
 कौषातकमध्ये परिगमनं तत्कथं चित्कुरुम्भरणाकुत्सता सप्तकाशकव्यम्भ-
 तथा वा विचारने मुहृद्दधम् ॥ २२८ ॥

सुरापानसमान्याह—

निषिद्धमद्यं जैश्वर्तुर्करे च वषोऽनृतम् ।

रजसलाहृत्वात्सादः सुरापानसमानि तु ॥ २२९ ॥

निषिद्धं कर्तव्यविकं तस्य मतिपूर्वं मद्यव्यम् । मद्यपुत्र अनुः (५१९)—
 'कामं विदुरार्थं च कर्तुं प्रामादुक्तम् । एकान्तं पूजनं चैव मत्ता मत्ता
 पतेकरः ॥' इति । अत्रमतिपूर्वं तु प्रायश्चित्तान्तरम् (५१०)—'अत्रमतिपूर्वं
 च मत्ता कर्तुं साम्प्रतं चरेत् । यतिचान्द्रायणं चापि ज्ञेयं चरेत्तद्वदः ॥'

१ मन्वुवाप्यां क. २ कर्ता वनदाना क. ३ ततः क. ४ कुरुर्वे च क.

इति हेतवोक्तत्वात् । वैश्वं कौटिल्यं अन्धामिसंवासेवाग्बवादित्प्रमन्वकर्तव्यं च । अत्र च वैश्वमिति वक्ष्ये सामान्येयोक्तं तथापि प्रायश्चित्तस्य-गुरुत्वात्प्रति-
 कल्पापि गुरुत्वपर्यं वैश्वमिति गौरवं गम्यते । अत्रि च वैमित्तिकपर्यायोपपत्तौ
 निमित्तस्य विशेषावगतिः । यथा वसोभाषणी अनुगतौ स्वातां दुष्टौ अवेकामिति-
 म्कोषेतां वा पुनरावेवं तत्र प्रायश्चित्तिरिजत्रोभाषितस्य निमित्तविशेषेणैवमेव हवि-
 ःप्रमत्त्वाद्दिविषकित्तत्वेऽप्यग्निहवमिष्याद्दकपुनराग्नेयकपनैमित्तिकविशिष्टकादृशि-
 द्वापुगतिरेव निमित्तमिति कल्प्यते तथात्रापीति पुक्तं निमित्तगौरवकल्पनम् ।
 तथा समुत्कर्षनिमित्तं राजकुकादावचतुर्वेद एव चतुर्वेदोऽदमित्यद्वैतभाषणम् ।
 राजसकावा(कामवशेन)वक्रासवसेवनेतापि सुरापानसमापि ॥ २१९ ॥

सुवर्णलोपसमाख्याह—

अक्षरत्नमनुष्यस्त्रीभूषेनुहरणं तथा ।
 निक्षेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्तेयसंमितम् ॥ २३० ॥

अन्धादीनां ब्राह्मणसंबन्धिनां निक्षेपस्य च सुवर्णव्यतिरिक्तस्यापहरणमेतत्सर्वं
 सुवर्णलोपसमं वेदितव्यम् ॥ २३० ॥

गुरुत्वसमाख्याह—

सखिभार्याकुमारीषु स्वयोनिष्वन्सजासु च ।
 सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुत्वसमं स्मृतम् ॥ २३१ ॥

सखा मित्रं तस्य भार्या, कुमारीषु स्वयोनिष्वन्सजासु च ।—सखामासु-
 कोमासु च दोषस्त्वन्वथा यमः । दूषणे तु कल्प्येद् उत्सर्गां वचकथा ॥ इति
 तत्रैव दण्डविशेषप्रतिपादनात्प्रायश्चित्तगुरुत्वं युक्तम् । स्वयोनिर्गमिणी । अ-
 न्याया चाण्डाली । सगोत्रा समावगोत्रा । सुतस्त्री शुभा । यतास्तां यममं प्रजेकं
 युक्तवत्समम् । एतच्च रेतोसेकादूर्ध्वं वेदितव्यम् । अर्थाद्द्विद्वितीयौ 'तु न गुरु-
 त्वसमार्थं किंचित्त्वमेव प्रायश्चित्तम् । (१११५८)—'रेतःश्लोकः कर्मोपीषु कुमा-
 रीष्वन्सजासु च । सप्त्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुत्वसमं विदुः ॥' इति भाग्ये
 रेतोश्लोक इति विशेषनोपादानात् । सगोत्राग्रहणेनैव सिद्धे शुभाः सुतस्त्रीग्रहणं प्रा-
 यश्चित्तगौरवप्रतिपादकार्यम् । अत्र च ब्रह्महत्यादिसमन्वयवचनं गुर्वधिकोपादेःसकृदि-
 त्तप्रायश्चित्तोपदेशार्थम् । मनु वेदविन्दादी दोषस्य कतुत्वाद्गुस्तरं ब्रह्महत्यादिप्रा-
 यश्चित्तं न युज्यते । मैत्रयम् । गुरुप्रायश्चित्तोपदेशवकार्येव दोषगुर्वेत्वावगतेः ।
 यच्च ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तातिदेशार्थमेवेदं वचनं न भवति । किंतु दोषगौरवमात्र-
 प्रतिपादनपरिमित्वात्कुर्यात् । यत्सखाकर्ममात्रप्रतिपादनपरत्वे ब्रह्महत्याकर्मविद्
 सुवर्णलोपसममित्यादिभेदेन समत्वात्प्रधानं बोधयत्येते । तच्च प्रायश्चित्तं सम-
 न्तेष्वेवस्तिर्यक्तार्थं ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तैः किंचिन्मन्त्रमेवोपदिश्यते । कोषे
 राज्यसमो मन्त्रीमादिचान्येषु समकल्पस्य किंचिद्द्वितीये प्रयोगदर्शनात् । अथवा या-

१ निषयं वस्त्रोद्यमिति क. २ निक्षेपत्वेन क. ३ गुरुत्वमवगम्यते क.

सकलौतरेण च गुह्यत्वस्यानुकल्पात् । एवं च सति याज्ञवल्क्येन महाहत्याम्-
 मत्वेनोकामामपि ब्रह्मोच्छ्रयवेदनिन्द्यासुहृद्ब्रह्मणां मनुना बलुरापामसम्भवम् ।
 (११५६)—'ब्रह्मोच्छ्रयं वेदनिन्दा कौटसाक्षं सुहृद्बधः । गर्ह्योऽप्याज्ययो-
 र्जगिषः सुरापामसमामि पद ॥' इत्युक्तं तस्यावधिचविकल्पार्थम् । एवमन्वे-
 प्यपि वचनेषु विरोधः परिहर्तव्यः । यस्तु वसिष्ठेन—'गुरोरकीकनिर्बन्धे कृष्णं
 द्राक्षरात्रकं । चरित्वा सचैकः ज्ञातो गुरुमसादात् पूतो भवति' इति कर्तु-
 मावधिचक्रमुक्तं तदमतिपूर्वं सकृदनुष्ठाने च वेदितव्यम् ॥ २३१ ॥

गुरुतत्प्रातिवेशमाह—

पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं क्षुषामपि ।

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥ २३२ ॥

आचार्यपत्नीं स्त्रमुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ।

लिङ्गं छित्त्वा वधंस्तस्य सकामायाः क्षिया अपि ॥ २३३ ॥

पितृप्यसाधवः प्रसिदान्ताः गच्छन् गुरुतल्पगस्तत्र लिङ्गं छित्त्वा राज्ञा वधः
 कर्तव्यो दण्डार्थं प्रायश्चित्तं च तदेव । चकारदात्राहीप्रभक्षितार्थिनां ब्रह्मणम् । य-
 द्याह भारद्वाजः—'माता मातृप्यसा अक्षुर्मातृकायी पितृप्यसा । पितृप्यसुक्षिति-
 प्यसी जमिनी तत्सकी क्षुषा ॥ दुहित्वाचार्यभावी च ससौत्रा सरणागता । राज्ञी
 प्रभक्षिता धात्री साध्वी वर्षोत्तमा च वा ॥ आसामन्व्यतमां गच्छन्गुरुतल्पग उ-
 च्यते । शिचकोत्कर्तवाचत्र नाम्नो दण्डो विधीयते ॥' इति । राज्ञी राज्ञस्य
 कर्तुर्भावा, न ह्यत्रियस्यैव । तद्गमने प्रायश्चित्तान्तरोपदेशात् । धात्री मातृप्यसि-
 रिका सम्बन्धादिना पोषयित्री । साध्वी व्रतधारिणी । वर्षोत्तमा माह्वणी ।
 अथ मातृग्रहणं दण्डाचार्यम् । अयं च किङ्गच्छेदवधाल्लको दण्डो ब्राह्मणव्यति-
 रिकल्पः—'न जातु ब्राह्मणं हन्वात्सर्वपापेष्ववशितम्' इति तस्य वचनियेधात्
 वधस्यैव प्रायश्चित्तकल्पत्वात् । अत्र च शिष्यं गुरुतल्पप्रायश्चित्तप्रकरणे प्रपञ्चयि-
 त्वासाः । अत्र क्षुषाभगिष्योः पूर्वश्लोकेन गुरुतल्पसमीकृतयोः पुनर्मह्यं प्रायश्चि-
 त्तविकल्पार्थम् । अथा पुत्रेताः क्षियाः सकामाः सत्य पत्नावेव पुत्रपान्द्रीकृत्यो-
 पपन्नान्ने तदा सासामपि पुत्रवद्बध एव दण्डः प्रायश्चित्तं च । एतापि गुरुक्षि-
 कोपादित्तवधामभवदर्थन्तापि महापातकान्तिवेशविषयाणि सद्यःपतवहेगुत्वात्सक
 कामानुच्यते । यस्याह यमः—'मातृप्यसा मातृसत्री दुहिता च पितृप्यसा ।
 मनुकान्त्री सजा अक्षुर्गत्वा सद्यः प्लेचरः ॥' इति । गौतमेन पुनरन्वेषादति
 फलकवस्तुवद् । मातृपितृयोनिर्बन्धः श्लोकेन वासिकमिन्दुसर्माभ्यस्तित्तित्त-
 मान्यपतिव्यतिथिः पतिताः वासकसंयोगकामेति । तेषां च महापातकोपपन्न-
 कर्मण्यपातान्दण्डात्सकानुभवस्तुपपातकात् गुह्यवजकाम्यते । तानुक्तम्—'द-
 ह्यपन्नकतुवति पापानुकापि भाषि तु । तापि वासकसंज्ञापि सन्तुवस्तुपपात-

१ दहिताचार्योः इति पाठः. २ वपञ्चय च ३ दण्डार्थः च.

कम् ॥' इति । तथा चाङ्गिराः—'पातकेषु तद्वचं स्नात्कस्त्रु द्विगुणं तथा ।
उपवासे तुतीयं स्नात्करं त्रैसंख्यका ॥' इति ॥ २३२ ॥ २३३ ॥

एवं महापातकानि तत्समाप्ति च पातकानि परिगणञ्चोपपातकानि परिगण-
वितुमाह—

नोवधो ब्राह्मता स्त्रेयमृषाणां चानपक्रिया ।

अनाहिताग्नितापप्यविक्रयः परिवेदनम् ॥ २३४ ॥

मृतादध्ययनादानं मृतकाध्यापनं तथा ।

पारदार्यं पारिविष्यं वार्धुष्यं लवणक्रिया ॥ २३५ ॥

स्त्रीशूद्रविद्वेषप्रवधो निन्दिताशौपजीवनम् ।

नास्तिक्यं व्रतलोपश्च मुतानां चैव विक्रयः ॥ २३६ ॥

धान्यकुप्यपशुस्तेयमयाज्यानां च याजनम् ।

पितृमातृमुतत्यागस्तडागारामविक्रयः ॥ २३७ ॥

कन्यासंदर्षणं चैव पैरिविन्दकयाजनम् ।

कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम् ॥ २३८ ॥

आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।

स्त्राध्यायाग्निसुतत्यागो बान्धवत्याग एव च ॥ २३९ ॥

इन्धनार्थं क्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवनम् ।

हिस्रयत्रविधानं च व्यसनान्यात्मविक्रयः ॥ २४० ॥

शूद्रप्रेष्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिषेवणम् ।

तथैवानाभ्रमे वासः परामपरिशुष्टता ॥ २४१ ॥

असच्छास्त्राधिगमनमाकरेष्वधिकारिता ।

भार्याया विक्रयश्चैवामेकैकमुपपातकम् ॥ २४२ ॥

नोवधो नोपिच्छन्नापादनम् । काळेऽनुपनीतत्वं ब्राह्मता । ब्राह्मणशूद्रवर्ण-
समन्वयविरुद्धपरद्वेष्यापहरणं स्त्रेयम् । शूद्रसख्यं शूद्रवर्षितप्रदानम् । कन्यायाज-
नपाकरणम् । तथा देवविपिपुष्पां संकेच्छन्मन्त्रानुपाकरणं च । कन्यविक्रमेऽना-
हिताग्निम् ॥ मनु ऽप्येतिष्टोमादिकामश्रुतयः स्नात्कभूताग्निप्यत्तर्षणार्थं
मनुष्यस इति त्रीमांसकप्रक्षिदिरत्नं वस्त्राग्निभिः प्रयोजनं तत्र उमुपावन्-
त्ताकानि प्रवृत्तिर्वीक्षावर्षिन इव भगवर्षणे । वस्त्र प्रवृत्तिभिः प्रवर्षणं नास्ति
वस्त्रप्रवृत्तिरिति कथमनाहिताग्नितादोषः । उच्यते । अन्वादेशाद्यनन्वाध-

इवकवचनान्नित्यमुत्तयोऽपि साधिकारित्वाविशेषादांशानस्य प्रयोजिका इति स्मृतिकाराणामभिप्रायो लक्ष्यत इत्यदोषः । तथा अपण्यस्य कवचस्यैविक्रयः । खड्गोदरस्य ज्येष्ठस्य सिद्धतः कनीयसो ब्रातुर्दाराभिस्संयोगः परिवेदकम् । पण्पु-
 र्वाध्यापकाध्ययनग्रहणम् । पण्पूर्वाध्यापनम् । परदारसेवनं गुरुदारतस्त्रमण्ड-
 त्तिकेण । पारिविषयं कनीयसि कृतविवाहे ज्येष्ठस्य विवाहराहित्यम् । वारुण्यं
 प्रतिषिद्धवृत्तुपजीवणम् । कवचक्रिया कवचस्योत्पादनम् । शिवा वधः अमा-
 ङ्गणा अप्याग्नेवीर्यतिरेकेण । शूद्रवधः । अदीक्षितविद्वेषत्रियवधः । निम्दि-
 तार्योपजीवनमराजस्यापितार्योपजीवनम् । नास्त्रिक्यं नास्ति परलोक इत्याद्य-
 भिमिवेशः । व्रतलोपो ब्रह्मचारिणः क्षीप्रसङ्गः । सुतानामपत्यानां विक्रयः ।
 धाम्यं व्रीह्यादि, कुप्यमसारद्रव्यं त्रपुसीसादि, पशवो गवाद्बल्लेषामपहर-
 णम् । गोबधो ब्राह्मता लोबमित्यनेन लोबग्रहणेनैव सिद्धे पुनर्धाम्यकुप्यादिलो-
 बग्रहणं नित्यार्थम् । अतो धाम्यदिव्यतिरिक्तद्रव्यलोये नावश्यमेतदेव प्रायश्चित्त-
 मपि तु ततो न्यूनमपि भवत्येव । एतेन धाम्यवत्यागग्रहणेनैव सिद्धे पुनः पित्रादि-
 त्यागग्रहणं व्याख्यातम् । अथाज्यानां जातिकर्मदुष्टानां शूद्रब्राह्मणादीनां बाजनम् ।
 पितृमातृसुतानामपतितानां त्यागो गृहाक्षिप्कासनम् । तडागस्वारागस्य चो-
 धानोपवनादेर्विक्रयः । कम्बाया संदूषणमशुभ्यादिना योनिविदारणं ननु भोगः ।
 तस्य सस्त्रिभार्याकुमारीपिबति गुरुतल्पगतसमत्वस्योक्तत्वात् । परिषिम्भुक्याजनं
 तस्य च कन्याप्रदानम् । कौटिल्यं गुरोरन्यत्र । गुरुविषयस्य तु कौटिल्यस्य सुरा-
 पानसमत्वमुक्तम् । पुनर्व्रतलोपग्रहणमक्षिष्टप्रतिषिद्धेष्वपि श्रीहरिचरणकमल-
 प्रेक्षणात् प्राक् ताम्बूकारिकं न भक्षयामीत्येवंरूपेषु प्राप्त्यर्थं ननु ज्ञातकमत्-
 प्राप्त्यर्थम् । तत्र (१११२०३)—‘ज्ञातकमत्तलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्’
 इति मनुना कथुप्रायश्चित्तस्य प्रतिपादितत्वात् ॥ तथारमार्थं च पाकलक्षणक्रि-
 वारम्भः । (मनुः ३।१।१८)—‘अयं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यारमकारणात्’
 इति तस्यैव प्रतिषिद्धत्वात् । क्रियामात्रविषयत्वे तु प्रतिषेधकस्याप्या गौरवं
 स्यात् । मद्यपायाः शिवाः जाबावा अपि निषेधनमुपभोगः । स्वाध्यायवत्यागो
 व्याख्यातः । अग्नीनां च औत्सर्ज्यादीनां त्यागः । सुतत्यागः संस्काराद्यकरणम् ।
 धाम्यवचायां पितृष्यमातृकादीनां स्वयः कृति विभवे अपरिरक्षणम् । पाकादि-
 दृष्टयोपपत्तिरुपर्यन्तार्द्रुमण्डेदो य त्वाहवधीचपरिरक्षणार्थमपि । शिवा हिं-
 क्षवा औषधेन च वस्त्रं जीवने कीर्त्तिसौवधजीवनम् । तत्र कीर्त्तित्वं नाम
 अर्थात् एवभावेन प्रयोज्य तद्व्यञ्जोपजीवनम्, कीर्त्तनेनोपजीवनं वा । हिंसया
 जीवधं प्रायश्चित्तेन जीवनम् । औषधजीवधं वस्त्रीकरणदिना । हिंसवज्ज-
 तिकेणुप्रीडाकरणस्य प्रवर्तनम् । व्यसनाग्नि शुभवादीव्येष्टादस्य । आत्मविक्रयो

१- साधिकारित्वाविशेषा क. २ वृत्तुपजीवित्वम् ड. ३ प्रतिषेधे ड. ४ करणेन ड. ५ कृपया
 कीर्त्तयद्य व्यसनाग्नि मनुस्मृतौ (७. ४७-५३)—‘इयथासा विद्यात्यागः परियागः शिष्यो
 नदः । तीर्थविकं इषाम्ना च कामवो दस्यो गणः ॥ वैश्वानं साहसं श्रेष्ठ ईर्ष्यात्पार्यदृ-
 वम् । शान्दव्यं च शान्दं श्रेष्ठोऽपि गणोऽष्टकः ॥ इवोर्येतनेर्दुर्धं वं सर्वे कवयो

ब्रह्मसंज्ञनेन परदारस्वरूपम् । ब्रह्मसेवयं हीनेषु मंत्रीकरवत् । अनृतसर्वनादारस्य
 केवलहीनवर्षदारोपयमयं साधारणस्त्रीसंयोगश्च । अनाश्रमवासाः अगृहीताश्रमित्वं
 सत्वधिकारे । पराश्रयपरिगृहता परपाकरतित्वम् । असच्छास्त्रस्य चार्त्ताश्रयि-
 न्मन्वाधिगमः । सर्वाकरेषु सुवर्णांशुत्पत्तिस्थानेषु राजाश्रयाधिकारित्वम् ।
 आर्त्ताया विक्रयः । अशब्दाभ्यन्वाशुक्ताभिचारामतिपूर्वकशुभादिभक्षणार्थैर्ह-
 यम् । एषां गोवधादीनां मल्येकमुपपातकसंज्ञा वेदितव्या । मनुष्या पुनरन्वा-
 न्मपि निमित्तानि जातिभ्रंशकरसंस्त्रीकरणापात्रीकरणमलिनीकरणसंज्ञानि परि-
 गणितानि । (मनुः ११।६७-७०)—‘ब्राह्मणस्य दूजःकृत्या प्रातिरत्रेयम-
 दायोः । वैहयं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥ स्वराशोद्भूयोभानामजा-
 विक्रयधक्षया । संस्त्रीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥ निन्दितेभ्यो धनादानं
 प्राणिज्यं ब्रह्मसेवनम् । अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥ कृमिकीटप-
 योहत्या मद्यानुगतभोजनम् । फलैःकृसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम् ॥’ इति ॥
 अतोऽन्यद्विमिश्रज्जातं प्रकीर्णकं कथ्यते ॥ गृहद्विष्णुना च समस्तानि प्रायश्चि-
 त्तनिमित्तान्युत्तरोत्तरं लघीयांसि पृथक्संज्ञाभेदभिन्नानि दर्शितानि—‘ब्रह्महत्या
 सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णापहरणं गुरुदारगमनमिति महापातकानि तत्संयोगश्च ।
 मानृगमनं दुहितृगमनं क्षुपागमनमित्यतिपातकानि । पागस्थक्षत्रियवचो वैश्यस्य
 च रजस्त्रायाश्चान्तं वचन्याश्वासगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं
 ब्रह्महत्यासमानि । कौटसाक्ष्यं सुहृद्वच इत्येतौ सुरापानसमौ । ब्राह्मणस्य भूमि-
 हरणं सुवर्णस्तेयसमम् । पितृभ्यमातामहमातुलनूपपश्यभिगमनं गुरुदारगमनस-
 मम् । पितृभ्यसुमातृभ्यसुगमनं श्रोत्रियस्त्रिगुपाध्यायमित्रपश्यभिगमनं च
 स्वसुः सकथाः सगोत्राया उत्तमवर्णाया रजस्त्रायाः शरणागताया प्रव्रजितायाः
 निक्षिप्तायाश्च गमनमित्येतान्यनुपातकानि । अनृतवचनं सन्मूर्खे राजगामि
 च पैशुनम् । गुरोश्चालीकनिर्वन्धो वेदनिन्दा अधीतस्य स्वागोऽग्निपितृमातृसु-
 तवाराणां च अभोज्याश्चभक्षणं परस्वापहरणं परदारानुगमनमयाजयानां च वा-
 जनम् । ब्राह्मता श्रुतकाध्यापनं श्रुतकाध्ययनादानं सर्वाकरेणवधिकारो महाव-
 क्षप्रवर्तनं द्रुमगुह्यमकृतीवधीनां हिंसया जीवनमभिवारयूककर्मसु च प्रवृत्तिरात्या-
 र्येद्विचाररम्भः अवाहिताश्रिता देवर्षिपितृमातृण्यर्त्तानपक्रिया असच्छास्त्राधिगमयं
 वातिकता कुलीकता मद्यपक्षीमिषेवममित्युपपातकानि । ब्राह्मणस्य दूजःकरतम-
 ज्ञेयमदयोर्भासिर्वैहयं पशुषु पुंसि च मैथुनाचरणमित्येतानि जातिभ्रंशकरानि । ब्रा-
 ह्मणरथपश्यां हिंसयं संस्त्रीकरणयुग्निन्दितेभ्यो वनादानं यामिज्यं क्षुत्पीडनीवर्ष-

विदुः । तं यकेन जवेद्येन तथान्येतादृशी यनी ॥ पावकथाः क्षियत्येव सुवचा च वयाकमम् ।
 पत्न्यवहर्तमं विवाचतुर्कं कामने गणे ॥ दण्डस्य घातनं चैव वापवारम्भार्थदण्डे । क्षीयत्येदं
 नर्त्तं निजतकडनेतकिं सदा ॥ सतकत्यास्य वर्षस्य सर्ववैयानुपक्षिणः । पूर्वं पूर्वं सुवर्तं
 निजकडकवाचकम् ॥ म्दण्डनस्य च दृष्टोऽथ म्दण्डं कर्तुंभ्यते । म्दण्डनस्योऽपि म्दण्डि
 स्यवर्त्तस्यतुनी श्रुतः ॥ इति ।

१ यामिज्येनायाः छ. २ पैशुनम् ख. ३ गुह्यमकृतीवधीनां ख. ४ स्वावपक्रिया छ.

पञ्चासपञ्चासं चतुर्विंशतिपञ्चासोक्तमिति । अत्रिंशत् पञ्चासस्यैव पञ्चासस्यैव च
 पञ्चासं कुर्वन्ति पञ्चासं महापातकस्यैव पञ्चासमिति महापातकस्यैव । अत्रिंशत् पञ्चासस्यैव
 पञ्चासमिति । कात्यायनेन तु महापातकस्यैव पञ्चासमिति पञ्चासस्यैव पञ्चासस्यैव
 पातकस्यैव पञ्चासमिति—'महापातं चापि तस्यैव तथा पातकस्यैव च । अत्रिंशत्
 पञ्चासस्यैव पञ्चासस्यैव पञ्चासस्यैव ॥' इति ॥ ननु पातकस्यैव पञ्चासस्यैव
 पञ्चासस्यैव पञ्चासस्यैव । यदि तेषामपि पतनहेतुत्वं तर्हि मातृपितृव्योमित्येव
 द्वाभ्यां ह्यपि परिगणनमनर्थकम् । अथैवमुच्यते । यद्यपि महापातकस्यैव पञ्चासस्यैव
 पञ्चासस्यैव पञ्चासस्यैव नास्ति तथाप्यन्वयासापेक्षया पातित्यहेतुत्वमधिकम् ।
 निमित्तकर्मन्वयासादिति गौतमवचनादिति । मैत्रम् । अन्वयात्पञ्चासस्यैव पञ्चासस्यैव
 पञ्चासस्यैव द्विः अत्रिंशत्सो वेति तत्राभिप्रेत्येऽङ्गीक्रियमाणे योऽपि द्विर्दिवा अपिति
 वः अत्रिंशत्सो वा गोवचं करोति तयोरेषोपेण पातित्वं स्यात् । अत्रोच्यते ।
 यत्रार्थवादे प्रत्ययविशेषः श्रूयते प्राथमिकवचनद्वयत्वं वा तस्मिन्निमित्तकर्मणि
 पातित्यप्यस्यैव महापातकस्यैवत्वं भवति तावान्वयासः पातित्यहेतुः । दिवा-
 स्यमादी तु सहस्रकृत्योऽप्यस्यैवत्वं न महापातकस्यैवत्वं भवतीति न तत्र
 पातित्यमतो पुत्रपुत्रपातकादेरन्वयासापेक्षया पतनहेतुत्वम् ॥ २३४-२४२ ॥

एवं व्यवहारार्थं संज्ञाभेदसहितं प्राथमिकतन्निमित्तपरिगणनं कृत्वा वैमिस्त्रि-
 कानि प्रदर्शयितुमाह—

शिरःकपाली ध्वजवान्मिक्षाशी कर्म वेदयन् ।

ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितशुक्शुद्धिमाप्नुयात् ॥ २४३ ॥

शिरसः कपालमत्यालीति शिरःकपाली । तथा ध्वजवान् (११०२)—
 'कृत्वा सवशिरोध्वजम्' इति मनुस्मरणेन । अन्वयिकः कपालं दृष्ट्वा प्रसा-
 रोपितं ध्वजसम्बन्धम् गृहीत्वात् । तथा कपालं स्वव्यापादितब्राह्मणशिरःस्यैव
 ब्राह्मणम् । 'ब्राह्मणो ब्राह्मणं चातयित्वा तस्यैव शिरःकपालमादाव तीर्थान्वजुसं-
 चरेत्' इति शांतातपस्मरणेन । तद्वत्त्वात्तस्यैव ब्राह्मणस्य ब्राह्मणम् । एतदु-
 त्तं पातित्यैव ब्राह्मणम् । 'सद्ब्राह्मणकपालमिति' इति गौतमस्मरणेन । सद्ब्रा-
 ह्मणस्येव दृष्टारोपितशिरःकपालात्मको ध्वजो गृह्यते न पुनः कट्टिकेदः ।
 तेन 'महोक्षः सद्ब्राह्मणं परब्रह्म' इत्यादिध्वजहारेषु तस्यैव प्रतिदेः । एतच्च कपाल-
 धारणं चिह्नार्थं न पुत्रवर्ज्यार्थं भिक्षार्थं वा ।—'सुम्नयकपालपानिर्भिक्षार्थे प्राग्
 प्रथिक्ते' इति गौतमस्मरणेन । तथा वचवासिना च तेन अथित्यम् । (११
 ०२)—'ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेत्' इति मनुस्मरणेन ।
 ब्राह्मणस्यैवार्थो वा । (मनुः ११०८)—'कृतवाचसो वा विपसेद्ब्राह्मणो योज-
 येऽपि वा । आसन्नो सुकृत्ये वा गोमैक्षणहिते रसः ॥' इति वैश्वेदेकवादे ।
 कृतवाचसो वेति शिकणिकाभिधानात्तदी वेति कथ्यते । अत्रैव संवर्तः—'ब्र-
 ह्महा द्वादशाब्दानि वैकल्यमा वदी ध्वजी' इति । तथा शिकणिकापञ्चासस्यैव

१ पुत्रपुत्रपातकस्यैव च. २ ब्रह्महा द्वादशस्यैव इति पाठः. ३ सर्वपुत्रहिते च. ४ वी-
 वाला कपी च.

वेत् । मित्रा च लोहितकेन सुम्भवसण्डशरानेव प्राज्ञा ।—‘लोहितकेन सण्ड-
शरानेव प्राग्मं मित्रावै प्रविशेत्’ इति आपस्तम्बस्मरणत्वात् । सण्डशरानेवैवा-
कर्मिणं कथ्येत वानवेलेवमसंकल्पितानि मित्रार्थं प्रविशेत् ‘सण्डशरानेवसंक-
ल्पितानि चरेत्कर्म’ इति वसिष्ठस्मरणत्वात् । तैवेककर्म एव सा प्राज्ञा ।—
‘पूजकमाहारः’ इति तैवेचोक्तत्वात् । एतच्च भिक्षं ब्राह्मणादिवर्षेभ्येव कार्ष्णम्—
‘चातुर्वर्ष्ये चरेत्कर्मं सदाङ्गी संवत्तोत्सवात्’ इति संवत्तस्मरणत्वात् । तथा ब्रह्म-
हासीति स्वकर्म क्वापयन् द्वारिस्थितो भिक्षां याचेत् ।—‘वेदमनो द्वारि ति-
ष्ठामि मित्रार्थं ब्रह्मचातकः’ इति पराशरस्मरणत्वात् । अथच भिक्षाक्षित्वमिचमो
वन्वैर्जीविनासक्तौ ब्रह्मण्यः ।—‘भिक्षावै प्रविशेद्ग्रामं वन्वैर्वेदि न जीवति’ इति
संवत्तस्मरणत्वात् । तथा ब्रह्मचर्यादिपुकेन च तेन भवितव्यम् । सदाङ्गकपाक-
-भिक्षाद्दसवत्सरात्मब्रह्मचारी भिक्षावै प्राग्मं प्रविशेत्कर्मचक्षणः । बभोपकामेत्स
संवत्तनादर्थत्वं (‘उचितस्तु दिवा तिष्ठेदुपविष्टस्तथा निशि । एतद्दीरासनं
नाम सर्वपापप्रणाशनम् ॥’)—‘स्थानांसनाभ्यां विहरेत्सवनेषूदकोपस्पर्शां कु-
-ञ्जेत्’ इति गौतमस्मरणत्वात् । ब्रह्मचारिग्रहणं च ‘वर्जयेन्मधुमांसगन्धमास्यदि-
-वास्वमाजनाभ्यञ्जनोपानच्छत्रकामकोषलोभमोहहर्षनृत्यगीतपरिवादनभयादि-
-इति ब्रह्मचारिप्रकरणोक्ताविरुद्धधर्मप्राहपर्यम् । अतएव शाङ्गः—‘स्थानवीरासनी
मौनी मौञ्जी दण्डकमण्डलुः । भिक्षाचर्यांमिकार्यं च कृष्माण्ड्रीभिः सदा जपः ॥’
इति । तस्य भवेदिति शेषः ॥ अत्र सवनेषूदकस्पर्शांति ज्ञानविधानात्तद्ब्र-
-भूतमन्त्रादिप्राप्तिरप्यवगम्यते । तथा शुचिना कर्म कर्तव्यमित्यस्य सर्वकर्मसा-
-धारणत्वाद्गतचर्याङ्गभूतशौचसंपर्ययं ज्ञानवत्संध्योपासनमपि कार्यम् । तस्यापि
शौचापादनद्वारेण सर्वकर्मशेषत्वात् । तथाच दक्षः—‘संध्योपादनोऽशुचिर्नित्य-
-मनर्हः सर्वकर्मसु । यकिंचित्कुरुते कर्म न तस्य फलभागभवेत् ॥’ इति । नच
‘द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनम्’ इति वचनत्वं संध्योपासनात्तच्च द्विजातिकर्मत्वा-
-दप्राप्तिरिति शङ्कनीयम् । यस्मात्पतितस्यैव व्रतचर्योपदेशात्तद्गतस्यैव संध्योपास-
-नादिप्राप्तिरतो ‘द्विजातीनामप्ययनमिज्या दानं ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनयाज-
-नप्रतिग्रहाः’ इत्यादीनामेव द्विजातिकर्मणां व्रतचर्याङ्गभूतानां हानिर्न सर्वेषाम् ।
तावन्मात्रवाचेन हानिवचनस्य चरितार्थत्वात् । इयं च मनुयाद्ब्रह्मवल्क्यगौत-
-मादिप्रतिपादिता द्वादशवार्षिकव्रतचर्यैकैव न पुनर्मिथा । परस्परसापेक्षत्वाद्दि-
-रोवाच । तथाहि । भिक्षाही कर्म वेद्यक्षित्युके किं भिक्षापानं केवां वा गृ-
-हेतु कतिपु वेत्याकाङ्क्षा जावेतैव । तत्र ‘लोहितकेन सण्डशरानेव’ इत्यापस्त-
-म्बचर्यैः परिपूरणमविरुद्धम् । अतः सर्वैरेककस्पोपदेशात्कैश्चिदुक्तं मनुगौत-
-माद्युक्तेतिकर्तव्यतायाः परस्परसापेक्षत्वेऽपि विकल्प इति तद्विकल्पैवोक्तमिति
अन्वयः । एवं द्वादशवार्षिकं व्रतचर्यामावर्त्य ब्रह्महा शुद्धिमाप्नुयात् । एवं चा-

१ प्येवात्र मृष्टं कथ्यते नात्रेवमसंकल्पितानि स. २ तथा सायंकालएव स. ३ संवत्तः
पुमान् क. ४. ४ भिक्षाचरेत् स. ५ सदाङ्गपाणिः स. ६ एवं पथं क. पुस्तकप्राप्ति. ७ स्थाना-
-शनाभ्यां क. ८ साधारणस्मरणत्वात् स.

कामकृतमहावधविषया । (१११८९)—‘इयं विष्कृतिरुदित्वा प्रमाण्याऽकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥’ इति मनुस्मृत्यात् ॥ अत्रेदं चिन्तनीयम् । किं द्वित्रब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तस्य तत्रैवमुत्पादवृत्तिरिति । तत्र केचिन्मन्वान्ते ब्रह्महा द्वादशाब्दानीत्यत्र ब्रह्मसाब्दस्यैकविंशत्योर्बहुषु साधारणत्वादेकविंशत्ब्राह्मणवधे यत्प्रायश्चित्तं तदेव द्वितीये तृतीयेऽपि । तत्रैकब्राह्मणवधनिमित्तैकप्रायश्चित्तानुष्ठाने सतीदं कृतमिदं नेति न वाक्यते बभूवुः । देशकालकर्तृणां प्रयोगानुबन्धभूतानामभेदेनागुह्यमाणविशेषत्वात्तत्रानुष्ठानेवैव पापक्षयलक्षणकार्यनिष्पत्तिर्युक्ता । यथा तत्रानुष्ठितैः प्रयाजादिभिराग्नेवादिषु तत्रोपेवानेकोपकारकक्षणकार्याणां निष्पत्तिः । नचैवं वाच्यम् । ‘द्वित्रैकब्राह्मणवधे पापस्य गुरुत्वादेनसि गुरुणि गुरुणि लघुनि लघुनि’ इति गौतमवच्यम् । नादावृत्तमेव प्रायश्चित्तानुष्ठानं युक्तम्, विकक्षणकार्ययोस्तत्रोपे निष्पत्त्यनुपपत्तेरिति । यतो नेदं वचनमावृत्तिविधायकं किंत्पदिष्टानां गुरुलघुगुरुत्वानां व्यवस्थाप्रतिपादनपरम् । नच द्वितीयब्राह्मणवधे पापस्य गुरुत्वं, प्रमाणाभावात् । यच्च मनुदेवलाभ्यामुक्तम्—‘विधेः प्रायमिकादस्माद्द्वितीये द्विगुणं भवेत् । तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ॥’ इति, तदपि ‘प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकंशास्त्रमावर्तते’ इति न्यायेन द्वित्रब्राह्मणवधगोचरनैमित्तिकशास्त्रावृत्त्यनुवादेन चतुर्थे तदभावविधिपरम्, न पुनर्द्वितीयब्रह्मवधे प्रायश्चित्तानुष्ठानद्वैगुण्यविधिपरमपि । वाक्यभेदप्रसंगात् । तस्मात् द्वित्रब्राह्मणवधेऽपि सकृदेव द्वादशावर्षिकाद्यनुष्ठानं युक्तम्, यथाप्रथमे क्षामवते पुरोडाशमहाकपालं निर्धेपेदित्यादिगृहदाहादिनिमित्तेषु चोदितानां क्षामवत्यादीनां युगपदनेकेष्वपि गृहदाहादिनिमित्तेषु सकृदेवानुष्ठानम् । अत्रोच्यते । नहि वचनविरोधे न्यायः प्रभवति । वचनं च विधेः प्रायमिकादित्यादिकं द्वित्रब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तानुष्ठानावृत्तिविधिपरम् । एवं सति न्यायलभ्यतत्रानुष्ठानवाचेनावृत्तिविधाविद् वचनं प्रवृत्तिविशेषकरं स्यात् । इतरथा शास्त्रतः प्राह्यनुवादादस्त्वेनानर्थकं स्यात् । नच वाक्यभेदः । चतुर्थादिब्रह्मवधपर्युदासेनेतरत्रावृत्तप्रायश्चित्तविधानेनेकार्थत्वात् । किञ्च । चतुर्थे नास्ति निष्कृतिरिति लिङ्गदर्शनादन्यमानब्राह्मणसंख्योक्तं दोषवीरवं गम्यते । तथा देवलादिवचनाच्च । ‘वत्स्याद्वनभिसंवाच पापं कर्म सकृत्कृतम् । तस्येवं निष्कृतिर्दृष्टा धर्मेविजिर्मनीषिभिः ॥’ इति । नच विकक्षणयोर्गुरुलघुदोषयोः क्षयस्तत्रोपे निष्पद्यते । अत एवविधेषु दोषगुरुत्वेन कार्यवैकल्यात्पादपि प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकत्वावृत्तिर्युक्ता । क्षामवत्यादिषु पुनः कार्यवैकल्यात्कल्याणयुक्तस्तत्रभाव इत्यर्थं प्रपञ्चेन । यथेदं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिरिति तदपि महापातकविषयम् । पापत्वातिगुरुत्वेन प्रायश्चित्तानुष्ठानप्रतिपादनपरत्वात् । अतः शूद्रावृत्तवनादी बहून्तोऽप्यन्वये तदनुगुणप्रायश्चित्तावृत्तिः कल्पनीया न पुनः प्रायश्चित्तानुष्ठानः । अत एवोक्तं मनुना (१११४०)—‘पूर्व

१ किं तत्र द्वित्रब्राह्मणवधे क. २ द्वित्रब्राह्मण ख. ३ द्विगुणं चरेत् ख. ४ पिकमावर्तते ख. ५ परमिति ख. परमेव ग. ६ इतिप्रायश्चित्त क.

‘अर्धशतस्य तु द्वादशत्याज्यं चरेत्’ इति । इदं च द्वादशवार्षिकं व्रतं साक्षा-
 दनुपदेव । अहोरेति तस्यैवाभिधानात् । अनुप्राहकप्रयोजकादेशु तदहोषानु-
 सन्नेन प्रायश्चित्ततारतम्यं कल्पनीयम् । तत्रानुप्राहको तत्राप्रायश्चित्तभावं पुनश्च-
 ननुपुह्यति च तत्राप्रायश्चित्तं पादोनं कुर्यात् । अतस्त्वह द्वादशवार्षिकेन । पादोनं
 नववार्षिकं प्रयोजकस्त्वर्धोनं चतुर्वार्षिकं कुर्यात् । अनुमन्ता पुनः सार्धपादं सार्ध-
 चतुर्वार्षिकं विमिती त्वेकपादं त्रिवार्षिकम् । अतएव सुमन्तुः—‘विरहकृपो
 यदा विप्रो हत्यात्मानं हृतो यदि । निर्गुणः साहसात्कोषाद्ब्रह्मक्षेत्रादिकारणात् ॥
 त्रिवार्षिकं व्रतं कुर्यात्प्रतिक्रियां सरस्वतीम् । गच्छेद्वापि विद्वान्कर्म तत्त्वापस्तेति
 विद्वितम् ॥ अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो ह्यत्यर्थं निर्गुणोपरि । कीर्त्वाह त्रिवते वस्तु
 विमिषं तु भस्मितः ॥ वत्सरत्रितयं कुर्यात्परः कृष्णं विशुद्धये ॥’ इति ॥ यदा
 पुनर्मिमित्स्वल्पगुणवान् आत्मघाती चात्यन्तनिर्गुणसादृशकर्ममेव ब्रह्महत्याव्रतं
 कुर्यात् । ‘केसश्मशुनसादीनां कृत्वा तु वपनं वने । ब्रह्मचर्यं चरन्विप्रो वर्षैकेन
 शुष्यति ॥’ इति तेनैवोक्तत्वात् ॥ अनर्थैव विज्ञानुप्राहकप्रयोजकादीनां येऽनु-
 प्राहकप्रयोजकाद्यवशेषामपि प्रायश्चित्तं कल्प्यम् । अस्यां च कल्पनायां प्रयोजयि-
 तानुमन्ता कर्ता चेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु मागिनो यो भूय आरभते तस्मि-
 न्कफयितोचः’ इत्यापस्तवीयं वचनं मूलम् । तथा प्रोत्साहकादीनामपि दण्ड-
 प्रायश्चित्ते कल्प्ये । यथाह पैठीनसिः—‘हन्ता मन्तोपदेहा च तथा संप्रति-
 पादकः । प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेसकः ॥ आश्रयः साक्षादात्ता च
 मकदाता विकर्मिणाम् । उपेक्षकः साक्षिमांश्रोचकानुमोदकः ॥ अकार्यका-
 रिणस्त्वेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् । यथाशक्त्यनुकूपं च दण्डं येषां प्रकल्पयेत् ॥’
 इति ॥ तथा बालवृद्धादीनां साक्षात्कर्तृत्वेऽप्यर्धमेव—‘अशीतिर्यस्य वर्षाणि
 बाको बाष्पूनचोक्तः । प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति क्षियो रोगिण एव च ॥’ इत्यङ्गिरः-
 करणात् ॥ तथा सुमन्तुः—‘अर्थाकु द्वादशाद्द्वर्षादधीतेरुर्ध्वमेव वा । अर्धमेव
 अर्धेषुसां गुरीयं तत्र बोधिताम् ॥’ इति ॥ तथानुपनीतस्यापि बालकस्य पादमा-
 न्येन प्रायश्चित्तम् । ‘क्षीणामर्थं प्रदातव्यं वृद्धानां रोगिणां तथा । पादो बालेषु
 दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः ॥’ इति विष्णुस्मरणेन । अतश्च वक्तव्येन—
 ‘अनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षात्परस्य च । प्रायश्चित्तं चरेद्भ्राता पिता बान्धुः सुह-
 ज्ञनः ॥’ इति प्रतिपाद्योक्तम्—‘अतो बालतरस्यास्य नापराधो न पातकम् ।
 राजदण्डो न तस्यास्ति प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥’ इति, तदपि संपूर्णप्रायश्चित्ताभा-
 वप्रतिपादनपरं न पुनः सर्वोत्पन्ना तदभावप्रतिपादनपरम् । आश्रयविशेषभिर-
 वेक्षेण सूत्रभाष्येण ब्राह्मणो न हन्तव्यसाक्षाद्ब्राह्मणराजन्वी वैरवश्च न सुरां पि-
 वेदिलोकमादिष्वनपेक्षितवयोविशेषस्यैवाधिकारादतश्च । तदीयमपि प्रायश्चित्तं
 विप्रादिभिरैवाचरणीयम् ।—‘पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वेदमध्याप्य वृषि विदध्यात्’

१ अस्मिन्दितानां प्राणिनां कृत्परिमितानां वषे इत्यर्थः. २ गुणवदुपरि आत्मघातीवा.
 ३ वर्षैकेन विशुद्धयति क. ४ मागिनो भूय क. ५ तथार्थाकु क.

इति तस्यैव पुत्रादिहिताचरणेऽधिकृतत्वात् । यत्र पुनः कस्मिंश्चिद्ब्रह्मवधे प्रयोक्तृ-
 कभावापन्नस्याम्बुकिन्साक्षात्कर्तृत्वे गुरुकषुप्रायश्चित्तसंपातस्तत्र द्वादशवार्षि-
 कादिगुरुप्रायश्चित्तान्तःपातिनः प्रयोजकसंबन्धिकषुप्रायश्चित्तप्रसङ्गात्कार्यसिद्धिः ।
 नचैवं सत्यविशेषाद्बहुकल्पेन महतोऽपि सिद्धिः स्यादित्याशङ्कनीयम् । अत्र
 अन्तःपातितवानुष्ठाने विशेषानवगमात्प्रसङ्गात्कार्यसिद्धिरैवगम्यते । नच कश्चि-
 न्तःपाती महाकल्प इति कुतः प्रसङ्गात्साहा । नच चैत्रवधजनितकल्मषक्षयार्थ-
 र्मनुष्ठितेन कथं विष्णुमित्रवधोत्पाद्यपापनिवृत्तिरिति वाच्यम् । चैत्राशुदेसत्या-
 तस्तत्त्वात् । अतो यथा काम्यनियोगनिष्पत्त्यर्थं स्वर्गार्थं वानुष्ठितैराशेषादिभिर्नि-
 ष्कनियोगनिष्पत्तिसाद्बहुप्रायश्चित्तस्यापि कार्यसिद्धिः । यत्पुनर्मध्यमाङ्किरोव-
 चनम्—‘गवां सहस्रं विधिवत्प्रात्रेभ्यः प्रतिपादयेत् । ब्रह्महा विप्रमुष्येत सर्व-
 पापेभ्य एव च ॥’ इति, तत्सवनस्यगुणवद्ब्राह्मणविषयम् । एतच्च ‘द्विगुणं सर्व-
 नस्ये तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत्’ इत्येतद्वाक्यविहितद्विगुणद्वादशवार्षिकव्रतचर्याशा-
 कस्य वेदितव्यम् । प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वात् । न त्वनाकृतद्वादशवार्षिकविषयम् ।
 तत्र हि द्वादशदिनाभ्येकैकप्राजापत्यमिति गणनायां प्राजापत्यानां षष्ट्यधिकश-
 तत्रयं भवति । यद्यपि प्राजापत्यस्यान्ते षड्मुपवासोऽधिकस्तथाप्यत्र वनवास-
 जटाधारणबन्धाहारत्वादिरूपतपोविशेषयुक्तत्वादुपवासाभावेऽप्येकैकस्य द्वादशा-
 हस्य प्राजापत्यगुणत्वम् । ततश्च—‘प्राजापत्यक्रियाशक्तौ धेनुं दद्यात् ब्राह्मणे ।
 गवाभ्रभाषे दातव्यं तन्मूल्यं वा न संशयः ॥’ इत्यनेन न्यायेन प्रतिप्राजापत्य-
 मेकैकस्यां धेन्वां दीयमानायां धेनूनामपि षष्ट्यधिकं शतत्रयं भवति । पुनः स-
 हस्यम् । अतो यथोक्त एव विषयो युक्तः । यदपि शङ्खधन्वनम्—‘पूर्ववदमति-
 पूर्वं चतुर्षु वर्षेषु चिभ्रं) प्रमाप्य द्वादशवत्सरान्यद श्रीन्साधे संवत्सरं च व्रता-
 म्याविशेषैश्चामन्ते गोसहस्रं तदर्धं तस्यार्धं तदर्धं च दद्यात्सर्वेषां वर्णानामानु-
 पूर्व्येणेति द्वादशवार्षिकगोसहस्रयोः समुच्चयविधिपरं तदाचार्यादिहननविषयं
 द्रष्टव्यम् । तस्यातिगुरुत्वात् । तथाच दृष्टः—‘सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्रा-
 ह्मणमुषे । आचार्ये शतसाहस्रं श्रोत्रीये दत्तमक्षयम् ॥’ इति प्रतिपाद्योक्तैवान् ।
 ‘समद्विगुणसाहस्रमानस्यं च यथाक्रमम् । दाने फलविशेषः स्यादिसायां तद्द्वेष्ट
 हि ॥’ इति । तथापस्तम्बेन द्वादशवार्षिकमुक्त्वोक्तमस्मिन्नेव विषये—‘गुरुं
 हत्वा श्रोत्रिषं वा एतदेव व्रतमोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत्’ इति, तत्र यावज्जीवमाव-
 र्त्तमाने व्रते यदा त्रैगुण्यं वानुगुण्यं वा संभाव्यते तदा तत्र समर्थस्य बहु-
 धनत्वायं दानतपसोः समुच्चयो द्रष्टव्यः । द्वादशवार्षिकव्यतिरिक्तानां तु
 सुप्रभुपराशारायुक्तानां प्रायश्चित्तानामुत्तरत्र व्यवस्थां वक्ष्यामः ॥ ननु
 द्वादशवार्षिकादिकल्पानां व्यवस्था कुतोऽवसिता । न तावद्द्वादशवार्षिका-
 दिविधावकवाक्यैरिति युक्तम् । तत्राप्रतीतेः । नच वाक्यं प्रमाणवगतगुरुत्वात्

१ पुत्रहिताचरणे ख. २ प्रयोजकभावापन्न इ. ३ सिद्धिरुच्यते ड. ४ मनुष्ठेयेन ख.
 ५ रूपतया विशेष. ६ समुच्चयपरं ख. ७ योक्तत्वात् ख.

शुद्धिवाच्यत्वात् न प्रसादीदिति व्यवस्था कल्पयति । विकल्पसमुच्चया-
 ङ्गिजावात्प्रामाण्यतमाश्रय्येनापि वाचकं सुपरिहरत्वात् । अत्रोच्यते । प्र-
 तावद्द्रव्यवार्तिकेतेतुर्द्वेषादीनां विषयकस्यानां विकल्पोऽवकल्पयते । विक-
 ल्पान्नान्ये गुणकस्यानामनुष्ठावासंभवेवावर्धयप्रसङ्गात् । अत्र चोदक्षिप्रहणप्र-
 हणप्रहणचोरपि विकल्पोपपत्तिरिति वाच्यम् । अतस्तत्रापि सति संभवे प्रह-
 णमेवेति पुनः कल्पयितुम् । यद्वा चोदक्षिप्रहणानुगृहीतेनातिराजेन क्षिप्रं स-
 र्गादिसिद्धिरित्यतिसत्त्वात् वा स्वर्गत्वेति कल्पनीयम् । इतरथा प्रहणविधेरानवयव-
 प्रसङ्गात् । नापि समुच्चयः । उपदेशातिदेशप्राप्तिमन्तरेण समुच्चयो न संभवति ।
 उपदेशावगतनैरपेक्ष्य वाच्यप्रसङ्गात् । नचाङ्गिजावः । सुखादिविभिन्नो-
 ष्यमभावात् । धृतिकिञ्चाव्यप्रकरणत्वानसमाख्यानामि विभिन्नोक्त्यापि ।
 अन्तः परस्पररोपमर्दपरिहारार्थं विषयव्यवस्थाकल्पनैवोचिता । सा च जातिस-
 किगुणाद्यपेक्षया कल्पनीया ।—‘जातिसकिगुणापेक्षं सकृद्भुङ्क्तं तथा । अनु-
 वन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥’ इति देवलस्मृत्यात् ॥ २४३ ॥
 पूर्वोक्तं ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तं त्रैमिक्तिसमाप्त्यवधिमाह—

ब्राह्मणस्य परित्राणाद्गवां द्वादशकस्य च ।

तथाश्वमेधावभृथस्त्रानाद्वा शुद्धिमाप्नुयात् ॥ २४४ ॥

यक्षौरभ्यामादिभिर्दवापाद्यमानस्य ब्राह्मणस्यैकस्याप्यात्मप्राणानन्तरे कृत्वा प्रा-
 णत्राणं करोति गवां द्वादशकस्यासावसंपूर्णेऽपि द्वादशवार्तिके शुद्धयेत् । यद्यपि
 प्राणत्राणे प्रवृत्तस्तदकृत्यैव ज्ञियते तथापि शुभ्यत्येव । अतएव मनुना (११
 ७९)—‘ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सद्यः प्राणान्परित्यजन् । मुच्यते ब्रह्महत्याया
 गोसा गोब्राह्मणस्य च ॥’ इति । ब्राह्मणरक्षणं तदर्थं मरणं च पृथगुपात्तम् । तथा
 परकीयाश्वमेधावभृथाव्यकर्मोद्भूतज्ञानसमये स्वयमपि ज्ञात्वा ब्रह्महत्यायाः
 शुद्धिं प्राप्नुयात् । ज्ञानं च स्वकल्पनं विस्वाप्य कुर्यात् । तथाच मनुः (११
 ८२)—‘सिद्धा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे । स्वमेवोऽवभृथे ज्ञात्वा हव-
 मेथे विमुच्यते ॥’ इति । भूमिदेवा ब्राह्मणा ऋत्विजस्तेषां नरदेवेन व्रजमानेन
 राज्ञा समवाये स्त्रीयमेनः सिद्धा विस्वाप्याऽश्वमेधावभृथे ज्ञात्वा शुभ्यति यदि
 तैरनुज्ञातो भवति ।—‘अश्वमेधावभृथं गत्वा तत्रानुज्ञातः ज्ञातः सद्यः पूतो भवति’
 इति शङ्खस्मृत्यात् ॥ अश्वमेधावभृथप्रहणमग्निहोमध्वानां पञ्चदशरात्रादिक-
 त्वन्तराणामग्निहोमसमाप्तिकानां वा सर्वमेवादीनामुपकल्पयन् । अश्वमेधावभृथे वा-
 न्यवज्ञेऽप्यग्निहोमन्तमेव’ इति गौतमस्मृत्यात् । अथं च प्रकान्तद्वादशवार्तिकस्य
 कथंश्चित् ब्राह्मणप्राणत्राणादिकं कुर्यते अतसमाप्त्यवधिकल्पयते । यथा सारकते
 सुत्रे द्वादशं प्रकल्पनं प्राप्नोत्येवमनुष्यमैकसतानां वा गवां सहस्रमभावे सर्वसैर्दानं
 गृहपतिमरणे चेति । न पुनः स्वतन्त्रं प्रायश्चित्तान्तरम् । तथाच शङ्खः—‘हा-

१ समस्यापि क. २ करय वाऽसंपूर्णोपि क. ३ कानिच क. ४ सिमुच्यते क. ५ ज्ञात्वा
 मुच्येत् क. ६ वार्तिनामग्निहोममग्नि क. ७ सर्वसजान्तां, सर्वस्यान्यान्तां क.

दशे वर्षे शुद्धिं प्राप्नोत्यन्तरा वा ब्राह्मणं मोक्षयित्वा, यथा द्वादशानां परिष्कार-
 त्वात् एवावनेवावभृथकानाद्वा पूतो भवति' इति । अतएव अनुना (११।
 ०८)—'कृतवापनो वा निवसेत्' इति द्वादशवार्षिकस्य गुणविधिं प्रकथय ।
 (११।०९)—'ब्राह्मणार्थे यथार्थे वा सप्तः प्राणान्परित्यजेत् । मुष्यते ब्रह्मह-
 त्याया मोहा गोत्राज्ञानस्य च ॥' इत्यादिना मध्ये ब्राह्मणप्राणादिकमभिधाय
 (११।११)—'एवं दृढमृतो मित्तं ब्रह्मचारी समाहितः । सः द्वादशे वर्षे
 ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥' इति द्वादशवार्षिकमेवोपसंहृतम् ॥ ननु ब्रह्महत्यायाः
 शुद्धिमायुषादिति ब्राह्मणप्राणादीनां द्वादशवार्षिकेण सहैकफलत्वावगमत्काल-
 ष्यमेव युक्तं न पुनरङ्गत्वम् । किञ्च प्रधानविरोधित्वादापि नाङ्गत्वम् । प्रधानानु-
 प्राहकं ह्यङ्गं भवति । नच प्रारब्धद्वादशवार्षिकत्वेद् विधानम् । येन सर्वार्थे
 विधानं गम्यते । यथा 'सप्रायावगूर्यं विश्वजिता यजेत' इति सत्रप्रयोगप्रसङ्गस्य
 तत्परिसमाधानाक्षमस्य विश्वजिद्विधानमतोऽपि स्वातन्त्र्यमेव युक्तम् । यथाग्निप्र-
 वेशालक्ष्यभाषादीनाम् । नच तेषामपि द्वादशवार्षिकोपक्रमोपसंहारमङ्गवदिति-
 त्वेन तदङ्गत्वमिति साङ्गनीयम् । यतः सत्यपि मध्यपाठे निष्ठातत्रयोजनत्वेन
 प्रयोजनाकाङ्क्षाविरहाच्च परस्परमङ्गाङ्गित्वं युक्तम् । यथा सामिधेयीप्रकरणमध्य-
 वर्तिनां निर्विस्पदानामग्निमन्त्रप्रकाशमत्वेन सामिधेयीभिः सहैकका-
 र्याणां न सामिधेय्यङ्गत्वम् । नचैकान्ततोऽग्निप्रवेशादीनां द्वादशवार्षिकमध्ये
 पाठः । अस्मिन्नुपगतमदिभिरेषां द्वादशवार्षिकप्रक्रमोपसंहारो पठितत्वात् । इद-
 मेव स्वातन्त्र्यं प्रकटयितुं अनुना (११।०३)—'कल्प्यं शक्यवृतां वा स्वाध्यासे-
 दात्मानमग्नौ वा' इति प्रतिवाक्यं वाच्यम् पठितः । तथा प्रतिप्रावञ्चितमेवो-
 पसंहृतम् (मनुः ११।०६)—'अतोऽन्वतममात्वाय विधिं धियः समाहितः ।
 ब्रह्महत्याहृतं पापं व्यपोहत्यामशुद्धये ॥' इति । अतोऽग्निप्रवेशादीनां स्वात-
 न्त्यमेव युक्तम् । अतस्तु ब्राह्मणप्राणादेरप्येकफलत्वाच्चाङ्गत्वमिति । उच्यते ।
 परिहृतमेतदन्तरा ब्राह्मणं मोक्षयित्वादिना शङ्कवचनेनाङ्गत्वावगमात् । अ-
 ङ्गत्वेन सप्तः प्रधानद्वारेण फलसंबन्धः । नच प्रधानविरोधः । यतो ब्राह्मणप्रा-
 णाधिकत्वेन अतानुष्ठानस्य फलसाधनत्वं विधीयत इति न विरोधः ॥ २४४ ॥

दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ।

दृष्ट्वा पथि निरातङ्गं कृत्वा तु ब्रह्महा शुचिः ॥ २४५ ॥

किञ्च । दीर्घेण बहुकालव्यापिवा तीव्रेण दुःसहेनामयेन कुड्यादिप्रायश्चित्ता
 प्रकृतं दीर्घितं ब्राह्मणं गां वा तथापिवां पथि दृष्ट्वा निरातङ्गं नीरुतं कृत्वा ब्रह्महा
 शुचिर्भवति । ननु ब्राह्मणस्य परित्राणादित्यत्र बहुकुं ब्राह्मणरक्षणं तदेव किञ्च
 पुनरुच्यते ब्राह्मणं गामथापि वेति । सत्यमेवम् । किञ्चात्मप्राणपरिष्कारोपाय-
 स्यवाक्ये ब्राह्मणरक्षणमुक्तमनुना पुनरीच्यदानादिनेति विशेषः । अत्रैवा-

विप्रसर्गोक्तं मनुना (११८०)—'विप्रस तन्निमित्ते वा प्रायश्चित्ते विमुच्यते' इति ॥ २४५ ॥

आनीय विप्रसर्वस्वं हतं चातित एव वा ।

तन्निमित्तं क्षतः शुद्धैर्जीवन्नपि विमुच्यति ॥ २४६ ॥

किंच । विप्रत्यापहतसर्वस्वतवावसीदतः संबन्धि द्रव्यं गृहिरण्यादिकं चैति-
 हतं साकश्येनानीय रक्षणं कः करोति स विमुच्यति । जानघने प्रदूतः स्वयं
 चौरैर्चातितो वा यदि वा तन्निमित्तं ब्राह्मणसर्वस्वानघनार्थं तत्र युज्यमानः कर्षीः
 क्षतो सूतकस्यो जीवन्नपि विमुच्यति । सचौरिति बहुवचनं क्षतबहुत्वमात्पर्यम् ।
 एव मनुना (११८०)—'मेघवं प्रतिरोद्धा वा सर्वस्वमवधिन्न वा' इति
 शब्दप्रसङ्गं कृतम् । एतस्य श्लोकद्वयोक्तकल्पपञ्चकस्य ब्राह्मणरक्षणकल्पकल्पेनान्तरा
 वा ब्राह्मणं मोचयित्वेत्यनेन सङ्घटननेन श्लोकीकृतत्वात् द्वादशवार्षिकसमाप्त्यव-
 शित्वेनेतरग्रहणे विमिषोगात्र ज्ञातकत्वम् ॥ २४६ ॥

प्रायश्चित्तान्तरमाह—

लोमभ्यः स्वाहेत्येवं हि लोमप्रभृति वै तनुम् ।

मज्जान्तां जुहुयाद्वापि मन्त्रैरेभिर्यथाक्रमम् ॥ २४७ ॥

लोमभ्यः स्वाहेत्येवमादिभिर्मन्त्रैर्लोमप्रभृतिमज्जान्तां तनुं जुहुयात् । इति-
 शब्दः करणत्वनिर्देशार्थः । एवंशब्दः प्रकारसूचनार्थः । हिशब्दः स्मृत्यन्तरप्र-
 सिद्धत्वगादीनां प्रभृतिशब्देनाक्षिप्यमाणानां द्योतनार्थः । ततश्च लोमादीनि
 होमद्रव्याणि चतुर्थां निर्दिश्यन्ते स्वाहाकारं पठित्वा तैर्मन्त्रैर्जुहुयात् । ते च
 हुषमानद्रव्याणां लोमत्वलोहितमांसमेदःसाध्यस्त्रिमज्जानामहसंस्थात्वादौ
 मन्त्रा भवन्ति । तथाच वसिष्ठः—'ब्रह्महोमिद्रुपसमावाच जुहुवाहोमामि
 सुत्वोर्जुहोमि लोमभिर्यत्सुं वासव इति प्रथमात् । १ । त्वयं सुत्वोर्जुहोमि त्वया
 सुत्सुं वासव इति द्वितीयात् । २ । लोहितं सुत्वोर्जुहोमि कोहितेन सुत्सुं वासव
 इति तृतीयात् । ३ । मांसामि सुत्वोर्जुहोमि मांसैर्यत्सुं वासव इति चतुर्थीत् ।
 ४ । मेदो सुत्वोर्जुहोमि मेदसा सुत्सुं वासव इति पञ्चमीत् । ५ । सायुमि
 सुत्वोर्जुहोमि सायुमिर्यत्सुं वासव इति षष्ठीत् । ६ । अस्मीमि सुत्वोर्जुहोमि
 अस्मिभिर्यत्सुं वासव इति सप्तमीत् । ७ । मज्जां सुत्वोर्जुहोमि मज्जाभिर्यत्सुं
 वासव इत्यष्टमीत् । ८ ।' इति । अत्रच लोमप्रभृति तनुं जुहुयादिति लोमा-
 दीनां होमद्रव्यत्वावगमाहोमभ्यः स्वाहेति सप्तमि चतुर्थांनिर्देशे लोमादीनां च
 वेद्यत्वात् कल्पते । द्रव्यप्रकाशनेनैव मज्जानां होमत्वावगमोपपत्तेः । किन्तु लो-
 मभिर्यत्सुं वासव इत्यादिवसिष्ठमन्त्रार्थोक्तत्वात् सुत्वोरेव इति संबन्धावग-
 मादेकत्वात् कल्पते । अतश्च लोमादीनि सामर्थ्यात्स्वधितिसमाचारात् सुत्वोरेव-

१ विचारं क. २ ब्रह्महोमिमिति पाठान्तरम्.

नाडी होमाह्वयान्ते तनुं प्रक्षिपेत् । अतो बलैश्चिदुक्तमवादिष्टप्रवृत्त्यादांश्च ह-
 विष्का होमा इति, तदधिकन्वैबोक्तमित्युपेक्षणीयम् । जुहुवादिष्वेवापी शिवे
 भूषहाग्निमुपसमाधायेति पुनरग्निग्रहणं कौकिकाग्निप्राप्त्यर्थम् । युक्तं वैश्व । प-
 तित्ताग्नीनां प्रतिपत्तिविधानात् ।—‘आहिताग्निस्तु यो विप्रो महापातकभारम-
 वेत् । प्रायश्चित्तैर्न जुञ्जेत् तदग्नीनां तु का गतिः ॥ वैतावं प्रक्षिपेत्तोये साकाराग्नि
 नामवेदुषः ॥’ इत्युदानःस्मरणात् । तथा—‘महापातकसंयुक्तो देवात्स्नाद्-
 शिमात्पदि । पुत्रादिः पाकयेद्ग्रीम्युक्तश्चादोषसंक्षयात् ॥ प्रायश्चित्तं च कुर्वाचः
 कुर्वन्वा श्रियते यदि । गृहं निवार्ययेच्छ्रौतमन्त्रस्येत्सपरिच्छदम् ॥’ इति का-
 त्यायनकरणात् । तनुप्रक्षेपश्चोत्थायोत्थाय त्रिरचोमुलेन कर्तव्यः । यथाह
 मनुः (१११०१)—‘प्राख्येदारमानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाह्निकिराः’ इति ।
 गीतमेवाप्यत्र विशेषो दर्शितः—‘प्रायश्चित्तमग्नी सकिर्माह्निकिरवच्छातस्य’
 इति । अवच्छातस्य अनशनकर्मिकलेवरस्येत्यर्थः । तथाच काठकस्मृतिः—‘अनश-
 नेन कर्मितोऽग्निमारोहेत्’ इति । इदं च मरणात्मिकं प्रायश्चित्तं कामकारविषयम् ।
 यथाह मध्यमाह्निकिराः—‘प्राणात्मिकं च यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः ।
 न कामकारविषयं विशेषं नाम संशयः ॥’ इति । तथा—‘यः कामतो महापापं वरः
 कुर्वाकथंघन । न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भृग्बभ्रिपतनादते ॥’ इति । एतच्च प्रायश्चित्तं
 स्वतन्त्रमेव न प्राज्ञजप्राणादिष्वद्द्वादशवार्षिकान्तरभूतमित्युक्तं प्राक् ॥ २४० ॥

संग्रामे वा हतो लक्ष्यभूतः शुद्धिमवाप्नुयात् ।
 मृतकल्पः प्रहारार्तो जीवन्नपि विशुध्यति ॥ २४८ ॥

किंच । अथवा संग्रामे युद्धभूमापुमयवकप्रेरितशरसंपातत्वाने लक्ष्यभूतो
 मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् । गाढमर्मप्रहारजनिततीव्रवेदनो मृतकल्पो मूर्च्छितो
 जीवन्नपि विशुध्यति । लक्ष्यभावश्च प्रायश्चित्ती अयमित्येवं विदुषां धनुर्विद्याविदां
 संग्रामे स्वेच्छया कर्तव्यो ननु राज्ञा बलात्कारवितन्त्यः । यथाह मनुः (१-१-
 १०)—‘कश्चं शक्यभृतां वा स्वाहितुषामिच्छयात्मनः’ इति । इदं च मरणा-
 म्भिकत्वात्साक्षात्कर्तुः क्षत्रियस्य कामकारविषयम् । अपिसत्त्वादशमेवादिवापि
 विशुध्यति । यथाह मनुः (१११०४)—‘वजेत वाचमेधेन स्वर्जिता गो-
 सपेधं च । अग्निजिह्विश्चिन्वा वा जिह्वतामिहृतापि वा ॥’ इति । अथमेधापु-
 ह्णार्चं सार्वभौमक्षत्रियस्यैव ।—‘वजेत वाचमेधेन क्षत्रियस्तुं महीपतिः’ इति
 पराशरस्मरणात् । नासार्वभौमो वजेतेत्यसार्वभौमस्य प्रतिषेधदर्शनात् । इदं
 वाचमेधापुह्णार्चं सार्वभौमस्य कामकारकृते मरणात्मिकत्वाने द्रष्टव्यम् ।—‘म-
 हापातककर्तारश्चात्वारो मतिपूर्वकम् । अग्निं प्रविश्व जुञ्जन्ति स्थित्वा वा महसि
 क्ली ॥’ इति यमेन मरणाकागाग्निग्रहेनानुत्पन्नता महाकतोरथमेवस्य निर्दिष्ट-
 त्वात् । स्वर्जितादथश्च त्रैवर्भिकत्वाप्रहितामेरिष्टप्रथमवज्रस्य द्वादशवार्षिकेन सह

१ हविष्कामो होम इति क. २ गृहं वा निर्बपेच्छ्रौतं क.

विकल्पयेत् । न च स्वर्जिताद्यर्थमाधानं प्रथमवद्वानुष्ठानं वा कार्यम् । एतिसत्यं
द्विजातिकर्मस्वनधिकारात् । न च संप्रयोगोपासनावदविरोध इति युक्तम् । आया-
नादेरुत्तरकमुत्सेवत्वाभावात् । ते च दक्षिणाम्बुमाधिव्याभयमेव द्वादशवार्षिका-
यर्हेषु साक्षाद्वादिषु व्यवस्थापनीयाः ॥ २४८ ॥

अरण्ये नियतो जैत्र्या त्रिवै वेदस्य संहिताम् ।

शुद्ध्येत वा मिताश्रीत्वा प्रतिस्रोतःसरस्वतीम् ॥ २४९ ॥

किंच । अरण्ये निर्जनप्रदेशे नियतो नियताहारः (११००)—‘जपेद्वा
नियताहारः’ इति मनुस्मरणात् । त्रिवारं मन्त्रब्राह्मणारम्भं वेदं जपित्वा शु-
द्धी । संहिताग्रहणं पदक्रमशुदासार्थम् । यद्वा मिताश्रयो भूत्वा द्वादशवर्ष-
वर्षादारम्भ एविक्रमोदधेः प्रतिस्रोतः स्रोतःस्रोतः प्रति सरस्वतीं इत्वा यत्वा
विशुद्ध्यति । ज्ञानं च इदिव्येण कार्यम् (११००)—‘इदिव्यशुद्धानुष्ठाने-
त्यतिस्रोतःसरस्वतीम्’ इति मनुस्मरणात् । अथ च वेदजपो विशुद्धो ह्यनुनि-
र्भनस्यास्वन्तगुणवतो निगुणव्यापादने प्रमादकृते द्रष्टव्यः । सरस्वतीगमनं तु
तादृश एव विषये विद्याविरहिणो द्रष्टव्यम् । निमित्तिनाम्—‘तिरस्कृतो यदा
विप्रो निगुणो नियते यदि’ इति सुमन्तुवचनस्य पक्षितत्वात् । यत्पुनर्मनुव-
चनम् (११०५)—‘जपित्वाभ्यन्तमं वेदं योजनानां शतं ब्रजेत्’ इति, तदप्य-
रण्ये नियतो जपेत्वेत्येव विषयेऽशाकस्य द्रष्टव्यम् ॥ २४९ ॥

पात्रे धनं वा पर्याप्तं दत्त्वा शुद्धिमवामुयात् ।

आदातुश्च विशुद्ध्यर्थमिष्टिवैश्वानरी स्मृता ॥ २५० ॥

किंच । न विधया केवलमेत्याशुफलक्षणे पात्रे गोमूहिरव्यादिकं जीवनप-
र्वासं समर्थं धनं दत्त्वा शुद्धिमवामुयात् । तदनं चः प्रतिगृह्णाति तस्य वैश्वान-
र्यैवत्येहिः शुद्ध्यर्थं कर्तव्या । एतच्चाहिताग्निविषयम् । अनाहिताग्नेस्तु तदैवत्य-
ब्रह्मवति । य एवाहिताग्नेर्धर्मः स एवोपासनिकल्पेति गृह्णाकारवचनात् ।
वास्तुदास्तर्षस्वं सपरिच्छदं वा गृहं दद्यात् । यथाह मनुः (११०९)—‘स-
र्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् । धनं वा जीवनावाळं गृहं वा सपरि-
च्छदम् ॥’ इति । इदं च पात्रे धनदानं निगुणस्य धनवतो ह्यनुनिर्गुणव्यापादने
द्रष्टव्यम् । तत्रैव विषये अविद्यमानाम्बयस्य सर्वस्वदानं साम्बयस्य तु सोपस्क-
रगृहदानमिति व्यवस्था । यदपि पराशर्रेणोक्तम्—‘चातुर्विधोपपन्नस्तु वि-
धिवद्ब्रह्मघातके । समुद्रसेतुगमनं प्राथम्यं विभिदिक्षेत् ॥ सेतुवन्धपथे भिक्षां
चानुबंध्यात्समाहरेत् । बर्जयित्वा विकर्मस्वान्करोपानद्विवर्जितः ॥ अहं हुष्कृत-
कर्मा वै महापातककरकः । गृहद्वारेषु तिष्ठामि निक्षार्यां ब्रह्मघातकः ॥ गोकुलेषु
च शोभेषु ग्रामेषु नगरेषु च । तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रसवनेषु च ॥ एतेषु क्याप-

वेदेयः पुण्यं गत्वा तु सागरम् । ब्रह्महापि प्रमुञ्चेत् ज्ञात्वा तस्मिन्महोदधौ ॥
 ततः पूतो गृहं प्राप्य कृत्वा ब्राह्मणभोजनम् । द्रवा बक्षं पवित्राणि पूतात्मा
 प्रविशेद्गृहम् ॥ गवां वापि कृतं दद्यात्प्रातुर्विद्याय दक्षिणाम् । एवं पुनश्चिन्तयाम्ना-
 मोति चातुर्विद्यानुमोदितः ॥' इति । तदपि पात्रे धनं वा पर्वोत्सवदिनेन समा-
 नविषयम् । यथा सुमन्तुवचनम्—'ब्रह्महा संवत्सरं कृच्छ्रं चरेदधःसायी त्रि-
 षवणी कर्मावेदको भेङ्गाहारो दिव्यनदीपुकिनसंगमाश्रमगोष्ठपर्वतप्रसवणतपो-
 वनविहारी ज्ञात्वा स्वानवीरासैनी संवत्सरे पूर्णे हिरण्यमणिगोचान्यतिलभूमिस-
 पीषि ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वापूतो भवति' इति तदपि हनुमूर्त्तस्य धनवतो जातिमात्र-
 व्यापादने ब्रह्मव्यम् । यत्पुनर्वसिष्ठवचनम्—'द्वादशरात्रमभक्षो द्वादशरात्रमु-
 पवसेत्' इति तन्ममसाध्यवसितमहाहृत्यस्य स्वत एवोपरतजिघांसस्य वेदित-
 व्यम् । यत्पुनः—'वण्डं तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् । चान्द्रायणं वा
 कुर्वीत पराकद्वयमेव च ॥' इति षट्त्रिंशन्मतवचनं तदप्रत्यानेवपुस्तकस्य स-
 प्रत्ययवधे ब्रह्मव्यम् । अत्रैव विषये अप्रत्ययवधे बृहस्पतिराह—'अरुणायाः
 सरस्वत्याः संगमे लोकविभ्रुते । शुभ्येक्षिषवणसायी त्रिरात्रोपोषितो द्विजः ॥'
 इति । एवमन्यन्यपि स्मृतिवचनान्यन्विव्य विषमाणां व्यवस्था विज्ञेया । स-
 मानां तु विकल्पः । एतानि च द्वादशवार्षिकादिघनदानपर्यन्तानि ब्राह्मणस्यैव ।
 क्षत्रियादेस्तु द्विगुणादिकम् । यथाहाङ्गिराः—'पर्वथा ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां
 द्विगुणा मता । वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्वद्वयं व्रतं स्पृतम् ॥' इति । एवं च
 ब्राह्मणानां येन हनुमद्व्यमानगतगुणविशेषेण यः प्रायश्चित्तविशेषो व्यवस्थितः
 स एव तदगुणविक्षिप्ते क्षत्रियादी हन्तरि द्विगुणत्रिगुणो वेदितव्यः । अनयैव
 दिक्षा क्षत्रियवैश्यादावपि हीनेनोत्कृष्टवधे दोषगौरवात्प्रायश्चित्तस्यापि द्वैगुण्यदि-
 कल्पनीयम् । शौचगौरवं च दण्डगौरवादवगम्यते । यथोक्तम्—'प्रतिकोमाप-
 यादेतु द्विगुणत्रिगुणो व्रतः । वर्णानामानुलोम्ये च तस्मात्पूर्वार्धहानितः ॥'
 इति । यत्पु चातुर्विंशतिमतवचनम्—'प्रायश्चित्तं यदाज्ञातं ब्राह्मणस्य ब्रह्-
 र्षिभिः । पादोनं क्षत्रियः कुर्वीदर्थं वैश्यः समाचरेत् ॥ शूद्रः समाचरेत्पादमसो-
 पेभ्यपि पाण्डु ॥' इति तत्प्रतिकोमानुहितचतुर्विंशसाहस्यतिरिक्तविषयम् ।
 तथा शूचावसिक्तादीनामन्वयुलोमोत्पन्नानां दण्डवत्यावश्चित्तमूहनीयम् । वृ-
 र्धिते दण्डतारतम्यम्—'दण्डप्रणवनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरेः' इति । ततश्च
 शूचावसिक्तस्य ब्राह्मणवधे ब्राह्मणादतिरिक्तं क्षत्रियात्पुनमप्यर्थं द्वादशवार्षिकं
 भवति । अनयैव दिक्षा प्रतिकोमोत्पन्नानामपि प्रायश्चित्तगौरवमूहनीयम् । तथा
 आश्रमिद्यामपि अङ्गिरसा विशेषो दर्शितः—'गृहस्थोक्तानि पापानि कुर्व-
 न्त्वाश्रमिभ्यो वरि । शौचवच्छोचयेत् कुर्तुरर्थात्प्रहानिदर्शनम् ॥' इति । शौचवदिति
 —'एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणां । त्रिगुणं तु वनस्थानां वतीनां तु यत्पु-
 गुण्यम् ॥' इति वचनात्तथा ब्रह्मचार्यादीनां शौचं द्वैगुण्यदिकमेव वर्धते तथा शौचनं ।

प्रायश्चित्तमपि भवतीत्यर्थः ॥ ब्रह्मचारिणस्तु प्रायश्चित्तद्वैगुण्यं षोडशवर्षादूर्ध्व-
मेव । अर्वाक पुनः 'बाको धाप्नुवचोऽहम् । प्रायश्चित्तार्धमर्हसि' इति षोडशवर्षा-
दर्षाधीनस्वार्धमायश्चित्तमभिधानात् । नच द्वादशवार्षिके चतुर्गुणे क्रियमाने मध्ये
विपत्तिशङ्का समाप्त्यनुपपत्तेः प्रवृत्तिरेव नोपपद्यते इति साङ्गतीयम् । यथाः ब्र-
ह्मन्तप्रायश्चित्तस्य मध्ये विपत्त्यावपि पापशयो भवत्येव । यथाह हापीतः—
प्रायश्चित्ते व्यवसिते कर्ता यदि विपद्यते । पूतकदहरेवासाविह कोके परत्र च ॥'
इति । व्यासोऽप्याह—'धर्मार्थं यतमानस्तु न चेच्छक्नोति मानवः । प्राज्ञो
भवति तपुष्यमत्र वै नास्ति संशयः ॥' इति ॥ २५० ॥

अधुना निमित्तान्तरेषु ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तत्वात्तिदेशमाह—

यागस्यक्षत्रविदधाती चरेद्ब्रह्महणि व्रतम् ।

गर्महा च यथावर्णं तथात्रेयीनिषूदकः ॥ २५१ ॥

दीक्षणीयाधुदवसानीयापर्यन्ते सोमयागप्रयोगे वर्तमानौ क्षत्रियवैश्यौ यो
व्यापादयति असौ ब्रह्महणि पुरुषे यद्ब्रह्महत्याव्रतमुपविष्टं द्वादशवार्षिकादि तद्य-
रेत् । यद्यपि यागशाब्दः सामान्यवचनस्तथाप्यत्र सोमयागमभिषेते ॥ 'सवन-
गतौ च राजन्वैश्यौ' इति वसिष्ठेन सवनत्रयसंघातस्य सोमयागस्यैव
निर्दिष्टत्वात् । अत्रच गुरुकुषुभूतानां द्वादशवार्षिकादिब्रह्महत्याव्रतानां जातिह-
क्तिगुणाद्यपेक्षया प्रागुक्तव्यावस्था वेदितव्या । एवं गर्भं च विद्वेष्यपि । मरणा-
न्तिकं तु नातिदिरयते । व्रतग्रहणात् । अतः कामतो यागस्यक्षत्रियादिषु च-
तस्यैव द्वैगुण्यम् । एतच्च व्रतं संपूर्णमेव कर्तव्यम् । पूर्वयोर्वर्णयोर्वैदाभ्यायिनं
हत्वेति प्रकृत्यापस्तम्बेन द्वादशवार्षिकमिधानात् । गर्भं च विज्ञापु संभूतं
हत्वा यथावर्णं यद्गर्भपुरुषवधे यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तद्गर्भगर्भवधे तद्यरेत् । पूतका-
नुपजातक्षीपुंनपुंसकव्यञ्जनगर्भविषयम् । (११८०)—'हत्वा 'गर्भमविज्ञा-
तम्' इति मानवे विशेषदर्शनात् । अत्रच यद्यपि ब्राह्मणगर्भस्य ब्राह्मणत्वादेव
तद्गर्भनिमित्तव्रतप्राप्तिसंस्थापि क्षत्रियत्वापि संभवात्क्षीपुविद्वेष्यप्रवच इत्युपपात-
कत्वेन तस्याप्रायश्चित्तप्राप्तिरपि स्यादतः क्षीपुंनपुंसकत्वेनाविज्ञातेऽपि ब्राह्मणगर्भव-
मात्रप्रयुक्तं ब्रह्महत्याव्रतं कुर्वादित्यर्थवदतिदेशवचनम् । उपजाते क्षीपुंसादिविश्ले-
षव्यञ्जने यथावधमेव प्रायश्चित्तम् । यन्नात्रेव विदुको व्यापादकः सोपि तथा
व्रतं चरेत् । इत्यमानात्रेयीवर्णाधुस्वं व्रतं चरेदित्यर्थः । आत्रेयीसत्येनर्षुंनपु-
ष्यते ।—'रजकुकायुतुष्वातामात्रेयीमाहुर्वत्र छेतदपुर्वं भवति' इति वसिष्ठ-
स्वरथात् अत्रियोत्रजा च ।—'अत्रियोत्रा वा नारीम्' इति विष्णुस्वरथात् ।
पुंनपुंसकं भवति । ब्राह्मणगर्भवधे ब्राह्मणात्रेयीवधे च ब्रह्महत्याव्रतम् ।
क्षत्रियगर्भवधे क्षत्रियात्रेयीवधे च क्षत्रहत्याव्रतमेवमन्वप्राप्तिः । यज्ञव्रतकारणे
अनुत्पन्नवादिष्यपि । तथाह ऋषुः (११८८)—'उपत्या पैतृकं साक्ये
प्रतिष्य गुरुं तथा । अपहृत्य च विःशेषं कृत्वा च क्षीपुहृदयम् ॥' इति । यत्र

अथ हरे अतस्त्वचनेन प्राणिनां यथाप्राप्तिकश्चिदप्यनेन । प्रायश्चित्तव्यतिगुण-
त्वात् । प्रतिरम्भः क्रोधावैशः । निक्षेपश्च ब्राह्मणसंबन्धी । यो पाहिताग्निभाष्यं
पक्षिभ्यांवादिगुणमुक्तोप्येते सवनस्या च । यथाहाङ्गिरः—‘पाहिताग्नेर्हिजा-
ऽपत्त इत्यां पक्षीनभिन्दिताम् । महाहत्याजतं कुर्वोदाग्नेयीप्रकाशैव च ॥’ इति ।
‘सवनस्यां चिर्बं हत्या महाहत्याजतं चरेत् ॥’ इति पराशरस्मृत्यात् ॥ एवं च
सवनस्याग्निहोत्रिण्याग्नेयीवये महाहत्याप्रायश्चित्तातिदेशात्प्रायश्चित्तिरुक्तीवचस्य की-
दृश्रिदह्यत्रय इत्युपपातकमध्यपाठादुपपातकत्वमेव ॥ ननु ब्राह्मणे न हन्तव्य
इत्यत्र निषेधेऽनुपादेयगतत्वेन किञ्चनयोरविवक्षितत्वाद्ब्राह्मणजातेषु कीदृश-
योरविशेषात्तदतिक्रममिमिसमायश्चित्तविधेर्महाहत्याद्वादशाब्दानीत्यस्योभयत्र प्रा-
यश्चित्तमर्थं तथाग्नेयीनिषूदक इत्यतिदेशवचनम् । उच्यते । सत्यपि ब्राह्मण-
त्वेऽमात्रेण्य च अथ च महापातकप्रायश्चित्तनिराकरणार्थमतस्तस्योपपातकमध्य-
पाठादुपपातकप्रायश्चित्तमेव । आतिदेशिकेण च प्रायश्चित्तस्यैवातिदेशो न पा-
तित्वस्य अतः पक्षितत्वागादिकार्यमेव न भवति ॥ २५१ ॥

चरेद्भ्रतमहत्वापि घातार्थं चेत्समागतः ।

द्विगुणं सवनस्ये तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत् ॥ २५२ ॥

किंच । यथावर्णमित्यनुवर्तते ब्राह्मणादिहने कृतनिश्चयस्तस्यापादनार्थं स-
वगागत्वं शास्त्रादिप्रहारे कृते कथंचित्प्रतिघातादिप्रबन्धवशादसौ न मृतस्तदा
अहरवापि यथावर्णं महाहत्यादि व्रतं चरेत् । तथाच गौतमः—‘सृष्ट्येद्ब्राह्म-
णवधे महत्वापि’ इति ॥ ननु हने तदभावे चैकप्रायश्चित्ता न युक्ता । स-
त्यश्च । अतएवोपदेशिकेभ्यो न्यूनत्वादातिदेशिकानां पादोनाम्येव महाहत्यादि-
प्रतामि द्वादशवार्षिकादीनि भवन्ति । एतच्च प्रपञ्चितं प्राक् । किंच । वस्तु स-
वनसंपाद्यं सोमयागममुतिहन्तं ब्राह्मणं व्यापादयति तस्मिन्द्वादशवार्षिकादिभ्यः
द्विगुणं समादिशेत् । तेषां च व्रतानां गुरुकृष्णभूतानां जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया
सत्यपि सवनस्यत्वस्याविशेषे पूर्ववदेव व्यवस्थावगन्तव्या । महाहत्यासमानां
तु पूर्वधिकेषादीनामातिदेशिकेभ्योऽपि न्यूनत्वादर्शेन द्वादशवार्षिकादिप्राय-
श्चित्तमित्युक्तम् ॥ २५२ ॥

इति महाहत्याप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

अथ क्रमप्राप्तं सुरापानप्रायश्चित्तं प्रक्रमते—

सुराम्बुधृतगोमूत्रपयसामभिसंनिभम् ।

सुरापोऽन्यद्वर्त्म पीत्वा मरणाच्छुद्धिमृच्छति ॥ २५३ ॥

सुरादीनां मध्येऽम्बतमभिसंनिभं कायापादितमित्यसंदाहसक्तिकं कृत्वा
पीत्वा सुरापो मरणाच्छुद्धिं प्राप्नोति । गोमूत्रसाहचर्याद्भ्रमे एव दूतपयसो
प्राप्ते । दूतपयःसाहचर्याच्चैकमेव गोमूत्रम् । एतच्चार्द्रवांसता कार्यम् ।—

१ मित्येवात् ४. २ कार्यमानं ४.

‘सुरास्य आर्जुनास्तास्य अग्निधर्मा सुरां पिबेत्’ इति पैटीपुस्तिकप्रकारः । तथा ‘कीदृशेन पात्रेन सुरास्योपश्लिष्यतीति सुरासापत्नेन पात्रेन सात्रेन वा पिबेत्’ इति प्रचेतःकारणात् । एतच्च सकृत्पाठमात्रे ।—‘सुरापानं सकृत्कुर्यात्तत्राग्निधर्मा सुरां पिबेत्’ इत्यङ्गिरःस्वरणात् । यत्तु वसिष्ठवचनम्—‘अभ्यासे तु सुरा-
 वास्य अग्निधर्मा पिबेद्विजः’ इति, तत्सुरास्यतिरिक्तमद्यपानविषयम् । एतच्च कामकारविषयम् ।—‘सुरापाने कामकृते ऋकन्तीं तां विनिक्षिपेत् । सुचे तथा विनिर्दिग्धो मृतः शुद्धिभवामुवात् ॥’ इति बृहस्पतिकरणात् ॥ यत्तु (११
 ९०)—‘सुरां पीत्वा द्विजो षोडाशभिर्गो सुरां पिबेत्’ इति मनुना मोहप्र-
 क्षुप्तं कृतं तच्छास्त्रार्थापरिज्ञानाभिप्रायेण ॥ अत्रेदं चिन्तनीयम्—किं सुरा-
 क्षुप्तो मद्यमात्रे रूढ उक्त तिसृष्वेव गौडीमाध्वीपैट्टीप्याहोस्त्रिवेष्टयामेवेति । तत्र
 केचिन्मद्यमात्रे रूढ इति वर्णयन्ति ।—‘अभ्यासे तु सुरावाः’ इति वासिष्ठे
 वैष्टयादिप्रत्ययतिरिक्तेऽपि मद्यमात्रे सुरासब्दप्रयोगदर्शनात् नचासी गौणः प्र-
 योग इति साङ्गनीयम् । मदजननसक्तिसरसोपाधिकतया सर्वत्र मुख्यत्वोपपत्तौ
 गौणत्वकरुणया अभ्यासत्वादिति । तद्युक्तम् ।—‘पानसं द्राक्षमाधुं
 सार्जुरं ताकमैक्ष्वम् । मधुं सैरमारिष्टं मेरेवं नालिकेरवम् ॥ समानानि वि-
 जानीयान्मद्यान्वेकादसैव तु । द्वादशं तु सुरामद्यं सर्वेषामद्यमं स्मृतम् ॥’ इति
 पुलस्त्येन मद्यविश्लेषनेन सुरावा निर्दिष्टत्वात् । अतश्च मद्यमात्रे सुरासब्दप्र-
 योगो गौणः । अन्ये पुनः पैष्टयादिषु तिसृषु सुरासब्दस्य रूढिं मन्यन्ते । तथा
 हि । यद्यप्यनेकत्र सुरासब्दप्रयोगो दृश्यते तथापि कुत्रानादित्वमिति संदेहे
 (१११९४)—‘गौडी माध्वी च पैट्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा’ इति मनुवच-
 नाद्ब्रह्मपुष्टिविकारेष्वनादित्वनिर्धारणात्तत्रैव मुख्यत्वं युक्तम् । नचानेकत्र
 सक्तिकरुणया दोषः । मदसक्तेरुपाधित्वाभयणेन तस्य सुपरिहरत्वात् । नच ता-
 कादिरसेष्वप्युपाधेर्विद्यमानत्वादतिप्रसङ्गः । पञ्चादिसब्दप्रयोगरूढत्वाभयणात् ।
 अत्रसम्बन्ध—‘अथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः’ इति तिसृषां सुरासां
 समानदोषप्रतिपादनपरं न पुनरनयोर्गौडीमाध्वयोः पैट्टीसुरासमत्वप्रतिपादन-
 परम् । द्विजोत्तमग्रहणं द्विजात्युपलक्षणम् । एतदप्युक्तम् ।—‘द्वादशं तु सुरा-
 मद्यं सर्वेषामद्यमं स्मृतम्’ इति पुलस्त्यवचने गौडीमाध्वीभ्यामपि सुरामद्यैका-
 त्तिरेकदर्शनात् । तथा (मनुः १११९३)—‘सुरा वै मलयजानुं पाप्मा च
 मलयजम्’ इति । अत्रविकारस्यैव सुरात्वनिर्देशादत्रसम्बन्धस्य च ‘अत्रेण स्वज-
 नम्’ इत्यादिषु मीक्षादिविकार एव प्रयोगदर्शनाद्ब्रह्मपुनोश्च रसकरुणत्वात्तथा
 सौत्राभिप्रायेण चात्रविकारस्य सुरासब्दस्य सुतत्त्वात् पैट्टयेव सुरां मुख्ये-
 ष्यते । इतरसोस्तु सुरासब्दो गौणः । यद्युक्तम्—‘गौडी. माध्वी’ इति मनु-
 वचनवदिसृष्वप्यौपसक्तिकरुणनिर्धारणेति, तदप्युक्तम् । यत्रेदेदं यत्राजुसास्य-
 सत्त्वात्सैवैकत्वादादित्वप्रतिपादनपरं किंतु कार्यप्रतिपादनपरम् । अतो मुख्यत्व-

द्विचिन्मिन्नतया गौडीमाध्वयोगैः सुराक्षब्दप्रयोगः । एवं च नानेकशक्ति-
 क्तनादोषो वायुपाध्याक्षयणं कृतम् । नचात्र द्विजोत्तमग्रहणस्योपलक्षणत्वम् ।
 अतश्च (मनुः १११९३)—‘सुरा वै मलमन्त्रानां पाप्मा च मलमुच्यते । त-
 स्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥’ इति पेटया एव वर्णत्रय-
 त्वेन निषेधः । गौड्यादीनां तु मद्यानां ब्राह्मणसंबन्धित्वेनैव निषेध-
 वैश्ययोः । (१११९५)—‘यक्षरक्षःपिशाचाश्च मद्यं मांसं सुरासवम् । तद्ब्राह्म-
 णेन नास्तव्यं देवानामभता हविः ॥’ इति मानवे ब्राह्मणेनेति विशेषोपादानात् ।
 बृहद्विष्णुनापि ब्राह्मणस्यैव मद्यप्रतिषेधो दर्शितः—‘माधूकमैक्ष्वं सैरं ताकं
 चादूरपानसम् । मधूतं चैव माध्वीकं मैरेयं नालिकेरजम् ॥ अमेध्यानि दूषी-
 तानि मद्यानि ब्राह्मणस्य तु ॥’ इति ॥ बृहद्याज्ञवल्क्येनापि क्षत्रियवैश्ययोः
 दोषाभावो दर्शितः—‘कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वापि कथंचन । मद्यमेव
 सुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते ॥’ इति । व्यासेनापि तयोर्माध्वीपानमनुज्ञा-
 तम्—‘वभौ मध्वासवक्षीवानुभौ चन्दनचर्चितौ । एकपर्यङ्करथिनौ दृष्टौ मे
 केहाबांजुनौ ॥’ इति । एवं ब्राह्मणसंबन्धित्वेन मद्यमात्रनिषेधे सत्यपि (मनुः
 १११९४)—‘गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथा सर्वा
 न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥’ इति गौडीमाध्वयोः पृथक्निषेधवचनं दोषगुरुत्वेन सु-
 रासमत्वप्रतिपादनपरम् । अयं च भृगुनिषेधो नृपनीनम्बानृत्रायाश्च कन्याया भ-
 वत्येव । (मनुः १११९३)—‘तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्’
 इति जातिमात्रावच्छेदेन निषेधाम् । अतश्च (१११९०)—‘सुरां पीत्वा द्विजो
 मोहात्’ इति प्रायश्चित्तविधिवाक्ये मनुना यत् द्विजग्रहणं कृतं तद्दुर्गप्रयोपल-
 क्षणार्थम् । निमित्तभूतनिषेधसापेक्षत्वाच्चैमित्तिकविधेर्निषेधे च वर्णमात्रस्याव-
 ष्ठेदकत्वात् । यथा ‘यस्य हविर्निरुसं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति’ इति निमित्तवाक्ये
 हविर्मात्राभ्युदयस्य निमित्तत्वावगतौ तस्सापेक्षनैमित्तिकवाक्ये भूयमाणमपि त्रे-
 धातन्मुक्ताम्बिभजेदिति तन्मुक्तग्रहणं तन्मुक्तादिरूपहविर्मात्रोपलक्षणम् । इयान्स्तु
 विशेषः—‘पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः’ इति बचनात्कामकारे-
 ऽपि न मरणान्तिकं किंतु पादमेव द्विगुणीकृत्य षड्वार्षिकं देयम् ।—‘विहितं
 बद्धकामावां कामात्तद्विगुणं श्वरेत्’ इत्यङ्गिरःस्मरणात् । एवं बृहदारुण्येऽपि
 बाण्यत् । तथा (१११९५)—‘तद्ब्राह्मणेन नास्तव्यं देवानामभता हविः’ इति
 मद्यस्यापि जातिमात्रावच्छेदेन निषेधत्वाद्ब्रह्मणोऽपि न पेयम् ॥ ननु कथ-
 मनुपवीतस्य दोषः ।—‘प्रागुपनयनात्कामचारकामवादात्काममक्षाः’ इति गौत-
 मबचनात् । तथा—‘मद्यमूत्रपुरीषाणां भक्षणे नास्ति कृञ्जन । दोषस्त्वा पञ्च-
 माहूर्त्तपूर्वं पित्रोः सुहृद्दूरोः ॥’ इति कुमारबचनाच्च दोषाभावावगतेः । उ-
 च्यते—सुरामद्ययोर्निषेधवाक्ये जातिमात्रावच्छेदकत्वमन्वाद्यस्मिन्निषेधे वि-
 षेधप्रवृत्तिः । अतएव स्मृत्यन्तरे निषेधवचनम्—‘सुरापावविषेधस्तु जाति-

अथ इति स्थितिः' इति । अतः 'पादो बाळेषु दातेष्वः सर्वपापेष्वर्थं विधिः'
इति । 'सर्वपापेषु सुरापानादिष्वपि' इति वचनात्पाद एव सुरापाने प्रायश्चित्तम् ।
तथा जातृकरणेन मद्यपानेऽपि प्रायश्चित्तमुक्तम्—'अनुपेतस्तु वो बाळो मध्ये
मोहादिपक्षेद्यदि । तस्य कृष्णत्रयं कुर्यान्माता भ्राता तथा पिता ॥' इति । अतो
गौतमवचनं सुरादिष्वतिरिक्तमुक्तपर्युषितादिविषयम् । कुमारवचनं तु स्वल्प-
दोषस्यापनपरम् । अतएव प्रागुपनवनात्कृतदोषस्योपनवनमेव प्रायश्चित्तमित्युक्तं
मनुना (२।२७)—'गार्भेहोमैर्जातकर्मचूडामौ प्रीतिवन्धनैः । वैशिकं ना-
भिकं चैनो द्विजानामपसृज्यते ॥' इति । अथमन्त्रार्थः । त्रैवर्णिकानामुत्पत्तिप्र-
भृति पैष्टीप्रतिषेधः । ब्राह्मणस्य तु मद्यमात्रनिषेधोऽप्युत्पत्तिप्रभृत्वेव । राजन्व-
र्ण-बोस्तु न कदापिदपि गौड्यादिमद्यप्रतिषेधः । शूद्रस्य न सुराप्रतिषेधो
नापि मद्यप्रतिषेधः ॥ २५३ ॥

प्रायश्चित्तान्तरमाह—

बालवासा जटी वापि ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।

पिण्याकं वा कणान्वापि भक्षयेन्निसमा निशि ॥ २५४ ॥

गोछानादिलोमनिर्मितवस्त्रप्रावृत्तो बालवासाः । बालवासोप्रहणं चीरवल्क-
कबोरुपकक्षणार्थम् ।—'सुरापगुरुतरुपगौ चीरवल्कलवाससौ ब्रह्महत्याव्रतं
चरेवाताम्' इति प्रश्नेतःस्मरणात् । जटिप्रहणं मुण्डत्वनिराकरणार्थम् ।
ब्रह्महत्याव्रतं चरेदित्यनेनैव सिद्धे यद्बालवसनादिप्रहणं तदप्यत्र संभवे स्वयं
मारितक्षिरःकपाळादिनिवृत्त्यर्थम् । इदमकामतो जलबुज्या यः सुरां पिबति
तद्विषयम् । (मनुः १।१८९)—'इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम्'
इत्यकामित्वोपाधिबेन विहितस्यैव द्वादशवार्षिकस्यातिदेशात् । अत्र च सुरा-
पानस्य महापातकत्वात्सत्यप्यातिदेशिकत्वे संपूर्णमेव द्वादशवार्षिकं कुर्याच्च पा-
दौनम् । अतएव बृहदार्णीतः—'द्वादशभिर्वर्षैर्महापातकिनः पूषन्ते' इति ।
अथवा पिण्याकं पिण्डी तं त्रिसमाः वर्षत्रयपर्यन्तं रात्रौ भक्षयेत् । कणास्तु क-
कवास्तान्वा पूर्ववद्भक्षयेत् । एतच्च सकृदेव कार्यम् । (१।१९२)—'कणास्तान्वा
भक्षयेद्वद्वं पिण्याकं वा सकृद्विधिः' इति मनुस्मरणात् । अस्य च पिण्याकादि-
भक्षणस्य भोजनकार्ये विहितत्वादशानाम्तरपरित्यागः । एतच्चोदकबुज्या सुरापाने
कर्दनोत्तरकाले वेदितव्यम् ।—'एतदेव व्रतं कुर्यान्मद्यपसृद्धेने कृते । पञ्चगव्यं
च तस्योक्तं प्रत्यहं कायसोचनम् ॥' इति व्यासवचनात् । नच सुरासंश्लेषेचदु-
पकम्बमानतद्गन्धरसोदकपानविषयमिदमिति सुन्दरम् । संसर्गेऽपि सुरात्वब्रह्मा-
वपात्वात् । यथाऽब्रह्मस्य वृषदाज्ये । अतएव 'आज्यपा इति निगमाः कार्याः न
वृषदाज्यपाः' इत्येवमुक्तं व्यासविज्ञिः । अयुनरापस्तम्बवचनम्—'खेवं कृत्वा
रां पीत्वा गुह्यदाराग्यात्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा चतुर्वे कालं मितमोजयो वोऽभ्यु-

वेधात्सवनाजुक्त्वं स्वानासनाभ्यां निहरंक्षिमिर्वैः पापं व्यपनुदति' इति ।
 यस्वक्रिरोवचनम्—'महापातकसंयुक्ता बर्षैः कुण्ठयन्ति ते त्रिभिः' इति, तदु-
 भयमपि पिण्याकं वा कणान्वेत्यनेनैकविषयम् । वदपि यस्मै प्रायश्चित्तद्वयमु-
 क्तम्—'इहस्पतिसवेनेद्वा सुरापो ब्राह्मणः पुनः । समस्यं ब्राह्मणैर्गच्छेदित्येषा
 वैदिकी श्रुतिः ॥ भूमिप्रदानं चः कुर्यात्सुरां पीत्वा द्विजोत्तमः । पुनर्न च पि-
 वेत्ता तु संस्कृतः स विशुध्यति ॥' इति, तदुभयमपि पूर्वैण सहैकविषयम् ॥
 यद्वा अतिरिक्तदक्षिणाकरणाश्रयणाद्वाद्वावार्धिकेण सह विकल्प्यते । अत्रापि
 बालवृद्धादीनां सार्धैकवर्षीयमनुपनीतानां तु नवमासिकमित्येवं कल्पना कार्या ।
 वसु मनुष्यवचनम् (१११२)—'कणान्वा भक्षयेद्वदं पिण्याकं वा सकृद्विधिः ।
 सुरापानापनुत्पर्यं बालवासा जटी ध्वजी ॥' इति तत्तालुमात्रसंयोगे सुरावा
 अनुद्विपूर्वे द्रष्टव्यम् ॥ ननुच्य द्रवद्रव्यस्वाभ्यवहरणं पानमित्युच्यते । अत्रवच-
 हरणं च कण्ठादधोनयनं न तस्त्वादिसंयोगमात्रं, अतः कथं तत्र पानमित्यं
 प्रायश्चित्तम् । उच्यते । येन तास्वादिसंयोगेन विना पानक्रिया न निर्वर्तते
 सोऽपि पानक्रियाप्रतिषेधेन प्रतिषिद्धः । अतो यद्यपि मुख्यपात्राभावाच्च महा-
 पातकत्वं तथापि तत्प्रतिषेधेन तदङ्गभूताभ्यभिचारितास्वादिसंयोगस्यापि प्रति-
 षिद्धत्वेन दोषस्य विद्यमानत्वात्प्रत्येव प्रायश्चित्तम् ।—'चरेद्भ्रतमहत्त्वापि वा-
 ताहं केसमानताः' इति । यथा इनवप्रतिषेधेन तदङ्गभूताभ्यवसाधादेरपि प्रति-
 षिद्धत्वात्प्रायश्चित्तविधानम् । यस्तु बौधायनीयम्—'त्रैमासिकममत्वा सुरा-
 ङ्गाने कृष्णाब्दपादे चरित्वा पुनरुपवचनम्' इति । यच्च यास्यम्—'सुरां
 पीत्वा द्विजं इत्या कर्मं इत्या द्विजम्भनः । संबोर्गं पतितैर्गत्वा द्विजब्राह्मण्यं
 चरेत् ॥' इति । वदपि बार्हृरूपस्यम्—'गौडीं माप्यीं सुरां वैडीं पीत्वा विप्रः
 सनाचरेत् । तसकृष्णं पराकं च चाग्द्रावणमनुक्रमात् ॥' इति, तस्मित्यमन्व-
 न्बौधायनीयस्याधुपशाम्ये पाने वेदितव्यम् । प्रायश्चित्तत्वात्पत्वात् । वदा तु
 सुरासंघे शुष्करसमेधात् भक्षयति तदा पुनरुपवचनम् । यथाह मनुः (११
 १५०)—'अज्ञानात्प्राग् विष्मृतं सुरासंघमेव च । पुनः संस्कारमहेन्ति त्रयो
 वर्षा द्विजातवः ॥' इति ॥ वदाच शुष्कसुरामाण्डस्वोदकं पिबति तदा शाता-
 तपोकं कुर्यात् 'सुरामाण्डोदकपाने छर्दनं इतप्रासनमहोरात्रोपवासम्' इति ॥
 वचु बौधायनीयम्—'सुरापानस्य यो भाग्देष्यः पर्वुषिताः पिबेत् । सङ्गु-
 ष्ठीविषकं तु क्षीरं सर्पिः पिबेन्नहम् ॥' इति तत्पर्वुषितत्वादधिकम् । अकाम-
 तोऽभ्यासे पुनर्मनुजोक्तम् (१११४०)—'अपः सुरामाजनत्वा जघभाण्ड-
 स्वितास्वा । पञ्चरात्रं पिबेत्पीत्वा शङ्गुष्ठीघृतं पवः ॥' इति ॥ वचु विष्मू-
 कम्—'अपः सुरामाजनत्वाः पीत्वा सप्तरात्रं शङ्गुष्ठीघृतं पवः पिबेत्' इति
 तस्मित्यपूर्वकपाने । ज्ञाततोऽभ्यासे तु बृहद्यम आह—'सुरामाण्डस्वितं तीर्थं,
 वदि कश्चित्पिबेद्विजः । स इहवसाहं क्षीरेण पिबेद्गौडीं सुवर्षकाय ॥' इति ॥
 सुरापस्य मुसकण्ठाप्राने तु मानवम् (१११४२)—'ब्राह्मणस्तु सुरापस्य क-
 ण्ठमात्राय सोमपः । प्राजावप्यु विराचन्व इतं प्राश्य द्विजुञ्जति ॥' इति,

कस्त्योमयाजिन एवामतिपूर्वे । मतिपूर्वे तु द्विगुणम् । अपीतस्तोमस्य तु कल्प्यम् ।
साक्षात्सुरागन्धाम्राणस्य तु 'प्रातिरत्रेवमद्ययोः' इति जातिभ्रंशकरत्वात् (१११
१२४)—'जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वाम्बतमभिच्छया । चरेत्साम्तपनं कृच्छ्रं प्रा-
जापत्यमभिच्छया ॥' इति मनूकं ब्रह्म्यम् ॥ २५४ ॥

एवं मुख्यसुरापाने प्रायश्चित्तमुक्त्वा मद्यपाने प्रायश्चित्तमाह—

अज्ञानात्तु सुरां पीत्वा रेतोविष्णुत्रमेव च ।

पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ २५५ ॥

यः पुनरज्ञानादुदकबुद्ध्या सुरां मद्यं ब्राह्मणः पिबति ते च ब्राह्मणादयो रेतो
विष्णुत्राणि प्राप्नुवन्ति ते त्रयोऽपि द्विजातयो वर्णास्तसकृच्छ्रपूर्वकं पुनरुपनयनं
प्रायश्चित्तमर्हन्ति । अत्र मद्यपाने योऽयं पुनःसंस्कारः स ब्राह्मणस्यैव । क्षत्रिय-
विश्वोक्तदभ्यनुष्ठानस्य दर्शितत्वात् । सुरासम्बन्धस्य मद्यपरः । प्रायश्चित्तस्वाति-
कमुक्त्वात् । अज्ञानतो मुख्यसुरापाने द्वादशवार्षिकस्य विहितत्वात् । अतएव
गौतमेनात्र मद्यसम्बन्धः प्रयुक्तः । अमत्या मद्यपाने पयो वृतमुदकं वा श्वई त-
क्षामि पिबेत्स तसकृच्छ्रसतोऽस्य संस्कारो मूत्रपुरीषकुम्भपरेतसां प्राज्ञाने वेति ।
यदप्यस्मिन्नेव विषये मनुनोक्तम् (११११४१)—'अज्ञानाद्वाक्सीं पीत्वा सं-
स्कारेण विशुद्ध्यति' इति, तदपि तसकृच्छ्रपूर्वकमेव । गौतमवाक्यापुरोध्यात् ।
पुनःसंस्कारश्च पुनरुपनयनम् । तस्मात्त्र्यम्बलायनाशुक्तक्रमेण कर्तव्यम् । यथो-
क्तम्—'अयोपेतपूर्वस्य कृताकृतं केशवपनं मेधाजननं चानिदकं परिदानं का-
कञ्च तत्सवितुर्गुणीमह इति सावित्रीम्' इति । मतिपूर्वमद्यपाने वसिष्ठोक्तं
ब्रह्म्यम्—'मत्या मद्यपाने त्वसुरावाः सुरायाश्चाज्ञाने कृच्छ्रातिकृच्छ्री वृतप्रा-
ज्ञानं पुनःसंस्कारश्च' इति । चान्द्रायणं वा शङ्कोक्तम्—'असुरामद्यपायी चा-
न्द्रायणं चरेत्' इति । मुख्यमात्रप्रवेशे तु मद्यस्यापस्तम्बीयं पदानम्—'अ-
मत्यामामपेद्यानामकेद्यानां च अक्षणे । रेतोमूत्रपुरीषाणां प्रायश्चित्तं कर्म म-
चेत् ॥ पयोदुग्धरविस्वानां पकासस्य कुक्षस्य च । एतेषामुदकं पीत्वा यद्वाग्नेय
विशुद्ध्यति ॥' इति । एतच्च ताकादिमद्यविषयम् । गौडीमाध्योः पुनरज्ञानतः
पाने 'असुरावाः सुरायाश्चाज्ञानतः' इति वसिष्ठोक्तः कृच्छ्रातिकृच्छ्रसहितः
पुनःसंस्कारो वृतप्राज्ञश्च ब्रह्म्यः । तयोर्मतिपूर्वपाने तु 'विष्वाकं वा कषाम्बा'
इति त्रैवार्षिकम् । कामतस्तु तत्पानाम्ब्यासे 'अम्ब्यासे तु सुरावा अग्निवर्षी सुरां
पिबेन्मरणात्पूतो भवति' इति वसिष्ठं मरणाभितकस्य ब्रह्म्यम् । नात्र सुरासम्बन्धः
वैदिकमिप्रायः । तस्माः सकृत्पानेऽपि मरणाभितकस्य दर्शितत्वात् ॥ मद्यवाहित-
शुक्लमाण्डस्त्रोदकस्याज्ञानतः पाने बृहद्यमोक्तम्—'मद्यमाण्डस्त्रितं तोषं यदि
कश्चित्पिबेद्विदुः । कुक्षमूकविषकेन श्वई क्षीरेण वर्तयेत् ॥' इति ॥ अज्ञानतो-
ऽम्ब्यासे तु वसिष्ठेनोक्तम्—'मद्यमाण्डस्त्रितं तोषं यदि कश्चित्पिबेद्विदुः । प-
योदुग्धरविस्वानां पकासस्य कुक्षस्य च ॥ एतेषामुदकं पीत्वा त्रिरात्रेण विशु-
द्ध्यति ॥' इति । ज्ञानतः पाने तु विष्णुक्तम्—'मद्यमाण्डस्त्रितं तोषं पी-

तथा पञ्चरात्रं कर्तव्यं धृतं पयः पिबेत्' इति ॥ श्रावणोऽभ्यासे तु शङ्खेभ्यो-
 कम्—'मद्यभाण्डस्थितं तोषं पीत्वा सप्तरात्रं गोमूत्रपायकं पिबेत्' इति ॥
 मन्वन्त्याभ्यासे तु हारीतोकम्—'मद्यभाण्डस्थितं तोषं यदि कश्चिदपिपेद्विजः ।
 श्रावणार्हं तु पयसा पिबेद्ग्राही सुवर्षकाम् ॥' इति ॥ एतु च वाक्येषु द्विजग्रहणं
 श्रावणार्हमिषावन् । अत्रिचवैरययोरप्रतिषेधादिति दुर्लभं प्राक् ॥ इदं च गौडी-
 योऽप्यीभाण्डस्थजकषानविषयं गुरुवाद्यावञ्चित्तस्य । ताकादिमद्यभाण्डोत्कषाणे
 तु कल्पन्वद् ॥ २५५ ॥

द्विजातिभार्या प्रत्याह—

पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिबेत् ।

• इहैव सा शूनी गृध्री सूकरी चोपजायते ॥ २५६ ॥

या द्विजातिभार्या सुरां पिबति सा कृतपुण्यापि सती पतिलोकं न याति
 किंरिपिहैव लोके चतुर्भ्रसूकरकक्षितां तिर्यग्बोधिं क्रमेण प्राप्नोति ॥ ब्राह्मणीग्रहणं
 चान्न 'तिलो वर्णानुपूर्व्येण' इति न्यायेन यस्य द्विजातेषां बन्धो भार्याकासासुपल-
 क्षणम् । अतएव मनुः—'पतत्यर्थं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत् । पतितार्थ-
 शरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥' इति । धर्मार्थकामेषु सहाधिकाराह्णस्योरेकस्य-
 शरीरत्वमेव, अतो यस्य द्विजातेभार्या सुरां पिबति तस्य भार्यारूपमर्थं शरीरं पतति ।
 पतितस्य च भार्यारूपस्वार्थशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते । तस्माद्द्विजातिभार्याया
 ब्राह्मणवाच्यता न सुरा पेया । 'तस्माद्ब्राह्मणराजन्व्यौ वैदयश्च न सुरां पिबेत्' इति
 निषेधविधौ किञ्चिन्वाचिबक्षितत्वेन वर्णत्रयभार्याणामपि प्रतिषेधे सिद्धे पुनर्वर्णं
 द्विजातिभार्यायाः शूद्राया अपि सुराप्रतिषेधप्राप्त्यर्थम् । अतो द्विजातिभार्यायाः
 सुरापाने प्रायश्चित्तस्वार्थं कार्यम् । शूद्रभार्यास्तु शूद्रायाः शूद्रवदेव न प्रतिषेधाः ।
 सुरापानसमेषु तु निषिद्धभक्षणंदिषु सुरापानप्रायश्चित्तार्थमित्युक्तं प्राक् ॥ २५६ ॥

इति सुरापानप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

कर्मप्राप्तं सुवर्णलेखप्रायश्चित्तमाह—

ब्राह्मणस्वर्णहारी तु राज्ञे मुसलमर्पयेत् ।

स्वकर्म रुपापयंस्तेन हतो मुक्तोऽपि वा शुचिः ॥ २५७ ॥

ब्राह्मणस्वामिकं सुवर्णं योऽपहरत्यसौ सुवर्णलेखं मया कृतमित्येवं स्वकर्म
 रुपापयत् राज्ञे मुसलं समर्पयेत् । मुसलसमर्पणस्य दृष्टार्थत्वात्तेन मुसलेन राजा
 तं हन्वात् । तेन राज्ञा हतो मुक्तो वा ब्रूहो भवति । अपहरणसमयेन च समकं
 परोक्षं वा वकाशोर्वेण वा कृत्वादिस्वत्वहेतुं विना ग्रहणमुच्यते । मुसलं समर्पे-
 दिति यद्यपि सामान्येभ्योक्तं तथापि तस्य हननार्थत्वात् तत्समर्थत्वाद्योग्यहेतु-
 इत्यर्थः । अतएव मनुनोक्तम् (८।३।१५)—'एकमेवादाय मुसलं कर्तु-
 यापि चादिरत् । अस्ति चोभयतस्तीक्ष्णमावसं दण्डमेव वा ॥' इति ॥ शङ्खेना-

१ अस्ति चोभयतस्तीक्ष्णमिति पाठः-

एव विशेष उक्तः—‘सुवर्णस्तेनः प्रकीर्णकेन चार्जकस्त आसत् सुसकमादाव
 राजानमुपतिष्ठेद्विदं मन्वा पापं कृतमयेन सुसकेन मां चातयसेति स राजा क्षिप्रः
 सम्प्रतो भवति’ इति । इननं चाहुषिविधानाभावात्सकृदेव कार्यम् । अतएव मनु-
 नोक्तम् (१११००)—‘ततो सुसकमादाव सकृदन्यापु तं स्ववद्’ इति ।
 एवं सकृत्साहनेन राजा हतो वृतः शुज्जेत्, मुक्तो वा मरणाजीवन्नपि विशुद्धो
 दिति वाच्यम् ॥ तथाच सर्वर्तेनोक्तम्—‘ततो सुसकमादाव सकृदन्यापु तं
 स्ववद् । यदि जीवति स स्तेनस्ततः खेवाहिशुष्यति ॥’ इति ॥ बचोक्तं ब्राह्म-
 न्ये—‘सूतकल्पः प्रहारात् जीवन्नपि विशुष्यति’ इति ॥ मन्वन्ताहित एव राजा
 मुक्तः स्तेनः शुष्येदित्यथमर्थः कस्याप्येव्यते । उच्यते । अनङ्गत्वेनस्त्री राजेति
 औत्तमीये ताडनमकुर्वतो राज्ञो दोषाभिधानात् । अथनु राज्ञो दोषस्तथाप्यति-
 श्रुत्यनिषेधेन राजा खेवादिना मुक्तः स्तेनः कथं न शुष्येदिति चेत् । उच्यते ।
 एवंच सत्यकारणिका शुद्धिरापतेत् । अथोच्यते । मोक्षोत्तरकारणं द्वादशस-
 र्विकाशनुष्ठानेन शुद्धाङ्गीकरणाच्चाकारणिकेति । तदप्यसुन्दरम् । मुक्तः शुषि-
 रिति मोक्षस्यैव शुद्धिहेतुत्वाभिधानात् । अतः प्राच्यैव व्याख्या ज्यायसी । मुक्तो
 वा मरणाजीवन्नपि विशुष्येदिति वाच्यम् । इदं च मरणाभित्तकं सार्ववर्गिकस्या-
 पदार्तुं ननु ब्राह्मणस्यैव । ब्राह्मणस्वर्णहारीति नैमित्तिकवाक्ये विशेषानुपादानात्
 क्षत्रियादीनां च महापातकित्वाविशेषात्प्रायश्चित्तान्तरस्थानाज्ञानाच्च । यत्पुन-
 र्मानवे (१११९९)—‘सुवर्णस्तेयकृद्भिः’ इति विप्रग्रहणं तत्रमन्त्रोपलक्षणम् ।
 प्रायश्चित्तीयते नर इति तस्यैव प्रकृतत्वात् । (मनुः १११५४)—‘ब्रह्महत्या
 सुरापानं स्तेनं गुर्वङ्गनागमः’ इति निमित्तवाक्ये विशेषानुपादानाच्च । तत्सापे-
 क्षनैमित्तिकवाक्ये ‘सुवर्णस्तेयकृद्भिः’ इत्यत्र श्रूयमाणमनुपलक्षणमेव युक्तम् ।
 यथाभ्युदितेष्टयां यस्य इविरिति वाक्ये तन्मुक्तग्रहणं इविर्मात्रस्य ॥ इदं च
 राजा इननं ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य । (८।३८०)—‘न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापे-
 ष्वपि स्थितम्’ इति मानवे ब्राह्मणवधस्य निषिद्धत्वात् । यदि कथंचिदतिक्रान्त-
 निषेधेन राजा हन्यते तथापि शुद्धो भवति । (मनुः १११००)—‘बधेन
 शुष्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा’ इति ब्राह्मणस्यापि बधेन शुद्धाभिधानात् ।
 नच तपसैव वेत्येवकारेण वधनिषेधः । तस्य केवलतपसापि शुद्धाभिधानपर-
 त्वात् । यदि बधो निषिद्धश्चिह्नि तपसैव वेति विकल्पाभिधानमनुपपन्नम् ।
 नच दण्डाभिप्रायं विकल्पाभिधानम् । तस्यानिर्दिष्टत्वात् । किंच ‘एकार्यास्तु
 विकल्पेन’ इति न्यायेनकार्यानामेव विकल्पो ग्रीहियवयोरिव । नच दण्ड-
 तपसोरेकार्यत्वम् । दण्डस्य दमनार्थत्वात्तपसश्च पापक्षयहेतुत्वात् । नच बधेन
 शुष्यति स्तेन इति सामान्यविषयेण बधेन ब्राह्मणस्तपसैव वेति विशिष्टवि-
 षयस्य तपसो विकल्पोपपत्तिः । नहि भवति ब्राह्मणेभ्यो दधिदीयतां तर्कं कौण्डि-
 न्याच्च वेति—‘विकल्पस्तस्यादूक्षेरपि सामान्यविषयत्वमेव । बहो क्षत्रियस्यापि

१ मनुस्मृतौ तु—‘गृहीत्वा सुसकं राजा सकृदन्यापु तं स्ववद् । बधेन शुष्यति स्तेनो
 ब्राह्मणस्तपसैव तु ॥’ इति पाठान्तरम् ।

न विधेयः । मनुना सुवर्णस्येव कुट्टिम इत्यभिधाव (१११००)— 'पुट्टित्वा सुवर्णं
 शका सकृदभ्यासु सं कथय ॥' इति सर्वनाश्रम सकृदभ्यासपरिमाणस्यैव इत्यवधि-
 धानात् । न चातु ब्राह्मणं हन्यादित्यस्य प्रायश्चित्तस्यतिरिक्तद्वयकल्पहन्ववधि-
 कल्पेनाप्युपपत्तेः । एतच्च मरणाभित्तिं प्रतिपूर्वसुवर्णस्येवविषयम् । 'मरणाभित्तिं
 द्वि वयोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः । तस्य कामकृते पापे विज्ञेयं वाच संसवः ॥'
 इति मध्यमाङ्गिरःश्रवणात् । अत्रच सुवर्णस्यैवः परिमाणविशिष्टहेमप्रव्यवचने
 न जातिमात्रवचनः ॥ 'जाकसूर्यमरीचिस्थं ब्रह्मरेषु रजः स्युतम् । तेऽष्टौ किङ्का
 तु तास्त्रिको राजसर्वप रच्यते ॥ गौरस्तु ते त्रयः पञ्चिर्बो मध्यस्तु त्रयः ।
 कुम्भकः पञ्च ते मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥' इति षोडशमापव्यवस्थिति हेमनि
 सुवर्णसम्बन्ध परिभाषितत्वात् । अतो ब्राह्मणसुवर्णापहरणं महापातकमित्यादि-
 प्रयोगेषु कृतपरिमाणस्यैव सुवर्णस्य ग्रहणं युक्तम् । परिमाणकरणस्य दृष्टार्थ-
 त्वात् । ब्रह्मदृष्टार्थपरिमाणश्रवणम् । नापि लोकव्यवहाराद्यैश्च । अतस्वरत्वात्सू-
 त्तिकारप्रवृत्तेः । अतएवोक्तं न्यायविद्भिः— 'कार्यकाले संज्ञापरिभाषयोरुपस्था-
 नम्' इति । तथा नामापि गुणफलोपबन्धेनार्थवदित्युक्तम् । पञ्चदशान्यायवा-
 नीत्यत्र । नच दृष्टमात्रोपयोगिपरिमाणश्रवणमित्युक्तमिति युक्तम् । तावन्मात्रा-
 र्थेवे प्रमाणाभावात् । अतोऽविशेषात्सर्वशेषत्वमेव युक्तम् । किंच । दृष्टस्य
 दृग्भावत्वाद्मनस्य च परिमाणविशेषमन्तरेणापि सिद्धेर्नोतीव परिमाणश्रवण-
 म्युपपुञ्जते । सावैकसमधिगम्ये तु महापातकित्वादायेकान्ततः श्रवणमुपपु-
 ञ्जते । अतः षोडशमापात्मकसुवर्णपरिमितहेमहरण एव महापातकित्वं तन्नि-
 मितं मरणाभित्तिकादिप्रायश्चित्तविधानं च । द्वित्रादिमापात्मकहेमहरणं तु क्षत्रि-
 यादिहेमहरणवस्तुपपातकमेवेति युक्तम् । किंच । सुवर्णान्वयनपरिमाणहेमहरणे
 प्रायश्चित्तान्तरोपदेशात्परिमाणस्यैव हेमो हरणे मरणाभित्तिकादिप्रायश्चित्तमिति
 युक्तम् । तथाचोक्तं षट्त्रिंशद्ग्रन्थे— 'वाकाप्रमात्रेऽपहृते प्राणायामं समाच-
 रेत् । किङ्कामात्रेऽपि च तथा प्राणायामत्रयं बुधः ॥ राजसर्वपमात्रे तु प्राणायाम-
 मचतुष्टयम् । गावन्पष्टसहस्रं च जपेत्पापविशुद्धये ॥ गौरसर्वपमात्रे तु
 सावित्रीं वै दिनं जपेत् । यवमात्रे सुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयम् ॥ सुवर्णकुम्भकं
 लोकमपहृत्य द्विजोत्तमः । कुर्वांस्तान्तरपनं कुर्वांस्तपापस्तापनुचये ॥ अपहृत्य
 सुवर्णस्य मापमात्रं द्विजोत्तमः । गोमूत्रचाबकाहारस्त्रिभिर्मासैर्विष्णुष्यति ॥
 सुवर्णस्वापहरणे वत्सरं वाचकी भवेत् । ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं ज्ञेयमथवा ब्रह्महरतम् ॥'
 इत्वं च वत्सरं वाचकासनं किञ्चिन्वूनसुवर्णापहारविषयम् । सुवर्णापहारे मन्वा-
 दिमहात्सूतिषु द्वादशवार्षिकविधायात् । 'बकाद्ये कामकरेण युद्धन्ति स्वं वरा-
 यमाः । तेषां तु बकहर्षणां प्राणान्तिकमिहोच्यते ॥ सुवर्णपरिमाणाद्वर्षाणवीर्य-
 धिरेतम् । इत्वं च क्षेत्रप्रायश्चित्तमपहृतचनं तत्त्वामिधे दृष्टैव कार्यम् । क्षेत्रे
 महासूतस्य सुवर्णादेः कृते पुनः । स्वामिधेऽपहृतं देवं हर्षां त्येकार्क्षान्ति-
 कम् ॥' इति श्रवणात् ॥ तथा (मनुः ११ । ११४)— 'कलेस्तान्तरपनं कुम्भं
 तन्निर्वाणान्तरद्वये' इति मनुश्रवणात् । दृष्टमकरमेऽप्युक्तम्— 'लोप्येका

१ द्विभाष्यः । २ त्रिदोषान्तरद्वये इति पाठः ।

इत्युक्तं द्वाप्यस्य च तद्वचः ॥' इति ॥ यद्वा त्वत्कल्पेन राज्ञो इत्युक्तसमर्पणत्वात्
 विसिद्धोक्तं ब्रह्मव्यम्—'खेनः प्रकीर्णकेतो राज्ञोऽप्यभिवाचेत् तद्वचः ॥ राज्ञो-
 दुम्बरं सक्तं दद्यात्तेनत्मानं प्रमापयेत् मरणात्पूतो भवतीति विश्वाचते' इति ।
 औदुम्बरं तावन्नमयम् । यदपि द्वितीयं प्रायश्चित्तं तेनोक्तम्—'विष्काकको गोपु-
 ताको गोमवाग्निना पादप्रक्षाल्यात्मानं प्रमापयेन्मरणात्पूतो भवतीति विश्वा-
 चते' इति, तदपि गुह्योत्रियवागत्वादिभिर्ब्रह्मवापहारविषयं क्षत्रियाद्यपहर्ष-
 विषयं वा । तत्र विष्काकक इति निर्गतकेतश्मशुकोमाभिधीयते । तथाक-
 मेधाद्यनुदानेन वा । तथा प्रथेतसा मरणाभितकमभिधायोक्तम्—'इद्वा वाच-
 मेधेन गोमलेन वा विशुद्धोदे' इति । एतच्च विद्वक्षत्रियाद्यपहर्षविषयम् ॥२५०॥
 प्रायश्चित्तान्तरमाह—

अनिवेद्य नृपे शुध्येत्सुरापव्रतमाचरन् ।

आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्वा विप्रतुष्टिकृत् ॥ २५८ ॥

स्वीयं खेयं राजन्मनिवेद्य सुरापव्रतं द्वादशवार्षिकमाचरन् शुध्येत् । क्ष-
 त्तोरध्वजे तत्कपालधारणनिराकरणार्थं सुरापव्रतमित्युक्तम् । एतच्चाकामकार-
 विषयम् । (मनुः ११।८९)—'ह्यं विशुद्धिरदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम्'
 इत्यकामतो विहितस्वीयं द्वादशवार्षिकत्वातिदेशात् ॥ नन्वकामतोऽपहार एव
 न संभवतीति कथं तद्विषयत्वम् । उच्यते । यदा वक्ष्यमान्तप्रथितं सुवर्णो-
 क्तमज्ञानादपहरति रजतादिद्रव्यान्तरबुद्ध्या वा इत्याद्यान्तरमेवाप्यसौ दत्तं
 नास्ति वा न पुनः स्वामिने प्रत्यर्पितं तदा संभवत्येवाकामतोऽपहारः । यस्तु
 तान्नादिकस्य रसवेधाद्यापादितसुवर्णरूपस्यापहारो न तत्रेदं प्रायश्चित्तम् ।
 मुख्यजातिसमवायाभावात् । नच मुख्यसाराश्रयमात्रेण गौणे मुख्यधर्मा भवन्ति ।
 यद्यपीदमेवासुवर्णं सुवर्णमभ्यान्त्यापहरति तथापि नेदं प्रायश्चित्तम् । असुवर्णो-
 पहारित्वादेव । नच सूक्ष्मेद्राक्ष्यणवधे अहत्वापीतिवदप्रापि दोष इति वाच्यम् ॥
 असुवर्णं प्रकृतत्वादेव नक्षत्राक्षयः सूक्ष्मेदित्यस्य विषयः । यत्नेदं मनसा
 पापं ध्यात्वा प्रणवपूर्वकं ध्याइतीमंनसा जपेत् । ध्याइत्या प्राण्यायार्थं प्रिरा-
 रेत् । प्रकृतौ कृष्णं द्वादशवार्षं चरेदिति, तदपि सम्बन्धवैकृत्यविषयम् ।
 असौ वेदसमज्ञानतः स्वर्णोपहारः प्रायश्चित्तस्य निमित्तं, किंतु रजतादिबुद्ध्या
 पूर्वोक्त एव स्वर्णोपहारः । अक्षिणेव विषये यदापहर्तासन्तमहाचनः तदात्म-
 तुष्टितं सुवर्णं दद्यात् । अथ तावद्धनं नास्ति तपस्वर्वावां चाक्षकत्वात् विप्रतु-
 ष्टिकृत्प्रियस्य चाकजीवं कुटुम्बमरणपर्याप्ततया तुष्टिकरं धनं दद्यात् । यदा तु
 निर्जन्मत्वाभिकं द्रव्यमपहरति तदा 'एतदेव अतं खेनः पापान्पूर्वं क्षमाचरेत्'
 इति ध्यासेनोक्तं नववार्षिकं ब्रह्मव्यम् । यदा पुनरीदमेव बुद्ध्यामकुटुम्ब-
 विरक्षणार्थमपहरति तदा अग्निप्रतिपादितं पञ्चवार्षिकं स्वर्णोदार्दि वा कर्तुं कर्णा-
 निवेद्या वा 'यत्नेदं वाचरेत्कृष्णं यजेद्वा कतुना द्विजः । तीर्त्वापि वा ज्ञ-
 यहांसतः खेवादिशुष्यते ॥' इति । यदा तपहारात्मन्यन्तरेव ह्य कथं नवा

कृतमिति जातानुत्तापः प्रत्यर्पयति त्यजति वा तदापस्तम्बीयं चतुर्थकालमि-
 त्तरक्षणेन त्रिषर्पमवस्थानमाङ्कितं वा वज्रास्त्रं त्रैवार्षिकं द्रष्टव्यम् ॥ ननु
 प्रत्यर्पणे त्यागे वापहारत्वात्पर्यस्य निष्पन्नत्वात्कथं प्रायश्चित्ताल्पत्वम् । अथानि-
 ष्यन्नकारा प्रायश्चित्ताभाव एव स्वाद्यतु प्रायश्चित्ताल्पत्वम् । त्रैवम् । अपहार-
 स्तोपभोगादिकल्पपर्यन्तस्वाद्युपभोगात्प्राक्किञ्चित् च पुष्कलस्वापहारार्थस्वाभावा-
 द्युक्तमेव प्रायश्चित्ताल्पत्वं पीतवान्त इवापेयद्रव्ये ॥ नन्वेवं सति चौरहस्ताह-
 कादाकृष्य ग्रहणेऽपि तस्योपभोगकक्षणफलाभावात्प्रायश्चित्ताल्पत्वप्रसङ्गः ।
 त्रैवम् । तस्य त्यागे स्वतःप्रवृत्त्यभावात् फल्पपर्यन्तेऽपहारे स्वतःप्रवृत्तत्वाच्च ।
 यस्तु रजस्रतात्रादिसंस्तुहसुवर्णोपहारी न तत्रेदं लघुप्रायश्चित्तम् । यतः संस-
 र्गोऽपि सुवर्णत्वं नपैति भाज्यत्वमिव पृषदाज्ये । अतस्तत्र द्वादशवार्षिकमेवेति
 युक्तम् । अथ सुवर्णस्तेयसदृशं द्रव्यान्तरमेवेति लघुप्रायश्चित्तमुच्यते । न तर्हि
 तत्र त्रैवार्षिकादिलघुप्रायश्चित्तादिविषयता असुवर्णत्वादेव, किंतुपपातकप्रायश्चि-
 त्तमेव । यदप्यपरमापस्तम्बोक्तम्—‘स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा कृष्णं सांव-
 स्तरं चरेत्’ इति तत्सुवर्णपरिमाणादर्थाच्चापाच्चाधिकपरिमाणद्रव्यविषयम् ।
 यत्कृतं सुमन्तुना—‘सुवर्णस्तेयी मासं साविध्याष्टसहस्रमाज्याहुतीर्जुहुयात्
 प्रत्यहं त्रिरात्रमुपवासस्तप्तकृष्णेण च पूतो भवति’ इति तत्पूर्वोक्तमापपरिमाण-
 सुवर्णोपहारप्रायश्चित्तेन सह विकल्प्यते । यदप्यपरं तेनैवोक्तम्—‘सुवर्णस्तेयी
 द्वादशरात्रं वायुभक्षः पूतो भवति’ इति, तन्मनसापहारे प्रवृत्तस्य स्वतःपूर्वो-
 त्तजिहीर्षस्य वेदितव्यम् । अत्रापि स्त्रीबालवृद्धादिष्वप्यर्धमेव प्रायश्चित्तं वेदि-
 तव्यम् । यानि च ‘अश्वरजमनुष्यस्त्रीभूषेनुहरणं तथा’ इत्यादिना सुवर्णस्तेयस्य न
 प्रतिपादितानि तेष्वप्यर्धमेव कार्यम् । यत्पुनश्चतुर्विंशतिमतवत्तन्—
 ‘कृष्णं हत्वा द्विजो मोहोच्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् । गद्याणदशकादूर्ध्वमाशताङ्गिगुणं
 चरेत् ॥ आसहस्रास्तु त्रिगुणमूर्ध्वं हेमविधिः स्मृतः । सर्वेषां धातुलोहानां प-
 राकं तु समाचरेत् ॥ धाम्यानां हरणे कृष्णं तिलानामैन्दवं स्मृतम् ॥ रत्नानां
 हरणे विप्रश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥’ इति, तदपि गद्याणसहस्राधिकरजतहरणे सु-
 वर्णस्तेयसमाप्रायश्चित्तप्रतिपादनार्थं न पुनस्तद्विपर्ययम् । यदपि रत्नापहारे चा-
 न्द्रायणमुक्तं तदपि गद्याणसहस्रादीनमूल्यरत्नापहारे द्रष्टव्यम् । ऊर्ध्वं पुनः
 सुवर्णस्तेयसमम् ॥ २५८ ॥

इति सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

वदशकमप्राप्तं गुरुतल्पप्रायश्चित्तमाह—

तप्तेऽथःशयने सार्धमायस्या योषिता स्वपेत् ।

गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ नैर्ऋत्यां चोत्सृजेत्तनुम् ॥ २५९ ॥

समा वा गुस्तल्पग इति बह्व्यमाणस्योक्तगतं गुरुतल्पगपदमत्र संबध्यते ।

तत्संशयःशयने यथा मरणक्षमं भवति तथा तस्य अग्निवर्गे कृते कर्मावसरे शयने
 अथोमन्वा क्षीप्रतिकृत्वा तस्यैव सह गुरुतल्पगोः स्वप्नात् । एवं सुखा तनुं देहं
 उत्सृजेत् । श्रियेतेति यावत् । शयनं च गुर्बङ्गनागमनं यथा कृतमित्येवं स्वकर्म
 विख्याप्य कुर्वात् । (१११०३)—‘गुरुतल्पमभिभाष्येनः’ इति मनुस्मृ-
 णात् । तथा शिष्यमाच्छिद्य कर्त्तव्यम्—‘गुरुतल्पगो मृग्यवीमाचसी वा शिष्या
 प्रतिश्रुतिमग्निवर्गो कृत्वा कर्मावसरेषु (अथोमन्वा क्षीप्रतिकृत्वा कृत्वा)
 तामाच्छिद्य पृतो भवति’ इति बृहदारणितस्मरणम् । तथा मुष्णितकोमके-
 शेव वृताश्वकेन च कर्त्तव्यम्—‘निष्कालको वृताश्वककक्षां वा सूमीं मृग्यवीं
 वा परिश्वस्य मरणात्पृतो भवतीति विज्ञायते’ इति वसिष्ठस्मरणम् । यथा
 (१११०३)—‘गुरुतल्पमभिभाष्येनकृते स्वप्नादथोमने । सूमीं उच्यन्तीं
 स्वाच्छिद्येन्मृत्युना स विमुष्यति ॥’ इति मनुस्मृत्यापुरोधेन तस्यकोईशस्यैव
 तस्यकोहयोषिदाच्छिद्यं च निरपेक्षं प्रायश्चित्तद्वयमित्याशङ्कनीयम् । आश्वला ये-
 षिता स्वपेत् । कुत्रेत्याकाङ्क्षायां तस्यःशयन इति परस्परसापेक्षतयैक्यावग-
 मादेककल्पवचनेन युक्तम् ॥ अथवा वृषणी सच्छिद्यै स्वयमुत्कृत्य शिष्याञ्जिना
 गृहीत्वा नैर्ऋत्यां दक्षिणस्यां प्रतीच्यां दिशि देहपातान्तमकुटिकगतिर्गत्वा तनु-
 मुत्सृजेत् । यथाह मनुः (१११०४)—‘स्वयं वा शिष्यवृषणाकुत्वाधाव
 ञ्जिना । नैर्ऋतीं दिशमादिष्टेदानिपातादञ्जिगः ॥’ इति । यमनं दृष्टतोऽभी-
 क्षमायेन कर्त्तव्यम् ।—‘धुरेण शिष्यवृषणाकुत्वायानवेक्षमाणो भवेत्’ इति शाङ्-
 क्तिसितस्मरणम् । एवं गच्छन् यत्र कुत्वादिना प्रतिबध्यते तत्रैव मरणात्तं
 तिष्ठेत् । ‘सवृषणं शिष्यमुत्कृत्याञ्जिनाधाव दक्षिणाभिमुखो गच्छेद्यत्रैव प्रतिह-
 तस्त्रैव तिष्ठेदाप्रकृयात्’ इति वसिष्ठस्मरणम् । दण्डोऽप्यत्रायमेव । यथाह
 नारदः—‘आसामन्यतमां गच्छन्गुरुतल्पग उच्यते । शिष्योत्कर्त्तनात्त्र
 नाभ्यो दण्डो विधीयते ॥’ एवं दण्डार्थमपि किञ्चायुक्त्तं पापक्षयार्थमपि भ-
 वति । इदमेव मरणात्तिकं दण्डमभिप्रेत्योक्तं मनुना (११११०)—‘राज-
 निर्येतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुह-
 स्तिनो यथा ॥’ इति । अनदण्डेन पुनः प्रायश्चित्तं भवत्येव (११११०)—‘प्रा-
 यश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् । नाङ्गा राज्ञा लघोटे स्तुर्दांभ्यास्तु-
 त्तमसाहसम् ॥’ इति तेनैवोक्तत्वात् । अनयोश्च मरणात्तिकबोरन्वतरानुष्ठानेन
 गुरुतल्पगोः शुद्धेत् । गुरुसन्दक्षात्र मुख्यवा वृत्त्या पितरि वर्तते । (११११२)
 —‘निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संभावयति चाज्ञेन स विप्रो
 गुरुवचते ॥’ इति मनुना गुरुवप्रतिपादनपरे वाक्ये निषेकादिकर्तुर्जनकस्यैव गुरु-
 त्वाभिधानात् । योगीश्वरेण च निषेकादिकर्माभिप्रायेणोक्तम् । स गुरुर्वैः क्रियां कृत्वा
 श्रेयसायै प्रवच्छति’ इति ॥ ननु गुरुसन्दक्षान्वापि प्रज्ञेगो दरयते । स्ववी-
 च गुरुः शिष्यमित्यादिनाचार्ये (मनुः ११११९)—‘स्वस्य वा बहु वा यस्य श्रुतयो-

पकरोति यः । तमपीह गुरुं विद्यात्' इत्युपाध्याये । व्यासेनाप्यन्वय प्रकृत्ये
 दर्शितः—'गुरवो मातृपितृपत्याचार्यविद्यादानृज्येष्ठभ्रातर ऋत्विजो भयत्राताश-
 दाता च' इति । नचानेकार्यकल्पनादोषः । गुरुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तभूतावा-
 पूजाईतायाः सर्वत्रानुस्यूतेः । दर्शितं च तस्याः प्रवृत्तिनिमित्तत्वं योगीश्वरेण—
 'दृते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी' इति मान्या इत्युपक्रम्य गरी-
 यसीपुपसंहारं कुर्वता । (मनुः २।१४५) नच 'उपाध्यायादशाचार्य आचा-
 र्याणां शतं पिता' इत्युपाध्यायादधिकाचार्यात्पितुरतिशयितत्ववचनात्स एव
 मुख्य इति बाध्यम् । आचार्येऽप्यतिशयितत्वस्याविशिष्टत्वात् । (मनुः २।१४६)
 —'उपादकमहादात्रोर्गरीयान्महादः पिता' इति । गौतमेनाप्युक्तम्—'आचार्यः
 श्रेष्ठो गुरुणाम्' इति । किञ्च यद्यतिशयितत्वमात्रेण मुख्यत्वमुच्यते तर्हि सहस्र-
 मिति चचनाम्मातुरेव गुरुत्वं स्यात् । तस्मान्सर्वे गुरवस्तपस्वीगमनं गुर्वङ्गनाग-
 मनमिति युक्तम् । उच्यते । निषेकादीनीति मनुवचनं निषेकादिकर्तुर्जनकस्य
 गुरुत्वप्रतिपादनपरम्, अनन्यपरत्वात् । यत्पुनर्यासगौतमवचनं तत्परिचर्या-
 पूजादिविशेषोपतया स्तुत्यर्थत्वेनान्यपरम् । अतो गुरुत्वप्रतिपादनपराविषेका-
 दीति मनुवचनान्पितुरेव मुख्यं गुरुत्वमिति स्थितम् । अतएव वृत्तिष्टेनाचा-
 र्यपुत्रशिक्ष्यभार्यासु चैवमित्याचार्यद्वारेणैवातिदेशिकं गुरुत्वप्रमायञ्चितमुक्तमातया
 जातृकण्य्यादिभिरप्युक्तम्—'आचार्यैस्तेषु भार्यासु गुरुत्वप्रव्रतं चरेत्' इत्यादि
 आचार्यादेर्मुख्यगुरुत्वे नृपदेशात् एव व्रतप्राप्तेरतिदेशोऽनर्थक एव स्यात् । किञ्च । सं-
 खर्तेन स्पष्टमेव पितृदारप्रहणं कृतम्—'पितृदारान्समारुह्य मातृवर्ज्यं नराधमः'
 इति । षट्त्रिंशन्मतेऽपि—'पितृभार्या तु विज्ञाय सर्वार्थां योऽभिगच्छति' इति ।
 अतोऽपि निषेकादिकर्ता पितैव मुख्यो गुरुः ॥ तच्च गुरुत्वं वर्णचतुष्टयेऽप्यवशि-
 ष्टम् । निषेकादिकर्तृत्वस्याविशेषात् । अतः स विप्रो गुरुरुच्यते इति विप्रप्रहणमुप-
 कल्पयत् । अतः पितृपत्नीगमनमेव महापातकम् । गमनं च चरमधातुविसर्गपर्यन्तं
 कथ्यते । अतस्ततोऽर्वाङ्ङिहृत्तो न महापातकित्वम् । तत्र चेदं 'तस्तेऽयःसचने
 सार्धमावस्था' इत्याद्युक्तं मरणान्तिकं प्रायश्चित्तइत्यम् । तच्च जनन्यामकामकृते ।
 तत्सपर्यायां तु सर्वार्थांयामुत्तमवर्णायां च कामकृते द्रष्टव्यम् । 'पितृभार्या तु विज्ञाय
 सर्वार्थां योऽभिगच्छति । जनार्थं चाप्यविज्ञाय नाश्रुतः शुद्धिमाप्नुयात् ॥' इति
 षट्त्रिंशन्मतेऽभिधानात् ॥ जनार्थां तु कामकृते वासिष्ठं 'निष्काकको वृता-
 ष्यको गोमधामिवा पादप्रभृत्यात्मानमवदाहयेत्' इति द्रष्टव्यम् । अकामतोऽन्वासे
 ज्येष्ठदेव ॥ मनुश्च 'मातुः सपत्नीं भगिणीमाचार्यतवर्णां तथा । आचार्यपत्नीं
 सपत्नीं वचंस्तु गुरुत्वपगः ॥' इत्यतिदेशाभिधानाम्मातृसपत्नीगमने त्वीपदे-
 शिकं प्रायश्चित्तमुक्तम् । उच्यते । पितृभार्यां सपत्नीमित्यन्वादेव वचना-
 त्पर्यन्तमह्यादीनवर्जसपत्नीविरुधेतिदमातिदेशिकमिति च विरोधः । इदं च मुख्य-
 त्वेव पुत्रस्य हारेणां पुनः पुत्रकार्यकरत्वेनैव न पुत्रत्वम् । यथाह मनुः (५।
 १८०)—'श्रेष्ठजादीन्पुत्रानेतामैकादश वयोपितात् । पुत्रमतिविधीयतुः क्लि-
 ष्णोपान्मवीपिनः ॥' इति । तत्रोपयेच्छतः प्रवृत्तौ 'तस्तेऽकामवै' इति अर्थः

प्रायश्चित्तम् । स्वेन प्रोत्साहने तु 'गृहीत्वोत्कृष्टं वृषणी' इति द्वितीयम् । अणु-
 श्लेषातिशयेन प्रायश्चित्तगुरुत्वोक्तत्वात् । तथा प्रोत्साहितस्य तु मानवं तद-
 लोहृद्ययनम्बलसुसर्वालिङ्गनयोरन्वतरं द्रष्टव्यम् । यत्तु शास्त्रेण द्वादशवार्षिकमु-
 क्तम्—'अधःसाथी जटाचारी पर्णमूकककासनः । एककारं सैमवीत, वर्षे तु
 द्वादशे गते ॥ रुक्मलोयी सुरापन्न ब्रह्महा गुरुतरुपाः । व्रतेनैतेन शुष्यन्ति
 महापातकिनस्त्रिभे ॥' इति, 'तत्समवर्णोत्तमवर्णपितृदारगमने अकामकृते वा
 द्रष्टव्यम् । तत्रैव कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकाद्वाङ्गिहृत्पौ पद्मार्षिकम् । अकामतस्तु
 त्रैवार्षिकम् । जनन्यां तु कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्प्राङ्गिहृत्पौ द्वादशवार्षिकम् ।
 अकामतस्तु पद्मार्षिकमिति कल्प्यम् । यत्तु संवर्तन—'पितृदारान्समाख्य माणु-
 षो मराचमः' इत्यादिना समारोहणमात्रे तसकृच्छ्र उक्तः स हीनवर्णगुरुदारेषु
 रेतःसेकाद्वाङ्गद्रष्टव्यः ॥ २५९ ॥

प्रायश्चित्तान्तरमाह—

प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं समा वा गुरुतल्पगः ।

चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यसेद्वेदसंहिताम् ॥ २६० ॥

अथवा प्राजापत्यं कृच्छ्रं बह्व्यमाणलक्षणं समाः वर्षत्रयं चरेत् । एतच्च ब्राह्म-
 णीपुत्रस्य शूद्रजातीयगुरुभार्यागमने मतिपूर्वं द्रष्टव्यम् । यदा तु गुरुपत्नी सवर्णा
 व्यवभारिणीमबुद्धिपूर्वं गच्छति तदा वेदजपसहितं चान्द्रायणत्रयं कुर्यात् ।
 तत्रैव कामतः प्रवृत्तावौशनसं—'गुरुतरुपाभिगामी संवत्सरं ब्रह्महृतं पण्मा-
 सान्वा तसकृच्छ्रं चरेत्' इति । क्षत्रियागमने तु मतिपूर्वं याज्ञवल्कीयं—'माणुः
 सपत्नी भगिनीमाचार्यतनवां तथा' इति गुरुतल्पप्रतातिदेशाच्चवार्षिकम् । इयं
 चातिदेशिकं सवर्णगुरुभार्यागमनविषयं न भवति । तत्र कामतो मरणाभितक-
 खाकामतो द्वादशवार्षिकस्य विहितत्वात् । अतः क्षत्रियादिविषयमेवेति युक्तम् ।
 तत्रैव कामतोऽभ्यासे मरणाभितकम् ।—'मत्या गत्वा पुनर्भार्या गुरोः क्षत्रसुतां
 द्विजः । अण्डान्यां रहितं लिङ्गमुत्कृत्य स मृतः शुचिः ॥' इति कण्वकारण्यात् ।
 अत्रैव विषये प्रायश्चित्तं यदा न चिकीर्षति तदा 'क्षिप्वा लिङ्गं बचदस्य सका-
 मायाः क्षिवाकथा' इति याज्ञवल्कीयो बचदण्डः प्रायश्चित्तस्थाने द्रष्टव्यः ।
 वैश्याणां तु गुरुभार्याणां कामतो गमने पद्मार्षिकम् । अतएव स्मृत्यान्तरम्—
 'ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियाणां मातरि गमने पादहान्वा द्वादशवार्षिकमेवमन्ववर्णो-
 शिति । अथमर्षेः । ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियाणां मातुः सपत्न्यां गमने पादहान्पूर्वं
 द्वादशवार्षिकं वाच्यम् । तत्रैव तथासूताणां वैश्याणां पद्मार्षिकम् । शूद्राणां तु
 त्रैवार्षिकं प्रायश्चित्तमिति । एवं क्षत्रियापुत्रस्य वैश्याणां मातरि नववार्षिकम् ।
 शूद्राणां तु पद्मार्षिकम् । एवमेव वैश्यापुत्रजातीति । वैश्याणां तु कामतोऽभ्यासे
 मरणाभितकमेव ।—'गुरोर्भार्यां तु वो वैश्यां मत्या वच्छेत्पुनः पुनः । शिष्टम्

श्रेयः समाहितः ॥' इति । तथा प्रोक्ताहितस्य प्राजापत्यम् । अत्रयेकतः
 मनुष्यी साम्प्रत्यम् । स्वेन प्रोक्ताहितायां सत्कराभोपचाय इति । अन्यैव दिसा-
 योकायपि स्मृतियुक्ततां विपद्यन्वयस्वोद्गीयत् । पुण्यस्य स्त्रीनामप्यत्र महा-
 पककित्तमपिसिद्धम् । तथाहि कात्यायनः—'एव दोषत्र मुदित्र प्रतिज्ञाना-
 न्नुदाहृता । स्त्रीनामपि प्रसक्तानामेव एव विधिः स्मृतः ॥' इति । अतस्तस्या
 अपि कामतः प्रवृत्तौ मरणाभित्कमपिसिद्धम् । अतएव पुण्यस्य मरणाभित्क-
 मुक्त्वा शिवा अपि योगीश्वरेण मरणाभित्कं दर्शितम्—'छिन्वा किञ्च न्यक्तस्य
 सकामायाः शिवाकथा' इति । अकामतस्तु मनुनोक्तम्—(१११८८)
 'दत्तदेव सर्वं कर्म बोधित्सु पतितास्वपि' इति । द्वादशवार्षिकमेवार्थकमुक्त्वा
 च । वाग्नि पुनर्गुरुत्वसमामि 'सखिभार्याकुमारीषु स्वयोनिष्वन्यजासु
 च । कस्योत्रासु सुतकीषु गुरुत्वसमं स्मृतम् ॥' इति प्रतिपादितानि, 'वाग्नि
 पतिदेवविषयभूतानि 'पितुः स्वसारं मातुश्च मातृकावीं सुचामपि । मातुः
 स्वर्णीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥ आचार्यपत्नीं स्वसुतां गर्भंस्तु गुरुत्वसमम् ॥'
 इति प्रतिपादितानि, तेष्वेकरात्रादूर्ध्वमकामतोऽन्यत्वेषु वधाक्रमेण चतुर्विधं
 कर्मवर्षिकं च प्रायश्चित्तं विज्ञेयम् । अक्षिणेव विषये कामतोऽन्यन्त्याभ्यासे
 मरणाभित्कम् । तथाच बृहस्पतः—'रेतः सितत्वा कुमारीषु स्वयोनिष्वन्यजासु
 च । सपिण्डापत्न्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते ॥' इति । अन्यजाभ्याम्—'चण्डाकः
 कथं च ऋचा सुतो वैदेहिककथा । मागधायोगवी वैव सतैतेऽन्यावसायिनः ॥'
 इति मध्यमाङ्गिरोदर्शिता ज्ञातव्याः । ननु 'रजकर्मकारम्' इत्यादिप्रतिपा-
 दितानि । तेषु कनुप्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् ॥ तथा (१११७५)—'चण्डाकान्य-
 क्षियो गत्वा मुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्भं तु
 नचकृति ॥' इति चण्डाकादिसाम्भं प्रतिपादयता मनुनापि कामतोऽन्यन्त्या-
 भ्यासे मरणाभित्कं दर्शितम् । तथाहि अज्ञानतश्चण्डाकीगमनाभ्यासे पतत्यतः
 पतितप्रायश्चित्तं द्वादशवार्षिकं कुर्यात् । कामतोऽन्यन्त्याभ्यासे चण्डाकैः साम्भं
 नचकृति । अतो द्वादशवार्षिकवर्षिकं मरणाभित्कं कुर्यात् । एतच्च बहुकाला-
 भ्यासविषयम् । एकरात्राभ्यासे तु वर्षत्रयम् । यथाह मनुः (१११७६)—
 'बल्हरोत्तेकरात्रेण वृषडीसेवनाद्रिजः । तत्रैक्षुगुजपत्तिलं त्रिभिर्वैर्ष्वैरोति ॥'
 इति । अत्र वृषडीसन्धेन चण्डाकविधीयते—'चण्डाकी चण्डकी वैदवा
 रजन्वा वा च कन्यका । उदा वा च सगोजा साहृक्त्यः पञ्च कीर्तितः ॥'
 इति स्मृत्यन्तरे चण्डाकां वृषडीसन्धप्रयोगदर्शनात् । चण्डकी क्षीरिणी । कथं
 पुनरज्ञानासावगमः । उच्यते । बल्हरोत्तेकरात्रेणैतत्सन्धसंयोगवर्गवाधि-
 न्यास्मृतीनांवा दर्शनात् । एकरात्रेण चात्यन्तसंयोगो गमनस्याभ्यासं विनापुनपञ्च
 इति यमनाभ्यासोऽन्यन्त्यते । अतएवैकरात्राहृकालाभ्यासविषयं प्राणुक्तं द्वादश-
 वर्षीयगुरुत्वसमतादिदेसिकं मरणाभित्कं च । वधा पुनर्ज्ञानतोऽज्ञानतो वा चण्डा-

१ मेवात्र कल्पयन्त क. २ दुर्ध्वं कामतो क. ३ विकारान्मरणा क. ४ चण्डाकां न.

स्वाध्याः सकृद्रुच्छति तदा 'चण्डाकपुस्तकानां तु भुक्त्वा गत्वा च बोधितम् । कृष्णाब्दमाश्वरेज्यानादज्ञानादेन्द्वहरयम् ॥' इति वनाशुक्तं संवत्सरं कृष्णाशु-
 दानं चान्द्रायणद्वयं यथाक्रमेण द्रष्टव्यम् । स्वयोनित्पन्वजासु चेलोकवाक्यसम-
 भिव्याहाराद्भगिन्वादिष्वपीवमेव व्यवस्था वेदितव्या । मरणाभितं चाश्रमि-
 प्रवेशनम् । 'जनन्यां च भगिन्त्यां च स्वसुतायां तथैव च । सुपायां गमनं वैव
 विज्ञेयमतिपातकम् ॥ अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्दुःखताशनम् ॥' इति कात्या-
 यनकारणात् । जनन्यां सकृद्रुग्ने भगिन्त्यादियु चासकृद्रुग्ने भगिप्रवेश इति
 द्रष्टव्यम् । महापातकस्य जननीगमनस्य तदतिदेशविषयभूतातिपातकस्य भगि-
 न्वादिगमनस्य च तुल्यत्वायोगात् । यत्सु बृहद्यमेनोक्तम्—'चाण्डालीं पुस्तकीं
 कृष्णीं कुचां च भगिनीं सलीम् । मातापित्रोः स्वसारं च निक्षिप्तं शरणाग-
 ताम् ॥ मातुलानीं प्रब्रजितां स्वगोत्रां नृपबोधितम् । शिष्यभार्यां गुरोर्भार्यां
 गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति, यच्चाङ्गिरोवचनम्—'पतितान्त्वक्षियो गत्वा
 भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा ॥' इति,
 तदुभयमपि गुरुत्वापतिदेशविषयेषु कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकादर्वाङ्गिहृत्तौ
 द्रष्टव्यम् । यदपि संवर्तवचनम्—'भगिनीं मातुराहां च स्वसारं चान्यमानृ-
 जाम् । एता गत्वा क्षियो मोहात्तसकृच्छ्रं समाचरेत् ॥' इति, तदनन्तरोक्त एव
 विषये अकामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकादर्वाङ्गिहृत्तौ द्रष्टव्यम् । यदा पुनरेता एवा-
 त्यन्तव्यभिचारिणीर्गच्छति तदापीदमेव प्रायश्चित्तयुगलं चान्द्रायणतसकृष्णा-
 त्मकं क्रमेण कामतोऽकामतश्च प्रवृत्तौ द्रष्टव्यम् । साधारणक्षीणु तु गुरुणोपशु-
 क्ताल्पि गमने गुरुत्त्वपत्वदोषो नास्ति । 'जात्युक्तं पारदार्यं च कम्बावृषण्यमेव
 च । साधारणक्षियां नास्ति गुरुत्त्वपत्वमेव च ॥' इति व्याघ्रस्मरणात् । एवम-
 न्याभ्यपि स्मृतिवचनान्युच्चावचप्रायश्चित्तप्रतिपत्तिपराण्यन्विष्य विषयव्यवह-
 रणीया ग्रन्थगौरवमवाप्तुं लिख्यन्ते ॥ २६० ॥

इति गुरुत्त्वप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

एवं ब्रह्महादिमहापातकिप्रायश्चित्तान्यभिचायावसरप्राप्तं तत्संज्ञिकप्रायश्चि-
 त्तमाह—

एभिस्तु संवसेद्यो वै वत्सरं सोऽपि तत्समः ।

पुंभिः पूर्वैकैर्ब्रह्महादिभिरेकं संवत्सरं योज्यन्तं संवसति सहाचरति सोऽपि
 तत्समः । यो देव सहाचरति स तदीयमेव प्रायश्चित्तं कुर्वादिति तदी-
 यप्रायश्चित्तादिदेशार्थं तत्समग्रहणम् न पुनः पातकित्वादिदेशार्थम् ।
 तत्र 'वन्न सैः सह संवसेत्' इत्युपदेशत एव सिद्धत्वात् । अत्र च
 सत्यव्यतिदेशोत्थे कृष्णमेव द्वादशवार्षिकं कार्यम्, साक्षान्महापातकि-
 त्वात्संज्ञिकः । अपिज्ञानात् केवलं महापातकिसंबोगी तत्समः किं,
 त्वतिपातकियातकपुण्यपातकवादीनां मध्ये यो देव सह संसर्वं करोति
 सोऽपि तत्सम इति तदीयमेव प्रायश्चित्तं कुर्वादिति दर्शयति ।

अतएव मनुना सकलं प्रायश्चित्तजातमभिधायाभिहितम् (१११८१)—'यो येन पतितेनैवा संसर्गं याति मानवः । स तस्यैव व्रतं कुर्यात्संसर्गविशुद्धये ॥' इति । विष्णुनापि सामान्येनोपपातक्यादेवस्त्रिमात्रसंसर्गं तत्प्रायश्चित्तमाकर्त्तव्यं दर्शितम्—'पापात्मना येन सह वः संसृज्यते स तस्यैव व्रतं कुर्यात्' इति । अतएव मनुना सामान्येनैवस्त्रिमात्रप्रतिषेधः कृतः (१११८९)—'एवस्त्रिभिरनिर्गिकैर्नायं कश्चित्समाचरेत्' इति । तथा—'न संसर्गं भजेत्सद्भिः प्रायश्चित्ते कृते सति' इति । एतच्च द्वादशवार्षिकदिपतितप्रायश्चित्तं बुद्धिपूर्वसंसर्गविषयम् ।—'पतितेन सहोषित्वा जानन्संवत्सरं नरः । मिश्रितलोच सोऽऽद्यान्ते स्वयं च पतितो भवेत् ॥' इति देवलस्मरणात् । अज्ञानतः संसर्गं पुनर्वसिष्टोक्तम्—'पतितसंप्रयोगे तु ब्राह्मेण वा बौनेन वा क्षीणेन वा वासेभ्यः कृत्वाऽप्यान्ना उपलब्धास्तासां परित्यागतस्यैव न संवसेदुदीचीं दिशं गत्वाऽनन्संहिताप्ययनमधीयानः पूतो भवतीति विज्ञायते' इति । तथा—'ब्रह्महा मद्यपः सोमस्यैव गुरुतल्पगः । एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् ॥' इति तैरिति नृसीयया सर्वनामपरासृष्टप्रकृतब्रह्महादिचतुष्टयसंसर्गिण एव महापातकित्ववचनात्संसर्गिणो न महापातकित्वम् ॥ ननु महापातकिसंसर्गं एव महापातकित्वे हेतुर्न ब्रह्महादिविशेषसंसर्गः । तस्य व्यभिचारात् । अतोऽत्र ब्रह्महादिसंसर्गिसंसर्गिणोऽपि महापातकिसंसर्गो विद्यत इति तस्यापि महापातकित्वं स्याच्च च प्रतिषेधः । उच्यते । स्यादेवं यदि प्रमानाम्तरगम्यं महापातकित्वं स्यात् । शब्दैकसमधिगम्ये तु तैस्त्रिभ्यो व्यभितुमर्हतीति । तैरिति प्रकृतविशेषपरामर्शिना सर्वनाम्ना ब्रह्महादिविशेषसंसर्गस्यैव महापातकित्वहेतुत्वस्वावगमितत्वात् । एवं च सति प्रतिषेधाभावोऽप्यहेतुः प्रायश्चित्तमावादेव । अतः संसर्गिसंसर्गिणां द्विजातिकर्मभ्यो हानिनं भवति प्रायश्चित्तं तु भवत्येव । नच संसर्गिसंसर्गिणः पातित्याभावे कथं प्रायश्चित्तमिति वाच्यम् । (१११८९)—'एवस्त्रिभिरनिर्गिकैर्नायं कश्चित्समाचरेत्' इति सामान्येनैवस्त्रिमात्रसंसर्गप्रतिषेधेन महापातकिसंसर्गिसंसर्गस्यापि प्रतिषिद्धत्वात्पातित्याभावेऽपि युक्तमेव प्रायश्चित्तम् । तच्च पादहीनम् ।—'यो येन संवसेद्दुर्षं सोऽपि तत्समतामिवात् । पादहीनं चरेत्सोऽपि तस्य तस्य व्रतं द्विजः ॥' इति श्रियासोक्तं द्रष्टव्यम् । एवं चतुर्थपञ्चमधोरपि कामतः संसर्गिधोरर्षहीनं त्रिपादोर्न च द्रष्टव्यम् । अतः साक्षाद्ब्रह्महादिसंसर्गिण एव तदीयप्रायश्चित्ताधिकारो न संसर्गिसंसर्गिण इति सिद्धम् ॥ अत्र च ब्रह्महादिषु यद्यपि कामतो मरणादिकमुपदिष्टं तथापि संसर्गिणस्तथातिदिश्यते । स तस्यैव व्रतं कुर्यादिति व्रतस्यैवातिशेधात् । मरणात् च व्रतस्यैवैवाप्यवधानात् । अतोऽत्र कामकृतोऽपि संसर्गं द्वादशवार्षिककामतस्तु तदर्थम् । संसर्गञ्च स्वविषयचनकर्ममेदाएवैकया विद्यते । यथाह बृहद्बृहस्पतिः—'एकजन्मानसं पश्चिर्भाण्डपञ्चयमभिमिश्रणम् । वाञ्छवाच्यापने योनिसया च सहभोजनम् ॥ नयथा संकरः प्रोक्तो च तैस्त्रिभ्योऽकौः सह ॥' इति । देवलोऽपि—'संक्रान्त्यर्षणिः पातकसहवायास-

वाकनात् । वाकनाध्यापनाद्यौवात्पापं संकमते नृणाम् ॥' इति । एकवाकनासन-
मेकसद्वाकनासनमेकपङ्क्तिभोजनमेकमाण्डपचनमन्त्रेण मिश्रणं संसर्गस्यौवाकनास-
नमिति यावत् । याजनं पतितस्य स्वस्य वा तेन । अध्यापनं तस्य स्वस्य वा
तेन । यौनं तस्यै कन्यादानं तत्सकाशाद्वा कन्यायाः प्रतिग्रहः । सहभोजनमे-
कामन्नभोजनम् । संलापः संभाषणम् । स्पर्शां गात्रसंमर्दः । निःश्वासः पतितमु-
खावायुसंपर्कः । सहयानमेकतुरगाधारोहनं । एतेषां मध्ये केन कर्मणा कियता
कालेन पातित्यमित्यपेक्षायां बृहद्विष्णुनोक्तम्—'संवसरेण पतति पतितेन
सहाचरमेकयानभोजनासनशयनैर्यौनसौवमुख्यैस्तु संबन्धैः सद्य एव' इति ।
अत्रैकभोजनमेकपङ्क्तिभोजनम् । एकामन्नभोजने तु सद्यःपातित्यम् ।—'याजनं
योनिमुबन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन न संक्षयः ॥'
इति देवदत्तस्मरणात् । सौवशब्देन याजनमभिधीयते । मुख्यशब्देन मुख्यमभ-
वेनाध्यापनम् । यौनसौवमुख्यैरिति सत्यपि द्वन्द्वनिर्देशे प्रत्येकमेव तेषां सद्यः
पतनहेतुत्वम् ।—'यः पतितैः सह यौनमुख्यसौवानां संबन्धानामन्यतमं सं-
बन्धं कुर्यात्तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तम्' इति सुमन्तुस्मरणात् । एकयानादिचतु-
ष्टयस्य तु समुदितस्यैव पतनहेतुत्वम् ।—'एकयानभोजनासनशयनैः' इति इत-
रेतरयुक्तानां निर्देशात् । प्रत्येकानुष्ठानस्य तु पतनहेतुत्वाभावेऽपि दोषहेतुत्वम-
स्येव ।—'आसनाच्छयनाद्यानात्संभाषात्सहभोजनात् । संकामन्ति हि पापानि
लोकविन्दुरिवाग्भसि ॥' इति पराशरवचनेन निरपेक्षानामपि पापहेतुत्वावग-
मात् । संकापस्पर्शनिःश्वासानां तु यानादिचतुष्टयेनानुषङ्गिकतया समुचिताना-
मेव पतनहेतुत्वं न पृथग्भूतानामस्पर्शात् । पापहेतुत्वं पुनरस्येव ।—'संलापस्व-
र्शनिःश्वास' इति देवदत्तवचनस्य दक्षितत्वात् । अतः संलापादिरहिते सहा-
नादिचतुष्टये कृते पञ्चमभागोऽनं द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तत्सहिते तु
पूर्वम् । एवंच सति 'एभिस्तु संबन्धो वै वत्सरं सोऽपि तत्समः' इति योगी-
श्वरवचनमपि सहयानादिचतुष्टयपरमेव युक्तम् । यद्यः संलापादीनां वृथस्वा-
तित्यहेतुत्वं नास्ति । अतएव मनुना (१११८०)—'संवसरेण पतति पतितेन
सहाचरम् । याजनाध्यापनाद्यौवाक तु याजासनासनात् ॥' इति याजादिकवृ-
थस्यैव संवसरेण पातित्यहेतुत्वमुक्तम् । अत्रासनग्रहणं शयनस्याप्युपकृतम् ।
अत्र च 'संवसरेण पतति पतितेन सहाचरम् । याजासनासनात्' इति व्यवहि-
तेन संबन्धः । प्राग्दर्शितविष्णुवचनानुरोधेन । तथा—'संवसरेण पतति
पतितेन सहाचरम् । भोजनासनसत्त्वादि कुर्याथः सार्वकालिकात् ॥' इति देवद-
त्तवचनम् । नचानन्यदोषः । याजासनासनादिहेतोरुत्तराचरत्वात् कुर्वन्मिति ने-
धिकत्वात् संबन्धोपपत्तेः । यथा एतथा पुनरावेवसंमितयेष्टयेष्टेति । यथा आ-
श्रितेति तथा हेत्वर्थस्य वञ्चितत्वात् । याजासनासनादिति द्विलीकार्थे पञ्चमी ।
याजासनासनाद्यौवाक (सहभोजना) च तु संवसरेण पतति किंनु सद्य एव याजा-
सनासनाद्यौवाक (सहभोजना) च तु संवसरेण पतति किंनु सद्य एव याजा-
सनासनाद्यौवाक (सहभोजना) च तु संवसरेण पतति किंनु सद्य एव याजा-

तु संवत्सरं निरन्तराभ्यासेनेति युक्तं 'वत्सरं सोपि तत्समः' इति अत्यन्तसंशो-
 गवाशिन्या द्वितीयया दर्शनादन्तरितदिवसगणना कार्या । यथा षष्ठ्यधिककाल-
 तत्रयदिवसस्यापित्वां संसर्गस्य भवति ततो म्यूने तु न पतितमावशितं
 किं त्वन्यदेव । यथाह पराशरः—'संसर्गमाचरन्निघ्नः पतितादिष्वकामतः ।
 पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥ मासार्धं मासमेकं वा मासत्र-
 यमयापि वा । अर्द्धार्धमेकमर्द्धं वा भवेदूर्ध्वं तु तत्समः ॥ त्रिरात्रं प्रथमे पक्षे
 द्वितीये कृच्छ्रमाचरेत् । चरेत्मान्तपत्रं कृच्छ्रं तृतीये पक्षे पृथ तु । चतुर्थे
 दशरात्रं स्यात्पराकः पञ्चमे ततः । षष्ठे चान्द्रायणं कुर्यात्ससमे त्वेन्द्रबह्वयम् ॥
 अष्टमे च तथा पक्षे षण्मासान्कृच्छ्रमाचरेत् ॥' इति ॥ कामतः संसर्गं पुनर्वि-
 शेषे स्मृत्यन्तरेऽभिहितः—'सुमन्तुः—'पञ्चाहे तु चरेत्कृच्छ्रं दशाहे तत्कृच्छ्र-
 कम् । पराकस्त्वर्धमासे स्यान्मासे चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति ॥ मासत्रये प्रकु-
 र्वात कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् । पाण्मासिके तु संसर्गं कृच्छ्रं त्वन्दार्धमाचरेत् ॥
 संसर्गं त्वाचिदके कुर्यादर्द्धं चान्द्रायणं नरः ॥' इति । अत्र चाचिदके संसर्गं
 इति किंचिदयून इति द्रष्टव्यम् । पूर्णे तु वत्सरे मन्वादिभिर्द्वादशवार्षिककार-
 णान् । यत्तु बार्हस्पत्यं वचनम्—'षण्मासिके तु संसर्गं याजनाध्यापनादिना ।
 एकत्रासनशय्याभिः प्रायश्चित्तार्धमाचरेत् ॥' इति । याजनाध्यापनवानैकपात्र-
 भोजनानां षण्मासात्पातित्यवचनमेतदकामतोऽत्यन्तापदि पञ्चमहायज्ञादिप्राये
 याजनेऽङ्गाध्यापने दुहितृभगिनीव्यतिरिक्ते च योनिस्संबन्धे द्रष्टव्यम् । प्रकृत्या-
 जनादिभिः सद्यः पातित्यस्योक्तत्वात् । एतद्दिगबलम्बनेनैव दुहितृभगिनीषुवा-
 गाम्यतिपातकिसंसर्गिणां कामतो नववार्षिकं अकामतः सार्धचतुर्वार्षिकं कल्प-
 नीयम् । सखिपितृव्यदारादिगामिपातकिसंसर्गिणां कामतः पट्टवार्षिकमकामत-
 स्रैवार्षिकम् । अथोपपातक्यादिसंसर्गिणामपि कामतसदीयमेव त्रैमासिकमका-
 मतोऽर्धमित्यूहनीयम् । पुरुषसखीणामपि महापातक्यादिसंसर्गोत्पातित्यमधि-
 क्षिष्टम् । यथाह शौनकः—'पुरुषस्य यानि पतननिमित्तानि स्त्रीणामपि
 तान्येव । ब्राह्मणी हीनवर्णसेवायामधिकं पततीति । अतस्त्रासामपि महापातकि-
 प्रभृतीनां मध्ये वेन सह संसर्गसदीयमेव प्रायश्चित्तमर्धकृत्या षोडशवार्षिकम् । एवं
 बालकृद्दानुराणामपि कामतोऽर्धमकामतः पादः । तथापुपनीतस्यापि बालकस्य
 कामतः पादोऽकामतस्र्धमिलोपादि ॥

पतितसंसर्गप्रतिषेधेन प्रतिषिद्धस्य यौनसंबन्धस्य कश्चित्प्रतिप्रसवमाह—

कन्यां सजुह्वेदेयां सोपवासासामकिंचनाम् ॥ २६१ ॥

एषां प्रतिषेधानां कन्यां पतितावस्थावामुत्पत्तां सोपवासां कृतसंसर्गकालोचि-
 त्तप्रायश्चित्तमर्धकृत्यामप्युदितवत्कारककारादिविपुत्रनासुह्वेत् । कन्यां सजुह्वे-
 देयां पतितसंसर्गकन्यां त्यक्तपतितसंसर्गां सजुह्वेदेव पुनः पतितावस्थावति-

गृहीतादिति दर्शयति । एवं च सति पतितयौनसंसर्गप्रतिषेधविरोधोऽपि परि-
कृतो भवति । अयं चार्थो बृहद्द्वारीतेन स्पष्टीकृतः—‘पतितस्य तु कुमारी
विषकामहोरात्रोपोषितां प्रातः शुक्लेनाहनेन वाससाच्छादितां नाहमेतेषां न
अनेन इति त्रिदशैरभिदधानां तीर्थे स्वगृहे वोद्गहेत्’ इति । तथा एषां कम्पां
समुद्गहेदिति वचनान्स्वीकृत्यतिरिक्तदीयापत्यस्य संसर्गानर्हतां दर्शयति । अतएव
वसिष्ठः—‘पतितेनोत्पन्नः पतितो भवति अन्यत्र स्त्रियाः, सा हि परगामिनी
तामरिष्यामुद्गहेत्’ इति ॥ २६१ ॥

इति मंगगंप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

निषिद्धसंसर्गप्रसङ्गाच्चिषिद्धसंसर्गोत्पन्नप्रतिलोमवधे प्रायश्चित्तमाह—

• चान्द्रायणं चरेत्सर्वानवकृष्टाभिहत्य तु ।

अवकृष्टाः सूतमागधादयः प्रतिलोमोत्पन्नास्तेषां प्रत्येकं हनने चान्द्रायणम् ।
तथाच शाङ्गः—‘सर्वेषामवकृष्टानां वधे प्रत्येकं चान्द्रायणम्’ इति । यद्वाङ्कि-
रसोक्तम्—‘सर्वान्व्यजानां गमने भोजने संप्रभाषणे । पराकेण विशुद्धिः
स्वादित्वाङ्किरसभाषितम् ॥’ इति पराकं कुर्यात् । तत्र कामतः सूतादिवधे
चान्द्रायणम् । अकामतस्तु सूतवधे पराकः । वैदेहकवधे पादोनम् । चण्डाल-
वधे द्विपादः । मागधवधे पादोनः पराकः । क्षत्तरि द्विपादः । आयोगवे च
पादद्वयम् । अनयैव दिशा चान्द्रायणस्यापि तारतम्यं कल्प्यम् । यत्तु ब्रह्मगर्भ-
वचनम्—‘प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां मासावधिः स्मृतः । अन्तरप्रभवानां च
सूतादीनां षण्महिषद ॥’ इति तदावृत्तिविषयम् । तत्र सूतवधे षण्मासाः, वैदे-
हकवधे चत्वारः, चण्डालवधे द्वाविति योग्यतयान्वयः । तथा मागधवधे
चत्वारः, क्षत्तरि द्वैमासिकं, आयोगवे च द्वैमासिकमिति व्यवस्था ॥

मैमिसिकप्रसूतानां जपादिसाप्यत्वाद्द्विषाविरहिणां च शूद्रादीनां तदनुपपत्ते-
राज्याधेक्षणदिसाप्येऽपि बान्धानामनधिकारमाहं वयाह—

शूद्रोऽधिकारहीनोऽपि कालेनानेन शुध्यति ॥ २६२ ॥

वर्षापि शूद्रो जपादधिकारहीनस्तथाप्यनेन द्वादशवार्षिकादिककालसंज्ञकेन
अनेन शुध्यति । शूद्रग्रहणं स्त्रीणां प्रतिलोमजानां चोपलक्षणम् । वक्ष्यति तस्य
गायत्र्यादिजपासंभवस्तथापि नमस्कारमन्त्रजपो भवति । अतएव स्मृत्यन्तरेऽ-
भिहितम्—‘अच्छिदं चाल मोक्षमनुज्ञातोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः’ इति । यद्वा
वचनवचनवादिरहितमेव अतं कुर्यात्—‘तस्मात्पूजं समासाद्य सदा वर्णवधे
स्थितम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविषयितम् ॥’ इत्यङ्किरःकारणात् ।
तथापरमपि तेषैवोक्तम्—‘शूद्रः कालेन शुध्येत गोमांसवहिते रतः । दानैर्वा-
प्युपवासेर्वा द्विवशुशुषेया तथा ॥’ इति ॥ यत्तु मातृवधम् (अ०)—‘अ-
जन्तोपदिशेत्तुं व चाल अतमादिशेत्’ इति शूद्रस्य अतोपदेशविषयवत् वचनं
तदनुपपत्तेश्च शूद्राभिप्रायम् । यदपि स्मृत्यन्तरेऽप्युक्तम्—‘कृष्णेष्वेतामि कार्ष्णि-
सदा वर्णवधेन तु । कृष्णेष्वेतेषु शूद्रस्य वाधिकारो विधीयते ॥’ इति, तस्मा-

स्वकृष्णामिप्रायश्चित्तम् । अतः क्षीणप्रयोः प्रसिलोमजानां च त्रैवर्णिकवद्रुताधिकार इति सिद्धम् । यत्तु गौतमवचनम्—'प्रतिकोमा चर्महीनाः' इति, तदुपपन्न-
नादिविसिष्टचर्मामिप्रायश्चित्तम् ॥ २६२ ॥

इति पञ्चमहापातकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

महापातकादिपञ्चकमध्ये महापातकातिपातकानुपपातकप्रायश्चित्तानुपपातकानु-
पपातकप्रायश्चित्तानि व्याचक्षणः पाठक्रमप्राप्तं गोबधप्रश्नानि तावदाह—

पञ्चगव्यं पिबेद्गोघ्नो मासमासीत् संयमः ।

गोघ्नेश्वरो गोऽनुगामी गोप्रदानेन शुध्यति ॥ २६३ ॥

कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च चरेद्वापि समाहितः ।

दद्यान्निरात्रं चोपोष्य वृषभैकादशास्तु गाः ॥ २६४ ॥

गां हन्तीति गोघ्नः । मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । असी मासं समाहित
भासीत् । किं कुर्वन् । पञ्च तानि गव्यानि गोमूत्रगोमयक्षीरदधिदूताणि बधा-
विधि मिश्रितानि पिबन्, आहारान्तरपरित्यागेन भोजनकार्ये तस्य विधानम् ।
तथा गोघ्नेश्वरः । प्राप्तस्यनानुवादेन गोघ्नविधानादिवा च स्वापप्रतिषेधाद्वाग्नी
गोशालायां शयानः । गा अनुगच्छति तदस्य व्रतमिति गोऽनुगामी । व्रते
जिनिः । अतश्च यासां गोघ्ने श्वेते सन्निधानात्ता एव गाः प्रातर्वनं विचरन्तीरनु-
गच्छेत् । अनुगच्छेदिति वचनाद्यदा ता गच्छन्ति तदैव स्वयमनुगच्छेद्यदापु
तिष्ठन्त्यासते वा तदा पश्चाद्गमनस्याशक्यकरणत्वात्स्वयमपि तिष्ठेदासीत् वेति
गम्यते । अनुगमनविधानादेव ताभिः सायं गोघ्नं व्रजन्तीभिः सह गोघ्नप्रवेशो-
प्यर्चसिद्धः । एवं कुर्वन्मासान्ते गोप्रदानेन एकां गां दत्त्वा तावता साकार्यस्य
संपत्तेर्गोहत्यायाः शुध्यतीत्येकं व्रतम् । मासं गोघ्नेश्वरो गोऽनुगामीत्यनुवर्तते ।
पञ्चगव्याहारस्य तु विदुषिः कृच्छ्रविधानादेव । अतश्च मासं निरन्तरं कृच्छ्रं
समाहितश्वरेदित्यपरम् । अतएव जाबालेन मासप्राजापत्यस्य वृषभ प्रायश्चित्त-
प्रकरणम्—'प्राजापत्यं चरेन्मासं गोहन्ता वेदकामतः । गोहितो गोऽनुगामी
काङ्गोप्रदानेन शुध्यति ॥' इति । अतिकृच्छ्रं वा तथैव समाचरेदित्यन्वयः ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रयोर्कङ्कणमुत्तरं वदन्ते । अथवा निरात्रमुपवासं कृत्वा वृषभ
एकादशो यासां गवां ता दद्यादिति व्रतस्तुष्टयम् । तत्राकामकृते जातिमात्र-
प्राज्ञस्यस्वामिकगोमात्रवधे उपवासं कृत्वा वृषभैकादशगोदानसहितनिरात्रोप-
वासो ब्रह्मवः । विसिष्टस्वामिकत्वा विसिष्टैर्गुणवत्त्वाच्च वधे मुक्तप्रायश्चित्तस्य
वदन्तमानत्वात् । अत्रिचलं चमिदन्वास्तु तारगिवधे व्यापादने मासं पञ्चगव्या-
शित्यं प्रथमं प्रायश्चित्तम् । अत्र मासपञ्चगव्याशयत्वात्तिस्यस्वत्वात्मासोपवास-
मुच्यते । ततश्च वस्त्रिः वस्त्रिण्यवासेरैकैकप्राजापत्यस्यंन्यथा पञ्चकृष्णानां
प्राजापत्येन पञ्च वेधयो मासान्ते च दीप्तमाना गीरेकेति षट् वेधयो लक्ष्मीति
वृषभैकादशगोदानसहितनिरात्रव्रतस्तुष्टयस्यम् । कर्म पुनर्मासप्रथमदीनां मुक्त-
त्वात् । 'वेदकामकृत्वायां तु विज्ञेयं ब्रह्ममुच्यते' इति नारदेन उच्यतेत्येव-

अस्वामिभ्रान्नात्, गोषु ब्राह्मणसंस्थास्त्विति दण्डभूयस्त्वदर्शनात् । वैश्यसंवन्धि-
 न्वास्तु तादृशिवशे श्यावादाने मासमतिकृच्छं कुर्वीत् । अतिकृच्छ्रे स्वाशे त्रिरात्र-
 वशे पाणिप्राज्ञभोजनमुक्तम् । अस्ये त्रिरात्रेऽनसनम् । अतोऽतिकृच्छ्रधर्मेण
 मासव्रते क्रियमाणे पद्मात्रमुपवासो भवति । चतुर्विंशत्यहे च पाणिप्राज्ञभो-
 जनम् । ततश्च कृच्छ्रप्रत्याज्ञायकल्पनया किञ्चिन्न्यूनं धेनुपञ्चकं भवतीति पूर्व-
 काग्रहद्वयाहृत्त्रिष्टवेन वैश्यस्वामिकगोवधविषयता युक्ता । तादृश एव विषये
 क्षत्रस्वामिकगोहत्यायां मासं प्राजापत्यव्रतं द्वितीयम् । तत्र च सार्धप्राजापत्यद्व-
 वात्मकेन प्रत्याज्ञायेन किञ्चिदधिकं धेनुद्वयं भवतीति पूर्वभ्यो लघुतमस्वाच्छृ-
 द्धविषयतोचिता । अथ चेतःप्रायश्चित्तचतुष्टयं साक्षात्कर्मनुप्राहकप्रयोजका-
 नुमन्स्यु गुरुलघुभावतारतम्यापेक्षया पूर्वोक्त एव विषये योजनीयम् । यत्तु
 वैष्णवं व्रतत्रयम्—'गोमूत्रस्य पञ्चगव्येन मासमेकं पञ्चत्रयम् । प्रसहं स्यात्पराको
 वा चान्द्रायणमथापि वा ॥' इति, यच्च काश्यपीयम्—'गां हत्वा तच्चर्मणा प्रावृतो
 मासं गोष्ठेऽपस्त्रिवषणञ्चायी नित्यं पञ्चगव्याहारः' इति, यच्च शातातपीयम्—
 'मासं पञ्चगव्याहारः ॥' इति, तत्पञ्चकमपि याज्ञवल्कीयपञ्चगव्याहारसमानविष-
 यम् । यच्च शाङ्गप्रचेतोभ्यामुक्तम्—'गोमूत्रः पञ्चगव्याहारः पञ्चविंशतिरात्रमु-
 पवसेत्सशिल्पं वपनं कृत्वा गोचर्मणा प्रावृतो गाश्चानुगच्छन् गोष्ठेशयो गां च
 दद्यात्' इति । एतच्च याज्ञवल्कीयमासातिकृच्छ्रव्रतसमानविषयम् । 'दद्यात्त्रि-
 रात्रं चोषोष्य हृद्येतद्विषयं वात्यन्तगुणिनो हन्तुर्वेदितव्यम् । अत्रैव विषये पञ्च-
 गव्याहाकस्य तु द्वितीयं काश्यपीयं 'मासं पञ्चगव्येनेति प्रतिपाद्य 'पठे काले
 पयोमज्ञो वा गच्छन्तीष्यनुगच्छेत्तामु सुखोपविष्टासु चोपविशेऽन्नातिप्लवं गच्छे-
 ष्वातिविषमेणावतारयेऽल्पोदके पाययेदन्ते ब्राह्मणाभ्योजयित्वा तिलधेनुं
 दद्यात्' इति वृष्टव्यम् । अप्राप्यशकस्य 'गोमूत्रो मासं वचागुं प्रसूतितन्मुलुङ्गलां
 शुक्रावो गोभ्यः प्रियं कुर्वन् शुभ्यति' इति पैठिनस्त्रिमोकं वेदितव्यम् । अतु
 स्त्रीमन्तम्—'गोमूत्रस्य गोमूत्रदानं गोष्ठे शयनं द्वादशरात्रं पञ्चगव्याहारं गवासु-
 वसनं च' इति, यच्च संवर्तेमोकम्—'सकुवावकमैक्षाही पयो दधि दूतं
 लङ्घ्य । एतानि क्रमसोऽभीवाग्नासार्धं सुसमाहितः ॥ ब्राह्मणाभ्योजयित्वा तु
 वा दद्यात्सालङ्कारये ॥' इति यच्च बार्हस्पत्यम्—'द्वादशरात्रं पञ्चगव्याहारः'
 इति, उचितवमपि याज्ञवल्कीयमासप्राजापत्येन समागविषयं, सूतकस्त्वगोहत्या-
 विषयं वा, विषमप्रदेशप्राप्तेन उचितव्याधितो मरणविषयं वा वेदितव्यम् ।
 कश्चिदं सर्वं प्रागुक्तमकामविषयम् । यदा पुबरीरुषिधामविहितविषयस्वामिकम-
 विविष्टां गां कामतः प्रमापयति तदा मनुजा मासं वचानूपायं, मासद्वयं हवि-
 ष्येन चतुर्वेकालभोजनं, मासत्रयं वृषमैकादशगोदानमुक्तं शक्यमिवा वरुण-
 मिति व्रतव्रतमाज्ञातम् । यथाह (१११०८-१११)—'उपपातकलनुष्ये
 योमो मासं वचाभियेत् । इतचापो वसेद्रोठे चर्मणार्धेन संवृतः ॥ चतुर्वेकाल-

शुद्धीवाङ्कारकवचनं मितम् । गोमूत्रेण चरेत्स्नानं द्वौ मासौ विषयेऽग्निवृषः ॥
 दिवाभुगच्छेत्ता गास्तु तिष्ठन्पूर्वं रजः विधेत् । शुद्धीपित्वा नमस्कृत्वा राज्ञी
 वीरासनं वसेत् ॥ तिष्ठन्तीष्वभुगच्छेत्तु ब्रजन्तीष्वभुगच्छेत् । मासीवास्तु तथा-
 सीनो निवृतो वीतमत्सरः ॥ आतुरामभिक्षणां वा चौरप्याज्रादिभिर्नैवैः ।
 पतितान् पङ्कजान् वा सर्वोपायैर्विमोक्षयेत् ॥ उष्ये वर्षति धीते वा मास्ते वासि
 वा भृशम् । न कुर्वीतात्मनश्चाणं गोरकृत्वा तु क्षणितः ॥ भारमनो यदि प्राप्तेष्वर्षा
 गृहे क्षेपेऽथवा खले । भक्षयन्ती न कश्चयेत्पिबन्तं चैव वस्तकम् ॥ जनेन
 विधिना यस्तु गोभो गा अनुगच्छति । स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्षोपो-
 हति ॥ वृषभैकादशा गाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः । अविद्यमाने सर्वस्य वेदविद्यो
 म्बिधेदयेत् ॥' इति । एतच्चित्तवाङ्कारकवचनं गोहत्यायात्पत्यमासपञ्चगव्यासनवृष-
 भैकादशगोदानयुक्तप्रियाश्रोपवासरूपव्रतत्रितयविषयं यथाक्रमेण ब्रह्मव्यम् ॥
 यस्त्वाङ्गिरसा मानवेतिकृतं व्यतायुक्तं त्रैमासिकमभिधायाधिकमभिहितम्—
 'अक्षारकवचनं ह्यं षष्ठे काशेऽस्य भोजनम् । गोमर्ती वा जपेद्विद्यामोक्षार् वेदमेव
 च ॥ व्रतवद्धारयेदहं समन्नां चैव मेखलाम् ॥' इति, तन्मानवविषयम् । पूर्व
 पुष्टितारुण्यादिकिंचिद्गुणातिशययोगिन्यां ब्रह्मव्यम् । अतिबालामतिक्रामसि-
 द्धां च रोगिणीम् । इत्वा पूर्वविधानेन चरेत्वं व्रतं द्विजः ॥' इतिपुष्टितारुण्या-
 दिरहितयां गम्यर्षप्राथम्येच्छदक्षेनात् । यदा तु याज्ञवल्कीयमासातिकृच्छ्रव्रत-
 निमित्तभूतां गामविक्षिप्तस्वामिकां जातिमात्रयोगिनीं कामतो ध्यापादयति तदा
 'बिहितं यदकामानां कामात्तद्गुणं चरेत्' इति म्यात्वेन पूर्वोक्तमेवाकामबिहितं
 मासातिकृच्छ्रव्रतं द्विगुणं कुर्यात् । यस्तु हारीतेन—'गोत्रस्यार्णोर्षवाकं
 परिचाय' इत्यादिना मानवीमितिकृतं व्यतामभिधायोक्तम्—'वृषभैकादशाश्च गा
 द्वा त्रयोदशे मासे पूतो भवति' इति तत्सवनस्वधोत्रियगोवधे अकामकृते
 ब्रह्मव्यम् । यस्तु वसिष्ठेन—'गां वेदन्वात्सत्याम्भर्तृणां परिबेहितः षण्मा-
 सात् कृच्छ्रतत्कृच्छ्रात्तिष्ठेत्पभनेदतो दद्यात्' इति चाण्मासिकं कृच्छ्रतत्कृ-
 श्चाभुगच्छानुक्तम्, यदपि देवलेन—'गोत्रः षण्मासांश्चकथंपरिदृष्टो गोमजवि-
 वाली गोमिरेव सह चरन् प्रमुच्यते' इति, तत् इयमपि हारीतीयेन संमान-
 विषयम् । तत्रैव कामकारकृते कात्यायनीयं त्रैवार्षिकम्—'गोत्रस्यार्णोर्षवाकं
 वसेत्प्रोक्षेत्तथा पुनः । गाभ्याभुगच्छेत्सततं मौषी वीरासनादिभिः ॥ वर्षेसीतस-
 पक्षेऽथवद्विपङ्कजवार्धितः । मोक्षयेत्सर्वयज्ञेन पूवते क्षत्रीकिभिः ॥' इति ब्रह्-
 मव्यम् । यच्च द्वाह्यं त्रैवार्षिकम्—'जदं तु ब्रह्महत्यावाभुदन्वयमने तथा ।
 गोवधे च तथा कुर्वन्परकीयमने तथा ॥' इति, तदपि काण्वायनीयव्रतसमाप्त-
 विषयम् ॥ यस्तु यमैवाङ्गिरसीमितिकृतं व्यतामभिधाया 'गोसहस्रं शतं वापि
 नक्षानुचरितव्रतः । अविद्यमाने सर्वस्य वेदविद्यो म्बिधेदयेत् ॥' इति योसहस्र-
 कं नोक्षतयुक्तं च त्रैमासिकं व्रतव्यमभिहितम् । तत्र यदा सवयवस्योत्रिया-

१ सर्वेभ्योर्विमोक्षयेत् इ.

विदुर्गतवहुकुटुम्बिमाहणसंबन्धिनी कपिकां कर्माङ्गभूतां गर्भिणीं बहुकीरत-
 क्किमादिगुणशक्तिनीं मिर्गुजो धनवाम्प्रयत्नं खगादिवा न्यापादपक्षि तदा ॥
 गोसहस्रयुक्तं द्वैमासिकं कुर्वात् ।—‘गर्भिणीं कपिकां दोग्ध्रीं होमधेजुं च कुज-
 काय् । खगादिवा घातयित्वा द्विगुणं व्रतमाचरेत् ॥’ इति विशिष्टायां गवि वा-
 हंस्वसे प्रायश्चित्तविशेषदर्शनात् ॥ अतएव प्रचेतसा—‘क्षीर्गाग्निगोर्गर्भिणी-
 वाकहृदभेषु भूनाहा भवति’ इति । इन्द्रनिवधमेव गौवधमभिसंवाय ब्रह्महत्या-
 तमतिदिष्टम् । द्वितीयं तु वाम्भं गोघातदानयुक्तं द्वैमासिकं व्रतं काल्यायनीयव्रत
 विषये धनवतो ब्रह्मण्यम् ॥ यत्तु गौतमेन वृषभैकघातगोदानसमुच्चितं त्रैवार्षिकं
 प्राकृतं ब्रह्मण्यं वैश्ववधेऽभिप्राय गोवधेऽतिदिष्टम्—‘गां च हत्वा वैश्ववद’
 इति । एतच्च त्रैवार्षिकमठप्रत्याज्ञायभूतनवतिषेयुभिः सार्धं वृषभैकघाता गावो
 नवम्यूनं द्विसप्तं भवतीति गोसहस्रयुक्तद्वैमासिकमठान्भूतवात्पूर्वोक्तविषये
 एव कामतो वधे । ब्रह्मा तत्रैव विषये गर्भरहितायाः कामतो वधे ब्रह्-
 ण्यम् । तदग्निवध्या एव गर्भरहितायास्त्वकामतो इननेऽपि काल्यायनीव-
 मेव त्रैवार्षिकं कल्प्यम् ॥ यत्तु यमेनोक्तम्—‘काहलोद्वाङ्मभिर्गावः शस्त्रैर्वा
 मिहता यदि । प्रायश्चित्तं कथं तत्र शस्त्रेऽशस्त्रे विधीयते ॥ काहे साम्प्रपन्नं कुर्वा-
 त्प्राजापत्यं तु लोहके । तसकृच्छ्रं तु पाषाणे शस्त्रे चाप्यतिकृच्छ्रकम् ॥ प्राय-
 श्चित्ते ततस्त्रीणं कुर्वाद्ब्राह्मणभोजनम् । त्रिंशद्वा वृषभं चैकं दद्यात्पृथग् दक्षि-
 णाय् ॥’ इति, तत्पूर्वोक्तगोसहस्रशतादिदानत्रैवार्षिकादिमठविषयेष्वेव काहादि-
 काहवधविशेषजनितवधमिहितसाम्प्रपनादिपूर्वकवप्रतिपादनपरं नतु निरपेक्षं
 ककुत्वाव्रतस्य । तथा वधोविशेषादपि प्रायश्चित्तविशेष उक्तः—‘अतिबुद्धामति-
 कुक्षामतिवाकां च रोगिणीम् । हत्वा पूर्वविधानेव चरेदर्धव्रतं द्विजः ॥ ब्राह्मणा-
 भोजयेच्छक्यं दद्याद्देम तिकांस्तथा ॥’ इति ॥ नीरोगादिवधे बह्विहितं तत्र-
 र्धम् ॥ बुद्धत्वात्सेतसाप्यत्र विशेष उक्तः—‘एकवर्षे हरे वस्ये कृच्छ्रवादा
 विधीयते । अत्रुदिपूर्वे पुंसः स्वाह्निपावस्तु द्विहाण्ये ॥ मिहावने त्रिपादः स्वा-
 ध्याजापत्यमठःपरम् ॥ इति ॥ तथा गभिण्या वधे यदा यमोऽपि विहता भवति
 तदा ‘प्रतिधित्तं नैमित्तिकमावर्तते’ इति न्यायेनाविशेषेण द्विगुणव्रतप्राप्तौ
 चतुर्विंशममते विशेष उक्तः—‘पाद उत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ दत्तौ व्रते ।
 पादोर्ध्वं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा धर्ममचैतनम् ॥ अङ्गप्रत्यङ्गपूर्णे गर्भे वेतःसम्बन्धते ।
 द्विगुणं गोव्रतं कुर्वादेवा गोमूत्र निष्कृतिः ॥’ इति ॥ बहुकर्तृके तु इवने
 संघर्तापस्तम्बी विशेषमाहृतुः—‘एका चेद्बहुभिः कश्चिद्देवाभ्यापादिता
 कश्चिद् । पादं पादं तु हत्यायाङ्गरेणुयो वृषभपृथक् ॥’ इति । चारुगिषक्योह-
 त्यायां चतुर्धनुपदिष्टं तत्पादं प्रजेकं कुर्मुर्धेचनात् । एका चेद्विधुपककम् ॥
 जतो बहुभिर्होर्धेहृत्वा च न्यापादने प्रतिगुणं पादद्वयं पादोर्ध्वं वा कल्पवीकया
 एतच्छकामतो वधे ब्रह्मण्यम् । वैशादिति विशेषोपादानात् । कामकने तु

१ समसिधं च. २ प्रायश्चित्तं पूज्यतम धर्मज्ञाने विधीयते क.

ब्रह्मनामपि प्रत्येकं कृत्स्नदोषसंबन्धात्कृत्स्नव्रतसंबन्धो युक्तः । अत्रिन्वामिच प्रति-
 युक्तं कृत्स्नव्यापारसमावात् । 'एकं व्रतं बहूनां तु यथोक्तद्विगुणो दणः' इति
 प्रत्येकं दण्डे द्वैगुण्यदर्शनात् । यदा त्वेकेनैव रोधेनादिव्यापारेण बहवो गावो
 व्यापादितास्त्र संखनार्पास्तम्यौ विशेषमाहनुः—'व्यापञ्चानां बहूनां तु रोधवे
 बन्धनेऽपि वा । निषक्षिप्योपकारे च द्विगुणं गोव्रतं चरेत् ॥' इति । बहुष्वपि
 व्यापञ्चे तु न प्रतिनिमित्तं नैर्मित्तिकानुष्ठानं, नापि लक्षणे किंतु वचनबलकद्विगुण-
 नेच । तथा निषगपि विरुद्धीषधदानेनैकस्या अप्वकामतो व्यापादने द्विगुणं
 गोव्रतं कुर्यात् । निषगव्यतिरिक्तस्य केवलं उपकारार्थं बहुतस्य त्वकामतः प्रति-
 दृष्टीषधदाने व्यास्त आह—'भीषयं लक्षणं चैव पुण्यार्थमपि भोजनम् । अति-
 श्रेष्ठं न दातव्यं काले स्वल्पं तु दापयेत् ॥ अतिरिक्ते विपत्तिश्लोककृत्पदादौ
 विधीयते ॥' इति ॥ यस्याप्रस्तम्येनोक्तम् । पादमेकं चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने
 चरेत् । योजने पादद्वौ न स्याच्चरेत्सर्वं निपातने ॥^१ इति, तद्यद्विद्वत्तव्यापारिणो
 निमित्तकर्तृविज्ञेयं, न साक्षात्कर्तुः । साक्षात्कर्तृनिमित्तिनोश्च भेदव्येनैव दर्शितः—
 पाषाणैर्नृतेर्वापि शक्येनाप्येन वा बलात् । निपातयन्ति ये गास्तु कृत्स्नं कुर्तु-
 र्वंतं हि ते ॥ तथैव बाहुजहोरुपार्श्वग्रीवाङ्घ्रिमोटनैः ॥' इति । एतद्युक्तं भवति—
 पाषाणखड्गादिभिर्ग्रीवाभोटनादिना वा येऽङ्गानि पातयन्ति ते साक्षात्कारलो-
 क्येव कृत्स्नं प्रायश्चित्तम् । ये तु व्यवहितरोधबन्धादिव्यापारयोगिनस्तौ निमित्ति-
 नस्तोषां न कृत्स्नव्रतसंबन्धः किंतु तदवयवैरेव पादद्विपादादिभिरिति । तत्र च
 रोधादिना व्यवहितव्यापाररवाविशेषेऽपि वचनात्कश्चित्पादः कश्चिद्विपादः पादोनं
 कश्चिदिति युक्तम् । अत्राह पराशरः—'गवां बन्धनबोक्तेस्तु भवेन्मृत्युरका-
 मतः । अकामकृतपापस्य प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् ॥ प्रायश्चित्ते तत्तथीर्णं कुर्या-
 द्ब्राह्मणभोजनम् । अनहुत्सहितां गां च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥' इति ॥ अयं
 च प्राजापत्यो यदि रोधादिकं कृत्वा तज्जन्वप्रमादपरिच्छिदीर्षवा मृत्यवेक्षमाण
 आस्ते तदा द्रष्टव्यः । अकामकृतपापस्येति विशेषणोपादानात् । यदा तु न
 प्रमादसंस्रणं करोति तदा 'पादमेकं चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् । योजने
 पादद्वौ न स्याच्चरेत्सर्वं निपातने ॥' इत्यङ्गिरसोक्तं त्रैमासिकपादं किञ्चिदधिकं वा
 विंशत्यहर्गोषधव्रतं कुर्यात् । आपस्तम्येनापि विशेष उक्तः—'अतिदीहाति-
 वाहाभ्यां नासिकाच्छेदने तथा । नदीपर्वतसंरोधे मृते पादोन्नमाचरेत् ॥' इति ।
 लक्षणमात्रोपयोगिनि तु दाहे न दोषः ।—'अन्यत्राङ्गनलक्षणाभ्यां वाहवे मोर्धवे
 तथा । सार्धं संयोपवायै च न दुष्येद्रोधबन्धने ॥' इति पराशरस्मृत्यात् ।
 अङ्गनं स्थिरचिह्नकरणम् । लक्षणं माप्रतोषकक्षणम् । वाहवे शाखोक्तमार्येण
 रक्षणार्थमपि नाङ्किरेादिभिर्बन्धने मयत्स्य दोषः । 'न नाङ्किरेण न स्त्राणवा-
 नेनापि मौजेन न बन्धशृङ्गैः । एतैस्तु गावो न निबन्धनीया वपुः तु

१ कथनादि क. २ बन्धने तथा ख. ३ लघुवैर्वापि क. ४ तत्रावरोधादिना क. ५ संस्रणं
 क. ६ द्वाविंशत्यहः क. ७ अविशोहा. ख. ८ मोचनेपि वा क. ९ मौजेनैव शृङ्गकैश्च क.
 या० म्य० ३६

तिष्ठेत्परशुं गृहीत्वा ॥ कुक्षेः काशैश्च बन्नीयात्स्थाने दोषविचरिते ॥ अथ्यास-
 करणात् ॥ तथाभ्योऽपि विज्ञेयस्तेनैवोक्तः—‘घण्टाभरणदोषेण विपत्तिर्वैज-
 गोर्भवेत् ॥ कृष्णार्धं तु भवेत्तत्र भूषणार्धं हि तत्स्मृतम् ॥ अतिदाहेतिदमने संवाते
 चैव योजने । बध्ना शुक्लपारीश्व सृते पादोनमाचरेत् ॥’ इति ॥ पालनाकरणा-
 दिनोपेक्षायां क्विप्प्रायश्चित्तविशेषस्तेनैवोक्तः—‘जलीघपत्वले मग्ना मेघविपु-
 द्भतापि वा । अग्ने वा पतितारुकाच्छ्वापदेनापि भक्षिता ॥ प्राजापत्यं चरेत्कृष्णं
 गोस्वामी व्रतमुत्तमम् ॥ क्षीतवाताहता वा स्वादुदन्धनहतापि वा ॥ शुन्वागार
 उपेक्षायां प्राजापत्यं विमिर्दिशेत् ॥’ इति ॥ इदं तु कार्यान्तरविरहेऽप्युपेक्षायां
 वेदितव्यम् । कार्यान्तरव्यप्रतयोपेक्षायां स्वधम्—‘पत्वलीघसृगण्याप्रचापदा-
 दिमिपातने । अन्नप्रपातसर्पाद्यैर्युते कृष्णार्धमाचरेत् ॥ अपाकत्वाच्च कृष्णं
 स्वाच्छन्वागार उपप्लवे ॥’ इति विष्णुस्मरणात् ॥ तथा सत्यपि श्वापादने क्वि-
 दुपकारार्थप्रवृत्तौ बध्नादोषाग्नावः । यथाह संवर्तः—‘बध्ने गोषिकित्सायै
 मूर्धगर्भविशोचने । यस्ते कृते विपत्तिः स्यात् स पापेन लिप्यते ॥’ इति । बध्ने
 श्वाग्रादिनिर्घातनार्थं संघ्नाङ्गुशादिप्रवेशनम् । तथा—‘औषधं खेडमाहारं
 दध्नीमाह्वाने द्विजः । दीयमाने विपत्तिश्चेत् स पापेन लिप्यते ॥ ग्रामघाते
 शरीरेण वेद्मन्नमङ्गाशिपातने । दाहच्छेदशिराभेदप्रयोगैरुपकुर्वताम् ॥ द्विजानां
 गोहितार्थं च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥’ अत्र पराशुरोऽप्याह—‘ग्रामघाते
 शरीरेण वेद्मन्नमङ्गाशिपातने । अतिवृष्टिहतानां च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥’
 इति । तथा कूपघाते च धर्मार्थं गृहदाहे च वा सृता । ग्रामदाहे तथा घोरे
 प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥’ इति । इदं तु बन्धनरहितस्यैव पशोः कर्षणिवृहद्विदाहे-
 न सृतविषयम् । इतरथा स्वापस्तम्बेनोक्तम्—‘कान्तारेष्वथ दुर्गेषु गृहदाहे
 स्केषु च । यदि तत्र विपत्तिः स्यात्पाद एकै विधीयते ॥’ इति । तथास्थ्या-
 दिभङ्गे मरणाभावेऽपि क्विप्प्रायश्चित्तमुक्तम्—‘अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा लाङ्क-
 च्छेदनं तथा । पाटनं दन्तशृङ्गाणां श्वासार्यं तु यवान्पिबेत् ॥’ इति । यस्वा-
 ङ्गिरसम्—‘शृङ्गदन्तास्थिभङ्गे वा चर्मनिर्मोचनेऽपि वा । दशरार्धं पिबेद्द्वयं
 स्वर्वापि यदि गौर्भवेत् ॥’ इति ब्रह्मसम्बदाख्यं क्षीरादिवर्तनमुक्तं तदसकवि-
 पयम् । इदं च प्रायश्चित्तं गोस्वामिने श्वापन्नगोसदसीं यां दत्तैव कर्तव्यम् ।
 यथाह पराशरः—‘प्रमापने प्राणभृतां दद्यात्तत्प्रतिरूपकम् । तस्यानुसर्षं
 भूष्यं वा दद्यादित्यत्रवीक्षमः ॥’ इति । मनुरपि (८।२८८)—‘वो वल्ल
 हिंस्वाद्गृण्याणि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । स तस्योत्पादयेत्सृष्टिं राज्ञे दद्यात्
 तत्समम् ॥’ इति । एतच्च पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तजातं ब्राह्मणस्यैव हन्तुर्वेदितव्यम् ।
 अग्निवादेस्तु हन्तुर्वृहद्विष्णुना विशेषोऽभिहितः—‘विभ्रे तु सकलं देवं पादोर्भ
 अग्निवे स्तुतम् । वैरवेऽर्धं पाद एकस्तु शूद्रजातिषु शस्यते ॥’ इति । यस्वङ्कि-
 रोव्यधनम्—‘पर्वथा ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा मता । वैश्यानां त्रिगुणा

१ वोहृष्णार्थं भवेत् क. २ अतिदोहातिदमने क. ३ सृतापि वा क. ४ गृहगर्भं क.
 ५ श्वाप्यादि क. ६ शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे वा क.

श्लोकः पर्यङ्कः अतः स्मृतम् ॥' इति, तत्प्रातिक्रमेण वाग्दण्डपाक्यादिवि-
षयम् । तथा स्त्रीबालवृद्धादीनां त्वर्षे, अनुपनीतस्य बाहस्य पाद इति च
प्रागुक्तमनुसंधेयम् ॥ स्त्रीणां पराशरेण विशेषोऽभिहितः—'वपनं नैव ना-
रीणां नानुव्रज्या जपादिकम् । न गोष्ठे शयनं तासां न वसीरग्नावाजिनम् ॥
सर्वाङ्केशामस्तुभृत्य छेदयेदङ्गुलद्वयम् । सर्वत्रैवं हि नारीणां शिरसो मुण्डनं
स्मृतम् ॥' इति । पुरुषेषु च विशेषः संवर्तेन दक्षितः—'पादेऽङ्गरोमवपनं
हिपादे इमभुणोऽपि च । त्रिपादे तु शिखावर्जं सशिसं तु निपातने ॥' इति ।
पादप्रायश्चित्ताहंस्व कण्ठादधस्तनाङ्गरोमामेव वपनम् । अर्धप्रायश्चित्ताहंस्व तु
रमभुणामपि । पादोनप्रायश्चित्ताहंस्व पुनः क्षिरोगतानामपि शिखावर्जितानाम् ।
प्रायश्चित्तमुद्युहंस्व तु सशिसस्य सकककेशजातस्येति । एवमेतद्विगद्यकम्बनेनाम्बे-
षामपि स्मृतिवचसां विषयो निरूपणीयः ॥ २६३ ॥ २६४ ॥

इति गोवधप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

अनुबान्धेषामुपपातकानां प्रायश्चित्तमाह—

उपपातकशुद्धिः स्वादेवं चान्द्रायणेन वा ।

पयसा वापि मासेन पराकेणायवा पुनः ॥ २६५ ॥

एवमुक्तेन गोवधव्रतेन मासं पञ्चगव्याक्षानादिनाम्बेषां ब्राह्मणादीनामुपपात-
कानां शुद्धिर्भवेत् । चान्द्रायणेन वा बह्व्यमाणकक्षणेन मासं पयोव्रतेन वा
पराकेण वा शुद्धिर्भवेत् । अत्रातिदेशसामर्थ्याद्गोवधव्रतमगोपरिचर्यादिभिर्गो-
वधासाधारणैः कतिपयैर्मन्वन्त्वमवगम्यते । एतच्च व्रतचतुष्टयमकामकारे सप्तव-
पेक्षया विकल्पितं द्रष्टव्यम् । कामकारे तु (मनुः ११११०)—'एतदेव व्रतं
कुर्बुणुपपातकिनो द्विजाः । अबकीर्णिवर्जं शुद्धयै चान्द्रायणमवापि वा ॥' इति
मनूकं त्रैमासिकं द्रष्टव्यम् । अतएव वचनादयं प्रायश्चित्तातिदेशः सर्वेषामु-
पपातकगणपठितानामुक्तप्रायश्चित्तानामनुक्तप्रायश्चित्तानां चावकीर्णिवर्जिताना-
मविशेषेण वेदितव्यः । अबकीर्णिनस्तु प्रतिपदोक्तमेव । मन्वनुक्तप्रायश्चित्तवि-
षयतयैवातिदेशस्य युक्ता । इतरथा प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तवाक्यसापेक्षप्रसङ्गात् ।
नैवम् । तथा सत्युक्तमिच्छतीनामुपपातकगणपाठोऽनर्थकः स्यात् । यदि परमुपपा-
तकमध्ये सामान्यतः पठितत्वान्मन्त्र विशेषतः प्रायश्चित्तान्तरमुच्यते । यथा—
'अवाञ्जानां च वाजनं । श्रीकृष्णानाचरेद्रात्ययाजकोऽभिचरन्नपि ॥' इति, स एव
विषयः केवलं परिश्रियेत न पुनर्निशेषतः पठितसैवान्मन्त्राणि विशेषत एव यत्र
प्रायश्चित्तमुच्यते सोऽपि । यथा इन्धनार्थं पुनश्चेद्—'बृहस्पत्युत्पत्तावीरुण्डेन्द्रे
सहस्रसुतम्' इति । अतो ब्राह्मणादिषु ज्ञानिन् श्लाके श्लाकान्तरे वा एतैः प्राय-
श्चित्तैः सह 'उपपातकशुद्धिः स्वादेवम्' इत्यादिना प्रतिपादितव्रतचतुष्टयस्य कर्मवि-
शेषतयापनेन विकल्पो विषयविभागो वाभवणीयः । तानि च स्मृत्यन्तरदृष्टप्राय-
श्चित्तानि पाठकमेण ब्राह्मणादिषु योजयिष्यामः । तत्र ब्राह्मणाणां मनुनेदमुक्तम्

(१११९१)—‘येषां द्विजानां सावित्री नानुच्येत यथाविधि । तांश्चारविस्वा
 श्रीकृष्णाम्यथाविधुपनाययेत् ॥’ इति, यच्च यमेनोक्तम्—‘सावित्री पतिता
 वस्य दशवर्षाणि पञ्च च । सक्षिप्तं वर्षणं कृत्वा व्रतं कुर्यात्समाहितः ॥ कृषि-
 क्षातिरात्रं च पिबेत्प्रसूतिवाचकम् । इविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान्सप्त वा ॥
 ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम् ॥’ इति, तदुभयमपि याज्ञव-
 ल्कीयमासपयोव्रतविषयम् । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम्—‘पतितसावित्रीक उहालक-
 व्रतं चरेत् द्वौ मासौ यावकेन वर्तयेन्मासं पयसा पक्षमामिक्षवाऽष्टरात्रं घृतेन
 यज्ञान्नमयाधितेन त्रिरात्रमठमक्षोऽहोरात्रमुपवसेदशमेधावभृथं गच्छेद्ब्राह्मणसोमेन
 वा यजेत’ इति । अत्रेयं व्यवस्था । बस्योपनेत्राद्यभावेन तत्कालातिक्रमस्तस्य
 याज्ञवल्कीयव्रतानामभ्यतमं क्षण्यपेक्षया भवति । अनापद्यतिक्रमे तु मानव-
 त्रैमासिकम् । तत्रैव पञ्चदशवर्षापूर्वमपि कियत्कालातिक्रमे तूहालकव्रतं बाल-
 कोमो वेति । येषां तु विप्रादयोऽप्यनुपनीतास्तेषाम्प्रापस्तम्बोक्तम्—‘वस्य
 पितापितामहावनुपेतौ स्यातां तस्य संवत्सरं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यम् । वस्य प्रपिता-
 महादेर्नानुस्यत उपनयनं तस्य द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यम्’ इति
 ब्राह्म्यता ॥ तथा स्त्रियेऽप्युपपातकसाधारणप्राप्तव्रतचतुष्टयापवादकं प्रायश्चित्तं
 मनुनोक्तम् (१११९२)—‘धाम्नाध्वनचौर्याणि कृत्वा कामाद्द्विजोत्तमः ।
 सजातीयगृहादेव कृष्णार्धेन विभुष्यति ॥’ इति । द्विजोत्तमस्य सजातीयो ब्रा-
 ह्मण एवातो विप्रपरिग्रहे ब्राह्मणस्य हर्तुरिदं । क्षत्रियादेस्त्वहं कल्प्यम् । ‘अथा-
 ह्यपातं स्त्रियेऽपि विषयं शुद्धस्य द्विगुणोत्तराणीतरं प्रायश्चित्तं विदुषोऽतिक्रमे द-
 षडभूयस्त्वम्’ इति क्षत्रियादेरपहर्तुर्दण्डावपत्त्वस्य दर्शनात् । तथा—‘विप्रे तु स-
 ककं देवं पादोमं क्षत्रिये स्मृतम्’ इति पादपादहान्या प्रायश्चित्तदर्शनात् । तथा
 क्षत्रियादिपरिग्रहेणापि दण्डानुसारेण प्रायश्चित्तावपत्त्वं कल्प्यम् । अतः क्षत्रिय-
 परिग्रहे चौर्यं पाप्मासिकम् । वैश्यपरिग्रहे त्रैमासिकं गोवधव्रतम् । शूद्रपरिग्रहे
 चान्द्रायणं कल्प्यम् । एवमुत्तरप्राप्यहनीयम् । इदं च दशकुम्भधान्यापहार-
 विषयम् । अधिके तु—‘धाम्नं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हर्तौ दम उत्तमः । पलसह-
 स्राधिके वधः’ इति वधदर्शनात् । कुम्भश्च पञ्चसहस्रपलपरिमाणः । धाम्नसाह-
 स्र्याद्वधमे वैताषड्वान्यपरिमिते वेदितव्ये । अश्वशब्देन तन्दुलादिकमभिधी-
 कते । धमशब्देन साक्षरजतादिकम् । इदं तु प्रायश्चित्तं कामकारविषयम् । अका-
 मतस्तु त्रैमासिकं गोवधव्रतम् । तथा—‘मनुष्याणां च हरणे क्षीणां क्षेत्रगृ-
 हस्य च । कूपवापीजलानां च शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु ॥’ इति । सार्धसप्तह्रस्वपण-
 कम्बजलापहार इदं चान्द्रायणं प्राप्तमपीतरगोवधव्रतनिवृत्त्यर्थं विधीयते ।—
 ‘तावन्मूल्यजलापहारे पानीयस्य तृणस्य च । तन्मूल्याद्द्विगुणो दण्डः’ इति पञ्च-
 सप्तदण्डविधानात्तावत्पणबोर्दण्डचान्द्रायणयोगोवधादौ सहचरितत्वात् । तथा
 ‘कृष्णातिकृष्णैश्चदयोः पणपञ्चसतं तथा’ इति चान्द्रायणविषये पञ्चसतपण-

१ बस्योपनयने आपद्भावेन ३. २ कृष्णाब्देन विभुष्यतीति पाठान्तरम्. २ अष्टपादं ३.
 ४ हरतोऽन्वयिको वधः ४.

द्रष्टवित्वात् । एतच्च क्षत्रियादिद्रव्यापहारे द्रष्टव्यम् (ब्राह्मणसंवल्लिद्रव्याप-
हारे तु (मनुः १११५०)—‘निक्षेपस्वापहरणे नरावरजतस्य च । सुमिवजन-
पीनां च ह्यमस्येयसमं स्तुतम् ॥’ इति द्रष्टव्यम्) । तथा (मनुः १११६४)
—‘द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाम्बवेरमनः । चरेत्सान्त्वनं कृष्टं तक्षिर्षा-
त्यात्मशुद्धये ॥’ इत्यनेनाल्पप्रयोजनत्रपुसीसादिद्रव्यापहारविशेषेण स्तेयसामा-
न्वोपपातकप्रायश्चित्तापवादः । इदं च चान्द्रायणनिमित्तभूताभंतीवसतमूल्यास्य
पञ्चदशांशार्धत्रपुसीसाद्यपहारे प्रायश्चित्तम् । चान्द्रायणपञ्चदशांशत्वात्स्य ।
तथा द्रव्यनिक्षेपेणान्युपपातकसामान्यप्राप्तवतापवादः । (मनुः १११६५)—
‘अश्वभोज्यापहारे यानशट्पासनस्य च । पुष्पमूलफलानां च पञ्चगव्यं विक्षोभ-
यम् ॥’ इति । एकवारभोजनपर्याप्तमहयभोज्यापहार इवम् । द्वित्रिवारभोजनप-
र्याप्त्यापहारे त्रिवारम् । यथाह पैठीनसिः—‘महयभोज्याद्यत्सोदरपूरणमात्र-
हारे त्रिवारमेकरात्रं वा पञ्चगव्याहारश्च’ इति ॥ यानादीनामप्येतत्साहचर्यवैता-
वन्मूल्यानामेवापहारे एतत्प्रायश्चित्तम् । सर्वत्रापि द्विचमाणद्रव्यम्यूनाधिकभावेन
प्रायश्चित्तस्यापि कथुगुहमात्रः कल्पनीयः । तथा (मनुः १११६६)—‘तृणका-
ष्ठमुमाणां च शुष्काद्यस्य गुहस्य च । तैलचर्माभिवानां च त्रिवारं स्वादभोज-
नम् ॥’ इति । पृषां च तृणादीनां भक्ष्यादित्रिगुणत्रिवारप्रायश्चित्तस्य दर्शनात्
तद्विगुणमूल्यानामेतत्प्रायश्चित्तम् । तथा (मनुः १११६७)—‘मणिमुक्ता-
प्रवाकानी ताम्रस्य रजतस्य च । अयस्कान्तोपलानां च द्वादशाहं कैदकता ॥’
इति । अत्रापि भक्ष्यादिष्वद्वादशगुणप्रायश्चित्तदर्शनात् तन्मूल्याद्वादशगुणमूल्या-
प्रणिमुक्ताद्यपहार एतत्प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । तथा (मनुः १११६८)—‘क-
रुंसकीटजीर्णानां द्विसुरैकसुरस्य च । पक्षिगन्धोपचीनां च रज्ज्वाश्रितं ग्वहं पयः ॥’
इति । अत्रापि भक्ष्यादित्रिगुणप्रायश्चित्तदर्शनात्तद्विगुणमूल्यानामपहार एतत्प्रा-
यश्चित्तं ज्ञेयम् । द्विचमाणद्रव्यम्यूनाधिकभावेन प्रायश्चित्ताल्पव्यहारेण कल्पयेत् ।
इदं च स्तेयप्रायश्चित्तमपहृतद्रव्यदानोत्तरकालमेव द्रष्टव्यम् । यथाह विष्णुः—
‘इत्थैवापहृतं द्रव्यं स्वामिने व्रतमाचरेत्’ इति । इति स्तेयम् । ऋणापाकरणे
व ‘पुत्रपौत्रैर्भयं देवम्’ इति विहितं तत्पानपाकरणे, तथा वैदिकस्य च श्राव-
णानो वै ब्राह्मणः’ इत्येतद्वाक्येनर्णसंस्तुतयज्ञादिकरणे च ‘उपपातकशुद्धिः स्वादे-
वम्’ इत्यादिनोपपातकसामान्यविहितं व्रतचगुह्यं सत्कल्पेक्षया योज्यम् । प्रायश्चि-
तान्तरमप्यत्र मनुनोक्तम् (११२०)—‘इहि वैश्वानरीं चैव निर्बपेद्वन्द-
पेवे । कुंसानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभवे ॥’ इति । अन्वपर्वणे संवत्सरान्ते ।
इति ऋणानपाकरणम् ।

तथाचिकृतस्वावाहिताग्निस्त्वेऽप्येतदेव व्रतचगुह्यं वत्सरादूर्ध्वमापदि सप्तवपे-
इवा योज्यम् । अनापदि तु मानवं त्रैमासिकम् । अर्वाकपुत्रवत्सरात् काष्ठी-
निर्विशेषमाह—‘काले त्वाधाय कर्माणि कुर्वादिप्रो विधानतः । तदकुर्वेशि-
म मासि मासि विशुध्यति ॥ अनाहिताग्नी विनाग्नी यद्यमानः सुतो
१ अनुश्रुत्वात्तर्गतोभागी इ. पुस्तके नास्ति. २ वांगामेव इ. ३ कणावता इ. ४ इक्ष्वां इ.

यदि । स हि मास्येन पशुना यजेत्तन्निष्क्रयाय तु ॥' इति । एकाग्रैरपि विशेषस्ते-
नैवोक्तः—'कृतदारो गृहे ज्येष्ठो यो नादध्यानुपासनम् । चान्द्रायणं चरेद्द्वयं प्र-
तिमासमहोऽपि वा ॥' इति । अनाहिताग्निता ॥

(विक्रये यज्ञतं प्रोक्तं हरणे द्विगुणं हि तत् । सुराविक्रये सौम्ये चतुष्टयं लाक्षा
लवणमांसमध्वाज्यतिलहोमानां चान्द्रायणत्रयं पयःपायसापूपदधीक्षुरसगुडस-
ण्डादिखेहपकादिषु पराकः । सिद्धान्नविक्रये प्राजापत्यं पनसस्य त्रिदिनं । कव्ची-
नारिकेरजम्बीरबीजप्रकनारङ्गानां पादकृच्छ्रं । कस्तूरिकाविक्रये गन्धानां च कृच्छ्रं ।
कर्पूरेषु द्विग्वादिविक्रये दिनमुपवासः । शुक्लकृष्णपीतवस्त्रविक्रये त्रिदिनं । अजा-
नामैम्बुध्वं । खराश्वतरकरभाणां पराकः । शुनां द्विगुणं । एकाहद्वेदविक्रये चान्द्रं ।
अङ्गानां पराकः । स्मृतीनां कृच्छ्रं । इतिहासपुराणानां सांतपनं । रहस्यानां कृच्छ्रं ।
गाथानां क्षिशिरातस्त्रविद्यानां पादं ।) तथा अपण्यानां विक्रये च स्मृत्यन्तरे प्राय-
श्चित्तविशेष उक्तः । यथाह हारीतः—'गुडतिलपुष्पमूलफलपकान्नविक्रये सोम-
पामं सौम्यः कृच्छ्रः । लाक्षालवणमधुमांसतैलक्षीरदधितकघृतगन्धचर्मवाससा-
मन्यतमविक्रये चान्द्रायणम् । तथा । ऊर्णाकेशकेसरिभूधेनुवेरमाहमशस्त्रविक्रये
च भक्ष्यमांसस्त्राद्यस्थिशृङ्गनखशुक्तिविक्रये तप्तकृच्छ्रः । हिङ्गुगुगुलुहरिताक-
मनःशिलाज्वनगैरिकक्षारलवणमणिमुक्ताप्रवालवैणवस्मृन्मयेषु च तप्तकृच्छ्रः ।
नारामतडागोदपानपुष्करिणीमुहृतविक्रये त्रिपवणस्त्रायधःशायी चतुर्थकाका-
दारो दक्षसहस्रं अपण्यसंत्सरेण पूतो भवति । हीनमानोन्मानसंकरसंकीर्णविक्रये
चेति । एवमन्धैरपि दाह्णविष्ण्वायुक्तवचनैर्यत्र प्रायश्चित्तविशेषो नोक्तस्तत्रावापदि
मानवमुपपातकसाधारणतः प्राप्तं त्रैमासिकम् । आपदि तु बाह्यवल्कीवं व्रतच-
तुष्टयं सत्त्ववेषेणा वा ज्येष्ठम् ॥ इति अपण्यविक्रयः । तथा परिवेषेत्तरि च वसिष्ठेन
प्रायश्चित्तविशेष उक्तः—'परिविदिदायः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दद्या
पुनर्विधेसेत् तां कैवोपयच्छेत्' इति । परिविदिदानः परिवेषोप्यते । तत्स्वरूपं
च प्राग्बाल्यात्तत् । अस्मै कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै ज्येष्ठाव तां खोटा
दद्यात्तत्राद्योदतमैक्षवद्रुपरिभवपरिहारार्थं निवेश्य पुनरुद्दहेत् । कामित्यपेक्षा-
यानुक्तं तामेषोपयच्छेतेति । तामेष खोटा ज्येष्ठाव निवेदित्वा/ तेष चानुज्ञाता-
मुद्दरेत् । यच्च हारीतेनोक्तम्—'ज्येष्ठेऽनिषिष्टे कनीयास्त्रिविशमानः परिवेषा
जच्छति परिविदित्त्यर्थः परिवेदनी कन्या परिदायी दाता परिवेदा वाजकस्ते सर्वे
पतित्ताः संवत्सरं प्राजापत्येन कृच्छ्रेण पावयेयुः' इति । यदपि शाङ्खेनोक्तम्—
'परिविदित्तः परिवेत्ता च संवत्सरं ब्राह्मणपृष्टेषु मैक्षं चरेवाताम्' इति तदुभय-
मपि कामकारेण कन्यापित्राद्यननुज्ञातोद्वाहविषयम् । प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वात् ।
यदा पुनः कामतः कन्यां पित्रादिदत्तामेव परिणयति तदा मानवं त्रैमासिकम् ।
पूर्वोक्ती कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ बाह्यवल्कीवं च व्रतचतुष्टयमज्ञातविषयम् । यमेना-
प्यत्र विशेष उक्तः—'कृच्छ्रौ द्वयोः परिवेषे कन्यायाः कृच्छ्र एव च । अति-
कृच्छ्रं चरेदाता होता चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति । एतच्च पूर्वोहिताभ्यादीनामपि

समानम् । एकयोगनिर्देशात् । यथाह गौतमः—परिवृत्तिपरिवेषणपूर्वाहित-
 यवांशान्नाग्नेदिधिपूदिधिपूपतीनां संबस्तरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यम् इति । अतएव व-
 निष्टेनाग्नेदिधिपूपत्यादाविद्यमेव प्रायश्चित्तमुक्तम् 'अग्नेदिधिपूपतिः कृष्णं द्वाद-
 शरत्नं चरित्वा निविशेत् तां वैशेषोपपद्येत् । दिधिपूपतिः कृष्ण्रातिकृष्ण्यौ च-
 रित्वा तस्मै दत्तां पुनर्निविशेत्' इति । अग्नेदिधिपूपादेकक्षणं स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्
 —'ज्येष्ठार्यां यद्यनुदायां कन्वायामुद्यतेऽनुजा । या सामेदिधिपूर्जेया पूर्वा तु
 दिधिपूः स्मृता ॥' इति । तत्राग्नेदिधिपूपतिः प्राजापत्यं कृत्वा तामेव ज्येष्ठां
 पश्चादन्येनोदायमुद्देहत् । दिधिपूपतिस्तु कृष्ण्रातिकृष्ण्यौ कृत्वा स्वोदां ज्येष्ठां क-
 नीयस्याः पूर्वविबोदे दत्त्वाऽन्यामुद्देहति परिबेदनम् । तथा । भृतकाध्यापक-
 काध्यापितयोश्च पयसा ब्रह्मसुवर्चलां पिबेदित्यधिकृत्य यिष्णुनोक्तम्—
 'भृतकाध्यापनं कृत्वा भृतकाध्यापितस्तथा । अनुयोगप्रदानेन त्रीन्पक्षाश्रित्यतः
 पिबेत् ॥' इति । उक्तपेहेतोरधीयानस्य किं पठसि नाशितं त्वयेत्येवं पर्यनुयो-
 गोऽनुयोगप्रदानम् । अतएव स्मृत्यन्तरे—'दत्तानुयोगानध्वेतुः पतितान्मानुर-
 त्रवीत्' इत्युक्तम् । अत्रापि पूर्वोक्तव्रतैः सहास्य क्षण्यपेक्षया विकल्पः । इति
 भृतकाध्यापकभृतकाध्यापितप्रकरणम् ।

तथा पारदार्येऽप्युपपातकसामान्यप्राप्तमानवर्त्रैमासिकस्य याज्ञवल्कीयव्रतचतु-
 ष्यस्यापि गुरुदारादावपवाद उक्तः । तथान्यत्रापि गौतमादिभिः पारदार्यविशेषे-
 णापवाद उक्तः । यथाह गौतमः—'हे परदार्ये त्रीणि श्रोत्रियस्य' इति । तथा
 वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं प्रस्तुत्य तेनैवेदमभिहितम् 'उपपातकेषु वैभम्' इति । तत्रैवं
 ऋतुस्थाना—ऋतुकाले कामतो जातिमात्रब्राह्मणीगमने वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं ।
 तस्मिन्नेव काले कर्मसाधनत्वादिगुणसाक्षिभ्या ब्राह्मण्या गमने हे वर्षे प्राकृतं
 ब्रह्मचर्यम् । तादृश्या एव श्रोत्रियभार्याणां गमने त्रीणि वर्षाणि प्राकृतं ब्रह्मच-
 र्यम् । यद्वा श्रोत्रियपत्न्यां गुणवत्यां ब्राह्मण्यां त्रैवार्षिकम् । तादृश्यायामेव
 क्षत्रियायां द्वैवार्षिकम् । तादृश्यामेव वैश्यायां वार्षिकमिति व्यवस्था । एतत्स-
 मानत्वात् शूद्रायां चाप्यमासिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं कल्पनीयम् । अतएव शास्त्रेण
 वैश्यामवैकीर्यः संबस्तरं ब्रह्मचर्यं शिष्यवर्णं चानुविष्टेः क्षत्रियायां हे वर्षे त्रीणि
 ब्राह्मण्यां वैश्यायां शूद्रायां ब्राह्मणपरिणीतावामिति वर्णक्रमेण हासो दर्शितः ।
 एवं क्षत्रियस्यापि क्षत्रियादिकीषु क्रमेण द्वैवार्षिकैकवार्षिकैकाप्यमासिकानि
 पूर्वोक्त एव विषये योजनीयानि । वैश्यस्य च वैश्याशूद्रोर्वार्षिकप्रायश्चित्तिके ।
 शूद्रस्य शूद्रां परभार्यायां चाप्यमासिकमेव । यस्त्वापस्तम्बीयम्—'सवर्णाया-
 मन्व्यपूर्वायां सकृत्संनिपाते पादः पतत्येवमन्वासे पादः पादस्तुर्धे सवैमिति,
 तद्द्वैतमीर्यत्रिवार्षिकेण समानविषयम् । अनन्वपूर्विकायां तु चतुरन्वासे द्वाद-
 शवार्षिकप्रायश्चित्तविधानादेकस्यामेव गमनाऽन्वासे नेदं प्रायश्चित्तं किंतु प्रक्षि-
 ष्णन् पादन्वुत्तं कल्प्यम् । एतत्सर्वं कामकारविषयम् । अकामतः पुनरेतदेवार्थ-
 कृत्वा पूर्वोक्तविषये योजनीयम् । अनुकाले तु जातिमात्रब्राह्मण्यां कामतो

१ अधीयानस्य नाशितं च. २ मयकीर्णां च. ३ द्वैवार्षिकवार्षिकप्रायश्चित्तिकामि च.

गमने भ्रान्तं त्रैमासिकम् । जातिमात्रक्षत्रियादिकीषु पुनरक्षिणेषु विषये तदी-
याम्येषु त्रैमासिकचान्द्रायणमासिकानि योजनीयानि । क्षत्रियादीनां च क्षत्रिया-
दिकीषु त्रैमासिकादीन्येव । अकामतः पुनरेतासु त्रैवार्षिकानां याज्ञवल्कीवसु-
मैकादशगोदानं मासं पञ्चगव्याहानं मासं प्राजापत्याचरणं च क्रमेण द्रष्टव्यम् ।
शुद्धागमने तु कामतो विहितं मासव्रतमेवार्धकृत्वा योजनीयम् । अतएव
संवर्तः—‘शुद्धां तु ब्राह्मणो गत्वा मासं मासार्धमेव वा । गोमूत्रयावकाहार-
स्तिष्ठेत्तत्पापमुक्तये ॥’ इति । अकामतोऽर्धमासिकमित्यभिप्रेतम् । ब्राह्मणवेदं
प्रेक्षापूर्वकं ब्राह्मणदारानभिगच्छेत्तत्रिवृत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रोऽनिवृत्तधर्मकर्मणो-
ऽतिकृच्छ्र इति तद्ब्राह्मणभार्यायां शुद्धायां द्रष्टव्यम् । द्विजातिकीषु वा विप्रो-
दासु द्विष्विष्यभिचारितासु अबुद्धिपूर्वगमने वा । तथाच संवर्तः—‘विप्राम-
न्वजनं गत्वा प्राजापत्यं समाचरेत्’ इति । कामतस्तु—‘राज्ञीं प्रव्रजितां चार्त्री-
माध्वीं वर्णोत्तमामपि । कृच्छ्रद्वयं प्रकुर्वीत सगोत्रामभिगम्य च ॥’ इति यमोक्तं
कृच्छ्रद्वयं द्रष्टव्यम् । चतुराद्यभ्यासे तु व्यभिचारस्य स्मैरिण्यां वृषल्यामवकीर्णः
सचैकस्मात् उदकुम्भं दद्याद्ब्राह्मणाय । वैश्यायां च चतुर्यकालाहारो ब्राह्मणान्भो-
जयेद्यवसभारं च गोभ्यो दद्यात् । क्षत्रियायां त्रिरात्रोपोषितो घृतपात्रं दद्यात् ।
प्राह्मण्यां षड्रात्रोपोषितो गां दद्याद्रोष्यवकीर्णः प्राजापत्यं चरेत् । अनूहायाम-
वकीर्णः पलाकभारं सीसमाचकं च दद्यात् इति शाङ्कोक्तं वेदितव्यम् । चतुराद्य-
भ्यासविषयत्वं चास्य ‘चतुर्ये स्मैरिणी प्रोक्ता पञ्चमे बन्धकी मता’ इति स्मृ-
त्यन्तराद्ब्रह्मण्यते । अत्रैव विषये षट्त्रिंशन्मतेऽप्युक्तम्—‘ब्राह्मणीं बन्धकीं
गत्वा किञ्चिद्वाह्निजातये । राजण्यां षेडनुर्दद्याद्द्वैत्वां गत्वा तु चैककम् ॥ शुद्धां
गत्वा तु वै विप्र उदकुम्भं द्विजातये । विचसोपोषितो वा स्वाह्वाह्निप्राच भोज-
नम् ॥’ इति ॥ (अनुलोमव्यवाये गर्भे द्विगुणं यदि सा अतिवृषिता न प्रतिको-
मगा न भवति तदैव । अन्यजातिगमने द्विगुणं प्रतिकोमवृषितासु अन्यथावसा-
यिकीषु च चाण्डालीगर्भे यथा गुस्तल्पव्रतं तथा किञ्चिच्चूयं तारतम्यं कल्प्यम् ।
चाण्डालीगमने वार्षिकम् । गर्भे गुस्तल्पत्वं तथैव ज्ञेयम् ।) इदं प्रायश्चित्तव्रतं
गर्भोत्पत्तिविषयम् । तदुत्पत्तौ तु यद्विशेषेण वरप्रायश्चित्तमुक्तं तदैव तत्र द्विगुणं
कुर्यात् ।—‘गमने तु व्रतं यत्स्वाङ्गमे तद्विगुणं चरेत्’ इत्युदानःस्मरण्यात् ।
शुद्धं गर्भमादधतन्ननुर्विशानिमने विशेष उक्तः—‘वृषल्यामभिजातस्तु त्रीणि
वर्षानि चतुर्थकालसमये नक्तं मुञ्जीत’ इति । यत्तु मनुवचनम् (३।
१०)—‘शुद्धां सप्तममारोष्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् । जनयित्वा सुतं
तस्यां ब्राह्मणवादेव हीयते ॥’ इति, तत्पापगौरवस्थापनपरम् । प्रातिको-
मव्यवाये तु सर्वत्र पुरुषस्य वध एव—‘प्रातिकोम्ये वधः पुंसो नार्थाः कर्मा-
दिकर्तनम्’ इति वचनात् ॥ यत्तु बृहस्पतेरुक्तं—‘शुद्धं ब्राह्मणीं
मोहाद्गच्छतः शुद्धिमिच्छतः । पूर्णमेतद्व्रतं देयं माता यस्याश्चि तस्य सा ॥’

१ त्रैवार्षिकानां क्र. २ तिष्ठेत्तत्पापमोक्षकः इति क. ३ भार्यायां द्रष्टव्यम् क. ४ पुनरन्तः-
पातीभाषोक्तं. पुस्तकेनास्ति.

हान्याम्यवर्णासु गच्छतः सार्ववर्णिकम् ॥' इति । द्वादशवार्षिकतिदेशकं तस्य आर्षाभ्रान्त्या गच्छतो वेदितव्यम् । जोहादिति विशेषणोपादानात् । यत्तु संवर्तवचनम्—'कथंचिद्ब्राह्मणीं गच्छेत्क्षत्रियो वैश्य एव वा । कृष्णं साम्नापनं वा स्वात्प्रायश्चित्तं विभ्रुदये ॥ शुद्रस्तु ब्राह्मणीं गच्छेत्कथंचिन्नाममोहितः । गोमूत्रयावकाहारो मासेनैकेन शुद्ध्यति ॥' इति, तद्व्यत्यस्यभिश्चरितब्राह्मणी-विषयम् । अन्यजागमनेऽपि प्रायश्चित्तं बृहत्संवर्तेनोक्तम्—'रजकव्याघ्रौ लूपवेषुचर्मोपजीविनाम् । एतास्तु ब्राह्मणो गत्या चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ॥' इति । इदं ब्राह्मणस्य कामतः सकृद्रमनविषयम् । क्षत्रियादीनां तु पादपादहीनं कल्प्यम् । भ्रैवापस्तम्बेनोक्तम्—'म्लेच्छी नटी चर्मकारी रजकी बहर्दः तथा । एतासु गमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ॥' इति । अन्यजाश्च तेनैव दर्शिताः—'रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च । क्वतमेदभिह्लाश्च ससैते अन्यजाः स्मृताः ॥' इति । ये तु चाण्डालादयोऽन्यावसायिनस्तस्माद्गीगमने गुरुरारं प्रायश्चित्तं गुरुतरूपप्रकरणे दर्शितम् । एतासां चान्यजक्षीणां मध्ये यदे-कस्यां व्यवधाय प्रायश्चित्तमभिहितं तत्सर्वासु भवति । सर्वासं सरवात्वात् । यथाहोशनाः—'बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषां तत्रवेत्कार्य-मेककृपा हि ते स्मृताः ॥' इति । अकामतस्तु गमने—'चाण्डालमेदवषकपा-कव्रतचारिणाम् । अकामतः क्षियो गत्या पराकव्रतमाचरेत् ॥' इत्यापस्त-म्बोक्तं द्रष्टव्यम् । यच्च संवर्तवचनम्—'रजकव्याघ्रौ लूपवेषुचर्मोपजीवि-नाम् । क्षियो विप्रो यदा गच्छेत्कृष्णं चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति तदप्यकामविषयम् । यत्तु शातातपेनोक्तम्—'कैवर्तं रजकीं चैव वेणुचर्मोपजीविनीम् । प्राजापत्यवि-धानेन कृष्णैकेन शुद्ध्यति ॥' इति, तत्रैतःसेकात्प्राक्कृत्विषयम् । यत्तुश-नसोक्तम्—'कापालिकाचर्मोक्षणां तच्चारिणामिनां तथा । ज्ञानात्कृष्णादमु-द्दिहमज्ञानादैन्यवैद्वयम् ॥' इति तदप्यासविषयम् । यदा तु चाण्डालादियु गच्छतो गर्भो भवति तदा 'चाण्डालास्यां गर्भमारोप्य गुरुतरूपव्रतं चरेत्' इत्यु-दानसोक्तं द्वादशवार्षिकं द्रष्टव्यम् । यत्तु 'अन्यजायां प्रसूतक निष्कृतिर्न विधी-यते । निर्वासनं कृत्वाहस्य तस्य कार्यमसंशयम् ॥' इत्यापस्तम्बवचनं तत्का-मकारविषयम् । क्षीणामपि सवर्णानुलोमव्यवाये यत्तुस्यसोक्तं त्रैवार्षिकमि-तदेव भवति । (मनुः १११७१)—'वर्तुसः परदारेषु तथैनां चारवेद्वयम् ॥' इति मनुस्मृत्यात् । प्रातिलोभ्येन व्यवधाय एव परकीपुंसयोः प्रायश्चित्तभेदः । यथाह बसिष्ठः—'शुद्रभेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेत्तैर्वैद्वयित्वा शुद्रमग्रीं प्राप्तेर् ब्राह्मण्याः क्षिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाम्बज्य नग्रां करमारोप्य महापथम-नुवाजवेत्पूता भवतीति विज्ञापते' इति । तथा—'वैश्यभेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेत्तो-दितवर्मेवैद्वयित्वा वैश्यमग्रीं प्राप्तेर्ब्राह्मण्याः क्षिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषा-म्बज्य नग्रां करमारोप्य महापथमनुवाजवेत्पूता भवतीति विज्ञापते' इति । 'रजकव्येद्ब्राह्मणीमभिगच्छेत्क्षरपत्रैर्वैद्वयित्वा राजकव्यमग्रीं प्राप्तेर् ब्राह्मण्याः क्षिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाम्बज्य नग्रां गौरकारमारोप्य महापथमनुवाज-

केत्या भवतीति विज्ञायत' इति । एवं वैश्यो राजन्वां शूद्रश्च राजन्वैश्ययो-
रिति । पूता भवतीति वचनाद्वाजवीथिपरिभाजनमेव दण्डरूपं शूद्रक्षिप्तान्तर-
निरपेक्षं शुद्धिसाधनमिति दर्शयति ॥

ब्राह्मणाः प्रातिलोभ्येन द्विजातिव्यवाये प्रायश्चित्तान्तरमप्युक्तं संवर्तेन—
'ब्राह्मणकामा गच्छेत्क्षत्रियं वैश्यमेव वा । गोमूत्र्यावकैमांसात्तदधांश्च विभु-
ष्यति ॥' इति । कामतस्तु तद्विगुणं कर्तव्यम् । कामात्तद्विगुणं भवेत्' इति
वचनात् । पदत्रिंशन्मतेऽपि—'ब्राह्मणी क्षत्रियवैश्यसेवायामतिकृच्छं कृच्छ्राति-
कृच्छ्रौ चरेत् क्षत्रिययोपि च ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां कृच्छ्रार्थं प्राजापत्यमति-
कृच्छ्रम् । वैश्ययोपि ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां कृच्छ्रपादं कृच्छ्रार्थं प्राजापत्यम् ।
शूद्रायश्च शूद्रसेवने प्राजापत्यम् । ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां स्वहोरात्रं त्रिरात्रं
कृच्छ्रार्थम्' इति । शूद्रसेवायां तु विशेषो बृहत्प्रचेतसोक्तः—'विप्रा शूद्रेण
संपृक्ता न चेत्तस्मात्प्रसूयते । प्रीयश्चित्तं स्मृतं तस्याः कृच्छ्रं चान्द्रायणत्रयम् ॥
गृतदनिच्छन्त्यां स्वपतिभ्रान्त्या वा वेदितव्यम् । 'चान्द्रायणे द्वे कृच्छ्रश्च विप्राया
वैश्यसेवने । कृच्छ्रचान्द्रायणे स्यातां तस्याः क्षत्रियसंगमे ॥ क्षत्रिया शूद्रसंपर्के
कृच्छ्रं चान्द्रायणद्वयम् । चान्द्रायणं सकृच्छ्रं तु चरेद्द्वैश्येन संगता ॥ शूद्रं गत्वा
चरेद्द्वैश्या कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् । आनुलोभ्ये प्रकुर्वीत कृच्छ्रं पादावरोपितम् ॥'
इति । प्रजातायास्तु चतुर्विंशानिमते विशेष उक्तः—'विप्रगर्भे पराकः स्यात्क्ष-
त्रियस्य तथेन्द्रवम् । ऐन्द्रवश्च पराकश्च वैश्यस्याकामकारतः ॥ शूद्रगर्भे भवेत्स्या-
गब्राह्मण्डालो जायते यतः । गर्भसाधे धातुदोषैश्चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥' इति ।
अकामकारत इति विशेषोपादानात् कामकारे पुनः पराकादिकं द्विगुणं कुर्यात् ।
यदा त्वनिःसृतगर्भेन दशमासं स्थित्वा प्रजायते तदा प्रायश्चित्ताभावः । 'ब्राह्म-
णक्षत्रियविधां भार्याः शूद्रेण संगताः । अप्रजाता विशुष्यन्ति प्रायश्चित्तेन
नेतराः ॥' इति अस्तिष्ठस्मरणात् । यदा त्वाहितगर्भेन पञ्चाच्छूद्रादिभिर्बर्धनि-
चरति तदा गर्भपातसङ्ख्या प्रसप्तोत्तरकाळेषु प्रायश्चित्तं कुर्यात् । 'अन्तर्बर्धनी-
या वाही समेताकम्ब कामिना । प्रायश्चित्तं न कुर्यात्सा यावद्गर्भो न निःसृतः ॥
जाते गर्भे ऋतं पञ्चात्कुर्यान्मासं तु यावकम् । न गर्भदोषस्तत्सास्ति संस्कार्यः स
वधाविधिः ॥' इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । यदा त्वाहीद्वयात्प्रायश्चित्तं न कुर्वन्ति
तदा भार्याः कर्णादिकर्तनमिति ब्रह्मण्यम् ॥ अन्त्यजादिगमनेऽपि स्त्रीणां स्मृत्य-
न्तरे प्रायश्चित्तं दक्षितम्—'रजकम्बावसैत्पवेणुचर्णेपञ्जीविनः । ब्राह्मण्येता-
न्वदा गच्छेदेकामादैन्द्रवत्रयम् ॥' इति । तथा चाण्डालस्याद्यन्त्यजागमनेऽपि—
'चाण्डालं पुस्कसं म्बेच्छं शपाकं पतितं तथा । ब्राह्मण्यकामतो गत्वा चान्द्रा-
यणचतुष्टयम् ॥' इति । अकामत इति वचनात्कामतो द्विगुणं कर्तव्यम् । तथा—
'चाण्डालेन तु संपर्के यदि गच्छेत्कथंचन । सक्षिप्तं वपनं कुर्यान्नृजीयायावकी-
द्वयम् ॥ त्रिरात्रमुपवासः स्वादेकरात्रं जके वसेत् । आत्मना संमिते कूपे गोम-

बोदककर्मणे ॥ तत्र स्थित्वा निराहारा सा त्रिरात्रं ततः क्षिपेत् । अङ्गुष्ठीक-
 तामूलं पत्रं वा कुसुमं फलम् । क्षीरं सुवर्णसंमिश्रं काशयित्वा ततः पिबेत् ॥
 एकभक्तं चरेत्पश्चाद्यावत्सुषुप्तवती भवेत् । बहिस्रावश्च निवसेद्यावच्छरति तद्रतम् ॥
 प्रायश्चित्ते ततस्त्रीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्धौ स्वाध-
 मुबोऽजवीत् ॥' इति । एतदप्यकामविषयमेव—'यदि गच्छेत्कथंच न' इति
 वचनात् ॥ अप्यङ्गुष्ठीर्णाप्यन्यज्जम्बवाद्ये प्रायश्चित्तान्तरमुक्तम्—'संपृक्ता
 स्याद्यान्त्यैर्यां सा कृच्छ्राब्दं समाचरेत्' इति । कामतः सकृद्भ्रमणे इदम् । यदा
 'वाहितगर्भावा एव पश्चाच्छाण्डालादिव्यवायसदा तेनैव विशेष उक्तः—'अन्त-
 र्वंशी तु युवतिः संपृक्ता चान्त्ययोनिना । प्रायश्चित्तं न सा कुर्याद्यावद्गर्भो न
 जनःसृतः ॥ न प्रचारं गृहे कुर्याच्च चाङ्गेषु प्रसाधनम् । न शयीत समं भर्त्रां न
 वा भुञ्जीत बान्धवैः ॥ प्रायश्चित्तं गते गर्भे विधिं कृच्छ्रादिदकं चरेत् । हिरण्य-
 मयवा धेनुं दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥' इति । यदा तु कामतोऽन्यन्तसंपर्कं करोति
 तदा—'अन्त्यजेन तु संपर्कं भोजने मैथुने कृते । प्रविशोत्संप्रदीप्तेऽग्नीं सूर्यमुना
 सा विशुद्ध्यति ॥' इत्युदानसोक्तं ब्रह्मचर्यम् ॥ यदा तूक्तं प्रायश्चित्तं न करोति
 तदा पुंस्त्रिज्जेनाङ्गनीया वध्या वा भवेत् । 'हीनवर्णोपभुक्ता वा साकृद्या वध्याधवा
 भवेत्' इति पराशरस्मरणात् ॥ इति पारदार्यप्रकरणम् ॥ तथा परिविस्ति-
 प्रायश्चित्तानामपि परिवेत्सुप्रायश्चित्तव्यवस्था विज्ञेया । इयांस्तु विशेषः । परि-
 वेत्सुर्येस्मिन्विषये कृच्छ्रादिनिरुद्धौ तत्र परिविस्तेः प्राजापत्यमिति । 'परिविस्तिः
 कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनर्निविशेत् तां चैवोपयच्छेत्' इति वसिष्ठस्मर-
 णात् । इति परिविस्तिप्रकरणम् ॥ वारुण्यलक्षणकथयोस्तु मनुयोगीश्वरोक्त-
 सामान्योपपातकप्रायश्चित्तानि जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया बोध्यानि ॥ २६५ ॥

लक्षणकथानन्तरं क्षीणद्रविदक्षप्रवच इत्युपपातकमध्ये पठितं तत्र प्रायश्चि-
 त्तान्तरमप्याह—

ऋषभैकसहस्रा गा दद्यात्क्षत्रवधे पुमान् ।

ब्रह्महत्यात्रतं वापि वत्सरत्रितयं चरेत् ॥ २६६ ॥

वैश्यहाब्दं चरेदेतद्दद्याद्वैकशतं गवाम् ।

वप्यासाच्छूद्रहाप्येतद्धेनुर्दद्यादशाधवा ॥ २६७ ॥

एकमधिकं यस्मिन्सहस्रे तदेकसहस्रं तत्र पूरण एकसहस्रः ऋषभ एकसहस्रो
 वासां गवां ताः ऋषभैकसहस्राः क्षत्रवधे दद्यात् । अथवा बृहत्यावधिकं
 ब्रह्महत्यात्रतं वर्षत्रयं कुर्यात् । वैश्यवाती पुनरेतत् ब्रह्महत्यात्रतमेकवर्षं चरेत् ।
 गवामृषभैकशतं वा दद्यात् । शूद्रवाती तु ब्रह्महत्यात्रतं वप्यासं चरेत् । यदा
 दशधेनुरधिरप्रसूताः सवस्ता दद्यात् । इदमकामतो जातिमात्रज्ञानिवादिबध-
 षणम् ।—'अकामंतस्तु राजन्वं विनिपात्य' इति प्रक्रम्यैतेषामेव प्रायश्चित्तानां

मानवेऽभिधानात् । दानतपसोश्च शक्यपेक्षया व्यवस्था । ईषद्वृत्तस्त्वोस्तु
 विद्वद्भ्योः (१११२६)—‘तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ।
 वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्ये शूद्रे श्रेयस्तु षोडशः ॥’ इति मनुक्तं द्रष्टव्यम् । वृत्तस्ये
 क्षत्रिये तु स्वार्धचतुर्वार्षिकं कल्प्यम् । वृत्तशब्देन चात्र गुणादिकमुच्यते । गुरु-
 पूजा घृणा शौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः । प्रवर्तनं हित्तुर्नां च तत्सर्वं वृत्तमुच्यते ॥
 इति मनुस्मरणात् । यत् वृद्धहारीतवचनम्—‘ब्राह्मणः क्षत्रियं हत्वा षड्-
 षोडशं व्रतं चरेत् । वैश्यं हत्वा चरेदेवं व्रतं त्रैवार्षिकं द्विजः ॥ शूद्रं हत्वा चरेद्वयं
 वृषभैकादशांशं गाः ॥’ इति तत्कामकारविषयम् ॥ श्रोत्रियक्षत्रियादिवधे तु—
 ‘तुरीयोनं क्षत्रियस्य वधे ब्रह्महणि व्रतम् । अर्धं वैश्यवधे कुर्यात्तुरीयं वृषलस्य
 तु ॥’ इति वृद्धहारीतोक्तं द्रष्टव्यम् । यत् वसिष्ठवचनम्—‘ब्राह्मणो
 राज्ञ्यं हत्वाष्टौ वर्षाणि व्रतं चरेत् षट् वैश्यं त्रीणि शूद्रम्’ इति तदपि हारी-
 नीयेन समानविषयम् । क्षत्रिये स्त्रीपद्मणम्यून इत्येतावान् विशेषः । यदा तु
 श्रोत्रियो वृत्तस्यश्च भवति तदा पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायिनं हत्वेत्यापस्तम्बोक्तं
 द्वादशवार्षिकं द्रष्टव्यम् । प्रारब्धयागे त्वश्रोत्रिये क्षत्रियादौ व्यापादिते ‘याग-
 म्यक्षत्रविहाती चरेद्ब्रह्महणि व्रतम्’ इति द्रष्टव्यम् । श्रोत्रिये पुनर्चांगस्ये क्षत्रि-
 यादौ ब्राह्मणस्य राज्ञ्यवधे षड्वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यमृषभैकसहजाश्च गा दशा-
 द्शेयवधे त्रैवार्षिकमृषभैकसताश्च गा दद्यात् । शूद्रवधे सांवत्सरिकमृषभैका-
 दशाश्च गा दद्यादिति गौतमोक्तो दानतपसोः समुच्चयो द्रष्टव्यः । एतन्नाम-
 तिपूर्वविषयम् । पूर्ववदमतिपूर्वं चतुर्षु वर्णेषु प्रमाण्य द्वादश षट् त्रीन् संवत्सरं
 च व्रताभ्यादिकोत्तेषामन्ते गोसहस्रं च ततोऽर्धं तस्वार्धमर्धं च दद्यात् सर्वेषामानु-
 र्वर्षेणेति द्वादशस्मरणात् । इदं च द्वादशवार्षिकं गौतमीयविषयमेव किंचिच्छ्रुत्तुणे
 क्षत्रिये गुणाधिकयोर्वैश्यशूद्रयोश्च द्रष्टव्यम् । स्त्रीशूद्रविदक्षत्रवध इत्युपपातकमण्ये
 विशेषत एव पठितत्वेनोत्सर्गापवादन्यायगोचरत्वाभावादुपपातकसामान्यप्राह-
 न्यपि प्रायश्चित्तान्यत्र योजनीयानि। तत्र दुर्दृष्टक्षत्रियादौ कामतो व्यापादिते मानव
 त्रैमासिकं त्रैवार्षिकं द्वैमासिकं चाष्टमायणं च वर्णक्रमेण योज्यम् । अकामतस्तु
 योगीश्वरोक्तं त्रिरात्रोपवाससहितमृषभैकादशगोदानं मासं पञ्चगव्याहारं मासिकं
 च यथोव्रतं यथाक्रमेण योज्यम् । एतच्च प्रागुक्तं व्रतजातं ब्राह्मणकर्तृके क्षत्रिया-
 दिवधे द्रष्टव्यम् । (१११२७)—‘अकामतस्तु राज्ञ्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।
 तथा ब्राह्मणराज्ञ्यवधे षड्वार्षिकं तथा ॥’ ब्राह्मणः क्षत्रियं हत्वेत्यादिषु मनुगी-
 नमहारीतवसिष्ठवाक्येषु ब्राह्मणब्रह्मक्षत्रियादिकर्तृके तु क्षत्रियादिवधे पाद-
 म्यूनं द्रष्टव्यम् ।—‘विभे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये स्मृतम् । वैश्येऽर्धमेक-
 पादस्तु शूद्रजातिषु शक्यते ॥’ इति वृद्धविष्णुस्मरणात् ।—‘यत् पर्वणा ब्रा-
 ह्मणाणां तु सा राज्ञं त्रिगुणा मता । वैश्वानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्वण्यव व्रतं स्मृतम् ॥’
 इत्यग्निरोषचनं तस्मात्तिलोम्येन वाग्दण्डपालुष्वविषयमित्युक्तं गोवधप्रकरणे । सूची-

वृत्तिकारिणां वधे एतन्प्रायश्चित्तजातं न भवति । तेषां क्षत्रियादित्वात्प्रमादात् ।
 क्लेशे दण्डानुसारेणैव तद्वधे पूर्वोक्तप्रत्यक्षदण्डेन वृत्तिकारिणां कल्पनीया । दण्डकाले च
 वृत्तिकारिणां वृत्तिकारिणां ।—‘दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्यनुसारेण’ इत्यत्र ॥२६६॥२६७॥

इति क्षत्रियादिवधप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

स्त्रीवधे प्रायश्चित्तमाह—

दुर्वृत्तब्रह्मविद्वृक्षत्रशुद्रयोः प्रमाप्य तु ।

दृष्टिं धनुर्वस्तमविं क्रमाद्घात्रिशुद्धये ॥ २६८ ॥

—ब्राह्मणादिभार्यां दुर्वृत्ताः स्त्रीणिः प्रमाप्य क्रमेण दृष्टिं जलाधारचर्मकोष्ठं
 चतुर्दशकमुकं बलं छागमवि मेघं च विशुद्धये दद्यात् । इदं च प्रातःकोष्ठे वा-
 न्स्त्रजातिप्रसूतानां ब्राह्मण्यादीनामकामतो बधद्विषयम् । कामतस्तु ब्रह्मणर्म
 आह—‘प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां मासावधिः स्मृतः । अन्तरमन्थनात् च
 सूतादीनां चतुर्विधम् ॥’ इति । ब्राह्मण्यादिवधे प्रमाणाः क्षत्रियाद्यास्तत्प्रा-
 वेष्टयाया इतिवत्येवं यथाईतयाम्बवः । यदा तु वैश्वकर्मणा जीवन्ती व्यापादयति
 तदा किञ्चिदेवम् । ‘वैशिकेन किञ्चित्’ इति गौतमस्मरणात् । वैशिकेन वैश्वक-
 र्मणा जीवत्यां व्यापादितार्यां किञ्चिदेव देवं तत्र जकम् । ‘कोष्ठं कूपे च विभे
 वा ब्राह्मण्याः प्रतिपादयेत् । वधे धेनुः क्षत्रियाद्या बन्तो वैश्यावधे स्मृतः ॥
 शुद्रायाभाविकं वैश्यां हत्वा दद्याजकं नरः ॥’ इत्यङ्गिरःस्मरणात् । यदा पुनः
 क्षत्रियादिभिः प्रातिलोम्बेन व्यभिचारिता ब्राह्मण्याद्या व्यापाद्यन्ते तदा गोवध-
 प्रत्यक्षितानि यथाई बोज्यानि ॥ २६८ ॥

ईश्वर्यमिचरितब्राह्मण्यादिवधे विशेषमाह—

अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा शुद्रहत्यात्रतं चरेत् ।

यदा स्वप्रकर्षेण दुष्टास्त्रीचक्षत्रिचारिणी ब्राह्मण्यादिकां व्यापादयति तदा
 शुद्रहत्यात्रतं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । यदा दक्षधेनुर्दद्यात् । इदं च प्रायश्चित्त-
 मकामतो ब्राह्मण्या व्यापादने क्षत्रियावधे तु कामकृते दृष्टव्यम् । कामकृते
 वैश्यावधे दक्षधेनुर्दद्यात् । कामतः शुद्रावधे तु उपपातकसाधारण्यसात् मासं
 पञ्चगव्यासनम् । यदा तु कामतो ब्राह्मणी व्यापादयति तदा द्वादशमासिकम् ।
 क्षत्रियादीनां त्वकामतो व्यापादने त्रैमासिकसार्धमासिकसार्धद्वादशमासिहानि ।
 यथाह ऋषेताः—‘अनुपमतीं ब्राह्मणीं हत्वा कृष्णान्दं कर्मसाधयेति । क्षत्रिणां
 हत्वा कर्मसाधयति ॥ वैश्यां हत्वा मासकर्मं साधयेति ॥ शुद्रां हत्वा
 अनुपमतीं कर्मसाधयति ॥’ इति ॥ यत्पुं हृत्पीतेन यत्पुंनि रामन्थे ब्राह्मणं
 प्रकृष्येति इति वैश्वे कार्यं शुद्र इति प्रतिलोमोक्तं ‘क्षत्रियवद्राह्मणीतु वैश्वक-
 र्मण्यार्यां शुद्रवद्वैश्यायां शुद्रां हत्वा कर्मसाधयत्’ इत्युक्तं तदपि कर्मसाधय-

१ व्यापादितस्तदा इ-

त्वादिगुणबोमिनीनां कामलो व्यापापने द्रष्टव्यम् । अकामतस्तु सर्वज्ञार्थं
कल्प्यम् । आग्नेय्यां तु प्रागुक्तम् ॥

इति क्षीयप्रयाश्चित्तप्रकरणम् ॥

हिंसाप्रायश्चित्तप्रसङ्गात्प्रकीर्णकपदाभिधेयानुपपातकप्रमाणिवधेऽपि प्रायश्चि-
त्तमाह—

अश्विमतां सहस्रं तु तथानश्विमतामनः ॥ २६९ ॥

अश्विमतां प्राणिनां कृकलासप्रभृतीनामनुकृतिभृतीनां सहस्रं हत्वा अन-
श्विमतां च यूकामत्कुणदंशमशकप्रभृतीनामनः शकटं तत्परिपूर्णमात्रं हत्वा
शूद्रहत्याम्रतं पाण्मासिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं चरेद्दशधेनुर्वा दद्यात् । सहस्रमित्ति
परिमाणमिधमात्ततोऽधिकवधे त्वतिरिक्तं कल्प्यम् । अर्वाक्युनःप्रत्येकं वधे तु 'किञ्चि-
त्साश्विवधे देयं प्राणायामस्त्वनश्विके' इति वक्ष्यति । तथानश्विमतामन इत्ये-
तच्च श्लोदिहजन्मुविषयम् । स्वविद्यानश्विद्युणादिजन्मुवधे तु 'कृमिकीटवचोह-
त्वा' इत्यादिना मक्षिनीकरणीयाम्बभिधाय 'मक्षिनीकरणीयेषु तप्तः स्वाद्यावक-
कपहम्' इति मनुकं द्रष्टव्यम् ॥ २६९ ॥

मार्जारगोधानकुलमण्डूकांश्च पतत्रिणः ।

हत्वा त्र्यहं पिबेत्क्षीरं कुच्छ्रं वा पादिकं चरेत् ॥ २७० ॥

किञ्च । मार्जारादयः प्रसिद्धाः पतत्रिणश्चापकाकोलुकास्तान् हत्वा त्रिरात्रं पयः
पिबेत् पादकुच्छ्रं वा चरेत् । वाशब्दाद्योजनगमनादिकं वा कुर्वात् ॥ यथाह
मनुः (१११३२)—'पयः पिबेत्त्रिरात्रं वा योजनं वाध्वनो ब्रजेत् । अथ सृष्टो-
त्सवस्यां वा सूक्तं वाऽदेवतं जपेत् ॥' इति । इदं च प्रत्येकवधविषयम् । समुदि-
तवधे तु (१११३१)—'मार्जारनकुलौ हत्वा चापं मण्डूकमेव च । गणोद्यो-
त्सुककांश्च शूद्रहत्याम्रतं चरेत् ॥' इति मनुकं पाण्मासिकं द्रष्टव्यम् ॥ यत्पुन-
र्यसिष्टेनोक्तम्—'अमार्जारनकुलमण्डूकसर्पदहरशूषिकान् हत्वा कुच्छ्रं द्वादशरात्रं
चरेत्किञ्चिद्द्यात्' इति तत्कामलोऽभ्वासविषयं वेदितव्यम् । दहरोऽप्यशूषक-
रक्षुण्णुदरी वा ॥ २७० ॥

गजे नीलवृषाः पञ्च शुकं वत्सो द्विहायनः ।

सराजमेपेषु वृषो देयः कौञ्जे त्रिहायनः ॥ २७१ ॥

किञ्च । इन्धनि व्यापादिते पञ्च नीलवृषा देयाः । शुकं पक्षिभिः क्षिप्ये-
वत्सः । रासवत्सव्यैककेषु व्यापादितेषु प्रत्येकमेको वृषः । कौञ्जे पक्षिभिः शिवा-
चनो वत्सः देव इति सर्वेषामुपक्रमः । मनुनाम्बन्न विशेष उक्तः (१११३६)—
'वत्सो द्वादशं हत्वा पञ्च नीलान्पुषाम्मावत् । अकमेपावनदुर्गं चरं हत्वाऽकृ-
काम् ॥' इति ॥ २७१ ॥

इंसभ्येनकपिक्रव्याञ्जलखलश्लिखण्डिनः ।

मासं च हत्वा दद्याद्दामक्रव्यादस्तु वत्सिकाम् ॥२७२॥

किंच । क्रव्यमपकं मांसमतीति क्रव्याद्याजसृगाकादिर्दुग्धविशेषः वानरसाह-
र्षवात् । तथा इंसभ्येनसजमिष्वाहारात्कृद्ग्रादिः पक्षिविशेषश्च गृह्यते । जल-
सभ्येन जलचरा वकादयो गृह्यन्ते । खलसभ्येन खलचरा वेकाकादयः । श्लिखण्डी
मयूरः । मासः पक्षिविशेषः । शेषाः प्रसिद्धाः । एषां प्रत्येकं वधे गामेकं दद्यात् ।
अक्रव्यादस्तु हरिणादिभृगान् सजरीटादिपक्षिविशेषान्दत्त्वा वत्सतरीं दद्यात् ।
तथाच मनुः (११।१३५-१३७)—‘हत्वा इंसं वकाकां च वकं वर्द्धिन्नेव
वानरं द्येवमासी च स्पर्शयेद्ग्राहणाच्च नाम् ॥ क्रव्यादस्तु सृगान्दत्त्वा वेरुं
५-जलचरस्त्रिनीम् । अक्रव्यादो वत्सतरीमुहं इत्वा तु कृण्वन् ॥’ इति ॥२७२॥

उरगेष्वयसो दण्डः पण्डके त्रपु सीसकम् ।

कोले घृतघटो देय उष्ट्रे गुञ्जा हयैऽशुकम् ॥ २७३ ॥

किंच । सरीसृपेषु व्यापादितेषु अयोमयो दण्डस्त्रीक्षणमास्तो देवः । पण्डके
ननुसके व्यापादिते त्रपु सीसकं च माचपरिमितं दद्यात् पलाकभारं वा । ‘पण्डकं
हत्वा पलाकभारं त्रपु सीसकं वा दद्यात्’ इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । यद्यपि
‘पण्डको लिङ्गहीनः स्वात्संस्कारार्हश्च नैव सः’ इति देवलखचनेन सामान्येनैव
स्त्रीमुक्तिरहितो निर्दिष्टस्यापि न गोमाक्षणरूपस्येह दिवक्षा । गोमाक्षणवधनि-
केष्वस्य जालवच्छेदेन प्रवृत्तेः लिङ्गविरहिणि च पण्डे जातिसमवायाविशेषात्-
त्रिमितमेव लघुप्रायश्चित्तमुक्तं । तस्मान्मृगपक्षिण एव विवक्षिताः । मृगपक्षि-
समभिव्याहाराच्च । कोले सुकरे व्यापादिते घृतकुम्भो देयः । उष्ट्रे गुञ्जा देवा ।
वाश्रिणि विनिपातितेऽशुकं वक्षं देवम् । तथाच मनुः (११।१३३)—
‘अग्निं कार्णांयसी दद्यात्सर्पे इत्वा द्विजोत्तमः । पलाकभारकं पण्डे . सीसकं चैव
त्रिषकम् ॥’ इति ॥ २७३ ॥

तिसिरी तु तिलद्रोणं गजादीनामशुकवन् ।

दानं दातुं चरेत्कृच्छ्रमेकैकस्य विशुद्धये ॥ २७४ ॥

किंच । तिसिरी पतत्रिणि व्यापादिते तिलद्रोणं दद्यात् । द्रोणसदृश परि-
मत्रविशेषवचनः । ‘अष्टमुष्टिं भवेत्किचिर्किचिद्दृष्टौ तु पुण्डकम् । पुण्डकानि
तु कृत्वारि आढकः परिकीर्तितः ॥ चतुराढको भवेद्द्रोण इत्येतन्मानकक्षणम् ॥’
इति कारणात् ॥ पूर्वोक्तानां गजादीनां व्यापादने निर्धनत्वेन नीलवृषपक्षका-
दिदानं कर्तुमशक्यवन् प्रत्येकं कृच्छ्रं चरेद्विशुद्धयैम् । कृच्छ्रसम्प्राप्तं कक्षमवा-
लेकसांघ्ये तपोमात्रे द्रष्टव्यः । तर्पांसि च गौतमेन दर्शितानि—‘संबत्सरः
पन्मासाश्चत्वारकायो द्वावेकमनुर्विगत्यहो द्वादसाहः षडहस्वहोऽहोरात्र इति
काकः । एतान्नेवानादेने विकल्पेन क्रियेरत्नेनसि गुदमि गुदमि लघुमि लघुमि’

इति । यदि हृत्प्रसम्भेन शुक्लोऽर्थो गृह्यते तर्हि गर्भे शुक्लं वा शिलेभ्यः प्राजा-
पत्य एव स्यात् । नच कञ्चुकम् । तपोमात्रपरत्वे तु दाम्बुपकमुन्मात्राकनवा
तपसोऽपि गृह्यतुभाषो युज्यते । ततश्च गर्भे द्विमासिकं बावकासनं शुके तप-
वास इति । एवमन्यत्रापि दानानुसारेण प्रायश्चित्तं कल्प्यम् ॥ २७४ ॥

फलशुष्पाभरसजसस्वधाते घृताशनम् ।

किञ्चाह । वसुधरादौ फले मधुकादौ च कुसुमे चिरस्थितमकसत्वाद्यजे
च रसे गुहादौ च क्षानि सत्त्वानि प्राणिनो जायन्ते तेषां धाते घृतप्राशनं शुद्धि-
साधनम् । इदं च घृतप्राशनं भोजनकार्यं एव विधीयते । प्रायश्चित्ताणां
तपोरूपत्वात् । इदं च तपोरूपत्वमाङ्गिरसे प्रायश्चित्तपदनिर्बचनव्याजेन—
'प्रायो' नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते । तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तं
तदुच्यते ॥' इति ॥

प्रतिप्राणिप्रायश्चित्तस्नानव्यात् पृष्ठाकोटेनापि वक्तुमशक्यत्वात्सामान्येन प्राय-
श्चित्तमाह—

किञ्चित्साखिवधे देयं प्राणायामस्त्वनस्यिके ॥ २७५ ॥

अखिमतां कृकलासादिप्राणिनां म्यूनसहस्रसंख्यानां प्रत्येकं वधे किञ्चित्स्वयं
धात्वहिरण्यदि देवम् । अनस्यिके त्वेकः प्राणायामः । तत्र किञ्चिदिति वदा
हिरण्यं वीचते तदा पणमात्रम् । 'अखिमतां वधे पणो देवः' इति सुमन्तुअ-
रणात् । यदा तु धात्वं देयं तदाहमुष्टि देवम् । 'अहमुष्टि भवेत्किञ्चित्' इति
अरणात् । एतच्चानुक्तनिष्कृतिप्राणिवधविषयम् । यत्र तु प्रायश्चित्तविकेकः भू-
वते तत्र त्व एव भवति । यथाह पराशरः—'इत्ससारसचक्राङ्गकौञ्चकुट-
घातकः । मयूरमेघी इत्या च एकभक्तेन शुष्यति ॥ महुं च टिट्टिमं च व कुकं
पारावतं तथा । आदिकां च वकं इत्या शुष्येद्दे नक्तभोजनात् ॥ चापकाक-
पोतानां सारीतिप्तिरघातकः । अन्तर्जल उभे संधे प्राणायामेन शुष्यति ॥
गृध्रश्चनविहङ्गानामुत्कल च घातकः । अपकाशी दिवं तिष्ठेद्दे काली माह-
तासनः ॥ इत्या सूचिकमाधारसर्पाजगरहुण्डुजात् । मेल्लेकं भोजयेद्दिप्राणोद्द-
ण्डव दक्षिणा ॥ सेधाकच्छपगोधानां सधैसस्वकघातकः । वृन्दाककलगुजाशी
अहोरात्रेण शुष्यति ॥ सुगरोहिबराहानामविकावसघातने । वृकजम्बुकमहाणां
सरध्वजां च घातकः ॥ तिकप्रत्वं त्वसौ दद्याद्वाजुमको दिनत्रयम् । गजमेघतुर-
ङ्गेहृगवधानां निपारत्वे ॥ प्रायश्चित्तमहोरात्रं त्रिसंध्यं चावगाहयम् । करका-
वरसिंहाणां चित्रकव्याघ्रघातकः ॥ शुद्धिमेति त्रिरात्रेण प्राणानां च भोजयैः ॥'
इति ॥ एवमन्येष्वपि त्वृष्टिवचसां देसकाकाघयेकवा विषयव्यवस्था कल्प-
नीया ॥ २७५ ॥

इति हिसाप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

श्रावणिकप्रकरणम् ५] नितीकराजहिरा ।
श्रावणिकप्रकरणम् ५] नितीकराजहिरा ।

श्रावणिकप्रकरणम् ५] नितीकराजहिरा ।
श्रावणिकप्रकरणम् ५] नितीकराजहिरा ।

श्रावणिकप्रकरणम् ५] नितीकराजहिरा ।
श्रावणिकप्रकरणम् ५] नितीकराजहिरा ।

श्रावणिकप्रकरणम् ५] नितीकराजहिरा ।

श्रावणिकप्रकरणम् ५] नितीकराजहिरा ।

श्रावणिकप्रकरणम् ५] नितीकराजहिरा ।

श्रावणिकप्रकरणम् ५] नितीकराजहिरा ।

१ दण्डानुसारम् २ साधारणप्रायश्चित्तम् ३ दण्डशोधादि ४ मूत्रिकानुसारेण

द्विर्वाणेन वा पुनः । गां वा वषादृषं चैकं ब्राह्मणाय विशुद्धये ॥' इति बृहद्भिर-
सोक्तं ब्रह्म्यम् । वसु वसिष्ठवचनम्—'ब्राह्मणस्तु शुना दद्यात् नदीं गत्वा
समुद्रगाम् । प्राणायामकृतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥' इति तदुत्तमाह्वं-
शविषयम् ॥ स्त्रीणां तु—'ब्राह्मणी तु शुना दद्यात् जम्बुकैः वृकेण वा । उदितं ब्रह-
मक्षत्रं दद्यात् सद्यः शुचिर्भवेत् ॥' इति पराशरोक्तं ब्रह्म्यम् ॥ कृष्णादिब्रत-
स्थायाः पुनस्तेनैव विशेषो दर्शितः—'त्रिरात्रमेवोपवसेच्छुना दद्यात् तु सुमेता ।
सघृतं वावकं भुक्त्वा व्रतशेषं समापयेत् ॥' इति ॥ रजस्वलायामपि विशेषः
पुलस्त्येन दर्शितः—'रजस्वला यदा दद्यात् शुना जम्बुकरासभैः । पञ्चरात्रं नि-
राहारा पञ्चगव्येन शुष्यति ॥ ऊर्ध्वं तु द्विगुणं नाभेर्वक्त्रे तु त्रिगुणं तथा । च-
तुर्गुणं कृष्टं मूर्ध्नि दृष्टेऽन्यत्राद्भुतिर्भवेत् ॥' इति । अन्यत्राऽरजस्वलावस्थायाम् ॥
यस्तु आदिनिर्घ्राणादिनोपहन्यते तस्य शातातापेन विशेष उक्तः—'शुना प्रा-
णावलीढस्य नखैर्विक्लिप्तस्य च । अग्निः प्रक्षालनं शौचमग्निना चोपचूलनम्' इति ।
उपचूलनं तापनम् ॥ यदा तु आदिदंशशङ्कातादिजनितव्रणे कृमय उत्पद्यन्ते
तदा मनुना विशेष उक्तः—'ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूयशोणितसंभवे । कृमिस्त्वप-
द्यते यस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ गवां मूत्रपुरीषेण त्रिसंध्यं स्नानमाचरेत् । त्रि-
रात्रं पञ्चगव्याशी त्वचोनाभ्यां विशुध्यति ॥ नाभिकण्ठान्तरोरुते व्रणे चोत्पद्यते
कृमिः । यद्वात्रं तु श्यहं पञ्चगव्याशनमिति स्मृतम् ॥' तत्र आदिदंशव्रणे तदंश-
प्रायश्चित्तान्तरमिदं कर्तव्यम् । शङ्कादिजनितव्रणे त्वेतदेव, श्यहं पञ्चगव्या-
शनादिकमिति शेषः । क्षत्रियादिषु तु प्रतिवर्णं पादपादद्वांसः कल्पनीयः २७७

सारीरवग्धातुविच्छेदकदंशप्रायश्चित्तप्रसंगाच्छारीरचरमधातुविच्छेदकस्कन्द-
ने प्रायश्चित्तमाह—

यन्मेघरेत इत्याभ्यां स्कन्नं रेतोऽभिमन्त्रयेत् ।

स्तनान्तरं भ्रुवोर्मध्यं तेनानामिकया स्पृशेत् ॥ २७८ ॥

पद्मि कथञ्चित्स्त्रीसंभोगमन्तरेणापि इडाचरमधातुविच्छेदादा तत्स्कन्नं रेतो
यन्मेघ रेतः पृथिवीमस्कन् पुनर्मांसेत्विन्द्रियमित्वाभ्यां मन्त्राभ्यामभिमन्त्रयेत् ।
तेन चाभिमन्त्रितेन रेतसा स्नानयोर्भ्रुवोश्च मध्यमुपकनिष्ठिकया स्पृशेत् ॥ यन्मे
तु स्कन्नाय रेतसोऽशुचित्वेन स्पर्शकर्मण्यवगत्यात्तेनेत्यनामिकयासाहचर्यात्सु-
दित्वाद्भ्रुवपरत्वेन व्याचक्षते । तेनाद्भ्रुवोर्नामिकया चेति अद्भ्रुवपदग्रहणे दृक्-
जङ्गमसंज्ञात्तेनेति निर्दिष्टमिति । तदस्य । अद्भ्रुवसाद्भ्रुवित्वात् । यत्र कन्द-
संनिधित्परित्यग्यावाहोद्भ्रुवित्वात्त्वयो युक्तः । तदुक्तम्—'गन्धमानस्य चार्थक
वैद्यं दहं विशेषयत् ॥ अद्भ्रुवन्तैर्विनम्रयां वा भ्रुवोऽयं पञ्चकटीषि वत् ॥' इति ।
यत्र रेतसोऽशुचित्वेन स्पर्शभोग्यात् । विद्यावादेव प्रायश्चित्तार्थकपरत्वे वी-
र्यत्कर्मवगम्यते प्रायश्चित्तरूपवान् इव सुरायाः । इदं च प्रायश्चित्तं गृह्यसूक्त्या-

कामतः स्कन्धविषयम् । ब्रह्मचारिणः स्वप्ने जगत्त्रयस्वावां च गुह्यप्रायश्चित्तक
 देवैर्न्यात् ॥ यच्च मनुजचक्षनम्—'गृहस्थः कामतः कुर्वादेतसः स्कन्धं युधि ।
 सहस्रं तु जपेदेव्याः प्राणावामैश्वरिभिः सह ॥' इति तत्कर्मकरविषयम् ॥२७८॥

मयि तेज इति च्छायां स्वां दृष्ट्वाम्बुगतां जपेत् ।'

सावित्रीमशुचौ दृष्टे चापत्ये चानृतेऽपि च ॥ २७९ ॥

किंच । स्वीयं प्रतिबिम्बमम्बुगतं चेत् इदं तदा 'मयि तेज इन्द्रियम्' इतीमं
 मन्त्रं जपेत् । अशुचिद्रव्यदर्शने पुनः सावित्रीं सवितृदेवत्यां तत्सवितुरिस्वादिवाक्यं
 जपेत् । तथा वाक्पाणिपादादिषापत्यकरणे तामेव जपेत्, अनृतवचने च । एत-
 द्कामकारे द्रष्टव्यम् । अकामकृते तु 'सुत्वा भुक्त्वा च क्षुत्वा च निष्ठीष्योक्तवानृतामि
 च । पीत्वापोऽश्वेष्वमाजश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन् ॥' इति मनुक्तमाचमनं द्रष्ट-
 व्यम् ॥ यत्तु संवर्तवचनम्—'क्षुते निष्ठीवने श्वैव इन्सिद्धिरे तथायुते । पति-
 तानां च संभावे दक्षिणं भ्रवणं स्पृशेत् ॥' इति, तदल्पप्रयोजने जडाभावे वा
 द्रष्टव्यम् ॥ स्त्रीशूद्रविदक्षत्रवधानन्तरं मिम्बिताथोपजीवनं पठितं तत्र च मनु-
 योगीश्वरप्रोक्तान्युपपातकप्रायश्चित्तानि जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया वेदितव्यानि ।
 नास्तिक्येऽपि तानि प्रायश्चित्तानि तथैव प्रयोज्यानि, नास्तिक्यसंशयेन च वेदमि-
 न्दनं तेन जीवनमुच्यते तत्रोभयप्रापि वसिष्ठेन प्रायश्चित्तान्तरमप्युक्तम्—
 'नास्तिकः कृष्णं द्वादशरात्रं चरित्वा विरमेन्नास्तिक्यान्नास्तिककृत्तिस्त्वतिःकृष्णम्'
 इति । एतच्च सकृत्करणविषयम् । उपपातकप्रायश्चित्तान्यभ्यासविषयाणि । यच्च
 शङ्खेनोक्तम्—'नास्तिको नास्तिककृत्तिः कृतज्ञः कृतव्यवहारी मिथ्याभिज्ञंसी इत्येते
 पञ्चसंवत्सरं ब्राह्मणगृहे भैक्षं चरेयुः' इति । यच्च हारीतेन 'नास्तिको नास्तिक-
 कृत्तिः' इति प्रकृत्य 'पञ्चतपोऽभावकाशजकसयनाम्बुजुतिहेयुर्प्राप्सवर्षाहेमन्तेषु'
 इति तदुभयमप्यव्यस्ताभिनियेसेन बहुकाळाभ्यासविषयम् ॥ २७९ ॥

नास्तिक्यानन्तरं व्रतलोपश्रेयुक्तं तत्रावकीर्णस्याप्रसिद्धत्वात्तद्व्यङ्गकथनपूर्वकं
 प्रायश्चित्तमाह—

अवकीर्णी भवेद्भ्रत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् ।

गर्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुध्यति ॥ २८० ॥ .

ब्रह्मचार्युपशुर्वाङ्गको वैदिकब्राह्मी योषितं गत्वाऽवकीर्णी भवति । परमधा-
 तोर्विसर्पोऽवकीर्णं तद्यथास्ति सोऽवकीर्णी स निर्ऋतिदेवत्वेन गर्दभपशुना वायं
 कृत्वा विशुध्यति । गर्दभस्य पशुत्वे सिद्धेऽपि पुनः पशुग्रहणं 'यच्च पशुग्रहणं'
 इत्याद्यन्तपदादिपशुकोकपशुधर्ममाह्वयम् । एतच्चारण्ये चतुष्वप्ये कैशिकिणी
 कर्तव्यम् । 'ब्रह्मचारी पेरिकपशुवेवाहण्ये चतुष्वप्ये कैशिकिणी इत्येदं सर्वं
 पशुग्रहणम्' इति वसिष्ठकारणात् ॥ तथा रामायेकाहिविक्रमेण तद्वचनम् ।
 तस्याच्च मनुः (११११८)—'अवकीर्णी तु कान्येन तस्यमेव चतुष्वप्ये ।

पाकपञ्चविधानेन यजेत निर्वर्तिं निशि ॥' इति । पञ्चोदभावे चक्षुषा चक्षुष्यम् ।
 'निर्वर्तिं वा चक्षुं निर्वपेत् तस्य जुहुवात्—कामाय खाहा, कामकामाय खाहा,
 निर्वर्तये खाहा, रक्षोदेवताभ्यः खाहा' इति दक्षिण्युक्तरणात् । एतन्नाशकवि-
 चयम् । एकस्य पुनर्गर्ध्वेनावकीर्णं निर्वर्तिं चतुष्पथे यजेत् । तस्याजिनमूर्ध्व-
 वाहं परिभाष्य लोहितपात्रः सप्तगृहान् मैत्रं चरेत्कर्माचक्षणः संवत्सरेण जु-
 ष्यति' इति गौतमोक्तौ वार्षिकतपःसमुच्चितः पशुपागमहर्षां द्रष्टव्यः । तथा
 त्रिवचनज्ञानमेककालभोजनं च द्रष्टव्यम् । (१११२२-१२३)—'एतच्छिन्ने-
 नसि प्राप्ते वसित्वा गर्धभाजिनम् । सहागारं चरेत्त्रैहिकं, स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥
 तेभ्यो लब्धेन मैत्रेण वर्तयन्नेककालिकम् । उपस्पृष्टंक्षिपवचमन्वेन स विजु-
 ष्यति ॥' इति मनुस्मरणात् ॥ इदं च वार्षिकमश्रोत्रियब्राह्मणपत्न्यां वैश्याणां
 श्रोत्रियपत्न्यां च द्रष्टव्यम् ॥ यदा तु गुणवस्योर्ब्राह्मणीक्षत्रिययोः श्रोत्रियभार्य-
 योरवकिरति तदा त्रिवार्षिकं त्रिवार्षिकं च क्रमेण द्रष्टव्यम् ॥ यथाहनुः शङ्क-
 ल्लिखितौ—'गृहायां वैश्यायामवकीर्णः संवत्सरं त्रिवचनमनुतिष्ठेत् । क्षत्रि-
 यायां तु द्वे वर्षे ब्राह्मण्यां त्रीणि वर्षाणि' इति । यस्वङ्किरोषच्चनम्—'अवकी-
 र्णमिमिदं तु ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् । चीरबासास्तु चम्पासांस्तथा मुच्येत किस्कि-
 पात् ॥' इति तदकामतो मानवादिद्वकविषयमीषज्यनिषारिणीविषयं वा ॥ अ-
 त्वन्तप्यभिचारितासु पुनः स्त्रैरिष्यां वृषव्यामवकीर्णः सचैवं खात उदङ्गुभं
 द्वाद्वाद्विधायाच । वैश्यायां चतुर्थकाकाहारो ब्राह्मणान्भोजयेत् । बवसभारं च
 ग्नेश्वो दद्यात् । क्षत्रियायां त्रिरात्रमुपोषितो वृत्तपात्रं दद्यात् । ब्राह्मण्यां पद्मा-
 त्रमुपोषितो गां च दद्यात् । गोष्ववकीर्णः प्राजापत्यं चरेत् । चण्डायामवकीर्णः
 पकाकभारं सीसमाषकं च दद्यात्' इति शाङ्कल्लिखितोदितं वेदितव्यम् । एतन्ना-
 वकीर्णप्रायश्चित्तं त्रैवर्णिकस्यापि ब्रह्मचारिणः समानम् । 'अवकीर्णं द्विजो राया
 वैश्यायापि करेण तु । इद्वा मैत्रासिनो निशं जुह्वन्त्यन्दात्समाहितः ॥' इति
 शाङ्किल्लयुक्तरणात् । यदा क्षीरंभोगमन्तरेण कामतत्परमधातुं विस्तृयति
 दिवा च स्वप्ने वा विस्तृयति तदा वैश्वदेवपागमात्रं द्रष्टव्यम् । 'एतदेव स्वप्नः
 प्रयत्नोत्सर्गं दिवा स्वप्ने च' इति दक्षिण्येन पागमात्रव्यतिदिष्टत्वात् । यत्वाचरेद्
 कृष्णचाम्पाप्यादिव्यतिदिष्टब्रह्मचर्येण स्कन्दने सत्वेतदेव पागमात्रम् । यत्वा-
 चरेद्दु वैश्वदेवि तेनैवातिदिष्टत्वात् । स्वप्नस्कन्दने तु मनुक्तं द्रष्टव्यम् (११७९)
 —'स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः । खात्वाकर्मचैकित्वा निः सुव-
 र्णमिश्रपुत्रं चरेत् ॥' इति । वाचमस्यादीनां चेदमेव ब्रह्मचर्यं कण्ठे अवकीर्ण-
 व्रतं कृष्णचाम्पाधिकं भवति । 'वाचमस्यो वसिष्ठैव स्कन्दने सति कामतः । परा-
 कर्मवर्षं शुक्रमवकीर्णव्रतं चरेत् ॥' इति शाङ्किल्लयुक्तरणात् ॥ यदा वाईरन्व-
 पमिद्रेव संवत्सात्पशुतो भवति तदा संवत्सरेण द्रष्टव्यम् ।—'संवत्सक दुर्मतिः
 कश्चिज्ज्यापतिं ज्ञेयेदपि । स दुर्बलकृष्णमयान्तः चम्पासात्पशुकरम् ॥'
 इति । ब्रह्मापत्न्योर्द्वेष्येपरिमहः । अतएव दक्षिण्यः—'अस्तु अवकीर्णो वृष्ण-

पुनः सेवेत मैशुमम् । षष्टिर्बर्हसहस्राणि विद्यावां जायते कृमिः ॥' इति । तत्राच
 पुराहारः—'यः प्रत्यवसितो विभो ब्रह्मज्जातो विनिर्गताः अनासकमिदुत्तमनाहृत्स्यं
 वेधिकीर्षति ॥ स चरेत्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चाम्ब्रायणानि च । जातकर्मोदितिः
 सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुवात् ॥' इति, तत्र ब्राह्मणस्य पाश्चात्तिकः कृच्छ्रः पुनः
 संन्याससंस्कारश्च । क्षत्रियस्य चाम्ब्रायणत्रयम् । वैश्यस्य कृच्छ्रत्रयमिति व्यव-
 स्था । अथवा ब्राह्मणस्यैव शक्तिसकृद्भ्रासाद्यपेक्षया व्यवस्थितं प्रायश्चित्तत्रयं
 द्रष्टव्यम् ॥ ('चित्तिभ्रहा तु वानारी मोहाद्विचलिता कश्चिद् । प्राजापत्येन शुष्पेसु
 तस्मादेवापकर्मणः ॥' चित्तिभ्रहा भर्तृगमने आपस्तम्बस्मृत्यात् कश्चिदित्युक्तम् ।)
 तथा मरणसंन्यासिनामपि यमेन प्रायश्चित्तमुक्तम्—'जलाद्गुदुन्धनभ्रहाः ब्रह्म-
 ज्यानाशकच्युताः । विचप्रपतनप्रायश्चाद्यतच्युताश्च ये ॥ नवैते प्रत्यवसिताः
 सर्वलोकबहिष्कृताः । चाम्ब्रायणेन शुद्ध्यन्ति तप्तकृच्छ्रद्वयेन वा ॥' इति ॥
 इदं च चाम्ब्रायणं तप्तकृच्छ्रद्वयार्थकं प्रायश्चित्तद्वयं क्षत्वाद्यपेक्षया व्यवस्थितं
 विज्ञेयम् । यदा तु 'क्षत्वात्तद्वयात्' इति पाठः तदात्मत्यागाद्यक्षाक्षीवमरण-
 निमित्तत्वात्प्रादेरुपदेशो द्रष्टव्यः ॥ यत्पुनर्वैसिप्रेणोक्तम्—'जीवन्नात्मत्यागी
 कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत् त्रिरात्रं चोपवसेत्' इति तद्व्यवस्थितशास्त्रीवमरणस्यैव
 कर्षणजीवेन क्षत्वाद्यपेक्षया द्रष्टव्यम् । अथवाध्यवसायमात्रे त्रिरात्रं क्षत्वादिक्ष-
 तस्य द्वादशरात्रमिति व्यवस्था । इदं चावकीर्णप्रायश्चित्तं गुह्यदारतत्समव्यति-
 रिक्तानग्न्यागमनविषयम् । तत्र गुह्यतरप्रायश्चित्तस्य दक्षितत्वात् । नच कबुना-
 वकीर्णमतेन द्वादशवार्षिकाद्यपनोद्यमहापातकदोषनिवर्हणमुचितम् । नच ब्रह्म-
 चारित्वोपाधिकं लघुप्रायश्चित्तविधानमिति युक्तम् । आश्रमान्तराणां द्वैगुण्यदि-
 दृष्टेर्ब्रह्मत्यागकरणे दक्षितत्वात् । नचात्रागम्यागमनप्रायश्चित्तं पृथक्तरस्यम् ।
 ब्रह्मचारिणो बोधिति ब्रह्मचर्येत्सकनस्यागम्यागमनेनान्तरीयकरत्वात्, अतोऽन्व-
 त्रापि बहिष्कृतमिति बहिष्कृतान्तरं समं न्यूनं वावश्यं भौविनः तत् पृथक् नैमि-
 त्तिकं प्रबुद्धे । यथा (मनुः १११२०८)—'अवगृह्यं चरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं नि-
 पातने । कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरसोमिते ॥' इत्यत्र सोमितो-
 त्पादनमित्येवैवगृहणनिपातकक्षणं निमित्तद्वयमवश्यं भाविः तत्र स्वनैमित्तिकं कृ-
 ष्णमतिकृच्छ्रं च न ईयुक्ते एवमन्वत्राप्युहनीयम् । यत्र पुनर्निमित्तानामन्तर्भा-
 वविषयो नास्ति तत्र पुनर्नैमित्तिकानि पृथक्प्रयुज्यन्ते । निमित्तानि यथा—
 'यदा पर्वणि परमावां रजस्वलां तैलाभ्यक्तो दिवा जले गच्छति' इति ॥ ननु
 ब्रह्मचारिणो बोधिति ब्रह्मचर्येत्सकनस्यागम्यागमनेनान्तरीयकत्वं नास्त्येव । पुत्रि-
 कानामनेऽगम्यागमनदोषाभावात् । तथाहि न तावत्पुत्रिका कन्या अज्ञतयोनि-
 त्वात्, नापि परमावां प्रदानाभावात्, नापि वेद्या अज्ञतुत्वात्, नापि विद्यया
 भर्तृमरणमाभावात्, अतः पुत्रिकायाः काप्यनन्तर्भावादप्रतिषिद्धेति तत्रैव विदु-
 तस्य केवलमवकीर्णितम् । अन्यत्र विदुतस्य तु निमित्तान्तररूपनिपातादवकीर्ण-
 षत् नैमित्तिकान्तरमपि प्रबोक्तव्यमिति । तदसत् । पुत्रिकाया अपि परमावां-

अन्तर्भावत् । प्रदानाभावेऽपि विवाहसंस्कारेण संस्कृतत्वात् गान्धर्वादिविवाहपरिणीतवत् । नच 'यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विश्राव्येत वा पिता । नेपथ्ये तु तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥' इति प्रतिषेधात्सगोत्रास्त्रिव भावीत्वं नोत्पद्यत इति वाच्यम् । दृष्टार्थत्वात्प्रतिषेधस्य व्यङ्ग्यादिप्रतिषेधवत् । दृष्टार्थत्वं च पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति हेतुपादानात् । नच पुत्रार्थमेव परिणयनं अपितु धर्मार्थमपि, अतश्चोत्पादितपुत्रस्य मृतमार्थस्य धर्मार्थं पुत्रिकापरिणयने को विरोधः । प्रपञ्चितं वैतपुरस्तादित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्माद्ब्रह्मचारिणो योपिति ब्रह्मचर्य-स्वाकनस्वागम्यागमनानन्तरीयकत्वाच्च पृथक्नैमित्तिकं प्रयोक्तव्यमिति सुष्टकम् ॥ २८० ॥

ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तप्रसङ्गादभ्यर्च्यनुपातकप्रायश्चित्तमाह—

भैक्षाम्निकार्ये त्यक्त्वा तु सप्तरात्रमनातुरः ।

कामावकीर्ण इत्याभ्यां जुहुयादाहुतिद्वयम् ॥ २८१ ॥

उपस्थानं ततः कुर्यात्समासिचन्त्वनेन तु ।

यस्त्वनातुर एव ब्रह्मचारी निरन्तरं सप्तरात्रं भैक्षमग्निकार्यं वा त्यजति असी 'कामावकीर्णोऽभ्यवकीर्णोऽसि कामकामाय स्वाहा । कामावपन्नोऽभ्यवपन्नोऽसि कामकामाय स्वाहा ।' इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यामहुतीर्हुत्वा 'समासिचन्तुः मरुतः समिन्द्रः संहृदस्पतिः । समायमग्निः सिचन्तो यज्ञसा ब्रह्मवर्षसेन ॥' इत्यनेन मन्त्रेणाग्निमुपतिष्ठेत् ॥ एतच्च गुरुपरिचर्यादिगुरुतरकार्येष्वप्रतया अकरणे दृष्टव्यम् । यदा स्वव्यग्र एवोभे भैक्षाम्निकार्ये त्यजति तदा 'अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्व च पावकम् । अनानुरः सप्तरात्रमवकीर्णमृतं चरेत् ॥' इति मानवं दृष्टव्यम् ॥ यज्ञोपवीतविनाशे तु हारीतेन प्रायश्चित्तमुक्तम्—'मनोज्ञतपतीभिर्जतस्य जाञ्जाहुतीर्हुत्वा पुनर्वधार्थं प्रतीयादसन्नैक्षभोजनेऽऽभुदितेऽग्निनिर्मुक्ते वाप्ये दिवा स्वमे वज्रक्षीदर्शने वज्रस्त्राये रमशानमाक्रम्य हृषादीन्वाक्यं पूज्यात्किन्ने वेसाग्नैरेव जुहुयादग्निमिध्वने स्वावरसरीषपादीनां वधे यदेवादेकदेवमग्निमिध्वन्मापवीतिराजं जुहुयात् मणिषासोगवादीनां प्रतिग्रहे साविन्वहसहस्रं जनेत्' इति । मनोज्ञतपतीभिरिति मनोज्ञोतिरित्वादिमबोकिङ्गाभिस्त्वमग्ने मत्तपा असीत्वादिप्रतकिङ्गाभिरित्यर्थः । यद्यार्थे प्रतीयादिति उपनयनोक्तमार्गेण सम-कके गृह्णीयादित्यर्थः । यज्ञोपवीतं विना भोजनादिकरणे तु—'ब्रह्मसूत्रं विना भुङ्क्ते विष्मृतं कुरुतेऽववा । नाथभ्यहसहस्रेण प्राणावामेव कुण्ठति ॥' इति मरीच्युक्तं दृष्टव्यम् ॥ २८१ ॥

मधुमांसाग्नेने कार्यः कृच्छ्रः श्लेषत्रतानि च ॥ २८२ ॥

प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा प्रसाद्यैव विभुष्यति ।

किंच । ब्रह्मचारिणा अमत्या मधुमांसभक्षणे कृष्णः कार्यः । तद्वन्तरभवशि-
ष्टानि व्रतानि समापयेत् । एतच्च क्षिष्टभोजनाईसाक्षादिमांसभक्षणविषयश्च ।
'ब्रह्मचारी चेन्मांसमभोजयच्छिष्टभोजनीयं कृष्णं द्वादशरात्रं चरित्वा व्रतमेवं
समापयेत्' इति वसिष्ठस्मरणात् । द्वादशरात्रग्रहणं तु मतिपूर्वाभ्यासापेक्षया-
तिकृष्णपरकादेरपि प्राह्वयश्च । यदा तु मांसिकापनोद्यम्याप्यभिभूतकारा मांसं
गुरोरुच्छिष्टं कृत्वा भक्षणीयम् । 'स चेन्नाशितः कामं गुरोरुच्छिष्टं भेषजवार्धं सर्वं
प्राभीयात्' इति तेनैवोक्तत्वात् । सर्वग्रहणं मांसकञ्चुनाद्यभक्ष्यमात्रसंग्रहार्थम् ।
तद्ग्रहणेन चापगतव्याधिरादित्यमुपतिष्ठेत् । तथाच बौधायनः—'केनेच्छेत्
चिकित्सितुं स यदाग्नादो भवति तदोत्थायादित्यमुपतिष्ठेत् इंसःशुषिषत्' इति ।
मधुनोऽप्यज्ञानतः प्राप्तनोपपत्तौ न दोषः । 'अकामोपगतं मधु वाजसनेयके न
दुष्यति' इति वसिष्ठस्मरणात् । अन्यसूतकाद्यादिभक्षणप्रायश्चित्तं त्वभक्ष्यप्रायश्चि-
त्तप्रकरणे बह्यामः । आज्ञाप्रतिचातादिना गुरोः प्रतिकूलमाचरन् पादप्रणि-
पातादिना गुरुं प्रसाद्य विशुष्यति ॥ २८२ ॥

ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तप्रसङ्गाद्गुरोरपि प्रायश्चित्तमाह—

कृच्छ्रत्रयं गुरुः कुर्यान्प्रियते प्रहितो यदि ॥ २८३ ॥

यस्तु गुरुभौरोगव्याध्यादिभवाकुलप्रदेशे सान्द्रतराम्बकाराकुलितनिशीया-
वसरे कार्यार्थं क्षिप्यं प्रेरयति स च गुरुणा प्रेरितो देवान्मृतस्तदा स गुरुः
कृच्छ्रानां प्राजापत्यादीनां त्रयं कुर्यात् । न पुनस्तयः प्राजापत्याः । तथा सति
पृथक्त्वनिवेशिनी संख्यानुपपन्ना स्यात् । नच 'एकादश प्रयाजाभ्यजति' इति यद्वा-
चस्वपेक्षा संख्येति चतुरस्रम् । स्वरूपपृथक्त्वे संभवत्याहस्वपेक्षया अन्वा-
यत्त्वात् । वदित्यनुत्पन्नगता संख्या स्यात्तदा स्यादपि कर्मविदाहस्वपेक्षा ।
किंत्पृथग्यतेत्वं, अतस्मिन् आभ्याहुवीर्तुंहोतीति च स्वरूपपृथक्त्वापेक्षयैव त्रित्-
संख्याघटना युक्ता ॥ २८३ ॥

सकर्मिन्साप्रायश्चित्ताद्यमाह—

क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पातकम् ।
[विप्राके गोवृषाणां तु भेषजाधिक्रियासु च ॥]

आनुर्वेदोपदेशानुसारेणैव च पृथक्प्राज्ञप्रदानादिभिः किञ्चित्सादिना क्रियमाण उप-
कारे यत् साक्षात्प्रादेशकमित्येवात्कर्मक्षिप्तमृतेऽपि पातकं नैव भवति । यिज्ञाह्वनं
प्राणिमात्रोपकल्पनार्थम् । अतएव 'यज्ञने गोभिक्रिस्तायं गृहगर्भविप्रोचये । कले
कृते विपतिः स्यात् स पापेन क्षिप्यते ॥' इत्यादि संवर्तकैश्चकम् । एतच्च प्र-
क्षिप्तं प्राह ॥

१ पृथक्पेक्षिनीं च. २ दत्तार्थं च. युक्तं यथाधिक्यसि. ३ गोभिक्रिस्तायं च.

मिथ्याभिज्ञंसिनः प्रायश्चित्तविचक्षणया तद्दुपयोग्यंवादात् तावदाह—

मिथ्याभिज्ञंसिनो दोषो द्विः समो भूतवादिनः ॥ २८४ ॥
मिथ्याभिज्ञस्तदोषं च समादत्ते मृषा वदन् ।

यस्तु परोक्तवैष्णवजमितरोषकलुषितान्तःकरणो जनसमक्षं मिथ्यैकामिज्ञायां
ब्रह्महत्यादिकमनेन कृतमित्यारोपयति तस्य तदेव द्विगुणं भवति । यस्तु विच-
मानमेव दोषमकोकविदितं जनसमक्षं प्रकाशयति तस्यापि तत्प्रायश्चित्तसमदोष-
जात्यन्वयः । तथाचापस्तम्बः—‘दोषं बुद्ध्वा न पूर्वं परेभ्यः पतितस्य समा-
ख्याता स्यात् परिहरेष्वैनं धर्मेषु’ इति । न केवलं मिथ्याभिज्ञंसी द्विगुणदोष-
माह । अपितु मिथ्याभिज्ञस्तस्य यदन्यदुरितजातं तदपि समादत्त इति वक्ष्य-
माणप्रायश्चित्तोऽर्थवाचो न पुनः पापद्वैगुण्यादिप्रतिपादनमत्र विचक्षितम् । मिमि-
त्तस्य कथुरवाह्युप्रायश्चित्तस्योपदेश्यमाणत्वात् कृतनाशाकृताभ्यामनमप्रज्ञाच्च २८४

तत्र प्रायश्चित्तमाह—

महापापोपपापाभ्यां योऽभिज्ञंसेन्मृषा परम् ।
अन्भक्षो मासमासीत् स जापी नियतेन्द्रियः ॥ २८५ ॥

यस्तु महापापेन ब्रह्महत्यादिना गोबधायुपपापेन वा भूषेव परमभिज्ञंसति
स मासं यावज्जकाशानो जपशीलो जितेन्द्रियश्च भवेत् । जपश्च शुद्धचरीनां
कार्यः । ‘ब्राह्मणमनुतेनाभिज्ञस्य पतनीयेनोपैपातकेन वा मासमन्भक्षः शुद्ध-
चरीरावर्तयेदक्षमेधावन्धुयं वा गच्छेत्’ इति द्वास्त्रिपुरारणात् । महापापोपपापम-
द्वयान्वेषामन्भक्षिपातकादीनामुपलक्षणम् । एतच्च ब्राह्मणस्यैव ब्राह्मणेनाभिल-
सने कृते ब्रह्मण्यम् । यदा तु ब्राह्मणः क्षत्रियादेरभिज्ञंसनं करोति क्षत्रियादिवै-
ब्राह्मणस्य तदा—‘प्रतिकोमापवापेषु द्विगुणक्षिगुणो दमः । वर्णानामानुकोऽन्वे-
तस्यादर्थाहानितः ॥’ इति दण्डानुसारेण प्रायश्चित्तस्य द्वास्त्रिपुरारणात् कल्प-
नीयो ; भूताभिज्ञंसिनस्तु पूर्वोकार्यवादानुसारेण दण्डानुसारेण च तदर्थं
कल्पनीयम् । तथातिपातकभिज्ञंसिन एतदेव मर्तं प्राहोयम् । पातकभिज्ञंसि-
त्त्वर्थम् । उपपातकभिज्ञंसिबस्तु सप्तः । (मनुः ११।३२६)—‘सुरीचो ब्रह्मह-
त्यायाः क्षत्रियस्य षडे स्मृतः’ इत्युपपातकभूतक्षत्रियादिषुषे महापातकप्रायश्चि-
त्तसुरीचांस्यस्य दशैवात् । एवं प्रकीर्णभिज्ञंसिनोऽपि उपपातकपचनं कल्पनी-
यम् । ‘क्षत्रिकं चावेक्ष्य दापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्’ इति कतरणात् । यत्तु
सास्त्रक्षिप्रताभ्यां ‘वाक्छिक्तः कृतज्ञः कृत्यवहारी ब्राह्मणदृष्टिने मिथ्याभि-
ज्ञंसी येस्तेषु चतुर्षांश्चि ब्राह्मणपुत्रेषु यैश्च चरेणुः संवत्सरं यौवैक्यमधीतुः
पन्थात्पान्था वा क्षत्रियच्छेणुः’ इति गुह्यप्रायश्चित्तस्य कं तदन्वयस्यकारणवैक्यात्
योऽप्येवम् ॥ २८५ ॥

अभिसंनिप्रायश्चित्तप्रसङ्गादभिसक्तप्रायश्चित्तमाह—

अभिश्चस्तो मृषा कृच्छ्रं चरेदाश्रयेमेव वा ।

निर्वपेत्तु पुरोडाशं वायव्यं पशुमेव वा ॥ २८६ ॥

यः पुनर्मिथ्याभिसक्तः स कृच्छ्रं प्राजापत्यं चरेत् । अभिदैवत्येन वां पुरोडा-
शेन यजेत । वायुदैवत्येन वा पुरोडाशेन यजेत । वायुदैवत्येन वा पशुना । पूर्वा
च पक्ष्याणां शक्तिसंभवापेक्षया व्यवस्था । यस्तु वासिष्ठेन 'मासमभक्षणमुक्त-
मेतेनैवाभिसक्तो व्याख्यातः' इति, तदभिसक्तस्यैव किञ्चित्कालमकृतप्रायश्चित्तक-
सतो ब्रह्मण्यम् । 'संबत्सरभिसक्तस्य बृहस्पत्य द्विगुणो दमः' इति वृहदातिरेक-
द्वयम् । यस्तु पैठीनसिनोक्तम्—'अनृतेनाभिसक्तमानः कृच्छ्रं चरेत्मासं
५० श्लेषु महापातकेषु द्विमासम्' इति, तदपि वासिष्ठेन समानविषयम् । यस्तु
वांध्यायनेनोक्तम्—'पातकाभिसंसिने कृच्छ्रस्तदूर्ध्वमभिसक्तस्य' इति, तदुपपा-
तकादिविषयं असक्तविषयं वा । एवमन्येषामप्युच्चावचप्रायश्चित्तानामभिसक्त-
विषयाणां कालशक्तमाद्यपेक्षया व्यवस्था विज्ञेया । यथाह मनुः (११।२००)—
'यद्वाचकालता मासं संहितामप एव वा । होमाश्च शौकका नित्यमपाङ्कानां
विशोधनम् ॥' इति । अपाङ्कानां मध्ये अभिसक्तादयः पठिताः । यद्यप्यत्राभि-
शक्तस्य निषिद्धाचरणं नोपलभ्यते तथापि मिथ्याभिशक्तत्वकिङ्कानुमितप्राग्भवी-
यनिषिद्धाचरणपूर्वनिबन्धनमिदं प्रायश्चित्तं कृमिदृष्टानामिषेति न विरोधः २८६

अनियुक्तो भ्रातृजायां गच्छंश्चान्द्रायणं चरेत् ।

किञ्च । यस्तु निवोगं विना भ्रातृजैश्च कनिष्ठस्य वा भार्यां गच्छति स
चान्द्रायणं चरेत् । एतच्च सकृदमतिपूर्वविषयं ब्रह्मण्यम् । यस्तु शङ्खबुचनम्—
'परिवृत्तिः परिवेत्ता च संबत्सरं ब्राह्मणगृहेषु भ्रैक्षं चरेयातां ज्येष्ठभार्यामनियुक्तो
गच्छंस्तदेव कनिष्ठभार्या च' इति, तत्कामकारविषयम् ॥

त्रिरात्रान्ते घृतं प्राश्य गत्वोदक्यां विशुध्यति ॥ २८७ ॥

किञ्चाह । यः पुनरुदक्यां रजस्वलां स्वभार्यामपि गच्छति स त्रिरात्रमुपोधान्ते
घृतं प्राश्य विशुध्यति । इदमकामतः सकृद्भजनविषयम् । तत्रैवाभ्यासे 'रजस्व-
कायमने सत्सराश्व' इति शातातपेनोक्तं ब्रह्मण्यम् । कामतः सकृद्भजनेऽन्ये-
तदेव । यस्तु बृहत्संबर्तेनोक्तम्—'रजस्वलां तु यो गच्छेद्भिर्भ्यां पतितां तथा ।
तस्य पापविशुद्ध्यर्थमतिकृच्छ्रं विशोधनम् ॥' इति, तत्कामतोऽभ्यासविष-
यम् । यस्तुचः शङ्खेन विचारिकमुक्तम्—'पादस्तु च्छुद्रहत्यायामुदक्यागमने
तथा' इति, तत्कामतोऽभ्यन्तानवकिङ्कान्भासविषयम् । रजस्वलायास्तु र-
जस्वलादिस्पर्शे प्रायश्चित्तं स्पृश्यन्तरोक्तं ब्रह्मण्यम् । तथाच बृहद्रसिद्धः—
'स्पृष्टे रजस्वलेऽन्योऽयं संवर्गे त्वेकमर्तुके । कामादकामतो वापि सक्तः क्षानेव

१ देवदत्तस्यैततोऽन्यत्रनमसीत्यादिकं शक्त्यान्धानां चूर्णं प्रोक्तं तेन मासपूर्वकं होमः
कार्यं. २ सयोगे क. ३ कामतोऽकामतो वापि क.
या० स्पृ० ३८

शुभ्रतः ॥' इति । असर्पण्योस्तु सर्पण्योरकामतः खानमात्रम् । 'वदन्वा तु सर्पणां वा स्पृष्टा चेत्स्नातुवदन्वा । तस्मिन्नेवाहनि स्नात्वा शुद्धिमाप्नोत्वसंस्त-
वम् ॥' इति मार्कण्डेयस्मरणात् ॥ यस्तु कश्यपवचनम्—'रजस्वला तु संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि । एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुभ्रति ॥'
इति । तत्कामकारविषयम् । असर्पणांस्पर्शे तु बृहद्ब्रह्मसिद्धेन विशेषो उक्तः—
स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रजापि च । कृच्छ्रेण शुभ्रते पूर्वां शूद्री दायेन
शुभ्रति ॥' दायेनेति पादकृच्छ्रप्रत्याज्ञायभूतनिष्कचतुर्थाशदानेन शुभ्रतीति ।
स्पृष्ट्वा राजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी वैश्यजापि च । पादहीनं चरेत्पूर्वां पादकृच्छ्रं
तयोत्तरा ॥ स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्रिया तथा । कृच्छ्राचोऽशुभ्रते
पूर्वां तूत्तरा च तदर्धतः ॥ स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं क्षत्रिया शूद्रजापि च । उपवा-
सैस्त्रिभिः पूर्वां त्वहोरात्रेण चोत्तरा ॥ स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं क्षत्रिया वैश्यजापि
च । त्रिरात्राच्छुभ्रते पूर्वां त्वहोरात्रेण चोत्तरा ॥ स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं वैशवा
शूद्री तथैव च । त्रिरात्राच्छुभ्रते पूर्वां तूत्तरा च दिनद्वयात् ॥ वर्णानां कामतः
स्पर्शे शुद्धिरेया पुरातनी ॥' इति ॥ अकामतस्तु बृहद्ब्रह्मसिद्धेनोक्तं खानमात्रम् ।
—'रजस्वलां हीनवर्णां रजस्वला स्पृष्ट्वा न तावदश्रीवाद्यावन्न शुद्धा स्यात् । सर्प-
णांमधिकवर्णां वा स्पृष्ट्वा सद्यः स्नात्वा विशुभ्रति' इति ॥ चण्डालादिस्पर्शे तु
बृहद्ब्रह्मसिद्धेन विशेष उक्तः—'पतितान्यश्चपाकेन संस्पृष्टा चेद्भ्रजस्वला । तान्य-
हानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ प्रथमेऽङ्घ्रि त्रिरात्रं स्वाह्मितीये ब्रह्मनेव
तु । अहोरात्रं तृतीयेऽङ्घ्रि परतो नक्तमाचरेत् ॥ शूद्रयोऽपिष्ठहवा स्पृष्टा शुभा चे-
द्ब्रह्ममाचरेत् ॥' इति । तान्यहानि व्यतिक्रम्य अनाशकेन नीयेति वाच्यं ।
एतत्कामतः स्पर्शविषयम् । अकामतस्तु—'रजस्वला तु संस्पृष्टा चाण्डाला-
न्यश्चापसैः । तावत्सिद्धेतिराहारा यावत्कालेन शुभ्रति ॥' इति बौधायनोक्तं
ब्रह्मम् ॥ यत्पुनस्तोत्रैर्वोक्तम्—'रजस्वला तु संस्पृष्टा ग्रामकृत्तुसूकरैः । श्विः
स्नात्वा क्षिपेत्तावद्यावच्छन्दस्व दर्शनम् ॥' इति, तदशक्तविषयम् ॥ यदा तु
भुञ्जामावाः श्वदिस्पर्शो भवति तदा स्पृष्ट्यन्तरे विशेष उक्तः—'रजस्वला तु
भुञ्जानी श्वान्यवादीन्स्पृष्टोद्यदि । गोमूत्रयावकाहारा यद्वात्रेण विशुभ्रति ॥
अशक्तौ काष्ठं दद्याद्विभ्रयो वापि भोजनम् ॥' इति ॥ यदातृष्णित्तोः परस्पर-
स्पर्शनं भवति तदा—'अपिष्ठोऽपिष्ठहवा स्पृष्टा कदाचित्तौ रजस्वला । कृच्छ्रेण
शुभ्रते पूर्वां शूद्रा दायेनोपिता ॥' इत्यत्रिणोक्तं ब्रह्मम् ॥ यदा तृष्णित्त-
त्त्रिणांस्पर्शस्वला स्पृष्टति तदा—'त्रिजान्कथंचित्पृष्णित्तान्जःस्वा यदि संस्पृ-
ष्टेत् । अथोपिष्ठे त्वहोरात्रमूर्ध्वोपिष्ठे न्यहं क्षिपेत् ॥' इति मार्कण्डेयोक्तं
ब्रह्मम् ॥ एवमवकीर्णप्रायश्चित्तप्रसङ्गत्कानिचिदनुपासकवृत्तप्रायश्चित्ताण्यपि
स्वास्वयाव प्रकृतमनुसूतरामः । तत्रावकीर्णान्तरं 'सुतानां वैश्व विक्रयः' इत्युक्तं
तत्र यजुषोऽग्नीम्बरोऽपि त्रैमासिकादीनि कामाकामजातिसत्त्वाद्यपेक्षया पूर्व-
वत्प्रवस्थापनीयानि ॥ यस्तु शङ्खवचनम्—'देवयूहप्रतिब्रयोधानारामसमाम-

प्रायश्चित्तप्रकरणेऽनुष्ठानविकल्पं कृत्वा तदनुष्ठानं चरेत्' इति, यच्च पराशरेऽन्येऽपि
 विधीयन्ते कर्मकां गां च कृच्छ्रं साम्प्रत्यं चरेत्' इति, तदनुष्ठानप्रकारप्रका-
 मतो ब्रह्मण्यम् ॥ कामतस्तु—'वारीणां विकल्पं कृत्वा चरेत्प्रायश्चित्तम् ॥
 द्विपुत्रं पुत्रपत्न्यैव प्रतमाहुर्मनीषिणः ॥' इति अनुर्विंशतितमोक्तं ब्रह्मण्यम् ॥
 यच्च वैटीनसिनोक्तम्—'आरामतद्भागोद्वयानुष्करिणीसुहृत्तनुतविकल्पे त्रिष-
 वण्यकान्यवचःसावी क्युर्वेकाठीहारः संकल्लरेण पूतो भवति' इति तदेकपुत्रवि-
 षयम् । तद्वन्तरं 'ब्रह्मण्यकृष्णयशुखेयम्' इत्युक्तं, तन्प्रायश्चित्तानि च सेवप्रक-
 रणे प्रपञ्चितानि ॥ २८७ ॥ २८८ ॥

यन्मन्तरमवाजयानां च वाजनमित्युक्तं तत्र प्रायश्चित्तमाह—

त्रिन्कृच्छ्रानाचरेद्वात्ययाजकोऽभिषरन्नपि ।

वेदप्राची यवाभ्यर्च्यं त्यक्त्वा च क्षरणागतम् ॥ २८८ ॥

यस्तु सावित्रीपतितानां वाजनं करोति स प्राजापत्यप्रवृत्तींकींकृष्णवाच-
 रेत् । एतेषां च गुह्यकचुभृतानां कृष्णानां मिमिक्षं गुह्यकचुभावेन कल्पनीयम् ॥
 तथा अभिषरन्नपीदमेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् । एतच्चाग्निदाघातसावित्रसिरेकेण
 'बह्वस्त्रमिषरन्न पतति' इति वसिष्ठस्मरणात् ॥ अथिसिद्धो हीनवाजकाल्पेहि-
 वाजकयोः संग्रहायः । अतएवोक्तं मनुना (११११९७)—'ब्राह्मणां वाजनं
 कृत्वा परेषामन्यकर्म च । अभिषारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥' इति ।
 परेषामन्यकर्मत्वस्तान्म्यासविषयं शूद्रान्यकर्मविषयं वा । प्रायश्चित्तस्य गुह्य-
 त्वात् । अहीनो द्विरान्नादिद्वीदक्षाहपर्यन्तोऽहर्गणयागः । यच्च शातातपेनो-
 क्तम्—'वसितसावित्रीकाष्ठोपनयेन्नाऽर्घ्यापयेन्नयाजयेत् च एतानुपनयेद्भ्यापयेचा-
 जयेद्वा स उहाककमत्तं चरेत्' इति तत्कामकारविषयम् । उहाककमत्तं च प्राग्-
 र्हितम् । एतच्च कृच्छ्रत्रयं साधारणोपपातकप्रायश्चित्तस्यापवादकं अत उपपात-
 कसाधारणप्रायश्चित्तं शूद्राद्ययाज्यवाजने व्यवहिते । तत्र कामतकैमासिकम् ।
 अकामतस्तु योगीश्वरोक्तं मासवतादि । यच्च प्रचेतसा शूद्रपाजकादीन्पदि-
 त्योक्तम्—'युते पञ्चतपोभ्रातृकासजकसायनाम्बनुदिष्टेषुः । क्रमेण प्रीत्यर्चवाहे-
 मन्तेषु मासं गोमूत्रवाचकमशीषुः' इति तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । यच्च य-
 मेनोक्तम्—'पुरोधाः शूद्रचर्मस्य ब्राह्मणो यः प्रवर्तते । सेहादर्वप्रसङ्गाद्ब्रह्म
 कृष्णो विभोचनम् ॥' इति, तद्वत्तद्विषयम् । यच्च वैटीनसिनोक्तम्—'शू-
 द्रवाजकः सर्वद्रव्यपरित्यागात्पूतो भवति प्राणावायवसहजेषु पञ्चकृत्योन्मत्तेषु'
 इति, तद्वन्कामतोऽभ्यासविषयम् । यच्च मौतमेनोक्तम्—'विषिद्धमन्त्र-
 योने सहजवस्तुपठितेदिति विषिद्धानां वसितादीनां वाजनाभ्यापवातके मन्त्र-
 योनेषु यदुक्तोऽन्येऽपि प्राकृतं मन्त्रकर्मसुपदिष्टं तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । तथा
 यः सर्वैर्द्रव्यैश्चिन्तयन्नपि यत्र रक्षणकर्मोऽपि तत्परिष्कारिकं करणमतस्तदुपेक्षते
 सोऽपि संकल्लरं यवोद्गमं भुञ्जानः कृष्यति । तत्र चिन्तयो नाम सर्वैर्द्रव्यैश्चिन्त-
 योऽपि संकल्लरं यवोद्गमं भुञ्जानः कृष्यति । तत्र चिन्तयो नाम सर्वैर्द्रव्यैश्चिन्त-

१ नाभ्यापयेव एता छ. २ यस्तु वेदं क.

प्रायश्चित्ताध्यायन्यायेष्वध्वयनम् । उत्कर्षहेतोरधीषानस्य किं पठसि नाहितं त्वये-
 त्वेवं पर्यनुयोगदानं वा विद्वावनमुच्यते । अतएवोक्तं स्मृत्यन्तरे—'वसामुचो-
 गानध्वेतुः पतिताम्मनुरवधीत्' इति । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम्—'पतितचाण्डा-
 कस्यवशात्पुत्रे त्रिरात्रं वारयता अनभन्त आसीरन् सहस्रपरमं वा तदध्वस्तः
 पूता भवन्तीति विज्ञायते' इति । 'एतेनैव गार्हिताध्वापकवाजका व्याख्याताः
 वक्षिणात्यागाश्च पूता भवन्तीति विज्ञायत' इति तदुक्तिपूर्वविषयम् । यत्तु षट्-
 त्रिंशद्विंशत्येऽभिहितम्—'चाण्डालोत्रावकाशे क्षुतिस्मृतिपाठे एकरात्रमनो-
 जनम्' इति, तदुक्तिपूर्वविषयम् ॥ यदा सर्पाद्यन्तरागमनमात्रं भवति न पुन-
 स्तत्राचीते तत्रापि प्रायश्चित्तं यमेनोक्तम्—'सर्पस्य नकुडकस्थाय अजमाजार्थो-
 लया । मूषकस्य तथोद्गस्य मण्डूकस्य च योषितः ॥ पुरुषस्यैडकस्त्रापि शुनो
 श्वस्य खरस्य च । अन्तरागमने सद्यः प्रायश्चित्तमिदं शृणु ॥ त्रिरात्रमुपवासश्च
 त्रिरात्रश्चाभिषेचनम् । प्रामान्तदं वा गन्तव्यं जानुभ्यां नात्र संशयः ॥' इति ॥
 पितृमानुसुतत्यागतडागारामविक्रयेषु मनुयोगीश्वरोक्तोपपातकसाधारणप्राय-
 श्चित्तानि पूर्ववजातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया योज्यानि । तत्र पितृमात्रादित्यागस्य
 'अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा' इत्यपाङ्केयमध्ये पाठात्तस्मिन्प्रायश्-
 चित्तमित्यं भवति । यथाह मनुः (१११२७०)—'ब्रह्मचरकता मासं
 संदिताज्यं पृथ वा । होमाश्च चाकका मित्यमपाङ्कानां विशेषनम् ॥' इति । अ-
 वाङ्मात्रं ब्राह्मण्ये 'वे क्षेणपतितस्त्रीयाः' इत्यादिवाक्यैर्दक्षिताः । तडागासम-
 विक्रयेषु च कतिचिद्विशेषद्वैमासिकप्रायश्चित्तानि सविषयाणि सुतविक्रयप्रायश्-
 चित्तकथनावसरे कथितानि ॥ अनन्तरं कन्याया दूषणमित्युक्तं तत्र च त्रैमासिक-
 द्वैमासिकचाण्डाचपादीनि वर्णानां सबर्जाविषये योज्यानि । जानुलोभ्ये पुनर्मा-
 सिकपयोक्षनं प्राजापत्यं वा ।—'सकामास्त्रजुष्मेऽसु न दोषस्त्वन्वया दमः'
 इति दण्डाव्यवहारीनाम् ॥ यत्तु शङ्केनोक्तम्—'कन्यादूषी सोमविक्रयी च
 कुण्डैर्मदभक्षं चरेयाताम्' इति । यच्च हारीतवचनम्—'कन्यादूषी सोमवि-
 क्रयी दूषलीपतिः कौमारदारत्यागी सुरामधपः शूद्रयाजको गुरोः प्रतिहन्ता
 वास्तिकी नास्तिकवृत्तिः कृच्छ्रः कूटम्बवहारी ब्राह्मणवृत्तिज्ञो मिथ्याभिषंसी
 पतितसंभ्रवहारी मित्रशुक्र क्षरणागतघाती प्रतिरूपकवृत्तिरित्येते पञ्चतपोप्राय-
 कास्त्यकस्यनाम्बनुसिद्ध्युप्रीप्सवर्षाहेमन्तेषु मासं गोमूत्रवाचकमधीतुः' इति ।
 तदुभयमपि क्षत्रियवैश्वयोः प्रातिकोभ्येन दूषणे योज्यम् । शूद्रस्य तु
 वच एव । 'दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वचस्तथा' इति वचदशंवात् । परिनि-
 र्न्वकाजकन्याप्रदानयोः कौटिल्ये शिष्टाप्रतिषिद्धतकोपे चात्मार्येणकफिषा-
 र्म्ये मद्यपक्षीभिषेचने च साधारणोपपातकप्रायश्चित्तं प्राग्ब्रह्मकन्यावधीकम् ।
 आद्यपोस्तु विशेषप्रायश्चित्तानि परिवेदनायाज्यवाज्यप्रायश्चित्तकथनप्रकारे दर्शि-
 तानि । अनन्तरं स्वाध्यायत्याग इत्युक्तं तत्र ध्वसनात्तथा त्यागे अचीतस्य च नास्-
 नमिति ब्रह्महत्यासमाप्रायश्चित्तमुक्तम् । चाण्डालवशात्कुलतया त्यागे तु त्रैमासि-

क्रान्मुपपातकप्रायश्चित्तानि जातिनास्तिगुण्यपेक्षया योज्यानि । यत्तु वसिष्ठेनो-
क्तम्—'ब्रह्मोक्तः कृष्णं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनरुपयुञ्जीत वेदमाचार्यात्' इति
सद्व्यवस्थापद्विषयम् । अग्नित्यागेऽपि तेनैव विशेषो दर्शितः—'बोऽग्नीश्वरवि-
ष्येत्स कृष्णं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनराधेयं कारयेत्' इति । द्वादशरात्रमहमनु-
त्सन्नकाकापेक्षया प्राजापत्यादिगुरुलघुकृष्णानां प्राप्स्यर्थम् । तत्र मासद्वये प्राजापत्यं
मासचतुष्टयेऽतिकृष्णः । वर्षमासोच्छिद्ये पराकः । वर्षमासादूर्ध्वं योगीश्वरोक्ता-
न्युपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि काकापेक्षया योज्यानि । संवत्सरादूर्ध्वं तु
मानवं त्रैमासिकं त्रैमासिकमिति व्यवस्था । एतच्च नास्तिक्येन त्यागविषयम् ।
सभाष व्याजः—'बोऽग्निं त्यजति नास्तिक्यात्प्राजापत्यं चरेद्ब्रूयात्' इति । यदा
तु प्रमादात्पजति तदा भारद्वाजगृह्ये विशेष उक्तः—'प्राणायामघतमात्रि-
रात्रानुपवासः स्यादाविंशतिरात्रात् अत ऊर्ध्वं माषष्टिरात्रासिक्तो रात्रीर्ध्वं बसेत्त
ऊर्ध्वं मासं वत्सरात् प्राजापत्यं चरेत् अत ऊर्ध्वं कालबहुत्वे दोषगुरुत्वम्' इति ।
यदा स्वाकस्वादिना त्यजति तदापि तेनैव विशेष उक्तः—'द्वादशाहासिक्तमे-
वमुपवासो मासातिक्रमं द्वादशाहमुपवासः संवत्सरातिक्रमे मासोपवासः पयो-
मक्षणं वा' इति । संवत्सरादूर्ध्वं तु वृद्धहारीतेन विशेष उक्तः—'संवत्सरोक्त-
त्रोऽग्निहोत्रे चान्द्रायणं कृत्वा पुनराध्यात् । द्विचर्षोत्सवे चान्द्रायणं सोमस्यं
च कर्षात् । त्रिचर्षोत्सवे संवत्सरं कृष्णमश्वत्थं पुनराध्यात्' इति । सोमाकर्म
कृष्णकान्ठे वक्ष्यते । शङ्खेनापि विशेष उक्तः—'अद्रमुत्सादी संवत्सरं प्राजापत्यं
चरेद्वा च दद्यात्' इति ॥ सुतत्यागे वन्पुत्यागे च त्रैमासिकं गोबध्नत्तं कामतः ।
अकामतस्तु योगीश्वरोक्तं अतश्चतुष्टयं क्षपयापेक्षया योज्यम् ॥ इमच्छेदे प्राय-
श्चित्तं प्रागुक्तम् । क्षीमाभिवधवशीकरणादिभिर्जीवने तिकेभ्यश्चमवर्तने च ता-
न्येव प्रायश्चित्तानि तथैव योज्यानि । व्यसनेषु च सूतसूगयादिषु तान्येव अता-
दि तथैव योज्यानि । यत्तु बौधायनेन—'अथाशुभिकराणि सूतमभिकारोऽया-
द्विवाद्येऽन्कवृष्टिः समावृत्तत्वं च मैक्ष्ण्यं तस्य च गुरुकृते वास ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो
जस्येऽथो वक्ष्यते तन्मध्यापवति नक्षत्रनिर्देशं चेति द्वादशमासान्द्वादशार्धमासा-
न्द्वादशाहान्द्वादशपदहान्द्वादशम्यहांश्च प्यहमेकाहमित्यशुभिकनिर्देशः' इति
सूत्रे वार्तिकजतमुक्तं तदभ्यासविषयम् । यत्तु प्रचेतसोक्तम्—'अवृत्तवाहं कस्को
रात्रभूत्सो वृक्षमोपकवृष्टिर्गर्दोऽग्निदोऽश्वरवगजारोहमवृष्टी स्तोपजीवी वाय-
श्लिः सुहोराप्यावो वृषकीदतिर्नाग्निहोत्रे वक्षत्रोपजीवी वदृष्टिर्मक्षजीवी वि-
किण्ठको देवकः पुरोहितः कितवो मद्यपः कूटकारकोऽपत्याविकवी मनुष्यपशु-
शिक्रेता चेति तानुद्धरेत्समेव यावतो ब्राह्मणस्यवत्तया सर्वद्रव्यत्वाने चतुर्के-
रकमहाराः संवत्सरं त्रिचरवममुपस्थेनुकसान्ठे देवपितृत्वं मयाश्लिकं चेत्येवं
व्यवहर्ता' इति तदपि बौधायनेन समानविषयम् । वार्तिक्ये चः कवत्येव जी-
वति । शान्तिक्ये वन्दित्यतिरिक्तो राज्ञां त्वांशिक्यैः प्रयोचयिता । कन्दिका
प्रचतुषादयात् । वदृष्टिः शेषकः । वक्षजीवी मैक्ष्ण्यकार्येषु सूत्रेण परिचरकः ।

१ वृषपेक्षया क. २ व्यवस्थापनीयानि. ३ द्विक्रान्तैर्षु क.

मनुकाम्यव्यपाङ्केयप्रायश्चित्तानि 'बह्नाकालता मासम्' इत्यादीन्मपि जात्याद्य-
पेक्षया योज्यानि । तदुक्तापाङ्क्यमध्येऽपि कितवादिष्वसनानां पठितत्वात् ।
आत्मविक्रये शूद्रसेवायां च सामान्यप्रायश्चित्तानि प्राग्वदेव योज्यानि ॥ यत्तु
बौधायनेनोक्तम्—'समुद्रयानं ब्राह्मणस्य न्यासापहरणं सर्वपथैर्व्यवहरणं
भूम्यनृतं शूद्रसेवा बश्म शूद्रायामभिजायते तेन यदुपस्यं च भवति तेषां तु नि-
र्देशः 'अन्यथा कालं मितभोजिनः स्युरपोभ्युपेयुः सवनानुकरूपम् । स्थानासनाभ्यां
विहरन्त एतैस्त्रिभिर्वर्षैस्तदपहरन्ति पापम् ॥' इति तद्बहुकालसेवाविषयम् ॥
हीनजातिभिः सख्ये तूपपातकसामान्यप्रायश्चित्ताभ्येव ॥ यत्तु प्रचेतसोक्तम्—
'मित्रभेदनकरणाद्द्वेराश्रममभञ्जं हुत्वा पयः पिबेत्' इति, तद्हीनसख्यभेदन-
विषयम् ॥ हीनयोनिनिषेवणेऽप्युपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि योज्यानि ॥
यत्तु शातातपेनोक्तम्—'ब्राह्मणो राजकन्यापूर्वीं कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा
निविशेत्तां चैवोपयच्छेद्द्वैश्यापूर्वीं तु तसकृच्छ्रं शूद्रापूर्वीं तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रं
राजम्यभेद्द्वैश्यापूर्वीं कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निविशेत्तां चैवोपयच्छेत्कृद्रापूर्वीं
त्वतिकृच्छ्रं वैश्यभेच्छूद्रापूर्वीं कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा तां चोपयच्छेत्' इति, तत्र
निविशेत्तां चोपयच्छेदिति कृच्छ्रानुष्ठानोत्तरकालं सवर्णापरिणयनादूर्ध्वं तां च
राजाभ्यादिकामुपयच्छेदित्यर्थः । इदं चाज्ञानविषयम् । ज्ञानतस्तूपपातकसामा-
न्यप्रायश्चित्तं व्यवस्थितमेव द्रष्टव्यम् । साधारणस्त्रीसंभोगे च हीनयोनिनिषेवण-
मित्युक्तं तत्रापि 'पशुवैश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते' इति संवर्तोक्त-
मकामतो द्रष्टव्यम् । कामतस्तु यमेनोक्तं द्रष्टव्यम्—'वैश्यागमनजं पापं व्य-
पोहन्ति द्विजातयः । पीत्वा सकृत्सकृत्तप्तं सप्तरात्रं कुशोदकम् ॥' इति । उपपा-
तकसामान्यप्रायश्चित्तानि च कामाकामतोऽभ्यासापेक्षया योज्यानि । तत्र मत्वा-
भ्यासे तु 'प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तते' इति म्यायात्प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तौ
प्रसक्त्यायां लौगाक्षिणा विशेष उक्तः—'अभ्यासेऽहर्गुणा वृद्धिर्मासाद्बाह्यं वि-
धीयते । ततो मासगुणा वृद्धिर्यावत्संवत्सरं भवेत् ॥ ततः संवत्सरगुणा वावत्सव्यं
समाचरेत् ॥' इति । इदं मतिपूर्वविषयम् । अमतिपूर्ववृत्तौ चतुर्विंशतिमते
विशेष उक्तः—'सकृत्कृते तु यत्प्रोक्तं त्रिगुणं तद्धिभिर्दिनैः । मासात्पञ्चगुणं प्रोक्तं
षष्मासाद्दशधा भवेत् ॥ संवत्सरात्पञ्चदशं म्यन्दाद्द्विंशत्तु भवेत् । ततोऽप्येवं
प्रकल्प्यं स्याच्छातातपश्चो यथा ॥' इति ॥ यत्पुनः 'विधेः प्रायश्चित्ताद्वात् द्वि-
तीये त्रिगुणं चरेत्' इति प्रतिनिमित्तमावृत्तिविधायकं तन्महापातकविषयमित्युक्तं
ग्रन्थे । यत्तु यमेन साधारणस्त्रीगमनमधिकृत्य गुरुत्वरूपमततिदिष्टम्—'गुरु-
त्वरूपमतं केचित्केचित्प्रायणव्रतम् । गोब्रह्मण्येऽपि केचित्पु केचित्देवायकीर्ति-
नः ॥' इति । एतच्च जन्मप्रवृत्तिसानुबन्धानवधिक्राम्यासविषयम् । अनन्तरं
तथैवागमने वास इत्युक्तं तत्र हारीतेन विशेष उक्तः—'अवागनी संव-
त्सरे प्राजापत्यं कृच्छ्रं चरित्वाजममुपेयात् । द्वितीयेऽतिकृच्छ्रं तृतीये कृच्छ्राति-
कृच्छ्रमत ऊर्ध्वं कान्द्रावकम्' इति, एतदसंभवविषयम् । संभवे तु सामान्येवो-

यथातकप्रायश्चित्तानि कामाकामतो व्यवस्थापनीयानि । परपाकदक्षिणासप्ला-
क्षाभिगमनाकराधिकारभार्याविक्रमेषु च मनुयोगीश्वरप्रतिपादितोपपातकसा-
मान्यप्रायश्चित्तानि जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया व्यवस्थापनीयानि ॥ २८८ ॥

भार्याया विक्रयश्चामित्यत्र चशब्दो मन्वायुक्तासप्तप्रतिग्रहनिम्बिताचार-
नादीनामुपलक्षणार्थमित्युक्तम् । तत्रासत्प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तविशेषमाह—

गोष्ठे वसन्नक्षचारी मासमेकं पयोव्रतः ।

गायत्रीजप्यनिरतः शुष्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥ २८९ ॥

यस्यसत्प्रतिग्रहं निषिद्धप्रतिग्रहं करोति स ब्रह्मचर्ययुक्तो गोष्ठे वसन् गाय-
त्रीजप्यनिरतो गायत्रीजपशीलो मासं पयोव्रतेन शुष्यतीति । प्रतिग्रहस्य चास-
त्त्वं दातुर्जातिकर्मनिबन्धनम् । यथा चण्डालादेः पतितादेक्ष तथा देसकाकनि-
बन्धनं च यथा कुरुक्षेत्रोपरागादौ । तथा प्रतिग्राह्यद्रव्यनिबन्धनं च यथा सुरा-
मेयीमृतशय्योभयतोमुखादेः ॥ यदा तु पतितादेर्मेष्यादिकं प्रतिगृह्णाति तदै-
तद्गृह्यायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । इतिक्रमद्वयदर्शनेन निमित्तस्य गुरुत्वात् । तत्र जपे
मनुना संख्याविशेष उक्तः (१११९४)—‘जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सह-
स्राणि समाहितः । मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुष्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥’ इति ।
प्रत्यहं त्रिसहस्रजपो द्रष्टव्यः । मासमिति द्वितीयया त्रिसहस्रसंख्याकस्य जपस्य
प्रतिदिवसस्यापित्वावगमात् । यदा तु न्यायवर्तिग्राह्यादेः सकाशादपिद्धं
मेषादिकं गृह्णाति पतितादेर्वा भूम्यादिकमनिषिद्धं तदा षट्त्रिंशन्मतेऽपि
द्रष्टव्यम्—‘पवित्रेष्टया विशुष्यन्ति सर्वे घोराः प्रतिग्रहाः । ऐन्दवेन मृगारेष्टया
कदाचिन्मित्रविन्द्या ॥ देव्या लक्षजपेनैव शुष्यन्ते दुष्प्रतिग्रहात् ॥’ इति । यत्
वृहद्द्वारीतवचनम्—‘राजः प्रतिग्रहं कृत्वा मासमप्सु सदा वसेत् । षष्ठे
काले पयोभक्षः पूर्णे मासे विशुष्यति ॥ तर्पयित्वा द्विजान्कामैः सततं
नियतव्रतः ॥’ इति । तत्पूर्वोक्तविषयेऽभ्यासे द्रष्टव्यम् । अथवा पतितादेः कुरु-
क्षेत्रोपरागादौ कृष्णाजिनादिप्रतिग्रहविषयम् । तथा प्रतिग्राह्यद्रव्यास्पतया प्राच-
क्षिप्त्वास्पत्यम् । यथाह हारीतः—‘मणिवासोगवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यष्ट-
सहस्रं जपेत्’ इति । तथा षट्त्रिंशन्मतेऽपि—‘मिक्षामात्रे गृहीते तु पुण्यं
महामुदीरयेत् । प्रतिग्रहेषु सर्वेषु पष्टमं प्रकल्पयेत् ॥’ इतीदं च प्रायश्चित्तजातं
द्रव्यत्यागोत्तरकालं द्रष्टव्यम् । (१११९३)—‘षट्त्रिंशतेनाजपन्ति कर्मणा ब्राह्मणा
धनम् । तस्योत्सर्गेण शुष्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥’ इति मनुस्मृत्यात् । एवमन्वा-
यवि स्मृतिवाक्यानि द्रव्यसारास्पत्यमहत्त्वाभ्यां विषयेषु व्यवस्थापनीयानि ॥

इत्युपपातकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

जात्याश्रयादिदोषेण विन्ध्याच्चादेश्च कथ्यतः ।

योगीन्द्रोक्तप्रतमातः संमतं तु प्रतन्वये ॥

तत्र जातिदुष्टपकाद्गृह्णद्विभक्षणे कामतः सकृत्कृते 'पकाण्डं विदुराहं च' इत्यादिवा चान्द्रायणमुक्तम् । कामतोऽभ्यासे तु 'निषिद्धभक्षणं जैहवं' इत्यादि-
नोक्तं सुरापानसमप्रायश्चित्तम् । अकामतः सकृद्भक्षणे साम्तपनम् । तत्रैवा-
भ्यासे यतिचान्द्रायणम् । (५१२०)—'अमत्यैतानि षट् जग्ध्वा कृष्णं साम्त-
पयं चरेत् । यतिचान्द्रायणं वापि शेषेपूपवसेदहः ॥' इति मनुस्मरणेण ।
यस्य गृह्यमेनोक्तम्—'सद्गुणार्ताककुम्भीकप्रजनप्रभवानि च ॥ मृत्युं शिमुकं
चैव सुकण्ठं कवकानि च ॥ पृतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं चरेत् ॥' इति,
तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । 'मत्स्याश्च कामतो जग्ध्वा शेषेवासकवहः क्षिपेत्'
इति यौगीश्वरेण कामतः सकृद्भक्षणे व्यवहोक्तत्वात् । खट्वाख्यः पक्षी । कुम्-
भक्षिणस्ये । कवकं राजसर्पपक्ष्यं शाकम् । सुकण्ठं तद्विशेषो गोवलीवर्दभ्या-
वेव निर्दिष्टः । यस्य यमेनोक्तम्—'तन्दुलीयककुम्भीकप्रजनप्रभवास्तथा । ना-
लिकां नारिकेलीं च क्षेष्मातकफलानि च ॥ मृत्युं शिमुकं चैव खट्वाख्यं कवकं
तथा । पृतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं व्रतं चरेत् ॥' इति, तदपि मतिपूर्वाभ्या-
सविषयम् । नालिका नारिकेली च शाकविशेषौ । खट्वाख्यश्च । अकामतः सकृ-
द्भक्षणे तु 'शेषेपूपवसेदहः' इति मनुक्तं द्रष्टव्यम् । तत्रैवाभ्यासे त्वावृत्तिः
कल्प्या । अत्यन्ताभ्यासे तु—'संसर्गदुष्टं यच्चाहं क्रियादुष्टमकामतः । भुक्त्वा
स्वभाषदुष्टं च तद्वृष्णं समाचरेत् ॥' इति प्रचेतोभिहितं द्रष्टव्यम् । नीत्या-
स्त्वकामतः सकृद्भक्षणे चान्द्रायणम्—'भक्षयेद्यदि नीलीं तु प्रमादाद्वाभक्षणः
कथित् । चान्द्रायणेन शुद्धिः त्वादापस्तम्बोऽजवीम्बुनिः ॥' इति आपस्तम्ब-
स्मरणेण । कामतोऽभ्यासे चावृत्तिः कल्प्या ॥ यदपि षट्त्रिंशन्मतेऽभि-
हितम्—'क्षणपुष्पं शास्मलं च करनिर्मथितं दधि । बहिर्वेदिपुरोडाहं जग्ध्वा
नाशाद्दहर्षिसम् ॥' इति तदप्यकामविषयम् । यस्य सुमन्तुनोक्तम्—'कञ्ज-
नपकाण्डगृह्णनकवकभक्षणे साधिव्यवहसहस्रेण मूर्ध्नि संपाताजयेत्' इति तद्वृत्ता-
न्कारेणमिच्छतो भक्षणविषयम् । तदेकसाध्यव्याप्युपशमार्थं वा भक्षणे द्रष्टव्य-
म् । अतएवाकम्तरं तेनैवोक्तम्—'पृतान्येव द्वाचितस्य भिषक्क्रियाधामप्रति-
चिद्वानि भवन्ति । वानि चैवंप्रकारानि तेष्वपि न दोषः' इति । संपाताजये-
दुदकविन्ध्यक्षिपेत् ॥

अथ जातिदुष्टसंविन्ध्यादिक्षीरपाने प्रायश्चित्तम् । तत्र चाकामतः सकृत्पाने
(५१८-१०)—'अभिर्दक्षाद्या गोः क्षीरमौद्भनेककणकं तथा । आधिकं संपिबि-
क्षीरं विकत्साकम्ब गोः पयः ॥ आरण्यान्वां च सर्वेषां सुगन्धां महिषीं विवा ।
क्षीरीरं चैव वज्रान्पि सर्वभुक्तानि चैव हि ॥ दधि भक्ष्यं च मुक्तैषु सर्वं च
दधिसंभवम्' इत्युक्त्वा 'शेषेपूपवसेदहः' इति मनुक्त उपचासो द्रष्टव्यः ॥ काम-
तस्तु योगीश्वरोक्तक्षीराशेषचासो द्रष्टव्यः ॥ यस्य वैटीनसिनोक्तम्—'अ-
धिकारोद्भवापुषीक्षीरमाकमे तद्वृष्णः पुनकपकवचं च । अभिर्दक्षाद्ययोमहिषीक्षी-
रमाकमे षट्प्रममयोक्तम् । सर्पासां द्विकषीणां क्षीरपायेऽप्यजापयैवेकद्वेव'

इति । यच्च शास्त्रेण—‘क्षीराणि चान्धमभक्ष्याणि तद्विकाराक्षणे पुनः । सत्तरात्रं
 ब्रतं कुर्वीत्यपक्षेण समाहितः ॥’ इति वाचकमतमुक्तं तदुभयमपि कामतोऽप्यास्त-
 विषयम् । यत्तु शास्त्रेण—‘संधिन्धमेध्वमक्षयोः क्षीरप्राप्तने पक्षमत्तमुक्तम्—
 ‘संधिन्धमेध्वमक्षयोः कुत्वा पक्षमत्तं चरेत्’ इति तदप्यप्यास्तविषयम् । सङ्-
 त्पाने गोजामहिषीवज्रै सर्वाणि पर्यासि प्रारथोपवसेत् । अनिदंसाहं तान्धवि
 संधिमीवमसूखम्पिनीविचत्सांक्षीरे चामेध्वमुजम्’ इति विष्णुनोपवासलो-
 कत्वात् । तथा बर्धविषयमत्र प्रतिषेधः । ‘क्षत्रियमापि वृत्तस्यो वैश्यः क्षुद्रो-
 ऽप्या पुनः । यः विधेत्कपिकाक्षीरं च ततोऽप्योऽस्त्यपुण्यकृत् ॥’ इति । एवमादौ
 च यत्र प्रतिषेधोक्तं प्राबन्धिते च दृश्यते सत्र ‘सोपेदूपवसेदहः’ इति साधनत्वप्रा-
 क्तमित्यं मनुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

अथ स्वभावदुष्टमांसादिभक्षणे प्रायश्चित्तमुक्तम् । तत्र कामतः सङ्कल्पकस्यै
 सोपेदूपवसेदहरिति मनुक्तं साधारणं प्राबन्धितं द्रष्टव्यम् । कामतस्तु—‘कार्वाक
 रक्षयादांश्च सौमं बहुरमेव च । मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासकवर्षं वसेत् ॥’
 इति योगीश्वरोक्तं द्रष्टव्यम् । कामतोऽप्यासे तु (११११:२)—‘जग्ध्वा
 मांसमभक्ष्यं तु सत्सैरात्रं यवान् पिबेत्’ इति मनुक्तं द्रष्टव्यम् । इदं च विदसू-
 करादिमांसव्यतिरिक्तविषयम् (११११:५१)—‘कम्पाद्रिदसूकरोद्गर्णां कुकुदानां
 च भक्षणे । नरकाकर्मराणां च तसङ्कष्टं विसोषणम् ॥’ इति मनुना जाति-
 विशेषेण प्रायश्चित्तविशेषस्योक्तत्वात् । एतन्मूत्रपुरीषप्राप्तनेऽप्येतदेव ।—‘वरा-
 हैकमाफानां च काककुकुटयोस्तथा । कम्पादानां च सर्वेषामभक्ष्वा वे च कीर्तिताः ॥
 मांसमूत्रपुरीषाणि प्राश्य गोमांसमेव च । शगोमायुक्पीनां च तसङ्कष्टं विधी-
 वते ॥ उपोष्य वा द्वादशाहं कृष्णाण्डैर्हृद्ययादृतम् ॥’ इति बृहद्यमङ्गलरणात् ।
 तत्र कामतस्तसङ्कष्टः अस्यासे तु कृष्णाण्डसहितः पराक इति व्यवस्था ॥ तथा
 प्रचेतस्याप्युक्तम्—‘असृगाककाककुकुटपार्षतवानरचित्रकषाचकम्पादत्सरोद्ग-
 ळवात्रिदुराहगोमायुपमांसभक्षणे तसङ्कष्टमादिसेदेर्षा मूत्रपुरीषभक्षणे त्व-
 तिङ्कष्टम्’ इति । इदं च कामकारविषयम् । यत्पुदानसोषणम्—‘नर-
 मांसं चमांसं वा गोमांसं वाचमेव वा । भुक्त्वा पञ्चमत्स्यानां च महासान्त्वपनं
 चरेत् ॥’ इति तदकामविषयम् ॥ यत्सङ्क्रिरोषणम्—‘वकाकामासगृध्राक्षु-
 खरवावरसूकरान् । इष्ट्वा चैवाममेध्वानि स्युद्वाचम्ब विष्णुधति ॥ इष्टवैर्षाम-
 मेध्वानि भक्षयित्वा द्विजातवः । कुर्तुः सान्त्वपनं कृष्टं प्राजापत्यमभिच्छवा ॥’
 इति तत्रक्षितोद्गारितविषयम् । सान्त्वपनस्येन चात्र महासान्त्वपवमुच्यते ।
 अकामतः प्राजापत्यविधानात् । यत्पुनरङ्क्रिरोषणम् । नरकाकर्मराणां
 जग्ध्वा मांसं गजस्य च । एषां मूत्रपुरीषाणि द्विजान्मूत्रावनं चरेत् ॥’ इति ।
 यच्च बृहद्यमेनोक्तम्—‘कुष्कमांसाक्षणे विप्रो ब्रतं चान्द्रावनं चरेत्’ इति ।
 तदुभयमपि कामतोऽप्यास्तविषयम् । यत्पुनः शास्त्रेणोक्तम्—‘भुक्त्वा चोभय-
 तोर्दंतांक्षया वैकसफानपि । जीर्णं गर्भं तथा जग्ध्वा कम्पासान्त्वतमाचरेत् ॥’

१ महावाः क. २-महावाः क. ३ सत्तरात्रं पवः विवेदिति क. ४ क्षराणां क.

इति तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । यत्तु स्मृत्यन्तरोक्तम्—‘अथ्वा मांसं
नराणां च विकुराहं स्वरं तथा । गवाश्चकुजरोद्ग्राणां सर्वे पाञ्चनखं तथा । क्र-
व्याहं कुहुटं प्रायं कुर्वात्संवत्सरव्रतम् ॥’ इति तदत्यन्तानवच्छिन्नाभ्यास-
विषयम् । अत्र प्रकरणे मूत्रपुरीषग्रहणं वसाशुक्रासृक्मज्जानामुपलक्षणम् । कर्म-
विह्वलप्रभृतिमकपङ्के त्वर्थं कल्पनीयम् ।

केशादिषु पुनः षट्त्रिंशन्मते विशेष उक्तः—‘अजाविमहिषमृगाणां मा-
मनांसमक्षणे केशानलखधिरप्राशने बुद्धिपूर्वं त्रिरात्रमज्ञानानुपवास इति । यत्तु
प्रथेतसोक्तम्—नलकेशमृष्टोष्टमक्षणेऽहोरात्रमभोजनाच्छुद्धिरिति तदप्यकाम-
तः सङ्क्रामासनविषयम् । यत्तु स्मृत्यन्तरवचनम्—‘केशकीटनखं प्रारथ मत्स्य-
कण्टकमेव च । हेमतसं घृतं पीत्वा तत्क्षणादेव शुष्यति ॥’ इति तन्मुखमात्रप्र-
वेशविषयम् ॥ वदा तु भाजनस्थमन्नं केशादिवृषितं भवति तदा—‘अन्ने
भोजनकाले तु मक्षिकाकेशवृषिते । अनन्तरं स्पृशेत्पापलाघात्रं मक्षणा स्पृशेत् ॥’
इति प्रथेतसामिहितं वेदितव्यम् । प्रासङ्गिकोऽयं श्लोकः ॥ सूक्ष्मतरङ्गमि-
कीटास्त्रिमक्षणे पुनर्हारीतेन विशेष उक्तः—‘कुमिकीटपिपीलिकाजलौकःपत-
न्नास्त्रिप्राशने गोमूत्रगोमयाहारकिरात्रेण विष्णुष्यति’ इति । जलौके मत्स्यादिः ।
एवं च पशुपतत्रिजलधरनरमांसादिप्राशने संक्षेपतः प्रायश्चित्तानि प्रदर्शितानि
प्रन्धगीरवभषामप्रतिव्यक्ति न क्लिष्यते ॥

अथाशुचिसंस्पृष्टमक्षणे प्रायश्चित्तं तत्र सावदुच्छिष्टामभ्यमक्षणे वक्ष्यते ।
तत्र मनुः । (१११५९)—‘विडालकाकात्च्छिष्टं जग्ध्वा अन्नकुलस्य च ।
केशकीटावपत्रं च पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्षकाम् ॥’ इति कालविशेषानुपादानादेकरात्रं ।
इदं च कामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु विष्णुनोक्तम्—‘पक्षिषापदजग्धस्य रसस्या-
न्नस्य भूयसः । संस्काररहितस्यापि भोजने कृच्छ्रपादकम् ॥’ इति, तत्कामकार-
विषयम् । संस्कारश्च मानवे देवद्रोण्यामित्यादिना द्रव्यशुद्धिप्रकरणोक्तो द्रष्टव्यः ।
यत्तु शातातपेनोक्तम्—‘शकाकाद्यवलीढशुद्धोच्छिष्टभोजने त्वतिकृच्छ्रः’
इति । तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । यत्तु शङ्खेन—‘शुनामुच्छिष्टकं मुक्त्वा
मासमेकं व्रती भवेत् । काकोच्छिष्टं गवा प्रातं मुक्त्वा पक्षं व्रती भवेत् ॥’ इति
वत्सकप्रतमुक्तं तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । ब्राह्मणामुच्छिष्टभोजने तु बृहद्वि-
ष्णुनोक्तं—‘ब्राह्मणः शुद्धोच्छिष्टासने सप्तरात्रं पञ्चगव्यं पिबेत् वैश्वोच्छिष्टा-
सने पञ्चरात्रं राजन्योच्छिष्टासने त्रिरात्रं ब्राह्मणोच्छिष्टासने त्वेकाहम्’ इति, त-
त्कामकारविषयम् । यत्तु यमवचनम्—‘मुक्त्वा सह ब्राह्मणेन प्राजापत्येन
शुष्यति । मूजुजा सह मुक्त्वा च तसङ्कष्टेन शुष्यति ॥ वैश्वेन सह मुक्त्वा-
चमतिकृष्टेन शुष्यति । शूद्रेण सह मुक्त्वा च चान्द्रायणमयाचरेत् ॥’ इति
तत्कामतोऽभ्यासविषयम् ॥ यत्पुनः शङ्खवचनम्—‘ब्राह्मणोच्छिष्टासने महा-
भ्याह्वित्तिरिजिमभ्यापः पिबेत्क्षत्रियोच्छिष्टासने ब्राह्मीरसविपकेन स्वहं क्षीरेण

तंवेत्, वैद्योच्छिष्टासने त्रिरात्रोपोषितो ब्राह्मीं सुवर्षकां विचेत्, शुद्धोच्छिष्टभोजने चत्वारमभोजनम्' इति तदकामविषयम् । तत्राभ्यासे द्वैगुण्यधिकं कल्प्यम् । एतच्च वित्रादिभ्यतिरेकेण ।—'पितृज्येष्ठस्य च ब्राह्मण्युच्छिष्टं भोज्यम्' इत्यापस्तम्बस्मरणान् । यत्तु बृहद्ब्राह्मण्यन्वयम्—'माता वा भगिनी वापि भार्या वान्वाह्य योषितः । न तामिः सह भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्' इति तत्सहभोजनविषयम् । उच्छिष्टमात्रभोजने तु 'शुद्धोच्छिष्टभोजने सत्तरात्रमभोजनं स्त्रीणां च' इत्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् । यत्स्वङ्गिरोक्षन्वनम्—'ब्राह्मणा सह योऽभ्यायादुच्छिष्टं वा कदाचन । तत्र दोषं न मन्वन्ते सर्वे एव मनीषिणः' इति, तद्विवाहविषयमापद्रिपयं वा । अन्वयोच्छिष्टभोजने तु—'अन्वयानां भुक्तसेवं तु महाभित्वा द्विजातयः । चान्द्रं कृष्णं तदर्धं च महाक्षत्रविशां विधिः' इत्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् । अत्र चान्द्रं चान्द्रायणम् । अन्वयाद्यसावुच्छिष्टभोजने तु—'चण्डालपतितादीनामुच्छिष्टाद्यन्वयभक्षणे । चान्द्रायणं चरेद्द्विजः क्षत्रः साम्प्रपनं चरेत् ॥ चद्रात्रं च त्रिरात्रं च वर्णयोरनुपूर्वकाः' इत्यङ्गिरोभिहितं साम्प्रपनमथ महासाम्प्रपनं द्रष्टव्यम् । आपदि तु—'आपत्काले तु तु विमेषेण भुक्तं शुद्धगृहे यदि । मनस्तापेन शुभ्येतु हुपदानां सत्तं जपेत्' इति पराशरोक्तं वेदितव्यम् ॥ यत्तु बृहद्ब्राह्मण्यन्वयमनोक्तम्—'पीतसेवं तु यत्किञ्चिद्भोजने भुक्तमित्येतत् । अभोज्यं तद्विज्ञानीयान्नुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्' इति तदभ्यासविषयम् । निमित्तत्वातिक्रमणान् ।—'पीतोच्छिष्टं च पानीयं पीत्वा तु ब्राह्मणः कश्चिद् । त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्वाद्ब्रह्महत्यायाः पुनः' इति । एतद्विपूर्वविषयम् । अकामतस्त्वर्थं कल्प्यम् । दीपोच्छिष्टे तु—'दीपोच्छिष्टं तु यत्सैतं रात्रौ रथ्याहुतं च यत् । अभ्यङ्गाद्यैव यच्छिष्टं भुक्त्वा नयेन्न शुष्यति' इति यद्विद्वान्मतोक्तं द्रष्टव्यम् ॥

अथ शुचिद्रव्यसंस्पृष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम् । तत्राह संवर्तः—'केसकीटावपत्रं च नीलीकाक्षोपघातितम् । क्षान्दस्त्रिचर्मसंस्पृष्टं भुक्त्वा तृपचसेदहः' इति । तथाह शातातपः—'केसकीटावपत्रं च रुधिरमांसास्पृश्यस्पृष्टसृष्टसृष्टज्जावेक्षितपत्रभ्यवकीटभसूकरगवाप्रातशुक्लपुंषितद्वयापकदेवाहविषां भोजने उपवासः पञ्चगव्यासनं च' इति । एतन्नोभयमपि अकामविषयम् । कामतस्तु 'बृदारिकुसुमादींश्च फलकन्देषु मूलाकान् । विष्मूत्रद्विषिताम्प्राशय कृष्णवाद् समीचरेत् ॥ संनिहृष्टेऽर्धमेव स्वात्कृष्णः स्वाध्वुर्धिसोचनम्' इति विष्णुक्तं वेदितव्यम् । अस्पृश्यसंगे पादो महासंसर्गोऽर्धकृष्ण इति व्यवस्था । यत्तु व्यासेनोक्तम्—'संसर्गदुष्टं यथाचं क्रियादुष्टं च कामतः । भुक्त्वा स्वभावदुष्टं च तसंकृष्णं समाचरेत्' इति । एतच्च संस्पृष्टमेध्यादिरसोपकम्प्यो वेदितव्यम् । अजस्रच्छादिस्पृशो तु शङ्कोकम्—'अमेध्यापित्तचण्डालपुंसकसरसस्त्रकावभूतकुम्भिकुम्भिकुम्भिकसंस्पृष्टानि भुक्त्वा कृष्णं चरेत्' इति । कुम्भिकैकिककः । मृतकामकारविषयम् । अकामतोऽर्थम् । 'भुक्त्वास्पृश्यैतयात्रीचिकेसकीटी' इति

१. तद्विज्ञानीयान्नुक्त्वा इ. २. शुष्कपुंषित इ. ३. शुचियोजने इ. ४. शुष्कत इ.

सुखेभ्यः । कुलोद्भवविश्वस्यैः कर्मसामुच्चरकैः । अङ्गुलीमुपवर्तयित्वा
 लेखा विष्णुपति ॥' इति यज्ञिष्णुलोके सप्तकविषयं रजकादिस्तुतविषयं
 वा । अङ्गुलीपहते तु हारीतोके विद्येयम्—'अङ्गुलीपहते भोज्यं कीरीकान्ध-
 सेविनिः । कुक्षानेषु वा वनं ह्यत्र उपस्थितेनर्हन्नास्य पङ्को तु कुक्षानेषु वा
 यज्ञोत्पावोपिच्छं प्रपञ्चेदावासेद्वा कुक्षित्वा वा यज्ञाद्यं द्युस्तत्र प्रायश्चित्तमाहो-
 रामम्' इति । उपिच्छपङ्क्तिभोजनेऽप्येवमेव—'वस्तु भुङ्क्ते द्विजः पङ्कपायुष्कि-
 क्षयां कदाचन । अहोरात्रोपितो भूत्वा पङ्कगम्येन भुङ्क्ति ॥' इति ऋतुव्यर-
 णात् । कामकारविर्मुक्ताभोजने तु—'समुत्थितस्तु यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते मुक्तमा-
 जने । एवं वैवस्वतः प्राह भुक्त्वा सान्तपयं चरेत् ॥' इति ब्राह्मिशास्त्रलोके
 वेदितव्यम् ॥ तथा पराशारेणाप्यत्रोक्तम्—'एकपङ्कयुपविष्टानां विप्रानां तु
 भोजने । यद्येकोऽपि त्यजेत्प्राणं शेषमद्यं न भोजयेत् ॥ मोहान्मुजित यत्पि
 पङ्कपायुष्किभोजनः । प्रायश्चित्तं चरेद्द्विजः कृष्णं सान्तपयं तथा ॥' इति ॥
 शक्यादिसंयुक्तकृपाशुवकपाये तु विष्णुराह—'सुतपञ्चनखात्कृपावत्सोपहता-
 द्वेष्टं पीत्वा ब्राह्मणकृपहस्तुपवसेत् अहं राजन्य एकाहं वैश्यः । द्वौ नक्तं सर्वे
 चाग्रे पङ्कगम्यं विद्येयुः' इति । अत्यन्तोपहताइति मूत्रपुरीषादिभिर्बैलमिमे-
 तम् । यदा तु तत्रैव सप्तमुष्कूर्णतयोजितं भवति तदा हारीतो विशेषमाह—
 'क्षिप्ते मित्रे क्षये तोषं तत्रत्वं यदि ज्ञेयिषेत् । सुप्तै चान्द्रायणं कुर्यात्सह-
 ष्णमथापि वा ॥ यदि कश्चित्तः क्षायाम्रमादेन द्विजोत्तमः । अपञ्चिवयमंशापी
 अहोरात्रेण भुङ्क्ति ॥' इति । इदं चान्द्रायणं कामतो मानुषसवोपहत्कृपज-
 पावविषयम् । अकामतस्तु चक्षुषम्—'क्षिप्तं मित्रं क्षयं वैव कृपत्वं यदि
 दरेषते । पयः पिबेद्विप्रात्रेण मानुषे द्विगुणं स्मृतम् ॥' इति देवकस्मरणात् ॥
 यदा चाण्डालकृपादिगतं जकं पिबति तदापस्तम्बोक्तं ब्रह्मव्यम्—'चाण्डाल-
 कृपयाण्डत्वं वरः कामाजकं पिबेत् । प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्जं वर्जं विविदि-
 शेत् ॥ चरेत्सान्तपयं विप्रः प्राजापत्यं च सुमिपः । तद्वर्जं तु चरेद्द्वैरयः सुप्रे
 पार्थ विविदिशेत् ॥' इति । इदं च कामकारविषयम् अकामतस्तु—'चाण्डाल-
 कृपयाण्डत्वंमज्जानाहुदकं पिबेत् । स तु म्यहेन भुञ्जेत् सूक्ष्मस्वेकेन भुङ्क्ति ॥'
 इति देवकोक्तं ब्रह्मव्यम् ॥ चाण्डालादिसंबद्धास्त्रजकासायेष्वपि कृपवच्छुद्धिः
 —'जकासायेष्ववाग्नेषु स्वावरेषु महीतके । कृपवत्कथिता मुद्दिर्महस्तु तु न
 दूषय्य ॥' इति विष्णुस्मरणात् । पुष्करिण्यादिषु पुनः—'म्बेच्छादीनां जकं
 पीत्वा पुष्करिण्यां द्वेऽपि वा । जातुद्वयं भुषि श्रेयमवत्सात्तदुभयि स्मृतम् ॥
 तच्छ्रेयं यः पिबेद्द्विजः कामतोऽकामतोऽपि वा । अकामाजकभोजी स्वाहोरात्रं
 तु कामतः ॥' इत्यापस्तम्बोक्तं ब्रह्मव्यम् ॥ रजकादिभागदगततोषे तु—'आ-
 ण्डकजम्बजजायां तु जकं दधि पयः पिबेत् । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः सूक्ष्मैव
 प्रयादुतः ॥ महाकूर्चोपवासेन द्विजातीनां तु विष्कृतिः ॥ सूक्ष्मं चोपवासेन
 तथा दान्येव शकितः ॥' इति पराशरोक्तं वेदिकव्यम् । कामतस्तु द्विगुण्य

१ इत्यं क. २ संस्तु क. ३ विषेणमिहितं क. ४ कृष्णतया क्षिप्तं क. ५ जायते क.

—'अन्वयेः क्षामिताः कृपास्तदासा वाच्य एव वा । एषु क्षाम्या च पीत्या च
 प्रायश्चित्तेन शुष्यति ॥' इति आपस्तम्बोक्तमन्वयात्प्रतिषेधं वेदितव्यम् ॥
 चरत्वापस्तम्बेन चाण्डकारितडागाकृपादिककषामे पञ्चगव्यमार्गं भक्ष्यशुद्धम्
 —'प्रायश्चित्ते घटके च सौरे त्र्योन्वा जलं कोशेविनिर्गतं च । कषाकृपाण्डक-
 परिग्रहेषु पीत्या जलं पञ्चगव्येन शुष्येत् ॥' इति तत्कामविषयम् । 'अर्वा गतो
 विद्या तोयं करीरं यो विविधंति । एकहस्तपत्नं कृत्वा तपैकं क्षाममाचरेत् ॥
 सुराचटप्रपातोवे पीत्या नाभ्यं जलं तथा । अहोरात्रोपितो मूत्या पञ्चगव्यं
 जलं पिबेत् ॥' इति ।

अथ भावदुष्टमक्षणे प्रायश्चित्तम्—'भावदुष्टं च यद्गन्त वाकारतो वा
 वैतरणतया जुगुप्सितस्यारीरमलादिवासनां जनयति तदुच्यते । अग्निमुक्त-
 गरकादिसङ्घातां वा । तत्र च पराशरः—'भावदुष्टं भावदुष्टं च भाजये भावदुष्-
 ते । भुक्त्वात्रं ब्राह्मणः पञ्चाक्षिरात्रेण विमुष्यति ॥' इति । एतत्कामकारवि-
 षयम् । यत्तु गौतमेन भावदुष्टं केवलमित्यादि प्राक्पञ्चगव्येष्वः पठित्वा प्राय-
 क्षित्तमुक्तम्—'प्राक् पञ्चगव्येष्वर्चनं इतप्रयासं च' इति तत्कामविषयम् ॥
 सङ्घातां तु—'सङ्घात्त्वाने समुत्पन्ने भोज्याभक्ष्यसंश्लितम् । आहारशुद्धिं यथा-
 मि तन्मे निगदतः शृणु ॥ अक्षारलवणां रूक्षां पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्षकात् । त्रिरात्रं
 सङ्घुष्णीं वा ब्राह्मणः पयसा सह ॥ पकाशविरुपत्राणि कुसान्पद्ममुद्गन्वरम् ।
 अथः पिबेत्काशयित्वा त्रिरात्रेण विमुष्यति ॥' इति वसिष्ठोक्तं प्रष्टव्यम् ।
 मनुशास्त्रेभोज्यभोजनसङ्घातामुक्तम् (५१२)—'संबत्सरस्यैकमपि चरेत्कृष्णं
 द्विजोक्तमः । अज्ञातमुक्तमुष्ययं ज्ञातस्य तु विशेषतः ॥' इति ॥

अथ कालदुष्टमक्षणे प्रायश्चित्तम्—कालदुष्टं च पर्युषिताग्निद्वैतगोष्ठी-
 रादि । तत्र चाकामतः 'शेषेषूपवसेदहः' इति मनुक्तं वेदितव्यम् । कामतस्तु
 —'कैवकानि च शुक्लानि तथा पर्युषितं च वत् । कजीवपकं मुक्त्वा च त्रिरा-
 त्रेण तु मती भवेत् ॥' इति शाङ्गोक्तं वेदितव्यम् । केवलान्यकैहाकानि । अग्नि-
 द्वैतगोष्ठीरादिषु प्रायश्चित्तं प्राक् प्रदर्शितम् । नबोदकस्य पाने तु पञ्चगव्यप्राक-
 नम् ।—'सृष्टाश्विदन्तजैः पत्रैः सङ्घुष्णिकपदकैः । पीत्या नबोदकं चैव पञ्च-
 गव्येषु शुष्यति ॥' इति गृह्यसुश्रुतकथ्यकारणात् ॥ कामतस्तत्पवातः कर्त-
 व्यः—'काले नबोदकं कुदं न पिबेत् भ्रह्मं हि तत् । अकालं तु पचाहं स्वा-
 तीत्या नाचादहमिहम् ॥' इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । ग्रहणकालभोजने तु
 चाण्ड्रावणम्—'नवभाद्रप्रामवाभकाशसग्रहभोजने । त्रारिणां प्रथमे गर्भे
 मुक्त्वा चाण्ड्रावणं चरेत् ॥' इति ज्ञातातपस्वरणात् ॥ यदा तु सप्तहादव्यथ
 विद्विहकाले कुंठे तदाह मार्कण्डेयः—'चन्द्रस्य यदि ज्ञा भागोर्दक्षिणद्वि-
 कर्षणं । ग्रहणं तु भवेत्तद्विषयं पूर्वं भोजनकियात् ॥ नाचरेत्सग्रहे चैव तथैवा-
 क्षुद्रपागते । वायत्वाचोद्वयकस्य नाशीवाजावदेव तु ॥' तथा—'ग्रहणं तु भवे-

दिव्योः प्रथमादधियामतः । सुजीतावर्तनात्पूर्वं प्रथमे प्रथमादधः ॥ तथा—
 'अपराहे न मध्याहे साधाहे न तु सङ्घे । सुनित सङ्घे वेष्वाच पूर्वं जीवक-
 क्रिया ॥' इति । यच्च मनुनोक्तम्—'नाभीवात्संधिवेकायां नातिप्रगे नातिहाव-
 मित्येवमादि' । यच्च बृहच्छातातपेनोक्तम्—'जाना दधि च सफूज जीका-
 मो वर्जयेदिति । भोजनं तिलसंबद्धं ज्ञानं चैव विषक्षणः ॥' इत्येवमादिष्वना-
 दिदृष्टप्रायश्चित्तेषु—'प्राणावामसतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये । उपपातकजातानामना-
 दिदृष्ट चैव हि ॥' इति योगीश्वरोक्तं प्राणावामसतं द्रष्टव्यम् ॥ कामतस्तु
 'शेषेषूपवसेदहः' इति मनुकोपवासो द्रष्टव्यः ॥

अथ गुणदुष्टशुक्तादिभक्षणे प्रायश्चित्तम् । तत्र मनुः (॥१५३ ॥)—
 'शुक्लानि च कषायानि पीत्वाऽमेध्यान्यपि द्विजः । तान्नन्नवलप्रक्षीयावत्तन्नं ब्रह्म-
 स्वः ॥' इति । अत्राकामतः 'शेषेषूपवसेदहः' इत्युपवासो द्रष्टव्यः । कामतस्तु—
 'केवकानि च शुक्लानि तथा पर्युपितं च यत् । ऋजीपकं भुक्त्वा च चिरात् न तु
 मती भवेत् ॥' इति शाङ्गोक्तं द्रष्टव्यम् । एतन्नामलकादिफलदुक्तकाजिकादिष्व-
 तिरेकेण द्रष्टव्यम् । 'कुण्डिका सफला येषु गृहेषु स्थापिता भवेत् । तस्मास्तु
 काजिका प्राज्ञा नेतरत्वाः कदाचन ॥' इति स्मरणात् ॥ उदुत्तखेहादिषु तु
 'उदुत्तखेहिलियनपिण्याकमथितप्रभृतीनि चाक्षवीर्षाणि नाभीवात्' इत्युक्त्वा
 'प्राक्पञ्चनक्षत्रचर्द्धं घृतप्राशनं च' इति गौतमोक्तं द्रष्टव्यम् । विक्रमं
 घृतादिमकम् । अनाहुताद्यन्नभोजने तु क्लिप्त आह—'वस्य चाग्नी व क्रियते
 वस्य चोमं न दीयते । न तन्नोज्यं द्विजातीनां भुक्त्वा चोपवसेदहः ॥ इषा-
 कृसरसंयावपायसापूपशङ्कुलीः । आहिताग्निर्द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ॥'
 इति ॥ अनाहिताग्नेस्तु 'शेषेषूपवसेदहः' इत्युपवासो द्रष्टव्यः ॥ मित्रभाजना-
 दिषु तु भोजने संबर्तेनोक्तम्—'शूद्राणां भाजने भुक्त्वा भुक्त्वा वा मित्रभा-
 जने । अहोरात्रोपितो भुक्त्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥' इति ॥ तथा स्मृत्य-
 न्तरेऽप्युक्तम्—'बटाकांशयपत्रेषु कुम्भीतिन्दुकपत्रयोः । कोविदारकदन्धेऽ
 भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति । तथा—'पलाशपत्रपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं
 चरेत् । वावप्रस्थो यतिश्चैव लभते चान्द्रिकं फलम् ॥' इति ॥

अथ हस्तदानादिक्रियादुष्टाभोज्यभक्षणे प्रायश्चित्तम् । तत्र पराशरः—
 'माक्षिकं फौणितं शाकं गोरसं लवणं घृतम् । हस्तदत्तानि भुक्त्वा तु दिव-
 मेकमभोजनम् ॥' इति । कामतस्तु—'हस्तदत्तभोजने अत्राह्णसमीपे भोजने
 दुष्टपक्विभोजने पङ्कथप्रतो भोजनेऽभ्यक्तमूत्रपुरीषकरणे सूतसूतकश्चूद्राभोजने
 शूद्रेः सह स्वमे चिरात्रमभोजनम्' इति हारीतोक्तं विशेषम् । पर्वावाहदावहुडे
 तु—'प्राह्णानां ददच्छूद्रः शूद्राणां प्राह्णानो ददत् । द्वयमेतदभोज्यं स्वानुक्त्वा पूष-
 वसेदहः ॥' इति बृहस्पत्याहवल्क्योक्तमवगन्तव्यम् । शूद्रहस्तेनभोजने तु
 'शूद्रहस्तेन यो भुङ्क्ते पानीयं वा पिबेत्कश्चिद् । अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्च-

१ क्षिपते स. २ चाक्षं स. ३ दुष्टाभोजने स. ४ फौणितं हस्तदत्तानि कारः काकपीति लोके
 प्रसिद्धम्.

नृत्वेन द्रुष्यति' इति कर्त्तव्यं विशेषम् । अथानुष्ठेऽपि—'आत्मनाचक्षपायो
 कर्त्तव्यमाहृतोऽपि वा । द्रुष्येन धर्मितं युक्त्वा कृच्छ्रं साम्प्रत्यं चरेत् ॥' इति ते-
 मेयोक्तम् । पित्राहुरेतेन लक्षाक्षभोजने तु 'मुद्धे केत्पार्वणभादे प्रात्याचान्नाचक्ष-
 चरेत् । उपवाससिद्धिमाहादिवत्साम्प्रतं प्रकीर्तितः ॥ प्रात्याचान्नघ्नं कृत्वाचहोरात्रं
 सपिण्डने । असरूपे स्मृतं नक्तं व्रतपारणके तथा ॥ द्विगुणं क्षत्रियकैतद्विगुणं
 वैश्यभोजने । साक्षाच्चतुर्गुणं शैतस्मृतं शूद्रस्य भोजने ॥ अतिथौ तिष्ठति द्वारि-
 क्षयः प्राशमित्ये द्विजाः । रुचिरं तजयेद्द्वारि युक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति
 गारुड्याजोक्तमवगन्तव्यम् । हारीतेनाप्युक्तम्—'एकादशादे युक्त्वाचं युक्त्वा
 लंघने तथा । उपोष्य विधिवत्कृत्वा कृष्माण्डैर्बहुवाकृतम् ॥' इति । विष्णु-
 व्याख्युक्तम्—'प्राजापत्यं नवभादे पादोनं चाद्यमासिके । त्रैपक्षिके तदर्थं तु
 पञ्चमस्यं द्विमासिके ॥' इति । इयं चापद्विषयम् । अनापदि तु—'चान्द्रायणं नव-
 भादे प्राजापत्यं तु मिश्रके । एकाहस्तु पुराणेषु । प्राजापत्यं विधीयते ॥' इति
 हारीतेनोक्तं ब्रह्मव्यम् । प्राजापत्यं तु मिश्रके इत्येतदाद्यमासिकविषयं ब्रह्मव्यम् ।
 द्वितीयादिषु तु—'प्राजापत्यं नवभादे पादोनं चाद्यमासिके । त्रैपक्षिके तदर्थं स्वा-
 त्यादो द्विमासिके तथा ॥ पादोनकृच्छ्रमुदीष्टं षण्मासे च तथाभिव्दके । त्रैशं
 चान्द्रमासेषु प्रत्यहं वेदहः स्मृतम् ॥' इति षट्त्रिंशन्मतोक्तं ब्रह्मव्यम् ॥ क्ष-
 त्रिचादिभ्रातृभोजने त्वनापदि तत्रैव विशेष उक्तः—'चान्द्रायणं नवभादे परा-
 को मासिके स्मृतः । त्रैपक्षिके साम्प्रतपनं कृच्छ्रो मासद्वये स्मृतः ॥ क्षत्रियस्य
 नवभादे व्रतमेतदुदाहृतम् । वैश्यस्वार्थाधिकं प्रोक्तं क्षत्रियासु मनीषिभिः ॥
 शूद्रस्य तु नवभादे चरेच्चान्द्रायणद्वयम् । सार्धं चान्द्रायणं मासे त्रिपक्षे त्वैन्द-
 वं स्मृतम् ॥ मासद्वये पराको स्वावूर्ध्वं साम्प्रतपनं स्मृतम् ॥' इति । यत्तु शङ्ख-
 खनम्—'चान्द्रायणं नवभादे पराको मासिके स्मृतः । पञ्चमस्येऽतिकृच्छ्रः स्वा-
 त्यण्मासे कृच्छ्र एव तु ॥ भाविव्दके पादकृच्छ्रः स्वादेकाहः पुनराभिव्दके । अत-
 उर्ध्वं न दोषः स्वाच्छकृत्स्य वचनं तथा ॥' इति, तत्सर्पादिहतविषयम् ।—'वे-
 शेनाः पतिताः क्लीबा' इत्याद्यपाङ्केयविषयं वा ॥—'चण्डालादुदकात्सर्पाद्वाह-
 वाद्द्विभुतादपि । दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥ पतनानाक्षकैश्चैव
 विषोद्भवानकैस्तथा । युक्त्वैवां वोढश्चभादे कुर्याद्विन्दुव्रतं द्विजः ॥' इति ।
 तथा—'अपाङ्केयान्बुद्धिदय आर्द्धमेकादसेऽहनि । प्राह्वानस्य युक्त्वाचं विष्णु-
 चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति ।—'आमभादे तथा युक्त्वा तसकृच्छ्रेन द्रुष्यति । सं-
 कल्पिते तथा युक्त्वा त्रिरात्रं क्षपणं भवेत् ॥' इति भरद्वाजेन युक्त्वावधित्ता-
 मिधानात् ॥

ब्रह्मचारिणस्तु बृहद्यमो विशेषमाह—'मासिकादिषु बोऽभीवाप्तमा-
 ञ्जनतो द्विजः । त्रिरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ॥' प्रात्याचान्नघ्नं कृत्वा
 वृत्तं प्राह्वय विष्णुष्यति ॥' इति । इदमज्ञानविषयम् । कामतोऽपि स एवाह—
 'अनु मांसं तु बोऽभीवाच्छ्राद्धेः सूतक एव वा । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं व्रतक्षेपं

१ मासिके क. २ प्रायश्चित्तं क. ३ त्रिरात्रमिति पाठान्तरम्.

समापयेत् ॥' इति । आमन्नादे तु सर्वत्रार्थम्—'आमन्नादे तदर्थे तु प्राक्कायस्य
तु सर्वदा' इति चट्टत्रिंशन्तेऽभिधानात् ॥ यत्पुनश्चोक्तम्—'इत्युक्तः
पिबेत्पापो गायत्र्या आदभुविद्वजः । ततः संध्यामुपासीत शुक्लेषु तदवन्तर-
म् ॥' इति तदनुक्तप्रायश्चित्तश्राद्धविषयम् ॥ संस्काराङ्गभूतश्राद्धभोजने तु उवा-
सेन विशेष उक्तः—'निवृत्तचूडाहोमे तु प्राक्कामकरणात्तथा । परस्ताम्भयनं
शुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि ॥ अतोऽप्येषु तु शुक्त्वाचं संस्कारं द्विजोत्तमः ।
विभोगानुपवासेन शुष्यते निन्द्यभोजने ॥' इति ॥ सीमन्तोन्नयनाविषु पुन-
र्ध्वीर्यो विशेषमाह—'ब्रह्मोदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । जातश्राद्धे
नवश्राद्धे द्विजश्रान्द्रायणं चरेत् ॥' इति । अत्र ब्रह्मोदनाख्यं कर्माधानाङ्गभूतं
सोमसाहचर्यात् ॥

अथ परिग्रहाभोज्यभोजने प्रायश्चित्तम्—'यस्त्वरूपतोऽनिषिद्धमपि वि-
शिष्टपुरुषस्वामिकतयाऽभोज्यं भण्यते तत्परिग्रहाशुचि । तत्र योगीश्वरेण—
'अदत्तान्धमिहीनस्य नाश्रमश्रादनापदि' इत्यारभ्य सार्धपञ्चभिः श्लोकेभ्योऽप्युक्तः
प्रतिपादिताः । मनुनापि त एव किञ्चिदधिकाः प्रतिपादिताः । (१।२०५-
२१७)—'नाश्रोत्रियतते यश्चेत् प्रामयाजिहुते तथा । श्रिया ह्येतेन च हुते भु-
ञ्जीत ब्राह्मणः कश्चित् ॥ मत्तक्रुदानुराणां च न भुञ्जीत कदाचन । गणाद्यं गणि-
काद्यं च विदुषां च जुगुप्सितम् ॥ स्तेनगायकयोश्चाद्यं तक्ष्णो वार्धुषिकस्य च ।
दीक्षितस्य कर्दपस्य बदस्य निगदस्य च ॥ अभिक्षस्य चण्डस्य पुंस्रस्तां वाम्बि-
कस्य च । विक्रिसस्य सुगवोः क्रूरस्योष्णिकमोजिनः ॥ उद्राद्यं सूतिकाद्यं
च पर्षावाद्यमनिर्दस्य । अर्धर्षितं श्रुत्वासांसमवीरायाश्च योषितः ॥ द्विषद्वं
नगर्षद्यं पतिताद्यमवधुतम् । पिशुनावृतिनोश्चैव क्रतुविक्रयिणस्तथा ॥ सैल्य-
तन्पुत्रावाद्यं कृतश्रमज्ञमेव च । कर्मारस्य निषादस्य रक्षावतरणस्य च ॥ सुवर्ग-
कर्तुर्वेणस्य स्रक्षविक्रयिणस्तथा । श्वरतां शौण्डिकानां च चैकनिर्णेजकस्य च ॥
रजकस्य शूर्षसस्य यस्य चोपपतिर्वृहे । मृष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानां च सर्व-
ज्ञः ॥ अनिर्दस्यं च प्रेताद्यमनुष्टिकरमेव च ॥' इति ॥ अत्र च पदार्था अभद्र-
काण्डे श्राद्धकाण्डे च व्याख्याताः । अत्र प्रायश्चित्तमाह (मनुः १।२२२)
—'शुक्त्वातोऽन्वतमव्याश्रममत्या क्षपणं श्वहस्य । मत्या शुक्त्वा चरेत्कृष्णं रेतो
विष्मूत्रमेव च ॥' इति । पैठीनसिनाप्यकामतस्त्रिराश्रमेवोक्तम्—'कुनसी
श्यावदन्तः पित्रा विषदमानः स्त्रीजितः कुड्डी पिशुनः सोमविक्रयी वाणिज्यो
श्रमवाजकोऽनिश्रसो वृषस्वामभिजातः परिवितिः परिविन्दानो दिधिषुपतिः
पुनर्भुपुत्रशौरः काण्डपृष्ठः सेवकमेत्यभोज्याद्या अपाङ्केया अश्राद्धार्हाः पूर्वां शु-
क्त्वा दत्त्वा वाऽविद्वानतस्त्रिराश्रम्' इति ॥ शङ्गेन त्वेतानेव किञ्चिदधिकान्यपि-
त्वा चान्द्रायणमुक्तं तदभ्यासविषयम् ॥ गीतमेव पुनरुपिष्टपुण्ड्रस्यभिषाद्यैः
त्यादिना अभोज्यान्पठित्वा प्राक्पञ्चनक्षत्रेभ्यश्चदंनं घृतप्राशनं चेति प्रायश्चित्तमुक्तं
तदापद्विषयम् ॥ यस्तु वकारकारेण भोज्यते तस्यापस्तम्बेन विशेष उक्तः—

‘कृत्वास्तीकृता ये तु श्लेषकचण्डाकदस्तुभिः । अमुं करिताः कर्म गवादि-
 क्रमिहितसम् ॥ उच्छिष्टमार्गं चैव तेनोच्छिष्टस्य भोजनम् ॥ सरोद्रविपुराह्वाना-
 माभिषय च मह्यम् ॥ तस्त्रीणां च तथा सङ्गक्रान्तिश्च सह भोजनम् ॥ मासो-
 पिते द्विजाती तु प्राजापत्ये विसोचनम् ॥ चान्द्रायणं त्वाहितान्तेः परात्कल्पवया
 भवेत् । चान्द्रायणं पराकं च चरेत्संवत्सरोपितः ॥ संवत्सरोपितः क्षुर्वा मासाद्यं
 वायकं पिबेत् । मासमात्रोपितः क्षुद्रः कृच्छ्रपादेन क्षुष्यति ॥ ऋषे संवत्सरा-
 त्कल्पं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः । संवत्सरेक्षिभिश्चैव तज्जावंस निगच्छति ॥’ इति ॥

आशौचिपरिगृहीताभोजने तु च्छागलेय आह—‘अशौचान्नाजते
 .वेद्याः सूतके सूतके तथा ॥ प्राणावामसतं कृत्वा क्षुष्यन्ते क्षुद्रसूतके ॥ वैश्ये
 .द्विभ्यंवेद्याहि विसतिर्माह्वाने दस । एकाहं च म्वहं पञ्च ससराश्रमभोजनम् ॥
 तैतः शुद्धिर्भवेत्तेषां पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥’ इति । ब्राह्मणादिक्रमेणैकार्हाम्बहा-
 दयो योज्याः । इदमकामविषयम् ॥ कामतस्तु .मार्कण्डेय आह—‘मुक्त्वा
 तु ब्राह्मणाशौचे चरेत्साम्तपनं द्विजः । मुक्त्वा तु क्षत्रियाशौचे तसकृच्छ्रो वि-
 धीयते ॥ वैश्याशौचे तथा मुक्त्वा महासाम्तपनं चरेत् । क्षुद्रस्यैव तथा मुक्त्वा
 त्रिमासान्तमाचरेत् ॥ यत्तु शङ्केनोक्तम्—‘क्षुद्रस्य सूतके मुक्त्वा चण्दासा-
 न्तमाचरेत् । वैश्यस्य तु तथा मुक्त्वा त्रीन्मासान्तमाचरेत् ॥ क्षत्रियस्य तथा
 मुक्त्वा द्वौ मासौ व्रतमाचरेत् । ब्राह्मणस्य तथाऽशौचे मुक्त्वा मासव्रती भवे-
 त् ॥’ इति । इदमभ्यासविषयम् । एतच्च प्रायश्चित्तमाशौचान्तरं वेदितव्यम् ।
 ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सकृदेवाश्रमभ्राति तस्य तावदाशौचं वाच्यत्, तेषामाशौ-
 चन्वपगमे तु प्रायश्चित्तं कुर्वात्’ इति विष्णुस्मृत्यात् ॥

अपुत्राद्यभोजने तु लिखित आह—‘मुक्त्वा चार्जुनिकलाश्रमव्रतस्यानु-
 तस्य च । क्षुद्रस्य च तथा मुक्त्वा त्रिरात्रं त्वाद्यभोजनम् ॥’ तथा—‘परपाकेनितृचस्य
 परपाकरतस्य च । अपचस्य तु मुक्त्वात्रं द्विजबान्द्रायणं चरेत् ॥’ इति । एतवान्या-
 क्तविषयम् ॥ परपाकेन नितृचादेर्लक्षणं च तेनैवोक्तम्—‘गृहीत्वाग्निं समारोप्य प-
 ञ्चवज्राच्च निर्वपेत् । परपाकेनितृचोऽस्ती मुनिभिः परिकीर्तितः ॥ पञ्चवज्रांस्तु
 यः कृत्वा पराचातुपजीवति । सततं प्रातस्तथाय परपाकरतस्तु सः ॥ गृहस्यभर्म-
 वृत्तौ यो ददातिपरिर्जितः । ऋषिभिर्धर्मतरवक्षैरपचः संप्रकीर्तितः ॥’ इति ॥ यत्तु
 ब्रह्मचार्याद्यभोजने वृद्धयाज्ञवल्क्य आह—‘यतिश्च ब्रह्मचारी च पकावस्था-
 मिवाकुमी । तद्योरत्रं न भोक्तव्यं मुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥’ इति । यच्च पार्व-
 णब्राह्मणान्तर्भवभोजने भरद्वाज आह—‘पक्षे वा यदि वा मासे वस्य नाश-
 म्भित देवताः ॥ मुक्त्वा दुरात्मनस्य द्विजबान्द्रायणं चरेत् ॥’ इति तदुभय-
 मभ्यासविषयम् ॥ पूर्वपरिगणिततिरिक्ता ये निषिद्धाचरणशीलास्तदभो-
 जने तु—‘विराचारक विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च । अर्धं मुक्त्वा द्विजः कुर्वा-
 द्विभेकमभोजनम् ॥’ इति चट्टनिशम्भतोक्तं ब्रह्मव्यम् । अत्रैव संवत्सराभ्या-

१ तथा तस्यैव भोजनं क. २ अशौचान्नाजने क. ३ ततः शुद्धिर्भवेद्विप्रः पञ्चगव्यं पिबेत्ततः इति क. ४ द्विजबान्द्रायणं चरेदिति क. ५ पञ्चवज्रास्तस्य कृत्वा चातुपजीवति क.

से षट्त्रिंशन्मत एवोक्तम्—‘उपपातकमुक्तस्य अश्वमेके निरन्तरम् । अश्वं मुक्त्वा द्विजः कुर्यात्पराकं तु विशोचनम् ॥’ इति । इदं चाश्वमेधमक्षणप्रायश्चित्त-
काण्डगतमविशेषोदितव्रतकदम्बकं हि द्विजाभ्यस्तैव । क्षत्रियादीनां तु पादपाद-
हान्या भवति । ‘विभ्रे तु सकलं देवं पादोर्न क्षत्रिये स्मृतम् । वैश्वेऽर्धं पाद-
एकस्तु शूद्रजातिषु क्षव्यते ॥’ इति चिह्नगुणस्मरणात् ॥

इत्यभक्ष्यमक्षणप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

निमित्तपरिगणनवेकायामुपपातकानन्तरं जातिभ्रंशकरादीनि परिगणितानि
तत्र प्रायश्चित्तान्युच्यन्ते । तत्र मनुः (११।१२४-१२५)—‘जातिभ्रंशकरं
कर्म कृत्वाम्यतममिच्छया । चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ संकरा-
पात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् । मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्वाद्यायकृत्वश्च
हम् ॥’ इति । अभ्यतममिति सर्वत्र संबध्यते । यमेनाप्यत्र विशेष
उक्तः—‘संकरिकरणं कृत्वा मासमश्नाति यावकम् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रमयवा
प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ अपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ॥ शीतकृ-
च्छ्रेण वा शुद्धिर्मेहासान्तपनेन वा । मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोच-
नम् ॥’ इति ॥ शूद्ररूपतिनापि जातिभ्रंशकरे विशेष उक्तः—‘ब्राह्मणस्य
रुजः कृत्वा रासभादिप्रमापणम् । निन्दितेभ्यो धनादानं कृच्छ्रायै व्रतमाचरेत् ॥’
इति । एतेषां च जातिभ्रंशकरादिप्रायश्चित्तानां मन्वायुक्तानां जातिशङ्कयाद्यपे-
क्षया विषयो विभजनीयः । एवं योगीन्द्रहृद्गतमभक्ष्यमक्षणदिप्रायश्चित्तं संक्षे-
पतो दर्शितम् ॥ २८९ ॥

अधुना प्रकृतमनुसरामः—महापातकमतिपातकमनुपातकमुपपातकं प्रकीर्णक-
मिति पञ्चविधं पापजातमुक्तम् । तत्र अतुर्विधप्रायश्चित्तमभिधाय क्रमप्राप्ते प्रकी-
र्णके प्रायश्चित्तमाह—

प्राणायामी जले स्नात्वा खरयानोष्ट्रयानगः ।

नमः स्नात्वा च भुक्त्वा च गत्वा चैव दिवा स्त्रियम् ॥२९०॥

सर्वेषु चार्थं खरयानम् । उष्ट्रमुक्तं यानमुष्ट्रयानं रथगण्वादि तेनाप्ययमनं
कृत्वा दिगम्बरः स्नात्वाभ्यवहृत्य दिवा वासरे च निजाङ्गनासंभोगं कृत्वा च
तदङ्गतरङ्गिष्वादावबगणा कृतप्राणायामः शुध्यति । इदं च कामकारविषयम् ।
(११।२०१)—‘उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः । सेवासौ जकमाङ्गल्य
प्राणायामेन शुध्यति ॥’ इति मनुस्मरणात् । अकामतः स्नानमात्रं कल्प्यम् ।
साक्षात्कारोद्देशे तु द्विगुणावृत्तिः कल्पनीया । तस्य गुरुत्वात् ॥ २९० ॥

गुरुं हुंकृत्य त्वंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।

बध्वा वा वाससा क्षिप्रं प्रसाद्योपवसेदिनम् ॥ २९१ ॥

किंच । गुरुं जनकादिकं त्वंकृत्य स्वमेवमात्थ स्वैवं कृतमित्येकवचनान्तनुष्म-

एतदोक्तमेव निर्भर्त्सं विप्रं वा उवाचांसं समं कनीयांसं वा सकोर्षं तुं पूर्णी-
 प्रसादात् । वा बहुवादीः, इत्येवमाक्षिप्य जल्पवितन्वाभ्यां जल्पकाम्यां विप्रं वि-
 क्षिप्य कष्टे वाससा सुदुस्पर्शोनापि बध्ना क्षिप्रं पादप्रणिपातादिना प्रसादात् क्रोधं
 त्याज्यित्वा दिनमुपबसेत् । अनशन्नकृत्वां वासरं नयेत् ॥ यत्तु यमेनोक्तम्—
 'वादेन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्तविधित्स्यात् । त्रिरात्रोपोषितः क्षात्यां प्रणिपत्य
 प्रसादयेत् ॥' इति तदन्वासविषयम् ॥ २९१ ॥

विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रस्त्वतिकृच्छ्रो निपातने ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽस्युक्पाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरक्षोणिते ॥२९२॥

विप्रजिघांसया दण्डायुद्यमे कृच्छ्रः शुद्धिहेतुः । निपातने तादृगे अतिकृच्छ्रः ।
 अस्युक्पाते रुधिरलावणे पुनः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । अभ्यन्तरक्षोणितेऽपि कृच्छ्रः शु-
 द्धिहेतुः ॥ बृहस्पतिनाप्यत्र विशेष उक्तः—'काष्ठादिना तादृधिरवा त्वभेदे
 कृच्छ्रमाचरेत् । अश्विभेदेऽतिकृच्छ्रः स्यात्पराकस्त्वङ्कर्तमे ॥' इति । पादप्रहारे
 तु यम आह—'पादेन ब्राह्मणं स्पृष्ट्वा प्रायश्चित्तविधित्स्यात् । दिवसोपोषितः
 क्षात्यां प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥' इति ॥ मनुनाम्ब्यानि प्रकीर्णकप्रायश्चित्तानि
 दर्शितानि (१११२०२)—'विनाश्रिरप्सु वाप्यार्तः क्षारीरं संनिषेद्य तु ।
 सचैको बहिराशुष्य गामालभ्य विशुध्यति ॥' इति । विनाश्रिरत्यसंनिहिताख-
 पोत्सर्वैः । क्षारीरं मूत्रपुरीषादि । इदमकामविषयम् । कामतस्तु—'आपद्रुतो
 विना तोषं क्षारीरं यो निषेवते । एकाहं क्षपणं कृत्वा सचैको जलमाविसेत् ॥'
 इति यमोक्तं वेदितव्यम् ॥ यत्तु सुमन्तुवचनम्—'अप्यग्नौ वा मेहतत्सह-
 कृच्छ्रम्' इति तद्वर्तमानविषयमभ्यासविषयं वा ॥ नित्यभौतादिकर्मलोपे तु मनु-
 राह (१११२०३)—'वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ऽज्ञातकर्मत-
 लोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥' इति । भौतेषु दर्शयौर्गमासादिकर्मसु क्षार्तेषु
 चानित्यहोमादिषु प्रतिपदोकेऽप्यादिप्रायश्चित्तैक्यवासना समुच्चयः । ज्ञातकर्म-
 तानिच—'न जीर्णमकवद्वासा भवेत् विभवे सति' इत्येवमादीनि प्रागुक्तानि ।
 ज्ञातकर्मतमधिकृत्य क्रतुनाप्युक्तम्—'दृतेषामाचाराणामेकैकस्य स्वस्तिकमे वा-
 यन्नाहसतं जप्यं कृत्वा पूतो भवति' इति ॥ पञ्चमहायज्ञाकरणे तु बृहस्प-
 तिराह—'निर्भर्त्सं महायज्ञाभ्यो मुह्ये प्रसाहं गृही । अनातुरः सति, यने
 कृच्छ्रार्थेन विद्वुष्यति ॥ काहितान्निकपत्वाभं न कुर्वीतस्तु पर्वणि । अती न
 यच्छेद्वाची वा सोऽपि कृच्छ्रार्थमाचरेत् ॥' इति ॥ द्वितीयादिभार्योपरने तु
 देवक आह—'यत्तां द्वितीयां नो भार्यां ददेद्द्वैताभिकाक्षिभिः । जीवन्त्यां प्र-
 य-
 मायां तु सुरापानसमं हि तत् ॥' इति । स्वभार्याभिर्भंससे तु यम आह—'स्व-
 भार्यां तु वदा क्रोधाद्यगम्येति नरो वदेत् । प्राजापत्यं चरेद्दिमः कृत्रियो दिव-
 साह्वयं ॥ पद्मानं तु चरेद्द्वैरयक्षिरात्रं शूद्रं चाचरेत् ॥' इति ॥

१ कृच्छ्रोऽभ्यन्तरक्षोणिते इति पाठान्तरेऽप्यन्तरक्षोणितेऽपि कृच्छ्रः शुद्धिहेतुरिति वेचन,
 २ सचैकः कानमाचरेत् इ.

अज्ञानभोजनादी हारीत आह—‘बहन्कमण्डलुं रिक्तमन्नातोऽन्धं भोज-
नम् । अहोरात्रेण शुद्धिः स्याद्दिनजप्येन चैव हि ॥’ इति ॥ एकपङ्क्त्युपवि-
ष्टानां खेहादिना वैषम्येण दानादी यम आह—‘न पङ्क्त्यां विषमं दद्यात्त वा-
चेत न दापयेत् । वाचको दापको दाता न वै स्वर्गस्य गामिनः ॥ प्राजापत्येन
कृष्णेण सुष्यंते कर्मणस्ततः ॥ नदीसंक्रमदन्तुश्च कन्याविप्रकरस्य च । समे विष-
मकर्तुंश्च निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥ त्रयाणामपि चैतेषां प्रत्यौपसि च मार्गताम् । मैत्र-
कण्ठेन चाग्नेन द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥’ इति । संक्रम उदकावतरणमार्गः । समे
विषमकर्ता पूजादौ ॥ इन्द्रधनुर्दर्शनादावृष्यशूक आह—‘इन्द्रचापं पला-
शाग्निं बह्व्यस्य प्रदर्शयेत् । प्रायश्चित्तमहोरात्रं धनुर्दण्डश्च दक्षिणा ॥’ पति-
तादिसंभाषणे तु गौतम आह—‘न म्लेच्छाशुष्यधार्मिकैः सह संभाषेत ।
संभाष्यैः पुण्यकृतो मनसा ध्यायेत् । ब्राह्मणेन सह वा संभाषेत तस्पाञ्चजनका-
भवधे पृथग्दर्पाणि’ इति । भार्याजघनानां कामस्य वधे विप्रकरणे प्रत्येकं संब-
त्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यम् ॥ तथा—‘ब्रह्मसूत्रं विना विष्णुमूत्रोत्सर्गादौ स्मृत्य-
न्तरे प्रायश्चित्तमुक्तम्—‘विना यज्ञोपवीतेन यद्युच्छिष्टो भवेद्विजः । प्रायश्चित्त-
महोरात्रं गायत्र्यष्टसतं तु वा ॥’ तत्र ऊर्ध्वोच्छिष्टे उपवासः अधोच्छिष्टस्योदक-
पानादिषु गायत्रीजप इति व्यवस्था । अकामतस्तु—‘पिबतो मेहतश्चैव मुञ्ज-
तोऽनुपवीतिनः । प्राणायामत्रिकं चर्द्धं नक्तं च त्रितयं क्रमात् ॥’ इति स्मृत्य-
न्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ मुक्त्वा शौचाचमनमकृतबोधाने तु—‘बधुत्तिहृत्-
नाचान्तो मुक्त्वा वानशानास्ततः । सद्यः ज्ञानं प्रकुर्वीत सोऽन्वया प-
तितो भवेत् ॥’ इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ चौरायुत्सर्गादी वसि-
ष्ठ आह—‘दण्डोत्सर्गे राजैकरात्रमुपवसेधिरात्रं पुरोहितः कृष्णमदण्डवदण्डने
पुरोहितधिरात्रं राजा कुनली हयावदन्तश्च कृष्णं द्वादशरात्रं चरित्बोद्धरेवाता-
म्’ इति । उद्धरेवातां कुत्सितानां दन्तानां नस्तानां चोद्धरणं कुर्वातामित्यर्थः ।
स्नानपतितादिपङ्क्तिभोजने तु मार्कण्डेय आह—‘अपाङ्केयस्य वः कश्चित्पङ्क्ति
मुक्ते द्विजोत्तमः । अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुष्यति ॥’ इति ॥

नीलीविषये त्वापस्तम्ब आह—‘नीली रक्तं यदा वक्षं ब्राह्मणोऽङ्गेयु चारयेत् ।
अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुष्यति ॥ रोमकूपैर्यदा गच्छेद्भ्रतो मीन्वास्तु
कस्यचित् । त्रिषु वर्णेषु सामान्यं तसकृष्णं विशोधनम् ॥ पाकनं विक्रयश्चैव
तद्गृह्या चोपजीवनम् । पातनं च भवेद्विप्रश्चिभिः कृष्णैर्यपोहति ॥ नीलीदाह
यदा भिन्नाद्ब्राह्मणस्य क्षरीरतः । शोणितं दृश्यते यत्र द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥
स्त्रीणां स्त्रीधार्यसंभोगे लयनीये न दुष्यति ॥’ इति । भृगुणाप्युक्तम्—‘स्त्रीहता
वपने नीली ब्राह्मणस्य च दुष्यति । नृपस्य वृद्धौ वैश्यस्य पर्ववर्ज्यं विहारणम् ॥’
इति ॥ तथा वस्त्रविशेषकृतञ्च प्रतिग्रहः—‘कम्बले पट्टसूत्रे च नीलीरागे
न दुष्यति ॥’ इति कारणम् ॥ ब्रह्मतरुनिर्मितकदाधारोहने शङ्ख आह—

१ निष्कृतिर्न विधीयते इति पाठः. २ प्राजापत्यं तु मार्गणमिति पाठः. ३ त्रिषु वर्णेषु च
सामान्यं क. ४ भवेद्विभे विधिः क.

अथ सत्यं वानमासनं पादुके तथा । द्विजः पकाद्युक्तं त्रिरात्रं तु व्रती
 ॥ अत्रियस्तु रणे पूष्टं दत्त्वा प्राणपरायणः । संवत्सरं व्रतं कुर्वाणस्त्वा
 कल्पमदम् ॥ द्वौ विप्रौ ब्राह्मणाग्रौ वा म्रुण्वती गोद्विजोत्तमौ । अन्तरेण
 गच्छेत्कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥ होमकाके तथा दोहे स्वाध्याये वारसंग्रहे ।
 अन्तरेण वदा गच्छेद्द्विजस्वान्द्रायणं चरेत् ॥ इति । दोहे साक्षाध्यायश्च्युते ।
 अन्तरेण वदा गच्छेद्द्विजस्वान्द्रायणं चरेत् ॥ इति । दोहे साक्षाध्यायश्च्युते ।
 अन्तरेण वदा गच्छेद्द्विजस्वान्द्रायणं चरेत् ॥ इति । दोहे साक्षाध्यायश्च्युते ।
 अन्तरेण वदा गच्छेद्द्विजस्वान्द्रायणं चरेत् ॥ इति । दोहे साक्षाध्यायश्च्युते ।

अथिदोहाविशेषगमनेऽपि देवल आह—‘सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्र-
 त्वात्सिनः । अङ्गवङ्गकलिङ्गान्भ्रान् गत्वा संस्कारमर्हति ॥ एतच्च तीर्थवाशा-
 त्तरेकेण द्रष्टव्यम् ॥ स्वपुरीपदर्शनादौ यम आह—‘प्रत्यादित्यं न मेहेत
 न चरयेदात्मनः शकृत् । इष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत गामसिं ब्राह्मणं तथा ॥’ इति ।
 अहोऽप्याह—‘पादप्रतपनं कृत्वा कृत्वा बद्धिमधस्तथा । कुतः प्रसूय चार्दौ
 तु दिनमेकं व्रती भवेत् ॥’ इति ॥ अत्रियाद्युपसंग्रहणे हारीत आह—‘अभि-
 वादानेऽहोरात्रमुपवासत् । वैश्याभिवादाने त्रिरात्रम्, शूद्राभिवादाने त्रि-
 रात्रमुपवासः’ इति ॥ तथा ‘शम्भारूढे पादुकोपानहारोपितपादोच्छिष्टान्धकार-
 णाद्वाहकजपदेवपूजाविरताभिवादाने त्रिरात्रमुपवासः स्वादन्वत्र निमञ्जितेना-
 न्नं भोजनेऽपि त्रिरात्रम्’ इति ।

सामित्युपपादिहस्तस्याभिवादानेऽप्येतदेव—‘समित्युपकुशाज्याम्बुसूद-
 न्नाक्षतपाणिकम् । जपं होमं च कुर्वाणं नाभिवादेत वै द्विजम् ॥’ इत्यापस्तम्बीये
 अपादिभिः समभिध्याहारात् । अभिवाद्यकस्यापीदमेव प्रायश्चित्तम्—‘नोदकु-
 ष्महस्योऽभिवाद्येत् न भैक्षं चरच्च पुण्यायादिहस्यो नाशुचिर्न जपञ्च देवपितृकार्यं
 कुर्वञ्च क्षयामः’ इति तस्यापि शङ्केन प्रतिषेधात् । एवमन्यान्वपि वचांसि
 स्पृशन्तरतोऽन्वेद्याणि ग्रन्थगौरवभयाद्वा न लिख्यन्ते ॥ २९२ ॥

इति प्रकाशकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

निमित्तानामानन्याप्रतिषेधकप्रायश्चित्तस्य वक्तुमशक्यं वात्सामान्येनोपदिष्टा-
 नुपदिष्टविषये प्रायश्चित्तविशेषज्ञानार्थमिदमाह—

देशं कालं वयः शक्तिं पापं चावेक्ष्य यत्नतः ।

प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद्यत्र चोक्ता न निष्कृतिः ॥२९३॥

यदुक्तं प्रायश्चित्तजातं वक्ष्यमाणं वा तद्देशादिकमवेक्ष्य यथा कर्तुं प्राणविप-
 शिर्न भवति तथा विषयविशेषे कल्पनीयम् । इतरथा प्रधाननिवृत्तिप्रसङ्गात् ।
 तथाच वक्ष्यति—‘वायुमक्षौ दिवा तिष्ठन्नाग्निं नीत्वाप्सु सूर्यं दह’ इति, तत्र
 यदि हिमवद्भिर्निर्गच्छेत्तन्नामुद्रकवास उपदिश्यते अतिशीताकुलिते वा क्षिति-
 रादिकाके तदा प्राणविशेषो भवेदिति तद्देशकाकपरिहारेणोदकवासः कल्पनी-
 यः । तथा बबोविशेषाद्यपि यदि नक्षत्रवार्षिकादेरपूर्णद्वादशवार्षिकस्य वा द्वाद-

१ अङ्गवङ्गकलिङ्गान्ध. २ प्रायश्चित्तनिमित्तस्य ख. ३ उदवास ड. ४ द्वादशवार्षिकादिकं ड.

आदिदिकं प्रायश्चित्तमुपदिश्यते तदा प्राणा विपथेरश्चिति ततोऽन्वयवत्के त-
 त्यायश्चित्तं कल्प्यम् । अतएव स्मृत्यन्तरे 'कश्चिदर्थं कश्चित्प्रायः' इति वृद्धादिषु
 प्रायश्चित्तस्य हासोऽभिहितः तच्च श्रावप्रपञ्चितम् । तथा धनदानतपश्चरणादिषु-
 लयपेक्षया च नहि निर्धनस्य पात्रे धनं वा पर्याप्तमित्याद्युपपद्यते । तथोद्विग्नपि-
 तादेवां परांकादिकं नापि क्षीणप्रादेर्जपादिकं । अतएव गजादीनामश्रावणं दानं
 दातुं चरेत्कृच्छ्रमेकैकस्य विष्णुदये इत्युक्तम् । तथा 'प्रायश्चित्तार्थमर्हन्ति क्षियो
 रोगिण एव च' इति तपस्यशक्तस्य स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तस्य हासोऽभिहितः ।
 तथा पापं च महापातकादिरूपेण सप्रत्ययाप्रत्ययसकृद्भ्यासादिरूपेण चावेक्ष्य
 यत्नतः सकलधर्मशास्त्रपर्यालोचनया प्रायश्चित्तं कल्पनीयम् । तत्राकामतो यद्वि-
 हितं तदेव कामकृते द्विगुणं कामतोऽभ्यासे चतुर्गुणमित्येवं स्मृत्यन्तरानुसारेण
 कल्पनीयम् । तथा—'महापापोपपापाभ्यां योऽभिज्ञंसेन्मृषा परम् । अश्रमक्षो
 मासमासीत' इत्युक्तं, तत्र महापापोपपापयोस्तुल्यप्रायश्चित्तस्यायुक्तत्वान्महापा-
 पापेक्षयोपपातके मासिकव्रतस्य हासः कल्पनीयः । यत्र च हसितजृम्भिताक-
 ङ्कितास्फाकनादिनाकस्मात्कुर्यात्तथा । 'नोदम्बतोऽम्भसि क्षायाञ्च च श्मश्रवादि
 कर्तयेत् । अन्तर्वह्याः पतिः कुर्वन्न प्रजा भवति ध्रुवम् ॥' इत्यादौ प्रायश्चित्तं
 नोपदिष्टं तत्रापि देशाद्यपेक्षया प्रायश्चित्तं कल्प्यम् ॥ ननु किञ्चिदपि निमित्त-
 जातमनुकनिष्कृतिकमुपलभ्यति—'प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये । उप-
 पातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥' इत्यनुकनिष्कृतिष्वपि प्रायश्चित्तस्य वक्ष्य-
 मानत्वात् ॥ गौतमेनाप्येताम्येवानादेशो विकल्पेन क्रियेरन्नित्येकाहादयः प्रति-
 पादिताः । उच्यते । सत्यमस्त्येव सामान्यतः प्रायश्चित्तोपदेशस्तथापि सर्वत्र
 देशकालादीनामपेक्षितत्वात्सत्येव कल्पनावसरः । नच हसितादिषु सर्वत्र प्रा-
 णायामशतं कृत्तम् । निमित्तस्य लघुत्वात् । अतः पापापेक्षया हासः कल्पनीयः
 प्रायश्चित्तान्तरं वा ॥ ननु कथं पापस्य लघुत्वं येन प्रायश्चित्तस्य हासकल्पन-
 नात् । नच प्रायश्चित्ताल्पत्वादिति वाच्यम् । अनुकनिष्कृतित्वादेव । सत्यम् । किन्तु अर्थवा-
 दसंकीर्तनाहुद्विपूर्वाहुद्विपूर्वानुबन्धाद्यपेक्षया च सुबोध एव दोषस्य गुरुलघुभावः ।
 तथा दण्डहासबृहत्पेक्षया च प्रायश्चित्तगुरुलघुभावः । यथा ब्राह्मणावगोरणादौ स-
 जातीवविषये प्राजापत्यादिकमुक्तम्, तत्र यदाश्वानुलोम्बेन प्रातिलोम्बेन बाबगो-
 रणादि क्रियते तदा वा भूर्धोवसिकादिभिस्तदा दण्डस्य तारतम्यदर्शनादेवदोषाल्प-
 त्वमहत्त्वबाधगमात्प्रायश्चित्तस्यापि गुरुलघुभावः कल्पनीयः । दर्शितञ्च दण्डस्य
 गुरुलघुभावः 'प्रातिलोम्ब्यापवादेषु द्विगुणक्षिगुणो दमः' इत्यादिना ॥ २९३ ॥
 पूर्वं महापातकादिभिः पतितस्य प्रायश्चित्तमुक्तं यस्त्वौदत्यादेतन्न विकीर्षति
 तस्य किं कार्यमित्यत आह—

दासीकुम्भं बहिर्गामाभिनयेरन्स्ववान्धवाः ।

पतितस्य बहिः कुर्युः सर्वकार्येषु चैव तम् ॥ २९४ ॥

जीवत एव पतितस्त ये स्था ज्ञातवो बान्धवाः पित्रानात्पुत्रकाले सर्वे संनिपत्य
दासीं प्रेष्या तथा सपिण्डादिप्रेषितना ज्ञानीतमपां पूर्वं कुम्भं घटं प्राणाहृदि-
मिनयेयुः । एतच्चतुर्ध्वंदिरेकतातियिःबद्धः पञ्चमे भागे गुर्वादिंसंमिधौ कार्यम् ।
(१११८२)—‘पतितस्त्रोदकं कार्यं सपिण्डेर्बान्धवैर्बन्धिः । विन्दितेऽह्नि
सायाह्ने ज्ञात्पृथिव्यगुरुसन्धिषौ ॥’ इति अनुस्मरणम् ॥ अथवा दास्येव सपिण्डा-
दिप्रभुका मिनयेय । यथाह मनुः (१११८३)—‘दासी घटमपां पूर्वं पर्व-
स्त्रोत्प्रेतकत्वदा । अहोरात्रमुपासीरक्षाशीचं बान्धवैः सह ॥’ इति । प्रेतवदिति
दक्षिणामुक्तापस्ययोः प्रास्वयम् । तच्च मिनचनमुदकविण्डदानादिप्रेतकियोच-
रकाकं द्रष्टव्यम् । तस्य विद्यागुर्योमिसंबन्धाच्च संनिपत्य सर्वाण्युदकादीनि प्रेत-
कमानी कुर्वुः पात्रं चास्य विपर्ययेयुः दासः कर्मकरो वाऽवकरान् पात्रमानीव
दासीघटात् पूरयित्वा दक्षिणाभिमुखः पदा विपर्ययेत् ‘अमुमनुदकं करोमि’
इति नामप्राहं तं सर्वेऽन्धालभेरन् प्राचीनाबीतिनो मुक्तशिक्षा विद्यागुरवो यो-
निसंबन्धाच्च बीक्षेरन् अप उपस्पृश्य प्राप्तं प्रक्षिसेयुः’ इति गौतमस्मरणम् ।
अथ च त्यागो यदि बन्धुभिः प्रेष्यमाणोऽपि प्रायश्चित्तं न करोति तदा द्रष्टव्यः ।
तस्य गुरोर्बान्धवानां राज्ञश्च समक्षं दोषानभिरुपाप्यानुभाष्य पुनः पुनराचारं
लभस्वेति, स यद्येवमप्यनवस्थितमतिः स्वात्ततोऽस्य पात्रं विपर्ययेदिति शङ्क-
स्मरणम् । ततस्तं कच्छोदकं पतितं सर्वकार्येषु संभाषणसहासनादिषु बधिः
कुर्वुर्बर्जयेयुः । तथाच मनुः (१११८४)—‘निवर्तोरस्ततस्तस्मात्संभाषणस-
हासने । दायाद्यस्य प्रदानं च यात्रामेव च लौकिकीम् ॥’ इति ॥ यदि खेदा-
दिना संभाषणं करोति तदा प्रायश्चित्तं कार्यम् । अत ऊर्ध्वं तेन संभाष्य तिष्ठे-
देकराचं जपत्सावित्रीमज्ञानपूर्वं ज्ञानपूर्वं चेन्निरात्रमिति ॥ २९७ ॥

यदा तु बन्धुत्यागादन्यथा वा जातवीराग्नयः प्रायश्चित्तं च कृतं तदा किं कार्य-
मित्यत आह—

चरितव्रत आयाते निनयेरभवं घटम् ।

जुगुप्सेरन्न चाप्येनं संवसेयुश्च सर्वज्ञः ॥ २९५ ॥ .

कृतप्रायश्चित्ते बन्धुसमीपं पुनरायाते तःसपिण्डाद्यालोः सहिता नवं अनुप-
इतं घटं उदकपूर्णं मिनयेयुः । एतच्च निनयनं पुणवद्भूदादिज्ञानोत्तरकाकं द्रष्टव्यम् ।
(१११८६)—‘प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णं कुम्भमपां नवम् । तेनैव सार्धं प्रा-
त्येयुः ज्ञात्वा पुण्ये जलाशये ॥’ इति अनुस्मरणम् । गौतमेन तु विशेष उक्तः—
‘वस्तु प्रायश्चित्तेन शुष्येतकिञ्चिद् भुदे ज्ञातकुम्भमर्धं पात्रं पुण्यतमात् इदात्पूर-
यित्वा जलमतीन्द्रो वा सप्त पनमप उपस्पृश्येयुरयासौ तापार्थं दध्नुस्तस्यप्रतिगृह्य
जपेत् ‘ज्ञान्ता लोः ज्ञान्ता पृथिवी ज्ञान्तं शिवमन्तरिक्षं वो रोचनकामिह गृ-
ह्णामि’ इत्येतेर्बन्धुभिः पावमानीभिरुत्समन्दीभिः कृष्णाण्डेज्जागं जुहुवाहिरण्यं
दद्याद्दो वाचायां च । यदा तु प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तं स कृतः शुद्धोदेतदेव ज्ञान्नु-

दकं सर्वेषूपपातकेषु' इति ॥ तत पुनं कृतप्रायश्चित्तं ते नैव कुत्सयेयुः तथा सर्व-
कार्येषु ऋयविक्रयादिवु तेन सह संव्यवहरेयुः ॥ २९५ ॥

पूर्वोक्तस्य पतितपरित्यागादिविधेरतिदेशमाह—

पतितानामेष एव विधिः स्त्रीणां प्रकीर्तितः ।

वासो गृहान्तिके देयमन्नं वासः सरक्षणम् ॥ २९६ ॥

य एव पुरुषार्थां परित्यागे पिण्डोदकदानविधिः कृतप्रायश्चित्तानां परिग्रहवि-
धिश्च स एव स्त्रीणामपि पतितानां वेदितव्यः । इयांस्तु विशेषः । पतिताभ्योऽपि
ताभ्यः स्त्रीभ्यः कृतोदकादिकर्मभ्यो वासस्तृणपर्णमयं कुटीगृहकं प्रधानगृहस-
मीपे देयम् । तथा प्राणधारणमात्रमन्नं मलिनं च वस्त्रं पुनः पुरुषान्तरोपभोग-
निवारणसहितं देयम् ॥ २९६ ॥

ननु काः पतितास्ता यासामन्नं परित्यागविधिरित्यत आह—

नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनम् ।

विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवम् ॥ २९७ ॥

हीनवर्णगमनं गर्भपातनमब्राह्मण्या अपि भर्तुः अमाह्वयस्यापि हिंसनमित्ये-
तानि स्त्रीणामसाधारणानि पतननिमित्तानि । अपिचन्द्रात्पुरुषस्य यानि पत्ननि-
मित्तानि महापातकालिपातकानुपपातकान्यभ्यस्तानि चोपपातकादीनि तान्यपि
स्त्रीणां ध्रुवं निश्चितं पतनकारणानि भवन्ति । अतएव शौनकः—'पुरुषस्य
यानि पतननिमित्तानि स्त्रीणामपि तान्येव ब्राह्मणी हीनवर्णसेवायामधिकं पतति'
इति ॥ यस्तु वसिष्ठेनोक्तम्—'त्रीणि स्त्रियाः पातकानि लोके धर्मविदो विदुः।
भर्तृवधो भ्रूणहत्या स्वस्य गर्भस्य पातनम् ॥' इति भ्रूणहत्याप्रहर्षं कृतं तत् दृष्टा-
न्तार्थं न पुनरितरेषां महापातकादीनां पतनहेतुत्वनिरासार्थम् । यद्यपि तेनैव—
'अतस्तु परित्याग्याः शिष्यवा गुणत च वा । पतित्री च विशेषेण युक्तिमेवमन्व-
च वा ॥' इति । अतस्तन्मात्रेण परित्याग्य इत्युक्तं तस्यापि तासां प्रायश्चित्तमपि की-
र्तनीनां मध्ये अस्तसृजानेषु शिष्यगादीनां वैजायगृहवासादिविधिवहेतुरवापुष्पे-
देन स्वानं कुर्वाणान्वासांमिल्लभिर्मावः । अतस्त्वान्वासां पतितानां प्रायश्चित्तमकु-
र्वतीनामपि वासो गृहान्तिके देयमित्यादिकं कर्तव्यमित्यवगम्यते ॥ २९७ ॥

उगुप्सेरन्न चाप्येवं संविशेषुश्च सर्वत्र इत्यस्यापवादमाह—

श्रय्यागतवालस्त्रीहिंसकान्संघसेष तु ।

वीर्णव्रतानपि सतः कृतमसहितानिमान् ॥ २९८ ॥

श्रय्यागतवादिभ्यापवादंकारिणः कृतमसहितान्प्रायश्चित्तेन स्त्रीवधोपानपि न
संव्यवहरेदिति वाच्यधिकोऽयं प्रतिषेधः, किमिति वचनं न कुर्वाणद्वि वचनव्या-
सिमाहोव्यसि, अतस्तत्र वचनपि व्यञ्जितारिणीनां वधेऽस्वीव एव प्रायश्चित्तं तथापि
वाच्यधिकोऽयं संव्यवहारप्रतिषेधः ॥ २९८ ॥

एवं प्रसङ्गेन स्त्रीषु विशेषमभिधाय प्रकृत एव चरितव्रतविधौ विशेषमाह—

घटेऽपवर्जिते ज्ञातिमध्यस्थो यवसं गवाश्च ।

प्रदद्यात्प्रथमं गोभिः सत्कृतस्य हि सत्किया ॥ २९९ ॥

घटेऽपवर्जिते हृदादुदृत्य पूर्णे कुम्भेऽवभिनीतेऽसौ चरितव्रतः सपिण्वादिम-
यस्थो गोभ्यो यवसं दद्यात् । ताभिः प्रथमं सत्कृतस्य पूजितस्य पञ्चाङ्गातिभिः
।त्किया कार्वा । गोभिश्च तस्य सत्कारस्तद्गतवसभक्षणमेव । यदि गावस्तद्वत्
।वसं न गृह्णीयुर्नाहि पुनः प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् । यद्वाह हारीतः—‘स्वप्तिरसा
।कसमादाय गोभ्यो दद्याद्यदि ताः प्रतिगृह्णीयुरयैर्न प्रवर्तयेजुः’ इतरथा नेत्यभि-
।स्तम् ॥ २९९ ॥

महापातकादिपञ्चविधेऽपि दोषगणे प्रातिस्विकव्रतसंदोहमभिधायानुना सक-
।व्रतसाधारणं धर्ममाह—

विख्यातदोषः कुर्वीत पर्यदोऽनुमतं व्रतम् ।

यो दोषो यावत्कर्मसंपाद्यस्ततोऽन्वैर्विख्यातो विज्ञातो दोषो यस्यासौ पर्यदुप-
।दिष्टं व्रतं कुर्यात् । यद्यपि स्वयं सकलसाक्ष्यार्थविचारचतुरस्तथापि पर्येत्समीपमु-
।पगम्य तृया सह विचार्य तदनुमतमेव कुर्यात् । तदुपगमने चाङ्गिरसा वि-
।शेष उक्तः—‘कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः । भुञ्जानो बर्षयेत्पापं
।यावत्काकवाति पर्यदि ॥ सर्वैलं वाग्बतः खात्वा छिन्नवासाः समाहितः । पर्यदा-
।नुमतस्य सर्वं विख्यापयेत्तरः ॥ व्रतमादाय भूयोपि तथा खात्वा व्रतं चरेत् ॥’
।इति ॥ विख्यापनं च पर्यदक्षिणादानानन्तरं कार्यम् । यथाह पराशरः—‘पापं
।विख्यापयेत्पापी दत्त्वा जेजुं तथा वृषम्’ इति । एतच्चोपपातकविषयम् । महा-
।पातकादिपञ्चविधं कल्पम् । यत्कर्म—‘तस्माद्भिजः प्राकृपायः सकृदाहुत्स
।कारिणि । विख्याप्य पापं पर्यदः किंचिदत्त्वा व्रतं चरेत् ॥’ इति, तत्पत्नीर्नक-
।विषयम् । पर्येत्स्वरूपं च मनुना दक्षितम्—‘त्रिविक्रो हेतुकस्यैर्न वैर्यो
।धर्मपातकः । व्रतज्ञातमिजः पूर्वं पर्येत्पा दत्त्वाचरा ॥’ हेतुको वीर्मासायौदित-
।त्वज्जः । तर्को न्यायसाक्षकः । तथाञ्चदपि पर्यद्वचं तैवैव इतिवत्—‘अग्नेर्द-
।विद्युत्प्रविष्टं सामवेदविदेव च । अपरा पर्यद्विज्ञेया धर्मसंज्ञकमिर्नये ॥’ इति ।
।तथा—‘कैकोऽपि वेदविद्वर्म्मं न्यवत्कोत्समाहितः । स ज्ञेयः परमो धर्मो या-
।ज्ञानानुदितोऽनुवैः ॥’ इति । आत्मा च पर्यदो संन्यायेकदा न्यवत्कदा महत्पा-
।तकाद्यपेक्षया वा ॥ यत्तु स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्—‘पातकेषु व्रतं पर्येत्सर्वं
।महापादिषु । उपपापेषु पञ्चासत्सर्वं स्वकी तया अपेक्ष ॥’ इति, तदपि महापा-
।तकादिदोषानुसारेण पर्यदो मुक्तद्वयमात्रप्रतिपादनपरं न पुनः संन्यायिकार्थम् ।
।मन्वादिमहास्मृतिविरोधप्रसङ्गात् ॥ तथा वेदलोचं चात्र विशेषो दक्षितः—

'स्वयं तु ब्राह्मणा ब्रह्मरूपदोषेषु निष्कृष्टम् । तस्याः परीक्षितम् ॥' इति ॥ तेषां च पर्यदा अथर्ववेदप्रवृत्तौ ब्राह्मणानां प्रायश्चित्ताणि ये द्विजाः । जानन्तो न प्रवृत्तमिदं ते चान्तिं प्राप्नुवन्ति ॥' इत्यङ्गिरःस्मरणात् । तेषां पर्यदा ज्ञात्वैव व्रतमुपदेष्टव्यम्—'अज्ञात्वा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं ददाति नः । प्रायश्चित्ती भवेत्पूतः किल्बिषं पर्यदं व्रजेत् ॥' इति घसिष्टस्मरणात् ॥ क्षत्रियादीनां तु कृतैर्नसां धर्मोपदेशे विशेषोऽङ्गिरसा दर्शितः—'न्यायतो ब्राह्मणः क्षिप्रं क्षत्रियादेः कृतैर्नसः । अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतं सर्वं समादिशेत् ॥ तथा शूद्रं समासाद्य सदा धर्मपुरःसरम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविचर्जितम् ॥' इति । तत्र च यागाद्यनुष्ठानशीलानां जपादिकं वाच्यम् । इतरेषां तु तपः । 'कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः कदाचित्पापमागताः । जपू होमादिकं तेभ्यो विशेषेण प्रदीयते ॥ ये नामधारका विप्रा मूर्खा धनविचर्जिताः । कृष्णचान्द्रायणादीनि तेभ्यो दद्याद्विशेषतः ॥' इति ॥

इति प्रकाशप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

अथ रहस्यप्रायश्चित्तम् ।

'व्याख्याय व्यातदुरितशातनीं व्रतसंततम् ।

रहःकृताघसंदोहहारिणीं व्याहरन्मुनिः ॥'

तत्र प्रथमं सकलरहस्यव्रतसाधारणं धर्ममाह—

अनभिरुयातदोषस्तु रहस्यं व्रतमाचरेत् ॥ ३०० ॥

कर्तव्यतिरिक्तैरनभिरुयातो दोषो यस्यासी रहस्यमप्रकाशं प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् । अतः कीर्त्तनभोगादौ तस्या अपि कारकत्वात् तदितरैरविज्ञातदोषस्य रहस्यव्रतमिति मन्तव्यम् । अत्र यदि कर्ता स्वयं धर्मशास्त्रकुशलत्वादा परस्मिन्निष्ठायाश्च स्वनिमित्तोचितं प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् । यस्तु स्वयमनभिज्ञोऽसौ केचिद्ब्रह्महत्यादिकं कृतं तत्र किं रहस्यप्रायश्चित्तमित्यन्यथाजेनावगम्य रहोमसमनुतिष्ठेत् । अतएव कीर्त्तनयोरन्यमुनैव मार्गेण रहस्यव्रतज्ञानसिद्धेरविकारसिद्धिः । नच वाच्यं रहस्यव्रतानां जपादिप्रधानत्वादिष्यद्योश्च कीर्त्तनयोरनुपपत्तेरवधिकार इति । यतोऽनैकास्ततो रहस्यव्रतानां जपादिप्रधानत्वम् । इत्यन्तरेष्वुपदेशात् गौतमोक्तप्रमाणायामादेरपि संभवाच्च । इतरेषामपि अज्ञानेन चिच्छन्दःपरिज्ञानमात्रमेवाधिकारोपयोगि न त्वन्वविषयश्च । नहि अज्ञानेनैवादी उच्यतेऽहोमादिविषयिणी प्रतिपत्तिरुपयुज्यते । चेन्नतादिरिज्ञानं स्वयमपेक्षणीयम् ।—'अभिवित्त्वा नृषिं ब्रह्मो देवतं योगमेव च । योऽन्यापवेज्येहापि प्रायीषाजायते तु सः ॥' इति व्यासस्मरणात् ॥ अत्रान्यद्व्यतिरेकौ पदः प्रकृतः, कालविशेषानुक्तौ संवत्सरादयः, देशविशेषानुक्तौ शिलोक्त्यादयो गौतमाद्यभिहितः प्रकाशप्रायश्चित्तवद्व्येषणीयः ॥ ३०० ॥

१ उपर्यच पर्यदा च. २ तत्राच च.

शुद्धिः कृत्वा च प्राणायामः

अन्तर्जले विशुध्यते इत्युक्त्वा च प्राणायामः

त्रिरात्रमुपोषितोऽन्तर्जलेऽधमर्षणेन महर्षिणा एवं सूक्तं अधमर्षणं
 त्वं च' इति त्वचमानुष्टुभं भाववृत्तदेवताकं जप्त्वा त्रिरात्राम्ने एवसितीतीं गां
 एवा ब्रह्महा विशुध्यति । जपब्रह्मन्तर्जले निमग्नेन त्रिरावर्तनीचः । यथाह
 पुमन्तुः—'देवद्विजगुरुहस्ताप्सु निमग्नोऽधमर्षणं सूक्तं त्रिरावर्तयेत् । मातरं
 गोत्रीं गत्वा मातृप्वसारं क्षुपां सर्षीं बान्धुद्वैऽगम्यागमनं कृत्वाऽधमर्षण-
 ब्रह्मन्तर्जले त्रिरावर्त्य तदेतस्मात्पूतो भवति' इति । एतच्चाकामकारविषयम् ।
 यत्सु मनुनोक्तम् (११२४८)—'सभ्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु चोडस्य ।
 अपि भ्रूणहणं मासापुनन्यहरहः कृताः ॥' इति, तदप्यकिञ्चैव विषये गोदाना-
 तत्त्व वेदितव्यम् । यत्सु गौतमेन षट्त्रिंशद्वात्रात्रतमुक्त्वोक्तं 'तत्रैव एव
 ब्रह्महत्यासुरापानसुवर्णलेयगुरुतल्पेषु प्राणायामैः ज्ञातोऽधमर्षणं जपेत्' इति,
 तदकामतो सहृद्भवविषयम् । यत्सु बौधायनेनोक्तम्—'प्रामात्यार्षी चोदीर्षी
 दिक्षमुपनिष्कम्प्य ज्ञातः शुचिः शुचिवासा उदकाम्ने स्थण्डिलमुपकिञ्च सह-
 स्त्रिंशद्वात्राः गोशकृत्पूतेन पाणिनादित्याभिमुखोऽधमर्षणं स्वाध्यायमधीवीत ।
 प्रातः शतं मध्याह्ने शतमपराह्णे शतं परिमितं चोदितेषु नक्षत्रेषु प्रसृतिवाचकं
 प्राचीयात् । ज्ञानकृतेभ्योऽज्ञानकृतेभ्यश्चोपपातकेभ्यः ससरात्रात्प्रमुच्यते द्वादश-
 रात्राम्महापातकेभ्यो ब्रह्महत्यासुरापानसुवर्णलेयानि वर्जयित्वा एकविंशतिरात्रेण
 तान्त्वपि तरतीति तत्कामकारविषयम्, अकामतः भोत्रियाचार्यसंबनस्त्ववध-
 विषयं वा । यत्सु मनुनोक्तम् (१२१२५८)—'भरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रवतो
 वेदुर्लहिताम् । मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः क्षोभितस्त्रिभिः ॥' इति, तत्कामतः
 भोत्रियादिष्वविषयमितरत्र कामतोऽभ्यासविषयं वा । यत्सु बृहस्पिणुनोक्तम्
 —'ब्रह्महत्यां कृत्वा प्रामात्यार्षीमुदीर्षी वा दिक्षमुपनिष्कम्प्य प्रभूतेष्वनैनाग्नि
 ब्रह्महत्याधमर्षणेनाहसहजमाज्याहुतीर्जुहुयात्तत एतस्मात्पूतो भवति' इति, तत्रि-
 ण्युजवधविषयमनुप्राहकविषयं वा । यत्सु यमनोक्तम्—'भ्यहं त्ववसेषुक्त-
 किण्वोऽनुपवक्ष्यः । मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिंशत्पितृवाधमर्षणम् ॥' इति, तदनु-
 कतो ह्यनुर्गिणुजवधविषयं प्रवोजकानुमस्तुविषयं वा । यत्सु ह्यारीतेनोक्तम्
 —'महापातकतिपातकानुपातकोपपातकानामेकतमेव संनिपाते चाधमर्षणमेव
 त्रिंशद्वेत्' इति तत्रिमितकर्तृविषयम् । एवमन्यान्वपि स्मृतिवाक्यान्वम्बिज्ये-
 नैव विषयेषु विमलवीद्यानि प्रमदगौरवमवाच किञ्चन्यते । एतदेव अतज्जातं
 वाचस्त्वोपिस्त्रिंशद्विद्वत्सात्रेभ्यामाहितस्त्रिपत्नीं गर्भिण्यामविशते च मर्षे व्या-
 कृदिते तुरीयांस्त्वन्मनुष्टेयम् ॥ ३०१ ॥

१ गां दत्त्वा चपत्. २ न्यह्य नमर्षं च. ३ कामतो वच स. ४ वासाः सहृद् स.

श्रायश्चित्तान्तरमाह—

लोमभ्यः स्वाहेत्यथवा दिवसं मारुताशनः ।

जले स्थित्वाभिर्जुहुयात्त्वारिंशद्दृताहुतीः ॥ ३०३ ॥

अथवाहोरात्रमुपोषिते रात्राबुदके ब्रासं कृत्वा प्रातर्जलात् लोमभ्यः स्वाहेत्याचैरष्टभिर्मैत्रेकेन पञ्चपञ्चाहुतय इत्येवं चत्वारिंशद्दृताहुतीर्जुहुयात् । इदं च पूर्वोक्तसमानविषयम् । उदवासस्य क्लेशबाहुल्यात् ॥ ३०२ ॥

ऋतप्राप्तं सुरापानप्रायश्चित्तमाह—

त्रिरात्रोपोषितो हुत्वा कूष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः ।

सुरापानत्त्वारिंशद्दृताहुतीरित्यनुवर्तते । त्रिरात्रमुपोषितः कूष्माण्डीभिः यदैवादेवहेडनमित्याद्याभिः कूष्माण्डरष्टाभिरनुष्टुप्भिर्मैत्रिक्लृपदेवताभिर्कृगिभश्चत्वारिंशद्दृताहुतीर्हुत्वा शुचिर्भवेत् । तथा बौधायनेनाप्युक्तम्—‘अथ कूष्माण्डीभिर्जुहुयाद्योऽपूत एवात्मानं मन्येत पावदर्वीचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते । अयोनौ वा रेतः सिक्त्वान्यत्र स्वप्नात्’ इति । यत्तु मनुना (११२४९)—‘कौत्सं जलपाप इत्येतद्वासिष्ठं च प्रतीयुवं । माहितं शुद्धवत्यथ सुरापोऽपि विष्णुष्यति ॥’ इति । मासं प्रत्यहं षोडशकृत्वोऽपनःशोशुचद्वं प्रतिश्लोमेभिरुपसं वासिष्ठम् । महित्रीणामबोस्वेतोन्विन्वृत्सवामेत्येतेषामन्यतमस्य जप उक्तः स त्रिरात्रोपवासकूष्माण्डहोमाशक्तस्य वेदितव्यः । एतच्चाकामतः पैट्याः सकृत्पाने, गौडीमाध्योस्तु पानाहुती च वेदितव्यम् । यच्च मनुना (११२५१)—‘मग्नैः शाकलहोमीचैरुदं हुत्वा घृतं द्विजः । स पूर्वप्यहम्येवो जप्त्वा वा नम इत्युच्यते ॥’ इति । संवत्सरं प्रत्यहं ‘देवकृतसैनसः’ इत्यादिभिरष्टभिर्मैत्रेहोमो ‘नम इदुमं नम आविवासे’ इत्येतस्या ऋषो वा जप उक्तः स कामकारविषयः । यत्तु महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्ग्राः समाहितः । अन्वसायं पावमानीभैश्चाहारो विष्णुष्यति ॥’ इति तदध्यासविषयः, सतुषितसमहापातकविषयं वा ॥

सुवर्णमेघप्रायश्चित्तमाह—

ब्राह्मणस्वर्णहारी तु रुद्रजापी जले स्थितः ॥ ३०३ ॥

ब्राह्मणस्वर्णहारी पुनश्चिरात्रोपोषितः जलमध्यस्थो नमस्ते रुद्र मन्वथ इति ऋक्श्रुचिर्जपयुक्तः शुच्यतीति ॥ शास्तातपेनात्र विशेष उक्तः—‘अथं पीत्वा सुवर्णारोहं गत्वा श्लेवं कृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा । अस्मात्कृत्वा अकलशव्यासपावो रुद्राभ्यामी सुच्यते सर्वपापैः ॥’ इति । जपश्लोकैकादशकृत्वः कार्यः । ‘सुवर्णसमुपान्धापि क्षान्नावैर्त्वं धर्मयित् । महापापैरपि स्पृष्टो सुच्यते नात्र संशयः ॥’ इत्यधिकारण्यात् ॥ यत्तु मनुना (११२५०)—‘सकृत्पानास्वामीवं शिवसंकल्पमेव च । सुवर्णमपहृत्वापि क्षयात्कथंति शिवेकः ॥’ इति द्विपञ्चाशद्व-

१ मासं जलपाप इत्येतद्वासिष्ठं च उच्यते । माहितं शुद्ध च ।

इत्याकल्प 'अस्ववामस्वपकितस्वहोतुः' इति सूक्तस्य तथा 'वज्राप्रतोदूरदुवैतुवैवम्' इति शिवसकंस्पष्टस्य बहुवचस्य वा सकृजप उक्तः सोऽप्यन्तविगुणस्वा-
कल्पार्णहरने गुणवतोऽप्यहर्तुर्महत्त्वः । सुवर्णस्युपपरिमाणविषयोऽनुप्राह-
प्रयोजकविषयो वा । आहुतौ तु 'महापातकसंयुक्तोऽनुयच्छेत्' इत्यादिवोक्तं
इत्यम् ॥ ३०३ ॥

क्रमप्राप्तं गुरुतल्पगप्राचक्षिप्तमाह—

सहस्रशीर्षाजापी तु मुच्यते गुरुतल्पगः ।

गौर्देया कर्मणोऽस्त्रान्ते पृथगेभिः पयस्विनी ॥ ३०४ ॥

। गुरुतल्पगस्तु सहस्रशीर्षेति षोडशसूक्तं नारायणरहं पुरुषदैवत्वमाहुत्सं
ब्रह्मन्तं जपंकात्स्वापायाम्मुच्यते । सहस्रशीर्षाजापीति ताष्ठीयप्रत्ययादाहुति-
म्व्यते । अतएव यमेनोक्तम्—'पौरुषं सूक्तमावर्षं मुच्यते सर्वकिञ्चिदाप' इति । आहुतौ च संस्थापेक्षायामथस्तनश्लोकगता चत्वारिसत्संख्यायुगीभवे ।
नन्वापि प्राक्तनश्लोकगतं त्रिरात्रोपोषित इति संबन्धते । अतएव बृहद्विष्णुः—
'त्रिरात्रोपोषितः पुरुषसूक्तजपहोमाभ्यां गुरुतल्पगः श्रुष्येत्' इति । एभिश्च सुराच-
सुवर्णस्त्रेणगुरुतल्पगैश्चिभिः पृथक्पृथगस्य त्रिरात्रप्रतस्त्रान्ते बहुशीरा गौर्देया ।
इदमकामविषयम् । यत्तु मनुना (११२५१)—'इविष्णान्तीयमन्यस्य गतमेह
इतीति च । अस्या तु पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः ॥' इति । 'इविष्णान्तम-
जर्त्सविद्', 'नतमंहोनदुरितं', 'इति वा इति मे मनः', सहस्रशीर्षेणोपास्यतमस्य
मासं प्रत्यहं षोडशयोडेभक्तृत्वो जप उक्तः सोऽप्यकामविषय एव । कामतस्तु
'मक्षैः शाककहोमीधैः' इति मनुक्तं दृष्टव्यम् । यत्तु बृहद्विश्वाम्यतेऽभिहितम्—
'महापातकसंयुक्तो कर्त्तव्येन श्रुष्यति ॥' इति, तदाहुतिविषयम् । यत्तु
यमेनोक्तम्—'जपेद्वाप्यस्वामीधं पावनानीरघापि वा । श्रुत्वाप्यं शाकशि-
ख्याच्च निमित्तीयाम्बुवाकपिम् ॥ होतुम्ब्रह्मसकृज्जत्वा मुच्यते सर्वपातकैः ॥'
इति तज्जनिवारिणीगमनविषयम् ॥ वापि पुनः गुरुतल्पातिदेसविषयानि तत्स-
मानि वातिपातकोपपातकपदाभिषेयानि तेषु सुरीयाऽन्यूनमर्थोर्न च क्रमेण
वेदितव्यम् । पातकातिपातकोपपातकमहापातकानामेकतमे संनिपाते वा अथैव
वैजनेय त्रिचंवेदिति हारीतोक्तं वा दृष्टव्यम् । महापातकसंलग्नस्य स तस्यैव
व्रतं कुर्वीदिति वचनात्वेन सह संलग्नस्यैव प्राचक्षिप्तम् । नच वाच्यं अत्रा-
प्यापनादिसंलग्नानेककर्तृकसंपाद्यत्वाद्ब्रह्मत्वाद्युपपत्तिरिति । यतः तत्राप्ये-
ककर्तृत्वे परदारगमनवत् कर्तृत्वतिरिक्तवृत्तीवाद्यपरिज्ञानमात्रेणैव रहस्यवत् ।
अतो अवलोक्य रहस्यप्राचक्षिप्तम् । एकमतिपातकवादिसंलग्नोऽपि तदीयैव
प्राचक्षिप्तं वेदितव्यम् ॥ ३०४ ॥

॥ इति महापातकरहस्यप्राचक्षिप्तप्रकरणम् ॥

क्रमप्राप्तं गोबधादिषट्पञ्चाशदुपपातकप्रायश्चित्तमाह—

प्राणायामघ्नतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥ ३०५ ॥

गोबधादिषट्पञ्चाशदुपपातकजातानामनादिष्टरहस्यव्रतानां च जातिर्जन्तु-
रादीनां सर्वेषामपनुत्तये प्राणायामानां घ्नतं कार्यम् । तथा सर्वेषां महापातका-
दीनां प्रकीर्णकान्तानामप्यपनुत्तये प्राणायामाः कार्याः । तत्र च महापातकेषु
चतुःशतम्, अतिपातकेषु त्रिंशत्, अनुपातकेषु द्विंशत्तमिति संख्याविद्विः
कल्पनीया । प्रकाशप्रायश्चित्तेषु महापातकप्रायश्चित्ततुरीयांशस्योपपातकेषु विधा-
नदर्शनात् प्रकीर्णकेषु च हासः कल्प्यः । अतएवोक्तं यमेन—‘दक्षप्रणवसंयुक्तैः
प्राणायामैश्चतुःशतैः । मुष्यते ब्रह्महत्यायाः किं पुनः शेषपातकैः ॥’ इति ।
बौधायनेनाप्यत्र विशेष उक्तः—‘अपिवाक्यक्षुःभोत्रत्वक्ष्णानमनोव्यतिक्रमेषु
त्रिभिः प्राणायामैः शुष्यति । शूद्रस्त्रीगमनाश्चभोजनेषु पृथक्पृथक् सप्ताहं सप्त
प्राणायामान्धारयेत् । अमक्ष्णामोऽप्यामेधप्रशाशनेषु तथा वाऽप्यविक्रमेषु मनु-
मसद्वृत्तैकलाभालवणरसाश्चर्जितेषु यक्ष्णान्यदप्येवं युक्तं स्वाहाद्वाहाहं ह्रादक्ष
ह्रादक्ष प्राणायामान्धारयेत् । अथ पातकोपपातकवर्जं यक्ष्णान्यदप्येवं युक्तं
स्वार्धमासं ह्रादक्ष ह्रादक्ष प्राणायामान्धारयेत् उपपातकपतनीयवर्जं यक्ष्णान्य-
दप्येवं युक्तं स्वान्मासं ह्रादक्षार्धमासान् ह्रादक्षह्रादक्ष प्राणायामान्धारयेत् ।
अन्वपातकवर्जं यक्ष्णान्यदप्येवं युक्तं ह्रादक्ष अर्धमासान् ह्रादक्ष प्राणायामान्
धारयेत् । अथ पातकेषु संवत्सरं ह्रादक्षह्रादक्ष प्राणायामान् धारयेदिति । तत्र
वाक्कण्ठरिंत्वादिप्राणायामत्रयं प्रकीर्णकभिप्रायम् । शूद्रस्त्रीगमनाश्चभोजनेषु
द्विनोका एकोनपञ्चाशत्प्राणायामा उपपातकविशेषाभिप्रायाः । तथा अमक्ष्णामो-
जेत्यादिनोकाश्चतुःशतवारिंशदधिकसप्तप्राणायामा अपनुपपातकविशेषाभिप्राया
पुन । अथ पातकोपपातकवर्जमित्यादिनोकाः साक्षीतिसप्तप्राणायामा जातिर्ज-
न्तुरादिभिप्रायाः । अथ पातकोपपातकवर्जमित्यादिनोकाः षट्पथिकसप्तत्रयप्रा-
णायामाः गोबधाद्युपपातकभिप्रायाः । अथ पातकवर्जमित्यादिनोकाः षट्प-
थिकद्विंशत्सहितद्विंशत्सहस्रसंख्याकाः प्राणायामाः अतिपातकानुपपातकभिप्रायाः ॥
अथ पातकेष्वित्यादिनोका विंशत्यधिकसप्तत्रययुक्ताः सप्तसहस्रप्राणायामा महा-
पातकविषयाः । इदं चाभक्ष्यजोऽप्येत्यादिनोक्तं प्रायश्चित्तपञ्चकमन्वन्त्यान्वासाधि-
वर्षं, सन्नुकितविषयं वा । यत्तु मनुना । (१११२५२)—‘एनसां स्पृकण्-
स्यानां थिकीर्णकपरोदकम् । अवेत्पृचं जपेदम् । वरिंकेदेमितीति वा ॥’
इत्यम् वावप्यात्वहमंभंभराविक्रमेषु काकेषु ‘अवतेहेकोवकम्’ इत्यका नये
‘वरिंकेदेदम्’ इत्यका, ‘इतिवाहृतिमेमनः’ इत्यस्मात् जप उक्तः सोऽप्यन्वासाधि-
वषः ॥ ३०५ ॥’

उपपातकसाम्राज्यप्राप्तस्य प्राणावामक्षतत्वापवादमाह—

ओङ्काराभिष्टुतं सोमसलिलं पावनं पिबेत् ।

कृत्वा हि रेतोविष्मूत्रप्राशनं तु द्विजोत्तमः ॥ ३०६ ॥

द्विजो रेतोविष्मूत्रप्राशनं कृत्वा सोमलतारसमोङ्कारेणाभिमन्त्रितं शुद्धिसाधनं
वेदेत् । एतच्चाकामकारविषयम् । कामतस्तु सुमन्तूकम्—‘रेतोविष्मूत्रप्राशनं
इत्वा कश्चनपलाण्डुगृजनकुम्भिकादीनामन्येषां चोभय्याणां भक्षणं कृत्वा हंस-
सामकुक्षुदशमृगालादिमांसभक्षणं च कृत्वा ततः कण्ठमात्रमुदकमवतीर्थं शुद्धप-
त्तिभिः प्राणायामं कृत्वा महाभ्याहृतिभिरुगमुदकं पीत्वा तदेतन्कार्प्यतो भव-
तीति । मनुनापि सप्तविधाभक्ष्यभक्षणे प्रायश्चित्तान्तरमुक्तम् (१११२५३)—
‘प्रतिगृह्याप्रतिप्राह्यं भुक्त्वा चाद्यं विगर्हितम् । जपंस्तारत्समन्दीयं पूयते मान-
वकथं ह्यह ॥’ इति । अप्रतिप्राह्यं विषयस्त्रसुरादिपतितादिद्रव्यं च । यदा त्वप्यु
रेतोविष्मूत्रादिशारीरं मलं विसृजति तदापि तेनैवोक्तम्—‘अप्रसक्तं तु कृत्वाप्यु
मासमासीत भैक्ष्यभुक्’ इति ॥ ३०६ ॥

अज्ञानकृते प्रकीर्णके मानसे चोपपातके प्रायश्चित्तमाह—

निशायां वा दिवा वापि यदज्ञानकृतं भवेत् ।

त्रैकाल्यसंध्याकरणात्तत्सर्वं विप्रणश्यति ॥ ३०७ ॥

रज्यां वासरे वा यत्प्रमादकृतं प्रकीर्णकं मानसं वाचिकं चोपपातकं तत्सर्वं
प्रातर्मध्याह्नादिकालत्रयविहितनित्यसंध्योपासनया प्रणश्यति । तथाच यमः—
‘यद्दृष्ट्वात्कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा । आसीनः पश्चिमां संध्यां प्राणायामैर्मि-
हन्ति तत् ॥’ इति । शातातपेनाप्युक्तम्—‘अनृतं मद्यगन्धं च दिवा नैयुन-
मेव च । पुनाति वृषलाक्षं च संध्या बहिरुपासिता ॥’ इति ॥ ३०७ ॥

अथ सकलमहापातकादिसाधारणान्पवित्रमज्ञानमाह—

शुक्रियारण्यकजपो गायत्र्याश्च विशेषतः ।

सर्वपापहरा ह्येते रुद्रैकादशिनी तथा ॥ ३०८ ॥

शुक्रियं नाम आरण्यकविशेषः ‘विश्वानि देव सवितः’ इत्यादिवाजसनेयके पठ्यते,
आरण्यकं च यजुः ‘कथं वाचं प्रपद्ये मनो यजुः प्रपद्ये’ इत्यादि तत्रैव पठ्यते तयोर्जपः
सकलमहापातकादिहरः । तथा गायत्र्याश्च महापातकेषु कक्षमतिपातकोपपातक-
योर्दशासहस्रमुपपातकेषु सहस्रं प्रकीर्णकेषु शतमित्येवं विशेषतो जपः सर्वपापहरः ।
तथाच गायत्रीमधिकृत्य श्लोकः शाङ्गेनोक्तः—‘शतं जप्त्वा तु सावित्री महापातक-
नाशिनी । सहस्रजप्त्वा तु तथा पातकेभ्यः प्रमोक्षिणी ॥ दशसाहस्रजप्येन सर्वैर्दि-
विषयनाशिनी । कथं जप्त्वा तु सा देवी महापातकनाशिनी ॥ सुवर्षस्त्रैवहृदिप्रो
महाहा गुह्यतल्पगः । सुरापञ्च विशुष्यन्ति कथं जप्त्वा न संशयः ॥’ इति ॥ यजु

चतुर्विंशतितमते उक्तम्—‘गायत्र्यास्तु जपन्कोटिं ब्रह्महत्यां ध्वनोहति । कक्षा-
शीर्षि जपेद्यस्तु सुरापावाद्भिद्युष्यते ॥ पुनाति देमहतरं गायत्र्या कक्षसप्ततिः ।
गायत्र्या कक्षचक्षुषा तु मुष्यते गुह्यतल्पगः ॥’ इति, तद्गुरुवाप्यकाशविषयम् ।
तथा रुद्रैकादशिनी एकादशानां रुद्रानुवाकानां समाहारे रुद्रैकादशिनी सा च
विशेषतो ज्ञप्ता सर्वपापहरा । ‘एकादशगुणाम्बापि रुद्रानावर्त्य चर्मेतिद् । ज-
ह्व्यः स तु पापेभ्यो मुष्यते नात्र संशयः ॥’ इति महापातकेष्वेकादशगुणाह-
तिदर्शनात् अतिपातकादिषु चतुर्थचतुर्थ्यां सद्भासो योजनीयः । चक्षुषोऽजम-
र्षेणादिसमुच्चयार्थः । यथाह वसिष्ठः—सर्ववेदपवित्राणि वक्ष्याम्यहमतः परम् ।
येषां जपेन होमेन पूज्यन्ते नात्र संशयः ॥ अर्घमर्षणं देवैकृतं शुद्धैकव्यसैरस्तमा-
कृष्णान्क्यः पावमान्यश्च दुर्गा सावित्र्यथैव च ॥ अभीर्षेणाः पदस्तोमाः सामानि
व्याहृतीश्या । भारदण्डानि सामानि गीयन्तं रैवतं तथा ॥ पुंरुष्यतं च भीसं
च तथा देवैर्ब्रतानि च । भीसिं वं बोहृत्पत्यं च वाक्सुक्तं मध्वचैत्या ॥ रैवत-
द्विर्बोवर्षिणरिर्बुधुपणं महाब्रतम् । गोसुक्तं चार्धसुक्तं च इन्द्रैश्चुदे च सामनी ॥
त्रीर्षेण्यदोहानि रैथ्यतरं च भीमेवतं वैमिदेव्यं हृहृच । एतानि गीतानि पुनश्चित्
जन्मजातिस्मरत्वं कर्मते वदीच्छेत् ॥’ इति ॥ १०८ ॥

यत्र यत्र च संकीर्णमान्मानं मन्यते द्विजः ।

तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या वाचनं तथा ॥ १०९ ॥

किञ्च । यत्र यत्र च ब्रह्मवधादौ तज्जनिर्तकस्मयजातेनात्मानं संकीर्णमभिभूतं
द्विजो मन्वते तत्र तत्र गायत्र्या तिलैर्होमः कार्यः । तत्र महापातकेषु तिलैस्स-
खया होमः कार्यः । ‘गायत्र्या कक्षहोमेन मुष्यते सर्वपातकैः’ इति यमस्मर-
णात् । अतिपातकादिषु पादपाद्भासः कल्पनीयः । तथा तिलैर्वाचनं दानं कार्यम् ।

१ सर्वदेवपवित्रा पाठः । २ अघमर्षणमृतं च सत्यमित्यादि । ३ देवकृतं देवकृतस्यैव
इत्याहृत् । ४ शुद्धवत्यः पतोन्निन्दं स्तवमित्याद्या ऋचः । ५ तरत्समास्तरत्समन्दीलाहृत् ।
६ कृष्णान्क्यः यदेवादेवहेडनमित्याद्याः । ७ पावमान्यः स्वादिष्टया मदिष्टयेत्याद्याश्चत्वारो-
ऽध्यायाः । ८ दुर्गा जातवेदसेज्जन्वेत्यादिस्तम् । ९ सावित्रीदेवस्येत्याहृत् । १० अ-
भीषणास्तादास्या मन्त्रविशेषाः । ११ पदस्तोमाः उत्सोदेवाहिरण्यया इत्यादयः । १२ सामानि
साधारणानि । १३ व्याहृतीः भूषण्ये च पृथिव्यै चेत्यादिकाः । १४ भारदण्डानि सामानि अ-
ज्ञानायाहीत्यादीनि । १५ गायत्रं सामविशेषः । १६ रैवतं देवतीनः सधमाद इत्यादि । १७ पुंरु-
ष्यतं वैश्वानरमित्यादि । १८ भासं अघ्नोत्रतपत इत्यादि । १९ देवव्रतं अमृतासत्यमुपेयीत्यादि ।
२० आसिं वं कृत्विग्भेषमया वीषावनीयाः । २१ वाहृत्पत्यं बृहस्पते प्रथमं वाचो इत्यादि ।
२२ वाक्सुक्तं ओहापिधानेत्यादि । २३ मध्वचः मधुवाता इत्यादयः । २४ शतरुद्रिणं नमस्ते
रुद्र मन्यव इत्यादि । २५ नृधर्षिणः देवा इ वे स्वर्गमित्यादि । २६ त्रिस्तुपयं ब्रह्ममेतुमामि-
त्यादि । २७ महाव्रतं अघमहाव्रतमित्यादि । २८ गोसुक्तं आगाभो अगमश्चित्यादि । २९
अर्धसुक्तं अघन्ते अस्तु इवेत इत्यादि । ३० इन्द्राय सामगायतेत्याद्ये इन्द्रशुद्धसामनी ।
३१ आन्वयोहमित्यादीनि त्रीणां अदोहानि । ३२ रथन्तरं सामविशेषः । ३३ अघ्नोत्रम् ।
३४ वामिदेव्यं कवाजशिव इत्यादि । ३५ बृहत्साम सामविशेषः । ३६ दोषजातेन च । ३७
गायत्र्या कक्षहोमः ख । ३८ वाचनं दानं तिलैरित्यत्रापि संशयते । तिलहानमित्यर्थः ।

कृष्णश्च रहस्यधिकारे वसिष्ठः—वैशाखा पौर्णमासीं तु ब्राह्मण्यन्तरे पञ्च वा ।
 श्रीशुक्रैस्त्रिकैः कृष्णैर्वाच्येदेववेतरैः ॥ श्रीवरां चर्मराजेति बहो जगति वर्तते ।
 ब्राह्मण्यन्तरे पापं तत्कृष्णदेव नश्यति ॥' इति ॥ तथा अश्विनकालेऽपि द्वावं
 लेनैकोक्तम्—'कृष्णाग्निं तिलान्कृत्वा हिरण्यं मधुसर्षिषी । ददाति वस्तु विद्यां
 सर्वं तरति हुण्कृतम् ॥' इति । तथा व्यासेनाप्युक्तम्—'शिकवेतुं च को
 दद्यात्संयतात्मा द्विजन्मने । ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते मात्र संस्रवः ॥' इति ।
 एवमादि दानजातं रहस्यकाण्डोक्तमविदुषां द्विजानां श्रीशुक्रयोश्च वेदितव्यम् ।
 यस्तु यमेनोक्तम्—'तिलान्ददाति यः प्रातश्शिलान्पृथुसति खादति । तिल-
 ज्ञायी तिलान्मुहुन्सर्वं तरति हुण्कृतम् ॥' तथा—'द्वे चाष्टम्यौ तु मासस्य षट्-
 षड्यौ तथैव च । अमावास्या पौर्णमासी सप्तमी द्वादशीद्वयम् ॥ संवत्सरमधु-
 ज्ञानः सततं विजितेन्द्रियः । मुच्यते पातकैः सर्वैः स्वर्गलोकं च गच्छति ॥'
 इति । यश्चात्रिणोक्तम्—'क्षीराब्धौ शेषपर्यङ्के त्वापाण्यां संविशेदरिः । मित्रां
 त्यजति कार्तिक्यां तयोः संपूजयेदरिम् ॥ ब्रह्महत्यादिकं पापं क्षिप्रमेव व्यपो-
 हति ॥' इत्येवमादि तत्सर्वं विद्याविरहिणां कामाकामसकृद्भवासविषयतया
 व्यवस्थापनीयम् ॥ ३०९ ॥

वेदाभ्यासरतं श्वान्तं पञ्चयज्ञक्रियापरम् ।

न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि ॥ ३१० ॥

किंच । 'वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः । तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदा-
 भ्यासो हि पञ्चधा ॥' इत्युक्तक्रमेण वेदाभ्यासनिरतं तितिक्षायुक्तं पञ्चमहाय-
 ज्ञानुष्ठाननिरतं महापातकजान्यपि पापानि न स्पृशन्ति । किमुत प्रकीर्णकजानि
 वाक्यानसजन्वोपपातकानि चेत्यत्र तात्पर्यमपिवाग्दाल्लक्ष्यते । एतच्चक्रामकारवि-
 षयम् । अतएव वसिष्ठेन—'यद्यकार्यज्ञतं साधं कृतं वेदश्च धार्यते । सर्वं तत्त-
 त्व वेदाभिर्दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥' इति प्रकीर्णकाद्यभिप्रायेणाभिधायाभिहितम्—
 'न वेदबलमाश्रित्य पापकर्मैरतिर्भवेत् । अज्ञानाच्च प्रमादाच्च दहते कर्म
 नेतरत् ॥' इति ॥ ३१० ॥

वायुमथो दिवा तिष्ठन् रात्रिं नीत्वाप्सु सूर्यदृक् ।

जप्त्वा सहस्रं गायत्र्याः श्रुध्येद्ब्रह्मवधादते ॥ ३११ ॥

किंच । सोपवासो वासरमुपविशन् उपित्वा सखिले वसन्निशां नीत्वादिलो-
 द्धानन्तरं सावित्र्याः सहस्रं जप्त्वा ब्रह्मवधव्यतिरिक्तसकलमहापातकादिपाप-
 ज्ञातान्मुच्यते । अतश्चोपपातकादिष्वभ्यासेऽनेकदोषसमुच्चये वा वेदितव्यम् ।
 विश्वमविषयसमीकरणस्यान्वाश्रयत्वात् । अतएव श्रुद्धवसिष्ठेन महापातको-
 पपातकयोः कालहितेऽप्येव व्रतविशेष उक्तः । यथाह—'वसानां प्रसूतिमञ्जकि-
 ष्य अण्यमार्गं कृतं वाभिमन्त्रयेत् 'वयोऽसि धान्यराजस्त्वं वाक्ये मधुसंपुतः ।

निर्जोषः सर्वपापानां पवित्रस्मृतिभिः स्मृतम् ॥' इत्यनेन । 'सुतं यथा मनुष्याः पवित्रमस्मृतं यथाः । सर्वं पुनस्तु मे पापं बाह्यनःकायसंभवम् ॥' इत्यनेन वा । 'अतिकार्यं तु कुर्वति तेन भूतवर्किं तथा । नात्रं न भिक्षां नातिथ्यं न चोच्छिष्टं परित्यजेत् ॥' 'ये देवा मनोजाता मनोयुजः शुद्धक्षा दक्षपितरसो नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहा' इत्यात्मवि जुहुयान्निरात्रं मेधाभिर्बुद्धये पापक्षयान्न निरात्रं ब्रह्महत्यादिषु द्वादशरात्रं पतितोत्पन्नश्रेयैतद्दिग्वलम्बनेनाम्हान्यपि स्मृतिवचनानि विवेचनीयानि ॥ ३११ ॥

इति रहस्यप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

विनियुक्तव्रतमातरूपभेदे बुभुक्षिते ।

कीदृक्षमिति संक्षेपालक्षणं वक्ष्यतेऽधुना ॥

तत्र तावत्सकलप्रकाशरहस्यवताङ्गभूतान्धर्मोनाह—

ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्दानं सत्यमकल्कता ।

अहिंसा स्तेयमाधुर्यं दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥ ३१२ ॥

स्नानं मौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः ।

नियमा गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादता ॥ ३१३ ॥

ब्रह्मचर्यं सकलेन्द्रियसंयमः । उपस्थनिग्रहो लिङ्गनिग्रहः गोबलीवर्दन्त्यायेन निर्दिष्टः । अकल्कता अकुटिलता । शेषं प्रसिद्धम् । यत्पुनर्मनुजोक्तम्—'अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत्' इति तदप्येतेषामुपलक्षणं न परिगणनात् । अत्र च द्वाक्षात्म्यादीनां पुरुषार्थतया प्राक्षानामपि पुनर्विधानं प्रायश्चित्ताङ्गत्वात् । कश्चिद्विषयोऽप्यस्ति । यथा विवाहादिव्यभ्यनुज्ञातस्याप्यनृतवचनस्य निवृत्त्यर्थं सत्यत्वविधानम् । पुत्रशिष्यादिकमपि न ताडनीयमित्येवमर्थमहिंसाविधानमित्येवमादि ॥ ३१२ ॥ ३१३ ॥

तत्र सान्तपनाख्यं व्रतं तावदाह—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

जग्ध्वा परेरथुपवसेत्कृच्छ्रं सान्तपनं चरन् ॥ ३१४ ॥

पूर्वैश्वराहारान्तरपरित्यागेन गोमूत्रादीनि पञ्चगव्यानि पञ्चद्रव्याणि कुशोदक-सहितानि संयुज्य पीत्वा अपरेथुरुपवसेदिति द्वैरात्रिकः सान्तपनः कृच्छ्रः । संयोजनं चोत्तरश्लोके पृथग्विधानादवगम्यते । कृच्छ्र इति चान्वयसंज्ञेयम् । तपोरूपत्वेन क्लेशसाध्यत्वात् । गोमूत्रादीनां परिमाणं वक्ष्यते । यदा पुनः पूर्वै-थुरुपोष्वापरेथुः समञ्जसं संयुज्य समञ्जसमेव पञ्चगव्यं पीयते तदा ब्रह्मकृष्णं ब्रह्मकृष्णायते । यथाह पाराशरः—'गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । निर्दिष्टं पञ्चगव्यं तु श्रेयैकं कावशोधनम् ॥ गोमूत्रं सात्रवर्गीयाः श्वेताया-

१ परम् ख. २ द्वैरात्रः ख. ३ सान्तपनं. ४ पवित्रं कावशोधनमिति पाठः इ.

आपि गोमयम् । पयः काञ्चनवर्णाया मीलायाञ्च तथा दधि ॥ घृतं च कृष्णव-
र्णायाः सर्वं कापिलमेव च । अलाभे सर्ववर्णानां पञ्चगव्येष्वयं विधिः ॥ गोमूत्रं
माषकास्त्वहो गोमयस्य तु षोडश । क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दशस्तु दश कीर्ति-
ताः ॥ गोमूत्रवद्दृतस्येष्टस्यर्धं तु कुसोदकम् । गायत्र्यादाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति
गोमयम् । आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्लाम्भेति वै दधि ॥ तेजोसिगुं कमित्याज्यं
देवस्यत्वा कुसोदकम् । पञ्चगव्यस्युच्चा पूर्तं होमभेदमिदं निधौ ॥ सप्तपत्राञ्च वे
दमीं अष्टिक्लाम्भाः शुचिचित्थः । एतैरुद्धृत्य होतृत्वं पञ्चगव्यं यथाविधि ॥ इरा-
वती इदं विष्णुर्मानसोके च शंभतीः । एतामिद्वेष होतृत्वं द्रुतशेषं पिबेद्विजः ॥
प्रणवेन समालोक्य प्रणवेनाभिमन्त्र्य च । प्रणवेन समुद्धृत्य पिबेत्प्रणवेन तु ॥
मन्त्रमेव पलाशस्य पद्मपत्रेण वा पिबेत् । स्वर्गपात्रेण रीत्येण ब्राह्मतीर्थेण वा
पुनः ॥ यस्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति मानवे । ब्रह्मर्ष्योपवासस्तु दद्वैश्विदि-
वेन्धनम् ॥ इति ॥ यदा त्वेतदेव मिश्रितं पञ्चगव्यं त्रिरात्रमभ्यस्यते तदा
यतिसान्त्तपनसंज्ञां लभते—‘एतदेव म्यहाभ्यस्यं यतिसान्त्तपनं स्मृतम्’ इति
शाङ्गस्मरणात् ॥ जाबालेन तु सप्ताहसाध्यं सान्त्तपनमुक्तम्—‘गोमूत्रं गोमयं
क्षीरं दधि सर्पिः कुसोदकम् । एकैकं प्रत्यहं पीत्वा त्वहोरात्रमभोजनम् ॥ कृष्णं
सान्त्तपनं नाम सर्वपापप्रणाशनम् ॥’ इति ॥ एषां च गुरुलघुकृष्णार्णां शक्त्या-
द्यपेक्षया व्यवस्था विज्ञेया । एवमुत्तरत्रापि व्यवस्था बोद्धव्या ॥ ३१३ ॥

महासान्त्तपनाख्यं कृष्णमाह—

पृथक्सान्त्तपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः ।

सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासान्त्तपनः स्मृतः ॥ ३१५ ॥

सप्ताहेनापवर्जितो महासान्त्तपनाख्यः कृष्णो विज्ञेयः । कथमित्यपेक्षायामुक्तं
पृथग्भूतैः पद्मिगोमूत्रादिभिरेकैकैकैकमहरतिवाहयेत् सप्तमं सोपवासेनेति ।
यमेन तु पञ्चदशाहसंपाद्यो महासान्त्तपनोऽभिहितः—‘म्यहं पिबेत्तु गोमूत्रं
म्यहं वै गोमयं पिबेत् । म्यहं दधि म्यहं क्षीरं म्यहं सर्पिसतः शुचिः ॥ महा-
सान्त्तपनं ह्येतत्सर्वपापप्रणाशनम् ॥’ इति ॥ जाबालेन त्वेकविंशतिरात्रनिर्धत्स्यो
महासान्त्तपन उक्तः—‘वर्णामेकैकमेतेषां त्रिरात्रमुपयोजयेत् । म्यहं सोपवसे-
दन्त्यं महासान्त्तपनं विदुः ॥’ इति ॥ यदा तु वर्णां सान्त्तपनद्रव्यायामेकैकस्य
म्यहमुपयोगस्तदा अतिसान्त्तपनम् । यथाह यमः—‘एतान्धेव तथा पेयान्धे-
कैकं तु म्यहं म्यहम् । अतिसान्त्तपनं नाम अपाकमपि शोषयेत् ॥’ इति । अपा-
कमपि शोषयेदित्यर्थवादः ॥ ३१५ ॥

इति महासान्त्तपनातिर्सातपने ।

पर्वकृष्णारण्यं व्रतमाह—

पर्वोदुम्बरराजीवविल्वपत्रकुसोदकैः ।

प्रत्येकं प्रत्यहं पीतेः पर्वकृष्ण उदाहृतः ॥ ३१६ ॥

१ अष्टिक्लाम्भाः कृष्णाः स्विता इति पाठः. २ तात्रेण ख. ३ पेयार्थेकैकं ख.

पलाशोदुम्बरारविन्दश्रीवृक्षपर्णानामेकैकेन कथितमुदकं प्रत्यहं पिबेत् । कु-
शोदकं चैकस्मिन्नहनीति पलाहसाध्यः पर्णकृच्छ्रः । यदा तु पर्णादीनामेकीकृ-
तामां काथक्षिरात्राप्ते पीयते तदा पर्णकृच्छ्रः । यथाह यमः—‘एतान्येव सम-
स्तानि त्रिरात्रोपोषितः शुचिः । काथयित्वा पिबेदग्निः पर्णकृच्छ्रोऽभिधीयते ॥’
इति । यदा तु बिम्बादिफलानि प्रत्येकं कथितानि मासं पीयन्ते तदा फलकृ-
च्छ्रादिष्यपदेशं लभन्ते । यथाह मार्कण्डेयः—‘फलैर्मासेन कथितः फलकृच्छ्रो
मवीषिभिः । श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षैरपरस्तथा ॥ मासेनामलकैरेवं
श्रीकृच्छ्रमपरं स्मृतम् । पत्रैर्मतः पत्रकृच्छ्रः पुष्पैस्तकृच्छ्र उच्यते ॥ मूलकृच्छ्रः
स्मृतो मूलैस्तोयकृच्छ्रो जलेन तु ॥’ इति ॥ ३१६ ॥

इति पर्णकृच्छ्र एकादशविधः ।

तप्तकृच्छ्रमाह—

तप्तक्षीरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् ।

एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः ॥ ३१७ ॥

दुग्धसर्पिर्दूकानां तप्तानामेकैकं प्रतिदिबसं प्राश्यापरेषुरुपवासत् । एष दि-
वसश्चतुष्टयसंपाथो महातप्तकृच्छ्रः । एभिरेव समस्तैः सोपवासैर्हिरात्रसंपाथः सा-
न्तपनश्चतप्तकृच्छ्रः । मनुना तु द्वादशरात्रनिर्वर्त्योऽभिहितः (११२१४)—
‘तप्तकृच्छ्रं चरन्विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् । प्रतिम्बहं पिबेदुष्णाम्सकृत्स्वाधी स-
माहितः ॥’ इति । क्षीरादिपरिमाणं तु पराशरेणोक्तं द्रष्टव्यम् ।—‘अपां पि-
बेषु त्रिपकं द्विपकं तु पयः पिबेत् । पलमेकं पिबेत्सर्पिर्क्षिरात्रं षोष्णामरुतम् ॥’
इति । त्रिरात्रमारुतस्य पूरणे उष्णोदकवाप्यं पिबेदित्यर्थः । यदा तु क्षीरादि
पीयते तदा क्षीतकृच्छ्रः ।—‘म्बहं क्षीतं पिबेत्तोयं म्बहं क्षीतं पयः पिबेत् ।
म्बहं क्षीतं घृतं पित्वा बाजुमङ्गः परं म्बहम् ॥’ इति यमस्मरणम् ॥ ३१७ ॥

इति तप्तकृच्छ्रश्चतुर्विधः ।

पादकृच्छ्रमाह—

एकमक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैवायं पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥ ३१८ ॥

एकमक्तेन सकृज्जनेन दिवेष । नक्तेनेति पृथगुपादान् । अतश्च दिवेष-
कवारमेव भोजनेनैकमहोरात्रमतिवाहयेदिति । तत्र दिवेषेति रात्रिष्युदासः ।
एकवारमिति द्विवारादिष्युदासः । भोजनेनेत्यभोजनष्युदासः । एतच्च कृच्छ्रादीनां
व्रतकल्पत्वात् पुरुषार्थभोजनष्युदासेन कृच्छ्राद्भूतं भोजनं विधीयते । तथाचा-
पस्तम्बः—‘म्यहमनकाश्यदिवाशी च । ततश्च म्बहं म्यहमवाचितव्रतकल्पं वा-
किंचन’ इति । अत्र चानकाशीजनेव व्रतविहितेव विधिप्रत्ययेन कल्पपुरुषार्थ-
दिवाभोजनविषयं दर्शयति । शौरभोजनापीदमेव स्पष्टीकृतम्—‘इति चानकाशी-
१ त्रिरात्रस्य मासस्य च ।

शाम्भुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्नाभीयात्' इति । एवं नक्तभोजनविधावपि । न विद्यते
 अशुचितं यस्मिन्भोजने तदवाचितम् । तेन काकविज्ञेयानुपादानादिवा राज्ञौ वा
 सकृदिलेव । तपोरूपत्वात्कृच्छ्राणां द्वितीयभोजने तदनुपपत्तेः । अवाचितमिति
 न केवलं परकीयाद्यवाचनप्रतिषेधोऽपि तु स्वकीयमपि परिचारकभार्वादिभ्यो न
 याचितव्यम् । प्रेषणाभ्येषणयोः साधारणत्वाद्याज्यायाः । अतः स्वगृहेऽपि मूल-
 भार्यादयोऽनाजसा एव यदि भोजनमुपहरन्ति तर्हि भोक्तव्यं नान्वया । अमु-
 नैवाभिप्रायेणोक्तं गौतमेन—'अथापरं म्यहं न कंचन वाचेत् ॥' इति । अत्र च
 प्राससंख्यानियमः पराशरेण दर्शितः—'सायं तु द्वादश प्रासाः प्रातः पञ्चदश
 स्मृताः । चतुर्विंशतिरावाच्याः परं निरसनं स्मृतम् ॥' इति ॥ आपस्तम्बेन
 ज्ञान्वयोक्तम्—'सायं द्वाविंशतिप्रासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः । चतुर्विंशति-
 रावाच्याः परं निरशनास्त्रयः । कुकुटाण्डप्रमाणास्तु यथा वास्यं विशेषसुखम् ॥'
 इति ॥ अनयोश्च कल्पयोः शक्त्यपेक्षया विकल्पः । आपस्तम्बेन तु प्राजापत्य-
 प्रायश्चित्तं चतुर्धा विभज्य चतुरः पादकृच्छ्रान्कृत्वा वर्षानुरूपेण व्यवस्था द-
 क्षिता—'म्यहं निरशनं पादः पादश्चावाचितं म्यहम् । सायं म्यहं तथा पादः पादः
 प्रातस्तथा म्यहम् ॥ प्रातः पादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्ये तु दांपयेत् । अवाचितं तु
 राजन्ये त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतम् ॥' इति ॥ यदा त्ववाचितोपवासात्मकम्यहद्व-
 यानुष्ठानं तदार्धकृच्छ्रः । सायंम्यतिरिकापरम्यहत्रयानुष्ठानं तु पादोनमिति
 विज्ञेयम् । 'सायंप्रातर्विनार्धं स्यात्पादोनं नक्तवर्जितम्' इति तेनैवोक्तत्वात् ॥
 अर्धकृच्छ्रस्य प्रकारान्तरमपि तेनैव दर्शितम्—'सायं प्रातस्तथैकैकं दिनद्वयम-
 वाचितम् । दिनद्वयं च नाभीयात्कृच्छ्रार्धं तद्विधीयते ॥' इति ॥ ३१८ ॥

प्राजापत्यं कृच्छ्रमाह—

यथाकथंचिन्निगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ।

अयमेव पादकृच्छ्रः यथाकथंचिद्दण्डकलितवदावृत्त्या स्वस्थानविद्वज्ज्ञा वा,
 तत्राप्यानुलोम्येन प्रातिलोम्येन वा तथा बहवमाणजपादियुक्तं तद्दहितं वा त्रिर-
 भ्यस्तः प्राजापत्योऽभिधीयते । तत्र दण्डकलितवदावृत्तिपक्षो वसिष्ठेन
 प्रदर्शितः—'अहः प्रातरहर्नक्तमहरेकमवाचितम् । अहः पराकं त्रैकमेवं चतु-
 रहौ परौ ॥ अनुग्रहाय विप्राणां मनुर्धर्ममृतां वरः । वाक्यद्वातुरेष्वेवं किमुकृ-
 ष्टमुवाच ह ॥' इति ॥ आनुलोम्येन स्वस्थानविवृद्धिपक्षस्तु मनुना
 दर्शितः (१११२११)—'म्यहं प्रातकथं सायं म्यहमवाद्याचितम् । परं म्यहं
 च नाभीयात्प्राजापत्यं चरेद्विजः ॥' इति ॥ प्रातिलोम्यावृत्तिस्तु वसिष्ठेन
 दर्शिता—'प्रातिलोम्यं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं चान्द्राचणोचरम्' इति । जपादिरहित-
 पक्षस्तु कीदृश्यादिविषयेऽङ्गिरसा दर्शितः—'तस्माच्छूर्णं समासाद्य सदा च-
 र्मपथे स्थितम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमादिवर्जितम् ॥' इति । जपादियु-
 क्तपक्षस्तु पारिशेष्याद्योग्यतया च त्रैवर्णिकविषयः । सच गौतमादिभिर्दि-
 शितः—'अथातः कृच्छ्रान्वाक्यास्त्रासामो हविष्यान्प्रातरास्तान्मुक्त्वा तिस्रो रात्री-

नौकीवाद्यापरं श्वहं नक्तं सुश्रीताथापरं श्वहं न कंचन याचेताथापरं श्वहसु-
 पवसंस्तिष्ठेद्दहनि रात्रावासीत क्षिप्रकामः सत्वं वपेदनायैः सह न भाषेत रौरव-
 योधां अपे नित्यं प्रयुजीतानुसचनशुद्धकोपस्पर्शनमापोहिष्ठेति तिसृभिः पवित्रव-
 तीभिर्माजैर्वीत हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्यष्टाभिरयोदकतर्पणम् । नमो-
 हमाय मोहमाय महमाय धन्वने तापसाम्य पुनर्वसवे नमः मौञ्ज्याय जीर्णाय
 वसुविन्दाय सर्वविदाय नमः । पाराय सुपाराय महापाराय पारदाय परपाराय
 पारषिण्णवे नमः । रुद्राय पशुपतये महते देवाय श्वम्बकायैकवर्णाधिपतये
 इराय शार्वायाचनाक्षनायोश्वाय बभ्रिणे घृणिने कपर्दिने नमः सूर्याय अश्याय नमः ।
 नीलक्रीवाय शितिकण्ठाय नमः । कृष्णाय पिङ्गलाय नमः । उषेष्टाय भेष्टाय वृद्धा-
 येन्द्राय हरिकेशायोर्ध्वरेतसे नमः । सत्याय पावकाय पावकवर्णायैकवर्णाय
 कामाय कामरूपिणे नमः । दीप्ताय दीप्तरूपिणे नमः । तीक्ष्णाय तीक्ष्णरूपिणे
 नमः । सौम्याय सुपुरुषाय महापुरुषाय मध्यमपुरुषाय उत्तमपुरुषाय ब्रह्म-
 चारिणे नमः । चन्द्रललाटाय कृत्तिवाससे नम इति । एतदेवादित्योपस्था-
 नमेता एवाज्याहुतयो द्वादशरात्रस्यान्ते चरं श्रपयित्वा एताभ्यो देवताभ्यो
 जुहुषावप्रये स्वाहा सोमाय स्वाहाग्नीपोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यामिन्द्राय विश्वेभ्यो
 देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतयेऽप्रये स्विष्टकृते इति अन्ते ब्राह्मणभोजनम् इति । तत्र
 तिष्ठेद्दहनि रात्रावासीत क्षिप्रकाम इत्यस्यार्थः । यस्तु महतोऽप्येनसः क्षिप्रमेके-
 नैव कृष्णेण क्षिप्रं मुच्येयमित्येवं कामपते असावहनि कर्माधिक्येऽप्यु कालेषु ति-
 ष्ठेद्ब्राह्मवासीत । एवं रौरवयोधाकथसामजपो नमोहमायेत्यादिभिरुत्तर्पणमादित्यो-
 पस्थानादिकं चरुश्रपणादिकं च योगीश्वराद्यनुक्तं क्षिप्रकामः कुर्वति । अतश्च
 योगीश्वराद्युक्तप्राजापत्यद्वयस्थाने गौतमीयमनेकेतिकर्तव्यतासहितं द्रष्टव्यम् ।
 एवमन्त्यान्वपि स्मृत्यन्तरोक्तानि विशेषेणान्वेषणीयानि ॥

अतिकृष्णमाह—

अयमेवातिकृष्णः स्यात्पाणिपूराभोजनः ॥ ३१९ ॥

एतद्धर्मक एव एकभक्तादिप्राजापत्यधर्मशुकोऽतिकृष्णः स्यात् । इयांस्तु वि-
 शेषः । आद्ये श्वहन्वने पाणिपूरणमात्रमत्रं सुश्रीत न पुनर्द्वाविंशत्यादिप्रासान् ॥
 अत्र च प्राज्ञभोजनानुवादेन पाणिपूराद्विधानादान्त्वन्वहेऽतिदेवप्राप्त उपवासोऽ-
 प्रसिद्ध एव ॥ अत्रापि पावको स्ववस्था पूर्ववदेव द्रष्टव्या । यत्तु मनुजोक्तम्
 (११।२।१३)—‘एकैकं प्रासमकीवाश्वहाग्नि त्रीणि पूर्ववत् । श्वहं न्योपवसेद्दहन्व-
 तिकृष्णं चरद् द्विजः ॥’ इति तत्पाणिपूरापरिमिताद्वत्पत्वाच्छकभिरुच्यते ॥ ३१९ ॥

कृष्णातिकृष्णमाह—

कृष्णातिकृष्णः पयसा दिवसानेकविंशतिम् ।

एकविंशतिरात्रं पयसा वर्तनं कृष्णातिकृष्णकथं अतं विश्वेभ्यम् । गौतमे
 तु द्वादशरात्रमुदकेन वर्तनं कृष्णातिकृष्णै उक्तः । अत्रमज्ञस्तुतयः स कृष्णाति-
 कृष्ण इति । अतश्च सत्यपेक्षयाऽन्यथोक्तव्यम् ॥

१ विशेषेणान्तराण्यन्वेषणीयानि च. २ परिमितत्वात् च. ३ तिकृष्णमित्युक्तं.

पराकमाह—

द्वादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्तितः ॥ ३२० ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ३२० ॥

सौम्यकृच्छ्रमाह—

पिण्याकाचामतृकाम्बुसङ्घातां प्रतिवासरम् ।

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते ॥ ३२१ ॥

पिण्याको निःसृततैलसिलसोदकमिलाचोदधिदुग्धकसकनां पञ्चानामेकैकं प्रति-
दिनसमुपभुज्य षष्ठेऽह्नि उपवसेदेव सौम्याक्यः कृच्छ्रोऽभिधीयते । इत्यपति-
ज्ञानं तु प्राणयात्रामात्रनिबन्धनमधिगन्तव्यम् । आचालेन तु चतुरहर्ष्यापी
सौम्यकृच्छ्र उक्तः—'पिण्याकं सफवत्ककं चतुर्थेऽहन्वभोजयन् । वासो वैदुक्षिणां
दद्यात्सौम्योऽयं कृच्छ्र उच्यते ॥' इति ॥ ३२१ ॥

तुलापुरुषाख्यं कृच्छ्रमाह—

एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ।

तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः ॥ ३२२ ॥

एषां पिण्याकादीनां पञ्चानां क्रमेणैकैकस्य त्रिरात्राभ्यासेन पञ्चदशाहव्यापी
तुलापुरुषाख्यः कृच्छ्रो वेदितव्यः । अत्र च पञ्चदशाहिकस्वविधानानुपवासस्य
मिदृशितिः ॥ यस्मै त्वेकविंशतिरात्रिकस्फुलापुरुष उक्तः—'आचाममथ पिण्याकं
तकं चोदकसक्तुकान् । स्वहं स्वहं प्रयुज्जानो वायुभक्षी स्वहद्वयम् ॥ एकविंश-
तिरात्रस्तु तुलापुरुष उच्यते ॥' इति । अत्र हारीताद्युक्तेतिकर्तव्यता ग्रन्थगौ-
रवमवाह लिख्यते ॥ ३२२ ॥

चान्द्रायणमाह—

तिथिवृद्ध्या चरेत्पिण्डान् शुक्ले शिख्यण्डसमितान् ।

एकैकं हासयेत्कृष्णे पिण्डं चान्द्रायणं चरन् ॥ ३२३ ॥

चान्द्रायणाख्यं ज्ञेयं कुर्वन् मयूरावटपरिमितान् पिण्डान् शुक्ले आपूर्वमन्त्रपद्ये
तिथिवृद्ध्या चरेत् मङ्गलेत् । यथा प्रतिपत्त्यभ्युत्तिषु चन्द्रकलावामेकैकशो वृद्धि-
रर्धमासे तद्वत्पिण्डानपि प्रतिपद्येक्ये द्वितीयायां द्वावित्थेवमेकैकशो तर्धवन्
मङ्गलेचावर्षीयवासी । ततः पञ्चदश्यां पञ्चदशप्रासान्शुक्ला ततः कृष्णपक्षे
चतुर्दश प्रतिपदि द्वितीयायां त्रयोदशेत्थेवमेकैकशो प्रासान् हासयन्नक्षत्रीवासा-
वचतुर्दशी । ततश्चतुर्दश्यामेकं प्रासं प्रक्षिप्त्वा इन्दुकलेऽर्धातुपवसेत् । तत्राच
वृत्तिष्टः—'एकैकं तर्धवेत्पिण्डं शुक्ले कृष्णे च हासयेत् । इन्दुकले च मुञ्जीत्
इव चान्द्रायणो विधिः ॥' इति । चन्द्रकलावममिवाचमं' करणं दक्षिणकर्मेणि
हासदुक्षिणां तत्राचान्द्रायणम् । संज्ञायां दीर्घः । इदं च त्रयोदश्यान्तचोरपीयो
मन्त्रे स्ववीच इति ययमच्यमिति कथ्यते । एतदेव ज्ञेयं यदा कृष्णपक्षप्रति-

यदि प्रक्रम्य पूर्वोक्तक्रमेणानुष्ठीयते तदा पिपीलिकावन्मध्ये इति मन्वतीति पिपीलिकामध्यमिति कथ्यते । तथाहि । पूर्वोक्तक्रमेण कृष्णप्रतिपदि चतुर्विंशं प्रासान् मुक्त्वा एकैकप्रासापचयेन चतुर्दशीं वाचमुञ्जीत । ततश्चतुर्दशमेकं प्रासं प्रसित्वाभावास्वायामुपोष्य शुक्लप्रतिपद्येकमेव प्रासं प्राप्नीयात् । तत एकैकोपचयभोजनेन पक्षक्षेपे निर्बल्यमाद्ये पौर्णमास्यां पञ्चदशं प्रासाः संपच्यन्त इति युक्तैव पिपीलिकामध्यता । तथाच वसिष्ठः—‘मासस्य कृष्णपक्षादौ प्रासान्चाचतुर्दशं । प्रासापचयभोजी सन्पक्षक्षेपं समापयेत् ॥ च शुक्लपक्षादौ प्रासं मुञ्जीत चापरम् । प्रासोपचयभोजी सन्पक्षक्षेपं समापयेत् ॥’ इति ॥ यदा त्वेकस्मिन्पक्षे तिथिवृद्धिद्वासावशात् षोडशदिनानि भवन्ति चतुर्दशं वा तदा प्रासानामपि वृद्धिद्वासी वेदितव्या । तिथिवृद्ध्या पिण्डांश्चरेदिति नियमस्तथा । गौतमेनात्र विशेषो दर्शितः—‘अथातश्चान्द्रायणं तस्योक्तो विधिः कृष्णे वपनं च व्रतं चरेत् शोभूतां पौर्णमासीमुपवसेत् आप्यायस्व संतेपयांसि नवो- नव इति चैतामिस्वर्पणमाज्यहोमो हविषश्चाशुमन्नणमुपस्थानं च चन्द्रमसः यदे- वादेवहेडनमिति चतस्रभिराज्यं जुहुयादेवकृतस्येति चाप्ते समिद्भिश्चिभिः ॐभूः सुवः स्वः महः जनः तपः सत्यं यशः श्रीः ऊर्कं इदं ओजः तेजः पुरुषः धर्मः शिवः इत्येतैर्प्रासानुमन्नं प्रतिमन्नं मनसा नमः स्वाहेति वा सर्वानेतैरेव प्रासान्मुञ्जीत । तद्वासप्रमाणमास्याविकारेण चरुमैक्षसक्तुकण्वावकशाकपयोद- धिषुतमूलफलोदकानि हवींष्युत्तरोत्तरं प्रशस्तानि । पौर्णमास्यां पञ्चदशं प्रासान् मुक्त्वा एकैकपचयेनापरपक्षमभीयात् । अभावास्वायामुपोष्यैकैकोपचयेन पूर्व- पक्षं विपरीतमेकेषामेष चान्द्रायणो मासः’ इति । अत्र प्रासप्रमाणमास्याविका- रेणेति चतुर्दशं तद्वाक्याभिप्रायम् । तेषां शिल्पण्डपरिमितपञ्चदशप्रासभोजनास्त- केः । क्षीरादिहविषु शिल्पण्डपरिमितत्वं तु पर्णपुटकादिना संपादनीयम् । तथा कुकुटाण्डाद्रामलकादीनि तु प्रासपरिमाणानि स्मृत्यन्तरोक्तानि शक्तिवि- श्याणि शिल्पण्डपरिमाणानुत्वात्तेषाम् । यत्पुनरत्र शोभूतां पौर्णमासीमुपव- सेदित्यत्र चतुर्दशामुपवाससमिधाय पौर्णमास्यां पञ्चदशप्रासान्मुक्त्वेत्यादिनां द्वात्रिंशदहरात्मकत्वं चान्द्रायणस्योक्तं तत्पक्षान्तरप्रदर्शनार्थं न सार्धत्रिकम् । योगीश्वरवचनाजुरोचेन त्रिंशदहरात्मकत्वं दर्शितत्वात् । यद्येतत्सार्धत्रिकं स्वा- सदा नैरन्तरेण संबन्धे चान्द्रायणानुष्ठानानुपपत्तिः स्वात् चन्द्रगत्यनुवर्तना- नुपपत्तिश्च ॥ ३२३ ॥

चान्द्रायणान्तरमाह—

यथाकर्षचित्पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्रव्यम् ।

मासेनैवोपमुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम् ॥ ३२४ ॥

पिण्डानां चत्वारिंशदधिकं सतहर्षं मासेन मुञ्जीत । यथाकर्षचित्पिण्डानि नव्याहोऽहो प्रासात्, अथवा नवदिनयोक्तुरन्तुरो वा, अथवैकक्षिन्तुरोऽपर- क्षिन्तुरादश वा तथैकरात्रमुपोष्यापरक्षिन्वोदश वेत्यादिप्रकाराणामन्वतमेव

सुधीतेत्येतत्पूर्वैकचान्द्रायणहृत्वात्परं चान्द्रायणम् । अतस्तदो-
 ष्ठीं प्राससंख्यानिबन्धः किंतु पञ्चविंशत्यधिकशतहृत्संख्यैव । मनुना चैते
 प्रकारा दृशिताः (१११२१८-२२०)—'अष्टावष्टौ क्षमशीवात्पिण्डान्मण्डलद्वये
 स्थिते । नियतात्मा हविष्यस्य यतिचान्द्रायणं चरेत् ॥ चतुरः प्रातरशीवात्पि-
 ण्डान्मिषः समाहितः । चतुरोऽस्तमितेऽसूर्वे क्षिशुचान्द्रायणं चरेत् ॥ यथाकं-
 चित्पिण्डानां तिष्ठोऽशीर्षीः समाहितः । मासेनाक्षन्द्हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सको-
 कताश्च ॥' इति । तथा चत्वारिंशच्छतहृत्संख्यसंख्याप्राससंपाद्यत्वापि संप्रदा-
 र्थमपरग्रहणम् । यथाह यमः—'श्रीक्षीम्पिण्डान्मसमीवात्पिण्डात्मा दृढव्रतः ।
 हविष्याक्षस्य वै माससृष्टिचान्द्रायणं स्मृतम् ॥' इति । एतु च यतिचान्द्रायण-
 प्रभृतिषु न चन्द्रगत्यानुसरणमपेक्षितम् । अतश्चिह्नानात्मकसाधारणेन मासेन
 वैदन्त्येन चान्द्रायणानुष्ठाने यदि कथंचित्पिण्डिद्विद्वासावभ्यात् पञ्चम्यादिप्यार-
 म्भो भवति तथापि न दोषः । यदपि सोमायनगुण्यं मासव्रतं मार्कण्डेयेनो-
 कम्—'गोक्षीरं ससरात्रं तु पिबेत्स्नानचतुष्टयात् । स्नानत्रयात्ससरात्रं ससरात्रं
 स्नानहृत्वात् ॥ स्नानैकेन पद्यात्रं त्रिरात्रं वायुमुग्मवेत् । एतत्सोमायनं नाम व्रतं
 कस्मचनाक्षनम् ॥' इति ॥ स्मृत्यन्तरे 'सप्तहं ज्येष्ठेत्तद्गोक्षनमक्षिकमथ श्री-
 म्क्षानाम्द्वौ तथैकं कुर्यात्क्षीपवासान्वदि भवति तदा मासि सोमायनं तत्'
 इति तदपि चान्द्रायणधर्मकमेव । हारीतेनापि 'अथात्क्षान्द्रायणमनुकर्मि-
 ष्यामः' इत्यादिना सेतिकर्तव्यताकं चान्द्रायणमभिधायिष्येव सोमायनमित्यदि-
 देशामिधानात् । वस्पुनखेन कृष्णचतुर्थीमारभ्य शुक्लद्वादशीपर्यन्तं सोमायन-
 मुक्तम् । चतुर्थीप्रभृतिचतुःस्तनेन त्रिरात्रं त्रिस्तनेन त्रिरात्रं द्विस्तनेन त्रिरात्रं
 एकस्तनेन त्रिरात्रमेवमेकस्तनप्रभृति पुनश्चतुःस्तनेन 'या ते सोम चतुर्थी तदू-
 क्षवा वः पाहि तस्यै नमः स्वाहा, या ते सोम पञ्चमी षष्ठीत्येवं यागांर्षास्त्रिभि-
 ह्योमा यैवं स्तुत्वा एवोऽप्यः एतश्चन्द्रमसः समानतां सलोकतां सायुष्यं च गच्छ-
 सि' इति चतुर्विंशतिदिनात्मकं सोमायनमुक्तं तदक्षकविषयम् ॥ ३२४ ॥

अथ कृष्णचान्द्रायणसाधारणीमितिकर्तव्यतामाह—

कुर्यात्त्रिपवणस्नायी कृच्छ्रं चान्द्रायणं तथा ।

पवित्राणि जपेत्पिण्डान्गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ॥ ३२५ ॥

कृच्छ्रं प्राजापत्यादिकं चान्द्रायणं वा त्रिपवणस्नानमुक्तः कुर्यात् । एतच्च तद्व-
 कृष्णम्पतिरेकेन । तत्र 'सङ्कल्पाधी समाहितः' इति मनुना विशेषामिधावात् ॥
 वस्पुनः शङ्गेन कृष्णेषु त्रिपवणस्नानमभिरुहत्—'त्रिरुद्धि त्रिर्निष्वावां तु स-
 वासा जकमाभिषेत्' इति तदक्षकविषयम् । वस्पुनैवैशाम्पायनेन द्वैकाक्षिकं
 ज्ञानमुक्तम्—'सावं द्विकाक्षयेष स्वाक्षिकमं वा द्विजम्भनः' इति तत्रिपवणस्ना-
 नाक्षकस्य वेदितव्यम् ॥ वस्पुनर्गार्ग्येणोक्तम्—'एकवासाभरेत्रैर्हं चात्वा पाशो
 व पीठवेत्' इति तदपि सत्यमेव ।—'एकवासाभरेत्रासा वा कम्पाशी सन्दि-

केसवः' इत्येकवचनताया अपि शब्देन पाक्षिकत्वेनाभिधानात् । ज्ञाने च हास्य-
त्वेन विशेष उक्तः—'श्ववरं शुद्धवतीभिः स्नात्वापमर्षणमन्तर्जके जपित्वा शैल-
महतं वासः परिधाव सान्ना सौम्येनादित्यमुपतिष्ठेत्' इति । स्नानानन्तरं च
पवित्राणि जपेत् । पवित्राणि च 'अघमर्षणं देवकृतः शुद्धवत्स्वरत्समाः' इ-
त्यादीनि वसिष्ठ्यादिप्रतिपादितानामन्यतमान्यर्याविरुद्धेषु कालेषु अन्तर्जके ज-
पेत् सावित्रीं वा । (११।२२५)—'सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च क-
कितः' इति मनुस्वरणात् । यत्तु गौतमेनोक्तम्—'रीरवयोषां जपे नर्कं
प्रयुज्जीत' इति तदपि पवित्रत्वादेवोक्तं न पुनर्नियमाय । तथा सति शुक्लान्ध-
मूलकवक्त्रप्राप्तज्ञात् । अतोऽनधीतसामवेदेन गायत्र्यादिकमेव जपेत् ।
यदपि 'नमो हमाय मोहमाय इत्यादि पठित्वा एता एवाश्वाहुतयः इत्युक्ते
तदपि न नैवमिकं किंतु (११।२२२)—'महाभ्याहृतिभिर्होमः कर्तव्यः स्व-
भम्बहम्' इति मनुना महाभ्याहृतिभिर्होमविधानात् ॥ तथा षट्त्रिंशत्संमतेऽ
प्युक्तम्—'अपहोमादि यत्किञ्चित्कृच्छ्रोक्तं संभवेन्न चेत् । सर्वे भ्याहृतिभिः कु-
र्यात्प्रायश्चा प्रणवेन च ॥' इति । आदिग्रहणादुदकतर्पणादित्योपस्नानादेर्ग्रहणम् ।
अतएव वैशम्पायनः—'स्नात्वापतिष्ठेदादित्यं सौरीभिस्तु कृताञ्जलिः' इति ॥
एवमन्येष्वपि विरोधिपदार्थेषु विकल्प आश्रयणीयः । अविरोधिषु समुच्चयः ।
शास्त्रान्तराधिकरणन्यायेन सर्वेस्मृतिप्रख्यत्वात्कर्मणः ॥ अपसंख्यायां विशो-
पत्तेनैव दर्शितः—'ऋषभं विरजं चैव तथा चैवाघमर्षणम् । गायत्रीं वा जपे-
द्देवीं पवित्रां वेदमातरम् ॥ शतमष्टशतं वापि सहस्रमथवा परम् । उपांशु
मनसा वापि तर्पयेत्पितृदेवताः ॥ मनुष्यांश्चैव भूतानि प्रणम्य शिरसा ततः ॥'
इति ॥ तथा पिण्डाश्च प्रत्येकं गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् । तथा यमेऽपि
विशेष उक्तः—'अङ्गुस्थप्रस्थितं पिण्डं गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् । प्रातः उम्ब
पुनः कुर्यादन्यस्याप्यभिमन्त्रणम् ॥' इति । अतश्च ॐ भूर्भुवःस्वित्यादिभिर्गौत-
मोक्तैरभिमन्त्रणमन्त्रैः सहास्य विकल्प उक्तः । यत्पुनराप्यायस्व संतेपवांसीत्या-
दिभिः पिण्डकरणात्पूर्वं इविषोऽभिमन्त्रणमुक्तं तन्निष्कार्यत्वात्समुचीयते । ए-
तानि च कृच्छ्रादिमतानि यदा प्रायश्चित्तार्थमनुष्ठीयन्ते तदा केशादिवपनपूर्वकं
परिगृहीतव्यानि ।—'वपनं व्रतं चरेत्' इति गौतमस्वरणात् । अभ्युदयार्थं तु
नैव वपनम् । वसिष्ठेनाप्यत्र विशेष उक्तः—'कृच्छ्राणां व्रतरूपाणां श्मश्रुके-
शादि वापयेत् । कुक्षिरोमशिलावर्जम्' इति । कृच्छ्राणां व्रतरूपाणां । व्रतरूपाणि
वपनादीन्वृत्तानि बह्वन्त इति शेषः । पश्चदुपदिष्टव्रतग्रहणं च व्रतानुष्ठानदिव-
सात्पूर्वेषुः साधाद्ये कार्यम् । यथाह वसिष्ठः—'सर्वपापेषु सर्वेषां व्रताणां वि-
धिपूर्वकम् । ग्रहणं संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्ते चिकीर्षिते ॥ दिनान्ते जलरोमादी
ग्रवाण्य स्नानमाचरेत् । मन्त्रगोमयसृष्टहारिपञ्चगव्यादिकल्पितैः ॥ मन्त्रावर्जकैः
कार्यं वाक्पत्नीचोपसिद्धये । दन्तधावनपूर्वेण पञ्चगव्येन संयुतम् ॥ व्रतं निष्ठा-
नुक्ते प्राज्ञं बहिरुत्तरकर्षणे । आचम्यातः परं मौनी प्याचन्पुच्छतमात्मनः ॥

अमः संतापनं तीव्रमुद्देच्छोकमन्वतः ॥' इति । बहिरिति प्रामाद्विनिष्कम्ब ।
स्त्रिधाप्येकमेव व्रतपरिग्रहः कार्यः । केशस्मृत्कोमनस्यवपनं तु नास्ति ।—'वा-
न्द्रावणादिष्वेतदेव स्त्रियाः केशवपनवर्जम्' इति बौधायनस्मृत्यात् ॥

वपनानिच्छोस्तु हारीतेन विशेष उक्तः—'राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो
वा बहुभुतः । केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ केशानां रक्षणार्थं तु द्विगुणं
व्रतमाचरेत् । द्विगुणे तु व्रते चीर्णे दक्षिणा द्विगुणा भवेत् ॥' इति । एतच्च म-
हापातकादिदोषविशेषाभिप्रायेण द्रष्टव्यम्—'विद्वद्विप्रनृपकीर्णां नेष्यते केश-
वापनम् । व्रते महापातकिनो गोहन्मुञ्जावकीर्णिनः ॥' इति अनुस्मृत्यात् ।
आबालेनाप्यत्र विशेष उक्तः—'भारम्भे सर्वकृष्णानां समाप्तौ च विशेषतः ।
केशैर्नैव च साकाम्नी उदुप्याम्नाहतीः पृथक् ॥ भावं कुर्याद्भ्रतान्ते तु गोहिर-
ण्यादि दक्षिणा ॥' इति ॥ यमेनाप्यत्र विशेषोऽभिहितः—'पञ्चात्तापो विदु-
स्तिश्च ज्ञानं चाङ्गतयोदितम् । नैमित्तिकानां सर्वेषां तथा वैवानुकीर्तनम् ॥'
तथा—'गात्राम्यङ्गशिरोभ्यङ्गी ताम्बूलमनुकेपनम् । व्रतस्यो वर्जयेत्सर्वं यथाव-
द्वलरागकृत् ॥' इति एवमादिकर्तव्यताजातं स्मृत्यन्तरादन्वेष्टव्यम् । एवमनेन
विधिना व्रतं गृहीत्वावश्यं परिसमापनीयम् । अन्यथा तु प्रत्यवायः । 'पूर्वं व्रतं
गृहीत्वा तु नाचरेत्काममोहितः । जीवन्भवति चण्डालो मृतः आ चैव जायते ॥'
इति छागलेयस्मृत्यात् । इत्येवं प्रपञ्चेन ॥ ३२५ ॥

इत्यमुक्तविनियोगस्य चान्द्रायणादेः स्वरूपमभिधाय लक्षप्रसङ्गकार्यान्तरेऽपि
विनियोगमाह—

अनादिष्टेषु पापेषु शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु ।
धर्मार्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥ ३२६ ॥

आदिरयत् इत्यादिष्टं प्रायश्चित्तं न विद्यते आदिष्टं येषु पापेषु तेषु चान्द्राय-
णेन शुद्धिः । चण्डालप्राजापत्यादिभिः कृष्णैरेन्द्वसहितैस्तत्रिरपेक्षया शुद्धिः ।
तथाच षट्त्रिंशन्व्रतेऽभिहितम्—'यानि कानि च पापानि गुरोर्गुरुतराणि
च । कृष्णातिकृष्णैश्चान्द्रेयैः शोच्यन्ते मनुरप्रवीत् ॥' इति त्रयाणां समुच्चयः
प्रतिपादितः । उद्दानस्ता तु इयोः समुच्चय उक्तः—'दुरितानां दुरिटानां पापानां
महतामपि । कृष्णं चान्द्रायणं चैव सर्वपापप्रणाशनम् ॥' इति । दुरितमुपपा-
तकम् । दुरिष्टं पातकम् । गौतमेन तु कृष्णातिकृष्णौ चान्द्रायणमिति ल-
क्ष्यमायश्चित्तमिति विसमासकरणेनैन्द्वनिरपेक्षता कृष्णातिकृष्णयोः सूचिता ।
चान्द्रायणस्य निरपेक्षता इति शब्देन च त्रयाणां समुच्चयः । केचनप्राजापत्यास्तु
निरपेक्षं स्मृतुर्विश्रुतिमतेऽभिहितम्—'लघुदोषे त्वनादिष्टे प्राजापत्यं समाचरे-
त्' इति । गौतमेनापि प्राजापत्यादेर्निरपेक्षत्वमुक्तम्—'प्रथमं चरित्वा शुचिः पूतः

कर्मण्यो भवति, द्वितीयं चरित्वा यदन्यन्महापातकेभ्यः पापं कुरुते तस्मात्प्रमुच्यते, तृतीयं चरित्वा सर्वस्मादेनसो मुच्यते' इति महापातकादपीत्यभिप्रेतम् । मनुनाप्युक्तम् (११२१५)—'पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापापनोदनः' इति । हारीतेनाप्युक्तम्—'चान्द्रायणं यावकश्च तुलापुरुष एव च । गवां वैवानुगमनं सर्वपापप्रणाशनम् ॥' तथा—'गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासश्च अपाकमपि शोधयेत् ॥' तथा तसकृच्छ्रमधिकृत्यापि तैत्रैवोक्तम्—'एष कृच्छ्रो द्विरभ्यस्तः पातकेभ्यः प्रमोचयेत् । त्रिरभ्यस्तो यथाभ्यायं द्वादहत्यां व्यपोहति ॥' इति । उशनसा चोक्तम्—'यत्रोक्तं यत्र वा नोक्तं महापातकनाशनम् । प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शोधयेन्नात्र संशयः ॥' इति । एतानि प्राजापत्यादीन्यानादिष्टेपूपातकादिषु सकृद्भ्यासापेक्षया व्यस्तारि समस्तानि वा योजनीयानि । तथा आदिष्टव्रतेष्वपि महापातकादिषु अभ्यासापेक्षया योजनीयानि । अतएव यमेनोक्तम्—'यत्रोक्तमित्यादि । गौतमेनाप्युक्तमिष्कृतीनां संग्रहार्थं सर्वप्रायश्चित्तग्रहणं कृतम् । तथा यदपि तैत्रैवोक्तम्—'द्वितीयं चरित्वा यदन्यन्महापातकेभ्यः पापं कुरुते तस्मात्प्रमुच्यते' इत्युक्त्वा 'तृतीयं चरित्वा सर्वस्मादेनसो मुच्यते' इति, तदपि महापातकाभिप्रायं ननु क्षुद्रपातकाभिप्रायम् । नच महापातकमनुकृतिष्कृतिकं संभवति, तस्मादुक्तमिष्कृतिकेष्वपि प्राजापत्यादयो योजनीयाः । तत्र द्वादशवार्षिकमते द्वादशद्वादशदिनान्येकैकं प्राजापत्यं परिकल्प्य गण्यमाने प्राजापत्यानां षष्टयधिकसतत्रयं द्वादशवार्षिके वैकल्पिकमनुष्ठेयं भवति । तदशकौ तावत्यो वा धेनवो दातव्याः । तदसंभवे निष्काणां षष्टयधिकसतत्रयं दातव्यम् । तथा स्मृत्यन्तरम्—'प्राजापत्यक्रियाऽशकौ धेनुं दद्याद्विचक्षणः । धेनोरभावे दातव्यं मूत्र्यं तुल्यमसंशयम् ॥ मूत्र्यार्धमपि निष्कं वा तदर्धं वा शक्तयपेवा दातव्यम् । गवामभावे निष्कः स्यात्तदर्धं पाद् एव वा' इति स्मरणात् । मूत्र्यदानस्याप्यशकौ तावन्तो बोद्धासाः कार्याः तत्राप्यशकौ गायत्रीजपः षट्त्रिंशत्क्षसंख्याकः कार्यः ।—'कृच्छ्रोऽयुतं तु गायत्र्या उदवासस्तथैव च । धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयम् ॥' इति पराशरस्मरणात् । यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—'गायत्र्यास्तु जपन्कोटिं महाहत्यां व्यपोहति । कक्षाशीतिं जपेद्यस्तु सुरापानादिमुच्यते ॥ पुनाति हेमहतीरं गायत्र्या कक्षसप्ततिः । गायत्र्याः षट्त्रिंशत्क्षसंख्यते गुरुतल्पगः ॥' इति तत् द्वादशवार्षिकतुल्यविधानवचोक्तं न पुनरुक्तमपि विधिः न विरोधः । एवमन्येऽपि—'कृच्छ्रो देव्युतं वैव प्राजापत्यामकसतत्रयम् । शिकहोमसहस्रं तु वेदपारायणं तथा ॥' इत्याद्यः प्रस्ताप्राजापत्यानुर्विंशतिमत्तादिशास्त्राभिहिताः षष्टयधिकसतत्रगुणिता महापातकेषु बोद्धव्याः । अतिपातकेषु सप्तयधिकसतत्रयं प्राजापत्यानां कर्तव्यम् । तावन्तो वा

धेन्वाद्यः प्रत्याज्ञायाः । पातकेषु तु साक्षीतिशतं प्राज्ञोपस्थाः प्रत्याज्ञायाश्च धेन्वाद्यस्तावन्त एव वा । तथा चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—‘अन्वयप्रभृति पापानि बहूनि विविधानि च । कृत्वाचांग् महद्द्वेष्यायाः षडब्दं व्रतमाचरेत् ॥ प्रत्याज्ञायै गवां देयं साक्षीति धमिना शतम् । तथाद्वादशकलाभि गावन्मा वा अपेक्षुचः ॥’ इति । इदमेव द्वादशवार्षिके व्रते द्वादशद्वादशदिनैरैकप्राजापत्यकल्पनायां लिङ्गम् । एकमुपपातकेषु त्रैवार्षिकप्रायश्चित्तविषयभूतेषु नवतिप्राजापत्यास्तावन्तः प्रत्याज्ञायाः । त्रैमासिकविषयेषु पुनः सार्धसप्तप्राजापत्याः प्रत्याज्ञायाश्च धेनूद्वासाद्यस्तावन्त एव । मासिकव्रतविषयेषु तु सार्धं प्राजापत्यद्वयं तावानेव वा प्रत्याज्ञायः । चान्द्रायणविषयभूतेषु पुनरुपपातकेषु प्राजापत्यत्रयम् । तदशक्तस्य प्रत्याज्ञायस्तावानेव । यत्पुनश्चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—‘अष्टौ चान्द्रायणे देयाः प्रत्याज्ञायविधौ सदा’ इति तदपि धमिजः विपि-लिकामध्यादिचान्द्रायणप्रत्याज्ञायविषयम् । मासातिकृच्छ्रविषयभूतेषु पुनरुपपातकेषु सार्धसप्तप्राजापत्याः प्रत्याज्ञायाश्च धेन्वाद्यस्तावन्त एव । ‘प्राजापत्ये तु गामेकां दद्यात्सान्तपने द्वयम् । पैराकतसातिकृच्छ्रे तिलसिलस्तु गाल्मया ॥’ इति चतुर्विंशतिमतेऽभिधानात् । एतच्चैकैकं प्रासमभीयादित्यामलकपरिमितैकैकप्रासपक्षे वेदितव्यम् । पाणिपूराश्चभोजनपक्षे पुनर्धेनुद्वयमेव । प्राजापत्यस्य षडुपवासतुल्यत्वात् तद्विगुणत्वाच्चातिकृच्छ्रस्य । यद्यपि नवसु दिनेषु पाणिपूरास्य भोजनं तथापि नैरन्तर्येण द्वादशदिवसानुष्ठाने क्लेशातिशयात्षडहोपवाससमानप्राजापत्यद्वयतुल्यत्वमेव । प्राजापत्यस्य च षडुपवासतुल्यत्वं युक्तमेव । तथाहि । प्रथमे ष्यहे सायंतनभोजनप्रतिवृत्तावेकोपवाससंपत्तिः । द्वितीये ष्यहे प्रातःकालभोजनत्रयनिवृत्तिपरस्य । तथाच अयाचितष्यहेऽपि सायंतनभोजनत्रयवर्जनेऽपरत्येत्वेवं नवभिर्दिनैरुपवासत्रयम् । पुनश्चान्त्यष्यहे चोपवासत्रयमिति युक्तं षडुपवासतुल्यत्वम् । ऋषयैकादशगोदानसहितत्रिरात्रोपवासात्मकगोबधव्रते तु सार्धैकादशप्राजापत्यास्तावत्संख्याकाश्चोद्वासाद्यः प्रत्याज्ञायाः । मासं एवो-व्रते तु सार्धंप्राजापत्यद्वयम् । पराकात्मके तूपपातकव्रते प्राजापत्यत्रयं पराकत-सातिकृच्छ्रस्थाने कृच्छ्रत्रयं चरेत् । ‘सान्तपनस्य बाध्यर्धमशक्तौ व्रतमाचरेत्’ इति षट्त्रिंशन्मतेऽभिधानात् । चान्द्रायणपराककृच्छ्रातिकृच्छ्रास्तु ‘प्राजापत्य-त्रयात्मका द्वादशवार्षिकव्रतस्थाने विंशत्युत्तरकतसंख्या अनुष्ठेयाः । तत्प्रत्याज्ञा-वास्तु धेन्वाद्यक्षिगुणाः । अतिपातकेषु नवतिसंख्याकाश्चान्द्रायणाद्यः । तत्समेषु पुनः पातकपदाभिधेयेषु षड्विसंख्याः । उपपातकेषु त्रैवार्षिकविषयेषु त्रिंशत्संख्याः । त्रैमासिके गोबधव्रतस्थाने गोमूत्रच्छार्मादीनां कर्तव्यतावास्तुत्वाकाश्चान्द्रायणादि-त्रयम् । मासिकव्रते तु योगीश्वरोक्ते एकमेव चान्द्रायणं धेनूद्वासादिप्रत्याज्ञायस्तु सार्धत्रिगुण एव । प्रकीर्णकेषु पुनः प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तानुसारेण प्राजापत्यं

१ प्राजापत्यानां प्रत्याज्ञावधेन्वाद्यः क. २ तदतिधमिजः क. ३ पराकतसातिकृच्छ्रे तिल-सिलस्तु गाल्मयेति पाठान्तरम्. ४ तुल्यत्वाद्विगुणत्वाच्च क. ५ त्रयवर्ज्यपरस्य क. ६ भोज-नवर्जनेऽन्यसेति क. ७ तत्प्रत्यान्त्यष्यहे क. ८ ज्ञानाक्षीतिकर्तव्यता क.

पादादिकृत्या योजनीयम् । आवृत्तौ पुनश्चान्द्रायणादिकमिति एतद्दिगवलम्बनेज्ञान्वापि कल्पना कार्या । यत्पुनर्वृत्तहृत्पतिनोक्तम्—'जन्मप्रभृति यत्किंचित्पातकं चोपपातकम् । तावदावर्तयेत्कृच्छ्रं यावत्पष्टिगुणं भवेत् ॥' इति । तत् द्वे परदारौ इति गौतमोक्तद्विवापिकसमानविषयम् । तथा त्रैमासिकादिविषयभूतोपपातकावृत्तिविषयं वा । पातकपदाभिधेयचाण्डालादिसीगमने द्विरभ्यासविषयं वा । तत्र 'ज्ञानात्कृच्छ्राब्दमुद्दिष्टमज्ञानादैनन्दवद्द्वयम्' इति सकृद्बुद्धिपूर्वगमने कृच्छ्राब्दविधानात्तदभ्यासे द्विवर्षतुल्यषष्टिकृच्छ्रविधानं युक्तमेव । यस्तु सुमन्तुनोक्तम्—'यदप्यसकृदभ्यस्तं बुद्धिपूर्वमघं महत् । तच्छुद्धयत्कृच्छ्रेण महतः पातकारते ॥' इति तदप्युपपातकाद्यावृत्तिविषयं । तथा अज्ञानादैनन्दवद्बभिमिति यमोक्तैनन्दवद्द्वयविषयभूतपातकावृत्तिविषयं वा । यस्तु तपस्वसमर्थो धाम्यसमुद्भूश्च स कृच्छ्रादिप्रतानि द्विजाभ्यभोजनदानेन संपादयेत् । तथाहि स्मृत्यन्तरम्—'कृच्छ्रे पञ्चातिकृच्छ्रे त्रिगुणमहरहस्त्रिंशदेवं तृतीये चत्वारिंशच्च सहे त्रिगुणितगुणिता विंशतिः स्थात्पराके । कृच्छ्रे सान्तापनाख्ये भवति षडधिका विंशतिः सैव हीना द्वाभ्यां चान्द्रायणे स्यात्तपसि कृशबलो भोजयेद्विप्रमुखात् ॥' इति । अहरहरिति सर्वत्र संबन्धनीयम् । तृतीयः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । अत्र प्राजापत्यदिबसकल्पनया विद्वद्विप्राणां षष्टिभोजनं भवति । यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—'विप्रा द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिस्तथैव च । अन्यां वा पावनी काचित्समान्याहुर्मनीषिणः ॥' इति प्राजापत्यस्थाने द्वादशानां विप्राणां भोजनमुक्तं तन्निधेनविषयम् । यश्चान्द्रायणस्यापि तत्रैव प्रत्याज्ञानमुक्तम्—'चान्द्रायणं सुगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्तथैव च । मित्रविन्दापशुश्रैव कृच्छ्रं मासत्रयं तथा ॥ नित्यमैमित्तिकानां च काम्बानां चैव कर्मणाम् । इष्टीनां पशुबन्धानामभावे चरवः स्मृताः ॥' इति तदपि चान्द्रायणाशक्तस्य । यत्तु कृच्छ्रं मासत्रयं तथेति कृच्छ्रादिकं प्रत्याज्ञातं तदपि जरठमूर्खविषयम् । चान्द्रायणं त्रिभिः कृच्छ्रैरिति दर्शितत्वादिष्यकं प्रपञ्चेन । प्रकृतमनुसरामः । यस्त्वभ्युदयकामो धर्मार्थं काम्यनिबोधनिष्पत्त्यर्थमेतच्चान्द्रायणमनुतिष्ठति न पुनः प्रायश्चित्तार्थमसौ चन्द्रसालोक्त्यं स्वर्गच्छिद्ये प्रप्नोति । एतच्च संवत्सरादृशवभिप्रायेण । एकमाहवा विपापे विद्याया सर्वभेने इन्ति, द्वितीयमाहवा दक्षपूर्वान्दशापरानात्मानं चैकविंशं पङ्क्तिं च पुद्गाति, संवत्सरं चाहवा चन्द्रमसः सलोकतामाप्नोतीति' गौतमकारणात् ॥

कृच्छ्रकृद्धमेकामस्तु महतीं श्रियमामुयात् ।

यथा गुरुकृतुफलं प्राप्नोति सुसमाहितः ॥ ३२७ ॥

किंच । यस्त्वभ्युदयकामः प्राजापत्यादिकृच्छ्राननुतिष्ठति स महतीं राज्यादिकुक्षणां श्रियं विभूतिमनुभवति । यथा गुरुकृत्यां राजसुयादीनां कर्ता तत्फलं स्वाराज्यादिकक्षणं महत्फलं कथ्यते तथायमपि सुसमाहितः सकलकृत्कलापम-

विकलमनुतिष्ठन्निति फलमहिमप्रकाशनार्थं क्रतुरष्टान्तकीर्तनम् । सुखमाहित
इत्यनेनाविकलशास्त्रानुष्ठानं यदन्काम्यकर्मतयाङ्गवैकस्ये फलासिद्धिं द्योतयति ।
अतो नात्र प्रायश्चित्तेष्विव यावत्संभवाङ्गानुष्ठानमङ्गीकरणीयमिति दूरोत्सारितं
प्रत्याभ्यायोपादानम् । कृच्छ्राद्यनुष्ठानानुत्तौ त्वधिकारिणः फलानुत्तिः कर्मण्यार-
म्भभाव्यत्वादिति न्यायलभ्या स्थितैवेति नेदमविवक्षितम् ॥ ३२७ ॥

प्रागुदिताखिलार्थोपसंहारव्याजेन धर्मशास्त्रधारणादिविधीनसायंवादान्प्रार्थ-
दानरूपेण प्रतिपादयितुमाह—

श्रुत्वैतानृषयो धर्मान्याङ्गवल्क्येन भाषितान् ।

इदमृचुर्महात्मानं योगीन्द्रममितौजसम् ॥ ३२८ ॥

अत्र हि वर्णाश्रमादिव्यावृत्ता धर्माः षट्प्रकाराः प्रतिपादिताः तानखिलान्
योगीश्वरभाषितान् ऋषयः श्रुत्वा प्रहर्षोत्फुल्लोचनासं महिमगुणशालिनमधि-
न्तनीयशक्तिविभवमिदमभिधास्यमानमृषिवांसः ॥ ३२८ ॥

य इदं धारयिष्यन्ति धर्मशास्त्रमतन्द्रिताः ।

इह लोके यशः प्राप्य ते यास्यन्ति त्रिविष्टपम् ॥ ३२९ ॥

विद्यार्थी प्राप्नुयाद्विद्यां धनकामो धनं तथा ।

आयुष्कामस्तथैवायुः श्रीकामो महर्ता श्रियम् ॥ ३३० ॥

श्लोकत्रयमपि ह्यस्माद्यः श्राद्धे श्रावयिष्यति ।

पितृणां तस्य वृत्तिः स्यादक्षय्या नात्र संशयः ॥ ३३१ ॥

ब्राह्मणः पात्रतां याति क्षत्रियो विजयी भवेत् ।

वैश्यश्च धान्यधनवानस्य शास्त्रस्य धारणात् ॥ ३३२ ॥

इत्यमृचुर्वैः श्लोकैः सामश्रवःप्रश्रुतबोऽनेकधा प्रार्थयन्तेषु ॥ ३२९-३३२ ॥
अपरामपि प्रार्थनामाह—

य इदं श्रावयेद्विद्वान्द्विजान्पर्वसु पर्वसु ।

अश्वमेधफलं तस्य तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ३३३ ॥

यस्त्विदं धर्मशास्त्रं प्रतिपद्ये द्विजान् श्रावयेत् तस्याश्वमेधफलं भवेदिति आ-
णविविध्यर्थवादः । तदेतदस्मात्प्रार्थितमर्थं सर्वत्र भवाननुमन्यताम् ॥ ३३३ ॥

श्रद्धावमाह—

श्रुत्वैतद्याङ्गवल्क्योऽपि प्रीतात्मा ह्यनिभाषितम् ।

एवमंस्तिवति होवाच नमस्कृत्य स्वयं ह्रुवे ॥ ३३४ ॥

एतद्विभिर्भाषितं श्रुत्वा योगीन्द्रोऽपि स्वनिर्मितधर्मशास्त्रधारणादिफलप्राप्ते-
नोन्मीकितमुखपङ्कजः स्वयंभुवे ब्रह्मणे नमस्कृत्य प्रणम्य भवत्प्रार्थितं सकलमि-
त्थं भवत्सिद्धये किल भगवान्भभाषे ॥ ३३४ ॥

इति श्रीभारद्वाजपद्यनाभभट्टोपाध्यायात्मजस्य श्रीमत्परमहंसप-
रित्राजकविज्ञानेश्वरभट्टारकस्य कृतौ ऋजुमिताक्षरायां याज्ञव-
ल्क्यधर्मशास्त्रविद्वृतौ प्रायश्चित्ताध्यायस्तृतीयः समाप्तः ॥

अथान्नाध्यायानुक्रमणिका लिख्यते । तत्राद्यं सूतकप्रकरणम् १ । आपद्धर्म-
प्रकरणम् २ । वानप्रस्थप्रकरणम् ३ । अध्यात्मप्रकरणम् ४ । ततः प्रायश्चित्त-
प्रकरणम् ५ । तत्रादौ कर्मविपाकः ६ । महापातकादिनिमित्तपरिगणनम् ७ ।
महापातकप्रायश्चित्तान्यातिदेशिकसहितानि ८ । उपपातकप्रायश्चित्तानि ९ ।
प्रकीर्णकप्रायश्चित्तप्रकरणम् १० । पतितत्यागविधिः ११ । अतग्रहणविधिः १२ ।
रहस्यप्रायश्चित्ताधिकारः १३ । कृच्छ्रादिलक्षणम् १४ । इति प्रकरणानि ॥

उत्तमोपपदस्येयं शिष्यस्य कृतिरात्मनः ।

धर्मशास्त्रस्य विवृतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः ॥ १ ॥

इति याज्ञवल्क्यमुनिशास्त्रगता विवृतिर्न कस्य विहिता विदुषः ।
प्रमिताक्षरापि विपुन्नाध्वनी परिपिञ्चति श्रवणयोरमृतम् ॥ २ ॥

गम्भीराभिः प्रसन्नाभिर्वाग्भिर्न्यस्ता मिताक्षरा ।

अनल्पार्थाभिरल्पाभिर्विवृतिर्विहिता मया ॥ ३ ॥

नासीदस्ति भविष्यति क्षितितले कल्याणकल्पं पुरं

नो दृष्टः श्रुत एव वा क्षितिपतिः श्रीविक्रमाकर्षणः ।

विज्ञानेश्वरपण्डितो न भजते किंचान्यदन्योपम-

श्चाकल्पं स्थिरमस्तु कल्पलतिकाकल्पं तदेतन्नयम् ॥ ४ ॥

स्रष्टा वाचां भूपुरवपुषां विद्वदाश्चर्यसीम्नां

दातार्योनामतिशयजुषामर्थिसैरार्थनायाः ।

ध्याता मूर्तेर्भूरविजयिनो जीवतादार्कचन्द्रं

जेतारीणां तनुसहभुवां तत्रविज्ञाननाथः ॥ ५ ॥

आ सेतोः कीर्तिराशे रघुकुलतिलकस्या च शैलाधिराजा-

र्द्धा च प्रत्यक्षपयोधेश्चटुलतिमिकुलोत्तुङ्गरिङ्गत्तरङ्गात् ।

आ च प्रोचः समुद्रात्तनृपतिशिरोरत्नभाभासुराङ्घ्रिः

पायादाचन्द्रतारं जगदिदमखिलं विक्रमादित्यदेवः ॥ ६ ॥

अन्तर्मुक्तानि यदि खानि तपस्ततः किं नान्तर्मुक्तानि यदि खानि तपस्ततः किम् ।

अन्तर्बहिर्बिदि हरिश्च तपस्ततः किं नान्तर्बहिर्बिदि हरिश्च तपस्ततः किम् ॥ ७ ॥

समाप्त्यं समिताक्षरा याज्ञवल्क्यस्मृतिः

याज्ञवल्क्यस्मृतिपद्यानां वर्णनिकम् ।

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
अकामतः कामचारे	२३९	अतो न रोदितव्यं हि	३०१
अकारणे च विक्रोष्टा	२६७	अतो यतेत तत्प्राप्त्यै	१०८
अकार्यकारिणां दानं	३२५	अतो यदात्मनोऽपथ्यं	३३९
अकूटे रायुर्धैर्यान्ति ते	१०१	अत्राहममुकः साक्षी	१७५
अकूटं कूटकं ब्रूते	२६८	अथवाप्यभ्यसन्वेदं	३६७
अकुडोऽपरितुष्टश्च	३३३	अदत्तादाननिरतः	३५४
अक्षता च क्षता चैव	१८	अदत्तान्यग्निहीनस्य	४८
अक्षतायां क्षतायां वा	२१३	अददद्धि समाप्नोति	१४६
अक्षताल्लक्षकभ्रोर्णा	३४५	अदीर्घसूत्रः स्मृतिमान्	९७
अक्षयोऽयं निधी राज्ञां	९९	अदुष्टां तु त्यजन्दण्ड्यो	१८
अक्षिकर्णचतुष्कं च	३४७	अदेशकालसंभाषं	२८३
अगृह्णाते समं दाप्यो	२५३	अद्रिस्तु प्रकृतिस्थाभिः	७
अगृह्णाते समं दाप्यः	२८८	अधर्मदण्डनं स्वर्गं	१०९
अग्निकार्यं ततः कुर्यात्	८	अधिविघ्नस्त्रियै दद्यात्	२३१
अग्निदानां च ये लोकाः	१६७	अधिविघ्ना तु भर्तव्या	२०
अग्निर्जलं वा शुद्धस्य	१८१	अधीतवेदो जपकृत्	३३५
अग्निवर्णं न्यसेत्पिण्डं	१८८	अध्याप्या धर्मतः साधु	८
अग्नीन्वाप्यात्मसात्कृत्वा	३३३	अध्यायानामुपाकर्म	४४
अग्नेः सकाशाद्विप्राप्तौ	९९	अध्वनीनोऽतिथिर्होयः	३५
अग्नीं कश्चिन्नादाय	७३	अनग्रममृतं चैव	३३
अग्नीं सुवर्णमक्षीणं	२४७	अनन्ताश्च यथा भावाः	३५३
अग्न्याः सर्वेषु वेदेषु	६८	अनन्ता रश्मयस्तास्य	३६०
अजः शरीरग्रहणात्	३४०	अनन्यपूर्विकां कान्तां	१३
अजातौ जातिकरणे	२६९	अनन्यविषयं कृत्वा	३४९
अजाश्वयोर्मुखं मेघ्यं	६१	अनभिख्यातदोषस्तु	४७०
अज्ञानात्पु सुरां पीत्वा	४०१	अनर्चितं वृथायासं	५०
अतल्लभ्यं पतन्त्येते	११	अनास्थाय ददद्दोषं	१८
अतिथित्वेन वर्णानां	३३	अनादिरात्मा कथितः	३५१
अतिथिं भोत्रिभ्यं वृत्त	३५	अनादिरात्मा संभूतिः	३५३
अरीताश्च स्मृतिः कस्त	३५७	अनादिरादिनाथैश्च	३६३
अरीतायानामग्रजसि	३२९	अनादिष्टेषु पापेषु	४८७

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
अनाशकानलापात. ...	३५८	अन्वहस्ते च विधीय ...	२७२
अनाशकानलापात. ...	३६१	अन्वत्र कुलावण्ड ...	६६
अनिषेधादिनिघाणां ...	३७२	अन्यथावादिनो यस्य ...	१५५
अनिषेधेषु विवाहेषु ...	२७	अन्यायेन नृपो राष्ट्रत ...	१०५
अनिषेधप्रकापी च ...	३५४	अन्येऽपि शक्तिमा प्राणाः ...	२७६
अनिषुक्तो भ्रातृजायां ...	४४५	अन्योदर्यस्तु संसृष्टी ...	२९६
अनिषेदितविहातो ...	१४५	अन्योन्यापहतं द्रव्यं ...	२१०
अनिषेध नृपे दण्ड्यः ...	२४३	अन्विता यान्त्यचरितं ...	३७४
अनिषेध नृपे क्षुध्यत् ...	४०५	अपनःशोशुचदधम् ...	२१५
अनिषिक्त श्रुतिं यस्तु ...	२५३	अपरान्तकमुल्लोप्यं ...	३५०
अनुगम्याम्भसि ज्ञात्वा ...	३१८	अपराहे समभ्यर्च्यं ...	७०
अनुपाकृतमांसानि ...	५१	अपश्चात्तापिनः कष्टान् ...	३७३
अनृते तु पृथग्दण्ड्या. ...	२३५	अपश्यता कार्यवशात् ...	११४
अनेकपितृकाणां तु ...	२०६	अपसव्यं ततः कृत्वा ...	७२
अनेन विधिना जातः ...	१९	अपहृता इति तिलान् ...	७२
अनेन विधिना देहं ...	१२	अपि भ्राता सुतोऽप्यौ वा ...	१०९
अनेन विधिराख्यातः ...	२७५	अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो ...	१९
अनौरसेषु पुत्रेषु ...	२४८	अपुत्रा योषितक्षैषां ...	२२८
अन्तरा जन्ममरणे ...	३०८	अपुत्रेण परक्षेत्रे ...	२११
अन्तरा पतिते पिण्डे ...	१८९	अपोशनक्रियापूर्वं ...	
अन्तरे च तयोर्धेः स्यात् ...	२६८	अप्रजस्त्रीधनं भर्तुः ...	
अन्तर्जले विशुष्येत ...	४७१	अप्रणोद्योऽतिथिः सायं ...	३३
अन्तर्जानुः शुचौ देशे ...	६	अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा ...	४३३
अन्तर्धानं स्मृतिः कान्तिः ...	३६७	अप्रमत्तश्चरेद्द्वैक्षं ...	३३७
अन्तेर्वासी गुरुप्राप्तो ...	२५०	अप्रयच्छन्समाप्नोति ...	१८
अन्त्यपक्षिस्थावरतां ...	३५३	अप्राप्तव्यवहारं च ...	२६९
अन्त्यजैर्गर्दभैश्चैः ...	८९	अफालकृष्टेनामीष ...	३३१
अन्त्याभिगमने लहृद्यः ...	२८८	अबध्यं यच्च वप्राति ...	२६९
अन्धोऽन्धिकित्स्वरोगाद्याः ...	२२७	अब्भक्षो मासमासीत ...	४४४
अन्नहर्ताभयावी स्यात् ...	३६९	अभुवन्दि नरः साक्ष्यं ...	१६८
अन्नमिष्टं हविष्यं च ...	७५	अन्लिहानि जपेक्षैव ...	३२२
अन्नमादाय तृप्ताः स्व ...	७५	अभक्ष्येण द्विजं दृष्य ...	२८५
अन्नं पर्युषितं भोज्यं ...	५१	अभावे ज्ञातयत्नेषां ...	२५
अन्नं भूमीं शचाण्डाल ...	३२	अभावे ज्ञातुचिह्नानां ...	२३५
अन्नं पितृमनुष्येभ्यो ...	३३	अभिव्यन्तास्मि भविषीं ...	९५८

श्लोकः	पृष्ठम्	श्लोकः	पृष्ठम्
अभिधाते तथा छेदे ...	१६४	अर्षसाक्षात्तु बलवत् ...	१३२
अभिसुक्तं च नान्येन ...	१२५	अर्षस्य संचयं कुर्वत् ...	३३२
अभियोगमस्तिर्ष ...	१२४	अर्षानां छन्दतः सृष्टि ...	३६७
अभियोधे च साक्ष्ये वा ...	१२८	अर्षत्रयवैदिसपणः ...	३४०
अभिरम्यतामिति वदेत् ...	७८	अर्षोऽधमेषु द्विगुणः ...	३५८
अभिछेद्यात्मनो वन्द्यान् ...	१००	अर्षाक् चतुर्दशावहो ...	१९४
अभिस्तसो मृषा कृच्छ्रं ...	४४५	अर्षाक्सपिण्डीकरणं ...	८२
अभ्रातृको हरेत्सर्वं ...	२१६	अर्षाक्संबत्सरात्स्वामी ...	३४३
अन्नावास्याऽष्टका वृद्धिः ...	६७	अस्मृतां हरन्कन्यां ...	३८५
अनेष्यपार्ष्णिनिष्टम् ...	२६१	अलम्बमीहेद्दमैष ...	९९
अनेष्यशवशाहान्त्य ...	४५	अवकीर्णां कुण्डगोलीं ...	६९
अनेष्याक्तस्य मृतोयैः ...	५९	अवकीर्णां भवेद्भ्रत्वा ...	४३९
अम्बष्ठः श्रूयां निषादो ...	२८	अवटथैवमेतानि ...	३४७
अयं तु परमो धर्मः ...	४	अवरुद्धासु दासीषु ...	२८६
अयं मे वज्र इत्येवं ...	४२	अविज्ञातहतस्याशु ...	२८२
अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात् ...	४८२	अविहृतब्रह्मचर्यः ...	१३
अयनं देवलोकं च ...	३६५	अविहृतमतिः सम्यक् ...	३५९
अयाचिताहतं प्राह्यम् ...	६६	अविभक्तैः कुटुम्बार्यै ...	१५०
अयाचिनाशी मितभुक् ...	३६७	अवीचिमन्धतामिसं ...	३७४
अयुक्तं शपथं कुर्वन् ...	२६७	अवीराणीस्वर्णकार ...	४९
अयोनौ गच्छतो योषां ...	२८८	अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः ...	३६३
अरक्ष्यमाणाः कुर्वन्ति ...	१०४	अशक्तस्तु वदन्नेवं ...	२५९
अरष्ये निजले देसे ...	३६९	अशीतिभागो वृद्धिः स्यात् ...	१४६
अरष्ये नियतो जप्या ...	३९३	अश्वमेघफलं तस्य ...	४९१
अराजदैविकं नष्टं ...	२५४	अश्वरत्नमनुष्यणी ...	३७९
अरिर्मित्रमुदासीनो ...	१०६	अश्वस्थानाद्गजस्थानात् ...	९०
अरोगामपरिहृष्टां ...	६५	अश्वानायुध विधिवत् ...	८७
अरोगिणीं भ्रातृमतीं ...	१४	अष्टमे मास्यतो गर्भो ...	३४४
अरोगित्वं यशो वीत ...	८७	अष्टौ त्रपुणि सीसे च ...	२४७
अर्कः पलाशः खदिरः ...	९५	असच्छास्त्राधिगमनं ...	३८१
अर्षप्रक्षेपणाद्विसं ...	२७४	अस्तकार्यरतो धीरः ...	३५५
अर्षस्य हासं वृद्धिं वा ...	२७०	अस्तसन्तस्तु विज्ञेयाः ...	३९
अर्षोऽनुग्रहकृत्कार्यः ...	२७१	असंबद्धकृतथैव ...	१४३
अर्षाक्षेपतिकमकृत् ...	२६६	असंसृज्यपि वाऽदण्ड्यः ...	२३६
अर्षार्थं पितृप्राप्तुः ...	७८	असांशिकरते विहैः ...	३६१

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
असिपत्रवनं चैव ...	३७४	आत्मनुत्यं सुवर्णं वा ...	४०५
अस्कन्नमव्ययं चैव ...	९९	आत्मनस्तु जगत्सर्वं ...	३५१
अस्थिमतां सुहृत्सं तु ...	४३४	आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो ...	३८१
अज्ञेहा अपि गोधूम ...	५१	आत्मा गृह्णात्यजः सर्वं ...	३४२
अखर्ग्यं लोकविद्विष्टं ...	४७	आदन्तजन्मनः सद्यः ...	३१५
अहंकारश्च बुद्धिश्च ...	३६२	आदातुश्च विद्युज्ज्यैर्षं ...	३९३
अहंकारः स्युतिर्मैधा ...	३६२	आदित्यस्य सदा पूजां ...	९३
अहंकारेण मनसा ...	३६०	आदिमध्यावसानेषु ...	९
अहःशेषं समासीत ...	३५	आघयो व्याधयः क्लेशाः ...	३३६
अहन्येकादशे नाम ...	५	आधानं विक्रयं वापि ...	२६९
अहस्त्वदत्तकन्यासु ...	३१६	आधिः प्रणयेद्विगुणे ...	१५८
अहिंसा सत्यमस्तेयं ...	३७	आधिवेदनिकायं च ...	२२८
अहिंसा स्तेयमाधुर्यं ...	४७८	आधिसीमोपनिक्षेप ...	१३७
आहो मासस्य षण्णां वा ...	३३२	आधिस्तु भुज्यते तावत् ...	१७६
आकाशपवनज्योतिः ...	३६१	आधेः स्त्रीकरणात्सिद्धिः ...	१६०
आकाशमेकं हि यथा ...	३५६	आधौ प्रतिग्रहे क्रीते ...	१३५
आकाशाच्छाघवं सौक्ष्म्यं ...	३४२	आध्यादीनां विहर्तारं ...	१३८
आकृष्णेन इमं देवाः ...	९५	आनीय मिप्रसवैर्षं ...	३९१
आगमस्तु कृतो येन ...	१४१	आपद्रतः संप्रगृह्णन् ...	३२८
आगमेनोपभोगेन ...	२४२	आपद्यपि हि कष्टायां ...	३२०
आगमेऽपि बलं नैव ...	१४०	आपोशनेनोपरिष्ठात् ...	३३
आगमोऽभ्यधिको भोगात् ...	१३९	आमाशयोऽथ हृदयं ...	३४६
आगर्भसंभवाद्गच्छेत् ...	१९	आमृत्योः त्रियमाकाङ्क्षन् ...	४६१
आगामिभद्रवृत्तिः ...	१००	आयुः प्रजां घनं विद्यां ...	८८
आचम्याभ्यादि सलिलं ...	३०१	आयुष्कामस्तथैवायुः ...	४९१
आचरेत्सदृशीं वृत्तिम् ...	३८	आवाहयेदनुज्ञातो ...	७१
आचान्तः पुनराचम्य ...	६२	आवेक्ष्या गर्भवासाश्च ...	३३८
आचार्यत्वं श्रोत्रियश्च ...	८९	आरामायतनप्रामा ...	२३६
आचार्यपत्नीं स्वसुतां ...	३८०	आरोग्यबलसंपन्नो ...	९६
आचार्यपित्रुपाध्याया ...	३०२	आर्त्या गत्या तथाऽगत्या ...	३६३
आचार्योपासनं वेद ...	३५८	आर्द्रवासास्तु हेमन्ते ...	३३३
आजीवन्भवेच्छया दण्ड्यः ...	१६३	आवाह्यामीकरण ...	७८
आज्ञासंपादिनीं दक्षां ...	२०	आवाह्य तदनुज्ञातो ...	७२
आतृतेस्तु पवित्राणि ...	७५	आवेदयति चैत्रज्ञे ...	११६
आत्मनः शीघ्रान्तरान्तः ...	३५४	आगच्छेः संप्रतीक्ष्यो हि ...	२१

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
आत्मशानादानुव्रज्य ...	२९४	उत्पन्ने स्वामिनो भोग....	२३७
आषोडशादाद्वाविंशत् ...	१०	उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु ...	२१४
आसुरो हविणादानात् ...	१७	उदक्याशुचिभिः ज्ञायात् ...	३२२
आस्तिकः श्रद्धधानश्च ...	८७	उदक्यासृष्टसंबुष्टं ...	५०
आहरेद्विषिषहारात् ...	२७	उदरं च गुदौ कौष्ठ्यौ ...	३४६
आहुत्याप्यायते सूर्यः ...	३४१	उदुम्बरः क्षमी दुर्वा ...	९५
आहुतश्चाप्यधीयीत ...	८	उद्गूर्णे प्रथमो दण्डः ...	२६२
इच्छतां तत्क्षणाच्छुद्धिः ...	३०२	उद्गूर्णे हस्तपादे तु ...	२६२
ईश्याचारदमार्हिंसा ...	४	उद्गुध्यस्वेति च ऋचो ...	९५
इज्याध्ययनदानानि ...	३६	उपजिह्वा स्फिजौ बाहू ...	३४७
इतरेण निधौ लब्धे ...	१४५	उपजीव्यद्दुमाणां च ...	२६४
इति संचिन्त्य नृपतिः ...	१०९	उपतिष्ठतामक्षय्यस्थाने ...	७८
इति संभ्रूय गच्छेयुः ...	३०१	उपनीय गुरुः शिष्यं ...	६
इतिहासांस्तथा विद्याः ...	१२	उपनीय ददद्वेदं ...	१०
इत्युक्तोक्त्वा प्रिया वाचः ...	७६	उपपातकजातानाम् ...	४७४
इत्युक्त्वा चरतां धर्मं ...	१७	उपपातकयुक्ते तु ...	२६०
इत्येतदस्थिरं वर्ष्मं ...	३४८	उपपातकशुद्धिः स्यात् ...	४२३
इदमूचुर्महात्मानं ...	४९१	उपवासेन वैवायं ...	४८०
इन्द्रियाणि मनः प्राणो ...	३४२	उपस्थानं ततः कुर्यात् ...	४४२
इन्द्रियान्तरसंचार. ...	३६२	उपस्थितस्य मोक्षव्यः ...	१६१
इन्धनार्थं हुमच्छेदः ...	३८१	उपाकर्मणि चोत्सर्गे ...	४४
इमे श्लोका एष चात्मा ...	३५६	उपायाः साम दानं च ...	१०६
इष्टं स्यात्कतुभिस्तेन ...	१०९	उपासते द्विजाः सत्यं ...	३६५
इह कर्मोपभोगाय ...	३६१	उपास्य पश्चिमां संध्यां ...	३५
इह लोके यथाः प्राप्य ...	४९१	उपेयादीश्वरं चैव ...	३२
इह बामुत्र वैकेषां ...	३५४	उभयानुमतः साक्षी ...	१६६
इहैव सा ज्ञानी गृप्ती ...	४०२	उभयाभ्यर्चितेनैतत् ...	१७५
ईश्वरः स कथं भाविः ...	३५३	उभयोः प्रतिभूर्भाषाः ...	१२६
ईश्वरः सर्वभूतस्थः ...	३६२	उभयोरप्यसाध्यं चेत् ...	२५४
उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये ...	१६९	उभयोरप्यसौ रिक्त्वी ...	२११
उच्छिष्टसंनिधौ विण्ढान् ...	७५	उरगेष्वयसो दण्डः ...	४३५
उत्कोचजीविनो हव्यः ...	१०५	उरः सप्तदशास्थानि ...	३४६
उत्क्षेपकप्रन्धिभेदी ...	२७९	ऊर्ध्वदिवर्षं निखनेत् ...	२९४
उत्तमो वाचनो वापि ...	२८१	ऊर्ध्वदिवर्षं उभयोः ...	३०६
उत्तानं किंचिदुन्माम्य ...	३६६	ऊर्ध्वं वाभ्यधिकं वापि ...	२८९

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
ऊरुस्थोत्तानचरणः ...	३६६	एवं मातामहाचार्य ...	१९६
ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तोषां ...	३६०	एवं विनायकं पूज्य ...	१३
ऊर्ध्वाया पाणिका दक्ष ...	३५०	एवमस्त्विति होवाच ...	४९१
ऊर्ध्वयुःसामविहितं ...	३५९	एवंवृत्तोऽविन्वितात्मा ...	३५८
ऊर्ध्वं दद्यात्पतिस्वार्ता ...	१५१	एवमस्थान्तरात्मा च ...	३०२
ऊर्ध्वं लेह्यकृतं देयं ...	१७५	एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्ग ...	१९२
ऊर्ध्वसंधिषु भुक्त्वा वा ...	४५	एवमेतदनाथन्तं ...	३५४
ऊर्ध्विकपुरोहिताचार्यैः ...	१०३	एवमेनः क्षमं याति
ऊर्ध्विकपुरोहितापत्य ...	४७	एष एव विधिर्ज्ञेयो ...	२३१
ऊर्ध्विजां दीक्षितानां च ...	३२०	एष एव विधिर्ज्ञेयः ...	२५७
ऊर्ध्वभेकसहस्रा गाः ...	४३१	एषां त्रिरात्रमभ्यासात् ...	४८३
एकं व्रतां बहूनां च ...	२६३	एषामन्नं न भोक्तव्यं ...	४९
एकदेशमुपाप्यायः ...	१०	एषामन्यतमाभावे ...	१३३
एकभक्तेन नक्तेन ...	४८०	एषामपतितान्योन्य ...	२६७
एकरात्रोपवासश्च ...	४८०	एषामभावे पूर्वस्य ...	२१६
एकरात्रोपवासश्च ...	४८३	एषामसंभवे कुर्यात् ...	३८
एकादशगुणं दान्यो ...	२५२	ऐणरौरववाराह ...	८५
एकारामः परित्रय्य ...	३३६	ओङ्काराभिष्टुतं सोमं ...	४७५
एकैकस्यात्राष्टशतम् ...	९५	औरसाः क्षेत्रजास्त्वेषां ...	२२७
एकैकं हासयैकृण्वे ...	४८३	औरसो धर्मपत्नीजः ...	२१३
एकोरिष्टं देवहीनम् ...	७८	औवेणकं सरोविन्दुम् ...	३५०
एकोनत्रिंशत्क्षणाणि ...	३४८	औष्ट्रभैकशकं क्षेणम् ...	५१
एतथो न विजानाति ...	३६६	कद्वेर्वारौ यथा पक्के ...	३५५
एतत्सपिण्डीकरणम् ...	७९	कथमेतद्विमुह्यामः ...	३५१
एतान्सर्वाण्यमाहृत्य ...	९२	कदर्थबद्धचौराणां ...	४८
एते गृहापातकिनो ...	३७६	कनिष्ठादेक्षिन्यञ्जुष्ठ ...	६
एते मान्या यथापूर्वं ...	१०	कनीनिके चाक्षकूटे ...	३४७
एतैः प्रभृतैः ह्यज्ञोऽपि ...	३६	कन्धराबाहुसकप्रांश्च ...	२६३
एतैश्चावैः संश्लेषः ...	३५८	कन्या कन्यावेदिनश्च ...	८६
एतैरेव पुण्यैषुक्तः ...	१६	कन्याप्रदः पूर्ववासे ...	१८
एभिश्च व्यचरतां चः ...	२६८	कन्याप्रदानं तस्यैव ...	३८१
एभिस्तु संवसेवो वै ...	४१२	कन्यासंस्पर्शं वैव ...	३८१
एवं कण्ठम् विषं क्षायां ...	२१	कन्यां समुद्देवेषां ...	४१५
एवं सुवचनारेण ...	२७८	कन्यैश्च पेतारकभि ...	३४
...	३५३

पद्यानां वर्णानुक्रमः ।

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकः	पृष्ठम्
करपाददत्तो भङ्गे	२६३	कारुकर्मात्मवीजानां	३५९
कर्तव्यं वचनं तेषां	२५२	कारुण्डमिः कर्म मन्त्राणुः	३२४
कर्तव्यं वचनं सर्वैः	२५२	काषायवाससस्यैव	८९
कर्तव्याग्रयणेष्टिषु	३८	काष्ठलोष्टेषु पाषाण	२९०
कर्तव्या मन्त्रवन्तश्च	९५	किंचित्सास्थिवधे देवं	४३६
कर्तव्याशयशुद्धिस्तु	३३८	कुमारी च न भर्तारं	८९
कर्मक्षयात्प्रजायन्ते	३६८	कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो	७३
कर्मणा द्वेषमोहाभ्यां	३५८	कुर्याच्छुुरयोः पाद	२४
कर्मणां फलमाप्नोति	९३	कुर्यान्निषवणज्ञावी	४८५
कर्मणा मनसा वाचा	४७	कुर्यात्प्रत्यभियोगं च	१२६
करोति किंचिदभ्यासात्	३४०	कुर्यात्प्रदक्षिणं देवम्	४१
करोति तृणमृत्काष्ठैः	३५६	कुर्वाद्यथास्य न विदुः	१०६
करोति तृप्तिं कुर्याच्च	१२	कुर्यान्मूत्रपुरीषे च	६
करोति पुनरावृत्तिं	३६५	कुलानि जातीः श्रेणीषु	११०
करोति यः स संमूढो	३००	कुशाः शाकं पयो मत्स्या	६६
करौ जिमृदितबीहः	१८७	कुशलकुम्भीधान्यो वा	३९
कर्णौ शङ्खौ भ्रुवौ दन्त	३४७	कुसीदकृषिवाणिज्य	३७
कर्मणां संनिकर्षाच्च	३५९	कूटस्वर्णव्यवहारी	२८९
कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठा	६८	कूष्माण्डो राजपुत्र	९१
कर्म स्मार्तं विवाहार्थं	३१	कृच्छ्रकृद्दर्मकामस्तु	४९०
कर्मभिः स्वशरीरोत्थैः	३०१	कृच्छ्रं वैवातिकृच्छ्रं च	४१७
कर्मेन्द्रियाणि जानीयात्	३४६	कृच्छ्रत्रयं गुरुः कुर्यात्	४४३
कलविद्धं सकाकोलं	५२	कृच्छ्राति कृच्छ्रः पयसा	४८२
कलहापहृतं देयं	२६३	कृच्छ्राति कृच्छ्रोऽस्तत्रपाते	४६३
काले कालकृतो नश्यन्	१५८	कृतज्ञात्रोहिमेधावि	८
कानीनः कन्यकाजातो	२१३	कृतरक्षः समुत्थाय	१०२
कान्तारगालु दक्षकं	१४७	कृतशिल्पोऽपि निवसेत्	२५०
कामतो व्यवहार्यस्तु	३७४	कृताकृतास्तनुलाभ	९२
कामावकीर्णं इत्याभ्यां	४४२	कृताभिकार्यो भुञ्जीत	९
कामोदकं सक्षिप्रसा	२९७	कृतोऽन्तरे त्वहोरात्रं	४५
कारणान्येवमादान	३५७	कृतोऽकान्समुत्थिर्भान्	३००
कारयेत्सर्वदिव्यानि	१८०	कृत्तिकादिभरण्यन्तं	८७
कारुहलः क्षुधिः पण्यं	५७	कृत्वा हि देतोमिष्युने	४७५
कार्मिके रोमवदे च	२४७	कृत्यैर्दिविष्णुरित्तमे	५४
कार्यं द्वितीयपरये	२७९	कृतीधीदपतहर्त्य	३६८

याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
कृषिः शिल्पं मृतिर्विद्या	... ३२९	खराजमेवेषु हृषो	... ४३४
कुम्भलः पत्रं ये माषः	... ११०	खरोष्ट्रयानहस्त्यश्च	... ४६
कुम्भा गौरायसं छागः	... ९६	गले नीलवृषाः पत्रं	... ४३४
केचिद्वात्सभावाद्वा	... १०७	गणद्रव्यं हरेद्यस्तु	... २५१
केचामस्तनुवाङ्गार	... ४३	गणानामधिपत्ये च	... ८८
कोऽप्यथैकेन नेत्रेण	... ३५७	गते तस्मिन्निमग्नाङ्गं	... १९०
कोयष्टिष्ठवचकाह	... ५२	गच्छी वसुमती नाशम्	... ३०१
कोले घृतघटो देयः	... ४३५	गन्धरूपरसस्पर्श	... ३४६
कौशेयनीललवण	... ३२७	गन्धलेपक्षयकरं	...
कमाते संभवन्त्यग्निः	... ३६५	गन्धश्च बलयश्चैव	... ९५
कमादभ्यागतं द्रव्यं	... २०४	गन्धोदकतिलैर्युक्तं	... ७८
कमशो मण्डलं चिन्त्यं	... १०६	गम्यं लभावे दातॄणां	... १८
कमाते संभवन्तीह	... ३६६	गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः	... २८६
कयो वा निःश्रवस्तस्मात्	... २७०	गर्दभं पशुमालभ्य	... ४३९
कव्यादपक्षिदात्युह	... ५२	गर्भभर्तृवधादौ च	... १९
क्रियमाणोपकारे तु	... ४४३	गर्भस्य वैकृतं दृष्टम्	... ३५९
क्रीडां शरीरसंस्कारं	... २४	गर्भस्त्रावे मासतुल्या	... ३०९
क्रीतलम्बाशाना भूमौ	... ३०२	गर्भहा च यथावर्णं	... ३९५
क्रीतश्च ताभ्यां विकीतः	... २१४	गर्भाधानमृती पुंसः	... ४
क्रीत्वा नानुष्ठायः कार्यः	... २७३	गर्भाष्टमेऽष्टमे वान्दे	... ५
कूरोमपतितत्रास्य	... ४८	गायत्रीजप्यनिरतः	... ४५१
क्षेता मूल्यमवाप्नोति	... २४२	गायत्रीं शिरसा सार्धं	...
क्षीबोऽय पतितस्तज्जः	... २२६	गीतज्ञो यदि योगेन	... ३१३
क्षत्रजास्त्रिषोकभागा	... २१०	गीतनृत्यैश्च भुञ्जीत	... १०३
क्षत्रस्य द्वादशाहानि	... ३१४	गुणैर्दानं पायसं च	... ९६
क्षत्रिया मागधं वैश्यात्	... २९	गुणित्वे तु वचनं	... १६८
क्षयं वृद्धिं च वणिजा	... २७३	गुरवे तु वरं दत्त्वा	... १३
क्षेत्रेण कर्मणः जीवेत्	... ३२६	गुरुं वैवाप्युपासीत	... ८
क्षुद्रमप्यमहाद्रव्य	... २७९	गुरुं हुंकृत्य त्वंकृत्य	... ४६२
क्षुद्राणां वृककौ वस्तिः	... ३४६	गुरूणामप्यधिक्षेपो	... ३७७
क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु	... २१३	गुर्वन्तेवास्यनुवान	... ३१७
क्षेत्रहस्त्येश्वरज्ञान	... ३२५	गुल्मगुच्छक्षुपलता	... २६४
क्षेत्रस्य हरणे दण्डा	... ३३६	गृहधान्याभयोपानत्	... ६५
क्षेपं करोति चेदप्यः	... २५७	गृहीतमूल्यं चः पण्यं	... २७३
खरपुच्छसवेणानां	... ३६८	गृहीतवेतनः कर्म	... २५३

श्लोकाः	पृष्ठम्
गृहीतवेतना वेदया	२८७
गृहीतः क्षत्रिया चौरैर्	२७७
गृहीतक्षिप्रभक्त्याय	६
गृहीतं क्षीघ्रं मर्त्या	२३०
गृहीतानुक्रममाहाप्यो	१४९
गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ	४०६
गृहेऽपि निवसन्विप्रो	५५
गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो	२१३
गृह्णन्प्रदातारमधो	६३
गृहीत्यादूर्तकितवात्	२५५
गेषमेतत्सदभ्यास	३५०
गोघ्रातेऽग्ने तथा केश	५८
गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं	५०
गोपशौण्डिकशैलुष	१५१
गोपस्ताण्यस्तु गोमी तु	२३८
गोपाः सीमाकृषाणाश्च	२३२
गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः	१५९
गोत्राह्नगानलान्नानि	४७
गोत्राह्नगार्थं संप्रामे	३१९
गोभूतिलहिरण्यादि	६३
गोबधो ब्राह्म्यता स्तेय	३८१
गोष्ठे वसन्ब्रह्मचारी	४५१
गोष्ठेशयो गोऽनुगामी	४१७
गोसर्षपकल्केन	९०
गोस्तु ते त्रयः षट् ते	११०
गोदया कर्मणोऽस्यान्ते	४७३
गृणान्तिकमित्येके	१०
गृणामिदमातिथ्यं	९६
गृहीतानां नरेन्द्राणां	९६
गृहाहृत्य वा प्रासान्	३३४
गृहेच्छयां गोप्रचारो	२४०
गृहेऽप्युद्यते चौरौ	२७६
गृहा पञ्चदशस्थिः स्यात्	३४५
गृहे पञ्चमिमध्यस्थो	३३३
गृहे क्षतिकृद्गृहेस्तु	२५५

श्लोकाः	पृष्ठम्
घटेऽभ्यर्चिते क्षाति	७६९
घातितोऽपहृते दोषो	२७७
घण्टालो जायते बह्व	३९
घत्वारो वेदधर्मज्ञाः	४
घत्कार्यरजिकास्थानि	३७५
घटुर्दश प्रथमजः	१७
घटुविशतिको दण्डः	२८८
घटुष्पादकृतो दोषो	२९०
घटुष्पाद्यबहारोऽयं	१२४
घटुक्षियेकभागाः स्तुः	२१०
घरितमृत आयाते	१६७
घरिप्रबन्धककृत	१६०
घरुस्तुस्तुवसनेह	५५
घरेद्धतमहत्वापि	३९६
घर्मण्यानडुहे रफे	९०
घाटतस्करदुर्दृष्ट	१०४
घान्द्रायणं चरेत्सर्वा	४१६
घान्द्रायणं वा त्रीन्मासान्	४०९
घान्द्रायणैर्नयेत्कालं	३३२
घाषांश्च रक्षपादांश्च	५२
घिकित्सकातुरकुद्ध	४८
घीर्णव्रतानपि सतः	४६८
घेष्टामोजनवाप्रोधे	२६३
घैत्यदमशानमीमामु	२६५
घैलधावमुराजीव	४९
घौरं प्रदाप्यापहृतं	२७७
छलं निरस्य भूतेन	१३०
छिन्ननस्येन यानेन	२९०
जगदानन्दयेत्सर्वम्	१०९
जगदुद्भूतमात्मा च	३५१
जघनादन्तरिक्षं च	३५३
जपन्नासीत सावित्री	७
जपः प्रच्छन्नपापानां	३२५
जपबह्वप्रसिद्धार्थं	३३
जप्त्वा यथासुखं वाच्यः	७४

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
कल्पा सहस्रं गायत्र्याः...	४७७	ततोऽभिवाद्येद्ब्रह्मान् ...	८
जलं प्रवः पयः काको ...	३६९	ततोऽर्था लेखयेत्सयः ...	१२३
जलमेकाहमाकाशे ...	३०४	तत्कर्मणामनुष्ठानं ...	३५८
जलान्ते छन्दसां कुर्यात् ...	४४	तत्कालकृतमूल्यो वा ...	१६१
जले स्थित्वाभिजुहुयात् ...	४७२	तत्पुनस्ते समरंशैः ...	२१०
जगतिरूपप्रयोजित ...	३५७	सप्तप्रमाणं स्मृतं लेख्यं ...	१७६
जासदुमाणां द्विगुणो ...	२६५	तत्र गत्वावतिष्ठन्ते ...	३६४
जातोऽपि दास्यां शूद्रेण ...	२१६	तत्र तत्र च निष्णाताः...	१०१
जायन्ते लक्षणभद्राः ...	३७१	तत्र तत्र तिलैर्होमो ...	४७३
जात्युत्कर्षी युगे ज्ञेयः ...	३०	तत्र दुर्गाणि कुर्यात् ...	१००
जायन्ते विद्ययोपेताः ...	३७१	तत्र दैवमभिव्यक्तं ...	१०७
जालपादान्खजरीटान् ...	५२	तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं...	२०६
जलं पिबेन्नाजलिना ...	४३	तत्र स्यात्स्वामिनदृच्छन्दो ...	२५४
जालसूर्यमरीचिस्यं ...	११०	तत्रात्मा हि स्वयं किञ्चित् ...	३४०
जितमुद्राहयेऽजेत्रे ...	२५६	तत्राष्टाशीतिसाहस्रं ...	३६४
जितं ससभिके स्थाने ...	२५६	तस्त्वस्मृतेरुपस्थानात् ...	३५९
जिह्वां त्यजेयुर्निर्लोभ ...	२७५	तत्सत्यं वद कल्याणि...	१८३
जीवेद्वापि शिलोऽच्छेन ...	३९	तत्सर्वं तस्य जानीहि ...	१६७
जुगुप्सेरन्न चाप्येनं ...	४६७	तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति...	१२४
जुहुयान्मूर्ध्नि कुर्यान् ...	९१	तत्पुता गोत्रजा बन्धुः ...	२१६
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन ...	२००	तथाच्छादनदानं च ...	७१
ज्ञातयो वा हरेयुस्तत् ...	२७५	तथात्मको ह्यनेकश्च ...	३५६
ज्ञातिश्रेष्ठ्यं सर्वकाम ...	८६	तथा पाठीनराजीव ...	५३
ज्ञात्वाऽपुराधं देवं च ...	११२	तप्तेऽप्यःशयने सार्धं ...	४०६
ज्ञात्वा राज्ञा कुटुम्बं च ...	३२९	तथा मांसं श्वत्पण्डाल ...	६०
ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वान् ...	३३८	तथा शक्तः प्रतिभुवं ...	२५९
ज्ञेयं चारण्यकमहं ...	३४९	तथा वर्षात्रयोदश्यां ...	८६
ज्ञेयज्ञे प्रकृतौ चैव ...	३५८	तथाऽविपक्वकरणः ...	३५५
तक्षणं दारुशृङ्गास्त्रां ...	५६	तथाश्वमेधावश्व्य ...	३८९
तन्मः पुनात्युभयतः ...	१७	तथैव परिपात्योऽसौ ...	१०५
ततः शुक्राम्बरधरः ...	९३	तथैवानाश्रमे वासः ...	३८१
ततस्तान्युरुषोऽभ्येस्य ...	३६५	तथोपनिधिराजमी ...	१३७
ततः स्वैरविहारी स्यात् ...	१०३	तद्दत्समवाप्नोति ...	६६
ततो ध्वेवः स्थितो योऽसौ ...	३६६	तद्वन्नं रसरूपेण ...	३४१
ततो निष्कस्मधीभृताः ...	३७१	तद्वन्नं विकिरेद्भूमौ ...	७५

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
शुद्धभावेऽस्य तनये	१२	तावन्त एव मुनयः	३६४
तदर्थं मध्यमः प्रोकः	१११	काचद्वीः पृथिवी देवा	६४
तद्व्याप्य वृषो दम्भं	१०८	सितारि तु तिलद्रोणं	४३५
तदहर्नं प्रवृण्वेत	३०५	सिषिवृष्ट्या चरेत्पिण्डान्	४८३
तन्निमित्तं क्षतः शस्त्रैः	३९१	सिञ्जौदनरसक्षारात्	३२७
तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं	२९१	सिद्धो वर्णानुपूर्व्येण	१६
तन्मान्नादीन्यहंकारात्	३६३	सुकाश्यापो विषं क्रोशो	१०८
तन्मूले द्वे ललाटाक्षि	३४५	सुकाधारणविद्वद्भिः	१८३
तन्मूल्याग्रिगुणो दण्डो	२६६	सुकायुरुष इत्येषः	४८३
तपसश्च परस्येह	१२	सुकाशासनमानानां	३६८
तपसा ब्रह्मचर्येण	२६४	सुला श्रीबालवृष्टान्ध	१८१
तपस्तप्साद्यज्ञद्वया	६२	तूष्णीमेताः क्रियाः श्रीणां	५
तपस्विनो दानशीलाः	१६४	तूष्णगुल्मलतात्वं च	३६८
तपो वेदविदां क्षान्तिः	३२५	तूष्णर्थं पितृदेवानां	६२
तप्तक्षीरघृताम्बूनाम्	४८०	ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं	१२
तप्तायान्तं पुनर्जित्वा	२९२	तेन त्नामभिविद्मामि	९०
तमेव कृत्स्नमाप्नोति	१०५	तेन देवसरीराणि	३६१
तरिकः स्थलजं शुल्कं	२७४	तेनाग्निहोत्रिणो यान्ति	३६३
तवाहंवादिनं क्लीबं	१०२	तेनोपसृष्टो यस्तस्य	८९
तस्मात्तु वृषतेरर्थं	१०४	तेनोपसृष्टे लभते	८९
तस्मात्तेनेह कर्तव्यं	३७२	तेऽपि तेनैव मार्गेण	३६४
तस्मादन्नात्पुनर्यज्ञः	३५२	तेभ्यः क्रियापरा श्रेष्ठाः	६२
तस्मादस्ति परो देहात्	३६२	तेऽष्टौ लिखा तु तास्त्रिणो	३१०
तस्य वृत्तं कुलं शीलं	३२९	तेलहृतैलपायी स्यात्	३६९
तस्य षोढा क्षरीराणि	३४४	तेष्वपि संयतैर्भावं	७०
तस्याप्यन्नं सोदकृन्मं	८२	तैः सार्धं चिन्तयेद्वाज्यं	९८
तस्येत्युक्त्वतो व्यैहं	१८८	त्यजन्दाप्यस्त्वृतीयांशम्	२०
तस्यैतदात्मजं सर्वम्	३४२	त्यागः परिग्रहार्थां च	३५८
तस्योषुः साक्षिणः सत्यां	१६८	त्रपुडीसकताभ्राणां	५९
ताम्रकाल्पकटिकाभ्रक	९४	त्रयो लक्षास्तु सिद्धेयाः	३४८
ताम्रिसं व्येहशङ्कुं च	३७४	त्राय त्वास्मादमीशापात्	१९२
तारानक्षत्रसंवारैः	३६१	त्रिधाशिकेतदौद्दित्र	६८
तालक्याप्रयासेन	३५०	त्रिभ्राज्यापो द्विरुन्मज्य	७
तालुस्वाचलजिह्वश्च	३६६	त्रिराज्यमात्रतादेशात्	३१५
तालुदरं वसिष्ठोर्ध्वं	३४७	त्रिराजं दक्षरात्रं वा	३०६

श्लोकाः	पृष्ठम्
त्रिरात्रोपेषितो जप्त्वा	... ४७१
त्रिरात्रोपेषितो हुत्वा ४७२
त्रिबिलपूर्णपृथिवी १२
त्रिसाहिनानि शूद्रस्य	... ३१४
त्रीन्कृच्छ्रानाचरेद्ब्राह्मणः	... ४४७
त्रैकास्यसंध्याकरणात् ४७५
त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः	... ३८
त्रैविद्यनृपदेवानां २६०
त्रैविद्यं वृत्तिमहूयात्	... २५१
श्वश्रूहीन्स्तु कर्तव्यो २८९
श्वश्रूः साक्षिणो ज्ञेयाः	... १६४
श्वहं प्रेतोष्वनध्यायः ४४
श्वं तुले सत्यधामासि १८३
श्वमे सर्वभूतानाम्	... १८७
श्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः	... १९२
दण्डः क्षुद्रपशूनां तु	... २६४
दण्डं च तससमं राज्ञे १३८
दण्डं च स्वपणं चैव १२९
दण्डं दद्यात्सवर्णासु	... २८५
दण्डनीत्यां न कुशलम्	... ९९
दण्डनीया तदर्धं तु २३७
दण्डप्रणयनं कार्यं	... २५८
दण्डं स दाप्यो द्विशतं	... २६९
दण्डाजिनोपवीतानि ८
दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो	... २१४
दत्तामपि हरेत्पूर्वात् १८
दत्तवर्षे पाटयेत्क्षेत्र्यं १७८
दत्त्वा कन्यां हरन्दण्ड्यो	... २३०
दत्त्वा चौरस्य वा हन्तुः	... २८१
दत्त्वा तु दक्षिणां शतया	... ७६
दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव १४९
दत्त्वात् पृथिवीपात्रं ७४
दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा	... १००
दत्त्वाप्यै संज्ञवांस्तेषां	... ७२
दत्त्वोदकं गन्धमाल्यं	... ७१

श्लोकाः	पृष्ठम्
दद्यात्तुष्पये शूरे ९१
दद्यात्त्रिरात्रं चोपोष्य ४१७
दद्याद्ब्रह्ममादेवं ९६
दद्यादपहरेचांशं २९५
दद्यादृते कुटुम्बार्थान् १५०
दद्यान्माता पिता वा २१३
दद्युस्तद्विक्थिनः प्रेतैः १५०
दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं १४७
दध्यन्नं पायसं चैव ९१
दध्योदनं हविश्चूर्णं ६६
दन्तोत्खलिकः काल	... ३३२
दन्दशूकः पतङ्गो वा ३६६
दम्भिहैतुकपाखण्डि ४०
दशकं पारदेश्ये तु २७०
दशपूरुषविल्ह्याताः १५
दशैकपञ्चसप्ताह २४६
दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री	... ४१
दातव्यं प्रत्यहं पात्रे ६३
दातारो नोऽभिवर्धन्तां	... ७६
दातास्याः स्वर्गमाप्नोति	... ६४
दानं दमो दद्या क्षान्तिः	... ३७
दानं दातुं चरेत्कच्छ्र ४३५
दाने विवाहे यज्ञे च ३२०
दान्तस्त्रियवणज्ञायी ३३२
दापयित्वा गतं द्रव्यं २७७
दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं १३०
दाप्यस्तु दशमं भागं २५३
दाप्यस्त्वष्टगुणं यश्च २७४
दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन्	... २६३
दायकालाहते वापि ३१
दायादेभ्यो न तद्द्यात्	... २०४
दासीकुम्भं बहिर्भामात्	... ४६६
दाहयित्वाभिहोत्रेण २७
दिवा संध्यासु कर्णस्थ...	... ६
दीयमानं न गृह्णाति १५०

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
द्विचिन्तीव्रामयप्रसं	२९०	देशान्तरगते प्रेते	२७५
दुःखमुत्पादयेद्यस्तु	२६३	देशेऽनुवाचात्मनि च	४५
दुःखे च शोणितोत्पादे	२६४	देशे पुरुषकारे च	१०७
दुःखोत्पादि ग्रहे द्रव्यं	२६४	देशैः प्रयाति जीबोऽर्जं	३५३
दुर्दृष्टोस्तु पुनर्दृष्ट	२९२	द्यूतं कृषिं वणिज्यां च	८६
दुर्मिक्षे धर्मकार्ये च	२३०	द्यूतमेकमुखं कार्ये	२५७
दुष्टा दशागुणं पूर्वात्	४४	द्यूतस्त्रीपानसप्ताब्द	२७६
दुहितृणां प्रसूता च	२२९	द्रव्यं तदीपनिषिकं	१६२
दुष्टदुच्छिष्टविष्मूत्र	४७	द्रव्यं ब्राह्मणसंपत्तिः	६७
दुर्वसवर्षपुण्याणां	९२	द्रव्याणां कुशला ब्रूयुः	१४८
दुर्द्वैतब्रह्मविदक्षत्र	४३२	द्रष्टव्यस्त्विद्य मन्तव्यः	३६५
दुर्द्वैतब्रह्मविदक्षत्र	४३३	द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु	२६१
दूषणे तु करच्छेदः	२८५	दृष्टारो व्यवहाराणां	२५६
दृतिं धनुर्वस्तमविं	४३२	द्वान्निघातं पणान्दण्डबो	२६२
दृतिं धनुर्वस्तमविं	४३३	द्वादशाहोपवासेन	४८३
दृश्याद्वा तद्विभागः स्यात्	२०७	द्वासप्ततिसहस्राणि	३४९
दृष्ट्य ज्योतिर्विदो वैद्यान्	१०३	द्विगुणं प्रतिदातव्यं	१५७
दृष्ट्य पथि निरातङ्गं	३९०	द्विगुणं सवनस्थे तु	३९६
देयं प्रतिभ्रतं चैव	२४५	द्विगुणं त्रिगुणं वापि	३६६
देयं चौरहतं द्रव्यं	१४६	द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः	१६९
देवतार्यं हविः शिशुं	५१	द्विगुणास्तु कुशान्दत्त्वा	७२
देवत्विकस्नातकाचार्य	४६	द्विजस्तृणैधःपुण्याणि	२४०
देवातिभ्यर्चनकृते	६७	द्विनेत्रभेदिनो राज	३९१
देवानुमान्समभ्यर्च्य	१९४	द्विपणे द्विघातो दण्डो	२६९
देवान्पितृन्समभ्यर्च्य	५४	द्वे कृष्णले रूप्यमाषो	१११
देवान्संतर्प्यं सरसो	३५२	द्वे द्वे जानुकपोस्रोव	३४५
देवैभ्यश्च हुतादन्नात्	३२	द्वे घाते खर्बटस्य स्यात्	२४१
देशकालउपायेन	३	द्विधीभावं गुणानेतान्	१०७
देशं कालं च योऽस्तीयात्	२५४	द्विधे बहूनां वचनं	१६८
देशं कालं च भोगं च	२४८	द्वी द्वैघे प्राक् त्रयः विभ्ये	७१
देशं कालं वयः शक्ति	४६५	द्वी शङ्खकौ कपालानि	३४६
देशकालवयःशक्ति	२७९	द्वीहृदस्याप्रदानेन	३४३
देशकालातिपत्तौ च	२४२	घनं वेदान्निषक्तिस्तद्धि	८७
देशान्तरस्थे दुर्लभ्ये	१७६	घनी वोपगतं दंघात्	१७८
देशान्तरान्तरं याति	१२८	घनुन्घातं परीणाहो	२४१

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
धमनीनां शते द्वे तु ...	३४७	नमस्कारेण मन्त्रेण ...	३७
धर्मकृद्वेदविद्यावित् ...	३५५	नयेयुरेते सीमानं ...	२३२
धर्मज्ञाः शुचयोऽनुबन्धाः ...	२५२	न योषित्पनिपुत्राभ्यां ...	१५०
धर्मप्रधाना ऋजवः ...	१६४	न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात् ...	४३
धर्मशास्त्रानुसारेण ...	११३	न लिप्येतैनस्य विप्रौ ...	३२८
धर्मार्थकामान्स्वे काले ...	३५	न च छिद्राणि तान्येषु ...	३४७
धर्मार्थं यश्चरेदेतत् ...	४८७	न वमे दशमे वापि ...	३४४
धर्मार्थं विक्रयं नेयात् ...	३२८	न विद्यया केवलया ...	६३
धर्मो हि दण्डरूपेण ...	१०८	न विरुद्धप्रसङ्गेन ...	४१
धान्यकुम्भपशुस्त्रेयं ...	३८१	नष्टापहतमासाद्य ...	२४२
धान्यमिश्रोऽनिरिकाङ्क्षः ...	३६९	नष्टोदयो विनष्टश्च ...	१५९
धारणप्रेरणं दुःखं ...	३४२	न संशयं प्रपद्येत ...	४१
धारयेत्तत्र चात्मानं ...	३६६	नस्तः प्राणा दिशः श्रोत्रात् ...	३५३
धार्मिकोऽप्यसनश्चैव ...	९७	न स्पृशन्तीह पापानि ...	४७७
धावतः पूतिगन्धे च ...	४६	न स्वाध्यायविरोध्वर्थ्यं ...	४०
धिरक्षुण्डस्त्वथ काग्दण्डो ...	११२	न हन्याद्विनिवृत्तं च ...	१०२
धूर्मं निष्ठां कृष्णपक्षं ...	३६६	नाक्रामेद्रक्तविष्णुम् ...	४६
धेनुः शङ्खस्तथानङ्गान् ...	९६	नाक्षैः क्रीडेन्न धर्मज्ञैः ...	४३
ध्यानयोगेन संपश्येत् ...	३३९	नाचक्षीत धयन्तीं गां ...	४३
न क्षयो न च वृद्धिश्च ...	२४७	नातः परतरो धर्मो ...	१०१
नमः क्रात्या च भुक्त्वा च ...	४६२	नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति ...	१०९
न च मूत्रं पुरीषं वा ...	४२	नानारूपाणि कुर्वाणः ...	३५९
न चाहृतो बधेकिञ्चित् ...	१२८	नान्वये सति सर्वस्वं ...	२४५
न तत्र कारणं भुक्तिः ...	१४२	नापात्रे विदुषा किञ्चित् ...	६३
न तत्सुतस्तत्सुतो वा ...	१४१	नाभिदग्धोदकस्थस्य ...	१९०
न तु मेहर्षदीक्षाया ...	४२	नाभिरोजो गुदं शुक्रं ...	३४६
न दत्तं क्रीधनं यस्यै ...	२३१	नामभिर्बलिमन्त्रैश्च ...	९१
न दत्तं क्रीधनं यासां ...	२०१	नाश्रमः कारणं धर्मै ...	३३९
न ददाति हि षः साक्ष्यं ...	१६८	नासहस्रादरेत्फालं ...	१८३
न दान्योऽपहतं तं तु ...	१६२	नासिका लोचने जिह्वा ...	३४६
न निन्दाताडने कुर्वात् ...	४७	नास्तिक्यं व्रतलोपश्च ...	३८१
न निषेधोऽल्पबाधस्तु ...	२३६	नाहितं नावृतं चैव ...	४१
न प्रत्यभ्यर्कमोसोम ...	४२	निक्षेपस्य च सर्वं हि ...	३७९
न ब्रह्मचारिणः कुर्बुः ...	२९७	निजधर्माविरोधेन ...	२५१
न भ्रान्तिवर्षनेऽभीयात् ...	४१	निजललासमाचोनात् ...	३५६

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
विजं शरीरमुत्सृज्य ...	३६७	पक्षे गते वाप्यश्रीयात् ...	३३२
निद्रालुः कूरकृच्छ्रो ...	३५५	पक्षबन्धो दमस्तस्य ...	३१३
निमग्नयेत पूर्वेषुः ...	७०	पक्षकं च शतं दाप्यः ...	१४९
निमित्तमक्षरः कर्ता ...	३४०	पक्षगव्यं पिबेद्गोघ्नो ...	४१७
निमित्तशाकुनज्ञान ...	२६१	पक्षभ्रामी बहिः क्रोशात् ...	२७८
निमीळिताक्षः सत्वस्थो ...	३६६	पक्षदश्यां चतुर्दश्यां ...	४५
निमेषधेतना यज्ञः ...	३६२	पक्षधातृन्स्वयं षष्ठः ...	३४१
निबन्धा गुरुशुभ्रया ...	४७८	पक्षधा संवृतः कायो ...	३०१
निबन्धा व्ययवन्तश्च ...	२७७	पक्ष पिण्डाननुदृत्य ...	४८
निर्वपेत्तु पुरोडाशं ...	४४५	पक्षमात्ससमादूर्ध्वं ...	१५
निर्वास्या व्यभिचारिण्यः ...	२२८	पक्षाद्यात्पणिको दण्डः ...	२६६
निवासराजनि प्रेते ...	३१८	पटे वा ताम्रपटे वा ...	१००
निवेश दद्याद्दिग्नेभ्यः ...	२९३	पणानेकशफे दद्यात् ...	२४३
निष्ठायां वा दिवा वापि ...	४७५	पणान्दाप्यः पक्षदश ...	२६४
निषिद्धमक्षणं जैष्ठ्यं ...	३७८	पण्येषु प्रक्षिपन्हीनं ...	२६९
निषेकाद्याः श्मशानान्ताः ...	४	पण्यस्योपरि संस्थाप्य ...	२७१
निष्कं शुषर्णाश्चत्वारः ...	१११	पतनीयकृते क्षेपे ...	२६०
निःसरन्ति यथा लोह ...	३३९	पतितस्य बहिः क्रुर्तुः ...	४६६
निःसार्यते बाण इव ...	३४४	प्रतितासार्थसंबन्धि ...	१६६
निस्वीर्यतामयात्मानं ...	३२६	प्रतितानामेष एव ...	४६८
निहवे भावितो दद्यात् ...	१२६	प्रतिप्रियहिते युक्ता ...	२६
निहते लिखितं नैकं ...	१३०	प्रतिश्लोकं न सा वाति ...	४०२
नीचाभिगमनं गर्भं ...	४६८	पन्नशाकं शिखी हृत्वा ...	३६९
नीरजस्तमसा सत्व ...	३५८	पदानि क्रतुतुल्यानि ...	१०२
नीवीस्तनप्रावरण ...	२८३	पत्नी दुहितरथैव ...	२१६
शुपायैष्वभिशापे च ...	१८३	पथि प्रामथिबीतान्ते ...	२३९
शुपेणाधिकृताः पूगाः ...	१४२	पन्था देवो वृपक्षेषां ...	३६
शुद्धसराचरजक ...	४९	पन्थानश्च विशुष्यन्ति ...	६१
शेक्षेताकं न नमां जी ...	४२	पयसा वापि मासेन ...	४२३
शैतन्मम मतं यस्मात् ...	१६	पयो दधि च मयं च ...	३३८
शैथिलिकं स्वर्णपुर्यं ...	६५	परपूर्वापतिः स्तेनः ...	६९
शैथिलिकानि च ततः ...	१०३	परद्रव्यगृहाणां च ...	२७७
शैथिलिके ब्रह्मचारी तु ...	१२	परद्रव्याभ्यभिष्यायन् ...	३५४
श्यामागतधनस्तस्य ...	३६७	परपाकस्विर्न स्वात् ...	३५
श्यामाधिकविभक्त्यानां ...	२०२	परभूमि हरन्कूपः ...	२३६

श्लोकाः	पृष्ठम्
परश्व्यासनीधान	४८
परश्व हीन आत्मा च	१०७
परस्परं तु सर्वेषां	२६२
परस्य योषितं कृत्वा	३६९
पराधारव्याघ्रशङ्क	३
परिभूतामभःशय्यां	१९
परिहृष्यत्स्खलद्वाक्यो	१२८
परिस्तृते शुचौ देशे	७०
परेण भुज्यमानायाः	१३५
पर्णोत्तुम्भरराजीव	४७९
पलं सुवर्णाश्वत्वारः	११०
पलाण्डं विडुराहं च	५३
पवित्रपाणिराचान्तः	७०
प्रयोजकेऽसति धनं	१६१
पश्चिन्नाग्नि जपेतिपण्डान्	४८५
पशुमण्डकनकुल	४५
पशुगच्छन्नातं दाप्यो	२८६
पश्चात्तैवापसरता	२९०
पश्चात्तापो निराहारः	३२४
पश्यतोऽनुवतो भूमेः	१३५
पश्येचारारंस्ततो कृतान्	१०२
पाक्ष्मण्यनाश्रिताः स्तेनाः	२९७
पाणिपादसलाकाश्च	३४५
पाणिप्रक्षालनं दृश्या	७१
पाणिप्रोक्षः सर्वर्षास्तु	१७
पात्रे चर्च वा पर्वांसं	३९३
पात्रार्था वनसानी च	५५
पात्रे प्रदीयते वरात्	३
पापकेसांशुककरो	२६२
पापघ्नी च द्विषोच्छिष्टं	६५
पापौ प्रतापयेजामौ	४३
पारदारिकचौरं वा	२८९
पारदार्यं पारिविष्यं	३८१
पार्थकाः स्वारकैः सार्यं	३४५
पाण्डोवशिन्यासे तु	६४०

श्लोकाः	पृष्ठम्
पाकितं वर्धयेन्नीत्या	१२१
पालो येषां न ते मोक्ष्याः	२३९
पावकः सर्वमेध्वत्वं	१९
पांसुप्रवर्षे दिग्दाहे	४६
पिण्डदोऽशहर्षैषां	३१४
पिण्डयज्ञावृता देयं	३०३
पिण्डास्तु गोऽजविप्रेभ्यो	८५
पिण्याकं वा कषान्वापि	३९९
पिण्याकाचामतकाम्बु	४४३
पितरि प्रोषिते श्रेते	१५१
पिता पितामहो भ्राता	१८
पितापुत्रविदोषे तु	२६८
पितुरूर्ध्वं विभजतां	२०८
पितुः स्वसारं मातुश्च	३८०
पितृद्रव्याविरोधेन	२०४
पितृपुत्रस्वष्टभात्	२६७
पितृपात्रं तदुत्तानं	७७
पितृभ्यः स्थानमसीति	७२
पितृभ्यां यस्य यद्वत्तं	२०८
पितृमातृपतिभ्रातृ	२२८
पितृमातृपराश्वेव	६८
पितृमातृसुतस्यागः	३८१
पितृमातृसुतभ्रातृ	३५३
पितृयावोऽजबीभ्याश्च	३६३
पितृलोके चन्द्रमसं	३६६
पितृमनुष्यताभ्यां च	१७
पितृणां तस्य तृप्तिः स्वात्	४९१
पितृं च मनुष्यपिभ्यां	१२
पितृस्तु दर्शनं पक्तिः	३४२
पित्रोस्तु सूतकं मातुः	३०७
पितृनामृतिनोश्चैव	४९
पीडाकर्षांशुकावेष्ट	२६३
पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत्	१०४
पुण्ड्रात्पञ्चगमामादते	१०४
पुत्रपौत्रैश्च देयं	१५२

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्			
पुत्रं श्रेष्ठं च सीमाम्बं	...	८७	प्रतिभूर्वापितो वसु	१५७
पुत्रान्देहि धनं देहि	...	९१	प्रतिमानसमीभूतो	१६३
पुत्रोऽनन्याप्रितद्रव्यः	...	१५२	प्रतिवेदं ब्रह्मवर्षं	१७०
पुनरावर्तिनो बीजं	...	१६४	प्रतिविद्धमनादिष्टं	२७३
पुनर्धात्री पुनर्गर्भं	...	१४४	प्रतिसंबत्सरं वैश्वम्	८३
पुनःसंस्कारमहन्ति	...	४०१	प्रतिसंबत्सरं त्वभ्याः	१४
पुमान्संप्रहणे प्राह्यः	...	२८३	प्रतिसंबत्सरं सोमः	३८
पुराणन्यायमीमांसा	...	२	प्रत्यर्थिनोऽप्रतो षेख्यं	११८
पुराणोऽमृतवादी च	...	३५४	प्रत्येकं प्रत्यहं पीतः	४७९
पुरोहितं प्रकुर्यात्	...	९९	प्रथमे मासि संक्षेदः	३४२
पुंजलीवानरखरैः	...	४३७	प्रथमं साहसं दद्यात्	१९०
पुष्यं चित्रं सुगन्धं च	...	९२	प्रदक्षिणमनुग्रज्यं	७७
पूर्वकर्मापराधी च	...	२७६	प्रदद्यात्प्रथमं गोभिः	४६९
पूर्वपक्षेऽधरीभूते	...	१२९	प्रधानं क्षत्रिये कर्म	३७
पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयं	...	१४२	प्रनष्टाधिगतं देवं	१४४
पूर्वस्मृतादर्शदण्डः	...	२६५	प्रपन्नं साधयन्नर्थं	१४८
पृथक्पृथग्दण्डनीयाः	...	१७१	प्रमाणं लिखितं भुक्तिः...	१३३
पृथक्सान्तपनद्रव्यैः	...	४७९	प्रमादमृतनष्टाद्यं	२४०
पृथिवी पादतस्तस्य	...	३५३	प्रमादवान्भिन्नवृत्तो	३५५
पौषमासस्य रोहिण्यां	...	४४	प्रवच्छन्ति तथा राज्यं	८४
प्रकुर्यादायकर्मन्तं	...	१०१	प्रयत्न आकृतिवर्णः	३४२
प्रकृन्ते सप्तमं भागं	...	२५४	प्ररोहिशाखिणां शाखा	३६४
प्रक्षिपेत्सत्सु विप्रेषु	...	८५	प्रवेष्टनादिकं कर्म	३०६
प्रजापतिपितृमहा	...	६	प्रविशेयुः समालभ्य	३०१
प्रजापीडनसंतापात्	...	१०५	प्रवृत्तवक्तृतां वैश्वं	८७
प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा	...	४४२	प्रमन्यावसितो रक्षो	३५०
प्रतिपृष्टा तदाश्चेवम्	...	३२९	प्रष्टव्या बोधितवाक्यं	२८३
प्रतिग्रहपरीमाणं	...	१००	प्रसह्य चातिनवैश्वं	२७९
प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्	...	२४५	प्रसह्य दास्यन्नियमे	२८७
प्रतिग्रहसमर्थोऽपि	...	६६	प्रस्थानमिन्द्रवैश्वं	३५४
प्रतिग्रहे सुनिश्चिकि	...	४४	प्राक्सीमिष्ठीः किन्वाः कुर्वात्	३८
प्रतिग्रहोऽपिको विप्रे	...	३६	प्रग्वान् प्राहोण सीधेन	६
प्रतिपत्प्रवृत्तिव्येकां	...	८६	प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं	४०९
प्रतिपन्नं किन्वा देवं	...	१५१	प्राजापत्यां तदन्ते ताम्	३३५
प्रतिपन्नवसंयुष्यां	...	७	प्राजापत्ये तथा आदे	५४

श्लोकाः	शुद्धम्	श्लोकाः	शुद्धम्
प्राणायामघटतं कार्यं ...	४७४	वृद्धेः स्वरितिरव्यकारः ...	११३
प्राणानायाम्य संश्लेष्य ...	७	बभुक्षितक्यहं स्थित्वा ...	११९
प्राणायामं जडे कृत्वा ...	४३७	वृद्धेः स्वरिते अतियद्वयः ...	९९
प्राणायामी जडे कृत्वा ...	४६२	ब्रह्मक्षत्रविशां कारुः ...	१०
प्रातःसंध्यमुपासीत ...	३१	ब्रह्मक्षत्रियविदेश्याः ...	४
प्रातिभाब्यमूर्णं सप्तम्यं ...	१५४	ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिः ...	४७६
प्रातिलोम्यापवाद्येषु ...	२५९	ब्रह्मचारी भवेत्तां तु ...	७७
प्रातिलोम्ये वधः पुंसो ...	२८४	ब्रह्मचर्ये स्थितो नैक ...	९
प्राप्ते नृपतिना भग्नो ...	२५६	ब्रह्मचार्येण वर्षाणि ...	२३१
प्राप्यते क्षात्मनि तथा ...	३५५	ब्रह्मणैषां बरो दत्तः ...	९६
प्रायश्चित्तमकुर्वीत ...	३७३	ब्रह्मलोकमतिक्रम्य ...	३६०
प्रायश्चित्तरपैत्येनो ...	३७४	ब्रह्मलोकमवाप्नोति ...	१२
प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्यात् ...	४६५	ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् ...	८६
प्रियो विवाहाच्च तथा ...	३४	ब्रह्मखानिष्ठतेजांसि ...	३५६
प्रीणयन्ति मनुष्याणां ...	८८	ब्रह्महत्याव्रतं वापि ...	४३१
प्रीणाति देवानाञ्जयेन ...	११	ब्रह्महत्यासमं हेयम् ...	३७७
प्रेषयेच्च तत्तथारान् ...	१०३	ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् ...	३६८
श्रोक्षणं संहतानां च ...	५६	ब्रह्महा द्वादशान्दानि ...	३८४
प्रोषिते कल्मषेषः स्यात् ...	३१२	ब्रह्महा मद्यपः स्तेनः ...	३७६
फलपुष्पाभरत्तज ...	४३६	ब्राह्मणः काममश्नीयात् ...	९
फलोपलक्षौमसोम ...	३२७	ब्राह्मणक्षत्रियविशाः ...	११
फालाहतमपि क्षेत्रं ...	२३७	ब्राह्मणक्षत्रियविशां ...	१६
फेनग्रह्यः कथं नाशं ...	३०१	ब्राह्मणक्षत्रियविशां ...	९
बध्वा वा वाससा क्षिप्रं ...	४५२	ब्राह्मणः पात्रतां याति ...	४९१
बन्दिप्राहांस्तथा वादि ...	२७९	ब्राह्मणप्रातिवेश्यानाम् ...	२७४
बन्धुभिश्च शिवः पूज्याः ...	२४	ब्राह्मणस्तु परिस्त्रीणः ...	१५०
बलादासीकृतयौरैः ...	२४९	ब्राह्मणस्य परित्राणात् ...	३८९
बलानां दर्शनं कृत्वा ...	१०३	ब्राह्मणस्वर्णहारी तु ...	४०२
बलिकर्मस्वधाहोम ...	३२	ब्राह्मणस्वर्णहारी तु ...	४७२
बलोपाधिभिर्निर्हृतान् ...	१४३	ब्राह्मणान्भोजयेद्दद्यात् ...	९३
बहुनां यथाकामासी ...	२८७	ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो ...	३१८
बालस्ववासिनीदृष्ट ...	३३	ब्राह्मणेषु क्षमी क्षिण्ये ...	१०४
बाहुत्रीवानेत्रसन्निभ ...	२५९	ब्राह्मणेषु चरेत्तैश्च ...	९
बीजाभ्योवाह्यं रजनी ...	२४६	ब्राह्मण्यां क्षत्रियास्तुतो ...	२९
बुद्धीन्निश्चामि साधोनि ...	३६२	ब्राह्मे शुद्धते चोत्पाय ...	३५

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
ब्राह्मो विवाह आहूय ...	१७	दक्षैः परिहृतो भुक्त्वा...	१५
द्रुपुरस्तु स्वधेयुके ...	७६	भेदं वैवां नृपो रक्षेत् ...	२५३
अकावकाशाम्युदक ...	२८१	मेघजज्ञेहलवण ...	२६९
महायित्त्वोपविष्टानां ...	२३८	मैत्राभिकर्ये स्वम्त्वा तु ...	४४२
मक्ष्याः पञ्चनखाः सैव ...	५३	मोगांश्च दद्याद्विभ्यो ...	९९
मगं ते वरुणो राजा ...	९१	मोजयेकागतान्काळे ...	३४
ममिन्द्रश्च वायुश्च ...	९१	मोज्यान्ना नापितक्षेव ...	४९
मृगास्थेयकं तथा पृष्ठे ...	३४५	भ्रातृणामथ दम्पत्योः ...	१५४
मिक्षासनोपविष्टस्य ...	९०	श्रेष्वेन्मार्गितेऽक्षे ...	१६३
मयं हित्वा च भूतानां ...	३३८	मज्जान्तां जुहुयाद्वापि ...	३९१
मर्तृभ्रातृपितृह्राति ...	२४	मण्डलं तस्य मध्यस्थ ...	३४९
मवो जातिसहस्रेषु ...	३३८	मतं मेऽमुकपुत्रस्य ...	१७४
मस्मपह्वरजःस्पर्शे ...	२६१	मत्तोऽम्भर्ताव्यसनि ...	१४३
मस्माद्भिः कांस्वलोहानां ...	५९	मत्स्यान्पक्तंस्तथैवामान् ...	९२
भाषाभाषी च जगतः ...	९६	मत्स्यांश्च कामतो जग्म्वा ...	५२
भार्याया विक्रयक्षैवां ...	३८१	मधु दंशः पलं गृध्रो ...	३७०
भार्यारतिः शुचिर्दृत्यः ...	३७	मधुना पयसा चैव ...	११
भावेरतिष्ठैः संयुक्तः ...	३५५	मधुमांसाश्चने कार्यः ...	४४२
भासं च हत्वा दद्याद्वा ...	४३५	मधुमांसाजनोच्छिष्ट ...	९
भास्करालोकनाम्नील ...	९	मध्यमं क्षत्रियं वैश्यं ...	२८९
भिन्ने दग्धेऽथवा छिन्ने ...	१७६	मध्यमो जातिपूगानां ...	२६०
भिन्ने पणे च पश्चात् ...	२६९	मध्यस्थस्वापितं वेत्स्यात् ...	१५०
भिषक्त्रिभ्याचरन्दण्ड्यः ...	२६८	मध्ये पञ्चपला वृद्धिः ...	३४७
भुक्त्वाभ्रं पाणिरम्भोऽन्तः ...	४६	मध्यो दण्डो व्रजोद्भेदे ...	२६३
भूतपित्रमरव्रह्म ...	३२	मनश्चेतन्मनुकोऽसौ ...	३४३
भूतमप्यनुपन्यस्तं ...	१३०	मनसश्चन्द्रमा जातः ...	३५३
भूतात्मनस्तपोविधे ...	३२५	मन्त्रमूलं यतो राज्यं ...	१०६
भूदीपाश्चान्नवस्त्राम्भः ...	६५	मन्त्रत्रिभिष्णुहारीत ...	३
भूमेर्गन्धं तथा घ्राणं ...	३४२	मन्वन्तरैर्युगप्राप्त्या ...	३६१
भूर्वा पितामहोपास्ता ...	२०६	मम दाराः सुतामास्ता ...	३५८
भृशुद्धिर्भाजेनाद्वाहत् ...	५८	मयि तेज इति श्लायां ...	४३९
श्रुतादप्यापकः क्षीबः ...	६९	मर्वादायाः श्रमेदे च ...	२३६
श्रुतादप्यवनानादानं ...	३८१	मष्टिनो हि यथादर्शो ...	३५५
श्रुतिमर्षपथे सर्वा ...	२५४	महागणपतेश्चैव ...	९३
श्रुत्यांश्च तर्पयेच्छुभु ...	३३१	महानरकक्षकीकं ...	३७४

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
महापद्मनामेतेषु ...	२६४	मित्राप्येताः प्रकृतयो ...	१०८
महापातकजान्घोरान् ...	३६८	मिथिलास्थः स योगीन्द्रः ...	२
महापातकजैश्वरैः ...	३७४	मिथ्याभियोगी द्विगुणं ...	१२६
महापापोपपापाभ्यां ...	४४४	मिथ्याभिश्चस्तदोषं च ...	४४४
महाभियोगेष्वेतानि ...	१७८	मिथ्याभिर्वांसिर्भो दोषो ...	४४४
महाभूतानि सत्यानि ...	३५७	मिथ्यावदन्परीमाणं ...	२७४
महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ ...	२४३	मुक्त्वामिं मृदितमीहि ...	१८९
महीपतीनां नाशौचं ...	३१९	मुखजा विप्रो मेध्याः ...	६१
महोक्षं वा महाजं वा ...	३४	मुखबाहूरुपञ्चाः स्युः ...	३५२
महोक्षोत्सृष्टपशवः ...	२३९	मूर्ध्नीसकण्ठहृदयं ...	३४६
महोत्साहः स्थललक्षः ...	९७	मूलकं पूरिकापूपान् ...	९२
मातापितृगुरुस्वामी ...	६९	मूषको धान्यहारी स्यात् ...	३६९
मातामहानामप्येवं ...	७१	मृगश्वसूकरोष्ट्राणां ...	३६८
मातामहानामप्येवं ...	७६	मृगमपुष्पकुतप ...	३२७
मातुर्द्विहितरः शेषं ...	२०३	मृगममणिसुत्रायः ...	२६९
मातुर्बद्धे जायन्ते ...	११	मृतकल्पः प्रहारातो ...	३९२
मातुः सपत्नी मगिनी ...	३८०	मृताङ्गलमविकेतुः ...	२९१
मातृपित्रतिथिभ्रातृ ...	४७	मृतायां दत्तमादद्यात् ...	२३०
मात्स्यहारिणकौरभ्र ...	८५	मृते जीवति वा पत्नी ...	२०
मातुषे मध्यमं राज ...	२६८	मृते पितरि कुशुस्तं ...	२१६
मातृष्वे कर्लीस्तम्भ ...	३००	मृतेऽहनि प्रकर्तव्यं ...	३
मानेन तुल्या वापि ...	२६९	मृत्तिकां रोचनां गन्धान् ...	९०
मान्धवेतां एहस्वस्व ...	३५	मृत्युवैशसमासर्षं ...	२८३
मारुतेनेव ध्रुव्यन्ति ...	६२	मृष्टञ्चकसंयोगात् ...	३५६
मारुतं संहृपात्राणां ...	५६	मेदसा तर्पयेद्देवान् ...	१२
मार्जारगोधानकुल ...	४३४	मैत्रमौद्गाहिकं चैव ...	२०४
माषानघो तु महिषी ...	२३७	मोच्य आभिस्त्रुत्पक्षे ...	१६१
मांसक्षीरीदनमपु ...	१२	मोहजालमपात्स्येह ...	३५१
मांसवृज्याभितृष्यन्ति ...	८५	य आहवेषु बध्मन्ते ...	१०१
मांसं क्षय्यासनं धानाः ...	६६	य इदं धारयिष्यन्ति ...	४९१
मासेनैकोपशुधीत ...	४८४	य इदं भावयेद्विद्वान् ...	४९१
मास्युर्द्वयं द्वितीयं तु ...	३४२	य एनमेवं विन्दन्ति ...	३६५
माहिष्येव करुणां तु ...	२९	य एव नृपतेर्धर्माः ...	१०५
मित्तव संमितवैव ...	९१	यः कविर्धर्मो निष्पातः ...	१७४
मित्रशुक्लं शिबुनः शोभ ...	६९	यः कण्ठैर्विदुस्वति ...	३३३

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
यजुषि शक्तितोऽधीते ...	११	यह्वाति गयास्थश्च ...	८६
यजेत दधिकर्कन्धु ...	७७	यद्यप्येकोऽनुवेत्येषा ...	१४८
यजन्म सर्वभूतानाम् ...	३५२	यद्यस्मि पापकृन्मातः ...	१८३
यज्ञस्थश्चत्विजे दैवः ...	१०	यद्येवं स कथं ब्रह्मन् ...	३५३
यज्ञानां तपसां चैव ...	११	यन्मेऽद्यरेत इत्याभ्यां ...	३७८
यगार्थं लब्धमददत् ...	३९	यमसूक्तं तथा गाथा ...	१५४
यज्ञाश्चैव प्रकुर्वीत ...	९९	यमापस्तम्बसंवर्ताः ...	३
यत् एतानि दृश्यन्ते ...	३६२	ययं ऋणुमधीते च ...	१२
यत्तिपात्राणि सृष्टेण ...	३१७	यथार्थास्तु तिलैः कार्याः ...	७२
यतो वेदाः पुराणानि ...	३६४	यवैरन्ववकीर्याथ ...	७१
यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं ...	९१	यः साक्ष्यं ध्रावितोऽन्येभ्यो ...	१७२
यज्ञात्परीक्षितः पुंस्त्वे ...	१६	यः साहसं कारयति ...	२६६
यत्र यत्र च संकीर्णं ...	४७६	यत्तत्र विपरीतः स्यात् ...	२५२
यत्र वृत्तमिमे चोभे ...	६३	यस्मात्तस्मात्त्रियः सेव्याः ...	२१
यत्रानुकूल्यं दंपत्योः ...	२०	यस्मिन्देसे मृगः कृष्णः ...	२
यथाकथंचिद्गृत्वा गां ...	६५	यस्मिन्देसे य आचारो ...	१०५
यथाकथंचिन्निगुणः ...	४८१	यस्मिस्तु संज्ञवाः पूर्वे ...	७७
यथाकथंचित्पिण्डानां ...	४८४	यसैवमुक्त्वाहं दाता ...	२६६
यथाकर्म फलं प्राप्य ...	३७१	यस्य यस्य यदा दुःस्वः ...	९५
यथाकामी भवेद्वापि ...	२२	यस्य वेगैर्विना जीर्येत् ...	१९२
यथा गुरुकृतुफलं ...	४९०	या आहता श्लोकवर्णैः ...	९०
यथाजाति यथावर्णं ...	१६४	यागस्थश्चक्षत्रविदघाती ...	३९५
यथात्मानं सृजत्यात्मा ...	३६३	याचितान्वाहितन्यास ...	१६३
यथापितान्पशून्गोपः ...	२४०	याचितेनापि दातव्यं ...	६४
यथालामोपफलेषु ...	७३	यातव्येदन्य आधेयः ...	१६०
यथावर्णं प्रदेयानि ...	९५	याधिन्या इति मन्त्रेण ...	७१
यथाविधानेन पठन् ...	३५०	यानं वृद्धं प्रियं शय्यां ...	६५
यथाशास्त्रं प्रयुक्तः सन् ...	१०९	यावद्दत्तस्य पादौ द्वौ ...	६४
यथा हि भरतो वर्णैः ...	३५९	यावत्सत्यं विन्दयेत् ...	१३८
यथा श्रेयसेन चक्रेण ...	१०८	युक्तिप्राप्तिक्विनाधिह ...	१७७
यदस्यान्धद्रिमिसर्तं ...	३६१	युग्मान्दैवे यथाशक्ति ...	७०
यदा तु द्विगुणीभूतं ...	१६१	ये च दानपराः सम्यक् ...	३६४
यदां सस्त्वग्नोपेतं ...	१०७	येनैकरूपायाश्चस्तात् ...	३६१
यदि कुर्वांसमानंशान् ...	२०१	ये पातककृतां लोकाः ...	१६७
यदुप्यते द्विजातीनां ...	१६	ये राष्ट्रधिकृतास्तेषां ...	१०५

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
वे लोका दानशीलानां ...	६६	राजा लब्ध्वा निधिं दद्यात् ...	१४५
वे समाना इति द्वाभ्यां ...	७९	राजा सुकृतमादत्ते ...	१०२
योगशास्त्रं च मत्प्रोक्तं ...	३४९	राज्ञः कुलं श्रियं प्राणान् ...	१०५
योगी मुक्त्वा सर्वासं ...	३५६	यज्ञाधर्मिको दाप्यः ...	१४९
योगीश्वरं याह्ववत्स्वयं ...	१	राज्ञाऽन्यायेन ध्यो दण्डो ...	२९३
योग्या व्यस्ताः समस्ता वा ...	११२	राज्ञामेकादशे सैके ...	५
यो दम्भ्यान्दण्डयेद्राजा ...	१०९	राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः ...	२५६
यो इत्येवैवतात्यागः ...	३५२	राज्ञा सभासदः कार्याः ...	११४
योऽभियुक्तः परेतः स्यात् ...	१४२	राज्ञा सर्वं प्रदाप्यः स्यात् ...	१६८
यो मन्येत्कृतजितोऽस्मीति ...	२९२	राज्ञोऽनियत्प्रवक्तारं ...	२९१
यो यस्माभिः स्रुतश्चैषां ...	३६३	रिक्षप्रग्राह ऋणं दाप्यो ...	१५२
यो भावत्कुरुते कर्म ...	२५४	कुर्या वा न्यतरः कुर्यात् ...	१७९
यो येन संवसत्येषां ...	३६९	रुद्रस्यानुचरो भूत्वा ...	३५१
रक्षसावसनाः सीमां ...	२३३	रूपं देहि यशो देहि ...	९२
रक्षेत्कन्यां पिता विद्यां ...	२५	रूपाण्यपि तथैवेह ...	३५४
रह्यावतारिपाखण्डि ...	१६५	रोगी हीनानिरिक्ताङ्गः ...	६९
रजसा तमसा चैवं ...	३५५	रोम्णां कोट्यस्तु पञ्चाशत् ...	३४८
रजसरोभ्यामाधिष्ठः ...	३६३	रौरवं कुम्भलं पूतिम् ...	३७४
रजसलामुखास्वाहः ...	३७८	ललाटं स्विद्यते चास्य ...	१२८
रभ्यकर्म्ममतेजानि ...	६२	ललाटे कर्णयोरक्ष्णोः ...	९१
रम्यं पञ्चस्यमाजीव्यं ...	१००	लघुनं गृह्णनं चैव ...	५३
रमिरस्री रजश्छाया ...	६१	लाक्षालवणमांसानि ...	३२८
रसस्य नव विज्ञेया ...	३४८	लाभालाभौ यथाद्रव्यं ...	२७३
रसस्वाष्टगुणा परा ...	१४८	लिखितं ह्यमुकेनेति ...	१७५
रसात्तु रसनं शैल्यं ...	३४२	लिङ्गं छित्त्वा वधस्तस्य ...	३८०
रहिते भिक्षुकैर्प्रामे ...	३३७	लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ ...	२६४
राक्षसो युद्धहरणात् ...	१७	लिङ्गेन्द्रियप्राणरूप ...	३६३
रागाहोभाद्रयाद्वापि ...	११५	लेख्यं तु साक्षिमत्कार्यं ...	१७४
राजतादृशसः सीसात् ...	९४	लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् ...	१७८
राजदौषोपघातेन ...	२७२	लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः ...	२१
राजनि स्थाप्यते योऽर्धः ...	२७०	स्नेमभ्यः स्वाहेत्यथवा ...	४७२
राजपण्यभिगामी च ...	३८२	स्नेमभ्यः स्वाहेत्येवं हि ...	३९१
राजधानासनारोडुः ...	२९१	बहुणौ वृषणौ वृहौ ...	३४७
राजा कृत्वा पुरे स्थानं ...	३५१	वणिक्साधे न चाप्रोति ...	८९
राजान्तेवास्त्रियाज्येभ्यः ...	४०	वनाद्ब्रह्मदा कृत्वेष्टि ...	३३५

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
वपावसावहनं ...	३४६	विक्रियापि च दृष्टैव ...	३६०
वयः कर्म च वितं च ...	११२	विक्रीणीते दमस्तत्र ...	३७२
वयोवृद्धार्थवाग्धेव ...	३८	विक्रीणतां चाभिहितो ...	३७७
वर्षकमाच्छतं द्वित्रि ...	१४६	विक्रीतमपि विक्रेवं ...	३७२
वर्षानामानुलोम्येन ...	२५०	विक्रेतुर्दक्षिणाच्छुद्धिः ...	३४२
वर्षानामानुलोम्येन ...	२५९	विक्र्यातदोषः कुर्वति ...	४६९
वर्षाभमेतराणां नो ...	१	वितथाभिनियेक्षी च ...	३५४
वर्णिनां हि वधो यत्र ...	१७३	वित्तात्मानं वेद्यमानं ...	३६१
वर्षाधारक्षेहयोगात् ...	३६०	विदस्य निम्बपत्राणि ...	३०१
वर्षेत्सप्रावृत्तो गच्छेत् ...	४२	विद्याकर्मवयोवन्धु ...	३६
वसा त्रयो द्वौ तु भेदो ...	३४८	विद्यातपोभ्यां हीनेन ...	६३
वसानक्षीन्पणान्दण्डः ...	२६७	विद्यार्थी प्रमुयाद्विद्यां ...	४९१
वसुद्वारादितिमुताः ...	८८	विद्वानशेषमादद्यात् ...	१४५
वसेत्स नरके घोरे ...	५४	विनापि क्षीर्षकात्कुर्वात् ...	१७९
वक्षं चतुर्गुणं प्रोक्तं ...	१५७	विनापि साक्षिभिर्कैर्ह्यं ...	१७५
वक्षधान्यहिरण्यानां ...	१४८	विनायकः कर्मविन्न ...	८८
वाकोवैक्यं पुराणं च ...	१२	विनीतः सत्त्वसंपन्नः ...	९०
वाक्चक्षुः पूजयति नो ...	१२८	विना धारणकाद्वापि ...	१६१
वाक्पाणिपादचापस्यं ...	३५	विनायकस्य जननी ...	९२
वाक्शस्तमम्बुनिर्गिक्तं ...	५९	विनीतस्त्वथ वार्तायां ...	९७
वाचं वा को विजानाति ...	३५७	विपाकाग्निप्रकाराणां ...	३६३
वाच्यतामित्यनुज्ञातः ...	७६	विपाकः कर्मणां प्रेत्य ...	३५४
वाजेवाज इति प्रीतः ...	७६	विपाके गोवृषाणां तु ...	४४६
वानप्रस्थगृहेष्वेव ...	३३३	विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रः ...	४६३
वानप्रस्थयतिब्रह्म ...	२२४	विप्रदुष्टां क्षियं चैव ...	२८१
वानप्रस्थो ब्रह्मचारी ...	३२९	विप्रपीडाकरं छेद्यम् ...	२६२
वायवीर्यैर्विगण्यन्ते ...	३४८	विप्रत्वेन च शूद्रस्य ...	२९१
वायुभक्षः प्रागुदीचीं ...	३३४	विप्रा हि क्षत्रियात्मानो ...	४६
वायुभक्षो दिवा तिष्ठन् ...	४७७	विप्रान्मूर्खावसिक्तो हि ...	२८
वायोश्च स्पर्शनं चेष्टां ...	३४२	विप्रुषो भक्षिकाः स्वर्षे ...	६१
वालवासा जटी वापि ...	३९९	विप्रैभ्यो दीयते इत्थं ...	१०१
वासनस्थमनाख्याय ...	१६२	विद्रुतः सिद्धमात्मानं ...	३५८
वासो शृहान्तिके देयं ...	४६८	विमकेषु द्रुतो ज्ञातः ...	२०७
विकर्णकरनासौष्टीं ...	२८२	विमजेरन्मुताः पित्रोः ...	३०३
विक्र्यावकमपापान ...	२६७	विभ्रायं चेतियता कुर्वात् ...	३०७

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
विभागनिहवे क्कति ...	२३१	वैगामिशस्तवाङ्मय ...	४८
विश्यायभावना क्लेशा ...	२३१	वैतानौपासनाः कार्याः ...	३०४
विभाष्येव चोक्तिः ...	१४४	वैरूप्यं मरणं वापि ...	३४३
विमना विफलरम्भः ...	८९	वैश्यवृत्त्यापि जीवन्नो ...	३२७
विराजः सोऽन्नरूपेण ...	३५१	वैश्यश्च धान्यधनवान् ...	४९१
विद्वद् बर्जयेत्कर्म ...	४३	वैश्यहास्यं चरेदेतत् ...	४३१
विवादाद्रिगुणं दण्डं ...	१७१	वैश्यासु करणः श्रद्धां ...	२९
विवादयैत्सद्य एव ...	१२७	वैश्या प्रतोदमादद्यात् ...	१७
विवादं बर्जयित्वा तु ...	४७	वैश्याश्रयोस्तु राजन्य ...	२९
विबीतमर्तुस्तु पथि ...	२७८	व्यतीपातो गणच्छाया ...	६७
विशेषपतनीयानि ...	४६८	व्यत्यये कर्मणां साम्यं ...	३०
विश्वेदेवाश्च प्रीचन्तां ...	७६	व्यभिचारादृती शुद्धिः ...	१९
विषयैन्द्रियसंरोधः ...	३५८	व्यवहारानृपः पश्येत् ...	११३
विद्यामिदां पस्तिगुह ...	२८२	व्यवहारान्स्वयं पश्येत् ...	११०
विहितस्थानमुष्ठानात् ...	३७२	व्यवहारांस्ततो हृष्टा ...	१०२
वीणावादनतत्त्वज्ञः ...	३५०	व्यसनं जायते घोरे ...	१९४
वृक्षगुल्मकलावीरुत् ...	४३७	व्यासिद्धं राजयोग्यं च ...	९७४
वृक्षाङ्गसरसंयास ...	५२	व्रजन्नपि तथात्मानं ...	८९
वृथादानं तथैवेह ...	१५०	शक्तस्यानीहमानस्य ...	२०२
वृद्धबालातुराचार्य ...	४७	शक्तितो वा यथाकामं ...	९६
वृद्धभारिभृपक्षात् ...	३६	शकोऽप्यमोक्षयन्स्वामी ...	२९०
वृषभुद्रपक्षानां च ...	२६७	शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे ...	३३५
वृष्ट्यासुःपुष्टिकामो वा ...	९४	शतमानं तु दशभिः ...	१११
वेशि सर्वगतं कस्यात् ...	३५३	शते दशपला वृद्धिः ...	२४७
वेद एषा द्विजातीनां ...	११	शतं क्लीदूषणे दद्यात् ...	२८६
वेदज्ञावी यवैस्वर्द ...	४४७	शत्यस्तदर्धिकः पाद ...	२५९
वेदमध्यापयेदेनं ...	६	शान्तोदेवीस्तथा काण्डात् ...	९५
वेदं व्रतानि वा चरं ...	१३	शान्तोदेव्या पयः क्षिप्त्वा ...	७१
वेदाथर्वपुराणानि ...	३२	शपन्तं दापयेद्वाजा ...	२५८
वेदानुवचनं यज्ञो ...	३६५	शब्दः स्पर्शश्च रूपं च ...	३६३
वेदान्यासरतं क्षान्तं ...	४७७	शब्दादिविषयोद्योगं ...	३५७
वेदाथर्वविष्णुसामा ...	६८	शरणागतबालस्त्री ...	४६६
वेदाथर्वानधिगच्छेच्च ...	३१	शरीरचिन्तां निर्वर्त्य ...	३१
वेदाः स्थानानि विद्यानां ...	३	शरीरपरिसंख्यानं ...	३५८
वेदः शास्त्रैः सचिह्नैः ...	३६१	शरीरसंख्ये यद्य ...	३५९

श्लोकाः	पृष्ठम्
शरीरेण च नास्मायं ...	३६०
शशाङ्क मत्स्येष्वपि हि ...	५३
शक्यविक्रयिकर्मरं ...	४९
शङ्कावपाते गर्ह्यस्य ...	२८१
शङ्कासवमधूच्छिष्टं ...	३२७
शक्नेन तु हता ये वै ...	८६
शांकरजुमूलफल ...	५५
शाकाद्रौषधिपिण्याक ...	३२७
शातातपो वसिष्ठश्च ...	३
शास्त्राणि चिन्तयेदुष्या ...	१०३
शिरःकपाली ध्वजवान् ...	३८४
शिराः शतानि ससैव ...	२४७
शिल्पैर्वा विविधैर्जवित् ...	३७
शीर्षकस्त्रेऽभियोक्तारि ...	१७९
शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं ...	५०
शुकः शनैश्चरो राहुः ...	९४
शुक्रियारण्यकजपो ...	४७५
शुचि गोतृसिक्तोयं ...	६०
शुद्धचेद्रमयोर्ध्वं मां ...	१८३
शुष्येत वा मितानीला ...	३९३
शुष्येरंभी च शूद्रश्च ...	७
शुक्लाम्बरधरो नीच ...	४१
शुक्रः प्रव्रजितानां च ...	२६७
शूद्रप्रेर्यं हीनसख्यं ...	३८१
शूद्रस्तथान्त्य एव स्यात् ...	२८८
शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा ...	३७
शूद्राज्जातस्तु चण्डालः ...	२९
शूद्रादायोगं वैदयात् ...	२९
शूद्रेषु दासगोपाल ...	४९
शूद्रोऽधिकारहीनोऽपि ...	४१६
शुणितेन विना दुःखं ...	२६२
शुष्यस्य शूद्र तौर्यं च ...	३२५
शौचिकैः स्थानपालैर्वा ...	२४३
श्मश्रु चास्यगतं दन्त ...	६१
श्रान्तसंवाहनं रोमि ...	६५

या० सृ० ४४

श्लोकाः	पृष्ठम्
श्रद्धा च नो माव्यगमत् ...	७६
श्रद्धोषवासः स्वातन्त्र्य ...	३६५
श्राद्धकृत्स्वल्पादी च ...	३६७
श्राद्धं प्रति इच्छिष्य ...	६७
श्रीकामः शान्तिकामो वा ...	९४
श्रुताध्ययनसंपन्ना ...	११४
श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं ...	१२०
श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः ...	३
श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यक् ...	४७
श्रुत्वैतद्याज्ञवल्क्योऽपि ...	४९१
श्रुत्वैतानृषयो धर्मान् ...	४९१
श्रेणिनैगमपाखण्डि ...	२५३
श्रेयसा सुखदुःखाभ्यां ...	३६१
श्रौतं स्मार्तं फलक्रेहैः ...	३३२
श्रौतस्मार्तक्रियाहेतोः ...	९९
श्लेष्माशु बान्धवैर्मुक्तं ...	३०१
श्लोकत्रयमपि ह्यस्मात् ...	४९१
श्लोकाः सूत्राणि भाष्याणि ...	३६४
श्लोकदृग्दर्भोलूक ...	४५
श्वित्रीं वलंश्च रसं तु ...	३७०
श्वद पश्चाश्व जानीत ...	३४८
श्वद श्लेष्मा पक्ष पित्तं च ...	३४८
श्वहानि तथास्त्रां च ...	३४४
श्वप्मासाच्छूद्रहाप्येतत् ...	४३१
श्वच्छहलीनां द्वे पाण्ड्योः ...	३४५
श्वष्टेऽन्नप्राशनं मासि ...	५
श्वष्टे बलस्य वर्षस्य ...	३४३
श्वष्टेऽष्टमे वा सीमन्तः ...	५
श्वोच्छर्तुनिशाः स्त्रीणां ...	२१
श्वोच्छाहुलकं ज्ञेयं ...	१८८
श्वोच्छाशः पणान्दाप्यो ...	२६४
श्वीकनसकृत्कृन्मूत्र ...	४३
स आत्मा चैव यज्ञश्च ...	३५४
सकृत्त्रयं च नाश्रीयात् ...	३७२
सर्वांमाखनुलोमासु ...	३८५

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
स कायः पादयेत्तज्जः ...	१७	सदानमानसत्कारान् ...	१०५
सङ्घसादात्मनस्त्वात् ...	३३९	संदिग्धलेख्यशुद्धिः ...	१७७
सकांश्यपात्रा दातव्या ...	६४	संदिग्धार्थं स्वतन्त्रो यः ...	१२८
स कूटसाक्षिणीं पापैः ...	१६८	संदिष्टस्याप्रदाता च ...	२६६
सकृत्प्रदीयते कन्या ...	२८	सद्यो वा काममैश्विहैः ...	२८३
सकृत्प्रसिद्धन्युदकं ...	२९७	संधिं च विप्रहं यानम् ...	१०७
सखिभार्याकुमारीषु ...	३७९	संधिन्यनिर्दशावत्सा ...	५१
स शुर्व्यः क्रियाः कृत्वा ...	१०	संध्यागर्जितनिर्घात ...	४५
सगोत्रासु सुतस्त्रीषु ...	३७९	संध्यामुपास्य शृणुयात् ...	१०३
सगौरसर्वकैः क्षीमं ...	५७	संध्यां प्राक्प्रातरेवं हि ...	८
संप्रामे वा हतो लक्ष्य ...	३९२	स नाणकपरीक्षी तु ...	२६८
संधातं लोहितोदं च ...	३७४	संनिरुध्येन्द्रियग्रामं ...	३३८
सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा ...	२७८	संनिरुध्येन्द्रियग्रामं ...	३६६
सचैलं ज्ञातमाह्वय ...	१८०	स नेतुं न्यायतोऽशक्यो	१०८
सजातावुत्तमो दण्डः ...	२८४	सन्ततिस्तु पशुजीणां ...	१४८
सजातीयेष्वयं प्रोक्तः ...	२१६	सपणश्वेद्विवादः स्यात् ...	१२९
स ज्ञेयस्तं विदित्वेह ...	३४९	सपिण्डो वा सगोत्रो वा ...	१९
संततिः स्त्रीपशुष्वेव ...	१५७	सप्तत्रिंशदनध्यायाः ...	४६
स तद्दयाद्विल्लवाच्च ...	२७३	सप्तमाद्दशमाद्वापि ...	२९६
स तमादाय सप्तैव ...	१८८	सप्तमे चाष्टमे चैव ...	३४३
स तान्सर्वानवाप्नोति ...	१६७	सप्तर्षिनागवीथ्यन्तः ...	३६४
स तु सोमघृतैर्देवान् ...	११	सप्तषष्टिस्तथा लक्षाः ...	३४८
सत्कृत्वा भिक्षवे भिक्षां ...	३४	सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि ...	१८७
सत्क्रियान्वासनं स्वादु ...	३४	सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं ...	४७९
सत्यंकारकृतं द्रव्यं ...	१६०	सप्तैव तु पुरीषस्य ...	३४८
सत्यमस्तेयमर्कोधो ...	३३९	सप्तोत्तरं मर्मशतं ...	३४८
सत्यसंधेन शुचिना ...	१०८	स प्रदाप्यः कृष्टफलं ...	२३७
सत्यामन्यां सबर्णायां ...	२७	सप्तद्व्यचारिकात्मीय ...	१७४
सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैः ...	२५७	संभूय कुर्वतामर्घं ...	२७०
सत्येन माभिरक्ष त्वं ...	१९०	संभूय वणिजां पण्य ...	२७०
सत्वं रजस्तमश्चैव ...	३६३	संभोज्यातिथिमृत्वांश्च ...	३३
सत्रिभ्रतिश्रद्धाचारि ...	३२०	सभ्याः पृथक्पृथग्दण्ड्याः ...	११५
स दग्धव्य उपेतश्चेत् ...	२९४	सभ्याः सजयिनो दण्ड्याः ...	२९२
स दाममानसत्कारैः ...	२५३	सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ...	११४
स द्वाप्योऽशृणुं दण्डं ...	१७९	समाकालविधिं मुक्तं ...	१९०

श्लोकः	पृष्ठम्	श्लोकः	पृष्ठम्
सन्निगः प्रकुर्वीत ...	१८	सखिं वृद्धिरेतेषां ...	३३७
विषां विधीतेऽपि ...	२३८	सखिं भ्रूय सद्वापि ...	५८
विषां तु पुरुषो ...	३५२	सवत्सारोमनुष्यानि ...	६४
विषायेन वणिजां ...	२७३०	सवर्षेभ्यः सवर्णासु ...	२७
विषायेन ऋणी नाम ...	१७४	सवर्णासु विधौ धर्म्ये ...	२७
विषाये वेदं गुनिषं ...	४५	संनिशोत्स्यचोवेण ...	१०३
विषाये सतदर्शाहः ...	११८	सव्याहृतिकां गायत्री ...	७४
विषाये सतदर्शाहः ...	१७४	संभ्राभ्य पाययेत्समात् ...	१९४
विषाये नि दुराचारो ...	५४	सश्रीफुलैरुपपटं ...	५७
विषाये परिवर्तं च ...	२६९	स सम्यक्पालितो दद्यात् ...	२५६
विषाये कार्यप्रहितो ...	२५२	संघट्टिनस्तु संघट्टी ...	२२५
विषाये कार्य आयाता ...	२५२	स संदिग्धमतिः कर्म ...	३५७
विषाये परकीपु ...	२६१	सहस्रकरपमेत्रः ...	३५१
विषाये कतु दण्डनं राज्ञः ...	१०९	सहस्रशीर्षाजापी तु ...	४७३
विषाये कप्रयुक्ताः सिष्येयुः ...	१०६	सहस्राक्षं शतधारं ...	९०
विषाये कसंकल्पजः कामो ...	३	सहस्रात्मा मया यो वः ...	३५२
विषाये तोपस्करा दक्षा ...	२४	स ह्याश्रमैर्विजिहास्यः ...	३६५
विषाये तेन्द्रियता विद्या ...	३३९	साक्षिणः श्रावयेद्वादि ...	१६६
विषाये योगे केचिदिच्छन्ति ...	१०७	साक्षिणश्च स्वहस्तेन ...	१७५
विषाये योज्य वायुना सोमं ...	३५२	साक्षिमश्च भवेद्यद्वा ...	१७८
विषाये राजसो मनुष्येषु ...	३५५	साक्षिमत्पुण्यपापेभ्यो ...	१८७
विषाये दी स यथाकाशं ...	३४१	साक्षिपूभयतः सत्सु ...	१२९
विषाये तः प्रतिशृङ्गीयात् ...	६७	साधारणस्यापलापी ...	२६७
विषाये दानाधिकं यस्मात् ...	१०४	साधु-संमानयेद्राजा ...	१०५
विषाये धर्ममयं मद्वा ...	६६	साध्यमानो नृपं गच्छेत् ...	१४८
विषाये पापहरा ह्येते ...	४७५	सा ब्रूते यं स धर्मः स्यात् ...	४
विषाये भूतहितः शान्तः ...	३३६	सामन्तकुलिकादीनाम् ...	२६६
विषाये मन्मनुपादाय ...	७५	सामन्ता वा समग्रामा ...	२३३
विषाये साक्षी संग्रहणे ...	१६६	सामानि तृप्तिं कुर्याच्च ...	११
विषाये र्णस्य प्रभवो विप्राः ...	६२	सामान्यद्रव्यप्रसभ ...	२६५
विषाये र्णसहरणं कृत्वा ...	२५१	सामान्यार्थसमुत्थाने ...	२०६
विषाये र्णान्कामानवाप्नोति ...	५५	सारसैकज्ञफान्दंसान् ...	५२
विषाये र्णभ्यां निजे देहे ...	३५६	सावधानस्तदभ्यासात् ...	३५०
विषाये र्णवर्णविवादेषु ...	१३४	सामित्रीपतिता ब्राह्म्या ...	११
विषाये र्णवर्णैः सर्वगन्धैः ...	९०	सामित्रीमञ्जुषी ह्ये ...	४३९

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
साशीतिपणसाहस्रो ...	१११	स्त्री निषेधे शतं ...	२८३
साहसस्तेयपारुष्य ...	१२७	स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगे ...	३४१
साहसी दृष्टदोषश्च ...	१६६	स्त्रीप्रसूक्षाधिनेतव्या ...	२०
सिद्धे योगे श्वजन्देहं ...	३६७	स्त्रीबालवृद्धकितव ...	१६५
सितासिताः कर्तुरूपाः ...	३६०	स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यं ...	२१
सीमोविवादे क्षेत्रस्य ...	२३२	स्त्रीशूद्रविद्वक्षत्रवधो ...	३८१
सुकृतं यस्त्वयाकिंचित् ...	१६७	स्त्र्यालोकालम्भविगम ...	३५८
सुतविन्यस्तपत्रीकः ...	३२९	स्थानासनविहारैर्वा ...	३३३
सुताश्वेषां प्रभर्तव्याः ...	२२७	स्थालैः सह चतुःषष्टिः ...	३४५
सुराकामधूनकृतं ...	१५०	स्थैर्यं चतुर्थे लज्जानां ...	३४३
सुरापी व्याधिता धूर्ता ...	२०	स्त्रपनं तस्य कर्तव्यं ...	९०
सुरापोऽन्यतमं पीत्वा ...	३९६	स्नातस्य सार्धपं तैलं ...	९१
सुराय्य आत्मत्यागिन्यो ...	२९७	स्नातानपवदेयुस्तान् ...	३००
सुराम्बुधृतगोमूत्र ...	३९६	स्नात्वा देवान्पितृश्वैव ...	३२
सुस्थ इन्दौ सकृत्पुत्रं ...	२१	स्नात्वा पीत्वा क्षुतं सुप्ते ...	६२
सूर्यः सोमो महीपुत्रः ...	९४	स्नानमद्दैवतैर्मन्त्रैः ...	७
सूर्यस्य चाप्युपस्थानं ...	७	स्नानं मौनोपवासेज्या ...	४७८
सृजत्येकोत्तरगुणान् ...	३४१	स्नायान्नदीदेवखात ...	४८
सृजत्यात्मानमात्मा च ...	३५७	स्फीतादपि न संचारि ...	१५
सेकादुल्लेखनाद्विपात् ...	५८	स्फ्यश्चर्पाजिनधान्यानां ...	५६
सेतुभेदकरीं चापु ...	२८१	स्मृत्याचारव्यपेतेन ...	११६
सेतुवल्मीकनिम्नास्थि ...	२३२	स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु ...	१३१
सेवानुपं नृपो भैक्षं ...	३२९	स्यादोपधिवृथाच्छेदे ...	४३७
सेह कीर्तिमवाप्नोति ...	२०	स्याद्राजा भृत्यवर्गेषु ...	१०४
सेह कीर्तिमन्नाप्नोति ...	२६	स्वच्छन्दं विधवागामी ...	२६७
सोऽचिराद्द्विगतश्रीको ...	१०५	स्वकर्म स्थापयस्तेन ...	४०२
सोदयं तस्य दाप्योऽसौ ...	२७१	स्वं कुटुम्बाविरोधेन ...	२४४
सोदरस्य तु सोदरः ...	२२५	स्वदारनिरतश्चैव ...	२२
सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो ...	२५१	स्वदेशपण्ये तु शतं ...	२७०
सोमः शौचं ददावासां ...	१९	स्वधर्माच्चलितात्राजा ...	११०
सोषैरुदकगोमूत्रैः ...	५७	स्वप्नेऽवगाहतेऽस्यर्थं ...	८९
सौवर्णराजताञ्जानाम् ...	५५	स्वप्याद्भूमौ शुची रात्रौ ...	३३३
स्तनान्तरं भ्रुवोर्मध्यं ...	३७८	स्वभावाद्विकृतिं गच्छेत् ...	१२८
स्त्रीभ्यश्चरितकाम्यो ...	१८३	स्वजण्डलादसौ सूर्यः ...	३५२
स्त्रीभ्यश्चरितकाम्यो ...	१८३	स्वजण्डलादसौ सूर्यः ...	१५९

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
गोमांस्वीक्षिक्या	... ९७	हानिश्चेत्केतुदोषेण	... २७२
स्वप्नं ह्यपत्यमोजश्च	... ३६२	हास्यं परगृहे यानं	... २४
स्वर्वातस्य ह्यपुत्रस्य	... २१६	हितं तस्याचरेभिर्यं	... ८
स्वभ्रमेतान्यविकीतं	... २४१	हिताहिता नामि नाभ्यः	... ३४९
स्वर्णैर्वा पटे लेख्या	... ९४	हिताहितेषु भावेषु	... ३५८
स्वसीमि दद्याद्भामस्तु	... २७८	हिरण्यभूमिलाभेभ्यो	... १०८
स्वस्त्रिवाच्यं ततः कुर्यात्	... ७६	हिरण्यं व्याघृतानीतं	... १०२
स्वस्त्रीयकृत्विजामातृ	... ६८	हिंसकश्चाविधानेन	... ३५४
स्वहन्तकालसंपन्नं	... १००	हिंस्रयन्त्रविधानं च	... ३८१
स्वाध्यायवान्दानशीलः	... ३३२	हीनकल्पं न कुर्वीत	... ३९
स्वाध्यायं सततं कुर्यात्	... ३३	हीनजातिं परिक्षीणम्	... १४९
स्वाध्यायाग्निमुत्त्यागो	... ३८१	हीनजातौ प्रजायेत	... ३६९
स्वामिने यो निवेशेव	... २३७	हीनाद्रहो हीनमूल्ये	... २४१
स्वामिप्राणप्रदो भक्तः	... २४९	हीना न स्याद्विना भर्त्रा	... २५
स्वाम्यभाल्या जनो दुर्ग	... १०८	हीनेष्वर्धदमो मोहं	... २६१
स्विरिणी या पतिं हित्वा	... १८	हुतशेषं प्रदद्यात्	... ७३
स्वस्तानां नृपगोविप्रैः	... ३१२	हुत्वाग्नीन्सूर्यदैवत्यान्	... ३१
स्वत्वा त्र्यहं पिबेत्क्षीरं	... ४३४	हेमश्टङ्गी शफै रूप्यैः	... ६४
स्वविष्यान्नेन वै मासं	... ८५	हेमहारी तु कुनखी	... ३६९
स्वसदयेनकपिक्रव्यात्	... ४३५	हेममात्रमुपादाय	... ३५६
स्वस्तेनौषधिभावे वा	... ४४	होतव्या मधुसर्पिर्भ्यां	... ९५
स्वस्तौ पायुरुपस्थं च	... ३४६	हतं प्रनष्टं यो द्रव्यं	... २४३
स्वानिर्विकेनुरेवासौ	... २७२	हताधिकारां मलिनां	... १९
		हन्कण्ठनालुगाभिस्तु	... ७

- अभटालंकारः**—श्रीवाग्भटप्रणीतः, सिंहदेवगणिविर-
चितया टीकया सहितः. ॥१० ४-
- द्विसंधानमहाकाव्यम्**—श्रीधनंजयविरचितं, बदरीना-
यविरचितया टीकया सहितम्. ॥११ ४-॥
- अलंकारशेखरः**—श्रीमाणिक्यचन्द्रकारितः, श्रीकेशवमि-
श्रकृतः. ॥१२ ४-
- पतञ्जलिचरितम्**—श्रीरामभद्रदीक्षितप्रणीतम्. ... ॥१३ ४-
- मन्दारमरन्दचम्पूः**—श्रीकृष्णकविद्विरचिता. ... ॥१४ ४-
- षाणीभूषणम्**—श्रीदामोदरमिश्रविरचितम्, अयं
ग्रन्थो वृत्तग्राकारवदेव वृत्तबोधकः परं च वृत्तरत्नाक-
रापेक्षयाप्यस्मिन् कतिचिदधिकवृत्तानां लक्षणानि निवे-
शितानि, तथा प्रतिवृत्तस्य लक्षणमुद्राहरणं चातीव
रुचिरतया निवेशितं दृश्यते । तेन ग्रन्थवाचनसमये
वृत्तज्ञानं मनोरञ्जनं चेत्येते युगपदेव संभवतः । ... ॥१५ ४-
- धनंजयविजयः**—श्रीकाञ्चनाचार्यविरचितः. ... ॥१६ ४-
- अद्भुतदर्पणनाटकम्**—श्रीमहादेवकविविरचितम्. ... ॥१७ ४-
- नेमिनिर्वाणकाव्यम्**—महाकविश्रीवाग्भटविरचितम्. ॥१८ ४-
- राघवचरितध्रीयकाव्यम्**—श्रीहरदत्तमूर्तिकृतम्, स्वकृत-
या टीकया सहितम्. ॥१९ ४-
- शृङ्गारभूषणभागम्**—वामनभट्टवाणविरचितम्. ... ॥२० ४॥
- अमृतोदयनाटकम्**—श्रीमद्रोकुलनाथकृतम्. ... ॥२१ ४-
- युधिष्ठिरविजयकाव्यम्**—महाकविश्रीवासुदेवविरचितम्,
राजानकरत्नकण्ठकृतया टीकया सहितम् ॥२२ ४-
- हरचरितचिन्तामणिकाव्यम्**—राजानकजयरथकृतम्. ॥२३ ४-
- राघवपाण्डवीयकाव्यम्**—कविगजविरचितं, शशधर-
कृतया (प्रकाश) टीकया सहितम्. ॥२४ ४-॥
- साहित्यकौमुदी**—(अलंकारः) श्रीविद्याभूषणवि-
रचिता कृष्णानन्दिनीटिकासहिता. ॥२५ ४-
- प्राचीनलेखमाला**—(द्वितीयो भागः). ॥२६ ४-
- भारतमञ्जरीकाव्यम्**—महाकविश्रीक्षेमेन्द्रविरचितम्. ५ ॥२७ ४-
- अलंकारकौस्तुभः**—(अलंकारः) श्रीविश्वेश्वरपण्डित-
विरचितः खोपह्वयाख्यासहितः. ३ ४-
- श्रीरसोभाग्यकाव्यम्**—श्रीदेवविमलगणिविरचितं, खोपह्वया
ख्यास्यया समलंकृतम्. ५॥ ४-
- राघवार्जुनीयकाव्यम्**—काश्मीरिकभीमट्टमीमकृतम्. ३ ४-

६९. बृहत्कथामञ्जरी—श्रीक्षेमेन्द्रविरचिता. ३॥॥	१
७०. यशस्तिलकचम्पूः—(महाकाव्यं) श्रीसोमदेवसूरिविरचितं श्रीश्रुतसागरसूरिकृतया व्याख्यया समेतं पूर्वखण्डम्. ३॥॥	१
७१. यशस्तिलकचम्पूः—(महाकाव्यं) श्रीसोमदेवसूरिविरचितं श्रीश्रुतसागरसूरिकृतया व्याख्यया समेतं उत्तरखण्डम्. २॥॥	१
७२. काव्यानुशासनम्—आचार्यहेमचन्द्रविरचितं; स्वोपहा- कंकारचूडामणिसंज्ञकवृत्तिसमेतम्. २१	८३
७३. कथाकौमुदम्—पण्डितश्रीवरविरचितम्. ॥॥	८०
७४. सुरशोचसङ्घम्—श्रीसोमेश्वरदेवविरचितम्. ॥॥	८१॥
७५. लीलाभिषेकहाहरणम्—श्रीमद्विष्णुनाथकविविरचितम्.	१
७६. शिवभक्तविजयम्—श्रीमदभवदेवविरचितम्.	१
७७. मङ्गाचलरत्नम्—श्रीवीलकण्ठदीक्षितविरचितम्.	॥
७८. देहराजकविशेखरः—राजनिकमङ्गलकविरचितः	८०
७९. शून्तारखर्बलमाजः—श्रीमङ्गलकविविरचितः.	१
८०. कर्णभूषणम्—श्रीगङ्गानन्दकविराजप्रणीतम्. ॥॥	
८१. प्राचीनलेखमाला—(तृतीयो भागः). १	
८२. विदग्धमाधवम्—(नाटकं) श्रीरूपगोस्वामिप्रणीतम् (सटीकम्). ११	
८३. सुभाषितरत्नसंदोहः—श्रीमदमितगतिविरचितः. ॥॥	८०
८४. रत्नमाधवमञ्जरी—क्षेमेन्द्रविरचिता. ३१	१०
८५. लक्ष्मणमाला—श्रीरूपदेवविरचिता, श्रीजीवदेवविरचितभा- ष्यसमेता. २	८३
८६. तिलकमञ्जरी—धर्मपाककृता जैनाख्यायिका. २॥॥	१
८७. हरिहरसुभाषितम्—श्रीहरिहरप्रणीतम्, अययुक्तमः सुभा- षितप्रणयोक्ति. ॥॥	८१
८८. सौतन्यचन्द्रोदयनाटकम्—कविकर्णपूरविरचितम् ... ११	८
प्रथमगुच्छकः. १	८
द्वितीयगुच्छकः. १	८
तृतीयगुच्छकः. १	८१
चतुर्थगुच्छकः. १	८१
पञ्चमगुच्छकः. १	८१॥
षष्ठगुच्छकः. १	८१॥
सप्तमगुच्छकः. १	८१॥
अष्टमगुच्छकः. १	८१॥
नवमगुच्छकः. १	८१
दशमगुच्छकः. ११	८१

						मू० डा. व्य.
शुक्लकः	१ ८॥
शुक्लकः	१ ८॥
शुक्लकः	१ ८॥

अध्यात्मकल्पद्रुमः ।

ग्रन्थस्यास्य निर्माता तृपागच्छनायकः श्रीमुनिसुन्दरसूरिरा-
 । इदं ग्रन्थरत्नं आर्हतदर्शनप्रमुखतत्त्वप्रतिपादकत्वान् प्रसाद-
 शतार्थिकश्रीसोमप्रभसूरीणां सूक्तिमुक्तावल्याः शोभाम-
 इति । इदं पुस्तकं महता प्रयासेन संपाद्य विद्वद्द्वारा सम्यक्सं-
 व्यासाभिर्मुद्रितमस्ति । मूल्यं ॥ आणकाः मार्गव्ययः ८०

पुरुषार्थचिन्तामणिः ।

शास्त्रीयविद्वन्मान्यग्रन्थश्रेण्यर्होऽप्ययं ग्रन्थो दौर्लभ्यान्-
 बहूनां विदुषां दृष्टिसरणिंमारुरोह । अस्मिस्तावत् हेमाद्रि-
 प्रभृतिधर्मशास्त्रग्रन्थवाक्यानां परस्परविरोधपरिहारपूर्वकं
 निर्णया एकत्राक्यतयैव कृताः सन्ति । अस्य प्राचीनद्वन्द्वलि-
 तपुस्तकानि महता प्रयासेन संपाद्य विद्वद्द्वारा शोधयित्वासाभि-
 दितोऽस्ति । मू. २ रु. मार्ग० ॥

साहित्यसारम् ।

श्रीमदच्युतरायप्रणीतं, मन्सामेवाख्यव्याख्योपेतम् ।
 अयं साहित्यग्रन्थः प्राचीनालंकारसाहित्यग्रन्थपरिसमारोहणाद् एवास्ति अयं
 ग्रन्थप्रणेत्रा आसेतुहिमालयं अखिलविद्वन्मान्य-काव्यप्रकाश-सगङ्गाधर-सर-
 कण्ठामरण-ध्वन्यालोक-कुवलयानन्द-साहित्यदर्पणादिप्राचीनग्रन्थानुसंधाने-
 तत्रतत्रोदाहरणेषु तत्तदीयोदाहरणपद्यानि संकलय्य तद्वरीकृतसरण्यंवायम-
 अखिलालंकारजातसर्वस्वभूतो निरमायि । अत्र च पृथक् पृथक् रत्नापरपद्याणि
 रत्नानि सन्ति । अस्यावश्यकतामपूर्वरसवत्तां च रसिकाः समाकर्णनसमकाल-
 वाद्येयुरेव. मूल्यं २॥ रु. मार्ग० ॥

मुकाराम जाधजी,

निर्णयसागराख्यमुद्रणखालयाध्वः, मुंबई.

१६ अन्नरसकविरचनाटक सटीक	१	१०१ शास्त्राचकारपुत्रविविधानसङ्गत	१०
१७ कर्पूरमञ्जरीनाटिका सटीक	१०	१०४ बान्मटासङ्कार	१०
१८ चण्डकीर्तिकनाटक सटीक	१०	१०५ अरकतीक्ष्णामरच सटीक	९
१९ शैतन्यचन्द्रोदयनाटक सटीक	२	१०६ अङ्गीतपारिजात(सङ्गीतब्राह्मण)	१००
२० धनस्यवविजयनाटक सटीक	१०	१०७ अन्दीमञ्जरी उत्तरसाङ्कर सटीक	४
२१ नागानन्दनाटक सटीक	१०	१०८ नुतमोषः (अन्दीयक) सटीक	१
२२ नागानन्दनाटक मूक	१०	१०९ विष्णुसहस्रः ब्राह्मण इतिवृत्तित	१०
२३ प्रबोधचन्द्रोदयनाटक सटीक	१	११० महाभारतसंग्रहम् सटीक	७
२४ प्रसन्नराघवनाटक जयदेवकृत	१	१११ सारदातिलक तन्म	९
२५ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक	१०	११२ मन्मथोदय तन्म सटीक	९
२६ वसन्ततिलक भाष नाटक	११	११३ अद्वयानन्द तन्म	९
२७ बालरामायणनाटक सटीक	२	११४ इन्द्रनाथविद्यासंग्रहः	९
२८ विक्रमोर्वशी नाटक (सटीक)	१	११५ कामन्दकी नीतिसारः	१००
२९ विहङ्गालम्बिका नाटिका सटीक	१०	११६ चापकथकृतकम् सटीक	१
३० वेदोसङ्कारनाटक सटीक	१०	११७ एकनीतिसारः सटीक	९
३१ कृष्णानन्दनाटक सटीक	२	११८ नयाशास्त्रादिपद्धतिः	९
३२ आनाटक इन्दुमहाटक सटीक	१४	११९ तुलादानादिपद्धतिः (वह्वाचरैः)	७
३३ आनाटकम् (इन्दुमहाटकम्)	१०	१२० धर्मशास्त्रसंग्रहः	१०
३४ शीतलरचितनाटक सटीक	११०	१२१ शीतलरचितनाटक (कृतिब्राह्मण)	५
३५ शीतलरचितनाटक मूलनाम	१०	१२२ मनुसंहिता कुङ्कुमभट्टकृत टीका- सहित	९
३६ शीतलीमाधवनाटक सटीक	१०	१२३ वेदान्तदर्शन समाध सटीक	६
३७ अश्विनीप्रसन्ननाटक सटीक	१	१२४ भासती(वेदान्त)वाचस्पतिमिश्रकृत	९
३८ अश्विनीप्रसन्ननाटक सटीक	१	१२५ वेदान्तपरिभाषा	१०
३९ अश्विनीप्रसन्ननाटक सटीक	११०	१२६ वेदान्तसार सटीक	१०
४० अश्विनीप्रसन्ननाटिका सटीक	१०	१२७ विवेकचूडामणि वेदान्त	११
४१ अश्विनीप्रसन्ननाटक सटीक	१	१२८ अक्षयिणी (सटीक) वेदान्त	१००
४२ अश्विनीप्रसन्ननाटक सटीक	१	१२९ सिद्धान्तसिद्धिसारः (वेदान्त)	१०
४३ अश्विनीप्रसन्ननाटक सटीक	१०	१३० पूर्वप्रश्नदर्शनम् समाध	१०
४४ अश्विनीप्रसन्ननाटक सटीक	२	१३१ साङ्ख्यदर्शन (भाष्यसहित)	९
४५ अश्विनीप्रसन्ननाटक सटीक	१०	१३२ साङ्ख्यसूत्र अनिरुद्धसहितसहित	१०
४६ अश्विनीप्रसन्ननाटक सटीक	१	१३३ साङ्ख्यसार	१०
४७ अश्विनीप्रसन्ननाटक सटीक	१	१३४ साङ्ख्यतन्मकीर्तनी सटीक	९
४८ अश्विनीप्रसन्ननाटक सटीक	१	१३५ साङ्ख्यकारिका कीर्तनादभाष	१०

११६ श्रीसाधारणम् भाष्यसहित	१२	१६८ अक्षयसुर्वेदस्य प्रातिशक्ति	
११७ मौनोपापरिभाषा	१०	सभाष्य	२
११८ आख्यख्यस्य सभाष्य	१०	१६९ सामवेदसहिता सधुष्य	७
११९ नीतिश्रीय (न्यायशास्त्राविश्वरः)	६	१७० अग्निपुराणम्	२
१२० अक्षयस्य (श्रीसाधिमौनोपा)	१०	१७१ अध्याकरामायणम् सटीक	२
१२१ साधारणस्य सभाष्य सवृत्ति	२१०	१७२ कल्किपुराणम्	१
१२२ भाष्यपरिच्छेदः शुक्तावली	१०	१७३ गण्डपुराणम्	२
१२३ भाष्यपरिच्छेदशुक्तावली दिनकरो	११	१७४ मटीक भाष्यकिरामायण	
१२४ अक्षयस्य क्रियाशिक्षा (न्याय)	१०	भाष्यकाण्डम्	१
१२५ अनुभाष्यस्य सटीक (न्याय)	१०	१७५ मिथ्यपुराणम् सटीक	२
१२६ उपमानविनामयिः	१	१७६ ब्रह्मवेतंतुराण्यं भाष्यं	७
१२७ भाष्यस्य लघुविक (श्रीसाधिका)	२	१७७ मन्त्रपुराणम्	२
१२८ अनुभाष्यविनामयिः सटीक	४१	१७८ भाष्यस्य उपपुराणम्	११०
१२९ तर्कावत (जनदीश्वरः) न्याय	१०	१७९ विष्णुपुराणम्	२
१३० तर्कसंज्ञक इ अनुवादसहित	१०	१८० श्रीमद्भगवद्गीता सभाष्य सटीक	४
१३१ परमसंज्ञक (सभाष्य सटीक)	१	१८१ अक्षयस्य (शुक्ला) वेद्यक	१
१३२ परमसंज्ञक श्रीमद्भगवत्सहित	१	१८२ अक्षयस्य (वेद्यक)	११०
१३३ तर्कसंज्ञकम् सटीक	२	१८३ अक्षयस्यहिता (वेद्यक) सधुष्यं	६
१३४ सर्वदर्शनसंग्रहः [दिग्दर्शनशास्त्र]	१	१८४ भाष्यविदास सटीक	११०
१३५ भाष्यस्योपनिषद् सभाष्य	१	१८५ भावप्रकाश (वेद्यक)	१
१३६ आरभ्यसंहिता सभाष्य	१०	१८६ नदनपाषाणिसंज्ञः (वेद्यक)	१०
१३७ सूत्र दिन कठ प्रथमं सूत्र भाष्यस्य		१८७ रसिन्द्रविनामयित्वासरवाकर	
उपनिषद् (सटीक सभाष्य)	२	१८८ ब्राह्मणसंहिता (वेद्यक)	१
१३८ भाष्योपनिषद्	१०	१८९ अनुवसंहिता सटीक (वेद्यक)	१०
१३९ श्रीमद्भागवत (सर्ववेदस्य)	१	१९० अनुवसंहिता सूत्रभाष्य (वेद्यक)	७
१४० श्रीमद्भागवत उपनिषद् सटीक सभाष्य	२	१९१ चिकित्सासंज्ञकस्य वक्षसंज्ञक	५
१४१ श्रीमद्भागवत एतरेय वेत्ताकर सभाष्य	२	१९२ सविताध्यायः भास्कराचार्यकृत	१
१४२ श्रीमद्भागवत नृसिंहाचार्यसभाष्य	२	१९३ श्रीसाध्यायः भास्कराचार्यकृत	१०
१४३ वेद्यक सभाष्य सटीक	१२	१९४ अक्षयस्यहिता वा गीतासंहिता	२
१४४ अक्षयस्योपनिषद् सभाष्य	२	१९५ भाष्यस्य (श्रीमद्वेद्यक)	१०
१४५ अक्षयस्य सटीक सभाष्य	७	१९६ श्रीसाध्याय भास्कराचार्यकृत	१०
१४६ अक्षयस्योपनिषद्	१	१९७ श्रीमद्विष्णु भास्कराचार्यकृत	१०
१४७ अक्षयस्यसंहिता सभाष्य	७	१९८ रसिन्द्रविनामय सटीक	

अक्षयस्योपनिषद् वि, ६, उपाधिपरिचः
श्रीसाध्यायस्य भास्कराचार्यकृत सभाष्यात् सभाष्यात् ।

